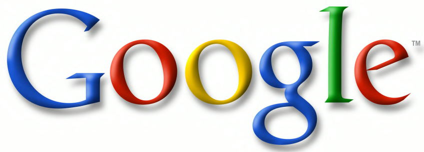
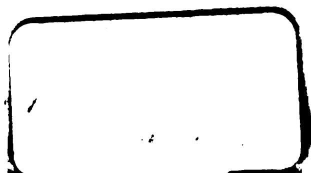
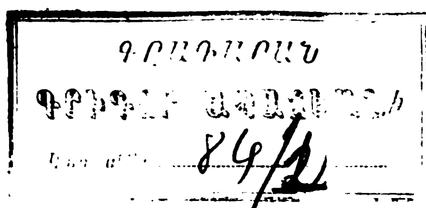

Google

84

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

ԳՐԱԴԱՐԱՆ
84

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ

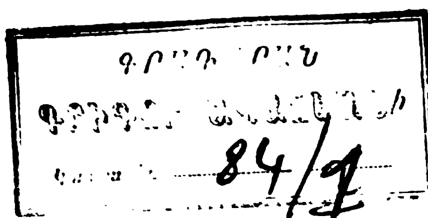
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՄԻՆՉԵՒ

ՑՄԵՐ ԺԱՄԱՆԱԿՍ

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

Ի ՍԿԶԲԱՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՉԵՒ ՑՄԵՐ
ԺԱՄԱՆԱԿՍ

ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ

Հ. ՅՈՎՍԷՓԱՅ Վ. ԳԱԹՐՃԵԱՆՑ

Ի ՄԽԻԹ. ՈՒԽՏԷ

Ի ԽՆԴՐՈՅ

ՔԱՋԱՆՈՒՆ ԵՒ ՀՈՅԱԿԱՊ

ՉԷԼԷՊԻ

ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ԱՄԻՐԱՅԻ

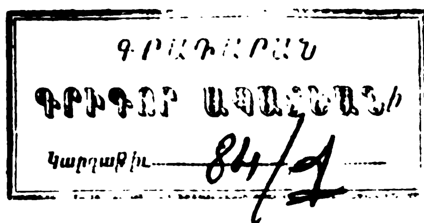
ՏԱՏԵԱՆՑ

ԵՒ ՆՈՐԻՆ ԾԱԽԻՒՔ ԴՐՈՇՄԵԱԼ

ՀԱՏՈՐ Ա.

Հին պատմութիւն

Ի ՎԻԷՆՆԱ

Ի ՎԱՆՍ ՊԱՇՏՊԱՆ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ

ՌՄՂԸ 1849

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ՈՐՊԷՍ ամենայն իւիք մատեան՝ նոյնպէս եւ պատմութեանս մատեան ունի ինչ պատմութիւն՝ եւ այն կրկին իմն, մի՝ յառաջ, եւ մի՝ յետոյ քան զերեւելն: Վերջինն այս ինքն՝ ընդունելութիւն մատենին, օգուտ կամ վնաս, եւ մանաւոր փոփոխումն՝ զոր նայն յառաջ բերիցէ, եւ այլ եւս ամենայն անցք հրապարակագործին եւ կենին ծանօթ բազմաց: Բայց զառաջինն, այս ինքն՝ զծնունդ եւ զյօրինուած մատենին՝ ինքն մատենագիրն եւեթ կարող է նկարել, եւ խրատուն իմն համարին արտաքինքն պահանջել ի նմանէ՝ զի ի մէջ բերել յայտնիցէ Ա. ոչ միայն զարտաքին պատճառան վասն որոց եկն ի գրել, այլ եւ Բ. զնկրտունն՝ որովք տառապեալ վարեցաւ անդէն ի ներքին յօրինուածութեան մատենին:

Ա. Ծանօթ իմն է մեծ բաժանումն հասօրէն պատմութեան՝ ի պատմութիւն յառաջ եւ յետոյ քան զքրիստոնէութիւն: Վերջինս այս կիսադունդ պատմութեան գրեթէ չգոյր ամբողջ ի տոհմային մատենագրութեան մերում. նախին իբր եւ հայակազ Տառեան Ամիրայ՝ հայեցեալ ընդարձակութեամբ մտաց ընդ կարեւոր կարեւոր պէտս մանկանց ժողովրդեան իւրոյ՝ ցանկացաւ զթերին զայն մանաւանդ լնուլ. եւ մեք յուսամք ընդ հուպ ածել զկէսն նորա յարդիւնս՝ յորժամ յետ այսր հատորոյ ընծայիցեմք մի բաս մեկջէ զայլ եւս հատորսն:

Իսկ առաջին կէս հասօրէն պատմութեան կամ հինն պատմութիւն՝ զոր տայ հատորս որ առաջի կայ, արդարեւ ծանօթ է ի մերում լեզուի՝ մեծաւ մասամբ թարգմանութեամբք ինչ. բայց սակայն էին եւ բազում ինչ պէտք այժմ յայլ իմն կերպարանս երեւելոյ:

1. Ըստ չափոյն՝ մարթի վճիռ բերել ճշմարտութեամբ թէ այնմ՝ որ հաստատուն ինչ հին պատմութիւն կամիցի ունել՝

մատեանքն զոր ցայժմ ունէաք կամ փոքր յոյժ էին կամ ստուար եւ ճապաղեալ կարի։ — Իսկ մատեանք հնոցն պատմագրաց զմասանց ինչ հին պատմութեան (որպէս Քսենոփոնն՝ զԿիւրոսէ, Կուրտիոսն՝ զԱղեքսանդրէ, Նեպոս եւ Պղուտարքոս՝ զերեւելի արանց հնութեան, եւ այլք՝ զայլոց) չէ մարթ թէ արկանիցեն ի կիր իբրեւ առ հասարակ յուսումն հին պատմութեան, որպէս ամենեցուն յայտնի եւ դուշակաւոր է։

2. Թէպէտ եւ տեղին իսկ վերջին մատեանք հնոցն պատմագրաց զորս յիշեցաք՝ են եւ մնան իսկ միշտ իբրեւ աղբիւրք հին պատմութեան, սակայն նմին հակառակ՝ զոր այժմն ունիմք՝ մատեանք երկրորդական պատմագրաց՝ որք յաղբերաց անտի զնիւթեանց նիւթ ժողովեալ են, կարեն հնանալ եւ հնացեալ իսկ են այսուհետեւ մեզ։ Եւ դորդապէս իսկ չէր արդեւք նշանակ լաւութեան ուսումնական հանդամանաց ազգի միոջ, եթէ այսպիսի ինչ պատմութեան մատեան՝ որ յառաջ քան զմի դար կամ զմի եւ կէս դարու բաւ միայն այնց ժամանակաց գրեալ իցէ, այսօր առանց մեծաց փոփոխմանց արկանիցի ի կիր։ Բանզի թէպէտ եւ դէպքն վաղ դիպեալք կան մնան հանապազ նոյն, սակայն փառն զի իմացումն դիպացն այնոցիկ ի ձեռն քննութեան ընդ փոփոխմանս անկեալ է՝ հնական ապաքէն եւ մատեանք այնպիսեացն պատմագրաց։ Հանդերձ տեղիքս՝ ընդ ուսմանց եւ գիտութեանց որ յառաջադիմութեամբն իւրեանց յար ի փոփոխման կան՝ փոփոխեալ նորոգին օր ըստ օրէ եւ պատմագրութեանն կերպարանք։ Բանզի զոր օրինակ որ միայն զպատմութիւնն գիտէ՝ առանց այլոց ինչ ուսմանց կամ գիտութեանց որ ունիցին սերտիւ կցորդութիւն ընդ պատմութեան՝ ոչ քաջ զպատմութիւնն գիտէ կամ իմանայ, այսպէս՝ եւ առանց հայելոյ յառաջակայ հանդամանս ուսմանց եւ գիտութեանց՝ չմարթի գրել քաջ այնպիսի ինչ պատմութիւն։ — Նմին իրի պիտոյ եւ կարեւոր էր մեզ ունել այժմ զնոյն հին պատմութիւն յայլ իմն կերպարանս եւ համեմատ ուսումնական հանգամանաց կիսոյ իննեւտասներորդ դարու։

3. Այլ եթէ ըստ ձեւոյն կամիցիմք նկատել զմատեանս հինն պատմութեանց զորս ցայժմ ի հայ լեզու ունէաք՝ չընծայէին նոքա մեզ ամբողջական հին պատմութիւն կամ գիտնական ինչ պատմութիւն վասն հասուն մտաց։

Բ. Ըստ այսորիկ Տիեզերական պատմութեանն պատմագրու-թիւն հարկ էր առաջնորդել ի յաջորդ սկզբանցս :

1. Վասնզի ոչ գիտութիւն կամ գրութիւն ընդհանրական կամ տիեզերական պատմութեան՝ չէ ինչ այն բաւական թէ զա-մենայն ազգաց եւ զանցքութեանց որ անցս ճշդիւ գիտասցէ կամ գրեսցէ, այլ միանգամայն եւ զկապն եւ զկցորդութիւն հաղորդու-թեան ամենայնի եւ զառ միմեանս համեմատութիւն մասանց եւ զընթացս յառաջադիմութեան համօրէն աշխարհի իբրեւ ի միում բովանդակութեան պարտ է նշմարել կամ նշմարեցուցանել. առ-առանց այսր ամենայնի անհնարին է գիտութիւն տիեզերական պատ-մութեան՝ որպէս է իսկ անհնարին ի զննութենէ մասնաւորին անդամոց՝ գալ ի ծանօթութիւն զօրաւոր յօրինուածոյ եւ զկե-ցուցութեան մարդկեղէն մարմնոյ. եւ կամ ուսանելով առան-ձինն զմասնաւոր աշխարհագրական պատկերս Անգղիոյ, Աֆղանստա-նի, Միջագետաց նահանգաց եւ այլոց աշխարհաց կամ նա-հանգաց՝ ճանաչել զայժմու զճշմարիտ աշխարհագրական երեսս երկրի՝ առանց ի բաղդատութեան զնոսին կամ յընդհանրական առաջ-ասելի զնոսին իբրեւ ի միութեան ճանաչելոյ :

2. Նաեւ յօրինուածքին ընդհանրականութենէ առաւել պիտոյ է առ յօրինուած տիեզերական պատմութեան եւ ներքին ինչ ընդհան-րականութիւն պատմութեան. այս ինքն՝ չէ հարկ եւ ոչ պատշաճ իսկ մատենագրի տիեզերական պատմութեան՝ զամենայն մանր եւ զանձնական դէպս խառնել ի նիւթ անդր պատմութեան իւրոյ : Թէ-պէտ եւ դէպք մարդկեղէն պատմութեան ազատ ինչ գործք են, սակայն եթէ ընդ խուռն բազմութիւն դիպաց երկայնաձիգ ժա-մանակաց միա երեւեալ նայեսցեմք՝ ընդհանրական ինչ (զի այս-պէս ասասցուք) դէպս եւ կարգ եւ զօդ ի նոսին նշմարեսցուք, որք եւ միանգամայն ի միասին յընթացս անդ պատմութեան յօրինեալ կարգին թուել իմն երկայնաձիգ : Զոր օրինակ առն աշխարհագրի ի հայել ընդ ջրեղէն հեռս հիւսիսային Իտալիոյ եւ հարաւային Գերմանիոյ՝ աստ զԴանուբ, անդ զՊադոս նախ ընկալեալ, եւ զայլս ամենայն զանխիթս. եւ զանհամար գետակս կամ զառուս որ յաջմէն եւ յահեկէ խառնուրդեամբ հասանել զմի զայն հսկայ մեծի գետոյն յօրինեցանն՝ խմբեալ իբրեւ ի միութեան ընդ նմա : Այսպէս եւ տիեզերական պատմութեանն մատենագրի գործ է

ճարտարութիւն այն իցէ՝ զի զբուն զմեծ հոսանս դիպացն ծանուցեալ դատանիցէ եւ զընթացսն նկարիցէ քաջ ի մատենին, եւ ինքն առանց խոտորելոյ՝ ընդ նոյն ուղղութիւն ընթացեալ՝ զաւելորդսն եւ որ արտաքոյ քան զայն միութիւն իցեն, զայն՝ ծանօթաւոր պատմութեանց առնիցէ յանձն։ Այլ նմին հակառակ մարթ է դէպ լինել՝ եւ դիպի իսկ բազում անգամ, զի զամենայն իսկ մանր դէպսն մի ըստ միոջէ պատմիցէ՝ մատենագիրն, սակայն չկարիցէ զմեծ զայն հոսանս դիպացն երեւեցուցանել, եւ այնպէս շփոթ ինչ եւ կարկատուն պատմութեամբ լի առնիցէ զմիտս ընթերցանելեացն։

Յայն սակս իսկ չէ մարթ ի մատենէ իմեքէ ընդհանրական պատմութեան ակն ունել այնմ ռամկականն պատմութեան՝ յորում դող ի մտի եդեալ իցէ պատմագիրն գրեթէ զբօսուցանել եւեթ զընթերցանելիս իւր՝ եւ սմին իրի իսկ ստէպ զթել դիպացն ընդ մէջ կարելով եւ զզօդ նոցա առ միմեանս պղտորելով խառնէ ի ներքս ճառս ատենախօսութեանց՝ որոց մեծ մասն ոչ արդիւնք իրաց են, այլ ցոյցք ճարտարախօսութեան Դիոնեսիոսեայ, Թուկիդիդեայ, Լիւիոսի, Սուիտոնեայ Կուրտեայ, կամ Հաւիտօսի՝ զբօսեցուցիչ պատմութիւնս[1] որ առիցին դիպեալ ի կարի անկոյս ժամանակս հնութեան (առ Հերոդոտոսիւ, առ Պղուտարքեայ), որոց ստուգութիւն գոնեայ ընդ բազում կասկածանօք է. եւ կամ մուծանելով ստէպ յանձնէ մտածութիւնս որ ոչ այնպէս կարեւորք իցեն, նա բազում անգամ ձանձրացուցիչք իսկ բազում յաճախութեամբն. եւ կամ ելանելով ստէպ զարտուղի ի նիւթոյ անտի՝ լուծանել երբեմն եւ զխնդիրս աւելորդս եւ զորոց չգայցէ ինչ մասաւոր օգուտ զհետ։ Ցիեզերական պատմութեանն պատմագիր առանց յայնպիսին խոտորելոյ՝ պարտի զջիլս եւ զոսկերս պատմութեանն, այս ինքն՝ զհաստատուն, զատոյգ մասնն, եւ որ մասաւոր ինչ օգուտ բերիցէ՝ զայն լուսաւոր օրինակաւ ցուցանել. աստ մանաւանդ ի դէպ եկեալ բանիցն Կիկերոնեայ՝ թէ "Չիք ինչ ի պատմութեան քաղցրագոյն քան զյստակ եւ զլուսաւոր համառօտութիւն[2]"։

3. Որպէս առ իմացումն նոյնպէս եւ առ յօրինուած համօրէն մարդկեղէն պատմութեանն՝ պարտի դարձեալ մատենագիրն զննել ի դէպս անդ պատմութեանն զհետս եւ զայլոյ իրիք բարձրագոյն

1 Anecdotes. 2 Կիկ. վասն երեւելի ճարտարախօսաց։

միութեան, զայնոր ասեմ՝ որ ծագէն ի միութենէ ցեղութեանն այնորիկ՝ որ վարիչն եւ ուղղիչ է դիպացն այնոցիկ: Քանզի տիրէ միշտ ի դէպս անդ վախճանական միութիւն խորհրդոցն Աստուծոյ, վասն այնորիկ եւ յիւրաքանչիւր երեւելի նմանսա եւս համօրէն պատմութեան՝ իբր յիւրաքանչիւր փարագուրի[1] նշմարեալ տեսանի ի հեռուստ վախճան այսր մարդկեղէն-աստուածեղէն բանագործութեանն[2] որ յետոյսս ուրեմն ելանիցէ յանդ փառաւորութեանցն Աստուծոյ:

— Իսկ վասն կարգի եւ դրից մասանց պատմութեանս աւելորդ իմն համարիմք խօսել մանր, քանզի որ կարգաւն ի սկզբանէ ընթերցեալ դիտիցէ զամենայն՝ դիւրաւ առնուցու այնուհետեւ ի միտ զկցորդութիւն հաղորդութեան եւ զպատշաճութիւն կարգի մասանցն. որպիսի ինչ՝ յորժամ ի պատմութեան ազգաց մինչեւ ցԿիւրոս՝ զաշխարհագրական իմն կարգի զհետ երթայցեմք՝ հայեցեալ յիրացն բնութիւն, եւ կամ յորժամ յետ կարգելոյ ի պատեհ տեղւոջ զպատմութիւնն եբրայական՝ առնիցեմք զամենայն մանրապատում, այնու զի ստուգութեամբն եւ կարեւորութեամբն նախամեծար է պատմութիւնն այն քան զամենայն պատմութիւնս հնութեան. կամ թէ զհայրդ յայլ եւ այլ տեղիս բաժանիցեմք զՀայոցն պատմութիւն ըստ ընթացից տիեզերական պատմութեան, կամ ընդէր ի պատմութեանն Յունաց Հին յանձն առեալ իցեմք՝ զկատարեալ ինչ պատկեր մատենագրութեանն նոցա յօրինել. եւ թէ որպէս վասն չպղտորելոյ զկապ պատմութեանն՝ չիցեմք կարգեալ միշտ զնիւթ իւրաքանչիւր մանր մանր հատածի ի գլուխ հատածին, այլ զամենայնն միանգամայն իբրեւ պատկեր համօրէն հատորոյս եւ իբրեւ համառօտութիւն ինչ նորա՝ եդեալ եմք ի գլուխ հատորոյս. նոյնպէս եւ զայլսն եւս մի ըստ միոջէ:

Յայս ամենայն օգնական եւ ձեռնտու էին մեզ մատեանք բազումք՝ երեւելի երեւելի մատենագրաց, որպիսիք՝ Գոփէ, Վայլան, Պարթըլըմի, Կոլտսմիթ, եւ ի կարի նորագունաց՝ Շթոլպէրկ, Միւլլէր, Նիպուր, Շլէկէլ, Լէօ, Շլոսսէր, Հէէրէն, Այխհոռն, Վախսման, Ռոթէկլ, Ըննեկառն, Վէպէր, Քանդու եւ այլ եւս բազումք: — Զաղբիւրս իւրաքանչիւր պատմութեանն

1 Acte. 2 Drame.

տա. Հնարաւորն իմն ծանուցեալ եմք՝ եւ յիւրաքանչիւր դէպսն եւս քաւանէաք անփոյթ նշանակել զնոյն եթէ չառաւելաբանեալ յայժմ նորին մատեանն. յայն սակս գրեթէ միայն վկայութիւնս գրոց սրբոց եւ մատենագրացն Հայոց բաւական համարեցաք նշանակել մանր փոքր իւրաքանչիւր գլխոյս պատմութեանն։

— Այս իսկ են պատճառք եւ այն սկզբունք՝ վասն որոց եւ գրածք յօրինեցաւ մատեանս՝ զոր ընծայեմք այժմ ազգիս։ Արդարեւ բախտաւորս իսկ զանձինս համարեցիմք եթէ այսպէս՝ որպէս պարտն եւ պատշաճ իցէ՝ ըստ սկզբանց այնոցիկ ձեռնարկեալ զմատեանս իցեմք։ Փառքն Աստուծոյ, օգուտ Ազգին մերոյ, պարծանք աշխատականն Բարերարին՝ են հատուցումն մերոցն վաստակոց եւ ջանից։

ՊԱՏԿԵՐ ՀԱՄԱՌՕՏ

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՐԱՐՉՈՒԹԵՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՉԵՒ ԾՆՆԴԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ (4000—1)

* Նշանս † է նշանակ մահուան։

***

Գ. Ներքին խռովութիւնք. — Ատենին պատերազմունք. — Աշխարհակալութիւնք մինչեւ ցկայսերական իշխանութիւնն (133—30):

ԻԳ. Պարթեւք եւ Հայք (—1)։

Պարթեւք (250 — 1)։

Հայք (150 — 1)։

ԷՋ	ՏՈՂ	ՎՐԻՊԱԾՔ	ՈՒՂՂԻՔ
39	8	Հաառակն	Հակառակն
42	35	զԳափիղակոնացիս	զԳափիղագոնացիս
43	9	Ցնիէստաէր	Ցնիէսդէր
84	34	ի Սաւադուքննայ	յԱտրգանայ
86	40	ԺԶ	ԺԷ
167	48	1700	1600
169	11	քերան	քերրոն
222	30	1456	1450
475	40	Boucolique	Bucolique
518	15	Մեննենքնաւի	Մեննենիոսի
532	35	— 40	— 480

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ւ Ն

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

1

Պատմութիւն, Տիեզերական պատմութիւն։

1. Ամենայն ինչ որ փոփոխումն կրէ, տայ նիւթ պատմութեան՝ որ ոչ այլ ինչ է բայց ընծայութիւն փոփոխմանն այնորիկ. ուստի ամենայն իրիք՝ բայց յԱստուծոյ որ առանց փոփոխութեան է, գոյ ինչ պատմութիւն։ Այլ յամենայն փոփոխելեաց միջի է մանաւանդ նիւթ պատմութեան մարդն՝ առաւել ըստ մտաւոր զօրութեանցն իւրոց, եւ իբրեւ ինքնին առանձինն միայն եւ իբրեւ յընկերական հաղորդութեան՝ որ ի բնութենէ իւմն կարեւոր է նմա — յայն սակս մարդոյն պատմութիւն կոչի առաւելութեամբ իմն՝ պատմութիւն։ Յայամ մարդկեղէն պատմութենէ որ ամբառ իմն է, տիեզերական պատմութիւնն քաղէ զնշանաւոր դէպսն, այս ինքն զայնպիսի ինչ դէպս որ յայտնի խոկ ազդեցութիւն մեծ ի վերայ համագամանաց համօրէն մարդկութեան կամ մեծի իրիք մասին նորա գործեաց, կարեւալ զամենեսին զնոսա զխանարար իմն կարգաւ ի մի գործարանաւոր բոլոր, առ ի նովաւ զփոփոխմունս նիւթական եւ մտաւոր յառաջադիմութեան (կամ ընկերական համագամանաց) համօրէն ազգի մարդկան նկարելոյ։

2. Թէպէտ եւ համօրէն այսր մարդկեղէն պատմութեան դէպք՝ գործք մարդկեղէն ազատութեան են, այլ զի եւ Աստուծոյ գիտութիւնն եւ կամք այս ինքն աստուածեղէն տեսչութիւն նորա ի միասին ընթանան[1], յայն սակս պատմութիւնն է միանգամայն՝ պատմութիւն արտաքին գործոյն Աստուծոյ կամ տեսչութեան նորա, մանաւանդ տեսչութեանն ի Քրիստոս, այս ինքն՝ "Տակաւ յայտնումն կամ արդեամբք կատարումն յաւիտենական խորհրդոյն զոր ի վերայ մարդկութեանս ունի Աստուած, որ է՝ առնել անձին իւրում Քրիստոսիւ արժանի ինչ փառաւորութիւն ի մէջ մարդկան անդստին ի մարդկան իսկ ազատն արքանեկութենէ„[2]։ — Նմին իրի միայն ոգին քրիստոնէութեան կարէ իմանալ զմարդկեղէն

1 Եփես. Ա. 11։ 2 Մէլէր, Պատրաստ. Եկեղ. պատմ. Եփես. Ա. 9 — 10։ Եբր. Բ. 10։

պատմութիւնն որ յառաջն եւ որ յետոյ քան զՔրիստոս: Քանզի առանց Քրիստոսի որպէս ինքնին իսկ մարդկութիւնն նոյնպէս համօրէն տիեզերական պատմութիւն չէր այլ ինչ՝ բայց առեղծուած ինչ անհնարին առ լուծանել, բաւիղ ինչ առանց ելից, մեծ ինչ աւերակ յորում երեւին հատակոտորք եւ քարինք փլուզեալք շինուածոյ իրիք մնացելոյ թերակատար[1]:

2

Վախճան կամ շահ պատմութեան:

Շահն զոր պատմութիւնն տայ, կամ ընդհանրական է կամ մասնաւոր:

Ըստ առաջնոյն՝ օգտակար իմն եւ հեշտական օրինակաւ յագեցուցանէ զբնածին տենչանս մարդոյն գիտելոյ զազգի ազգի անցս իւրոյ մարդկեղէն ազգին որ ի դարս դարս իցեն դիպեալ, զչափաւոր խորհուրդս մտաց նորա լի առնէ օգտակար փորձիւք, յստակէ եւ ճշդագոյն գործէ զդատաստանս նորա ի վերայ մտաւոր եւ հանդերձեալ իրաց: Այնու զի զպատճառս շարժիչս մարդկեղէն գործոցն ցուցանէ, եւ զայն ամենայն որ զգործոցն զհետ եկին՝ ի մէջ բերէ, ամենեւին տպաւորիչ իմն օրինակաւ բայց առանց անձինն վնասու ուսուցանէ յառաջատես զգուշութիւն եւ խորհրդական իմաստութիւն, եւ ցուցանէ օրինակօք՝ կենդանագոյնս քան զամենայն վարդապետութիւն թէ իրաւունք եւ առաքինութիւն՝ եթէ աստ ուրեմն ոչ միշտ զարժան պատիւն եւ զվարձս գտանիցեն, անդէն ի խղճէ մտաց գործելեացն եւ յընդունելութենէ յապա եկելոց մարդկան որ ազատ ի կարեաց եւ ի նախանձու իցեն՝ առնուն ապաքէն ցապաք հատուցումն: Նոյն ցուցանէ եւ զպատիւ մարդկեղէն բնութեան, քաջալերէ եւ յաճախէ իմն զզօրութիւնն զոր բնածին իմն ունի մարդն առ ի լինելոյ նմանող ամենայնի որ ազնուականն ինչ եւ լաւ իցէ: — Քանզի պատմութիւնն դարձեալ թատր ինչ աստուածեղէն արդարութեան, այնու զի վկայէ երկուց մեծամեծ ազդեցութեանց որ յամենայն դարս լինիցին, յորոց մին զոյժ եւ զզօրութիւն կենդանութեան բարւոյն ցուցանէ, եւ միւսն զպատիժս չարին՝ որ թէպէտ անագան սակայն անվրէպ ի վերայ հասանէ. եւ սոցին ամբաւ օրինակս մի ըստ միոջէ յաճախէ: Սմին իրի ամենայն ոք եւ ամենայն հասակ գտանէ ի նմին թելադրութիւն ի լաւ անդր, զգուշութիւն ի վնասակարացն, չափաւորութիւն ի յաջողութեան եւ հանգուցիչ մխիթարութիւն ի կարեաց եւ ի նեղութեան ժամանակի[2]:

1 «Ո՞ է արժանի բանալոյ զգիրսն եւ լուծանելոյ զկնիքս նորա. եւ ոչ ոք կարէր ոչ յերկինս եւ ոչ յերկրի եւ ոչ ի ներքոյ երկրի.... բայց միայն առեւծն յազգէն Յուդայ ի զաւակէն Դաւթի... գառնն զենեալ»: Յայտ. Ե. 2 — 6:

2 Նշանաւոր իմն են վասն շահուց պատմութեան զոր Կիկերոնն ասէ. «Պատմու-

Մնացաւորն շահ պատմութեան ձգի յամենայն իսկ կարգս եւ աշխիհանս մարդկան, որ մտաւոր ինչ եւ բարոյական կրթութեան իցեն ուշակալք: Պաղաքագէտն զխորհուրդս իւր, զկարծիս եւ զմտածութիւնս ընդ քար փորձութեան պատմութեանն պարտի շփել, եւ ցուցանիցէ նմա պատմութիւնն չլինել կարի վստահ ի տեսութիւնս[1], եւ զանյայտան չդնել ամենեւին սողդս. պատմութեամբ իրաւագէտն հասանէ ի գիտութիւն օրէնսդրութեանցն որ կացին եւ որ այժմ կայցեն, ակզբանն նոցա եւ ազդեցութեան զոր ի լաւութիւն ազգացն գործեցին. ցուցանէ առն աստուածախօսի զսկիզբն, զյօրինումն, զտարածումն կրօնիցն եւ զայն ամենայն որ ընդ նոցա զհետ եկին, յայտ առնէ նմին զմեծութիւն կոչմանն իւրոյ եւ մատուցանէ նմա ամենեւին իսկ հաւանեցուցիչ ցոյցս վասն վարդապետութեանցն իւրոց: Նոյն եւ զառնէ փիլիսոփայէ վասն ազգի ազգի աղանդացն գիտութեան առեալ է: Սան գեղեցիկն գիտութեանց՝[2] որպիսի ինչ վասն ճարտարխօսութեան, բանաստեղծութեան եւ այլոց արուեստից՝ մատակարարէ նիւթ յորդ եւ առատ եւ բազում անջող վարդապետութիւնս հաստատեալս բազում դարուցն փորձիւ:

3

Բաժանումն պատմութեան:

Տիեզերականն պատմութիւն է բոլոր ինչ յօդուածոյ. նմին իրի մարթի բաժանել ըստ նիւթոյ պատմութեանն, կամ ըստ յերկրոյ, եւ կամ ըստ ժամանակին:

Ա. Ըստ նիւթոյն բաժանի

1. Ի պատմութիւն քաղաքական, որ պատմէ զնշանաւոր անցս աէրութեանց որ յօրինակի անդ առաջնորդութեան նոցա, ի ներքին եւ յարտաքին համեմատութիւնս նոցա, ի սահմանս նոցա եւ յիշխանս նոցա եւ յայլ եւս ինչ նոյնպիսիս լեալ իցեն:

2. Ի պատմութիւն կրօնից, որ զայլ եւ այլ միտս ազգաց ազգաց զոր զբարձրագոյն էութենէն ունէին, եւ զպէսպէս գունակս պատուելոյ զնա՝ ցուցանէ, բերեալ ի մէջ եւ զկարծիս զոր զմախճանէ եւ զյուսոյ մարդոյն ունէին:

3. Ի պատմութիւն մատենագրութեան, որ զծագումն, զյառաջադիմութիւն, զտարածումն, զառաւել կատարելութիւն եւ զխանգարումն գիտութեանցն պատմէ:

թիւնն է վկայ ժամանակաց, լոյս ճշմարտութեան, կենաց յիշատակ, վարդապետ վարուց, հրեշտակ աւագամաւոր հնութեան,,. եւ զոր Դիոդորոս Սիկիլացի ասէ, թէ "է օգնական յառաջատեան զգուշութեան, քահանայ ճշմարտութեան, մայր փիլիսոփայութեան,,. եւ զոր Կամպըղղոն ասէ առ Լիւեայ. "Նա է այս յիշատակարանք կենաց ըզեղ ոչ հաւանեցուցանիցեն, այլա չգոն որ ըզեղ հաւանեցուցանիցեն,,:

1 Théorie.

2 Esthétique.

ԷՋ	ՏՈՂ	ՎՐԻՊԱԾՔ	ՈՒՂԻՂՔ
39	8	Հաաառակն	Հակառակն
42	35	զՊափղակոնացիս	զՊափղագոնացիս
43	9	Ցնիէստէր	Ցնիէսդէր
84	34	ի Սաւսդուքինեայ	յԱտրդանեայ
86	40	ժԶ	ժԷ
167	48	1700	1600
169	11	քերան	քերբոն
222	30	1456	1450
475	40	Boucolique	Bucolique
518	15	Մեննենինոսի	Մեննենիոսի
532	35	— 40	— 480

ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԻՒՆ

1

Պատմութիւն, Տիեզերական պատմութիւն։

1. Ամենայն ինչ որ փոփոխումն կրէ, տայ նիւթ պատմութեան՝ որ ոչ այլ ինչ է բայց ընծայութիւն փոփոխմանն այնորիկ. ուստի ամենայն իրիք՝ բաց յԱստուծոյ որ անանց փոփոխութեան է, գոյ ինչ պատմութիւն։ Այլ յամենայն փոփոխելեաց միջի է մանաւանդ նիւթ պատմութեան մարդն՝ առաւել ըստ մտաւոր զօրութեանցն իւրոց, եւ իբրեւ ինքնին առանձինն միայն եւ իբրեւ յընկերական հաղորդութեան՝ որ ի բնութենէ իմն կարեւոր է նմա — յայն սակս մարդոյն պատմութիւն կոչի առաւելութեամբ իմն՝ պատմութիւն։ Յայսմ մարդկեղէն պատմութենէ որ ամբար իմն է, տիեզերական պատմութիւնն քաղէ զնշանաւոր դէպսն, այս ինքն զայնպիսի ինչ դէպս որ յայտնի իսկ ազդեցութիւն մեծ ի վերայ հանգամանաց համօրէն մարդկութեան կամ մեծի իրիք մասին նորա գործեաց, կապեալ զամենեսին զնոսա գիտնաբար իմն կարգաւ ի մի գործարանաւոր բոլոր, առ ի նովաւ զփոփոխմունս նիւթական եւ մտաւոր յառաջադիմութեան (կամ ընկերական հանգամանաց) համօրէն ազգի մարդկան նկարելոյ։

2. Թէպէտ եւ համօրէն այսր մարդկեղէն պատմութեան դէպք՝ գործք մարդկեղէն ազատութեան են, այլ զի եւ Աստուծոյ գիտութիւնն եւ կամք այս ինքն աստուածեղէն տեսչութիւն նորա ի միասին ընթանան[1], յայն սակս պատմութիւնն է միանգամայն՝ պատմութիւն արտաքին գործոցն Աստուծոյ կամ տեսչութեան նորա, մանաւանդ տեսչութեանն ի Քրիստոս, այս ինքն՝ “Տակաւ յայտնումն կամ արդեամբք կատարումն յաւիտենական խորհրդոյն զոր ի վերայ մարդկութեանս ունի Աստուած, որ է՝ առնել անձին իւրում Քրիստոսիւ արժանի ինչ փառաւորութիւն ի մէջ մարդկան անդստին ի մարդկան իսկ ազատն արբանեկութենէ„[2]։ — Նմին իրի միայն ոգին քրիստոնէութեան կարէ իմանալ զմարդկեղէն

1 Եփես. Ա. 11։ 2 Մէլեր, Պատրաստ. Եկեղ. պատմ։ Եփես. Ա. 9 — 10։ Եբր. Բ. 10։

պատմութիւնն որ յառաջն եւ որ յետոյ քան զՔրիստոս։ Քանզի առանց Քրիստոսի որպէս ինքնին իսկ մարդկութիւնն նոյնպէս համօրէն տիեզերական պատմութիւն չէր այլ ինչ՝ բայց առեղծուած ինչ անհնարին առ լուծանել, բաւիղ ինչ առանց ելից, մեծ ինչ աւերակ յորում երեւիցին հատակտորք եւ քարինք փլուզեալք շինուածոյ իրիք մնացելոյ թերակատար[1]։

2

Վախճան կամ շահ պատմութեան։

Շահն զոր պատմութիւնն տայ, կամ ընդհանրական է կամ մասնաւոր։

Ըստ առաջնոյն՝ օգտակար իմն եւ հեշտական օրինակաւ յագեցուցանէ զընածին տենչանս մարդոյն գիտելոյ զազգի ազգի անցս իւրոյ մարդկեղէն ազգին որ ի դարս դարս իցեն դիպեալ, զչափաւոր խորհուրդս մտաց նորա լի առնէ օգտակար փորձիւք, յստակէ եւ ճշդագոյն գործէ զդատաստանս նորա ի վերայ մտաւոր եւ հանդերձեալ իրաց։ Այնու զի զպատճառսն շարժիչս մարդկեղէն գործոցն ցուցանէ, եւ զայն ամենայն որ զգործոցն զհետ եկին՝ ի մէջ բերէ, ամենեւին տպաւորիչ իմն օրինակաւ բայց առանց անձինն մնասու ուսուցանէ յառաջատես զգուշութիւն եւ խորհրդական իմաստութիւն, եւ ցուցանէ օրինակօք՝ կենդանագոյնս քան զամենայն վարդապետութիւն թէ իրաւունք եւ առաքինութիւն՝ եթէ աստ ուրեմն ոչ միշտ զարժան պատիւն եւ զվարձս գտանիցեն, անդէն ի խղճէ մտաց գործելեացն եւ յընդունելութենէ յապա եկելոց մարդկան որ ազատ ի կարեաց եւ ի նախանձուէ իցեն՝ առնուն ապաքէն ցապաք հատուցումն։ Նոյն ցուցանէ եւ զպատիւ մարդկեղէն բնութեան, քաջալերէ եւ յաճախէ իմն զզօրութիւնն զոր բնածին իմն ունի մարդն առ ի լինելոյ նմանող ամենայնի որ ազնուականն ինչ եւ լաւ իցէ։ — Քանզի պատմութիւնն դարձեալ թատր ինչ աստուածեղէն արդարութեան, այնու զի վկայէ երկուց մեծամեծ ազդեցութեանց որ յամենայն դարս լինիցին, յորոց մին զոյժ եւ զզօրութիւն կենդանութեան բարւոյն ցուցանէ, եւ միւսն զպատիժս չարին՝ որ թէպէտ անագան սակայն անվրէպ ի վերայ հասանէ. եւ ասցին ամբաւ օրինակս մի ըստ միոջէ յաճախէ։ Նմին իրի ամենայն ոք եւ ամենայն հասակ գտանէ ի նմին թելադրութիւն ի լաւ անդր, զգուշութիւն ի վնասակարացն, չափաւորութիւն ի յաջողութեան եւ հանգուցիչ մխիթարութիւն ի կարեաց եւ ի նեղութեան ժամանակի[2]։

1 «Ո՞ է արժանի բանալոյ զգիրսն եւ լուծանելոյ զկնիքս նորա. եւ ոչ ոք կարէր ոչ յերկինս եւ ոչ յերկրի եւ ոչ ի ներքոյ երկրի, ... բայց միայն առեւծն յազգէն Յուդայ ի զաւակէն Դաւթի ... գառնն զենեալ»։ Յայտ. Ե. 2 — 6։

2 Նշանաւոր իմն են վասն շահուց պատմութեան զոր Կիկերոնն ասէ. «Պատմու-

Մանաւանդ շահ պատմութեան ձգի յամենայն խոկ կարգս եւ աշխարհականս մարդկան, որ մասնաւոր ինչ եւ քաղաքական կրթութեան իցեն ուշակալք: Քաղաքագէտն զխորհուրդս իւր, զկարծիս եւ զմտածութիւնս ընդ քար փորձութեան պատմութեանն պարտի շփել, եւ ցուցանիցէ նմա պատմութիւնն չլինել կարի վստահ ի տեսութիւնս[1], եւ զանյայտան չզնել ամենեւին առոյգս. պատմութեամբ խրատագէտն հասանէ ի գիտութիւն օրէնսդրութեանցն որ կացին եւ որ այժմն կայցեն, սկզբանն նոցա եւ ազդեցութեան զոր ի լաւութիւն ազգացն գործեցին. ցուցանէ առն աստուածախօսի զսկիզբն, զյօրինումն, զտարածումն կրօնիցն եւ զայն ամենայն որ զնոցա զհետ եկին, յայտ առնէ նմին զմեծութիւն կոչմանն իւրոյ եւ մատուցանէ նմա ամենեւին իսկ հաւանեցուցիչ ցոյցս վասն վարդապետութեանցն իւրոց: Զնոյն եւ զառնէ փիլիսոփայէ վասն ազգի ազգի աղանդացն գիտութեան առեալ է: Ասան գեղեցիկն գիտութեանց՝[2] որպիսի ինչ վասն ճարտարխօսութեան, բանաստեղծութեան եւ այլոց արուեստից՝ մատակարարէ նիւթ յորդ եւ առատ եւ բազում աչող վարդապետութիւնս հաստատեալս բազում դարուցն փորձիւ:

3

Բաժանումն պատմութեան:

Տիեզերականն պատմութիւն է բոլոր ինչ յօդուածոյ. նմին իրի մարթի բաժանել ըստ նիւթոյ պատմութեանն, կամ ըստ տեղւոյ, եւ կամ ըստ ժամանակին:

Ա. Ըստ նիւթոյն բաժանի

1. Ի պատմութիւն ժողովոցն, որ պատմէ զնշանաւոր անցս տէրութեանց որ յօրինակի անդ առաջնորդութեան նոցա, ի ներքին եւ յարտաքին համեմատութիւնս նոցա, ի սահմանս նոցա եւ յիշխանս նոցա եւ յայլ եւս ինչ նոյնպիսիս լեալ իցեն:

2. Ի պատմութիւն կրօնից, որ զայլ եւ այլ միտս ազգաց ազգաց զոր զբարձրագոյն էութենէն ունէին, եւ զպէսպէս զունակս պաշտուելոյ զնա՝ ցուցանէ, բերեալ ի մէջ եւ զկարծիս զոր զվախճանէ եւ զյուսոյ մարդոյն ունէին:

3. Ի պատմութիւն մատենագրութեան, որ զծագումն, զյառաջադիմութիւն, զտարածումն, զառաւել կատարելութիւն եւ զխանգարումն գիտութեանցն պատմէ:

թիւնն է վերայ ժամանակաց, լոյս ճշմարտութեան, կենաց յիշատակ, վարդապետ վարուց, հրեշտակ պատգամաւոր հնութեան,,. եւ զոր Դիոդորոսն Սիկիլացի առէ, թէ «Է օգնական յառաջատեան զգուշութեան, քահանայ ճշմարտութեան, մայր փիլիսոփայութեան,,. եւ զոր Կոնֆուզեան առէ առ Լիւեայ. «Եթէ այս յիշատակարանք կենաց զգեղ ոչ հաւանեցուցանիցեն, ապա չգոն որ զգեղ հաւանեցուցանիցեն,,:

1 Théorie.

2 Esthétique.

պեղարկութիւն յօրինել զսկիզբն պատմութեան ազգաց (բաց յԵբրայեցւոցն), երբեմն զմեծ ինչ երբեմն զփոքր մասն պատմութեան նոցա գրաւէ, եւ չէ պատշաճ իբրեւ ժողովածոյս առասպելաց ամենեւին մերժել ։

Ի բանիւն աւանդութիւնս պարտ է 1. զհանդերձանս զարդուն ի բուն նիւթոյ անտի ընտրել. 2. զբուն զառաջին հանգամանս ի յետին յաւելուածոց եւ ի կարծեաց զատանել, եւ 3. զնոյն ըստ մտաց եւ ոգւոյ առաւելագոյն հնութեանն իմանալ եւ մեկնել ։

Գ. ԳՐՈՎ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՔ. որոց բազում իմն ազգք են.

1. Յիշատակարանք հանդերձ արձանագրով, կամ արձանագիրք ի յիշատակարանաց վերայ. որք կամ հրապարակաւ իմն գրեալ են, եւ կամ առանձինն ուրուք կամօք. հրապարակաւ են, որ տէրութեանն հրամանաւ լինիցին, որպիսի ինչ կիծն պարոսեան (յօրինեալ յամի 262 նախ քան զՔր.), կարիացին, եւ ադուլիսեանն, սիւնն Դուիլեայ, յիշատակարանն Անկիւրայ եւ այլ եւս նոյնպիսիք ։

2. Դրամք հնականք են երեւելի աղբիւրք ազգահամարի, ժամանակագրութեան, կարգի պայազատութեան. դարձեալ հաստատեն զահեկանք կամ յստակագոյն գործեն զերկրայական դէպսն եւ վկայեն վասն հանգամանաց կրթութեան ազգի միոջ ։ Մանաւանդ պիտոյ են նոքա վասն այնց ժամանակաց պատմութեան, յորոց սակաւաւոր ինչ մատենագիրք կամ հատակոտորք ինչ մատենից նոցա մնացին ։

3. Ժամանակագրութիւնք. որք վաղ իսկ ի բուն հին ժամանակս ազգաց բազմաց յետ մտանելոյ ի նոսա նշանագրացն հանգամանաց եւ նիւթոց կարեւորաց առ ի գրել՝ սովորական իմն էին ։ Սոքին երբեմն հրապարակաւ կամ տէրութեանն հրամանաւ գրէին (դիւանագիրք) եւ առ ազգաց ոմանց (մանաւանդ առ արեւելեայ ազգս) նոքին եւեթ մնացին միշտ իբրեւ մատեանք պատմութեան ։

4. Բուն մատենագրութիւնք՝ յորս ոչ միայն զդէպսն ըստ ժամանակացն կարգի պատմեն, այլ եւ զզօդ եւս դիպացն պատահելոց իմաստութեամբ ցուցանիցեն (տես Հատուած 3. Ի. 5։). այնպէս զի մարթ եւ պարտ իցէ ընտրել զդէպսն ի զօդուածոյ նոցա առ միմեանս, ի մեկնութենէ եւ ի դատաստանաց եղելոց զնոցանէ ։ — Մատենագիրք կամ տոհմայինք են կամ այլազգի, ժամանակակից կամ յետին ։

Յարկանելն զնոսա ի կիր պարտ եւ պատշաճ է քննել 1. ըստ մատենիցն՝ թէ արդեւք արդարեւ մատեանն յառնէ անտի մատենագրեալ իցէ որոյ մատեանն համարեալ է, եւ այն ոչ եթէ ի միում կամ ի միւսում մասին մատենիցն, այլ յամենայն իսկ մա-

առնում, ուստի ոչ ինչ օտար յաւելուած ի ներքս խառնել կայցէ (որ են վաւերականութիւն եւ անաչառութիւն մատենին)․ զայս պարտ է յարտաքին եւ ի ներքին պատճառացն ցուցանել․ 2․ ըստ մատենագրին՝ թէ արդեւք ըստ հանգամանացն իւրոց (իբրեւ վկայ ականատես կամ ականջալուր) եւ ըստ ուսումնական հրահանգաց կարող եւ ձեռնհաս էր նա զճշմարիտ հանգամանս իրացն պատմելոյ, եւ թէ արդեւք մարթ իցէ ընծայել նմա զայս պահանջեալ առաքինութիւն մտաց՝ եթէ կամի եւս նա ասել զճշմարտութիւնն (որ է քննել մատենագրին արժանի հաւատարմութեան)։

Չիք ինչ հին պատմագրութիւն որ զայս եւ զայլ եւս ամենայն մանր պահանջմունս անաչառն քննականութեան կարիցէ հանել, որպէս գրոց սրբոց պատմագրութիւնն, եթէ իբրեւ ի լոկ մարդկեղէն մատենագրութիւն ինչ եւս ի նա հայիցիմք։ Նմին իրի յամենայն իսկ ընթացս հին պատմութեան է կանոն ընտրութեան ճշմարտութեան բանից պատմագրացն հնոց, որոց մեծ մասն դուն ուրեք եւ ոչ յամենայն մասունս պատմութեանն իւրեանց կարեն անկանել ընդ ճիշդ ինչ քննութեամբ։ Իսկ վասն հնագոյնն պատմութեան (ի սկզբանէ մարդկութեան գրեթէ մինչեւ ցկատարած Բաբելական - Ասորեստանեաց - Քաղդէական պետութեանն) զգիրս սուրբս գրեթէ միայն աղբեւր պատմութեան մարթի համարել․ մինչ զի բանք նորա որ աստ անդ զազգաց ազգաց ի կարգս պատմութեան աստուածպետական ազգին գտանիցին՝ իբրեւ աստեղք իմն են որ առ սակաւ մի զթանձրամած մութն որ ի պատմութիւնս ժամանակացն այնոցիկ իցէ՝ աստ անդ փարատիցեն։

5

Օգնական գիտութիւնք։

Ամենայն ինչ որ դիպիցի՝ ի տեղւոջ եւ ի ժամանակի դիպի, նմին իրի վասն ճշգիւ իմանալոյ թէ զինչ ինչ դիպեցաւ, կարեւոր հարկ է գիտել թէ ո՞ւր ուրեք եւ ե՞րբ այն դիպեցաւ։ Զառաջինն ճարէ Աշխարհագրութեանն ուսումն եւ զերկրորդն՝ Ժամանակագրութեանն, որ իբրեւ երկու աչք պատմութեան են։

Ա․ Աշխարհագրութիւնն (բնականն եւ մանաւանդ պատմականն կամ քաղաքային) զերկիր բնակութեան մարդկանն ըստ իւրաքանչիւր բաժանման նոցա՝ առ հասարակ իմն ըստ իւրում արտաքին եւ ներքին հանգամանացն, զդիր եւ զանուանս նշանաւոր տեղեաց, հանդերձ բնական եւ քաղաքային փոփոխմամբքն նկարէ վասն զպատմութիւն դիպացն որ ի նոսա դիպեցան՝ յստակագոյն եւ տեսանելի իմն առնելոյ։ Ուստի յայտ իմն է թէ ըստ երեւելի ինչ փոփոխման քաղաքային հանգամանացն առնու եւ աշխարհագրութիւնն փոփոխումն, եւ ըստ ընթացից ժամանակի (քաղաքային) պատմութեան՝ բաժանի եւ աշխարհագրութիւնն ի հին, ի միջին եւ ի նոր։

Բ. Ժամանակագրութիւնն (պատմական) է գիտել թէ զիարդ իւրաքանչիւր ազգք տոմարամբք զժամանակն բաժանեցին։ — Եթէ սովորական միութիւնքն ժամանակի՝ այս ինքն ամք կարգաւ արկցին ի թիւ՝ սկսեալ յերեւելի ինչ դիպաց — կոչին Թուականութիւն (եւ սկիզբն նորա՝ գլուխ ժամանակի[1])։

Երեւելիք ի թուականութեանց են յաջորդք։

1. Հեճրա, թուականութիւն Տաճկաց յամէ 622, Յուլ. 16, յետ Քրիստոսի, յորում ժամանակի գնաց Մահմէտ փախստեայ։

2. Հայոցն թուականութիւն յամէ 551 յետ Քր. որ է ամ նորոգման տումարին առ Մովսիսիւ կաթուղիկոսիւ։

3. Ինդիկտիոնք որ սկսանին յամէ 313 Սեպտեմբ. 1 յետ Քր. մի մի Ինդիկտիոն բովանդակէ 15 ամ. քանզի յամի անդ 313 կարգեաց Կոստանդիանոս հնգետասան հնգետասան ամ առնել քննութիւն եւ ըստ քննութեանն արկանել հարկս ի վերայ սահմանաց համօրէն հռոմէական պետութեան։

4. Դիոկղետիանեան թուականութիւն յամէ 282 Օգոստ. 29 յետ Քր. որ է առաջին ամ թագաւորութեանն Դիոկղետիանու. զայս թուականութիւն քրիստոնեայք՝ մարտիրոսաց թուականութիւն կոչէին, որով ցայժմ հին Եգիպտացիք (Խպտիք) վարին։

5. Հիւպատոսութեան թուականութիւն. սովորութիւն էր մանաւանդ յետ Քրիստոսի յամաց անտի հիւպատոսացն զժամանակն որոշել կամ որոց ի նմին ամի հիւպատ կացեալ իցեն, եւ կամ յետ ելանելոյ եւս ուրուք ի հիւպատոսութենէն համարէին ըստ ամացն որ անցին յետ այնորիկ՝ կարգաւ[2]. եւ տեւէր այն սովորութիւն մինչեւ ց6երորդ դար։ — Նոյնպէս հասարակաց իմն սովորութիւն էր ըստ ամաց թագաւորութեան իւրաքանչիւր կայսերաց կամ թագաւորաց զժամանակն որոշել որով վարի եւ Մովսէս Խորենացի։

6. Սելեւկեանց թուականութիւն յամէ 311 կամ 312 Հոկտ. 10, յառաջ քան զՔր. յորմէ առեալ Սելեւկոս զԲաբելոնիա սկսաւ թագաւորել. մի գիրք Մակաբէացւոց զառաջին թիւն արկանեն ի կիր եւ միւսն զերկրորդն։ Այս թուականութիւն որ եւ Յունական կամ Աղեքսանդրեան թուականութիւն եւ կամ թուականութիւն Դաշանց կոչի, այնու զի ի դաշինսն միշտ նովին վարէին, էր սովորական իմն թուականութիւն Հրէից մինչեւ ց11երորդ դար յորում սկիզբն արարին յարարչութենէ աշխարհի արկանել զտարիսն ի թիւ — ցայժմ նովին վարին Ասորիք յեկեղեցական իրս։ — Գոյր եւ թուականութիւն ինչ Անտիոքեան յամէ 49 Սեպտեմբ. 1 յառաջ քան զՔրիստոս որով եւ Եւագրիոս եկեղեցական պատմագիր վարի։

1 Époque. 2 Μετὰ τὴν ὑπατείαν, post consulatum.

7. Շինուած Հռոմ քաղաքի (ըստ Վառոնի) յամի 753 կամ (ըստ Կատոնի երիցու) 752 յառաջ քան զՔր.։ Զ Վառոնի զհետ երթան մեծ մասն պատմագրաց Հռոմայեցւոց։

8. Ողոմպիադաց թուականութիւն յամի 776 Յուլ. 25 յառաջ քան զՔր.։ Մի մի Ողոմպիադ (տօն ողոմպիական խաղուց) բովանդակէ ամս 4։

9. Բիւզանդեանն (Կոստանդնուպոլսեան) կամ Արարչութեան թուականութիւն որով բազում ժամանակս Յոյնք եւ Ռուսք վարեցան, եւ ցայժմ իսկ արկանեն ի կիր Աղբանացիք, Սերուիացիք եւ Նոր Յոյնք՝ է յամէ անտի արարչութեան (Ադամայ) 5508 ամ (ըստ հաշուոյ իմիք ժողովելոյ յԵւթանասնիցն թարգմանութենէ) մինչեւ ցակիզբն Դիոնիսեան կամ Քրիստոսի թուականութեան։ — Յոյնք թողին զայս թուականութիւն ի ժամանակէ անտի Տրուղղեան ժողովոյ (692) եւ Ռուսք յամի 1700։

10. Իսկ թուականութիւն ամաց որ յառաջ եւ յետոյ քան զծնունդն Քրիստոսի՝ ճշգագոյն է քան զնա եւ քան զամենայն պարզագոյն եւ դիւրագոյն միանգամայն, որ թուէ յամէ անտի մարմնաւորութեանն Քրիստոսի սկսեալ յամէ անտի ծննդեանն նորա որ թէպէտ եւ ·ի Դեկտ. ամսեանն էր, սակայն վասն յառաջագոյն լինելոյ յղութեանն՝ ի Յունուար ամսոյ նորին տարւոյ առնու սկիզբն առաջին ամ թուականութեանն այնորիկ, եւ յայնմ ամէ յառաջ կոյս ի խոնարհ եւ յետս ի վեր առնի հաշիւ ամաց։ — Արդարեւ վայելուչ է այս ոգւոյ քրիստոնէութեան որ չիք է մեծ ինչ քան զայն եւ նշանաւոր վայրկեան եւ կամ դէպս ինչ ի համօրէն մարդկեղէն պատմութեան զոր կարիցէ առնել գլուխ ժամանակի։ Եւ որպէս կենդրոն իմն մարդկեղէն պատմութեան է Քրիստոս, նոյնպէս եւ միջավայր ամենայն ժամանակի պատմութեանն, որ յերկուս իմն հատանի Քրիստոսիւ. մի կէս նորա ժամանակ պատրաստութեան առ Քրիստոս է, եւ միւս կէս՝ ժամանակ ընդունելութեան նորա[1]։

Այլ այս առանց իրիք երկմտութեան է թէ այն առաջին ամ ուստի այս թուականութիւն առնու սկիզբն՝ ամօք ինչ յետնագոյն է քան զճշմարիտ ամ ծննդեանն Քրիստոսի. եւ որպէս բազմաց համաձայնութեան է՝ 7 ամօք (= 747 շին. Հռոմայ) թերեւս սակաւագոյն եւս բայց ոչ աւելի քան զայն. այնպէս զի փոխանակ ըստ սովորութեան համարելոյ՝ այս ամ 1848 պարտ իցէ հաշուել 1855։ — Նմին հակառակ փոխանակ նոյնպէս ըստ յաճախ սովորութեան համարելոյ 4004 ամս յառաջ քան զՔր. պարտ իցէ հաշուել 4004 — 7 = 3997, եւ կամ վասն բոլորակութեան (ի մէջ այլ եւ այլ կարծեաց որք յաւելուն կամ 3 կամ 4 կամ 6 կամ 7 զմիջինն ընտրելով) 4004 — 4 = 4000 ամ յառաջ քան զՔրիստոս։

1 Գաղ. Դ. 3։ Եփես. Բ. 8։ Տես Ս. Գր. Լուս. առ Ագաթ. էջ 200։ Եղիշէ էջ 231—238։

Այն քրիստոնեան թուականութիւն յորժամ առանց ուղղելոյ արկցի ի կիր, որպէս է իսկ սովորութիւն վասն յանհնարին շփոթութեանց ապրելոյ՝ անուանեալ կոչի Սովորական կամ Դիոնիսեան թուականութիւն ի Դիոնիսիոսէ Կարճէ՝ հօրէ վանաց ի Հռոմ որ այնմ նախ եղեւ հնարագիւտ (յամի 532), եւ տակաւ սփռեալ տարածեցաւ յազգս քրիստոնէից. հասարակաց իմն էր այնուհետեւ ի 11 եւ յ12 դարու յորս սկսեալ էր եւ քահանայապետացն Հռոմայ վարել նովին։

Որպէս զբուն հնագոյն պատմութիւն մարդկութեան՝ նոյնպէս եւ զժամանակագրութիւն նորա ոչ ուստեք գոյ ստուգութեամբ հանել բայց ի գրոց սրբոց։ Թէպէտ եւ ի գրոց սրբոց եւս ժամանակագրութեան, վասն զի ոչ ամենայն յայտնի նշանակեալ կան ամացն համեմատութիւնք, կարծեօք իմն հարկ առնի զհամեմատութիւնսն լնուլ՝ սակայն չէ այն խափան տակաւին զնոյն ժամանակագրութիւն իբրեւ ճշգագոյն եւ ճշմարտագոյն քան զամենայն առասպելական ժամանակագրութիւնս համարելոյ՝ զոր արտաքինք ի մատենագրացն ընդ առասպելախառն պատմութեանցն իւրեանց հիւսեն [1], եւ առնլոյ իբրեւ հաստատուն իմն կէտ եւ հիմն համեմատութեան վասն համօրէն ժամանակագրութեան հին պատմութեանն՝ զոր տումարս բովանդակէ։ — Պատկեր այսր հին ժամանակագրութեան եւ օրինակ ամփոփելոյ զ4000 ամն նորա որ յիշեցան՝ է այսպէս։

Բուն միութիւն որով ժամանակագրութիւնս չափի՝ է ամն արեգական։ Թէ արդեւք ամն յառաջ քան զՄովսէս՝ ըստ լուսնական թէ ըստ արեգական ամսոց անկանէր ի համար՝ չէ մարթ ի բանից անտի գրոց ցուցանել։ Սակայն յօրէնսդրութիւնս անդ Մովսեսի ամսագլուխն կամ նոր լուսինն մանաւանդ նշանաւոր իմն երեւի [2], ուստի գոյ առնուլ ի միտ թէ սովորութիւն էր լուսնական ամսովք որ ի 28 աւուրց կան՝ վարել։ Վասն զամն որ յ12 լուսնական ամսոց կայր՝ ընդ տարւոյ արեգական միաբանելոյ նպաստ լինէին օրէնք ինչ Մովսիսի որ հրամայեն որպէս մի գարւոյ յերկրորդում աւուր պասեքատօնին մատուցանել [3]։ Նմին իրի պարտ էր քահանայիցն մուծանելով նահանջ աւուրս հոգ յանձին ունել զի պասեքատօնն ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ քան զժամանակ հասանելոյ գարւոյն լինիցի։ Ցայն տակս սկիզբն եւ երկայնութիւն տարեացն չմարթէր բաղում ինչ իւիք մեալ յեանեալ, եւ հարկ է մեզ ընդ անուամբ ամացն որ յետ Մովսիսի իցեն՝ զմտաւ ածել միութիւն ինչ որ ի մերմէ տարւոյ չիցէ ինչ այնչափ այլակերպ։ Եւ քանզի չիք ինչ ակնարկութիւն ի գիրս թէ յառաջ քան զՄովսէս կարճագոյն լեալ իցէ ամն, ի դէպ է թէ եւ յառաջ քան զնա չիցէ ինչ այնչափ կարի կարճագոյն քան որչափ ինչ առ Նովաւ եւ յետ նորա էր։ Անդէն վաղ իսկ յամենեւին ի բուն հին գիրս գրոց սրբոց տարին է միութիւն ժամանակի որով անջրպետութիւնք ժամանակի չափին։

1 Ծանօթ իմն է թէ որպէս պարծիցին Քաղդէացիքն ունել զննութիւնս աստեղագիտութեան ի 40,000 ամաց յառաջ քան զԱղեքսանդրոս Մակեդոնացւոյ թագաւոր — ըստ նոցին Քաղդէացւոցն մատենագրաց՝ 10 պայազատութիւնքն որ յառաջ քան զջրհեղեղն էին, տեւեցին շարս 120 եւ շար մի ի շարիցն էր = 3600 ամաց։ Հնդիկք համարին 300,000,000 ամս, Ցուգինք՝ 2,500,000, սակաւ ինչ նուազագոյն Սինեացիքն. Պարսիկք՝ 100,000, Եգիպտացիք՝ 34,000, Փիւնիկեցիք՝ 30,000, Ետրուրիացիք՝ 12,000։

2 Թուոց ԻԸ. 11 — 15։

3 Ղեւտ. ԻԳ. 10 — 15։

Ընդարձակութիւն ժամանակի յաջորդութեանց անտի Ադամայ մինչեւ ցմահն Յովսեփայ՝ ամփոփի ի գումարութեանէ թուոց ամաց կենաց նոցա որ էին յառաջ քան զծնանել զնի յորդւոց իւրեանց։ Որով կազմի շղթայ ինչ առանց ընդ մէջ հատանելոյ, որոյ առաջինն օղ՝ Ադամ է, եւ վերջինն՝ Յովսէփ։ Գումարութիւն ամաց կենաց իւրաքանչիւր ուրուք ի նոցանէ յառաջ քան զծնունդ յաջորդին իւրոյ՝ տայ զգումարութիւն ամաց համօրէն իսկ անընդհատութեան ժամանակին որ է յԱդամայ ցՅովսէփ։ Ի ծնանել Ադամայ զորդի իւր էր ամաց 130, Սէթ 105, Ենովս 90, Կայնան 70, Մաղաղայէլ 65, Յարեդ 162, Ենովք 65, Մաթուսաղա 187, Ղամէք 182[1]։ Նմին իրի Նոյ ուստր Ղամեքայ 1056 ամօք յետոյ քան զԱդամայ արարչութիւնն ծնաւ։ Այս թիւ է գումարութիւն ամենայն ամացն որ մի ըստ միոջէ կարգեցան։ Ջրհեղեղն որ ի 600որդ ամի կենացն Նոյի եղեւ՝ պատահէ յամի (1056 + 600 =) 1656։ Ի 500որդի ամի կենացն Նոյի ծնաւ Սէմ, Քամ եւ Յաբեթ[2]։ Քանզի չերոյ նշանակեալ թէ երեքեին ստոյգ միանգամայն ծնան, ապա չէ առանց հաւանութեան՝ թէ Սէմ միայն իբրեւ նախահայր Եբրայեցւոցն յառաջագոյն անուանի, թէպէտ եւ Յաբեթ եւ Քամ էին յառաջագոյն քան զնա ծնընդեամբ, որպէս կարգ իսկ տախտակի ազգահամարին Նոյեա[3] ցուցանէ։ Նմին իրի զծնունդն Յաբեթայ ի դէպ է դնել յամի (1056 + 500 =) 1556 յետ արարչութեանն Ադամայ, եւ զծնունդն Սեմայ երկուք ամօք յետոյ՝ յամի 1558։ Ի ծնանել Սեմայ զԱրփաքսադ էր նա ամաց 100, Արփաքսադ ի ծնանել իւրում զՍաղա՝ էր ամաց 35, Սաղա ի ծնանել իւրում զԵբեր՝ 30, Եբեր ի ծնանելն զՓաղէկ՝ 34, Փաղէկ ի ծնանելն զՌագաւ՝ 30, Ռագաւ ի ծնանել իւրում զՍերուք՝ 32, Սերուք ի ծնանել իւրում զՆաքովր՝ 30, Նաքովր ի ծնանել իւրում զԹարա՝ 29, Թարա ի ծնանել իւրում զԱբրահամ՝ 130[4]։ Գումարութիւն ամացս այսոցիկ որ նշանակեցան՝ է միահամուռ 450 ամ ի ծննդենէ անտի Սեմայ մինչեւ ցծնունդն Աբրահամու. այսպէս ամ ծննդեանն Աբրահամու է (1558 + 450 =) 2008 յետ արարչութեանն Ադամայ[5]։

Աբրահամ ծնաւ զԻսահակ զորդի իւր ամաց 100[6], այսպէս ծնաւ Իսահակ յամի (2008 + 100 =) 2108։ Իսահակ ի ծնանել իւրում զորդի իւր զՅակոբ էր 60ամենի[7]։ Այսպէս ամ ծննդեանն Յակոբայ էր 2168 յետ արարչութեանն Ադամայ։ Թէ 91 ամաց էր Յակոբ յորժամ ծնաւ զորդի իւր զՅովսէփ՝ գտանեմք ի համեմատութենէ բազում բանից գրոց այսպէս։ Յովսէփ ի մտանել իւրում առաջի Փարաւոնի էր 30 ամաց[8]։ Յետ անցանելոյ եւթն ամացն առատութեան[9] յերկրորդ ամի սովոյն ուստի յետ 9 ամաց յ39երորդ ամի կենացն Յովսեփայ՝ էր Յակոբ 130 ամաց[10], եւ յառաջ քան զ39 ամ ի ծնանել իւրում զՅովսէփ էր ամաց 91։ Այսպէս ուրեմն ծնաւ Յովսէփ յամի (2168 + 91 =)

1 Ծնն. Ե. 3—29։
2 Ծնն. Ե. 31։
3 Ծնն. Ժ։ Տես եւ ԺԱ. 10. Ժ. 21։
4 Ծնն. ԺԱ. 10—26։
5 Ժամանակագրութիւն գրոց սրբոց յԱդամայ մինչեւ ցծնունդն Աբրահամու այլ եւ այլ իմն է ըստ երից գլխաւոր օրինակաց գրոց. ըստ

Եւթ.	Սամար.	Եբր.	
2262.	1307.	1656.	յԱդամայ մինչեւ ցՋր.
1132.	1002.	352.	ի Ջրհեղեղէ ցծն. Աբր.
3394.	2309.	2008.	միահամուռ յԱդամայ ցծնունդն Աբրահամու։

Որպէս նշմարի իսկ, յերեցունց աստի բաղդատութեանն է միջս Եւթանասնիցն. մերթ Եբրայեցին առաւել մօտ նմա, մերթ Սամարացին. ի վերջնս կարծեցաց քան զամենեսին է Եբրայեցին, եւ միջս մօտ նմա Սամարացին։ Չիք ինչ որոշումն Եկեղեցւոյ վասն միոյ ի սոցանէ. Եբրայեցւոյն թեթեւագոյն եւ սովորական քան զայլսն է։

6 Ծնն. ԻԱ. 5։
7 Ծնն. ԻԵ. 26։
8 Ծնն. ԽԱ. 46։
9 Ծնն. ԽԱ. 47։
10 Ծնն. ԽԷ. 9։

2260 յետ արարչութեանն Ադամայ: Վախճանեցաւ Յովսէփ 110 ամաց[1] ապա յամի 2363:

Երկայնութիւն ժամանակին որ ի միջի կայ մահուան Յովսեփայ եւ ծննդեանն Մովսէսի՝ չէայ նշանակեալ ի գիրս, միայն ի համեմատութենէ բանից ինչ գրոց մարթի որոշել: Գաղատ. Առաքելոյ[2], զնէ զօրէնսդրութիւնն Մովսէսի 430 ամօք յետոյ քան զաւետիսն որ Աբրահամու տուաւ: Իսկ Առաքելոյ աւետեացն խնդրոյ զաւետիսն որ տուաւ Աբրահամու ի Խառան[3], ապա այն աւետիք պատահեն յ75 ամի կենաց Աբրահամու[4], ասէ եւ 25 ամօք կանխագոյն քան զծնունդն Սահակայ, յամի (2008 + 75 =) 2083 յետ արարչութեանն Ադամայ: Յայն ամէ եւ օրէնսդրութիւնն յետ 430 ամաց պատահէ յամի (2083 + 430 =) 2513: Մովսէս ի տալ անդ օրէնսդրութեանն էր 80 ամաց, ապա Մովսէս ծնաւ յամի (2513 — 80 =) 2433 յետ Ադամայ, եւ այնպէս ի մէջ մահուան Յովսեփայ եւ ծննդեան Մովսէսի կան ամք 64: Այլ համեմատ այսր ասելաւասը ամաց որ են ի մահուանէ անտի Յովսեփայ ցծնունդն Մովսէսի, ի մէջ գան բանք ինչ գրոց որք զժամանակ ներդութեան Իսրայէլեացւոցն 400 ամօք երեւին թէ չափեն[5]: Ըստ մեկնութեան Ս. Աւգոստինոսի՝ զայն ամեն բանք գրոց թէ ներդութիւնն նոցա պատահէ յամսն 400 (որ էրին գրեթէ ընդ աւետեաւն Աբրահամու մինչեւ ցելսն), առանց զերկայնութիւն ժամանակի ներդութեանն որոշելոյ[6]: Ջորրորդումն ժամանակի ըստ սերընդեանն որ կայ ի Գլ. ԺԵ. 16. Ծննդոցն գրոց չէ պատշաճ խնամով զգալոց՝ այս ինչքն զմի մի սերունդ կամ ազգ համարել մի դար: Եւ ի բանի անդ եւս գրոց որ ծրրեւ ի համառատութիւն որոշման ժամանակին այնորիկ բերի՝ չիք պատմութ զանմնոյն չորեսքին ազգսն եւս ծրրեւ մի եւ կատարեալ զնեղոյ: Ըստ Աբրահամու հարքս թէ կարիցէ իւրաքանչիւր ազգ հարեւր ամօք հաշուել, ուր ի գիրս սուրբս ծրրեւ անընդհատական իմն նշանակի թէ Աբրահամ հարիւրամենին որդի ծնաւ[7]: Նախին իրի այս անտարակուսական երկայնութիւն ժամանակի հարեւր ամաց՝ չմարթի համարել ծրրեւ կանոն անուականութեան իւրաքանչիւր ազգի: Ուր զի յազգաց անտի որ մերձագոյն մի ըստ միոջէ ի մէջ անձան ի Սեմայ մինչեւ ցԱբրահամ՝ գամենեքը բաղում ազգս 30—40 ամօք միայն: Գորձելով համեմատ իմն է այնմ երկայնանձող անցքութեանց 400 ամաց ներդութեանն Իսրայէլի յԵգիպտոս՝ այս իսկ զի ի մէջ Ղեւեայ եւ Ահարոնի եղբօր Մովսէսի՝ միայն երկու միջին անդամք այս ինքն Կահաթ եւ Ամրամ միայն նշանակին[8]: Ղեւի մեռաւ իսկ յառաջ քան զներդութիւնս Իսրայելացւոց էր ծնեալ: — Արդ ըստ մերում հաշուի զոր յեղեցաք՝ գան յարքն ի վերայ 64 ամացն որ են ի մահուանէն Յովսեփայ մինչեւ ցծնունդն Մովսէսի ամք 80 մինչեւ ցելսն յԵգիպտոսէ. ասէ եղանէ անցքութեանց ինչ ժամանակի 144 ամաց վասն չորից ազգաց եւ 36 ամք բաշխին իւրաքանչիւր ազգի[9]:

Աստն անցքութեանց ժամանակի որ է յելից անտի Իսրայէլացւոց յԵգիպտոսէ մինչեւ ցսկիզբն շինուածոյ տաճարին Սողոմոնի կան սահմանեալ ի գիրս 480 ամք[10]: Յայսմ անցքութեանց ժամա-

1 Ծնն. Ծ. 24:
2 Գաղատ. Գ. 16—18:
3 Ծնն. ԺԲ. 3:
4 Ծնն. ԺԲ. 4:
5 Ծնն. ԺԵ. 13: Գործ. Է. 6:
6 Աւգոստ. վասն Քաղաքը. Աստ. Գիրք ԺԶ. Գլ. ԻԴ:
7 Ծնն. ԺԸ. 12:
8 Ելք Զ. 16 — 20: Ա. Մնաց. Զ. 1 — 3:
9 Տես Աւգոստինոս խնդ. ի հին կտակ
10 Գ. Թագ. Զ. 1. ըստ Եբր:

Նաւէի կոյ՛ եւ մնացեալ պաշտաման ժամանակի մինչ որ է յելից անտի մինչեւ ցմահն Մովսիսի, այս ինքն իբրեւ 40 ամք [1]: Նոյնպէս կոյ պաշտօն եւ ժամանակին յաջորդութեանն անտի Սաւուղայ ի թագաւորութիւն մինչեւ ցշինուած տաճարին: Թագաւորեաց Սաւուղ 40 ամ [2]. Նոյնպէս եւ Դաւիթ 40 ամ [3]: Եւ թէ որք զԴ ամսն եւս Սողոմոնի որ յառաջ քան զշինուած տաճարին են՝ յաւելուցու, այս իսկզբանէ անտի թագաւորութեանն Սաւուղայ ցշինուած տաճարին գումարին ամք 85: Իսկ որ ի 480 ամաց անտի տարեւորին պակասեն 355 ամքն՝ են ամք ժամանակին Յեսուայ եւ Դատաւորաց, զորոց մի բառ միայն ճշգիւ զբաղուածն տալ անհնարին է: Մահն Մովսիսի պատահէ յամի (2433 + 120 =) 2553 [4], ընտրութիւնն Սաւուղայ պատահէ յամի (2553 + 355 =) 2908, նստելն Դաւթի յաթոռն յամի 2948 եւ Սողոմոնի՝ յամի 2988 յետ առաջնորդութեանն Ադամայ: Սողոմոն թագաւորեաց 40 ամ [5], այս մեռաւ նա յամի 3028:

Ի մահուանէ անտի Սողոմոնի կամ ի սկսանելոյ բաժանման Իսրայելացւոց յերկուս թագաւորութիւնս մինչեւ ցկործանումն Սամարիայ ոչ միայն թիւ ամաց թագաւորութեան անձնիւր թագաւորաց երկոցունց թագաւորութեանցն կայ նշանակեալ, այլ եւ այն եւս կայ ցուցեալ թէ յորում ամի թագաւորութեան թագաւորաց միոյ յերկուց թագաւորութեանցն՝ թագաւորք միւսոյ թագաւորութեանն հասին ի բարձ թագաւորութեան: Վասն ճշգրտագոյն որոշելոյ զժամանակն որ է մինչեւ ցկործանումն Սամարիայ՝ հարկ է զամս թագաւորութեան թագաւորացն Յուդայ եւ Իսրայէլի համեմատել, զի այնպէս ի մէջ զամն ամք մինչ բարձակից թագաւորութեան՝ զոր գիրք իբրեւ բարձակից թագաւորութիւն չեն նշանակեալ: Կարգ թագաւորացն Յուդայ առաւել արժանահաւատ սանձի ընծայանայ քան զկարգ թագաւորացն Իսրայէլի՝ յորում թագաւորք յայլ եւ այլ ցեղից փոխարկեցին յինքեանս զաթոռ թագաւորութեանն. Նաեւ իրի կարգ թագաւորացն Յուդայ պատեհագոյն եւ յանդորրագոյն է յարտաքում ժամանակի քան զթագաւորացն Իսրայէլի: Ամք թագաւորութեան թագաւորացն հաշուին ի գիրս բառ ամացն յորս թագաւորեցին նոքա եւ համգերձ թագաւորակիցք իւրեանց: Իսկ թագաւորակիցացն այն եւս ամք հաշուին՝ յորս թագաւորակից եղեալ էին. Նաեւ իրի է գումարութեան անդ ամաց թագաւորութեան թագաւորացն՝ զամսն որ երկիցս թուեալ իցեն, յորս եւ թագաւորակցութիւն եւս լեալ իցէ, պարտ է նուազեցուցանել: Յետ Սողոմոնի թագաւորեցին ի Յուդայի թագաւորք ըստ այսմ կարգի եւ ժամանակի. Ռոբովամ ամս 17, Աբիա 3, Ասա 41, Յովսափատ 25, Յովրամ 8, Ոքոզիա 1, Գոդողիա 7, Յովաս 40, Ամասիա 29, Ոզիա 52, Յովաթամ 16, Աքազ 16, Եզեկիա 29: Ի 6երորդ ամի թագաւորութեանն Եզեկիայ աւերեցաւ Սամարիա [6]: Գումարութիւն ամաց թագաւորութեան թագաւորացն Յուդայ ց6երորդ ամն Եզեկիայ՝ ժողովին ամք 261: Յայսմ թուոյ պարտ եւ պատշաճ է զթիւ ամաց բարձակից թագաւորութեան ի բաց հանել: Ա. Յովսափատայ եւ Յովրամ թագաւորակից ամս 2 [7]: Այս զառաջին ամ թագաւորութեանն Յովրամայ պարտ է երկուք ամօք կանխագոյն քան զմահ հօրն դնել: Ամասիա եր նոյնպէս բարձակից երկուս ամս հօրն

1 Երկ. օր. ԼԴ. 7:
2 Գործ. ԺԳ. 21:
3 Գ. Թագ. Բ. 11:
4 Երկ. օր. ԼԴ. 7:
5 Գ. Թագ. ԺԱ. 42:
6 Դ. Թագ. ԺԸ. 9:
7 Տես. Դ. Թագ. Ը. 16:

իւրում Յովաթամայ [1]: Եզեկիա էր բարձակից հօրն իւրում երկու ամ [2]: Նմին իրի զգուշութիւն թուոյ ամաց թագաւորացն որ ի ժամանակէ անտի բաժանմանն իցեն՝ պարտ է նուազեցուցանել, առ Յովսափատայ երկու ամս եւ առ Յովրամայ նոյնպէս եւ առ Աքազու նոյնպէս ամս երկուս: Ի դէպ է եւ երկուս եւս ամս բարձակից թագաւորութեան առ Ոզիայ յաւելուլ որ բորոտեալն էր յայնժամ [3]: Արդ եթէ երկուս ամս վասն բարձակից լինելոյ Յովաթամայ ընդ Ոզիայ հօրն իւրոյ ընդունիցի ոք՝ ապա ընդ ամենայն 8 ամք ի բաց ելանեն ի գումարութենէ 261 ամաց ամենայն թագաւորացն Յուդայ. եւ այնպէս ամն 253 լեալ բաժանման թագաւորութեանն՝ դնի ամ կործանմանն Սամարիայ: Այլա թէ ոք վասն բորոտութեանն Ոզիայ ամս բարձակցութեան չընդունիցի՝ սակայն կարող է երկուս ամս յայն սակս նուազեցուցանել՝ զի ի հաշուի անդ ամենայն ամքն իբրեւ լի եւ կատարեալ ամք համարեալ են. ուստի յայնչափ երկայնաձիգ ժամանակէ երկուս ամս ի բաց հանել վասն ամացն որ ոչ լի եւ կատարեալ ամք իցեն եւ իբրեւ կատարեալ հաշուեալ՝ սակաւ եւ դիւրին ինչ է:

Յետ կործանմանն Շամրընի՝ թագաւորեաց Եզեկիա 23 ամ, Մանասէ 55, Ամոն 2, Յովսիա 31, Յովաքազ ամիս 3, Յովակիմ ամս 11, Յովաքիմ ամիս 3, Սեդեկիա ամս 11: Ի մետասաներորդ ամի Սեդեկիայ, ուստի յամի 387 յետ բաժանման թագաւորութեանն՝ կործանեցաւ Երուսաղէմ [4]: Ի ժամանակէ անտի կործանմանն Երուսաղեմի՝ որոշումն ժամանակի դիպաց պատմելոց ի գիրս սուրբս՝ հայի յորոշումն անդր ժամանակի ազգաց ազգաց օտարաց ընդ որոց ունէին հաղորդութիւն Իսրայէլացիքն, այսինքն յամս թագաւորութեան Պարսից, Ասորւոց եւ Եգիպտացւոց թագաւորացն: Կիւրոս արքայ Պարսից եւս Հրէիցն յառաջնում ամի թագաւորութեան իւրոյ հրաման տայր յաշխարհ իւրեանց [5]: Առաջին ամն միահեծան թագաւորութեանն Կիւրոսի ի վերայ Մարաց եւ Պարսից յետ վախճանին Դարեհի Մարի կամ Կիաքսարայ Բ. որ յետ զԲաբելոն (539 կամ 538 յառաջ քան զՔրիստոս) առնլոյ թագաւորեաց անդէն ամս երկուս՝ պատահէ յամն 536 յառաջ քան զՔրիստոս: Յայնմ ամի կատարեցան 70 ամք գերութեանն [6]: Զսկիզբն գերութեանն մարթ է դնել ի չորրորդ ամին Յովակիմայ [7]: Յայն սակս չորրորդ ամն Յովակիմայ պատահէ յամն (536 + 70 =) 606 յառաջ քան զՔրիստոս: Յովակիմ չորեք ամօք կանխագոյն, ապա յամի 610 յառաջ քան զՔրիստոս նստաւ թագաւոր: Յայնմ ամենայնէ ի մէջ գայ թէ Յովակիմ 365 ամօք յետոյ քան զբաժանումն թագաւորութեան եհաս ի թագաւորութիւն: Ապա բաժանումն թագաւորութեան պատահէ յամն (610 + 365 =) 975 յառաջ քան զՔրիստոս: Եւ քանզի ժամանակն որ ի միջի կայ բաժանման թագաւորութեանն յամի անդ վախճանելոյն Սողոմոնի, որ է 3028 ամն յետ Ադամայ, մինչեւ ցչորրորդ ամ թագաւորութեան Յովակիմայ ժողովէ 369 ամ, եւ զ70 եւս ամս գերութեանն մինչեւ ցԿիւրոս ի վերայ յաւելեալ՝ այնուհետեւ գումարութիւն ամացս այսպիսի 3467 յետ Ադամայ՝ է առաջին ամն Կիւրոսի: Կիւրոս թագաւորեաց ամս 7 եւ վախճանեցաւ յամի 529 նախ քան զՔրիստոս: Յետ Կիւրոսի թագաւորեաց Կամբիւսէս ամս 7 եւ ամիսս 7, Զմերդիս ամիսս 7, Դարեհ Ա. Վշտասպեան ամս 36, Քսեր-

1 Տես Դ. Թագ. ԺԴ. 1. համեմատեալ ընդ Դ. Թագ. ԺԴ. 10:
2 Տես Դ. Թագ. ԺԷ. 1. եւ ԺԸ. 1:
3 Դ. Թագ. ԺԵ. 5:
4 Դ. Թագ. ԻԴ. 18:
5 Բ. Եզր. Ա. 1:
6 Երեմ. ԻԵ. 12. ԻԹ. 10:
7 Տես Դ. Թագ. ԻԴ. 1, 2....:

քսէս Ա. ամս 21, Արտաշէս Ա. Երկայնաբազուկ ամս 40, Քսերքսէս Բ. Կրտսերն ամիսս 2, Սոգդիանոս ամիսս 7, Դարեհ Բ. Հարճորդի ամս 19, Արտաշէս Բ. Ուշեղ ամս 46, Արտաշէս Գ. Ովքոս ամս 21, Արշէս ամս 3, Դարեհ Գ. Կոդոմանոս ամս 4։ Քակեցաւ թագաւորութիւնն Պարսից յԱղեքսանդրէ Մեծէ եւ սպանաւ Դարեհ Կոդոմանոս։ Գումարութիւն այսց ամաց թագաւորութեան թագաւորացն Պարսից ի մահուանէ անտի Կիւրոսի մինչեւ ցմահն Դարեհի Կոդոմանայ՝ ժողովէ ամս 199 միով ամով ընդհատ։ Արդ վերջին ամն թագաւորութեան Դարեհի Կոդոմանայ կամ ամն կործանման միահեծան իշխանութեանն Պարսից՝ 199 ամօք մերձենայ մօտագոյն ի Ծնունդն Քրիստոսի եւ նոյնչափ ամօք հեռանայ յարարչութենէն Ադամայ։ Նմին իրի զկործանումն պետութեանն այնորիկ պարտ է դնել յամի (529 — 199 =) 330 նախ քան զՔրիստոս եւ (3467 + 7 + 199 =) 3673 յետ Ադամայ։

Յունական Թուականութիւնն որով վարին առաջին գիրք Մակաբայեցւոց՝ առնու սկիզբն յամէ 312 նախ քան զՔրիստոս, որպէս կանխագոյն ասացաւ։ Իսկ երկրորդ գիրք Մակաբայեցւոցն զամն 311 նախ քան զՔրիստոս համարի առաջին ամ Յունական Թուականութեանն։ Արդ ամն Յունաց 137 զոր Ա. Գլուխ 11. Ա. գրոց Մակաբայեցւոցն յիշէ՝ է ամն (312 — 137 =) 175 յառաջ քան զՔրիստոս։ Կիւրոս վախճանեցաւ յամի 529 յառաջ քան զՔրիստոս, արդ 354 ամօք կանխագոյն։ Յայն սակս իսկ ամն 175 նախ քան զՔրիստոս՝ է ամն յետ Ադամայ (3474 + 354 =) 3828։ Արդ եթէ զամսն 175 մինչեւ ցՔրիստոս ի վերայ դը յաւելուցու՝ գայ ելանէ թիւն (3828 + 175 =) 4003 յետ արարչութեանն Ադամայ իբրեւ ամ Ծննդեանն Քրիստոսի։ — Բայց որպէս կանխագոյն ասացաւ, Դիոնիսիոս Կարճն զամ Ծննդեանն Քրիստոսի համարեալ է համեմատ 754 կամ 753 ամի շինութեան Հռովմայ (ըստ Վառոնի)․ բայց քանզի ըստ Յովսեպոսի վաղ իսկ քան զայն ամ շինութեան Հռոմայ մեռեալ էր Հերովդէս, ուր ի պատմութեան անդ Մատթեան աւետարանին տակաւին կենդանի դնի Հերովդէս ի ծնանել Փրկչին․ յայն սակս յիրաւի Նորագոյնք ի ժամանակագրաց իբրեւ բոլորակութեամբ դնեն ընդ ամենայն 4000 ամ յառաջ քան զՔրիստոս։

Այս ամենայն ըստ հաշուի Կերլէի նորոյ ուրուք ժամանակագրի, զորոյ եւ երթիցուք իսկ զհետ՝ ըստ մարթելոյ։ — Իսկ Պետաւիոս ժողովէ 3984 ամ, Ըշըր (Ուսերիոս)՝ 4004, գիրն արուեստի ուղղելոյ զհամար ժամանակաց՝ 4963։ Սովորագոյն եւ դիւրագոյն է 4000 ամաց համար՝ հանդերձ պատճառօքն որ մի ըստ միոջէ կարգեցան։

ՀԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

“ԾԱՆՈՅՑ ՄԵԶ ԶԽՈՐՀՈՒՐԴՍ ԿԱՄԱՑ ԻՒՐՈՑ, ԸՍՏ ՀԱՃՈՒԹԵԱՆ ԻՒՐՈՒՄ. ԶՈՐ ՅԱՌԱՋԱԳՈՅՆ ԵԴ ՆՈՎԱՒ, Ի ՏՆՏԵՍՈՒԹԻՒՆ ԼՐՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՑ, ԲՈՎԱՆԴԱԿԵԼ ԶԱՄԵՆԱՅՆ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՈՐ ԻՆՉ ՅԵՐԿԻՆՍ ԵՒ ՈՐ ԻՆՉ ՅԵՐԿՐԻ, Ի ՆՄԻՆ„։

ԵՓԵՍ. Ա. 9 — 10.

ՀԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՐԱՐՉՈՒԹԵՆԷ ԱՇԽԱՐՀԻ ՄԻՆՉԵՒ ՅԾՆՈՒՆԴ ՏԵԱՌՆ ՄԵՐՈՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ

(4000 — 1)

Ա

Նախաւոր պատմութիւն — Ջրհեղեղ — 2345 յառաջ քան զՔրիս.:

6

ՀԱՐԿ է զի պատմութիւն արարչութեան աշխարհիս եւ մարդոյն իցէ Յայտնութիւն: Այսր յայտնութեան աւանդութիւն թէպէտ եւ առ հին ինչ ազգաց գտանի, այլ այնպէս՝ զի հազիւ հազ թէ հատակոտորք իմն նորա եւ նշխար աւերակաց այնր նախաւոր աւանդութեան լեալ նշմարին: Միայն ազգն եբրայական սահմանեալն լինել աւանդապահ աստուածեղէն յայտնութեանց՝ պահէր անարատ զայն՝ որ օգնականութեամբ ազդեցութեանն Աստուծոյ արկաւ կանուխ ժամանակօք ի գիր: — Նմին իրի թէպէտ եւ համառօտ՝ սակայն բաւական եւ յայն սակս իսկ պատուական եւ անգին է ծանօթութիւնն զոր գիրք սուրբք վասն իրացս ընծայեցուցանեն:

"Ի սկզբանէ, ասէ, արար (Եբրայեցին՝ հաստեաց) Աստուած զերկին եւ զերկիր"[1], այս ինքն ած նա ի ժամանակի զտիեզերս ի չգոյէ ի գոյ մինչ չեւ լեալ ինչ էր: Այլ հոգի Աստուծոյ, այս ինքն կենդանացուցիչ զօրութիւն նորա, չէր տակաւին ընդմտեալ ընդ տիեզերս[2]:

Եւ զոր հաստեացն ի սկզբանէ՝ կարգեաց յարդարեաց եւ կենդանացոյց ի վեց աւուրս: — Նախ արար զլոյսն. մեկնեաց զլոյսն ի խաւարէ, զմին կոչեաց տիւ եւ զմեւսն՝ գիշեր: Ապա բաժանեաց Աստուած զջուրսն, այս ինքն անջրպետեաց զկամարն երկնից (զհաստատութիւն) ի ջուրցն որ պատեալ ունէին զնա: Յետ այնորիկ՝ անջատեաց եւ ի ցամաքէ զջուրսն, եւ զցամաքն կոչեաց

1 Ծնն. Ա. 1: 2 Ծնն. Ա. 2:

երկիր եւ զՋուրսն՝ ծով, եւ արար զկարգս բուսոցն։ Յայնժամ ապա յօրինեալ յարդարեաց զարեգակն եւ զլուսին եւ զաստեղս յիւրաքանչիւր կայի իւրեանց եւ ի գործս. եւ յօրինեցաւ փոփոխումն չորեցունց ժամանակաց տարւոյ։ Ապա արար զշնչաւորսն սկսեալ ի Ջրականացն՝ լնուլ զծով, զօդս եւ զցամաք հանդերձ ազգի ազգի աղգօք եւ կերպարանօք իւրեանց, եւ օրհնեաց զնոսա[1]։

Արդ իսկ ընդ զգալի եւ նիւթական արարածոց ստեղծեալ էր Աստուծոյ եւ այլ իմն կարգս արարածոց իմանալեաց եւ աննիւթականաց, այս ինքն զհրեշտակացն։ Իսկ ի վեցերորդումն եւ ի վերջին աւուր գործոց իւրոց ստեղծ զհրաշակերտն արարածոց իւրոց զմարդ՝ իբրեւ բովանդակութիւն երկուց կարգաց արարածոցն մարմնաւորացն եւ անմարմնոց՝ ի մարմնոյ եւ ի հոգւոյ[2]։ Յառաջնմէ մարդոյ անտի՝ այս ինքն յառնէ (յԱդամայ՝ որ թարգմանեալ կոչի հողածին) յօրինեաց Աստուած զկինն (որ ըստ Եբր. առնածինն նշանակէ) առեալ նիւթ ի կողէ նորա, եւ ած զնա առ նա, եւ այնպէս հաստատեալ կարգեաց զկարգ ամուսնութեան, հրաման տուեալ բազմանալոյ եւ աճելոյ։ — "Եւ հանգեաւ Աստուած յաւուրն եւթներորդի . . . եւ օրհնեաց եւ սրբեաց զօրն եւթներորդ"[3]։

Այսր վեցօրեայ արարչութեանն պատմութիւն[4] բազում ինչ իւիք յայժմու քննութեանց երկրախօսութեան[5] առնու հաստատութիւն եւ մեկնութիւն, որպէս եւ սա առ ի նմանէ առաջնորդութիւն եւ զգուշութիւն չմոլորելոյ ի վճիռս իւր։ Առաւել պատուգաղոյնք ի վճռոց նորա որ ի սոյն պատմութիւն հայեցին՝ եւ կամ որ ի համեմատութենէ երկրախօսական գիտաց ընդ բանիցն Մովսիսի յօրինեալ իցեն՝ են յաջորդքս։

1. Երկուս իմն արարչութիւնս դնէ Մովսէս. առաջին եւ երկրորդ. զերկոսին եւս ցուցանէ իբրեւ գործ ինչ աստուածեղէն. առաջին արարչութիւնն է ածել ինչ ի գոյ՝ ամենեւին ի չգոյէ, իսկ երկրորդն արարչութիւն՝ զմիանգամ հաստեալ նիւթական ինչ իրս ածել յայլ ինչ յօրինուածս։

2. Նմին իրի առաջին արարչութեան է հաստումն լոկ հոգեւորն գոյացութեան եւ միանգամայն լոկ նիւթական գոյացութեան։ Ուստի որ յառաջնում համարի անդ՝ Ծննդոցն գրոց կայ "Երկինն եւ երկիր" բան՝ բովանդակեալ ունի յինքեան զկարգ լոկ ոգւոյ եւ զգոյացութիւն մարմնոց տիեզերաց։

3. Իսկ յերկրորդ համարոյ անտի սկիզբն արարեալ՝ զերկրէ միայն ճառէ Մովսէս, իսկ զայլոց եւս մարմնոց տիեզերաց այն-

1 Ծնն. Ա. 2 — 25։

2 Ս. Ներսէս մեծ առ Բուզանդայ Դպր. Դ. Գլ. Ե. "Ի սկզբանէ յորժամ առնէր Աստուած զարարածս, յետոյ արար զմարդն՝ ի տեսանելեաց եւ յաներեւութից իւրոց զօրութեանցն է ի ի նոյն ժողովեալ, եւ այսպէս զամենայն ի նմին տեսանել ձուլեալ զարարածս"։

3 Ծնն. Ա. 26 — 31. Բ. 1 — 7, 18, 21 — 25։

4 Ծնն. Ա. 1 — 26։

5 Géologie.

չափ եւ յայն սակս միայն ճառէ, որչափ ունին ինչ հաղորդութիւն ընդ երկրին յորում մարդոյն բնակութիւն լինելոց էր[1]։ Վասն այնորիկ իսկ մովսիսեան պատմութիւնն յորժամ ի մանր մանր ինչ իջանիցէ պատմել՝ ոչ եթէ զամենայն տիեզերաց նախակերտն յօրինուածոյ պատմէ, այլ զերկրիս միայն ծնունդ եւ յօրինուած. սակայն ամենեւին հաւանութեան է թէ նոյնգունի անցք եւ ընդ այլ մարմինս տիեզերաց անցեալ իցեն։

4. Զայն իմն մանաւանդ յանձախագոյն կամի տալ առնուլ ի միտ Մովսէս, թէ այն յօրինուածութիւնք որ ի մարմնի երկրիս եղեն՝ հանդերձ արարչութեամբ ամենայն ազգի ազգի իրաց գտելոց ի վերայ երկրիս՝ ոչ բնական իմն անցք կամ ընթացք էին, այլ Աստուծոյ ամենազօրն զօրութեանէ յօրինուած[2]։

5. Ի յօրինուածի աստ յայսմիկ երեւելոյ Աստուծոյ ամենազօրն զօրութեանէ՝ կայ կարգ ինչ յառաջադէմ ընթանալոյ յընդհանրականէ ի մասնաւոր անդր, եւ ի մասնաւորի անտի՝ ի խոնարհագունէ ի բարձրագոյն անդր։ Նախ՝ ընդհանրական իմն հանգամանք երկրիս արարչական իմն զօրութեամբ կարգեալ յարդարեցան, այս ինքն ի մէջ գալ լուսոյ, անջատել ձգական ծորան նիւթոյն (օդոյն) ի կայլականէն ծորան նիւթոյ (ի ջրոյ), եւ անջատել դարձեալ կայլականեւ ծորան նիւթոյն ի հաստատուն եւ ի պինդ նիւթոյ (ի ցամաքէ)[3]։ Յետ այնորիկ ի մէջ գան ազգի ազգի կերպարանք կենդանութեանց երկրիս յետ յառաջելոյ քրոյական նիւթոյն յօրինուածոյ, եւ այս եւս կերպարանք ազգի ազգիք՝ ընդհանրական իմն կարգաւ գային յառաջ՝ սկսեալ ի բուսոց մինչեւ ցմարդն իբրեւ ցամենեւին իսկ կատարեալ արարած երկրի[4]։ Իբրեւ ընդ մէջ իմն սահմանին բուսական կենացն եւ շնչաւոր կենացն՝ գայ անկանի հաստատուն կարգումն համեմատութեան երկրի առ արեգակն եւ լուսին, որով եւ կայաւ երկիր հաստատուն ինչ տեղի ի համօրէն բոլորադակութեան[5] մարմնոց տիեզերաց[6]։

Համեմատ այսմ կարգի յառաջադիմութեան երեւելոյ յիրս անդ ըստ կատարելութեանն՝ կայ եւ այլ իմն կարգ յառաջադիմութեան, այս ինքն կարգ կամ յառաջադիմութիւն ժամանակի. այս իսկ զի ի վեց աւուրս վճարեցան յօրինուածութիւնքս այսոքիկ։ Իսկ թէ զինչ այս վեց աւուրք արարչութեանն նշանակիցեն՝ երեք կարծիք եղեն։ Առաջին այնոցիկ՝ որ աւուրբքն այնոքիւք ոչ ինչ յաջորդութիւն ժամանակի իմանան, այլ զայլակերպութիւն վեց կարգաց սահմանաւոր գոյացութեան միանգամայն ի միասին հաստելոց[7]։ Եր զեր-

1 Ծնն. Ա. 14—19։
2 Ծնն. Ա. 3, 6, 9, 11, 14, 20, 24, 26։
3 Ծնն. Ա. 3...։
4 Ծնն. Ա. 11—13, 20—31։
5 Système.
6 Ծնն. Ա. 14—19։
7 Փիլոն Վասն կազմածոյ աշխարհիս, եւ Օգոստ. Գիրք Ա։ Որոգինէս ընդդ. Կեղսոսի Զ։ Աւգոստինոս Մեկն. Ծնն. ըստ նկարագր. Գիրք Դ. Գլ. ԺԸ, ԻԲ. Վասն քաղաք. Աստուծոյ ԺԱ. Գլ. Է, ԻԲ, Լ. Խոստով. ԺԲ. Գլ. ԻԹ։ Այլ յետոյ Օգոստ. Վասն երախոյ. Գլ. ԺԷ. զայն կարծիս թողեալ յերկրորդ ի սովորական կարծիսն ընթացաւ։

կրորդ սովորական կարծիսն ունին՝ համարին թէ ի ժամանակի վեց սովորականն աւուրց կատարեցաւ գործ արարչութեանն, յայն իմն հաստատեալ՝ թէ որպէս այլ ինչ ամենայն ի մովսիսեան պատմութեանն ըստ նկարագրին իմն իմանի, ապա նոյնպէս եւ "զօրն,, բառ իմանալի է. եւ գիրն իսկ գլխովին ի համեմատութենէ աւուրցն այնոցիկ դնէ կալեալ զօրն շաբաթու [1]: Իսկ երրորդն կարծիք մանաւանդ երկրախօսացն է, որ ասենն թէ օրն այն ի պատմութեան անդ՝ ժամանակ ինչ յերկարագոյն առանց իրիք սահմանեալ տեւականութեան նշանակէ, որով չառնի եղծումն մնաց շաբաթուն՝ այլ մանաւանդ հաստատի միաբանութիւն իմն չափու աւուրցն արարչութեան ընդ եւթներորդ աւուր հանգստեանն Աստուծոյ ի գործոց իւրոց [2]: Դարձեալ չէ ինչ հակառակ գրոց, ասեն, այսպէս իմանալ "զօրն,, բառ. քանզի ինքն իսկ գիր յայնպիսում ինչ վայրի արկանէ "զօրն,, բառ ի կիր, ուր չէ մարթ օր արեգական առնել զմտաւ [3]. եւ գտանի իսկ ուրեք ուրեք ի կիր արկեալ ի գրոց՝ առ ի ցուցանելոյ ժամանակ ինչ առանց որոշման տեւականութեանն [4]: — Եւ ցուցանեն իմն յարդեանց գիտից երկրախօսութեան թէ բազում բուռն եւ յանկարծակի փոփոխմունք լեալ են ի գնդի երկրիս՝ մինչ չեւ սորա յայս հաստատուն եւ յանփոփոխ կերպարանս հասեալ առ ի լինելոյ բնակութիւն մարդոյ, եւ թէ այս փոփոխմունք յոյժ իմն մեծ անջրպետութիւն ժամանակի պահանջեն յառաջագոյն լեալ. եւ ընդէր եւ վասն էր իրիք պատճառի արդեւք այնչափ բազում բուսական եւ շնչաւորական յօրինուածք՝ որոց նշխարք ցայժմ գտանին՝ անդէն ի միում աւուր յանկարծակի առնուին գոյութիւն. նա եւ ընթացք տակաւ պնդանալոյ եւ սեղմելոյ այլոց եւս մարմնոց աշխարհի՝ զայնմ ընթացից ասեմ որ մասամբ իմն տակաւքն կատարի, տան մեզ համեմատութեամբ իմանալ զչափ ժամանակի պնդանալոյ մասանց վաղ իսկ պնդացելոց. եւ այսպէս եթէ ընդունիցիմք թէ պատմութիւն մարդկան յոյժ իսկ յետնագոյն իցէ ժամանակաքան զպատմութիւն երկրի, առնուն լուծումն բազում դժուարութիւնք առանց դիմելոյ յաւելորդ սքանչելիս:

Բայց սակայն մարթ է արդեւք ումեք ջատագով մնալ երկրորդն կարծեաց՝ տալ երկրախօսացն պատասխանի՝ թէ գիրք սուրբք ոչ զբնական ինչ ընթացից յօրինուածոյ, այլ իբրեւ զզարմանալի իմն այս ինքն զաստուածագործ ինչ յօրինուածոյ պատմէ, եւ ամենայն իսկ բանիցն օրինակ զայս իմն մանաւանդ յաճախագոյնս ջանայ տալ իմանալ՝ թէ բուսական եւ շնչաւորական ծնունդքն՝ զորոց ճառի անդ, իցեն նոյնք ընդ այնոցիկ զոր մարդն յետոյ ընկալաւ իբրեւ իւր կալուած տէրութեան [5]: — Նմին իրի եթէ կամիցի ոք եւ զարգիւնս իրաց զոր երկրախօսութիւնն ցուցանէ՝ ընդունել, եւ միանգամայն զվեցօրեայն ժամանակ՝ վեցից արեգական աւուրց ժամանակ համարել, յայնժամ հարկ է զմի յերկուց աստի դնել, այս ինքն թէ կամ այժմու բոյսք եւ անասունք ի ցեղից անտի կորուսելոց ծագեալ են, եւ կամ թէ մովսիսեան պատմութիւնն ոչ զամենայն դարուց կենաց երկրիս ճառիցէ, այլ միայն զայնմ ժամանակէ՝ յորում վերջին իմն բուռն փոփոխումն եղեալ՝ յօրինեալ յարդարեցաւ երկիրս բաւական լինել ի բնակութիւն մարդոյն:

1 Ծնն. Բ. 3: Ելից Ի. 11:
2 Ծնն. Բ. 2, 3:
3 Ծնն. Ա. 5, 8, 13:
4 Ծնն. Բ. 4: Սաղմ. ՂԹ. 10: Զաքար. ԺԴ. 6: Բ. Պետր. Գ. 18:
5 Ծնն. Բ. 19:

7

Թէպէտ եւ համօրէն իսկ այս երկիր հանդերձ ամենայն յօրինուածովք պատրաստեալ էր կալուած իշխանութեան եւ ժառանգութիւն մարդոյն, սակայն մասնաւոր եւս ինչ վայրս ի համօրէն երկրէ պատրաստեալ՝ ետ Աստուած անդ զառաջին զոյգ մարդկութեան, զԱդամ եւ զԵւա. այս ինքն ի դրախտ ինչ գեղեցիկ յԵդեմ՝ որ է փափկութիւն կամ գեղեցկութիւն[1]։ Յայսմ փափկութեան վայրի կայր մարդն ի գլուխ ամենայն երկրաւոր արարածոց՝ ոչ միայն առաւելութեամբ բնութեանն իւրոյ[2], այլ եւ Աստուծոյ իսկ կարգելով զնա իբրեւ իշխան նոցա եւ տեղապահ իւր եւ երեւեցուցիչ տէրութեան իւրոյ ի վերայ ամենայն երկրաւոր արարածոց (որով լինէրն պատկեր Աստուծոյ)[3]. վասն որոյ եւ յանդիման ածեր նմա Աստուած զամենայն շնչաւորս երկրի եւ օդոց։ Որով եւ դրդէր իմն զԱդամ զպատուական պարգեւ բարբառոյն՝ զորոյ զզօրութիւնն ի բանաւոր բնութեան անդ իւրում եւ ի կազմածի մարմնաւոր գործարանացն ունէր ածել յայտնագոյն ի մէջ[4]։ — Բայց եւ ինքն էր անձնիշխանութեամբ ի հնազանդութեան արարչին իւրոյ եւ ի մտերմագոյն իմն բարեկամութեան։ Երեւի Աստուած նոցա մօտաւոր՝ օրինակաւ իւիք որով մարթիցի լինել նոցա իմանալի, եւ լինէր նոցա կենակից իբրեւ հայր ընդ որդւոց, ուսուցանէր եւ կրթէր հայրական իմն պայմանաւ. ցուցանէր նոցա թէ զինչ կարիցէ առնել եւ զինչ՝ ոչ, յայտ արարեալ նոցա թէ զինչ գայցէ զհետ գործոց նոցա՝ առ ի զգուշացուցանելոյ զնոսա ի վնասուէ եւ ի թշուառութենէ։ Այսպիսի ինչ էր հրամանն՝ որ իբրեւ նշանակ յայտարար հնազանդութեան նոցա յարարիչ անդր իւրեանց եւ հայր՝ լինելոց էր, այս ինքն չճաշակել ի պտղոյ ծառոյն գիտութեան որ էր ի դրախտի անդ առընթեր ծառոյն կենաց[5]։

Սակայն թուի իմն թէ ոչ ընդերկար ինչ ի բարութեան եւ յարդարութեան անդ վայելեցին հարքն մեր առաջինք. քանզի կինն մոլորեալ պատրեցաւ ի բանսարկուէ՝ որ էր մի ի հրեշտակաց անկելոց եւ երեւեցաւ նմա ի կերպս օձի, ճաշակել ի պտղոյ անտի ծառոյն գիտութեան. հրապուրեալ խոտորեցոյց կինն եւ զայրն իւր ի նոյն, եւ այնպէս երկոքեան անցին ըստ հրամանն Աստուծոյ՝ առ քննասիրութեան եւ որկորստութեան եւ ամբարտաւանութեան[6]։ Այսպէս խանտաւորութեամբ սատանայի մտին մեղք յաշխարհ եւ ի ձեռն մեղաց՝ մահ ի վերայ ամենայն մարդկեղէն ազգի[7]։

1 Ծնն. Բ. 8—15։

2 Կիւրեղ Աղեք. Աստուած. բնու. Բ. Գլ. ԾԳ. «Որո՞ց վասն առիցէ զք որդեւք կոչմամբ զաշխարհս։ Ազգաքէն այնպիսի շնչաւորաց վասն՝ որ բանաւորութեամբն վարին... Քանզի բանաւորութիւնն է որ ի վերոյ քան զամենեսեան է»։

3 Ծնն. Ա. 26, 27։ Ս. Գրիգ. Լուսաւորիչ առ Ագաթ. Գլ. ԻԴ. էջ 196։

4 Ծնն. Բ. 19։

5 Ծնն. Բ. 16, 17։

6 Ծնն. Գ. 1—6։ Բ. Կորընթ. ԺԱ. 3։

7 Իմաստ. Բ. 23, 24։ Հռոմ. Ե. 12։

Իսկ եւ իսկ վաղվաղակի իբրեւ անկան՝ զգացին թէ մերկ իցեն եւ ծածկեցան տերեւովք. եւ իբրեւ լուան զձայն բարբառոյն Աստուծոյ՝ չոքան թաքեան յերեսաց նորա ի խորշէ յանցանացն տագնապեալք։ Այլ կշտամբեաց զնոսա Տէր վասն անցանելոյ նոցա զպատուիրանաւն։ Ապա ծածուկ իմն եւ խորհրդական բանիւք ծանոյց օձին եւ այնմ որ ընդ նովաւն թագուցեալ էր՝ զանէծսն. իսկ զԱդամ եւ զկին նորա եւ նոցին զամենայն իսկ զաւակ նոցա դատապարտեաց յազգի ազգի նեղութիւնս եւ յաշխատութիւն տառապանաց մինչեւ ցմահ նոցա. եւ յետ ինքնին իսկ Աստուծոյ ագուցանելոյ նոցա հանդերձ՝ հան զնոսա ի դրախտէ անտի։ — Այլ անդէն ի դատաւճռի օձին ցուցաւ ամբաւ ողորմութիւն Աստուծոյ ի վերայ ազգի մարդկան. քանզի բովանդակեալ կայր ի վճռի անդ խոստումն հանդերձելոյ փրկչին որ գալոց էր "զի ցրուեսցէ զգործս սատանայի,,[1] եւ այնպէս բարձրագոյն պարծեցաւ ողորմութիւն առ դատաստանաւ (առ արդարութեամբ)[2]։ Իսկ դարձեալ պահուն իսկ աշխարհի եւ մարդկութեանն որ ի նմա յետ մեղացն՝ ցուցանէր Ադամայ զաստուածեղէն վճիռ հանդերձեալ փրկութեանն ի մեղաց։ Կեաց Ադամ եւ զվերջին պատիժս մեղաց իւրոց զմահ՝ յ930 ամի կենաց իւրոց, առանց յերկուանաց գտեալ ողորմութիւն յԱստուծոյ[3]։ Էր նա առակ օրինակի Քրիստոսի երկրորդն Ադամայ[4]։

8

Այլ յառաջ իսկ քան զիւր փորձն՝ ետես Ադամ զմահ ի ծնունդս իւր տարաժամ։ Քանզի ետ նմա Աստուած երկուս որդիս Կայէն եւ Աբէլ անուն. նա մշակ էր եւ սա հովիւ։ — Յետ ժամանակաց ինչ ի վերայ անցանելոյ՝ մատուցին երկոքին Աստուծոյ պատարագս. Կայէն ի պտղոց երկրին, իսկ Աբէլ յանդրանկաց խաշանց իւրոց։ Եւ հայեցաւ Աստուած յԱբէլ եւ ի պատարագս նորա, իսկ ի Կայէն եւ ի զոհս նորա ոչ նայեցաւ։ Բարկացաւ Կայէն եւ չզգաստացեալ եւս ի խրատուցն Աստուծոյ, առ տարաւ զԱբէլ ի դաշտ եւ սպան զնա։ Արկ Աստուած անէծս ցաւագինս ի վերայ եղբայրասպան անօրինին, եւ եդ նշան ի Կայէն, որ եւ յուսահատ եւ տատանեալ շրջէր[5]։ Եւ գնաց նա փախստեայ յերեսաց Աստուծոյ յերկիրն Նայեդ յանդիման Եդեմայ, եւ եղեւ նահապետ ցեղին Կայենեանց։ Ինքն Կայէն շինեաց զառաջին քաղաք (խղոց) անուն եդեալ նմա զիւրոյ որդւոյ անուն՝ Ենովք։ Ղամէք ի հինգերորդումն աստիճանի՝ զառաջինն արար երկուս

1 Ա. Յովհան. Գ. 8։
2 Յակոբ. Բ. 13։
3 Իմաստ. Ժ. 1, 2։ "Նա (իմաստութիւնն) զնախաստեղծն զհայրն աշխարհի զմիայն՝ հաստատեալ պահեաց, եւ փրկեաց զնա ի յանցանաց իւրոց,,։ — Սիրաք. ԽԹ. 19։ Ս. Իրենէ. ընդդ. հերձ. Գ. ԻԳ. ԼԳ։ Տերտ. ընդդ. Մարկիոնի. Գ. ԻԵ։ Եպիփան. 46։
4 Տես Ա. Կոր. ԺԵ. 45։
5 Ծնն. Դ. — 15։

կանոնս հակառակ առաջնոյ կարգի անմանութեանն. յորոց մին Ադա ծնաւ զՅոբէլ եւ զՅուբաղ (Յաբաղ եւ Յուբաղ). Յոբէլ արար սկիզբն կենաց հովուութեան ընդ վրանօք. իսկ Յուբաղ (Ապողոն) գտակ երգոց եւ քնարի։ Իսկ երկրորդն Սելլա ծնաւ զԹոբէլ (կամ Տուբաղկայէն) որ եղեւ նախ ճարտարապետ դարբին պղնձոյ եւ երկաթոյ։ (Գտանեմք զաս յաւանդութիւնս բուն հնոց ազգացն բնակելոց յԻտալիա, ընդ Վուլկանն անուամբ եւ առ Յոյնս՝ յառաջելս անդ Տելքինաց եւ առ Աղեքսանդրեացւոց Փուաղէնն կոչեցեալ)։ — Սորին քոյր Նոյեմա համարի գտակ ոստայնանկութեան[1]։

„ԶՍէթ շնորհեաց Աստուած Ադամայ փոխանակ Աբելի՝ յորժամ էրն ամաց 130, որ եկաց 912 ամ եւ եղեւ նահապետ ցեղի Սեթեանցն որք ճշմարիտ աստուածպաշտութեամբ եւ առաքինութեամբ այլակերպ ի Կայենեանցն էին։ Ենովս նորին որդի եդ հրապարակաւ պաշտօն աստուածեղէն կեցեալ ամս 905։ Իւր յաջորդքն էին՝ Կայնան որ եկաց ամս 910, Մաղաղայէլ որ եկաց ամս 895, Յարէդ ամս 962, Ենովք եկաց ամս 365, «եւ հաճոյ եղեւ նա Աստուծոյ եւ ոչ ուրեք գտանէր զի փոխեաց զնա Աստուած»[2]։ Մաթուսաղա (Մաթուսաղէմ) նորին որդի եհաս յ969 ամ կենաց իւրոց որ է յերկարագոյն քան զամենայն կեանս մարդկան։ Ղամէք եկաց ամս 777 որում հնար էր տեսանել զԱդամ 56 ամ. Նոյ եկաց 600 ամ (յառաջ քան զջրհեղեղն)։ Սա է վերջին ի տասն նահապետաց անտի զոր գիրք յարարչութենէ մինչեւ ցջրհեղեղն յիշէն, որովք եւ ճշմարիտ աստուածգիտութիւնն կարգեցաւ եկն յառաջ[3]։

1. Յայտնի իսկ երեւի թէ տասն նահապետքս ոչ ըստ անդրանկութեանն են, այլ զի զնոսա եւեթ ի մէջ բերէ Մովսէս, յորոց ուղղակի սերեցաւ Նոյ։ Արդ թէ ոչ՝ զիա՞րդ Յարէդ ի 162 ամի հասակի իւրոյ չունէր որդիս յառաջ քան զԵնովք, եւ Մաթուսաղա ի 187 ամի հասակի իւրոյ չծնաւ, մինչեւ ծնաւ նմա Ղամէք. ուր նմին հակառակ Կայնան 70 ամաց էր յորժամ զՄաղաղայէլ ծնաւ, իսկ Մաղաղայէլ եւ Ենովք 65 ամաց էին յորժամ սա զՄաթուսաղա եւ նա զՅարէդ ծնաւ։ Նմին իրի հայեցեալ յերկայնութիւն կենաց յայնժամու մարդկանն, որով անձուկն մարդկան անհամեմատ իմն յաճախութեամբ քան զմերոց ժամանակաց

1 Ծնն. Դ. 16 — 23։ — Գործիք ինչ, որպիսի ինչ տապար եւ այլ եւս նմանօրինակք որ երբեմն առ մեզ ընդ երկրաւ գտանիցին ի քրոյական նիւթ փոխեալ, նմանապէս շինուածք ինչ ակայագործ որոնց յօրինելոց ի կուռելոյ մեծամեծ քարանց առ միմեանս, զորս սովորութիւն է կիկլոպեան արձանս կոչել, որպիսի ինչ ուրեք ուրեք յԻտալիա յարեւմտեան կողմանս խոռոչացուց աշխարհին, ի Սիկիլիա, ի Սարդինիա եւ ի Յունաց աշխարհին կայ, նշանակք արուեստից այնց ժամանակաց՝ բաղձմանց թուեցան։ — Մինչեւ համարել եւս թէ եւ գիր եւս առ նոքօք լեալ իցէ. եւ արդարեւ Փիւնիկեցիք եւ Եգիպտացիք գտակ զԹովբէլ կամ զԹեւէդ զնա աստուած զնեն, որ Թերեւս զՍէթայ անհնարինեցէ։

2 Սիրաք. ԽԴ. 16. ԽԹ. 16։ Եբրայ. ԺԱ. 5։ Յուդա Ա. 14, 15։

3 Ծնն. Դ. 25, 26. Ե։

լինի, դիւրին է իմանալ թէ զիարդ Կային կարէր շինել քաղաք։ Թէպէտեւ միայն զգաստն Նոյ հայեցեալ ընդ ապականութիւն ժամանակին իւրոյ, եւ յառաջագոյն նշմարեալ մարգարէութեամբ թէ ոչ յամիցէ պատուհասն՝ յառաջ քան զ500 ամ հասակի իւրոյ, այս ինքն մինչ չեւ գիտացեալ թէ որոշեալ իցէ զնա Աստուծոյ լինել երկրորդ հայր մարդկութեանն ապականելոյ՝ ոչ եկն յորդեծնութիւն։

2. Երկայնութիւն կենաց նոցա այնպէս իմն բազումք կարծեցին մեկնել՝ թէ այն ամք որ զկենաց նոցա յիշեն՝ ոչ արեգական ինչ ամս այլ ընթացս լուսնի կամ ամիս նշանակիցեն։ Արդարեւ եթէ հինքն յԵգիպտացւոց տարիս՝ զամիսս կոչէին [1], սակայն առ հինսն Եբրայեցւոց չգտանին ինչ հետք այնպիսի համարոյ, մանաւանդ զի մեծամեծ իսկ անպատեհութիւնք զհետ գայցեն թէ այնպէս ոք զբանն իմանայցէ [2]։ Ինքնին իսկ գիրք [3] զԵնովսայ ասէ 90 ամաց՝ զԿայնան ծնեալ, եւ զԵնովքայ 65 ամաց՝ զՄաթուսաղա ծնեալ. արդ եթէ ամիս՝ այն ամքն իցեն, ապա Ենովս՝ $7^1/_3$, եւ Ենովք՝ $5^1/_3$ ամաց որդիս ծնանէր։ Բայց աւանդութեանց եւ կարծեաց ամենայն ազգաց՝ նահապետացն կեանք յոյժ իսկ յերկարագոյնք քան զմերոցն էին, այլ ըստ ամսականն համարոյ յետս ընդդէմ նմին հակառակն էր դիպելոց, յետնոցն մինչեւ ցմեզ իսկ առաւել երկայնակեացս քան զնոսա լինել։ — Իսկ զոր առ Քաղդէացւոցն եւ Բաբելացւոցն եւ Ետրուրիացւոցն եւ Հռոմայեցւոց գտանեմք մեւս եւս սովորական համար ամաց, այս ինքն ըստ 10 10 ամաց մի մի տարի հաշուել 273 աւուրբք, 5 ժամուք եւ 11 վայրկենիւք, նոյնպէս չերեւի յառաջին գիրս անդ Մովսիսի, նա եւ ոչ այլ եւս ամենայն ուրեք ի գիրս՝ այսպիսի ամք հաշուելին. մանաւանդ զի այն տասն տասն ամաց տարիք չնուազեցուցանեն ինչ այնչափ զմեծ գումարութիւն ամացն այնոցիկ զոր չաւատալի իմն թերահաւատքն համարին. քանզի դարձեալ Ադամ փոխանակ 930 ամացն՝ 695 $^{48}/_{75}$ ամաց վախճանէր։ Ապա չիք ինչ պատճառ չիմանալոյ ըստ արեգական ամաց զչափ կենաց նահապետացն։

3. Երկայնակեցութիւն նոցա յայտ առնէ զհաստատագինդ եւ զանհեղեղ կազմածոյ մարմնոց նոցա։ Այլ գիրք առաւելագոյն իմն յաղթանդամութիւն ընծայեն յորժամ ցեղքն երկոքին խառնել ընդ միմեանս սկսան, ուստերք Սեթեանցն լծեցան ընդ դստերս Կայինեանց, եւ ծնան ի նոցանէ արք անուանիք ժամանակին՝ սկայքն որք ի չարիս Կայինեանցն կործանեցան զորոյ եկն զհետ ջրհեղեղն [4]։

Այս բաժանումն մարդկութեան յերկուս՝ յառաջ քան զջրհեղեղն՝ է բուն կրօնական իմն բաժանումն. որպէս առաջին մեղքն բաժանե-

1 Պրոկղոս ի Տիմէոս, եւ Վառոն առ Ղակտանտեայ Գիրք Բ. Գլ. ԺԳ։
2 Ս. Աւգոստինոս Վասն քաղաքի. Աստ. Գիրք. ԺԵ. Գլ. ԺԲ։
3 Ծնն. Ե. 9, 21։
4 Ծնն. Զ. 1, 2, 4, 11, 12։ Իմաստ. ԺԴ. 6։

ցին զմարդ յԱստուծոյ, նոյնպէս երկրորդ մեղք բաժանեցին զմարդ ի մարդոյ։ Անդէն յառաջնում տրտաքին պաշտաման կրօնիցն, այս ինքն ի պատարագացն մատուցման՝ ընտրեցան ի միմեանց Կայէն եւ Աբէլ, ոչ եթէ նիւթով ինչ պատարագացն յորում չգտցի ինչ թերութիւն, այլ ընտրութեամբ ներքին խորհրդոց եւ զգացման. այնպիսի ինչ ընտրութեամբ որ կայ ի մէջ խոնարհութեան եւ ամբարտաւանութեան, վստահութեան մանաւանդ յԱստուած որ ձրի տալոց իցէ զշնորհս օրհնութեանն, եւ վստահութեան ի պատարագն որով իբրեւ գնովք պահանջիցէ զք զշնորհսն Աստուծոյ. ուստի այնպիսի ինչ խտիր էր, որպիսի ի միջի կայ ճշմարիտն եւ սուտ ապաշխարութեան։ Թէպէտ եւ վասն ներքին խորհրդոցն Աբէլի չյիշէն ինչ առանձինն գիրք, այլ սոսն իմն իմանալ այնու զի հաճութեամբ հայեցաւ Աստուած ի պատարագն նորա. այլ վասն խորհրդոցն եւ զգացման Կայենի թէ որպիսի ինչ էր, այն իմն յայտ առնէ զոր եցոյց Կայէն վասն մերժման պատարագին իւրոյ. «Տարտամեցաւ Կայէն յոյժ եւ խոնարհեցան անկան երեսք իւր»։ կիրք սաստիկք որ յառաջագոյնն թագուցեալ էին ի սրտի նորա, գտին պատճառս յայնժամ ելանելոյ ի դուրս — ամբարտաւանութիւնն որ այժմ կրեաց արհամարհանս, եւ նախանձ ընդ նա որ հաճոյն քան զնա գտաւ. ցասումն նորա առաջքէն առ Աստուած եւեթ էր, քանզի նա էր որ արհամարհեաց զպատարագս նորա. եւ զիա՞րդ արդեւք կարէր ցասնուլ Աստուծոյ, թէ ոչ համարէր ի միտս իւր թէ անիրաւութիւն եղեւ նմա ի նմանէ. սորա պատարագօքն իբրեւ իրաւունս իմն ի հաճութիւն անդր Աստուծոյ ունել կարծէր, եւ ի չհաճելն նորա՝ գրգռեցաւ ի նմա ցասումն եւ անգոսնումն հակառակ Աստուծոյ, որոց ամենեցուն հիմն եւ աղբիւր ամբարտաւանութիւնն էր. որպէս եւ նախանձն ընդ նա որ հաճոյն եղեւ՝ ծնունդ իմն եւ ազդեցութիւն է ամբարտաւանութեանն՝ որ թշնամանս ինչ կրեալ իցէ. եւ յայնժամ անդէն իսկ ի կարծեալ թշնամանէ անտի իւրմէ չկարէ ամբարտաւանութիւնն տանել վրէժս՝ զցասումն իւր եւ զվրէժխնդրութիւն ի վերայ այնր ցուցանէ՝ որ նախամեծարն քան զնա եղեւ, եւ առաջին եղբայրասպանութիւն նորա։

Որպէս Ադամ յետ մեղացն ի դրախտէ՝ նոյնպէս առաջին որդին մարդոյ մերժեցաւ[1] ի բնակութենէ անտի որ առաջին էր յետ ելանելոյ ի դրախտէն, փախստեայ ի մարդկանէ եւ յերկրէ[2] որ վկայ եւ յանդիմանիչ եղբայրասպանութեան նորա էին։ — Ամենայն ծնունդք Կայենի՝ որպէս ծնանն ի տարապարտութեան նորա եւ ի բաժանման ի մարդկանէ, նոյնպէս ծնան եւ ի բաժանման նորա յԱստուծոյ, եւ ի յուսահատութեան զարգացան։ Քանզի որպէս զնմանէ՝ նոյնպէս եւ զծնընդոց նորա չյիշէն ինչ նշմարանք ի պատմութիւնս նոցա՝ թէ ջանացեալ իցէ նոցա յուսով եւ վստահութեամբ ընթանալ առ Աստուած կամ վերստին պատարագօք ածել զնա ի հաշտութիւն, եւ առհասարակ իսկ՝ ոչ ինչ նշմարանք աստուածպաշտ մտաց կամ աստուածպաշտութեան ինչ գործոյ։ Եւ թուի թէ ուր Կայէն ի թերահաւատելն յողորմութիւնն Աստուծոյ՝ հաւատայր պատժիչ արդարութեանն նորա եւ սարսէր, որդիք նորա յամենեւին մոռացութիւն Աստուծոյ կործանեցան։ — Եւ քանզի մարդ որ դարձուցեալ իցէ զխորհուրդս իւր յԱստու-

1 «Ահա հանես զիս այսօր յերեսաց երկրէ եւ յերեսաց քոց թաքեայց եւ լինիցիմ երերեալ եւ տատանեալ յերկրի։ Ծնն. Դ. 14։

2 «Եւ Կայէն յերեսաց Աստուծոյ եւ բնակեցաւ յերկրին Նայիդ (Նոդ, այս ինքն երկիր տարաբերութեան, երերման եւ տատանման) յարեւելից Եդեմայ»։ Ծնն. Դ. 16։

ծոյ՝ ընդ երկուս ճանապարհս զգայականութեան ընթանայ, կամ յանարգ զգայականութիւն առ զանձն, որպիսի ինչ ի շահ, ի հեշտութիւն եւ ի զուարճութիւն կենաց, եւ կամ ի բռնութիւն եւ ի բռնութիւն համանի, այս ինքն առ անձնասիրութեան՝ վերագոյն եւ հզօրագոյն զանձն քան զայլս առնել կամ թէ բնաւ զայլոց ազատութիւն արկանել ընդ լծով իւրով։ Երկոքին եւս երեւին առ Կայինեանսն։ Յորդւոց կայինեանն Ղամեքայ՝ Յաբելէղ հայր լինի խաշնարածաց, եւ Յովբաղ հայր այնոցիկ որ երգովք եւ քնարիւ օթափիցուցին զկեանս մարդկանն, եւ Թոբաղկայինն լինի հնարագիւտ գործեաց մշակութեան 1։ Յամենայն գիւտս յայտնի երեւի անհնարին միտութիւն նոցա ի վայելս երկրաւոր կենաց, եւ այն միտութիւն է որ ածէ զնոսա ի գիւտ մեքենորդաց եւ գործեաց ի նոյն վայելս։ Նմին իրի չեն ինչ զարմանք թէ այսպէս վաղագոյն գտանիցեմք լեալ զայնպիսի գիւտս, քանզի դիրդուածն գտանելոյ գիւտս՝ այնչափ սաստիկ լինի որչափ բնական կարօտութիւնն կամ ցանկութիւն վայելից սաստկագոյն լինիցի։ — Իսկ առ Ղամեքայ այն վայելիցն ցանկութիւն ամենեւին ի բռնութիւն հասեալ՝ զառաջինն բազմակնութիւնն երեւի, որով եւ մերձաւորութիւն յանառականն կեանս։ — Նոյն Ղամէք ցուցանի իբրեւ պատիկ որդ կամ գոնեայ ուրախ լինի նա ընդ գիւտ որդ, եւ (ըստ սովորագոյն մեկնութեան) իբրեւ պարծանօք առէ ցկանայսն իւր թէ սպանանեմ այր ի վէրս եւ երիտասարդ ի հարուածս (սուսերաւ կամ սայրաւ)։ եւ ծաղր իմն առնելով զԿայինն որ վասն սպանութեան անձին իւրոյ՝ նշանի Աստուծոյ եւ խոստման նորա կարօտացաւ, եւ յուսացեալ ի զօրութիւն բազկի իւրոյ ասէր. եւթն անգամ վրէժ խնդրեսցի յայնմանէ որ հարկանիցէ զԿայէն, իսկ որ զՂամէք հարկանիցէ՝ ի նմանէ եւթանասնեկին եւթն 2։

Թէպէտ եւ յամենայն իսկ ժամանակի, սակայն մանաւանդ ի սկզբանն ի սակաւաւորն լինել մարդկան պարտ եւ պատշաճ էր անջատելոյ ի միմեանց լինել բարեացն ի չարաց անտի, զի մի չարութիւնն որ ի բնէ հզօրագոյն է, յաղթահարեալ մարդկութեանն իբրեւ ժանտ ինչ հաղորդեալ ախիցէ համօրէն ամենայնի։ Նմին իրի Աստուծոյ իսկ կամեցեալ թողուլ զչար զանգուածն զայն անդէն յապականութեան անդ իբրեւ հրաշունչ ինչ լեառն յայրման իւրում, սերեցոյց Սեթաւ զարմ ինչ եւ զաւակ բարւոյ՝ եւ բաժանեաց զնա ի տոհմէ անտի ապականութեան, որպէս հաւանութեան թուի, յայտնի իսկ հրաման տուեալ չխառնակել Սեթեանց ընդ Կայինեանս (որդւոց Աստուծոյ ընդ որդիս մարդկան)։

Դիւրին իմն էր այսմ բաժանման առնել մինչ դեռ փոքր իմն էր խումբն մարդկութեան, եւ վայրական բացարձակութիւն երկոցունց տոհմացն մատուցանէր սակաւ ինչ առիթ սփռելոյ ի բազմանալն՝ առանց սահմանակից միմեանց լինելոյ. այլ իբրեւ յաճախական իմն համեմատութեամբ բազմացան մարդիկն, այնուհետեւ որ ցայն վայր բաժանեալքն էին՝ սկսան սակաւ մօտել ի միմեանս, մինչեւ ապա զսահմանակից դրացութեանն զհետ գայր խառնել երկուց նախաւոր տոհմացն ընդ միմեանս։ Զայս բնական ընթացս իրաց ունին առաջի աչաց գիրք՝ յորժամ զխառնումն նոցա ընդ այնպիսում ժամանակի կարգեն՝ յորժամ բազմացեալ էր յոյժ ազգ մարդկան 3։

1 Ծնն. Դ. 20 — 22։
2 Ծնն. Դ. 24։
3 Ծնն. Զ. 1...։

Նոյն ի վայրական համեմատութենէ առնի որ իւրովի չկարեն ազդե-ցութիւն ի կամսն գործել՝ ընծայեցուցանէին այլ ինչ մերձաւոր պատ-ճառս իբրև դրդիչս և հրապոյրս՝ որ ամենեւին նման այնմ է որով և առաջին մեղքն եկին ի կատարումն. զի որպէս անդ կինն էր որ հրապուրեալ մոլորեցոյց զայրն, նոյնպէս և աստ դստերք մարդկան՝ որոց գեղն հրապուրեալ խոտորեցոյց զորդիս Աստուծոյ խառնել ընդ նոսա [1]: Որով քակեցաւ միջնորմն ի մէջ բարեացն և չարաց, և նովին քակեցաւ և անջրպետն որ ի միջի էր բարւոյն և չարի. և չարին բացաւ ասպարէզ նոր առաջի՝ տարածանել և ճարակել ապականել զառհասն ազնուական:

Յետ խառնութեան ցեղիցն յիշեն գիրք զսկայսն իբրև ի խառ-նութենէ անտի յառաջ եկեալ [2]: Անուն սկայիցն զհպարտս և զկա-շմրուան զօրութենէ նոցա, զմարմնեղէն և զանհերացն սատարու-թենէ յայտ առնէ. այլ որպէս անուանել իմն թուին գրոցն բանք, սկայք էին և ի չարիսն՝ զզօրութիւն ուժգնութեան իւրեանց ի բռնու-թիւն, ի յափշտակութիւն և յարհամարհութիւն ամենայն աստուածե-ղէն և մարդկեղէն իրաւանց արկեալ ի կիր: — Այլ զի՞նչ ինչ կատա-րած այնպիսի համօրէն ճարակելոյ ապականութեանն էր լինելոց, այսմ գիրք համայնաջինջ ջրհեղեղաւն տան պատասխանի:

9

Չկարէ բաւական զարմանալ ոք ընդ անպաճոյճ պարզութիւն բանիցն որովք առնեն գիրք Ծննդոցն սկիզբն պատմութեան ջրհեղեղին: «Զղջացաւ, ասէ, Աստուած զի արար զմարդն ի վե-րայ երկրի, և մտախոհ եղև ի սրտի իւրում, և ասէ տէր Աս-տուած, ջնջեցից զամենայն մարմին զոր արարի յերեսաց երկրի ի մարդոյ մինչև յանասուն (որով չարաչարն փակեցաւ մարդ) և ի սողնոց մինչև ի թռչունս երկնից. զի բարկացայ (զղջացայ) զի արարի զնոսա» [3]: Զղջումն Աստուծոյ և դնելն նորա ի միտ սպառապառ ջնջել՝ երկուս իրս յայտ առնեն. թէ անբժշկական էր ապականութիւնն, և թէ յայն աստ անհրաժեշտ էր և ջնջումն նոցա: Զանզի ճարակեալ չարին յամենայն մարդկութիւնն, ապա-կանեալ էր ամենայն երկիր առաջի Աստուծոյ, ամենայն մարմին ապականեալ էր զճանապարհ իւր [4]: Յայս վախճան հասեալ էր առաջին սերունդն մարդկութեան, որ ամենեւին հակառակ այնմ վախճանի էր յոր հաստատեալ էր զնա Աստուծոյ: Նոյն միանգա-մայն չգոյր ի մէջ այլ ինչ զարմ կամ զաւակ ազատ յապակա-նութենէ, որով նորոգութիւն ինչ ապականութեանն կարիցէ լի-նել. ապա ուրեմն՝ եթէ խորհուրդն Աստուծոյ զոր ի վերայ մար-դոյն ունէր և վախճան իսկ մարդկութեան չէր կորնչելոց և եղա-նելոց ի դերև, հարկ էր թէ յայնժամ ապականեալ մարդկու-թիւնն սատակէր և այլ ինչ նոր մարդկութիւն յառնէր կայր

1 Ծնն. Զ. 1—3:
2 Ծնն. Զ. 4:
3 Ծնն. Զ. 6. 7...:
4 Ծնն. Զ. 11. 12:

յաւերակաց տուաջնոյն. ուստի "փախձան ամենայն մարմնոյ հա-
սեալ էր„ այնու զի ընդ ճանապարհ հակառակ բնութեանն իւ-
րեանց մտեալ ընթանային յառաջադէմ[1]: — Բայց սակայն չէ
իսկ սովոր արարիչն եղծանել ինքնին զձեռակերտս իւր. տայ նա ի
ձեռս արարածոց իսկ իւրոց զգործ սրամտութեանն եւ պատժոցն
պատուհասից, տայ իշխանութիւն միումն ի տարերաց ի վերայ
միւսոյն, եւ ամենեցուն իսկ առհասարակ ի վերայ մարդոյն ապըս-
տամբելոյ ի Նմանէ:

Նոյ միայն եգիտ շնորհս առաջի Տեառն. զի էր նա այր արդար
եւ կատարեալ յազգի անդ իւրում, եւ հաճոյ էր նա Աստուծոյ[2]:
Եւ ասէ Տէր ցՆոյ. "Ես ածից ջրհեղեղ ջրոյ ի վերայ երկրի,
ապականել զամենայն մարմին յորում է շունչ կենդանի ի ներքոյ
երկնից. բայց ընդ քեզ եդից ուխտ„. եւ յաւելեալ տայր հրա-
ման շինել նաւ մեծ 300 կանգուն (գիրկ) յերկայնութիւն եւ 50 ի
լայնութիւն եւ 30 ի բարձրութիւն, ներքնատամբ եւ միջնատամբ
եւ վերնատամբ, եւ բաց յորդւոց եւ ի կնոջէ եւ ի կանանց որդւոց
իւրոց՝ առնուլ ի ներքս յամենայն ազգաց անասնոց սրբոց եւթն
զոյգ, եւ յանսրբոց՝ մի մի զոյգ հանդերձ դարմանօք վասն իւր եւ
վասն նոցա: Զայս պատուէր ընկալեալ Նոյ 100 ամօք կանխագոյն քան
զհասանել պատուհասին, եւ քարոզէր Նոյ զուր զամին զայնոսիկ
ապաշխարութիւն մեղաւոր ազգին այնմիկ[3]: Բայց ինքն արար
զամենայն զոր պատուիրեաց նմա Տէր:

Յորժամ հասանէր սահմանեալ ժամ պատժոցն իբրեւ ի
1655երորդի ամի աշխարհի արարչութեան, իբրեւ 2345 ամօք կան-
խագոյն քան զծնունդն Քրիստոսի — "Յամին 600որդի կենացն Նոյի
ի 27 աւուր ամսոյն երկրորդի (27 Նոյեմբերի) պատառեցան ամենայն
աղբեւրք անդընդոց բազմաց եւ սահանք երկնից բացան, եւ եղեւ
անձրեւ ի վերայ երկրի զքառասուն տիւ եւ զքառասուն գիշեր„ —
եւ սաստկացաւ ջուրն յոյժ եւ ծածկեաց զամենայն լերինս բարձունս
եւ բարձրացաւ քան զնոսա ի վեր հնգետասան կանգուն (գիրկ),
եւ ծփայր տապանն ի վերայ ջուրցն: — "Մեռաւ ամենայն մար-
մին շարժուն ի վերայ երկրի, թռչնոց եւ անասնոց եւ գազանաց
եւ ամենայն սողուն զեռուն ի վերայ երկրի եւ ամենայն մարդ:
Եւ ամենայն որ ունէր շունչ կենդանի յռնգունս իւր ի վերայ
ցամաքի մեռաւ„: Մնաց Նոյ միայն եւ որ ընդ նմա էին ի տապանի
անդ: Եւ կաց մնաց ջուրն ի վերայ երկրի աւուրս 150[4]:

Բայց յիշեաց Աստուած զՆոյ եւ զամենայն անասունս որ էին
ընդ նմա ի տապանի անդ. ած հողմ ի վերայ երկրի եւ նուազեցին
ջուրքն: — Յեւթնեւտասներորդ աւուր ամսոյն եւթներորդի
(17 Ապր.) նստաւ տապանն ի լերինն Արարատայ ի Հայոց աշ-

1 Ծնն. Զ. 13:
2 Ծնն. Զ. 9: Սիրաք. ԽԴ. 17:
3 Բ. Պետ. Բ. 5:
4 Ծնն. Է. 6—24:

խարհին։ Յառաջնում աւուր ամսոյն տասներորդի (1 Յուլիս) երեւեցան գլուխք լերանց. յետ քառասուն աւուր առաքեցաւ ագռաւն եւ յետ նորա երիցս յետ եւթն եւթն աւուր աղաւնին։ Յառաջնում աւուր ամսոյն առաջնոյ (1 Հոկտ.) ետես Նոյ թէ նուազեալ է ջուրն, բայց ի քսան եւ եւթներորդ աւուր ամսոյն երկրորդի (ի 27 Նոյեմբեր ամսոյ) ուրեմն ցամաքեցաւ ամենեւին։ Ապա տեւեաց բաւեաց ջրհեղեղն ամ մի լի եւ կատարեալ[1]։

(Զոր երկրորդ ամիսն կոչէ Եբրայեցին, ըստ Եւթանասնից Թարգմանութեան կոչի եւթներորդ, եւ այսպէս մի ըստ միոջէ եւ այլ եւս ամիսքն հաշուին։)

10

Այս իսկ է բովանդակութիւն պատմութեան նախաւորն աշխարհի՝ յարարչութենէ անտի մինչեւ ցսատակումն համօրէն մեղաւոր ազգին՝ բաց ի միոյ միայնոյ արդարոյ հանդերձ տամբն իւրով։ Եթէ չհամարէաք եւս աստուածաշունչ զգիրս սուրբս՝ որ մի միայն ճշմարիտ յիշատակարան դիպացն այնոցիկ է, սակայն գտանեմք զանպածոյծ պատմութիւնս նորա հաստատեալ եւ ի գրոց այլոց եւս ազգաց։

Քանզի եթէ ամենայն ազգք ոչ՝ սակայն գոնեայ մեծ մասն նոցա պատմէ զարարչութիւն տիեզերաց զերկրի եւ զմարդոյն. գիտեն նոքա զդրախտէն եւ զանկանելոյ ի մեղս ի ձեռն օձի, եւ զեղբայրսպանութենէ — յիշեն եւ զերկայնակեաց կեանս նախաւոր մարդկան եւ ունին տասն թիւ յազգահամարս իւրեանց եւ ի կարգս պայազատութեան՝ համեմատ տասն նահապետացն յառաջ քան զջրհեղեղն. նկարեն եւ զապականութիւն բարուց մարդկան, զորոյ զհետ ածեն ամենայն վիպասանութիւնք նոցա՝ մեծ ինչ ջրհեղեղ ջուրց եւ սատակումն ազգին այնորիկ ապականելոյ։

Արդարեւ այս ամենայն պատմութիւնք խանգարեալ իմն են երբեմն առաւել եւ երբեմն նուազագոյն, եւ այլանդակ պատմութեամբք խառնեալ. սակայն ամենեքին ունին իւրեանց հիմն պատմական ինչ ճշմարտութիւնս, զորս օգնականութեամբ գրոց սրբոց մարթի հանել ի խառնակութենէ անտի։

Ա. Որպէս առ Յոյնս նոյնպէս եւ առ Հռոմայեցիս առաւել յերգս պուետացն պէսպիսի աւանդութիւնք գտանին։

Ովիդիոս Նասոն Ա. Գիրք. Այլակերպ. 5—23. տող.

Նախ քան ըզծով եւ զերկիր եւ զհամասփիւռըն զերկին,
Ընդ տիեզերս համօրէն էին երեսք մի մեկին,
Զոր կոչեցին խառնութիւն. բիրտ եւ անկազմ կոյտ էր այն,
Էր լոկ կըշիռ անխլիրտ. կային սերմանք իսկ համայն

1 Ծնն. Ը. — 14.

Երկաղաղակ ինչ իրաց գուժարկելոց խառնեալ անդ.
Ոչ աշխարհի տակաւին մատուցանէր լոյս Տիտանդ,
Եւ ոչ Փեբէ ամփամբ նոր ըղմահեղջիւրսըն լընոյր....
Ուր երկիրն էր, էր եւ օդ, անդ եւ ծով մեծ եւ անդնդոյր.
Այսպէս երկիր չէր կայուն եւ ոչ ծով էր նաւագնաց,
Օդըն լուսով կարօտ էր. ոչ ինչ յիւր ձեւսըն եկաց։
Եբարձ Աստուած՝ լուսագոյն բնութիւնըն զայս կազ տարերց,
Քանզի յերկնիցըն զերկիրս, եւ ի յերկրէ ըղջուրս հերձ.
Եւ զերկին նուրբ բաժանեաց ի թանձրամած յայսմ օդոյ։....
Իբրեւ ըղնոյն կոյտ այսպէս, ո որ եւ էր այն Աստուած
Կազմեալ եհերձ, եւ ըղհերձեալն ուրոյն յանցնիւր մասունս ած.
Նախ զերկիր իսկ, զի մի հարթ լիցի ի բնաւ իսկ կուսաց,
Ի կերպարանս ինչ մեծի բոլորակի ած գընդեաց։.....
Ապա աստեղքն սկսան շողալ յերկինս ամենայն
Զըգոյր նահանգ ինչ յիւրոց շընչաւորացըն ունայն.
Զայն որ յերկինս տեղին է՝ աստեղք եւ դիքըն կալան.
Զատուցան ջուրքըն փայլուն ձըկանց լինել ի կայան.
Հող ընկալաւ իւր երէ, հաւըս թըռչունս՝ օդ շարժուն։
Բայց սըրբագոյն քան զնոսա դեռ շընչաւորն իմաստուն
Չէր ի միջի, որ ինքնին տիրել այլոց իշխան է.
Ծնաւ անտուստ մարդ. զոր թերեւս՝ յաստուածեղէն սերմանէ
Արար կազմիչն՝ աշխարհի լաւագունի ինչ ծագումն.
Կամ որ այն ինչ յեթերէ զատաւ՝ յերկիրս յայս նորումն
Պահեալ կայրին սերմանց ինչ երկնից՝ նորին համազգեայն,
Զոր եւ խառնեալ Յապետեանն ընդ ջուր գետոցըն՝ հանգոյն
Յօրինեաց իմն պատկերի ամէնիշխանն աստուածոց։
Այլ շընչաւորք թէ նայիին խոնարհեալ միշտ յերկիրս ծոց,
Մարդոյ շնորհեաց բարձըր դէմս, պըշնուլ յերկինս եւ պատուէր,
Եւ կըշիռ դէպ աստեղաց ձգտել զերեսս իւր ի վեր։

1. Առաջին արարչութեան (հասարակ, արարչութեան յղացմէ[1]) չիք տեսիլ[2], ուստի եւ ոչ անուն իսկ առ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց, այլ նոքա "առնել" (ποιεῖν) կոչեն եւ սոքա "ծնանել կամ յօրինել" (creare), քանզի դնեն ինչ միշտ յառաջագոյն ինքնակաց՝ զոր պուեսք նոցա խառնակութիւն[3] կոչեն, եւ փիլիսոփայքն՝ նիւթ (հիւղ, հիւղէ[4])։

2. Նոյնպէս թէպէտ եւ բարձրացուցանիցեն եւս զմարդն՝ դնելով զնա պատկեր եւ նմանութիւն Աստուծոյ, սակայն չառնեն զնա անմիջնորդական ձեռակերտ Աստուծոյ[5], այլ արկանեն միջնորդ զոք ի միջի որ ոչ կատարեալ Աստուած իցէ, այլ մասամբ իմն բղխումն[6] յԱստուծոյ. որպիսի ոք միջնորդ առ Յոյնս եւ առ Հռոմայեցիս Պրոմեթէոս է (Յապետեանն)[7]։

Նոյնպէս եւ ի Հնդկացն աւանդութիւնս (որպէս եւ յամենայն արեւելեայցն աւանդութիւնս) պակասէ միշտ տեսիլ անմիջնորդական արարչութեանն Աստուծոյ, սակայն զարարչութենէ Հնդիկք յստակագոյնս քան զՅոյնս զմտաւ ածեն՝ ոչինչ յառաջագոյն ենթակայ դնելով։

Ի հին ինչ գիրս նոցա ուսուցանէ Մենու՝ իմաստնոցն Հնդկաց. "Այս համօրէն աշխարհ, ասէ, խաւար էր. չէր հնար որոշել ինչ,

1 Ծնն. Ա. 1։
2 Idée.
3 Chaos.
4 Ὕλη, Եզնիկ, եղ 21։
5 Ծնն. Ա. 26, 27։
6 Emanation.
7 Տես Մովսէս Խորենացի պատմ. Հայ. Գիրք Ա. Գլ. Ե։

ամենայն ինչ ի խոր ինչ քուն ընկղմեալ կայր, մինչեւ ինքնակայն եւ աներեւոյթն Աստուած Հնդեքումիք տարերբք եւ այլ եւս գեղեցիկ կերպարանօք ած զամենայն ի յայտնութիւն՝ փարատեալ ամենեւին զմութն։ Կամեցեալ նորա ազգի ազգի արարածս անել ի մէջ՝ ի ձեռն բղխման իւրոց փառաց իւրոց՝ նախ ստեղծ զջուրս եւ ետ նոցա զօրութիւն շարժման։ Ի ձեռն շարժմանն այնորիկ եկն եկաց ձու ոսկեղէն՝ որ իբրեւ զհազար արեգակունս ցոլանայր լուսով, յորում ծնաւ Բրամա, հայրն մեծ ամենայն մտաւոր արարածոց։ Ջուրքն Նարա կոչին, քանզի ծնունդ են Ներայ կամ Իշուարայ՝ որ Նարայիանա անուանեցաւ, քանզի առաջին Այիանա (շարժումն) նորա ի վերայ ջուրց էր,,։ — Պատմի նոյն եւ այսպիսի ինչ օրինակաւ. "Թէ յորժամ Բրամայն Աստուած բազում ամս ի ձուի անդ բնակեաց, էր միշտ ինքն, եւ խորհեալ ինքն զինքն՝ բաժանեաց զձուն յերկուս հաւասար մասունս, եւ ի միջէն յօրինեաց զերկինս, եւ ի միւսմէ դարձեալ զերկիր։ Իսկ ի միջավայրի երկոցունցն կարգեաց եդ զնուրբ եթերն, զութ ծագս աշխարհի, եւ զմշտնջենաւոր սահմանս ջուրց,,։

Այլ եւս ինչ նուիրական գրոց նոցա ամփոփին յաջորդքս։ Ելին ի Բրամայ երեք ջոկք՝ Դեւայքն որ են բարի եւ հաւատարիմ ոգիքն, Ասուրայքն՝ չար եւ անկեալ ոգիք որք սիրեն զխաւար եւ կամին ընդքանդումն, եւ յետոյ մարդիկ։ Բրամա հան յիւրմէ զմարդն առաջին որ միանգամայն այր էր եւ կին։ Չկարէր նա միայն լինել։ Եւ ահա կատարեցան իղձք նորա. բաժանեցաւ մարմին նորա յերկուս կէս ի Մանու (այր) եւ ի Սատարուպա (կին)։ Մահասուրա իշխանն Ասուրայց մերձեցաւ առ նոսա ի կերպս օձի եւ մոլորեցոյց զնոսա։ Այս առաջին մարդիկ ցանկացեալ հայէին ի գեղեցիկ գեղեցիկ կողմանս երկրի, զոր եհան ի նոցանէ Բրամա։ Այնուհետեւ սպառեցաւ զօրն երջանիկ։ Բոյսքն օգտակարք՝ եղեն թունաւորք, եւ անասունքն ի զգօնութենէ դարձան ի վայրենութիւն։ Եւ Մանու անկմամբն եղեւ մահկանացու։ Առաջին որդիք Մանուայ եւ Սատարուպայ ակնանողք էին եւ իմաստունք (Մունի եւ Ռիշի)։ Առ ժամանակօք նոցա էր աստուածութիւնն ի խոնարհ առ զոհ ինչ։ Եւ նոցա օրէնս Մանու, սակայն մարդիկ սակաւ երթային եւ խանգարէին եւ բանն Աստուծոյ երթայր եւ անհետ լինէր։ — Ըստ պատմութեանց ինչ Հնդկաց՝ առաջին մարդն կոչի եւ Կարդամ, այս ինքն կաւ[1]։

Ըստ նուիրական գրոց նոցին արեւելեան գրագետացն Եփնէացւոց՝ այլ է որ ի յաւիտենից մարդն Պուան-կու, եւ այլ այն՝ որ ի ժամանակի եղեւ։ Մարդն յաւիտենական՝ հոգեւոր եւ առաքինի էր եւ ունէր նա մարմին ի դեղին ինչ փափուկ հողոյ կազմեալ։ Նա հրամայէր եւ ամենայն ինչ էր հնազանդ նմա, զի եդեալ էր նա ի վերայ ամենայն իրաց երեւելեաց։ Բնակէր նա ի բուրաստանի ուրեք կախեալ ի վերոյ քան զերկիր, զոր ոռոգանէին շուրջանակի չորք վտակք բխեալ ի դեղին աղբերէ, եւ բերէր պտուղս կենաց։ Բայց ցանկութիւնն արար զՊուան-կու ծառայ ազգելի իրաց որ յառաջագոյնն հնազանդ էին նմա։ Գնաց նա զհետ որկորբստութեան իւրոյ եւ կորոյս զլուսաւորութիւն մտաց իւրոց, եւ այնպէս բաժանեցաւ նա ի յաւիտենականն մարդոյ։ Փակեցաւ բուրաստանն եւ արգելաւ ճանապարհն. ամենայն արարածք եղեն նորա թշնամիք։ Այլ յետ անկմանն դարձան միւսանգամ մարդիկ ի կեանս բարեպաշտութեան. (Եւ լինէին երկայնակեացք

1 Տես զայսմ ամենայնէ առ Թովմ. Մաւրիկ. անդ. ի դէպս՝ Հնութիւնք Հնդկաց։

մինչ ց1000 ամ իսկ․ ամենայն ամենայն յառաջադիմութիւն եւ ի բարութիւն հասան)։

Իսկ զՔաղդէացւոց աւանդութիւնս վասն արարչութեան աշխարհի եւ մարդոյն՝ ի հին մատենից նոցա պատմէ Բերոսոս, որպէս թէ Ովան անուն նհանգ ինչ ելեալ ի ծովէ (Թերեւս Նոյ) բաց յայլոց ճարտարութեանց եւ զարդարչութեան պատմութիւն իւր ուսուցեալ մարդկան՝ այսպէս․

“Էր, ասէ, երբեմն մինչ ընդ բնաւ խաւար եւ ջուր էր․ եւ էին անդ այլ ինչ գազանք (խառնակերպարք) եւ մարդիկ նոյնպէս այլանդակք եւ ըստ ձեւոց եւ ըստ ազգաց, այս ինքն զի որովհետեւ ամենայն ինչ խաւար եւ խառնակ էր, նոյնպէս եւ այլ այլ շնչաւորաց խառնակեալ ընդ միմեանս էին համգոյն իմն խառնակութեանն։ Եւ իշխել ամենեցուն նոցա կնոջ միում որում անուն կոչէին Ոմորկա՝ որ ի Քաղդէացւոց լեզուէ հայերէն Թարգմանի ծով կամ ովկիանոս։ Եւ մինչ գեռ այն ամենայն յարացեալ կային միախառնեալ, յարձակեալ ի վերայ Բելայ, հերձու զկինն (զամենագունածն որում անուն ջուրն) ընդ մէջ, զկէսն առնել երկիր եւ զկէսն երկինս․․․։ Մինչ գեռ գազանք միայն էին ի նմա, զգլուխ այնմիկ հատանել զիւր գլուխ, եւ զարիւնն որ իջանիցէ ի նմանէ, առնուլ այլոց դից, զանգանել ընդ հող եւ ստեղծանել մարդիկ․ վասն որոյ իմաստունս իսկ լինին եւ զիւցազանց մասցն հաղորդել„։ — Այլ առաւել պայծառագոյն է զոր յետոյ յաւել նոյն Բերոսոս, թէ “Զբելայն, ասեն, թէ ընդ մէջ կտրեալ զխաւարն, եւ զատանել ի միմեանց զերկինս եւ զերկիր, եւ յարդարել յօրինել զաշխարհ․ եւ զազանաց ոչ ժուժել լուսոյ զօրութեան եւ սատակել։ Տեսանել Բելայ աշխարհ ինչ անապատ եւ պտղաբեր, հրամայել այլ միում ի դիցն՝ յաւելեն որ ի գլխոյ իւրմէ իջանիցէ, զանգանել ընդ հող եւ ստեղծանել մարդիկ․․․ հաստատել Բելայ զաստեղսն եւ զլուսինն եւ զհինգ մոլորակն պատուականաց„[1]։— Ի բանն իսկ կանուխ ժամանակաց հատուածոց իմն է ամենայն ազգաց բաժանել զժամանակն յեւթն եւթն աւուրս, զոր աւանդութեամբ շաբաթուն գիտողագոյն կարէ ոք մեկնել։

Բ․ Նոյնպէս եւ վասն երանելի եւ անմեղական կենաց առաջին մարդոյն յիշատակ պահեալ է, զոր պատմեն գարս ոսկի անուանեն[2]։ — Նոյնպէս եւ առաւել յիշատակ օձի իբրեւ գործեայ չարութեան պահի առ բազումս ազգաց (Հնդկաց, Պարսից, Փիւնիկեցւոց, Եգիպտոսի)։ — Ցատաապելի անդ Պանդորա կնոջ՝ նկարեալ կայ եւ յիշատակ մոլորեցելոյ առն ի ձեռն կնոջ՝ եւ այնպէս չարեաց յաշխարհ մտանելոյ։ Ըստ գրոց զանդիկ աղանդոյ՝ զոր ունէին Մարք եւ Պարսիկք, Արհմն՝ չարն աստուած արար զդեւս, իսկ Որմիզդ աստուածն բարի՝ արար զառն նախաւոր մարդն զԿայումորդ։ Զսա փորձեաց Արհմն 30 ամ եւ այնչափ ատենջանս ի վերայ հասոյց զի մեռաւ Կայումորդ։ Ի զիոյն նորա բուսոյց Որմիզդ զծառն Ռէիւա՝ որ երեք իբրեւ պտուղ զառաջին ծնողսն մարդկութեան։ Զերկոսին եւս զնոսա հրապուրեալ մոլորեցոյց Արհմն չար ինչ պտղով, եւ նախ կթեն մատոյց զաշն գինւոյ։ Յետ այնորիկ հարկէին նոքա ագանել մորթս անասնոց եւ շրջել այսր անդր իբրեւ որսորդս։ — Զարմանալի է Քաղդէացւոց պատմութեանն միաբանութիւն ընդ գրոց, զի յայնչափ բիւրաւոր ամաց ժամանակի զոր դնեն յառաջ քան զջրհեղեղն՝ տասն եւեթ ազգ հաշուին իսկզբանէ մինչեւ ցջրհեղեղն։ Բայց

1 Առ Եւս․ Քրոն․ Ա․ Ցամ․։ Ովիդ․ Նաս․ Ա․ Գիրք Այլակերպ․ 89։

2 Եսիոդոս։ Վիրգիլ․ Մշակական Ա․ 123։ Ղուկրետ․ Ե․ Գիրք․ Տիբուղ․ Ա․ 8։

եւ այնչափ յանմախութեանն ամացն զոր ընծայեն միում միում ի տասն ազգաց անտի, ցուցանեն զկարծիսն զոր ունին զերկայնակեցութենէ կենաց մարդկան ժամանակին այնորիկ: — Հնդիկք ըստ երկայնակեցութեանն՝ նոյնպէս եւ յաղթանդամ մարմինս ընծայեն:

Գ. Նոյնպէս պայծառագոյնք յոյժ են աւանդութիւնք ջրհեղեղին մնացեալ առ Քաղդէացւոց: Աղեքսանդրոս Բազմավէպ ասէ այսպէս. «Յորժամ, ասէ, նմա (Քսիսութրեայ = Նոյի) ի քուն յայտնել, զոր Հայրն անուանեն Արամազդայ, ի հնգետասաներորդում Դեսիոս ամսեան որ է Մարերի, մարդկան ի ջրհեղեղէն սատակել. հրաման տալ զամենայն զառաջինս եւ զմիջինս եւ զվերջինս մատենից փորել եւ դնել յԱրեգ քաղաքին Սիպպարացւոց: Նաւ գործել եւ ի ներքս մտանել՝ հանդերձ ազգականօք եւ կարեւոր բարեկամօք. համբառնալ ի ներքս ուտելիս եւ ըմպելիս, մուծանել եւ գազանս եւ թռչունս եւ չորքոտանիս. եւ ամենայն հազմանօք պատրաստ լինել ի նաւարկել: Հարցեալ թէ յո՞ ուրեք արդեւք նաւարկիցէ, պատասխանի տուեալ թէ առ դիսն՝ աղօթս առնել զի բարիք մարդկան լինիցին: Եւ չստուգանէր գործել զգործ նաւագործութեանն. որոյ երկայնութիւնն էր հնգետասան փարսախ եւ լայնութիւնն երկու փարսախ: Հանդերձեալ կազմեալ ըստ ամենայնի որպէս եւ առ հրաման՝ զկին եւ զորդիս եւ զկարեւոր բարեկամս ի ներքս մուծանել: Ի հասանել ջրհեղեղին եւ վաղվաղակի ցածնուլ՝ թռչունս ինչ արձակել Քսիսութրեայ, եւ չգտանել ուտել ինչ՝ եւ ոչ տեղի եւ դադար իջանելոյ. դարձեալ միւսանգամ առ նա գնալ ի նաւն. եւ յետ սակաւ ինչ աւուրց դարձեալ արձակել այլ հաւս, եւ նոքա միւսանգամ անդրէն ի նաւն գալ՝ կաւով թաթախս զմագիլսն բերեալ: Այլ երրորդ անգամ արձակել եւ անդրէն միւսանգամ չգալ ի նաւն: Յայնժամ իմանալ Քսիսութրեայ եթէ յայտնեալ բացեալ է երկիր, քակել զկողմ մի ձեղուան նաւին, եւ տեսանել երթեալ յեցեալ զնաւն ի լեառն ինչ: Ելանել կնաւ եւ դստերբ միով հանդերձ եւ նաւապետաւ նաւին, եւ երկիր պագանել յերկիր. բագին կանգնել եւ զոհ դից մատուցանել, եւ այնուհետեւ չեւս յայտնի լինել՝ նոքօք հանդերձ որ ընդ նմա ի նաւէն ելանէին: Եւ որ անդէն ի նաւին մնային եւ չելանէին ընդ Քսիսութրեայ՝ ելեալ յետոյ խնդրէին զնա, եւ յանուանէ շրջէին գոչէին կոչէին: Քսիսութրեայ չերեւեալ այնուհետեւ նոցա՝ բայց ձայն բարբառոյ յօդոցն եկեալ՝ պատուէր տայր եթէ պարտ է նոցա դիւցապաշտս լինել, եւ եթէ ինքն վասն դիւցապաշտութեանն երթեալ բնակիցէ ի բնակութիւն դիցն. եւ կինն նորա եւ դուստր եւ նաւապետն ի նոյն պատիւ վայելել: Եւ դուլ եւ պատուէր տալ նոցա երթալ միւսանգամ ի Բաբիլոն, եւ թէ այնպէս ինչ հրամանք դիցն իցեն՝ նոցա երթալ ի Սիպպարացւոց քաղաքէն փորել հանել զմատեանսն՝ որ ծածկեալ կայցեն անդ եւ տալ մարդկան. եւ եթէ տեղին յորում վայրի ելեալ կային՝ Հայոց աշխարհն է»[1]: — Զնոյն բանս երկրորդէ եւ Աբիդենոս ի Քաղդէացւոց պատմութեանն[2]:

Դ. Ասորւոցն եւ զԱրաբացւոց որ դրացիք եւ մերձաւորք Քաղդէացւոցն են, խառնելով եւ զՅունաց աւանդութիւնս՝ պատմէ Ղուկիանոս փիլիսոփոս՝ յորժամ ճառիցէ զմեհենէ ինչ ի Հերապոլիս առ Եփրատաւ՝ որ էր հայրենի քաղաք նորա. «Զայս մեհեան, ասէ, պատմեն ի Դեւկա-

1 Բերոսոս կամ Բիւռոս քաղդէացի առ. 2 Առ Եւս. Քրոն. Ցուց. Ա. եւ Գա- Եւս. Քրոն. Ցուց. Ա: Ցիս եւ խոր. ապառ. Անտ. Թ. 12: Դիոք Ա. Գլ. Բ:

զիտնէ Սկիւթացւոյ շինեալ, առ որով մեծ ջրհեղեղն եղեւ (զայս առէ Ղուկիան վասն ի Դեւկաղիոնէ Թեսաղացւոյ գաւառացւոյն առ որով ի Թեսաղիա ջրհեղեղն պատմի լեալ)։ Ի Յունաց, առէ, լուայ պատմել զԴեւկաղիոնէ, եւ է այսպիսի ինչ առասպելն։ "Այժմու ազգ մարդկան չէ ինչ նոյն ընդ առաջնոյն, քանզի այն կորեաւ։ Սոքա յերկրորդ զարմէ անտի սերին, որ ի Դեւկաղիոնէ բխեալ բազմացոյն սերընդովք կարգեալ եկն յառաջ։ Առաջինն մարդիկն յանդգունք էին յոյժ, եւ հակառակ օրինացն ածիրս գործէին։ Ձկային յերդմանն եւ ոչ հիւրասիրութիւն ցուցանէին, եւ չժողովէին զօտարս, եւ ոչ թէպէտ եւ վասն ի թիկունս հասանելոյ մաղթէր ոք՝ զլնդայյին ինչ։ Յայն սակս հասին ի վերայ նոցա անհնարին աղէտք։ Ջուրք ելանէին բազում յորդութեամբք ի սրտէ երկրի, եւ հոսէին առատակք անձրեւաց, եւ վերացաւ ծովն, մինչեւ ամենայն ինչ կորեաւ։ — Բայց Դեւկաղիոն միայն յամենայն մարդկանէ պահեցաւ այլում ինքն ազգի, վասն իմաստութեանն եւ գիցապաշտ առ դիսն լինելոյ. բայց այսպէս ապրեցաւ նա։ Մտա նա ի տապան մի մեծ արկղագործ՝ զոր ունէր, եւ եմոյծ ի ներքս զկին իւր եւ զորդիս։ Յայնժամ եկին առ նա երկու երկու վարազք եւ ձիք, առեւծք եւ օձք եւ ազգք ազգք անասնոց իւրաքանչիւր զոր երկիրս բուծանէ, եւ զամենեսին զնասս առ ընդ իւր ի ներքս, եւ ոչ վնասեցին նմա, զի եղ ի միջի նոցա սէր մեծ եւ բարեկամութիւն Արամազդ։ Եւ այսպէս նաւարկեալ գնային ի տապանի անդ, մինչ դեռ տակաւին ջուրքն աճեւէին բուէին։ Այսպիսի ինչ են վէպք Յունաց վասն Դեւկաղիոնի։ Բայց յոյժ զարմանաց են բանք պատմութեանն, որ ի Հերապօղիսն պատմի։ Քանզի ասեն թէ յերկրի անդ նոցա բացաւ գուբ մի մեծ, եւ ամենայն ուղխաջուրք հեղեղին անդր ժողովեալ անհետացան։ Յետ այնորիկ ուղղեաց Դեւկաղիոն սեղան, եւ շինեաց ի վերայ գբոյն բագին նուիրական դիցն Հերայ։ Զգուբն՝ իմ իսկ տեսեալ է, կարի փոքր է այն. բայց թէ երբեմն մեծ էր եւ ապա փոքրկացաւ. զայն ոչ գիտեմ։ Բայց իմ տեսեալ է աչօք իմովք թէ փոքր է։ — Ի հաստատութիւն պատմութեանս բերեն ի մէջ զայս ջորդս. երկիցս ամի ամի ածեն ջուր ծովու ի մեհեան անդր. եւ ոչ եթէ քուրմքն միայն ածեն, այլ եւ ամենայն երկիրն Ասորւոց եւ Արաբացւոց, նա աւանիկ եւ յայնկոյս կողմանցն Եփրատայ գան բազում մարդիկ եւ բերեն ջուր։ Հեղուն զջուրն ի մեհենին եւ ընթանայ ջուրն ի գուբ անդր. եւ թէպէտ եւ փոքր եւս գուբն է, սակայն առնու ջուր բազում։ Զայս յայն սակս առնեն, զի Դեւկաղիոն, ասեն, զայս կարգեաց առնել յիշատակ պատահելոցն եւ գիցն բարերարութեան։ Այս պատմութիւն է նոցա զմեհենէն,,։

Իւ զաղաւնին եւս, որպէս եւ զծիածանն չեն ամենեւին մոռացեալ ազգք։ Պատմէ Պլուտարքոս ձեւ զայս օրինակ. "Աղաւնւոյ իրիք, ասեն, ի տապանէ անտի արձակեալ՝ եւ դառնալովն այդրէն նշանակեալ իցէ Դեւկաղիոնի վասն անձրեւացն չցածնլոյ, եւ ապա չդառնալովն զհեր եւ զպարզ օդոցն, ասեն, տուեալ նշանակ,,։

Ըստ Հնդկաց՝ տէրն աշխարհի հայեցեալ մարդասիրութեամբ ընդ այրն աստուածապաշտ (Սատիաւրատա = Նոյ), կամեցաւ ապրեցուցանել զնա ի միջոյ կործանմանն՝ որ վասն ապականութեան ժամանակին գալոց էր, խօսէր ընդ նմա այսպէս. Յետ եւթն աւուրց, ով թշնամեացն նուաճող, ընկղմեսցին երեքին աշխարհքն (այս ինքն երկինք, երկիր եւ սանդարամետք) ի համատարած ինչ անդունդս մահու, բայց նաւ մի

մեծ միայն յղեալ յինէն՝ անդէն ի սաստկալից ալեաց մէջն կալոց է առաջի քո յանդիման. ապա առցես դու ընդ քեզ զամենայն արմատս բժշկականս եւ զամենայն ազգս սերմանց, եւ երթեալ մտանիցես ընդ այլոցն եւս եւթանց իմաստնոց յընդարձակ արկղագործ տապան անդր, զոյգս յամենայն անասնոց առեալ ի միասին, եւ անդէն ի ներքս մտցես յապահովելի ի հեղեղէն ի վերայ անհուն ծովուն ծփանաց, առանց լուսոյ, բայց միայն ի նշուլից քոյոց իմաստուն ընկերացն։ Եւ անդէն իբրեւ սկսանիցի նաւն ծովածուփ վարել ի սաստիկ բքոցն յուզելոց, ընդեալ հաստատեսցես դու զնա ծովական ինչ օձիւ մեծաւ ի վերայ եղջերին իմոյ (քանզի պահպանիչ աստուածն Վիշնու էր որ ի ձկան կերպս իջեալ խօսէր ընդ նմա), զի ես մօտ առ քեզ կամ եւ ձգեցից զնաւն քեւ եւ ընկերօքդ հանդերձ։ — Իբրեւ Սատիաւրատա հնազանդեալ մնայր ժամանակին զոր սահմանեաց նմա այն որ ասէրն է մինաց մերոց, ողողեաց կալաւ զերկիր ամենայն ծովն, եւ վաղվաղակի մեծացաւ ծովն ի սաէպ անձրեւացն որ ի թանձրամած ամպոց իջանէին։ Իսկ ինքն զմտաւ ածեալ զհրաման պատուիրանին, եւես զնաւն զի մտանէր դայր, եւ եմուտ ի ներքս ի նաւն հանդերձ գլխաւոր Բրահմանօքն։ — Ցայնժամ եկն եկաց Հարի (մեւս եւս անուն Վիշնու աստուածոյ) ի մէջ այս համայնաջրունջ հեղեղէ, որ երթայրն եւ նաւազէր յայնժամ. սատակեաց նա զդեւն Հայագրիւա, եւ եգիտ միւսանգամ զնուիրական մատեանն„։

Ըստ առակս ազգականելոյ մարդկան, ասեն Չինէացիքն, Նիու-ւա (Նոյ) արգել փայտիւ զջուրսն որ ի խոնարհ իջանէին եւ փակեաց զհամարն երկնից զարմանալի ինչ հինգգունեան վիմով (ծիածան)։

„Մեքսիկացւոց ասէ Կղաւիգեր, որ էր եւ ինքն Մեքսիկացի յազգէ, եւ զեւրոյ ազգին զպատմութիւնն ի Սպանիացւոց եւ յԻտալացւոց լեզու հար ի մատենի, թէ "Մեքսիկացւոց՝ հանդոյն այլոց ազգացն ի կարգ եւ ի յարգարութեան եկելոց՝ հաստատուն ինչ զրոյցք պատմին զաշխարհագործութենէ, զջրհեղեղէ ջուրցն, զլեզուացն խառնակութենէ եւ զազգացն ցրուելոյ. այլ բազում ինչ եւ առասպելաց ճառք ընդ պատմութեանն խառն են։ Զայս ամենայն անցս եւ զդէպս նոքա ի նկարս հանեալ ցուցանեն։ Ասեն թէ համօրէն մարդիկ հեղձան ի հասարակաց ջուրցն հեղեղէ. եւ թէ մի մարդ միայն որում անուն Կոքսկոք եւ ըստ այլոց Թէոհիպակդլի, զերծեալ ապրեցաւ ընդ իւրում ամուսնոյն՝ նաւակաւ։ Եւ ելին նոքա ի լեառն մի զոր նոքա անուանեալ կոչեն Կողհուական, եւ անդ եկեալ յորդէծնութիւն բազում որդւոց որ ամենեւին խուլք էին, մինչեւ աղաւնւոյ իրիք ի գլխակէ ծառոյ միոյ նոցա բարբառս ուսուցեալ, բայց կարի այլակերպս յիրերաց, որպէս զի չկարէին նոքա զմիմեանս իմանալ„։

Մատենագիրք բազումք իրաց Ամերիկացւոցն պատմեն թէ հարցեալ երբեմն բնակչաց Կուբայ կղզւոյն վասն իւրեանց սկզբանն՝ ի Սպանիացւոց, պատասխանի ինչ զրոյցս են պատմեալ. "Լուեալ են նոքա ի նախնեաց իւրեանց թէ ած Աստուած զերկինս եւ զերկիր եւ զայլն ամենայն համակերտս ի հաստատութեան։ Դարձեալ, ասեն, ունէր այր ծեր, յառաջագոյն առեալ զազդումն ջրհեղեղի որով պատժելոց էր Աստուած զմարդիկ վասն մեղացն իւրեանց, նաւ մի մեծ գործեալ, եւ ինքն իւրով տամբն ի ներքս մտեալ։ Իբրեւ դադարէին հասանք ջուրցն, արձակեալ նորա ագռաւ մի որոյ բազում մարմինս մեռելոտիս գտեալ, չդառնալ այդրէն։ Ապա արձակեալ նորա աղաւնի մի յաղաւնեաց, եւ նորա

դարձեալ յետս չեղ Հողոյ (որ ծառ ինչ պտղաբեր է յԱմերիկէ) ի բերան: Եւ ծերոյն համարեալ զերկիր ցամաքեալ ի ջուրցն տեսանել, ելանել ի նաւէ, եւ կազմել գինի ի վայրի խաղողոյ....„:

Առ Հայոց՝ առ որոց մանաւանդ պարտ էր խնդրել վկայութիւն վասն ջրհեղեղին [1], նշանարի գործական ինչ եւ անբարբառ աւանդութիւն, որոյ ալպաքէն հին՝ բանիւ աւանդութիւնն է: — Ոչ եթէ ի քրիստոնէութենէ ինչ ունի սկիզբն առ Նոյս յիշատակն ջրհեղեղին եւ իւրոց կայելոց ընդ նմա, զոր անտանեմք ի չորրորդ դարու քրիստոնէութեան (այս ինքն յետ կէս դարու մտանելոյ անդր քրիստոնէութեանն) առհասարակ զօրացեալ ի Հայոց աշխարհին [2]: Ցոյն պատմագիրն (Փաւստոս) որպէս ամենայն ուրեք՝ նոյնպէս եւ աստ զանեւլ եւ զկարծիս եւ զախորդ խորհուրդս հարց մերոց նկարէ: Բայց վաղ եւս քան զնա քաղդէական պատմութիւնն լինի յայսմ կարեւորն գէթ պատմագիր հնութեանց մերոց: Աղէքսանդրոս Բազմավէպ [3] ի վերջ կոյս պատմութեան ջրհեղեղին յարէ. "Ի նաւէն որ չոգաւ զագաթարեալ ի Հայս եւ ցայժմ սակաւ ինչ մնան ի Կորդուացւոց [4] լերինն ի Հայոց աշխարհին ձեալ նշխար, ասեն, եւ ոմանց քերել բերել ի ծեփանծոյ նաւին նաւթոյ ի բժշկութիւն եւ ի քնքոց ցաւոց ինչ բժժանաց„: Եւ Աբիւդենոս եւս իմն յատակագոյնս ի Հայս հանէ զնաւն, յորժամ ասէ, թէ "Նաւն երթեալ յաշխարհն Հայոց՝ զագաթէր, եւ ի փայտից դեղ օգնականութեան բնակչաց աշխարհին [5] պարգեւէր„: — Յովսեպոս զՆախճաւանն կամ զՆախջաւանն [6] մեր բերէ ի մէջ ի վկայութիւն: — Յորոց թուի թէ պատմութիւնն Լուկիանու եւ զՀայոց ակնարկեցէ յորժամ ասիցէ թէ յայնկոյս կողմանց Եփրատ գետոյ բազումք գան հեղուլ ջուր ի մեհենին (տես վերագոյն յ36 էջին): Մանաւանդ զի տօնն Նաւասարդ ամսոյ [7] (այս ինքն առաջին ամսոյ, յորում ել Նոյ ի տապանէ) որ առ քրիստոնէութեամբ միացաւ ընդ տօնին Վարդավառի, թուի լեալ ի բնէ տօն կամ յիշատակ ջրհեղեղին: Բայց ի հեղմանէ ջրոյն որ այնչափ ինչ հին սովորութիւն է, եւ որում այլազգ ինչ մեկնութիւն անհնարին է ընծայեցուցանել՝ բայց ի ջրհեղեղ անդր հանելով, արձակումն եւս աղաւնեաց, զոր ուրեք ուրեք առնեն՝ տայ մեծ ինչ աստիճան ստուգութեան կարծեացս:

Մեծ դէպք ջրհեղեղին հաստատին եւ պատմութեամբ իսկ երկրիս. զի քննութիւնք երեւելի եւ նշանաւոր արանց տեղեկաց բնութեան (որպիսիք են առ Լէյք, Պիւֆէ, Հումպոլդ եւ այլ եւս նոյնպիսիք) զայս ցուցին, թէ երեսք երկրի առաւել են մեծ ինչ եւ յանկարծակի փոփոխմամբ միական ժամանակաց նշանակելոց ի դրոց:

Այլ զինչ համեմատութիւն իցէ արդեւք առաջին երկրի ընդ այժմու երկրիս, կամ որչափ ինչ փոփոխութիւն ի նմա լեալ իցէ ի ձեռն ջրհեղեղին: 1. Այսմ խնդրոյ սակաւաւորաց ոմանց կարծիք տան պատասխանի թէ ոչ համօրէն զամենայն գունդ երկրիս ողողեաց ջրհեղեղն,

1 Ծնն. Ը. 4:
2 Բուզանդ. Դպր. Գ. Գլ. Ժ:
3 Առ Եւսեբեայ Քրոն. Ա:
4 Համեմատ կարծեացն Հայոց առ Բուզ. Դպր. Գ. Գլ. Ժ. "Ի լերինն Հայոց... ի գաւառն Կորդուաց„: Տես եւ Խոր. պատմ. Հախփ..:
5 Τοῖσιν ἐπιχωρίοισι.
6 Յովսեպ. Հնախօսութ. պատմ. Գիրք. Ա. Գլ. Գ. Ἀποβατήριον.
7 Խոր. Գիրք Բ. Գլ. ԿԶ:

ուստի մանաւանդ թէ ջրհեղեղ եւ սակաւ տիեզերականութեան յայտնեամբ եւ այժմու երկրիս գտնեն: Չ. Նմին հակառակ բազմագոյնք հանդերձ հոյակապ երկրախօսիւ տը Լիւքաւ դնել գնեն համատարած ինչ ջրհեղեղ՝ այլ ի հինանց փոփոխմանց աւելն լինել ի գնդի երկրիս. այնպէս զի այժմու կղզիք մեր յայնժամու լերանց գագաթունք իցեն, եւ գագաթունք լերանց մերոց՝ կղզիք յայնժամու ծովուն: — Ցայն սակս ի գագաթունս բարձրաբերձ լերանց որ սալաքար իցեն, ասէ տը Լիւք, չգտանին խեցիք կամ այլ ինչ ծովային ծնունդք: Զնորին հաստատեն շուրջ ղերբանիքն այնոքիւք գտանին ցածագոյն լերինք կամ որք ի ծովային մարմնոց առաջնոյ ծովուն յօրինեալ կան: Ոսկերտի մարդկան չգտանի ուրեք, ասէ, այժմ ի վերուստ երկրի, քանզի անդուստ ի սկզբանէ թաղէին մարդիկ զմեռեալս իւրեանց, ուստի չէր հնար հեղեղաց տանել զնոսա ի ծով, որպէս տանէին զանասնոցն ոսկերս եւ զցիփակաւս զորս այնչափ յաճախութեամբ ի դաշտավայրս մեր եւ ի լերինս որք յայնժամ ի ծովու էին՝ գտանեմք: (Զայսչափ յաճախութիւն ոսկերաց անասնոց որպէս եւ զծառոց ի քարէականն նիւթ փոխելոց՝ ի ժամանակս վերջօրեայն ապարչութեան փախեն այժմու սաստագոյն հանգամանք երկրագիտութեան): Ըստ տը Լիւքայ նուազել ջուրցն զոլանէ յիշատակէ Մովսէս, է թողուլ ծովու զառաջին ժողովեալն իւր, թէպէտ եւ կայր մնայր ջուրն եւ ի խորանձորս եւս նորայ երկրին: Եւ այնպէս ի միում ի կղզեաց առաջնոյ ծովուն, այս ինքն ի լերինն Արարատայ դադարեաց տապանն: — Իսկ զժուարութեանն զոր յաշխարհագրական բանիցն Մովսէսի[1] մարթի ոք ընդդէմ բերել, տայ պատասխանի թէ յորժամ Մովսէս զերկրէն Եդեմայ խօսէր, զառ հնումն հին ինչ երկրի նկարէր: Զաւանդութիւն չորից գետոցն այնոցիկ պահեալ էին, ասէ, Նոյեանք, եւ յետ ջրհեղեղին նորոց գետոց ետուն զհին անուանսն, որպէս Եւրոպացիք ասէ, յԱմերիկացւոց աշխարհին զվայրսն ըստ իւրեանց հայրենի աշխարհին անուանեցին: Այս կարծիք, թուի ինձ, ասեն, թէ կարեւոր եւս է առ ի մեկնելոյ թէ ընդէր չորեքին գետքն այնոքիկ որ յԱդամայ ժամանակս ի միոջէ աղբերէ ելանէին, այժմ չգտին ուրեք ի միջի: 3. Այլ առաւել հաստատակաց միանգամայն հաւանութեան կարծիք այն են, որ ոչ այնչափ փոքրկացուցանեն զջրհեղեղն մինչեւ մասնաւոր ինչ ջրհեղեղ դնել, եւ ոչ նմին հակառակ այնչափ սաստկագոյն համարել, որպէս զի եւ զներքին մասունս գնդի երկրիս ի հիմանց խարխարեալ նոր աշխարհ հանել ի մէջ: — Թէ որչափ հեռի ի հոգւոյ մովսիսեան պատմութեանն[2] է առաջին կարծիք՝ յայտ է (զի սպառնայ Աստուած ջնջել ոչ զմարդ միայն, այլ եւ զանասունս եւ զսողունս եւ զթռչունս երկնից, վասն որոյ եւ պատուիրէ առնուլ յամենայն ազգաց անասնոց ի տապանն[3]. եւ "սաստկանայր ջուրն . . . եւ ծածկէր զամենայն լերինս բարձունս որ էին ի ներքոյ երկնից, հնգետասան կանգուն բարձրացաւ ջուրն ի վեր"): — Իսկ գիւտն տը Լիւքայ որչափ գեղեցիկ, սուր եւ դիպող ի մեկնութիւն երկրագիտական դժուարութեանց ինչ կամ բանից ինչ գրոց զառաջինն երեւիցի, միշտ իսկ չկարէ հաճել զայնպիսի միտս որ առողջ եւ հաստատուն ինչ քննութիւն սիրիցեն: Ուր՝ զի այնմ յանդուգն եւ համարձակ կարծեաց հակառակ գտանի ինչ ինչ եւ յերկրագիտութենէ՝ այնու զի յընդարձակ շուրս յատակի երկրիս՝ որ է յատակ ծովուն առաջնոյ ըստ տը Լիւքայ, եւ յայլ եւս բազում տեղիս գտանին շեղջ շեղջ կուտեալ մնացորդք ցամա-

1 Ծնն. Բ. 10 — 14: 2 Ծնն. Զ. 7: 3 Ծնն. Զ. 20:

քայլին շնչաւորաց եւ ծառոց եւ այլ եւս ինչ իրաց որ ցամաքի մա-նաւանդ եւ ոչ ծովու պատշաճիցին: — Դարձեալ ոգի մախախտեան պատմութեանն եւ բանքն [1] չեւերեն այնպիսի մեկնութիւն: Մովսէս ի նկարել անդ զտեղի բնակութեան առաջնոյ մարդոյն, զդրախտէն ասեմ կամ զեդեմայ՝ մեկին եւ յայտնի բանիւք ի մէջ բերեալ ցուցանէ իբրեւ մասամբք զմիջին կողմն զայն արեւմտեան Ասիոյ, որ առ երկու մեծա-մեծ գետովք եւ ընդ մէջ չորից ծովուց կայ, այս ինքն ընդ մէջ ծովուց Պարսից եւ Արաբացւոց ծովուցն եւ ընդ մէջ Կասպիական եւ Միջեր-կրական ծովուն: Այնպէս յայտնագոյնս անուանէ Մովսէս զերկուսին մեծամեծ գետս այսր միջին կողման Ասիոյ, զԵփրատ եւ զՏիգրիս գե-տոց ասեմ, որպէս զի չիցէ իսկ հնար ամենեւին տարակուսելոյ, թէ արդեւք այն գետք իցեն զոր մեքն Եփրատ եւ Տիգրիս կոչեմք: Զեր-րորդ գետն դրախտին, զոր Մովսէս Փիսոն կոչէ, առաւելութիւն է ի հիւսիսակողմն ի Կաւկասեան սահմանս որոնել, եւ հաւանօրէն իսկ թէ գուցէ Փասիս գետ իցէ այն, սակայն չէ այն ստոյգ հանգոյն առա-ջնոցն: Զչորրորդ գետն (զԳեհոն) հին մեկնիչք առաւել զՆեղոս գետ համարէին, բայց ընթացք չորրորդ գետոյն այնորիկ զոր Մով-սէս նկարէ, չունի ինչ նմանութիւն ընդ այժմու ընթացից Նեղոս գետոյ: Նոյնպէս եւ մի աղբերն այն դրախտին ուստի չորեքին գետքս ելանէին՝ չգտանի ուրեք ի վերայ երկրի, կամ զի ցամաքեալ իցէ այն եւ կամ խցեալ եւ կամ այլով ինչ օրինակաւ անհետ լեալ. եւ կամ (որպէս ոմանքն կարծեն) թերեւս անդէն յանկանել մարդոյն յերանա-լից կայանացն, ապականութեամբ ինչ եւ գղրդմամբ ամենեւին իսկ այլայլեալ իցէ զտեղին զայն, որովք ի մէջ գայցէ այլակերպութիւն մախախտեան նկարագրին եւ այժմու դիրից կողմանցն այնոցիկ եւ գետոց նոցա [2]:

Բ

Աշխարհ նոր — Բաժանումն ազգաց. 2345 — 2245

11

Ել Նոյ հրամանաւ Աստուծոյ ի տապանէ անտի հանդերձ տամբն իւրով եւ ամենայն անասնովք եւ կոխեաց զցամաքն: Շի-նեաց Նա վաղվաղակի սեղան եւ եհան ողջակէզ Աստուծոյ յամե-նայն անասնոց սրբոց եւ հաճոյ եղեւ Տեառն պատարագ նորա: Օրհնեաց Աստուած զՆոյ եւ զորդիս նորա զի աճեսցին եւ բազ-մասցին եւ լցցեն զերկիր: Եւ թողացոյց եւս նոցա բաց ի բուսոց ուտել եւ զմիս անասնոց, որով մարթի առնուլ ի միտ թէ ար-գելեալ էր այն Ադամայ եւ Սեթեանցն, եւ այս իսկ հանդերձ փո-փոխութեամբ հանգամանաց նորոյ աշխարհիս, յիրաւի համարի

1 Ծնն. Բ. 8 — 15:

2 Ըստ մերձեցուցանելոյ մատենագրաց զայս երկու անյայտ գետս յայլ եւ այլ ծանօթ գետս՝ փոփոխեն եւ զդիր դրախտին: Ռուելանդ եւ Կալմէտ Փիսոն գետով իմանան զՓասիս, եւ Գեհոն գետով՝ զԿիրոս. եր-կիր Եւիլատայ համարին զԿողքիս, եւ երկիր Քուշայ (Եթովպացւոց) համարին զԿասպեա գրեթէ ի Խուժաստանի. (տես Ստրաբ. ԺԱ. 512: Դիոդ. Սիկել. ԺԷ. 111: Ստեփ. Բիւզ.: Ապպիան. զՊարթ.) ուստի եւ զԵդեմ կամ զդրախտն դնեն ի Հայոց աշխար-հին: Բոշար եւ Հուետիոս փակեն զԵդեմ ի հարաւակողմն Միջագետաց (այժմու նա-հանգն Պաղտատ), Կղերիկոս ի մերձ. զդրոյն Մովս. փոխէ յԱսորիս, Միքայելիս՝ մօտ ի ծովն Կասպից, եւ այլք այլուր:

պատճառ երկայնակեցութեան նախահայրապետացն առաջնոց։ Նմին հակառակ արգել Աստուած Նոյեանց ուտել զարիւն անասնոց զի նովին առաւելագոյն ի զգուշութիւն յորդորեսցին չհեղուլ զարիւն մարդոյ. միւսանգամ պատուիրեաց զգոյշ լինել յարենէ զոր եւ յանասունս իսկ սպառնայր լինել վրէժխնդիր։ — Նա եդ եւս Աստուած ուխտ ընդ Նոյի եւ ընդ ազգի նորա եւ ընդ ամենայն արարածոց, եւ նշանակ ուխտին երեւեցոյց զծիածանն եւ խոստացաւ ոչ ջնջել յայնմհետէ զաշխարհ ջրհեղեղաւ[1]։

Սկսաւ Նոյ գործել զերկիր եւ տնկեաց այգի։ Ապա արբ ի բերոյ նորա եւ վասն զի չգիտէր զզօրութիւն ըմպելւոյն՝ արբեցաւ։ Որդի նորա կրսեր Քամ տեսեալ զնա ի վրանի զի անկեալ դնէր՝ այպն արար եւ ծիծաղեցաւ ընդ մերկութիւն հօրն. բայց Սեմ եւ Յաբեթ նորին եղբարք գնացին յետս յետս եւ ծածկեցին զմերկութիւն հօրն իւրեանց։ Իբրեւ սթափեալ խելացաւ Նոյ զգործն Քամայ, անէծ զորդի նորա զՔանան եւ եդ զզաւակ նորա ծառայ՝ երկուց որդւոցն իւրոց Սեմայ եւ Յաբեթի, զորս օրհնեաց իսկ։ Նա ինքն Նոյ վախճանեցաւ 950 ամաց, յամի իբրեւ 2000 յառաջ քան զՔրիստոս[2]։

12

Արագն աճել եւ բազմանալ մարդկան (որպէս կամէր իսկ Աստուած) հաւանեցոյց զնոսա խորհրդել գտանել վայրս ինչ առատաբերս, եւ խաղացին յարեւելից ի դաշտավայրն Սենաարայ։ Այլ գրգռեցաւ ի մէջ նոցա վստահութիւն ի զօրութիւն իւրեանց եւ հասան յամբարտաւանութիւն եւ ի մեծամտութիւն. զի խորհեցան խորհուրդ՝ շինել բուրգն որոյ գլուխն հասանիցէ մինչեւ յերկինս, զի այնպէս քաջանուն եւ փառաւոր լինիցին, եւ իբրեւ այն թէ անգոսնիցեն իմն եւ զԱստուած։ Այլ ցրուեաց Աստուած զգործ ամբարտաւանութեան եւ յիմարութեան նոցա. զի խառնակեաց զլեզուս նոցա որ յայնժամ մի միայն էր, եւ ի պատժելն զմանկամիտ ընդունայնապարծ հպարտութիւն նոցա՝ արկ միանգամայն հիմն այլակերպութեան լեզուաց։ Նա յայն սակս Բաբէլ (խառնակութիւն) անուն կոչեցաւ տեղւոյն։

Զայսր դիպաց եկն երեւելի ինչ զհետ, զի բաժանեալ սփռեցան Նոյեանքն յայս եւ յայլ կողմանս, եւ այնպէս սակաւ ձգեցաւ բնակութիւն մարդկան յամենայն սահմանս երկրի[3]։ Զայս բաժանումն ազգաց սովորութիւն է դնել յամի իբրեւ 2245—30 յառաջ քան զՔրիստոս։ Ոմանք այսպէս համարին թէ այն եւս իմն յետոյ դիպեցաւ, եւ Փաղէկ որդի Եբերայ՝ յորմէ Եբրայեցիքն սերեցան[4], յետոյ առեալ իցէ զՓաղէկն անուն որ ի բաժանումն անդր

1 Սիր. ԽԴ. 17—19։ Եբր. ԺԱ. 7։
2 Ծնն. Ը. 15—Թ։
3 Ծնն. ԺԱ. 1—9։
4 Ծնն. ԺԱ. 10—26։

հայի եւ ոչ երեւի անդէն ի ծննդեանն խոստում որ եղեւ յառաջն՝ որ յառաջագոյն նշանակեցաւ։

Բնակութիւն ամենայն երկրի եղեւ ի զաւակաց անտի երից որդւոցն Նոյի։ Սեմեանքն առաւել քան զայլ ցեղսն կացին միացին միահամուռ. քանզի բնակեցին նոքա յԵփրատ գետոյ ընդ արեւմուտս մինչեւ ցծովն Միջին կամ Միջերկրական եւ ընդ արեւելս մինչեւ ցՕքսոս գետ. եւ վասն միաձեւ կերպարանաց եւ հանգամանաց կողմանցն այնոցիկ՝ առաւել քան զամենայն ցեղս պահեցին յամենայնի զմերձաւորութիւն եւ զնմանութիւն ցեղին իւրեանց։ — Յաբեթեանքն առին ի բնակութիւն զհիւսիսի արեւմտից Ասիոյ եւ զԵւրոպէ, ուստի քան զամենայն ցեղս՝ նոցա բնակութեանն օդոյ խառնուածք այլակերպք եւ այլք այլք էին. եւ յայն սակս լեզուք նոցա եւ բարք յերկարագոյն ժամանակօք անկան ընդ մեծամեծ փոփոխմանք։ — Քամեանքն զաղթեցին մանաւանդ յԱփրիկէ եւ ի միոյն մասին ներքնակողմանցն Ասիոյ, եւ ցեղք ինչ ի նոցանէ որ յառաջնումն առ Եփրատայ, եւ ի հարաւակողման Արաբացւոց աշխարհին եւ առ ծովեզերբքն Ասորւոց բնակէին, ի Սեմեանց անտի մերժեցան եւ կամ խառնեցան իսկ ընդ նոսա։ — Վասն առաւել յայտնագոյն զայս երեւելի բաժանումն ազգացն եւ զնոցին սերունդս առնելոյ, պարտ եւ պատշաճ է դիտել մանր զանգին եւ զպատուական ազգահամար ազգացն զոր Մովսէս աւանդէ։ Եւ ինքեանք իսկ անուանք իւրաքանչիւր արանցն որ յազգահամարի անդ նշանակեալ կան՝ ապաքէն իւրաքանչիւր ազգս նշանակեն. եւ մեծ մասն նոցա ունին յանկութիւն ընդ անուանց ազգացն որովք կոչէին առ յետին եւս արեւելեայս[1]։

13

Յաբեթի ծնունդք են — 1. Գոմեր (Գամեր), Գամիրք կամ Կիմմերացիք առ հիւսիսային ծովեզերբն Սեւ ծովուն։ Ի նմանէ սերեալ են. ա. Ասքանազ, ազգ ինչ ի մէջ Հայոց աշխարհին եւ Սեւ ծովուն, Թերեւս Բիւթանացիք եւ Փռիւգացիք. ասեն եւ զԳերմանացւոց թէ յԱսքանազայ իցեն. բ. Ռիփաթ, ուստի բնակիչք Ռիփայեան լերանցն յորս երբեմն զՊափղագոնացիս ասեն բնակել. գ. Թորգոմ, ուստի Հայք։ — 2. Մագոգ, յորմէ բնակիչք Կովկասու եւ մօտաւոր վայրացն, Սկիւթացիք եւ Թերեւս եւ Սարմատք իսկ։ — (Գոգն եւ Մագոգ իբրեւ հիւսիսային ազգք յիշին առ Եզեկիէլ ԼԸ. 2)։ — 3. Մադա, ուստի Մեդացիք, կամ Մարք։ — 4. Յաւան, ուստի Յոնիացիք կամ Յոյնք, յորմէ ա. Եղիսա ուստի Հեղէնք անձուկ մտօք, բնակիչք Եղիսայ եւ այլք. բ. Թարսիս, ուստի

1 Ծնն. Ժ. 1 — 32։

բնակիչք Կիլիկիոյ եւ դրացի գաւառացն. գ. Կիթիմ, Կետիմ (Կիտտիմ), ուստի Պեղասգացիք, յորոց ի Կիպրոս եւ ի Մակեդոնիա եւ յԻտալիա եղեւ բնակութիւն. դ. Դոդանիմ, ուստի Դոդոնացիք յԷպիրոս։ — 5. Թուբաղ (Թոբէղ), ուստի Տիբարենացիք ի Պոնտոս եւ ի Կիլիկիա։ — 6. Մոսոք (Մեշէք), ուստի Մոսքեացիք ի վերայ լերանցն որ զՄսքաց աշխարհ ի Հայոց աշխարհէն եւ զՀայոց աշխարհ ի Կողքիայ բաժանեն. ազգք վայրագք յորոց եւ զՀոնս ասեն սերել։ — 7. Թիրաս յորոց Թրակացիք, եւ որ բնակեալ են առ Թիրաս (Տնիէստր) գետով[1]։

Քամայ որդիք են — 1. Քուշ, յորմէ բնակիչք Քուշաստանի, Եթովպիոյ եւ Հարաւակողման Արաբիոյ. սերունդք նորա են ա. Նեբրովթ, որ արկ հիմն իշխանութեան Բաբելացւոց, որ առ սկիզբն ի կողմանս Սենաարայ. բ. Սաբա, ուստի բնակիչք Մերովայ յԵթովպիա. գ. Եւիլա (Քաւիլա), ուստի Քաւղոտացիք ի Հարաւակողման Արաբիոյ. դ. Սաբաթա կամ Սաբթա, նոյնպէս ի Հարաւակողման Արաբիոյ. ե. Սաբակաթա (Սաբաթակա), ուստի բնակիչք արեւելեան ծովեզերացն Եթովպիոյ. զ. Հռեգմա, յԱրաբիա առ ծոցոյ ծովուն Պարսից. ի սոցունց՝ ա. Մեւա Սաբա եւ բ. Դադան (Յուդադան) որ են ազգք նոյնպէս ի նմին վայրի։ — 2. Մեսրեմ (Մեծրայիմ) ուստի Եգիպտացիք. սերունդք նորա դարձեալ ա. Ղուդիիմացիք Թերեւս Նուբիացիք. բ. Ենամացիք, բնակիչք Ամմոնեան անապատին. գ. Ղաաբացիք, Ղաբացիք, Ղեբէացիք. դ. Նեփթոացիք, բնակիչք Նեփթուս ցամաքին որ կայ ի մէջ Եգիպտոսի եւ Ասիոյ. ե. Պատրոսացիք, բնակիչք Թեբայեցւոց կամ վերին Եգիպտոսի, ուր կայ նահանգն Փատուրէս. զ. Քասղոնացիք բնակիչք վայրացն մօտ ի Կասիոս լեառն ի սահմանս կողմանս Եգիպտոսի եւ ի Կողքիս։ Ի Քասղոնացւոց սերեալ են Կափթորացիք ի Կրետէ կղզւոջ՝ ուստի Փղշտացիք եկին ի Հարաւակողմն աշխարհին Պաղեստինացւոց։ — 3. Փուդ, Մաւրիտանացիք, արեւմտեան Ափրիկեցիք։ — 4. Քանան, բնակիչք աշխարհին Պաղեստինացւոց եւ ծովեզերացն Ասորւոց. ի նմանէ սերեցան Սիդոնացիք, Քետացիք, Յեբուսացիք, Ամորհացիք, Գերգեսացիք, Խեւացիք, Արակացիք, Ասինացիք, Արուադացիք, Սամարացիք, Համաթացիք, Կինիացիք, Կենեզացիք, Կեդմոնացիք, Ռափայինք, Փերեզացիք, Քանանացիք, զորոց յետոյ ճառեսցուք[2]։ — Եւ Մեքսիկացիք յԱմերիկա պատմեն թէ ի Քամայ են։

Սեմայ որդիք են — 1. Եղամ, բնակիչք Եղիմայիսայ ի Պարսից աշխարհին։ — 2. Ասուր, ուստի ժողովուրդ Ասորեստանեայց թագաւորութեան։ — 3. Արփաքսադ, բնակիչք հիւսիսակողման աշխարհին Ասորեստանեայց կամ Քաղդէացւոց։ Որդի նորա Սաղա, յորմէ Եբեր նահապետ Եբրայեցւոց Փաղեկաւ որդւովն. Փաղեկայ

1 Ծնն. Ժ. 2—5։ 2 Ծնն. Ժ. 6—20։ ԺԵ. 19—21։

եղբայր Յեկտանʼ էր նահապետ ազգացն Արաբացւոց, որ են Եղմոդադ, Սաղէփ, Ասարմովթ (Ազարմաւէթ), Յարաք, Յոդորամ (Ադուրամ), Ուզէղ (Ուզալ), Դեկղա, Եբաղ (Գեբաղ), Աբիմաէղ, Սաբա, Ուփիր, Եւիլա եւ Յոբաբ. բնակեալ նստէին սոքա յերկրին, որ է ի Մասսայ (Մեսա) մինչեւ ցլեառն Սեփար (կամ Սոփերա) ընդ արեւելս, ուր Արաբանի եւ Գեդրամթ հոսեն ի խորշ ծովուն Պարսից, եւ յերկրյանսն Արաբիա: — 4. Գ ուղ որպէս հաւանութեան թուի՝ ժողովուրդ ինչ Եթեովպացի թէպէտ եւ մեծ մասն մեկնչացն համարին զԳ խուժացիս բնակեալ ի Փոքուն Ասիա: — 5. Արամ, բնակիչք Ասորւոց եւ Միջագետաց որ Արամեցիքն կոչեն. սորա սերունդք են ա. Հուս (Ուզ) ի կողմանս Դամասկոսի. բ. Հուղ ի Խոր Ասորիս. գ. Գաթեր (Գեթեր) նահապետ Բակտրիացւոց. դ. Մէս կամ Մասէք (Մոսոք) բնակիչք լերանց Մասեաց (Մեսա) ի Միջագետս[1]: Այս իսկ է բովանդակութիւն մովսիսեան ազգահամարին, զորոյ զմասն մի ինքնին զիրք մեկնեն, եւ զմասն մի հմուտք պատմութեանց[2]:

14

Ի վիպասանութիւնս եւ ի պատմական վկայութիւնս ազգաց բազմաց՝ գտանեմք միաբան զրոյց սորոց զանսիլ եւ զյիշատակ երից նախաւոր ցեղապետաց մարդկան՝ որոց ի միոջէ միայնոյ նահապետէ ածեալ իցէ սկիզբն հանդերձ մանր ինչ դիպօք պատմութեանն Նոյի եւ երեցունց որդւոց նորա, զպատմութիւն աշտարակաշինութեանն իբրեւ զչար ինչ գործոյ, եւ զայնր զհետ գալ բազմաբարբառն լինել մարդկան, եւ զամենայն ազգս տարածանել ի կողմանց միջին Ասիայ:

Ա. Բուն հին ինչ մատեան Հնդկաց պատմէ այսպիսի ինչ. «Սատիաւարմանայ (որ եւ Մենու) համաշխարհական թագաւորի եղեն որդիք երեք. երիցագոյնն ի նոցանէ էր Շերմա, երկրորդն Քարմա, եւ երրորդն Ցապետի: Սոքա էին արք բարեպաշտք, հոյակապք յառաքինութեան եւ ազնուագոյնք գործովք, վարժք եւ կիրթք ի հրահանգս զինուց պատերազմի, քաջք եւ առաքինիք եւ յաղթութեանցն ցանկացողք: Եւ Սատիաւարման հանապազ ի նկատութիւնս հոգեւորական ինչ իրացն վայելէր. եւ իբրեւ տեսանէր թէ որդիք իւր բաւական էին թագաւորելոյ, եդ ի վերայ նոցա զբեռն թագաւորութեանն: Բայց ինքն եմուտ ի պաշտօն դիցն եւ քրմաց եւ կովուց»:

«Իբրեւ երբեմն թագաւորն Մենու ըստ աստհմանելոյ հրամանին ընդ գինիս մտեալ յանզգայեալ էր եւ ննջէր մերկ, ետես զնա Քարմա, եւ կոչեաց անդր զեւր զերկուս եղբարսն եւ ասէ. Զի՞ է այս. յինչ կերպարանս գտանեմք զհայր մեր հասեալ: Ծածկեցին զնա կտաւովք եւ այլին նմա այդրէն ուշաբերել: Իբրեւ ի միտս եկեւ եւ եհաս ամենեւին յիրացն վերայ, անէծ զՔարմա այսպէս. Լիջիր դու քան

1 Ծնն. Ժ. 21 — 31: 2 Տես եւ յԲ. Տոմ. Քրոն. Եւս. էջ 9—13:

զամենայն սարսափ սարկազգին. եւ քանզի անհամեմատ, ի ծառը հասար տասանց նոցա, ի ծառուէ անտի առնուցուս դու զանուանսն։ Յայնժամ ետ նա Հերմայ սահմանս տէրութեան մեծանիստս ի հարաւակողմանս լերանցն նոցա։ Եւ Յաբեթայ շնորհեաց զամենայն ինչ որ ի սահմանս հիւսիսակողմանց լերանցն նոցա կայրն։ Բայց ինքն աստուածպաշտու-թեան նկատութեամբ ի կատար երանութեան հասանէր"։

"Նոյնպէս եւ Ամերիկացիք յառաջ վարեալ զպատմութիւն ջրհեղե-ղին՝ պատմեն "Ծերոյն այնորիկ համարեալ զերկիր ցամաքեալ ի ջուրցն տեսանել, ելանել ի նաւէ եւ կազմել գինի ի վայրի խաղողոյ, եւ ի գինւոյն արբեալ ի քուն մտանել։ Իբրեւ ետես, ասեն, որդի նորա, ծաղր արար զմերկութեամբն նորա, եւ միւս որդքն եկեալ առ մեծա-րանացն ծածկեաց զմերկութիւն նորա։ Իսկ ծերոյն զարթուցեալ զնա անէծ եւ զսա օրհնեաց։ Եւ թէ ինքեանք յառաջնմէ որդւոյ անտի իջանեն, եւ մերկ իսկ շրջելոյ նոցա՝ զայս տան պատճառս. այլ նախն հակառակ, ասեն, Սպանիացիք (Եւրոպացիք) քանզի հանդերձս ագանին, թուի թէ յերկրորդ որդւոյ անտի սերեալ են"։

"Նոյնպէս եւ առ արեւելեայս տիրէ յիշատակ երից լինելոյ ցեղա-պետացն. "Յետ ջրհեղեղին, ասէ Սիբիղղա, ի վերայ առաջնոց մարդ-կան լինելոյ՝ թագաւորեաց Կրոնոս եւ Տիտան եւ Յապետոս". կամ ըստ թարգմանութեանն եղելոյ առ Խորենացւոյն[1] "Զկնի նաւարկութեան Քսիսութրեայ ի Հայս, Զրուանն (զի այսպէս կոչեն արեւելեայք զՍէմ[2]) եւ Տիտանն եւ Յապետոսթէ լինէին իշխանք երկրի"։

Բ. Վասն աշտարակաշինութեան՝ լուիցուք աւանդութեանն որ անդէն յերկրի անդ յորում եղեւ՝ պատմի։ Բաց յԱղէքսանդրէ Բազ-մավիպէ[3] ունի եւ Աբիւդենոս այսպէս. "Դիպեալ առաջնոցն՝ զօրու-թեամբ եւ յաղթանդամութեամբք յուղացեալք, մինչեւ զդիսն եւս անգոսնել եւ յանպիտանութիւն հատանել։ Սկսանէին զբարձրաբերձ զբուրգն կանգնել, որ այժմ Բաբելոն կոչի. եւ իբրեւ մօտ յերկինս հասուցանէին դիցն, այնուհետեւ հողմոց դից օգնական լեալ՝ մղէին եւ յերկիր կործանէին զմեքենաւոր գործն անարեացն. եւ յատակն կործանեալ՝ Բաբելոն անուանէր։ Որ ցայն վայր միաշուրթն համալե-զուք էին, եւ ի դիցն բազմամբառ խառնախօս խըղըւըրտիւն ի միաբա-նեալսն եկեալ մտանէր"[4]։

"Նմին համեմատ ի նոյնպիսի աղբիւրաց եւ ընտանին մեր Մար Աբաս Կատինա[5] զայս մեծագին աւանդութիւն մատակարարէ. "Ահեղք, ասէ, եւ երեւելիք առաջինքն ի դիցն եւ աշխարհի մեծամեծ բա-րեաց պատճառք, որ սկիզբն աշխարհի բազմամարդութեան։ Եւ ի սոցանէ հատեալ գտան ազգ սկայիցն, անհեդեդք, յաղթանդամք մարմնով եւ վիթխարիք, որք յղացեալ ամբարտաւանութեամբ ծնան զամբարիշտ խորհուրդ աշտարակաշինութեանն, եւ ի նոյն լինէին ի գործ անկեալք. յոր հողմ[6] ահագին իմն եւ աստուածեղէն շնչեցեալ

1 Գիրք Ա. Գլ. Զ։
2 Խոր. Ա. Գ. Զ. էջ 43։
3 Առ Եւս. Քրոն. Ա։
4 Առ Եւսեբ. Քրոն. Ա։
5 Առ Խորենացւոյն Գիրք Ա. Գլ. Թ։
6 Այսչափ եւեթ ասեն գիրք, թէ վասն խառնակութեան լեզուացն գաղարեցին ի շինելոյ զքաղաքն եւ զաշտարակն (Ծնն. ԺԱ. 8)։ Այլ Ս. Գրիգ. Լուս. զայս ազ-գաց աւանդութիւն, այս ինքն զկործանել աշտարակին հողմով՝ որպէս է իսկ բազում աւանդութիւն, խառնէ ի վարդապետու-թիւնս իւր. Վհուր ահագին հողմախառն շնչի Հզօրին Աստուծոյ... անկեալ ի վե-րուստ կործեալ զաշտարակն՝ վերուստ ի վայր փլուզեալ հասեալ, ապարանս գաղ-տացն ցան եւ ցիր կացուցանէր" (Ագաթ. Հր. էջ 426 — 427)։ Տես եւ Թէոփիլոս Անտիոք. (յամի իբրեւ 250 յետ Քր.) առ Աւտողիկոս Գիրք Բ.)։

ի դիցն ցասմանէ, ցրէ զամբարտաւանն, եւ անծանօթն անուր բարբառս իւրաքանչիւր ումեք բաշխեալ՝ աղմուկ շփոթի ի մէջ արկանէին,,։

Այս ամենայն բարբարոսական կամ քաղդէական աւանդութիւնք վասն իրացն որ անդէն յաշխարհի անդ նոցա դիպեցան, արդարեւ յայժ յատակագոյնք եւ ճշդագոյնք ըստ գրոց պատմութեանն են քան որ առ Յոյնս եւ առ Հռոմայեցիս վասն սոցին դիպաց յառասպելս անդ պատերազմի սկայիցն ընդ դիս [1], պատմի։

Մեծ դէպք բաժանման լեզուաց հաստատի եւ պատմութեամբ իսկ լեզուաց։ Ընդէն ի բուն ի կարի հին ժամանակս տեսանեմք այլ եւ այլ լեզուս՝ էութեամբ այլակերպս ի միմեանց կազմեալ եւ յօրինեալ ամենայն հանգամանօք, որ արդարեւ յայնչափ անձուկ ժամանակի որ ի ջրհեղեղէ եւ անդր է՝ չմարթի առանց Աստուծոյ զօրութեանն յանկարծ ի ներքս խառնելոյ՝ դիպել։ — Նաեւ որպէս ի բնէ իսկ ի դէպ էր թէ աստուածեղէն զօրութիւնն զբազմաւորութիւն լեզուացն ըստ բազմաւորութեան ցեղիցն յարդարէր, նոյնպէս եւ արդեամբք իսկ ի բազմաւորութեան անդ լեզուաց, զոր առաջի ունիմք, նշմարի այնպիսի խնամութիւն եւ ազգականութիւն որով առնի հաստատութիւն մովսիսեան ազգահամարին, որ զամենայն մարդիկ յերիս նախաւոր ցեղս բաժանէ, որպէս ըստ սերընդեանն նոյնպէս եւ ըստ լեզուացն եւ ըստ երկրագրական սահմանաց նոցա [2]։

Քանզի նորագոյն քննութիւնք յօրինուածոց քաջ ի բաց հին լեզուաց զայն իմն հաւանութեան ցուցանեն թէ ի միջոյ անտի նախաւոր լեզուէ երեք բուն այլ եւ այլ լեզուք միայն ելեալ են, այս ինքն Յաբեթեանցն եւ Քամեանցն եւ Սեմեանց։ — Այլ ի յառաջել ժամանակաց այն երեքին մայր լեզուք ընդ երեցունց ցեղիցն որոց լեզուք էին, ընկալան փոփոխմունս։ Մանաւանդ խառնուրդք առհմից ինչ եւ այլեւայլութիւն կլիմայի բնակութեան նոցա՝ եմոյծ այլակերպութիւնս յիւրաքանչիւր բարբառ [3] անդր յերից մայր լեզուացն, միշտ իսկ եւ յետ բազմապատիկ դարուց յայնչափ այլակերպութեանն եւս՝ զնմանութիւն ազգականութեանն պահեալ, եւ զնմանութիւն նախաւոր կաղապարին իւրեանց։

1. Նմին իրի չէ ինչ կարի զարմանալի եթէ լեզու Յաբեթեանցն որք ըստ օրհնութեանցն Նոյի, թէ "Ընդարձակեսցէ Աստուած Յաբեթի,, [4], զմեծ քան զամենայն մասն հնոյ աշխարհին տարածեալ կալան, եւ ի կարի այլ եւ այլ կլիմայս բնակեցին՝ այնչափ մեծամեծ փոփոխմունս ընկալաւ, մինչ զի ազգականութիւն նոցա առ միմեանս նուրբ քննութեամբ եւեթ նիւթոյ եւ ձեւոց նոցա գտանի։ Այս ցեղ լեզուաց անուանեալ կոչի հնդկային-գերմանական կամ հնդկային-եւրոպական. այս ինքն ի կարգէ լեզուաց այնոցիկ որ ի Հնդկաց՝ քերելով ի վերոյ քան զարեւմտեան հարաւային կողմանս Ասիոյ մինչեւ ցհիւսիսային ծագս Եւրոպիոյ բնակեալ են։ Որպէս ծառոյ իրիք որչափ ոստքն բազմանայցեն եւ տերեւքն եւ ծաղիկք, սակայն միշտ միութիւն բնոյն եւ

1 Γιγαντομαχία.
2 Ծնն. Ժ. 5, 20, 31։
3 Dialecte.
4 Ծնն. Թ. 27։

զօրութիւն արմատոյն երեւի, զոյնպէս եւ ի լեզուս սերընդոցն Յաբեթի ցրուելոց յերկուս մասունս աշխարհի՝ նշմարին առաջին հանգամանք միոյ լեզուի նոցա։ Հին մարական անուանք ըստ ձեւոյն եւ ըստ մտացն ճշդիւ ունին նմանութիւն ընդ սանսկրիտեան լեզուին Հնդկաց. նշխարք զանդիկ լեզուին ամենեւին միաբան են ընդ սանսկրիտ լեզուի, եւ զմեծ մասն նոր պարսիկ բանից դիւրաւ մարթի ի սանսկրիտ լեզուէ բխեցուցանել. ուր եւ հայ լեզուի ազգակցութիւն ընդ զանդիկ եւ պարսիկ լեզուի առանց իրիք յերկուանաց է։ Դարձեալ սանսկրիտն եւ զանդիկ լեզու ընդ հին յունական, եւտրուրիական, գերմանական, կելտական, սլաւական լեզուաց, եւ սոքա եւս ընդ միմեանս անթիւ բանս ունին հասարակաց եւ ի դպրութեանն (քերականական) յօրինուածի ստէպ հաւասարութիւն, որովք յետ քննութեանց Բոպպայ եւ այլոց քննչաց լեզուաց՝ առանց երկուանաց իմն թուի բխել նոցա ի միոջէ լեզուէ Յաբեթեանց։

2. Այլ լեզու Քամեանց չանկանի ընդ քննութեամբ, քանզի բարբառքն որ ի նմանէ առին սկիզբն սերելոյ՝ ոչ ինչ բաւական մուտս շնորհեն համեմատութեամբ՝ արկանել զնոսա ի խոյզ եւ ի խնդիր։ Զհին լեզու Եգիպտացւոց անկատար իմն ճանաչեմք, այս ինքն ի գոյզն հատակոտորոց մեհենական [1] նշանագրովք գրելոց ի ժամանակս փարաւոնեանցն թագաւորաց, եւ ի նոր եգիպտական լեզուէ՝ յոր մատեանս կոպտեան (խպտի) նշանագրովք գրեալս գտանեմք. իսկ զայլ եւս զԱփրիկեցւոց բարբառս միայն ուրեք ուրեք բանիւք. չափ գիտեմք, եւ զայն՝ ոչ ինչ կարի ստուգութեամբ։ Սակայն գոն եւ կռուանք ինչ ուստի մարթ իցէ համեմատութեամբ յայտ գալ թէ եւ Քամեանք ուրեանց առանձինն բարբառովն ազգ ինչ զատ յայլոց ցեղիցն լեզուաց կացուցանեն։ Միայն գաղթականք Քանանու որ ի հարաւային արեւմտեան կողմանս Ասիոյ բնակէին, խառնեցան ընդ Սեմեանս, օտարացեալք յառանձինն բարուց ցեղին ուրեանց։

3. Իսկ Սեմեանք յուրեանց առաջին բնակութենէ անտի ոչ այնչափ հեռացան՝ մինչեւ լինելոյ կղիմայիցն կարի այլակերպ։ Եւ մեծ ինչ մասն ի նոցանէ ազատ էր յազգախառնութենէ օտարոտի ազգաց։ Վասն այնորիկ իսկ եւ բարբառքն եւս սեմականք չանկան յոյժ ընդ փոփոխմամբք, եւ այնպէս միաձեւ միանման յամենայն ժամանակի պահեցան, որպէս զի նոքին միայն չեառուն երբեք մեա կարծեաց ինչ երկմտութեան զազգակցութենէ ուրեանց։ Ի մէջ բարբառոցս այսոցիկ թուի թէ նախ եբրայականն, ապա արամացին (կամ ասորականն) եւ յետոյ արաբացին առաւելապէս շահեալ տիրեաց յազգսն հարաւային արեւմտեան կողմանց Ասիոյ։ Բաց ի լեզուէ անտի Քանանացւոց՝ փիւնիկեցի եւս լեզու սեմական էր եւ մօտ ամենեւին եբրայական լեզուի [2], զոր օրինակ եւ անուանք տեղեաց եւ արանց Փիւնիկեցւոց եւ բանք նոցա ի վերայ դահեկանաց, եւ որ ուրեք ուրեք բանք առ հռոմայեցի մատենագիրս՝ որպէս առ Պղաւտոսի, Աւգոստինեայ եւ Յերոնիմոսի իբրեւ ի Կարքեդոնացւոց՝ համազգեաց Փիւնիկեցւոցն՝ գտանին, ամենայնիւ եբրայեցիք կամ սեմականք են։

1 Hiératique.

2 Յերոնիմոս Մեկն. Եսայ. Է. եւ ԻԴ. 21։ Աւգոստինոս Մեկն. Յնն. Ա. 24. եւ Ճառ. ՃԺԴ։ Մեկն. Յովհ. ԺԵ. որպէս եւ Բոշար Նուիրական երկրագր. Գիրք Բ Գլ. 1։

15

Ազգք ի յաջորդս։

1. Զլեզուացն բաժանումն եմոյծ Աստուած վասն զի ընդ բաժանումն մարդկան կամէր[1] եւ լինել ազգ ազգ։ Բաժանումնն զչապականեալ մասնն ի հաղորդութենէ ապականութեան ապականելոյն պատսպարէր, եւ զզօրութիւն չարութեանն կաղապացուցանէր[2]։ Յորժամ մեղաւոր ի մեղաւորէ բաժանիցի, եւ մի ազգ զմեւս ազգ՝ այլակերպութեամբ լեզուի, բարուց եւ կրթութեան յիւրմէ ի բաց անջատիցէ եւ հակառակութեամբ իսկ առ միմեանս իցեն, յայնժամ հրապոյրք օրինակի չարաց գործոց զոր մին յազգաց տայ՝ ոչ այնչափ միւսումն ազգի ազդիցեն, եւ ոչ այնչափ ցոլանալով փոփոխ առնուն աճումն մեղքն։ Իսկ մարդկութիւնն իսկ եթէ յազգս ազգս չբաժանէր, ոչ վայրական տարածութեամբ տարածանել դիւրաւ ի վերայ երեսաց համօրէն երկրի կարող էր, կամ կամեցեալ գրոց իսկ բանիւք վարել՝ ընուլ զերկիր[3], եւ ոչ ըստ մտաւոր զօրութեանն յայլ եւ այլ հնարաւոր կերպարանս զինքն երեւեցուցանել՝ եւ ըստ այլ եւ այլն շաւղաց մտաւոր կրթութեանն իւրեանց խնդրել գտանել զԱստուած[4]։

2. Առանց զայս բազմութիւն եւ զբաժանումն ազգաց եղծանելոյ՝ կամ եղեւ դարձեալ Աստուծոյ լինել արտաքին ինչ իրիք միաւորութեան ի բաժանման անդ ազգաց՝ հակառակ իսկ կամաց նոցա, այնպէս զի որպէս ի կամելն մարդկան միութիւն՝ ինքն ընդ բաժանումն կամեցաւ, նոյնպէս ի կամելն նոցա բաժանումն՝ ինքն կամեցաւ ընդ միաւորութիւն։ Զայս հան նա ի գլուխ ի ձեռն չորեցունց համաշխարհական պետութեանց՝ որք զխորհուրդս ոչ միայն զոր ի վերայ միոյ միոյ յազգացն ունէր Աստուած՝ հանէին ի գլուխ, այլ եւ ի վերայ միմեանց եւս մի ըստ միոջէ եղեն նոցին խորհրդոց կատարիչք[5], առ ի հեռաւորն եւ ի մերձաւորն պատրաստութիւն համօրէն մարդկութեան առ յաւիտենական արքայութիւնն Քրիստոսի։

Տեսիլ մարդկակերպարան պատկերի մարգարէութեանն[6] է տեսիլ համօրէն մարդկութեան որ յառաջ քան զՔրիստոս։ Ասորեստանեայն-Բաբելոնեան-Պարսկական Մակեդոնա-յոյն-Հռոմէական հնագոյնք քան զամենայն թագաւորութիւնս աշխարհի տեւեաց բաւեաց հանա-

1 Ծնն. ԺԱ. 6—9. «Ահա ազգ մի եւ լեզու մի ամենեցուն... եկայք իջցուք եւ խառնակեսցուք զլեզու նոցա, զի մի լուիցեն իւրաքանչիւր բարբառոյ ընկերի իւրոյ։ Եւ ապա ցրուեաց զնոսա տէր Աստուած անտի ընդ երեսս ամենայն երկրի... անտի ցրուեաց զնոսա տէր Աստուած ընդ երեսս ամենայն երկրի»։ Իսկ նոքին հակառակ դանդաղէին իմն մարդիկ բաժանել ի միմեանց, զի ըստ Հեբրայեցւոյն՝ ի շինել անդ նոցա զաշտարակն ասէին. «զի մի ցրուեսցուք ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի» (Ծնն. ԺԱ. 4.) իբրեւ այն թէ աշտարակն այն յամենայն կողմանց տեսանելի լինել բարձրութեամբն՝ կացցեն միշտ ի միաւորութեան. այլ Աստուած զյիշատակարան միութեան նոցա արար յիշատակարան բաժանման նոցա։

2 Ծնն. ԺԱ. 6։

3 Ծնն. Թ. 1։

4 Գործ. ԺԷ. 26։

5 Եսայ. Ժ. 5։ Երեմ. Ծ. 9։

6 Դան. Բ. 27—46։

պատերազմ նորոգմանց աւելի քան զ15 դար։ Այս թագաւորութեան հիմնիչ Բէլ՝ առ պաշտօն աստուածութեան, եւ բարձրացաւ թագաւորութիւնն այն առ Նաբուքոդոնոսորաւ եւ եղեւ թագաւորութիւն համաշխարհական. նմին իրի նմանի նա ոսկեղէն գլխոյ։ Ճոխ եւ հզօր, այլ սակաւագոյն ընդարձակութեամբ եւ տեւականութեամբ էր Մարական-Պարսկական թագաւորութիւնն եւ նմանագունեցին փառաւոր եւ մեծատուն. նմին իրի ընծայեցուցանի ի կերպարանս լանջաց եւ բազկաց արծաթեայց։ Իսկ Մակեդոնական թագաւորութիւնն խառնեալ ընդ միմեանս զանազանս երկուց առաջնոց թագաւորութեանցն ընդ սահմանաց Յունացն եւ ընդարձակեալ տարածեցաւ. պղնձի էր նա զի պղնձեձ նիւթ պատերազմի եւ արուեստի է[1]։ Իսկ երկաթն որ զամենայն փշրէ եւ խորտակէ՝ պատկեր է Հռովմէական տէրութեանն որ զմեաւ նուաճեաց եւ յետոյ ուրեմն ձգեալ տարածեցաւ ի վերայ ծանօթեալ կողմանց աշխարհի։ Այլ յետ եղծագործ ապականութեան բարուցն որ շահեալ կալաւ ի նմա՝ տկարացաւ եւ եղեւ երկապառակ. ազգք օտարոտիք խառնեցան ընդ Հռովմայեցւոց, բայց երկաթոյ եւ խեցեաց չգոյր հնար զօդել ի մի։ (Յաւէրական եւ ի Մնացորդաց Հռովմէական տէրութեանն յօրինեալ կացին նորագոյն թագաւորութիւնքն։) Հռովմ կայր ի հանօրէն մեծութեան իւրում ի ժամանակի զի ծնաւ Որդին Աստուծոյ։ Ընդ նա յերկնից. «Հաստատ վէմ առանց ձեռին», փշրեաց խորտակեաց նա հոգեւորն օրինակաւ զտէրութիւնն Հռովմայեցւոց եւ զմեծ մասն երկրի. եւ հաստատեաց թագաւորութիւն յաւիտենական աստուածեղէն որ ոչ յայսմ աշխարհէ[2]։ — Այս է ժամանակագրական իմն բաժանումն հին ազգացն պատմութեան ըստ ընթացից իսկ աստուածեղէն տեսչութեանն՝ որ ի նմին երեւեցին։

3. Աշխարհագրական ասպարէզն յորում անցին ի հանդիսի այս ամենայն դէպք՝ են երեք մասունք աշխարհի, Ասիա, Ափրիկէ եւ Եւրոպէ։

Ա. Մեծն քան զամենեսին Ասիա՝ որոյ 700,000 չորեքկուսի մղոն տարածութիւն է, անձուկ ինչ կղզիւն Սուեզայ բաժանի յԱփրիկեցւոց աշխարհէն, եւ Տանայիս գետով կամ Ուրալ լերամբք՝ յԵւրոպացւոց աշխարհէն. իսկ զայլ ամենայն կողմանս նորա պատեալ ունի ծով համատարած։ Հիւսիսայինն Ասիա յԱլտայեան լերանց մինչեւ ցծովն Սառնապատ ուր Սիբիրեան նահանգքն կան՝ գրեթէ անծանօթ էր նախնեաց։ Միջինն Ասիա որ ի միջի է Ալտայեան եւ Տաւրոս լերանց ի Կասպիական ծովէ մինչեւ ցՈվկիանոսն Արեւելից կամ Չինաց՝ անուանեալ կոչէր ի նախնեաց անուն Սկիւթաստան եւ Սարմատիա (Մեծ Թաթարք եւ Մոնղոլք), եւ է մեծ ինչ երկիր խոպան այլ ոչ եթէ ամենեւին անծին եւ

1 Տես Եզեկ. Իէ. 13։ 2 Յովհ. ԺԸ. 36։ Յայտն. Ա. 13—18։

անապատուղ, յորում բնակէին ազգք տուարածականաց որ առէալ զգնացկութեան փոփոխէին: Հռովմայեցւոց Ասիա բովանդակէր զամենեւին զերկեցիկ եւ զամենեւին պտղաբեր կողմանս աշխարհի, ի ծովէն Միջնոյ մինչեւ ցգետն Եփրատի, այս ինքն զԱռաջակողմն Ասիոյ, զԱսորիս, զՓիւնիկեաստան, զՊաղեստին եւ զԱրաբիա — մինչեւ ցԿովկաս՝ զՀայաստան, զՄիջագետս եւ զԲաբելոնիա — մինչեւ ցԻնդոս՝ զԱտրպատական, զԽուժաստան, զՊարսկաստան, զԿրմանս, զԳեդրոսիա, զՄարաստան, զՊարթեւս, զՀիւրկանս, զԲակտրիա, զՍոգդիանա — մինչեւ ցԱրեւելեան Ովկիանոս՝ զՀնդկաց աշխարհ եւ զՍինէաստան:

Բ. Ափրիկէ գրեթէ ամենեւին իսկ յայտնեցեալ գոլով կայ. Հիւսիսային կէս նորա միայն էր ծանօթ նախնեաց: Հիւսիսային Ափրիկէ բովանդակեալ ունէր յինքեան զԵգիպտոս, զԵթովպիա, զԼիբիա, զՄարմարիկէ, զԿիւրենեաստան, զԱփրիկէ մասնաւոր (յորում Կարքեդոնն կայ), զՆումիդիա եւ զՄաւրիտանիա:

Գ. Եւրոպէ, որոյ մի մասն ի Հիւսիսային ցուրտ գօտւոջ կայ եւ մեծ մասն յամոքական գօտւոջ, Ասիոյ լերամբք հատանի ի Հարաւային եւ ի Հիւսիսային մասունս. Հիւսիսայինն անծանօթ էր նախնեաց՝ ժամանակս բազումս. իսկ Հարաւայինն ունէր մասունս մանաւանդ զՅունաց աշխարհ եւ զԻտալիա: Գտանէին ի պատմութեան սոյն եւ Գաղղիա (այժմու Գաղղիա մինչեւ ցՌենոս), Սպանիա (այժմու Սպանիա եւ Լուսիտանիա), Բրիտանիա (Անգղիա), Գերմանիա, Հարաւային նահանգք Դանուբայ (Հարաւային Գերմանիա մինչեւ ցԴանուբ), Լիւրիկէ եւ Դակիա:

— Յառաջին եւ յերկրորդ պետութեան՝ Ասիա է մանաւանդ ասպարէզ պատմութեան, որպէս եւ ի դէպ իսկ էր, այնու զի անդ բազմացեալ տարածեցաւ մարդկութիւնն, զոր օրինակ ամենայն իսկ աւանդութիւնք ազգաց անդր ինձ հայեցուցանեն զմեզ. իսկ յերրորդ եւ ի չորրորդ պետութեան՝ Եւրոպէ: Եւ առաջինովքն եւ վերջնովք պետութեամբք՝ զուր ջանացան յաշխարհակալութիւն արեւելեան եւ արեւմտեան Ափրիկեցիք (Եգիպտացիքն եւ Կարքեդոնացիք):

Հովիտ Նեղոս գետոյ — Եգիպտոս — (Եթովպիա) · 2200 — 500

16

Ամփոփ․ Չէր ինչ առաւելոյն մասնաւորութիւն բայց ի յիշատակարանաց՝ ըննուածոց որ մի են մեհենական գրոց։ — Մովսէս եւ այլ եւս մատեանք Եբրայեցւոց. Հերոդոտոս (յամի իբրեւ 450 յառաջ քան զՔր.)․ Դիոդորոս Սիկիլիացի (յամի իբրեւ 30 յառաջ քան զՔր.)․ Երատոսթենէս գիտնական Աղեքսանդրիոյ (յամի իբրեւ 200 յետ Քր.) որոյ կայ համար 38 թագաւորացն Թեբայեցւոց. Մանեթոն քրմապետ Եգիպտացւոց (յամի իբրեւ 260 յետ Քր.) որոյ ժամանակագրութեանն հատուածոցք եւեթ կան, եւ նոր քննութիւնք առաւել արդարացուցանեն զպատմութիւն նորա. մասամբ ինչ նշանակ ... եւ Պորփիւրոս († 304 յետ Քր.), եւ Յամբղիկոս (իբր 300) փիլիսոփայք — ի նոցա՝ Նկարագիր Եգիպտոսի գրոց. ի Պարիզ 1810, եւ այլք բազումք, բայց մանաւանդ Հերէնն ի գիրս որոյ անուն՝ Մտածութիւնք վասն քաղաքականութեան, հաղորդութեան եւ վաճառականութեան երեւելի ազգաց հնոյ աշխարհին, Բ. մասն։

Այս աշխարհ երեւելի կայ ի հիւսիսակողման ափանցն Ափրիկեցւոց աշխարհին. յարեւելից կուսէ սահմանի է նովաւ Ապառաժ Արաբիա եւ ծովն Կարմիր, ի հարաւոյ՝ երկիրն Եթովպացւոց, յարեւմտից՝ անապատն Լիբէաստանի, ի հիւսիսոյ՝ ծովն Միջին։ Բովանդակ աշխարհն 6000 չորեքկուսի մղոն է, այլ ի հնոց անտի միայն հովիտն Նեղոս գետոյ, որոյ երկու կամ երեք մղոն լայնութիւն է՝ կոչէր Եգիպտոս. յարեւմտից եւ յարեւելից փակեալ է լերամբք, եւ ունի միջոց անջրպետութեան 1260 մղոն չորեքկուսի՝ հարթ դաշտավայր։ Որպէս եւս կոչէ աշխարհն Եգիպտացւոց՝ վասն ծովեզերեայ դրիցն բայց մանաւանդ վասն Նեղոսն գետոյ[1]։

Նեղոս[2] խաղայ ի հարաւոյ ի կողմն հիւսիսոյ, բղխեալ ի բարձրաւանդակ լերինն Եթովպացւոց մօտ առ Գոնդ գեւղ, ընթանայ ընդ աշխարհն Նուբիացւոց, եւ ընդ ամենայն աշխարհն Եգիպտացւոց. ի Կերկասորոս հասեալ բաժանի յեւթն առուս[3], յորոց մեծամեծ առուքն երկոքին առ Դամիէտ (Դոմիաթ) եւ Ռոսետ (Ռաշիդ) քաղաքօք (քանզի մնացեալքն վաղ իսկ անհետ իմն լեալ են) յօրինեալ կազմեն զԴելտայն, եւ այնպէս ընդ 112 երկրագրական մղոնս հոսեալ մտանէ ի ծովն Միջին. առհասարակ անջրպետութեան փակելոյ ի մէջ առուիցն՝ ընդարձակեալ տարածանի իբրեւ 50 մղոն։ — Աճէ Նեղոս ի Յունիս ամսոյ մինչեւ ցամիսն Սեպտեմբեր առատացեալ յանձրեւացն որ խառնեալ ժամանակս յԵթովպացւոց աշխարհին իջանեն, եւ առնէ ի նմին ժամանակի պտղաբեր զաշխարհն ամենայն՝ գտեալ օգնականութիւն եւ ի բազում ջրմղացն եւ ջրանցից որ զջուրս նորա այսր անդր տարածանեն։

1 Եսայ. Ի. 6։

2 Հոմերոս Ոդ. Դ. 477. Եգիպտոսն անուանէ խոնարհ գետն, զոր արամեացք ... կոչէ։ — Ցայսք կոչեն զնա եւ Ցեթ..., Աստաբոր, Մելաս, Ովկէանոս (Դիոդ. Սիկիլ.)։ — Եբրայեցիք Սիհովր կամ Նահալ Միծրայիմ (այս ինքն գետ Եգիպտոսի)։

3 Ի սոյն հայի Եսայ. ԺԱ. 15. "Հարցէ (Տէր) զեւթնածայրն՝ եւ համբարձեալ ձեռն ընդ նա եւ ..."։

Յայսմ յորդութենէ ունի զգայութիւնն՝ մասն մի Եգիպտացւոց աշխարհին (հիւսիսակողմն Եգիպտոսի) եւ զպտղաբերութիւն երկրին՝ այնու զի ի նուազելն Թողու տիղմ ինչ պարարտ, յորոյ վերայ թէ միայն արկանիցէ ոք սերմն առանց վարելոյ կամ պեղելոյ, հնձէ առատութեամբ՝ նա եւ երկիցս իսկ ի տարւոջ ժամանակի, եւ առնու առհմականս ազգի ազգի արմտեաց եւ մրգոց: Ապա թէ չածէ գետն, լինի սովալլուկ աշխարհն ամենայն[1]: Ամքախառն է օդն, եւ փոխանակ անձրեւացն ցօղն գիշերական գործէ առատութիւն երկրին[2]. սակայն առէպ յայանելն եւ ինչ ինչ հիւանդութիւնս: Բայց կան յաջմէ եւ յահեկէ Նեղոս գետոյ բազում կողմանք աւազուտք կամ լեռնայինք, որ յաջակողմն կուսէ երթեալ հասանեն ի զոգ ծովուն Արաբացւոց, եւ յահեկէ հասեալ կցին յաւազուտն անապատին Լիբիացւոց, յորս կան եւ վայրք ինչ պտղաբերք որ անուանեալ կոչին Ովասք. այլ նոքին իսկ արեւմտեան լերինքն ամրացուցեալ պահեն զհովիտն Նեղոսի յեղծագործ ապականութենէ աւազոյն անապատի՝ զոր առեալ բերէ հողմն:

Բաժանի Եգիպտոս 1. ի Վերին Եգիպտոս ի Սուհենայ[3] կամ Ասիենայ[4] մինչեւ ցՍիուտ՝ ուր Ջրմուղն Յովսեփայ է: Յայսմ վերին Եգիպտոսի եւեթ գտանին յաճախագոյն մնացորդք շինուածոյն Եգիպտացւոց, եւ որչափ ի հարաւ կոյս ոք ընթանայ, դոյնչափ բազմագոյն գտանէ: Աստ է նշանաւոր մայրաքաղաքն Նօ[5] կամ Նօ-Ամմոն կամ Դիոսպոլիս մեծ կամ Թեբէք եւ չափ նորա շուրջանակի 4 մղոն, որոյ հոյակապ աւերակք ցայժմ կան, եւ հանդէս սքանչելի եւ չքնաղ շինուածոցն. (չորք գեւղք կան այժմ անդ՝ Լուքսոր, Գառնաք յաջմէ Նեղոսի, Գուռնու եւ Մետինէթ-Աբու ի ձախմէ): Երեւին ցայժմ անդէն եւ շինուածք կամ աւերակք Հերմոնթիս, Լատոպոլիս, Մեծ Ապողինոպոլիս, Եղէոթիս, Սիլսիլիս, Ոմբոս քաղաքաց. նոյնպէս եւ յԵղեփանտինէ եւ ի Փիղէ կղզիս գետոյն՝ մօտ ի հարաւային սահմանս վերին Եգիպտոսի կան երեւելի յիշատակարանք: — 2. Ի Միջին Եգիպտոս կամ Հեպտանոմիս (Եւթն Օրէնք) որ ի վերին Եգիպտոսէ հասանէ մինչեւ ցբաժանումն գետոյն, եւ փոխանակ շինուածոց կենդանեացն՝ լի է տամբք եւ այրիւք մեռելոց եւ յուրանօք. նոյնպէս նշանաւոր քա-

1 Ի սոսին իմն ակնարկէ Եսայ. ԺԹ. 5 — 9. "Արբցեն Եգիպտացիքն զջուրն ծովափնեայս, քանզի գետն նուազեսցէ եւ ցամաքեսցի: Եւ պակասեսցեն գետքն եւ Հեղեղատք գետոյն եւ ցամաքեսցին ամենայն ժողովք ջուրցն եւ յամենայն մարգագետնին եւ յամենայն առուս եղեգան եւ պրտուոյ եւ ի լաւատամարգս. ամենայն կանաչ որ շուրջ զգետովն իցէ, եւ ամենայն սերմանեալ որ ընդ գետովն Նեղոսի վարեալ իցեն՝ խորշակահար ցամաքեսցին: Եւ տրտմեսցին ձկնորսքն, եւ յողբս հարկցեն ամենայն կարթընկեցք գետոյն. եւ ցանցորդքն եւ ուռկանաւորքն սուգ առցեն":

2 Խոր. Գ. Գլ. ԿԲ. էջ 525 — 526:

3 Եզեկ. ԻԹ. 10:

4 Երոդ. Բ. 30: Ստրաբ. ԺԷ:

5 Երեմ. ԽԶ. 25: Եզեկ. Լ. 14. ըստ Եբրայեցւոյն. ըստ Եօթանասնիցն Դիոսպոլիս (Որմզդական քաղաք). Թէպէտ եւ զայս քաղաք ոմանք անդ լեալ համարին՝ ուր այժմ Աղեքսանդրիա է, սակայն եւ ոչ նոյն ընդ Թեբէս քաղաքի:

զորք գլխաւոր է Նոփ կամ Մոփ[1] կամ Մեմփիս[2]: — 3. Ի Ներքին Եգիպտոս որ ի միջի կայ երկուց բազկացն Նեղոսի ի Դելտայի անդ. քաղաքն գլխաւոր Զոան[3] կամ Տանիս[4] (կամ Տայանիս) յորում աստուածեղէն նշանքն կատարեցան, եւ Սայիս եւ Օն կամ Հելիոպոլիս կամ Արեգ քաղաք, եւ ի հուսկ հիւսիսային ծայրս բազկացն Նեղոսի՝ Պեղուսիոն յարեւելից, Կանոպոս՝ յարեւմտից:

Այս իսկ աւելի նշանաւոր է երկիրն Գեսեմ որ փակեալ կայ ի մէջ վերջին կողմանց Նեղոսի, ներքին եւ միջնոյն Եգիպտոսի, ծովուն Միջնոյ եւ ի մէջ Պաղեստինացւոց եւ Արաբացւոց աշխարհին: Մասն մի էր այն Ռամեսեայ եւ կայր ի վերայ ճանապարհին Մեմփեայ եւ Տանեայ որ հանէր յերկիրն Քանանացւոց. Թէպէտ եւ խոպան էր, բայց կային անդ վայրք ինչ պտղաբերք, գեղեցիկք ի վար ցորենոյ եւ գարւոյ եւ ի ճարակ արօտականաց հանդերձ ջրհորովք եւ ջրաշեղջիւք, հեռի ի գոլորշւոյն որ ի Նեղոսէ ելանէ, նմին իրի եւ առողջագոյն օդն:

17

Բնակեալ յԵգիպտոս զաւակն Մեծրայիմայ՝ որ էր մի յորդւոցն Քամայ[5]. ըստ հին ինչ աւանդութեան ինքնին իսկ Քամ եկն յԵգիպտոս: Եւ յայն սակս իսկ ոչ միայն Կոպտիքն (Խոպտիք) քանզի ի բաց հինք քան զամենեսին, որ բնակեցին ի հովտին Նեղոսի, անուանեալ կոչէին զԵգիպտոս՝ Քեմի կամ Քամի, այլ եւ մեհենական գիրն Ռոսետեան[6] ցուցանէ թէ ինքեանք Եգիպտացիք նոյնպէս Քամ կարդային, եւ Եբրայեցիք եւս Մեծրայիմ կամ երկիր Քամայ անուանեն[7] եւ կամ յարկս Քամայ[8]: Բայց եւ այն իսկ առանց իրիք երկմտութեան է թէ եւ ի զաւակէ անտի Քուշայ գաղթականք յԵթովպացւոց աշխարհէն անդր եկին, եւ թէ յառաջագոյն բնակութիւն մարդկան եւ հրահանգք Եգիպտացւոցն ի հարաւ կուսէ ի հիւսիսակողմն ընթացան:

Քանզի յԵթովպիա ի մէջ Նեղոս եւ Տակասսա (Աստապոս եւ Աստաբորաս) գետոց կայր՝ անուանեալ կղզին Մերովէ՝ այժմ Մերաւէ (ի ձեւ Դելտա նշանագրոյ), տէրութիւն ինչ քրմական, որպէս կարի հաւանութեան թուի, յօրինեալ ի գաղթականութենէ իմնէ վաճառականաց եկելոց ի հարաւային Արաբիոյ, թերեւս եւ ի Հնդկաց եւս: Սահմանն եւ զօրութիւն իշխանութեան նոցա ձգեալ հասանէր ի հիւսիսոյ՝ ցՆուբիա, եւ ի

1 Եսայ. ԺԹ. 13: Երեմ. Բ. 16. Եզ. Լ: Ովսէ. Թ. 6. ըստ Եբրայեցւոյն. ըստ Եւթանասնիցն՝ Մեմփիս:
2 Եբրայ. Սարգսեան եւ այլք բազումք:
3 Թուոց ԺԳ. 22: Եսայ. ԺԹ. 11, 13: Սաղմ. ՀԷ. 12, 43. ըստ Եբրայեցւոյն. ըստ Եւթանասնիցն՝ Տանիս:
4 Սարգս. Պողոս. եւ այլք բազումք:
5 Ծննդ. Ժ. 6, 13, 14:
6 Տես ի խաղարկ էջ 57:
7 Տես Սաղ. ՃԵ. 23, 27. ՃԶ. 22:
8 Սաղ. ՀԷ. 51:

հարաւոյ՝ յերկիրն Աբիսինիացւոց, որոց հետք առ հասարակ Եթ-ովպիա անուն կոչէին եւ երբեմն Հնդկաստան եւս։ Երեւելի եւ երջանիկ համարեալ էին նոքա առ հինս Յունաց՝ քան զամենայն ազգս եւ մեծատուն ոսկւով, փղոսկրով եւ ազնիւ փայտիւք։ Բազում յիշատակարանք հին շինուածոց, որ առ Նեղոս գետով կան, որպիսի ինչ՝ յուրանք, աւերակք մեհենից եւ քանդակք ի վերայ յաղթ սեանց կամ քարակուռ որմոց, զարմացուցանեն ցայսօր զճանապարհորդսն։

Եթեովպիա կամ Մերովէ անուանեալն օրինակ նախանձար էր Եգիպտոսի. սակայն որ ինչ անդն տեսանեմք՝ սկիզբն միայն էր այնր՝ որ տակաւ երեւեցաւ յառաջ կոյս գնացից Նեղոս գետոյ՝ յԵգիպտոս, որ եւ յետուստ ըստ իշխանութեան եւս զօրացաւ ի վերայ Եթեովպիայ։

Սոյն ուրեմն ի ժամանակ անդր որ ի մէջ է 2200 եւ 2000 ամաց յառաջ քան զՔր. հաստատեցան կացին քաղաքք քրմա-կան իշխանութեանց Եգիպտացւոց. նախ Թեբէք կամ Դիոսպո-ղիս ի վերնակողման Եգիպտոսի, առ նմին Թինիս որ յետոյ Աբի-դոս կոչեցաւ, Եղեփանտինէ եւ Հերակղէոպոլիս որ յետոյ ընդ առաջնոցն միաւորեցան, որպէս համանուանութեան Թանիս, ապա Մեմ-փիս եւ յետոյ Տանիս եւ առ նմին Սայիս, Մենդէս, Բուբաստոս եւ Սեբեննիտոս. այս վերջինք ի ներքնակողման Եգիպտացւոց աշ-խարհին են, եւ որպէս Թանիս առ սակաւ սակաւ խառնեցան ի Մեմ-փացւոցն իշխանութիւն։ Ի հարստութեանց աստի հզօրագոյն եւ երկարագոյն քան զամենեսին՝ Թեբայեցւոցն եւ Մեմփացւոց էր։ Ամենայն իսկ համօրէն Եգիպտոս յ36 Նոմէս[1] (կուսակալութիւնս) բաժանեալ էր. եւ քաղաքք, ասեն, էին ի նմա 20,000, յորս բնակեալ էին 10,000,000 մարդկան։

18

1. Քաղաքային յօրինուած Եգիպտացւոց հաստատեալ կայր ի վերայ բաժանման տոհմից[2], որ ճշդիւ իսկ զատեալ որոշեալ ի միմեանց էին պատժով իսկ մահու՝ եթէ թողոյր ոք զիւր տոհմն։ — Առաջին տոհմն՝ քրմացն տոհմն էր, որ վասն ընտրելոց ագանէին կտաւի, եւ ոչ հուպ ոք կարէր ի նոսա լինել՝ թէ ոչ նախ ընդ բազում մկրտութիւնս անցանէր։ Զերրորդ մասն երկրին առա-հարկ ստացեալ ունէին[3]։ Ոչ եթէ պաշտօն միայն դիցն յանձն էր նոցա, այլ եւ զամենայն իսկ խելամտութիւն գիտութեան նոքա ունէին։ Արկանէին ի կիր արուեստ գաղտնութեան մեհենական պատ-կերակերպ նշանագրովք, ընդ որոց եւ զպատմական տեղեկութիւնս կալէին։ Բժիշկք, խրատագէտք եւ օրէնսգէտք էին, դատաւորք

1 Νόμοι. 2 Հերոդ. Բ. 164. γένεα. 3 Տես եւ Ծննդ. խէ. 22, 26.

ճարտարապետք, խրատուք, նա եւ ուսուցիչք իսկ եւ խնամակալք թագաւորաց եւ զհոգացեալ իսկ կրթութիւն վարուց ժողովրդեանն կալեալ էր[1]: Յայն սակս իսկ Եգիպտոս քրմական ինչ (դիցապետական) տէրութիւն էր: — Եւ յոր տէրութեան գլուխ ընդ ճոխութեամբ քրմացն եւ օրինաց՝ Փարաւոն էր, որ յերկրորդ տոհմէ անտի, այս ինքն ի զինուորացն տոհմէ էր, որոց թիւ 400,000 հաշուի. յերկուս մասունս բաժանեալ օրէնս, ի Հերմոտիւբեացիս եւ ի Կաղասիրեացիս. որոց ի հօրէ առնուին զզինուորութիւն, եւ չէին իշխան այլ ինչ ձեռնագործս արկանել ի կիր. իւրաքանչիւր ուրուք ի զինուորաց էր 12 արտավար երկիր. մի արտավար 100 կանգուն եգիպտական (մի կանգուն եգիպտական 21½ մատն գաղղիական): — Ձեռագէտքն էին տոհմ երրորդ. ի սոցանէ էին արուեստագէտք եւ վաճառականք եւ գործաւորք եւ որ զերկիր ի վարձու առնուին. եւ վասն առաւել սիրոյ Եգիպտացւոցն առ արուեստս ճարտարութեան, մանաւանդ առ նկարչութիւն եւ առ ոստայնանկութիւն՝ բազմաւոր էր տոհմն: Չէր մարթ նոցա երկուս արուեստս միանգամայն արկանել ի կիր, եւ ոչ իսկ ի պաշտամանս տէրութեան մտանել էր նոցա համարձակ. չէ յայտ թէ կարէին ունել սեփական երկիր, կամ զանեալ յիւր ժառանգութեան եղ այն ի ձեռաց նոցա: — Իսկ տոհմն չորրորդ նաւավարացն՝ վասն տարբերական վաճառաշահութեան եւ ամի ամի յորդելոյ Նեղոսի կարեւոր էր: — Հինգերորդ տոհմն հովուաց էր. չէ հաւանութեան թէ այս տոհմ անարգ եւ գարշելի իցէ լեալ Եգիպտացւոցն, քանզի չէր ինչ ընդհանուր յարդիւնաբարաց, որք այնչափ պատուական էին յԵգիպտոս, եւ չէր իսկ հնար թէ անսուրբ ինչ համարէին պահել զայն ինչ որում սատարելական պաշտօնն հարկանէին, այլ միայն ասէին էին ցեղքն՝ որ թափառական իմն հովուութեան կեանս կէին («Նոմադքն»)[2], որք հանապազ թշնամիք Եգիպտացւոց եւ նոցին վարչութեան էին: — Վեցերորդ տոհմն խոզարածացն անարգ քան զամենայն տոհմս էր, որոց արգելեալ եւս էր խառնել ընդ այլ եւս տոհմս, նա եւ ի մեհեանս եւս չէր համարձակ մտանել: — Յետոյ ուրեմն ի բազմանալ հաղորդութեան Եգիպտացւոց ընդ Յունաց առ Փսամետիքեաւ, հարկ իմն լինէր այնուհետեւ յօրինելոյ եւթներորդ տոհմի թարգմանացն՝ յԵգիպտացւոց անտի որոց զյոյն լեզու ուսեալ էր:

2. Ատեանք դատաստանաց նոցա եւ օրէնք լի էին արդարութեամբ եւ իմաստութեամբ, այլ բազումք յօրինացն յոյժ իմն խստագոյնք էին: — Որ բարձրագոյն ատեան քան զամենայն ատեանս էր՝ ի Թեբէս, կայր ի միջի զահերեցուէ եւ յ30 ատենա-

1 Զայսց քրմաց արգելուք ակնարկէ Եսայ. ԺԹ. 11. «Յիմարեսցին ... իմաստունք խորհրդականք Թագաւորին, եւ յիմարեսցին խորհուրդք նոցա. զիա՞րդ ասիցէք փարա- ւոնի թէ որդիք իմաստնոց եմք մեք, եւ որդիք թագաւորաց որ ի սկզբանէն էին»:

2 Ծնն. ԽԶ. 34:

ձեւաւ ի վեր՝ պարանոց եւ գլուխ կուսի․ գլուխն է շուրջանակի 100 ոտն եւ բարձրութիւնն 60 ոտն․ երեսք նորա հային ընդ արեւելս։ 3․ Կոթողքն են չորեքկուսի սիւնք ողորկք կճեայք, որք իբրեւ զաշտարակս կան կանգնեալք, եւ որպէս թուի՝ ցուցանէին զչափ արեւու։ Բարձրագոյնն ի նոցանէ՝ է 180 ոտն եւ կշիռ նորա 13,000 կենդինար, եւ կայ այժմ ի Հռոմ քաղաքի ի հրապարակին Լատերանու։ Այլքն ողջս առաջի դրանց մեհենից եւ ապարանից։ Բայց ի կոթողացն որ ի Հռոմ փոխեցան՝ կան տակաւին յԵգիպտոս 13 կոթողք։ 4․ Ի միջին Եգիպտոս էր եւ Բաւիղն, շինուած ինչ յորում 12 ապարանք էին եւ 3000 սենեակք, կէսք ի նոցանէ ընդ երկրաւ էին եւ կէսք ի վերայ երկրի․ այժմ կայ աւերակ։ 5․ Բաց նոքին օրինակի եւ Մեմնոնեան ունէին յօրինուած զարմանալի, եւ էին շուրջ զնոքօք սրահք բազումք հանդերձ սեամբք եւ զաւիթք բազումք․ ամենայն շինուածքն ներքուստ լի են մեհենական գրովք։

22

Ի պատմութեանն Եգիպտացւոց յետ բազմաց աստուածոյն հարստութեանց՝ զորոց հինք ի մատենագրաց առեն բազում առասպելս, այս ուրեմն հաստատեալ ի Մենէս (զոր ոմանք զՄեսրաիմ զորդի Քամայ համարին) առ որով առաջին անխռովելութիւն ժամանակի պատմութեանն առնու սկիզբն (2000 — 1400 նախ քան զՔր․)։ Համարի նա առաջնորդ եւ սկիզբն ամենայն մտաւոր եւ քաղաքային կրթութեան Եգիպտացւոցն․ զմանէ առեն փոփոխեալ զընթացս Նեղոս գետոյ։ Բուսիրիս Բ․ շինեաց զքաղաքն Թեբայեցւոց․ նորին յաջորդ Օսիմանդիաս եթող հոյակապ յիշատակարանս, որոց կան ցայժմ աւերակքն․ նշանաւոր է մատենադարան նորա, որ ոգւոց բժշկարանն կոչէր եւ շիրիմն նորա։ Սեզօստրիս շինեաց զՄեմփիս, գեղեցիկ եւ օգտակար դրիւք, եւ զաթոռն արքունական անդր ի Թեբայեցւոց քաղաքէ փոխեաց։ Բազում ժամանակօք յետոյ քան զնա յիշատակի Մերիս որ զանուանակից ծովակն ետ պեղել, այս ինքն՝ զպատրաստեալ վայրն ի բնութենէ պատշաճեցոյց նա ի լիճ՝ վասն առնլոյ զջուրսն ի ներքս, յորժամ առաւել քան զչափն յորդիցէ գետն Նեղոս, եւ զի ի ժամանակի կարօտութեան ջուրցն՝ ջրմղօք տարածանիցի ջուր նորա ընդ երկիրն ամենայն․ պատմեն լեալ շուրջանակի 96 ժամ, ցայժմ իսկ 72 ժամ է շուրջանակի։ (Արաբք զայն ծովակ նահապետին Յովսեփայ դնեն)։

Յորժամ ամբարձաւ Յովսէփ ի պատիւ բարձրութեան յԵգիպտոս (յետոյ քան զամս 1800 յառաջ քան զՔրիստոս), տէրութեանն Եգիպտացւոց մասն էին գոնեայ միջինն եւ ներքինն Եգիպտոս։ Ոչ միայն փրկեաց նա զԵգիպտոս ի սովոյ, այլ եւ զիշխանու-

թիւն թագաւորին բարձրացուցց այնու՝ զի առաք զնա եւ զքուրմս մեհենին՝ անտառս կալուածոց, եւ զայնոսիկ որ երբեմն ատուցիչքն էին, հարցոյց վարձկանս [1]։ Նա ազգատոհմին իւրում՝ Իսրայելացւոց ետ կամօքն Փարաւոնի զերկիրն Գեսեմ ի բնակութիւն [2]։

Ի աղմաղակի յետ Յովսեփայ վախճանին դիմեցին վտարանդիք (Թերեւս յԱրաբացւոց անտի աստանդականաց) բռնութեամբ ի ներքնակողմն աշխարհին Եգիպտացւոց, որոց գլխաւորք հիւկսոսք կոչեցան, այս ինքն հովուաց թագաւորք։ Ամրացուցին զՊեղուսիոն, տիրեցին եւ ի վերայ Մեմփիացւոց եւ կացին յաշխարհին ընդ ամենայն իբրեւ 300 ամ, մինչեւ ի վերջին Եգիպտացւոց որ ոչ անկան ընդ լծով նոցա՝ Թեթմոսիս ոմն Թեբայեցւոց թագաւոր եկեալ հանէր զնոսա վտարանդիս։ Ի սկսեալ ատեալ խառնութեան թագաւորացն հովուաց՝ բազումք գնացին յԵգիպտոսէ պաղթականութեամբ, որպէս Կեկրոպս եւ Դանաւոս ի Յունաստան, եւ Իսրայելացիքն, իբրեւ ամս ութեւս յամի 1500 յառաջ քան զՔր.։

23

Յետ մերժելոյ օտարացն՝ դարձաւ միւսանգամ ազատութիւնն եւ միապետեցաւ ամենայն Եգիպտոս [illegible], եւ թագաւորքն Թեբայեցւոց էին այնուհետեւ միահեծանք, բայց զաթոռն ի Մեմփիս փոխեցին։ Այնուհետեւ սկիզբն առնու երկրորդ անկրօնութեան ժամանակ մեծամեծ շինուածոց եւ հայակապ եւ ծաղկեալ ժամանակին (1400 — 650)։ — Ի աղմաղակի յետ սկզբանն՝ Սեսոստրիս կամ Սեսոսիս (իբրեւ ի 1350 ամի) ուստր Ամենոֆիսայ կրթեալ ի մանկութեան ի հրահանգս պատերազմի, պայծառանայր իբրեւ մեծ քան զամենայն թագաւորս Եգիպտացւոց։ Պատմեն զնմանէ թէ զԵթովպիա եւ զաշխարհն Ասիւրացւոց ած պատերազմաւ, եւ 9 ամ աստանօր եղեալ ընդ կողմանս Ասիացւոց մինչեւ ցԳանգէս գետ՝ յերկիրն Սկիւթացւոց եւ ի Թրակիա խաղացեալ եմուտ (որ չէ ինչ անհաւանութեան). զայս արշաւանս թուին ցուցանել քանդակքն ի վերայ յիշատակարանացն Թեբայեցւոց։ Զնմանէ առեն զթագաւորութիւնն յՕրէնս բաժանեալ եւ զժողովուրդն ի տոհմս, կամ թէ առաւել կարգեալ յօրինեալ զպաշտամունսն զայնոսիկ. եւ բազում զօրութիւնս առնու իբրեւ մեծ որք իշխան եւ կազմիչ մեհենից եւ զատ կոթողաց։ — Փրոտէաս թուի կացեալ իբրեւ յամի 1200 (զորմէ պատմեն առասպելարկեն՝ թէ կարէր առնել ի բուր կերպարանս զանձն փոփոխել՝ որպէս ինչ կամէր)։ Ռամփսինիտ կամ Ռեմփիս, ասեն, շինեաց զմեծն քան զամենայն ի կոթողացն. Քէոփս կամ Քեմմիս եւ նորին եղբայր Քեփրէն (անհնարին բռնաւորք) եւ որդի՝ Մի-

1 Ծնն. խէ. 13—26։ 2 Ծնն. խէ. 6, 11։

եւ եդ փոխանակ նորա զեղբայրն եղբօր Յովակիմ թագաւոր յԵ-րուսաղէմ: Բայց յետ երից ամաց միւսանգամ գնէր արշաւանս ի կողմանս Արածանւոյ, բայց առ Կարքամիսաւ ի պարտութիւն մատնեցաւ ի Նաբուքոդոնոսորայ (606), որ խաղաց առաջատա-կաւ, այլ ոչ մինչեւ յերկիրն Եգիպտացւոց [1] եւ վախճանէր Նե-քաւով՝ յամի 600:

Նորին որդի Փսամիս եդ ասպատակ յԵթովպիա († 595): Ապրիէս (Հոփրա կամ Վաֆրա ըստ Եւթ. 588—570) նորին որդի՝ վանեալ վկանդէր զՍիդոն եւ զայլ եւս քաղաքս Փիւնի-կեցւոց հանէր ի ձեռաց Նաբուքոդոնոսորայ. յաղթեաց նա Տիւ-րացւոց եւ Կիւպրացւոց ի նաւամարտիկ կռուի, խաղաց յօգնա-կանութիւն Սեդեկիայ, այլ իսկ եւ իսկ իբրեւ երեւեցաւ Նաբու-քոդոնոսոր առաջի քաղաքին Երուսաղեմացւոց, եւ գնաց Ապրիէս վատութեամբ փախստեայ: — Այս կամէր Ապրիէս թիկունք օգնականութեան լինել Լիբէացւոցն, մերժել հանել զԿիւրենա-կան մեծանուն գաղթականութիւնն Յունաց. ի պարտութիւն մատնեցաւ թագաւորն, հալէ հալ թէ ամկաւաւորք յԵգիպ-տացւոց փախեան մազապուր: Ընդէն տարածանէր համբաւ առ յԵգիպտացւոց աշխարհին թէ չարութեամբ մտօք առ տարաւ զԵգիպտացիսն թագաւորն՝ զի տացէ սատակել, զի այնպէս ա-ռաւել քան զառաջին ախոյեանն իւր տացէ այլազգեացն իշխել ի վերայ Եգիպտացւոցն: Ամասիս որ առաքեցաւ ի թա-գաւորէ անտի առնել խաղաղութիւն ի մէջ խռովելոցն՝ ընտրե-ցաւ թագաւոր: Պատմեն թէ չառ յանձն Ամասիս խրատ տուեալ հնազանդ լինել թագաւորին. պատասխանեաց ամենայն ամբոխն «Զամ լինել թագաւոր եւ կամ պատմաս պատասխան կատարել»: Այս խա-ղային Եգիպտացիք ի մարտ պատերազմի՝ ի պարտութիւն մատնե-ցաւ Ապրիէս, ձերբակալ եղեւ, բայց ունէր զնա Ամասիս թա-գաւորաբար ի դիպահուռ (յառաջին ապարանսն իւր ի Սայիս). իբրեւ միւսանգամ փորձ փորձէր առնուլ ի բռան զթագաւորու-թիւնն՝ սպանաւ յամի 570 [2]:

Բայց մինչ դեռ սոքա տակաւին զաղմկեալ էին, խաղաց Նաբու-քոդոնոսոր յետ 13 ամ վաստակեցուցանելոյ զզօրսն ի պաշարմանն Տիւրոսի՝ հանել վրէժ սաստիկ յԵգիպտացւոցն: Զու. սրար նա մտեալ եւ ընչաքաղց բանակօքն ընդ հովիտն Նեղոսի, դիակունք եւ կոյտ կոյտ աճիւն եւ մոխիր՝ էին նշանակ ճանապարհին. չգոյր չափ սպանութեանն եւ աւերածին, հազարաւորք յԵգիպտացւոցն ածան շղթայիւք ի Բաբելոն: — Այլ Ամասիս խմաստու-թեամբ մտեալ ընդ հնազանդութեամբ Բաբելացւոց լինէր նոցա հարկատու աւելի քան զ40 ամ (մինչեւ ցկործանումն տէրու-

1 Տես Դ. Թագ. ԻԳ. 29. ԻԴ. 7: Երեմ. ԽԶ. 2....:

2 Տես Երեմ. ԽԴ. 30. որ յԵգիպտոս էր յայնժամ եւ յառաջագոյն պատմեալ գիրն:

թեանն այնորիկ). եւ այնպէս պահեաց զիշխանութիւն Թագաւորութեան իւրոյ († 525)[1]:

Եմասիս որ ոչ ի տոհմէ զինուորացն էր, ընտանութեամբ եւ բարւոք առաջնորդութեամբ եկաց հաստատուն ի Թագաւորութեանն. առ նովաւ ի խաղաղութեան էր Եգիպտոս եւ ի բարութեան: Բազում ինչ նպաստ լինէր ի դոյն՝ սերտագոյն հաղորդութիւն նոցա ընդ Յունաց, որոց ետ Թագաւորն եւ զՆաւկրատիս նաւահանգիստ. եւ վասն օտարասէր եւ արհամարհոտ հայրենեացն չերեւելոյ՝ յաճախեաց շինել մեհեանս:

Ի վերայ Փսամենիտեայ նորին որդւոյ յարձակեցաւ Կամբիւսէս Պարսից Թագաւոր անդէն յառաջնում ամի Թագաւորութեան նորա. առ Պեղուսեաւ ի պարտութիւն մատնեցաւ Փսամենիտէս եւ սակաւ ինչ ժամանակ կրեաց պաշարումն ի Մեմփիս քաղաքի, ապա կալան զնա ձերբակալ: Ընկաւ այնուհետեւ Եգիպտոս ընդ Պարսից իշխանութեամբ, որք յետ յաղթութեանն բազում ապականութիւն յերկրին գործեցին, մանաւանդ վասն ի պաշարման անդ քաղաքին Մեմփացւոց զհրեշտակն Կամբիւսեայ կոտորելոյ: Փսամենիտէս յետ զստրկութիւն դստերացն եւ զկոտորած ջերմ բարեկամաց եւ իւրոյն իսկ որդւոյ տեսանելոյ՝ սպանաւ վասն տակաւին զժողովուրդն դրդելոյ. եւ այնպէս առին կատարումն բանք մարգարէիցն եւ լցան դատաստանքն Աստուծոյ[2]:

26

Եգիպտական պատմութիւն յաւերակս քաղաքին Թեբացւոց:

Շինուածք Եգիպտացւոցն բազում ինչ նպաստ լինին ի ստուգութիւն եւ ի լուսաւորութիւն հնոյ պատմութեանն Եգիպտացւոց, եւ յայսց շինուածոց՝ մանաւանդ շինուածք հոյակապ քաղաքին Թեբացւոց: Ի քննութենէ աւերակաց սորա եւ ի քանդակաց դամբլոց անդէն՝ յաջորդ պատմական գիւտքս գան ի մէջ:

1. Ի սոսին երեւի քաղաքն եգիպտական Թեբացւոց (ամենեւին հաւաստի պատմութեանն) քաղաք արքունի Թագաւորաց Եգիպտացւոց, եւ այն հնագոյն քան զամենայն արքունիս: — Ոչ մեհեանք միայն կան ի նմա այլ եւ ապարանք մեծամեծք իշխանաց, արահիւք մեծամեծօք զարդարելովք սեամբք՝ որք Թուին սենեան դատաստանաց, ընդունելոյ հրեշտակութեանց, ատենդրելոյ հարկաց եւ այլ եւս նըյնպիսի իրաց: Զապարանսն զայնոսիկ մարթի ընտրել ոչ միայն յօրինակէ անտի շինուածոց նոցա, այլ զի քանդակքն որ յորմունս եւ ի սիւնս երկոցունցն գտանին՝ կրօնական իմն են յորժամ մեհեան՝ շինուածն իցէ, եւ պատերազմական յայնժամ՝ յորժամ հասարակաց կամ իշխանաց ապարանք իցեն:

Նկարագիր Դիոդորի Սիկիլիացւոյ եւ Ստրաբոնի ըստ գլխաւոր իմն մասանցն գտանին միաբան աւերակացն: Առաջին յիշատակ քաղաքին

1 Տես Երեմ. ԽԶ. 1—27: 2 Եսայի ԺԹ — 14: Երեմ. ԽԶ. 13...: Եզեկ. ԻԹ — Լ:

Թեբայեցւոց գաւառի առ Հոմերայ [1], որ նկարէ իմն զքաղաքն իբրեւ կենդրոն եւ համբար մեծի առեւտրական փոխանակման, եւ իբրեւ գլխաւոր քաղաք պատերազմող մեծի իրիք թագաւորութեան, որ եւ համեմատ քանդակացն՝ զպատերազմական զօրութիւն նորա հաստատէ ի պատերազմական կառսն նորա։ Իսկ վասն 100 դրանցն զոր զնմանէ յիշէ՝ չմարթի հաստատել ինչ։ — Ըստ Դիոդորի (որ երթեալ իսկ յԵգիպտոս էր) չորս գլխաւոր մեհեանս ունէր քաղաքն, որ այժմ թուին լինել կոյտք յիշատակարանաց Քառնաքայ, Լուքսորայ եւ Մեդինաթ-Աբուայ. չորրորդն մնայ անյայտ։

2. Ի պատերազմունս որ ի քանդակս անդ երեւին՝ բազում ինչ նշանակք են որք ընտրեն զԵգիպտացիսն եւ զդաշնաւորս նոցա ի թշնամեաց իւրեանց՝ որք առհասարակ երեւին յԱսիացւոց անտի, եւ դաշտ պատերազմին բազում անգամ արտաքոյ քան զԵգիպտոս երեւի։ Ի քանդակս որմոց իւրաքանչիւր տաճարանից միշտ այս շրջան երեւութից նշմարի՝ խաղալ թագաւորին, խառնուրդք ճակատուց, յաղթութիւն, արշաւան շքոյ յաղթութեան, եւ վախճան ամենայնի՝ կրօնական ծէսք (թափօր)։ Օրինակ պատերազմացն երբեմն ցամաքային կռիւ է եւ երբեմն նաւամարտիկ պատերազմ։ Ի նաւամարտիկ կռուի առանց մօրուաց են թշնամիքն եւ ագուցեալ կարճ հանդերձս, եւ կէսք ի նոցանէ ունին ծածկոյթ գլխոյ բոլոր ինչ բոլորակ եւ ի վերուստ փետուրք շուրջանակի, եւ կէսք ի նոցանէ կրեն սաղաւարտ որ ի մէջէ անասնոց թուի թէ իցէ յօրինեալ. առանց երկմտութեան է թէ ջերմ ինչ երկրի բնակիչք էին, եւ եթէ զՀնդիկս եւ զդրացիս նոցա զասիացի Եթեովպացիս այս ինքն զԳետրոսիացիս եւ զԿրմանս դնիցեմք, որք ըստ Հերոդոտայ [2] զնոյն հանդերձս ագանէին՝ զոր Հնդիկքն, բայց միայն զի զմորթ ճակատու երիւարացն հանեալ ի գլուխս կրէին, ապա յայնժամ թերեւս ոչ այնչափ առասպելք թուեսցին հին զրոյցք Եգիպտացւոցն վասն արշաւելոյ Սեսոստրի [3] ի Հնդիկս եւ ի Բակտրիացիս։

Ի շինուածս նաւացն երեւի ընտրութիւն ի նաւաց Նեղոս գետոյ. համեմատ իմն պատմութեան (Հերոդոտայ [4] եւ Դիոդորի [5]) երկայնաձեւ են, առագաստիւ եւ թիակօք միանգամայն վարին. եւ զատանին ի նաւաց թշնամեացն այնու՝ զի Եգիպտացւոցն նաւք յառաջակողմանն կրեն նշանակ առիւծու կամ գլխոյ խոյոյ։

Իսկ ի ցամաքային պատերազմունսն թշնամիքն ունին մօրուս եւ երկայն հանդերձս եւ խոյր ի գլուխ, այլ Եգիպտացիքն առանց մօրուաց են եւ կարճագոյն հանդերձիւ եւ մերկ գլխով։ Կէս զօրութեան Եգիպտացւոց ի հետեւակս է եւ կէս ի կառս. առաջնորդէ պատերազմին թագաւորն, զօրաւարքն բարձրագոյնք են հասակաւ անցեալ առաջի զօրացն։ Հետեւակազօրն կայ ամենեւին խիտ առ խիտ առ միմեանս եւ կանգնեալ իբրեւ որմ հաստատուն, որպէս Քսենոփոնն նկարէ [6]։ Ցօրինակի անդ յարձակելոյ նոցա, պատելոյ ի կողմանէ, երկայնելոյ ձգելոյ զճակատն՝ յայտնի նշմարի կրթութիւնն զոր առհմ եգիպտական զինուորացն ունէր։ Մերթ նկարին ի ճակատու ընդ թշնամեաց որ կամիցին անցանել ըստ գետ ինչ, մերթ հալածեն. զնոսա ինքեանք անցեալ ընդ գետ ինչ կամ ընդ խրամս, եւ մերթ ի ներքոյ

1 Իլիակ. Թ. 381։
2 Հերոդ. Է. 70։
3 Հերոդ. Բ. 102։ Դիոդ. Ա. 53։
4 Հերոդ. Բ. 102։
5 Դիոդ. Ա. 53։
6 Քսենոփ. Իւր. Կիւր. Զ —. Է —։

պարսպաց յօրինեալ իբրեւ վահանափակ ինչ[1] ի մեծամեծ վահանաց, եդեալ սանդուղս ի վեր՝ ընդ որ ելանէ զօրականն, ի չորից աստիճանաց անտի դղեկի իւրք գրաւեալ է առաջինն, բայց տակաւին պաշարեալքն արձակեն քարինս եւ այրեցող նիւթս ի վայր: Սակայն դրօշն որ ի վեր անդ կանգնեալ կայ ծածկեալ ի նետից՝ թերեւս նշանակ ձեռս տալոյ իցէ: Եւ (որպէս ի սքանչելի սրահի անդ ապարանից Մեդինեթ-Աբուայ նկարեալ կայ) թագաւորն յաղթեալ ճակատուն՝ նստեալ ի կառսն իւրում, եւ երիվարքն զարդարեալ մեծապայծառ արկանելեօք՝ տայ բերել առաջի զգերի պատերազմին: Գան նոքա երեք երեք կամ չորք չորք բերելով զնոսա ըստ միոյ եգիպտացւոյ, ի չորս կարգս մի ըստ միոջէ: Արկեալ են նոքա կապոյտ եւ կանաչ վերարկուս, եւ ի ներքոյ կարճագոյն ինչ հանդերձ որ ի հողմոյ տատանի: Եգիպտացիք զգեցեալ են ձորձս սպիտակս կարեալ կարմրով: Անդէն են ձերբակալքն, բազուկք նոցա կապեալ եւ կծկեալ, կիսովն ի վերոյ քան զգլուխն: Առաջի կառաց յաղթողին կուտեալ կայ կոյտ ձեռաց կտրելոց, որք ձեռք անկելոցն թուին: Եւ այլուր դարձեալ ընծայեցուցանին 11 զօրավարք ըմբռնեալք ճոպան ի փող, զորս բերեն առաջի թագաւորին. երկոտասաներորդն ի գուճս՝ անդէն գլխատելոց է: Եւ ձեռք թագաւորին ըմբռնելոյ՝ կապեալ են ընդ կառացն յոր լծեալ են երիվարքն, եւ վարուանդապատն կախեալ զանձից երիվարացն՝ արգելուլ, մինչեւ ելեալ ի կառս թագաւորն ձգձգիցէ զհետ զթագաւորն կապեալ: Յայլում եւս պատկերի որ ի նմին սրահի է՝ նստեալ կայ թագաւորն յաթոռ իւրում եւ կրեն զնա ութ արք պատերազմողք դահաւորակաւ: Արքն զարդարեալ են փետրովք որ յաղթութեան իմն նշանակ են: Աթոռն ծածկեալ է մեծագին տապաստակօք, որք թագաւորին հանգչին ի վերայ բարձի. առեալ ունի ի ձեռին իւրում զխարազանն եւ զանուանեալ փականն (որ այժմ համարի լինել ստուգութեամբ՝ բահ ինչ եւ արօր յօրինեալ ըստ նորին ձեւոյ) եւ խոյր ինչ զորով կան կերպարանք օձի, որք ամենեքին նշանակք Ոսիրիս աստուածոյ են եւ միանգամայն նշանակ թագաւորի, ի թիկանց նորա կան երկու ոգիք որք ծածկեն զնա թեւովքն իւրեանց: Կան առընթեր նորա կերպարանք առիւծու, բազէի, օձի, սփինքսայ որ են նշանակք մեծութեան նորա: Որ ճեմեն կարգաւ՝ են մասամբ միով զօրականն զարդարեալ արմաւենեօք եւ փետրովք, եւ միւսով մասամբ քուրմքն որ արկանեն խունկս: Մեւս ոմն թուի ընթեռնուլ ի քարտէ իմիքէ գաղարելոյ զգործս եւ զարութիւնս թագաւորին: Խաղան առհասարակ ի կողմն մեհենին Ոսիրիսայ որոյ պատկերն անդէն երեւի: Չորք քուրմք գան ընդառաջ ընդունել զգիւցազն եւ մուծանել ի ներքս ի մեհեան անդր:

Ապա խաղան եւս յառաջ եւ ինքն եւս Ոսիրիս աստուած թողեալ զբնակութիւն իւր գայ ընդ թագաւորին. քանզի ամենեւին մեծաւ շքով առեալ շրջեցուցանեն զնա ի վերայ պատուանդանին քուրմք քսան եւ չորք՝ որք արկեալ են երկայն շքեղ հանդերձս զիւրեամբք: Յառաջոյ երթայ թագաւորն՝ այժմ զգեցեալ այլ հանդերձ եւ եդեալ այլ խոյր ի գլուխ: Ի վերայ գլխոյ նորա սաւառնեալ կայ բազէ, եւ նուիրական ցուլն եւս (Ապիս) գայ ի միասին ի ճեմմն՝ առաջի երթալով եւթնեւտասն քրմաց նշանակօք աստուածոյն Ոսիրիսայ: Եւ առհասարակ իսկ այնուհետեւ կրօնական կերպարանս առնուն ճեմքն. քուրմքն

1 Testudo.

են այնուհետեւ անդ գլխաւորքն եւ ոչ զօրականն։ Եւ յետ այնորիկ մատուցանէ զհացս թագաւորն։

3. Ի պատերազմական կազմածս Եգիպտացւոց երեւին նշանաւոր կառք նոցա, նա աւանիկ եւ ամենայն զօրութիւն նոցա ի կառսն է եւ ամենայն պատերազմունք նոցա պատերազմ կառաց համեմատ նկարագրին Հոմերոսի, ուր նմին հակառակ զօրութիւն ասիական թշնամեաց նոցա է զօրութիւն հեծելազօրու, թէպէտ եւ ունիցին եւ նոքա կառս։ Միշտ իսկ կառք Եգիպտացւոց որպէս եւ Ասիացւոց՝ երկուս ունին անիւս եւ երկու երիվարք ձգեն զնոսա. ի կառս Եգիպտացւոց յաճախ այն է՝ զի մի ոք միայն կայ, իսկ ի կառս Ասիացւոց երկու եւ երեք իսկ, այնու զի այլ ոք կառավարն է եւ այլ ոք պատերազմողն, յորս երեւի եւ հին ձեւ պատերազմական կառաց այնպէս՝ որպէս Հոմերոսն նկարէ եւ որպէս Քսենոփոնն պատմէ լինել առ Մարս, Ասորիս եւ Արաբացիս՝ մինչ չեւ փոփոխեալ Կիւրոսի զձեւ նոցա եւ փոխանակ երկուց անուոցն՝ չորիւք անուովք դերբանդազէն կառս յօրինեալ [1]։ Այս կառք էին զորս տայր բերել աղբայ Սողոմոն յԵգիպտոսէ գնովք արծաթոյ [2]։ Կանաչ գոյն կառացն եւ ձեւ նոցա եւ զարդք անուոցն եւ զօդք յայտնի երեւեցուցանեն թէ ամենեւին ի պղնձոյ են կառքն, որպէս ամենայն ուրեք հասու ինչ գործիք կանաչ երանգով նկարին, եւ ըստ վկայելոյ Ագաթարքիդայ եւ Դիոդորի Սիկելացւոյ՝ այն ամենայն գործիք ոչ յերկաթոյ այլ ի պղնձոյ էին, այս ինքն սուսերք նոցա եւ աղեղունք եւ նետք եւ կապարճք նոցա։ — Սուսերք Եգիպտացւոց ազգի ազգի կերպարանս ունին, կէսք երկայն, կէսք կարճ, ոմանք ուղղորդ, եւ ոմանք կոր կամ մանգաղաձեւ. նոյնպէս բազմաձեւ են աղեղք եւ նետք նոցա. զարմանալի ինչ խոհր է ի վերայ վահանաց Եգիպտացւոց եւ թշնամեաց նոցա. վահանք Եգիպտացւոց տաւարագոյն են եւ յաճախ չորեքկուսի՝ բայց վերին ծայրն բոլորաձեւ. ի բախել ընդ ամուր ինչ դղեկի՝ երեւի այնպիսի վահան ի միջի՝ որով գրեթէ ամենայն մարմինն ծածկի, ամենեւին համեմատ այնմ զոր Քսենոփոնն նկարէ [3]։ Նմին հակառակ վահանք թշնամեաց նոցա են երբեմն բոլորք բոլորակք եւ երբեմն չորեքկուսի, սակայն միշտ փոքր։

Բաց ի պատերազմական կազմածոյ՝ առանին եւս կազմածք Եգիպտացւոց ի քանդակսն երեւին. պէսպէս կահք եւ անօթք Եգիպտացւոց ունին զգեղեցկութիւն յունական անօթոյն, թէպէտ նմանեալ սոցա յօրինեալ իցեն թէպէտ ոչ։ Անկողինք նոցա եւ աթոռք մարթեն առ-կային օրինակ մեզ լինել։ Նուագարանք նոցա մանաւանդ քնարքն նոցա՝ ըստ գեղեցկութեան կերպարանացն անցուցանեն զնորովքն։

Արժան է եւ ձորձոցն նոցա դնել առանձինն միտ։ Այնչափ պէսպէս եւ ազգի ազգի կերպարանս ունին՝ մինչեւ առանց իրիք երկմտութեան լինել՝ թէ եւ նիւթք նոցա այլ եւ այլ ինչ են։ Կէսք ի նոցանէ նուրբ այնչափ են՝ մինչեւ անդամոցն երեւել, եւ կէսք թանձրագոյնք։ Թագաւորն որպէս եւ զօրականն յաճախ կարճ հանդերձս ագանին, թէպէտ եւ զօրականն ի ճեմսն ագանի երկայնս. մշակքն եւ գործաւորք լոկ սպիտակ ինչ կտաւ զմիջովք. քուրմքն ձորձս երկայնս, բազում անգամ արկեալ կամ պատեալ զանձամբ օրինակաւ ինչ իւիք, յորոց կէսք սպիտակք են եւ կէսք սպիտակ եւ կարմիր խառն, եւ կէսք դարձեալ նկարակերտ աստեղազարդ եւ կամ ծաղկանկար. եւ բազումք շողան երեւելի երեւելի գունովք արեւելից։ Քուրմքն

1 Քսենոփ. Կր. Կիւր. Զ։ 2 Գ. Թագ. Ժ. 29։ 3 Քսեն. Կր. Կիւր. Զ։

երեւէին այլ եւ այլ իմն. խուրիւ յայլ եւ այլ ատեն. իսկ յորժամ ի ծածուկ խորհուրդս միջամուխ լինիցին քուրմքն՝ անասնոց գլուխս անձին փոխանակ արտախուրակի, այս ինքն եդեալ գլօրինեալ կերպարանս գլխոյ անասնոց սրբոց. եւ Թագաւորն եւս յորժամ ի խորհուրդս անդր քրմացն լինէր միջամուխ, առնու զքրմական զարդն գլխոյ զարդախուրակն բարձր՝ զոր եւ Ոսիրիսն ունի: Հիւսք եւ յօրինուածք վարսից նոցա պէսպէս իմն են, երբեմն յոյժ իսկ ճարտարութեամբ յարդարեալ, եւ երբեմն առանց իրիք յերկուանաց սուտ կամ արուեստական վարսք (կեղծամ) ի գլուխն երեւին, որպէս ի բուն հին հընդկային յիշատակարանս Եղեփանդին կղզւոյ նշմարի. բայց Եգիպտացւոցն առաւել ճարտարագոյնք երեւին: — Բազում եւ այլ ինչ՝ այս յիշատակարանք եգիպտական հնութեանցն մեզ մատակարարեն՝ թէ չէին բազմապատիկ արշաւանք աւաղակաց կամ յափշտակողաց յայնչափ սքանչելեաց՝ այսչափ անյայտ նշմարանս հազիւ մեզ թողեալ: — Նկարք եւ քանդակք որոց այրիցն մեռելոց զայլ եւս ինչ հանգամանս առանձին կենաց նոցա ցուցանեն. երբեմն կշռին վաճառք ի կշռորդս եւ անասունք եւս կենդանեացն՝ առ ի վաճառելոյ գնոց, երբեմն լինի հացկերոյթ՝ յորում երեւի տանուտէրն եւ ամուսին նորա եւ կոչնականքն առընթեր սեղանոցն լցելոց բազմապատիկ կերակրովք, մերթ կաքաւք լինին, մերթ որսք, մերթ մշակութեան գործք, որպէս՝ ակօս պատառել, սերմանել, տափել, յատանել, կալսել, այգի կթել, կասուլ ցորեան առ կճղակ եզանց, եւ համբարել, որսալ ձուկն եւ կարթիւ եւ ցանցիւ [1], եւ աղծեալ ապխտել ձկունս, մերթ նաւարկել ընդ Նեղոս գետ եւ առագաստիւք եւ թիակօք, հովուութիւն եզանց, ձիոց, իշոց, ոչխարաց. երբեմն երաժշտական գործիք, քնարք, ծնծղայք, ազգի ազգի փողք կամ սրինգք. դարձեալ անասունք եւս՝ ոչ միայն ընտանիք եւ մարդընտելք, այլ եւ վայրենիք եւս, եւ այլ եւս նոյնպիսիք:

Պատանէին յայլս անդ ի մէջ Մումիայցն եւ նշխարք ինչ մատենագրութեան Եգիպտացւոցն, այս ինքն Պապիրոսք գալարեալք, յորոց է մի Պապիրոս զոր եթէ ոք պարզիցէ՝ գտանէ 28 ոտն յերկայնութիւն, յորում են աւելի քան 30,000 նշանագիրք ի 515 սիւնս, երբեմն մեհենաքանդակն գրով եւ երբեմն նշանագրովք գրեալ են: Գտան անդ թրծուն աղիւսք դրոշմեալ արձանագրովք ինչ. գիրն մեհենաքանդակ է, եւ թուի թէ փայտեղէն տախտակօք ի վերայ դրոշմեալ իցէ [2]:

1 Տես Եսայ. ԺԹ. 8:
2 Տես զայսմ ամենայնէ ի Նկարագրին Եգիպտոսի ի գաղ. լեզու. եւ յԵգիպտականս Վ. Համիլթոնի անգղիացւոյ

մեծ ի վերայ քաղաքացին կենաց Հնդկացն ունին, մանաւանդ վարդապետութիւնն նոցա վասն փոփոխման ոգւոց ի մարմնոց ի մարմինս: Քանզի մարդիկ՝ ոչ ինչ այլ ինչ էին ըստ Հնդկացն կարծեաց՝ բայց ոգիք մեղուցեալք որ ի մարմինս առաքեալ իցեն ի քաւութիւն: Այս քաւութիւն յետ հնգետասան փոփոխման ոգւոց մարմնոց ի մարմինս՝ ապա կատարէր — ութերորդ փոփոխումն էր՝ փոփոխումն ի մարմին մարդկեղէն. եւ զոր օրինակ Եգիպտացիք ի փոփոխմանէ անտի դիապատիկ արուեստիւն իւրեանց հնարէին ապրել, այնպէս Հնդիկք ամենեւին յաստուածեղէն խոկմունս զանձն ընկղմելով: Այսմ իրի իսկ անհնարին կամաւոր ապաշխարութիւնք են նոցա, որպիսի ինչ յանտառս եւ յանապատս մանաւանդ ի նուիրական տեղեան պանդխտութեանց՝ զաջ ձեռս ունել վերամբարձ մինչեւ ցգօսանալ, առն բազում ի միում կայի կալ իբրեւ թէ ընկղմեալ ի բարձրագոյն խորհուրդս, լինել Բրամանացն մենակեացս, եւ այլ եւս նոյնպիսիք. զչուառականն իրան զոր 2000 ամօք յառաջ քան զայս Յոյնքն զանուանելոց մերկիմաստնոց պատմէին, այժմ ականատեսքն վկայեն, եւ համեմատ նմին են պատմեալքն ի մատեանս Հնդկաց[1]: Զմեռեալսն իւրեանց այրեալ ի խարուկի՝ արկանեն ի նուիրական գետն Գանգէս, եւ երբեմն թողուն զդիակունս՝ զի առցէ գետն: Այն ամենայն համզամանք եւ օրէնք կենաց իւրաքանչիւր ուրուք եւ թագաւորութեանն իսկ՝ սահմանեալ կայ ի նուիրական մատեանս նոցա:

Զբրաման թշնամանել եւ չքաւել զթշնամանսն, նա եւ հարկանելն իսկ զնա ի շէղ յարդի՝ մեղք են, որ գժոխոց պարտաւոր կացուցանեն: Բրամանաց միայն համարձակ է զնուիրական մատեանսն ի ձեռս կրել, քանզի նոքա միայն իրաւունք են՝ զնուիրական գրոցն զմեկնութիւնսն ընծայեցուցանել, եւ իւրաքանչիւր քաղաքացին ստանիցն պարտք այն իսկ են, զԲրամանսն հանապազ ի շքի ունել: Եթէ ոք ի Սուդրայց յանդգնեալ ժտիցի բանս թշնամանագիրս խօսել առ Բրաման ոք ի Բրամանաց, պարտ է ձողս հրացեալս երկաթիս երկայնս՝ ցտասն մատունս ի պարանոց այնպիսւոյն մխել. ապա եթէ խրատս եւ թելադրութիւնս մատուցանել մտաբերիցէ, պարտ է հեղուլ ընդ բերանն եւ ընդ ականջս նորա ձէթ եռացեալ: Եթէ ոք Սուդրա համարձակեալ ժպրհիցի նստել ի վերայ աստառակի առն Բրամանի, պարտ է նշան ձաղանաց ի վերայ ճակատու այնպիսւոյն դրոշմել ատրագոյն երկաթով, եւ վաղվաղակի ի վտարանդիս հա-

1 Որպէս ճարտար առաց ոմն ի Գերմանացւոցն տեղեկաց հնդկային իրաց՝ թէ ահագինս գեղեցիկ է նկարագիրն որ կայ ի Սակոնտալա հնդկային բանաստեղծութեանն վասն խոզուայ անապատականի:— Հարցանէ արքայ Դուշմանտա ցկառավարն իմիջոյ թէ ուր նուիրական տեղի սանն այնորիկ իցէ զոր խնդրն որոնիցէ, առս կառավարն պատասխանի. Աստուծիկ մի ինչ յայնկոյս թաւ անտառակին, անդ ուր առսանես խոզաւ զոմն ազնուատոհմ զի կայ անշարժ եւ անխռով, եւ զթաւ մազառաձեւ վարսն նորա, յառաջ զաշն ի սկաւառակ անգր արեւուն: Քամ մի զիր, ասա զի ծածկեալ է կէս մարմնոյ նորա հողեղէն շինուածով ի կուոյ. մերթ ինչ օձի է փոխանակ քրմական լարին եւ մասն մի եւս նորա պատեալ զպարանոցն. բազում տատնկք որոց ալինդ ծուէր առ ծուէր կապեալ իցէ՝ կան շուրջ զպարանոցաւ նորա, եւ զուսս նորա շուրջանակի ծածկեն բոյնք թռչնոց..:

Նոսա մերժել յաշխարհէ։ Նա եւ թագաւորի իսկ չէ օրէն վերստ ինչ հաստատանել եւ դոյզն ումեք ի Բրահմանացն, այս թէ երբեք լայն ժանիցի, անդէն վաղվաղակի դիցն ի թիկունս իջեալ Բրահմանին, զթագաւորն հանդերձ զօրօքն իւրովք եւ փղովք եւ գանձուքն անհետ ի միջոյ տատանկիցէ։ Բրահման ոք իցէ, թէպէտ եւ չիցէ մեհենական գրոցն միջամուխ, սակայն էութիւն իմն է աստուածեղէն՝ իշխանական ճոխութեամբ, որպէս բոց հրոյն եւ այլքն եւս ի զօրութեանց մի ըստ միոջէ որ յԱստուծոյ արարան։ Յամենայն եւ ի բնաւ իրս քաղաքի տանձինն իմն առաւելութիւնք են Բրահմանաց։ Եւ պատիժք պատուհասիցն զոր վասն յանցանացն ինչ հասանիցէ նոցա կրել, մեղմագոյնս իմն դնին ի վերայ նոցա քան ի վերայ այլոյ ուրուք ի խոնարհագոյն կարգաց անտի։ Յամենայն իրս որ ի կեանս իսկ մարդոյ պատաշաճիցեն, ձգէ զիւր ազդեցութիւնն Բրահմանն ըստ օրինացն։ Բրահմանքն այնչափ մեծարոյ եւ աստուածաշուք համարին, որպէս զի եւ գաւազնաքեայ ինչ որ յայնմ կարգէ՝ թշնամանս իւր հաշուի ընդ թագաւորի ի հաց լինել, այնու զի թագաւորն չէ ի կարգէ Բրահմանացն. Նա եւ առաւել եւս համարի ի կենաց անկանել, եւ ոչ զիւր դուստր՝ թագաւորի որ չիցէ եւ ինքն Բրահման, տալ կնութեան։

Իշխանութիւն եւ մեծարոյ կարծիք Բրահմանի քան յամենայն կողմանս՝ ի Թանճոր ցայժմ առաւել անխախուտ պահի, այնու զի վասն իւրոյ հարաւային դրիցն յամենայն օտարամուտ նորակրօնիցն յապահովէ եւ ի զգուշութեան կայ։ Աստ վայելէ առաւելն առհմ Բրահմանացն յիւրում իշխանութեանն. ինքեանք ունին զամենայն մեծաշուք պաշտամունսն, բայց բնակեն յամուր ամուր կողմանս դղեկաց եւ քաղաքաց եւ սկեն մեծաւ հոգաբարձութեամբ եւ բազում խնամով ի վերայ կանխակալ սովորութեանցն եւ բարուց։

29

Նշանաւոր են յոյժ ընտրածք Հնդկացն որք մեծաւ մասամբ յիրս կրօնից նոցա հային։ 1. Այրք եւ անձաւք փորեալք եւ խորեալք ի մէջ ապառաժ քարանց որ ի թիկունս լերանց կան, եւ են նոքա մեհեանք փորեալք ի ներքոյ լերանց, հաստատեալք յաղթ եւ ստուար սեամբք եւ զարդարեալ ազգի ազգի քանդակօք։ Հռչակաւոր են այսպիսի մեհեանք որ յԷղեփանտին է, ի Սալսետտէ եւ յԷլլորա կղզիսն կան, թերեւս հնագոյնք քան զամենայն մեհեանս Հնդկացն. բաց ի մեծայաղթ կերպարանաց դից ինչ եւ պատկերաց նուիրական անսանոց որպիսի ինչ Նանդիայ՝ (որ է անուն ցլոյն նուիրականի Շիւայ աստուածոյ) որմունք այրիցն այնոցիկ լի են բազում եւ անհամար կերպարանօք քանդակելովք յիրաց անտի հնդկային առասպելաբանութեանն։ 2. Յիշատակարանք փորեալք քերեալք ի ժայռից. սքանչելի եւ զարմանալի են մնացորդք մեհենից ի Մաւալիպուրամ, զորս չիցէ տակաւին կլեալ ծովն, եւ են նոքա քաղաք ինչ քրմապետական թագաւորի փորեալ ի ժայռս։ 3. Ազատ յուրանաձեւ շինուածք մեհենից, զոր Պագոդան կոչեն եւ ոչ հաւասար են հնութեամբ առաջնոցն՝

բազում կան առ առն ի Հնդկաց աշխարհին. երեւելիք են որ ի Մադուրա եւ ի Թանճոր կան, եւ մեհեան Ջագգառնաթա դէպ յՕրիսսա: Առընթեր այսպիսի մեհենից յարեալ կան մանր ինչ շինուածք եւ մատրունք. գաւիթք եւ սրահք եւս զարդարեալք սեամբք ոչ սակաւ ընդարձակութեամբ, աւազանք սրբութեան եւ այլ եւս ինչ այնպիսիք: — Արդարեւ սքանչագործ է ամենայն շինուած նոցա, սակայն ազնուականութիւնն այն եւ գեղեցկութիւն եւ պատշաճութիւն ձեւոց յունական ճարտարութեանն պակասէ:

30

Մահաբհարատն Հնդկաց է մեծատուն եւ գեղեցիկ: Գլխաւոր եւ հնագոյն եւ աղբեւր այլոց մատենագրութեանց նոցա է մատեան օրինացն՝ աւանդեալ որպէս ասեն, ի Մենուայ (ի՞ Նոյէ), որոյ նաեւ յետ ջրհեղեղին նստաւ ի վերայ միոյ ի գլխոցն Հիմալայայ, որ յ12 գիրս բաժանեալ է (որոյ սկիզբն պարեալ ի պատմութենէ իմիքէ արարչութեան՝ ճառէ վասն կրթութեան, վասն ամուսնութեան օրինաց, վասն առանձին պարտուց, վասն տնից եւ արքունեաց, վասն աստուածեղէն պաշտաման, վասն առաջնորդութեան եւ օրէնսդրութեան, վասն ի հաստի զօրէնսն ամելոյ, ապա վասն վաճառուց, եւ վասն խառնեալ տոհմից, վասն ապաշխարութեան եւ քաւութեան եւ յետոյ ալրեմ վասն փոփոխման ոգւոց՝ մարմնոց ի մարմինս եւ կենաց յետ մահու): Սակաւ ինչ յետնագոյն ժամանակաւ քան զնա են Վեդայք նոցա որք յերիս գիրս բաժանին (ժողովածոյք չափով երգոց վասն ամենայն աստուածոց, օրէնք վասն զոհից, ժողովածոյք աղօթից եւ երգոց): Իսկ եւ մեկնութիւնք իւր Վեդայից են մատեանքն որ Պուրանայք կոչին, որ վասն հաստման աստուածոց եւ աշխարհի ճառեն, եւ են խառն աքանչացուցիչ ինչ պատմութիւնք աստուածոցն, եւ Վեդանտայք՝ այս ինքն մատեանք իմաստնոցն Հնդկաց: — Կայ ի նոցանէ գրեանն Ուպաւեդա եւ Վեդանգա ճառեն վասն արուեստի դպրութեան եւ չափով բանից:

Բանաստեղծութիւն նոցա կարէ քաջ քաջ մրցել ընդ յունական բանաստեղծութեանն: Սաստիկ ցնորք ազգին եւ ազգի ազգի կերպարանք առասպելաբանութեան հնդկային դիւցաբանութեանն՝ տան նիւթ յորդ ի վիպասանութիւնս [1]: Վաղմիկի ոմն ի ճարտարացն նոցա ի մեծ դիւցազնական բանաստեղծութեանն որ անուանեալ կոչի Ռամայանա, նկարէ զարշաւան դիւցազին Ռամայ (որ է ինքն Վիշնու աստուած մարմին առեալ) ի վերայ Ձէյլան կղզւոյ՝ առնուլ զկղզին. եւ Վյասա ոմն ի մատենին Մահա Բհարատա անուն՝ պատմէ յութեւտասն երգս զքաղաքային մարտ

1 Epos.

պատերազմի Պանտուաց եւ Կուրուաց առաջնորդութեամբ Կրիշնայ որ էր զարմեալ Վիշնու աստուած մարմնի զգեցեալ երկրորդ անգամ։ Այսց երկուց գլխաւոր գործոց որ իբրեւ ծայր իմն Հնդկային դիւցազնական վիպասանութեանն են (իբրեւ Հոմերոս Հնդկային), այլ եւս բազում մատեանք բանաստեղծաց նոցա գտեալ երթեալ նմանեցին (որպէս Ռագուանսա՝ զոր յօրինեալ է Կալիդասայ, Նալա՝ զարմանալի վասն ճշգիւ զիւրաքանչիւր նկարագիր բարուց յօրինելոյ եւ Բագաւատգիտա՝ որ է կատարեալ ինչ բովանդակութիւն հաւատոցն Հնդկաց)։ — Յետ վիպասանական բանաստեղծութեանն գայ քնարականն, սակայն տիրէ ի նմա ողբերգութեան իմն նկարագիր։ Ի կարգ իդիլեան[1] բանաստեղծութեան Հայի Գիտա Գովինդա՝ գործ հրաշակերտ Յայիտայ Գեւատայ, յարում զկեանս հովուութեանն Վիշնուայ նկարէ։ Յուսուցչական բանաստեղծութիւն Հայքն առակքն կամ առասպելք Պիդպայիայ։ — Նա ասանիկ եւ ճարտարագոյնն քան զամենայն ազգս բանաստեղծութեան՝ բանագործականն[2] ի գեղեցիկ յառաջադիմութիւն հասեալ է առ նոսա. ի բազում ճարտարագործ բանագործական մատենից երեւելի քան զամենայն է հռչակաւոր բանագործութիւնն բախտի՝ Սակոնտալա անուն, որ է մի ի պատուական մարգարտաց հնոցն բանաստեղծութեան, արժանի դնելոյ առընթեր գործոց ճարտարաց ամենայն ժամանակաց։ — Թէպէտ եւ բուն նկարագիր հնդկային մատենագրութեանն՝ բանաստեղծութիւնն է, սակայն յայլ եւս մատունս մարդկեղէն իմաստութեան երեւի յառաջադիմութիւն, մանաւանդ ի փիլիսոփայութեան. գտանեմք առ փիլիսոփայսն նոցա բազում այլ եւ այլ կերպարանս կամ ընթացս քննութեան, սրութիւն մտաց եւ խորութիւն մտածութեան։ Բայց քանզի ամենայն դպրութիւն նոցա ի մէջ Բրահմանացն զարգանայր, ի դէպ իմն էր թէ եւ փիլիսոփայական քննութիւնն ի սահմանս անդ կրօնից եւ զկրօնից եւեթ իցէ։ Յետոյ ուրեմն ի քնել յաճախագոյն հաղորդութեան ընդ արեւմտեայս՝ սկիզբն առ գիտութիւնն նոցա քննել ազատ ի կապանաց հինն դիւցաբանութեան։ Ընդ սոյն ի նմին ժամանակէ եւ այլ եւս ինչ գիտութիւնք, որպէս ուսողութիւն, բնական գիտութիւն, աստեղագիտութիւն սկսան զարգանալ։

Համեմատ այսմ մտաւոր յառաջադիմութեան է եւ լեզուն որով այն ամենայն աւանդեալ կայ։ Հին նուիրական լեզու Հնդկաց որ անուանեալ կոչի Սանսկրիտ, է մի ի կարգ մեծատուն եւ գեղեցիկ եւ կատարեալ լեզուաց ծանուցելոց մեզ, որում եւ ոչ մի ինչ լեզու ի նորագոյն լեզուաց յաղթէ։ Ի մեծութեան, ի ձեւս եւ ի նկարագրութեան հազիւ հազ թէ մերձենայ նմին յունական լեզու։ Շքեղ իմն յիշատակարան է նա եւ գեղեցիկ ցոյց մտաւոր

1 Idyllique. 2 Dramatique.

կրթութեան զոր յայնժամ երբեմն ունէին Հնդիկք։ Այժմ մեռեալ իմն լեզու է նոցա, միայն մատենագէտքն նոցա իմանան. որ առ վերնակողմամբ Գանգէս գետոյ բնակեալ են՝ յստակագոյն եւ մօտագոյն քան զամենայն Հնդիկս խօսին սանսկրիտերէն եւ իմանան։ Հնագոյն բարբառք ազգականք սանսկրիտ լեզուի կոչին Պրակրիտ, որովք վարեալ են երբեմն եւ ռաւէտքն Հնդկաց մանաւանդ ի բանագործական մատեանսն իւրեանց, յորժամ կանանց տացեն խօսել. քանզի համեմատեալ ընդ սանսկրիտայ՝ թուլագոյն եւ կնատագոյն է, որպէս իտալացի լեզու՝ համեմատեալ ընդ արի լեզուին Հռոմայեցւոց։ Երեւելի բարբառ ի Պրակրիտ բարբառոց է նուիրական լեզուն Ջենիզաց (Ջենազանց) ի Դեկկան։

Բայց սակայն չգտանեն հեռք պատմագրութեան ի մէջ բազմամբոխ մատենից, զոր ցայժմ նորագոյն քննութիւնք մատուցին մեզ առաջի, ոչ ինչ մատեան պատմութեան կամ բնաւ ժամանակագրութիւն ինչ գտնեալ այնչափ՝ որչափ Սինէացիքն ունին. այլ ամենայն իսկ դէպք եւ անցք անցեալք ընդ նոսա եւ ի վերջին եւս պատմական ժամանակի՝ ի կերպարանս բանաստեղծութեան են եւ նմին նկարեալ ամենեքին։

31

Յառաջին առասպելապատում ժամանակսն՝ ի բազում անձնիշխան տէրութիւնս բաժանեալ էր աշխարհն Հնդկաց, որոց գլխաւորք կային Ռաճայք (իշխանք), յորոց շատք հնազանդէին ումեմն Մահարաճայ (մեծի թագաւորի)։ Ի վերնակողմանսն Գանգիսի եւ գետոցն որ անդր հոսեն՝ տիրէին իբրեւ զթագաւորս՝ անուանեալ Որդիքն արեգական որ ի Բրամեայ նստէին. իսկ ի միջին եւ ի ստորին կողմանս գետոյն՝ Որդիքն լուսնի, որ ի Կրիշնայ կարգեալ գային՝ որպէս ասեն։ Փոփոխմունք կրօնից՝ որպիսի ինչ Բուդդայութեան տարածումն՝ յարուցին ընդ ժամանակս ժամանակս յոյժ մեծամեծս։ Զ Ռամա-Խանդրայէ՝ զորոյ կերպարանս առեալ Վիշնու՝ յարձակեալ ի Ձէյլան կղզի ապրեցոյց ի Տասարաթա արքայէ Այոդիայ՝ զօրիորդն Սիդա որ յափշտակեալն էր ի Ռաւանայ յիշխանէն դիւաց, իբրեւ զմեծէ ումեքէ աշխարհակալէ եւ դիւցազնէ յիշատակեն վէպքն Ռամայանայ։ Աշխարհակալութիւնք Աղեքսանդրի մեծի՝ որ եհաս մինչեւ ցՀիփասիս գետ (այժմ Սէթլէճ ի Փէնճապ) 328 ամօք յառաջ քան զՔր., յայտնագոյն եւ մեկին գործեն զպատմութիւն Հնդկաց։ եւ անտի եւ այսր հանապազորդ իմն տուրեւառիկ վաճառաշահութիւն հաստատեցաւ ընդ Եգիպտոսի եւ ընդ Առաջակողմանն Ասիոյ, եւ Յոյնք բազումք անդր գաղթեցին։ Յետ Աղեքսանդրի մեռանելոյ Անդրակոտտոս առ ընդ իւրով ձեռամբ զամենայն երկիրն որ է ի մէջ

Ինդոսի եւ Գանգիսի, եւ բաւական եղեւ ածել ի հաշտութիւն խաղաղութեան զՍելեւկոս Նիկանովր որ մինչեւ ցՊաղիբոթրա (Փաթնա) յառաջեալ մտեալ էր զի զնա նուաճեսցէ, եւ առ իւր կնութեան զդուստր նորա։ Իսկ որ յետ Անդրակոտայ պայազատք կացին, տիրեցին երկրին մինչեւ ցերկրորդ դար յառաջ քան զսկիզբն համարոյ մերոյ ժամանակին։

Ոչ է յարանց անուն Թագաւորաց յիշատակելոց ի յունացն մատենագրաց՝ զԱնդրակոտոս միայն ի տուչութիւնս Հնդկացն հաւաստեաւ կայ գտանել։ Հանդերձ այսու եւ առանձինն զրոյցք Հնդկաց յիշեն իբրեւ ի Թոռանց նորա զՎիկրամատիթա որ սակաւ ինչ յառաջ քան զԱւգոստոս Կայսր էր, որ զՍակս (զՍկիւթացիս որոց զՅունական Բակտրիացիսն փոխանակեալ էր) հալածական ի հիւսիսային կողմանցն Հնդկաց աշխարհին եհան, 60 ամօք յառաջ քան զՔր.։ Առ նովաւ երկրորդ դար էր ծաղկելոյ դպրութեանն Հնդկաց, եւ Թագաւորն յապարանս նստուցանէր զերեւելի իմաստունս եւ զպատուեալս յորոց մի Կաղիդաս էր որ զՍակունտալա բանաստեղծութիւնն գրեաց։ Ապա յիշի Վիկրամատիթա Բ. որ յամի 191 յետ Քր. առ զտէրութիւնն, առ որով աղանդք իսկ Բրամանաց եւ Բուդդայեանց ընդ միմեանս գային ի վէճ մեծաւ զօրութեամբ, ապա յետոյ եւ Վիկրամատիթա Գ. որ տիրեաց յամի 441 յետ Քր.։ Ամենեքին սոքա էին հոյակապք ի Թագաւորութեան աշխարհացն Գանգիսի, որոյ միջավայր Այոտիյա (Աւտէ) էր, որ յայլ եւ յայլ ժամանակս ազգի ազգի օրինակօք ի Փենճապ կամ ի Դեկկան ձգեալ տարածեցաւ։ Այս Թագաւորութիւն, յորում որդի ճառեալ երեք Թագաւորքն տիրեցին՝ ձգեալ յաւականէր մինչեւ ցամն 805 յետ Քր. եւ Թագաւորութեան էին սահմանք մեծատարածք։ Ընդ ատին ի ժամանակէն Անդրակոտայ տեւէր հաղորդութիւն Հնդկաց ընդ Յունաց եւ ապա ընդ Հռոմայեցւոց, որպէս յայտ է ի պատմութենէ հրեշտակութեանց Թագաւորացն Հնդկաց առ ինքնակալսն Հռոմայեցւոց, մինչեւ յետոյ ուրեմն ի տիրել ի վերայ նոցա Արաբացւոցն (805) հատաւ անմիջնորդական հաղորդութիւն Հնդկաց ընդ Առաջակողման Ասիոյ եւ Եւրոպայ։

(Այս ինչ առանց իրիք երկմտութեան է թէ Հնդիկք վաղ իսկ ի սկզբանէ ունէին հաղորդութիւն ընդ արեւելս՝ ընդ հովտին Հովանգոյ եւ Հանչիկկեան գետոց այս ինքն ընդ Չինէացւոց աշխարհին։ — Չինէացւոց աշխարհ ըստ այժմու ընդարձակութեանն է գրեթէ կիսովն հաւասար մեծութեան Եւրոպացւոց աշխարհին, մեծաւ մասամբ փակեալ եւ ամրացեալ բնական սահմանօք. անապատք եւ լերինք բարձրաբերձք բաժանեն զնա յայլոց կողմանց Ասիացւոց աշխարհի. պտղաբեր է երկիրն, կան ի նմա կարգաւ խոխոմք եւ ընթանան գետք հզօրք եւ մեծամեծք։

* Ի բուն հին ժամանակս (որպէս հաշուեն 3000 ամ նախ քան Ք՛Ն.) ի բաժանել զաղթականաց ի կողմանց Վերին Ասիայ՝ եկին, ասեն, գունդք ինչ գաղթականաց՝ նահապետք Սինէացւոցն ի բարձանց Կուէնլիւնայ, խաղացին ի խոնարհ ընդ հովիտն Հօանկ-գոյեայ եւ իջին ի գեղեցիկ դաշտավայրսն Շանսի եւ Շէնսի, եւ տարածեցան ի պտղաբեր երկրի անդ որ ի միջի է Հօանգոյ եւ Եանչիկկիան գետոց, նուաճեալ զհին աւտարական բնակիչսն (Միաւ-ոչէ) զոր անդ գտին։ Յիմաստնոց անտի կամ ի թագաւորաց որ երեւելի լեալն իցեն առ նոսա, յիշին ի հին զրոյցսն նոցա Ֆուհի եւ Յայօ՝ երկոքին բարերարք ազգին, ուսուցիչք եւ ամրիչք քաղ-քենութեան նոցա. պատմեն նոյն զրոյցք վասն Ջրհեղեղաց որ առ երկոքումբք թագաւորօքն այնոքիւք լեալ իցեն։ — Ապա ուրեմն ի զարմէ հարստութեանն Չուեանց եւ Կոնֆուկիոս իմաստուն (յամի իբրեւ 500 նախ քան Ք՛Ն.) որ եղեւ նոցին օրէնսդիր եւ կարգիչ կրօնիցն նոցա հնգեքումբք գրովք իւրովք (Կինգ). Թէ-պէտ եւ ընկալան յետոյ կրօնք նոցա խառնուած ի վարդապետու-թենէն Բուդդայ, որ եմուտ առ նոսա յամի իբրեւ 60 յառաջ քան Ք՛Ն.։ Սինէացիք Ֆօ կոչեն զԲուդդայն, իսկ Կորէն-Սինէա-ցիք եւ Ցուն-Սինէացիք՝ Ֆատ։

Ի կարգս թագաւորաց նոցա զոր մի ըստ միոջէ գրեն ժամա-նակագիրք նոցա՝ սկսանին երեւել նշմարանք ինչ ստուգութեան ի ժամանակէ անտի թագաւորութեանն Խուայ (1452 յառաջ քան Ք՛Ն.) առեալ մանաւանդ ի մատենէն Կոնֆուկեայ։ — Ի տէրութենէ Խուայ մինչեւ ցայժմու թագակալ տոհմն Չինկ կամ Թայ-ցին՝ 22 կայսերական հարստութիւնս յիշատակեն ժամանակագիր մատեանքն Սինէացւոց։ Երեք առաջինի տոհմք, ասեն, անդստին յամէ 1767 մինչեւ ց258 նախ քան Ք՛Ն. տիրեալ։ Ի ժամանակս ամացն վերջնոց Ցի-Հօանկ ոմն գիւցազն Սինէա-ցի համբաւեն լեալ, որոյ, ասեն, եկեալ ողողեալ յաձախա-գունդ բազմաստարած բանակօք, զամենայն զփոքր իշխանս եւ զպետս իսպառ սպառ եբարձ ի միջոյ, եւ զամենայն աշխարհն Սինէացւոց խառնեաց ի մի թագաւորութիւն, եւ տիրեաց մինչեւ ց207 յառաջ քան Ք՛Ն.։ Այս իշխան, որպէս ասեն, էր նախնի այժմու կայսերական տոհմին Թայ-ցին որ յայն սակս պանծա-ցեալ յօրանայ յիւր երիցագոյն նախնութիւն։ — Գիւտ զրոշմելոյ մատենից, պատերազմական փոշւոյ եւ յախճապակւոյ՝ ընծայի Սի-նէացւոցն յառաջ քան զգիւտ Եւրոպացւոցն։ Սովորական իմն էր յախճապակի ի Յապոնացւոց աշխարհին՝ որ ի Սինէացւոց անտի ընկալաւ հրահանգս եւ կրթութիւն։ — Մեծ ինչ արգել մտաւոր յառաջադիմութեան այսր հին ազգի էր այն իսկ, զի գիր նոցա ոչ թէ նշանակ ձայնից այլ անուանց էր, եւ այնպէս լեզուն եւս նոցա աղքատ է յոյժ եւ համօրէն իսկ ազգն այն հին՝ մանուկ է տակաւին։)

32

Եգիպտացւոց եւ Հնդկաց աշխարհք էին երկու ծայրք ընդ միջեանս հաղորդութեան հնոցն ազգաց, սակայն բնակիչք նոցա քան զամենայն աշխարհաց՝ առաւել ունէին նմանութիւն ի քաղաքային յօրինուածութեան, ի կրթութեան, յարուեստս, ի վարս եւ ի բարոյս իւրեանց։

«Յօրինուած Տէրութեանց հնոցն Հնդկաց եւ հնոցն Եգիպտացւոց յայտնի իսկ զնոյն նկարագիր ունին։ Տէրութիւնքն որ անդ են, քրմաց պետութիւնք են։ Օրէնսդրութիւն եւ ամենայն խելամտութիւն գիտութեանց ի ցեղին քրմաց է, որով զնեն չափ ճոխութեան թագաւորացն, որ ի ցեղէ զինուորաց ընտրին։ Արքունիք նոցա ամենեւին իսկ նման են միմեանց։ Իշխանութիւն եւ գործք նոցա նոյն են, նա եւ սպասաւորք իսկ նոցա չեն ընդհատ ի միմեանց։ Հաստատել նորոց տէրութեանց եւ տարածանել քաղաքային կրթութեան, թուի ինձ թէ յերկոսին տէրութիւնս եւս ամենեւին իսկ զմիօրինակ ընթացս իցեն ընթացեալ։ Եւ յԵգիպտոս եւս՝ զառաջինն բազում փոքր հարստութիւնք էին, որք այնու՝ զի անձուկ էր վայրն, դիւրագոյն եւ հաստատագոյն եւս ի մի միահեծան տէրութիւն գալ եւ միաւորել կարէին, ուր ի Հնդիկս բնութիւնն իսկ լերամբք, անապատիւք եւ գետովք խափան այնպիսի միաւորութեանն լինէր։

Յօրինուածութիւնն քաղաքի յերկոսին տէրութիւնս եւս հաստատեալ էր ի բաժանման ցեղից ինչ ի միմեանց. բարձրագոյն ցեղքն ամենեւին իսկ նման են միմեանց, միայն խոնարհագոյնքն այլակերպք են, եւ այնր պատճառք՝ տեղական հանգամանքն են։ Ցեղք անսուրբք որպէս յԵգիպտոս՝ նոյնպէս եւ ի Հնդիկս խտրին ի սրբոց։ Ցեղքն քրմաց յերկոսին տէրութիւնս բազմապատիկ նման են միմեանց։ Աստուածք եւ իրաւունք նոյն են նոցա, օրինակ կենացն ի նոյնպիսի կարգս հաստատեալ է, գլուխք գերծեալք եւ զգեստք կտաւիք հասարակ են երկոցունցն։ Ունին նոքա կանոնս, այլ չգոն անդ քրմուհիք։ Ունին գիրս նուիրականս, զորս նոցա միայն ընթեռնուլ համարձակ է։ Իշխանութիւն նոցա ի նոյնպիսի հնարս հաստատեալ է. ոչ եթէ քուրմք միայն են նոքա, այլ եւ աստեղագէտք եւս եւ բժիշկք, դատաւորք՝ այլովքն հանդերձ։ Որով ճոխութիւն նոցա առհասարակ ի խելամտութեան գիտութեանց հաստատեալ է։ Եւ զինուորացն եւս ցեղք ունին բազում ինչ նմանութիւն ընդ միմեանս, միայն Եգիպտացւոցն առաւել հզօրագոյն էր, բայց սակայն եւ նոքա եւս տկարեցան երթալ վատարանդի։ Զգեստք նոցա եւ հանդերձանք թուին ինձ թէ նման միմեանց իցեն։ Ունէին նոքա կառս պատերազմի, այլ ոչ այնչափ հեծելազօրս, միայն՝ զի Եգիպտացիք չարկանէին ի կիր փիղս։ Սեպհական ստացուածս գետնոյ ունէին զառաջինն որպէս Եգիպտացիք նոյնպէս եւ Հնդիկք։ Յովսէփ ի ժամանակի տիեզերական սովոյն զամենայն երկիրն յառաջին ստացչաց՝ յարքունիս ստացաւ։ Առանց երկմտութեան է թէ ոմանք յաստուածութեանց Եգիպտացւոց եւ Հնդկաց ի նոյն տեսիլս հաստատեալ են, այլ ոչ զայնր զհետ գայ, թէ ի միմեանց առեալ իցեն նոքա զնոսա։ Պաշտօնն Լինգամայ (որ էր նշանակ ծննդականութեան) հասարակ էր եւ Եգիպտացւոց եւ Հնդկաց, այլ չիցէ ինչ հնար զի եւ երկոքին եւս առանձինն յանձանց զնոյն հնարեալ իցեն։

Բայց սակայն զարմանալի է նմանութիւնն որ յարտաքին պաշտամանն կայցէ։ Պաշտօն նոցա ի սրբութիւնս ինչ եւ ի նուիրական

տեղիս հաստատեալ է։ Զոհք արեամբ եւ առանց արեան հասարակ են եւ երկոցունց եւս։ Կրօնք նոցա պահանջէին երթալ պանդխտութեամբ ի տեղիս ինչ նուիրականս, եւ անտի իսկ են բազմամբոխ ժողովք մարդկան ի տօնս։ Ընդ պանդխտութեանցն բազում ինչ ապաշխարութիւնք եւ պատարագք խառն էին։ Ոչ միայն լուանալն ի գետս սրբութիւն էր, այլ եւ հեղձնուլն իսկ գլխովին ի նոսին։ Ճեմք (թափօրք) ամենեւին իսկ նման են միմեանց։ Զպատկերս դիցն ոչ միայն ի ձեռս բարձեալ տանէին, այլ եւ կառօք ի մեհենաց ի մեհեանս շրջեցուցանէին։ Պաշտօն անասնոց եւ յերկոսին եւս գտանի։ Զցուլն Նունդի պաշտեն Հնդիկք, որպէս Եգիպտացիքն՝ զԱպիս։ Կովն յերկոսին եւս նուիրական է, չէ մարթ նուիրել զնա որպէս առ Նեղոս գետով նոյնպէս եւ առ Գանգիսիւ։ Անասունք զոհիցն յերկոսին եւս տէրութիւնս մեծաւ խնամով ընտրին։ Տեսիլք երկոցունց զհանգամանս հոգւոց յետ մահուան՝ գրեթէ նոյն են։ Վարդապետութիւն քրմացն ընդունի զփոփոխումն հոգւոց։ Ռամիկն երկոցունց զմի եւ զնոյն հասարակ կարծիս ունի զՀադեսայ (զՊղուտոնայ կամ զդժոխոց)։ Նա եւ նշանաւոր դատաստան Եգիպտացւոց զմեռելոց գտանի առ Հնդիկս զարմանալի իմն նմանութեամբ։

Արուեստքն առ երկոսին եւս աղինս զնոյն ընթացս ունէին։ Արուեստն ճարտարապետութեան գլխաւոր քան զամենայն արուեստս էր, որոց ընկեր էին առ երկոսին եւս՝ քանդակագործութիւն եւ նկարչութիւն։ Թէպէտ եւ եգիպտական ճարտարապետութիւնն չէ ամենեւին նոյն ընդ Հնդկաց, այլ նմանութիւն իմն ընթացից երկոցունցն յայս յանդիման երեւի։ Հնդկացն ճարտարապետութիւն ի շինուածոց այրից ծագէր։ Զնոյն նկարագիր ունի գրեթէ եւ եգիպտականն։ Ներքին յօրինուած մեծամեծ տաճարաց, մասունքն յորոց կազմեալ են, գուիթք հարթ առաստաղք եւ սեամք յարդարեալք, ձեւն յուրանաձեւ մեծամեծ դրանց՝ հասարակաց են երկոցունց ազգացն։ Ի զարդս նոյն ճաշակ է նոցա։ Յաղթ պատկերք դից եւ անասնոց, քանդակք յորմս ծեփեալս կճախառն կրով, եւ նկարեալս երանգօք, դրօշք ի զարդ մտից նուիրական տեղեաց ի տօնական աւուրս՝ հասարակաց են երկոցունցն։ Բայց սակայն գոն եւ այլակերպութիւնք ինչ։ Նկարագիր արուեստիցն մի եւ նոյն է յերկոսին։ Ի խաղալն յառաջադէմ յայս յանդիման երեւին այլազունակ վայրական հանգամանք․ որպիսի ինչ՝ զարդք վերնախարսխաց սեանցն յիւրաքանչիւր յերկուց ազգաց անտի․ ի կերպարանաց բնիկ տնկոց աշխարհին առեալ են։ Դարձեալ է եւ այլ ինչ խտիր մեծ։ Ի Հնդիկս այրքն յորս այրէին զդիակունս մեռելոց, յօրինեալ էին ի բնակութիւն կենդանեաց․ յԵգիպտոս՝ ուր զամենայն հնարս հնարէին առ ի պահելոյ զնոսա անեղծ, յօրինեալ էին ի բնակութիւն մեռելոց։ Քանդակագործութիւն եւ նկարչութիւն գրեթէ ի նոյն աստիճան հասեալ են։ Երկոքին եւս թեւամուխ լինէին մեծամեծ ինչ իրս ի քանդակսն յանդիման կացուցանել, եւ թերեւս Եգիպտացիքն առաւել են յայսմիկ քան զՀնդիկս։ Նկարչութիւնն յերկոսին եւս առանց խառնուածոյ երանգոց էր եւ առանց նմանահանութեան[1]։

Երկոցունց եւս ազգաց էին մատենագրութիւնք, այլ Եգիպտացւոց, որչափ ինչ յայտ է մեզ, չէին այնչափ բանաստեղծական մատեանք որպէս Հնդկաց։ Թուի ինձ թէ չէին նոցա դիւցազնական

1 Perspective.

երգք, յոր հաստատեալ կայր կրթութիւն ծաղկեցեալ ի Հնդիկս։ Պատմական տեղեկութիւնք, առանց հաստատուն ժամանակական կանոնաց, յերկուսին եւս ակրութիւնս բովանդակեալ կային յազգահամարս թագաւորաց եւ ի պատմութիւնս ինչ զգործոց ոմանց ի նոցանէ։

Բայց սակայն այս ամենայն նմանութիւնք չմարթին ի վեր քան զառաւելան հաւանութեան հանել զկարծիսն՝ թէ բարձրագոյն ցեղքն Հնդկաց յեգիպտացւոց եւ կամ սոցայն ի Հնդկաց սերեալ իցեն, մանաւանդ յորժամ զայնչափ այլակերպութիւնս եւս որ զմտաւ ածիցէ»[1]։

Ե

Հայքն Արիոս գետոյ — Արեաց կամ Զենդիկ ազգ։

33

Աղբիւրք. Զենդաւեստայն — եւ նորին թարգմանութիւն հանդերձ տեղեկութեամբք զոր արարեալ է Անկետիլ տիւ Պերրոն գաղղիացի, եւ յաւելուածն ի նմին ի Կլէուկերայ գերմանացւոյ. եւ Ռոդէի գերմանացւոյ՝ վասն նախկական զրուցաց Բակտրիացւոց, Մարաց եւ Պարսից։ — Նշանաւոր իմն լինին ի հնոց անտի վասն պատմութեան նոցա՝ պատմագիրք Յունաց, առաւել ինչ եւ Եբրայեցւոցն։

ԵՐԿԻՐՆ որ ձգեալ տարածանի յԻնդոս գետոյ մինչեւ անդր իսկ ի Տիգրիս (բաց յԱսորեստանէ)՝ բաժանեալ էր ի մանր մանր բնակութիւնս ցեղից ինչ. ուստի եւ սահմանք էին յարեւելից՝ աշխարհն Հնդկաց, ի հիւսիսոյ՝ Յաքսարտէս (Սեհոն) գետ եւ ծովն Կասպից, յարեւմտից՝ Հայոց, Ասորեստանեաց եւ Բաբելացւոց աշխարհ, ի հարաւոյ՝ ծովն կամ ծոցն Պարսից։ Ըստ ծովեզերքն կայ կարգաւ պտղաբեր աշխարհն Սուսիան առ երի Բաբելացւոց հանդերձ գլխաւոր քաղաքաւն Շաւշ կամ Շուշան, առ երի նորա յարեւելից՝ Պարսկաստան, յորում արքունական քաղաքն Պերսեպոլիս (Պասարգադա), եւ առ երի նորա Կարմանիա, եւ առ սորա երի Գեդրոսիա՝ անպտղաբեր ինչ աշխարհ առ սահմանօքն Հնդկաց։ — Ի հիւսիսոյ սոցա ձգեալ նոյնպէս յարեւմտից կայ լեռնայինն Մարաստան առ երի Ասորեստանի եւ Հայոց աշխարհին, եւ գլխաւոր քաղաք Էկբատանք, առ երի նորա յարեւելից՝ Պարթեւաստան, առ սորա երի բուն Արիք եւ առաջ Արաքոսիա՝ երկիր մեծատուն առ սահմանօքն Հնդկաց։ — Ի հիւսիսոյ սոցա յարեւելից ծովուն Կասպից՝ Վրկանք, առընթեր նոցա յարեւելից Մարգիանէ եւ առ սոցա երի Բակտրիացիք (հանդերձ Սոգդիացւովք), որոց գլխաւոր քաղաքք երեւելիք վաճառականութեամբ՝ Բակտրիք եւ Մարականդ (Սամարքանդ)։

Ամենեքին սոքա էին ցեղք տոհմաբանականք ազգակիցք միմեանց, եւ հասարակաց անուն էր նոցա Արիք. այժմ սովորութիւն է յանուանէ մատենից կրօնիցն նոցա կոչել զնոսա եւ Զենդիկ ազգ։ Երեք ցեղք ի նոցանէ եղեն երեւելիք, եւ կարգաւ կալան զմնացեալսն ընդ իշխանութեամբ՝ Բակտրիացիք, Մարք եւ

1 Հերեն, Ցեռնչք ի վերայ հնոց առ- հին պատմութիւնէ Հնդկաց. եղ 509. դաց. Ա. Յուսէ. Ա. Մառն. հաստուածք ի Վիեննա 1817։

Պահլաւիկք, որպէս եւ երեք երեւելի ազգակից բարբառք միոյ լեզուի նոցա այժմ ընտրին ի գիտնոց՝ զանդիկ լեզու Բակտրիացւոցն, պահլաւիկ լեզու Մարացն եւ պարսիկ լեզու Պարսիցն:

34

1. Քաղաքային եւ կրօնից հրահանգք նոցա՝ ի Բակտրիացւոց առ Ոքսոս գետով սկսաւ տարածանել: Թագաւորութիւն Բակտրիացւոցն քրմական պետութիւն էր, բաժանեալ ի չորս տոհմս: Քուրմքն որ եւ մոգքն կոչէին՝ յերիս իմն կարգս բաժանեալ էին, ի Հարպետս (աշակերտս), ի Մոպետս (վարդապետս), ի Դաստուր Մոպետս (կատարեալ վարդապետս)[1]. սոքա էին յայտնիչք հանդերձելոց, գիտունք նոցա եւ թարգմանք Աստուծոյ կամացն, եւ զոհք առաջի նոցա մատչէին, եւ օրէնսդէտք՝ նմին իրի ազդեցութիւն մեծ ի վերայ ազգին ունէին: Երկրորդ զինուորացն տոհմն էր: Երրորդ մշակացն՝ որ յոյժ մեծարոյ էր առ նոսա: Չորրորդ տոհմն ձեռագիտացն եւ վաճառականացն: Երեւելի եւ հռչակաւոր էր առ հինսն վաճառականութիւն Բակտրիայ եւ Մարականդայ. քանզի Բակտրիք գլուխ էին ճանապարհաց եկելոց ի Հնդկաց աշխարհէն եւ յասկեւէտ բարձու կողմանց միջնոյ Ասիոյ եւ ի Սերիկայ. եւ ի վերայ Ոքսոս գետոյ տանէին զվաճառսն ի ծովն Կասպից (քանզի յայնժամ ունէր գետն հաղորդութիւն ընդ ծովուն), եւ անտի մատնէին ի Կուր եւ յԵրասխ գետ Հայոց աշխարհին, ապա փոխէին ի Պոնտոս Եւքսինոս ափանել յԱսիա եւ յԵւրոպէ, եւ կամ ընդ Բաբելոն մինչեւ ցնաւահանգիստս Փիւնիկեցւոցն:

Օրէնսդրութիւն եւ վարդապետութիւն յառաջագոյն իմն կրօնից ընծայեցոյց նոցա՝ կամ զոր ունէինն փոփոխեաց Զրադաշտ կամ Զրադեշտ, որ էրն յաւուրսն Վշտասպայ արքայի նոցա ըստ նմանութեան Կոմփուկեայ ի Չինէացւոց աշխարհին: Այն ամենայն բովանդակեալ կայ ի նուիրական գիրսն՝ որ անուանեալ կոչի Զենդ Աւեստա որ թարգմանի Կենդանի բան, զոր Զրադաշտի իսկ պատմեն գրեալ. ի 21 գրոց անտի՝ առաջին եւ հնագոյն միայն մնացեալ է Վենդիդատ անուն, յորում բովանդակեալ կայ դաւանութիւն փիլիսոփայութեան եւ քաղաքական սկզբանցն Զրադաշտի եւ օրէնք աստուածոցն պաշտաման եւ օրէնք դատաստանաց: Այն իմն են աղէտք զի սա միայն է երեւելի ինչ գործ՝ մնացեալ ի հին զանդիկ մատենագրութենէ. քանզի Իզաշնայն եւ Յաշտասեան մատեանք՝ ժողովածոյք իմն աղօթից են, եւ Բունդահաշն (պահլաւիկ լեզուաւ) զվարդապետութիւնս ինչ Զենդ Աւեստին առնէ եւեթ դիւրիմացս ռամկին:

1 Զենդ. Բ: Տես եւ Եղիշ. Պատմ. Վարդան. Ը. էջ 318. Գ. էջ 106:

Որպէս Եթովպացւոցն եւ Հնդկաց՝ նոյնպէս եւ Բակտրիացւոց քրմական պետութեանն սկիզբն անկանի ի ժամանակս՝ յորս չմարթի գտանել ստոյգ պատմութիւնս։ Միայն առաջին երկու փարգարդք (գիրք) Զենդաւեստին ունին պատմական ինչ յիշատակս որ բազում իմն կարօտ մեկնութեանց են։ Ըստ սոցին՝ առաջին երեւելի այր եւ թագաւոր որ զնոսա ի թափառական հովուութենէ բնակեցոյց ի Բակտրիա կամ ի Վերիա՝ է Ճեմշիդ կամ Ճամշիդ։

Այս բնակութիւն աշխարհին պալատացիկ իմն օրինակաւ նկարի անդ. որպէս թէ երբեմն հերձեալ պատառէր երկիր՝ ոսկեղէն եւ աստուածապարգեւ սուսերաւ, շնչաւորս փոքունս եւ մեծամեծս պճնահեռեւ ծնուցանէր բազում յաճախութեամբ, ուր յառաջն չգոյր եւ չէր իսկ ինչ ի մէջի յայնպիսեացն. եւ Ճեմշիդ լի առնէր զաշխարհն ամենայն՝ կարմրատեսիլ հրաշոքն, այս ինքն նուիրական պաշտամամբք եւ աստուածպաշտութեան հրահանգօք։ Ճեմշիդ արքայ էր գլուխ ազգացն եւ անդէոց, եւ արար նա զերկիրն ամենայն չէն բարեշէն։ Երկիրն որ առաւ եւ բաժանեցաւ ըստ համեմատութեան նուիրական իմն ընտրութեանց՝ է Վերիէնէ կամ Արիաստան, որոյ գլխաւոր դղեակն Վիր կամ Վարճեմկերտ՝ է թագաւորակաց կայանք Ճեմշիդայ։ Արտաքայքն ցանկ ոսկեղէնք զամենայն որ ինչ ազնիւ առ ունել էր՝ բուսուցանէին. այսպիսի ինչ էր վայրն։ Մանկտին անդ ցածունք էին, միշտ պատանիք, փափկասունք, մորթագեղք։ Ճեմշիդ յօրինեաց ճանապարհս. 9 ճանապարհս ի մեծատարած վայրս, եւ 6՝ ի տեղիս որոց չափ ինչ ընդարձակութիւն էր, եւ 3՝ ի սակաւանիստ տեղիս։ Ած բնակեցոյց նա առ ճանապարհօքն մեծատարած տեղեաց արս 1000 եւ կանայս 1000, առ ճանապարհօք տեղեացն որոց միջին իմն մեծութիւն էր՝ 600, իսկ առ ճանապարհօք սակաւանիստ վայրացն՝ 300։ Այսպէս յօրինեալ շինեաց նա իւրով ոսկեղէն սուսերաւն զՎէր կամ զՎար (զԱրիաստան)։

Ի Վարճեմկերտ տիրեցին մի ըստ միոջէ պայազատք Ճեմշիդայ ի տոհմէ անտի նորա՝ մինչեւ ցՓերիդուն որդի դստեր Ճեմշիդայ։ (Թուի թէ այս անուանք թագաւորաց Ճեմշէդ, Փերիդուն՝ հարստութիւնս մանաւանդ ակնարկիցեն քան թէ առանձինն թագաւորս։) Փերիդունեայ որդիք անկան ընդ միմեանս եւ թագաւորութիւնն բաժանեցաւ ի թագաւորութիւն Տուրայ, որ էր երիցագոյն որդի Փերիդունեայ ի հիւսիսակողմն Ոքսոսի կամ Գեհոնի՝ (որ կոչեցաւ Տուրան), եւ ի թագաւորութիւն Իրիդայ, ի հարաւակողմն գետոյն (որ կոչեցաւ Իրան)։ Տուր յաղթել յաղթեաց Իրիդայ, բայց սորա դուստր պրծեալ ապրեցաւ։ Ի սորա տոհմէն յարեաւ այր Մինուչար, որ զիրան ի Տուրանեանց անտի թափեալ հան, եւ յայնմ հետէ երկու թագաւորութիւնք կային յար միմեանց։ ԶՄինուչար եւս պայազատեաց ի տէրութեան Իրանայ Կէկոբադ, որով սկիզբն լինի հարստութեան Կէանեանց փոխանակ Պիշդադեանց հարստութեան որ ցայնժամ տիրէր, թէպէտ եւ չէ մարթ ի զենդեան մատենիցն ցուցանել թէ ղիարդ անց տէրութիւնն ի Կէանեանս։ Թերեւս այն այլակերպութիւն Կէ (Կաւա) անուան միայն է, որ նշանակէ թագաւոր, զոր ի Կոբադայ հետէ սկսան կրել իշխանքն, ուստի թուի թէ Կէանեանք յաջորդք Մինուչարայ էին։ Առ Կէ-Գուստասպեաւ կամ Կաւա-Վշտասպաւ՝ որ էր թագաւոր հինգերորդ ի Կէանեանց անտի եւ որդի Արուատասպայ՝ եկաց Զրադաշտ, որով առնի փոխման ճառից մատենիցն Զենդայ։ — Այսչափ ինչ մթութեամբ ամփոփի ի բուն հին պատմութենէ կողմանցն Բակտրիացւոց։

35

2. Առաւել քան զամս զօրացան Մարք, որոց թագաւորութեանն յօրինուած ակարացեալ իմն քրմական պետութիւն էր։ ի 6 տոհմս բաժանեալ էին. մեծարոյ քան զամենեսին՝ մոգուցն էր։

Առ Նինոսիւ, ասեն, անկեալ նոցա ընդ հնազանդութեամբ Ասորեստանեաց առ ժամանակօք Փառնասայ իշխանին իւրեանց։ Այլ Վարբակէս Մար յաղթէ մօտ ուրեմն յամի 875/800 առ. զմեծ միաւորեալ թագաւորութիւն Ասորեստանեաց և Բաբելացւոց, ըստ առանձինն իմն պատմութեան Կտեսեայ († 860)։ Նորին պայազատք՝ զորոց մի ըստ միոջէ պատմէ Կտեսիաս, թերևս յարեւելեանն Ասիա տիրեցին, քանզի բուն իսկ Մարք էին յայնժամ՝ ըստ գրոցն պատմութեանն ընդ հնազանդութեամբ Ասորեստանեացն թագաւորութեան[1]։ Զոր Կտեսիան յիշէ, են Մանդաւկէս յամի իբրեւ 860, Սոսարմոս՝ 810, Արտիկաս՝ 780, Արբիանէս՝ 730, — Արտէոս կամ Դէիովկէս յամի իբրեւ 710։

Բայց յետ պարտութեանն Սենեքերիմայ եղին Մարք յազատութիւն. և յետ բազում ամաց անտէրընչութեան՝ ընտրեցին (որպէս Հերոդոտոս պատմէ) զԴէիովկէս կամ զԱրփաքսադ վասն խոհեմութեանն և արդարութեան ի թագաւորութիւն (710)։ Էր նորա մարտ պատերազմի սաստիկ ընդ Կադուսիացւոց. յայնմ ճակատու բազումք ի հնազանդելոց նորա յետս կացին։ Զայն տեսեալ և զմտաւ ևս ածեալ ընդելացուցանել զժողովուրդն ի կարգ և ի յօրինուածութիւն, հարկ համարեցաւ անհնարին խրատութիւն ի կիր արկանել, և եղև ահագին յոյժ։ Մեծացոյց նա զԷկբատանս, զքաղաքն զգլխաւոր արքայութեան իւրոյ. ած զնովաւ պարիսպս եւթնպատիկ, իւրաքանչիւր որմ յորմոցն արտաքուստ ի ներքս բարձրագոյն քան զմիմեանս էին, և անցանէր՝ այլ և այլ գոյն, ի միջի անդ որմոցն կային տունք բնակութեան, աշտարակք շուրջանակի հարեւր կանգուն ի բարձրութիւն, և դրունք իբրեւ զբրգունս. և չափ քաղաքին շուրջանակի 4 1/2 մղոն. անդ էին ապարանք արքունի յորում բնակէր Դէիովկէս։ Այլ ապա ուրեմն ի պարտութիւն մատնեալ վախճանեցաւ Արփաքսադ յարքայէն Ասորեստանեաց ի Սաւսդուքինեայ[2]։

Փրաւորտէս (կամ Արտինէս) նորին որդի (յամի իբրեւ 660/630) արկ ի ներ զՊարսիկս, և առ զԱսիա մինչեւ ցԱղիւս գետ. ապա կամէր կործանել և զթագաւորութիւնն Ասորեստանեաց, բայց առ Նինուէիւ ի պարտութիւն մատնեալ անկաւ ի ճակատուն։ Կիաքսարէս (կամ Ասուերոս յամի իբրեւ 635) կամէր զհօրն վրէժ խնդրել և տանէր յառաջ զպատերազմն յաղթութեամբ. բայց իբրեւ Սկիւթացւոց գունդք ի լերանցն Կովկասու իջեալ տարա-

1 Տես Դ. Թագ. ԺԷ. 6. ԺԸ. 11։ Ա. Մնաց. Ե. 26։ 2 Տես Յուդիթ Ա. 1—6։

ծեցան ի վերայ կողմանցն Ասորւոց՝ ձնդեալ Կիաքսար յետս, եւ փրկեցաւ այնպէս քաղաքն Նինուէացւոց։ Յետ 28 ամաց վերագոյն իշխանութեան, մանաւանդ հեռացոյց Կիաքսարէս զՍկիւթացիսն (յամի իբրեւ 608)։ Իսկ հնդամեայ պատերազմին զոր ընդ Լիւդացիսն ունէր՝ արար վախճան նուաղութիւն արեգական յամին իբրեւ 595, որ է ամ վախճանին Կիաքսարայ։ — Յամի իբրեւ 606 միաբանեալ էր նա ընդ Նաբուպաղասարայ եւ կործանեալ զտէրութիւնն Ասորեստանեայց եւ խառնեալ ընդ թագաւորութեան իւրում։

Աժդահակ (կամ Աստյաղան կամ Արշաւիր) նորին որդի թագաւորեաց ամս 35 առ. մեծազօրն Նաբուքոդոնոսորաւ, բայց էր խաղաղութեամբ ընդ նմա։ Նմին հակառակ Կիաքսար Բ. (կամ Գուարեհ Մար) նորին որդի էր պատերազմաւ ընդ Թագաւորացն Բաբելացւոց, եւ տիրեաց իսկ նոցա (62 ամաց) միաբանութեամբ ընդ Պարսից՝ որոց թագաւոր Կամբիւսէս փեսայացեալ էր քեռն նորա Մանդանեայ։

36

3. Զկրօնս եւ զօրէնս Բակտրիացւոցն եւ զքաղաքային եւ զարքունեաց կարգս եւ զյօրինուածութիւն Մարացն միաւորեալ ժառանգեցին Պարսիկք։ Սոքա էին ազգք տուարածականք եւ ազատ ի զեղծութենէ վարուց, եւ բաժանէին մանաւանդ յերիս ցեղս զինուորականս, յերիս ցեղս մշակականս եւ յերիս ցեղս հովուականս։ — Ազնուագոյն ի զինուորական ցեղէց անուն էր Պասարգադացն ցեղն եւ ի ցեղի անդ տոհմ երեւելի՝ Աքեմենեանն։ Յայսմ տոհմէ սերէր Ագրադատ՝ որ է ինքն Կիւրոս[1] որդի Կամբիւսեայ եւ Մանդանեայ դստեր Աժդահակայ Մարաց թագաւորի, որ հանն իսկ զՊարսիկսն յառաջին կարգ ի մէջ Արեաց ազգին։ Այլ թէ որպիսի ինչ օրինակաւ այն դիպեցաւ՝ հակառակս ինչ միմեանց մեկնագրեն Հերոդոտոս, Կտեսիաս եւ Քսենոփոն։

Ըստ Հերոդոտեայ, Կիւրոս զօրութեամբ զինու յինքն փոխարեաց զտէրութիւն Մարաց, որպէս զիարդ յառաջագոյն քան զծնունդ նորա կանխաւ երեւեալ էր Աժդահակայ ի տեսլեան երազոյ։ Թէպէտ եւ Աժդահակ առ ի թափելոյ զանձն ի դժնդակ ճակատագրէ՝ զդուստր իւր զՄանդանէ դոյզն ումեք պարսկի, Կամբիւսէս անուն, տայր կնութեան. այլ իբրեւ ծնաւ ի նոցանէ ուստր մի, որ յետոյ Կիւրոսն կոչեցաւ, միւսանգամ տագնապէր զնա առաջին երկեւղն, նմին իրի պատուէր ետ նա իշխանին իւրում Հարպակայ սպանանել զաղտ զմանուկն։ Հարպակ չառ յանձն սպանանել զտղայն, եւ մեկուսացոյց զնա առ հովիւս

1 Պարս. Կուր կամ Կուռ որ թարգմանի այն ի վերայ բառն անուանին, ըստ ոմանց Արեւ, ուստի եւ պատուոյ իմն անուն էր [illegible] թագաւորացն Պարսից։

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] 535 [illegible]

[illegible]

Ջ

Հովիտ Երասխ եւ Կուր գետոց — Հայաստան. 2300 — 530։

37

Աղբիւրք. Մովսէս Խորենացի Հայոց պատմութեան մերոյ պահեալ ունի մեզ զաղբիւր զբուն զառաջին հին պատմութեան մերոյ՝ զՄար Աբաս, երբեմն սակաւական բանիւք մասնենի նորա եւ երբեմն ազատ հաղորդութեամբ պատմութեան նորա։ Այս մատեան գրեալ յամի իբրեւ 150—130 յառաջ քան զՔր. զոր (յայն լեզուաւ) ունի առաջի իւր Մովսէս՝ յԸ. գլխոյ առաջին գրոց իւրոց մինչեւ ցԺ. գլուխ երկրորդ գրոցն. չէ ժողովեալ ի գոյն եւ ի հատուածս ազգերէ, ուստի եւ ոչ ամենայն ուրեք նոյն ստուգութիւն է Մար-Աբասեան պատմութեան։ 1. Վասն այնր ամենայնի որ յԱ. գլխոյ մինչեւ ցԺ. գլուխ երկրորդ գրոց Խորենացւոյն բովանդակեալ կայ՝ եւ պատմագիր է Մար Աբաս եւ աղբիւր առաջին՝ իբրեւ ժամանակակից վկայ գործոցն Վաղարշակայ Ա. եւ Արշակայ Ա., նմին իրի եւ կատարեալ իմն պատմական ստուգութիւն կայ ի բանսն, այնպէս՝ որպէս ի պատմութեան Եղիշէի վասն պատերազմին Վարդանանց։ 2. Ց՚ԺԳ. գլխոյ մինչեւ ցԼԲ. գլուխ առաջին գրոց Խորենացւոյն (բաց ի գլխոց ինչ յորս անցեալ իմն զատենին ժամանակք Ասորեստանեացն եւ երկրորդ Բաբելացւոցն տէրութեան կամ Մարաց) ունի իւր աղբիւր Մար Աբաս՝ զդիւանս յիշելոց տէրութեանցն (Խոր. Ա. Գլ. ԻԱ. էջ 101)։ Եւ որպէսզի իսկ որչափ ի հատակոտորոց նորա կայ իմանալ՝ մերձ է ամենեւին ընդ պատմութեան պատմագրացն որ ի նոյն աղբիւրաց զպատմութիւնսն հանին. մերձ է ամենեւին ընդ Աբիւդենայ վասն առաջ ժամանակագրութեան Ասորեստանեացն պետութեան ընդդէմ Կտեսեայ եւ մասամբ իմն Հերոդոտոսի (տես ի խմբարհ հատած 48). Ճանաչէ ընդ Աբիւդենայ զորդիսն Սենեքերիմայ փախուցեալս ի Հայս. գիտէ ընդ Աբիւդենայ եւ զՆաբուգոդոնոսոր թագաւոր Բաբելացւոց (զոր ոչ ոք ի Յունացն մատենագրաց յանուանէ ճանաչէ, բայց ի Մեգասթենեայ որ անդստին ի նոյնն դիւանաց հան զպատմութիւնն). անեղեալ է ընդ Բերոսոսի քաղդէացւոյ եւ Հրէիցն գերութեան։ Նմին իրի յայսմ եւս մասին պատմութեան իւրոյ ունի ստուգութիւն Մար Աբաս թէպէտ ոչ համեմատ առաջնումն ստուգութեան. սակայն այնչափ՝ որչափ դիւանացն այնցեղ պարտ իցէ զի առնել ստուգութիւն։ 3. Ց՚Թ. գլխոյ մինչեւ ցԺԳ. գլուխ առաջին գրոց Խորենացւոյն (ի Հայկայ մինչեւ ցԱրամ), այս ինքն մինչ չեւ սկիզբն առեալ Ասորեստանեայց պետութեանն՝ չունի Մար Աբաս հրապարակական ինչ աղբիւր գտեալ ընդ անուշութեամբ ժամանակաց իշխանութեան, որպէս յայտ յիւր իսկ սակաւական խոստովանութենէ է (Խոր. Ա. Գլ. ԺԳ. էջ 75—76). յայն առկս հարկ էր նմա մասամբ իւիք յայլոց ինչ ժողովածուիցն՝ առնուլ անտի ամփոփել (Խոր. Ա. Գլ. ԺԳ. էջ 75 ի վերջ կայ), եւ առաւելագոյն մասամբ՝ ի մատենէն յայնմանէ բառ քաղդէական իմն աւանդութեանց գրելոյ յանյայտ ժամանակի բայց ստուգիւ յառաջ քան զամս 330 նախ քան զՔր. (Խոր. Ա. Գլ. Թ. էջ 49)։ Թէ որդարեւ Մար Աբաս բառ խոստմանն նոյնպէս եւ որպէսզի իսկ յայտնի քաղդէական զրուցաց գրեալ իցէ՝ գործեալ ընդ քաղդէական պատմագրացն միաբանութիւնն՝ առանց յերկուանաց զիրսն առնէ։ Ճանաչէ ընդ Աղեքսանդրի բազմավէպն զիրս աշտարակաշինութեանն եւ զկործանման նորա, զդէպս բազմաբարբառն լինելոյ մարդկան (զորս զոյք ոք որդեւք առ Յունացն պատմագրաց որանէ). նա աւանիկ՝ որ առաւել զարմանալի քան զամենայն է՝ ի մերոց նահապետացն ազգահամարի չունի ինչ անծանօթ յԱբիւդենայ (քաղդէացւոյ) որ մի բառ միոջէ համեմատ Մար Աբասայ յանուանէ զմեր նահապետսն ի կարգ արկեալ թուէ (Խոր. Ա. Գլ. Ե. էջ 35)։ — Արդ այսպիսի քաղդէական զրուցաց առնուլ կատարեալ ստուգութիւն ուր ուրեք ա. ընդ առհմայն ինչ զրուցաց (որպէսի ինչ Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 64 եւ այլուր) եւ բ. ընդ աշխարհագրական կամ գ. ընդ ազգահամարական յիշատակաց զատանիցին միայն։

ՀԱՅՈՑ կամ Հայաստան աշխարհ է երկիր ինչ լեռնական իբրեւ 10—15,000 մղոն չորեքկուսի. սահման է նմա ի հիւսիսոյ՝

գետոյն Կուր[1], Մոսխեկան լերինք[2]. յարեւմտից՝ գետոյն Եփրատ. ի հարաւոյ՝ զօտի լերանցն Մասեաց (Մեսսայ) եւ Տաւրոսի[3]. յարեւելից՝ Ատրպատական[4] եւ ծովն Կասպից կամ Վրկանից: Իսկ ըստ արուարձանեայ աշխարհացն կան առ նմին ի հիւսիսոյ՝ Աղուանք եւ Վիրք, Կողքիս[5] կամ Եգեր[6]. յարեւմտից՝ Պոնտոս եւ Գամիրք (Կապադովկիա). ի հարաւոյ՝ Միջագետք եւ Ասորեստան[7]. յարեւելից՝ Մարք եւ Վրկանք:

Այս աշխարհ ընդարձակ որ եւ Մեծ Հայքն կոչի՝ ի տարբերութիւն Փոքրն Հայոց յայնկոյս աղբերաց Եփրատայ, բաժանէր ըստ բնական եւ քաղաքական հանգամանաց բնակչացն՝ ի 15 նահանգս:

Այրարատ նահանգ 20 գաւառօքն կայ գրեթէ ի միջոցի ամենայն նահանգացն Հայոց, յարեւելից նորա՝ Ուտի 7 գաւառօք, Արցախ 12, Սիւնիք նոյնպէս 12, Փայտակարան դարձեալ 12. ի հիւսիսոյ՝ Տայք 9 գաւառօք, Գուգարք՝ դարձեալ 9 գաւառօք. յարեւմտից՝ Բարձր Հայք 9 գաւառօք, յորոյ լեռնադաշտացն արձակին գետք ընդ աշխարհն համօրէն, Չորրորդ Հայք 8 գաւառօք. ի հարաւոյ՝ Տուրուբերան 16, Վասպուրական 36, Աղձնիք 10, Մոկք 9, Կորճայք 11, Պարսկահայք 9 գաւառօք:

Արտաքնոյն աշխարհագրաց առաւել ծանօթագոյն իմն են Չորրորդ Հայք եւ Բարձր Հայք. զի ուր զայլոց նահանգաց զանուանս եւեթ հազիւ գոյ գտանել առնոսա, որպէս զանուն Տայոց[8], Գուգարաց[9], Ուտիայ[10], Սիւնեաց[11], Վասպուրականի[12], նմին հակառակ զկողմանց արեւմտից ըստ գաւառաց գաւառաց եւս ճշգրիւ բերեն զանուանսն ի մէջ, որպէս Դարանաղիք[13], Եկեղեաց[14], Սպեր[15], Կարին[16] ի Բարձր Հայոց. Խորձէն[17], Հաշտեանք[18], Ծոփք[19], Հանձիթ[20] ի Չորրորդն Հայոց. եւ որ մօտ ի Բարձր Հայսն են Բասեանք[21], Բագրեւանդ[22] եւ այլք. ի գաւառաց այլոց նահանգաց յիշեն Տոսպք[23], Շակաշէն[24], Տարօն[25], Կորդուք[26]:

Բերք Հայոց աշխարհին ի հինսն ոչ միանշան իմն էին, այլ այլ եւ այլ իմն ըստ իւրաքանչիւր նահանգացն օդոցն խառնուա-

1 Բուզանդ. Դպր. Ե. Գլ. ԺԵ. «Հին սահմանքն որ յառաջնոյն էր լինել ընդ երկիրն Հայոց եւ ընդ երկիրն Վրաց, որ է ճիշդ մեծ գետն Կուր». եւ Դպր. Ե. Գլ. ԺԳ. «Կուր գետ որպէս եւ յառաջն լեալ էր ընդ երկիրն Աղուանից եւ ընդ երկիրն իւրեանց (Հայոց), սահման արարեալ կացուցանէին»: — Նոյնպէս եւ Խոր. աշխարհագր. ԻՁ: Ստրաբոն ԺԱ: Պտղոմ. Ե. 13:
2 Ստրաբ. ԺԱ:
3 Պտղոմ: Ստրաբ. ԺԱ:
4 Բուզանդ. Դպր. Ե. Գլ. Ը:
5 Պտղոմ. Ե. 13:
6 Խոր. աշխարհագր. ԻԵ, ԻԴ:
7 Խոր. աշխարհագր. ԻԵ:
8 Τάσον, Ստեփ. Բիւզ. 363:
9 Γογαρηνη, Ստրաբ. ԺԱ. 528:
10 Otene, Պլին. Զ. 13: Կաւադր.:
11 Σουνῆτις, Պրոկ. Պարս. Ա. 15:
12 Βασορόπηδα, Ստրաբ. ԺԱ. 528:
13 Δαρανίσσα, Պտղոմ. Ե. 13:
14 Ἀκιλισηνή, Պտղոմ. Ստրաբ. ԺԱ. ԺԲ:
15 Σισπίριτις, Ստրաբ. ԺԱ:
16 Καρήνιτις, Ստրաբ.: Պլին. Ե. 24:
17 Χορσά, Պտղոմ. Ե. 13:
18 Ἀστιανήνη, Պրոկ. Շին. Գ. 3, 8:
19 Σωφήνη, Դիոն Կաս. ԼԶ. 36:
20 Ἀνζητήνη, Պտղոմ. Ե. 13:
21 Φασιάνη, Դիոդ. Սիկ. ԺԴ. 664:
22 Βαγραυανδηνή, Պտղոմ. Ե. 13:
23 Τοσπία, Պտղոմ. ԺԳ. 156:
24 Σαγασηνή, Ստրաբ. ԺԱ. 528:
25 Taurantium, Տակիտոս ԺԴ. 14:
26 Γορδική, Ստրաբ. ԺԶ: Պլուտ.: Պտղոմ.: Դիոն Կաս. — Corduena, Ամմիան. ԺԶ: Պլին. ԺԶ. 15:

ծոյ. Հիւսիսային արեւմտից կողմանք մատուցանէին աղ քրէական եւ բիւրեղ եւ ջերմկաղնուրս. Եղձնիք եւ Տուրուբերան՝ բազում նուռթոյ, պղնձոյ եւ երկաթոյ եւ կապարի[1] եւ զղթոր, քարախունկ ի Կողթ՝ յԵրասխ նահանգի, բամբակ ի կողմանս Փայտակարանի, զաղպէն եւ մեղր ի Տուրուբերան նահանգի, գինի ի Գողթան, գարի ի կողմանս Փայտակարանի, թուզ, նուռն, սերկեւիլ, նուշ եւ աղտոր՝ ի Տայս, սակաւ ինչ ձիթենի՝ յՈւտի նահանգի, ներկ որդան կարմիր՝[2] յԱյրարատ նահանգի. լինէր եւ փայտահատութիւն ի շինուած ապարանից զոր տային մայրիքն մանաւանդ առ Երասխաւ, ի Մռնիս, ի Գուգարս եւ այլուր. աղբք փայտից էին մայրս, գերերի, տաւսախ, մայր[3], մամխի[4], հացի[5]: Բաց ի բնական անտառացն որ բազում իմն թուփն լեալ ի հինսն ոստէս յայտ ի պատմագրաց է[6], եւ արուեստն եւս տնկողութիւն էր տնկել անտառս ի կաղնոյ եւ յայլ եւս ծառոց իբրեւ որչափ երկոց պատրաստելոց յորսս[7]: Ամբաւ իմն էր երէ առ որս, որպիսի ինչ ինձ զեղեցկախայտուց, առեւծ, ցիռ, այծեամն, կաքաւ եւ այլք այլք հաւուց:

Մարթի զայն մանր աշխարհագրական բաժանումն Հայոց աշխարհին հայեցեալ յընթացս պատմութեանն Հայոց՝ յընդհանրական իմն բաժանումն ամփոփել բաժանեալ զհամօրէն Հայոց աշխարհ

Ա. Ի Հիւսիսային կողմն 1. Ի հովիտն որ ի մէջ փակեալ կայ յԵրասխ եւ ի Կուր գետոց, որք կէս իմն կողմն յօրինեն կից ի ծովն Վրկանից: Որ ինչ Հնդկացն՝ Գանդէս, նոյն էր Հայոցն՝ գետն Երասխ, զորոյ ափունսն ունին զրեթէ ամենայն երեւելի քաղաքքն, որ առաւելութեամբ իմն գետ լոկ անուանի[8] իբրեւ բուն սեպհական գետ Հայոց աշխարհին, որ անդէն ի նմանէ ելեալ ի նմա յանգի: Աստ իսկ է բուն նախնաւոր բնակութիւն Հայ ազգի եւ ասպարէզ ամենայն պատմական երեւելի անցից նորա, նիստք նահապետացն եւ արքունիք թագաւորաց նորա: — ա. Արմաւիր[9] նիստ նահապետական իշխանացն եւ հարստութեան թագաւորացն Հայկազանց՝ կայր ի վերայ բլրոյ[10] առ Երասխ գետով ի հարաւոյ. այլ վասն տակաւ հեռանալոյ գետոյն՝ հարկ լինէր ընտրելոյ այլ իմն քաղաք[11]: բ. Արտաշատ[12] նիստ (հեթանոս) թագաւորացն

1 Բուզանդ. Դպր. Գ. Գլ. Ժ:
2 Ղազար Փարպեցի եր 20:
3 Խոր. Բ. Գլ. ԽԲ. եր 262:
4 Բուզ. Դպր. Դ. Գլ. Ժ:
5 Բուզ. Դպր. Գ. Գլ. ԺԴ:
6 Խոր Բ. Գլ. Ձ. եր 160 ... տակաւ: Բուզանդ եր 120, 122 ...:
7 Բուզ. Դպր. Գ. Գլ. Ը:
8 Խոր. Բ. Գլ. ԽԲ. եր 248 եւ այլուր:
9 Ἀρμαύρια.
10 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. Գիրք Բ. Գլ. Դ եւ ԼԹ:
11 Խոր. Բ. Գլ. ԼԹ:
12 Խոր. Բ. Գլ. ԽԹ: Artaxata Պլինիոս Զ. 9: Տակիտ. ԺԳ. 39, 41. ԺԴ. 23. ԺԵ. 15: Τὰ Ἀρτάξατα, Պտղոմ.: Ստրաբ. ԺԱ: Պղուտարքոս ի Ղուկուղղոս: Դիոն Կասիոս ԼԶ, ԽԹ: Ըստ Ստրաբոնի անուանի եւ τὰ Ἀρταξιάσατα այս ինքն քաղաք Արտաքսիասայ որ է Արտաշէս, որպէս եւ հայերէն անունն Արտա(շէս)շատ: Արտաշէս այս շինէր քաղաքս այլ ոմն Արտաշէս է բան ասել եւ ոչ Արտաշէս Բ. որում առ Մովսէս

Արշակունեաց ի գետախառնուրդս Երասխ եւ Մեծամօր գե-
տոց, Հոյակապ՝ Տարբերական կամ Տարբերին կամրջօք[1], ի վերայ
բլրոյ[2], յոր եւ փոխեցան ամենայն վայելչութիւնք քաղաքին Ար-
մաւրայ[3]. ցայժմ երեւին աւերակքն: Գ. Վաղարշապատ[4] կամ
Նոր քաղաք՝[5] նիստ (քրիստոնեայ) թագաւորացն Արշակունեաց,
յոր փոխեցաւ հին աւանն Վարդգեսի Հայկազեան յերգս վիպասա-
նաց, զՔրէզ բլրով ի վերայ Քասախ գետոյ[6]: — Սակաւ ժամա-
նակեան իմն արքունիք էին ամուր եւ գեղեցիկ քաղաքն Երուան-
դաշատ՝ դրամբքն պղնձեօք եւ երկաթի ելանելեօք մեքենաւոր
երկդիմի արքունեացն[7]. ընդարձակ աւերակք քաղաքիս ցայժմ
նշմարին[8]: — Ասա է եւ բուն հին մեհենական քաղաքն որ է
դարձեալ Արմաւիր՝ Դոդոնայն Հայկազանց, յորում էին խնկըզ-
բանէ անուանի եւ Հոյակապ սօսիքն Արամանեկայ. զնա փոխա-
նակեաց Բագարան ի վերայ Ախուրեան գետոյ[9], եւ զսա՝ Երուա-
շատ[10]. այլ կային մնային հանապազ նախաւոր պատիւ եւ մե-
ծարանք Արմաւրայ: — Ասա են եւ ամենաշատ եւ ամենաբերին
Շիրակ Նահանգ եւ գինեւէտ աշխարհն Գողթան՝ կայան հնա-
գոյն գուսանաց մերոց:

2. Ի դէպ է ի սոյն հիւսիսային կողմն կցել եւ զդրացի եր-
կիրն զոր փակեն երկու թեւք գետոյն Արածանւոյ կազմեալ մեւս
եւս կէս կղզի հանդէպ առաջնոյն, յորում կան քաղաքք նշանա-
ւորք ի հնութեան՝ յերկրորդ աստիճանի, որպէս Բագուան (Բա-
գաւան), Վաղարշակերտ, Թորդան, Թիլն աւան, Երէզն
աւան, ամուր եւ անառիկ բերդն Անի՝ տեղի գերեզմանաց Թա-
գաւորացն Հայոց[11], յորում էր հայր եւ թագաւոր աստուածացն
Արամազդ[12] եւ կայան քրմապետին[13] որ հսկէր ի վերայ մեհե-
նական դիւանին[14]:

Բ. Ի Հարաւային կողմն, այս ինքն հանդերձ արեւմտեան
կողմամբ աշխարհիս՝ զարով պատի ի հարաւոյ Տիգրիս եւ ի հիւ-

Խորենացի զշինուած քաղաքիս (Խոր. Բ. Գլ. ԽԹ). այլ որպէս ոչ զսա, նոյնպէս եւ ոչ զնոսա մարթի մերժել. զսա՝ զի ունի իւր վկայս աւանդութեան զերգս վիպասանացն մերոց որ սա նովին ժամանակաւ յօրինեալ են (տե՛ս Խոր. Ա. Գլ. Լ. «Արտաւազդայ ոչ գտեալ, ասեն, քաջի որդւոյն Արտաշիսի տեղի ապարանից՝ ի շինանալն Արտաշատու, նա անդ, ասէ, գնաց եւ շինեաց ի մէջ Մարաց զՄարակերտ», այլովք հանդերձ. (Խոր. Ա. Գլ. Լ.) եւ ոչ զնոսա՝ զի ոմանք ի նոցանէ յառաջ իսկ քան զԱրտաշէս Բ. կացին. (Ստրաբոն յամի իբրեւ 30 յետ Քրիստոսի, Պղինիոս † 79: Թուի թերեւս այն բան երգոցն վիպասանաց, եթէ քաջ ոք մեռ շինեցէ, առաւել նորոգութիւն ինչ մեծ նշանակիցէ քան եթէ ամենեւին նորոգշինութիւն, եւ այնպէս երկոցունց կողմանց առնիցի միաբանութիւն:

1 Ագաթ. Գլ. Բ. էջ 36: Բուզ. Պատմ. Գ. Գլ. ԺԲ. Դ. Գլ. ԾԵ:
2 Խոր. Բ. Գլ. ԽԹ:
3 Անդ:
4 Կործանումն տե՛ս Բուզանդայ Պատմ. Դ. Գլ. ԾԵ:
5 Կորիւն: Ագաթանգեղոս:
6 Խոր. Բ. Գլ. ԿԵ եւ ԿԶ:
7 Խոր. Բ. Գլ. ԼԹ:
8 Քանդումն նորա տե՛ս Բուզանդայ Պատմ. Դ. Գլ. ԾԵ:
9 Խոր. Բ. Գլ. Խ:
10 Խոր. Բ. Գլ. ՀԷ:
11 Ագաթ. Գլ. ՃԹ. էջ 586: Խոր. Գ. Գլ. Ժ եւ ԻԷ:
12 Ագաթ. Գլ. ՃԹ. էջ 586: Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ եւ ԺԳ:
13 Խոր. Բ. Գլ. ԾԳ:
14 Խոր. Բ. Գլ. ԽԸ եւ ԿԶ:

ախայ երկրորդ թագաւորն Արամանեայ՝ եւ շուրջանակի իւր եզերք Ուրմիայ եւ Բզնունեաց ծովուն. զոյժաւ Արտաշատանեացն՝ եւ զնօժաւ Մարացն իւր նշմարին հետք: — Այնու զի յերկոսին ծովուն յամենայն կողմանց մանր մանր ինչ գետք (8 գետք ի ծովն Բզնունեաց) դիմեալ իջանեն եւ չիք գտանել ելս ինչ ջուրց ի նոցանէ, յայն սակս պարտ եւ պատշաճ է համարել զնոսա ուրոյն եւ ինքնակաց բովանդակութիւնս[1] ջուրց:

Ծովն Ուրմիայ[2] որ երեթայ եւ մեծանայ (ըստ Ռաւլինսոնայ), է ընդ երկայնութիւն (այս ինքն ի հարաւոյ ի հիւսիսակողմն) 30 ժամ եւ ընդարձակագոյն լայնութիւնն՝ 10 ժամ. ամենեւին խորութիւնն՝ 24 ոտք, միջինն՝ 12: Անհնարին է աղութիւն ջուրցն. նաւ ծանրացեալ ակաղձուն 100 թակուկօք[3] ոչ մխի ի ջուր աւելի քան զ3—4 ոտս, նմին իրի չյուզին այնչափ ի մրրկէ ջուրքն: — Գաւառակայքն որ շուրջ զնովաւ են՝ յոյժ պտղաբերք են, որոց բնակիչք ձեռնհաս էին արդեւք յօրինեալ յարդարել զջրանն որ ի նա թափին՝ վասն ոռոգանելոյ նաւարկութեամբ զվաճառս այլ եւ այլ կողմանց ի քաղաքս որ առ գետովն կան՝ սփռելոյ:

Արդ ի Ռաւլինսոնայ եւ ի Ռիտտերայ աշխարհագրէ ոչ ուսանիմք ինչ հաստատութեամբ՝ թէ գուցէ ինչ ճանապարհ սկզբնագործ ընդ ծովն Ուրմիայ՝ յօրինեալ ի հինսն (ի Մարաց կամ յԱրտաշատանեաց) վասն հեծելոց, քանզի նշմարին իսկ հետք այսպիսի ճանապարհի յերեսաց անտի ջրոյն:

Ծովն Բզնունեաց[4] որ նոյնպէս տակաւ յորդէ եւ տիրէ եզերացն (ըստ Ֆոպերայ), է գեղեցիկ կապոյտ՝ ուրեք ուրեք յեզերսն թուխ իբրեւ զթանաք. որս ծովուն է ձուկնն տառեխ (ի 20երորդ օրէ Մարտ ամսոյ մինչեւ ց1 Մայիս ամսոյ ըստ Մանթէլիդեայ անդրդեցեալ):

Յարեւելեան եզերս նորա յամենածաղիկն քան զամենայն կողմանս Ասիայ (ըստ Ռիտտերայ աշխարհագրի) կայր հռյակապ քաղաքն Շամիրամակերտ, երրորդ քաղաք արքունի (ամարանոցն) թագաւորացն Արտաշատանեաց իբրեւ հանգոյն Բաբելոնի եւ Նինուէի. եւ արդեամբք իսկ ըստ ճաշակի շինուածոյ Բաբելացւոց քաղաքին յօրինեալ էր այն, ապարանք երկձեղուանեայք եւ երեքձեղուանեայք գունեալ նկարակերտ եւ լուալիք. անցանէր մի մասն գետոյն ընդ մէջ քաղաքին եւ ապա անտի ջրմղօք ի պէտս բնակչացն եւ յառոգումն ծաղկոցաց լինէր. փողոցք լայնք եւ ընդարձակք եւ

1 Système.

2 Ըստ Ստրաբոնի՝ ԺԱ. Λίμνη Σπαῦτα Սպաւտա ծովակ, թերեւս Καπαῦτα համեմատ Խորենացւոյն որ Կապուտան ծովակ կոչէ: Ըստ Պտղոմեայ Զ. Գլ. Բ. Λίμνη Μαρτιανή.

3 Tonneau.

4 Ըստ Պտղոմեայ (Ե. Գլ. 13) Arsissa որ թուի Արճէշ (յԱրճիշակովիտ նահանգի) որպէս կոչի իսկ քաղաք մի յեզերս նորա: Ըստ Ստրաբոնի ԺԱ. Μαντιανή որ ըստ նորա թարգմանի Կապոյտ (Κυανιανή ἑρμηνευθεῖσα). այլք համարին կոչեցեալ յորդէ անտի Մատիանացւոց կամ Մատիենացւոց զորոց Երոդոտոս Ա. 72, 202 ճառէ:

համօրէն իսկ քաղաքն բաժանեալ յայլ եւ այլ կողմանս այլ եւ այլ-զունիւք: Այսր հոյակապ քաղաքի՝ յետ աւերելոյ նորա ի կէս չորրորդ դարու՝[1] կայ տակաւին բերդն, շինուած ինչ բնութեամբ եւ արուեստի, քան զոր չիք ինչ մեծայաղթ մնացորդ հնութեան ի յառաջակողմանս Ասիացւոց աշխարհին. կան ահագին սենեակքն եւ սրահք փորեալք եւ խորեալք անդէն յապառաժի անդ, զորս խորենացի՝ տաճարս եւ սենեակս օթից եւ տունս գանձուց եւ մեհե-երկարս անուանէ[2]: — Ի հարաւոյ Վանայ երկուց ժամուց գնաց ճանապարհի (ըստ Վիլբրահամայ) կամ երից (ըստ Շիլյ) տաճին երեւելի տեղի՝ որոյ հին աւերակք նշմարին եւ չեն տակաւին քննեալ՝ է Արտեմիդ[3]:

Սեպաձեւն նշանագիրք որ շուրջ զծովակաւս տեսեալ եւ ընդ ամենայն իսկ համօրէն կողմանս այսորիկ աշխարհիս մերոյ տարածեալ կան, յորոց կէսք Ասորեստանեայց գիր են եւ կէսք Արիական ազգին, յայտ առարեալ ցուցանեն թէ այս կողմանք աշխարհիս մերոյ առ Ասորեստանեայց եւ Պարսից միահեծան պետութեանքք մեծամեծ անցից ընդ էն ասպարէզք: — Որ առ Մանազկերտաւ գեղեցիկ սեպաձեւ գիրն է[4], հիւսիսային արեւմտեան սահման է սեպաձեւն գրոց, ոչ միայն Հայոց աշխարհին՝ այլ ամենայն համօրէն կողմանց Ասիացւոցն:

Յայսմ հարաւային կողման Հայաստան աշխարհի կան գլխաւոր եւ հոյակապ եւ հզօրագոյն նախարարութիւնք Հայոց: Աղձնիք՝ որոյ իշխանն կոչի բդեաշխն եւ մեծ բդեաշխն[5], եւ թագաւոր եւս կոչէր երբեմն[6]: Ըստ սմանէ անդէն յաշխարհին Աղձնեաց է հոյակապ նախարարութիւնն Արծրունեաց. դարձեալ նշանաւոր են Տոսիք՝ որ բաժանէր ի Տոսփ մեծ եւ ի Տոսփ Շահունեաց, Ռշտունիք (Ըռշտունիք, Որշտունիք), Բզնունիք, Խորխոռունիք, Ապահունիք, Անձեւացիք. նշանաւորք եւ հոյակապք էին եւ իշխանք նահանգացն եւ գաւառացն Մոկաց, շահապն Հեր եւ Զարաւանդ գաւառի, Կորդուլաց (Կորդուաց) այլովքն հանդերձ: — Աստ են բերրի եւ ամենաշատ գաւառքն Հաշտենից եւ Տարօնոյ՝ յորում կայր հոյակապն Աշտիշատ յաշտից տեղի թագաւորացն Հայոց[7]:

1 Բուզ. Դպր. Դ. Գլ. ԾԵ:
2 Խոր. Ա. Գլ. ԺԶ. Տես զմանր նկարագիր գլխիկին Վանայ՝ յԵւրոպա լրագրի 1847 Թիւ 10, 13, 16, 19, ըստ Շուլցայ գերմանացւոյ որ նախ յԵւրոպացւոց եմուտ անդր. յետ նորա բդեշխն անգղիացի Բրանդ:
3 Ἀρτεμίτα առ Պտղոմ.: Այժմու բնակիչք եւս կոչեն Արտեմիդ կամ Արտամիդ:
4 Գտեալ նորոգ ի Շուլցայ՝ յ39 տողս, զորս տալ այժմեան մնացեալ իսկ պահեալ մինչեւ երեկ իսկ փորեալ համօրէն: Այլ քննութիւնք Շուլցայ եւն մնացուածք գլխիկին Վանայ, յորոց այնչափ ինչ նկաթ սեպաձեւ գրոց ընդօրինակեալ տպագրւ յԵւրոպէ, որ երկոս տասնեակ է (ըստ ՍԵՆ Մարտենայ) քան զամենայն որ ցայն վայր ծանուցեալ եւ տպեալ էր: Զորս յապաւած որոնց մնան գլխիկին ընդօրինակեալ՝ չէն ինչ այնպէս համառօտ ամենեքին. մին ի նոցանէ է 98 տող 15,000 նշանագրօք, այլքն ունին նշանագիրս 7, 8, 10 — 12,000:
5 Աշխթ. Գլ. ՃԺԲ. Էջ 593:
6 Բուզ. Դպր. Ե. Գլ. ԺԶ:
7 Աշխթ. Գլ. ՃԺԴ. Էջ 603:

38

Գոյին նախաւոր ինչ կամ այլընտանի բնակիչք ի Հայոց աշխարհին՝ մանաւանդ ի հարաւային կողմանն մերձ ի կողմանս Ասորեստանեայց առ ծովուն Ովկիանեայց՝ ի հարաւոյ նորա եւ յարեւմտից հիւսիսոյ [1], որք ըստ զրուցացն Ողոմպիոդորայ իմաստնոյ եւ երգոց վիպասանացն Հայոց՝ ի Սեմական տոհմէ էին [2]։ Իսկ որ դարձեալ ուրեք ուրեք մինչեւ անդր իսկ ի հիւսիսային կողմանս զեզերօքն Երասխայ սակաւաւոր բնակիչքն էին [3] թէ արդեւք ի նմին ցեղէ իցեն՝ այն ամենեւին անյայտ է։

Յետ սորա զաղթեցին անդր բուն բազմաւոր եւ տիրող բնակիչք ի Յաբեթական տոհմէ՝ Հայք։ Ինքն իսկ աշխարհագրական դիր բնակութեան Հայ ազգի որ ի սահմանս բնակութեան եւ ի միջոցի որդւոցն Յաբեթայ անկանի [4], եւ սեպհականութիւն եւս լեզուին [5] միաբանեալ ընդ յայտնի վկայութեան պատմութեանն [6] առանց երկմտութեան տանէ՝ լինել ազգիս անդամ ինչ յանդամոց յաբեթական տոհմին։ Յայսմ բազմատարած տոհմի իբրեւ առանձինն ցեղ եւ ազգ որոշէ զմեզ զառաջինն Հայկ՝ որով անուանի նա նահապետ ազգիս։

1. Նախնիքն որով Հայկ կապի ընդ Յաբեթայ՝ են ըստ Մար Աբասայ ի վերուստ ի խոնարհ Մերոդ, Սիրաթ, Թակլաթ (այս ինքն Յաբեթաոթէ, Մերոդ, Սիրաթ, Թակլաթ, Հայկ) զորս Մովսէս Խորենացի համեմատ իմն դնէ գրոցն սրբոց՝ Գամերայ, Թիրասայ եւ Թորգոմայ։ Սակայն խանգարի նոյնին համեմատութիւն եւ կարգ ծննդոց զոր ամենայն բնագիրք գրոցն սրբոց որպէս եւ թարգմանութիւն մեր միաբան ցուցանեն. զի սոր առ Խորենացւոյն ուրոյն ծնունդք են Գամեր եւ Թիրաս, ըստ գրոց՝ ի միում գծի են երկոքին իբրեւ անմիջնորդական որդիք Յաբեթի, եւ սոյն յերկրորդ գծի Թորգոմ [7]։ Բայց զի եթէ կամիցիմք զՀայկ ի նմին ժամանակի դնել յորում կամի լինել զնա Մար Աբաս, չէ հարկ երիս ծնունդս ընդ Յաբեթ եւ ընդ Հայկ ի միջի դնել, զի ըստ գրոց իսկ աստուածաշնչի բաւական են երկու եւեթ ծնունդք ընդ Յաբեթ եւ ընդ Հայկ, որչափ ընդ Քամ եւ ընդ Նեմրովթ ի միջի է [8]։ Արդ երկու եւեթ ծնունդք պիտոյ են մեզ, եւ սոքա են՝ Գամեր եւ Թորգոմ, որպէս ի յաջորդացս ամփոփի։

Ընդդէմ սոյն ի բնէ սակայն իսկ են դրեթէ ամենայն իսկ քրիստոնեայ մատենագիրք՝ որպէս մերքն [9] նոյնպէս եւ օտարքինք՝ [10] զԹորգոմայ [11]

1 Խոր. Պատմ. Ա. Գլ. Ժ. էջ 53 եւ 54։

2 Խոր. Ա. Գլ. Թ. էջ 43 — 44։

3 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 63։

4 Տես ի վեր անդր հատուած 12. էջ 42։

5 Տես նոյնպէս ի վեր անդր էջ 47։

6 Մար Աբաս առ Խոր. Պատմ. Ա. Գլ. Թ. էջ 51։

7 Ծնն. Ժ. 2, 3։ Ա. Մնաց. Ա. 4 — 7։

8 Ծնն. Ժ. 2 — 4։ Ա. Մնաց. Ա. 4 — 7։

9 Մովս. Խոր.։ Կորիւն ի վարս Ս. Մեսր.։ Բուզ. Պատմ. Գ. Գլ. ԺԳ. Պատմ. Ե. Գլ. Ը։ Ագաթ. Գլ. Ա. էջ 20 "Աղէ Թորգոմեայ". Գլ. ՃԻ. էջ 579 "Տուն Թորգոմայ". Գլ. ՃԺԲ. էջ 594 "Հայաստան աշխարհ, տուն Թորգոմայ"։

10 Թէոդորետոս, Իսիդորոս Խաղադացի, Անկիւրացին որ ժողովեալ է զբանս իւր ի հին մատենագրէ ումեմն՝ յորմէ ժողովեալ է եւ մերոյն Սամուէլի երիցու։ — Տես Եւսեբ. Քրոն. Բ. էջ 12։

11 Ծնն. Ժ. 3։ Ա. Մնաց. Ա. 6։

եւ զտունն Թորգոմայ՝ [1] զՀայոց իմանալ, եւ յիրաւի իսկ։ Քանզի յառաջնում բանի անդ տունն Թորգոմայ անդէն առընթեր Գամրաց դասանի ի զօրսն ի վերայ Մագոգայ, եւ երբեւ ըստ աշխարհագրական իմն դրից կարգաւ կոչէ զազգսն մարգարէն ի վերայ Մագոգայ յորժամ ասէն "Լիդացիք ամենեքին սաղաւարտաւորք եւ վահանաւորք, Գամեր (Գամիրք) եւ ամենեքին որ շուրջ են զնովաւ, եւ տունն Թորգոմայ ի ծագացն հիւսիսոյ եւ ամենեքին որ շուրջ են զնովաւ"։ — Նոյնպէս եւ ի միւսումն բանի մարգարէին [2] յայտնի իսկ ակնարկէ Հայաստան աշխարհ երեւելին եւ հզօրական դարմանօք երիվարաց [3] յորժամ ասիցէ "ի տանէ Թորգոմայ ձիովք եւ հեծելովք եւ ջորւովք լցին զվաճառս քո (Տիւրոսի)"։ — Օհայր Թորգոմայ ցուցանեն մեզ ինքնին գիրք [4] առանց մեկնութեանցն կարօտանալոյ, այս ինքն զԳամեր (Գոմեր) զնահապետ արեւմտեան դրացեաց մերոյ աշխարհին՝ զԳամրաց կամ զԿապադովկացւոց ասեմ։

2. Իսկ ո՞ ոք արդեւք անմիջնորդական որդի Թորգոմայ։ Ըստ Խորենացւոյն չէք այլ ծնունդ ընդ նա եւ ընդ Հայկ ի միջի, որ արդարեւ յոյժ իսկ հաւանութեան է։ Քանզի սովորութիւն եբրայական ազգին որ ըստ հին ինչ ազգահամարի միշտ անուանս ազգացն կարդայ, տուն Թորգոմայ զՀայս կոչելով՝ յոյժ մերձաւոր սկիզբն եւ որոշիչ հայր եւ նահապետ Հայոց՝ զԹորգոմ ցուցանէ. զի այնպէս իմն տուն Թորգոմայ զմեզ կարգան, որպէս զեւրեանց իսկ ժողովուրդն կոչեն՝ տուն Իսրայելի (կամ Յակոբայ). մինչ զի առաւել տեղի գոյ արդեւք կարծելոյ թէ որ առ Եբրայեցւոցն Թորգամն (Թոգարմայն) է՝ նոյն իցէ ընդ Հայկին Հայոց, քան եթէ կարծելոյ թէ այլ ինչ ծնունդ ի միջի կայցէ ընդ Թորգոմ եւ ընդ Հայկ։

Թուի ինձ թէ առանց ինչ հաղորդութեան Մար-Աբասեան պատմութեանն գիտէր վաղ ազգն զայս նահապետ իւր զՀայկ՝ հանդերձ իւիք իւիք հանգամանօք կենաց նորա, թէպէտ եւ մարթ էր ժամանակաւ խառնել ինչ յաւելուածոյ ի նոսա։ Մովսէս Խորենացի (յամի 460—470) յարկանելն զայն ի կիր օտար լեզուաւ, եւ որպէս ի կարգէ բանիցն կայ ի մէջ առնուլ [5], թերեւս զառաջինն հրապարակաւ ծանօթ կացուցանել զմատեանն Մար Աբասայ, համարի առհասարակ ծանուցեալ զգոյութիւն Հայկայ երբեւ մեծի ուրուք եւ ցանկալի նախնւոյ Հայաստանեայց, որ եւ յիշատակեալ եւս իցէ պատմութեամբ առաջնոյ քան զՄար Աբաս [6], եւ երեւեալ աշխարհագրական ինչ յիշատակաւ [7]։ Եւ վաղ իսկ քան զնա՝ եթէ ոչ ինքն Ագաթանգեղոս (100 ամօք կանխագոյն քան զնա) գոնեայ թարգմանիչն որպէս հաւանութեան թուի՝ Կորիւն (յամի իբրեւ 445) տայ իմն Հայկայ զսեպհականութիւն ինչ ուժգնութեան եւ քաջութեան [8]։ Փոքր ինչ յառաջ քան զայն կամ անդէն ի նմին ժամանակի մի ոմն կամ երկու ի Հայ թարգմանաց աստուածաշունչ գրոց տան եւ այլ եւս ինչ սեպհականութիւնս կամ նշանակս Հայկայ. զի գիտեալ նոցա ի թարգմանութեան 70ից ի տեղի անդր յորում յիշի աստեղատունն՝ զոր Քաղդեացիք Քեսիլ կամ Քեսիլն կոչեն, որ նշանակէ՝ զօռ պատերազմող կամ տիրող կամ սկայ, որ եւ նկարէր իսկ աղեղնաւոր՝ արդ յոյժ իսկ հաւանութեան է թէ զնախնին

1 Եզեկ. ԻԷ. 14. ԼԸ. 6։
2 Եզեկ. ԻԷ. 14։
3 Երոդոտ. Ա. 149։ Ստրաբ. ԺԱ. 558, 587։
4 Ծնն. Ժ. 2—4։ Ա. Մնաց. Ա. 6։
5 Գիրք Ա. Գլ. Ը—Ժ։
6 Խոր. Ա. Գլ. ԻԲ. եր 104։
7 Խոր. Ա. Գլ. Ժ. եր 54։
8 Ագաթ. ՃՁ. եր 578։

խուժանաց զԽեբրոնեան իմանայցեն Քաղդէացիքն, եւ փոխանակ նորա յայն Թարգմանիչք գրոցն եդին զԱրիոնն Ցունաց իբրեւ նման ներբողութեան՝ որ էր սկայ որսորդ [1], Հայեցեալ Հայ Թարգմանացն յիրացն համեմատութիւն՝ նշանակեալ են զնոյն ի Հայ լեզու Հայկիւն իբրեւ սկայ եւ ամբարտաւան [2]:

3. Ինքեանք իսկ անուանք ազգիս եւ աշխարհիս ցուցանեն զնոյն այսց երկուց նահապետաց, այս ինքն Հայկայ եւ Թորգոմայ: Երկին իմն է անուն ազգին եւ աշխարհին մերոյ՝ մին ընտանի, միայն առանձին ի մէնջ առեալ ի կիր — Հայք, Հայաստան. եւ միւս եւս միայն յարտաքին ազգաց անուանի կոչեցեալ — Արմանիք, Արմէնք, Արմէնիք [3]:

Զ Հայն անուն ի Հայկայ անուանէ ածէ Խորենացին յառաջ [4]. Թերեւս առաւել դիւրին իմն լինիցի հաւանել, եթէ ի Հայկն անուան զմտաւ ածցի վերջին նշանագիրն իբրեւ կազմիչ իմն վանկի իրիք ողոքանաց (իբրեւ -ակ, -իկ), այնպէս որպէս յանուանս որդւոցն նորա գոյ յաճախագոյնս նշմարել՝ որպէս Արմէն-ակ կամ Արման-եակ, Սիս-ակ՝ ուստի Սիւնիք, Գառն-իկ [5]:

Իսկ զԱրմէնիքն կամ զԱրմէնք յԱրամայ ածէ յառաջ նոյն մատենագիր վասն նախ նորա աշխարհակալութեանն՝ ազգին ծանօթ այլոց ազգաց լինելոյ [6]. սակայն առաւել հաւանութեան Թուի հնագոյն եւս զանուանս համարել, այնու զի յանկութիւնն որ յանուան անդ Արամայ երեւի՝ կայ վաղ յանուանս հարց եւ հաւուց նորա, երբեմն յառաջագոյն եւս, որպիսի ինչ են Արմենակն կամ Արմենեակ (ուստր Հայկայ), Արամայիս կամ Արմայիս, Հարմա — եւ որպէս հաւանութեան է՝ ի նոյն կարգ հայի եւ Թոգարմա [7] որով Եբրայեցիքն անուանեն զմեզ [8]:

Նմին իրի ի դէպ է կարծել թէ կամ որպէս ի Հայկայ ընտանի եւ սեփական անուն մեր Հայ՝ նոյնպէս եւ ի նորին անդրանկէ Արմենակայ արտաքին անուն մեր Արմէնք կամ Արմէնիք [9] — եւ կամ արտաքինքն (ազգքն սեմականք եւ արիականք) միաբան ընդ Եբրայեցւոց ի Թոգարմայ կոչեն զմեզ, իսկ մեք՝ ի նորին որդւոյ՝ ի Հայկայ զանձինս անուանեմք [10]:

1 Ծնն. Ժ. 8—16: Ա. Մնաց. Ա. 10:
2 Յոբ. ԼԸ. 31: Եսայ. ԺԳ. 10:
3 Ἀρμένιοι, Armenii.
4 Գիրք Ա. Գլ. ԺԱ. եղ 60:
5 Խոր. Ա. Գլ. Դ. եղ 29:
6 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. եղ 67. Գլ. ԺԳ. եղ 74:
7 Այսպէս իսկ է բուն ճշմարիտ հնչումն Թորգոմ անուան ըստ եբրայական բնագրին եւ ըստ Շամրաացւոյն եւ ըստ հին ասորի Թարգմանութեանն, որպէս եւ ըստ հռոմայեցի Թարգմանութեանն՝ մերս ի չորեքին իսկ տեղիս գրոց սրբոց. միայն ի յոյն Թարգմանութեան Եօթանասնից որպէս յայլ եւս բազում անուանս այլայլեալ իմն է, եւ հնչեալ Թորգոմա փոխանակ ասելոյ Թոգարմա: — Մխիթարեան գիտնականաց ընթեռնու Թորգոմա. տես Եւսեբ. Քրոն. Բ. եղ 12:
8 Ամովս (Դ. 3) սպառնացեալ ամբարշտաց՝ փոխանակ ի լերինս ինչ ասելոյ, «Ընկեցջիք, ասէ, ի լերինն Ռեմանայ»: զՌեմանն բազում օրինակք Արմանս կամ Արմանա անեն, որպէս եւ Թէոդորետոս. եւ Ակիւղաս իսկ ըստ Թէոդորետոսի եւ Ս. Յերոնիմոսի՝ ընդ Արմանայ յայտնի իսկ դնէ Ἀρμενία, Արմէնիա: — Սակայն անկանել փախուցելոց ի Հիւսիս՝ ի լերինս Հայոց՝ յայտ է գրոց իսկ է:
9 Հաւանի այսմ եւ Ս. Ներս. Շնորհ. ի վիպասանութեանն:
10 Ընդ նահապետին մեր Հայկայ սակաւ ուրեք ի մատենագիրս մեր՝ Ասքանազ կամ Ասքենեզ (Կորիւն Վարք Մեսր. [illegible] Խոր. Ա. Գլ. ԻԲ): — Մերոսանք Ասքանազայ յայտ բազմատարած իմն Թուին լեալ եւ ընտանութիւն նոցա ի յառաջակողմանս Ասիոյ: Ծանօթ իմն է ազգն Ասկանազեանց որ ի հարաւային կողմանս Փռիւգիայ բնակեալ էին (յորոց Ասկանիոս ածէ զօրս ի Թիկունս օգնականութեան Տրովադացւոց. Հոմեր. Իլիական. Բ. 862, 863): ի Փռիւգ Ասիոս էին եւ Ասկանիոս ծովակ եւ Ասկանիոս գետ. առաջի ծովեզերացն Տրովադայ կղզին եւ Ասկանեան կղզիք. որդի Էնէասայ Տրովադացւոյ՝ Ասկան կոչէր: Դարձեալ ի Հիւսիսոյ արեւելից ծովուն Պոնտոսի յեզերս հինգն (Պղին. Բնակ. պատմ. ԺԱ. 7. Պողոմ.) ազգ ինչ Ասկառանդ անուամբ՝ եւ լերինս կեց ի նոյն անուն: Առ Երեմեայ ԾԱ. 27 ընդ Արարատեանց կոչին ի մարտ պատերազմի ի վերայ Բաբելոնի: — Յայսմ ամենայնէ Թերեւս այլազգ ինչ եւեթ մարթիցի առնուլ ի միտ թէ ծնն ինչ մեաւ ի ցեղէ առաք ասա անդ ափանցեալ՝ բնակեալ էր ի կողմանս Հայոց, եւ լեալ մասն ազգին:

39

"Ո՛վ Հայկ գեղապատշաճ եւ անձնեայ, քաջագանգուր, խայտակն եւ հաստաբազուկ. դու ի մէջ սկայիցն քաջ եւ երեւելի լեալ, ընդդիմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային զձեռն միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն:... Պատահմունք ի դէպ եղանէին Բելայ բռնանալ ունել զամենայն երկիր: Այլում ոչ կամեցեալ Հայկայ հնազանդ լինել Բելայ, յետ ծնանելոյ զորդի իւր զԱրմենակ ի Բաբելոնի, չու արարեալ գնայ յերկիրն Արարադայ, որ է ի կողմանս հիւսիսոյ, հանդերձ որդւովք իւրովք եւ դստերովք եւ որդւոց որդւովք, արամբք զօրաւորօք՝ թուով իբրեւ 300 եւ այլովք ընդոծնօք եւ եկօք յարեցելովք ի նա եւ բոլոր աղխիւ":

Եւ "ի հաստատելն տիտանեանն Բելայ զթագաւորութիւն իւր առ ամենեսեան, առաքէ ի կողմն հիւսիսոյ զմի ոմն յորդւոց իւրոց առ Հայկ արամբք հաւատարմօք, գալ նմա ի հնազանդութիւն եւ կեալ խաղաղութեամբ: Բնակեցեր, ասէ, ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց, այլ ջեռուցեալ մեղկեա զխրոխտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, եւ հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, ուր հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան: Իսկ դարձուցեալ Հայկայ զպատգամաւորսն Բելայ, խստութեամբ պատասխանեաց: Դառնայ առաքեալն անդրէն ի Բաբելոն: Այլ զօրաժողով լինի ի վերայ նորա տիտանեանն Բէլ ամբոխիւ հետեւակ զօրաց, գայ հասանէ ի հիւսիսի յերկիրն Արարադայ մերձ ի տունն Կադմեայ. փախստական լինի Կադմոս առ Հայկ, քաջ ընթացիկս առաջի իւր առաքէ. Գիտեա, ասէ, ով մեծդ դիւցազանց, զի դիմեալ գայ ի վերայ քո Բէլ յաւերժիւք քաջօք եւ երկայնաղիզօք հասակօք սկայիւք մրցողօք: Եւ իմացեալ զմերձ լինելն նորա ի տուն իմ՝ փախեայ, եւ գամ արագագնացս: Արդ աճապարեա խորհել որ ինչ գործելոց ես: Իսկ Բէլն յանդուգն եւ անձոռնի զօրութեամբ ամբոխին՝ որպէս յորձան ինչ սաստիկ ընդ զառիվայր հեղեալ՝ փութայր հասանել ի սահմանս բնակութեան Հայկին, ի սիրտ եւ ի մարմին վստահացեալ արանց զօրաւորաց: Աստ ուշիմ եւ խոհեմ սկայն, քաջագանգուրն եւ խայտակն, աճապարեալ հաւաքէ զորդիս իւր եւ զթոռունս, արս քաջս եւ աղեղնաւորս, թուով յոյժ նուազունս, եւ զայլս եւս որ ընդ իւրով ձեռամբ. հասանէ յեզր ծովակի միոյ որոյ աղի են ջուրքն, մանունս ունելով ձկունս յինքեան (ծովն Բզնունեաց): Եւ կոչեցեալ զզօրս իւր ասէ ցնոսա. յելանելն մեր հանդէպ ամբոխին Բելայ, դիպել ջանասցուք տեղւոյն՝ ուր անցեալ կայ ի մէջ խռան քաջացն՝ Բէլ: Զի կամ մեռցուք, եւ աղխ մեր ի ծառայութիւն Բելայ կացցէ. կամ զաջողութիւն մատանց մերոց ի նա ցուցեալ, ցրուեսցի ամբոխն, եւ մեք եղիցուք յաղթու-

թիւն ստացեալք։ Եւ յառաջ կայր անցեալ բովանդակ ապարէզն՝ հասանէին ի միջոց ինչ դաշտաձեւ լերանց բարձրագունից. եւ յաջմէ ջուրցն հոսանաց ի բարձրաւանդակութիւն կուռ կալով ի տեղւոջ։ Ի վեր զերեսս ամբարձեալ՝ երեւեցաւ նոցա բազմութիւն անկարգ հրոսակի ամբոխին Բելայ ցան եւ ցիր յանդուգն յարձակմամբ ընդ երեսս երկրին սուրալով. իսկ Բէլ հեզ եւ հանդարտ ամբոխիւ մեծաւ ի ձախմէ ջուրցն ի վերայ ստոյ միոյ իբրեւ ի դիտանոցի։ Ծանեաւ Հայկ զխումբ վառելոյ ջոկատին, յորում Բէլ առաջի ամբոխին եկեալ հասեալ ընտրիւք եւ վառելովք ումամբք, եւ երկար միջոց ճանապարհին ընդ նա եւ ընդ ամբոխն, եւ ինքն գլխանոց ագուցեալ երկաթի նշանաւորօք վերջօք, եւ տախտակս պղնձիս թիկանց եւ լանջաց, եւ պահպանակս բարձից եւ բազկաց, գօտեւորեալ զմէջն, եւ յահեկէ զատինն երկայրի, եւ նիզակն աջի ի ձեռին իւրում աջոյ, եւ յահեկումն վահան, եւ ընտիրք յաջմէ եւ ի ձախմէ։ Եւ տեսեալ Հայկին զտիտանեանն կուռ վառեալ, եւ զայս ընտիրս ընդ նմա աջինս եւ ահեկինս, կարգէ զԱրմենակ երկու եղբարբք ընդ աջմէ, եւ զԿադմոս (զնորին որդի) եւ զայլս երկուս յորդւոց իւրոց ի ձախմէ, զի այր կորովիք էին յաղեղն եւ ի սուսեր. եւ ինքն առաջի, եւ զայլս հրոսակին զկնի իւր կարգեաց. երեքանկիւնի իմն կարգեաց ձեւով, հանդարտ յառաջ մատուցանելով»։

«Եւ հասեալ երկոցունց կողմանց սկայիցն ի միմեանս՝ ահագին դղրդիւն ի վերայ երկրի առնէին շահատակելովն, եւ ահս պակուցանողս տարազուք յարձակմանցն զմիմեանս արկանէին։ Ոչ սակաւք յերկոցունց կողմանց սկայիցն աղք յաղթանդամք բերանոյ սրոյ դիպեալք, տապալ յերկիր կործանէին. եւ մարտն յերկոցունց կողմանց մնայր անպարտելի։ Զայսպիսի անակնունելի դիպուած տարակուսանաց տեսեալ արքայն տիտանեան՝ զարհուրեցաւ, եւ ի նոյն բլուր ուստի էջն՝ վերջանեալ ելանէ. քանզի խորհէր ի միջոցի ամրանալ ամբոխին մինչեւ հասցէ բովանդակ զօրն, զի միւսանգամ ճակատ յօրինեսցէ։ Զայս իմացեալ աղեղնաւորին Հայկայ՝ յառաջ վարէ զինքն, մօտ հասանէ յարքայն, լի քարշէ պինդ զլայնալիճն, դիպեցուցանէ զերեքթեւեանն կրծից տախտակին, եւ շեշտ ընդ մէջ թիկանցն թափանցիկ լեալ՝ յերկիր անկանի սլաքն. եւ այսպէս ճողխացեալն տիտանեան կործանի՝ յերկիր զարկուցեալ, եւ փչէ զոգին։ Իսկ ամբոխն տեսեալ զայսպիսի ահագին գործ քաջութեանն, փախեան իւրաքանչիւր դէպ երեսաց իւրեանց։ — Զդիակն Բելայ պաճուճեալ իմն դեղովք հրամայէ Հայկ տանել ի Հարք, եւ թաղել ի բարձրաւանդակ տեղւոջ ի տեսիլ կանանց եւ որդւոց իւրոց»[1]։

1 Խոր. Ա. Գլ. Ժ, ԺԱ։

Այնպիսի իմն ժամանակաց է պատմութիւնս որ վասն գործոյն Հայկայ է, զի որպէս զկատարեալ ճշմարտութիւն կամ զճշդու-թիւն նոցա չկարէ ոք ցուցանել, նոյնպէս եւ ոչ մերժել ամենեւին կարող է, զի մի իցէ թէ պատմական ինչ հիմն որ ընդ զրուցօքն այնոքիւք կայցէ, միանգամայն ի միասին խառնեալ ընկեցի ի բաց: — Յաղագս պատերազմին Հայկայ ընդ Բելայ եւ սորա մահ ի Նմանէ, որ արդարեւ գլխաւոր իմն կէտ է ի պատմութեանն Հայկայ, ամէ թերեւս ոչ փոքր ինչ հիմն հաստատութեան օրինակաւ ինչ իւիք: Քանզի յայժ իսկ նպաստ ի այն լինիցի ցանկալի հաստատ բանիցն Աբիւդենեայ՝ զոր ըստ դիպաց իմն ածէ Մովսէս Խորենացի ի մէջ՝ այս-պէս. «Հաւատարիմն Աբիւդենոս... եւ զմերն ի Հայկայ (զազգահա-մար) մինչեւ ցԱրայն Գեղեցիկ՝ զոր սպանեալ Շամիրամ, թուէ այս-պէս — Արայն Գեղեցիկ՝ Արամեայ, Հարմեայ, Գեղամեայ, Ամասիայ, Արամայիսեայ, Արամենակայ որ եղեւ հակառակ Բելայ միանգամայն եւ կենա-խուզ. եւ զայս մեզ Աբիւդենոս յիւրում առաջնում ազգաբանու-թեանն ասէ, զոր աստ ուրեմն ոմանք յետոյ բարձին»[1]: Մեծ իմն շահ է ի վկայութենէ առաջի դնել թէ ոչ գիւտ ինչ ողոքանաց եւ սու-տակապատութեան Մար Աբասայ է պատմութիւնս, այլ թէ անդէն կայ հիմն ինչ պատմութեանն այնորիկ ի զրոյցսն քաղդէականս, յորոց եւ Աբիւդենոսն որպէս եւ Մար Աբաս առին զպատմութիւնն իւ-րեանց: Չէ ինչ այն այլակերպութիւն, զի սա Հայկայ տայ զգործն եւ նա Արամենակայ նորին որդւոյ զոր Արամենակն կոչէ, մանաւանդ զի միաբան իմն էր Արմենակ ըստ Մար Աբասայ ի գործ անդր պատերազ-մին: Այն իսկ այլակերպութիւն եւ միանգամայն յունական դարձուած խօսիցն՝ հանդերձ անուանց հաստատութեամբ Խորենացւոյն որ ծա-նօթ իմն է, անկասկած առնեն զմեզ ընդունել զբանն զայն՝ իբրեւ արդարեւ բան Աբիւդենեայ:

40

Գաղթականութիւնք կամ Նահանջեալք:

1. «Հայկ յետ հասանելոյ ամենայն ամբոխին յերկիրն Արա-րատայ որ է ի կողմանս հիւսիսոյ (Արարատանեաց)... երթեալ բնա-կէ ի լեռնոտի միում ի դաշտավայրի, յորում սակաւք ի մարդկանէ յառաջագոյն ցրուեալոցն դադարեալ բնակէին. զորս հնազանդ իւր արարեալ Հայկ՝ շինէ անդ տուն բնակութեան կալուածոց, եւ տայ ի ժառանգութիւն Կադմեայ որդւոյ Արմենակայ: 2. Իսկ ինքն խա-ղայ այլով ամբոխին ընդ արեւմուտս հիւսիսոյ (ի հարաւայինն կող-մանս մերձիկն բարձրին Արածանւոյ), գայ բնակէ ի բարձրաւանդակ դաշտի միում (Հարք). եւ անդ սակաւք բնակեալք ի հարաւոյ կողմանէ դաշտին առ երկայնանալն միով լերանն՝ ինքնակամ մատնեն ընդ պաշտպանութեամբ նորա»[2]: — Տեղի ճակատուն շինի դաստակերտ՝ Հայք անուն, բլուրն ուր անկաւ Բէլ՝ առնու անուն Գերեզմանք[3]: — Այլ յետ յաղթութեանն եւս դառնայ

1 Խոր. Ա. Գլ. Ե. էջ 35:
2 Խոր. Ա. Գլ. Ժ:
3 Խոր. Ա. Գլ. ԺԱ:

միաւանգամ ի բնակութիւն Հայոց հանդերձ Արամենեկաւ՝ յետ հաստատելոյ միաւանգամ իբրեւ ստացուած ժառանգութեան Արագածոյ զառաջին տեղի բնակութեան նորա (ի Հարաւոյ ծովուն Բզնունեաց): 3. Իսկ Արամենակ եւս յետ հօրն մեռանելոյ ի բազմանալ ծննդոցն՝ թողու եղբօր իւրում Մանաւազայ զՀարք, եւ միւս եղբայր նորա Խոռ երթեալ բնակէ ի հիւսիսակողման ծովուն աղւոյ, որպէս եւ Բազ որդի Մանաւազայ յարեւմտից հիւսիսոյ առ նովին ծովու. եւ ինքն Արամենակ խաղայ յարեւելս հիւսիսոյ ի խորին դաշտավայր մի պարապեալ ի բարձրագագաթն լերանց (յԱրագած): 4. Արմայիս որդի նորա շինէ առ եզերբ գետոյն (Երասխայ) զԱրմաւիր — միւս եւս որդի նորա Շարայ առնուն յոլովածին եւ շատակեր ազգի ամենայն ազխիւն ի դաշտ մի մօտաւոր ի թիկունս Արագածոյ: 5. Որդի Արամայիսայ՝ Ամասիա յաջորդէ զնա յԱրմաւիր. յետ ծնանելոյ նորա երիս որդիս (զԳեղամ, զՓառոխ, զՑոլակ) թողեալ զԱրմաւիր Գեղամայ՝ ինքն անցանէ մերձ ի լերանն Հարաւոյ (Մասեաց) եւ շինէ երկուս տունս առ ընտանութեամբն՝ միւս երկուց որդւոցն իւրոց (արւոյն) Փառոխայ եւ (կայսանն) Ցոլակայ, եւ ապա դարձեալ յԱրմաւիր՝ մեռանի: 6. Գեղամ եւս թողեալ զՀարմայ զորդի իւր՝ յԱրմաւիր, ինքն եկն գնաց զմիւս լերամբ (Գեղ) արեւելեան հիւսիսոյ յեզր ծովակի միոյ, եւ շինէ առ նմին շէնս (զԳեղաքունի): — Նորին որդի Սիսակ գաղթեալ բնակէ ի Սիւնիս (ի Սիսական):

Տարածումն կամ ներքին գաղթականութիւնք ի Հայոց աշխարհին ընթանային ի Հարաւոյ ի հիւսիս: Տեղիք գաղթականութեանց որպէս ի դէպ իսկ էր ի բնէ՝ ընտրին վայրք զոր բնութիւնն ամրացուցեալ իցէ առ լերանց ստորոտովք ի ճարակաշատ եւ բերրի տեղիս եւ յաձախաջրեայն առ գետովք: Ի գաղթականութիւնսն յայնոսիկ ընդ ազգահամարի եւ կարգի ծննդոց՝ ընթանայ կից եւ հին երկրագործութիւն աշխարհին: Այսպիսի իմն կարգ եւ օրէնք երեւին, զի ի բազմանալն՝ անդրանիկն փոխանակեսցէ առ ժամանակ մի որպէս զիրաւունս հօրն նոյնպէս զնախկութիւն նորա. իսկ այլք յորդւոցն՝ ընդ որոց բազում անգամ եւ հարքն՝ գաղթեսցեն այլուր, եւ այնպէս լինիցի տարածումն:

Այս էր ներքին ընդարձակութիւն Հայոց աշխարհին եւ բնական իմն աշխարհակալութիւն, ըստ բազմանալոյ սերնդոց՝ որք եւ ի տարածութեան անդ եւ ի բազմութեան գիտէին զմիմեանս ի միոջէ հօրէ եւ ընտանիս միմեանց եւ արենակիցս, եւ գեղեցիկ ազատութիւն՝ էր հաստատեալ իրաւունք առհմից նոցա, իւրաքանչիւր առհմ իւրով նահապետական առաջնորդութեամբն վարեալ:

Իբրեւ առհմանաւորս իմն ցեղք էին Արամեանքն ի կողմն Արեւմտեան աշխարհին, եւ Սիսակեանքն ի կողմանս արեւե-

ւէց։ Այսպէս ստրունդք Կապադովկիոյ եւ Սիսակայ գրեթէ իբրեւ տոհմ իմն զինուորաց էին ի Հայոց աշխարհին։

Այլ ի բազմանալ կարի ստրկողացն եւ ի շփել ընդ դրացի ժողովրդոց նոյնպէս բազմացելոց, հարկ լինէր այնուհետեւ միութեան իրիք առաջնորդութեանն յամենեսին ի նոսա լինել, զոր արդարեւ առաւել երախտաւորին եւ այնմ որ կարողն էր՝ ի դէպ էր առնել յանձն։ Այսպիսի ոք Արամ էր որդի Հարմայ որ "այր աշխատասէր եւ հայրենասէր եղեալ լաւ համարէր զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն՝ քան եթէ տեսանել զորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս, եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարածնաց,,։

Ի կողմանէ արեւելից Մադէս ոմն `Նիւքար մար յազգէ՝ այր հզօր եւ պատերազմասէր՝ հինիւ յարձակեալ ի վերայ սահմանացն Հայոց՝ ծառայեցուցեալ ունէր յերկուս ամս հեռէ։ Արամայ ժողովեալ զբազմութիւն ընտանի արանց քաջաց եւ ազգեղնաւորաց եւ նիզակաւորաց յերիտասարդաց անտի եւ ի հարկաւորաց իբրեւ 50,000, հասանէ գրեթէ գիշերախառն, հարկանէ զզօրսն մարական եւ զՆիւքարն Մադէս ածէ ձերբակալ յԱրմաւիր, եւ գրաւեալ ունի զաշխարհն մինչեւ ցլեառնն Զարասպ անուն[1]։ — Ապա նովին հայազօրն զօրք խաղացեալ հասանէր ի կողմանս հարաւոյ աշխարհին՝ հալածանել զմեւս եւս ապականիչ երկրին զԲարշամ ոմն անուն, զորով էին իբրեւ 40,000 հետեւակք եւ 5000 հեծելազօր, տայր ընդ նմա ճակատս, ելանէր Բարշամ փախստեայ ընդ մէջ Կորդուաց եւ կողմանցն Ասորեստանի, բայց անդէն ի փախստեանն հարեալ ի զինակրացն Արամայ՝ մեռանէր։ — Յետ զարեւելեայ կողմանսն առնելոյ յանձն Սիսակեանցն ի սահմանութիւն եւ զհարաւային կողմն՝ տանն Կապադովկիոյ՝ ինքն յարեւմուտս կոյս աշխարհին դիմեալ հասանէր. անդ զմիջոց երկուց ծովուցն՝ զՊոնտոսի եւ զՄիջնոյ ծովուն բռնացեալ ունէր Պայապիս ոմն Քաղեայ. փախուցեալ զնա Պայապիս ի կղզի ինչ Միջնոյ ծովուն. գրաւէ ընդ իշխանութեամբ զկողմանսն՝ թողեալ կուսակալ զոմն Մշակ անուն[2]։

Արամաւ ելանէր աշխարհն Հայոց ի նահապետական առաջնորդութենէ եւ ամփոփէր ի մի իշխանութիւն՝ լինել տէրութիւն մի։ Եւ նահանգք եւս յայս տէրութիւն յաւելան, զորս ի նոյն միութիւն ազգին ջանայր խառնել Արամ փոփոխմամբ լեզուի նոցա ի հայերէն լեզու[3] ըստ խորամանկ արուեստի Հռոմայական աշխարհակալութեանն. առաջին քաղաք այնր տէրութեան հոյակապ հայրենի յիշատակօք՝ էր Արմաւիր։ — Այլ անդէն ի նմին ժամանակի յետ անկանելոյ առաջին տէրութեանն Բաբելացւոց՝ յարուցեալ կայր եւս իմն քան զնոսա մերձաւոր եւ

1 Խոր. Ա. Գլ. ԺԴ։ 2 Խոր. Ա. Գլ. ԺԴ։ 3 Խոր. Ա. Գլ. ԺԴ. եւ 73։

սահմանակից Հայոց աշխարհին՝ Ասորեստանեայն համաշխարհական տէրութիւն, առ որով մեծազօրն զօրութեամբ չկարէր յերկարագոյնս կալ մնալ ինքնօրէն՝ Հայոց նորոգ տէրութիւնն։ Քանզի Թէպէտ եւ առ Արամաւ ազատ իւր տէրութիւն էր գաշնաւոր միայն Ասորեստանեաց տէրութեանն, եւ ունէր Թագաւոր իշխանութեամբ ածելոյ վարսակալ մարգարտեայ[1], սակայն առ Արայիւ նորին յաջորդաւ եղեւ Հայաստան նահանգ Ասորեստանեացն պետութեան[2], եւ եղանէր իսկ հարկ ի Նինուէ[3]։

Ինքն իսկ երկիր Հայոց աշխարհին աշխարհագրական իւր յիշատակարան եւ մնացեան պատմութեան է վասն ամենայն անցից նահապետացն։ Արագած լեառն յիշեցուցանէ զԱրմենակայ[4], Արմաւիր քաղաք՝ զԱրմայիս, Շիրակ՝ զՇարայ, լեառն Մասեաց՝ զԱմասիա[5], փառախոտ՝ զփառոխ, Ցոլակերտ՝ զՑոլակ, Գեղ լեառն եւ ծովն եւ շէնն Գեղաքունի՝ զԳեղամ[6], նոյնպէս եւ ձեռակերտն Գառնի՝ զնորին որդի զԳառնիկ[7], Սիւնիք կամ Սիսական աշխարհ՝ զՍիսակ[8]։ — Նա եւ ի վերայ սերընդոցն իւրեանց մշանջենաւորեալ կան անուանք իւրաքանչիւր նահապետացն, Մանաւազ՝ ի վերայ առհմին Մանաւազեանց, Բազ՝ ի վերայ Բզնունեացն, Խոռ՝ ի վերայ Խոռխոռունեացն, եւ այլ եւս իւրաքանչիւր ցեղք ունէին յիշատակաւ հաստատուն զանցնիւր նահապետս իւրեանց։ — Արդարեւ յայս ամենայն համեմատութեանց անուանց ըստ ստուգութեան կէպք կամայական իմն Թուին, որպէս զԵրասխն անուն ածել յանուանէ Արաստ նահապետի յառաջ[9], եւ կէպք այնպիսի՝ զի չկարիցեմք կալ ստուգութեանն երաշխաւոր, Թէպէտ եւ չիցեն եւս անհաւանութեան, որպէս զՄասեացն անուն յԱմասեայն անուանէ ածել յառաջ. սակայն մնացեալ մեծ մասն նոցա ունի ինչ հին հաստատութեան յորժամ ոչ ի յանկութենէ անուանն միայն այլ եւ ի զրուցաց եւս բերիցի ինչ վկայութիւն հաստատութեան, որպէս յորժամ վասն Շիրակայ ասիցէ Խորենացին "Ցորոյ անուն (այս ինքն ի Շարայի) եւ գաւառն, ասէ, անուանեալ Շիրակ„[10]. ուր արդարեւ սքանչելի է եւ միաբանութիւն պատմութեանն ընդ ընտանի եւ անպաճոյճ զրուցաց ազգին՝ յորոց զնշանաւոր եւ գեղեցիկ հին առակն Թէ "Թէ քո Շարայի որկորն է, մեր Շիրակայ ամբարքն չեն„ գտանէ Մովսէս Խոր. ի կէս հինգերորդ դարու տակաւին ի բերանս ռամկապահ շինականացն[11]։ — Եւ դարձեալ՝ յորժամ վասն Մանաւազայ, Բազայ, Խոռայ ասիցէ "ի սոցանէ, ասէ, լեալ զնահապետութիւնս Մանաւազեան եւ զԲզնունեաց եւ զՈրդունին անուանեալ ... ի Նինուէ (ի Խոռայ) ձգեալ, ասէ, մեծ նախարարութիւն ազգին Խոռխոռունեաց„։

1 Մար Աբաս առ Խոր. եղ 70 — 71, եւ Դիոդ. Սիկեղ. Բ. Գլ. Ա. որ յայտնապէս իսկ Թագաւոր կոչէ զիշխանն Հայոց, եւ ի Նինոսէ եւս Ասորեստանեաց Թագաւորէ պատմէ անդէն ի Թագաւորութեանն հաստատեալ, այսքան եւեթ ընդհատ ի Մար Աբասայ, զի առ սանոնց յառաջագոյն առեալ պարտեալ Արամայ ի Նինոսէ, իսկ նա պատմէ նախ պարտեալ եւ ապա մարգարտաւորութեամբ հաստատեալ յաԹոռ իւր։ Վասն այլակերպութեան անուանն զի Բարզանես կոչէ զԱրամ՝ չէր ինչ զարմանալի այնուցիկ որ հմուտ իցեն սովորութեան մատենագրացն Յունաց յանուանել նոցա զիշխանս օտարազգի օտարեւելից խառն ի խուռն՝ Բարզանես, Արտաբարզանես եւ յայլ եւս նոյնպիսի անուանս։

2 Խոր. Ա. Գլ. ԺԵ։

3 Խոր. Ա. Գլ. Ի. եղ 98։

4 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. եղ 63։

5 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. եղ 65։

6 Անդ։

7 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. եղ 66։

8 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. եղ 65։

9 Տես Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. եղ 63։

10 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. եղ 63 — 64։

11 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. եղ 64։

41

Հայաստան, նահանգ Ասորեստանեաց պետութեան (— 600)։

„Օ՛Արամ պայազատէր Գեղեցիկն Արայ նորին որդի[1]. իբրեւ 12 ամ էր զի հաւատարիմ ամուսնութեանն զթոյլ կապեալ էր նա ընդ Նուարդայ, եւ երկոքին ուրախ կեալ յորդեակն իւրեանց մատաղ 12ամենի՝ յԱրայն Արայեան[2]։ Պղտորել իմն զայն միաբանութիւն կամէր դշխոյն Ասորեստանեաց Շամիրամ։ Իբրեւ չեղեւ նա ձեռնհաս ամենայն փառօք եւ մեծութեամբ տիկնութեան իւրոյ հրապուրել զԱրայն գեղեցիկ՝ խաղայ ի վերայ նորա ի մարտ պատերազմի. հասանեն բազմամբոխ սպառազէնք նորա ի դաշտավայրս հարաւակողման գետոյն Երասխայ, անկանի Արայ ի խառնուրդսն ի մէջ նահատակացն, սա պարտեալ ի զօրութենէ զինուց նորա եւ տիկինն աշխարհակալ՝ պարտեալ ամօթալից ի բարոյական զօրութենէ զգաստութեան նորա[3]։ Արդարեւ գեղեցիկ եւ անօսր յիշատակ ոչ ի Հայոց հնութիւնս միայն՝ այլ եւ յամենայն իսկ ազգացն հնախօսութիւնս, յորս միայն բարենշանն Վերգինիա հռոմայեցի գտանի արժանի հարանութեան Գեղեցիկն Արայի։

Իբրեւ մեկնել կամէր տիկինն՝ յետ զուր ջանալոյ զդիակնն զոր կախեալ ունէր ի տանիս ապարանիցն՝ ածել ի շունչ եւ ի կենդանութիւն, կապեաց զնա այնուհետեւ գեղեցկութիւն հայ հողոյ[4]. շինէր իւր քաղաք ամարաստանի ի հարաւակողմանս երկրին Հայոց զհրաշակերտն Վան (զքաղաքն Շամիրամայ)[5]. եւ ամենեւին իսկ զաշխարհն ի կարգս մեծաց դրացի նահանգաց Ասորեստանեաց պետութեանն փոխէր՝ ի բազում տեղիս արձանս հաստատեալ եւ սեպաձեւն գրովք յիշատակս իւրոց աշխարհակալութեանցն գրեալ եւ քարինս սահմանաց ի տեղիս տեղիս կանգնեալ նովին գրով[6]։

Որպէս սովորութիւն իսկ Ասորեստանեաց պետութեանն էր յայլ նահանգսն իւրեանց առնել՝ նոյնպէս եւ ի Հայոց աշխարհին կարգեալ ունէին կուսակալս անդստին ի բնակաց աշխարհին եւ ի տոհմակցաց, որ եւ, որպէս հաւանութեան թուի, որդի ի հօրէ զկուսակալութիւնն պայազատէին հարկանելով եւ հարկս[7]. լինէր եւ զօրաժողով կազմել ուրոյն զօր հայազունս որոց զօրավար իւրքնին կուսակալք աշխարհին էին, որք եւ հոյակապք եւ նշանաւորք երեւէին քաջութեամբ ի ճակատս. որպիսի ոք առաջին կուսակալն էր ազնուապաշտօնն Արայ Արայեան հայր հզօրն եւ հանճարեղն Անուշաւանայ՝ զոր նուիրեալ էր նորա ի սուսերն

1 Խոր. Ա. Գլ. ԺԵ։
2 Խոր. Ա. Գլ. Ի։
3 Խոր. Ա. Գլ. ԺԵ։
4 Խոր. Ա. Գլ. ԺԶ. էջ 81 — 82։
5 Տես վերագոյն, էջ 91։
6 Խոր. Ա. Գլ. ԺԶ. ի վերջ կոյս։
7 Խոր. Ա. Գլ. Ի. էջ 98։
8 Խոր. Ա. Գլ. Ի. էջ 97։

Արամանեկայ յԱրմաւիր[8]. անկաւ նա ի յանդուգն պատերազմունսն Շամիրամայ ի խառնուրդս ուրեք ճակատուց[1]: — Նոյնպէս եւ առ Տեւտամաւ արքայիւ Ասորեստանեաց՝ յորժամ Տրովացւոց նշանաւոր պատերազմն ընդ Յունաց գրգռէր, առաքէ Զարմայր ի Թիկունս օգնականութեան Պրիամայ արքայի Տրովացւոց. անդ ի քաջացն Յունաց առեալ վէրս ի կենաց փախճանէր. եւ մեք ընդ Խորենացւոյն կամիմք վերաւորել նախ յԱքիլլեայ եւ ոչ յայլմէ ումեքէ ի քաջացն[2]: Այսպիսի կուսակալք կացին առ Ասորես-տանեաց տէրութեամբ ընդ ամենայն 29 այր յԱրայեանն Արայէ մինչեւ ցՊարոյր ուստր Սկայորդւոյ (600)[3]:

Թէպէտ եւ անծանօթ իցեն յիշատակք գործոց սոցա՝ սակայն լոկ անուանքն իսկ գեղեցիկ ինչ յիշատակք են բուն հնութեան հայրենեաց մերոց, որ եւ բաւական են տալ պատճառս իրիք իրիք քննութեան. Արայ (Արայեան), Անուշաւան, Պարէտ, Արբակ, Զաւան, Փառնաս, Սուր, Հաւանակ, Վաշտակ, Հայկակ, Ամպակ, Առնակ, Շաւարշ, Նորայր, Վստակար (ըստ օրինակաց Ցուց. կաթ. եւ Գրիգ. Մագիստրոսի՝ Վստամ, կամ՝ ուրոյն անուանք), Գոռակ, Հրանտ, Ընձաք, Գղակ, Հորոյ, Զարմայր, Պերճ, Արբուն, Բազուկ, Հոյ, Յուսակ, Կայպակ, Սկայորդի: — Խնդիր իմն է թէ զիարդ հնար լինել իցէ այսց հարազատ Հայ հնչմանց անուանցս որ աստ եւ որ վերագոյն եդաւն՝ ստանդել ի քաղդէական լեզու ուսմանց ապականութեան եւ ապա անտի ի յոյն լեզու փոխել (ի ձեռն Մար Աբասայ), այնպէս զի կարիցէ Մովս. Խորենացի ասանց խանգարման զնուն նախնաւոր հնչմամբ հանել ի նոցանէ յետ այնչափ ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ. ուստի թերեւս կարծիք իմն չփին զՄովսիսիւ թէ գուցէ յիւրոց ինչ կարծեաց ինքնակամ յօրինեաց ինչ ինչ յորս չկարէր ճշդիւ զանունն ընթեռնուլ: Սակայն չեք այնչափ տեղի կասկածանաց ընդ երկիւղած մատենագիրս, զի 1. առ-կաւ ինչ անուանք որպէս Կադմոս եւ Կարդոս[4] արդարեւ չթուին ամե-նեւին քաջ հայերէն անուանք, այլ առ չկարելոյ իմն գտանել՝ այնպէս թուի արկեալ նորա ի կիր որպէս ի յոյն մատենին Մար Աբասայ գտա-նէր: 2. Հարկ էր թէ բազումք յանուանց անտի որ մեզն այժմ անծա-նօթք են, յայնժամ ուրեմն ծանօթ էին՝ մանաւանդ յառակս ինչ կամ ի զրոյցս, որպէս յայս ի Շարայի անուանէն է, զորոյ զառակն ածէ ի մէջ[5]. ի դէպ է թէ եւ յայլոց եւս բազմաց նոյնպիսի ինչ մանր ծանօ-թութիւնս ունէր պատմագիրն Հայ՝ զորոց չհամարի միշտ հարկ տալ համարս:

Մանաւանդ զի բազումք եւս յանուանց անտի ի վերայ նախարա-րութեանց եւ նահապետութեանց ինչ մշտնջենաւորեալ կային, եւ կամ այլովք եւս ինչ դրովք էին յառաջագոյն ծանօթական, որպէս ակնարկէ իսկ ինքն պատմագիրն յորժամ ասիցէ վասն մատենի իրիք թէ "ի բայ բանից եւ անոն իմն յաղագս Հայկայ եւ նմանեացն կակազէ"[6]: Ուստի ոչ եթէ ամենեւին ի կարծիս եւ ի կամս նորա ստացեալ իրքն էին:

1 Խոր. Ա. Գլ. ԺԹ, Ի:

2 Սակայն առլին վիփթարեալս հեքդ ի վերայ մահուն Թշուառութեան.

Զի յոկնյ անտի Ենեայ մեծի անկա-նիս . . . : Վիրգիլ. Ենեակ. Ժ:

3 Խոր. Ա. Գլ. ԺԹ. էջ 95—96:

4 Խոր. Ա. Գլ. Ժ. 53 եւ Գլ. ԺԵ. էջ 80:

5 Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 64:

6 Խոր. Ա. Գլ. ԻԲ. էջ 104:

42

Թագաւորութիւն առ Մարօք (610 — 535)։

Յետ կալոյ Մարաց յետս առ Գիւաքսաւ յամի 714 յԱսորեստանեաց՝ ստէպ պատերազմ էր նոցա ընդ սոցա, յետոյ (նախ քան զ610) միաբանեցաւ եւ Պարոյր ընդ արքային Մարաց (Կիաքսարայ Ա.) ընդդէմ Ասորեստանեացն՝ ընկալեալ ի նմանէ խոստումն թագաւորելոյ Հայոց աշխարհին [1]։ Այսպէս յետ յաղթութեանն եւ կործանելոյ զՆինուէ եղ եկաց առանձինն ինչ Հայոց թագաւորութիւն, ոչ ամենեւին առանց կախելոյ գոնեայ երբեմն զՄարացն թագաւորութենէ[2], նա աւանիկ եւ հարկատու եւս նոցին երբեմն լինելոյ, որպէս յայն մատենագիրն (Քսենոփոն) պատմէ։ — Յայսմ իշխանութեան զՊարոյր զառաջին թագաւոր պայազատեցին ընդ ամենայն 8 թագաւորք (Հրաչեայ, Փառնաւազ, Պաճոյճ, Կոռնակ, Փաւոս, Հայկակ Բ., Երուանդ Սակաւակեացն, Տիգրան)։ Առաջինն միայն ի սոցանէ եւ վերջին երեւին ի պատմութեան. նա՝ իբրեւ օգնական եւ նիզակակից դաշնաւոր պետութեան Բաբելացւոցն առ մեծազօրն Նաբուքոդոնոսորաւ՝ որով եւ զՀրէական ազգն ծանեաւ, եւ առ փոքր ինչ զաղթականութիւն յաստուածապաշտ ժողովրդենէ անտի ի սահմանս Հայոց աշխարհին[3]։ Իսկ վերջինն՝ թշնամութեամբ ընդ Բաբելացւոց պետութեանն՝ էր նիզակակից եւ գործակից ի պատերազմին որով այն պետութիւն կործանեցաւ ի Պարսից։

Գեղեցիկ է համառօտութիւն թագաւորութեան մերոյ առ Մարօք եւ լինելոյ ինքնօրէն՝ յերկուց բանից անտի գրոց սրբոց, յորոց մին գրեթէ ի սկիզբն եւ միւսն ի կատարած ժամանակի թագաւորութեանս Հայոց. այս ինքն փախուստ որդւոցն Սենեքերիմայ առ վերջին կուռակալօք՝ ի Հայս եւ ընդունելութիւնն[4], եւ կոչել մարգարէին զարարատեան թագաւորութիւնն ի մարտ պատերազմի ի վերայ Բաբելացւոցն[5]։

43

Սակայն բուն իսկ նշանաւոր գործք եւ արութիւնք Տիգրանայ էին ընդ Մարացն պետութեան։ Որպէս ի համբառնալ պետութեանն Մարաց, նոյնպէս եւ ի նուաճել նոցա ընդ իշխանութեամբն Պարսից (յամի 535) ոչ առանց գործակցութեան Հայոց իրքն կատարեցան։ Քսենոփ (ըստ մարաքասեան պատմութեանն)

1 Խոր. Ա. Գլ. ԻԱ. էջ 100։ Այսպէս ուրեմն հնար է մեկնել զբանս Խորենացւոյն ընդ ստոյգ ժամանակագրութեան։
2 Խոր. Ա. Գլ. ԻԲ։ Քսեն. Կիւր.։
3 Խոր. Ա. ԻԲ. էջ 13 — 14։
4 Եսայ. ԼԷ. 38։ Դ. Թագ. ԺԹ. 37։ Տոբ. Ա. 24։ Տես Մար Աբաս առ Խոր. Գիրք Ա. Գլ. ԻԴ. 105 — 106։
5 Երեմ. ԾԱ. 27։ Տես Քսենոփ. ի Կրթութ. Կիւր.։

միաբան եւ միագործ ընդ միմեանս գործէին Կիւրոս եւ Տիգրան, Նմին իրի եւ արքայն Մարաց Աժդահակ ի ծփի եւ ի տագնապի լեալ վասն միաբանութեանն նոցա ընդ միմեանս՝ տեսանէ ընդ քունն իբրեւ ի Հայոց աշխարհին ի ծայրս բարձրաբերձ ինչ լերանց նստեալ կին բարձրանձն, ծաւի, կարմրայտ, ծիրանազգեստ, արկեալ զանձամբ շղաշատեռ երկնագոյն կապուտակ. եւ զի երկունք ստիպէին՝ յանկարծակի ծնանէր երիս ի դիւցազանց կատարելս հասակաւ. առաջինն ի նոցանէ զերասան ածեալ ի վերայ առիւծու արշաւէր յարեւմուտս կոյս, եւ երկրորդն ի վերայ ընձու՝ ի կողմն հիւսիսոյ, իսկ երրորդն զվիշապ ինչ անարի (զԱժդահակ որ վիշապն Թարգմանի) սանձեալ դիմեալ գայր ի վերայ մարական տէրութեանն: — Այնուհետեւ խառնակեալ տեսլեանն՝ այլ իմն կերպարանս ցուցանէր, զի այն որ ի վերայ վիշապին հեծեալ կայր՝ յանկարծակի թեւս առեալ հասանէր ի վերայ տանեաց արքունեացն զարդարելոց գեղեցիկ եւ բազմագոյն շատրուանօք, ուր մատուցանէր Աժդահակ զոհս եւ խունկս դիցն երեւելոց անդէն ոգանչելատեսիլ տեսլեամբ: Եւ զի մօտ հասեալ դիւցազինն՝ զգիսն որ զԱժդահակ պսակեցին՝ կամէր կործանել, խարոց ի մէջ անկանէր Աժդահակ, բայց յետ տիգօք եւ այլով եւս զէնուք զմիմեանս խոցելոյ՝ ի պարտութիւն մատնեալ կործանէր Աժդահակ: — Զարթուցեալ կոչէ տարաժամ զգիշերախօսն զխորհրդականսն, եւ այս բան Թագաւորին հաստատի ի խորհրդեանն՝ խնամութեամբ բարեկամութիւն կեղծաւորեալ՝ դաւաճանել: Յետ առաքելոյ պատարագացն եւ լինելոյ պատգամաւորութեանց յերկուց կողմանց՝ առաքէ բարեհնչան եւ խմաստուն օրիորդն Տիգրանուհի քոյր Տիգրանայ յարքունիս Մարաց. սակայն չըմբռնեալ խորագէտն պատուով տիկնութեանն Արեաց, եւ ոչ պատրեալ ի հրապուրանացն՝ գրգռելոյ ի գժտութիւն ընդ Զարուհեայ կնոջ եղբօր իւրոյ, փաղփաղակի ի ձեռն մտերմաց ազդ առնէր նմա զնենգութիւնն: Նմին իրի իբրեւ հրաւիրեցաւ Տիգրան յԱժդահակայ գալ ի տեղի ինչ՝ միջոց սահմանաց երկոցունց թագաւորութեանց՝ պատրանօք որպէս թէ իրս ինչ մեծամեծս բերան ի բերան իցէ խօսելոց, նորա առեալ գունդ բազմաձեռն հասանէ ի կողմանս Մարաց աշխարհին. յերկարէր ձգէր պատերազմն ժամս բազումս, մինչեւ զբաւ իրացն լինէր մահուամբն Աժդահակայ՝ զոր ինքնին իսկ Տիգրան հարկանէր նիզակաւն թափանցանց ընդ զրահն: — Եւ զառաջին կին նորա զԱնոյշ եւ զարքայորդիսն եւ զօրիորդսն Թագաւորազունս խաղացեալ բնակեցուցանէր յարեւելից լերինն Մասեաց: Իսկ զՏիգրանուհի մեծարէ աւանօք եւ դաստակերտիւք, կարգեալ զգաւառ նորա յազատութիւն, ստանիկ իբրեւ զարմ եւ զաւակ արքունի[1]:

1 Խոր. Ա. Գլ. ԻԵ — ԼԱ.

Նոյնպէս զայն ձեւ Մար Աբաս, սկսեալ զերկրէն յանուրջոց՝ որպէս երեւելի ինչ դէպք ի զրոյցս արեւելեայցն ի ատեանս երազոց առնուն յաճախ սկիզբն: Սակայն ոչ ամենայնիւ միաբանեն ընդ նմա Յունացն մատենագիրք, որք զնոյն զրոյցս այս ինքն զփոխել գլխաւոր արքութեանն ի Մարաց ի Պարսիկս՝ վաղ քան զնա հարին ի մատենի: — Ըստ Քսենոփոնեայ՝ սիրով խաղաղութեամբ իմն եւ արժանեօք քաջութեան Կիւրոսի այն փոփոխութիւն համարի դիպեալ. յայն սակս եւ ոչ իբրեւ նուաճեալ ինչ զՄարացն արքութիւն պատմէ, այլ թէ ել եկաց միաւորեալ իմն արքութիւն ի Պարսից եւ ի Մարաց — ուստի չգտոյր ինչ մուտ միջամուխ Հայոց ի նոյն լինելոյ: Այլ ըստ Երոդոտոսի եւ Մար Աբասայ միաբանն համանութեան ոչ առանց պատերազմի այն վճարեցաւ, ուստի եւ բարձաւ իսկ եւ ջնջեցաւ Մարացն արքութիւն փոխանակեալ Պարսիցն արքութեան: Սակայն եւ առ սոսա ի պատմութեան անդ պատերազմին եւ ի բուն գործելիս գործոյն՝ բազում այլակերպութիւն մանաւանդ թէ հակառակութիւն երեւի: Բայց եւ այնպէս ի բովանդակութեան անդ եւ ի հիւսուածի պատմութեանն յընդհանրական իմն ատեանն՝ կայ նոյնութիւն մեծ եւ զարմանալի: Քանզի ըստ Երոդոտոսի՝ թողեալ զմանր մանր ինչ հանգամանս՝ բուն գլխաւոր դէպք դումարին ի մի միութիւն այսպէս:

"Երազ տեսանէ Աժդահակ վասն կործանման թագաւորութեան իւրոյ ի զաւակէ դստերն իւրոյ երեւելոյ ի ատեան անդ, եւ խռովի. հարցանէ խրատ ի բազմաց յորոց հարցանելն պարտ էր: Աժդահակ յանձն առնէ Հարպագայ ազգականի նորա նենգ գործել Կիւրոսի, նա խնայէ. առա գաղտնի ինչ օրինակաւ (դրով եգեալ ի պորտ նապաստակի) զգացուցանէ Կիւրոսի յաշխարհն Պարսից զխորհուրդն ապանութեան՝ զոր խորհէր Աժդահակ ի վերայ Կիւրոսի, որ եւ գայ զօրօք. եւ յետ բախելոյ ընդ նմա ճակատու՝ առնէ զնա ձերբակալ, եւ առեալ առնի ի գերութիւն ի Պարս"[1]:

Իսկ Մար Աբասայն այսպէս զայն գոյն. "Երազ տեսանէ Աժդահակ վասն կործանման թագաւորութեան իւրոյ ի ձեռն զիւցազինն ծնելոյ յանկարծ ի կնոջէ ումեմնէ ծիրանազգեստ ի ատեան երեւելոյ՝ եւ խռովի, եւ հարցանէ զխորհրդականս իւր[2]: Ջանայ Աժդահակ եւ յանձն առնէ Տիգրանուհեայ գործել դաւ Տիգրանայ. զղջացեալ խնայէ Տիգրանուհի յեղբայր իւր. առա գաղտ զգացուցանէ Տիգրանայ զերս դաւաճանութեանն զոր խորհէր Աժդահակ ի վերայ Տիգրանայ՝ որ եւ զօրօք խաղայ ի վերայ նորա, թէպէտ եւ զԱժդահակ սպանանէ ի ճակատուն, սակայն զկին նորա եւ զաղջկունս եւ զամենայն իւր զաւակն նորա առեալ խաղացուցանէ ի գերութեան"[3]:

Սակայն իրի եթէ չկամիցիմք ամենեւին մերժել զմատենագիրս՝ եւ զընդհանրականագոյնն ի բանից անտի նոցա արժանի համարիցիմք ժողովել՝ մարթ է մանաւանդ թէ պարտ է սուղագոյն զայսչափս համարել: 1. Ոչ առանց զինուց այն փոփոխմունք ոտնոց դիպեցան. զի ըստ բնութեան իմն համանութեան է՝ թէ չէր հնար ազգի միոջ կամ առհասարակ դիւրաւ զիւր գլխաւոր իշխանութիւնն առ այլում փոխարինել: 2. Ի պատերազմի անդ ոչ Կիւրոս առանձինն էր, այլ որպէս ի դէպ իսկ էր՝ դրացի ազգք յերկուս կողմանս բաժանեալ էին, անանք ի Մա-

1 Տես զանձն Հերոդոտոսի ի յառաջաբ. հայ թարգմանութեանն Քսենոփոնի, էջ 3 — 18:

2 Ա. Խոր. Ա. Գլ. ԻԶ:

3 Խոր. Ա. Գլ. ԻԵ — Լ:

բացն եւ ամենք ի Պարսից. յորոց եւ Հայոցն որ անդէն գրեցի Մարացն էին՝ հատանէր գործ մեծ վճարել առ Տիգրանաւ ի հիւսիսոյ կողմանէ Մարաստանի, յորժամ ի հարաւոյ նորա յարձակեալ հասանէին Պարսիկք զօրավարութեամբն Կիւրոսի, որում ի դէպ էր լինել փաղ խոկ ի բանի ընդ մերում Տիգրանայ, որպէս արդեամբք իսկ ունի պատմութիւնն[1]: Հաստատութիւն իմն ի սոյն մատուցանեն եւ երգք վիպասանաց[2] որոց յօրինիչք Գողթնացիքն են գրոցիք եւ սահմանադիրք Մարական գաղթականութեանն ածելոյ ի Տիգրանայ յետ պատերազմին ի տոհմէ անուն Աժդահակայ, զորս երգն վիշապազունս կոչէ:
3. Այլ յետ յաղթութեանն Պարսից միաբանելոյ ընդ Հայոց ի վերայ Մարացն, որպէս բազում անգամ ի հինսն դիպէր, եւ որպէս գոյ իսկ յուսալ յազնուականութենէ բարուցն Կիւրոսի՝ զԿիաքսարէս մար փոխանակ Աժդահակայ մատոյց Կիւրոս ի բարձ թագաւորութեան Մարացն, կամ անդէն ի սկզբանն իսկ զվերադոյն իշխանութիւնն Պարսից սեպհականեալ՝ եւ կամ յետ մահուն Կիաքսարայ անց այն ի Պարսիկս. քանզի յայտնի իսկ միաբանեն գիրք ի սմին ընդ քննողնելոյ դնել յառաջին անդ Բաբելոնի թագաւոր զԴք մար[3] (զԴարեհ Մար այս ինքն զԿիաքսար) առնելթէր Կիւրոսի: — Թերեւս սոքիմբք երեքին եւս հոյակապ պատմագիրք առնուն իւրք իւրք մասն ստուգութեան:

44

Ընդ Տիգրանաւ պատմի սահմանաց թագաւորութեանն առ ժամանակ մի մեծանալ աշխարհակալութեամբ՝ յարեւմուտս կոյս ի Գամիրս մինչեւ ի վերայ Յունացն եւս գաղթականաց բնակելոց յ[illegible]ացւոց եւ ի Յոնիացւոց աշխարհին, յորոց եւ հարկս եւս պատմի առնուլ[4]: Սակայն լինէր ապաքէն մեծ իմն յառաջադիմութիւն քաղաքային հրահանգաց Հայոց աշխարհին:

Ի բնէ ժրագոյնք յոյժ էին Հայք ի վաճառականութիւն: Երասխ գետովն որ կապէր իմն յանժամ ընդ Աքոսս գետոյ ի ձեռն Կասպիական ծովուն՝ լինէր նոցա առեւտուր հաղորդութեան ընդ Բակտրիացւոցն, նա եւ ընդ Հնդկաց եւս[5]. եւ ի հարաւոյ ընդ Եփրատ գետ[6] հասուցանէին ի Բաբելոն, եւ կամ կապուանօք ընդ Կապադովկիա եւ ընդ Ասորիս տանէին ի Փիւնիկաստան[7] եւ բազում ինչ ի բերոց հայ հողոյ: Ի համաշխարհական վաճառս Տիւրացւոցն էին հոյակապ՝ ձիք եւ ջորիք աստպատանացն Հայոց[8], որք այսր անդր սփռէին մանաւանդ ի դրացի աշխարհին Պաղեստինացւոց: Ընդ այնր ոսկի եւ արծաթ եւ ականս պատուականս, անկուածս եւ գոյնս, ցորեան եւ եւղ եւ մեղր[9] բերէին յաշխարհն: — Վաճառականութիւնն ածէր զնոսա ի հմտութիւն նաւարկութեան, այլ առաւել ի գետոցն նաւար-

1 Խոր. Ա. Գլ. ԻԶ. ի սկզբանն:
2 Խոր. Ա. Գլ. Լ. եղ 124:
3 Դան. Ե. 31:
4 Խոր. Ա. Գլ. ԻԴ:
5 Մարքուարդ ԺԱ. 569: Պղին. Զ. 15: Տես եւ Քաքհովսկի. Խորենա Կիւր. եղ 169 — 170, ուր ի մէջ զան Հայք իբրեւ հմուտք ճանապարհաց ի Հնդիկս:
6 Հերոդ. Ա:
7 Եզեկիել ԻԷ. 14:
8 Եզեկ. ԻԷ. 14: Մարքուար. ԺԱ. 558, 567:
9 Խոր. Ա. Գլ. ԻԴ:

կութիւն[1]. տակաւին ի ժամանակիս դժուարին էր ընդ Եւքսինոս ծով նաւարկել, այլ քան ընդ ծովն Կասպից: — Նոյնպէս ներքին ինչ արուեստք կարեւորք կենաց, որպէս մշակութիւն եւ ստայնանկութիւն եւ յօրինուած նաւաստուց[2] ոչ ի սակաւ ինչ կատարելութեան հասանէին: — Ըստ նմին օրինակի դարբնութիւն ի ծաղկի իմն թուի, որ կապեալ իսկ ընդ զինուորական արուեստի է: Յօրինուած զինուորութեան էր ի վերջ կոյս ժամանակիս կարգեալ եւ յարդարեալ, փոխանակ միայն հետեւակազօրուն՝ հեծեալք եւս առընթեր յաւելան, եւ փոխանակ լոկոց շերտաւորացն՝ սուսերաւորք եւ տիգաւորք, փոխանակ թեթեւ վառելոց՝ ապառազէնք եւս զրահապատք յերկաթոյ եւ վահանաւորք — իսկ աղեղնաւորքն եւ պարսաւորք՝ որք միայն ի հեռաստանէ մարթէին գործել՝ առ հասարակ զինուորական կրթութեանս դիպաղեղունք[3]:

45

Վասն բարուց զհանդամանս հրահանգաց եւ զհամօրէն իսկ քաղաքային պատմութեան ամենայն ժամանակաց Հայոց աշխարհին իմանալոյ՝ ոչ սակաւ նպաստ լինիցի եթէ առնուցու ոք ի միտ զհամեմատութիւնն ընդ դրացի ազգաց: — 1. Թէպէտ եւ ուրոյն իմն եւ առանձինն ազգ էին Հայք՝ սակայն հարկ էր նոցա ըստ քաղաքականութեանն յայլ եւ այլ փոփոխմունս անդ ժամանակաց յարել իմն սերտիւ ի մի ի դրացի ազգացն: Նշանաւոր կոյտք ազգաց որ շուրջն էին զնոքօք, էին յարեւելից՝ մեծ ազգն Արեաց կամ Զանդիկ ազգ, ի հարաւոյ՝ Բաբելական – Ասորեստանեաց եւ Ատուրւոցն ազգակից ցեղք: Ընդ վերջինսս խզանէր իսկ իբրեւ հակառակութեամբ իմն էր Հայոցն ազգ եւ օտարալեզու իսկ ի նոցանէ: Այլ ընդ Արեաց կապէր զնոսա բազում ինչ. նախ դիրն աշխարհագրական, զի բուն աշխարհն յորում ծաղկեաց եւ զարգացաւ ազգ Հայոցն եւ յորում եդ զամենայն յիշատակարանս իւր, այս ինքն կողմանք Երասխայ եւ Կուր գետոց՝ ամենեւին ընդմտեալ իմն էին ի մէջ ցեղից Զանդիկ ազգին. հարկ էր սերտ իմն հաղորդութեան վաճառականութեան եւ այլոց մտաւոր տուրեւառիկ փոփոխմանց ընդ Բակտրիացւոցն լինել. իսկ երկրորդ գլխաւ-

1 Հերոդ. Ա. «Նաւք նոցա որ երթան ընդ գետ անդր ի Բաբելոն, բոլոր բոլորակք եւ ի մորթէ են, զորս Հայքն հօրինեն որ ի վերոյ քան զԱսորեստանեայս բնակեալ են, յօրինեալ կողմն ի ծառոցն կուռելոց եւ պատեն մորթովք... ոչ յետին կողմն նաւուն յայտնի է եւ ոչ առաջին կողմն՝ սուր, այլ մանաւանդ ի կերպարանս վահանի է բոլորակ շուրջանակի:... Այսպէս նաւաց եւ մեծամեծք գոն եւ մանունք. ամենեւին իսկ մեծամեծքն առնեն բեռն իբրեւ 1000 տաղանդ, իւրաքանչիւր նաւ ի նաւացն ունի յինքեան էշ մի, որ մեծամեծքն են՝ աւելի եւս: Իբրեւ ի Բաբելոն նաւավարքն հասանիցեն եւ զբեռնն թափիցեն՝ զփայտն եւ զլարսն ամենայն առն գնոց, եւ զմորթսն հանեալ յէշսն՝ վարեալ առնեն ի կողմանս Հայոց աշխարհին. քանզի ի վեր կոյս գետոյն չմարթի նաւարկել վասն սաստկութեանն, եւ յայսն առնս իսկ ոչ ի փայտից այլ ի մորթոց նաւսն գործեն,,:

2 Խոր. Ա. ԳԼ. ԻԴ:

3 Անդ:

որն ցեղ Օձանդիկ ազգին՝ զՄարացն առեալ, անգէն ոչ միայն դրացի էր, այլ եւ ընդմտեալ իսկ միջամուխ յաշխարհն մեր ձգէին սահմանք նոցա, մանաւանդ ի բուն հին ժամանակն, թող զբազմամբոխ գաղթականութիւնս նոցա որ երբեք երբեք ի Հայոց աշխարհին սփռեցան։ Նոքին իսկ աշխարհագրական երեսք երկրին, գետոցն եւ դղեկաց եւ քաղաքաց անուանք յայտ առնեն զընակչացն սերտ հաղորդութենէ ընդ Արիական ազգին, այնպէս զի զնոյն երեւս ունին բուն նախաւոր կողմանք Հայաստան աշխարհին, զոր երեւելի նահանգք ցեղից նոցա ունէին. կենդրոն իսկ նահանգաց նոցա է որպէս եւ մերոյն՝ Երասխ եւ Կուր անուն գետք. նահանգն Պարսկաստան՝ Երասխն եւ Կուր գետովք զրեթէ մեւս եւս Հայաստան է, որպէս Հայաստան՝ մեւս եւս Պարսկաստան. ունի եւ Մարաստան Կուր գետ, ունի եւ աշխարհն Բակտրիացւոց Երասխ գետ (Աքսոս), որոյ գոգցես յաջորդութիւն եւ աղխումն իսկ էր ի հնումն՝ մերն Երասխ, թող եւ զԵրասխն գետ Սոգդիացւոց նահանգին։ Աչ դոյզն մտադրութեան արժանի է եւ նոյնութիւն քաղաքացն անուանց ի —կերտ, —շատ, —անդ, —ապատ եւ այլոց եւս նոյնպիսեաց որք առհասարակ յԱրեաց լեզու են։

2. Որպիսի ինչ մերձաւոր դրացութիւն երկրին է՝ նոյնպիսի եւ լեզուին ազգականութիւն. չիք այնպիսի պատեհ տեղի ի կարգել զհայերէն լեզու ի կարգի անդ լեզուացն՝ բայց գտնել զնա առընթեր զանդիկ, պահլաւիկ, (հին) պարսիկ բարբառոց Արեաց լեզուին, որոց անհամար իսկ անուանք են հասարակաց ընդ հայերէն լեզուի, եւ այն յանուանս եւս որ ամենեւին էական ի մարդկեղէն խօսս իցեն, որովք իբրեւ քարք իսկ առ միմեամբք երեւին։ — Նոյնպէս եւ ի կրօնսն եւ ի կարծիս որ զաստուածութենէ է։ Այնպէս իսկ սովորութիւն լեալ է կարծել թէ ի բուն հին ժամանակն առանց պաշտամանց ինչ եւ աստուածխօսութեան լեալ իցեն Հայք, եւ յետուստ ուրեմն պաշտօն ինչ յունական դից գտեալ մուտ առ նոսա ըստ դիպաց իմն. այսպէս եւ Վաղարշակ ի սկզբան մտի թագաւորութեանն իւրոյ (յամի իբրեւ 190 յառաջ քան զՔր.) առանց մեհենից եւ պաշտամանց զազգն գտեալ՝ խառնակութեան իմն զիւրն համարի[1], այնու զի վաղ իսկ յառակադոյն պաշտօն Արեաց ազգին որ ըստ բուն զրադաշտական օրէնացն էր՝ եղծեալ եւ խանգարեալ եւ խառնեալ պաշտամամբք նուաճելոց ազգացն էր, եւ այնպէս մոռացեալ։ Արդ այն յառակադոյն պաշտօն զանդիկ վարդապետութեանն հանդերձ այլովք եւս տուրեւառիկ փոփոխմամբք՝ ի դէպ էր եւ մերոցն բուն հին նախնեաց հաղորդել, առ որս չիք տեսանել զբաբելոնական կամ զԱսորւոցն պաշտամունս կամ պատկերս դից եւ այլ եւս նոյնպիսիս. անուանքս իսկ Արամազդ, Հրեշտակ, դեւ, դժոխք[2],

1 Խոր. Ա. Գլ. Թ. եւ 48։ 2 Տես ի խմբարհ համար 74։

զհաղորդութենէ կրօնական տեսլեանց զքաղաքական վարդա-պետութեանն յայտ առնեն՝ որ յետ եբրայական վարդապետու-թեանն յստակագոյն քան զամենայն աստուածխօսութիւնս էր յայնժամ։ Իսկ յետոյ եւս յորժամ Պարսիկք առ համաշխարհա-կան պետութեամբն ընկալան ի յաւակ պաշտօնն իւրեանց զգիտ յունական աստուածաբանութեանն, նոյն անցք եւ առ մեզ անցին. Անահիտ եւ Տիւր անուանք (Արտեմեայ եւ Հերմեայ կամ Ապողո-նի) հասարակաց Արեաց եւ Հայոց անուանք են՝ որովք դարձեալ միաբանական իմն հաղորդութիւն Հայոց ընդ Արեաց յայտ առնի։

3. Այլ առաւել եւս պայծառագոյն քաղաքային բախտ մեր յամենայն ընթացս պատմութեան ընդ նոցա բախտին կից ընթա-նայր. ընդ Մարաց եւ ընդ Պարսից եղեն նահանգ Ասորեստա-նեայց պետութեան, ընդ Մարաց կործանեցին զԱսորեստանեայցն պետութիւն, ընդ Պարսից եւ ընդ Մարաց քակեցին զբաբելա-կան-քաղդէական պետութիւնն, ընդ Պարսից անկան ընդ մա-կեդոնական պետութեամբ, զերթէ ի նմին ժամանակի ընդ նոսա ազատեալ ելին յիշխանութենէ պետութեանն նոցա, եւ եղեն թագաւորութիւնք երկու ընդ միով Պարթեւ-Արշակունի հարստու-թեամբ. որ ինչ քաղաքային յօրինուածութիւն էր ըստ զե-նուորական եւ ըստ ազնուականացն կարգի, էր եւ ի Հայոց աշ-խարհին՝ յորում համօրէն աշխարհն ի նախարարութիւնս էր բա-ժանեալ. մինչեւ առ Սասանեանսն թուի իմն եւ պատուար կայր Հայոց թագաւորութիւնն ի մէջ Հռոմայական եւ ի մէջ Արեացն տէրութեան, մերթ սոցա բուռն ազդեցութեանն զօրանալով եւ մերթ նոցա։ Մինչեւ ապա ուրեմն քրիստոնէութեամբն ամենե-ւին բաժանեալ յԱրեացն աշխարհէ՝ ապրէր յետ մեծամեծ հալա-ծանաց ի վտանգէ ընկղմելոյ ի մէջ բազմամբոխ ազգին Արեաց. ուստի եւ քրիստոնէութեանն շնորհ է այժմու գոյութիւն ազգիս։ —Նմին իրի յառաջ քան զքրիստոնէութիւն՝ ազգն զանձն մի ինչ բոլոր ընդ այլ ցեղից արիական ազգին համարէր, եւ այնպէս իսկ էր յօրինուած քաղաքականութեամբ նորա. յայն սակս չմարթի եւ չպարտի իսկ ոք պահանջել ի հին ժամանակէ ազգիս յառաջ քան զքրիստոնէութիւն՝ ուրոյն առանձինն գոյութիւն, այլ հասա-րակաց Արեաց ազգին գոյութիւն՝ նորա եւս համարեալ էր. ուստի եւ ոչ գիր իսկ գոյր առանձինն, այլ պարսկական գիրն յարքունիսն եւ ի դաշանց գիրս արկանէր ի կիր[1]։

Յայսմ ամենայնէ յայտ է թէ ընդէր բազում անգամ յա-նուն Մարաց եւ Պարսից կամ Պարթեւաց զմեզ կոչեցին արտա-քնոցն մատենագիրք, եւ երբեմն նոյնս իսկ ընդ նոսա համարեցին։ —Ամենայն իսկ ճառս՝ եւ զայն քաջ ցուցանէ թէ այս իսկ է կարգ եւ դիր հնոյ պատմութեանն Հայոց՝ ի պատմութեան ազգաց։

1 Խոր. Ա. Գլ. Գ. եւ 21։

Է

Հովիտ Եփրատայ եւ Տիգրիս գետոց — Բաբելոնիա եւ Ասորեստան.

2300 — 538:

46

Աղբիւրք. Բերոսոս (յամի իբրեւ 250 յառաջ քան զՔր.) քուրմ Բելայ որ ի յիշատակարանացն Ասորեստանեայց եւ Բաբելացւոց հան զպատմութիւնն՝ որոյ հատուածք եւեթ կան. Աբիւդենոս (անյայտ ժամանակաւ). Մար Աբաս (յամի իբրեւ 190—140 յառաջ քան զՔր.), երկոքին նոյնպէս ի նոցին աղբերաց որ բազում ինչ իւիք մնացեալ են գրոցն պատմութեան ի գիրս Թագաւորացն եւ Մնացորդաց եւ Մարգարէիցն: — Ի Յունաց անտի Կտեսիաս վասն Ասորեստանեայց պատմութեան յառաջին գիրսն. Կղեարքոս Կնիդացի (յամի իբրեւ 400 յառաջ քան զՔր.) որոյ հատուածքն կան առ Դիոդորոսի Սիկիլացւոյ՝ որ մնացեալն է ընդ նմա բազում իւիք հակառակ առաջնոյն: — Օգնականք են՝ ի Գաղղիացւոց ականատեսականն ճանապարհորդք Փուրման, Փոկոկ, ու Բոթա, եւ մանաւանդ Հէրէն գերմանացի:

ԵՐԿԻՐՆ Բաբելացւոց (որ յառաջին գիրս Հնոց կտակարանացն Սենաար կոչի[1], եւ ի վերջին գիրսն առաւել յաճախագոյն՝ Երկիր Քաղդէացւոց[2]) է երկիր ինչ ի ստորին սահմանս Եփրատայ եւ Դկղաթ (Եփրատ եւ Տիգրիս) գետոց, որ ի հիւսիսոյ հատանէր զՄարական Որմն՝ որ բաժանէր զնա ի Միջագետաց, ի հարաւոյ ցծոց ծովուն Պարսից, իսկ յարեւմտից եւ յարեւելից ունէր սահմանս զորս չմարթի ճշդիւ որոշել: Հին բնակիչք նորա արուեստիւք եւ աշխատութեամբք ապրեցուցին զերկիրն յողողելոյ գետոցն, որք յորդեալ ծորացուցանէին զնա, յորժամ ձիւնք բարձրաբերձ լերանց Հայոց աշխարհին հալէին. Ջրմղօք եւ այլովք եւս նոյնպիսեօք տարեալ զջուր գետոյն այսր անդր՝ լցին զպակասութիւն անձրեւացն, որ դուն ուրեք իջանէին, որով եւ բուսանէին արմտիք բազում յոյժ, կենդրոս կամ դոնդ[3] եւ կնճիթ. բայց թզենի, ձիթենի եւ որթ չաճողէին[4]. այլ ընդ այնր առատ էին արմաւենիք, յորոց պտղոցն հանէին եւ ամբրաւօղի եւ մեղր: — Չէր երկիրն առատաբեր ի փայտահատութիւն եւ ի քարահատութիւն, բայց ընդ այնր մատուցանէր բնութիւնն հող ինչ պատեհ ի նիւթ թրծուն աղիւսոյ՝ զորոց կէսս յարեւու ցամաքեցուցանէին եւ զկէսս ի հնոցս, եւ լինէին պինդ անհնարին որպէս ցայժմ մնացորդքն ցուցանեն յետ այնչափ անչափ դարուց. առ նմին մատուցանէր երկիրն փոխանակ շաղախոյ՝ նաւթ ինչ առատ յոր խառնէին ի չամբից ծորուցն՝ եղեգունս եւ կամ կնիւն կամ տերեւս արմաւենեաց, որպէս ցայժմ համեմատ բանիցն Երոդոտայ՝ յաւերակսն նշմարի:

Գլխաւոր քաղաք աշխարհին Բաբէլ կամ (ըստ Յունաց) Բաբիլոն, էր մի ի կարի իսկ հոյակապ եւ ի մեծամեծ քաղաքաց

1 Ծնն. ԺԱ. 1:

2 Երեմ. ԻԲ. 25. ԻԴ. 25. անդ եւ Ծ. 1, 8, 25: Եզեկ. ԺԲ. 13. ԻԳ. 15:

3 Panicum miliaceum.

4 Հերոդ. Ա: Տես եւ Քսենոփ. Անաբ. Բ:

ժամանակացն առաքինոց, պատկեր իմն Հռոմ քաղաքի[1]։ Էր շինեալ չորեքկուսի. մի մի ի կողմանցն էր 120 վտաւան կամ երեք երկրագրական մղոն, որպէս զի լինել շուրջանակի 480 վտաւան կամ 12 երկրագրական մղոն։ Բաց յապարանից եւ ի մեհենից կային եւ բուրաստանք եւ անտառք եւ մարգք յընդարձակութեան անդ, զորով պատ առեալ կային որմունք յօրինեալք ի թրծուն աղիւսոյ մածուցելոյ կպրով[2]. բարձրութիւն որմոցն էր 200 գիրկ եւ թանձրութիւն 30 գիրկ, եւ պահէին զնա 250 աշտարակք բարձրաբերձք, եւ էին նորա դրունք պղնձիք՝ 100[3]։

Բաժանէր քաղաքն ի հին Բաբիլոն՝ յարեւմտեան եզերն Եփրատ գետոյ, յորում կայր աշտարակագործ մեհեանն Բելայ կամ հնագոյն դղեակն արքունական, թերեւս նա է հին բուրգնն Բաբելոնի, որոյ աւերակք կան ցայժմ (Պիր Նիմրոդ անուն). յութերորդում եւ ի վերջին դստիկոնին էր սրբագոյն տեղի մեհենին յորում չգոյր պատկեր, այլ միայն սեղան մի ոսկի եւ գահոյք վասն դիցն։ — Ի Նորն Բաբիլոն, որ յարեւելեան եզերն Եփրատու շինեցաւ ի Նաբուքոդոնոսորայ վասն ամրանալոյ յերեսաց Մարացն, եւ ունէր հաղորդութիւն ընդ հնոյն վիմագործ կամրջօքն արկելովք ի վերայ Եփրատու։

Դէմ ընդդէմ հնոյ արքունական դղեկին կանգնեալ կայր յարեւմտեան գետեզերի անդ արքունական դղեակն Նաբուքոդոնոսորայ[4] հանդերձ անուանելովք կախաղանաւոր բուրաստանօք, զոր վասն կնոջն իւրոյ հովասուն ի Մարաց աշխարհին անելոյ՝ կազմեաց Նաբուքոդոնոսոր[5]։ — Ինչ ինչ ի շինուածոց անտի մարթի թէ ի Շամիրամայ իցէ կազմեալ (ուր Կտեսիաս առ Դիոդորի Բ. 7. զամենայն իսկ զքաղաքն ի նմանէ շինեալ պատմէ). բայց մեծ մասն նոցա յետոյ ուրեմն առ Նաբուքոդոնոսորաւ յօրինեցաւ ըստ Դանիէլի[6]. որում միաբանէ եւ քաղդէական մատենագիրն Բերոսոս, երկրորդ շինիչ զնա եդեալ[7], այլ բուն առաջին հիմնարկութիւն նորա անդ ուրեմն ի սկզբան ժողովելոյ մարդկանն ի Սենաար եղեւ[8]։

47

Ի քաղաքէ աստի առ սկիզբն թագաւորութիւնն Բաբելացւոց, հնագոյն քան զամենայն թագաւորութիւնս, որպէս գիրք յայտ առնեն՝ յորժամ ասիցեն եթէ “Քուշ որդի Քամայ ծնաւ զՆեբրովթ, նա սկսաւ լինել որսորդ սկայ առաջի Տեառն„։ Սա յ

1 Տես Բ. Պետր. Ե. 13։
2 Ծնն. ԺԱ. 3։ Հերոդ. Ա. 179։
3 Տես Եսայ. ԽԵ. 2։ Երեմ. ԾԱ. 12, 53, 58։
4 Բերոսոս եւ Դիոդոր. Բ. 8։
5 Բերոսոս առ Եւսեբ. Քրոն. Ա. Եշ. 68—70։
6 Դան. Դ. 7։
7 Տես առ Եւս. Քրոն. Ա. Եշ 68—96։
8 Ծնն. ԺԱ. 2—9։

ինքն նա եղեւ այր քաջ եւ զօրաւոր եւ առաջին երախտաւոր ժամանակակցաց իւրոց, զի հալածեաց զգազանս վայրի, եւ յայն սակս իսկ մեծին մարդիկ ընդ պաշտպանութեամբ նորա եւ ծանեան զնա թագաւոր, եւ նորա օգնականութեամբ ամփոփեաց նա եւ զայլսն եւս մտանել ընդ իշխանութեամբ եւ ձգեալ տարածեաց զիշխանութիւնն: — Զնմանէ ասեն առաջնորդ լինել աշտարակագործութեան ի Բաբելոն, եւ ըստ հաստատակաց հաւանութեան կարծեաց Նեբրովթ հսկային այն՝ զոր ոմանքն ի պատմագրացն Բելոս կոչեն, որ առ նորին պաշտպանօք աստուածացեալ՝ առաւել առաւել Բէլ կամ Բահաղն անուամբ ի բազում ազգաց առնոյր պաշտօն: Նեբրովթ շինեաց եւ զԱրեքղ քաղաքս (զԱրեքոսս), զԱքքադ (Թերեւս զՄծբին) եւ զՔաղանէ (զՑեսփոն), յերկրին Սենաար[1]:

Նորագոյնք ի պատմագրաց զՆեբրովթ հսկայն եկեալ գաղթականութեամբ իւրով յԵթովպացւոց աշխարհէն եւ բերեալ զպաշտօնն Բելայ ի Բաբելոնաստան, եւ նուաճեալ զբնակիչս երկրին, համեմատ ընդ Խորենացւոյն[2]:

Գլխաւորագոյն ծաղկելոյ բնակչաց Բաբելոնացւոց աշխարհին պատճառք՝ էին յաջողագոյն դիր աշխարհին, որ իբրեւ կեդրոն իսկ էր բուն հին համաշխարհական վաճառականութեան, եւ դիւրին հաղորդութիւնն ի վերայ մեծամեծ ջրերէն ճանապարհացն Եփրատ եւ Տիգրիս գետոց, զայնց ճանապարհաց առեալ որք ի Հնդկակայ՝ ի կողմն ծոցոյ ծովուն Պարսից եւ անտի եւս ձգեալ՝ զառաջին վաճառական նաւահանգս հնոյն աշխարհի՝ զՓիւնիկս յայսմ կողմանէ, եւ զԱրաբիս եւ զԵթովպիս յայնմ կողմանէ ընդ միմեանս կապէին: Դարձեալ՝ զի աստ ուրեմն իբրեւ ի գլուխս սահմանաց Սեմական եւ Արիական աշխարհաց՝ այլ եւ այլ ազգք վաղ եւս կարգեալք եւ յօրինեալք ըստ իւրաքանչիւր կարգաց եւ յօրինմանց առընթեր միմեանց՝ զմտաւոր ջան եւ զհնարագիտութիւն իւրեանց իւրաքանչիւր՝ ազգհական այլ եւ այլն օրինակաւ մատուցանէին յառաջ: Եւ զորօրինակ ըստ գրոցն պատմութեան առառաջին առ միմեանս բնակեալ էին ազգքն առաջինք, եւ ապա անտի յայլ եւ յայլ կողմանս ցրուեցան, նոյնպէս աստ իսկ ի Բաբելոնիա է կէտն՝ ուստի նախ հրահանգք կրթութեանն ելին, ոչ միայն վասն սեմական աշխարհաց յարեւմուտս՝ այլ եւ վասն արիական ազգաց յարեւելս: Քանզի քրմականն յօրինուածք որ ի կարգս եւ ի սահմանադրութիւնս արիական ազգացն երեւին, առանձինն ընդ օրինակ դպրութեան նոցա՝ այս ինքն բազմապատիկ եւ բազմակերպ սեպաձեւն նշանագիրք, դարձեալ արուեստն նոցա եւ նշանակք

1 Ծնն. Ժ. 8 — 12:

2 «Մեսրայիմ է Մեծրայիմ որ խնդրի Եգիպտոս, եւ բազումք ի ժամանակագրաց զՆեբրովթ՝ որ է Բէլ, Եթովպացի դնելով՝ հաւանեցուցին զմեզ այսպէս հաւատալ լինել, յաղագս բնակութեան սահմանացն ընդ Եգիպտոսիւ»: Խորեն Ա. Գլ. Ե. եւ 24:

1 8

կործեցին (Հնդք եւ այլ եւս նոյնպիսիք) ի Բաբելացւոց աշխարհէ ու-
նէին զծառայութիւն. այսպէս եւ առաջին սկիզբն կրթութեան եւ հրա-
հանգաց ամենայն մեծամեծաց արգասեաց՝ նշանաւորքն աղբիւրեաց որք
քաղաքավարութեան աստիճանաւորութեամբք երեւելին ի փիւնիկեցի, յեգիպ-
տացիսցի եւ ի Հռոմայեցի աշխարհեան, եւ զարմեալ չափքն եւ
կշիռք որ ի կէս աշխարհին ընդ հաւասարէն արեւմտեան կողմանս Ասիոյ
ի Հնդաց, եւ սկիզբն աստեղաբաշխութեան եւ թուաբանութեան ժամանա-
կակի ի աւուրս, յամիս, յօր, այս ամենայն ի բուն հին հրահան-
գաց Բաբելացւոց աշխարհին ընդ բնաւ տարածեցաւ: — Իսկ
կրօնն եւ կրօնք հնոյն Բաբելացւոց՝ ըստ խառն քմերոց բնակչացն
նոյնպէս եւ նորին խառն իմն էին, ասկայն որպէս ի սեռլեանց եւ
յոգնութեան անուն հնոց փառաւորական աստուածոցն նոցա՝ Բելայ,
Բեղտիսայ եւ Միղիտայ զոյ առնուլ ի միտ, բան հինն ըն-
դրակին նոցա եւ կրօնից՝ մեծամեծ էր. Թէպէտ եւ այն եւս յայտնի
նշանաւոր թէ եւ աշխարհին հրահանգք եւ կրթութիւն մեզ ի մէջ
եկեալ՝ բազում պղծեցութիւն ի մերայ ամենայն իրաց Բաբելա-
ցւոցն գործեցին:

Պատմութիւն այսր նշանաւոր աշխարհի յոյժ անկոյս իմն
է; եւ յառաջեալքն զոր ի մերայն յիշեցաք՝ միայն ըստ մեծ իմն
շինուածոյ ժամանակի միաբանի առ հասարակ իմն որոշել[1]: Նախ
առասպելական շինուածն ժամանակի՝ որ բովանդակեցաւ 435,000 ամս
արեգակնային յառաջ եւ յետոյ քան զջրհեղեղն: Յայսմ շինուածէ
ժամանակի այսպիսի իմն եւեթ պատմական բանէ՝ թէ մեղ իսկ յա-
ռաջագոյն յայտնեալ ժողովուրդ յայլ եւ այլ ցեղէ ծնեալ զա-
ւառաց ի կարգս եւ յառաջնորդեան՝ խառն ի միասին բնակէր ի Բա-
բելոնիա: Երկրորդ շինուածն ժամանակի, որ յառաջնոյն միայն
իւրում նոյնպէս առասպելական թիւս ունի, բովանդակէ յինքեան
զամս իշխանութեան 86 բնակ թագաւորաց եւ միաբանութեան զծառա-
կելոյ ժամանակ հնոյն Բաբելոնիոյ: Երրորդ յերրորդում շինուածի
ժամանակաց՝ զոյ օտարացն տէրութիւն, նախ ի Մարաց, յետոյ
յԱրաբացւոց, ապա յԱսորեստանեաց՝ որք ըստ գլոցն պատա-
մութեան յ7 դարու յերկրի մեղ տիրեալ ի մերայ Բաբելոնացւոց[2]:
Արդէն այս առաջին Բաբելացւոց պետութիւն մօտ ու-
րեմն յամն 1300 (եւ ոչ եթէ յամն հազար 2000) անկաւ ընդ
Ասորեստանեայց իշխանութեամբ:

48

Ասորեստան առ զանուանն Ասուրայ ի Սեմայ որդւոյ[3] եւ որ-
դիքն Արփաքսադայ բնակեցին ի հիւսիսային կողման աշխարհին:

1 Զի ամն միայն ի Բաղաւարայ այսր Թեւանք (յամն հարիւր 2000). Տես. Ժ.Գ. 1: ղեկաւարութեան Բաբելացւոցն՝ Նաբոնասար ու- նաւն, ձեռնարկեալ ի գրոց որոց առաւելա-

2 Բ. Մնաց. Լ.Գ. 11: Գ. Թագ. Ժէ. 24:

3 Ծնն. Ժ. 8, 12:

Բայց շինիչ եւ տէր աշխարհին եղեւ Նիմրովթ կամ Նեբրովթ առաջնորդ տէրութեան Բաբելացւոցն. նա շինեաց զՆինուէ, զՌեհոբովթ քաղաք եւ զմեծ քաղաքն Ռեսեն[1]: — Արտաքինք ի մատենագրաց՝ Նինոսի համարին շինեալ զՆինուէ (որպէս Նին Նուէ՝ Նինոյ բնակութիւն), բայց թուի թէ շփոթեալ խառնակեն բնի զգործս Նեմրովթայ ընդ գործոյն Նինոսի: Այս գլխաւոր քաղաք Ասորեստանեաց աշխարհին կայ առ Դկղաթ գետով շինեալ երկայնաձեւ չորեքկուսի՝ 4 մղոն յերկայնութիւն եւ 2½ ի լայնութիւն, եւ շուրջանակի 15 մղոն. պարիսպ նորա ի բարձրութիւն 100 ոտն եւ ի թանձրութիւն 10. եւ 1500 աշտարակք եւ մահարձանք պահէին զքաղաքն սկայագործ[2]: — Համօրէն Ասորեստան բաժանէր յարեւմտից կուսէ ի Միջագետաց Դկղաթ գետով, իսկ ի հարաւոյ հատանէր ցերկիրն Բաբելոնացւոց, յարեւելից մինչեւ ցՄարս եւ ի հիւսիսոյ ձգէր ի սահմանակողմն Հայաստան աշխարհին: Հիւսիսային դաշտավայրք առ Տիգրիս գետով ռոգանին ի բազում խաղից եւ ի ջրմղաց, եւ յայն սակս իսկ պտղաբերք են: — Որպէս կրօնք նոյնպէս եւ լեզու եւ ազգն իսկ Ասորեստանեաց կիսով յարիական ցեղէ էին, առեալ ի դրացի աշխարհէն ի Բաբելաստանէ եւ յԱսորւոց. եւս ի վաղուց բազմապատիկ մասունք մտեալ էին ի նոսա:

Ժամանակագրութիւն Ասորեստանեացն կարօտ է քննութեան՝ զոր ի դէպ է համառօտիւ վճարել այսպէս:

1. Կտեսիաս (մօտ յամի 400) գրեաց պարսկական պատմութիւն ի 23 գիրս, յորոց առաջին 6 գիրք բովանդակեալ ունին զԱսորեստանեացն պատմութիւն. զհետ նորա չդքան բաց յոմանց՝ ամենայն յոյն եւ հռոմայեցի պատմագիրք, որպէս Դիոդորոս Սիկեղացի՝ յորմէ ունիմք զմեծ մասն հատուածոցն Կտեսեայ, Կաստոր Հռոդացի (որ է աղբեւր եկեղեցական ժամանակագրացն Ափրիկանեայ, Եւսեբեայ՝ յորմէ թուի ինչ ինչ առեալ եւ Խորենացւոյ), Յուստինոս եւ այլք:

Ըստ պատմէ Կտեսիաս այսպէս. Անդէն յամի 2176 յօրինեալ կազմեցին աշխարհակալութեամբ Նինոս եւ Շամիրամ զհամաշխարհական տէրութիւնն Ասորեստանեաց: — Զնինոս առաջնորդ այսր տէրութեան ոչ ի վերայ Բաբելացւոցն եւեթ, այլ եւ ի Հայոց, ի Մարաց եւ ի Բակտրիացւոց վերայ պատմէ տիրեալ, եւ թագաւորել նմա ամս 50: Նորին կին Շամիրամ՝ որ պատերազմասէր մտօքն եւ իմաստութեամբ եհաս թագաւորութեանն, հնարեցաւ օգնականութեամբ մեծամեծացն իւրոց մերժել զորդի իւր զՆինուաս (Զամէս) ի թագաւորութենէն, եւ ի վերայ աշխարհակալութեանց առն իւրոյ, ասէ, հատանել պատերազմաւ մինչեւ ցկողմանս Եգիպտացւոց եւ Եթովպացւոց, եւ յետ այնորիկ յաճախագունդ զօրօք խաղացեալ ի վերայ Հնդկաց աշխարհին՝ եւ անդ ի պարտութիւն մատնեալ. եւ յետ պարտութեանն՝ իւրոյին որդի Նինուաս զնա սպանանէր յետ թագաւորելոյ նորա ամս 24: Այնուհետեւ մի ըստ միոջէ բազում թագաւորք դատարկք եւ թուլամորթք զմիմեանս պայազատեն ամս 1300 (որոց թիւ համարոյ եւ անուանք

1 Ծնն. Ժ. 11 — 12: Միքէ Ե. 6:   2 Տես Յովնան Գ. 3. Դ. 11:

պղատոնեակ ի բաղդնոց պատմելն) մինչեւ ցՍարդանապաղոս (կամ Թօնոս Կոնկողերոս)։ Յարեան ի վերայ սորա Վարբակէս կուսակալ Մարաց եւ Բեղեսիս քուրմ կամ կուսակալ Բաբելացւոց, խաղացին զօրօք ի վերայ քաղաքին Նինուէացւոց. Թէպէտ եւ հարան եւս երկիցս եւ խորհէին յետս կալ, այլ յետ օգնականութեան ուստեք հասանելոյ, պաշարեցին միւսանգամ զքաղաքն։ Իբրեւ յերրորդ ամի պաշարմանն յորդեաց գետն Դկղաթ, յարձակեալ մտին ի քաղաքն. բայց արքայ Սարդանապաղոս արկ ի հրայրի հուր յարքունիսն եւ այրեցաւ հանդերձ կանամբքն եւ գանձուքն։ Այսպէս ըստ Կտեսեայ եւ ըստ այնոցիկ որ զհետ չոքան նորա, յամի 876 (= 2176 — 1300) Ասորեստան հանդերձ գլխաւոր քաղաքաւն Նինուէիւ վկանդեալ ի Մարաց՝ լինի աներեւոյթ ի պատմութենէ։

2. Բայց սակայն յորժամ Կտեսիան անհետ բարձեալ ի միջոյ զԱսորեստանեաց պետութիւնն տայ, անգէն ի նմին ժամանակի ի բուն ծաղկի եւ ի բարձրութեան զնա ցուցանէ պատմութիւն գրոցն սրբոց՝ յորս չգան ամենեւին ինչ նշմարանք այսպիսի համաշխարհական տէրութեան յայսչափ հին ժամանակի, եւ այսպէս կանուխ կործանման նորա։ Զի ըստ գրոցն՝ Ասորեստանեացն թագաւորութիւն, որոյ հիմնիչ փոխանակ Նինոսի՝ Նիմրովթ է, հաստատեցաւ ի Բաբիլոնէ, ուստի քաղաքս բազումս առ վերնակողմամբքն Տիգրիս եւ Եփրատ գետոց, յորոց միան մի երեւելին միւսանգամ Նինուէն եւ այլս յԺերորդ գլուխ[1]. Եւ ամենայն պատմութիւնք Կտեսեայ որ վասն առաւել քան զհազարամեան ժամանակ տիրելոյ Ասորեստանեաց ի վերայ Պաղեստինացւոց, Ասորւոց եւ Փիւնիկեցւոց են՝ եղծանին ի ճշմարտին եւ ի ժամանակակից պատմութեանց եւ ակնարկութեանց՝ որ զայնց աշխարհաց ի գիրս սուրբս կան։

Նոյնպէս եւ երեւելիք յարտաքին պատմագրաց. Հերոդոտոս ոչ այնպէս վաղ բառնայ զԱսորեստանեաց տէրութիւն ի միջոյ, եւ ոչ այնպէս կանխագոյն տարածանէ զիշխանութիւն նոցա ի վերայ աշխարհացն այնոցիկ որ յիշեցան. այլ յամէ 1234 ց714՝ ամս 520 տայ իշխել նոցա յայսմ կողմանէ մինչեւ ցփոքր Ասիա, եւ յայնմ կողմանէ մինչեւ ցծովն մի հիւսիսային եւ արեւելեան Ասիոյ[2]։ Այլ առաւել ճշմարտագոյնս բաբելացի պատմագիրն Բերոսոս. ըստ սմա՝ թագաւորեցին թագաւորք Ասորեստանեացն ի վերայ Բաբելոնի ամս 526, յամէ 1296 մինչեւ ցամն 770 նախ քան զՔրիստոս առանց ընդհատ ժամանակի։ Թէպէտ եւ ջանացին յայնմ հետէ Բաբելացիք խզել զլուծն Ասորեստանեաց եւ յաջողեցաւ իսկ երբեմն, սակայն նուաճեցան միւսանգամ[3], եւ Ասորեստանեայք առ Սենեքերիբաւիւ եւ Ասորդանիբաւիւ (որ ծանօթ իսկ են եբրայական պատմութեանն) յընթացս Էերորդ դարուն հասին աշխարհակալութեամբ ի Փիւնիկէ, ի Հրէաստան եւ յԵգիպտոս[4]։ Այսպէս եւ որ ի նոցին աղբիւրաց զպատմութիւնն ժողովեաց՝ մերն Մար Աբաս՝ զկործանումն Ասորեստանեացն պետութեան տայ ուրեմն առ հարքն Նաբուքոդոնոսորայ գնէ (յամի իբրեւ 610 նախ քան զՔր.)[5] այնպէս զի յետ լինելոյ Պարուրայ օգնական իշխանին Մարաց ի կործանումն տէրութեանն այնորիկ՝ յաջորդն Պարուրայ՝ Հրաչեայ պատահէ առ Նաբուքոդոնոսորաւ[6]։ Ուստի եւ ոչ առ սոսա կան նշմարանք համ-

1 Ծնն. Ժ. 11։ Միք. Ե. 5։ Յուդ. Գ.։
2 Հերոդ. Ա. 95. տես եւ 72, 102։
3 Անդ։
4 Անդ։
5 Խոր. Ա. Գլ. ԻԱ։
6 Խոր. Ա. Գլ. ԻԲ. «Հրաչեայ... առ

աշխարհական տէրութեանն կանխեաց եւ որոց նորին զհետ չոգան, եւ կործանման տէրութեանն Ասորեստանեայց յառաջ քան զծագելոյ ժամանակին զոր ընծայեն նմին գիրք․ այլ նմին հակառակ որպէս ի գիրս նոյնպէս եւ առ սոսա պատմի ընդդիմակացն այնր ամենայնի ։

Այլ սակս թողելոյ զկանոնական պատմութիւնն եւ զաւանդական հայթայթանս վերջին մատենագրաց միաբանելոյ զնա ընդ գրոց պատմութեան, այս ինչ՝ գնելով երկուս Ասորեստանեայց տէրութիւնս, մի հին տէրութիւն Ասորեստանեայց եւ մի նոր (զորմէ 6 գիրք Ասորեստանեայց կատարելոյն պատմութեան՝ զոր ունի Կտեսիաս, ոչ ինչ ամենեւին յիշատակեն), պարտ է հայել հաստատուն՝ յառաջնորդութիւն գրոց սրբոց՝ ի կիր արկեալ յամբողջութիւն՝ եւ զպատմութիւնս պատմագրացն զորս յիշեցաք ։

1․ Ընթերցինք ի պատմագրաց զՆինոս եւ զՇամիրամ դնեն հաստիչս այսր պետութեան․ այլ նորագոյնք ի մատենագրաց զերկոսին եւս համարին առասպելական ինչ գիւտս անուանց, զՆինոս փոխանակ քրմական իշխանութեան ըստ Բելեան պաշտաման, եւ զՇամիրամ փոխանակ քրմական իշխանութեան Միհրական պաշտաման[1], եւ Նինուաս իցէ առաջին աշխարհական թագաւոր՝ ի քրմացն իշխանութենէ զերծեալ ։ Սակայն թէպէտ զայնչափ կանխութիւն ժամանակի (2000 նախ քան զՔր․) եւ զայնչափ ընդարձակ աշխարհակալութիւնս (յԵգիպտոսէ ց Հնդիկս) որ զնոցանէ պատմի, չիցէ պարտ ամենայնիւ ճշմարիտ համարել, բայց թուի թէ կայ զրեթէ անընդդիմակաց իմն հաստատութիւն վասն գոյութեան անձինն Շամիրամայ, եւ չափաւոր ինչ աշխարհակալութեան եւ մեծագործ ինչ շինութեանց[2] որոց յիշատակ հանդերձ անուամբն Շամիրամայ ի գիրս[3] եւ ի բերանս բնակչաց կողմանցն այնոցիկ ցայսօր այնչափ յաճախութեամբ յածի, որչափ անուն եւ յիշատակ Աղեքսանդրի (Իսքենտէր), թող զզրոյցս ազգին մերոյ ի բուն հին ժամանակս[4] ։

Սակայն այս առանց իրիք հակառակութեան է թէ մօտ ուրեմն յամի 1300 յառաջ քան զՔր․ իշխանք կամ թագաւորք Ասորեստանեացն ընդարձակեցին զսահմանս տէրութեան իւրեանց ի հարաւոյ անդր իսկ ի վերայ տէրութեան Բաբելոնա-

[illegible], ասէ, կերպեալ [illegible] Բաբելոնացւոց,,։ Ապա նա [illegible] Խորենացւոյն առա՝ [illegible] Մար Աբասայ նշանակէ, որպէս յայտ է [illegible] հանդամանութենէ է ։

1 Ըստ Կտեսեայ առ Դիոդ․ Սիկ․ Բ․ 20․ պատմի զՇամիրամայ թէ պաշտէին զնա Ասորիքն իբրեւ Դերկետոյ աստուած, առասպելաբանելով եւս զնմանէ թէ յաղաւնի փոխեցաւ ։

2 Տես առ Խորենացւոյ Յաւ․ Զ․ Մատն Ա․ եւ 239, ուր գտանին [illegible] շինութիւնք նորա ի [illegible] ի Հերոսս, ի Համատան (յԵկբատանա), եւ անդ կարգաւ [illegible] իսկ Կորդուաց (Քուրդիստան) ի հին Ասորեստանի, մի-ջեւ այժմ իսկ ցուցանի [illegible] ի կողմանս Հայոց աշխարհին ։

3 Մար Աբաս եւ Խորենացի [illegible] ․ Տես եւ առ [illegible] ․ ծՁ․ 787 ։

4 "Առ այսոքիւք՝ եւ աշխարհիս մերոյ [illegible] Ասորեստանին (զՄար Աբաս) [illegible] Շամիրամայ եւ [illegible], այլ եւ ի մէջ [illegible] ի [illegible] Շամիրամայ ի [illegible] ։ Այլ թէ [illegible] եւ Շամիրամ [illegible],,։ Խոր․ Դիրք Ա․ Գլ․ ԺԸ․ եւ 89 — 90 ։

ցուց որ մնացին լեալ էր նոցա, այնպէս զի մինչեւ ցկէս Ցերորդ դարու ի ժամանակագիր պատմութիւնս Բաբելոնացւոց 45 թագաւորք յիշատակին կացուցեալք յԱսորեստանեայց ի վերայ Բաբելացւոցն, որոց թագաւորութեանն ժամանակք գումարին ի միասին միանգամայն 526 ամք: Ի հիւսիսոյ եւ յարեւելից էր նահանգ՝ աշխարհն Հայոց եւ Մարաց՝ ուր (ըստ Հերոդոտոյ) մինչեւ ցկատարած կէս Ցերորդ դարու իբրեւ 520 ամ տիրեցին: Իսկ ի հիւսիսային արեւմտեան կողմանց անդր իսկ ի ներքս ի կողմանս Փոքուն Ասիոյ մտին միջամուխ, որպէս առանց հակառակութեան ցուցանեն յիշատակարանք Համիրամայ, զորոց պատմեն անդ լեալ հինքն, եւ կարգել հարստութեան իւրք յազգէ Ասորեստանեացն ի թագաւորութեան Լիւդացւոց[1], եւ նշանք յաղթութեանցն յորինեալք ի թագաւորացն Ասորեստանեայց որ ի նորագոյն ժամանակս միանգամ յայտնեալ գտան (ըստ նոր քննութեանցն Լեպսիուսի), յորս են եւ յիշատակարանքն ի Յոնիացւոց աշխարհին զորս Հերոդոտոս[2] Սեսոստրի ընծայէր: Մինչեւ ցկէս Ցերորդ դարուն չէին տակաւին լեալ միջամուխ զէնք եւ պատուաստէնք նոցա ի ծովեզերս ծովուն Միջնոյ: Անդէն զամէն իսկ ժամանակաւ խնամոք ի գրոցն պատմութենէ, թէ նախ զանոր մանր թագաւորութիւնս Ասորւոցն որ ցայնժամ ինքնօրէնք էին՝ հնազանդեցուցին[3]. ապա անդր եւս անցեալ ի վերայ աւերակաց երկուց եւս եբրայական թագաւորութեանցն՝ ջանային զմեծագանձ վաճառաշահ քաղաքսն որ ի վերայ ծովեզերեայց ծովուն Միջնոյ էին, միանգամայն հանդերձ Եգիպտոսիւ եւ ծովեզերեայ նահանգօք Փոքուն Ասիոյ առնուլ ի բուռն եւ քաշել զհամաշխարհական վաճառականութիւնն: Ինքեանք իսկ Իսրայելացիք էին որ զայս խարազան իրատու ազգաց առաջակողման Ասիացւոցն զգացեալ ածին առ իրեանց կորուստ եւ յարատեւութիւն տառապանաց աւերութեանցն: Առաջին պատճառք աշխարհակալութեանն զինելոյ Ասորեստանեայց յառաջակողմն Ասիոյ գժտութիւնքն էին, զոր թագաւորն Հիւսիսային թագաւորութեանն Հրէից՝ Մանայեմ (771—761) ունէր ընդ արանց ապստամբելոց ի նմանէ յայնկոյս Յորդանանու: Իբրեւ ետես թէ չէ ատակ հնազանդել զնոսա, կոչեաց զարքայն Ասորեստանեայց զՓուղա, նա եկն եւ զմասն մի ապստամբելոցն եւս տարաւ վտարանդի[4], բայց եւ ի վերայ արքային Իսրայելացւոց արկ հարկս տասնից[5]: Յաջորդն երկրորդն եւս կողմանքն զարմեալ առանց խռովելոյ ի զինուց ամբոխ եւ ի բանից միջնորդելեօք՝ սկսան այնուհետեւ հանդերձ Ասորեստանեօք եւ ընդդիմացողս ձգել ի գժտութիւնս իւրեանց, մի կողմն զառաս եւ

1 Հերոդ. Ա. 7:
2 Հերոդ. Բ. 106:
3 Ամովս Զ. 2: Եսայ. Ժ. 8... ԼԶ. 12... ԼԷ. 11...:
4 Ա. Մնաց. Ե. 26:
5 Դ. Թագ. ԺԵ. 19. 20: Ովսէէ Ը. 10:

մի կողմն զնոսա՝ ամենայն յօգնականութիւն¹։ Նոյն և ի միջի թագաւորութեանց անեալքն յայնժամ հզին քան զծառութիւնք²։ Եւ առանձինն փոխանակ միաբանութեանն առհասարակ ընդդէմ աշխարհին թշնամեացն առնելոյ զէնս, անկանէին Ասորիքն և երկու երկրորդական թագաւորութիւնքն սկզբանն յամէ կարևոր 745 ընդ միմեանս բաղխմանց պատերազմօք³, մինչև սոյս Աքազ արքայ Յուդայ ի նեղ անկեալ յԱսորւոցն, կոչեաց զԱսորեստանեայսն ի թիկունս օգնականութեան⁴։ Նմին իսկ Թագղաթփաղասար արքայ Ասորեստանեայց արար նախ զդատ թագաւորութեանն Դամասկոսի, սոյն զՀիւսիսային թագաւորութիւն Իսրայելացւոց երկրորդ վասալութեամբ նուաճեցոյց, և զՀարաւային թագաւորութիւնն՝ ոչինչ մեծ եղեալ զաշխարհապետութեանն՝ արար հարկատու⁵։

2. Այսուհետև սկսանի յամէ 742, յետ ջնջելոյ զնախոր մեծին թագաւորութեանն Ասորւոց, յետ տկար և անզօր զերկրորդ երրորդական թագաւորութեանն առնելոյ, Նշմարելք երազագոյն մարտն Ասորեստանեայցն յայնժամ հետէ յառաջ յաշխարհակալութիւնս իւրեանց, և նախ զականապարդոյն իւր փայլուն, որ ի մերայ Ծովեզերայց ծովուն Միջնոյ կայքն, որք և դուռն իւր էին Եգիպտոսի՝ կայուն փակխաղակի, այս ինքն զքաղաքս աշխարհին Փղշտացւոց յոր դիմեալ խաղաղ այնուհետև արշաւսն բանակաց նոցա, յորում և զԱզովտոս դղեակ առին⁶։ Իսկ և նոքա Եգիպտոս զվերջսս փառանցին, կամէր իւրն առնել զանձն յաղթ և ի զդուշութեան՝ ունեւ դաշանց ընդ երրորդական թագաւորութեանցն եղեալ, զորս և հրապուրեալ զրգռեաց իսկ կարգաւ զապստամբեցուցանել յետս կալ յարքայութեան⁷։ Յայնժամ ձեռնեալ հասանէին զունդք Ասորեստանեայցն, ջնջէին, առնէին առ ամենուին զբուն թագաւորութեանն Իսրայելի (720). այսպէս դարձան ի մերայ հզօր և մեծատուն շահաստան քաղաքացն Փիւնիկեցւոց⁸ որ զկնաւոր իւր կէտ ամենայն աշխարհակալութեանց նոցա էին ի կողմանս յայնմանիկ։ Ամենայն փիւնիկեցւոցն անկաւ ի ձեռս նոցա բայց ի քաղաքէն Տիւրացւոց որ ի կղզւոջն էր, և ամրացեալ դիմեաց իւրով և զերեցինկ նաւականն զօրութեամբ պաշարեալ՝ կալաւ միայն զդէմ, և զուր ամս 5 պաշարեցին զնա ի յամենայն զօրք Ասորեստանեայցն։ Յայնժամ ժամանակի ի գլուխ իւր բարձրութեան և զօրութեան հասեալ էր Ասորեստանեայցն տէրութիւն։ Ամենայն թագաւորութիւնք Ասորւոց որ առաջինք մի յառաջագոյն հզօրք էին, նուաճեալ և հնազանդեալ էին։

1 Ովս. Ը. 9. Ժ. 6. ԺԱ. 5. ԺԳ. 4։

2 Յովսեպոս Նախ. պատմ. Թ. ԳԼ. ԺԳ. 2։

3 Դ. Թագ. ԺԵ. 37։ Բ. Մնաց. ԻԸ. 5 ....։

4 Եսայ. Է. 1 .... Դ. Թագ. ԺԶ. 7 ....։

5 Դ. Թագ. ԺԶ. 7 ....։ Բ. Մնաց. ԻԸ. 20։ Եսայ. Ժ. 24, 27։

6 Եսայ. ԺԳ. 28 ... Ի. 1 ....։

7 Տես Դ. Թագ. ԺԷ. 4 .... Եսայ. Լ. 1 ....։

8 Յովսեպ. Թ. ԳԼ. ԺԴ. 2։

ի Բաբելոնիա իջեալ կուսակալ մի յԱսորեստանեաց, Մարաստան եւ Հայաստան եւ արուարձանեայ նահանգք վաղ իսկ հնազանդեալ էին նմա[1], եւ անդանօր իսկ միջնաշխարհն Պաղեստինացւոց հանդերձ մերձաւոր կողմանցն Արաբացւոց եւ ծովեզերօք Փիւնիկեցւոցն եւ Փղշտացւոց, ուստի վաճառաշահ նահանգք հին համաշխարհական վաճառականութեանն էին ընդ ձեռամբ նոցա։

3. Յետ բազմամեան պատերազմաց զԱսորւոց եւ զՊաղեստինացւոց թագաւորութեանցն զկէտս հնազանդելոյ եւ ակարացուցանելոյ, եւ զկէսան անձնուէին իսկ ջնջելոյ, այնուհետեւ առընթեր հասեալ կային մօտ զօրք Ասորեստանեացն՝ ի հին թագաւորութիւն անդր Փարաւոնեանց. արդ վասն ի վերջին կէտ աշխատութեանց իւրեանց հասանելոյ՝ հարկ էր առնուլ եւ զվերջին պատերազմն ընդ հզօր նախանձորդին իւրեանց, որ վաղ իսկ զնոյն խորհուրդս աշխարհակալութեան ունէր ի վերայ նահանգացն որ ի միջի են Միջին ծովուն եւ Եփրատ գետոյ։ Գրգռեցաւ պատերազմն յարձակմամբ Եգիպտացւոց առաջին դաշնաւորութիւն ընդ Եզեկիայ արքայի Յուդայ որ կացեալ էր յետս յԱսորեստանեացն[2], եւ այնպէս որպէս գիրք միաբան ի մին ընդ Եգիպտոսի[3] պատմեն՝ զայրն երեւելին առ Սենեքերիմաւ յաճախագունդ բազմատարած բանակք որք ընդ Անապատն Արաբիա անցեալ[4] հասանէին ի հիւսիսակողմն Յուդայաստանի, անտի արձակէին գունդ մի պաշարել զԵրուսաղէմ[5], ուր բուն զօրն դիմեալ երթայր յաշխարհն Եգիպտացւոց։ Ծանօթ իմն է կատարած պատերազմին. զօրքն Սենեքերիմայ որպէս պատմեալ էր Եսայի մարգարէ, կոտորեցաւ ի ժամանէ[6], եւ Մնացորդ զօրացն փախստեայ ի հանդիպոց անտի զօրաց հզօր թագաւորին Եգիպտացւոց Թարաքայ ապրէր կորակոր[7]։ Յետ չաջողութեան արշաւանիս (715) խորտակեցաւ զօրութիւն Ասորեստանեացն։ Ոչ միայն նահանգքն որ առ Միջնով ծովուն էին՝ ելին ի ձեռաց նոցա, այլ՝ եւ այլ եւս թագաւորութիւնք խառնեալք ի ներքութիւն նոցա զատեալ սպառ ի ժամանակին յայնմիկ՝ Ջանացան եղանել միւսանգամ յազատութիւն որ եւ յաջողեցաւ Մարացն առ Դէիոկեաւ (714), ուր Բաբելոնացիքն ապստամբել ապստամբեցին, սակայն միւսանգամ նուաճեցան[8]։

4. Սակայն Ասորեստանեայք եւ յետ այսոց ձախողանաց, քանզի տակաւին հզօրք էին՝ չկարէին թողուլ զխորհուրդ աշխարհակալութեանն զոր յայնչափ ժամանակս յաջողութեանն կատարեցին։ Այնր սակս նախ նուաճեցան ծովեզերեայք Փիւնիկեցւոց աշխարհին եւ

1 Դ. Թագ. ԺԷ. 6. ԺԸ. 11։ Եսայ. ԻԲ. 6։
2 Դ. Թագ. ԺԸ. 7, 21։
3 Հերոդ. Բ. 141։
4 Համեմատեա ընդ Եսայեայ՝ անդ — գլուխ. ԻԱ. 13...։
5 Դ. Թագ. ԺԸ. 14...։
6 Եսայ. Ժ. 16... ԻԸ. 4... ԼԵ. 3—36։
7 Եսայ ԼԷ. 7, 9, 36...։ Սաղմ. ՀԵ. 4...։
8 Բերոսոս։ Տես Դ. Թագ. Ի. 12...։

խորհեցաւ Սենեքերիմ մեծ ինչ խորհուրդ՝ դնելոյ անդ շահաստան վաճառականութեան ըստ նմանութեան քաղաքին Բաբելոնացւոց, եւ եթէ այն կատարէր, ապա այնուհետեւ Ասորւոցն վաճառականութիւն փոխանակ ի շահաստանս Փիւնիկեցւոց ընթանալոյ որպէս ցայժմ լինէր, անդ յամենայն կողմանց ժողովէր, եւ այնպէս ծովական վաճառականութիւնն անցանէր ի ձեռս Ասորեստանեայց՝ որով եւ պատրաստութիւն իսկ լինէր կործանելոյ կամ նուաճելոյ զվաճառական ազգութիւնս Փիւնիկեցւոցն: Նոյն իսկ շինեաց Սենեքերիմ զԹարսոն եւ զԱնքիալէ քաղաք ինչ կրկին որոց ընդարձակութիւն եւ ձեւ եւ օրինակ ըստ Բաբելոնի էր, ընդ մէջ անցանելով Կիւդնոս գետոյ՝ որպէս գունակ Եփրատանայ ընդ մէջ Բաբելոնի[1]: Եւ յետ մահուն Սենեքերիմայ որ ըստ միաբանն պատմութեան գրոց եւ Բերոսոսի[2] սպանանի յիւրոց որդւոց իւրոց, եւ զաւազանն եւս որդւոցն նորա ընդ միմեանս հանգերան ի դերեւ: Թէպէտ եւ առաւելագէք եւ յետոյ միաւորեալ առ Ասորդանոս (Ասքերդինոս) Սենեքերիմայ որդւով յարձակեալ Ասորեստանեայցն յաջողութեամբ յառաջխաղացմամբ Ասիայ, յորում[3] զնուար Ասորիս այս ինքն զՀրէաստան եւ զերկիրն Փղշտացւոց եւ զԵգիպտոս վանեալ միանգամին, եւ Թեբէս քաղաք գլխաւոր վերնակողմանն Եգիպտոսի ի հիմանց քանդեալ բրեցաւ[4]: Սակայն թուի ինձ թէ այն աշխարհակալութիւնք չանեւեցին ընդ երկար:

Ընդ նոյն ժամանակս ապարքն Մարք սկիզբն աշխարհակալութեանց տարածանել զիշխանութիւն իւրեանց ի վերայ արեւելեան մասին Ասորեստանեայցն եւ (ըստ մարգարէութեանցն Նաւումայ) անդէն յառաջնում կէս 7երորդ դարուն ապաստանայքն ի վերայ քաղաքին Նինուէացւոց: Թէպէտ եւ յաջողեցան Ասորեստանեայք ի պատերազմին զօր եւս ընդ նոսա արքայ Մարաց Փրաւորտէս առաջին պաշարեալ քաղաքին Նինուէացւոց (մօտ ուրեմն յամի 636)[5], բայց նորին որդի Կիաքսարէս Ա.[6] (635—595) առաւել յառաջ պատերազմն, պաշարեաց զՆինուէ, եւ թէպէտ եւ բռնեալ զարշաւանն ազգացն Սկիւթացւոց որ եկին արկեցին յԱսիացւոց աշխարհին ամս 28, խափանեցաւ առնուլ զքաղաքն, սակայն յետ զհետն զայն յաշխարհէն մերժելոյ՝ միւսանգամ սկսաւ զպաշարումն եւ առ զնա ի յորդել Դիգլաթ գետոյ, օգնականութեամբ Նաբուպաղասարայ[7] հօրն Նաբուքոդոնոսորայ, որ նոյնպէս յետս կացեալ էր յանձնեալ ի Բաբելացւոց աշխարհին. Վերջին թագաւոր Ասորեստանեայցն Սարակոս զարքունիսն հրձիգ արարեալ՝ այրէր կանամբքն եւ գանձուքն[8], եւ այնպէս լինէր Ասորեստան նահանգ Մարաց

1 Բերոսոս եւ Աբիւդենոս առ Եւսեբ. Քրոն. Յուն. Ա. էջ 43, 53:
2 Անդ:
3 Ըստ Աբիւդենայ առ Եւսեբ. Քրոն. Ա. էջ 53:
4 Նաւում Գ. 8 . . . :
5 Հերոդ. Ա. 132:
6 Ըստ Աբիւդ. առ Եւս. Ա. էջ 54 Աժդահակ կոչի:
7 Ի հայերէն օրինակին Աբիւդենայ Եւս. Քրոն. Ա. էջ 54 է Բուսաղպասարոս:
8 Աբիւդ. առ Եւսեբ. Քրոն. Ա. էջ 54:

աշխարհին։ Եւ այս լինէր ըստ համեմատութեան պատմութեանց գրոց սրբոց եւ արտաքին մատենագրաց, յամին 610—606 ոչ վաղ եւ ոչ անագան[1]։

Այսպէս ճշգիւ ի գլուխ ելանէին մարգարէութիւնք զաւառացն Ասորւոց զոր խօսեցաւ ի ձեռն մարգարէիցն Նաւումայ եւ Սոփոնիայ զամբարտաւանն եւ զպարծեցիկ քաղաքէն Նինուէացւոց եւ զԱսորեստանեայց[2]։ Բլուրք որ կան կարգաւ դէմ յանդիման Մուսուլ քաղաքի ընդ երկայնութիւն գետոյն՝ եւ գեղ մի Նունիա անուն՝ համբաւ թէ նշանակէ իւր անուն թէ անդ լեալ է երբեմն քաղաքն Նինուէացւոց։

49

1. Այսպէս Բաբելոնն առ մի անգամ զգլխաւորութիւն պետութեան իւրեւ 100ամեայ ժամանակ (620—538)։ Քաղդէ յետ բազում անգամ ապստամբելոյ Բաբելոնացւոցն առ այլ եւ այլ կուսակալօք եւ նուաճելոյ միանգամ ընդ իշխանութեամբ Ասորեստանեայց, (որպէս յամի իբրեւ 747 առ Նաբոնասարաւ յորմէ սկիզբն առնէ Նաբոնասարեան թուականութիւնն, եւ առ Մերոդաքայ Բաղադանաւ, որ բարեկամութեամբ էր ընդ Եզեկիայ արքային Յուդայ[3], զոր եւ սպանանէր Սենեքերիմ անուն եւ յինքն վարէր զթագաւորութիւնն, 720—710) յետոյ սպառ առ Նաբուպալասարաւ քաղդէացւոյ եղեւ յաղթութիւն։ Քաղդէացիքն ազգ քաջ[4], որոց բնակութիւն, որպէս յայտ համառօտութեան է, ի հայոց աշխարհին ի Կորդուաց լերինն էր[5], եւ ըստ սովորութեան իւրեանց[6] վարձկանութեամբ ծառայէին ի զօրսն անդ Ասորեստանեայցն, զաղթեցին ի Բաբելոն, եւ միաբանեցան ընդ հին բնակչացն։ Նաբուպալասար ի նոցին ազգէ եկեալ գլխաւոր նոցա, յետոյ եկաց ի Ասորեստանի, առաջացեալ եկաց ի Բաբելոնի, եթէ արդարեւ չէր նա վաղ իսկ կուսակալ անդ, եւ այնպէս արկ հիմն Բաբելոնական-Քաղդէական թագաւորութեան (յամի իբրեւ 620)։ Յետ հարկանելոյ Նաբուպալասարայ միաբանութեամբ ընդ Մարաց զԱսորեստան (610—606), նորին որդի եւ բաժանակից թագաւորութեան Մեծազօրն Նաբուքոդոնոսոր առ Քարքամիսաւ կատարէր յաղթութիւն մեծ ի վերայ Եգիպտացւոցն (606)։

1 Համեմատեա զԴ․ Թագ․ ԻԳ․ ընդ Երեմ․ ԻԵ․ 17․․․։ Տոբ․ ԺԴ․ 16, 17։ Հերոդ․ Ա․ 103, 106։
2 Տես Տոբ․ ԺԴ․ 6։
3 Դ․ Թագ․ Ի․ 12։
4 Ամբակ․ Ա․ 6․․․։
5 Քսենոփ․ Խրատ Կիւրոսի․ Գիրք․ Գ․ Գլ․ 2։ Տես Եզեկ․ Ա․ 3։ — Թէպէտ եւ ոմանք զբնակութիւն նոցա անդէն ի հարաւային կողման Բաբելոնացւոց աշխարհին դնեն։ Ի պատմութեան Աբրահամու յիշի անուն Ուր Քաղդէացւոց, (ըստ բնագրի․) որպէս է յայտ վասն․ Ծնն․ ԺԱ․ 28։ Առ Եսայեաւ Ա․ 17․ ի մէջ զան իբրեւ աւազակք յիշեցեալ Ուռ (ըստ բնագրին)։ Արդարեւ միշտ իսկ կայ մնաց մնացուածք ինչ ի վերայ ծագման եւ պատմութեան ազգին կամ ցեղին Քաղդէացւոց։
6 Քսենոփ․ անդ։

Խաղայր այնուհետեւ Նաբուքոդոնոսոր յամին 606, 602 (յետ յաջողելոյ զՀայսն յամի 604) եւ յամին 599 ի վերայ աշխարհին Պաղեստինացւոց, ի վերայ թագաւորութեանն Յուդայ, եւ առաւելայր վերստին իւր իշխանութիւն ի վերայ թագաւորութեանն այնորիկ, մինչեւ յետոյ ուրեմն (588) ամենեւին խլել նա զայն եւ խառնեաց ընդ թագաւորութեան իւրում, խաղացեալ տա-րեալ գերի յաշխարհն Բաբելացւոց (70 ամ)։

Չէր թոյլ յերկարագոյն ուրուք լինել ազգացն դրացեաց թագաւորութեանն Յուդայ ընդ կործանումն նորա. քանզի վաղ եւս յամի 590 առեալ նորա մարտիւ պատերազմաւ զքաղաքն Սի-դոնացւոց[1] յետ չորից ամաց (586) սկսաւ յարձակել պա-շարել զքաղաքն Տիւրացւոց, բայց յետ 13 ամաց ճգնութեան ապա առնոյր զքաղաքն (586—573)։

Ի ժամանակի սորա պաշարմանն, որպէս հաւանութեան թուի, արշաւէր Նաբուքոդոնոսոր ասպատակ յերկիրն Եգիպտացւոց, զո-րոց մնացորդութիւնքն լեալ էին թէ եւ նորա լուծանելոց են պատրաստ[2]։

Յետ առմն Տիւրոսի խաղացեալ հասանէր Նաբուքոդոնոսոր յաշխարհն Եգիպտացւոց, ապականէր զերկիրն եւ զմեհեանսն եւ զապարանսն զեղեցիկս, եւ խաղացեալ տարաւ ի նոցանէ ի գերու-թիւն (40 ամաց)[3]։ — Վասն արշաւանացն Նաբուքոդոնոսորայ ի վե-րայ Ամոնացւոց, Հրէից, Փիւնիկեցւոց եւ Եգիպտացւոց, մանա-ւանդ վասն գերի ի Հրէիցն եւ յԵգիպտացւոց տանելոյ, համեմատ գրոց սրբոց եւ արտաքինքն պատմեն[4]։

Յետ յաղթելոյ Նաբուքոդոնոսորայ երթեւ հեղեղ յԵգիպտա-ցսա ի Լիբիա՝ հասեալ ասեն զնանէ մինչեւ ցԱրձանսն Հերակ-ղէ, ապա նուաճեալ ի Սպանիա եւ զզօրսն անցուցեալ ընդ Եւ-րոպն հաստատէր յաշխարհն Իբերեաց[5]։ — Բայց զի ազգս բա-զումս անծանօթս հնազանդեցեալ Նաբուքոդոնոսոր՝ այնմ բանք մարգարէութեանց վկայեն[6], այլ եղուկ զի յետ աստուածատուր պատժոցն զոր եւ արտաքինք ի պատմագրաց հաստատեն[7], սակս ուսուցանել տալ փառս այնմ որ ետ նմա զթագաւորութիւնս ազգաց[8]։

2. Ընդէն առ յաջորդաւ նորա Եւիլմարոդաքաւ՝ (561—559) որ ահագին եւ բարեկեցիկ էր, սկիզբն առնոյր հանապազորդ պա-

1 Եզեկ. ԻԸ. 21—24։ Երեմ. ԻԷ. 3։
2 Եզեկ. ԻԵ։
3 Եզեկ. ԻԹ — ԼԲ։ Երեմ. ԽԳ. 8 — 13. ԽԴ, ԽԶ։
4 Բերոսոս առ Եւս. Քրոն. Ա. էջ 64։
5 Մեգասթենէս (յամի իբրեւ 330) առ Եւս. Քրոն. Ա. էջ 70 — 71. եւ Աբիւ-դենոս առ Խորենացւոյն Բ. Գլ. Ը. էջ 169—170. «Նաբուգոդոնոսոր քաջագոյն էր քան զՀերակղէս Լիբիացւոց. զօրաժողով լեալ հասանէր ի Վերիացւոց աշխարհն (ի Սպա-նիա) եւ վանեալ խորտակեալ ընդ ձե-ռամբ նուաճէր. եւ զմասն մի ի նոցանէ յաջակողմն Պոնտոս ծովու յաբնակութիւն տա-րեալ բնակեցուցանէր»։ (այս ինքն զՎիրս)։
6 Երեմ. ԻԵ, ԻԷ. ԻԷ — ԻԹ։
7 Աբիւդենոս առ Եւս. Քրոն. Ա. էջ 59 — 60։
8 Դան. Դ։

տերազմն ընդ Մարաց եւ Պարսից, եւ Ներիգղասար (559—555) նորին քեռայր որ սպանն իսկ զնա՝ անկանէր ի ճակատուն, եւ Լաբոսարքադ (կամ Լաբեասարք) նորին որդի ապաժամանն եւ անարգորդոյն Ցամնեայ սպանեալ (555), Նաբոնիդոս կամ Լաբինիդոս որդի Նաբոնիմարոդաքայ եւ կնոջ նորա Նիտոկրիսայ վերջին թագաւոր Բաբելացւոց առնոյր այնուհետեւ զթագաւորութիւնն (555 — 538)[1]. զսա գիրք՝ Բաղդասար կամ Բեղշասար անուանեն.

Սա վարէր յառաջ զպատերազմն ընդ Մարաց եւ Պարսից. բայց Կիւրոս յաղթեալ նմա հան զառաս բազումս ի նմանէ: Յայնժամ վարձեաց նա զօր բազում անհնարին, ի ձեռն եւս դաշնաւորին իւրում Կրեսոսայ: Ընդ Կրեսոսի ընդ Ալես ընդ սահմանս թագաւորութեան իւրոյ, դիմեաց հաս պատրաստական ի Գամիրս: Բայց Կիւրոս եհար զնա զօրօքն որ սակաւաւոր էր քան զնորայն եւ ստիպեաց դառնալ այսրէն ի Լիւդաստան. անդ միւսանգամ ի մարտ պատերազմի ընդ մեծամեծ բանակին, բայց Կիւրոսի յաղթեալ Կրեսոսի եւ զգլուխ քաղաքաց նորա զՍարդիս եւ զնա կալաւ ձերբակալ (իբրեւ 550): Յետ այսր յաջողութեան պատերազմի նուաճեցաւ ընդ ձեռամբ Մարաց եւ Պարսից համօրէն Փոքրն Ասիա, յՀելլեսպոնտէ ծովէ մինչեւ ցԵփրատ գետ: Յետոյ հնազանդեաց Կիւրոս եւ զԱսորիս եւ զԱրաբիա:

Ապա ուրեմն եհաս կարգաւ մրրիկն ի վերայ թագաւորութեանն Քաղդէացւոց: Քանզի Կիւրոս յետ պարտելոյ զԲաղդասար առ Բաբելոն քաղաքաւ եւ Բաղդասարայ ամփոփելոյ ի ներքս ի քաղաքին, ակսաւ պաշարել զԲաբելոն (յամի իբրեւ 540): Անհնարին էին թուէր առնուլ զայնպիսի քաղաք որոյ այնպէս թանձր պարիսպք էին եւ բարձրաբերձ աշտարակք եւ խորամ շուրջանակի խոր յոյժ, որոյ պաշար եւս զայր 20 ամաց եւ պաշտպանէր նմա ամենայն զօրն Քաղդէացւոց: Եւ արդեամբք իսկ դեգերեաց եկաց Կիւրոս առն երկուս առաջի քաղաքին, բայց ոչ դատարկութեամբ. զի մինչ դեռ պաշարեալքն ի ներքուստ արտաքս ծաղր առնէին զնա եւ զզօրս նորա, սոքա ձեռն ի գործ արկեալ վաստակէին ի կորուստ նոցա:

Հրաման ետ Կիւրոս փորել ջրանցս լայն եւ խոր, զի զԵփրատանի որ ընդ մէջ Բաբելոնի անցանէ՝ տարցի ի ծովակ ինչ որ անդ ուրեմն մօտ կայր, զի այնպէս ցամաքեցուցեալ զխոր գետոյն՝ ընդ այն մտանիցէ ի Բաբելոն: Եւ սահմանեաց օր մի յորում ամ ըստ ամէ ի գիշերի առնէին տօն Բաբելացիքն շուայտութեամբ եւ արբեցութեամբ ըստ միաբանն պատմութեան գրոց սրբոց[2] եւ արտաքին մատենագրաց[3]:

1 Տես վասն սոցա ամենեցուն զԲերոսոս առ Եւս. Քրոն. Ա. եր 71 — 73. եւ զՅովսեփ. Խորում Ապիոն:

2 Դան. Ե:

3 Քսենոփ. Խորում. Ապիոն:

Ի նմին գիշերի եւ բանալ Կիւրոս զջրադարձան․ յերկոցունց կողմանց դիմեցին ի ներքս Պարսիկք եւ Մարք ի Բաբելոն եւ դէպ ուղիղ ի վերայ տանն արքունի: Գիշերապահքն արքունեաց կոտորեցան առաջի դրանն, խռչիւնն եւ աղմուկն ստիպեցին բանալ զդրունսն․ յայնժամ յարձակեալ ի վերայ թագաւորին սպանին զնա եւ զայնոսիկ որ ընդ նմա էին: Այսպէս առաւ Բաբելոն ըստ միաբան պատմութեան գրոց սրբոց եւ արտաքին մատենագրաց (538):

Ոչ միայն առն Բաբելոնի երբեւ դատաստան ինչ Աստուծոյ հարիւրաւոր ամօք կանխագոյն պատմեցաւ[1], այլ եւ մի մի եւս դէպք առմանն կան նշանակեալ ի մարգարէութիւնսն[2]: Քանզի յետ խրատելոյ յԱստուծոյ ամենայն ազգաց՝ Բաբելոն եւս պատուհասեալ ընդունելոց էր հատուցումն[3]: Իսկ ամենեւին քայքայումն քաղաքին առ սակաւ սակաւ եղ ի գլուխ․ կոյտ կոյտ աւերակաց նորա առ Եփրատ գետով մնան ի փոքր քաղաքիկն Հիլլա՝ համարին լինել նշմարանք ամբարտաւան քաղաքին Բաբելացւոց[4]:

Ը

Առաջակողմն Ասիոյ․ (2200—550):

50

Աղբիւրք: Հերոդոտոս Ա, Բ: Հոմերոս՝ Իլիական, ամենայն ըստ տառադեղբք: Ստրաբոն Ծ, ԺԲ — ԺԴ: Պաւսանիաս Մեղա Ա:

ԱՌԱՋԱԿՈՂՄՆ Ասիոյ կամ Փոքր Ասիա երկիր ինչ իբրեւ 12,000 մղոն՝ կայ յարեւելից առ Եփրատ գետով (առ Ալիւս գետով), իսկ յայլ եւս կողմանց պատէ զնա ծով (Եգէականն եւ Միջերկրականն), եւ հատեալ անցանեն ընդ նա լերինքն Տաւրոսի: Ի կողման արեւմտից կան նահանգքն Միւսիա, Լիւդիա, Կարիա. ի կողմանս հարաւոյ՝ Լիւկիա, Պամփիլիա եւ Կիլիկիա հանդերձ Իսաւրիաւ. ի հիւսիսակողման՝ Բիւթանիա, Պափղագոնիա, Պոնտոս. իսկ ի միջավայրի՝ Փռիւգիա (հանդերձ Պիսիդիաւ եւ Լիկաւոնիաւ), Գաղատիա, Կապադովկիա (հայերէն Գամիրք): Իսկ ի ցեղից անտի Կարիացիքն էին ի կողմն արեւմտից, Փռիւգացիքն ի ներքս անդ մինչեւ ցԱլիւս գետ, Ասորի Կապադովկացի ազգն յայնկոյս Ալիւս գետոյ, իսկ Թրակացիք ի Բիւթանիա. այս ազգք էին բազմաւորք քան զամենեսին: Երեք թագաւորութիւնք ի սոցանէ արժանի են յիշատակի պատմութեան, որք առհասարակ յարդիւնարարութիւնս, ի բովս, ի խաշնարածութիւն, եւ ծովեզերեայքն ի նաւարկութիւն եւս եւ ի վաճառականութիւն պարապէին:

1 Եսայ. ԺԳ, ԺԴ, ԽԱ, ԽԷ:
2 Եսայ. ԽԱ. 5, 9: Երեմ. Ծ. 24, 5, 38. ԾԱ. 30 — 32, 39, 41:
3 Երեմ. ԻԵ. 8 — 11, 12, 15 — 26:
4 Տե՛ս Երեմ. Ծ, ԾԱ:

1. Տրովականն թագաւորութիւնն բովանդակէր զարեւմտակողմն Միւսիայ որ եւ կոչէր եւս փոքր Փռիւգիա։ Սորա պատմութիւն բովանդակեալ կայ ի բանս եւեթ պիտեից եւ չէք հնար ճշմարտիւ զժամանակացն որոշմունս առնել ի մէջ։ Թագաւորք պատմին լեալ՝ Սկամանդրոս յառաջին. հարստութենէ, Տեւկրոս, Դարդանոս յերկրորդ հարստութենէ, Տրոս շինիչ Տրովադայ, Իղոս յորմէ Իղիոն քաղաք կոչեցաւ՝ առ զԼիւթանիա, Ղաւմեդոն, առ որով ընդ Յունաց պատերազմն լեալ, Պրիամոս առ որով Տրովա յետ 10ամեայ պատերազմի (յամի իբրեւ 1190) ի Յունաց քանդեցաւ։ Իսկ կալան զերկիրն նոցա Փռիւգացիք եւ Լիւդացիք։

2. Փռիւգացւոց թագաւորութեան պատմութիւն է նոյնպէս լի առասպելօք։ Գրեթէ ամենայն իւր թագաւորաց նոցա Գորդիոս կամ Միդաս անուն կոչէր, զկարգ պայազատութեան նոցա չմարթի ճշգիւ սահմանել։ Զառաջնոյ Գորդիոսէ որ զԳորդիոն քաղաք գլխաւոր շինեաց՝ պատմեն կապել զհոյակապ հանգոյցն ի վերայ կառաց իւրոց ի մեհենին. զայն հանգոյց Աղեքսանդրոս Մեծն յետ բազում ամաց կտրեաց սուսերաւն։ Յետ վախճանելոյ վերջնոյն Միդայ՝ անց թագաւորութիւնն առ Լիւդացիս (յամի 560)։ — Ի Փռիւգացւոց պատմի լեալ Եզովպոս։

3. Թագաւորութիւնն Լիւդացւոց։ Լիւդացիք (կամ Մէոնացիք) զարմ ինչ էին ի ցեղէ Կարիացւոցն։ Երեք հարստութիւնք եղեն թագաւորութեան նոցա. առաջին՝ Ատիադացն մինչեւ ցամն 1200. երկրորդն՝ Հերակղեանց ցամն իբրեւ 730. երրորդն՝ Մերմնադեանց յորոց բուն պատմութիւնն սկսանի, այս ինքն ի Գիւգէս հովուէ որ զԿանդաւղէս թագաւոր սպան, առ զԿողոփոն եւ զՏրովադա † 690։ Արդիս առ զՊրիէնէ, բայց առ նովաւ դիմեցին Կիմմերիացիք ի Լիւդաստան (670) եւ առին զՍարդս որ էր նոցա քաղաք գլխաւոր † 640։ Սադիատտէս † 630։ Աղիատտէս մերժեաց հան զԿիմմերիացիս եւ ապա առ զԶմիւռնիա. եռ պատերազմ եւ ընդ Կիաքսարայ Ա. Մարաց թագաւորի, † 570։ Կրիւսոս նորին որդի առ զԵփեսոս, հնազանդեաց զամենայն Առաջակողմն Ասիայ մինչեւ ցԱղիւս գետ, եւ այնպէս յօրինեաց զմեծ թագաւորութիւնն Լիւդացւոց յոր խառն էր եւ Թրակիա։ Բայց աշխարհակալն Կիւրոս արար վախճան թագաւորութեանն նորա, եւ զԱռաջակողմն Ասիայ արար նահանգ Պարսից թագաւորութեան (ի միջի 560—550 ամաց)։

Այս Առաջակողմն Ասիայ էր մանաւանդ ասպարէզ արշաւանաց թափառական ազգաց Հիւսիսակողմանց Ասիայ։ Քանզի ի մեծատարած վայրսն որ յԵւքսինոս եւ ի Կասպից ծովուց տարածեալ ձգին ի հիւսիսակողմն արտաքոյ քան զասպարէզ պատմութեան (որ հայրենիք իմն էին Հոնաց, Մանգողաց, Թաթարաց, Կաղմուկաց, Թուրքաց) բնակեալ էին ազգք խառնաղանճք՝

որոց առ հասարակ Սկիւթացի անուն կոչէր ի Յոյնս։ Ընդունեալ անուանեն զնոսա աւրոյն քան իւրաքանչիւր սեպհականն անուանս այլ ազանց ծագիւ զանազանի բնակութեան սահմանելոյ, եւ ըստ զբաղմանց իմն յատկութեան իւրք նոցին անուանս որոշելով, որպէս Սկիւթացիք արքայականք յերկրին եղէրս Բորիսթենէս (Դնիեպեր) գետոյ, Սկիւթացիք վաճառականք, յարեւելից նոցա Սկիւթացիք արօտավայրք որ ձգէին մինչեւ ցՄէոտեան ծովակ։ Հեռաւորդոյն ընդ արեւելս կային Հիւսիսոյ Արծաթապատք՝ սկիւթա-ցի հանդերձիւ այլ ազանցիւն սեպհական իւր լեզուաւ, եւ այլ եւս անթիւ մերոյ որոշմունք։ — Սոքա պատմին յարեւելից խառ-նացեալ յարեւմուտս կայս անցանելով ընդ գետն Ռա (Վոլգա) փոխեալ ի մեւս եւս պորտէ որ կոչին Մասսագետք զօր պատե-րազմօղք, եւ ինքեանք եւս մարտեալ ընդ զինակիցս ժողովրդեան զԿիմմերիացիս։ Ի նոցանէ ասոր երբեք երբեք յարձակէին ի հա-րաւակողմն ի վերայ Ասիոյ. եւ ի միում նուագի եկեալ ամե-նեւին բազմամբոխ յաղթեցին Մարաց 70 ամ յառաջ քան զԿիւ-րոս եւ հնազանդեցին զԱռաջաւոր Ասիա, եղեալ ասպատակ մինչեւ ցսահմանակողմն իսկ Եգիպտացւոց աշխարհին։ — Սոյնքն իմն եւ զան ի Սկիւթացւոց հանճարին Սարմատացիք որք առ սակաւ սակաւ բազմացեալ եղեն ազգ հզօր եւ տիրող յարեւելեան Եւրոպէ։

Թ.

Արամ կամ Ասորիք. (2200—550)։

51

Ի ՀՆԱԳՈՅՆ ժամանակին (ըստ Յունաց եւ Հռոմայեցւոց) անուանեալ կոչէր երկիր Ասորւոց ի Սուեզայ մինչեւ ցՏաւրոս եւ ի ծովէն Միջնոյ մինչեւ ցԵփրատ, մինչ զի եւ աշխարհին Պաղեստինացւոց եւ Փիւնիկեցւոց մասն իմն լինել Ասորւոց աշխարհին։ — Այլ բուն երկիրն Ասորւոց զոր գիրք Արամ կոչեն, սահմանի յարեւելից Եփրատ գետով, ի հարաւոյ՝ Արաբական լերամբք, յարեւմտից՝ Միջին ծովաւ, եւ ի հիւսիսոյ՝ Տաւրոս լերամբք եւ Փոքր Ասիաւ։ Սովորութիւն է եւ զՄիջագետս ի նոյն յարել, այս ինքն զերկիրն որ փակեալ կայ ի մէջ Եփրատայ եւ Դկղաթայ որ անուանեալ կոչի (ըստ երբ. գրոց հնոց կտակարանացն [1]) Արամ Նահարայիմ (այս ինքն Ասորիք երկուց գետոց, կամ ըստ Եւթանասնիցն թարգմանութեան «Միջագետք Ասորւոց»). եւ ունի սահման յարեւելից՝ զԱսորեստան, ի հարաւոյ՝ զԱրաբիա եւ զերկիրն Բաբելացւոց, յարեւմտից՝ զբուն զերկիրն Ասորւոց, ի հիւսիսոյ՝ զաշխարհն Հայոց։ Դաշտավայրքն որ ի մէջ Լիբանանու

1 Ծնն. ԻԴ. 10։ Երկր. օր. ԻԳ. 5. ըստ ընագր։ Դատ. Գ. 8։

եւ Անտիոքացւոց կամ, անուանեալ կոչէին Խոր Ասորիք, որ յետոյ եւ զերդմանս ծովեզերեայն բովանդակէր: Լերինքն Լիբանանու եւ Անտիլիբանանու զարձեն պատուարքր զարեւմտեան կողմն Ասորւոց գետովք, խաղիւք եւ աղբերօք որ ի լերանց անտի իջանեն. բայց որչափ երթայ ոք միջամուխ ի դաշտաձեւ տեղիսն, դոյնչափ անպտղաբեր զերկիրն գտանէ, եւ յետ աւազուտացն զայս աւազուտ ինչ մեծ՝ յորում կան առոս անդ դալար ինչ վայրք, յորս հոյակապ իմն էր քաղաքն Պաղմիւրայ: Նշանաւորք ի գետոց են Որոնտէս (այժմ Էլ-Ասի) եւ Եղեւթերոս (Ազատ գետ) որ ի լեռնոտանէ անտի վերնակողմանն Լիբանանու ելանեն, եւ Քրիսորոաս գետ (այժմ Բարադա) որ յԱնտիլիբանանէ իջանէ:

Բնակեցին յերկրին Ասորւոց որդիքն Արամայ որդւոյ Սեմայ, (զորս Հոմերոս եւ Հեսիոդոս քաջ ի բաց հինք ի Յունաց մատենագրաց՝ կոչէին Արիմացիս) եւ ի նոցանէ կոչեցաւ անուն աշխարհին[1]: Բաժանեալ էին Ասորիք կամ Ասորեստանք ի բազում իշխանութիւնս եւ ի սահմանս: 1. Ի Միջագետս կամ յԱրամն Նահարայիմ զտանեմք թագաւոր կացեալ զԽուսան Ռասաթայիմ կամ Գուսարսաթէմ, որ ութամեայ ժամանակ Իսրայելացւոց տիրեաց յամի իբրեւ 1430[2]: 2. Արամ Մաաքա կամ Մաքա (Մաքաթ)[3]: 3. Արամ Սուբայ կամ Արամ անուն Սուբայ (Բեթ-Ռեքոբ) ի վերայ հիւսիսային սահմանացն Պաղեստինեայ[4]: 4. Եմաթ (Համաթ) նահանգ (առ Որոնտէս գետով եւ առ Լիբանան լերամբք) հանդերձ անուանակից քաղաքաւ Համաթաւ (յետոյ Եպիփանիա)[5] որոյ թագաւոր բարեկամութեամբ էր ընդ Դաւթի[6]. ապա առաւ յԱսորեստանեացն[7]: 5. Սորա սահմանակից՝ թագաւորութիւնն Արփաթայ[8]: 6. Հաւրան յարեւելից ծովուն Գալիլեացւոց (նոյն ընդ այնմ որ յետոյ Աւրանիտիս կոչեցաւ)[9]: 7. Գեսուր առ Հերմոնիւ[10] որոյ թագաւոր Թողմէ եւ զդուստր իւր Դաւթի կնութեան ետ, ուստի Աբիսողոմ ծնաւ, որ յետ զԱմնոն զեղբայր իւր սպանանելոյ եկաց փախստեայ ի Գեսուր ամս երիս[11]:

Այս ամենայն թագաւորութեանց՝ երեւելիքն ի նոցանէ լինէին առաջնորդ յերեւելի գործս եւ իբրեւ այն թէ զպատուականութիւնն ունէին. այսպիսի երեւելի թագաւորութիւն թուի լեալ ի սկզբանն՝ թագաւորութիւնն Սուբայ եւ ապա թագաւորութիւնն Դամասկեայ, որոց բուն վախճան ի մեծի էր՝ տիրել Եբրայեցւոց մինչեւ անդ յետ բաժանման թագաւորութեան նոցա յերկուս:

1 Ծնն. Ժ. 22:
2 Դատ. Գ. 8:
3 Յես. ԺԳ. 11: Բ. Թագ. Ժ. 6, 8: Ա. Մնաց. ԺԹ. 6. ԻԹ. 6. ըստ յունայ.:
4 Բ. Թագ. Ժ. 6: Դատ. ԺԸ. 28:
5 Յես. ԺԳ. 5: Դատ. Գ. 3: Գ. Թագ. Ը. 65: Դ. Թագ. ԺԴ. 25: Ամովս Զ. 15: Երեմ. ԽԹ. 23: Եզեկ. ԽԷ. 11:
6 Բ. Թագ. Ը. 9:
7 Դ. Թագ. ԺԸ. 34. ԺԹ. 13: Եսայ. ԼԷ. 12, 13:
8 Դ. Թագ. ԺԸ. 34. ԺԹ. 13: Եսայ. ԼԷ. 13:
9 Եզեկ. ԽԷ. 16, 18:
10 Երկր. Գ. 14. ըստ յունայ.: Յես. ԺԲ. 5. ԺԳ. 13:
11 Բ. Թագ. Գ. 3. ԺԳ. 37:

52

Ա. Թագաւորութիւնն Սուբայ (առաւել յայսկոյս Եփրատայ)
որոյ թագաւորաց, որպէս թուի, միշտ Ադրաազար անուն էր[1], ոչ
դոյզն ինչ էր զօրութեամբ. քանզի Դաւիթ յառաջնում պա-
տերազմի անդ զօր տայր ընդ նմա՝ առ գերի ի նոցանէ 1700 հե-
ծեալ եւ 20,000 հետեւակ[2]. բայց սակայն Ադրաազար յետ ոչ բա-
զում ժամանակի ի վերայ անցանելոյ, միւսանգամ բազում զօրք՝
զօրաւիգն օգնականութեան Ասորւոցն հակառակ Դաւթի՝
լինէր։ Յետոյ ուրեմն ի պարտութիւն մատնեալ նուաճեցան
յամի իբրեւ 1040[3]։

Բ. Առաւել նշանաւոր էր թագաւորութիւնն Արամ Դամաս-
կեայ ի հիւսիսոյ արեւմտից Արամ Սաբայ՝ հանդերձ գլխաւոր քա-
ղաքաւն Դամասկեաւ, որ կայր վաղ իսկ եւ ի ժամանակին Աբրա-
համու[4]։ Այս թագաւորութիւն էր ընդ իշխանութեամբ Արամ
Սուբայ նախ քան զժամանակն Դաւթի[5]։ Այլ յետ հնազանդելոյ
զնա Դաւթի ընդ ձեռամբ՝[6] յիշին սակայ այնուհետեւ թագաւորք
նոցա յԻսրայելացւոցն պատմութեան, եւ (ըստ Նիկողայոսի Դա-
մասկացւոյ[7]) ընդ ամենայն տասն եւեթ թագաւորք կացին մինչեւ
ցկատարած թագաւորութեանն, որք առհասարակ անուանեալ
կոչէին Ադադ (յանուն արեգակնային աստուածոյն Ասորւոց). սա-
կայն ի գիրս սուրբս այլ իմն անուանք կոչին նոցա։ — Առաջին
թագաւոր ի թագաւորաց զոր գիրք յիշեն՝ էր Ռասոն որ զառա-
ջինն զթագաւորութիւնն Դամասկեայ արար ինքնօրէն թագաւո-
րութիւն՝ թօթափեալ զլուծ տէրութեան թագաւորացն Սուբայ,
որ ի վաղուց տիրէին, եւ (յամի իբրեւ 980) զլուծն Սողոմոնի՝ որ
յետ աշխարհակալութեանցն Դաւթի տիրէր ի վերայ ամենայն
թագաւորութեանցն Ասորւոց[8]։ Յայնմ ժամանակէ հետէ Դա-
մասկոս (որպէս յառաջն երբեմն Սուբա) երեւի ի գլուխ մանր մանր
թագաւորութեանցն Ասորւոց[9], եւ էր հանապազ պատերազմաւ
ընդ հարաւային դրացեաց իւրոց՝ ընդ Իսրայելացւոց որք առաւել
ի պարտութիւն մատնէին։ Յետ Ռասոնի թագաւորէր Հեսիոն,
եւ զսա փոխանակէր նորին որդի Տաբրիմոն, որ էր դաշնաւոր ընդ
Ասայի արքայի Յուդայ[10]։ Ապա թագաւորէր Բէն-Ադադ Ա. (յա-
մի իբրեւ 950) առ որով սկիզբն առնոյր պատերազմն ընդ Իսրայե-
լացւոց. եւ տեւէին յեղծումն եւ յապականութիւն երկոցունց
եւս երրայական թագաւորութեանցն առ որդւովն նորա եւ պայա-
զատաւ Բէն-Ադադաւ Բ. (յամի իբրեւ 900)։ Այս Բէն-Ադադ

1 Ա. Թագ. ԺԱ. 23։ Բ. Թագ. Ը. 3, 5. Ժ. 16։
2 Բ. Թագ. Ը. 4։
3 Բ. Թագ. Ժ. 8 — 19։
4 Ծնն. ԺԴ. 15։
5 Բ. Թագ. Ը. 3...։ Ա. Թագ. ԺԱ. 23։
6 Բ. Թագ. Ը. 6։
7 Առ Յովսեփ. Հնախօս. պատմ. Է. 5, 2։
8 Գ. Թագ. ԺԱ. 23 — 25։
9 Տես Գ. Թագ. Ի. 1, 16, 24։ Ամովս Ա. 5։
10 Գ. Թագ. ԺԵ. 18, 19 ըստ բնագրի։

ապա փոփոխումն առաջնորդութեան մանր թագաւորութեանցն Ասորւոց, զի բարձեալ զթագաւորս՝ որոց թիւ համարոյ էր 36, կացոյց փոխանակ նոցա կուսակալս[1]: Սա էր մեծ և անուանի քան զամենայն թագաւորսն Դամասկացւոց (ըստ Նիկողայոսի Դամասկացւոյ):

Յետ այնորիկ անցանէր թագաւորութիւնն ի նոր ինչ հարստութիւն՝ յորմէ առաջին թագաւոր եկաց Ազայէլ (յամի իբրեւ 890)[2], որ առաւել ևս յաջողութեամբ քան զառաջինսն տանէր յառաջ զճակատսն ընդ Իսրայէլի: Այլ ապա ուրեմն առ նորին որդւով Բէն-Ադադաւ Գ. (յամէ իբրեւ 840)՝ յաջողել սկսան Իսրայէլացիքն և վատթարել Ասորիքն. քանզի յետ երից ճակատուց՝ ոչ միայն աշխարհակալութիւնքն նոցա ելին ի ձեռաց նոցա[3], այլ և Յերոբովամ Բ. (825 — 784) ընդարձակեալ տարածեաց միւսանգամ զսահմանս թագաւորութեանն Իսրայէլի ի վերայ սահմանացն Ասորւոց՝ որոց Դամասկացիքն տիրեալ էին[4]:

Յայնմ հետէ անհետ իմն լինի Դամասկոս իբրեւ զժամանակ կէսոյ դարու՝ ի պատմութենէ գրոց սրբոց, մինչեւ յետ ժամանակին այնորիկ՝ յորում (ըստ Նիկողայոսի Դամասկացւոյ) թագաւորեալ էր Ադադ Թ. զայ երեւի յասպարիզի անդ գրոցն պատմութեան՝ տասներորդն և վերջին թագաւոր Ռասոն (Ադադ Ժ. յամի իբրեւ 760): Սորա միաբանեալ ընդ Փակէայ արքայի Իսրայէլի յաղթէր ի բազում ճակատս Աքազու արքայի Յուդայ. նմին իրի ի նեղ մեծ անկեալ սորա՝ կոչեաց զԹագղաթփաղասար զարքայ Ասորեստանեայց ի թիկունս օգնականութեան. եկն Թագղաթփաղասար, սպան զՌասոն, առ զԴամասկոս, և զբնակիչսն հան տարաւ վտարանդի (յամի իբրեւ 740)[5]: Ապա ածան ի Դամասկոս գաղթականք յԱսորեստանեայց[6] (որպէս յետոյ և ի Սամարին): Յայնմ հետէ դադարեաց թագաւորութիւն ի Դամասկոսէ, և այնպէս առին կատարումն սպառնալիք մարգարէիցն[7]: Յետ կալոյ ընդ տէրութեամբն Ասորեստանեայց[8] անց առ ժառանգս իշխանութեանն նոցա՝ նախ առ Քաղդէացիսն[9] և ապա առ Պարսիկս:

1 Գ. Թագ. Ի. 24:
2 Գ. Թագ. ԺԹ. 16: Դ. Թագ. Ը. 13 — 15:
3 Դ. Թագ. ԺԳ. 19, 25:
4 Դ. Թագ. ԺԴ. 25 — 28:
5 Դ. Թագ. ԺԵ. 37. ԺԶ. 5 — 9: Եսայ. Է. 1... Ը. 1...: Բ. Մնաց. ԻԸ. 5...:
6 Յովսեպ. Նախն. պատմ. Թ. 12, 3:
7 Եսայ. ԺԷ. 3: Երեմ. ԽԹ. 23 — 27: Ամովս Ա. 3 — 5:
8 Տես Եսայ. Թ. 11:
9 Երեմ. ԽԹ. 23, 27: Տես և Դ. Թագ. ԻԴ. 2:

Ժ

Արաբիա. (2000 —):

53

ԱՐԱԲԻԱ է մեծ ցամաք կղզի ի հարաւոյ արեւմտից Ասիոյ. սահման նորա յարեւելից՝ Բաբելոնիա եւ խորշ ծովուն Պարսից, ի հարաւոյ՝ ծովն Հնդկաց, յարեւմտից՝ ծովն Կարմիր եւ Եգիպտոս եւ Եթովպիա, ի հիւսիսոյ՝ Պաղեստին եւ երկիրն Ասորւոց. զսա գիրք կոչեն եւ Արեւելս[1], որպէս եւ զբնակիչսն՝ Արեւելեայս[2], որպէս ցայժմ Սարակինոսք (Շարգի) իսկ կոչեն, որ հայերէն թարգմանի Արեւելեայք: Արաբիա բաժանի յերիս.

Երջանիկն Արաբիա (Եէմէն) որ է բուն ցամաք կղզին ի մէջ ծովուցն յառաջագոյն ճառելոց՝ որ անուանեալ կոչի եւ երկիր Սեւոց, Սաբա եւ Կեդար՝[3] ի ծովակողմանսն հարթ է եւ անծին եւ անպտուղ. ի ներքնակողման աշխարհին տարածեալ ընթանայ շար իմն լերանց որ յայս կոյս յայն կոյս զիջեալ հարթանայ. իսկ հիւսիսակողմն արեւելից յորում մերթ բլուրք են, մերթ հովիտք եւ մերթ դաշտք՝ է պտղաբեր քան զամենայն կողմանս. անդ կային բովք ոսկւոյ եւ ականց պատուականաց, թէպէտ եւ այժմ երկաթ եւ կապար եւեթ հանեն, ազնիւ ինչ արմատք, խունկք նշանաւորք առ հինսն, որովք լինէր վաճառականութիւն մեծ[4]:

Անապատն Արաբիա (Հէճազ) կամ վրանահար Արաբիա (վասն բնակչացն թափառական ընդ վրանօք բնակելոյ) որ ի գիրս Անապատ լոկ կոչի[5], բովանդակեալ ունի զմասն հիւսիսոյ արեւելից, որ է ի մէջ սահմանացն Արածանւոյ եւ մասին միոյ ծոցոյ ծովուն Պարսից, եւ ի մէջ Երջանիկն եւ Ապառաժն Արաբիայ եւ Պաղեստինացւոց եւ Ասորւոց: Բլրաձեւ իմն երկիր է, երբեմն անապատ եւ երբեմն դաշտ: Ջերմութիւն անհնարին է յոյժ, եւ սակայն շնչէ հարաւ (մինչեւ ց63 աստիճան Ռէոմիւրի), որ վաղվաղակի իսկ ի վայրկեան ժամանակի կոտորէ զմարդ եւ զանասուն[6]:

Ապառաժն կամ Պետրեանն Արաբիա (Հաճար)՝ որ ի գիրս սուրբս Վէմ լոկ անուանեալ կոչի[7], հանդերձ հին գլխաւոր Պետրա քաղաքաւ՝ է ամենեւին ի հիւսիսակողման արեւմտից. կէս նորա լեռնային եւ քարուտ, եւ կէս դաշտավայր ծածկեալ հրաքարիւ, յորս կան եւ կողմանք ինչ պտղաբերք: Եղանիտեան եւ Հերոպոլիտեան ծոցք Կարմիր ծովուն ի հարաւոյ իմն ցհիւսիսի յօրինեալ կազմեն կէս ինչ կղզի ըստ նմանութեան երեքանկեան

1 Ծնն. ԻԵ. 6:
2 Դատ. Զ. 3: Եսայ. ԺԱ. 14: Յովբ. Ա. 3:
3 Բ. Մնաց. ԻԱ. 16: Յովբ. Ա. 17. ըստ Եբր: Սաղմ. ՀԱ. 10:
4 Գ. Թագ. Ժ. 2, 10, 15: Երեմ. Զ. 20: Եզեկ. ԻԷ. 22 . . . :
5 Եսայ. ԽԲ. 11:
6 Եսայ. ԼԵ. 7. ԽԲ. 10:
7 Եսայ. ԽԲ. 11: Բ. Մնաց. ԻԶ. 7:

իրիք ի վայր շրջելոյ. ի հարաւային ծայրի անդ կայ լեառնն Սինայի հանդերձ Սինայի եւ Քորէբ գագաթամբք։

Յամենայն հիւսիսակողմանն Արաբիայ բուսանին ոչ միայն արմաւենի եւ կաղի [1], թզենի եւ ձիթենի, այլ եւ մոշայ՝ թուփ ուստի մաննայն որ քաղցր ինչ խիժ է՝ իջանէ, եւ թանձրացեալ առնի հաստ եւ փոխանակ շաքարի արկանի ի կիր եւ յագեցուցանէ եւս։ Բնակիչք համօրէն Արաբիայ ի հնումն ամենեւին չառնէին փոյթ զմշակութենէ երկրի, որպէս եւ ցայժմ արհամարհ իմն են առ նոսա մշակք. այլ առաւել խաշնարածութեամբ եւ յափշտակութեամբ կէին [2]։

— Բնակիչք այսց երկուց վերջին մասանց Արաբացւոց աշխարհին էին առաւել ի հաղորդութեան ընդ Իսրայելացւոց քան զբնակիչսն Երջանիկն Արաբիայ, ուր բուն նախաւոր Արաբացիքն բնակեալ էին։

54

Քանզի բուն հին բնակիչք Արաբիայ էին. 1. ի զաւակէն Քուշայ որդւոյ Քամայ, յորմէ են Եւիլացիք (կամ Քաւիլացիք), եւ Սաբաթացիք ի հարաւային Արաբիա. Ռեգմացիք եւ սերունդք նոցա ի կողմանս հարաւոյ արեւելից առ ծոցոյ ծովուն Պարսից. իսկ Սաբացիք եւ Սաբաթաքացիք, որպէս յայտ իսկ հաւանութեան թուի, ի Մերոյէ եւ յարեւելեան ծովեզերն Եթովպիայ բնակէին. 2. զաւակն Յեկտանայ (զոր ինքեանք Կաքտան կոչեն) միոյ ուրուք յեղբարցն Փաղեկայ եւ որդւոյն Եբերայ ի զաւակէն Սեմայ [3]։

Սոքա անուամբ եւեթ ծանօթ են, բայց եւ ինքեանք Արաբացիքն ի սոցունց համարին զինքեանս սերեալ, եւ անուանք իսկ հովտաց եւ լերանց եւ գետոց որ պահեալ կան յԱրաբացւոց աշխարհին՝ հաստատեն զնոցին գոյութիւն ի ժամանակսն առաջինս։

Միայն երկուք ի ցեղից անտի Յեկտանեանց յիշին իբրեւ հոյակապք եւ մեծատունք՝ յեկտանեան Սաբացիքն եւ Սոփերացիք, երկոքին եւս յԵրջանիկն Արաբիա առ Կարմիր ծովուն։ Այս Սաբացւոց դշխոյն որոյ անուն ըստ աւանդութեան ինչ Բաղկիս կոչէր, եւ ցայժմ հաշուի ի կարգս հին իշխանաց Երջանիկն Արաբիայ եւ նշխարք իսկ ապարանեաց նորա երեւին ի Մարեբ, լուեալ զհամբաւ իմաստութեանն Սողոմոնի եբեր նմա պարգեւս՝ ոսկի եւ ականս պատուականս եւ ազգի ազգի խունկս [4], որովք ընդ հանուր առնէին վաճառաշահ։ ԶՍոփերն (կամ զՍոփիր) եւս առանց տարակուսանաց իբրեւ բնակութիւն Յեկտանեանց [5] պարտ

1 Acacia, փայտ անփուտ եւ թեթեւ։
2 Ծնն. ԻԷ. 39 — 40։ «Ի պարարտութենէ երկրի եղիցի բնակութիւն քո, եւ ի ցօղոյ երկնից ի վերուստ. եւ սրով քով կեցցես»․ ասէ եւ ԺԶ. 12։
3 Ծնն. Ժ. 7, 25 — 30։
4 Ա. Թագ. Ժ. 1 — 10։ Բ. Մնաց. Թ. 1։
5 Ծնն. Ժ. 28, 29։

է յԵրջանիկն Արաբիա դնել. նոյնպէս մեծատունք էին Սոփերացիքն եւ առնէին վաճառաշահ ընդ բազում ազգս. զոսկին նոցա Եբրայեցիք ընտիր քան զամենայն ոսկի համարէին:

55

Ընդ այսոց հնոց բնակչաց խառնեցան յետոյ կամ թէ մերժեցին իսկ զնոսա մասամբ ուրք՝ սերունդքն Փաղեկայ, այս ինքն 1. որդիքն Աբրահամու, որ ի Քետուրայ ծնան եւ ցեղքն նոցա[1]. 2. որդիքն Նաքովրայ եղբօր Աբրահամու, որպէս Բուզ՝ յԱպառաժն Արաբիա եւ Հուս՝ յԱւսիտիս[2]. բայց մանաւանդ 3. զաւակն Իսմայելի որդւոյ Աբրահամու զոր ծնաւ յԱգարայ[3]. որ բազմացեալ կալան զմեծ մասն Արաբիոյ, եւ էին առ հասարակ արօտականք[4]: Մասն մի ի նոցանէ Հագարացիք՝ ի մօրէ անտի Իսմայելի, եւ մասն մի՝ Իսմայելացիք կոչէին:

Ա. Հագարացիքն որ յարեւելից ցեղին Ռուբինի բնակէին, առ Սաւուղաւ մերժեցան առաւել եւս յարեւելս հարաւոյ[5]: Եւ այն որ յայնժամ ի նոցանէ առաւ 50,000 ուղտ, 250,000 ոչխար, 2000 էշ, 100,000 գերի, յայտ առնէ թէ ցեղ հզօր եւ բազմամբոխ էին. եւ զի պարտութեամբն այնուիկ ոչ ջնջեցան՝ յայտ ի սաղմոսացն Դաւթի է[6], ուր ի մէջ արտաքսմանեայ ազգացն երեւին:

Բ. Իսմայելացիքն ըստ երկոտասան որդւոցն Իսմայելի յերկոտասան ցեղս բաժանեալ էին, յորոց ապաքէն ոմանք՝ վաղ իսկ յայս կամ յայն ցեղ ի ցեղիցն խառնեցան: Ի ցեղից անտի նշանաւորք են 1. Նաբաթացիք որ ի Նաբէովթայ Իսմայելացւոյ էին[7], ժողովուրդ խաշնարած եւ վաճառական[8] ի հիւսիսարեւմտեան Արաբիոյ, որոց քաղաք գլխաւոր Պետրա, մօտ ի Հովր լերանն, որոց տունք ի մէջ ապառաժ վիմաց փորեալ էին[9]: 2. Կեդարացիք զաւակ Կեդարու Իսմայելացւոյ բնակեալ յԱնապատն Արաբիա՝ ազգ ինչ յափշտակող էին եւ խաշնադարմանք եւ մեծատունք իսկ խաշամբք եւ անդէովք[10], պատերազմողք եւ զօրաւորք զօրութեամբ, մանաւանդ քաջ աղեղնաւորք[11]: 3. Չեն այնպէս անծանօթ եւ Թեմանացիք կամ Թեմանեացիք ի Թեմանայ որդւոյ Իսմայելի[12], որք մանաւանդ վաճառաշահք էին[13]: 4. Ցեղքն Յեթուր եւ Նափիս նմին հակառակ չթուին նշանաւոր[14]:

1 Ծնն. ԻԵ. 1 — 6:
2 Ծնն. ԻԲ. 21 — 23:
3 Ծնն. ԻԵ. 12 — 16, 18:
4 Nomades.
5 Ա. Մնաց. Ե. 10, 19 ....:
6 Սաղմ. ՁԲ. 7:
7 Ծնն. ԻԵ. 13:
8 Եսայ. Կ. 7:
9 Եսայ. ԽԲ. 11:
10 Եսայ. Կ. 7: Երեմ. ԽԹ. 29: Եզեկ. ԻԷ. 21:
11 Եսայ. ԻԱ. 16 ....: Սաղմ. ՃԺԹ. 4 — 6:
12 Ծնն. ԻԵ. 15:
13 Յոբ Զ. 19: Եսայ. ԻԱ. 14: Երեմ. ԻԵ. 23:
14 Ա. Մնաց. Ե. 19:

Բուն ներքին հին պատմութիւն Արաբացւոց անյայտ իմն է։ Սողոմոն բարեկամութեամբ էր ընդ երեւելի վաճառական ցե֊ղիցն նոցա յԵրջանիկն Արաբիա[1], նոյնպէս եւ Յովսափատ արքայ Յուդայ[2], որ առնոյր իսկ ի նոցանէ հարկս՝ խոյս եւ նոխազս. Նմին հակառակ Յովրամ պարտեցաւ ի ցեղիցն Արաբացւոց[3], որպէս եւ Ոզիա կրկաց պատերազմ, այլ յաղթեաց նոցա[4]. բայց ամենեւին ամենայն ցեղքն որպէս այժմ՝ նոյնպէս եւ ոչ յայնժամ երբեք նուաճեցան։

Իսկ պատերազմունք աշխարհակալութեան Ասորեստանեայցն եւ Քաղդէացւոց չհասին ի բուն Արաբացիսն, այլ միայն ի ցեղս ինչ որ յԱպառաժն եւ յԱնապատն Արաբիա բնակէին։

56

Բնակիչք էին Արաբիայ եւ յաջորդ սերունդք Աբրահամու, որպէս եւ սերունդք ինչ Ղովտայ.

Ա. Եդովմայեցիք սերեալ յԵսաւայ որ մերժեցին զՔոռրացիսն ի լեռնէն Սէիրայ՝ ի հարաւային սահմանս Քանանու, եւ բնա֊կեցին յետոյ ի հարաւոյ մինչեւ ցԴեդան, եւ ի հիւսիսոյ մինչեւ ցԲոսրա եւ ցԱւրանիտիս՝ յԱրաբիա[5]։ Յերկրին նոցա կային քաղաքք երեւելիք նաւահանգստիւք՝ Եղիաթ եւ Գասիոնգաբեր։ Յեդով֊մայ (որ է կարմիր)՝ կոչեցաւ ծովն Կարմիր։ — Կային նոցա թագա֊ւորք[6], եւ էին միշտ թշնամութեամբ ընդ Իսրայելացիսն[7]։ Թէպէտ եւ հնազանդեաց զնոսա Դաւիթ[8], բայց անդէն առ Սողոմոնիւ ապստամբեալ յետս կացին[9], եւ ամենեւին իսկ ապստամբեցին ի Յովրամայ եւ կացուցին իւրեանց առանձինն թագաւոր[10]։ Յայնմ հետէ տային պատերազմ ընդ թագաւորութեանն Յուդայ[11], այլ առաւել քան զամենայն արուարձանեայս Իսրայելացւոցն յերկա֊րեալ մնաց թագաւորութիւն նոցա, եւ յետոյ ուրեմն ի վերջին ժամանակս ի ձեռն Մակաբայեցւոցն եւ Հռոմայեցւոց ի գլուխ ելին ի նոսա պատգամք մարգարէիցն[12]։

Բ. Ամաղեկացիքն որդիք էին Ամաղեկայ որդւոյ Եղիփազու ուստերն Եսաւայ[13], եւ յայն սակս իսկ ազգակիցք Եդովմայեցւոցն, եւ էին նոքա ազգ յափշտակող եւ հալիչք խաշանց, որք անկան ի վերայ Իսրայելացւոցն յելանելն նոցա յԵգիպտոսէ[14]։ Եւ վասն այնորիկ եղեն նոքա ժառանգութեամբ թշնամի Իսրայելացւոցն[15]։

1 Գ. Թագ. Ժ. 15։
2 Բ. Մնաց. ԺԷ. 11։
3 Բ. Մնաց. ԻԱ. 16։
4 Բ. Մնաց. ԻԶ. 7։
5 Յեսու. ԺԵ. 1։
6 Ծնն. ԼԶ. 31 — 43։
7 Թուոց. Ի. 14 — 21։ Դատ. ԺԱ. 17, 18։
8 Բ. Թագ. Ը. 14։ Գ. Թագ. ԺԱ. 15, 16։
9 Գ. Թագ. ԺԱ. 14, 21, 22։
10 Դ. Թագ. Ը. 20 — 22։
11 Բ. Մնաց. ԻԵ. 11, 12. ԻԸ. 17։
12 Եսայ. ԼԴ. 5, 6։ Երեմ. ԽԹ. 7 — 22։ Եզեկ. ԻԵ. 12 — 14. ԼԵ։
13 Ծնն. ԼԶ. 12։
14 Ելից ԺԷ. 8 — 16։
15 Տես Երկր. օր. ԻԵ. 17 — 19։

Հարկին Ամաղեկացիք միաբանեալ զԻսրայելացիսն[1]. յետ սակաւ ժամանակաց միաբանեալ նոքա ընդ Մովաբացւոց եւ Ամոնացւոց՝ յաղթեցին Իսրայելացւոց[2]. եւ յետ բազում ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ նեղեցին նոքա զնոսա հանդերձ Մադիանացւովք ամս եւթն[3]: Նոյն յետոյ ուրեմն արքայ Սաւուղ եհար եւ սպառեաց զնոսա ամենեւին, եւ կալաւ ձերբակալ զԹագաւոր նոցա[4]: Եհար զնոսա եւ Դաւիթ եւ այլք հարկանէին[5], եւ առ Եզեկիաւ ամենեւին իսկ ջնջեցան Ամաղեկացիք ի ձեռն Շմաւոնեան ցեղին[6]:

Գ. Մադիանացիքն սերեալք ի Մադիանայ որդւոյ Աբրահամու ծնելոյ ի Քետուրայ[7], մեծ մասն նոցա վաճառականք էին եւ բնակէին յարեւելեան ծովեզերս ծոցոյ Արաբացւոց ծովուն[8]: Նա զի դայթակղութիւն եղեն նոքա Իսրայելացւոց ի պաշտօն հեթանոսութեան, եւ Մովսէս պատերազմեցաւ ընդ նոսա եւ սպառեաց[9], եւ հինգ յիշխանաց նոցա կոտորեցան[10]: Թէպէտ եւ տիրեցին յետոյ Մադիանացիքն եւթնամեայ ժամանակ ի վերայ Իսրայելացւոց[11], այլ յետ այնր ժամանակի ամենեւին փառաթափեցան, եւ չորք յիշխանաց նոցա կոտորեցան[12]: Եթէ չջնջեցան այնու, սակայն տկարացան յոյժ, քանզի չյիշին իսկ բնաւ այնուհետեւ:

57

Դ. Մովաբացիքն որդիք էին Մովաբու որդւոյ Ղովտայ[13], բնակեալ էին նոքա ի կողմանս արեւելից Աղտից ծովուն ի պաղեստին վայրի. դրացիք էին նոցա Մադիանացիքն եւ Եդովմայեցիք. ի հիւսիսոյ՝ Ամոնացիք, յորոց բաժանեալ էին Առնոն գետով[14]. քաղաք գլխաւոր էր նոցա Արմովաբ (Արոյէր, Արէոպոլիս)[15]: Վաղ իսկ իշխանն նոցա Բաղակ եցոյց թշնամութիւն ընդ Իսրայելացիսն[16], եւ Եգղոմ արքայ կալաւ յետոյ ընդ լծով ծառայութեան ամս 18 զԻսրայելացիսն[17]. եհար զնոսա Դաւիթ եւ արար ընդ հարկաւ[18]. առ Յովրամաւ թագաւորաւ յետս կացին, բայց խորտակեցան յերեսաց նորա՝ որ միաբանեալ էր ընդ թագաւորին Յովսափատայ[19]: Յետ այնորիկ միաբանեալ ի դաշն մտին Մովաբացիքն ընդ Ամոնացւոց եւ ընդ Եդովմայեցւոց հակառակ թագաւորին Յովսափատայ, բայց փոխանակ հարկանելոյ զՅովսափատ, զմի-

1 Թուոց. ԺԴ. 45:
2 Դատաւ. Գ. 12, 13:
3 Դատաւ. Զ. 3 — 6:
4 Ա. Թագ. ԺԵ. 3 — 9, 32, 33:
5 Ա. Թագ. ԻԷ. 8, 9. Լ. 1 . . . :
6 Ա. Մնաց. Դ. 41 — 43:
7 Ծննդ. ԻԵ. 2:
8 Ելից Բ. 15:
9 Թուոց. ԻԵ. 17, 18:
10 Թուոց. ԼԱ. 2, 7 . . . :
11 Դատաւ. Զ. 1 — 6:
12 Դատաւ. Է. 12, 19 . . . Ը. 10 — 12, 21:
13 Ծննդ. ԺԹ. 36, 37:
14 Թուոց. ԻԱ. 13:
15 Թուոց. ԻԱ. 15:
16 Թուոց. ԻԲ. 2 — 6:
17 Դատաւ. Գ. 12 — 14:
18 Բ. Թագ. Ը. 2:
19 Դ. Թագ. Գ. 5, 7, 21 — 27:

մեռանս հարեալ՝ կատարէին զկրեալս[1] ։ Յետ աւուրցն կործանմանն Երուսաղեմի առին միաբանեալ զհէնս սահմանս երկրին Իսրայելի[2]. այլ յետ այնորիկ նուաճեցան ամենեքին ընդ ձեռամբ Նաբուքոդոնոսորայ եւ բնաջինջ եղեն, եւ այնպէս կատարեցան ի վերայ նոցա դատաստանքն Աստուծոյ[3] ։

Ե. Ամոնացիք սերունդ էին Ամոնայ որդւոյ Ղովտայ[4], եւ էր երկիր նոցա յարեւելս Գերիայ առ Յաբոկ գետով, եւ քաղաք գլխաւոր նոցա էր Ռաբաթ-Ամոն[5] ։ Ընդ բնակեալ էին երբեմն սկայազունքն Զոմզոմինք, որ ջնջեցան ի նոցանէ[6] ։ Մասն մի երկրին Ամոնացւոց առեալ Յեփթայեալիցն[7] ։ Նուաճեցին Ամոնացիք զԻսրայելացիս ամս 18, եւ հարին եւս զբանակս Իսրայելի ի Գաղաադ[8] . այլ յետոյ ուրեմն ի պարտութիւն մատնեցան եւ հանեալ ի նոցանէ քաղաքք բազումք[9] ։ Նաաս թագաւոր նոցա ունէր թշնամութիւն ընդ արքային Սաւուղայ, բայց հարեալ փախստականեցաւ ամենեւին[10] ։ Հանունն անարգասանութեամբ թշնամանեալ զհրեշտակս արքային Դաւթի, զրգռէր ի պատերազմ, եւ զօրաւորքն օգնականութեան էին նմա եւ Ասորիքն իբրեւ դաշնաւորք Ամոնացւոց ։ Յետ երկպառակ պաշարման ձեռս եւ Ռաբաթ, եւ եղեն Ամոնացիք հարկատու Իսրայելի[11] ։ Զամնալ ջանացան զերծուցանել զանձինս ի հարկանելոյ հարկս, այլ չաջողեցաւ նոցա եւ առաւել եւս ծանր հարկք ի վերայ եղան[12] ։ Թէպէտ եւ միաբանեցին նոքա հանդերձ Մովաբացւովքն ընդդէմ Նաբուքոդոնոսորայ[13], բայց միաւանգամ նուաճեցան փաղփաղեալք առ ի պատճառ պատուհասից անօրէնութեանց Իսրայելի[14] ։ Յետ աւուրս ուրեմն զամենեքեան պարտեալ գնաց ի Մակաբայեցւոցն[15], եւ անհետ իսկ եղեւ անուն նոցա ։

ԺԸ

Քանան կամ Պաղեստին. (2000—)։

58

ԵՐԿԻՐ բնակութեան ազգացն Քանանացւոց էր յարեւմտից Յորդանան գետոյ[16] մինչեւ ցծովն (այս ինքն հանդերձ Փիւնիկեաւ[17] եւ երկրաւն Փղշտացւոց[18]). անուանեալ կոչէր ի սկզբանն երկիր Քանանու կամ Քանան[19] յանուն բնակչաց աշխարհին[20] ։—Յետոյ

1 Բ. Մնաց. Ի. 23։
2 Տես Դ. Թագ. ԻԴ. 2։
3 Երեմ. ԽԹ։ Եզեկ. ԻԵ. 8, 9, 11։ Ամովս Բ. 1, 2։
4 Ծնն. ԺԹ. 36, 38։
5 Երկր. Օր. Գ. 11, 16։
6 Երկր. Օր. Բ. 19—21։
7 Յեսու. ԺԳ. 25։
8 Դատ. Ժ. 7—9, 17։
9 Դատ. ԺԱ. 32, 33։
10 Ա. Թագ. ԺԱ. 1—11։
11 Բ. Թագ. Ժ, ԺԱ. 1. ԺԲ. 26—31։
12 Բ. Մնաց. Ի. 1, 22—25. ԻԶ. 8. ԻԷ. 5։
13 Դ. Թագ. ԻԴ. 2։
14 Եզեկ. ԻԵ. 10։ Ամովս Ա. 13, 15։
15 Ա. Մակ. Ե. 6—8։
16 Եւ. ԺԶ. 35։ Թուոց. ԼԳ. 51։ Յեսու. Ե. 11, 12. ԻԲ. 11։ Երկր. Օր. ԺԱ. 30։
17 Եսայ. ԻԳ. 11։ Մատթ. ԺԵ. 21, 22։
18 Ծնն. Ժ. 19։ Տես Թուոց. ԺԳ. 29, 30։ Երեմ. ԽԷ. 4, 7։
19 Սաղմ. ՃԴ. 11. ՃԵ. 38։
20 Ծնն. Ժ. 15—20։

տուանց Փիւնիկէացւոց եւ երկրին Փղշտացւոց՝ ի Փղշտացւոցն անուանեալ անուանեցաւ Պաղեստին կամ Փաղեստին՝ եւ զարեւելեան կողմն եւս Յորդանանու (զՊաղայստ) առեալ ի մէջ [1], որ է համօրէն երկիր բնակութեան Իսրայելացւոցն՝ որ յետոյ անդր զաղթեցին:

Սահման են երկրին Պաղեստինացւոց յարեւելից անապատքն Ասորւոց եւ Արաբացւոց՝ որք ձգեալ հասանեն ցգետն Եփրատ. ի հարաւոյ՝ հիւսիսային Արաբիա, ուր Ամաղեկացիքն եւ Մովաբացիք եւ Իդումեայեցիք նստէին, եւ հեղեղատն Եգիպտոսի. յարեւմտից՝ ծովն Միջին, եւ ի հիւսիսոյ՝ Փիւնիկէ, Դամասկոս եւ Լիբանան: Ըստ ստորագրութեան գրոց կրկին միջին իմն սահման ի հիւսիսոյ ցհարաւ անուանի այսպէս. Դան (որ կայ առ ընդոտամբն երկրորդն Լիբանանու կամ Ընդդիմալիբանանու կամ Ընդերն Լիբանանու) մինչեւ ցԲերսաբէէ (ի վերայ սահմանացն Արաբիոյ). իսկ յարեւմտից յարեւելս՝ ծովն Միջին հանդերձ գետովն Եգիպտոսի, եւ կողմանք գետոյն Եփրատայ յորոց բաժանեալ էր Պաղեստին՝ անապատիւն[2]:

Լերինք այսր աշխարհի են Լիբանան եւ Ընդերն Լիբանանու (զոնէ մասամբ իւիք)՝ հանդերձ Հերմոնիւ եւ Ամանա ի հիւսիսակողմանն, Կարմեղոս եւ Թաբոր յարեւմուտս. լերինքն Իսրայելի կամ Եփրեմայ ի միջավայրի ընդունելին Պաղեստինոյ հանդերձ լերամբքն Սամարիոյ, Սաղմոնայ, Գեղբուէ եւ Գարիզինի, Գաբաաւ եւ այլովք բազմօք: Լերինքն Յուդայ ի կողմանս հարաւոյ հանդերձ Սիոն, Մորիա եւ Ակրա լերամբք: Լերինքն Գաղաադու մինչեւ ցանապատն Արաբացւոց յարեւելս երկրին Յորդանանու, ուր են լերինքն Բասան եւ Արգոբ, Բաղգա եւ Նաբաւ:

Ի մէջ արեւելակողման եւ արեւմտակողման աշխարհին Պաղեստինացւոց երեք ծովք կան. ծովակն Մաաղոմ (Մերոմայ), Գենեսարեթայ, ծովն Աղտից՝ զոր արտաքինք Ասփաղտիս ծովակ կոչեն, իսկ այժմ՝ Մեռեալ ծով: Բուն գլխաւոր գետ է Յորդանան որ յԸնդդիբանան լեռնէ ելանէ, անցանէ ընդ ծովն Գենեսարեթայ, եւ ընդ հովիտ ինչ հարթ իջանէ ի ծովն Աղտից եւ անդ ապականի. այլ երբեմն խաղայր ընդ հիւսիսային Արաբիա, եւ թափէր ի ծովն Կարմիր: Ի Յորդանանէ՝ որ զՊաղեստին յերկուս մասունս բաժանէ, մտանեն յարեւելից կուսէ՝ գետն Յարմուկ եւ Առնոն, իսկ յարեւմտից՝ Կիսոն, Կրիթ եւ Կեդրոն: Մտանեն ի ծովն Միջին՝ Բեղոս, Կիսոն եւ հեղեղատն Եգիպտոսի, մօտ ի Ռինոկորուրա (կամ Ռինոկողուրա):

Երբեմն աշխարհն Պաղեստինացւոց պտղաբեր էր յոյժ. գրեթէ համօրէն իսկ ազգք արմտեաց՝ գինի, ձէթ, արմաւ, թուզ եւ

1 Ծննդ.: Գլխ. Ժ. 12, 13 եւ այլք: 24: Դատ. Ի. 1. եւ այլուր:
2 Թուոց ԼԴ. 3—12: Եզեկ. ԽԷ. ՃԱ.

անձնայն պտուղք հարուստ ծնանէին պարարտութեամբ. տունկք բաղսամոնի, եղեւինք եւ անտառք կաղնեաց բուսանէին առատութեամբ. ծնունդք անասնոց աճեցնէին բազմածին. կային եւ բովք ի լերինսն. օդն ամոքախառն էր եւ կարգաւ. եւ համառօտ իսկ ասել՝ էր երկիր որ բխէր զկաթն եւ զմեղր[1]:

59

Ա. Բնակիչք երկրին Քանանացւոց կամ Պաղեստինացւոց էին ի բուն հին ժամանակին ազգք սերեալք յորդւոց Քանանու որդւոյ Քամայ, որք ըստ կարգի աշխարհագրի են 1. Սիդոնացիք (յանդրանկէ անուն որդւոյն Քանանու), 2. Քետացիք, 3. Յեբուսացիք, 4. Ամովրհացիք, 5. Գերգեսացիք, 6. Խեւացիք, 7. Արուկացիք, 8. Ասինացիք, 9. Արադացիք (Արուադացիք), 10. Սամարացիք (Սեմարիացիք), 11. Ամաթացիք: — Ի սոցանէ Քետացիքն բնակէին ի հարաւային լեռնային կողմանս ի մէջ հովտին Սեփիլեայ, առ ծովուն Միջնոյ եւ առ հովտին Սիդդիմայ. ի հիւսիսոյ նոցա յայնմ իսկ տեղւոջ յորում յետոյ Երուսաղէմ էր՝ Յեբուսացիքն. յարեւելից երկոցունցն ի հովտին Սիդդիմայ առ Յորդանան գետով՝ Ամովրհացիքն. ի Յորդանանէ մինչեւ ցՍիւքէմ Գերգեսացիք. ի հիւսիսոյ առ լեռնամբն Անտիլիբանանու՝ Խեւացիք: — Մնացեալ միւսքն ցեղքն են Փիւնիկեցիքն:

Բ. Հաւանութեան իսկ է թէ Քանանացիքն յետոյ եկին յերկիր անդր գաղթականութեամբ ի կողմանց ծոցոյ Արաբացւոց կամ Պարսից ծովուն[2]: Այլ այլաբնածինքն կամ որ յառաջ իսկ քան զնոսա եկեալ են ազգք ինչ՝ որ ոչ յազգականութենէ Քանանացւոցն էին, կային բնակեալ առընթեր նոցա: Ի սոցանէ Կենեզացիք՝ որպէս հաւանութեան թուի, բնակեալ էին ի հարաւային լերինսն Յուդայաստանի, Կադմոնացիք յարեւելս Փիւնիկեայ առ Լիբանան լերամբք, Փերեզացիք առ լերամբքն Եփրեմի ի մէջ Սիւքեմայ եւ Բեթելայ, Ռափայեցիքն (Ռափայիմք) որ էին ազգ սկայից յաղթանդամք[3], բնակէին մանաւանդ յայնկոյս Յորդանանու, ի նոցանէ էին Զոմզոմինքն[4], Ենակացիքն (Ենակիմք)[5] եւ Էմիացիք. վերջինն ի սկայից անուն էր Ովգ արքայ Բասանու. Կինեցիքն բնակեալ էին առ ծովուն Աղտից եւ շրջէին խաշամբք իւրեանց յապատս Արաբացւոցն[6]: Զաւակն Յոբաբայ որոյ սկիզբն ի Մադիանացւոց էր, բնակեցին յետոյ անդ, եւ Կինեցիք կոչեցան[7]. եւ մասն մի նոցա բնակեալ էր յանապատին Յուդայ[8]:

1 Երկր. օր. Ը. 7—10. ԺԱ. 9—12:
2 Երոդոտ. Ա. 1, 7, 89: Ստրաբ.: Յուստին. Ա. 18:
3 Թուոց. ԺԳ. 29, 33:
4 Երկր. օր. Բ. 20:
5 Երկր. օր. Բ. 11: Յես. ԺԵ. 15:
6 Ծնն. ԺԵ. 19 — 21:
7 Դատ. Դ. 11:
8 Դատ. Ա. 16:

Արդ իսկ ի Մովսիսի ժամանակն[1] բազմամբոխ Քանանացիքն հասեալ էին յաստիճան ինչ քաղաքային յօրինուածութեան: Էին նոքա ընդ թագաւորօք, բաժանեալ յառանձինն սահմանս քաղաքաց եւ նահանգաց եւ ի մանր ինչ տոհմս[2]. էին նոցա եւ զինուորական ինչ յօրինուածք[3], եւ պարապէին եւս ի մշակութիւն եւ ի վաճառականութիւն:

Ի ջնջել անդ մեծ մասին նոցա ի սրոյ Իսրայելացւոցն՝ բազումք, որպէս հաւանութիւն է, այսր անդր գաղթեցին[4]:

60

Ի մնացելոց անտի Քանանացւոց՝ Ամովրհացիքն էին որ ի բնէ հզօրագոյնք քան զամենեսին էին ի մէջ ազգացն այնոցիկ, մինչեւ յանուն Ամովրհացւոցն կոչել երկրին Քանանացւոց[5], եւ նոցա անուամբ զայլ ցեղսն անուանել[6]: Մասն մի նոցա ել յառաջին բնակութենէ իւրմէ եւ կալաւ զարեւելեան կողմն Յորդանանու, այսինքն զԳաղաադ[7]: Իբրեւ հասին Իսրայելացիք ի սահմանս (արեւելեան) Քանանու, որ արգելեալ էր լերամբքն Ամովրհացւոց[8], խնդրեցին ի նոցանէ անցանել խաղաղութեամբ ընդ երկիրն նոցա, այլ փոխանակ այնր թագաւոր նոցա Սեհոն ելանէր ի մարտ պատերազմի ընդ Իսրայելացւոցն, բայց առ Արնոնիւ ի պարտութիւն մատնէր, եւ ջնջեցաւ ազգ նորա, եւ առաւ թագաւորութիւն նորա յԱրնովնայ մինչեւ ցՅաբոկ[9]: Նոյն անցք անցին եւ ընդ Ովգ արքայ՝ դրացի ազգակից թագաւորութեանն Բասանու, որ ձգէր ի Յաբովկայ մինչեւ ցՀերմոն[10]:

Նա եւ ի բուն իսկ (արեւմտեան) երկրին Քանանու մնացեալ էին Ամովրհացիք: Գաբաւոնացիքն ունէին ազատ ինչ տէրութիւն ի հիւսիսակողման արեւմտից Երուսաղեմի. Խեւացիք էին նոքա, եւ անուանին իսկ երբեմն Ամովրհացիք. Նենգութեամբ եդին նոքա դաշինս խաղաղութեան ընդ Իսրայելացւոցն[11]: Դաշնաւոր եղեն ի վերայ Իսրայելացւոցն հինգ թագաւորք Ամովրհացւոց հանդերձ թագաւորաւն Երուսաղեմի, այլ ամենեքին պարտեցան եւ կոտորեցան[12]:

Գտան եւ ի հիւսիսակողման երկրին Քանանու Ամովրհացիք միաբանեալք ընդ այլոց թագաւորացն Քանանացւոց, որք կոտորեցան առ հասարակ եւ ջնջեցան[13]: Բայց Ամովրհացիքն չէին լքեալ

1 Թուոց. ԺԳ. 29: Յես. ԺԱ. 4:
2 Թուոց. ԻԱ. 1: Երկր. օր. Է. 24: Յես. Ժ. 3, 23. ԺԱ. 1. ԺԲ. 9:
3 Յես. ԺԷ. 16:
4 Մովս. Խոր. Ա. Գլ. ԺԹ: Պրոկոպ. պատմ. Վանդալ. Ա. 10:
5 Ամովս Բ. 10:
6 Ծննդ. ԺԵ. 16. Յես. ԻԴ. 18: Դատ. Զ. 10:
7 Յես. ԺԲ. 2 — 5:
8 Երկր. օր. Ա. 7, 19:
9 Թուոց. ԻԱ. 21 — 31: Երկր. օր. Բ. 26 — 37:
10 Թուոց. ԻԱ. 33 — 35: Տես Երկր. օր. Գ. 1 — 8:
11 Յես. Թ. 3 — 15. Ժ. 2:
12 Յես. Ժ:
13 Յես. ԺԱ. 1 — 14. ԺԲ. 7....:

սակաւուքն ընտանեօք․ զի նեղեցին նոցա Փղշտացիքն եւ մերժե-ցին ի լերինս, բայց սակայն եղեն հարկատու ցեղին Յովսեփայ[1], եւ յետոյ նուաճեցան եւ ծառայեցին ի գործ աշխատութեան ընդ իշխանութեամբն Սողոմոնի[2]։ Իսկ յետ գերեդարձին եւս հրէից յիշին[3], այլ չասեն քաջ յայտ թէ լեալ իցեն տակաւին յայն-ժամ մնացորդք ի նոցանէ։

Այլ բուն ծաղկեալ ցեղք Քանանացւոցն եղեն Փիւնիկեցիք։

ԺԲ

Փիւնիկաստան․ (2000 — 560)։

61

Աղբիւր․ Սանքունիաթոն փիւնիկեցի ի Բերիտոս քաղաքէ (յառաջ 1200 յամաւք քան զՔր․)․ յոյն թարգմանութիւն զորոյ նորա թարգմանեալ ի Փիլոնէ բիբղացւոյ, որոյ հատուածոցք կան առ Եւսեբիոյ, (Պատրաստ․ Աւետ․ Գիրք Ա․ Գլ․ 10)․ այլ անվաւեր համարատութիւն մասնէիս ընդ խնդրոյ է․ սակայն եթէ ճշմարիտ եւս իցեն եւ անվաւեր այն հատուածոցք՝ ոչ ինչ նպաստ ի պատմութիւն լինին, այնու՝ զի համակ դիցաբանութեանց եւ դատաւածոցն եւեթ ծննդաբանէ է անդ բանն։ Նշխարք իրք պահեալ Եգիպտացւոց եւ Յունաց մատենագիրք նման աղբիւրք․ յԵգիպտացւոց մնացեալ նշխարք․ ի Յունաց անտի Դիոս եւ Մենանդրոս եփեսացի, որ ի Տիւրոս՝ ի Տիւրացւոցն դիւանաց գրեաց զՏիւրացւոցն պատմութիւն, որոց հատուածոցք կան առ Եւսեբիոյ (ի Քրոն․ Ա․ Յուս․ եղ 177 — 181)․ եւ առ Յովսեպոյ Եբրայեցւոյ (ընդդ․ Ապիոն․ Ա․ 18, եւ Նախնեաց պատմ․ Է․ 5, Յ․ Թ․ 14․ ԺԴ․ 1․)․ Դիոդոր Սիկել․, Թէոփիլոս Անտիոքացի (յառաջ 170 յետ Քր․) առ Աւտողիկոս Գ․ 22։ — Նպաստ լինին ի նոցայ մնացուածք Հերէն։ — Հին դրամանք փիւնիկեցւոց՝ առ Եկկելս Ա։

ՀԻՒՍԻՍԱԿՈՂՄՆ արեւմտից երկրին Քանանու՝ նեղ եւ նուրբ երկիրն որ կայր ի ծովեզերս ծովուն Միջնոյ ի մէջ Պաղեստինացւոց եւ Ասորւոց աշխարհին՝ յարեւելից առ երի Լիբանանու, ի հիւսիսոյ առ Եղատ գետով, իսկ ի հարաւոյ չգայր նմա սահման հաստատուն վասն բազում փոփոխմանն (որ եւ յետոյ Փիւնիկաստան կոչեցաւ), էր բնակութիւն 6 ցեղից ի 11 ցեղից անտի Քանանացւոցն։ Սիդոնացիք սերունդք անդրանկին Քանանու բնակէին յարեւմտից Խեւացւոցն․ անդր իսկ ի հիւսիսակողմն արեւմտից առ լեռնոտամբն հիւսիսային Լիբանանու նստէին Արակացիք եւ Ասինացիք, յարեւմտից առ ծովեզերբն եւ յԱրադոս կղզւոջ Արադացիք կամ Արուադացիք, յարեւելից ի հովիտս հիւսիսակողմանն Լիբանանու՝ Սեմարիացիք կամ Սամարացիք․ եւ առ Որոնտէս գետով Եմաթացիք կամ Քամաթացիք[4]։

Սոքա առհասարակ Փիւնիկեցիք կոչեցան ի Յունաց եւ ի Հռոմայեցւոց, ուր ինքեանք Քանանացիս զանձինս կոչէին եւ Քանան զերկիրն, որպէս յայտ ի դրոց դահեկանաց նոցա երեւ[5]։

1 Դատ․ Ա․ 34 — 36։
2 Գ․ Թագ․ Թ․ 20, 21։
3 Բ․ Եզր․ Թ․ 1։
4 Ծնն․ Ժ․ 15 — 19։ Թուա․ ԺԳ․ 30։
5 Թուի թէ եւ Եբրայեցիք յետ ընդելոյ նոցա զհարաւային քանանացիսն՝ այս-

Այլքա ընտրեալ զանձինս ոչ միայն յիւրեանց ազգակից ցե-ղիցն այլ եւ յազգաց ազգաց պատերազմողաց՝ եղեն հոյակապ եւ քաջանուն հրահանգօք իւրեանց եւ ճարտարութեամբ արուեստի եւ գիտութեք։

62

Յաղագս ծիրանւոյ նոցա երեւելի էին 1. Ներկք նոցա՝ որ եւ ծիրանիքն կոչէին, որ ոչ եթէ մի միայն երանգ էր՝ այլ անուն գլխաւոր ինչ ազգի երանգոց յօրինելոց ի շնչաւորացն ներկէ, այս ինքն ի հիւթոյ անտի խխունջնաց ծովու. սպիտակ եւս եւ թուխ եւ ամենայն իսկ միջին աստիճանք գունոյ ծիրանւոյ։ Երկու իմն ազգ էր խխունջնաց ծիրանւոյ, մի՝ որ գտանէր ի ժայռս եւ յապառաժս, եւ միւս եւս ազգ բուն իսկ խխունջն ծիրանւոյ զոր խայծիւ որսային ի ծովէ, որ կոչէր իսկ՝ Ծովային ծիրանի։ Որպէս գիւտ ծիրանւոյ Փիւնիկեցւոցն էր՝ նոյնպէս միշտ իսկ առաւելութիւն իմն էր ծիրանւոյ նոցա, եւ ոչ ուրեք այնպէս ներկանէին կարմիր եւ մանուշակագոյն որպէս ի Տիւրոս։ Ըստ զազնիւ ասրն հօտիցն Արաբացւոց ներկանէին Փիւնիկեցիքն՝ արուեստիւ եւ խառնմամբ ազգի ազգի աստիճանս երանգոց նոցին տալով, եւ միանգամայն շողշողուն եւս։ 2. Ինքեանք իսկ Փիւնիկեցիքն գործէին յասուէ անտի զձորձս զայնոսիկ. երեւելի արուեստանոցք ոստայնանկութեան նոցա էին ի վաղ ժամանակին ի Սիդոն[1], եւ յետոյ յայլ եւս քաղաքսն Փիւնիկեցւոց եւ մանաւանդ ի Տիւրոս։ 3. Մեւս եւս ծնունդ արուեստից Փիւնիկեցւոցն էր ապակի։ Աւազն կամ բորակն զոր ի դոյն արկանէին ի կիր՝ գտանէր ի հարաւային կողմանս աշխարհին նոցա առ լեռնոտամբն Կարմեղայ ի ծովակէն Կենդեւայ (որ է Մակեդդով, որպէս համանութեան թուի)։ գլխաւոր արուեստանոցք էին ի Սիդոն եւ ի սահմանակիցն նորա ի Սարեփթա։ Թէպէտ եւ վասն անքախառն օդոյ արեւելից՝ չէր պիտոյ վասն պատուհանաց, եւ ոչ վասն բաժակաց՝ այնու զի յազնիւ քրէական նիւթոյ եւ ի քարանց սովորութիւն էր յօրինել, սակայն վաղ իսկ երեւի սկիզբն լինել՝ զորմունս եւ զառաստաղս սրահից ապակեով զարդարել։ Սակայն միշտ իսկ բազմադիմի միտք ὕαλοςն անուան որ առհասարակ զերեւելի նիւթոյ յայտ առնէ, թէպէտ քար իցէ թէպէտ այլ ինչ, չտայ ստուգութեամբ որոշել թէ արդեւք բուն այժմու ապակի էր այն եթէ այլ ինչ նիւթ նմին նման։

նուհետեւ առաւելութեամբ իմն քանանացիս՝ զփիւնիկեցիսն սովոր եւն կոչել (Սոփոն. Ա. 11)։ Որպէս եւ զվաճառականս սովորութիւն է գրոց սրբոց բառ երբայեցւոյն՝ քանանացիս (այս ինքն փիւնիկեցիս) կոչել՝ այնու զի առաւելութեամբ իմն վաճառականք ի հնումն փիւնիկեցիքն էին։ (Եզեկ. ԺԶ. 8։ Սոփոն. Ա. 11։ Եսայ. ԻԳ. 8, եւթանասունքն թարգմանեն οἱ ἔμποροι, այս ինքն վաճառականք) — Փիլոն Բիբղացի (առ Եւսեբ. Քրոն. Ա. 10) քնա՝ անուն տայ փիւնիկեցւոցն, որս եւ զեբրայեցին Փիլոն, Վարք Մովս. Բ։

1 Հոմեր. Իլիական. Ջ. 291. Ոդիս. ԺԵ. 424։

4. Պարծեալ մեւս եւս ազգ ճարտարութեան Փիւնիկեցւոցն էին գործածք զարդու, որպիսի ինչ՝ զումարտակ ակառի եւ ոսկւոյ ճարտարութեամբ աղխեալ ընդ միմեանս[1], եւ արուեստական ձեռակերտք ի փղոսկրէ[2]. գործածք ի քրէական նիւթոց մանաւանդ ի պղնձոյ՝ մեծաւ պքանչելի ճարտարութեամբ, որպիսի ինչ ձուլել սիւնս խոյակօք հանդերձ, վանդակս, անիւս, զարդս նռնաձեւս, ամանս ջեռուցիչս, տաշտս. ողքիմքք եւեւելի մանաւանդ Տիւրացիքն էին[3]: Ըստառաւախիտ լերինքն Լիբանանու զոր ունէին՝ յայլ եւս իմն ճարտարութիւն զնոսա ածին. հասանել վէմս մեծամեծս ի լերանց եւ տաշել զնոսա, յորում մանաւանդ ճարտարք երեւէին Գիբղացիքն[4]. Հարկանել փայտս ի շինուած, գի, սաւս, սարդ, նոճ, մայր, եղեւնափայտ, յորում քաջ մանաւանդ Սիդոնացիքն էին, որք եւ լաւս գործեալ հասուցանէին ի մօտաւոր աշխարհս[5]: Բայց գլխաւոր պիտանութիւն փայտահատութեան նոցա էր վասն նաւագործութեան, որով եղեն միշտ Փիւնիկեցիքն առաջին ազգ նաւամարտիկ եւ վաճառական յամենայն աշխարհին Ասիացւոց իբրեւ զԱնգղիացիս աւուրց մերոց:

63

Համաշխարհական վաճառականութեամբ զազգս երից մասանց աշխարհի կապէին ընդ միմեանս, կացեալ զրեթէ ի միջոցի երեցունցն:

Ա. Յամենայնի վաճառականութիւն էր նոցա ընդ հարաւոյն Ասիոյ եւ ընդ արեւելեան կողմանց Ափրիկեցւոց աշխարհին, յորոց կարաւանօք գային առ նոսա ազգի ազգի վաճառք ընդ երիս իմն գլխաւոր շաւիղս. 1. Ընդ հիւսիսային շաւիղ գայր Փիւնիկեցւոց ի կողմանց Պոնտոս եւ Կասպիական ծովուց՝ պղինձ եւ գերի (ի ցեղէցն Սկիւթացւոց) եւ ձիք եւ ջորիք ի Կապադովկիոյ եւ ի Հայոց աշխարհէ[6]: 2. Ընդ հարաւային շաւիղ՝ գային վաճառք յԵրջանիկն Արաբիոյ որոյ համբաւականք վաճառաց էին գլխաւոր քաղաքքն նորա Սաբա (Մարիաբա), Ադէն եւ Կաննա (քաղաքք ծովեզերեայք ի վերայ Հնդկային Ովկիանու), Վադան, Սեգամա (Սեգաման), Սանաա, Խաւան, Նաւիլաթ, Մակորաբա (Մեկկա) եւ Ասարա[7]. եւ յԱնապատն Արաբիոյ առ Պարսիկ ծոցովն, յորում Գերրոս քաղաք է եւ Տիղոս եւ Արադոս կղզիք՝ որոց բնակիչք, որպէս հաւանութեան իսկ է, գաղթականք ի Փիւնիկեցւոց էին: Անդր տային ի բերոց երկրին իւրեանց խունկս, զմուռ[8],

1 Հոմեր. Ոդիս. ԺԵ. 459:
2 Եզեկ. ԻԷ. 6:
3 Գ. Թագ. Է. 13—46:
4 Գ. Թագ. Ե. 17, 18:
5 Գ. Թագ. Ե. 6, 10. Զ. 31, 33: Տես եւ Եզրայ. Գ. 13:
6 Եզեկ. ԻԷ. 13, 14: Տես Բոշար. էջ 200, 207:
7 Λευκὴ κώμη.
8 Σμύρνη, Myrrha.

կասիա[1], դանդաման[2]: Ցայծս Արաբացիք եւ ոսկի եւ ակունս պատուականս ազգի ազգիս[3]: Ի ձեռն Արաբացւոց հասանէր Փիւնիկեցւոց ի Հնդկաց եւ յԵթովպացւոց՝ կինամոմոն, փղոսկր եւ երեւնոս փայտ, գործեալ մարգարիտ եւ հնդկայքն ծիրանիք[4]: Իսկ միջնորդք իմն եւ բերողք այսց վաճառաց առ Փիւնիկեցիս էին՝ տասնաբանական ազգքն Եդովմայեցւոց եւ Մադիանացւոց, որք զայծն կարաւանօք՝ հանդերձ բազմաժամբոխ ուղտուք իւրեանց[5]: Եւ ինքեանք եւս առնուին ի Փիւնիկեցւոցն այլ եւս ինչ քրէականնութիւս, որպէս պղինձ, երկաթ, կապար, անագ. գործեալ յանօթ ինչ եւ ի կահ[6], մանաւանդ ոսկի յօրինեալ ի զարդ[7]: — Յեգիպտոսէ զայր Փիւնիկեցւոցն՝ կտաւ, բանճակ, պապիրոսք, ցորեան ի ժամանակս առ փու միայն[8], եւ ընդ այնր առաքէին ընդ անդր զինի բազում յաճախութեամբ՝ յանօթս խեցեղէնս, որպէս էին իսկ սովորութիւն հնոյն: 3. Ընդ արեւելեան շաւիղ զայր առ. ի Պաղեստինացւոց ցորեան ընտիր քան զամենայն ցորեան, ձէթ, մեղր, մամ եւ բալասանքն[9]. Բ. յԱսորւոց՝ գինի եւ ասր յանապատէ (ի խաշանց ընտիր ընտիր հօտիցն Արաբացւոց, մնեալց ի բացի). Գ. Բաալբեկ (Բաղալաթ կամ Հելիոպոլիս) ի հովտին որ ի մէջ է Լիբանանու եւ Անտիլիբանանու, եւ Թադմորա (Թադմոր կամ Պալմիրա) յանապատին Ասորւոց (երկոքին շինեալք ի Սողոմոնէ[10], որոց ցայժմ կան նշանաւոր աւերակք) էին վասն երթեւեկի վաճառականութեան, մին ուղի եղանելոյ կարաւանաց յեռ ժողովելոյ ամենեցուն անդր, եւ միւսն լուծանելոյ՝ յանապատի անդ: Ի ձեռն կարաւանացս այսոցիկ էր Փիւնիկեցւոց հաղորդութիւն վաճառականութեան ընդ Բաբելոնիայ եւ ընդ Ասորեստանի եւ միջնորդաւ նոցա ընդ Բակտրիացւոց մինչեւ ց'Հնդիկս՝ թերեւս մինչեւ ցաշխարհն իսկ Չինէացւոց:

Բ. Ծովային վաճառականութիւն նոցա սկիզբն առ նախ ի յափշտակութենէ նաւաց եւ զարգացաւ. առ Հոմերաւ նաւարկեալ զծովեզերօքն Յունաց երեւէին երբեմն իբրեւ յափշտակիչ

1 Laurus casia.

2 Եզեկ. ԻԷ. 22 — 24: Հերոդոտ. Գ. 110 — 112:

3 Տես Եզեկ. ԻԸ. 13. "Զամենայն ակունս պատուականս ի քեզ կապեցեր, զսարդիոն, զտպազիոն, զզմրուխտ, զկարկեհան, զշափիւղայ, զյասպիս, ... եւ զդռնաղէ, զակատն, զմեղեսիկն, զոսկեքարն, զբիւրեղն, եւ զկերպենդասարն, եւ ոսկւով լցուցեր զգանձս քո": Տես եւ Ծնն. Բ. 12:

4 Եզեկ. ԻԷ. 24: — Վասն հնդկայքն ծիրանեաց տես եւ Դիոդ. Սիկ. Բ:

5 Եզեկ. ԻԷ. 16 եւ 21: Եւ Եսայ. Կ. 5—9, յորում խօսելով մարգարէն Երուսաղէմացւոց զփառս Սիոնի, թէ "փոխեսցի ի քեզ մեծութիւն ծովու (որով իմանան գերք զծովն Միջերկրական) եւ ազգաց եւ ժողովրդոց: Եկեսցեն ի քեզ երամակք ուղտուց եւ ծածկեսցեն զքեզ ուղտերամակքն Մադիանու եւ Գեփայ. ամենեքեան ի Սաբայ եկեսցեն, բերել ոսկի եւ կնդրուկ եւ ակունս պատուականս...: Եւ ամենայն խաշինքն Կեդարու ժողովեսցին առ քեզ եւ խոյքն Նաբէովթայ եկեսցեն եւ մատուցցին ընդունելի պատարագ ի վերայ սեղանոյ իմոյ":

6 Թուոց. ԼԱ. 22, 51:

7 Թուոց. ԼԱ. 50. "Ոսկի մեհեանդ կամ ապարանջանս եւ մատանի եւ կշռապանակ եւ փողփողուկ ընդելուզեալ":

8 Ծնն. ԽԲ. 5:

9 Եզեկ. ԻԷ. 17: Գ. Թագ. Ե. 11. "Սողոմոն տայր Քիրամայ 20,000 քոռ ցորենոյ, եւ 20,000 սափոր իւղոյ մզելոյ զոր տայր Սողոմոն Քիրամայ ի տարւոջ":

10 Գ. Թագ. Թ. 18:

մանկանց եւ աղջկանց՝ զորս տարեալ վաճառէին ի վաճառս Եգիպտացւոց մեծագնի[1], եւ երբեմն զգօտւոցիկ ինչ վաճառօք եւ խաղալկաց իրօք եկեալ առ նոսա վաճառէին ծանրագնի։ Բայց եւ յետոյ եւս միշտ սովորեալ լինէին Յոյնք որ թշնամութեամբ էին հանապազ ընդ նոսա՝ առնուլ ի նոցանէ եւղս անուշունս եւ խունկս վասն զոհից, հանդերձս ծիրանւոյ եւ իրս զարդու։ Ճանապարհ նաւարկութեան նոցա էր մանաւանդ ընդ երկայնութիւն հարաւային ծովեզերաց Միջերկրական ծովու (զհիւսիսային արեւմտեան Ափրիկեաւ)․ բուն կէտ երթեւեկի նոցա էր Թարշէշ (Սպանիա) վասն մեծատուն բովուցն արծաթոյ, ոսկւոյ, երկաթոյ, անագի եւ կապարի[2]։ Թուին երթեալ եւ ի Կասսիտերիդեան կղզիս առ Բրիտանեաւ հանել անագ, ի Թուլէ (Իսլանդ կամ Իռլանդ) եւ մինչեւ զԲալտիս (Պրուսիա) իսկ՝ որ տայր նոցա սաթ ազնիւ։ Իսկ ընդ ճանապարհ հարաւոյ նաւարկեալ երթային զանեայ երբեմն ի Սոփիր (կամ յՕփիր)՝ յերկիրն ոսկւոյ, ելեալ ի ծոցոյն Արաբացւոց (ի նաւահանգստացն՝ Եղաթ եւ Գասիոնգաբեր)[3]։ Սոփիրն, որպէս հաւանութեան թուի, է ընդհանրական ինչ անուն հարաւային մեծատուն ինչ աշխարհաց ի ծովեզերս Արաբիոյ եւ Ափրիկէոյ, յորոց փոխանակ կարաւանաց՝ յաջողեալ նաւուք առանց միջնորդի սկսան առնուլ հրեայք եւ Փիւնիկեցիք։ Եւ որպէս հաւանութեան է, առնէին նաւարկութիւն Փիւնիկեցիք առ ժամանակ մի եւ յոլովագոյն հնդկաց, եւ կէտ երթեւեկի նոցա էր ի ծոցի անդ ծովուն Պարսից՝ Տիւղոս (կամ Տիւրոս) եւ Արադոս կղզիք։ — Առ Նեքաւովաւ արքայիւ Եգիպտացւոց ելեալ ի ծոցոյ ծովուն Արաբացւոց նաւարկեալ շրջեցան զԱփրիկեաւ, քանզի յերրորդումն ամի անցեալ ընդ Արձանսն հերակլի (Ճիպրալթար) դարձան այսրէն ի Տիւրոս յամի իբրեւ 600 յառաջ քան զՔրիստոս[4]։

64

Այս ծովային վաճառականութիւն նոցա յաջողէր բազմապատած Գաղթականութեամբք նոցա։ Վաղ իսկ ի բուն հին ժամանակին զրաւեալ կալեալ էին Փիւնիկեցիքն զմեծ կղզիս Միջերկրական ծովուն (զԿիպրոս[5] զԿրետէ[6], զմասն մի Սիկիլիոյ[7]) եւ զմանր կղզիս Արքիպեղագոս ծովու՝ զՍպորադեանսն եւ զԿիկղադեանս (մանաւանդ զՀռոդոս[8] եւ զԹասոս[9]) եւ յարեւմտեան եւ ի հիւսիսային

1 Հոմեր. Ոդիս. ԺԵ. 402....։ Տես եւ Հերոդ. ի սկզբան գրոցն։

2 Եզեկ. ԻԷ. 12։ Եւ Գ. Թագ. Ժ. 22. "Նաւ Թարսուսի էր Սողոմոնի արքայի ի ծով (Միջերկրական) ընդ նաւս Քիրամայ (արքայի Տիւրացւոց) եւ յերեք ամսե գայր արքայի նաւ ի Թարսուէ ոսկւոյ եւ արծաթոյ". Իսկ որ յետ այնորիկ յաւելեալ լինի "Եւ ժանեաց փղաց եւ կապկաց եւ սիրամարգաց" ոչ յամենայն օրինակս գրոց կայ։

3 Գ. Թագ. Թ. 26 — 28. եւ Թ. 11։

4 Հերոդոտ. Դ. 42։

5 Դիոդ. Սիկ. Բ։

6 Ապողոդ. Գ. 1։

7 Թուկիդ. Զ. 2։ Դիոդ. Սիկ. Ա։

8 Դիոդ. Սիկ. Ա։

9 Հերոդոտ. Բ. 44. եւ Զ. 417։

ծովեզերս եւս Փոքուն Ասիոյ զասնէին հերք Փիւնիկեցւոց. սակայն ի Յունաց անտի մերժեցան յետս եւ կամ նուաճեալ խառնեցան ընդ նոսա։ — Նշմին իրի գլխաւոր գաղթականութիւնք նոցա էին 1. Սպանիա (Մաղակա, Կադիքս, Հիսպալիս), բայց մանաւանդ հարաւային կողմանքն Սպանիոյ, քանզի գաղթականութեամբն Թարշշայ՝ խնամի համօրէն հարաւային Սպանիա, ուր եւ զԳադէս եւ զՄալաքեղան (զՄարթագենա) շինեցին. 2. Հիւսիսային ծովեզերք Ափրիկեցւոց աշխարհին ուր զՈւտիկա, զԱդրումետոն, զԼեծ եւ զփոքր Լեպտիս, զՀիպպոն, զԹունիս, մանաւանդ զԿարքեդոն շինեցին. 3. Սիկիլիա՝ ուր զՊանորմոս եւ զԼիլիբէոն կանգնեցին։ — Ժամանակ երթի գաղթականութեանցս այսոցիկ է իբրեւ յամի 1000—550 յառաջ քան զՔր.։ Իսկ վասնզի ոչ այն միայն էր զի լինէին նոքա հանգիստ եւ միջնորդ նաւատորմիղ վաճառականութեան իւրեանց, այլ եւ հաստատուն հանէին ի բաց ի քաղաքաց անտի իւրեանց զխառնամբոխն որ բազմանայր իւն լինէր առ նոսա վասն երթեւեկի վաճառացն[1], եւ զխռովայոյզ մարդիկ՝ որոց համարձակութիւն իւն էր վասն ազատական առհասարակութեանց քաղաքային առաջնորդութեանն Փիւնիկեցւոց։

65

1. Քաղաքային առաջնորդութեանն յաջողուածութիւն էր դաշնաւորութիւն իւն ազատ քաղաքաց կամ նահանգաց Փիւնիկեցւոցն։ Յազատ քաղաքաց անտի երեւելի եւ գլխաւոր էին մանաւանդ Սիդոն եւ Տիւրոս (Սայդան եւ Սուր), որք հանդերձ Արադոսիւ (որ առաւելագոյն երեւելի էր նաւարկութեամբ[2]) էին կապեալ ընդ միմեանս միաբանութեամբ. քանզի հասարակաց հաւանութեամբ շինեցին զՏրիպոլիս, եւ անդ իւրաքանչիւր զմասն մի քաղաքին ունէր եւ անցնիւր պատգամաւորս։ Գլխաւորք այսց քաղաքաց, յորոց այն պատգամաւորք առաքէին, կոչէին Թագաւորք ժառանգութեամբ կամ Սոփետք, եւ չէին ընդ իշխանութեամբ միմեանց. բայց կարծեալ իւն էր ճոխութիւն նոցա, զի դատաւորք[3] կոչին նոցա տարիթեր։ Կրեմայեալք եւս Ասորեստեայ դէն ոչ փոքր ինչ ազդեցութիւն ի վերայ թագաւորացն ունէին։

Այս քաղաքք տային սահմանեալ զօրս եւ նաւս եւ արծաթ ի հասարակաց պաշտպանութիւն. համօրէն զօրութիւն դաշնաւորութեանն (առ Հիրամաւ յամի 1030) էր 170,000 հետեւակ՝ 180 պատերազմիկ կառօք, եւ տորմիղ 600 նաւաց։ Հանգոյն գաղթականացն իւրեանց Կարքեդոնացւոց՝ վարձկան զօրս եւս առնուին զօ-

1 Եզեկ. ԻԷ. 27։
2 Եզեկ. ԻԷ. 8, 11։
3 Արրիան. Բ. 24. կոչէ զնոսա τοὺς ἐν τέλει.

նեայ ի կարեւոր ժամանակս ի վերին եւ ի փոքր Ասիայ՝ ի պատերազմ կամ ի պաշտպանութիւն քաղաքի[1]։ Գաղթականութիւնքն եւս նոցա միշտ բարեկամութեամբ էին ընդ նոսա եւ ի հաղորդութեան ընդ նոսա ի տարեւորիկ փոխարինունս, ի պաշտամունս կրօնից եւ ի քաղաքային վիշտս։ — Արդարեւ այս առաջին ազատական քաղաքային յօրինուած էր Ասիացւոց աշխարհին։

2. Սիդոն էր մայր քաղաքացն Փիւնիկեցւոց ծաղկեալ առ Աբրահամու (յամի իբրեւ 2000) եւ առ Հոմերայ (1000)[2] նշանաւոր՝ արուեստական ճարտարապետ գործովք. էին նորա նաւահանգիստք երկու, եւ պահեաց նա զազատութիւն իւր յերեսաց Խաբաղեացւոց[3], այլ յետոյ անկաւ ընդ իշխանութեամբ Տիւրոսի, բայց ունէր իւր իշխանս առանձինն[4]. ապա ուրեմն կատարեցան ի վերայ Սիդոնի սպառնալիք մարգարէիցն[5], քանզի առ Նաբուքոդոնոսոր պատերազմաւ զքաղաքն (յամի իբրեւ 590), իսկ Արտաշէս Գ. քանդեաց յորժամ կամէրին ելանել յազատութիւն (յամի իբրեւ 350). միւսանգամ շինեցաւ, այլ այժմ փոքր ինչ քաղաք է աննշանաւոր՝ Սայտա անուն։

3. Տիւրոս հզօրագոյն քան զամենայն քաղաքսն Փիւնիկեցւոց (որ կայր մօտ առ Յեսուաւ[6]) շինեալ ի ժայռի իրիք վերայ, յետոյ ուրեմն ամբարձաւ քան զամենեսին լինել գլուխ այլոց քաղաքաց՝ Թագաւորօքն։ Առաջին ի նոցանէ անուանի Աբիբաղ մօտ ուրեմն յամի 1050. զնա պայազատէր Քիրամ (իբրեւ 1030), էր նա դաշնաւոր բարեկամ Դաւթի եւ Սողոմոնի[7], եւ ետ նա Սողոմոնի փայտս եւ գործաւորս ի շինուած տաճարին[8]. եւ եղեւ նա նմա օգնական կազմել տորմիղ նաւուց, եւ ետ եւս նմա նաւավարս[9]։ Եթբաղ (Իթոբաղ կամ Յովբաղ) Ա. յամի իբրեւ 920 էր հայր անօրինին Յեզաբելայ[10]։ Փիգմալիոն կամ Պիգմալիոն յամի իբրեւ 900 էր եղբայր Դիդոյ հզօրագոյն տիկնոջ, որ հաստատեալ՝ զԿարքեդոն շինեաց[11]։ — Առ Եզեկիաւ յամի իբրեւ 720 զուր պաշարեաց Սաղմանասար զՏիւրոս ամս 5, եւ 60 նաւք նորա պարտեցան յ12 նաւուցն Տիւրացւոց։ — Իսկ առ Եթբաղեաւ Բ. Նաբուքոդոնոսոր 13 ամս (586—573) ծախեաց ի պաշարումն Տիւրոսի զի կատարեսցէ ի վերայ նորա զդատաստանն Աստուծոյ[12]։ Բայց

1 Եզեկ. ԻԷ. 10, 11. «Պարսիկք (որ ի մերում օրինակի պակասէ) եւ Լիւդացիք եւ Լիբէացիք (բստ ոմանց՝ Լիւկիացիք) Թիկունք զօրութեան քո արք ընտիրք պատերազմողք, որ կախեցին զվահանս եւ սաղաւարտս իւրեանց ի քեզ, եւ նոքա փառաւորեցին զքեզ»։
2 Հոմեր. Ոդիս. Դ. 84. ԺԳ. 285. ԺԴ. 289. ԺԵ. 414։
3 Դատ. Ա. 31։
4 Երեմ. ԻԷ. 3։
5 Երեմ. ԻԷ. 4։ Եզեկ. ԻԸ. 21—23։
6 Յես. ԺԹ. 29։
7 Բ. Թագ. Ե. 11։
8 Գ. Թագ. Ե. Զոր վասն ընդ դրոց որոց պատմեն հին յիշատակարանք Փիւնիկեցւոցն, եւ Մենանդրոս Եփեսացի առ Յովսեպոսի Հնախօս. Ը. 5. եւ ընդդ. Ապիոն. Ա. 17, 18։ Տես Եւս. Քրոն. Ա. էջ 173—182։
9 Գ. Թագ. Ժ. 11։
10 Գ. Թագ. ԺԶ. 31։
11 Մենանդր. Եփես. առ Եւս. Քրոն. Ա. էջ. 181։
12 Եզեկ. ԻԶ, ԻԸ—19։

իբրեւ եռեալ էր ի ներքս յարձակմամբ՝ ոչինչ եգիտ նա ի նմա բայց շինուած դատարկ. զի մեծ մասն բնակչացն ի կղզին որ մօտ էրն՝ փախեան անձնապուր: Ընդ շինեցին նոքա զՆոր Տիւրոս որ վաղվաղակի անցոյց զհինն[1], եւ եղեւ նա փոխանակ սորա գլխաւոր կայան համաշխարհական վաճառականութեան[2], եւ ունէր նա զայն պարծանս աւելի քան զ200 ամ՝ ի ժամանակի զի Փիւնիկէ ընդ Պարսից տէրութեամբ նուաճեալ կայր (յամէ 560):

(Այս եւս եհաս Աղեքսանդրոս Մակեդոնացի, եւ ի նիւթոյ անտի աւերածի հինն Տիւրոսի յօրինեաց թումբ ի ծովեզերէն մինչեւ ցՏիւրոս. յետոյ պաշարեաց սաստկութեամբ զքաղաքն եւ յետ անհնարին աշխատութեան եւ Տիւրացւոցն սաստիկ դիմադարձ լինելոյ, առ Աղեքսանդրոս զքաղաքն պաշարեալ ամիս եւթն՝ յամի 332 նախ քան զՔր.[3]. Մեծ մասն բնակչացն վաճառակուր եղեւ, քաղաքն ի հիմանց բրեալ քանդեցաւ եւ լցան բանք սպառնալեաց մարգարէիցն[4]: Թէպէտ եւ շինեցաւ եւս միւսանգամ, բայց այնպէս յետոյս ուրեմն վատթարեցաւ, զի այժմ աննշան ինչ գեղ ձկնորսաց է Սուրն անուանեալ[5]:)

ԺԳ

Փղշտացիք. (2000—600):

66

ՓՂՇՏԱՑԻՔ ի Քասղուքիմացւոց (Կասղոնիմացւոց կամ Քաղասնիմացւոց) որ ի Մեսրայիմայ՝ ի Քամայ որդւոյ էին, սերեցան, եւ բնակէին ի սկզբանն յԵգիպտոս. անտի նաւարկեալ եկին ի Կափտոր (Կապադովկիա), եւ անտի կոչեցան Կափտորացիք (Կապադովկացիք). եւ մասն մի[6] սոցա եւս գաղթեաց ի Պաղեստին եւ մերժեաց զԵւացիսն ի հարաւոյ արեւմտից դաշտավայրին (Սեփելայ) առ Միջնոյ Ծովուն մինչեւ ցԵգիպտոս, եւ բնակեաց ինքն անդէն[7]: Անդ իսկ սոա եգիտ զնոսա Աբրահամ (յամի իբրեւ 1920 յառաջ քան զՔր.) ի մտանել իւրում յերկիրն Քանանացւոց:

1 *Πάλαι Τύρος.*
2 Տես Եսայ. ԻԳ:
3 Արրիան. Բ. 16, 22: Դիոդ. Սիկ. ԺԷ. 40 — 47: Կուրտ. Դ. 2:
4 Եզեկ. ԻԶ. 26 . . . ԻԸ:
5 Տես Եզեկ. ԻԶ. 5, 14:
6 Որպէս եւ միւս եւս մասն նոցա, որպէս հաւանութեան է, գաղթեաց ի Կղզիս — եւ առաջին անուն իսկ նոցա (եբր.) Քասղուքիմ՝ անուանքն իսկ յայտկոգոյն է ի Կղզիս, մինչ զի առ ամենեսին նոյնութիւն՝ զօ նշանագիր եւեթ պարտ իցէ թողուլ. մանաւանդ զի եւ Հերոդոտ. Բ. 104. Դիոդ. Սիկ. Ա. 28, 55. Ամիան. Մարկել. ԻԲ. 22. Սարգ. Ա. 3. զբնակիչսն Կողքիսոյ՝ որ է ի հիւսիսոյին արեւմտից կողմն Հայոց աշխարհին, յԵգիպտացւոցն ասեն սերեալ:
7 Այս հետք թուին պատշաճագոյն քան զամենայն՝ առ ի մեկնելոյ զբանս գրոցն Ծնն. Ժ. 14, եւ Ա. Մնաց. Ա. 12. (յորս Փղշտացիք ի Կասղոնիմացւոց սերին) ընդ այլոցն բանից Երկր. օր. Բ. 23, Ամովս. Թ. 7, Երեմ. ԽԷ. 4: (յորս գաղթեալ գան ի Կափտորայ եւ Կափտորացիք կոչին): — Եւթանասնից թարգմանիչքն եւս զԿափտորացիսն իմանան Կապադովկացիս կամ Գամիրս:

Զառաջինն գլխաւոր քաղաքն նոցա էր Գերարա, եւ հասարակաց անուն թագաւորաց նոցա Աբիմելէք[1]: Յետոյ ժամանակս հինգ գլխաւոր քաղաքք յիշին՝ Ակկարոն, Գեթ, Ազովտոս, Ասկաղոն եւ Գազա, որոց մի մի իշխանք կային[2]:

Այն ազգ հզօր եւ պատերազմող յոյժ, նմին իրի չէր մարթ թէ ի ծառայութիւն մատնեալ նուաճէին[3]. այլ մանաւանդ կալան ընդ լծով զԻսրայէլացիսն միանգամ ամս 18, եւ յետ այնորիկ ամս 40[4]. եւ յաղթեցին ամենեւին Իսրայէլացւոցն[5]: Բայց խոնարհեցոյց Սամուէլ զնոսա[6]. եւ արքայ Սաւուղ հար զնոսա բազում անգամ[7], թէպէտ եւ չեղեւ ձեռնհաս ամենեւին նուաճել զնոսա, քանզի քաջ վառեալ էին զինու[8]: Իսկ Դաւիթ մի անգամ եւ երկիցս պարտէր զնոսա ամենեւին[9]: Արքային Յովսափատայ հարկանէին հարկս[10], բայց առ Յովրամաւ թօթափեցին զլուծ իւրեանց[11], այլ Ոզիա հնազանդեաց միւսանգամ[12]. յետոյ կալան նոքա յԱքազու[13], սակայն Եզեկիա հար խորտակեաց զնոսա միւսանգամ[14]: Ապա ուրեմն որպէս ամենայն ազգքն՝ նոյնպէս եւ նոքա ընկճեցան յարշաւականիչ հեղեղէ Բաբելացւոց առ Նաբուքոդոնոսորաւ, եւ անհետ եղեն ի պատմութենէ[15]:

ԺԳ.

Կրօնք կամ հեթանոսութիւն:

67

ԹԷՊԷՏԵՒ ցայժմ զհաստատութիւն եւ զանցս ազգաց ազգաց ծանօթից որ ի միջոցի աստ ժամանակի էին, եւ զճակատս նոցա եւ զերեւելի երեւելի գործս, զյառաջադիմութիւն նոցա յարուեստս եւ ի գիտութեան, զներքին եւ զառ միմեանս կցորդութիւն հաղորդութեան համառօտեալ նշմարեցաք, եւ զայն մանաւանդ առաք ի միտ՝ թէ յայսմ ամենայնի բազում ինչ իւիք ընդհատ յիրերաց զատանէին. սակայն կայ միւս մեզ առաջի տակաւին կարեւոր ինչ քան զամենայն՝ դիտել տեսանել զերս աստուածպաշտութեանն նոցա: Հանգամանք աստուածպաշտութեանն՝ եթէ առհասարակ իմն առնել ոք կամիցի, առ ամենեցուն սոցա ամենեւին ի վերջին իսկ անարգութիւն հասեալ կային, ընկղմեալ ի մոլար պաշտամունս:

1 Ծնն. Ի, ԻԶ:
2 Յես. ԺԳ. 3:
3 Յես. ԺԱ. 22:
4 Դատ. Ժ. 7, 8. ԺԳ. 1:
5 Ա. Թագ. Դ:
6 Ա. Թագ. Է. 7 — 14:
7 Ա. Թագ. ԺԴ. 3 . . . ԺԴ. 11, 13 — 23, 31, 47, 52:
8 Ա. Թագ. ԺԳ. 19 — 22:
9 Բ. Թագ. Ե. 17 — 25. Ը. 1: Ա. Մնաց. Ի. 4 — 7:
10 Բ. Մնաց. ԺԷ. 11:
11 Բ. Մնաց. ԻԱ. 16:
12 Բ. Մնաց. ԻԶ. 6, 7:
13 Բ. Մնաց. ԻԸ. 18:
14 Դ. Թագ. ԺԸ. 8:
15 Եսայ. ԺԴ. 29: Երեմ. ԽԷ: Ամովս Ա. 6 — 8: Զաքար. Թ. 5 — 8:

Ճշմարիտ ծանօթութիւն աստուածպաշտութեան որ յԱս-տուծոյն յայտնեալ էր, հանդերձ Նոյիւ պահեցաւ ի տապանին. եւ երկրորդս այս հայր մարդկութեան աւանդեաց անապական՝ որդւոց իւրոց եւ թոռանց։ — Այլ ի տարածանել եւ ի սփռել մարդ-կանն՝ սփռեցաւ եւ կռապաշտութիւնն՝ որ առեալ էր ծագումն ի յանձնելոյ աստուածութեան փառաց մարդկան, եւ երթայր եւ զարգանայր ամպարշտութիւնն։ Այսպէս իսկ թուի թէ սկիզբն կռապաշտութեան ի Բաբիլոն եղեւ. աշտարակն որ մնաց անկա-տար՝ ընդդէմ մեծի զօրութեան Աստուծոյ ճշմարտի, փոխեցաւ ի մե-հեան կռոց, եւ այնպէս նախ Բաբելոնքն անկան, եւ որպէս հաւանութեան թուի՝ յետ այնորիկ Յաբեթեանքն եւ յետոյ Սեմեանք, ուր՝ որպէս ի դէպ է, Նոյ եւ որդի նորա Սեմ եւ Թե-րեւս եւ այլ եւս աստուածապաշտք վաղագոյն բաժանեալ անջա-տեցան ի մեղաւոր ազգակցացն իւրեանց։

68

Այնպէս անդէն 2000 ամօք յառաջ իսկ քան զՔրիստոս՝ բաժանէին կրօնքն աստուածութեան յերկուս գլխաւոր ազգս, ի Սա-բէականն եւ ի Մոգականն. առաջինն՝ պատկերաց պաշտօն մատու-ցանէր, իսկ երկրորդն՝ հրոյ։

1. Երկոցունց եւս պաշտօնեայք նախ աստեղաց սպաս հար-կանէին, մանաւանդ գնայուն աստեղացն (Աստեղապաշտութիւն), վասն ազդեցութեանն զոր աստեղքն ի վերայ երկրի ունին, կամ զոր համարէին թէ ունիցին, եւ զերկիր՝ ամս հազարաւորս համա-րէին ընդ միջավայր ամենայն արարածոց։ Յետ սակաւ ինչ միոյ՝ կամեցան ի համեմատութենէ աստեղացն առ միմեանս՝ եւ ի գնա-ցից նոցա զգնելոց իրս իմանալ, այս ինքն՝ զանցս թագաւորու-թեանց եւ իւրաքանչիւր մարդոյ. անտի առ սկիզբն Աստեղագի-տութիւն, զոր մանաւանդ Քաղդէացիքն, կամ Քաղդեայք՝ ցեղ ինչ ի ցեղից Բաբելոնացւոցն արկանէին յիւրեանց շահ ի կիր։ — Յառաջնումն սակաւ ինչ չէին յուրաստ ի բարձրագոյն յաներեւոյթ էութենէն, այլ զոգիսն զորս համարէին առ կենդանութիւն աստեղացն, առ միջնորդ իսկ աստուածս ունէին. այլ սակաւ երկրպագութիւն ոգւոցն այնոցիկ գոնեայ ի բազում ազգաց միջի՝ մեր-ժեաց ի բաց եւ խառնակեաց զանուսն զոր զմիոյ միայնոյ ճշմա-րտին Աստուծոյ ունէին։

2. Որպէս զճշմարիտն Աստուած ընդ աստեղաց փոխանա-կեցին, նոյնպէս եւ զաստեղսն փոխանակեցին ընդ պատկերաց։ — Կոչեցին իսկ Սաբեայքն զաստուածսն իւրեանց յերկիր այսր ի խո-նարհ, եւ պատկերքն որ ի մեհեանս տանուլին պատուի՝ անցին կացին փոխանակ բուն գնայուն կերպարանացն որ յերկինս էին։ — Այս

կուռք մեհենացն ոտին այնու հետեւ զանուն կռոցն երկնաւորաց, եւ փաղփաղակի շփոթեցան ընդ աստուածոցն իսկ ի գլխովին, եւ համարեցաւ իմն թէ նոյն զօրութիւն է սոցա եւ նոցա. այսպէս առ սկիզբն Աստղապաշտութեան։

3. Դարձեալ յետ այնորիկ տարերքն յորս գլխաւոր զօրութիւնք բնութեանն երեւէին, մարդիկ որ մեծամեծ գործովք անուանի եւ քաջանուն եղեն (Մարդկապաշտութիւն), եւ անասունք սուրբք եւ մաքուրք, պիղծք եւ զազրելիք, նա եւ ախտք իսկ անգամ եւ կարիք՝ աստուածութեան պաշտօն առնուին։

4. Յաղթեաց այնու հետեւ կամ թէ յաճախեցին պատրանք դիւաց, որ քրմացն իմն մանաւանդ յանձն էր հանդերձ կախարդութեամբն, ըղձութեամբն, երդմնեցուցանելով, մեքենութեամբ եւ քննութեամբ հանդերձեալցն, եւ ինքեանք քուրմքն առաջնորդէին այսմ ամենայնի եւ գտանէին ի նոցունց շահս։ Մինչ դնէին թուչնոցն ի թռչանի, փորոտեաց անասնոցն յազելոց՝ աջող կամ ձախող աւուրց, եւ ի բեւր իրս եւ ի հանգամանս. եւ որպէս չէ մարթ ուրանալ՝ բազում անգամ այսք չարք գործէին ինչ նոքինք ազդեցութիւն. քանզի երեք նկարագիրքն՝ խաբէութեան, սպանութեան եւ անառակութեան զոր փաղփաղակի առ զանձամբ կռապաշտութիւնն, ամենեւին արժանի են սատանայի, որ մարդասպանն է ի սկզբանէ, սուտ եւ հայր ստութեանց[1]։ Ի յանդիմանութիւն հաստատութեան բանիցն ասացելոց, դիտեսցուք տեսցուք զամ մի զազգի ազգի կերպարանս կռապաշտութեանն։

69

Եգիպտացւոց՝ որպէս աշխարհն եւ ժողովուրդն՝ նոյնպէս եւ կրօնք մի միայն եւ առաձինն իմն էին յազգս անդ իւրեանց. այս ինքն մեծաւ մասամբ՝ է պաշտօն երկրաւոր մարմնոց (շնչաւորաց)։ Յետուստ Թուի խառնեալ եւ Սաբէութեանն դիցաբանութիւն։ Նախ երկոտասան կերպարանք շնչաւորաց՝ կամարի աստեղատանցն զոր երկոտասան նախաւոր աստուածս համարէին՝ որ երբեմն տիրեալ իցեն Եգիպտացւոց աշխարհին. յորս էին Հեփեստոս՝ գոյակ հրոյ, Փթա՝ հայր ցեղից աստուածոցն. Պանոս՝ երկիր, Արամազդ Ամոն՝ գոյակ նաւարկութեան, եւ այլք եւս նոյնպիսիք։ — Ի սոցանէ սերեալ կարգին բուն տոհմայինք աստուածք նոցա՝ Ոսիրիս եւ Իսիս, նա՝ իբրեւ արեգակն եւ Նեղոս գետ, եւ սա՝ նորին օգնական՝ իբրեւ լուսին եւ հովիտ Նեղոսի, երկոքին անբաժին ի միմեանց. Տիփոն աստուած հակառակորդ եւ թշնամի (Ոսիրեայ եւ Իսեայ) իբրեւ տապ ամառնային որ զգետն եւ զերկիր ցամաքեցուցանէ։ — Հորոս է արեգակն երիտասարդացեալ որ

1 Յովհ. Ը. 44.

միւսանգամ ամենեցուցանէ փրկեցաւ, Խորասանն քոյր Հայոց՝ նոր բուսին, որոյ նուիրական անասուն էր կուզ: — Թաթ կամ Թաւատաւ (Հերմէս) է աստուած գիտութեան, զատիկ լեզուի եւ գրոյ, օրինաց, արուեստից եւ կրթութեան, նմին իբի եւ բարեկամ եւ խորատես Աստղեայ եւ Խոտրայ: — Ամենայն քան զամենեսին եւ առհասարակ իսկ պաշտօն եւ մեծարանս առնոյր նուիրական ցուլն Ապիս, որ մշակութեան նշանակ էր, եւ շունչ կենդանութեան նորա էր ի դէպ անուն Ոսիրեայ: Նուիրեալ էր նա ի Մեմփիս, ի Հեփեստոսի տաճարին. բուծանէին զնա նուիրական կերակրովք, աղբ բուցանէին ի տուրս աղբերց, եւ ի մեծամեծ տօնս միայն ցուցանէին ամենեցուն. կատարէին տօնս եւ տարեկանս ի պատիւ նորա, եւ երինջ կարմիր՝ որ նշանակ էր Տիփոնեայ, զոհէին առաջի նորա. եթէ մեռանէր Ապիս, սուգ առնոյր ամենայն աշխարհն Եգիպտացւոց, մինչեւ գտանէր միւս եւս նոր Ապիս, զոր նշանակօք ինչ ճանաչէին:

Թէպէտ հանդերձ այսոց եւս նուիրական գազանաց անչափ էր բազմութիւնն, այլ ոչ ամենեցուն հաւասար պատիւ էր. իւրաքանչիւր Օրինաց (նահանգաց) առանձինն անասունք էին, եւ բազում անգամ որ աստ իբրեւ նուիրական անասուն առնոյր մեծարանս՝ անդ արհամարհէր եւ զենոյր. աստ զոխանան (զկոկորդիլոս)՝ անդ զնորին թշնամի զհետահան պաշտէին: Բազում եւ անհամար պատկերք յօրինեալ էին յաստուածոց անտի նշանակօք իւր, եւ անտի կազմեցան ահագին կերպարանք անասնոց եւ մարդկան՝ խառնեալք ընդ միմեանս:

70

Յարեւմտեանն Ասիա, այս ինքն՝ ի Տիգրիս գետոյ մինչեւ ցԵգէոս ծով (առ Բաբելացւոց, Ասորեստանեայց, Ասորւոց, Քանանացւոց եւ ազգականացն նոցա Փիւնիկեցւոց եւ գաղթականութեանցն նոցա՝ որպիսիք Կարքեդոնացիքն) էին միաբերան ի մի կրօնք Սաբէութեան ամենեւին անխառն, այս ինքն՝ զմեծամեծ մարմինս երկնից համարել աստուածս, եւ ի նոցանէ եւ ի նոցունց ազդեցութենէ համարել ոչ միայն զպտղաբերութիւն երկրի, այլ եւ զանցս եւս մարդկան կամ ի բարութիւնս կամ ի չարութիւնս. միանգամայն զամենայն նիւթական բնութիւն յարուական եւ յիգական ազգ բաժանել, եւ ըստ այսմ մնաց հարկանել նոցա պաշտօն[1]:

1. Զարեգակն իբրեւ տուիչ պտղաբեր զօրութեան բնութեանն եւ ամենայն իսկ բարութեան՝ Բաահաղ (տէր) անուն եդեալ պատուէին Քանանացիքն. նմին կշռէր Բէղ աստուածն

1 Տես՝ տիեզերական յիշեալ. Ը. 2:

Բաբելացւոց, Մեղքարթն աստուած Տիւրացւոց (այս ինքն թագաւոր քաղաքի)՝ զոր Յոյնք Հերակղէս անուանէին: Երեւելի եւ նշանաւոր էր մեհեանն Բահաղու (իբրեւ արեգական) ի Բահաղբեկ (Հեղիոպոլիս որ է Արեգ քաղաք) Ասորւոց: Էին նորա ոչ մեհեանք միայն[1], այլ եւ բագինք լեռ[2] որ ի տանիս եւ ի բարձաւանդակս[3], ընդ ծառովք[4], ի հովիտս եւ ի դրախտս[5] կանգնեալ էին. էին եւ անդրիք[6]: Քուրմք նորա բազմամբոխ յոյժ էին եւ ի կարգս կարգս զատեալ[7], որք մատուցանէին առաջի նորա զոհս երբեմն առանց արեան եւ երբեմն արեամբ, եւ մանկունս եւս[8]: Իսկ զԲահաղ-Փեգովր կամ զԲելփեգովր Մովաբացւոցն մեծարէին նուիրելով աղջկունս մատաղս[9], եւ որպէս թուի՝ էր նոյն ընդ Բահաղ-Քամովայ[10]. — Իսկ Փղշտացիք պաշտէին զԲահաղ-Զեբուբ կամ զԲեեղզեբուբ (զՃանճից աստուածն) յԱկկարոն իբրեւ կուռս որ տանիցէ ըղձութիւնս զհանդերձելոց իրաց[11]:

2. Իսկան իմն էր ընդ պաշտամանն Բահաղու եւ պաշտօն Աստարովթայ կամ Բահաղտիսայ իբրեւ կնոջ Բահաղու[12] որ անուանեալ կոչէր տիկին երկնից[13]: (Ալիլթ եւ Միղիտտա եւս անուանք էին նորա): Սա էր նա Լուսինն՝ իգական աստուած Բաբելացւոց, Փիւնիկեցւոց եւ Ասորւոց. եւ զանձնէր պատիւ ի նուիրելոցն կանանց տռնակաւանց եւ կուսանաց: Յոյնք եւ Հռոմայեցիք համեմատէին զնա երբեմն ընդ Ափրոդիտեայ եւ երբեմն ընդ Արտեմեայ եւ երբեմն ընդ Յունոյ, որ զաստուածն սիրոյ եւ զտիկինն երկնից եւ զլուսին անուանէին. Հնաւերբայարան աստուածքն՝ Դերկետոյ Ասորւոցն որոյ գլուխ կնոջ էր եւ մարմին ձկան, եւ Դագոն Փղշտացւոցն[14] մերձաւոր իմն էին Աստարովթայ:

3. Մողոք կամ Միլքոմ (թագաւոր ժամանակի) էին կուռք ինչ Քանանացւոց եւ Փիւնիկեցւոց՝ համեմատ Քիուն աստուածոյ Բաբելացւոցն եւ Կռոնեայ Յունաց եւ Սատուռնեայ Հռոմայեցւոց, եւ համարէր էութիւն չար, որում քաւութեան պատարագն մատուցանէին: Անդրի նորա պղնձի էր եւ մարմին ունէր գլուխ եզին. ի ներքուստ ի վեր ջեռուցանէին զանդրին եւ դնէին ի վերայ բազկաց նորա զմանկունսն սահմանեալս ի զոհ, իսկ զճիչ մանկանցն ծնծղայիւք եւ թմբկօք խափանէին[15]:

Քաղդէացիք կամ քաւդեայք այս ինքն քուրմք կամ մոգք Բաբելացւոցն ածէին ամենեւին ի կատարումն զաստեղացն պաշտօն, որպէս իմացեալք իսկ թուին առաջեալ սկիզբն պաշտամանն

1 Դ. Թագ. ԺԶ. 32:
2 Երեմ. ԺԱ. 13:
3 Երեմ. Բ. 20. Գ. 6: Դ. Թագ. ԺԱ. 7:
4 Ովս. Դ. 13:
5 Երեմ. Բ. 23: Եսայ. Ա. 29. ԿԵ. 3:
6 Դ. Թագ. Գ. 2:
7 Դ. Թագ. Ժ. 19...:
8 Երեմ. ԺԹ. 5:
9 Թուոց. ԻԵ. 1 — 3, 6, 18:
10 Թուոց. ԻԱ. 29: Դատ. ԺԱ. 24: Գ. Թագ. ԺԱ. 7:
11 Դ. Թագ. Ա. 2, 3:
12 Դատ. Բ. 13:
13 Երեմ. ԽԴ. 17, 18, 19, 25:
14 Ա. Թագ. Ե. 1 — 5:
15 Երեմ. ԼԲ. 35, տես եւ ԺԹ. 4 — 6:

այնորիկ ըստ առաւել գիտութեան աստեղացն զոր ունէին, խառնեալ ի նոյն և զպաշտօն մարդոց վախճանելոց, որպիսիք՝ Կիւան (Սատուրն), Մերոդաք (Արէս), Նեբաւդ (Հերմէս), Միղիտտա (Լուսին), Բէլ (Արամազդ զոր ի հոյակապ մեհենին Բելայ պատուէին 70 քուրմք նուիրօք կերակրոց և ըմպելեաց[1]). առ որս էին հինգ աստուածք երկնից։ Յետ նոցա գային մի ըստ միոջէ այլ ևս 36 աստեղք. յորս յաւելան 12 պայծառք անուանեալ աստեղատանց, բաց յայլ ևս բազմութենէ կռոցն զոր ունէին Բաբելացիքն[2]։

Հարաւային սահմանակիցք նոցա Արաբացիք ունէին նոյնպէս զաստեղացն պաշտօն. իւրաքանչիւր ցեղ ի ցեղիցն՝ մի կամ բազում աստեղս մեծարէր. ընդ պաշտաման աստեղացն յաճախէին և մեկնութիւնս՝ իմանալ ի նոցանէ զհանդերձեալսն։

71

(Յոյնք՝ որպէս ազատ քաղաքականութեամբ և պատուական ընտրէին յազգաց ասիացւոց որք ընդ արձակ իշխանօք էին, և ի գործածս իւրեանց կացեալ ընդ անազատ ձևոց բնութեան, նոյնպէս և կրօնք Յունաց էր պաշտօն ազատ ինչ բնութեան։ Կրօնից դիցաբանութիւն նոցա էր մարդկեղէն կամ պատմական, փոխանակ զանազգիկ ծառայս այլոց բնութեանց կացուցանելոյ ծանուցեալ զպատիւ ազնուականութեան մարդոյն՝ զազատութիւնն և համարեցան մարդկութիւն։—Զևս (Դիոս) և Հերա՝ աստուածք օդոց՝ էին թագաւոր և տիկին աստուածոց և մարդկան։ Բայց և թագաւորն աստուածոց բաց յաստուածեղէն սեպհականութեանցն անկեալ կայ ընդ ամենայն ակարութեամբք և անկատարութեամբք մարդկան. նոյնպէս և տիկին երկնից Յունաց չէ ազատ ի կարեաց նախանձոտ ճոխութեան կանանց։ Ապողոն՝ արեգական աստուած, որոյ հանդերձ գեղեցկութեամբ երիտասարդութեանն է և գեղեցկութիւն մտաց. նորա տուրք են երգք և այլ ևս գեղեցիկ և ազնուական արուեստք. նմին իրի զՄուսայսն ունի առընթեր իւրեւ նուագիչս. սակայն և նա չէ ազատ ի փոփոխմանց զգայնոց։ Հերմեայ ընծայեն առասպելք զհնարագիտութիւն, զխնամութիւն և զհաւանեցուցիչ ճարտարխօսութիւն. բայց այն տուրք ըստ մարդկեղէն չափոյ չափեալ են, նմին իրի և ի մարդկեղէն յանցանս զառածանին. խնամութիւնն՝ ի նենգութիւն և ի խարդախութիւն, ճարտարխօսութիւնն՝ ի ստութիւն և ի խաբէութիւն, հնարագէտ ճարտարութիւնն՝ ի շահասէրն տենչանս և յանիրաւ ստացուածս, մինչև Հերմեայ լինել աստուած պաշտպանիչ գողոց։ Աստուածացեալ էր մարդկեղէն արութիւնն և քաջութիւն ի վերայ Արեայ, սակայն չէր

1 Դան. ԺԴ. 2, 9։ 2 Տես՝ անմարկեալ յԵրեմ. Ծ. 38։

այն քաղաքական արուեստին որ ի քաղաքացն զօրութեանց բխէ եւ ի բանաւորութեանց առաջնորդի եւ ի բարձրագոյն ինչ վախճանի. գի-տէ՝ հզօր երեւեալ ոչ ի գործելն միայն՝ այլ եւ ի կրել. այլ փո-խանակ ընդ այնր՝ ոգի զգացեալ ցասմամբ եւ վրէժխնդրութեամբ, որոյ այն ներեթ կայ ի մտի՝ տապալել եւ քանդել: Յիզական աստուածութեանց բաց ի Հերայ՝ այլ եւս երեք ցուցանեն զա-ռանձինն ինչ սեպհականութիւնս ազգին այնորիկ: Ափրոդիտէ երեւեցուցանէ զգեղն եւ զհրապոյրս ազգին այնորիկ. Հակառակ իմն նմին Արտեմիս՝ զկուսութեան սէր, սակայն եւ այս առանց քաղաքական թելադրութեան եւ պատճառաց է, եւ իբրեւ նշանակ իմն կարծեցոյց զզգայմունս՝ առաւելագոյն սիրով կենաց որսորդու-թեան: Աթենաս յանդիման կացուցանէ զկին առնական կամ զկոյս հանդերձ արուական իմաստութեամբ եւ արութեամբ իբրեւ ինչ որ դուն ուրեք դիպեցի:

Արդ քանզի աստուածութիւնքս հանդերձ այսպիսի սեպհա-կանութեամբ ոչ ինչ այլ ինչ էին՝ բայց բարձրագոյն իմն մարդիկ եւ ոչ այլակերպ ինչ ազգաւ՝ ի մարդկանէ, ի սոցա հարազատու-թենէ երբեմն կացին որդիք կամ դստերք աստուածոց զոր կիսաստուածս կամ դիւցազունս Յոյնք կոչէին: Զաստս զոր պուէտք նախ ուրոյն ուրոյն հնարագիտութեամբ էին խմբեալ, Հեսիոդոս ի ծնունդս աստուածոցն զոր գրեաց՝ զամենեսին ի մի ինչ բոլոր բովանդակեալ յօրինէր կարգաւ իբրեւ զշղթայ՝ կարգեալ ծննդեանն նոցա ժամա-նակս չորից դարուց յորս մարդկեղէն իրք երթեալ նուաղեն մին-չեւ յայժմու տառապեալ հանգամանս:

Ի պաշտամունս Յունացն յաճախագոյն եւ զուարակ զուարակ էին զոհքն քան յայլ եւս բազում ազգս, այնու՝ զի թէեւ զոհիցն բաժ թուոյ աստուածոցն էին, եւ ընտրութիւն նիւթոյ եւ օրինա-կի զոհիցն ըստ առանձինն բարուց իւրաքանչիւր աստուածոցն եւ նոցին տօնապետաց: Խնկեալս եւ զոհքն որպէս յայլ եւս ազգսն, նոյնպէս եւ առ սոսա՝ առ երկիւղի բարկութեան աստուածոցն էին, սակայն այն երկեւղ ցածուցեալ իմն եւ մեծաւ մասամբ հեղ-ձեալ էր ի թեթեւամիտ բարոյից Յունացն եւ ի զուարթու-թենէ ցնորից նոցա. Նմին իրի գործք պաշտաման առ նոսա առաւ-ել անէին զնկարագիր հասարակաց տօնից եւ ուրախութեան քան կրօնական ինչ գործոց. զայս՝ ծէսքն նոցա եւ կաքաւք եւ երգք եւ խաղք որ ի տօնս աստուածոցն լինէին՝ ցուցանեն: Մա-նաւանդ ի պաշտամունս այնպիսի ինչ աստուածոց յորս ախտք մարդկան յաստուածութիւն փոխեալ էին՝ տային զանձինս անե-նեւին յանկարգութիւն պղծութեան, որպէս ի տօնսն Ափրոդի-տեայ ի Պափոս եւ ի Կիպրոս, նոյնպէս եւ ի տօնսն Դիոնիսեայ:

Ի Հռոմայեցւոց անգր անցին կրօնք Յունաց հանդերձ պաճու-ճեալ դիցաբանութեամբն: Սակայն ունէին ինչ Հռոմայեցւոցն կրօնք

տաճարին որոյ մեծ մասն յԷտրուրիացւոց առեալ էր։ Բուն ա-ռաջին դիւցաբանութիւն նոցա յատակագոյն էր։ Պաշտէին նոքա զգերագոյն ինչ զօրութիւն՝ որ վերակացու իցէ անցից անցելոց ի վերայ մարդկան. զայս զօրութիւն ժամանակագիրք նոցա կոչեն Յուպիտէր[1] (Արամազդ), եւ զաստուած զամս պատերազմի եւ քա-ջութեան զոր հաւատային լինել հիմնիչ քաղաքին իւրեանց, Կուի-րինոս անուն, որ ի մրրկի անհետ յաչաց լինել՝ կարծեցաւ եր-թալ յերկինս։ Ունէին նոքա եւ զոյգս զարանց ումանց եւ զԹա-գաւորաց որ ի բուն հին ժամանակին եկեալ յաշխարհն Իտաղիա-ցւոց, անդ զառաջին սերմանս մարդկօրէն կենաց եւ բարոյից սերմա-նեալ իցեն, որպիսիք են Յանոս (երկդիմին), Սատուռնոս, Փաւ-նոս, Եւանդրոս, Ռեկարանոս որ եւ Հերակղեան կոչի. սոցա իբրեւ երախտաւորաց աշխարհին հանապազորդ կայր յիշատակն եւ ոմանց ի նոցանէ լինէր եւ աստուածօրէն պատիւ։ Այլ բուն գլխաւոր աս-տուածք Հռոմայեցւոցն՝ կային միայն Յուպիտէր, Մարս եւ Կուի-րինոս. եւ Նումա Թագաւոր Հռոմայեցւոց որ նախ զկրս կրօնիցն նոցա ած ի կարգ, վասն միոյ միոյ ի նոցանէ կացոյց տաճարին քուրմ[2], որպէս եւ զհայրենի պաշտօն հրոյ կամ Վեստայ զոր Ալ-բանացիքն ունէին, եւ զկարգս վեստեան կուսանացն եդ։

Այս իսկ է բուն նախաւոր հայրենի դիւցաբանութիւն Հռո-մայեցւոցն. նմին իրի յունական դիւցաբանութիւնն յետոյ՝ որպէս ի կարգէ Հռոմայեցւոց պատմութեանն յայտ է, իբրեւ օտարեալ իմն ի ներքս մտանէր։ Երկրորդ իմն ընտրիչ ի Յունացն կրօնից այն է՝ զի ուր Յոյնք զազդելի գեղեցկութիւն միայն եւ զկարիս եւ զախտս հանէին յաստուածութիւն՝ անփոյթ արարեալ զբարոյական ազդեցմանց, Հռոմայեցիք աստուածացուցին զառաքինութիւնս եւ զայնպիսի սեպհականութիւնս որ ինքնին զմարդն բաւական են առնել ազնուական, մեծ եւ հանճարեղ, առանց որոց մանաւանդ տէրութիւն ինչ չկարիցէ կալ ի հաստի։ — Առաքինութիւն[3] է առա-ջին յաստուածոց աստի. առընթեր նորա էր բագին Պատուոյ[4]։ Առընթեր Յուպիտերայ (Արամազդայ) ի Կապիտոլիոնին կայր կանգնեալ պատկեր Հաւատարմութեան[5]։ Որպէս այս առաքինու-թիւնք վասն համօրէն տէրութեանն նեցուկք էին յերեւոյց արտա-քնոցն, նոյնպէս անդէն ի ներքս՝ Միաբանութիւն (վասն արանց) եւ Անբծութիւն[6] (վասն զգաստութեան կանանց), որոց մեհեանք եւ պաշտամունք էին. այսպէս եւ քաղաքային առաքինութիւնք Յոյս, Փրկութիւն եւ Յաջողութիւն[7] ի կարգս աստուածոց էին։

Մեւս եւս տաճարինն նկարագիր էր կրօնիցն նոցա՝ հաւա-տալ թէ ոչ միայն վասն իւրաց մարդկան եւ ազգաց հոգան աս-

1 Jupiter, stator, feretrinus, capitolinus.
2 Flamen.
3 Virtus.
4 Honos.
5 Fides.
6 Concordia, Pudicitia.
7 Spes, Salus, Fortuna.

տուածքն[1], այլ եւ որ ինչ օգուտ նոցա եւ մեւս լիցի՝ զայն նշանակօք ինչ կամ յերկինս կամ ի հաւս եւ յանասունս եւ այլովք ինչ երեւելի անսովորք յառաջագոյն ազդեցուցանեն ։ Նմին իրի իսկ ամենեւին մտադիր էին քննել եւ անսալ այսպիսի կարծեաց ակնարկութեանց եւ նշանացն աստուածութեան ․ վասն որոյ իսկ էին կարգեալ իղձքն եւ հաւաղէտք[2] որ ի Նումայն եդան, եւ որ յետոյ մուծան դէտք ընդերաց՝ ի կատարել անդ զպաշտօնս զոհիցն, ժողով քրմապետացն[3] որ սկէին ի վերայ՝ զի ճշգրիտ գործք եւ պաշտմունք պաշտամանցն պահեսցին, եւ մի ինչ նոցին հակառակ դիպիցի , ժողով Տասն կամ Հնգետասան արանց[4] որ ի սիբիլեան մատենից յայտ առնէին՝ թէ որպէս պարտ լիցէ զցասումն դիցն ցածուցանել ի սաստիկ ինչ նեղութեան եւ հասարակաց ժամանակի ։ Այն սակս եւ կրօնք նոցա ոչ իւրաքանչիւր ուրուք առանձինն գործ էր , այլ իրք եւ հոգք համօրէն ազգութեան ․ ոչ ինչ գործ հասարակաց երեւելի վասն պատերազմի կամ խաղաղութեան լինէր՝ առանց կրօնից ինչ գործոց ․ որով Հռոմայեցիքն կրօնաւորք եւ աստուածապաշտօնք քան զամենայն հին ազգս երեւին ։)

72

Արեւելեան ամենայն ազգաց կրօնք յառաջագոյն երեւին քան զամենայն կրօնս զորոց ցայժմ պատմեցաւ ․ Հասարակաց իմն կրօնից նոցա նկարագիր այն է զի փիլիսոփայական իմն բովանդակութիւն ունին , եւ յամենեսին ի նոսա կայ տեսիլ բղխման[5] ։

Պատկեր հնդկային աստուածպաշտութեան է այսպիսի ինչ ։ Բարձրագոյն էութիւնն , բուն իսկ աստուածութիւնն է Պարաբրաման , բայց ծածկեալ եւ թագուցեալ յարձակ եւ յանհաղորդական կեանս իւր , անսահմանական , առանց ճանաչելոյ է ․ եւ որպէս չիք նորա երեւումն եւ պատմութիւն , նոյնպէս եւ առանց պատկերի եւ մեծարանաց է ։ Սակայն իբրեւ յաւիտենական հիմն ամենայնի բարձեալ բերէր յինքեան զարարածս եւ զանեղանս գոյութեան իւրաց ։ Աստուածն եւ Բրամա՝ առաջին յայտնութիւն ծածուկ աստուածութեանն , որով անեղանքն անցին ի գոյութիւն ի ժամանակի , յայն սակս Բրամա է արարիչ աշխարհի որ զամենայն ինչ ած ի գոյ եւ իշխէ նոցա ․ երեւելի գործ նորա է ժողովուրդն Հնդկաց ի սահմանս իւր , այնու զի ի գլխոյ անտի նորա ելին քուրմքն կամ Բրամանք , յուսոց նորա՝ տոհմ զինուորացն , յորովայնէն՝ վաճառականաց տոհմն , եւ յոտիցն՝ չորրորդ տոհմն Հնդկաց ։ Բանզի արարիչն Բրամա յամենայն արարածս իւր

1 Consulere deos rebus humanis.
2 Augures.
3 Collegium pontificum.
4 Decemviri — Quindecemviri libris sacris inspiciundis.
5 Emanation.

Շիւանայի, յայն սակս չիք նորա տաճարներն պատկեր և ոչ պատա-
քին ինչ պատուի պաշտաման, միայն Բրահմանքն իբրև ծնեալք ի հոգւոյ անտի նորա՝ հոգեպէս պատուեն զնա, յորժամ այգուն այգուն կան առ նա յաղօթս. այս միայն են կրօնք նոցա: — Բայց ի Բրահմնից ապարզէ յայտնէ զինքն աստուածութիւնն դարձեալ իբրև արարիչ և իբրև նորոգիչ բուծելոյն. այս յայտնութիւն է Վիշնուն, և Շիւանայի առ ի Ջուրս իբրև ի սկզբան՝ յորմէ անդէն յառաջնուածն իւրն առնուն ծագումն և կամ սնունդ, յայն սակս և զայն պատկերաց նորա է կայարանն: — Երրորդ բխումն և յայտնութիւն Պարաբրահմայ անհրեւոյթն աստուծոյ՝ է Շիւա կամ Սիւա որ Հանդերձ սկիզբն քայքայման և լուծման, և ըստ բարոյական մասանց՝ սկիզբն պատժիչ և վրէժխնդիր արդարութեան, նշան նորին և նշանակ նորա է Հուր, և զայն նորա կարմիր, և ընծայեցուցանի նա ամենեւին խիստ և անաշառ, առանց աղաՀատութեան և առանց ողոքելոյ, իբրև տէր մահու, և յաղթող անընդդիմակաց. և նկարեն զնովաւ ամենայն կերպարանք ահարկուք: — Այս խոկ է Հնդկայքն երեքութիւն[1] զոր չէ պատշաճ համեմատել ընդ քրիստոնէական Երրորդութեանն: Բայց ի Բրահմանացն արք առանձինն իմն աղանդ կազմեն՝ բաժանեալ են Հնդիկք ի պաշտօնեայս Վիշնուայ և Շիւայ:

Վասն բխման երեցունց սոցա, որպէս և վասն արարչութեան աշխարհի զառնի ի Վեդայսն և ի մեկնութիւնս Վեդայից ինչ ինչ որոշ անսական վարդապետութիւն այս անզանէ յաստուածապատկերութիւն և ի բազմաստուածութիւն: Առասպելական իմն է խառնեալ նոցա զգլխումն իբրև ծնունդ ըստ յօժարութեան իմն և հաղորդութեան երկուց սերից. այսպէս զնի առընթեր Պարաբրահմայ՝ նշին ընկեր Պարաշակտի նախաւոր մայր ամենայնի, առ Բրահմայ կայ Խնաւասուն կինն Սարասուատի, առ Վիշնուայ՝ Լակշմի բարեկենդանն, առ Շիւայ՝ Պարուատի աստուածն և երատիչ, որպէս զի սեպհականութիւնք աստուածոցն այնոցիկ յաբուական և յիգական կերպարանս միանգամայն երեւեցուցանին: Վասն արարչութեան յառակագոյն են բանք Մանաւայ-Շաստրի: Ի յաւիտենից, ասէ, էր անէրն առ Աստուած, անէրն ամ զզօրութիւնն ի միջ. ի հանդերձեալ զօրութեամբ և բարութեան զմիմեանս՝ եղ երկաց նիւթն, որ յերկից մասանցն զօրութեանց անտի երիս իմն զօրութիւնս ընկալաւ՝ զյաջողութիւն, զգայութեան և զՀանճարակակէտն կերպ. ի փոփոխս զարմանս նոցա եղին կացին տարերքն, նախ եթեր (Ակաշ) որ կարգաւ զօդս, զՀուր, զՋուր և զերկիր ծնաւ. այսպէս եղեն տիեզերք ի խաւարէ ի լոյս: — Նշին Հաւատալ առաստպետեալ իմն է պատմութիւնն վասն ձուոյ աշխարհի յորում փակեալ էր Պարաբրահման զաւակերս, որ յերկուս կէս հատաւ,

1 Trimurti.

եւ իւրաքանչիւր կէս ի կիսոյն յեւթն մասունս բաժանեցաւ, յորոց եւթն վերին եւ եւթն ներքին աշխարհքն կացին:

Բնուն հիմն եւ աղբիւր առասպելաբանութեանց նոցա այն էր՝ զի Վիշնու ըստ վարդապետութեանն նոցա միւսանգամ յայլ եւ այլ կերպս երեւէր իբրեւ մարմնացեալ ինքն ի նոսա, որպէս եւ Շիւա երեւէր յայլ եւ այլ կերպարանս. իւրաքանչիւր ի մարմնաւորութեանց սորա՝ ունէր անցնիւր առասպելաբանութիւնս երբեմն բազմապատիկ իսկ, որով զիւրաքանչիւր մարմնաւորութիւն անձնաւորելով մարթի ումեք այնուհետեւ զթիւ աստուածոցն Հնդկաց հանել աւելի քան զ30,000: Եւ ըստ թուոյ աստուածոցն բազմանայր եւ թիւ զոհիցն եւ գործոց պաշտամանց նոցա:

Իսկ ըստ բարոյական հանգամանացն՝ ուսուցանեն կրօնք Հնդկաց առհասարակ անկումն իմն ոգւոց կամ մեղաւորութիւն. այսմ մեղաց դարմանիչ զոք կամ փրկիչ ոչ դնեն, այլ մանաւանդ թէ եւ Բրամա եւս՝ որ արարիչ եւ տէր ոգւոց է, ի նոյն անկումն անկեալ է՝ մեղուցեալ ամբարտաւանութեամբ, նմին իրի եւ հարկ իսկ է մեռանել եւ միւսանգամ ի Վիշնուայ ծնանել: Նմին իրի պարտ է ոգւոցն անձամբ զանձինս սրբել, եւ սրբութեանն դարմանք են ապաշխարութիւնքն եւ խստամբերութիւնք՝ որ յօրէնսն նոցա գրեալ կային, եւ կամ զոր անձամբք յանձանց վերայ կամաւորապէս դնիցեն. այսպէս ժուժկալութեամբք եւ ազգի ազգի լլկանօք անձանց՝ ջանան սրբել զանձինս եւ զերծանել ի տէրութենէ մարմնոյ եւ նիւթոյ: Այլ թէ յորչափ սրբութիւն հասեալ իցեն՝ զայն յետ մահուն ընտրէ դատաւորն Յամա, զի ի բնակութիւն անդր նորա երթան ոգիքն զի դատեսցին ի նմանէ՝ թէ արդեւք արժանի իցեն ի բնակութիւն ոգւոցն բարեաց երթալոյ՝ եթէ ի սանդարամետս, զի անտի յետ սահմանեալ ինչ ժամանակի յայլ եւս մարմինս փոփոխեսցին ոգիքն: — Այս փոփոխումն ոգւոց՝ մարմնոց ի մարմինս սահմանեալ որոշէ մի՝ յայլ եւ այլ ազգէ անտի մեղացն զոր ոգիքն ունին, եւ երկրորդ՝ յայլ եւ այլն աշտիճանէ եւթն ներքին եւ վերին աշխարհացն. ի ներքին աշխարհսն լինին փոփոխմունքն ի քարինս, ի տունկս, եւ ի շնչաւորս՝ յորս փոփոխին այնոքիկ որ արժանի պատժոց լեալ իցեն, իսկ ի վերին աշխարհսն լինին փոփոխմունք ոգւոցն այնոցիկ որ առաւել յառաջութեան եւ կատարման կարօտ իցեն: — Այս անցք լինին որ յանկմանէ անտի ոգւոցն մինչեւ ցնորոգումն նոցա լինին, բաժանեալք չորս շրջանս ժամանակի՝ որոց տեւականութիւն միահամուռ է 4,320,000 ամաց. ապա գայ մեւս եւս նոր աշխարհ, եւ այսպէս մի ըստ միոջէ:

Յայժ իսկ կանխագոյն քան զԹուականութիւնն Քրիստոսի՝ եւ ի Բրամանութենէ իբրեւ հերձուած՝ Բուդդայութեանն աղանդ՝ որոյ առաջնորդ եկաց Բուդդա (Գաուտամա Բուդդա, կամ

Սանկհիամանի). սա չնթող գիրս, նմին իրի բուն առաջին կերպարանք վարդապետութեան նորա չեն ծանօթ. եւ յայլ եւ այլ աշխարհս եւ ի ժամանակս՝ ազգի ազգի կերպարանս ունի առանձին։ Բազում ապաշխարութեանցն եւ լքմանց՝ հանգոյն Բրահմանութեան է եւ աւելի եւս, այլ ոչ արտաքին մնքեռնական լքմամբ պահանջէ, այլ ներքին հրաժարումն ի վայելչութեանց, վասն աշխարհաբարութեան զրեթէ եսքիկութեան իմն կարծիս ունի՝ զի ոչ գնէ աստուած արարիչ աշխարհի, այլ վայր ինչ ինքնակաց ի յաւիտենից լի նիւթովք աշխարհաց, յորմէ ելանեն աշխարհք ըստ սահմանեալ ինչ օրինաց, որք եւ յետոյ քակին եւ այլ աշխարհք մի ըստ միոջէ փոխանակ նոցա յառնեն կան։ Նախնայր Բուդդա եւ զբաժանումն առհմից յորս երեւելի եւ հզօր էր Բրահմանացն առհմն, նմին իրի մեծ հակառակութիւն կրէր ի Բրահմանացն մինչեւ յետոյ՝ յետ երկայնժամանակեան կռուոյ Բրահմանեանցն եւ Բուդդեանց, ետեղի սայր բուդդեան վարդապետութիւնն (որպէս թուի ի 6երորդ դարու յետ Քր.)։ Թէպէտ եւ ի Բրահմանութիւնն եւս խառնեցաւ ոչ սակաւ մասն ի Բուդդայութենէ, սակայն ընդ ամենայն առաջակողմն Հնդկաց աշխարհին՝ ի Սէյլան կղզւոջ եւեթ կայ մնայ անաղատ Բուդդայութիւնն. այլ փոխանակ այնր սակաւ տարածեալ ձգեցաւ ի ներքին Հնդիկս եւ ի մեծ մասն Արեւելեան աշխարհին՝ մերժեալ զկրօնսն Կոնֆուկիոսի, եւ անտի ածուէր ի Ճապոն։ Ի Տիբէտ եւ ի Նեպալ յետ երկայնաձիգ կռուոյ՝ յետոյ ուրեմն շահեալ կալաւ միահեծան յ12երորդ դարու յետ Քր.։—Այժմու Բուդդայականք առաւել իմն են, միայն քրիստոնէութիւնն յաղթէ նոցա բազմութեամբ. զաստուածութիւնն իբրեւ անցեալ իմն ի գոյացութիւն Լամային (այս ինքն քրմապետին իւրեանց) համարին, եւ ի նմա պաշտեն զաստուած. երեք գլխաւոր Լամայք են՝ մի ի Լասսա, մեւսն ի փոքր Տիբէտ, եւ երրորդն ի Մոնգոլս։ Պաշտեն առհասարակ Չինէացիքն զպատկեր Բուդդայ՝ զոր նոքա Փօ կամ Փասս անուանեալ կոչեն։

73

Զենդիկ կամ Արեաց ազգին՝ որոյ գլխաւորք Բաքտրիացիք, Մարք եւ Պարսիկք էին, կան կրօնքն (Աւեստան) ի գիրսն Զրադաշտայ։ Յայտնի իսկ երեւի թէ սոցա եւս կրօնք յառաջին բնութեան իմն կրօնք լեալ են, այս ինքն մանաւանդ պաշտօն լուսոյ եւ հրոյ հանդերձ արեգակամբ եւ լուսնով եւ աստեղօք. այլ Զրադաշտ (իբրեւ 8 դարուք յառաջ քան զՔր.) մար կամ բակտրիացի յարդէած զկրօնս նոցա ի մտաւոր ինչ եւ մանաւանդ ի բարոյական կերպարանս։ — Բուն գլխաւոր էութիւն, առաջին հիմն ամենայն իրաց է Զրուան Ակարան, ուստի եւ յաւիտենական, աներեւոյթ,

անձանօթ. ի նմանէ յառաջ քան զվերջին ժամանակս բնակեալ են երկու նախաւոր էութիւնք՝ Արամազդ (Աւրամազդա) նախաւոր բարի եւ սկիզբն ամենայն բարութեան, եւ Խարաման կամ Արհմն՝ նախաւոր չար եւ սկիզբն ամենայն չարաց իրաց: Երկոքին եւս եղեն արարիչք, եւ իբրեւ հակառակ էութիւնք՝ երկոքին նախ արարին ոգիս. Արամազդ կամ Որմիզդ արար նախ զեւթն Ամշասպանդս (իշխանս լուսոյ) որ պատեալ կան զաթոռով նորա, ապա քսան եւ ութ Իզատս (Իզէտ), որոց գլխաւոր Միթր կամ Միհր է, որք առաջնորդութեամբն Արամազդայ փարեն զերջանկութիւն ժամանակի եւ աշխարհի, յետոյ ուրեմն զանթիւ զանհամար Ֆերուէրան կամ զհրեշտակս (Ֆերիշթէ) որ են պաշտպանիչք իւրաքանչիւր էութեանց, քանզի իւրաքանչիւր էութիւն ունի մի մի ի նոցանէ: Հակառակ Որմզդայ արար եւ Արհմն բազմամբոխ գունդս ոգւոց՝ զԴեւսն: Այս է կարգ ոգւոցն:

Իսկ նիւթական աշխարհս է արարած Որմզդի. քանզի այսպէս խօսի որոշեալ եւ սահմանեալ էր թէ Որմիզդ զառաջին 3000 ամն միայն ինքն թագաւորեսցէ, եւ ի ժամանակին յայնմիկ ած նա ի գոյ զերկինս եւ զլուսաւորսն եւ զաստղերսն: Զսերմանս ամենայն կենդանեաց՝ զմարդկան եւ զգազանաց եւ զանկոց անբաժնեալ եղեալ էր յառաջնում ցուլն Աբուդադ, որ նշանակ զօրութեան է, բայց անդէն սպառ. երկրորդ շրջան 3000 ամաց յորում ժամանակի եւ Արհմն եւս առ իշխանութիւն տիրելոյ ընդ Որմզդի: Արդ եմուտ Արհմն ի թագաւորութիւն անդր լուսոյ, սպան զցուլն առաջին, թէպէտ եւ ապրեցուցին Իզատքն զսերմանս կենդանեաց եւ թողին բուսանել, սակայն Արհմնն յայլ եւ այլ կերպարանս գազանաց մտեալ եւծ ապականեաց զբարւոք արարածսն, եւ ած խաւար զամենայնիւ՝ մոլորեցուցեալ եւ զմարդն կերպարանօք օձի, եւ զայլ եւս արարածսն ապականեալ խառնզարեաց անսանձելք եւ բանջարոք թունաւորօք: Յայնմ ժամանակէ հետէ յամենայն իրս՝ ընդ բարւոյն խառն է եւ չարն, եւ առեալ ի նոսա մարտ պատերազմի բարւոյն եւ չարի, եւ խառնմանքն այնուիկ եւ կռուով անկաւ ամենայն ընդ անցաւորութեամբ եւ ընդ մահուամբ: Սակայն մարդկան՝ որ հաւատարիմ կան ի ծառայութեանն Որմզդի, հրեշտակք նորա օգնական լինին ի պատերազմի զոր ընդ չարին ունին. ընդունին զոգի նորա ի մահուն եւ անցուցանեն ընդ կամուրջն Չինուադ՝ ի բնակութիւնս երանելեացն, ուր Որմիզդ արդարն դատաւոր տայ իւրաքանչիւր ըստ գործոցն երանութիւն. նմին հակառակ ոգիքն այնոցիկ որ զԱրհմնն պաշտեն՝ յափշտակին ի դիւաց եւ տարեալ լինին ի դժոխս (Տուզախ): Յետ անցելոյ պատերազմին ցառհմանեալ ժամանակն, երթայ եւ զօրանայ բարին յաղթութեամբ, լինի փոփոխումն համօրէն արարածոց, յառնեն մեռեալք, հուրն հրդեհէ զամենայն տարերս, այրէ զա-

ամենայն դատապարտեալն, յետսուստ ուրեմն եւ Արհմն առաջ-նորդութեամբ սրբեալ՝ Որմիզդ եւ Արհմին միաբանեալ առնեն յաշտ բարձրագոյնն աստուծոյ եւ այնպէս ոգիքն առնուն կեանսն յաւիտենականս:

Ընդ այսմ զրադաշտական վարդապետութեան կան խառն եւ գործական ինչ հրամանք. յառաջ քան զնոսա առէպ թելա-դրութիւն առ ներքին սրբութիւնն ի խորհուրդս, ի բանս եւ ի գործս, եւ դրդիչ եւ յորդորիչ ի դոյն՝ այսպիսի իմն պատճառք ընծային թէ սրբութեամբն այնուիկ նման լինի մարդն Որմզդի եւ նմա-նող Ազատաց նորա, ապա թէ ոչ անկանի ընդ բանութեամբ Արհ-մենին: Համեմատ իմն ասին են եւ պատուէրք վասն արտաքին սրբութեան առ հասարակ յամենայն կեանս, մանաւանդ ի յաշտն առնել եւ առաւել ի պահել սուրբ զնուիրական կրակն, որ հա-մարեալ էր նշանակ զօրութեանն Աստուծոյ եւ պատարագ արժանաւոր քան զամենայն պատարագս. յետ հրոյ սուրբ է մա-նաւանդ եւ ջուրն, զոր ընդ հրոյ խառնել մեղք էին, բայց նոյն ջուր զամենայն անսրբութիւնս զկամայն եւ զակամայ ջնջէր: — Բուն գործք պաշտաման ըստ պատուիրանաց գրոցն Զրադաշ-տայ էին ընծայք ի բերոյ երկրի, ծառոց եւ անասնոց եւ այլոց նոյնպիսեաց, բայց զենումն զոհից չիք առ Զրադաշտայ. ընծայքն մատչէին իբրեւ գոհութիւն առ Որմիզդ՝ տուիչ ամենայն բարու-թեան. շնորհակալութիւն հանդերձ չափաւորութեամբ եւ մա-քրութեամբ մեծարոյ յոյժ էր յաչս Պարսից, մինչեւ յիրս ինչ յանցանել ուրուք ըստ նոսա՝ կրէր պատիժս մահու[1]: Իսկ էու-թիւն աստուածեղէն պաշտամանն էր ընթեռնուլ զօրէնն եւ աղօթս. ընթեռնլովն զկենդանի բանն Որմզդի՝ առնոյր պաշտօնեայն Որմզդի զօրութիւն ի գործ բարութեան եւ ի կռիւ ընդ չարին. նոյնպէս աղօթիւքն կոչէին Որմիզդ եւ ոգիքն եւ ինքն եւս Զրադաշտ հան-դերձ ամենեքումբք որ սուրբ իցեն, յօգնականութիւն. եւ ոգիքն Խոստովանու մերժէին. եւ յայն սակս իսկ մատեանն Զենդաւեստայ լի է աղօթիւք վասն ամենայն ժամանակաց:

Այս կրօնք Զանդիկ ազգին երկուք մեծամեծ առաւելութեամբք քան զամենայն իսկ հեթանոսական կրօնսն ընտիր եւ բարձրա-գոյն գտանին հոգեւոր—բարոյականն եւ բարոյական նկարագրաւ, որով լի է համօրէն վարդապետութիւնն այն: Այլ այս իսկ են աղէտք՝ զի յայնմ յատակութեան չմարթէր ռամկին լինել դիւրահաս, յայն սակս իսկ առ Հերոդոտայ եւ առ այլոց մատենագրացն Յունաց ոչ զկրօնսն Զենդաւեստայ՝ այլ զկրօնս ռամկաց ի մէջ Պարսից գտա-նեմք. յորում թէպէտ եւ զվարդապետութիւնս եւ զսկզբունս զրա-դաշտական գրոցն գտանեմք՝ այլ ընդ քաղդէ կրօնից աւերեալս: Յորժամ Հերոդոտոս ասիցէ[2] թէ ոչ պատկերս դիւց, ոչ մեհեանս,

1 Քսենոփ. Կիւրոս Կրթ. Ա. 2, 7:   2 Հերոդոտ. Ա. 131:

եւ ոչ բագինս ունին Պարսիկք եւ յիմաստութիւն իսկ զերան համարին՝ այն ամենեւին համեմատ գրոցն Զրադաշտի է. իսկ յորժամ ի յառաջադէմ կայս ասիցէ թէ պատուեն զոհիւք զերկինս[1], զարեգակն, զլուսին, զերկիր, զջուր եւ զհողմս՝ յայտ իսկ է թէ զԱրամազդ զօրս Արմիզդ (երկինքն կամ Զեւսն Հերոդոտոսոյ) իբրեւ ոգիս պաշտպանիչս արեգական եւ լուսնի եւ աստերց կացուցեալ էր առընթեր, աստուածացուցեալ իսկ են: Նոյնպէս եւ այն թէ զոհս զենուն Պարսիկք[2], եւ ըստ Քսենոփոնեայ[3] երկնաւորն Արամազդայ՝ զենուն ցուլս եւ Միհրն աստուածոյ (արեգական)՝ երիվարս, այն չէ ըստ զրադաշտական մատենից այլ ըստ ժողովրդեան կրօնից: — Այլ նախն հակառակ յորժամ ասիցէ Հերոդոտոս թէ չէ համարձակ ումեք ի Պարսից զոհել առանց մօտ կալոյ միոյ ի մոգուցն որ զաղօթս ձօնեսցեն ասիցէ՝ ամենեւին համեմատ նոցին գրոց է. որպէս եւ առաքինութիւնքն Պարսից զոր Քսենոփոն եւ Հերոդոտոս[4] մի ըստ միոջէ կարգեն՝ հնազանդութիւն, հաւատարմութիւն, շնորհակալութիւն, եւ մանաւանդ ատելի զգուշութիւն վասն մաքրութեան, վայելչութեան եւ ամօթխածութեան՝ ակնարկեն ամենեւին գրոցն եւ զօրինացն Զրադաշտայ:

74

Ի Հայոց աշխարհին վաղ իսկ (առ Արայիւ) երեւին բազմաստուածութեան կարծիքն տիրեալ[5], եւ նախիրական իսկ քաղաք էր Արմաւիր յորում անկեալ կային սօսիք յԱրամանեկայ, եւ սօսաւիւն նոցա քննէր ի հմայութիւն գուշակութեան հանդերձելոց՝ ի ժամանակս Հայկազանցն[6]: Հին հանգամանք կրօնիցն Հայոց՝ թուին իսկզբանն ուրեմն լեալ մեծաւ մասամբ մօտ ի զրադաշտական վարդապետութիւնն: Զայս ցուցանեն անուանքն մնացեալք ի հին լեզուի անդ մերում. որպիսի ինչ՝ բարձրագոյն էութիւնն անուանեալ կոչի Արամազդ (ըստ Զենդաւեստայ՝ Աուրամազդա). նա է ուրուըն եղնի Եօ Եղեէ[7] (համեմատ վարդապետութեանն Զրադաշտայ). երկուութիւն հոգեղէն էութեանց՝ մի բարի եւ մի չար, առաջնոցն անուն Հրեշտակ եւ վերջնոցն Դեւք (Ֆերիշթէ, Տիվ)[8]: Ոչ գոյին Հայոց եւ մեհեանք[9] միաբան զրադաշտական վարդապետութեանն՝ որով արգելեալ իսկ էր չիշխել փակել զաստուածութիւնն ընդ չափաւոր յարկաւ մեհենից[10]:

Այլ յետոյ առ սակաւ սակաւ եկին յարեցան աստի անտի օտար իսկ պաշտամունք եւ մերժեցին զառաջին յատակագոյն վար-

1 Τὸν κύκλον πάντα τοῦ οὐρανοῦ.
2 Հերոդ. Ա. 132:
3 Քսենոփ. Խրատ Կիւր. Ը. 3, 12:
4 Քսենոփ. Խրատ Կիւր. Ա. 2. Հերոդոտ. Ա. 133...:
5 Խոր. Ա. Գլ. ԺԵ:
6 Խոր. Ա. Գլ. Ի:
7 Ագաթ. Զ. էջ 57:
8 Տես Եղիշ. Բ. էջ 52:
9 Խոր. Ա. Գլ. Թ. էջ 48:
10 Տես ի վեր անդր Համ. 73:

գաղափարութիւնն. Նախ ի կողմանց Փոքուն Ասիոյ՝ յորում երևելի էին պաշտամունք և մեհեանք Արտեմեայ՝ որ յԱրեաց և ի Հայոց յետ ընդունելոյ նոցա զնա՝ անուանէր Անահիտ։ Երկրորդ-անգամ՝ ի սեպհական պաշտամանց Թագաւորացն Պարթևաց, առ որոց եղծեալ և խանգարեալ էր վաղ պաշտօնն զրադաշտական, և յետոյ առաւել ևս խառնակեցաւ ի Յունացն դիցաբանութեանց, որոց պատկերքն ևս՝ հանդերձ քրմօքն նոցա ածան ի Հայս։ Երբեւ ասար ինչ գեղեցիկ առաքեաց Արտաշէս Ա. ի Փոքրն Ասիոյ զճարտարագործ պատկերս Յունաց[1]։ Նախ Աշտիշատ, ապա Անի և Թիլն և Երէզ և Բագայառիճ, յետոյ նոր քաղաքն Բագաւան կամ Դիցաւան՝ եղեն քաղաքք նուիրականք և ունէին քուրմս իւրաքանչիւր, և բազում անգամ եղբարք կամ որդիք թագաւորաց առնոյին ի թագաւորէ զպատիւ քրմապետութեան ի վերայ ամենայն պաշտամանց աշխարհին՝ յետ անկանելոյ ի պատուոյ անտի տոհմին Վահունեաց որ ժառանգութեամբ առեալ ունէին զպատիւ քրմապետութեանն։ Ի մեծամեծ ինչ իրս՝ ուխտաւոր լինէին թագաւորք յերևելի բագինս. էին նուէրք նոցա ցուլք և նոխազք սպիտակք, ձիք և ջորիք նոյնպէս սպիտակք զարդարեալք ի զարդ ոսկի և արծաթի, պսակք ոսկիք, զոհարանք արծաթիք և անօթք ականակապք և հանդերձք երևելիք[2], և երբեմն պսակք ծաղկանց կամ թաւ ոստք ծառոց[3]։

— Գլխաւոր դիք Հայոց էին

1. Արամազդ կամ Արին Արամազդ՝[4] Հայր դիցն ամենեցուն[5], համարեալ էր գլխաւոր և իբրև սեպհական իմն դիք թագաւորացն Արշակունեաց։ Ամուր քաղաքն Անի՝ յորում էր (ողոմպիական) պատկեր նորա[6], էր նիստ քրմապետացն Հայոց[7] յորում և զգործս թագաւորացն գրէին ի մատեանս, ուստի եղեն մեհենական պատմութիւնքն[8], էին անդէն և գերեզմանք թագաւորաց[9], որպէս և Բագաւանն գերեզման էր քրմապետաց յետ շինելոյ ատանիս այսորիկ։ Քանզի Տիգրան Բ. ի պատիւ եղբօրն իւրոյ Մաժանայ քրմապետի՝ կանգնեաց ի վերայ շիրմի նորա ի Բագաւան մեւս ևս պատկեր (վանատուրն) Արամազդայ, զի հիւրք ի զոհից անտի նորա վայելեսցեն և տացէ նոցա անդէն ընդունելութիւն, յայն սակս անուանեալ կոչէր պատկերն այն Դիցն վանատուր[10]։ Իսկ արքայ Վաղարշ կարգեաց անդէն տօն աշխարհախումբ իսկզբան ամի նորոյ՝ ի մուտս Նաւասարդի, և վայելէին ի բազմապատիկ նորոց պտղոց տարւոյն, նմին իրի կոչէր այնմ պատկերի մեւս ևս անուն՝ Դիցն Ամանորայ[11]։ — Էր մեւս ևս (ամ-

1 Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ։
2 Ագաթ. Ա. էջ 30։
3 Ագաթ. Ե. էջ 45։
4 Ագաթ. Զ. էջ 57. ԺԲ. էջ 102։
5 Ագաթ. ՃԲ. էջ 586։
6 Խոր. Բ. Գլ. ԺԴ. էջ 199։
7 Խոր. Բ. Գլ. ԾԳ. էջ 273։
8 Խոր. Բ. Գլ. ԽԸ. էջ 261։
9 Ագաթ. ՃԲ. էջ 586։
10 Խոր. Բ. Գլ. ԿԶ. էջ 300։ Ագաթ. ՃԺԲ. էջ 620։
11 Խոր. անդ։ Ագաթ. ՃԺԲ. էջ 619։

պրոպայքն) պատկեր Արամազդայ առ Վիրս, որում այգուն այգուն ելեալ ի տանիսն երկիր պագանէին մարդիկն[1]:

2. Անահիտ կամ Անահիտ տիկին, ծնունդ Արամազդայ, մայր ամենայն զգաստութեանց[2], փառք ազգին Հայոց եւ կեցուցիչ[3], շունչ եւ կենդանութիւն աշխարհին Հայոց[4]. սորա պատկեր կայր կանգնեալ յԵրէզն աւանի Եկեղեաց[5], եւ յոյժ իմն ջերմագոյն էին ի պաշտօն բագնի նորա. Թագաւորքն Հայոց առաքեալ խնդրէին առողջութիւն ի հիւանդութեան իւրեանց[6], եւ առաքէին ի գոհութիւն յաղթութեանցն պատարագս[7]: Ոչ միայն գաւառականքն այլ եւ օտարք դնէին պատիւ պատկերին այնմիկ, եւ կայսերք եւս Հոռոմոց, նմին իրի էր մեծագանձ յոյժ մեհեանն[8]: — Էր միւս եւս պատկեր Անահտայ յԱշտիշատ պղնձաձոյլ ոսկեզօծ[9], յայն սակս իսկ անուանեալ կոչէր անդէն Անահիտ՝ ոսկեծին ոսկեմայր դիք, կամ ոսկիհատ ոսկիամայր դիք[10]:

3. Վահագն, քաջն Վահագն (որդի Տիգրանայ Ա. նահապետ ցեղին Վահունեաց, հռչակեալ յերգս վիպասանացն Գողթան[11]). զսա նոյն իմն համարեցան Վահունիքն ընդ Հերակղեայ վասն նմանութեան ինչ իրիք եղելոյ ի գործս, նմին իրի գտեալ զպատկերն Հերակղեայ կանգնեցին յիւրեանց կալուածին յԱշտիշատ Տարօնոյ[12]. մեհեան նորա որ անուանեալ կոչէր Վիշապաքաղն Վահագնի՝ էր մի յերեցունց մեհենիցն Աշտիշատու, որ անուանեալ կոչէր Վահէվահեան մեհեան, եւ էր սա մեծագանձ յոյժ, քանզի բազում նուէրք մեծամեծ թագաւորացն ձօնեալ էին անդ, եւ էին յաշտից տեղիք պատրաստական էր թագաւորացն Հայոց[13]:

Բաց յերեցունց աստի էին եւ այլ եւս դիք: 1. Դիք ինչ սովորական ազգին Արեաց՝ Տիւր անուն որ համեմատ իմն Ապողոնի որոյ պատկերն ածեալ էր յԱրտաշէսէ Ա. ի Հայս[14]. եւ համարեալ էր սա իբրեւ յայտնիչ կամացն Արամազդայ եւ ցուցիչ երազոց եւ պաշտպանիչ դպրութեան եւ ուսմանց, նմին իրի եւ մեհեան նորա որ էր ի վերայ ճանապարհին Արտաշատու[15] (զի փոխեալ էր անդր պատկերն Ապողոնեայ որ էր նախ յԱրմաւիր եւ ապա ի Բագարանի) անուանեալ կոչէր Դիւան դրչի Արամազդայ, կամ ուսման ճարտարութեան մեհեան[16]: 2. Մհրա-

1 Խոր. Բ. Գլ. ՁԶ. եր 346:
2 Ագաթ. Ե. եր 48:
3 Ագաթ. Ե. եր 47:
4 Ագաթ. Զ. եր 57:
5 Խոր. եր 189: Ագաթ. Ե. եր 45. ՃԲ. եր 587:
6 Խոր. Բ. Գլ. Կ. եր 284:
7 Ագաթ. Ա. եր 29 — 30:
8 Պլուտարք. ։ Պիղծ. Ե. 24: Դիոն Կասս. ԼԶ. 31:
9 Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ. եր 181:
10 Ագաթ. ՃԺԴ. եր 603:
11 Խոր. Ա. Գլ. ԼԱ. եր 126 — 127:
12 Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ. եր 182:
13 Ագաթ. ՃԺԴ. եր 602 — 603: — Զայսց երից տաճարաց օգնականութիւն մաղթէր Տրդատ ի վերայ Հայոց աշխարհին. «Լիութիւն պարարտութեան յարգոյն Արամազդայ, խնամակալութիւն յԱնահիտ տիկնոջէ, եւ քաջութիւն հասցէ ձեզ ի քաջէն Վահագնէ»: Ագաթ. ԺԲ. եր 102:
14 Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ. եր 181 — 182:
15 Խոր. Բ. Գլ. ԽԹ. եր 262. Համեմատ Ագաթանգեղեայ ՃԶ. եր 580:
16 Ագաթ. անդ:

կան գիրք, աստուածութիւն իմն Երկոց համեմատեալ Հեփեստոսեայ դիցն Յունաց, որոյ պատկեր ածաւ ի Հայս[1], եւ էր նորա մեհեան ի Բագաւանի կամ ի Բագայառիճն[2]: Ի բագին նորա վառէր հուր, եւ ի տիրել Սասանեանն Արտաշրի (ամս 26) ի վերայ աշխարհին Հայոց, հրամայեաց անշէջ պահել զհրատն[3]: 3. Նանէական գիրք՝ որ համեմատէր Աթենասայ որոյ պատկերն նոյնպէս ածեալ էր ի Հայս ի Յունաց անտի[4], եւ էր մեհեան նորա ի Թիլն աւանի[5]: 4. Աստղիկ՝ որ համեմատէր իմն Ափրոդիտեայ որոյ եկեալ էր նոյնպէս պատկեր ի Հայս[6], եւ էր նորա մեհեան յերկքմեհենեան քաղաքին Աշտիշատ, անուանեալ Սենեակ Վահագնի, առընթեր մեհենին Վահագնի[7]: 5. Բարշամին գիրք՝ որ օտար իմն ի յունական դից թուի, զորոյ զպատկերն գտեալ ի Միջագետս Տիգրան Բ. առաքեաց տանել դնել յաւանին Թորդան, եւ կոչէր Սպիտակափառ դիք[8], քանզի նիւթ պատկերին էր փղոսկր, բիւրեղ եւ արծաթ[9]:—Նեբուռ կամ Նաբող, Բէլ, Բաթնիքաղ, Թարաթա աստուածքն իմն սեպհական դիք էին զորս Աբգար պաշտէր յԱսորւոց միջի[10]:

75

1. Արդարեւ մեծ է եւ անհնարին այսչափ խոստովանս եւ ապաշխարութիւն մարդկութեան. սակայն չէր ինչ անդէպ Աստուծոյ՝ (յետ տալոյ մարդկան միանգամ խելքբանէ օժիտ՝ զբնական լոյսն կամ զաստուածական պատկերն, զորում չէր իսկ հնար՝ ամենեւին շիջանել կամ ջնջել, հանդերձ նախատոր յայտնութեամբն) թողուլ այսպէս ապարէզ ծորդիկողջն խնայողութեանն եւ ողորմութեան՝ ընթանալ իւրաքանչիւր ազգի եւ ժողովրդեան ընդ ճանապարհս իւրեանց, որպէս սովոր իսկ է եւ միում միում ի մարդկանէ տալ թոյլ, սպասեալ հասանելոյ ժամանակին՝ յորում յետ մեղացն՝ զչափ առեալ ամենայն դժնդակացն որ ի մեղաց անտի ծնանիցին, եւ թէ որչափ անձեռնհաս իցէ մարդն առնել ինքնին մեղացն դարման՝ լուսաւորագոյն խմասցի զանձինն մեղաւորութիւն եւ առցէ զնա ցանկութիւն փրկութեանն ի ձեռն Աստուծոյ եւ շնորհացն նորա: — Արդ ընդ ճանապարհն՝ յորում բնաւորեալն առաջնորդութեամբ խնդրելոյ եւ գտանելոյ էին մարդիկ զԱստուած՝ յայս կատարած եկեալ հասանէին[11]:

1 Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ. էջ 183:
2 Ագաթ. ՃԺ. էջ 590:
3 Խոր. Բ. Գլ. ՀԷ. էջ 333:
4 Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ. էջ 183:
5 Ագաթ. ՃԺ. էջ 587:
6 Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ. էջ 183:
7 Ագաթ. ՃԺԴ. էջ 603:
8 Ագաթ. ՃԲ. էջ 585:
9 Խոր. Բ. Գլ. ԺԴ. էջ 190. Բարշամին նոյն թուի ընդ Բաալշամինայ՝ զորմէ ասէ ինքն Խորենացին (Ա. Գլ. ԺԴ. էջ 72) թէ աստուածացուցեալ պաշտեցին Ասորիք:
10 Տես Խոր. Բ. Գլ. ԻԷ. էջ 214:
11 Գործք ԺԷ. 26. "Արար ի միոջէ արենէ զամենայն ազգս մարդկան՝ բնակել ի վերայ երեսաց ամենայն երկրի. հաստատեալ կարգեալ ժամանակս . . . խնդրել զԱս-

2. Նմին իրի եւ Աստուած՝ վասն գլխաւոր կրօնին եւ պաշտօն ճշմարիտն Աստուծոյ պահելոյ «ի տուներս անդ մահու», որ երթայրն եւ թանձրանայր, ընտրեալ զատոյց կանխագոյն զայր մի բարեպաշտօն առաքինի՝ որ ամենեւին հաւատարիմ էր նմա, եւ արար զնա նահապետ ազգի միոյ՝ զոր առաջնորդեալ տանէր Աստուած ընդ ճանապարհ յայտնութեան դէմ ընդ դէմ ճանապարհին բնութեան՝ ընդ որ հեթանոսքն գնային, զի ի նմին պահեալ կրօնիցն ճշմարտութեան՝ ի սահմանեալ ժամանակի անդ պատրաստութեան սփռեսցի յամենայն ազգս : Այս ազգ է՝ Եբրայեցւոց կամ Իսրայելացւոց ազգ :

Այսպէս հարկ էր այսմ ազգի իբրեւ ուրոյն ազգ՝ առանձինն տոհմային յօրինուածութիւնս ունել. բայց սակայն այն ամենայն յօրինուածութիւնք նորա երկկերպի իմն կերպարանս ունէին. մի տոհմայինն՝ վասն մօտաւորն ժամանակի, եւ միւս եւս ընդհանրական՝ վասն հանդերձելոց. յամենայնի եւ ի բնաւ ի որ տուեալն լինէր ազգին այնմիկ՝ կայ անդէն առ նմին եւ խոստումն յաւիտենից ինչ, մտաւորն՝ յղի է միշտ հանդերձելովն. ընդ ամենայն իսկ պատմութիւն ազգին ընթանան առակք եւ մարգարէութիւնք առ յապա ինչ եկելոց իրաց, յորոց յայտ իմն է թէ ոչ վասն իւր ինչ է ազգն այն՝ այլ վասն հանդերձեալ ինչ ժամանակի : — Նմին իրի կայ մնայ պատմել մեզ թէ որպէս նմա արար Աստուած յանձն պահել զնախատուր ճշմարիտ կրօնն, եւ նորովք յայտնութեամբք աճեցոյց եւ նորիմբք անդէն առանց միջնորդի պատրաստեաց ի ճշմարիտ եւ ի կատարեալ կրօնն եւ ի փրկութիւն մարդկան : Այլ իբրեւ երկրորդին եւս Քրիստոսի անդէն ի մէջ Իսրայելի արգեամբք երեւեցան, եւ քարոզք եւս կատարելոյն կրօնից՝ պատգամաւորքն փրկութեան ի միջոյ անտի ազգին այնորիկ ելին՝ միաբան կանխասացութեանցն եւ համեմատ իրացն բնութեան՝ ինքն ազգն եւ ամենայն յօրինուածութիւնքն նորա եւ պաշտամունք դադարեցին :

տուած, զի Մերկեա ընկեցին զնա ի փրկանցեն» : — Հռոմ. Ա. 19 — 23. «Գիտութիւնն Աստուծոյ յայտնի է ի նոսա, քանզի Աստուած իսկ յայտնեաց նոցա, զի աներեւոյթք նորա ի սկզբանէ աշխարհի արարածովքս իմացեալ տեսանին . . . զի ոչ գտանիցեն ամենեւին առ ի պատասխանի . . . նանրացան ի խորհուրդս իւրեանց եւ խաւարեցան անմտութեամբ սիրտք նոցա . . . փոխեցին զփառս անեղծին Աստուծոյ՝ ի նմանութիւն պատկերի եղծանելի մարդոյ եւ թռչնոց եւ չորքոտանեաց եւ սողնոց» . . . :

ԺՆ

Եբրայեցիք · 2000 — 560 ։

Աղբիւրք · Մատենագրութիւնք Եբրայեցւոցն որ ի գիրս սուրբ Հաւատոյն յեղեալ տան լուսաւորութիւն պատմութեանց այլոց ազգաց՝ անձնւքն. սոսա եւ ճիշդ են ի պատմել զկրօն ազգին իւրեանց ընդ ամենայն իսկ Հին կտակարանն, յորում բովանդակեալ կան իբրեւ արգասիւ տասնեւհնգեկենչ կամ կանոնական գիրք՝ (ըստ վճռոյ տրիդենտական ժողովոյ՝ գում. Դ.) 5 գիրք Մովսիսի, Յեսու, Դատաւորք, Հռութ, 4 գիրք Թագաւորաց (յորոց առաջին երկուքն կոչին Նաեւ Ա. եւ Բ. Սամուէլ, եւ վերջինքն Ա. եւ Բ. Թագաւորութիւնք), 2 գիրք Մնացորդաց, առաջին եւ երկրորդ գիրք Եզրի, յորոց յետինն անուանեալ կոչի Նեեմիա, Յովբիթ, Յուդիթ, Եսթեր, Յոբ, Սաղմոսարան Դաւթի 150 սաղմոսք, Առակք Սողոմոնի, Ժողովող (կամ Եկղեսիաստիկէս), Երգ երգոց, Իմաստութիւն, Յեսու Սիրաքայ (կամ Եկլեսիաստիկոս) որոց վերջին պատմական գլուխքն ԽԲ — ԾԱ. պարունակեն ի մասին թարգմանութեանն, Եսայի, Երեմիա հանդերձ Բարուքաւ, Եզեկիէլ, Դանիէլ, եւ 12 փոքր Մարգարէքն (այս ինքն որոց մնացեալք մարգարէութեանն փոքր են), առաջին եւ երկրորդ գիրք Մակաբայեցւոց ։ Մնացեալ գիրք ինչ չեն մտան զկոյս սրբոց, սակայն մարթ է նոցա մարգկեղէն հաւատս ընդունել, որպէս՝ երրորդ գիրք Մակաբայեցւոցն այլովքն հանդերձ ։ — Յետ գրոց սրբոց՝ նշանաւոր իմն են վասն Եբրայեցւոց պատմութեան՝ գիրք Փղաւեայ Յովսեպոսի (ծնեալ յԵրուսաղէմ յամի 37 յետ Քր.) եւ Փիլոնի Եբրայեցւոյ (ծնեալ յԱղեքսանդրիա յամի 25 յառ Քր.)։ Առաջինն են գիրք եբրայական հնախօսութեանց ի 20 դպրութիւնս, յորում զպատմութիւն Հրէից հասուցանէ ց12երորդ ամ Ներոնի կայսեր. գործեալ պատմութիւն հրէական պատերազմին յԷ դպրութիւնս, եւ գործեալ գիրս ընդդէմ Ապիոնի, յորում ընդդէմ հակառակորդաց հնախօսութեանն իւրոյ՝ ջանայ ցուցանել թէ բազումք ի մատենագրաց ազգացն օտարաց՝ վկայեսցեն երեւելի գէպս հին եբրայական պատմութեանն՝ անձնւքն միաբան ընդ նախնական գրոց ազգին իւրոյ պատմեն։ — Որպէս Յովսեպոսն նոյնպէս եւ Փիլոն էր որդի քահանայի։ Երեւելիք ի գրոց նորա որ ի հնախօսութիւնս Եբրայեցւոց հային, են Վարք Մովսիսի, Վասն աշխարհարարութեան, Վասն 10 հրամանաց, Վասն Թլփատութեան, Վասն անասնոց որ ի զոհս էին, Վասն այլ եւ այլ օրինացն պատուիրանացն, Հակառակ Փղակկոսյ կուսակալի։ — Յետ սոցա՝ Թալմուդքն Հրէից Երուսաղէմացւոց եւ Հրէից Բաբելոնացւոց. բայց մանաւանդ Բաբելոնացւոցն, յորում կան աւանդութեանք մեկնութիւնք, եւ յաւելուածք բովանդակիչք մովսիսեան օրինացն յորս խառնեալ գտանին եւ բազում լուսաւորութիւնք ի տեղեկութիւն բարուց եւ սովորութեանց հնոցն Հրէից, թէպէտ եւ բազում ինչ եւս անօգուտ եւ առասպելական խառն է։ — Նա եւ հեթանոսացն մատենագիրք ոչ սակաւ յիշատակ թողուն զԵբրայեցւոց, որպէս Բերոսոն (Գիրք ԺՁ. ի կատարած կայս), Դիոդորոս Սիկիլ. (Մատեն. Գ. Գլ. 40, եւ ի ժողովածոյ հատուածս. Գիրք ԼԴ, Խ.), Տակիտոս (Պատմ. Ե. 1.), Դիոն Կասիոս (ԼԷ. 17.), Յուստինոս (ԼԶ. 2.), Աղեքսանդրոս (առ Եւսեբ. ի պատրաստ. աւետար. Թ. 27.)։ Զի թէպէտ եւ արհամարհանօք իմն հայեին նոքա ընդ ազգն հրէական եւ ի ճշմարիտ գիրանից եւ զրպարտանաց նորա անհանճար ինչ իրս համարէին ի նոսին գտանել, սակայն վասն աշխարհագրութեան եւ բնական պատմութեան եւ վաճառականութեան հրէական ազգին ունին ինչ ինչ կարեւոր։

Պատմութիւն Նահապետաց. (2000 — 1700)։

76

Յամի իբրեւ 2000 յառաջ քան զՔրիստոս մեռաւ Նոյ ամաց 950, եւ յամի իբրեւ 1990 ծնանէր Աբրահամ յՈւռ ի Քաղդեացւոց աշխարհին։ Կարգէր զայր նա ի Սեմայ եւ տասներորդ

էր նա ի Սեմայ, եւ ի Փաղեկայ որդւոյ Եբերայ՝ վեցերորդ, եւ էր նա ուստր Թարայի եւ եղբայր Նաքովրայ եւ Առանու[1]: Եւ տոհմն եւս նորա ձգեալ ի հասարակաց ապականութենէն ծառայէր կռոց յետ ազգաց իւրոց. բայց ինքն Աբրահամ հաւատարիմ էր Աստուծոյ ճշմարտի, եւ առեալ հրաման յԱստուծոյ խաղայր ամենայն տամբն իւրով ի Խառանէ ի Միջագետս պանդխտել անդ[2]:

Անդ կոչեաց Աստուած զԱբրամ. «Ել, ասէ, դու յերկրէ քումմէ եւ յազգէ քումմէ եւ ի տանէ հօր քոյ, յերկիր զոր ցուցից քեզ: Եւ արարից զքեզ յազգ մեծ. եւ օրհնեցից զքեզ եւ մեծացուցից զանուն քո. եւ եղիցես օրհնեալ: Եւ օրհնեցից զօրհնիչս քո, եւ զանիծիչս քո անիծից. եւ օրհնեսցին ի քեզ ամենայն ազգք երկրի»: Անսայր Աբրամ հրամանացն Աստուծոյ եւ յ75 ամի հասակի իւրոյ առեալ զՍարա կին իւր եւ զՂովտ զորդի եղբօր իւրոյ Առանու՝ եւ գնաց յերկիրն Քանանացւոց եւ եկին անդ տեղիս արօտոյ խաշանցն (1920): Եւ անդէն երեւեալ Աստուծոյ ի տեսլեան գիշերոյ՝ ասէ ցԱբրամ. «Զաւակի քում տաց զերկիրդ զայդ»: Եւ Աբրամ կանգնեաց սեղան Տեառն (մօտ ի Լուզ) մատուցանել նմա պատարագս եւ գոհանալ զնմանէ, եւ շրջեցաւ խաշամբքն յերկրին անդ աւետեաց[3]: Ապա ճանապարհ առար նա եւ յաշխարհն Եգիպտացւոց հանդերձ Սարայիւ ի ժամանակի սովոյ իրիք, եւ դարձաւ այսրէն՝ մերժեալ իմն ի Փարաւոնէ որ պատուհասեցաւ յԱստուծոյ յանուրջս վասն կամելոյ առնուլ իւր զգեղեցիկն Սարա[4]: Պատկեր իմն էին այն անցք այնր ամենայնի՝ որ անց յետոյ ընդ զաւակն նորա:

77

Յաճախեցին Աբրամու անդեայ եւ արծաթ եւ ոսկի՝ օրհնութեամբն Աստուծոյ. նոյնպէս մեծացաւ եւ եղբօրորդի նորա Ղովտ: Սմին իրի երկիրն որ ի կողմանս Լուզայ (Բեթելայ) էր՝ անձուկ էր, մանաւանդ զի Փերեզացիք բնակեալ էին անդ, եւ լինէր այնուհետեւ կագ եւ կռիւ հովուացն Աբրամու եւ Ղովտայ ընդ միմեանս: Ասէ յայնժամ ցնա խաղաղասէրն Աբրամ. «Մի՛ լիցի, կռիւ ընդ իս եւ ընդ քեզ, եւ ընդ հովիւս իմ եւ ընդ հովիւս քո. զի արք եղբարք եմք մեք: Ո՞չ ահաւասիկ երկիրդ ամենայն առաջի քո է, մեկնեաց յինէն. եթէ դու յահեակ՝ ես յաջ. եթէ դու յաջ ես յահեակ»:

Ընտրէր առնոյր Ղովտ զկողմն հարաւոյ արեւելից Յորդանան գետոյ զերկիրն պտղաբեր, անասնասնոյց եւ ջրարբի, զհովիտն Ադամոց կամ Սեգդիմայ (իբրեւ 12 մղոն յերկայնութիւն եւ 5 մղոն

1 Ծնն. ԺԱ. 10...:
2 Ծնն. ԺԱ. 31. ԺԲ. 7:
3 Տես Ծնն. ԺԲ. 1 — 9:
4 Տես Ծնն. ԺԲ. 10 — 20:

ի լայնութիւն), ուր էին քաղաքք Սոդոմ, Գոմոր, Ադամա, Սեբոյիմ եւ Բաղա (Սեգովր), որոց տիրէին մի մի թագաւորք: Զայս ոչ բուռ գործոց հօրեղբօրն իւրոյ խնամութեամբ ինչ եւ ազնուական մտօք գործեաց Ղովտ, եւ սկսաւ իսկ տարջանալ յետ սակաւ ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ:

Բայց Աբրամու երկրորդեաց Աստուած զաւետիսն իւր թէ «Զամենայն երկիրդ զոր տեսանես դու, քեզ տաց զդա եւ զաւակի քում մինչեւ յաւիտեան: Եւ արարից զզաւակ քո իբրեւ զաւազ երկրի (որ ընդ թիւ ոչ մտցէ), եւ արդ արի շրջեաց ընդ երկիրդ ... եւ Աբրամ եկն բնակեցաւ առ կաղնեաւն Մամբրէի, որ է ի Քեբրոն. եւ շինեաց անդ սեղան Տեառն Աստուծոյ»[1]:

Յետ սակաւ ինչ միոյ զրգռէր Սոդոմացւոց պատերազմն, առաջին ի պատերազմացն զոր գիրք յիշատակեն (1910): Քոդողագոմոր արքայ Եղամայ (Եղիմայիսայ՝ ի Պարսից աշխարհէն) եւ ի մասն պատերազմի հանդերձ թագաւորօքն Սենաարայ՝ (երկրին որ ի մէջ կայ Եփրատ եւ Տիգրիս գետոց) եւ Եղղասարայ կամ Սեղասարայ (Պոնտոսի), եւ թագաւորաւն Գոյացւոց (այս ինքն ազգաց կամ հեթանոսաց, թերեւս Գաղիլեայ) ի վերայ հնգեցունց թագաւորացն ի ձորն Աղտից, զի երկոտասան ամ հնազանդեալ կային արքա ընդ Նովաւ, եւ այժմ ապստամբեալ յետս կային ի նմանէ: Հար կոտորեաց նա զբազումս ի ցեղիցն Քանանացւոց, եւ ապա խորտակեաց զհինգ թագաւորսն յորոց երկքն փախեան մազապուր ի լերինս, եւ երկուքն՝ թագաւորքն Սոդոմայ եւ Գոմորայ անկան ի գուբս բովոցն կպրոյ որ ի ձորն անդ էին, եւ առ տարաւ զՂովտ ձերբակալ ի Սոդոմայ:

Իբրեւ զուժկան առ Աբրամ հասանէր, վառէր նա զընտածինս իւր 318 այր. միաբանեցին ընդ նմա եւ թագաւորքն հովիւք՝ Աներ (կամ Ենան), Եսքող եւ Մամբրէ դաշնաւորք նորա. պնդեցաւ զհետ նոցա Աբրամ, եհաս ի վերայ նոցա գիշերի, եւ թափեաց ի նոցանէ զեղբօրորդին իւր զՂովտ հանդերձ գերովքն: Եկն ընդառաջ նորա թագաւորն Սոդոմացւոց եւ կամէր տալ նմա զամենայն աւարն, բայց Աբրամ՝ քանզի բուռ քաջութեանն նոյնպէս մեծամեծ էր եւ ըն հաւատովք եւ յուսով առ Աստուած, չառ ինչ ամենեւին յայնպիսեաց, զի միայն ի ձեռաց Աստուծոյ խորհէր եւ ի պատիւ նորա կամէր առնել վարձս եւ պարգեւս, բայց տայր հանել աւարմանն դաշնաւորացն իւրոց[2]:

78

Քանզի չունէր որդի Աբրամ թէ մեծամեծ աւետիքն Աստուծոյ կատարեսցին ի գլուխ ի ձեռն ամուլն Սարայի, մատոյց առաջի

1 Ծնն. ԺԳ: 2 Ծնն. ԺԴ:

Աստուծոյ զորդի հազարապետի տան իւրոյ Եղիազարայ՝ ի ժառանգութիւն։ Բայց ասէր ցնա Աստուած թէ "Ոչ ժառանգեսցէ զքեզ դա, այլ որ ելանէն ի քէն՝ նա ժառանգեսցէ զքեզ։ Հայեաց ընդ երկինս եւ թուեա զաստեղս, եթէ կարիցես թուել զնոսա, այնպէս եղիցի զաւակ քո"։ Հաւատաց Աբրամ յԱստուած եւ համարեցաւ այն նմա յարդարութիւն։ — Եւ յայն սակս իսկ ասաց ցնա Աստուած "Ես եմ Տէր Աստուած քո, որ հանի զքեզ յաշխարհէն Քաղդէացւոց, տալ քեզ զերկիրդ զայդ ի ժառանգութիւն"։

Եհարց ցնա Աբրամ թէ իւ կարիցէ գիտել ճանաչել զայն․ եւ հրամայեաց նմա Տէր մատուցանել պատարագ եւ կատարեաց Աբրամ զհրամանն։ Իբրեւ ի մուտս էր արեւն, անկաւ թմբրութիւն ի վերայ նորա եւ հասանէր ի վերայ նորա ահ խաւարին եւ անդէն լսէր բարբառ զի ասէր․ "Գիտելով գիտասջիր, զի պանդուխտ եղիցի զաւակ քո յերկիր որ ոչ իւր իցէ․ եւ ծառայեցուցեն զնոսա եւ չարչարեսցեն, եւ տառապեցուսցեն զնոսա ամս չորեքհարիւր։ — Բայց զազգն որում ծառայեսցեն՝ դատեցայց ես․ եւ յետ այնորիկ ելցեն այսր բազում ստացուածովք․ ի չորրորդում ազգի դարձցին այսրէն․ քանզի չեւ եւս լցեալ են մեղք Ամովրհացւոց մինչեւ ցայժմ"։ Եդ ուխտ եւ դաշինս Աստուած ընդ Աբրամու յաւուր յայնմիկ եւ ասէ թէ "Զաւակի քում տաց զերկիրդ զայդ ի գետոյն Եգիպտացւոց մինչեւ ի գետն մեծ Եփրատ"[1]։ — Այնու կատարեցաւ ձեւ դաշանցն յաստուածակոյս կողմանէ՝ զի "Ճառագայթք հրոյ անցին յանկարծ ընդ մէջ անդամոցն յօշելոց"․ քանզի այսպէս էր սովորութիւն հնոցն ի հաստատել զդաշինսն մեծամեծս՝ զի ցեղապետքն անցանէին ընդ անդամանթիւս զոհիցն՝ յայտ առնելով թէ այսպէս յօշեսցի ցեղ ի ցեղէցն որ ըստ ուխտն անցանիցէ։

79

Ըստ սովորութեան ժամանակացն այնոցիկ եւ թելադրութեամբ իսկ Սարայի, սա Աբրամ զնաժիշտն նորա զՀագար ի հարճութիւն փոխանակ Սարայի, զի այնպէս ածիցէ զաւետիսն Աստուծոյ ի կատարումն, եւ ծնաւ նմա Հագար զԻսմայէլ, յորժամ 86 ամաց էր Աբրամ (1905)։ Բայց յայտ եղեւ թէ չէր Իսմայէլ զաւակն զորմէ խօսեցեալ էր նմա Աստուծոյ։

Յետ ամաց երեքտասանից մեւս եւս խոստումն ընկալաւ Աբրամ վասն զաւակին այնորիկ․ խօսեցաւ ընդ նմա Աստուած եւ ասէ թէ "Դիցից զուխտ իմ ընդ իս եւ ընդ քեզ . . . եւ եղիցես հայր բազմութեան ազգաց․ եւ ոչ կոչեսցի այսուհետեւ

1 Ծնն. ԺԵ։

անուն քո Աբրամ, այլ եղիցի անուն քո Աբրահամ (այս ինքն Հայր ազգաց)։ Եւ եղից զքեզ յազգս. եւ թագաւորք ի քէն ելցեն։ Եւ հաստատեցից զուխտ իմ ընդ իս եւ ընդ քեզ, եւ ի մէջ զաւակի քոյ յետ քո յազգս իւրեանց ուխտ յաւիտենական, լինել քեզ Աստուած եւ զաւակի քում յետ քո։ Եւ տաց քեզ եւ զաւակի քում զերկիրս զայս, յորում բնակես պանդխտու-թեամբ. զամենայն զերկիրն Քանանացւոց ի ժառանգութիւն... եւ այս է նշան ուխտի իմոյ. Թլփատեսցի ձեր ամենայն արու,,։ — Եւ ի նոյնս յարեալ ասէր, թէ՝ "Զսարայի կին քո ոչ կոչեսցի անուն նորա Սարա, այլ Սառա (կին իշխանական) եղիցի անուն նորա։ Եւ օրհնեցից զնա. եւ տաց քեզ ի նմանէ որդի։ Եւ օրհնեցից զնա... եւ կոչեսցես զանուն նորա Սահակ, եւ հաստատեցից զուխտ իմ ընդ նմա, եւ ընդ զաւակի նորա յետ նորա։ Եւ օրհնեցից եւ զԻսմայէլ եւ աճեցուցից զնա եւ բազմացուցից զնա յոյժ։ Եւ երկոտասան ազգ ծնցի, եւ տաց զնա յազգ մեծ,,։

Այս ի գլուխ հանէր Աբրահամ զհրաման թլփատութեանն (օրինակ կանխական՝ մկրտութեանն) անդէն յանձին իւրում եւ յորդւոջն իւրում յԻսմայէլ եւ յամենայն արու ազգին որ ի տան նորա էին [1]։

Յետ սակաւ ինչ ժամանակի առաքեալ Աստուծոյ հրեշտակս առ Աբրահամ՝ զորս եւ ընկալաւ իսկ Աբրահամ առատաձեռնու-թեամբ ի խորանի իւրում՝ երկրորդէր զաւետիսն [2], եւ ի գալ ամին միւսոյ յորժամ 100 ամաց էր Աբրահամ եւ Սառա 90 ամաց՝ ծնաւ զցանկալի որդին զՍահակ (1890) եւ թլփատեցաւ նա յաւուրն ութերորդի [3]։

80

Վերագոյն յիշեցաք թէ ի Սոդոմացւոց քաղաքին բնակեաց Ղովտ. "Բայց արք քաղաքին այնորիկ չարք էին եւ մեղաւորք յոյժ,, [4], եւ մանաւանդ յանառակութիւն հասեալ հակառակ բնութեան [5]։ Եւ յայն սակս իսկ խորհեցաւ Աստուած ջնջել զնոսա ի միջոյ, եւ եցոյց զխորհուրդս իւր բարեկամին իւրում Աբրահամու ի ձեռն երից հրեշտակաց — "Աղաղակ Սոդոմացւոց եւ Գոմորացւոց, ասէ, յաճախեաց, եւ մեղք նոցա մեծացան յոյժ. եւ արդ իջեալ տեսից եթէ ըստ աղաղակին նոցա որ յիս հասանէ՝ վճարիցե՞ն. ապա թէ ոչ զի գիտացից,,. եւ դարձան արքն եւ հասին ի Սոդոմ։

Բայց Աբրահամ կայր տակաւին առաջի Տեառն եւ խօսէր. "Մի՛թէ կորուսանիցե՞ս, ասէ, զարդարն ընդ ամբարշտին, ... եւ ո՞չ ներեսցես ամենայն տեղւոյն վասն յիսուն արդարոցն եթէ

1 Ծնն. ԺԷ. ԺԵ.
2 Ծնն. ԺԸ. 1 — 16։
3 Ծնն. ԻԱ. 1 — 8։
4 Ծնն. ԺԳ. 13։
5 Ծնն. ԺԹ. 5։

քցեն ի նմա։ “Բաւ լիցի քեզ առնել զայն բան, սպանանել զարդարն ընդ ամպարշտի... քաւ լիցի քեզ որ դատիս զամենայն երկիր, մի առնիցես զայն դատաստան„։ Եւ ասէ Տէր, “Թէ գտից ի Սոդոմ յիսուն արդար ի քաղաքի անդ, թողացուցից ամենայն տեղեացն վասն նոցա„։ Իսկ Աբրահամ սակայն յեղուկս անկեալ աղաչէր, մինչեւ առնուլ յԱստուծոյ խոստումն զի “Թէ գտցի անդ տասն արդար՝ ոչ կորուսցէ„։ Ապա ի բաց գնաց Տէր[1]։ Յօրինակէ անտի համօրէն պատմութեանն այսպէս իմն թուի թէ ինքնին իսկ Որդին Աստուծոյ մարդակերպեալ եկն էջ խօսել ընդ Աբրահամու ի բանս անդ եղբայրսիրութեան եւ ողորմութեան։ — Բայց մի արդար միայն գտաւ ի Սոդոմ, այս ինքն Ղովտ. առ սա եկին երկու հրեշտակքն (որք ընդ Տեառնն եկեալ էին) ազդեցուցանել զնա եւ զտուն նորա[2]։

81

Սոդոմացիքն չարագործք՝ լցին զչափ չարեաց իւրեանց անօրէնութեան գործովքն եւ բանութեան. իսկ հրեշտակքն ցուցին Ղովտայ զեկեալ հասեալ պատիժս պատուհասիցն Աստուծոյ, եւ ի վաղվեղն զրեթէ բռնի իսկ ձգեցին հանին ի քաղաքէն զՂովտ որ տակաւին յամէր իմն եւ դանդաղէր, եւ զկին նորա եւ զերկու դստերսն։ “Նա՝ եւ աղաչանացն Ղովտայ առաւ Աստուած երեսս եւ թոյլ ետ նմա մտանել ի Բաղա քաղաք որ յայնմ հետէ Սեգովր անուանեցաւ, եւ խնայեցաւ[3] ի նա վասն Ղովտայ արդարոյ[4]։

“Արեգակն ծագեաց... եւ Տէր տեղաց ի Սոդոմ եւ ի Գոմոր, յԱդամա եւ ի Սեբոյիմ ծծումբ եւ հուր ի Տեառնէ յերկնից. եւ կործանեաց զքաղաքսն զայնոսիկ, եւ զամենայն կողմանսն եւ զամենայն բնակիչս քաղաքացն, եւ զամենայն բոյս երկրին„ — (յամի իբրեւ 1890)։ Եւ Աբրահամ եւս որ հայեցաւ ընդ առաւօտն ընդ կողմն ձորոյն “ետես եւ ահա ելանէր բոց երկրին իբրեւ մրրիկ հնոցի„[5]։

Անարժ է այսպիսի ինչ առնուլ յանձն թէ բնութիւն իսկ ձորոյն Աղտից՝ որ լի էր բովիւք աղի եւ նաւթի[6], լինէր պատճառ ամենեւին իսկ փոփոխելոյ կողմանցն այնոցիկ, եւ ծծումբ ինչ կիզիչ գործէր յայնժամ յայրմանն. բայց այն բնական հանգամանք չկարեն ինչ նուազեցուցանել զզարմանալի պայման պատահելոյ նոցա առհասարակ ի միասին եւ զքանչելութիւն արդարութեանն Աստուծոյ[7], որ յառաջագոյն յայտնապէս պատմեցաւ

1 Ծնն. ԺԸ. 16...։
2 Ծնն. ԺԹ. 1 — 3, 12 — 16։
3 Ծնն. ԺԹ. 4 — 22։
4 Բ. Պետր. Բ. 7, 8։
5 Ծնն. ԺԹ. 23 — 25, 27, 28։
6 Ծնն. ԺԴ. 10։
7 Երկր. օր. ԻԹ. 23։

եւ ել ի գլուխ։ Նոյնպէս եւ անհնազանդ կնոջն Ղովտայ լինել արձան աղի (այս ինքն ի քար փոփոխել)՝ որ մնացական օրինակ թուի՝ ոչ յետս միայն հայեցաւ [1], այլ ամենեւին իսկ դարձաւ յետս [2], հնար է բնական կարգաւ, բայց սակայն է միշտ իսկ պատիժ պատուհասից Աստուծոյ, եւ է կինն այն՝ արձան յիշատակի զգուշացուցիչ պատժոյ անհաւատութեանն. եւ կայր այն արձան ի ժամանակս մատենագրի գրոցն Իմաստութեան [3]։

Փոխանակ ամենայնից եւ ցանկալի ձորոյն Աղտից [4], մնաց է անդէն ծովակ որ անուանեալ կոչի ծով Աղտից կամ Մեռեալ ծով, եւ այն յիրաւի եւ յարժանի. քանզի ջուր նորա հնգիւ չափ աւելի աղի է քան զջուր ծովու. սփռէ մահահոտ եւ ապականութիւն շուրջ զեզերբն գոլորշւովն։ Ընչաւորի իրք չմարթի կալ կենդանի ի նմա կամ շուրջ զնովաւ. ափունք նորա ամենեւին ամուլ եւ անծին են, եւ փոշիականեան բերովք լի. եւ համառօտ իսկ ասել՝ ամենայն իսկ նշանաւոր հանգամանք ծովուն այնորիկ զարմանալին իմն պատճառաց յայտ առնեն. եւ ոչ այլ ինչ պատճառքն են, բայց միայն արդարութիւն Աստուծոյ ի վերայ ամբարշտաց ի յիշատակ զգուշութեան առյապա եկելոց [5]։ Դարձցուք այսրէն առ Աբրահամ։

82

Եւթանասուն եւ հինգ ամաց էր Աբրահամ ի ժամանակի իբրեւ զառաջին աւետիսն ընկալաւ յԱստուծոյ, եւ յետ 25 ամաց ուրեմն ծնաւ Իսահակ որդին աւետեաց։ Աճեցեալ զարգացաւ Իսահակ, եւ երեւելի էր ծաղիկ երիտասարդութեան նորա, եւ արդարացուցանէր զգեղեցիկ յոյսս հօրն նորա. բայց անդէն երեւէր իմն թէ յանկարծակի փաղփաղակի կորեաւ անհետ եղեւ ակնկալութիւնն (1860)։

Քանզի զհանդէս իմն կամեցաւ առնուլ Աստուած զԱբրահամու. հրամայեաց տալ նմա զեւր որդին զմիամօրն եւ զսիրելի ի լերինն Մորիա մատուցանել ողջակէզ։ Անսաց Աբրահամ առանց ամենայն յապաղութեան. քանզի յոյս հաւատարմութեան նորա յԱստուած՝ քաջ քաջ յաղթէր գթոյն [6]։ Ել հանդերձ Իսահակաւ ի ճանապարհ. իբրեւ ի տեղին հասանէին՝ կազմէր Աբրահամ զսեղանն եւ զպատարագն եւ լի զօրութեամբ հաւատոցն կամէր զհրամանն Աստուծոյ հանել ի գլուխ. քանզի գիտակ իսկ էր այնմ թէ անսուտ են աւետիքն։ Բայց անդէն հրեշտակ Տեառն

1 Ծնն. ԺԹ. 26։
2 Ղուկ. ԺԷ. 31, 32։
3 Իմաստ. Ժ. 6, 7։
4 Ծնն. ԺԳ. 10։
5 Տես Իմաստ. Ժ. 7։ Եզեկ. ԽԷ. 18։ Եզեկ. ԺԶ. 49, 50։ — Տես եւ Ստրաբ. ԺԶ։ Պղին. Բն. Պատմ. Ե. 15։ Դիոդ. Սիկ. ԺԹ։
6 Տես Եբր. ԺԱ. 17—19։

եկեալ հրամայէր դադարել ի գործոյն, եւ զնովիմբ ածեալ ասէր այսպէս. «Յանձն իմ երդուայ՝ ասէ Տէր, փոխանակ զի արարեր դու զբանդ զայդ, եւ ոչ խնայեցեր յորդւոյդ քո սիրելւոյ. այո օրհնելով օրհնեցից զքեզ, եւ բազմացուցանելով բազմացուցից զզաւակ քո որպէս զաստեղս երկնից բազմութեամբ, եւ որպէս զաւազ առ ափն ծովու. եւ ժառանգեսցէ զաւակ քո զքաղաքս հակառակորդաց իւրոց եւ օրհնեսցին ի զաւակի քում ամենայն ազգք երկրի փոխանակ զի լուար ձայնի իմում»: — Իսկ Աբրահամ առեալ մատոյց խոյ մի զոր ետես կախեալ զեղջերաց՝ զպատնի ծառոյ, եւ կոչեաց զտեղին՝ Տէր ետես կամ տեսանէ:

Այսպէս ահա կատարումն գեղեցիկ, համառօտ այլ խորա փորձութիւն երկուցն նահապետաց. արժանի եղեւ Աբրահամ օրինակ հօր Աստուծոյ լինելոյ որ «այնչափ սիրեաց զաշխարհ, զի զորդին իւր միածին ետ»[1], եւ Իսահակ առակ լինէր Որդւոյն «որ հնազանդ եղեւ մինչեւ ի մահ, եւ ի մահ խաչի»[2], եւ ինքնին բարձեալ տանէր զփայտ մահուն իւրոյ: Ոմին խրի չէ՝ ինչ անհաւանութեան եւ ասելն բազմաց զԻսահակայ թէ երեսուն եւ երից ամաց լեալ իցէ յայնժամ. քանզի 12ամեայն (որպէս ըստ սովորութեան իմն կարծի) չէր բաւական զփայտ ողջակիզին ի լեառն հանել. եւ պատանեակն անուն ըստ դրոց՝ առհասարակ կամ որդի կամ ծառայ նշանակէ[3]: (Յովսեպոս համարի յայնժամ զԻսահակ 25 ամաց:)

83

Իբրեւ 127 ամաց էր այնուհետեւ Սառա, մեռաւ ի Քեբրոն ի գլխաւոր քաղաքի Քանանացւոց: Սուգ առ Աբրահամ ի վերայ նորա, եւ թաղեաց զնա յանդիման կաղնւոյն Մամբրէի, յայրին կրկնում զոր առ նա գնոց յազգէն Քետացւոց[4]: Գովեն զհեզ զհաւատն Սառայի[5] եւ յարգեն զհնազանդութիւն նորա[6]:

Իսկ Աբրահամ ծերացեալ էր եւ օրհնեալ յԱստուծոյ ամենայն մեծութեամբք, եւ խորհէր ի միտ իւրում ամուսնացուցանել զորդին աւետեաց (1850): Յանձն արար զերան հաւատարիմ հազարապետի տան իւրոյ Եղիազարու, բայց առ երդումն ի նմանէ չածել նմա կին քանանացի, այլ դուստր մի ի դստերաց հայրենի գաւառին իւրոյ եւ յազգականութենէ իւրմէ: Ուստի երթեալ չոքաւ Եղիազար ի Խառան ի Միջագետս, ուր բնակէր Նաքովր եղբայր Աբրահամու (վախճանեալն): Մինչ դեռ արտաքոյ քաղաքին հասեալ կայր Եղիազար, կարդաց յուսալից հաւատովք առ Տէր եւ աղաչեաց զնա զի տացէ միտս հիւրասիրութեան կուսին՝ զոր սահմանեալ իցէ նա վասն որդւոյ տեառն իւրոյ: Եւ անդէն

1 Յովհ. Գ. 16:
2 Փիլիպ. Բ. 8:
3 Ծնն. ԻԲ:
4 Ծնն. ԻԳ:
5 Եբր. ԺԱ. 11:
6 Ա. Պետր. Գ. 5, 6

Ռեբեկա գեղեցիկ եւ բարեհաշան դուստր եղբօրորդւոյն Աբրահամու՝ Բաթուելի որդւոյ Նաքովրայ, եցոյց սիրոյ եւ բարութեան եւ զգաստութեան գործովք թէ նա է հարսնն ընտրեալ։ Նա եւ Բաթուէլ եւ նորին որդի Լաբան ծանեան թէ տեսչութիւն Աստուծոյ է. հաւանեցան բանից Եղիազարայ եւ գնաց Ռեբեկա զհետ Եղիազարու հանդերձ բիւրապատիկ օրհնութեանց խրատոյն ի Քանան։

Մինչ դեռ Իսահակ ի դաշտին էր մտառուցանել աղօթս առ Աստուած, անտուստ գայր հասանէր Ռեբեկա. «Եւ եմուտ Իսահակ ի տուն (վրան) Սառայի մօր իւրոյ եւ առ զՌեբեկա, եւ եղեւ նորա կին. եւ սիրեաց զնա. եւ մխիթարեցաւ Իսահակ վասն Սառայի մօր իւրոյ»։ — Այսպէս կատարի գեղեցիկ, պարզ եւ մե-կին պատմութիւն փեսայութեանն Իսահակայ[1]։

84

Նա եւ Աբրահամ ամուսնացաւ (որպէս ի դէպ է՝ Աստուծոյ անհարկելով) միւսանգամ ընդ կնոջ միում որում անուն էր Քետուրա. եւ ծնաւ ի նմանէ ի ծերութեան իւրում այլ եւս որդիս վեց, զԶմրամ, զՅեկտան, զՄադան, զՄադիամ, զՅեսբոկ, եւ զՍովէ[2]։

Յառաջագոյն իսկ խրատու Սառայի եւ Աստուծոյ հաւանելով արձակեալ էր Աբրահամ զԻսմայէլ եւ զմայրն մայր զՀագար, որ չոգան ի Փառան ի կողմանս Արաբացւոց, եւ անդ առեալ իւր Իսմայէլ կին եգիպտացի[3]։ Եւ ծնաւ նա ի նմանէ զՆաբէովթ, զԿեդար, զԱգբեէլ, զՄաբսամ, զՄասմա, զԻդումա (կամ զԻդումա), զՄասսա, զՀոդդար, զԹեման, զՅետուր, զՆափիս եւ զԿեդմա[4]։ Բայց Աբրահամ զԻսահակ միայն կացոյց ժառանգ ի վերայ համօրէն ընչից իւրոց. իսկ զորդիս հարճից իւրոց արձակեաց պարգեւօք[5]։ (Բնակեցին նոքա հանդերձ Իսմայելացւովքն յԱնապատն եւ յԱպառաժն Արաբիա)։

Մեռաւ Աբրահամ հարիւր եւթանասուն եւ հինգ ամաց (1817), եւ Իսահակ եւ Իսմայէլ որդիք նորա թաղեցին զնա ի կրկին այրին յանդիման Մամբրէի[6] ի Քեբրոն, որ ցայժմ իսկ անուանեալ կոչի քաղաք սիրելւոյն Աստուծոյ[7]։ Այսպէս վերջին ամք կենաց առնն մեծի եւ սքանչելւոյ տուերա իւր ծածկեալ կան. սակայն որ մեզ ծանօթքն են առաքինութիւնքն եւ հաստատուն հաւատք եւ անչափ վստահութիւն նորա եւ խոնարհն հնազանդութիւն, առաջնորդեալ եւ բարձրացեալ միշտ ի զար-

1 Տես Ծնն. ԻԴ։
2 Ծնն. ԻԵ. 1 — 4։
3 Ծնն. ԻԱ. 9—21։
4 Ծնն. ԻԵ. 12—16, տես եւ ԺԷ. 20։
5 Ծնն. ԻԵ. 5, 6։
6 Ծնն. ԻԵ. 7—10։
7 Տես Եսայ. ԽԱ. 8։

մանաւանդ յայտնութեանցն Աստուծոյ՝ տան առնուլ ստուգութեանս ի միտ զկատարեալ վարս զնախնեացն ամաց նորա[1]:

85

Յետ Աբրահամու վախճանին՝ օրհնեաց Աստուած զԻսահակ զնորին որդի[2], եւ կրկնեաց միւսանգամ զաւետիս հօրն իւրոյ[3]: Այլ յառաջ իսկ քան զայս տրտմութիւն մեծ էր ի տան նորա վասն ամլութեանն Ռեբեկայ ամս 20. այլ աղաչեաց Իսահակ վասն նորա զՏէր եւ եղեւ լսելի. ծնաւ Ռեբեկա երկուորեակս որ անդէն մինչ չեւ ելեալ յորովայնէ մօրն՝ ընդ միմեանս ի հակառակ մտեալ խռովէին՝ զերկուց ժողովրդոցն յայտ արարեալ՝ ընդ միմեանս թշնամանցելոց (1832): Անդրանիկն՝ քանզի շառագոյն էր եւ թաւ եւ ձարի՝ Եսաւ անուանեցաւ. իսկ երկրորդին որ բուռն հարեալ ունէր զգարշապարէ առաջնոյն՝ Յակոբ (խաբուսիկ կամ յաղթահարիչ) անուն կոչեցաւ: Իբրեւ ի չափ հասանէր Եսաւ՝ գործէր զգործ որսորդութեան եւ զմշակութեան, իսկ Յակոբ զհովուութեանն: Եսաւ վասն շեկութեանն (վասն որոյ Եդոմ եւս կոչի, որ թարգմանի՝ կարմիր) հրաժարեաց յանդրանկութենէ իւրմէ, տուեալ զայն եղբօր իւրում Յակոբայ, զորոյ յետոյ բազում ինչ երեւելի եղեն զհետ[4]:

Իբրեւ ծերացաւ Իսահակ եւ վատեցին անկան աչք նորա, կամէր տալ օրհնութիւն անդրանկին իւրում Եսաւայ. իսկ Ռեբեկա քանզի առաւել սիրէր զՅակոբ, արկ նենգութիւն ի կիր (զոր չէ իսկ մարթ արդարացուցանել) զի դարձուսցէ զօրհնութիւնն ի վերայ Յակոբայ, եւ որպէս ի դէպ էր, սրտմտեալ դառնացաւ Եսաւ[5]: Որպէս ի գնելն Յակոբայ զանդրանկութիւնն յեղբօրէ անտի քաղցելոյ՝ անագորունութեամբ, այնպէս եւ ի սմին կայր յայտնի խորհուրդն Աստուծոյ, եւ նորա թոյլ տալով այն ամենայն եղեւ. նմին իրի իսկ եւ գիրք չկշտամբեն զստգտանաց իրսն որ ի գործսն Յակոբայ նշմարին, նա աւանիկ միայն սա օրհնեալ ի հօրէն՝ որ մանաւանդ անիծանելն պարտ էր զնա յետ հասանելոյ ի վերայ խրացն ստուգութեան, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ հասանէին ի նա նշանակք հաշտութեան Աստուծոյ ընդ նմա[6]:

Ըստ Ս. Օգոստինեայ՝ պատկեր իմն են իրքն՝ Քրիստոսի, որ զգեցեալ զկերպարանս Ադամայ անդրանկին մարդկութեան՝ ջնջեաց զմեղսն նորա եւ ընկալաւ մեզ զօրհնութիւն հօրն իւրոյ:

1 Տես Սիրաք ԽԴ. 20 — 23: Հռոմ. Դ. 3, 9 — 22: Եբր. ԺԱ. 8 — 10: Յակ. Բ. 21 — 23:
2 Ծնն. ԻԵ. 11:
3 Ծնն. ԻԶ. 1 — 5: Տես Սիրաք ԽԴ. 24:
4 Ծնն. ԻԵ. 19 — 34:
5 Ծնն. ԻԷ:
6 Տես Եբր. ԺԱ. 20:

86

Սակայն ըստ խրատու մօրն իւրոյ չոգաւ Յակոբ փախստական վասն զգուշութեան անձին իւրոյ՝ յետ երկրորդ անգամ ի Հօրէն օրհնելոյ՝ ի Խառան ի Միջագետս՝ առնուլ անդ կին յազգականութենէ իւրմէ (1757), — զի մի լծեսցի ընդ դստերացն Քանանացւոց որպէս Եսաւն։

Ի միում աւուր ի փախստեան յորժամ արեւն ի մուտս էր, ննջեաց Յակոբ բացօթեայ եդեալ քար մի ընդ սնարս իւր։ Եւ ընդ քունն տեսանէր սանդուղս հաստատեալ յերկրի, որոյ գլուխն հասանէր մինչեւ յերկինս, եւ հրեշտակք Աստուծոյ ելանէին եւ իջանէին ընդ նա. իսկ Տէր կայր կառուցեալ ի սանդղոցն ասէր. «Ես եմ Տէր Աստուած Աբրահամու հօր քո եւ Աստուած Իսահակայ, մի երկնչիր, զի զերկիրդ յորում դու ննջեցեր, քեզ տաց զդա եւ զաւակի քում։ Եւ եղիցի զաւակ քո իբրեւ զաւազ երկրի . . . եւ օրհնեսցին ի քեզ ամենայն ազգք երկրի՝ եւ ի զաւակի քում։ Եւ ես ահաւասիկ ընդ քեզ եմ պահել զքեզ յամենայն ճանապարհս քո՝ յոր եւ գնասցես. եւ դարձուցից զքեզ յերկիրս յայս. զի ոչ թողից զքեզ մինչեւ արարից զամենայն ինչ զոր խօսեցայ ընդ քեզ»։

Այսպէս յայտ եղեւ թէ Յակոբ ինքնին էր յորում աւետիքն Մեսիային ի կատարումն հասանելոց էին։ Իսկ նա կանգնեաց արձան զվէմն զոր ընդ սնարսն եդեալ էր, եւ կոչեաց զտեղին Բեթէլ (տուն Աստուծոյ, որ յառաջն Լուզ կոչէր)[1]։

87

Յետ այնորիկ հասանէր Յակոբ յաջողութեամբ մօտ ի Խառան. անդ եւտես զգեղեցիկն Ռաքէլ՝ զդուստր Լաբանու եղբօր մօր իւրոյ եւ սիրեաց զնա. եւ զի առնուցու զնա իւր՝ եկաց նա ի ծառայութեան անձնատէրն Լաբանայ մօրեղբօր իւրոյ եւթն ամ. եւ թէպէտ եւ նենգեաց նմա Լաբան եւ ետ զդուստր իւր երէց զԼիա տալով՝ ի կնութիւն, չձանձրացաւ Յակոբ ծառայել միւսանգամ այլ եւս ամս եւթն վասն զՌաքէլ առնլոյ։ — Ոմանց կարծիք երկբայութեան է՝ թէ այս երկու հարսանիք Յակոբայ անդէն յառաջնում ամին ի սկզբան պանդխտելոյ նորա առ Լաբանու եղեն՝ փոխարէն երկուց եւթնամեայ ժամանակաց ծառայութեան։

Թէպէտ եւ ծնաւ նմա Լիա որդիս՝ զՌուբէն, զՇմաւոն, զՂեւի եւ զՅուդա, բայց Ռաքէլ էր ամուլ։ Նմին իրի թոյլ ետ առն իւրում Ռաքէլ՝ ըստ սովորութեան այնց ժամանակաց, առնուլ փոխանակ իւր զնաժիշտն իւր զԲաղլա, եւ ծնաւ զԴան

1 Ծնն. ԻԸ.

եւ զՆեփթաղիմ․ իսկ Զելփա նաժիշտն Լիայ ծնաւ զԳադ եւ զԱսեր․ յետ այնորիկ ծնաւ Լիա եւս որդիս զԻսաքար եւ զԶաբուղոն եւ դուստր մի Դինա անուն։ Յայնժամ յիշեաց Տէր եւ զՌաքէլ, լուաւ ձայնի նորա եւ ետ որդի մի նմա զոր Յովսէփ կոչեաց (1740)։

Կամէր Յակոբ այնուհետեւ դառնալ յերկիրն անձնային տանն իւրոյ, բայց հաւանեցաւ աղաչանաց Լաբանու՝ մնալ անդէն ժամանակս ինչ եւ ծառայել նմա ընդ մասին իւրիք խաշանցն Լաբանու։ Թէպէտ եւ բազմապատիկ ջանայր ընչասէրն Լաբան առաւելագոյն իմն շահել, բայց օրհնեաց Աստուած զՅակոբ՝ սքանչելապէս․ եւ յայն սակս խիստ խոժոռեալ ակնաւ ընդ նա Լաբան, մինչեւ խորհեցաւ ի մտի Յակոբ յետ վեցամեայ ժամանակի ծառայութեանն երթալ ի բաց, որպէս եւ Աստուծոյ իսկ ասացեալ էր հրաման[1]։

88

Չու առնէր Յակոբ ամենայն տամբն, խաշամբք եւ ամենայն ստացուածովք իւրովք ի ժամանակի զի Լաբան զխաշամբքն զբաղեալ էր, եւ անց ընդ Եփրատ (1737)։ Իբրեւ ազդ եղեւ Լաբանու զփախստեանէ նորա, պնդեցաւ զհետ նորա եւ եհաս նմա ի լերինն Գաղաադու․ բայց խրատեալ յԱստուծոյ ի տեսլեան՝ չարար ինչ վնաս Յակոբայ։ Հաշտեցան ընդ միմեանս եւ եդին դաշինս բարեկամութեան ընդ իրեարս, ապա մեկնեցան։

Ի չուելն իւրեանց գողացաւ Ռաքէլ զկուռս տան հօր իւրոյ զոր թերափիմս կոչէին, որ էին պատկերք մարդակերպք ի քրէական նիւթոց ըստ սաբէական պաշտամանց ձուլեալք ի ժամանակի պատահելոց տահմանելոց ինչ աստեղատանց, եւ ընթանային առ նոսա խնդրել խորհուրդ ի նոցանէ, յորժամ վարանէին ի մերայ հանանէին։ Հաւանութեամբ իմն է թէ վասն բարւոյ իրիք էր գործն Ռաքելայ․ բայց՝ որպէս յայտ է, չէր ամենեւին գիտակ Յակոբ իրացն եղելոց[2]։

Ուրախ եղեւ Յակոբ՝ զի հաշտութեամբ մեկնեցաւ ի Լաբանայ աներոյ իւրմէ, բայց խռովեցուցանէր զնա երկեւղ եղբօր իւրոյ Եսաւայ, մանաւանդ յորժամ պատմէր նմա թէ խաղացեալ գայ ի վերայ նորա Եսաւ 400 արամբք։ Յայնժամ աղաչանս լինէր Յակոբ յԱստուած հարցն իւրոց՝ ջերմեռանդն աղօթիւք, եւ առաքէր պատարագս ի հօտից իւրոց ընդ առաջ նորա․ եւ ի վաղիւ անդր իբրեւ ետես զնա ի հեռաստանէ, խոնարհեցաւ անկաւ առաջի նորա ամենայն տամբն։ Խանդաղատեցաւ ի գութ դարձաւ Եսաւ, գիրկս արկ Յակոբայ եւ համբուրեաց զնա, եւ մեկնեցան ի միմեանց հաշտութեամբ[3]։

1 Ծնն. ԻԹ — ԼԱ. — 16։ 2 Ծնն. ԼԱ. 17...։ 3 Ծնն. ԼԲ, ԼԳ։

Իսկ ի գիշերին՝ մինչ չեւ հասեալ Եսաւայ՝ մարտնչէր Յակոբ ընդ հրեշտակի, որ թոյլ ետ պարտել անձին իւրում ի նմանէ, ուստի եւ անուն կոչեաց նմա Իսրայէլ (դիմակալ Աստուծոյ)։ Վասն այնորիկ իսկ եւ զաւակն Յակոբայ Իսրայելացիք կոչեցան. եւ ինքն Յակոբ՝ անուն կոչեաց տեղւոյն Փանուէլ՝ այս ինքն տեսիլ Աստուծոյ[1]։ Նա յետոյ կրկին եկն հրամանաւ Աստուծոյ ի Բեթէլ՝ երեւեցաւ նմա Աստուած, կոչեաց զնա միւսանգամ Իսրայէլ, եւ կրկնեաց զաւետիսն զաւակին[2]։

Յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանեցաւ Ռաքէլ (1730) ի ծնանելն որդի մի Բենոնի (որդի ցաւոց) անուն։ Բայց Յակոբ կոչեաց Բենիամին (որդի աջոյ, այս ինքն ցուպ ծերութեան իւրոյ). եւ թաղեաց Յակոբ զՌաքէլ ի վերայ ճանապարհին ի Բեթէլ։

Ապա եկեալ ի Մամբրէ առ հայր իւր Իսահակ, որ եւ մեռաւ 180 ամաց (1710), եւ թաղեցին զնա Եսաւ եւ Յակոբ[3]։

Յետ վախճանին Իսահակայ անջատեալ մեկնեցաւ Եսաւ առանձին իւրով եւ ամենայն կարեաւն՝ յեղբօրէն իւրմէ Յակոբայ. բնակեաց նա ի լերինս Սէիրայ, եւ եղեւ նահապետ Եդովմայեցւոց[4]։

89

Իբրեւ տասն ամօք նախ քան զվախճանն Իսահակայ, մինչ դեռ մորմոքէր տակաւին սիրտ Յակոբու ընդ մահն Ռաքելայ, մեւս եւս դժուարին վարանք եւ տագնապ ի վերայ հասանէին՝ որ ընդ երեկս աւուրց նորա խռովեցին զնա առաւել քան։ Յովսէփ որդի նորա սիրելութիւն էր կենաց նորա ի ժամանակի՝ զի որդիքն երիցագոյնք դաւանեցուցանէին զնա բազում անգամ[5]։ Բայց խրատացիկ սէր հօրն կուտեաց ի գլուխ նորա զանխրատ ատելութիւն եղբարց նորա, եւ չխօսէին ողջոյն ընդ նմա սիրով խաղաղութեամբ։

Իսկ իբրեւ եւս Յովսէփ երկուս երազս որ ցուցանէին իւր զգերագրանեալ նորա ի վերայ քան զհամօրէն ընտանիսն իւր՝ եւս եւս աւելի զայրացաւ նախանձ եւ ատելութիւն եղբարցն, եւ սպանանել զնա մտաբերէին՝ յորժամ եկեալ էր նա առ նոսա ի դաշտ։ Ռուբէն արգել զնոսա յառաջնումն, եւ արկին ի գուբ մի. այլ յետոյ վաճառեցին զնա վաճառականացն Արաբացւոց 20 արծաթոյ (1720), եւ նոքա վաճառեցին զնա երկրորդ անգամ յԵգիպտոս[6]։

Թէպէտ եւ յաջողեցաւ Յովսէփայ ի տան Պետափրեայ՝ միոյ ուրուք ի մեծամեծացն Փարաւոնի. քանզի իմացաւ այրն թէ Աստուած է ընդ պատանեկին, եւ կացոյց զնա հազարապետ տան իւրոյ. բայց վասն հաստատութեան մտացն՝ որով մերժեաց նա

1 Ծնն. ԼԲ. 24...։
2 Ծնն. ԼԵ.—15։
3 Ծնն. ԼԵ. 16...։
4 Ծնն. ԼԶ։
5 Տես Ծնն. ԼԷ։
6 Ծնն. ԼԷ։

զախտըծ. Հրամայեաց ապա նմին խնայ, որ որպէս յառաջին անարժան ցանկութեամբն՝ նոյնպէս յետոյ քինու վառեալ էր, արկեալ ի բանտ:

Բայց ապա այն եւ բանտապետն ևս ի տես վաղվաղակի թէ որպիսի այր Յովսէփ էր, եւ ամենեւին հաւատայր նմա ի նմա[1]: Յետ ժամանակի ինչ ի վերայ անցանելոյ՝ դէպք եւ պատահմունք տային մատռուակապետին եւ տակառապետին արքայի յանցանս երթալ եւ արկանել ի նոյն բանտ. մեկնեաց նոցա Յովսէփ՝ Աստուծոյ շնորհօքն լուսաւորեալ, երկոցուն երազս, որ ճշգրիտ եղեն ի գլուխ, որպէս զի զմատռուակապետն գլխատել եւ տակառապետն յառաջին պատուին հասանել[2]:

Յետ երկուց ամաց ի վերայ անցանելոյ՝ ինքն իսկ Թագաւորն տեսանէր երկուս երազս նշանաւորս, եւ երկոքին այս եւ այլ կերպարանօք զնոյն թուէին ակնարկել. տեսանէր յառաջնումն Թագաւորն կովս ելեալ ի գետոյն Նեղոսի (զորոյ յորդութենէն կայր կախեալ պտղաբերութիւն երկրին)՝ եւթն երինջս պարարտս եւ այլ բարակս; զորս ուտէին այլ եւթն երինջք նիհարք եւ զազիրք. եւ եւթն հասկս լի՝ զոր կլանէին այլ եւթն հասկք ազազունք եւ խորշակահարք: Եւ ոչ ոք յիմաստնոց Եգիպտացւոց կարէր ընծայեցուցանել մեկնութիւն երազոցն. յիշեաց յայնժամ տակառապետն զՅովսէփ, զորմէ մոռացեալ էր լինել բարեխօս առաջի խոստացեալ. եւ եւս ածել Թագաւորն ըստ բանի տակառապետին զՅովսէփ ի տանէ բանտին[3]:

90

Նախ յառաջ ասէր Յովսէփ Փարաւոնի թէ երազոցն մեկնութիւն՝ Աստուծոյ պարգեւ է. ապա պատմեաց նմա Փարաւոն զերազսն իւր. յետ այնորիկ Յովսէփ զեւթն երինջսն գէրս եւ զեւթն հասկսն առատս՝ ի լիութիւն եւթն ամաց մեկնէր, զորոց զհետ գայցեն եւթն ամք սովոյ եւ սպառեսցեն զլիութիւն նոցա՝ ըստ վախճանի երինջացն եւ սին հասկացն: Յաւելեալ այնուհետեւ՝ խրատ տայր Թագաւորին գտանել զայր մի իմաստուն եւ խորհրդական, եւ կացուցանել զնա ի վերայ ամենայն աշխարհին Եգիպտացւոց, զի ժողովեսցէ նմա՝ թէ յեւթն ամս լիութեանն հնգերորդ մասն ցորենոյն ժողովեսցի ի շտեմարանս արքունի, մթերել վասն ամաց սովոյն:

Հաճոյ թուեցաւ բանն՝ Փարաւոնի, ասէ ցՅովսէփ. «Որովհետեւ եցոյց քեզ Աստուած զայդ ամենայն, չիք այր իմաստնագոյն եւ խորհրդականագոյն քան զքեզ: Դու լիցիս ի վերայ տան իմոյ»: — Կացոյց Թագաւորն զՅովսէփ ի վերայ համօրէն աշխարհին, շքեղացոյց զնա ի զարդ արքունի, եւ նստոյց ի կառս արքունա-

1 Ծնն. ԼԹ: 2 Ծնն. Խ: 3 Ծնն. ԽԱ — 14:

կանայ, եւ եւս քաջաց՝ կեանքին անուանի նորա թէ եղանակեցեր՝ մա-ծեցորոս ծանր, զոր է՝ Հայր եղբօրն Եգիպտացւոյ. եւ կոչեաց Թագաւորն զՅովսէփ՝ «Փրկիչ աշխարհի», (Փսոմփթոմփանէք)։ Երեւելի անուն էր Յովսէփ յորժամ՝ եւ զօրեղ ընդ Եգիպտոս՝ երկրորդ պատուով Թագաւորին յամենայն աշխարհին նորա (1710)։

Այլ ամենայն իմաստութեամբ Յովսէփ յետ ամացն լիութեան մթերէր համբարակել ցորեան իբրեւ զաւազ ծովու։ Իսկ յետ անցին ամք լիութեան՝ ապա եկին ամք սովոյն որ սաստկացաւ կալաւ զամենայն կողմանս, եւ յԵգիպտոս միայն գտանէր հաց, քանզի այլ զնոյն Յովսէփ ցորեան ընկալեալ աշխարհին, եւ յամենայն աշխարհաց գային յԵգիպտոս գնել ցորեան[1]։

91

Եւ Յակոբ եւս արձակէր զորդիս իւր յԵգիպտոս երթալ գնել ցորեան. ապա եկին եւ անկան առաջի եղբօրն իւրեանց երկիւղիւ եւ մեծարանօք, քանզի չծանեան նոքա զնա, եւ այնպէս եկին երկիցս ի դրան առաջին երեսաց Յովսէփայ։ Նոյն Յովսէփ քաջ ծանեաւ զնոսա եւ առ երեսս իւր խօսեցաւ ընդ նոսա խստագոյնս, լրտեսս կոչեաց զնոսա, արկ զնոսա ի բանտ, եւ ապա թող եւ նոցա գնալ ի տուն. բայց զՇմաւոն կալաւ առ իւր պատանդ՝ զի զԲենիամին բերցեն ընդ իւրեանս, յորժամ դարձցեն միւսանգամ յԵգիպտոս[2]։

Իբրեւ սով ծանրացաւ՝ հարկ համարէր այնուհետեւ Յակոբ տալ պատմութեամբ եւ հեծութեամբ եւ ակնածութեամբ քան զամենայն որդիսն իւր՝ զԲենիամին, զի երթիցէ ընդ եղբարս իւրոց միւսանգամ յԵգիպտոս գնել կերակուր։ Միւսանգամ ընկալաւ զնոսա Յովսէփ, եւ կարգեաց եդ առաջի նոցա խորտիկս, յորում առանձնապէս իբր մեծարեաց զԲենիամին, եւ խառնեցաւ յայտ առնելով զԹոյն[3]։

Նոյց յետ միւսանգամ փոխեալ զերդաստան, ի մեկնել նոցա եւ ի գնալ ի բաց՝ հրամայ դնել ծածուկ զբաժակն իւր արծաթի (զհմայութեան՝ այս ինչ զորմէ կարծէին Եգիպտացիք թէ նովաւ հմայէ Յովսէփ, որպէս ինքեանք սովոր էին առնել բաժակօք ընծայելոց իւրեանց) ի քսակն Բենիամինի, եւ վաղվաղակի խնդրակս զհետ նոցա արձակէր՝ ցուցանել զնոսա գողս։ Թէպէտ եւ բազում անգամ ցուցին թէ չիք նոցա գողացեալ ինչ, սակայն յուզեալ գտաւ բաժակն, եւ սպառնալեօք զնոսա վարանեցին անհնարինս. ամենեքին յանձն առնուին լինել նորա ծառայս եւ ստրուկս, թէ միայն ... ձերբակալ Հայրն նոցա Յակոբ զսիրելին իւր զԲենիամին[4]։

1 Ծնն. ԽԱ. ... 2 Ծնն. ԽԲ. 3 Ծնն. ԽԳ. ... 4 Ծնն. ԽԴ.

[illegible]

92

[illegible]

[illegible] (1700) [illegible]

[illegible]

93

[illegible] 147

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]
4 [illegible]

ամաց էր՝ գիտաց թէ վախճանելոց է (1683) եւ երդմնեցոյց զՅովսէփ տանել զմարմին նորա ի շիրիմս հարցն իւրոց[1]: Նոյնպէս օրհնեաց նա զորդիս իւր մի ըստ միոջէ մարգարէական օրհնութեամբ որ ամենեւին ճշգրտութեամբ եւ լցաւ ի գլուխ յազգս նոցա:

Նախ զերկուս որդիսն Յովսեփու զԵփրեմ եւ զՄանասէ (սկսեալ ի կրտսերոյն) նա ի կարգ որդւոց իւրոց, եւ յօրհնութեանն իւր կացոյց զնոսա նախահարս հայրութեան երկուց ցեղից. սակայն կրկին իմն մասն ժառանգութեան ետ նա Յովսեփայ, որ իրաւունք իմն անդրանկութեան էին: Քանզի յայնժամ անդրանկութենէ անկաւ Ռուբէն վասն չարի իւրոյ գործոյ[2]. Նախանձաւորք եւ Շմաւոն եւ Ղեւի վասն անարժան քինախնդրութեանն զոր ի վերայ Սիւքեմացւոցն լուցին՝[3] զրկեցան յառաջնութենէ, եւ ցրուելոց էր բաժին ժառանգութեան նոցա ի մէջ եղբարց իւրեանց: — Իսկ Յուդայ նա զաւագութիւն առաջնորդական եւ խոստացաւ ընդ նմա Յակոբ, ակնարկելով զՄեսիայ՝ թէ "Յուդա, զքեզ օրհնեսցեն եղբարք քո. երկիր պագցեն քեզ որդիք հօր քո[4]. կորիւն առիւծու Յուդա, յորս ելեր որդեակ իմ, ելեր բազմեցար, ննջեցեր իբրեւ զառիւծ եւ իբրեւ զկորիւն առիւծու, ո՞ յարուցանէ զնա[5]: Մի պակասեսցէ իշխան ի Յուդայ, եւ մի պետ յերանաց նորա, մինչեւ եկեսցէ նա որոյ իւրն է հանդերձեալքն. եւ նա է ակնկալութիւն հեթանոսաց: — Կապեսցէ զորթոյ զյաւանակ իւր եւ զէշ իւր զորթոյն զնդակէ". մին նշանակ թերեւակարծ հեթանոսացն եւ միւսն՝ Հրէից առաքելոց ի քառասնս օրինացն, զի երկուքին կապեսցեն ի մի եկեղեցի Քրիստոսի՝ որ որթ զանձն անուանեաց[6]: (Իշոյ անուն՝ չէր ինչ անարգ եւ ծաղու առ արեւելեայս որպէս եւ առ հինսն Յունաց[7]:) — Նոյնպէս ընկալան Զաբուղոն եւ Իսաքար, յետ նոցա՝ Դան, Գադ, Ասեր եւ Նեփթաղիմ, յետոյ առաւել Յովսէփ եւ Բենիամին զօրհնութիւն հօրն իւրեանց եւ բաժին ժառանգութեան ի Քանան:

Յետ զօրհնութիւնսն կատարելոյ՝ մինչ դեռ յաղօթս էր, հան զոգին[8]: Լալոյ զնա Յովսէփ դառնապէս. ապա ետ զմռսել զմարմին նորա ըստ Եգիպտացւոց օրինի. ոչ միայն ինքն եւ եղբարք նորա եւ ամենայն տուն նորա, այլ եւ մեծամեծք Եգիպտացւոցն յուղարկեցին զնա ի գերեզման հարցն իւրոց ի Քանան, ուր էր թաղեալ եւ Լիա[9]:

1 Տես Ծննդ. ԽԷ. 27—31:
2 Տես Ծննդ. ԼԵ. 22:
3 Տես Ծննդ. ԼԴ:
4 Փիլիպ. Բ. 10:
5 Յայտն. Ե. 5:
6 Յովհ. ԺԵ. 5:
7 Տես Հնախ. Իսրայէլ. ՃԱ. 557—562:
8 Ծննդ. ԽԸ, ԽԹ:
9 Ծննդ. Ծ. — 14: Տես Աժոյեա ԻԳ. 25, 26: Եբր. ԺԱ. 21:

94

Ըստ թողութեան զերիս զմեծարոյս եւ զզարմանալի նահապետսն՝ զԱբրահամ, զԻսահակ եւ զՅակոբ, ընդ որոց այնպէս սերտա- ունէր Տէր հաղորդութիւն եւ կցորդութիւն՝ իբրեւ առանձինն պաշտպանիչ եւ հովանի եւ մերձակայ նոցա. եւ նոքա արժանի էին զասան այնպիսի խնամոց վասն հաւատարիմ Աստուծոյ հնա- հացին զամենայն, եւ ունկնդիր լինելոյ վստահութեամբ նորա հրա- մանացն, եւ այնպէս եղեն սիրելիք հաստատութեան ճշմարիտ կրօ- նից ի ժամանակին յայնմիկ: Իսկ խորհուրդ եւ կեանք զարմանալի առաջնորդութեանցն Աստուծոյ եւ պատգամացն այն էր յայտ- նապէս, բացայայտել եւ զանազանել զպաշտօն նոցա յազգս ինչ եւ ի ժողովուրդ մեկուսացեալ՝ որ պահպանէր զկրօնս ճշմարտութեան:

Պաշտօն աստուածպաշտութեան նահապետացն պարզ եւ յատուկ էր անձնականին. եւ էր մատուցանել պատարագս, այսինքն ընծայս զոր ինքեանք Աստուծոյ մատուցանէին ընտրեալ կամ յանասնոց եւ կամ ի բուսոց, բայց պարտ էր յատուկ եւ ազնիւ մտօք ընդ նմին ունել, զի այնպէս հաճոյ Աստուծոյ պատարագքն լինիցին: Այսպիսի իմն պատարագք եղեն Աբէլին, Նոյի, Աբրահա- մու, Իսահակայ եւ Յակոբայ[1]:

Օրհնութիւն եւ աղօթքն յաճախ պատարագաց էր խորհրդա- կան պատարագն Մելքիսեդեկի. այս "Թագաւոր Սաղիմայ եհան հաց եւ գինի, քանզի քահանայ էր Աստուծոյ բարձրելոյ, եւ օրհնեաց զԱբրամ եւ ասէ. Օրհնեալ է Աբրամ Աստուծոյ բարձրելոյ. օրհնեալ է Աստուած բարձրեալ որ մատնեաց ի ձեռս քո զթշնա- միս քո. Եւ ետ նմա Աբրամ տասանորդս յամենայնէ"[2]: Այս խորհրդա- կան քահանայ եւ թագաւոր՝ որ առանց հօր անուամբ յանկարծակի իմն երեւեալ եւ անյայտ լինի յաչաց ընդ, որոյ ոչ զազգն ոչ զհայր եւ ոչ զսկիզբն կամ զվախճան, եւ որոյ անուն՝ Արդարութեան Թա- գաւոր նշանակէ, առակ օրինակի նմանութեան էր հանդերձելոյ Մեսիային[3]:

Մեւս եւս իմն պայման զԱստուած պատուելոյ՝ աղօթք էին, զորոց գտանեմք օրինակն մանաւանդ ի նահապետական պատմու- թեան մերում, յորժամ մատուցանէ բարեխօսն կայր Աբրա- համ վասն բնակչաց ձորոյն Աղտից[4]: Այսպիսի օրինակի յաջողեա կացին եւ Եղիազար եւ Յակոբ, եւ զհայցուածսն ընկալան[5]:

Նահապետացն չզգոյշ ինչ տեղի սահմանեալ վասն պաշտա- մանն Աստուծոյ՝ վասն բազում անգամ փոփոխելոյ բնակութեանն, որպէս յայտ է պատմութենէ իսկ նոցա եւ յառաջին օրինակացն

1 Ծնն. Դ. 4. Ը. 20, 21. ԺԲ. 7, 8. ԺԳ. 4. ԺԵ. 9 — 11, 17. ԻԲ. 13. ԻԶ. 25. ԼԵ. 1, 3, 7:
2 Ծնն. ԺԴ. 18 — 20:
3 Եբր. Է. 3.... Տես Մաղաք. Ա. 11:
4 Ծնն. ԺԸ. 23....:
5 Ծնն. ԻԴ. 12 — 14, 25, 27, 48. ԼԲ. 9 — 12:

է¹։ Բայց եւ ոչ հաստատութիւն ինչ ժամանակի կայր, բայց հարկ է յետ յայս իրաց ի մէջ առնուլ. թէ որ սուրբ էր Յովսէփ օրն շարաթուց։ Միջնակի խօսիլ է աղօթս ... եւ ... եւ պատուական առա- քինութեանց՝ ի ցանկալեան կարգաց հերթականացն եւ սիրելի արդա- ծութեանց նոցա։

95

Յովսէփ յետ հօրն վախճանելոյ կեցեալ կենդանի ամս իբրեւ 50. Մխի- թարեաց նա զեղբարսն իւր, որ տարակուսէին երկնչէին չար ինչ փոխանակ նոցա չարեացն՝ զոր գործեցին, ի նմանէ գտանել. ոչ միայն բանիւք քաղցրացուցանէր զնոսա, այլ տալով եւս օգնականս. Եւ ետես նա զորդիս որդւոց իւրոց մինչեւ ցերրորդ ազգ։ Այլ իբրեւ մերձեցաւ վախճան նորա, յառաջագոյն եցոյց մարգարէութեամբ զելս զաւակին իւրոյ եւ զելն նոցա յԵգիպտոսէ. հրամայե- ցոյց զոսկերսն՝ տանել ընդ իւրեանս, եւ մեռաւ ամաց 110 (1690)։ Իսկ ... զմարմին նորա եդին ի տապանի²։

Այն գեղեցիկ եւ ցանկալի պատմութիւն Յովսեփայ առան- ձինն իմն պայմանաւ զԱստուծոյ անեղութեան հանգամանս ցու- ցանէ։ Սահմանեալ էր զնա Աստուծոյ լինել գործի մի յառա- ջադիմութեան մեծի խորհրդոյն փրկութեան զոր ի մտին ունէր Աստուած ի վերայ մարդկութեան։ Ի սմանէ բարձրանալ իշխանու- թիւն աթոռոց եղանէր։ Պարտ եւ պատշաճ էր փոքու ժողովր- դեանն Աստուծոյ ի վրանաց անտի խաշնարածացն յորս բնակէրն՝ փոխադրել յԵգիպտոս։ Այս ազգ եւ ժողովուրդ էր որ պիտի հե- տեւ էր յանձն հաւատարմութեան զաւակն՝ եկեղեցւոյն ճշմարտութեան, զինադարան մեծի աւետարանի փրկութեան վասն ամենայն ազգաց երկրի։ Դժնդակ իրի պիտոյ էր մի մի մարդ ի մարդկանէ, որ ի մեծամեծ ինչ իրս առաջնորդեալ հաւատայ՝ նմանապէս եւ ազգին այն նե- րումթեանցն հանդիպիւ ի շնորհ հաստատելոյ էր եւ կրթելոց։

Նոյնպէս աստուածեղէն անեղութիւն տեսանել իմն ի Յովսէփ փառաւորեցաւ, այնու զի արժանի եղեւ նա առաւել օրինակն լինել Քրիստոսի։ Դա ոչ եթէ ի միում ինչ իրիք միայն առաւել եղեւ նա, նորա, կամ թէ ի միում ինչ դիպուածի կենաց իւրոց, այլ ի բազում իմն եւ բազմապատիկ օրինակաւ մինչեւ ցկէտ իսկ մասնաւոր ծառայել եւ կամ ուրանալ։ Որպէս իսկ ինչ Յովսէփ սիրելի էր քան զամենայն որդիս հօրն իւրում — նմանապէս եւ Քրիստոս⁴։ Ատեցին զնա եղբարք նորա, հալածեցին եւ ոչ հաւատացին նմա — որպէս չհաւատացին իսկ Քրիստոսի Տեառն ազգականք նորա⁵։ Առաքեցաւ

1 Տես Ծնն. ԽԲ. 7. ԽԴ. 4, 18. ԽԷ. 17—18։ Եբր. ԺԱ. 22։ 25 եւ յայլ տեղիս։
2 Տես Ելից Ա. 8, 11։
3 Ծնն. Ծ. 15 — 25։ Մեկն. ԻԹ.
4 Սաղմ. Գ. 17։
5 Յովհ. Է. 5։

Յովսէփ ի գլուխ եղբարցն, եւ վաճառականք եղեւ ի նոցանէ, մերկացաւ ի պատմուճանէ իւրմէ, այլեւ նախատ եղեւ — նոյն անցք եւ ընդ Քրիստոս անցին։ Յովսէփ ազատ էր եւ ծառայ եղեւ, փորձեցաւ եւ կալ հաստատուն, սուտ վկայութեամբ դատապարտեցաւ — եւ Քրիստոս նոյնպէսնակ զնոյն կրեաց։ Ըստ նմին օրինակի եւ իրք երկուց բանտարկելոցն Յովսէփայ՝ առակ օրինակի էին երկուցն չարչարակցաց Քրիստոսի յաջմէ եւ յահեկէ նորա[1]։ Ըստ հանդ Յովսէփ ի բանտէ, զարդարեցաւ ի զարդ փառաւորութեան, եւ տուաւ նմա այլ անուն, եւ հնազանդեալք նմա ամենայն աշխարհն Եգիպտացւոց — եւ Քրիստոս փառաւորեալ ի գերեզմանէ, "տուաւ նմա անուն որ ի վեր է քան զամենայն անուն„ եւ ամենայն ինչ հնազանդեալ նմա[2]։ — Ըստ այսմ՝ ոչ յառաջագոյն նորոց կտակարանացն միայն՝ այլ եւ ի բարեպաշտ հնոցն կտակարանաց երեւին կենդանեն Քրիստոսի՝ որ իբրեւ արդարութեան արեգական եւ յառաջ եւ յետ կայս զճառագայթեան արձակէ։

Ընթասցուք պատահմանց ի պատմութիւն ժողովրդեան նորա։

ԺԶ.

Գաղթութիւն Իսրայելացւոց։

Ա

Ելք նոցա յԵգիպտոսէ մինչեւ ցվախճանն Մովսէսի. (1500 — 1460)։

96

Յետ վախճանելոյ որդւոցն Նահապետաց՝ այնչափ ինչ թուեր թէ զաղարեաց իմն Աստուած յառաջնորդելոյ իւրոց զաւակի նոցա։ Սակայն անդէն ի նմին ժամանակի հաւատարիմ լեալ խոստմանցն, աճեցոյց եւ բազմացոյց զԱբրահամեանն յազգ մեծ։ Եւ երկիրն եւս Գեսեմ առաւատաբեր քան զամենայն կողմանս պարգաբեր աշխարհին Եգիպտացւոց՝ պատշաճագոյն էր քան զամենայն վայրս՝ բազմանալոյ ծննդոց մարդկան։ Բաժանեալ՝ վասն զի գործ Իսրայելացւոցն մանաւանդ հովուութիւն էր, հարկ էր նոցա չխառնակել ընդ Եգիպտացիսն՝ որոց զարշելի էր հովուութիւն թափառական, որով եւ ի կռապաշտութեան անտի ապրեցան, թէպէտ ոչ ամենեւին իսկ առանց արատոյ էին[3]։ Իսկ նեղութիւնքն եւ ըսկանք որ վաղվաղակի եկին հասին ի վերայ՝ պահեցին եւ զօրացուցին ի նոսա զյիշատակս աւետեացն առաջնոց՝ յորս եւ զհանդերձելոյ ինքէ փրկութեանէ ճառք կային[4], եւ բաւական էին յուշ առնել նոցա առէպ զօրհնութիւնսն Յակոբայ որ զարութեանց իմն՝ յորս վայելելոցն էին ի խոստմանն երկրին ի Քա-

1 Տես Ղուկ. ԻԲ. ԻԳ։
2 Փիլիպ. Բ. 7 — 11։ Եբր. Բ. 8։
3 Տես Եզեկ. Ի. 7 — 9։
4 Տես Ծնն. ԺԵ. 13 — 14։

նոսա՝ անկիւնաքարք, եւ առաջ քաղաքներս համբերութեան. զծնունդքն իսկ էր առանց նեղութեանց պահել նոցա զանձինս ի հասարակակաց մասնաւորութենէ անտի որով մասնական մարդիկ զԱստուած — (1700 — 1500 կամ ծննդարգոյն 1486)։

Զի ի խաղաղութեան եւ ի բարութեան էին նոքա յԵգիպտոս՝ ժամանակս ինչ. քանզի վասն առ Յովսէփ մեծարանացն եւ շնորհակալ լինելոյ՝ եւ յետ նորա վախճանին խնկելեաց լաւ. եւ բարի անէին զնոսա. եւ եթէ ընտրեսցին իսկ օտարասերցին բայց Եգիպտացւոց փողփողակի զգուշեալ զօրութեան զնախանձն նոցա ընդ փութանակի աճել եւ բազմանալ արհամարհ արգելին խոշտանգաց, ասելով եւ այնպէս ի դէպ է թէ թագաւորութիւնն պաշտպանէր նոցա զօրութեանցն (1700—1550)։

Նոյն՝ որպէս հաւանութեանն թուի, յորժամ Հիքսոսքն յետ Յովսեփայ վախճանին եկին կալան զԵգիպտոս, եւ զխառնըրդն նոցա մերժեցին զառաջին հարստութիւն թագաւորացն, հարկ էր այնուհետեւ փոփոխումն առնուլ իրաց Իսրայելացւոցն առ Փարաւոնօքն որ զՅովսէփ ոչ ճանաչէին, այս ինքն չգիտէին զերան Յովսեփայ, եւ զհետ երթեալ կասկածանաց եւ կարծեաց խառնակութեան ռամկին, խիզախանք եւս զանգիտանել վասն վասն զարգանալոյ աճմանն եւ բազմութեանն նոցա։

Յայն սակս խորհուրդ ի մէջ եդին՝ նեղել զմի նուաստացուցանել զնոսա, եւ նախ իբր իբրեւ զօրութեամբ այնպէս վարէին զնոսա ի գործ մեծամեծ շինուածոց. բայց իբրեւ եւ այնպէս աճէր թիւ նոցա՝ առաւել եւս զլուծն ծանրացուցանէին. յետոյ ուրեմն հրաման տայր թագաւորն զամենայն մանուկ նորածին եբրայեցի ածել ի գետն, զի զանէ այնպէս, որպէս կարծէրն, ջնջեսցէ զնոսա ի միջոյ[1]։

97

Անդէն ի ժամանակի աղէտիցն եւ վտանգաց յարոյց Աստուած ժողովրդեանն իւրում փրկիչ միանգամայն եւ օրէնսդիր։ Յովքաբեթ կին Ամրամայ ի ցեղէն Ղեւեայ ծնաւ որդի (1565), եւ թաքուցանէր զնա ամիսս երիս. եւ իբրեւ չէր ձեռնհաս այլ եւս ծածկել զնա յաչաց Եգիպտացւոց, առ եդ զմանուկն ի պրտուեայ տապանակի ծեփեալ կպրածիւթով, եւ արկ զնա ընկեցիկ յեզերս Նեղոս գետոյ, ուր սովոր էր լուանալ դուստր թագաւորին։ Իսկ քոյր մանկանն Մարիամ դէտ առնէր կացեալ հայէր ի հեռաստանէ։ Իբրեւ խանդաղատեցաւ զմանկամբն դուստր թագաւորին, մատուցեալ հարցանէր քոյրն՝ ածել մանկանն կին մի դայեակ, եւ մայր մանկանն եկեալ ստացաւ։ Յետոյ առ զնա դուստրն թագաւորին յորդեգրութիւն, եւ կոչեաց զնա Մովսէս (հանեալ ի ջրոյ)։

1 Ելք Ա.

Այս վարժեցաւ Մովսէս ամենայն իմաստութեամբ Եգիպտացւոցն. եւ էր զօրաւոր բանիւք եւ գործովք իւրովք: Եղեւ լրա՛ քառասնամեայ ժամանակի, անկաւ ի սիրտ նորա շրջել զեղբարբք իւրովք՝ զորդւովքն Իսրայէլի,¹. քանզի լաւ եւս սիրեաց համբերել ընդ ժողովրդեանն Աստուծոյ չարչարիլ: — Եւ ի միում նուագի ի պաշտպանել իւրում առն միոջ եբրայեցւոյ եղբօր՝ հարստահարելոյ զհարկանողն նորա զայն եգիպտացի: Կարծէր եւ ինքն գործն չէ մարթ ի արդարադատել, բայց հարկ է թէ յօժարեալ անձամբ կամ յիրաց իրաց որ անդ յայտնեալ ի միաւորեն ընդ կայծն աւանդ աստուածային գործն ընդ յետ (որպէս ինչ թէպէտ՝ զի կամեցեր խնի այսպէս եգիպտացի ախոյեանել զայլն իսրայելացի) եւ կամ յԱստուծոյ թելադրութեամբ եղեն եղեն². Բայց եղբարք նորա չհամեալ զնա իւրեանց փրկիչ, մատնեցաւ թէ վասն նորա իսկ՝ հարկ հանդերձեալ. Մովսէս փախուցեալ եղեւ պանդուխտ ի Մադիամ³.

Ընդ պաշտօնէից նա դատարանաց պէտրոց Փարաւոնի կամ Յոթորայ քրմի (կամ որպէս հաւատութեան թէ ճշմարտի քահանայի Աստուծոյ Ճշմարտի, որպէս որ Մելքիսեդեկ էր) ընդրեաց կացեալ բնակութեամբ հովուաց ամենայն, եւ այսպէս աստուածային իմաստութեան Սեփովրա՝ մի ի դստերաց նորա, յորմէ ծնաւ նա զԳերսամ եւ զԵղիազար: Եւ գործ էր նորա արածել խաշինս⁴: (Մեծինք ոչ նոյն եւ մի այր զՄովսէս եւ զՅոթոր համարին, այլ զՅոթոր՝ հայր աներկանց ասեն դնեն, իսկ զՄովսէս՝ հաւ նորա եւ զրուցն ազգատոհմին:)

98

Բազմաւն ամ արածեաց Մովսէս զխաշինս աներոյ իւրոյ, եւ այսպէս ի հասանել նորա հօտիւն իւրով մօտ ի լեառն Քորեբ, երեւեցաւ նմա Տէր ի մորենւոջ վառեալ հրով, եւ ետ նմա հրաման թէ «Գոյծ զկօշիկս ոտից քոց, զի տեղիդ յորում դուդ կաս՝ երկիր սուրբ է». եւ ասէ. «Ես եմ Աստուած հարց քոց, Աստուած Աբրահամու, Իսահակայ եւ Յակոբայ: Տեսանելով տեսի զչարչարանս ժողովրդեան իմոյ որ յԵգիպտոս եւ լուայ հեծութեան նոցա, եւ իջի փրկել զնոսա ի ձեռաց Եգիպտացւոց. եւ հանել զնոսա յերկրէն յայնմանէ, եւ տանել զնոսա յերկիրն բարի եւ յընդարձակ. յերկիր՝ որ բղխէ զկաթն եւ զմեղր, յերկիրն Քանանացւոց: Եւ արդ՝ աղաղակ որդւոցն Իսրայէլի հասեալ է առ իս, եւ տեսի ես զնեղութիւնն զոր Եգիպտացիքն նեղեն: Եւ արդ եկ առաքեցից զքեզ առ Փարաւոն արքայ

1 Գործ. է. 22, 23:
2 Գործ. է. 24, 25:
3 Գործ. է. 25—29:
4 Ելք Բ:

Եգիպտացւոց, եւ հնազանդ զօրութեամբ իւր զօրութիւն Իսրայէլի յերկրէն Եգիպտացւոց: — Նա եւ Աստուած որ էն: Եւ ասէ պատգամս առաքեալս ցորդիսն Իսրայէլի. որ Էն առաքեաց Աստուած հարցն ձերոց, Աստուած Աբրահամու եւ Աստուած Իսահակայ եւ Աստուած Յակոբայ առաքեաց զիս առ ձեզ: Այս է անուն իմ յաւիտենական, յիշատակ ազգաց յազգս:

Յետ բազում նշանաց, [illegible] Մովսէսի իբր ոչ եղեւ առ թերութեան իւր հաւատոյն, այլ [illegible] վասն ոչ բաւական զօրէն հաւանեցեալ եւ խոնարհ մտացն, որպէս հնազանդ եղեւ հրամանին Աստուծոյ: [illegible] յԵգիպտոս առաւ: Նա [illegible] նորա Ահարոն խօսնակ ի Տեառնէ: Պատմեաց նմա Մովսէս զամենայն բանս զոր խօսեցաւ ընդ նմա Տէր: Եւ իբրեւ հասին նոքա յաշխարհն Եգիպտացւոց, ժողովեցին ի մի վայր զծերակոյտ որդւոցն Իսրայէլի. պատմեցին նոցա [illegible] զգալստեանն Աստուծոյ, եւ [illegible] նշանս [illegible]. եւ հաւատացին նոքա Իսրայելացիքն եւ երկին նոցա [illegible] իբրեւ Աստուծոյ պատուիրանաց[1]:

99

Այսպէս եղեն Մովսէս եւ Ահարոն առաջի փարաւոնի եւ ցուցին զհրաման տեառն Աստուծոյ Իսրայէլի, զի թողցէ զժողովուրդ նորա երթալ յանապատ եւ պաշտել անդ զնա մեծ: Իսկ փարաւոն ետ նոցա պատասխանի. Ո՞վ է նա, որում լուայց ձայնի նորա արձակել զորդիսն Իսրայէլի, ոչ գիտեմ զՏէրն եւ զԻսրայէլ ոչ արձակեմ: Եւ մերժեաց զնոսա խստութեամբ: Եւ հրամայեաց նա վերակացուաց Եգիպտացւոց առաւելուցանել զաշխատութիւն Իսրայելացւոցն, եւ չտալ [illegible] բանից գործաւորացն Եբրայեցւոց; մինչեւ յանդիմանել նոցա զՄովսէս եւ զԱհարոն, թէ վասն նոցա առաւել խստացան չարիքն[2]:

Աղօթեաց Մովսէս վասն իւր առաջի Տեառն, եւ Տէր երկրորդեաց նմա զխոստումն իւր ազատութեանն Իսրայէլի, եւ յաւելեւ ի նոյն՝ թէ [illegible] է նմա [illegible] զԻսրայէլ իւր ժողովուրդ սեպհական եւ լինել նոցա յԱստուած: Իսկ Իսրայելացիքն առ փղձուկ [illegible] եւ առ [illegible] անսացին բանից Մովսէսի, որ պատմեաց նոցա [illegible] զոր ընդ Տեառն խօսեցաւ[3]:

Բայց Աստուած հրամայեաց Մովսէսի միւսանգամ յանդիման լինել փարաւոնի, եւ յայտ առնել նմա ի ձեռն Ահարոնի զոր ինքն կամի, եւ թէ [illegible] է նա զօրութիւն փարաւոնի. զի յանձնեսցէ [illegible] իւր եւ [illegible] յերկրէն Եգիպտացւոց, — այս ինքն թէ կամի վասն [illegible] չարութեանն

1 Ելք Գ. Դ. 2 Ելք Ե. 3 Ելք Զ.

նորա թողուլ զնա ի խստութեան իւրում — եւ ոչ լուիցէ նոցա փարաւոն: Նա արկցէ Տէր զձեռն իւր յԵգիպտոս, եւ հանցէ հանդերձ զօրութեամբ իւրով զժողովուրդ իւր, զորդիսն Իսրայէլի յերկրէն Եգիպտացւոց մեծաւ վրէժխնդրութեամբ: Նա ծանիցեն Եգիպտացիքն թէ ինքն է Տէր»:

Արարին Մովսէս եւ Ահարոն որպէս ինչ հրամայեաց նոցա Տէր. Մովսէս 80 ամաց էր յայնժամ եւ Ահարոն 83[1]: — Այնուհետեւ հաստատէր Մովսէս հրամանաւն Աստուծոյ զհրեշտակութիւն իւր նշանօք պատժոցն աստուածայնոց, որք թէպէտ եւ կէս ինն են ընդ առանձինն բնածին երեւութից Եգիպտացւոց աշխարհին, այլ միշտ եւս յառաջագոյն պատմէր զնոսա Մովսէս եւ բառնայր աղօթիւքն[3]:

100

Իբրեւ մտան ինն եւ սկիզբն նշանացն ընկէց Ահարոն ի գետնի զգաւազանն Մովսիսի, եւ փոխեցաւ գաւազանն յօձ. Նմանել նմանեցին կախարդքն Եգիպտացւոց՝ նշանին, բայց գաւազանն Ահարոնի եկուլ զնոցայն. եւ Փարաւոն խստացոյց զսիրտ իւր:

1. Վասն այնորիկ ձգեաց ի վաղիւ անդր զգաւազանն ի վերայ գետոյն (Նեղոսի), եւ ամենայն ջուր՝ ոչ գետոյն միայն այլ եւ ամենայն եւս երկրին յարիւն դարձաւ, եւ սատակեցան ձկունքն ամենայն, եւ տեւէր հարուածն եւթն օր. յայն առնս յայժ եւս այլագոյն է ի կարմրագոյն երանգէ՝ զոր առնու Նեղոս ի մանանց հողոյ, ի սահմանեալ ժամանակի՝ յորժամ առնու եռեւ, այլ մեռան ձկունքն կենդանի: Բայց սակայն զնոյն նմանեցին եւ կախարդքն արարին՝ դառնալ զջուրսն ի ջրհորացն նորոգ պեղելոց[3]:

2. Յետ միւսանգամ յորդորելոյ եւ սպառնալեաց՝ ի ձգել գաւազանին Մովսիսի ի վերայ ջուրց՝ ել գորտ ի վերայ երկրին Եգիպտացւոց եւ յորդեալ զեռայր ամենայն ուրեք: Թէպէտ եւ զայն արդեամբք եւ գէտքն արարին, բայց միայն աղօթիւքն Մովսիսի դադարեաց հարուածն: — Այլ խստացեալ էր առաւելին սիրտն Փարաւոնի:

3. Ապա եհար Ահարոն գաւազանաւն զփոշի երկրին, եւ եղեւ մուն եւ մժեխս ի մարդ եւ յանասուն: Զնմանն առնել զնոյն կախարդքն եւ ոչ կարացին. եւ խոստովան եղեն թէ «Մատն Աստուծոյ է այդ»[4]: Այսպէս յանօթ եղեւ եւ ջնջեցաւ զօրութիւն սատանայի եւ սպասաւորաց նորա՝ արհամարհ եւ չնչինագոյն անասունքն:

4. Իբրեւ միւսանգամ քարացոյց Փարաւոն զսիրտ իւր, լի եղեւ ամենայն երկիրն Եգիպտացւոց շանաճանճիւ, բաց՝ երկիրն

1 Ելք Է. 1—7:
2 Տես Ելք Է. 9, 14, 15. Ը. 8, 9 եւ յայլ տեղիս:
3 Տես Ելք Է. 24:
4 Ելք Է. 9 — Ը. — 19:

Գետոյն արեան էր ի հարուածոցն։ Թուէր իմն թէ կախարդացն Փարաւոնի. բայց իբրեւ դադարեաց հարուածն, խնայեաց իբրեւ զաւակին[1]։

5. Յայնժամ յետ միւսանգամ աղաչելոյ, հարաւ մահ յամենայն անասունս Եգիպտացւոցն որ ի դաշտի էր, բայց Իսրայէլացւոցն ապրեցաւ։

6. Ապա ցանեաց Մովսէս մոխիր յօդս ի վեր եւ եղեւ խաղաղուարդք ի մարդ եւ յանասուն, մինչեւ ծնգել եւ կախարդացն՝ կեղերքն։

7. Յետոյ աղաղակեաց Աստուած անդրէն կարկուտ սաստիկ, որ հարկանիցէ ի վայրենի ընկուզ եւ զանասուն հանդերձ ամենայնիւ որ ինչ ի դաշտի գտանիցի։ — Եւ իբրեւ ամբարձ Մովսէս զգաւազանն՝ անդրէն ոխնա կարկուտ սաստիկ հանդերձ բարբառով փայլատակմանց, եւ եհար զամենայն շնչաւոր եւ զամենայն ծառաստանս եւ զամենայն եւ զգալար վայրի որ ի դաշտի էին․ միայն ցորեանն եւ հաճար ոչ հարան, քանզի անապաստանք էին․ բայց ի Գեսեմ ոչ անկաւ կարկուտ։ — Յայնժամ կարծես թէ աղօթէր Փարաւոն թէ ապաշխարեաց․ բայց իբրեւ դադարեաց հարուածն՝ ծանրացաւ միւսանգամ սիրտն[2]։

8. Ապա եկն իւր հասին միւսանգամ աղաղակելը մարախոյ, եւ խորտա տայլին ծառայք նորա զԵրկանել եւ յանձն առնուլ․ բայց քանզի զարան միայն կամէր արձակել՝ ձգեաց Մովսէս զձեռն իւր եւ ած հողմն արեւելից մարախս անհնարին բազմութեամբ որ ապականեցին զամենայն զոր ինչ եթող կարկուտն, մինչեւ չնչեաց հողմ յարեւմտից առ ոտս թիւքն Մովսէսի, եւ մերժեաց անկաւ զնոսա ի ծովն — եւ անդէն ընդ նմին անց եւ զգլուխն թագաւորին։

9. Յայնժամ կարկառ դարձեալ զձեռն իւր Մովսէս յերկինս եւ եղեւ խաւար թանձրամած շօշափելի (այս ինքն՝ բոլոր թանձր խոնաւութեան միգին)[3] զամենայն երկիրն Եգիպտացւոց զաւուրս երիս, մինչեւ չկարել իսկ շարժել ումեք ի տեղւոջէն յորում էին․ բայց ի Գեսեմ լոյս էր։ Կամեցաւ այնուհետեւ արձակել զնոսա թագաւորն, բայց առանց անասնոց նոցա․ այլ իբրեւ զամենայն ինչ կամէր տանել Մովսէս՝ մերժեաց հան զնա յերեսաց իւրոց թագաւորն, եւ սպառնացաւ նմա մահ[4]։

101

Ապա յետ սորա ասաց Տէր ցՄովսէս․ «Մի՛եւս եւս հարուածս ածից ի վերայ Փարաւոնի եւ ի վերայ Եգիպտոսի, եւ ապա արձակեսցէ զձեզ աստի․ այլ յորժամ արձակեսցէ զձեզ, ամենեւին հանցէ զձեզ աստի։ — Ի հասարակ գիշերաւ եւ

1 Ելք Է․ 20․․․
2 Ելք Թ։
3 Տես Իմաստ․ ԺԷ․ 4, 5։ Սաղ․ ՃԷ․ 49։
4 Ելք Ժ․

մանկոց ի մէջ Եգիպտոսի. եւ սատակեցից զամենայն անդրանիկ յերկրէդ Եգիպտացւոց, յանդրանկէ անտի փարաւոնի որ նստի յաթոռ նորա, մինչեւ ցանդրանիկ աղախնոյն որ կայցէ առ երկանս, եւ մինչեւ ցանդրանիկ ամենայն անասնոց։ Բայց յորդւոցն Իսրայելի ոչ խնչ եղիցի ձայն ի մարդոյ մինչեւ յանասունս։ Պատմեցին փարաւոնի զբանսն Մովսէս եւ Ահարոն. սակայն եւ այնպէս կաց մնաց փարաւոն խստացեալ[1]։

Դարձեալ հրաման ետ Տէր Մովսիսի եւ Ահարոնի՝ ասել ամենայն ժողովրդեանն Իսրայելի, թէ ամենայն տանուտէր ընդ երեկս (14 Նիսանի ամսոյ՝ ամենայն առաջնոյ) զենցէ ոչխար տարեւոր անարատ, եւ խառնեալ ժողովեսցէ զարիւնն իւր ոստով զսեմ բարաւորով եւ երկոցունց դրշերի, ածեալ գօտի ընդ մէջս եւ կօշիկս յոտս եւ ցուպ ի ձեռին, որպէս թէ ճեպեցեն երթալ. զի պասէք (զատիկ, անցք) Տեառն է։ Ապա զարիւն ոչխարին դիցեն նշան ի վերայ դրանց իւրեանց. զանզի սատակելոց է Տէր ի ձեռն հրեշտակին իւրոյ զամենայն անդրանիկ յԵգիպտոս. եւ յորժամ տեսցէ նա զարիւն կնքեալ ի վերայ դրան՝ զանց արասցէ զտանն։ Զայս օր կոչեսցեն եւ որդիք իւրեանց կատարեսցեն տօն տարեկանաց ամ ըստ ամէ եւթն օր մինչեւ յաւիտեան ժամանակաց։ — Արարին Իսրայելացիք որպէս աւանդեցաւ նոցա հրաման ի Տեառնէ[2]։

102

«Այլ եղեւ ի հասարակ գիշերի՝ եւ Տէր եհար զամենայն անդրանիկս յերկրին Եգիպտացւոց... եւ եղեւ աղաղակ մեծ յերկրին Եգիպտացւոց. զի ոչ գոյր տուն յորում ոչ գոյր մեռեալ ի նմա» (թէպէտ ի մարդոյ թէպէտ յանասնոց)։ Յայնժամ յղեաց փութով փարաւոն գիշերի զՄովսէս եւ զԱհարոն առաջի իւր եւ ասէ. «Արիք եւ ելէք ի ժողովրդենէ իմմէ եւ դուք եւ որդիքն Իսրայելի, երթայք եւ պաշտեցէք զՏէր Աստուած ձեր. եւ զոչխար եւ զարջառ ձեր առեալ գնացէք, որպէս եւ ասացէք. բայց եւ զիս օրհնեցէք»։ — Եւ փութացուցանէին Եգիպտացիքն զժողովուրդն ելանել յերկրէն[3]։

Բայց Իսրայելացիք, որպէս հրաման առեալ էր նոցա Աստուածոյ ի ձեռն Մովսիսի, խնդրեցին յԵգիպտացւոց անօթս ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ հանդերձս զարդու բազումս. եւ ետ Տէր նոցա գտանել շնորհս առաջի Եգիպտացւոցն (մեղմացոյց զսիրտս Եգիպտացւոցն); եւ տուին նոցա յանօթ, եւ կողոպտեցին նոքա զԵգիպտացիսն[4], այս լինէր մեծագոյն Իսրայելացիք յինչէց Եգիպտացւոցն. քանզի յօժարութեամբ իսկ տային զոր միանգամ խնդ-

1 Ելից ԺԱ. 1, 4—8.
2 Ելից ԺԲ. — 28, 42, 43—50.
3 Ելից ԺԲ. 29—33.
4 Ելից ԺԲ. 35, 36. տես Գ. 21, 22. ԺԱ. 2, 3։

դրէին ի նոցանէ, զի թափեսցեն զանձինս ի նոցանէ. եւ դարձեալ զի կարող էին Եգիպտացիքն առնուլ ընդ այնր զկալուածս բաժնի Իսրայէլացւոցն, զտունս նոցա եւ զայլ եւս ինչ նոյնպիսիս: — Այսպէս խաղացին որդիքն Իսրայէլի ի Ռամեսեայ ի կողմանս Սոկքովթայ (Խուղք) 600,000 այր հետեւակ՝ թող զմանկտի եւ զբազմամբոխ խառնաղանճն որ ել ընդ նոսա եւ զանասունս բազում (յամի իբրեւ 1500). եւ առին ընդ իւրեանս զհացն իւրեանց մինչ չեւ խմորեալ էր, եւ եփեցին յանթեղի. քանզի չետուն ոգի առնուլ Եգիպտացիքն[1]: Այսպէս հան Տէր ի միում աւուր զամենայն ազգն Իսրայէլեան յԵգիպտոսէ: Եւ Մովսէս եւ զոսկերսն Յովսեփայ ընդ իւր[2]:

Ի նմին աւուր պատուէր ետ Տէր ի ձեռն Մովսիսի Իսրայէլացւոցն՝ նուիրել նմա զամենայն արու անդրանիկ նախածին ի մարդոյ մինչեւ յանասուն, յիշատակ այնր զի խնայեաց նա յանդրանիկան նոցա՝ յորժամ եհարն զանդրանիկս Եգիպտացւոց, եւ եհան զնոսա հզօր ձեռամբ յերկրէն Եգիպտացւոց[3]:

103

Խաղացոյց Տէր զԻսրայէլացիսն ընդ ճանապարհ անապատին, քանզի չուեցին նոքա ի Սոկքովթայ (որ էր թերեւս տեղի ժողովելոյ ամենեցուն ի մի վայր), եւ հասին յԵթամ առ անապատին՝ որ առ եզերբ Կարմիր ծովուն կայ. "Եւ Աստուած առաջնորդէր նոցա ցերեկ՝ սեամբ ամպոյ, ցուցանել նոցա զճանապարհն, եւ զցայգ՝ սեամբ հրոյ, լուսատու լինել նոցա ի գնալն զցայգ եւ զցերեկ (ընդ անշէջն եւ ընդ անկոխ անապատն Արաբիոյ): Եւ ոչ պակասէր սիւն ամպոյն ի տուէ եւ սիւն հրոյն ի գիշերի՝ առաջի ամենայն որդւոցն Իսրայէլի"[4]: Այն տեսիլ զարմանալի՝ լինէր նոցա նշան ժողովելոյ եւ չուելոյ[5]. միայն ի վերայ գնդի Իսրայէլացւոցն երեւէր տեսիլն, թէպէտ եւ չէր ինչ անծանօթ Քանանացւոցն[6], եւ կաց մինչ 40 ամ առանց զկերպարանսն փոփոխելոյ, եւ առաջնորդէր Իսրայէլացւոցն[7]:

Այս որչափ այլակերպ էր այն սքանչելի առաջնորդ ճանապարհաց նոցա՝ ի սովորական օրոցն երեւութից; եւ կամ ի նշանակէ հրոյ կամ ծխոյ, զոր տային զօրավարք հնոց ժամանակաց նշան զօրաց իւրեանց: — Դարձուցք ի ծովն Կարմիր դառնել անդ զԻսրայէլացիսն. քանզի հրաման տուեալ էր նոցա Աստուծոյ՝ բանակել մօտ ի Փիհահիրովթ (Հերոյապոլիս, այս ինքն Կղաջաց քաղաք), զի առցեն զչափ զիւրոյ ամենազօր զօրութեան[8].

1 Ելից ԺԲ. 34, 37 — 39:
2 Ելից ԺԲ. 40, 41, 51. ԺԳ. 19:
3 Ելից ԺԳ. — 16:
4 Ելից ԺԳ. 17 — 22. տես ԺԳ. 19:
5 Ելից Ի. 34 — 36: Թուոց. Թ. 15 — 23:
6 Թուոց. ԺԴ. 14:
7 Նեեմ. Թ. 12, 19:
8 Ելից ԺԴ. — 4:

104

Այն ինչ չուեալ Իսրայէլացւոցն՝ շրջեցաւ սիրտն Փարաւոնի եւ խորհուրդ իշխանաց նորա։ — Պնդեցաւ զհետ նորա թագաւորն 600 ընտիր ընտիր կառամարտիկ կառօք եւ հեծելովք իւրովք եւ ամենայն զօրու իւրով, եւ եհաս նոցա առ Կարմիր ծովուն։ Զահի հարան Իսրայէլացիքն, բայց հանդարտեցուցանէր զնոսա Մովսէս ասելովն՝ թէ "Տէր տայ պատերազմ ընդ ձեր"։ Այսպ կարգեաց նա հրամանաւ Աստուծոյ զգաւազան իւր ի վերայ ծովուն, քանզի փառաւորել կամէր Աստուած ի Փարաւոն եւ յամենայն զօրս նորա. եւ հրեշտակն Տեառն որ երթայր առաջի Իսրայէլի՝ չոգաւ զկնի նոցա, նոյնպէս եւ սիւն ամպոյն եմուտ ի մէջ բանակի Իսրայէլացւոցն եւ ի մէջ բանակի Եգիպտացւոցն, եւ չկարէին խառնել նոքա ընդ միմեանս։ Իսկ եւ իսկ պատառեցաւ ջուրն, եւ հողմն արեւելից շնչեալ սաստկութեամբ զցայգն՝ ցամաքեցոյց զյատակս ծովուն։

Եւ մտին որդիքն Իսրայէլի ընդ մէջ ծովուն ընդ ցամաք, եւ էր ջուրն իբրեւ պարիսպ ընդ աջմէ նոցա եւ ընդ ահեկէ։ Պնդեցան Եգիպտացիքն, մտին եւ նոքա զկնի նոցա կառօք եւ հեծելովք։ Իսկ յառաւօտին պահուն հայեցաւ Տէր սեամբ հրոյ եւ ամպոյ ի բանակն Եգիպտացւոց եւ խռովեաց զբանակն նոցա, խափանեաց զանիւս կառաց նոցա եւ ընկէց զնոսա։ Ասեն Եգիպտացիքն, փախիցուք յերեսաց Իսրայէլի զի Տէր պատերազմի վասն նոցա ընդ Եգիպտացիս։ — Բայց Մովսէս ձգեաց միւսանգամ զձեռն իւր ի վերայ ծովուն հրամանաւն Աստուծոյ՝ յորժամ անցեալ էր Իսրայէլացւոցն յայնկոյս ծովուն, եւ դարձաւ ի վաղիւանդր ջուրն այդրէն ի տեղի իւր եւ ըմբռնեաց զԵգիպտացիսն ի փախստեան, ծածկեաց զկառս եւ զհեծեալս նոցա եւ զամենայն զօրութիւն Փարաւոնի, եւ ոչ մի ոք ապրեցաւ ի նոցանէ։ — Այսպէս փրկեաց Տէր յաւուր յայնմիկ զԻսրայէլ ի ձեռաց Եգիպտացւոցն. տեսին նոքա զդիակունս նոցա առ ափն ծովուն, եւ զձեռն մեծ զոր եցոյց Տէր ի վերայ Եգիպտացւոցն, եւ երկեաւ ժողովուրդն ի Տեառնէ, եւ հաւատացին յԱստուած եւ ի Մովսէս ծառայ նորա[1]։

105

Յայնժամ երգեաց Մովսէս եւ որդիքն Իսրայէլի օրհնութիւն Աստուծոյ, որ է առաջին երգ պուետէից ի ծանուցելոց մեզ, յօրինեալ յառաջնոյ պուետէ ի Մովսիսէ, որով օրհնէ զմեծամեծսն եւ զզարմանագործս Աստուծոյ՝ բարձրական իմն եւ աստուածեղէն եռանդմամբ[2]։

1 Ելք ԺԴ։ 2 Ելք ԺԵ։

Օրհնեալ եւ յարժանի էր տանել զայն Իսրայելացւոցն, քանզի մեծաւ զբաղչելեօք միայն ապրեցան։ Յառաջագոյն իսկ ասէր ա- նէր Աստուած Մովսիսի՝ թէ փառաւորելոց է զանձն ի փարաւոն եւ ի զօրս նորա, զի ծանիցեն թէ նա է Տէր[1]։ Խնդրեին ապա հրա- մանն Մովսիսի կարկառել զձեռն իւր, յետ յառաջագոյն քա- րոզելոյ Մովսիսի զփրկութիւն Եգիպտացւոցն[2]։ — Ընդայն Մովսէս եւ պատառէ ջուրն եւ կայ իբրեւ պարիսպ կանգնեալ յերկոց կող- մանց (ոչ որպէս ի ժամանակի նաւարկելոյ ջրոց ծովուն, զի յետ ելեթ խաղաղ յանժամ ծովն), եւ հողմն արեւելեան ցամաքեցոյց զյատակս ծովուն։ Եւ այն անհնարին այնչափ ինչ ժամանակս տեւէր՝ ցորչափ անցին յայնկոյս Իսրայելացիքն, ապա իսկ եւ իսկ կարկառէ այսուհետ յետին ծովն՝ յարժամ միաւանգամ կարկառել Մովսէս զձեռն իւր, եւ թաղէ ծովն զԵգիպտացիսն ի մէջ անդնդա- դարձան ալեաց իւրոց[3]։ Այլ եթէ կամիցի ոք յայսմ վայրի նաւա- գութիւն ինչ եւ յորդութիւն ծովայինն ջրոց զերծանն համարել, հարկ է այնպիսւոյն եւ զայն եւս յանձն առնուլ թէ անհնարին Եգիպտոս անտարբերակ եղէ իւրեղ այդպիսի, զոր գործ աւելի է յանդգնելու։ Նոյն հակառակ ըստ վկայութեանն Գրիգորի Աստեղեցւոյ՝[4] կայ պահի աւանդութիւն այնր անդրադարձականն դիպաց ի մէջ ազգին Զենակերպաց որ առ Կարմիր ծովուն բնակեին. թող զվկայու- թիւնս այլոց եւս մատենագրացն հեթանոսաց[5]։

106

Տարաւ Մովսէս զԻսրայելացիսն երեքօրեայ ճանապարհ ընդ անապատն Սուր. եւ ոչ գտանէին զերիս աւուրս ջուր, եւ իբրեւ հասին ի Մեռա, գտին ջուր այլ դառն։ Տրտնջեաց յայնժամ ժողովուրդն, իսկ Մովսէս կարդաց առ Տէր, եւ եցոյց նմա Տէր փայտ, եւ արկ Մովսէս ի ջուրն եւ քաղցրացաւ ջուրն։ Ապա հասին յԷլիմ ուր երկոտասան աղբիւրքն էին եւ 70 ծառք ար- մաւենեաց. անդ բանակեցան եւ անտի չուեցին յանապատն Սին[6]։

Անդ տրտնջեցին Իսրայելացիքն վասն չգտանելոյ կերակուր։ Խոստացաւ նոցա Տէր ի ձեռն Մովսիսի թէ տեղացէ նոցա հաց յերկնից։ Եւ անդ երեւեցաւ փառքն Տեառն ամպով, եւ ասէ Տէր ցՄովսէս. „Լուայ զտրտունջ որդւոցդ Իսրայելի։ Արդ խօ- սեաց ընդ դոսա եւ ասասցես. ընդ երեկս մսով կերիջիք, եւ ընդ առաւօտս հացիւ յագեսջիք. եւ ծանիջիք թէ ես եմ Տէր Ա- ստուած ձեր„։ Ընդէկն ի նմին աւուր ընդ երեկս եկ լորամարգի եւ ծածկեաց զբանակն[7]։

1 Ելք ԺԴ. 4, 17, 18։
2 Ելք ԺԴ. 13։
3 Ելք ԺԴ. 16, 21, 22, 26, 27 — 29։
4 Գիրք. Աէկ. Բ։
5 Ա. Ներկայացուցակ Աշխարհագրութեան Գաղղիացւոց. Աշխարհ. Գլ. Բ։
6 Ելք ԺԵ. 22—27. ԺԶ. 1։
7 Ելք ԺԶ. — 13։

Իսկ ընդ առաւօտն անկաւ ցօղ շուրջ զբանակաւն, եւ ընդ ցամաքել ցօղոյն՝ ահա մանրին ինչ ի վերայ երկրին նման եղեման, եւ ասէին որդիքն Իսրայելի զմիմեանս 'Մանհու,, այս ինքն Թէ՝ Զի՞նչ է այս: Եւ Մովսէս ասէ ցնոսա, այդ է հացն զոր ետ ձեզ Տէր: Կոչեցին զնա Իսրայելացիքն Մանանա. էր այն իբրեւ զգինձ, գոյն նորա՝ սպիտակ, եւ համ նորա էր իբրեւ զկարկանդակ մեղու եւ հալէր յարեւու[1]:

Արդարեւ իսկ են նշանակեալս այսոցիկ՝ նշանակք բնականն մանանայի որ ի Ջերմ աշխարհս ի բուսոց ինչ արտաքս ծորեալ իջանէ, կամ քրտնելով խիժն եւ ի հողմոց գիշերոյն թանձրանալով՝ միաւորեալ ընդ հալել առաւօտին ցօղոյ եւ նա ընդ նմին հալի, եւ կամ արուեստիւ հանեն զնա, եւ այն՝ միայն յՕգոստոս եւ ի Սեպտեմբեր ամսեան:

Իսկ զարմանալի Մանանայն (յորմէ այն մանանա առ գլորջաջուծն) էութեամբ իսկ այլակերպ է ի բնականէ անտի. քան հրամանին Մովսէսի պարտ էր ժողովել անտի իւրաքանչիւր ումեք աւուր աւուր այնչափ ինչ միայն որչափ ինքն եւ իւրքն բաւական էին ուտել. այս ինքն մի մի չափ իւրաքանչիւր ումեք. իսկ յաւուրն վեցերորդի ժողովել կրկին. եւ այն էին զարմանք զի որ առաւելն ժողովէր՝ ոչ առաւել ինչ ունէր, եւ որ պահէր ինչ ի նմանէ մնացորդ յայլ օր՝ եռայր ի նմա որդն, բայց միայն յաւուրն եւթներորդի՝ յորում ոչ իջանէր Մանանա, որպէս զչափ առեալ գիտացին անհնազանդքն յԻսրայելացւոց: Այսպէս ուտէին Իսրայելացիքն 40 ամ ամենայն ուրեք Մանանա. եւ էր այն նոցա փոխանակ հացի, որպիսի ինչ ոչ երեւի ի մանանայի անդ որ մեզ ծանօթ է[2]:

Եւ յիշատակ է սքանչելի կերակրոյն՝ հրաման ետ Մովսէս Ահարոնի առնուլ չափ մի ի Մանանայէն եւ պահել[3]: Մանանայն համարեցաւ միշտ առակ օրինակի նուիրական խորհրդոյ հաղորդութեան (ճշմարիտ երկնաւորն հացի) ըստ Քրիստոսի իսկ բանիցն[4]:

107

Խաղացին ի Սինն անապատէ ի Ռափիդիմ, ուր միւսանգամ տրտնջեցին վասն չգտանելոյ ջուր. ապա հրամանաւ ետ Տէր Մովսէսի հարկանել գաւազանաւն ի վերայ վիմին ի Քորեբ, եւ բխեաց ջուր ի վիմէն. բայց տեղւոյն անուն կոչեցաւ Մասսա, Փորձութիւն[5]:

Յետ այնորիկ դիմեցին ի վերայ Իսրայելացւոցն Ամաղեկացիքն. պատուէր ետ Մովսէս պաշտօնէին իւրում Յեսուայ խաղալ ի

1 Ելից ԺԶ. 14, 15, 21, 31: Թուոց ԺԱ. 7—9:
2 Ելից ԺԶ. 16 — 30, 35: Տես եւ Երկր. օր. Ը. 3, 16:
3 Ելից ԺԶ. 33 — 34:
4 Յովհ. Զ. 31, 32, 33, 49, 50, 59: Տես եւ Իմաստ. ԺԶ. 20:
5 Ելից ԺԷ. — 7:

վերայ նորա ընտիր ընտիր զօրօք, եւ ինքն ել հանդերձ Ահարոնիւ եւ Ովրաւ որդւովն Քաղեբայ (որ էր քեռայր նորա, որպէս կարծի) ի սար լերինն, եւ ամբարձեալ զձեռս իւր կայր յաղօթս մինչեւ յաղթէր Յեսու. բայց իբրեւ իջուցանէր Մովսէս զձեռսն՝ զօրանային Ամաղեկացիքն. վասն այնորիկ իսկ Ահարոն եւ Ովր (Հուր, Հուր) հաստատէին ի վեր զձեռս նորա մին աստի եւ միւսն անտի մինչեւ ցմուտս արեւուն, յորժամ պարտեաց զնոսա ամենեւին Յեսու:

Անդէն պատուիրեցաւ յառաջագոյն ի Տեառնէ բնաջինջ առնալոյ Ամաղեկացւոցն: Իսկ Մովսէս ուղղեաց սեղան եւ անուանեաց "Տէր ապաւէն իմ"[1]: Յետ յաղթութեանն չուեցին յանապատն Սինայի յերրորդում ամսեան ելանելոյ նոցա յԵգիպտոսէ, եւ անդ բանակեցան[2]:

Եկն անդր Յոթոր աներ Մովսիսի յերկրէն Մադիանու տեսանել զՄովսէս, զի լուեալ էր զզարմանալի չուոյն ժողովրդեանն Աստուծոյ. պատմեաց նմա Մովսէս մի ըստ միոջէ զգործսն Աստուծոյ եւ օրհնեաց Յոթոր զՏէր եւ մատոյց ողջակէզս Տեառն (կամ զի իսկզբանէ քահանայ Աստուծոյ ճշմարտի էր, եւ կամ ի Մովսիսէ ուսաւ ի ժամանակին զի առ նմա կամ առ հօր նորա բնակեալ էր Մովսէս): — Եւ իբրեւ ետես նա թէ չէ բաւական Մովսէս ինքնին միայն դատել զժողովուրդն, խրատ ետ նմա առնուլ արս ընտիրս ի ժողովրդենէ եւ կացուցանել զնոսա ի վերայ հազարաւորաց, հարիւրաւորաց, յիսնաւորաց եւ տասնաւորաց ժողովրդեանն զի դատեսցին զժողովուրդն (հազարապետս, հարիւրապետս, յիսնապետս, տասնապետս), եւ միայն յորս ինչ մեծամեծս ինքնին վճարել զդատաստանն: Եւ արար Մովսէս խրատուն[3]:

108

Առ լերամբքն Սինայի ուր կայր գտանել արօտ բազում եւ առատութիւն ջուրց եւ երկիր պտղաբեր՝ մնացին իբրեւ ամ մի (1500—1499), եւ անդ ընկալան Իսրայելացիք օրէնս յԱստուծոյ: Իսկ եւ իսկ յետ անդր հասանելոյ՝ ել Մովսէս ի գլուխ լերինն Սինայի եւ խօսեցաւ ընդ նմա Տէր երթալ ազդ առնել որդւոցն Իսրայելի թէ "Դուք ձեզէն տեսէք՝ որչափ ինչ արարի ընդ Եգիպտացիսն. եւ առի զձեզ իբրեւ ի վերայ թեւոց արծուոյ եւ յածեցի զձեզ առ իս: Եւ արդ եթէ լսելով լուիցէք ձայնի իմում, եւ պահիցէք զուխտն իմ, եղիջիք դուք ինձ ժողովուրդ սեպհական յամենայն ազգաց, զի իմ է ամենայն երկիր. եւ դուք եղիջիք ինձ ի թագաւորութիւն, եւ ի քահանայութիւն եւ յազգ սուրբ":

1 Ելից ԺԷ. 8—16:
2 Ելից ԺԹ. 1, 2:
3 Ելից ԺԸ: Տես Երկրորդ. օր. Ա. 10—17:

Կոչեաց Մովսէս առ ինքն զծերս (զցեղապետսն եւ զատաւո-րեալս) եւ խօսեցաւ առաջի նոցա զամենայն զպատգամսն· եւ նոքա յանձն առին յօժարութեամբ ընդունել զօրէնսն Աստուծոյ։ Ապա կարգեաց Մովսէս սրբել եւ պատրաստել զերիս աւուրս տօնա-պատրաստութեան։ — Եւ յաւուրն երրորդի ընդ առաւօտն հնչիւն ահագին հասանէր ի լեռնէ անտի իբրեւ զբարբառ փողոց· եւ ամպ միգախառն ծածկեալ ունէր զլեռանն, եւ լինէր որոտումն եւ սաստիկ սաստիկ փայլատակմունք ընթանային։ Եւ ամենայն լեռանն Սինայի ծխէր իբրեւ զհնոց բորբոքեալ, քանզի իջեալ կայր Աս-տուած ի վերայ նորա հրով, եւ ահագին էր տեսիլ լերինն, քան-զի հասանէին ձայնք փողոցն ի բաց յառաջեալք եւ սաստկա-ցեալք յոյժ։

Եհան կացոյց Մովսէս զժողովուրդն զստորոտով լերինն եւ պատուէր ետ մի մերձել այլ եւս յառաջ· ապա ել նա ընդ եղբօր իւրում Ահարոնի ի բարձրութիւն ինչ լերինն։ Յետ այնորիկ այնպիսի ահագին եւ բարձրական տեսլեանցն՝ որովք պատշաճա-գոյնս յայտնի եւ ամենեցուն ծանօթ լինի աներեւոյթ Աստուա-ծութիւնն, քարոզեաց եւ յայտ արար (ըստ բանիցն Մովսիսի) զտասն գլխաւոր օրէնսն կամ զտասնհրամանեան պատուիրանսն[1]։

109

Բայց ամենայն ժողովուրդն որ տեսանէր զփառսն Աստուծոյ եւ լսէր՝ զահի հարան, խորշեցան եւ կացին ի հեռաստանէ, եւ ա-սեն ցՄովսէս· «Դու խօսեաց ընդ մեզ՝ եւ լուիցուք· եւ մի խօ-սեսցի ընդ մեզ Աստուած, զուցէ մեռանիցիմք»։ Այսու թողին նմա զիշխանութիւն օրէնսդրութեան։ — Իսկ Մովսէս ասէր· «Քաջալերեցարուք· զի վասն փորձելոյ զձեզ եկն առ ձեզ Աս-տուած· որպէս զի լինիցի երկեւղ նորա ի ձեզ, զի մի մեղանչիցէք»։ Ապա եմուտ Մովսէս ի մէջն եւ ի մառախուղն ուր էրն Աստուած։

Ընդ հրամանն այսր նմա Տէր նախ կանգնել սեղան եւ մատու-ցանել զոհս· ապա ընծայեցուցանէր ազգի ազգի օրէնս առ ի զիւրութիւն գլխաւորն օրինաց· կարգեաց նա զտօն շաբաթուն եւ զերիսին տօնսն գլխաւորս, եւ խոստացաւ բարութիւնս վասն պատուիրանապահացն[2]։

Զայս ամենայն պատմեաց Մովսէս առաջի ժողովրդեանն յա-ժամ դարձեալ ի լեռնէ անտի, եւ խոստացաւ ժողովուրդն պահել զամենայն։ Իսկ Մովսէս գրեաց զբանս Տեառն ի մատեանի, շինեաց սեղան երկոտասան սեամբք ըստ թուոյ երկոտասան ցեղիցն, եւ ետ մատուցանել ողջակէզս ի ձեռն երիտասարդաց· ապա ընթեր-ցաւ նա զգիր ուխտին լու ի լու ժողովրդեանն, եւ ետ պատասխանի

1 Ելից ԺԹ. Ի.—17.   2 Ելից Ի. 18...—ԻԴ.

ժողովուրդն. «Զամենայն զոր խօսեցաւ Տէր՝ արասցուք եւ լուիցուք»։ Եւ Մովսէս սրսկեաց արեան զսեղանովն եւ զժողովրդեամբն առ ի հաստատութիւն ուխտին։

Ապա ել Մովսէս միւսանգամ հրամանաւ Աստուծոյ ի լեառն Սինայի եւ եղեւ անկերեւոյթ յաչաց ժողովրդեանն, եւ մնաց անդ քառասուն տիւ եւ քառասուն գիշեր[1]։ Ի ժամանակին յայնմիկ տայր նմա Տէր զօրէնսն յօրինուածութեանց, այսինքն պատուէրս վասն կարգելոյ եւ յօրինելոյ պաշտամունս Աստուծոյ հրապարակաւ, վասն տապանակի ուխտին, վասն վրանին ժամու, վասն քահանայից եւ այլոց եւս նմանապիսեաց[2]։ Եւ իբրեւ դադարեաց Աստուած ի խօսելոյ, ետ նա Մովսէսի երկուս տախտակս օրինաց քարեղէնս՝ գրեալս մատամբն Աստուծոյ[3]։

110

Բայց յայժ յերկարագոյն թուեցաւ Իսրայելացւոյն՝ յամելն Մովսէսի. այսպէս համարէին թէ մեռաւ։ Նմին իրի կուտեցան ի վերայ Ահարոնի եւ ասեն. «Արի եւ արա մեզ աստուածս՝ որ առաջնորդեսցեն մեզ»։ Այրն աստուածապաշտ Ովր՝ թուի թէ վասն ընդդէմ գտանելոյ ժողովրդեանն խռովելոյ՝ սպանեալ լիցէ։ — Իսկ Ահարոն զիջաւ առ ահին։ Ետ նա ածել զգինդսն իւրեանց ոսկիս (զի թերեւս այնպիսի դժուարին խնդրով՝ դարձուսցէ զնոսա ի խորհրդոյ անտի[4]) եւ գործեալ կերպարանս եզին՝ ըստ նմին գործեաց որթ ձուլածոյ, եւ բարբառ արձակեալ գոչեաց ժողովուրդն ուրախութեամբ. «Այս են աստուածք քո, Իսրայէլ, որ հանին զքեզ յԵգիպտոսէ»։ Եւ կանգնեաց Ահարոն սեղան։ Ի վաղիւ անդր մատուցին զոհս Իսրայելացիքն. ապա կերան եւ արբին եւ յարեան ի խաղալ[5]։

Պաշտօն որթոյն նմանութիւն իմն էր պաշտաման Ապիսայ կամ եզնջոյն, եւ որպէս Ապիսն նշանակ էր Ոսիրեայ եւ արեգականն, որ պաշտօն առնուին յՈն եւ ի Մեմփիս, նոյնպէս եւ որթն Ահարոնի՝ նշանակ կալոց էր ճշմարտին Աստուծոյ, եւ լինել փոխանակ սեան ամպոյն եւ հրոյ որ հանդուցեալ էին ի վերայ Սինայի, բայց ի դէպ է թէ բազմաց ոչ նշանակ լոկ այն եղեւ, այլ կուռք։

Ինքնին իսկ Տէր իմացոյց Մովսիսի ի լերինն թէ յանցեաւ ժողովուրդն, եւ սպառնայր ջնջել զնոսա. բայց մեղմեցաւ մեծաւ պաղատանօք ծառային իւրոյ Մովսիսի։ Էջ նա ի լեռնէ անտի եւ մօտ հասեալ ի բանակն՝ ետես եւ լուաւ զամպարշտութիւն նոցա, լի եղեւ սրտմտութեամբ, ընկեց ի ձեռաց զտախտակսն եւ խորտակեաց զնոսա. ապա առեալ խարտեաց մանր զորթն եւ

1 Ելից ԻԴ։
2 Ելից ԻԵ—ԼԱ։
3 Ելից ԼԱ. 18։
4 Աւգոս. եւ Թէոդ.։
5 Ելից ԼԲ. — 6։

ցանեալ զփոշին ի վերայ ջրոցն՝ ետ ըմպել նոցա։ Յետ այնորիկ ի մի վայր գումարեալ զՂեւտացիսն, հրաման ետ վառել պատերազմ եւ զգլխաւորս յանցաւորացն անդէն յիւրեանց ազգականաց անտի կոտորել։ Եւ անկան յաւուր յայնմիկ 3000 այր յԻսրայէլէ ըստ Եբրայեցւոյն եւ ըստ Եւթանասնիցն, 23,000 այր՝ ըստ Հասարակաց օրինակին Լատինացւոց [1]։

111

Կանգնեաց այնուհետեւ Մովսէս վրան առանձինն արտաքոյ բանակին, յորոյ վերայ իջեալ նստէր սիւնն ամպեղէն յորժամ մտանէրն Մովսէս ի ներքս խօսել ընդ Տեառն. «Եւ խօսէր Տէր ընդ Մովսիսի դէմ յանդիման, որպէս ոք զի խօսիցի ընդ բարեկամի իւրում»։ Եւ եղեւ իսկ արժանի տեսանելոյ զփառսն Աստուծոյ, այս ինքն զհանդերձեալ անցս մարմնաւորութեան Որդւոյն Աստուծոյ եւ զեկեղեցւոյ նորա։

Արար նա այլ եւս նոր տախտակս քարեղէնս հրամանաւն Աստուծոյ, եւ ել ի վաղիւ անդր ի գլուխն Սինայի։ — Անդ երեւեցաւ Տէր, եւ միւսանգամ պատուիրեաց հրամանս բազումս եւ գրեաց զօրէնս իւր ի տախտակսն նորա։ Եկաց Մովսէս դարձեալ զ40 տիւ եւ զ40 գիշեր ի վերայ լերինն Սինայի, ոչ եկեր եւ ոչ արբ։ Յորժամ էջ նա ի լեռնէ անտի՝ փառաւորեալ էին երեսք նորա եւ արկանէր նա քող զերեսօքն յորժամ խօսէր ընդ ժողովրդեանն [2]։

Եցոյց Մովսէս Իսրայէլացւոցն զամենայն զոր խօսեցեալ էր Աստուծոյ. եւ շինել զվրան ժամուն եւ կազմել զամենայն զկահ նորա [3]։ Իբրեւ կատարեցաւ ել ամենայն ի գլուխ՝ ծածկեաց սիւն ամպոյն եւ հրոյն զվրան ժամուն, զԱկրութիւն Իսրայէլացւոցն, եւ փառքն Տեառն լցին զտեղին։ Եւ այն ամպ նշան լինէր այնուհետեւ դադարելոյ եւ չուելոյ Իսրայէլացւոցն [4]։

Յետ պատուիրելոյ Տեառն զՄովսէս զազգի ազգի ազգս պատարագաց եւ զօրինակ մատուցանելոյն եւ զկարեւոր ինչ իրս վասն նոցա [5], Ահարոն եւ որդիք նորա կարգեցան ի քահանայապետութիւն եւ ի քահանայութիւն հանդերձաւորութեամբ եւ օծանելով զնոսա իւղովն սրբով եւ պատարագաւն՝ որոյ արիւնն սրսկեցաւ զնոքօք [6]։ Յետ մատուցանելոյ Ահարոնի զիւր զառաջին պատարագս, ապա երեւեցան փառքն Աստուծոյ եւ մաշեցին զողջակէզն [7]։

Այն իսկ էր հուրն սրբութեան եւ նովին եւեթ պարտ էր վառել ի պաշտամանն։ Նմին իրի յորժամ յետոյ Նադաբ (Նա-

1 Ելից ԼԲ. 7—30։
2 Ելից ԼԳ, ԼԴ։
3 Ելից ԼԵ—Խ։
4 Ելից Խ. 33—36։ Թուոց. Թ. 15—23։
5 Ղեւտ. Ա—Է։
6 Ղեւտ. Ը։
7 Ղեւտ. Թ։

բաղ) եւ Աբիուդ երիցագոյն որդիք Ահարոնի հուր օտարածնու արկին ի կիր, այրեցան ի հրոյ անտի որ ել ի Տեառնէ։ Նա եւ զի յետ այսց դիպաց անդէն օրէնք եդան թէ մի արբցեն քահանայքն գինի կամ օղի նախ քան զգործ պաշտամանն իւրեանց՝ այսպիսիկ ինչ դոյ առնուլ ի միտ, թէ Նադաբն եւ Աբիուդ արբեալ լեալ իցեն [1]։

Յորժամ էին տակաւին առ լերամբն Սինայի՝ ընկալաւ Մովսէս եւ զայն եւս հրամանս որ կան ի Ղեւտական գիրսն՝ վասն պէսպէս քաղաքային եւ աստուածպաշտութեան պարագայից եւ սահմանադրութեանց [2]։

112

Ի սկզբան ամսոյն երկրորդի ելանելոյ յԵգիպտոսէ՝ բաժանեցան Իսրայէլացիքն ըստ Աստուծոյ հրամանին ի ցեղս եւ ի տունս, եւ եղեւ առաջին հանդէս համարոյ նոցա, եւ գտան արք պատերազմի 603,550։ Սոքա ամենեքեան երկոտասան ցեղք էին ըստ երկոտասան նահապետաց ցեղիցն։ Իսկ ցեղն երեքտասաներորդ Ղեւեայ՝ յետ լինելոյ նորա առանձինն հանդէս համարոյ գտաւ 22,300 այր, եւ բաժանեցաւ յերիս կարգս եւ իւրաքանչիւր կարգի սահմանեցաւ գործ առ սպաս պաշտամանն Աստուծոյ [3]։

Յետ կատարելոյ ժողովրդեանն ըստ Աստուծոյ հրամանին յամսեանն առաջնում զտօն Զատկին [4], եւ ի գլուխ հանելոյ զպատրաստութիւն չուոյն, խաղացին յամսեանն երկրորդում ի Սինայէ յետ միոյ ամի, եւ չուեցին ընդ հիւսիսի յանապատն Փառանու, ուր առաջնորդէր նոցա Յոբաբ (որ եւ Յոթոր՝ ըստ ոմանց) աներն Մովսէսի ըստ խնդրոյն Մովսէսի [5]։ Յայսմ արշաւանի ձանձրացեալ Իսրայէլացւոցն ի Մանանայէ սկսան ցանկանալ մսոյ եւ տրտնջել զՏեառնէ, եւ ընկալան պատուհաս հրոյ որ այրեաց զմասն մի բանակին [6]։ Իսկ Մովսէս ծանրացեալ ի բազմաթախանձ հոգոց առաջնորդութեան ժողովրդեանն՝ համարձակեալ եցոյց առաջի Աստուծոյ թէ չկարէ ինքն միայն բաւական լինել ծանրութեան բեռինն։ — Ասէ յայնժամ Տէր ցՄովսէս ընտրել ի ծերոց ժողովրդեանն եւթանասուն այր եւ ժողովել զնոսա առ վրան ժամուն։ Իբրեւ ի գլուխ հան Մովսէս զհրամանս Աստուծոյ՝ էջ Տէր ամպով, եւ որպէս խօսեցեալ էր յառաջագոյն՝ բաժանեաց ի հոգւոյ անտի Մովսէսի եւ ետ արանցն, եւ իսկ եւ իսկ վաղվաղակի երեւեցան արդիւնք հոգւոյն ի նոսա [7]։ Այսպէս առաջին խրատն Յոթորայ այժմ ուրեմն առ զօրութիւն եւ հաստատութիւն [8]։

1 Ղեւտ. Ժ։
2 Ղեւտ. ԺԱ — ԻԷ։
3 Թուոց. Ա — Դ։
4 Թուոց. Թ. 1 — 5։
5 Թուոց. Ժ։
6 Թուոց. ԺԱ. 1 — 6։
7 Թուոց. ԺԱ. 10 — 17, 24 — 30։
8 Տես Ելից ԺԸ. 13...։

113

Միանգամայն ազդ արար Աստուած Իսրայելացւոցն թէ վաղիւ տացէ նոցա միս ցյագ ի կերակուր ամսոյ միոջ, մինչեւ Մովսեսի իսկ զարմանալ, եւ ասել ցնա թէ ամենայն արջառ եւ ոչխար եւ ամենայն ձկունք ծովուն միանգամայն չեն բաւական յագեցուցանել զայսչափ ժողովուրդ[1]:

Բայց յարոյց Տէր հողմ ի ծովակողմն կուսէ եւ խաղացոյց լորամարգի բազում յոյժ որ թռչէին առ երկուս կանգունս յերկրէ, ապա անկան ի խոնարհ միոյ աւուր գնաց ճանապարհի շուրջ զբանակաւն: Ժողովեաց ժողովուրդն զերկուս տիւս եւ զմի գիշեր, եւ ապխտեցին յարեւու զթռչունսն (զոր ոմանք ի մեկնչաց մարախս համարին)[2]: Բայց առ պատուհասի որկորստութեան նոցա եւ ցանկութեան՝ անկաւ ախտ ի վերայ նոցա, մինչեւ բազմաց մեռանել եւ անդէն թաղել, ուր ցանկացեալքն իսկ էին. եւ կոչեցաւ տեղին գերեզմանք ցանկութեան[3]:

Յայտ իմն է թէ լորամարգին յԱրաբացւոց աշխարհին եւ ի հարաւակողմանն Եւրոպայ միահոյլ շարժեալ խաղան անթիւ բանակօք, եւ յորժամ ընդ ծով անցանեն, զուգադիպող անկեալ յուժոյ թօթափին ի ծովեզերսն: Սակայն այս բնական իրք յայտնի նշան եւ սքանչելիք էին այնու՝ զի Աստուած զայն կարգէր եւ յառաջագոյն յայտ առնէր, եւ զի անսովորական իմն էր անչափ բազմութիւնն նոցա[4]:

114

Իսկ եւ հասին Իսրայելացիք յանապատն Փառանու՝ առաքեաց Մովսէս հրամանաւ Աստուծոյ երկոտասան լրտեսս մի մի յիւրաքանչիւր ցեղէ յերկիրն Քանանու: Յորս էին Քաղէբ որդի Յեփոնեայ, եւ Ովսէա որդի Նաւեայ, հաւատարիմ պաշտօնեայ Մովսեսի, զոր Մովսէս Յեսու (Յիսուս) փրկիչ անուանեաց, զի նա սահմանեալ էր տանել զԻսրայելացիսն յերկիրն աւետեաց:

Պատուէր տուաւ սոցա երթալ դիտել զերկիրն եւ զբնակիչս նորա: Հասին նոքա մինչեւ ցՌոհոբ առ լեռնոտամբն Լիբանանու առ սահմանօքն Հիւսիսոյ: Եւ ի դառնալն իւրեանց եկին ի Հարաւոյ մինչեւ ցհին քաղաքն Քեբրոն եւ հասին մինչեւ ցՁորն ողկուզոյ (Նահալ Էսկող), ի հարաւոյ արեւմտից Երուսաղեմի: Եւ հատին անտի ուռ որթոյ հանդերձ ողկուզով միով խաղողոյ, եւ բարձին զնա լծակաւ արք երկու (նա եւ ցայժմ նոյնչափ ողկոյզք անդ գտանին ըստ վկայութեան նորոցն ճանապարհորդաց). ապա յետ քառասուն աւուրց դարձան յետս:

1 Թուոց. ԺԱ. 18—23:
2 Թուոց. ԺԱ. 31, 32:
3 Թուոց. ԺԱ. 33, 34:
4 Տես Իմս ԺԶ. 12, 13:

Գովել զամենեցուն յանուանէն զպատուականութիւն երկրին Քանանու եւ ցուցին օրինակաւ, բայց ստուարացուցին իբր զԹիւ բնակչացն եւ զուժգնութիւն նոցա, եւ զամրութիւն քաղաքաց նոցա. մանաւանդ ահագինս իբր նկարէին զԵնակեանսն (զհսկայազունսն): Զաւր Ջանայր Քաղէբ հանդարտեցուցանել զժողովուրդն որոց զահի հարեալ էր ի բանից նոցա. ժողովուրդն Թեւթեւանօք բարձրացել ձայնս եւ տրտնջել. խորհէին իբր դառնալ այսրէն յԵգիպտոս եւ կամէին ընտրել առաջնորդ չուելոյն իւրեանց: Իսկ Յեսու եւ Քաղէբ պատառեցին զձորձս իւրեանց առ նշանակի տրտմութեան ընդ գործս նոցա, եւ խոստանային ժողովրդեանն թէ Տէր ածցէ զնոսա յերկիրն յայն գեղեցիկ եթէ կայցեն նոքա հաստատունք Տեառն, բայց Իսրայէլ բողոք բարձեալ աղաղակեաց քարկոծ առնել զնոսա:

Յայնժամ աստ յայտնեցաւ փառքն Տեառն ի վերայ խորանին վկայութեան եւ սպառնայր Աստուած Մովսէսի ջնջել զԻսրայէլ. միջնորդեալ աղաչէր Մովսէս զՏէր ներել յանցանաց նոցա, եւ համարձակէր եւս ածել զնա ի գութ վասն պատուոյ եւ փառաց նորա: Եւ ասէ Աստուած ցնա. «Ներեցից դոցա ըստ բանի քում». բայց ազդ արար ի ձեռն Մովսէսի Իսրայէլացւոցն, թէ ոչ ոք յայնցանէ որ ելին յԵգիպտոսէ եւ յեւս այնչափ նշանացն խստապարանոց գտան՝ տեսանիցէ զերկիրն Քանանու, ամենեքին ի քառասուն ամին զոր շրջեսցին յանապատին՝ անդէն անկցին, բայց միայն ի Յեսուայ եւ ի Քաղեբայ: Ապա հրամայէր դառնալ այսրէն յետս ի կողմն Կարմիր ծովուն [1]:

115

Իբրեւ ծանոյց Մովսէս Իսրայէլացւոցն զկամսն Աստուծոյ՝ տրտմեցան եւ սգացան յոյժ. բայց փոխանակ հնազանդելոյ՝ ցուցին զանձինս կազմ ելթալ առնուլ զերկիրն: Զաւր խրատեալ զնոսա Մովսէս եւ յառաջագոյն զգուշացոյց թէ պարտելոց են, զի չէ Տէր ընդ նոսա, բայց սակայն իբրեւ նոքա կուրացեալ խաղացին յառաջ ի կողմն լերինն՝ մինչ Մովսէս եկաց ի բանակին տապանակաւն: Իսկ Ամաղեկացիքն եւ Քանանացիքն որ բնակեալ էին ի լերինն՝ անկան ի վերայ Իսրայէլացւոցն, պարտեցին զնոսա եւ սպանեցին զհետ նոցա մինչեւ ցՀորմա (Հերմա) [2]: Այսպէս հարկեալ Իսրայէլացւոցն՝ դառնային յանապատն Արաբացւոց, եւ անդ շրջեցան երեսուն եւ ութ ամ, մինչեւ ի չափ հատանէր մեռաւ եւս ազգ նոր եւ հին, եւ փոխանակէր ազգն հին:

Ի խաղալն իւրեանց գնային կարգաւ այսպէս. ցեղն Յուդայ հանդերձ փոքր ցեղիւքն Իսաքարայ եւ Զաբուղոնի խաղային

1 Թուոց. ԺԳ, ԺԴ: 2 Թուոց. ԺԴ. 39—45:

յառաջնոյ, զհետ նորա ցեղն Ռուբինի ընդ ցեղիցն Շմաւոնի եւ Գադայ. ապա ցեղն Ղեւեայ Արքունութեանն. զկնի նորա ցեղն Եփրեմի ընդ ցեղիցն Մանասէի եւ Բենիամինի, եւ յետոյ քան զամենեսեան ցեղն Դանայ ընդ ցեղիցն Ասերայ եւ Նեփթաղիմայ[1]:

Ի բանակին անդ կայր ի մէջ ամենայնի վրանն ատեան, յարեւելից նորա կային քահանայքն եւ յարեւմտից Ղեւտացիք, շուրջ զնոքօք ծնեալ ցեղքն, յարեւելից կողմանէ՝ առաջին գունդ բանակին (Յուդա), ի հարաւոյ կուսէ՝ գունդն երկրորդ (Ռուբէն), յարեւմտից՝ գունդն երրորդ (Եփրեմ), եւ ի հիւսիսոյ՝ գունդն չորրորդ (Դան)[2]: Զգէր առաջածանէր բանակին կրկէտ միոյ աւուր ճանապարհ չորեքկուսի, ունէր դրունս եւ թերեւս պատնէշ եւս եւ խրամս. այնպէս իմն կարգեալ եւ յօրինեալ էին վրանքն՝ որպէս զի մարթ էր անցանել ընդ մէջ նոցա. անդ էր ատեան մեծ վաճառաց Արաբացւոցն: Պատանէին կերակուր ի մշակութենէ երկրի, ի դարմանոյ խաշանց եւ անդեայց, ի ձկնորսութենէ, եւ կամ յազգի ազգի մրգոց, մանաւանդ ի Մանանայէ (որ էր հացն օրըստօրէ). գայր առ լռութեամբ, զջուր պեղելով հանէին, վասն մաքրութեան եւ կարգաւորութեան խնամ տանէին օրէնքն[3]: Բազում անգամ ըստ պիտոյից ժամանակին փոփոխեցաւ բանակն, եւ համարին բանակատեղք նոցա 47—50[4]:

116

Դէպ լինէր ի ժամանակին յայնմիկ զի Կորխ որ էր սերեալ յերկրորդ որդւոյն Ղեւեայ, որպէս Ահարոնն եւ Մովսէս ի Կահաթայ (քանզի հայր նորա էր Իսահար հօրեղբօրորդի Ամրամայ) հանդերձ Դաթանաւ, Աբիրոնիւ եւ Անանաւ որ ի ցեղէն Ռուբինի էին, եկաց հակառակ Մովսեսի եւ Ահարոնի, եւ երկերիւր յիսուն այր ի գլխաւորաց եւ յանուանեաց ժողովրդեանն յարեցան ի նոսա: Եւ որպէս Կորխ քահանայապետութեանն ակն եդեալ էր, այսպէս եւ միացեալքն քահանայութեան թեկն ածէին: Ապստամբեցան նոքա ի վերայ Մովսեսի եւ Ահարոնի եւ ասեն. «Ամենայն ժողովուրդն եւ ամենեքեան սուրբք են եւ Տէր ի մէջ նոցա, եւ արդ ընդէ՞ր ծանուցեալ էք (երկոքին դուք) ի վերայ ժողովրդեանդ Տեառն»: Յառաջնումն՝ խրատու եւ թելադրութեամբ կամէր ածել Մովսէս զնոսա ի կարգ, բայց նոքա առաւել եւս ամբարտաւանեալ ապստամբեցին եւ ոչ կամէին հնազանդել նմա: Ապա կոչեաց զնոսա Մովսէս ի վաղիւ անդր եկանել առաջի Տեառն բուրուառօքն իւրեանց. եկին նոքա յաւուրն երկրորդի եւ ամենայն Իսրայէլ ընդ նոսա առաջի խորանին վկայութեան,

1 Թուոց. Ժ. 13—28:
2 Թուոց. Ա. 51—53. Բ: 10—14:
3 Թուոց. Ե. 2—4: Երկր. օր. ԻԳ.
4 Թուոց. ԼԳ. 1—49:

զի ժողովեալ էր զնոսա Կորխայ ընդ հենդն իւր Մովսիսի եւ Ահարոնի: — Անդէն իսկ եւ իսկ երեւեցան յանկարծ ամենեցուն փառքն Տեառն եւ հրամայեաց Տէր Մովսիսի եւ Ահարոնի ելանել ի բաց ի ժողովրդենէն զի ջնջեսցէ զամենեսեան: Բայց ըստ աղաչելոյ նոցա զԱստուած՝ Թոյլ ետ Աստուած Մովսեսի անջրպետեալ քեցել ի բաց զգլխաւորս ապստամբութեանն ի միացելոց անտի: Իբրեւ այն լինէր, ցուցանէր Մովսէս ժողովրդեանն Թէ ապստամբելոց են ապստամբքն, եւ ընտրելոց է այն նշանակ Թէ Տեառն առաքեալ է զնա. այն ինչ բանքն ի բերանի էին՝ պատառեցաւ երկիր եւ եկուլ զԿորխ, զԴաթան եւ զԱբիրոն եւ զտունս նոցա եւ զամենայն ինչս, եւ ել հուր ի Տեառնէ եւ այրեաց զերկերիւր եւ զյիսուն արսն, որ զխունկսն մատուցանէին:

Բայց ի վաղիւ անդր տրտնջել սկսան որդիքն Իսրայէլի զՄովսիսէ եւ զԱհարոնէ եւ ասեն, Թէ դուք կոտորեցէք զժողովուրդն Տեառն, եւ կուտեցան ի մի վայր, մինչեւ դիմել Մովսէսի եւ Ահարոնի ի խորանն վկայութեան, զորս եւ ծածկեաց վաղվաղակի ամպն. եւ երեւեցան փառքն Տեառն եւ խօսեցաւ Տէր, Թէ «Մեկնեցարուք ի միջոյ ժողովրդեանդ, եւ սատակեցից զդոսա միանգամայն»: Պատուէր ետ Մովսէս եղբօր իւրում ձեռել բուրուառն ի մէջ ժողովրդեանն՝ հաշտեցուցանել զնոսա ընդ Աստուծոյ, քանզի սկսեալ էին պատուհասքն: Արար Ահարոն որպէս ասաց Մովսէս, արկ խունկ վասն ժողովրդեանն եւ դադարեաց սատակումն: Բայց որ ի հրոյն սատակեցան՝ էին 14,700 այր[1]: — Այսպէս քահանայապետն Ահարոն լինէր առակ օրինակի միջնորդին Աստուծոյ եւ մարդկան՝ Քրիստոսի:

Վասն հաստատելոյ զիրաւունս քահանայութեան ի տան Ահարոնի, արար Տէր նշան նոր: Հրամանաւ առ Մովսէս յԱստուծոյ գրել զանուանս երկոտասան իշխանաց ցեղիցն ի վերայ երկոտասան գաւազանաց չորացելոց, եւ ի վերայ գաւազանի ցեղին Ղեւեայ դրոշմել զանուն Ահարոնի, եւ դնել զնոսա առաջի տապանակի ուխտին: Ի վաղիւ անդր դալարացեալ ծաղկեցաւ գաւազանն Ահարոնի եւ երեւեցոյց ընկոյզ, որպէս կանխագոյն ասացեալ էր Տեառն, եւ Մովսէս եցոյց ժողովրդեանն, եւ ապա եդ զնա ի պահեստ առաջի տապանակի ուխտին[2]:

117

Յամսեանն առաջնում (39երորդ տարւոյ) դարձան միւսանգամ Իսրայէլացիքն յանապատն Սին, եւ բանակեցան մօտ ի Կադէս. անդ վախճանեցաւ Մարիամ քոյր Մովսէսի եւ անդէն Թաղեցաւ:

1 Թուոց. ԺԶ: 2 Թուոց. ԺԷ:

Բայց ժողովուրդն վրդովեցեալ էր վասն նուաղութեան ջրոյն, եւ տրտնջէին յայտնապէս: Դիմեցին յայնժամ Մովսէս եւ Ահարոն ի խորանն վկայութեան եւ անկան ի վերայ երեսաց իւրեանց: Եւ երեւեցան նոցա փառքն Տեառն, եւ Աստուած պատուիրեաց Մովսիսի առնուլ զգաւազանն, եւ ինքն եւ Ահարոն ժողովեսցեն զժողովուրդն եւ առաջի աչաց նոցա բարբառեսցին ընդ վիմին եւ տացէ վտակս ջուր վէմն: — Արդ Մովսէս արարէ հրամանն որ նմա Տէր. այլ խռովեցաւ եւ ասէ. "Լուարուք ինձ անհաւանք. միթէ ի վիմէս յայսմանէ հանիցեմք ձեզ ջուր: Եւ ամբարձեալ Մովսիսի զձեռն իւր՝ եհար զվէմն երկիցս անգամ եւ ել ջուր բազում. եւ արբ ժողովուրդն":

Եւ ասէ Տէր ցՄովսէս եւ ցԱհարոն. "Փոխանակ զի ոչ հաւատացէք դուք ինձ, սուրբ առնել զիս առաջի որդւոցն Իսրայէլի. վասն այդորիկ ոչ տանիցիք դուք զժողովուրդ յերկիրն՝ զոր ետու դոցա": Յանցանք նոցա յօրինակի անդ գործեալն էին՝ որով հանէին զջուրսն ի վիմէն. քանզի անվստահութիւն ինչ եւ անհնազանդութիւն նշմարեցաւ ցանկէին. փոխանակ հրամանն տալոյ վիմին՝ հարին զվէմն. նա եւ առաջին բանքն զոր ընդ ժողովրդեանն խօսեցաւ Մովսէս՝ թերութիւն ինչ վստահութեան ցուցանէին: Իսկ տեղին վասն տրտնջելոյ Իսրայելացւոցն՝ անուանեցաւ Ջուր բամբասանաց [1]:

Առաքեաց Մովսէս հրեշտակս ի Կադեսայ առ Եդովմայեցիսն խնդրել զի անցցեն ընդ սահմանս նոցա. եւ ցոյց նոցա թէ ի միջէ ազգատոհմէ են ազգքն երկոքին, եւ խոստացաւ յանցանելն չվնասել ինչ ամենեւին միոյ Եդովմայեցւոյն: Բայց Եդովմայեցիք չառին յանձն, եւ պատրաստեալ ելին ի նոյա պատերազմի հարուած զնոքօք, մինչեւ խոյս տալ Իսրայելացւոցն ի նոցանէ [2]:

Վասն այնորիկ ելին նոքա ի Կադեսայ եւ եկին ի Հոր լեառն: Անդ հրամայեաց Տէր Մովսիսի հանել զԱհարոն եւ զորդին նորա Եղիազար ի լեառնն, եւ անդ մերկացուցեալ զպատմուճան քահանայութեանն յԱհարոնէ, զգեցուցանել Եղիազարու, զի մեռանելոց է Ահարոն վասն անհնազանդութեան իւրոյ: Յետ կատարելոյ Մովսիսի զհրամանն՝ մեռաւ Ահարոն (123 ամաց, 1461 կամ 1448) ի Հոր լերին, եւ սուգ առ ի վերայ նորա ամենայն ժողովուրդն աւուրս երեսուն [3]: Եթող նա որդի յԵղիսաբեթէ (կամ յԵղիսաբայ) որ էր ի ցեղէն Յուդայ՝ զԻթամար, բայց ի քահանայապետէն Եղիազարայ [4]: Գիրքք՝ մեծամեծ գովութիւնս յօբելեն Ահարոնի [5]:

1 Թու. Ի. 1 — 13:
2 Թու. Ի. 14 — 21:
3 Թու. Ի. 22 — 30:
4 Ելից Զ. 23:
5 Սիրաք ԽԵ. 7 — 27:

118

Յարձակեցաւ ի վերայ Իսրայելացւոցն քանանացի թագաւորն Արադայ, եւ սպանեցին զնա Իսրայելացիք Տեառն օգնականութեամբն, եւ քանդեցին զքաղաքս ի քաղաքաց նորա։ Ապա շրջեցան պատեցին զկողմանքն Եդովմայեցւոց եւ եկին ի Հովր լեռնէ ի կողմն Կարմիր ծովուն, եւ ձանձրացեալ ի դժուարութենէ ճանապարհին՝ տրտնջեցին զԱստուծոյ եւ զՄովսէսէ։

Յայնժամ առաքեաց Տէր ազգ ինչ օձից ի կերպ թունաւորաց որ վասն ջերմեցուցիչ հարուածոցն՝ կատաղիչքն անուանեցան։ Աղաչեցին Իսրայելացիքն զՄովսէս լինել բարեխօս Աստուծոյ, եւ նա կաց յաղօթս վասն ժողովրդեանն։ Եւ հրաման ետ Աստուած Մովսիսի գործել օձ մի պղնձի եւ կանգնել զնա ի բարձու, զի ի հայել ի նա օձահարքն՝ բժշկեսցին։ Կատարեաց Մովսէս զհրամանս Աստուծոյ, եւ որ միանգամ հայէր ընդ օձն՝ առողջանայր[1]։ Այս օձ պղնձի համեմատեալ ընդ օձին որ ի դրախտին անդ մահ գործեաց՝ առակ օրինակի էր Աստուածորդւոյն՝ որ ի խաչին բարձրացաւ, եւ բժշկեաց ի հարուածոց օձին այնորիկ (մեղաց)[2]։ Յետոյ օձն պղնձի ի կուռս եղեւ Իսրայելացւոցն, եւ յայն սակս խորտակեցաւ[3]։

119

Ապա ուրեմն հասին Իսրայելացիք ի ձոր մի մեծ ի վերայ սահմանաց Մովաբացւոց, եւ անդ լինէր այնուհետեւ սկիզբն առնլոյ զարեւելակողմն երկրին Քանանու։ 1. Քանզի խնդրեցին նոքա ի Սեհոնէ արքայէ Ամորհացւոց անցանել ընդ երկիր նորա, հանդերձ պայմանօքն որովք յԵդովմայեցւոցն խնդրեցին։ Բայց եւ Սեհոն չառ զայն յանձն, եւ խաղաց ընդ առաջ նոցա. այլ ի պարտութիւն մատնեալ առաջի նոցա ջնջեցաւ համօրէն ժողովրդեամբ իւրով։ Եւ առաւ ամենայն երկիրն Ամորհացւոց յԱռնոնէ գետոյ մինչեւ ցգետն Յաբոկ հանդերձ գլխաւորն քաղաքաւ Եսեբոնիւ։ 2. Ապա խաղացին Իսրայելացիքն ի վերայ թագաւորութեանն Բասանու. ընդդէմ դարձաւ նոցա Ովգ արքայ Բասանացւոց, այլ հարաւ նոյնպէս եւ սպառեցաւ ազգն նորա. զսահմանս նորա ի Յաբոկ գետոյ մինչեւ ցՀերմոն՝ 60 անուր ամուր քաղաքօք առին Իսրայելացիքն[4]։ 3. Զայս ամենայն երկիր ետ Մովսէս ցեղիցն Գադայ, Ռուբինի եւ կիսոյ ցեղին Մանասէի ի բաժին ժառանգութեան՝ հանդերձ խոստմամբ օգնական լինելոյ եղբարց իւրեանց առնուլ զարեւմտակողմն Քանանու, բայց զընտանիս իւրեանց թողին նոքա անդ ի բաժնին իւրեանց զոր առին[5]։

1 Թուոց. ԻԱ. 1—9։
2 Տես Յովհ. Գ. 14, 15։
3 Տես Դ. Թագ. ԺԸ. 4։
4 Թուոց. ԻԱ. 21—35։ Տես Երկր. օր. Բ. 24—37. Գ.—12։
5 Թուոց. ԼԲ։ Երկր. օր. Գ. 12....։

120

Յորժամ լու եղեւ Բաղակայ արքային Մովաբացւոց վասն յաղթութեանցն Իսրայէլի, զահի հարաւ վասն թագաւորութեան իւրոյ, եւ այն ունէր արկանել իմն զնաս ի զօրութենէ կախարդանաց: Կամէր նա ածել զԲաղաամ զայրն գիւթ ի Միջագետաց պատարագօք զի եկեալ նզովիւք հեռացուսցէ զԻսրայէլ ի սահմանաց նորա: Չառ Բաղաամ զառաջինն յանձն ընդունել չար ինչ Իսրայելացւոցն, զի արգելեալ էր այն նմա ի Տեառնէ. բայց շլացեալ եւ ի մեծամեծ եւս պատարագաց՝ եկ ի ճանապարհ, ի մտի եդեալ անսալոյ բանիցն Բաղակայ՝ հակառակ միւսանգամ զգուշացուցանելոյ զնա Տեառն:

Բայց հրեշտակ Տեառն եկ եկաց ընդ առաջ իշոյն յորոյ վերայ նստեալ գայր Բաղաամ, եւ տեսեալ իշոյն զհրեշտակն՝ սկսաւ խուսափել. զոր հարկանէր զնա սաստիկ Բաղաամ, չկարէր խաղալ յառաջ քանզի արգել կայր նմա ընկրկեալ հրեշտակն, եւ ապա նստաւ անդէն էշն ընդ Բաղաամաւ: Բարկացաւ Բաղաամ եւ եհար զնա միւսանգամ. խօսել սկսաւ էշն եւ ամբաստանել թէ ընդէր հարկանիցէ: Ապա ետես եւ Բաղաամ զհրեշտակն եւ անկաւ առաջի նորա: Իսկ սա կշտամբեալ յանդիմանեաց զթիւրութիւն Բաղաամու եւ միւսանգամ պատուիրեաց ոչ ինչ այլ ինչ խօսել բայց միայն զոր Տէրն ասիցէ նմա [1]: Թէ արդարեւ էշն բարբառեցաւ եւ ոչ եթէ պատրանք եւեթ եւ ցնորք մտացն Բաղաամու իրքն էին՝ յայտ է ի բանից առաքելոյն Պետրոսի [2]. «Քանզի յամօթ արար Աստուած սքանչելապէս զայրն ամբարտաւան որ ստամբակեալ հակառակ կայր նմա, եւ որպէս էշն՝ Աստուծոյ ամենազօրն զօրութեամբ զմարդկեղէն բարբառ ածէր զոր ինքն չիմանայր, ըստ նմին օրինակի եւ Բաղաամ ակամայ հակառակ յօժարութեանն իւրում ստիպեալ տագնապէր այժմ գովել եւ օրհնել զԻսրայելացիսն:

«Քանզի իբրեւ եհաս Բաղաամ առ Բաղակ՝ մատոյց նա ի բարձաւանդակին Բահաղու եւթն զոհս զուարակաց եւ խոյոց յեւթն բագինսն, զոր ետ կանգնել Բաղակայ, եւ անդէն արկ ի բերան նորա Տէր գեղեցիկ ինչ օրհնութիւն ի վերայ Իսրայէլի: Զայրացեալ Բաղակայ առ տարաւ զնա ի բարձաւանդակն Փասգայ (ի կատար կոփածոյին). անդ միւսանգամ մատոյց Բաղակ զոհս, բայց ոչ ինչ այլ ինչ կարաց խօսել զԻսրայէլէ բայց օրհնութիւն եւ յաղթութիւն: Երրորդ անգամ մատոյց Բաղաամ ի խնդրոյ թագաւորին զոհս ի կատարն Փեգովրայ, բայց եւ անդ հարկեցաւ խօսել զոր ինչ Տէր եդ ի բերան նորա. եւ պատմեաց նա զյաղթութիւնս եւ զմեծութիւն Իսրայէլի, եւ հայե-

1 Թու. ԻԲ: 2 Բ. Պետր. Բ. 16:

ցեալ յառաջագոյն ժամանակին գուշակաց այսպէս. «Դրօշակեսցէ աստղն Յակոբայ եւ յարիցէ շառաւիղ (կամ այր) յԻսրայելէ», որով յայտնի իսկ զՄեսիայէ ակնարկէ [1]։ Այս մարգարէացաւ զաւակաւն այդ եւ այլ ազգացն։ Այլ այնու իսկ ստար էր Բաղաամ ի տղայոց մարգարէից՝ զի սիրտք նոցա միաբան էին ընդ ոգւոյն Աստուծոյ որ ի նոսա բարբառէր [2]։ — Յետ այնորիկ դարձաւ տնաւ, եւ Բաղակ եւս գնաց այդքէն ի տեղի իւր [3]։

121

Բանակեցան Իսրայելացիքն ժամանակս ինչ ի դաշտավայրսն Սատտիմայ, եւ բազումք ի նոցանէ աղծեցան յամօթալից պաշտամանն Բեեղփեգովրայ, որ զեղխագործութեամբն պատուէր [4]։ Այս գործ մոլորութեան նոցա գործեցաւ քան խրատուն Բաղաամայ ի Մովաբացւոց եւ ի Մադիանացւոց վասն անպարտացանելոյ եւ մեղկելոյ զԻսրայելացիսն [5], որ զմեղմեխ խարհրդոց «ամեն ամպարշտաց եւ ժլատաց», յայտ առնէ [6]։ Յայնժամ հրամայեաց Տէր Մովսիսի ժողովել զգլխաւորս ժողովրդեանն եւ պատուէր տալ նոցա կոտորել զպղծացաւորսն։ Իսկ Փենեհէս որդի Եղիազարու իբրեւ ետես զԶամբրի զորդի Սաղովայ իշխանի ուրուք Շմաւոնեանց զի ոչ համարեցաւ պատկառանս՝ ածել կացուցանել հրապարակաւոր՝ կին մի՝ դուստր մեծամեծացն Մադիանացւոց, զհետ երթեալ նոցա ի տեղին անպարշտութեան եւ ի բարկութեանն իւրում եհար զերկոսին զեղապարտեանս։ — Այս յԱստուծոյ ազդեցութենէ գործեցաւ. քանզի սատակմայն իսկ եւ իսկ զադարեաց հարուածն (ժանտն) յորմէ այն ինչ անկեալ էին 24,000 այրք. եւ յայտ արար Տէր Փենեհէսեայ ի ձեռն Մովսիսի թէ հաճոյ եղեւ նմա գործն՝ «զի դարձոյց զբարկութիւնն Աստուծոյ յորդւոցն Իսրայելի», եւ խոստացաւ «ուխտ խաղաղութեան» համերեր «յաւիտենական քահանայութեանն» [7]։ Եւ այսպէս եւ յետոյ բարձաւ քահանայութիւնն ի զաւակէ նորա, ի ժամանակի զի Հեղի որ յԻթամարայն էր՝ եկաց քահանայապետ. այլ Սադովկաւ դարձաւ միւսանգամ ի ցեղն Փենեհեսայ եւ մնաց ի նմին ցեղի եւ յետ գերութեանն։

122

Յետ ընդունելոյ պատիժս վրիժապարտիցն՝ հրամայեաց Տէր Մովսիսի եւ Եղիազարու առնել համար համարոյ ամենայն Իսրայելի ի քսանամենից եւ ի վեր, եւ գտաւ համար երկրատասան

1 Տես Եսայ. ԺԱ. 1—3։
2 Սաղմ. ԻԴ. 1, 2։
3 Թուոց. ԻԳ, ԻԴ։
4 Թուոց. ԻԵ. 1—3։
5 Թուոց. ԼԱ. 19։ Տես Յայտ. Բ. 14։
6 Տես Բ. Պետր. Բ. 15։ Յուդայ. 11։
7 Թուոց. ԻԵ. 3—15։ Տես Սիրաք. ԽԵ. 28—30։

զօրացն միահամուռ 601,730 այր պատերազմողք, որ 2000աւ չափ նուազագոյն է քան զառաջին համարեալն. բայց զարմանալի իմն էր խնդիր թուոյ իւրաքանչիւր ցեղիցն տանուտերանց: — Յայսմ համարի էին Ղևտացիքն 23,000 արք: — Այլ յամենայն իսկ ի ցեղն ոչ ոք էր մնացեալ յառաջնոց անցելոցն ի հանդէսն՝ վասն անհնազանդութեան իւրեանց, բայց միայն Յեսու եւ Քաղէբ [1]:

Հանդերձ այսու հրամայեալ էր Աստուծոյ ցՄովսէս առնուլ վրէժ ի Մադիանացւոցն վասն նենգութեան իւրեանց՝ մոլորեցուցանելոյ զԻսրայէլ ի կռապաշտութիւն [2]: Եւ խաղացին յիւրաքանչիւր ցեղէ հազար այր, եւ Եղիազար քահանայապետն ընդ նոսա՝ ի վերայ Մադիանացւոցն: Իբրեւ յաղթեցին նոցա՝ հարին զամենայն արու Մադիանացւոց, զհինգ թագաւորս եւ զԲաղաամ. առին կապտեցին եւ զկանայսն, քանզի զգործ իսկ նոցա էին նոքա մոլորութեանն. իսկ զկոյս (զորս ի դէպ էր ի հանդերձեալն ծառայել) եւ զտղայս յիգական աղջկունս թողին կենդանիս. առին զկարասիս կողոպուտ քաղաքաց եւ գեղից եւ աւար հրձիգ արարին զնոսա. մասն մի ի մեծ աւարէ անտի արկին Աստուծոյ եւ մասն մի բաշխեցաւ յետ արդարութեանց իւրեանց [3]:

123

Ի կատարած կայր ամացն քառասնից ելիցն յԵգիպտոսէ, եկեալ հասեալ կային ժամանակ առնլոյ ժառանգութեանցն զերկիրն Քանանացւոց. մերձաւորեալն ի նմին ժամանակի յայտնեաց Տէր Մովսէսի թէ հասեալ է վախճան նորա: Պատասխանի ետ Մովսէս ըստ հեզահամբերութեանն. «Տեսցէ Տէր Աստուած հոգւոց եւ ամենայն մարմնոյ՝ այր ի վերայ ժողովրդեանս այսորիկ, որ ելանիցէ առաջի սոցա, եւ որ հանիցէ եւ մուծանիցէ զսոսա. եւ մի լինիցի ժողովուրդս Տեառն իբրեւ զոչխար՝ որոց ոչ իցէ հովիւ»:

Եւ Տէր ասէ. «Առ դու քեզ զՅեսու որդի Նաւեայ՝ զայր յորում գոյ հոգի, եւ դիցես զձեռս քո ի վերայ նորա: Եւ կացուսցես զնա յանդիման Եղիազարու քահանայի եւ յանդիման ամենայն ժողովրդեանն. եւ պատուիրեսցես վասն նորա յանդիման նոցա. եւ տացես ի փառաց քոց ի վերայ նորա, զի լուիցեն նմա որդիքն Իսրայելի: Եւ կացցէ առաջի Եղիազարու քահանայի, եւ հարցցեն ի նմանէ զիրաւունս յայտնութեանց առաջի Տեառն, ըստ բանի բերանոյ նորա գործեսցեն»: Արար Մովսէս որպէս հրամայեաց նմա Տէր: Եւ այնուհետեւ պայազատեր զնա Յեսու իբրեւ զօրավար, ի մեծամեծ ինչ իրս պարտ էր նմա ընթանալ առ քահանայապետն, ուր Մովսէս ինքնին ընդ Տեառն խօսէր [4]:

1 Թուոց. ԻԶ:
2 Թուոց. ԻԵ. 16 — 18:
3 Թուոց. ԼԱ.
4 Թուոց. ԻԷ. 12 — 23.

Դարձեալ յանձն առնէր Մովսէս զգործ բաժանման երկրին Քանանացւոց՝ Յեսուայ, Եղիազարայ քահանայապետի եւ իշխանաց տանց ցեղիցն մնացելոյն (բաց ի Ռուբինէ եւ ի Գադայ եւ ի կիսոյ ցեղէն Մանասէի). սահմանէր նա եւ զթիւ քաղաքացն Ղեւտացւոց եւ զհամար քաղաքացն ապաստանի եւ զնոցա բաժանմանն զօրինակ[1]: Ի կարգելն զկրօնս զայդոսիկ եւ զայլ եւս իրս յառաջ քան զայս՝ բազում եւ այլ օրէնս ընծայեցուցանէր կամ մեկնութիւնս օրինացն[2]:

124

"Խօսեցաւ Մովսէս ընդ ամենայն որդիսն Իսրայէլի, ըստ ամենայնի որպէս պատուիրեաց նմա Տէր առ նոսա,,: Երկրորդէր նոցա զոր ինչ ի Սինայէ եւ այսր անցեալ էին ընդ նոսա, եւ յուշ արկանէր նոցա զգործս այլ եւ այլ ազգաց եւ զառնուլն զկողմն արեւելից Յորդանանու՝ Աստուծոյ օգնականութեամբն[3]:

Յետ պատմութեանն այնորիկ՝ ապա տայր ժողովրդեանն զերկրորդ օրէնսդրութիւնն. քանզի երկրորդեաց նա զտասն հրամանսն եւ զմեծ ինչ մասն այլոց եւս օրինաց հանդերձ յաւելուածովք ինչ եւ փոփոխմամբք, եւ յաւել ի նոյնս այլ եւս հրամանս կամ մեկնութիւնս, հանդերձ գեղեցիկ գեղեցիկ թելադրութեամբք յառաքինութիւն եւ ի պահպանութիւն ուխտին[4]: "Ո՞վ իցէ, ասէ, ազգ մեծ՝ որոյ իցէ Աստուած մօտ ի նոսա. որպէս Տէր Աստուած մեր յամենայնի՝ որով կարդասցուք առ նա. եւ ո՞ր ազգ մեծ՝ որոյ իցեն իրաւունք եւ դատաստանք արդարք, ըստ ամենայն իրաւանցս այսոցիկ,,[5]:

Եւ յետ այնորիկ ասէր. "Մարգարէ յեղբարց քոց իբրեւ զիս յարուսցէ քեզ Տէր Աստուած քո, նմա լուիջիք,,. զի Տէր իսկ ասաց ցիս "Մարգարէ յարուցից նոցա յեղբարց իւրեանց իբրեւ զքեզ, եւ տաց զպատգամս իմ ի բերան նորա, եւ խօսեսցի ընդ նոսա որպէս եւ պատուիրեցից նմա. եւ մարդ՝ որ ոչ լուիցէ զոր խօսիցի մարգարէն յանուն իմ, ես խնդրեցից զվրէժ ի նմանէ,,[6]:

Ինքն իսկ Մովսէս մարգարէ էր ի բարձրագոյն կարգէ, նմին իրի եւ առակ օրինակի Քրիստոսի[7], եւ առհասարակ իսկ ծանօթ է՝ թէ զՄեսիայէ յայտ առնէ այն մարգարէութիւն[8]:

Ապա պատուէր եւս Մովսէս Իսրայելացւոցն զի յորժամ անցանիցեն ընդ Յորդանան՝ կանգնեսցեն ի լերինն Գեբաղ քարինս մեծամեծս բռեալս, եւ գրեսցեն ի վերայ նոցա զբանս օրինացն. եւ շինեսցեն անդէն սեղան անտաշ վիմօք եւ մատուսցեն ի վերայ

1 Թուոց. ԼԳ, ԼԵ. — 15:
2 Թուոց. ԺԵ, ԺԸ, ԺԹ, ԻԸ — Լ, ԼԵ
16... ԻԷ. — 11. եւ ԼԶ:
3 Երկր. օր. Ա — Գ:
4 Երկր. օր. Դ — ԻԶ:
5 Երկր. օր. Դ. 7, 8:
6 Երկր. օր. ԺԸ. 15 — 19:
7 Թուոց. ԺԲ. 6 — 8:
8 Գործ. Գ. 22. Է. 37:

14*

նորա պատարագս: — Յետ այնորիկ՝ ելանիցեն ազգ ի ցեղիցն Շմաւոնի, Ղեւեայ, Յուդայ, Իսաքարայ, Յովսեփու եւ Բենիամենի ի լեառն Գարիզին օրհնել զօրհնապահս, եւ ազգ ի ցեղիցն Ռուբենի, Գադայ, Ասերայ, Զաբուղոնի, Դանայ եւ Նեփթաղիմայ ի լեառն Գեբաղ անիծանել զօրհնազանցս, եւ պատասխանի տացէ ամենայն ժողովուրդն՝ Ամէն[1]:

Յառաջ մատուցեալ թելադիր լինէր Մովսէս ժողովրդեանն ի պահպանութիւն օրինաց՝ բարութեանցն խոստմամբք եւ սպառնալեօք պատժոց. խոստացաւ նոցա փրկութիւն, եթէ եւ յետ անիծիցն արժանի լինելոյ՝ ստրջացեալ դարձցին առ Տէր ամենայն սրտիւք իւրեանց. ուսոյց նոցա թէ մերձ եւ պարտ է նոցա զօրէնսն պահել, եւ արար զրաւ բանիցն ասելով այսպէս. «Ունիմ ձեզ վկայ այսօր զերկինս եւ զերկիր. զկեանս եւ զմահ եդու առաջի երեսաց ձերոց, զօրհնութիւնս եւ զանէծս. եւ ընտրեա զկեանս, զի կեցցես դու եւ զաւակ քո. սիրել զՏէր Աստուած քո, եւ լսել ձայնի նորա, եւ ունել զնմանէ զամենայն աւուրս կենաց քոց»[2]:

Ապա յայտ արար նա նոցա թէ սահմանեաց Աստուած զՅեսու փոխանակ նորա ի զօրավարութիւն, եւ քաջալերեաց զՅեսու եւ զժողովուրդն յուսալ ի Տէր զի նա լինիցի նոցա առաջնորդ[3], եւ ինքնին Աստուած հաստատեաց զընտրութիւն Յեսուայ ի զօրավարութիւն ժողովրդեան իւրոյ[4]:

Մովսէս գրեաց եւ զերկրորդումն օրինացն (զերկրորդ օրէնադրութիւնն) եւ հրամայեաց ընթեռնուլ զայն առաջի ժողովրդեանն եւթն եւթն ամ, զի գիտասցեն ամենեքին[5], եւ պահել զայն առ տապանակին[6]: Յօրինեաց Մովսէս եւ երգ մի հրամանաւ Աստուծոյ եւ ուսոյց որդւոցն Իսրայելի[7]: Բանք երգոյն են զգուշացուցիչ իմն մարգարէութիւն առ յապա ապստամբութեան Իսրայելացւոցն, եւ ողորմութեան եւ արդարութեան Աստուծոյն նոցա[8]:

125

Ապա հրամայեաց Տէր Մովսիսի ելանել ի լեառն Նաբաւ ի լերինն Աբարիմայ եւ տեսանել անտի զերկիրն աւետեաց եւ ապա անդէն մեռանել (յաւելուլ ի ժողովուրդ իւր)[9]: Յայնժամ խօսեցաւ Մովսէս զմարգարէական օրհնութիւն իւր ի վերայ ցեղիցն Իսրայելի, որ բազում ինչ նմանութիւն եւ կցորդութիւն ունի ընդ օրհնութեանն Յակոբու[10]: Ապա ել նա ի գլուխ Փասգա

1 Երկր. օր. ԻԷ. եւ ԻԸ. — 14:
2 Երկր. օր. ԻԸ. 15... — Լ. (19, 20):
3 Երկր. օր. ԼԱ. — 8:
4 Երկր. օր. ԼԱ. 14 — 15:
5 Երկր. օր. ԼԱ. 9 — 13:
6 Երկր. օր. ԼԱ. 26...:
7 Երկր. օր. ԼԱ. 16... 19 — 22:
8 Երկր. օր. ԼԲ. — 44, 45 — 47:
9 Երկր. օր. ԼԲ. 48 — 52:
10 Երկր. օր. ԼԳ.:

(Փոգորայ)՝ ի «Նաբաւ» լերինն ի դաշտին Մովաբու, յանդիման Երի-քովի: Եւ եցոյց նմա Տէր զամենայն երկիրն Գաղաադու մինչեւ ցԴան եւ զամենայն Նեփթաղիմ եւ զԵփրեմ եւ զՄանասէ եւ զՅուդա մինչեւ ցծագ ծովուն եւ զդաշտն Հարաւոյ, եւ ասէ. այդ է երկիրն զոր խոստացայ Աբրահամու, Իսահակայ եւ Յակո-բայ. տեսեր զդա աչօք քովք, բայց մի մտցես ի նա։

Յետ այնորիկ վախճանեցաւ Մովսէս «ծառայ Տեառն», ըստ բանին Տեառն՝ 120 ամաց. եւ թաղեաց զնա Տէր ի ձորն երկրին Մովաբու հանդէպ Փոգորայ, եւ ոչ ոք գիտաց զգերեզմանն նորա մինչեւ ցայսօր. Լացին զնա որդիքն Իսրայելի աւուրս երեսուն։ — Ոչ եւս յետ նորա յԻսրայելի այլ մարգարէ իբրեւ զՄովսէս... նշանօք եւ արուեստիւք եւ մեծամեծ գործովք[1]։

Պատճառ ծածկելոյ Աստուծոյ զմարմին նորա՝ էր վասն կործանելոյ Իսրայելացւոց ի կռապաշտութիւն. այսմ իսկ թե-րեւս ուշ ունէր սատանայ յորժամ ընդ Միքայելի վասն Մովսի-սեան մարմնոյն վիճէր՝ կամեցեալ բերել յայտ զգերեզմանն նորա[2]։

Այս կատարած եղեւ Մովսէսի «Ընդ որում խօսէր Տէր դէմ յանդիման. որպէս ոք ընդ խօսեցի ընդ բարեկամի իւ-րում»[3], «սիրեցելոյն յԱստուծոյ եւ ի մարդկանէ, զոր նմանեցոյց (Տէր) փառաց սրբոց եւ մեծացոյց յահ եւ յերկիւղ ազգաց, եւ փառաւորեաց զնա յանդիման թագաւորաց»[4]. Մովսէս հաւատա-րիմն եւ հեզն[5] եւ զօրաւորն հաւատովք[6] դաստիարակեաց ի մեծ եւ ի սքանչելի, ի ծննդեան եւ ի դժուարին կենացն առաջի աչաց Աստուծոյ իւրոյ, եւ աւանդեաց (1460 կամ 1447) զմեծ եւ զսիրուն ոգին ի ձեռս բարեկամին իւրոյ որ յետ դարուց միւսանգամ խօսե-ցաւ ընդ նմա ընտանեբար ի լերինն[7]։ Յիշատակ նորա կայ օրհնու-թեամբ[8], եւ երեւելի է անուն նորա եւ պատուական ի մէջ ազ-գաց քան զամենայն մահկանացուաց։

126

Յայտնի իսկ եւ զուշակաւոր է թէ որպէս նահապետքն պա-տուականք եւ յետ նոցին եւ Մովսէս՝ ի խառնամուժ անդ որ սակայ երկրորդէին նոցա վասն երկրաւոր ուղեւորութեան Քանանու եւ ազատութեան յԵգիպտոսէ եւ այլոց նոյնպիսեաց, այլ ինչ բարձրագոյն եւ հեռաւոր եւ երկնաւոր միտս ցուցանէին եւ ի բա-ղդունի խոյզ ցանկութիւն յաւետ հայէին. պանդուխտս եւեթ զանձինս կոչէին յերկրի նահապետքն[9], եւ որպէս ասքա նոյնպէս եւ

1 Երկր. օր. ԼԴ.
2 Յուդա. 9.
3 Ելից ԼԳ. 11.
4 Սիրաք ԽԵ. — 3.
5 Թուոց. ԺԲ. 3, 7, 8. Սիրաք ԽԵ. 4.
6 Եբր. ԺԱ. 24—29.
7 Ղուկ. Թ. 30, 31.
8 Սիրաք ԽԵ. 1.
9 Ծննդ. ԻԳ. 4. ԽԷ. 9.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

1 [illegible] 7—20. [illegible] 14 [illegible] 20.
2 [illegible] 11. [illegible] 12 [illegible] 15.

տասանորդացուցին զգաւս նորա, զարգար ամբարտաւանութիւնն նորա չհամբերող մտաց բանս համարեցան, նա եւ զանմեղութիւն իսկ նորա չառնուլին յանձն, քանզի մոլորութեամբ իմն այսպիսի ինչ ունէին ի մտի հաստատութեամբ՝ թէ մեղաւք եւ չարչարանք միշտ պատժոց մեղաց են, ուստի եւ Յոբայն եւս չարչարանք պատիժք են եւ վասն այնորիկ ամպարիշտ ուրեմն է Յոբ։ Իսկ Յոբ ընդդէմ զառնելոյ ասէր բամբասանաց նոցա եւ ջատագով լինէր արդարութեան եւ համբերութեան իւրում։ Յետոյ ասէ ուրեմն Աստուած իսկ ինքնին եկ պաշտպանել Յոբայ, քաջալերեաց զնա համառօտ առողջութեան իւրում՝ յօրինեալ զնկարագիր ամենազօր զօրութեան իւրոյ, իմաստութեան եւ բարութեան. յանդիմանեաց զգործ-բարեկամացն Յոբայ եւ հրաման ետ նոցա խնդրել զբարեխօսութիւն նորա։ — Ապա օրհնեաց Աստուած զՅոբ կրկին եւ ետ կեանս երկայնակեացս[1]։ Նա եւ առ Յոբայ զտեսանէք զհաւատս նահապետացն եւ Մովսէսի առ լուսոյն ինչ ժամանակ[2], եւ յիշեն զնա գիրք սուրբք մեծաւ գովութեամբ[3]։

Ի

Օրէնսդրութիւն Մովսէսի։

127

ԳԵՂԵՑԻԿ քան զամենայն յիշատակս զոր եթող մեզ զանձնէ Մովսէս՝ օրէնսդրութիւն նորա է, ծնունդն աստուածեղէն ազդեցութեան. չէր ինչ նա կարող՝ կարծիս իմն գործակցութեան աստուածութեանն ընծայեցուցանելոյ, որպէս այլք ի մեծամեծ օրէնսդրաց վասն հաւատարիմ եւ հաստատուն զիւրեանց օրէնսն առնելոյ՝ կեղծաւորեցան։ Ինքնին իսկ որ մի միայն ճշմարիտ Աստուածն էր ի Սինայի զէմ յանդիման համօրէն ժողովրդեանն Իսրայելի ահագին եւ բարձրական ստուերամբք զտասն հրամանսն իւրեանն գլխաւոր օրէնս ընծայեցոյց. եւ ապա տակաւ այլ եւս ինչ հրամանս եւ խրատս ի նոյնս ի ձեռն նորա յաւելոյր, եւ էր ցանգ ի նմա աստուածեղէն ազդմն եւ երեւելի իմն օրինակաւ։

Հանդերձ նշխարք՝ առաջի ունէր Մովսէս զպարզական սովորութիւնս պաշտաման նահապետացն եւ տեղեակ էր կարգաց եւ յօրինուածութեանց տէրութեանն Եգիպտացւոց, որք յայնմ ժամանակի կատարելագոյնք քան զամենայն կարգս էին։ Այլ օրէնք նորա ոչ եթէ ամենայն միանգամայն ի միում ժամանակի յօրինեալ եղան, այլ մանաւանդ թէ ըստ պիտոյիցն հարկի, նմին իրի ոչ եթէ բովանդակութիւն ինչ փակեալ եւ սերմեալ է այն, այլ կարգաւ իմն կատարումն եւ յառաջադիմութիւն կայ ի նոսա,

1 Յոբ. Ա. — ԽԲ։
2 Յոբ. ԽԲ. 25 — 27. եւ յայլ տեղիս։
3 Տոբ. Բ. 12. ուր պակասէ մեր Թարգմանութիւն։ Եզեկ. ԺԴ. 14, 16, 18, 20։

որպէս զի բարձրում անզգամ մի օրէնք մնացուածոց օրինաց լրումն իմն լինին, որպէս կարգն իւր նոցա եւ համեմատութիւն երկոցուց եւ հինգերորդ գլխոյն Մովսիսի ընդ միմեանս՝ ցուցանէ։

Այլ մխիթարական օրէնսդրութեանն՝ աստուածպաշտական իմն է. ինքն Աստուած ցուցանի իբրեւ մերայնոյն թագաւոր եւ օրէնսդիր. Մովսէս իբրեւ այն՝ որում տուեալ իցէ ի նմանէ իշխանութիւն գործելոյ եւ իբրեւ առաքեալ ի նմանէ. քահանայքն՝ իբրեւ սպասաւորք նորա եւ մշտնջենք իմն. Իսրայէլ իբրեւ ժողովուրդ նորա եւ հպատակ, երկիրն աւետեաց ստացուած ժողովրդեան իւրոյ ի վայելել եւեթ շնորհեալ նոցա. ամենայն հրամանք եւ պատգամունք, ամենայն օրէնք եւ սահմանադրութիւնք իբրեւ Աստուծոյ իւրեանց հրամանք։ Իսկ վախճան օրէնսդրութեանն՝ յորդորել զայն մի կամ ժողովուրդ ընտիր եւ սրբազնական, փակեալ եւ անջատեալ, կացեալ ընդ պաշտպանութեամբ ճշմարիտն Աստուծոյ, եւ պատրաստութեան ժողովրդեանն պահպանութեան եւ երաշխաւոր քահանայութիւնն լինելոց էր, որ զճշմարիտ պաշտօնն Աստուծոյ ի նմա պահելոց էր իբրեւ աւանդ ինչ մնայուն։

128

Տասն գլխաւոր օրէնքն զոր ինքնին Աստուած ետ ի Սինայի բառ բանիցն կամ բառ մասաց այս են. 1. Ես եմ Տէր Աստուած քո որ հանի զքեզ յերկրէն Եգիպտացւոց ի տանէ ծառայութեան. մի եղիցին քեզ այլ աստուածք բաց յինէն։ Մի արասցես դու քեզ կուռս բառ ամենայն նմանութեան,,... Մի երկիր պագանիցես նոցա, եւ մի պաշտեսցես զնոսա. զի ես եմ Տէր Աստուած քո՝ Աստուած նախանձոտ, որ հատուցանեմ զմեղս հարանց որդւոց յորդիս եւ ի չորս ազգս ատելեաց իմոց։ Իսկ առնեմ ողորմութիւն ի հազար ազգս սիրելեաց իմոց, եւ որք պահեն զհրամանս իմ։ 2. Մի առնուցուս զանուն Տեառն Աստուծոյ քո ի վերայ սնոտեաց. զի ոչ արդարացէ Տէր զայն, որ առնուցու զանուն նորա ի վերայ սնոտեաց։ 3. Յիշեսջիր զօրն շաբաթուց սրբել զնա։ Զվեց օր գործեսցես, եւ արասցես զամենայն գործս քո. յաւուրն եւթներորդի շաբաթ Տեառն Աստուծոյ քում. մի գործեսցես ի նմա զամենայն գործ քո դու եւ ուստր քո եւ դուստր քո, ծառայք քո, ամենայն անասուն քո եւ եզն քո եւ պանդուխտն քո որ ի քեզ։ Զի զվեց օր արար Տէր Աստուած զերկինս եւ զերկիր, եւ զծով եւ զամենայն որ ի նոսա, եւ հանգեաւ յաւուրն եւթներորդի. վասն այնորիկ օրհնեաց Տէր զօրն եւթներորդ, եւ սրբեաց զնա։ 4. Պատուեա զհայր քո եւ զմայր. զի քեզ բարի լինիցի, եւ զի երկայնակեաց լինիցիս ի վերայ երկրին բարութեան՝ զոր Տէր Աստուած տացէ քեզ։ 5. Մի սպանաներ։ 6. Մի

շնար։ 7. Մի՛ գողանար։ 8. Մի՛ սուտ վկայութեամբ վկայեր զընկերէ քումմէ։ 9. Մի՛ ցանկանար կնոջ ընկերի քո։ 10. Մի՛ ցանկանար տան ընկերի քոյ, և ոչ ամենայն նորա,,[1]։

Իսկ ի յաջորդ պատուիրանաց՝ կէսք կրկնումն և կէսք մեկնութիւն իմն են գլխաւոր օրինացն,,։

“Լուր Իսրայէլ, Տէր Աստուած մեր՝ Տէր մի է։ Եւ սիրեսցես զՏէր Աստուած քո յամենայն սրտէ քումմէ, և յամենայն անձնէ քումմէ, և յամենայն զօրութենէ քումմէ,,[2]։ “Սուրբ եղերուք, զի ես սուրբ եմ Տէր Աստուած ձեր։ Եւ զշաբաթս իմ պահեսջիք. և մի երթայցէք զհետ կռոց. և աստուածս ձուլածոյս մի արասջիք ձեզ։ Ես եմ Տէր Աստուած ձեր,,[3]։

“Որ հայհոյէ զհայր իւր կամ զմայր իւր... որ անիծանէ՝ մահու՝ մեռցի,,[4]։ “Մի՛ ատեսցես զեղբայր քո ի մտի քում... մի խնդրեսցէ զվրէժ ձեռն քո... սիրեսցես զընկեր քո իբրև զանձն քո. ես եմ Տէր,,[5]։ “Մի՛ զլասցես զվարձս տնանկին՝ և զկարօտելոյ յեղբարց քոց, կամ յեկաց քաղաքաց քոց։ — Մի՛ խոտորեսցես զիրաւունս զեկին, և զորբոյ, և զայրւոյ. և մի գրաւեսցես զձորձս այրւոյն։ — Եւ եթէ հնձեսցես զհունձս յանդի քում... եթէ կթեսցես զայգի քոյ... եթէ կթեսցես ձէթ, մի դարձցիս անդրէն պտղաքաղ առնել զհետ քո. եկին, որբոյ և այրւոյ եղիցի այն։ Եւ յիշեսցես զի և դու ծառայ էիր յերկրին Եգիպտացւոց. վասն այնորիկ ես պատուիրեմ քեզ առնել զբանս զայս,,[6]։ “[illegible] տեսեալ զարջառ կամ զոչխար եղբօր քո մոլորեալս ի ճանապարհի, ... այլ դարձուցանելով դարձուսցես զնոսա և ածցես առ եղբայր քո. Նոյնպէս արասցես և զամենայն կորուստ եղբօր քոյ... Մի՛ տեսանիցես զէշ եղբօր քո կամ զեզն նորա անկեալ ի ճանապարհի ... այլ յարուցանելով յարուսցես[7]։

129

Արտաքին պաշտօնն Աստուծոյ ըստ օրինացն շքեղ և փառաւոր էր յոյժ. քանզի Հրեայքն վասն զի բիրտ ինչ և թերավարժ և երկրաւոր ժողովուրդ էին, առ սակաւ սակաւ միայն կարող էին ի մտաւորագոյն ինչ պաշտօն ընտելանալ։ Սակայն և արտաքին օրէնք յոյժ դիպող իմն էին զսէրն և զմեծարանս և զհպատակութիւն առ միայն ճշմարիտն Աստուած պահելոյ և աճեցուցանելոյ, և սովորութիւնքն այնպիսիք նշանք իմն և օրինակք էին բարձրագոյն փրկութենագործ կարգացն և խորհրդոց կատարելագոյն պաշտամանն որ յետոյ գալոց էր[8]։

1 Ելք Ի. 1—17։ Երկր. օր. Ե. 6—21։
2 Երկր. օր. Զ. 4, 5։
3 Ղեւտ. ԺԹ. 2—4։
4 Ելք ԻԱ. 15, 17։
5 Ղեւտ. ԺԹ. 17, 18։
6 Երկր. օր. ԻԴ. 14, 15; 17, 19—22։
7 Երկր. օր. ԻԲ. 1—4։
8 Տես Եբր. Թ, Ժ։

[illegible]

130

1. [illegible]

2. [illegible]

1 Ելից ԻԶ։
2 Ելից ԻԵ. 23—40. Լ. 1—10։
3 Ելից ԻԵ. 10—22։
4 Եբր. [illegible]. 26։
5 Ելից ԻԶ։
6 Ելից Ի. 8—11. ԻԳ. 12. ԼԱ. 12—17։
7 Ղեւտ. ԻԳ. 24, 25։
8 Թուոց. ԻԸ. 11—15։
9 Ելից ԺԲ, ԻԳ. 15։
10 Ա. Կորնթ. Ե. 7։ Ա. Պետր. Ա. 18, 19։ Տես Ղուկ. ԻԲ. 15, 16։
11 Ելից ԻԳ. 16. ԼԴ. 22։
12 Ղեւտ. ԻԳ. 34—43։
13 Ելից ԻԳ. 16։

պարտ էր կատարել շաբաթ մի՝ պատարագօքն սահմանելովք, եւ ամենայն արու իսրայելացի պարտ էր երթալ ի տօնն[1]:

3. Հինգ աւուրբք յառաջ քան զվերջին տօնն էր տօնն մեծ քաւութեան, օր ապաշխարութեան եւ պահոց: Միայն յայնմ աւուր համարձակ էր քահանայապետին մտանել ի սրբութիւն սրբութեանցն[2] հաշտեցուցանել զժողովուրդն ընդ Աստուծոյ: Մատուցանէր նա խոյ մի պատարագ քաւութեան, եւ խոստովանութեամբ մեղաց եւ դնելով զձեռն՝ կուտէր իւր ի վերայ միւսոյ խոյին զմեղս ժողովրդեանն, տայր ածէին զխոյն յանապատ[3]: Ի նմին աւուր օրհնէր հրապարակաւ քահանայապետն զժողովուրդն եւ իշխանութիւն էր նմա յօրհնութեանն անուանել զանունն Տեառն Եհովա[4]:

4. Էին իսրայելացւոց այլ եւս առանձինն տօնք. ա. Ամ շաբաթ, առ հասարակ հանգիստ երկրին, որ սկիզբն առնէր յօրէ յառաջնմէ ամսոյն եւթներորդի եւ կատարէր եւթն եւթն ամ: Որ ինչ երկիրն ինքնին բերէր՝ այն աղքատաց եւ անասնոց էր[5]. պարտ էր նոյնպէս թողուլ զպարտս Իսրայելացւոցն (կամ յապաղել) եւ զգնեալ ծառայս իւրեանց հանել յազատութիւն[6]: բ. Ամ յոբելեան կատարէր յետ եւթն ամաց շաբաթուց, այս ինքն յետ 49 ամաց, սկիզբն առնէր յօրէ քաւութեանն, եւ կոչէր ամ թողութեան: Յոբելեան ամին բաց յիրաւանց եւ յազատութեանց ամին շաբաթուց՝ էին առանձինն եւս ազատութիւնք, այս ինքն թէ ամենայն ագարակ, այգի եւ այլ եւս նոյնպիսիք վաճառեալք կամ տուեալք ի վարձու անցանէին յառաջին ստացիչս իւրեանց եւ ամենայն պարտք ջնջէին[7]: Եւ այնպէս առնոյր երկիրն զպարեւորն հանգիստ, եւ ի 50 ամաց միջէ լինէր վերստին իւր ծնունդ հանօրէն տէրութեան:

5. Պատարագքն որ ի տօնսն յայտնապէս եւ առ հասարակ իսկ ըստ օրինացն ի գաւթի անդ խորանին սրբոյ[8] մատուցանէին՝ բազում էին թուով եւ այլակերպք ի միմեանց, եւ բաժանեալ զատանէին ա. Ի զոհս որ յանասնոց անդեայց լինէին, եւ յողջակէզս՝ ի խաղաղականս եւ ի վասն մեղացն եւ ի վասն յանցանաց. բ. Յանարիւն պատարագս կամ ի կերակրոց եւ կամ յըմպելեաց, այս ինքն հաց առանձինն պատրաստեալ, միրգս ի դաշտաց եւ գինի[9] եւ խունկ օր ըստ օրէ[10]: Ի պաշտամանցն սովորութիւն հայէր յառաջ քան զամենայն եւ թլփատութիւնն[11], եւ ազգի ազգի սրբութիւնք լուացմամբ, եւ այլ եւս նոյնպիսիք[12]:

1 Ելից ԻԳ. 17: Ղեւտ. ԻԳ. 4—22: Թուոց. ԻԹ. 12—39:
2 Եբր. Թ. 7:
3 Ղեւտ. ԺԶ. ԻԳ. 27—32:
4 Թուոց. Զ. 23—27:
5 Ելից ԻԳ. 10, 11: Ղեւտ. ԻԵ. 1—7:
6 Երկր. օր. ԺԵ. 1—18:
7 Ղեւտ. ԻԵ. 8—55:
8 Երկր. օր. ԺԲ. 13—14:
9 Ղեւտ. Ա—Է: Թուոց. ԺԵ. 3—12:
10 Ելից Լ. 7...:
11 Ծննդ. ԺԷ. 10...:
12 Թուոց. ԺԹ: Ղեւտ. ԺԳ. եւ յայլ տեղիս:

131

Քահանայութիւնն յազգին իսկ հրամանաւն Աստուծոյ յանձն էր ցեղին Ղեւեայ եւ արգելեալ էր Տեառն ցեղն ամենայն անդրանկաւ իւրով[1]: Ահարոն առաջին քահանայապետ՝ եկաց իբրեւ գլուխ եկեղեցւոյ. պատիւ նորա ցկեանս՝ եւ անցանէր ի մերձաւոր ազգականութիւնն (բայց միայն ի տան նորա մինչեւ ցգերութիւնն): Մի եւեթ կին հրաման էր ունել քահանայապետին, եւ զայն՝ ի կուսանաց[2]: Նմա եւ այլոց քահանայից առանձինն հանդերձ պատուիրեալ էր յօրինուածն: Նշանաւոր էր մանաւանդ վակաս կամ տախտակն լանջաց նորա որ էր կազմեալ յերկոտասան ականց պատուականաց ագուցելոց ոսկւով, անուամբ երկոտասան ցեղիցն. ի ներքին խորշի անդ կայր Ուրիմն եւ Թումիմն՝ վճռական տուրք, զոր ի կիր արկանէր քահանայապետն յորժամ երեւելի ինչ խնդիր վճռման կամէր որոշել առաջի Եհովայ[3]:

Քահանայքն էին յորդւոց Եղիազարու եւ Իթամարայ որդւոյ Ահարոնի[4], եւ նուիրեցան հրապարակաւ որպէս զԱհարոն[5]: Կատարէին նոքա զհանապազորդ պատարագսն եւ զպատարագն խնկոց[6], եւ զայլ եւս նոյնպիսիս. եւ նոքա էին վարժեալքն գիտութեամբք եւ ուսմամբք[7]: — Յետոյ ուրեմն ի 24 դասակարգս բաժանեցան եւ կատարէին զպաշտամունսն Աստուծոյ փոխանակաւ կարգ ըստ կարգէ:

Ղեւտացիքն յերիս տոհմս բաժանեալ էին. Կահաթ, Գերսոն եւ Մերարի, եւ կատարէին զխոնարհագոյն պաշտամունսն առ տապանակին[8]: Յետոյ ի 48 քաղաքս բաժանեցան[9] եւ առնոյր զերախայրիս եւ զտասանորդս յամենայն պտղոց երկրին[10]: «Տէր ինքնին էր բաժին եւ ժառանգութիւն նոցա ի մէջ որդւոցն Իսրայէլի»[11]:

132

Օրէնքն քաղաքայինք ընդ կրօնիցն օրինաց ճշդիւ աղխեալ եւ կապեալ էին, քանզի տէրութիւնն աստուածպետութիւն էր, եւ յամենայնի եւ ի բնաւի փայլէր իմաստութիւն եւ արդարութիւն: 1. Ամուսնութեան եւ ծնողացն իրք յոյժ իսկ պատուականագոյնք եւ մեծարոյք քան զամենայն այլոց ազգացն էին: Ջանայր իմն Մովսէս զբազմակնութիւնն եւ զբաժանումն ամուսնութեանց, զորս չկարէր ամենեւին բառնալ ի միջոյ իբրեւ հին ինչ եւ արմատացեալ չարաչար սովորութիւն՝ գոնեայ կարճել եւ

1 Թուոց. Գ. 5—13, 40—45:
2 Ղեւտ. ԻԱ:
3 Ելից ԻԸ:
4 Թուոց. Գ. 1—4:
5 Ելից ԻԹ:
6 Ելից Լ. 7, 8: Թուոց. ԻԸ. 3—8:
7 Ղեւտ. ԺԳ. 2...: Երկր. օր. ԺԷ. 8—11, 18:
8 Թուոց. Գ. 15—39. Դ:
9 Թուոց. ԼԵ. 2—7:
10 Թուոց. ԺԸ. 8—32:
11 Թուոց. ԺԸ. 20:

դժուարին գործել[1]: Թէպէտ եւ այր տանուտէր անարգել իմն իշխանութիւն ունէր յիւրում տանն, սակայն չունէր իշխանութիւն ի վերայ կենաց որդւոց իւրոց. եւ օրէնքն սաստամբեղէնք զՀօր մեծարանս պատուիրեն եւ զմօրն հաւասար հրամայեն[2]:

2. Նոյն բանք եւ զգերութենէ կամ զծառայութենէ են, զոր չկարաց ամենեւին բառնալ ի միջոյ Մովսէս: Հրաման էր մի խըստութեամբ ընդ ծառայիցն գնալ, եւ որ զանցանէին՝ պատժէին[3]. ի շաբաթս եւ յաւուրս տօնից հանգիստ լինելոց էր նոցա[4]. պարտ էր կոչել զնոսա ընդ աղքատաց ի հացկերոյթ[5]. իսկ յեւթներորդ ամին յազատութիւն ելանէին ամենայն ծառայք եբրայեցիք[6]:

3. Վասն պարտապանաց փոյթ լեալ էր օրինաց կարգել բազում օրէնս առ ի չանկանելոյ նոցա ամենեւին ի տնանկութիւն[7], մանաւանդ հրամանաւ ամին շաբաթոյ եւ յոբելեան ամին: Ըստ նմին օրինակի եւ վասն այրեացն եւ որբոց փոյթ լեալ էր օրինաց[8]: Նա եւ վասն անասնոց գթութեամբ իմն փոյթ եղեւ օրինաց զի մի ոք իշխեսցէ չարչարել զնոսա, եւ թէ տացի նոցա կարեւոր հանգիստն[9]:

4. Վերակացուն օրինաց եւ արգելուլ պիղծն անասնոց եւ այլոց ինչ նոյնպիսեաց՝ բուն կէտ այն էր, խորշեցուցանել զԻսրայելացիսն ի պատեհութենէ զառածանելոյ ի պաշտօն կռոց եւ պահել զառողջութիւն[10]. ապա չէին այն օրէնք անմիտք կամ անօգուտք:

133

Յառաջնումն Մովսէս միայն էր դատաւոր. ապա կարգեաց նա խորհրդականութիւն ինչ ծերոց[11]. առ նա գնային ի հուսկ վերջին նուագի[12], եւ յետ մահուն առ քահանայապետն[13]: Յետ առնլոյ երկրին Քանանացւոց՝ յիւրաքանչիւր քաղաքի մի մի դատաւոր եկաց[14]: Վճիռքն կարճառօտ էին եւ առանց գրոյ[15]: Նա լինէր որոշումն ի բերանոյ երկուց վկայից[16]. արկանէին եւ երդումն ի կիր[17]. եւ իսկ եւ իսկ կատարումն լինէր վճռոյն[18]:

Իբրեւ սկիզբն իմն պատժելոյ էր՝ վնաս ընդ վնասու հատուցանել[19], եւ երկեցուցանել[20]: Պատիժքն [illegible] իմն էին եւ

1 Ղեւտ. ԻԱ. 1, 13, 14: Երկր. օր. ԺԷ. 17. ԻԴ. 1—ԻԴ. 1—5:
2 Ելից Ի. 12. ԻԱ. 15, 17: Երկր. օր. ԻԱ. 18—21:
3 Ղեւտ. ԻԵ. 39—53: Տես Ելից. ԻԱ. 20....:
4 Ելից Ի. 10:
5 Երկր. օր. ԺԶ. 11, 12:
6 Ելից ԻԱ. 2—11: Ղեւտ. ԻԵ. 54, 55:
7 Ելից ԻԲ. 25, 26: Երկր. օր. ԻԴ. 10—13:
8 Երկր. օր. ԺԴ. 29. ԺԶ. 11, 14. ԻԴ. 17—21:
9 Ելից ԻԳ. 12: Ղեւտ. ԻԲ. 27, 28. ԻԵ. 7: Երկր. օր. ԻԲ. 4, 6; 7. ԻԵ. 4:
10 Ղեւտ. ԺԱ: Երկր. օր. ԺԴ: Տես Ղեւտ. Գ:
11 Ելից ԺԸ. 13...: Թուոց. ԺԱ. 16, 17, 24, 25:
12 Թուոց. ԻԷ. —11:
13 Երկր. օր. ԺԷ. 8—11:
14 Երկր. օր. ԺԶ. 18....:
15 Երկր. օր. ԻԵ. 1:
16 Երկր. օր. ԺԷ. 6... ԺԹ. 15:
17 Ելից ԻԲ. 8, 11: Թուոց. Ե. 11....:
18 Երկր. օր. ԺԳ. 9:
19 Ղեւտ. ԻԴ. 17—20:
20 Երկր. օր. ԺԷ. 13. ԺԹ. 20:

համեմատ յանցանացն։ ա. Պատիժ մահու՝ կամ սուր[1], կամ քարկոծումն[2]։ բ. Պատիժ մարմնոյ՝ հարուած գանի ոչ աւելի քան զ40[3]։ գ. Պատիժ տուգանաց արծաթոյ[4]։ դ. Եկեղեցական պատիժք՝ պատարագ վասն մեղաց եւ յանցանաց[5]. — յետոյ մուծան նզովք կամ մերժումն։

Յանցանք հակառակ աստուածպետութեանն պատժէին մահու, որպէս ամենայն իրք ազգ կռապաշտութեան[6], ըղձութիւն, հմայութիւն, սուտ մարգարէութիւն[7], հայհոյութիւն Աստուծոյ[8], պղծել զշաբաթն[9], գիտութեամբ անցանել ըստ օրէնս ապաքինս[10]. դարձեալ՝ զհայր եւ զմայր անիծանել, շնութիւն, ազգապղծութիւն, անասնակութիւն հակառակ բնութեան[11], դիտելով սպանանել առ քինու եւ նենգութեան[12]։ Կարող էր սպանողն անկանել ի մի ի վեց քաղաքացն ապաստանաց, եւ յայնժամ ուրեմն յորժամ յանցաւոր գտանէր՝ տուեալ լինէր ի ձեռս մերձաւորի սպանելոյն, եւ նա ըստ հին ինչ չարաչար սովորութեան՝ առնոյր արեամբ զվրէժ իւր. ապա թէ առ չգիտանս զոք սպանեալ էր, կայր անդէն ի քաղաքին ապաստանաց մինչեւ շիջանէին իրաւունք այնորիկ որ խնդրէր զքէն սպանելոյն, այս ինքն մինչեւ ցմեռանել քահանայապետին, (իբրեւ այն թէ պարտ իցէ մերձաւորաց սպանելոյն մոռանալ այնուհետեւ զմասնաւոր ցաւոյն՝ ի ժամանակի հասարակաց ցաւոցն եւ սգոյն)[13]։

Եւ վասն մարդագողի սահմանեալ էր պատիժ մահու[14]։ Իսկ այլ ինչ ամենայն գողութիւն եւ վնաս ինչ պատժէր երկպատիկ հատուցմամբն. յետոյ՝ տայրն տուգանք մինչեւ ցչորեքպատիկն կամ ցհինգպատիկն[15]։ Իսկ սուտ վկայութեանն պատիժ՝ համեմատ էր յանցանացն զորմէ սուտ վկայութիւնն վկայէր[16]։

Գ.

Ժամ. — առումն երկրին Քանանացւոց. (1460—1456)։

134

ՅԵՍՈՒ (Յեսով, Յեշով) պաշտօնեայ Մովսիսի յետ Մովսիսի վախճանին անց ի պաշտօնն զոր եդ նմա Մովսէս հրամանաւն Աստուծոյ[17], եւ յառնուլն իւրում հրաման անցանելոյ ընդ Յորդանան՝ տուաւ նմա եւ խոստումն օգնական եւ ձեռնտու լինելոյ

1 Երկր. օր. ԺԳ. 15։
2 Երկր. օր. ԺԳ. 9, 10։
3 Ղեւտ. ԺԹ. 20։ Երկր. օր. ԻԵ. 2, 3։
4 Երկր. օր. ԻԲ. 10։
5 Ղեւտ. Դ, Ե։
6 Երկր. օր. ԺԷ. 2—5։
7 Ղեւտ. Ի. 27։ Երկր. օր. ԺԸ. 20։
8 Ղեւտ. ԻԴ. 16։
9 Թու. ԺԵ. 32—36։
10 Թու. ԺԵ. 30, 31։
11 Ղեւտ. Ի։
12 Երկր. օր. ԺԹ. 11։
13 Թու. ԼԵ. 10—29։
14 Ելից ԻԱ. 16։
15 Ելից ԻԲ. — 15։
16 Երկր. օր. ԺԹ. 16—21։
17 Երկր. օր. ԼԱ. 3, 7։

նմա Աստուծոյ, թէ միայն հաւատարիմ օրինացն լինիցի (1460)։ Իսկ եւ իսկ զկարեւոր կարեւոր ինչ իբրս հրամայէր նա Իսրայելացւոցն, եւ նոքա խոստացան հնազանդ լինել յօժարութեամբ հրամանաց նորա[1]։ Վասն այնորիկ այսպէս վստահ ի նա եղեն՝ զի գիտէին զզօրծ քաջութեան նորա յորժամ զօրավարն էր նա ի պատերազմունսն եւ յորժամ զհրեշտակութիւն լրտեսութեանն կատարեաց[2], եւ զնա միայն հանդերձ Քաղեբաւ ի բաց առ Տէր ի հապաղակաց սատակմանէն[3]։ Ընդունեաց այնուհետեւ Յեսու լրտեսս յԵրիքով, զոր թաքուցեալ կնոջ ուրումն Ռահաբ անուն՝ դարձան այտէն յաջողութեամբ եւ բերին զլուր թէ ամենեւին վհատեալ են եւ ի կոր կործանեալ բնակիչք կողմանցն[4]։

Ապա եկին Իսրայելացիքն զիշերի ի Սատիմայ եւ խաղացին յեզր Յորդանան գետոյ։ Խօսեցաւ Յեսու ընդ ժողովրդեանն. “Սրբեցարուք առ վաղիւ. զի վաղիւ արասցէ ձեզ Տէր սքանչելիս„։ Եւ ցքահանայսն ասէ. “Առէք զտապանակ ուխտին Տեառն, եւ գնացէք յառաջագոյն առաջի ժողովրդեանն„ եւ նոքա արարին նոյնպէս։ Բայց Տէր խօսեցաւ ընդ Յեսուայ եւ ասէ. “Յաւուր յայսմիկ սկիզբն արարից բարձրացուցանել զքեզ առաջի ամենայն որդւոցն Իսրայելի. զի ծանիցեն թէ որպէս էի ընդ Մովսիսի, նոյնպէս եղէց եւ ընդ քեզ„։— Իսկ Յեսու ասէ ցԻսրայելացիսն. “Այնու գիտասջիք եթէ Տէր կենդանի է ի ձեզ. եւ սատակելով սատակեսցէ յերեսաց ձերոց զՔանանացիսն։... Ահաւասիկ տապանակ ուխտին Տեառն ամենայն երկրի անցանէ առաջի ձեր ընդ Յորդանան... եւ եղիցի իբրեւ մխիցին ոտք քահանայիցն կրելեաց զտապանակ ուխտին Տեառն ամենայն երկրի ի ջուրն Յորդանանու, պակասեսցէ ջուրն որ իջանէ ի վերուստ, կացցէ իբրեւ զկարկառակոյտ մի„։

Որպէս ասացեալն էր յառաջագոյն Յեսու, նոյնպէս եւ եղեւ. իբրեւ մխեցան ոտք քահանայիցն ի ջուր գետոյն, եկաց ջուրն որ իջանէր ի վերուստ իբրեւ պարիսպ, եւ որ ի խոնարհն իջանէր ջուրն՝ էջ ի ծովն Աղտից։ Եւ այնպէս անց ամենայն ժողովուրդն ցամաքաւ յանդիման Երիքովի. իսկ քահանայքն կացին ի ցամաքի ի մէջ Յորդանանու մինչեւ անց յայնկոյս ամենայն ժողովուրդն[5]։

Վասն յիշատակի զարմանալի անցիցն՝ պատուէր ետ Յեսու հրամանաւն Աստուծոյ, առնուլ երկոտասան քարինս ի տեղւոջէն ուր քահանայքն հանդերձ տապանակաւն կային՝ եւ կանգնել յառաջնում բանակետեղ յայնկոյս գետոյն (ի Գաղգաղա), եւ այլ եւս երկոտասան քարինս անդէն ի Յորդանան ի նմին տեղւոջ ուր քահանայքն կային։ Եւ ապա հրաման ետ Յեսու քահանայիցն ելանել ի գետոյն, եւ անդէն ընթանայր ըստ սովորութեանն

1 Յես. Ա։
2 Ելց. ԺԷ. 9—13։ Թուոց. ԺԳ. 9. ԺԴ. 6—9։
3 Թուոց. ԺԴ. 30—38։
4 Յես. Բ։
5 Յես. Գ։

ջուրն։ — Պատուէր ետ Յեսու ժողովրդեանն պատմել զաւակին իւրեանց զսքանչելի առաջնորդութիւնն Աստուծոյ[1]։

135

Իբրեւ լուան Քանանացիքն՝ մեծացաւ ահն եւ երկեւղն որ հասեալ էր առ նոսա յառաջ քան զԻսրայելացիսն։ Իսկ սոքա հարին բանակ ի Գաղգաղա, եւ մնաց անդ բանակն ամս բազումս։ — Ամենեքին յանապատի անդ ծնեալ էին եւ տակաւին առանց թլփատութեան էին։ Այն սակս հրաման ետ Աստուած Յեսուայ թլփատութեամբն մուծանել զնոսա յուխտն իւր եւ այնպէս բառնալ զնախատինս Եգիպտացւոցն. սմին իրի եւ տեղին Գաղգաղա կոչեցաւ, որ թարգմանի Յապաւել։ — Եւ կատարեցին եւս զտօն զատկին ի սահմանս Երիքովի եւ կերան զառաջինն հաց ի ցորենոյ երկրին աւետեաց, իսկ Մանանայն դադարեաց յիջանելոյ քանզի չէին իսկ պէտք այնուհետեւ[2]։

Երեւեցաւ այնուհետեւ Յեսուայ տեսիլ աստուածեղէն, յորում ասէր Տէր ցՅեսու. «Ահա ես տամ ի ձեռս քո զԵրիքով (զքաղաքն ամուր եւ անառիկ) եւ զթագաւորսն որ ի նմա, եւ զզօրաւորս զօրութեամբ։ . . . Պատեսջիք զքաղաքն ամենայն արք պատերազմողք շուրջ զքաղաքաւ մի անգամ. այսպէս առնիցէք զվեց օր. եւ եւթն քահանայ առցեն զեւթնափողսն եղջերեայս յոբելեան առաջի տապանակին։ Եւ յաւուրն եւթներորդի պատեսջիք զքաղաքն եւթն անգամ. եւ քահանայքն հարցեն զփողսն եղջերեայս։ Եւ աղաղակեսցեն առհասարակ ամենայն ժողովուրդն. եւ յաղաղակելն նոցա կործանեսցին ինքնին պարիսպք քաղաքին ի ներքոյ նոցա. եւ մտցէ ամենայն ժողովուրդն դիմեալ իւրաքանչիւր հանդէպ երեսաց իւրոց ի քաղաքն»[3]։

Այսպէս պատրաստէր զամենայն Յեսու որպէս հրաման տուեալ էր նմա Աստուծոյ։ Իսրայելին վառեալքն յառաջոյ տապանակին, իսկ ժողովուրդն զկնի։ Եւ լինէր այսպէս զվեց օր. իսկ յաւուրն եւթներորդի յետ եւթներորդ անգամ դառնալոյ զքաղաքաւն՝ հրաման ետ Յեսու աղաղակել, մինչ դեռ անտաստ փողքն հնչէին։ Ընդէն վաղվաղակի կործանեցան անկան պարիսպքն եւ յամենայն կողմանց մտին Իսրայելացիքն ի ներքս. Ջնջեցին նոքա ըստ Յեսուայ հրամանին զամենայն բնակիչս նորա հանդերձ անասնովք, հրձիգ արարին եւ քանդեցին հայթյատակ։ Եդ Յեսու անէծս ի վերայ այնր՝ որ յանդգնիցի շինել միւսանգամ զԵրիքով[4]։

Միայն Ռահաբ եւ տունն նորա խնայեցաւ, քանզի հիւրասիրութիւն եցոյց լրտեսացն եւ հաւատաց ի զօրութիւն Աստուծոյ

1 Յես. Դ։ Տես Սաղմ. ՃԺԳ. 1—9։
2 Յես. Ե։
3 Յես. Ե. 13—16։
4 Յես. Զ. — 21, 24, 26։

ճշմարտի[1]. առաս հաւատովք ապրեցաւ[2]։ Ամուսնացաւ նա ընդ Սաղմոնի, որ էր ի ցեղէն Յուդայ. ի նմանէ ծնեալ Բոոս, այրն Հռութայ, որոյ որդի Ովբէդ՝ հաւ էր Դաւթի[3]։

136

Ժողովէր այնուհետեւ Յեսու երեքհազար այր ի վերայ քաղաքին Գայեայ, բայց հարան այրքն, եւ փախուցեալ լուծան Իսրայելացիք. յայնժամ անկաւ Յեսու զօրավար Տեառն առաջի Տեառն, քանզի երկնչէր յայնցանէ որ յետոյն կարէին լինել, բայց ծանեաց նմա Աստուած թէ մեղաւ Իսրայէլ եւ գողացեալ է յաւարէն զոր նուիրեաց նա Տեառն. ասա գողութիւնն էր յանցանք արժանի մահու. ի մէջ զայր վիճակաւ, թէ Աքար ի ցեղէն Յուդայ գողացեալ է։ Խոստովանեալ եղեւ Աքար զյանցանսն թէ գողացեալ թաքուցեալ է ընդ երկրաւ ոսկի, արծաթ եւ ամղան մի նկարէն (Եբր. ամղան բաբելացի). քարկոծեցաւ հանդերձ ամենայն տամբ իւրով (զի որպէս ի դէպ է՝ եւ նոքին էին իրազեկ գողութեանն), եւ ամենայն ինչք նորա հրոյ ճարակ եղեն ըստ Աստուծոյ հրամանին[4]։

Ապա եկաց միւսանգամ Յեսու հրամանաւ Աստուծոյ ի վերայ Գայեայ, եւ պատրելով իմն զԳայեացիսն հան զնոսա ի քաղաքէն, առ զքաղաքն եւ զնոյն անցս անցոյց ընդ նա եւ ընդ քաղաքացիսն՝ որ ինչ անց ընդ Երիքով։ Եւ բաժանեցաւ աւարն։

Յետ այնորիկ շինեաց Յեսու սեղան Տեառն ի վերայ լերին Գեբաղայ, մատոյց պատարագս, ետ քանդակել զօրէնսն ի քարինս, եւ ի Գարիզին եւ ի Գեբաղ լեռնէ ետ գոչել բարձրաձայն՝ զօրէնսն հանդերձ օրհնութեամբն եւ նզովիւք, որպէս հրաման լեալ էր ի ձեռն Մովսիսի[5]։ Տեսեալ թագաւորացն Քանանացւոց զիրսն՝ որ ընդ Երիքով եւ ընդ Գայի անցին, միաբանեցան ի դաշնամանէին։ Բայց ժողովուրդ մի Խեւացւոց՝ որոց սահման բնակութեան Գաբաւոն՝ միոյ աւուր գնաց ճանապարհի էր ի Գաղգաղայ, առաքեցին հրեշտակս առ Իսրայելացիսն կեղծաւորեալ իբրեւ թէ ի հեռաւոր աշխարհէ գայցեն, եւ այնպէս եդին դաշինս ընդ Իսրայելացւոցն, առ ապրելոյ ի հասարակաց սատակմանէն։ Բայց սակայն յետոյ յանձն առին լինել ծառայս եւ սպասաւորս խորանին վկայութեան[6]։

137

Վասն հնազանդելոյ Գաբաւոնացւոցն կամաւ՝ առաւել եւս երկնչել սկսան Քանանացիք, քանզի Գաբաւոն քաղաք ամուր

1 Յես. Զ. 22, 23, 25։
2 Եբր. ԺԱ. 31։ Յակ. Բ. 25։
3 Մատթ. Ա. 5։
4 Յես. Է։
5 Յես. Ը։
6 Յես. Թ։

էր եւ ունէր արս հզօրս։ — Նմին իսկ Ադոնիզեդեկ (Ադոնիսե-դեկ) թագաւոր Երուսաղեմի միաբանեալ ընդ այլոց չորից թա-գաւորացն Ամովրհացւոց՝ անկաւ ի վերայ Գաբաւոնացւոց, եւ պաշարեաց զքաղաքն նոցա։ Խնդրեցին Գաբաւոնացիքն զօրաւիգն օգնականութեան ի Յեսուայ, եւ նա զօրացեալ ի Տեառնէ եհաս անկաւ յանկարծակի ի վերայ դաշնաւորացն. եւ մատնեաց զնոսա ամենեսին ի պարտութիւն։ Եւ յորժամ փախչէինն՝ առաքեաց Տէր քարինս կարկտի (Թերեւս անուանել իմն կարկուտ ծանր յոյժ), եւ էին բազումք այնոքիկ որ ի կարկտէ անկան քան որ ի սրոյ Իսրայէ-լացւոցն։ Ապա խօսեցաւ Յեսու ընդ Տեառն եւ դարձաւ ասել յանդիման ամենայն Իսրայէլի. "Կաց արեգակն ընդդէմ Գաբա-ւոնի եւ լուսինն ընդդէմ ձորոյն Եղոնայ. եւ կացին արեգակն եւ լուսինն ի կայի իւրեանց մինչեւ էառ Իսրայէլ վրէժ ի թշնա-մեաց իւրոց... եւ եկաց արեգակն (բուն՝ երկիր) ի մէջ երկնից...։ Եւ ոչ եղեւ այնպիսի օր երկար ոչ յառաջ եւ ոչ յետոյ, յորժամ լուաւ Տէր ձայնի մարդոյ եւ պատերազմեցաւ խառն ընդ Իսրայէ-լի"[1]։ Նկատառօրի միայն այսր անպաճոյճ պատմութեան զարդեանքն դադարմանէ երկրի (արեգական) յայտ առնէ[2], ի ձեռն ամենա-զօրն զօրութեան այնր՝ որում տկարանայ եւ ոչ ինչ[3]։

Յետ զարմանալի յաղթութեանն վարէր յառաջ Յեսու զպա-տերազմ ընդ ցեղեցն Քանանացւոց յաջողութեամբ, մինչեւ յետ ամաց վեցից զմեծ մասն արեւմտեան երկրին Քանանացւոց առ եւ ջնջեաց զբնակիչս նորա (1459 — 1454)[4]։ Թիւ հանուրց թա-գաւորացն պարտելոց էր երեսուն եւ մի[5]։

138

Թէպէտ եւ չեւ էին առեալ տակաւին ի բուռն ամենայն սահմանք երկրին Քանանացւոց՝ որ ի Մովսիսէ որոշեցան[6], եւ ոչ ամենեքին պարտեալք եւ ջնջեալք, քանզի դժուարին էր այն վասն ամուր ամուր քաղաքացն, սակայն բաժանել սկսաւ Յեսու հրամանաւ Աստուծոյ զամենայն երկիրն ի մէջ ցեղեցն երկոտա-սանեցունց, բաժանեալ ի նոյն եւ զկողմանսն որ տակաւին չէին նուաճեալ[7]։ Զկնի բաժանմանն լինէր օրհնութիւնն Յակով-բայ[8] եւ Մովսիսի[9], եւ հրամանքն Մովսիսի[10], զեւանոյն եւ հողոյն

1 Յես. Ժ. 12—14։
2 Տես Սիրաք. ԽԶ. 5։
3 Ղուկ. Ա. 37։ — Ծաղր իմն է զայս պատմութիւն իբրեւ հակառակ ինչ կոպեռ-նիկեան դրութեանն համարել։ Չէր ինչ պիտոյ Յեսուայ այն գիտութիւն։ Եւ ե-թէ գիտացեալ եւս էր թէ արեգակն կայ եւ երկիր շրջի, սակայն ի դէպ էր նմա ըստ այնց ռամկական խօսից խօսել, ըստ որոց եւ մեք մինչեւ խօսիմք թէ մտանէ կամ ելանէ արեգակն, թէպէտ եւ գի-տեմք թէ արեգակն կայ ի կայեն եւ երկիրս շրջի։
4 Յես. Ժ, ԺԱ։
5 Յես. ԺԲ։
6 Թւոց. ԼԴ. 3—12։
7 Յես. ԺԳ. —6։
8 Ծնն. ԽԹ։
9 Երկր. օր. ԼԳ։
10 Թւոց. ԼԴ։

որդեկորութիւն, դարձեալ՝ տառապելութիւն կամ ծառայութիւն ցե-ղիցն, եւ մեծանալ[1]։

Նախ ցեղքն Ռուբինի, Գադայ եւ կէս ցեղին Մանասէի մնացին ի ժառանգութիւն արեւելից կողման աշխարհին Պաղեստի-նացւոց, որ յառաջագոյն իսկ տուեալ էր նոցա[2]։ (Ա) Ռուբէնի առ զհարաւային կողմն, յարեւելից եւ ի հարաւոյ սահմանեալ գետովն Առնոնայ, յարեւմտից՝ ծովուն Աղուտից եւ Յորդանա-նու, ի հիւսիսոյ՝ հերձուածն Յազերայ։ Ընդ երկայնութիւն Առնոնայ բնակեալ էին Ամմոնացիք եւ Մովաբացիք[3]։ (Բ) Գադ առ զմնան երկիրն որ էր ի հարաւոյ ի հիւսիսոյ ի հերձուածն Յա-զերայ մինչեւ ցՅաբոկ ի կողմն Գենեսարեթայ, սահմանեալ յարեւմտից՝ Յորդանանու, եւ յարեւելից՝ լերամբքն Գաղաադու[4]։ Այս երկիրքն սահմանք ցեղիցն երկոցունց՝ սահմանք էին յառա-ջագոյն թագաւորութեանն Ամովրհացւոց։ (Գ) Կէս ցեղին Մանա-սէի բաժանեցաւ ի հարաւոյ մասամբ իւր Յաբոկի գետով ի լերանցն Գաղաադու, եւ ձգէր ի հիւսիսոյ մինչեւ ցլերինն Հերմոնի եւ Լիբանանու, եւ կցէր յարեւմտից ի Յորդանան. բովանդակեալ ունէր նա մեծ մասամբ զատուցին թագաւորութեան Ովգայ եւ զմնան մի Գաղաադու[5]։

Մնացեալ ինն եւ կէս ցեղք առին իւրեանց սահմանս յարեւ-մտեան կողման աշխարհին Պաղեստինացւոց. (Դ) Յուդայի առ-կաւ ամենայն հարաւային մասն ի տեղւոջն ուր մտանէ Յորդանան ի ծովն Աղուտից, որպէս զի ծովն այն սահման կցէ նորա յարեւե-լից, եւ լեառն Սէիր եւ անապատն Կադէսբառնեայ եւ հեղեղատն Եգիպտոսի՝ ի հարաւոյ, իսկ ծովեզրն (ծովն Միջին)՝ յարեւմտից, եւ ձորն Ենոմայ՝ ի հիւսիսոյ[6]. կային ի նմա քաղաքք եւ աւանք բազումք մանաւանդ ի լեռնակողմանսն[7]։ Քաղէբ Քաղեբ բաշ Եստուծոյ խոստմանն առ զկողմանն Քեբրոնի, զոր ինքն իսկ ա-ռեալ էր պատերազմաւ[8]։

Յետոյ ուրեմն սկսեալ յաղթութենէ Կայիրած Մեփիներոյ բաժանեցաւ ամենայն արեւմտեան կողմն ցեղին Յուդայ. (Ե) Շմաւոն առ ինքնուսան սահմանս քաղաքաց ի հարաւային կէս բաժնին մինչեւ ցծովն եւ ցհեղեղատն Եգիպտոսի[9]։ (ԺԲ) Դան առ զհիւսիսային կէս բաժնին սահմանեալ յարեւելից՝ Յուդայիւ, ի հարաւոյ՝ Շմաւոնիւ, յարեւմտից՝ Փղշտացւովք, եւ ի հիւ-սիսոյ՝ Եփրեմաւ, առ նա եւ զսահմանն Լայիսայ ի հիւսիսակող-մանն երկրին Քանանացւոց[10]։ — (Զ) Բենիամին բաժանեալ էր ի Յուդայէ ի հարաւակողմանն հեղեղատին Կեդրոնի եւ կցէր

1 Յես. ԺԳ. 1, 2։
2 Յես. ԺԳ. 7 — 13։
3 Յես. ԺԳ. 15 — 23։
4 Յես. ԺԳ. 24 — 28։
5 Յես. ԺԳ. 28 — 31։
6 Յես. ԺԵ. — 15։
7 Յես. ԺԵ. 20 — 63։
8 Յես. ԺԴ. 6 — 15. ԺԵ. 13 — 20։
9 Յես. ԺԹ. 1 — 9։
10 Յես. ԺԹ. 40 — 48։

յարեւմտից ի Դան, ի հիւսիսոյ՝ յԵփրեմ եւ յարեւելից՝ ի Յորդանան գետ[1]:

Յառաջ քան զերիս ցեղսն զայսոսիկ առեալ էր զմասն ժառանգութեան իւրոյ՝ կրկին ցեղն Յովսեփայ: (Գ) Եփրեմեան սահմանք հասանէին յարեւելից ցգետն Յորդանան, ի հարաւոյ՝ առ Բենիամին եւ Դան; յարեւմտից՝ ի ծովն Միջին, եւ ի հիւսիսոյ բաժանեալ էր ի Մանասէ հեղեղատաւն եղեգանց (Կանայ)[2]: (Դ) Մանասէ (կէս ցեղին) կից էր ի հարաւոյ յԵփրեմ, ի հիւսիսոյ՝ յԻսաքար, եւ էր ի միջի յարեւելից՝ Յորդանանու եւ յարեւմտից՝ ծովուն Միջնոյ[3]:

Յետ այնորիկ հրամայեաց Յեսու չափել զմնացեալ երկիրն եւ բաժանել վիճակաւ յեւթն մասունս ըստ եւթն ցեղիցն մնացելոց[4]: (Ե) Իսաքար առ զհարթ վայրսն Եզրելոնայ. եւ էր սահման նորա ի մէջ Յորդանան գետոյ եւ ծովուն, ի մէջ Յովսեփու եւ Զաբուղոնի[5]: (Զ) Զաբուղոնի սահմանք կից էին ի հարաւոյ առ Իսաքար, ի հիւսիսոյ արեւելից՝ առ Նեփթաղիմ, եւ յարեւմտից՝ ի ծովն եւ առ Ասեր[6]: (Է) Նեփթաղիմ առ զլեռն վերջին հիւսիսային կողմն աշխարհին Պաղեստինացւոց. ձգեալ տարածանէր յարեւելից մինչեւ ցաղբիւրսն Յորդանանու, ի հարաւոյ՝ մինչեւ ցծովն Գեննեսարեթայ եւ ցԶաբուղոն, յարեւմտից՝ մինչեւ ցծովն, ի հիւսիսոյ՝ ցԼիբանան[7]: (Ը) Ասեր առ զերկիրն որ է ընդ երկայնութիւն ծովուն, ի Կարմեղոս լեռնէ մինչեւ ցՍիդոն, եւ սահման նորա ի հարաւոյ արեւելից՝ Զաբուղոն եւ Նեփթաղիմ[8]: Զցեղսն Բենիամինի եւ Շմաւոնի վաղ կարգեցաք:

Իսկ Յեսու ըստ ցանկութեանն իւրում եւ ըստ Աստուծոյ հրամանին առ զԹամնաթ-Սարա ի լերինն Եփրեմայ ի ժառանգութիւն[9]:

Ցեղն Ղեւեայ թէպէտ չառ իւր առանձինն բաժին երկրի, սակայն յամենայն սահմանաց ցեղիցն տուան նոցա քառասուն եւ ութ քաղաքաց սահմանք[10], յորոց վեց քաղաքք ապաստանաց էին, երեք յայսկոյս եւ երեք յայնկոյս Յորդանանու[11]: Այսպէս ի գլուխ ել բաժանումն յամս ինչ, եւ եղեւ խաղաղութիւն յերկրին[12]: Նմին իրի արձակէր Յեսու օրհնութեամբ եւ մեծաւ աւարաւ զերկու եւ զկէս ցեղսն որոց բնակութիւն անկաւ յայնկոյս Յորդանանու: Ի դառնալ նոցա յերկիրն իւրեանց, կանգնեցին սեղան մեծ առ Յորդանանու: Բայց զայս գործ՝ օտարութիւն իմն ի ճշմարիտ պաշտամանէն համարեցան ցեղքն մնացեալք, եւ առաքեցին առ նոսա հրեշտակս տրտնջել զիրացն. բայց նոքա յայտ

1 Յես. ԺԸ. 11—28:
2 Յես. ԺԶ:
3 Յես. ԺԷ. 7—13:
4 Յես. ԺԸ. —10:
5 Յես. ԺԹ. 17—23:
6 Յես. ԺԹ. 10—16:
7 Յես. ԺԹ. 32—39:
8 Յես. ԺԹ. 24—31:
9 Յես. ԺԹ. 49—51:
10 Յես. ԻԱ. — 42:
11 Յես. Ի. 7—9:
12 Յես. ԻԱ. 43—45:

տապարին թէ ստուգանն վկայութիւն միայն եւ յիշատակ լինելոց է առ ի յաւէտ առնելոյ՝ թէ միշտ իսկ եւ յամենայն ժամանակի պաշտելոց են զՏէր միաբան ընդ ամենայն Իսրայէլի ի սուրբ բնակութեան նորա[1]:

139

Որպէս յայտ եղեւ, երկիրն Քանանու ոչ սոսկ միայն տուաւ՝ այլ եւ ընձեռեցան արդեօք համարձակէնք ի նմա. արտաքին խնդիրք իմն ի մէջ գան ա. թէ զինչ իրաւունք էին Իսրայէլացւոց ի վերայ երկրին այնորիկ. բ. զինչ իշխանութիւն՝ այնպիսի անցս ընդ բնակիչսն անցուցանելոյ: Տացուք երկոցունցն պատասխանի այսպէս. — 1. Ոչ միայն Աբրահամ եւ Յակոբ առեալ էին գնոց սահմանս ի Քեբրոն եւ ի Սիւքեմ[2], այլ եւ չէր նոցա հրաժարեալ ի ստացուածոց անտի, քանզի ոչ եթէ զայն կողմանս միայն՝ այլ զամենայն իսկ երկիրն խոստացեալ էր նոցա Աստուած[3]: Յայն սակս բաժանեաց Յակոբ զերկիրն Քանանու իբրեւ ստացուած զաւակի իւրոյ ի մէջ որդւոց իւրոց, եւ ետ տանել զմարմին իւր անդր որպէս եւ Յովսէփն արար[4]. եւ յորժամ կոչեաց Աստուած զՄովսէս լինել փրկիչ ժողովրդեան իւրոյ՝ եւ զայն եւս յայտ արար թէ տանելոց է նա զնոսա յերկիրն Քանանացւոց[5]: 2. Հրամանն եւս ետ Աստուած Մովսէսի եւ Յեսուայ եւ Իսրայէլացւոցն առհասարակ՝ ջնջել սատակել զՔանանացիսն[6]: Պատճառք խիստ հրամանի՝ եղծագործ ապականութիւն Քանանացւոցն էր եւ զարշելի կռապաշտութիւն, որ բաւական էր հրապուրեալ հանել յապստամբութիւն զԻսրայէլացիսն, որպէս փորձ իրացն առ Մադիանացւովքն յայտ արար[7]: Նաեւ յայն սակս հրամանն ետ Տէր հարկանել պատերազմաւ զՄադիանացիսն[8], եւ պատուիրեաց ի ձեռն Մովսէսի. թէ «Իբրեւ մատնեսցէ զնոսա (զազգսն) Տէր Աստուած քո ի ձեռս քո, հարցես զնոսա եւ եղծանելով եղծցես զնոսա. մի դնիցես ընդ նոսա ուխտ, ... զդուստր քո մի տացես ուստեր նորա, եւ զդուստր նորա մի առնուցուս ուստեր քում. զի մի ապստամբեցուսցանիցէ զորդին քո յինէն, եւ պաշտեսցէ զաստուածս օտարս»: — Պարտ եւ պատշաճ էր Իսրայէլացւոցն եւ զկռապաշտութիւն ի հիմանց ջնջել եւ եղծանել[9]: 3. Ոչ խրատեցան ազգքն այնոքիկ ի սատակմանէ բնակչաց ձորոյն Սիդդիմայ[10]: Զուր եւ ընդ վայր բնակեցին ի մէջ նոցա Մելքիսեդեկ[11] եւ երկայն ժամանակօք Նահապետքն[12]: Հանէր նոցա դարս բազումս.

1 Յես. ԻԲ:
2 Ծնն. ԻԳ. 16—20. ԼԳ. 17—20:
3 Ծնն. ԺԲ. 7. ԺԳ. 14, 15. ԺԵ. 18—21. ԻԶ. 4. ԻԸ. 13, 14 եւ յայլ եւս տեղիս: Տես ի պատմութեան երիցն նահապետաց:
4 Ծնն. ԽԹ, Ծ. 24:
5 Ելից Գ. 8, 17:
6 Ելից ԻԳ. 23, 27, 28: Թուոց ԼԳ. 51—53, 55: Երկր. օր. Է. 1, 2:
7 Թուոց ԻԵ. 1—3:
8 Թուոց ԻԵ. 16—18:
9 Երկր. օր. Է. 1—5. անդ Ի. 16—18:
10 Ծնն. ԺԹ. 13, 24, 25:
11 Ծնն. ԺԴ. 18:
12 Ծնն. ԺԲ....

տուքն էր¹) մնա ի տապանակին ուխտին ի միայնութեան բանակին զոր խօսեցաւ Տէր, զի մի իցէ թէ ուրացցին նորա զնա։

Յետ այնորիկ արձակէր Յեսու զպատգամաւորսն զայնոսիկ. Իսկ ինքն Յեսու «Ծառայ Տեառն» մեռաւ 110 ամաց, և թաղեցաւ ի քաղաքին իւրում² (յամի կարգև 1450)։ Ներբողեալ էր Յեսու անշարժն հաւատարմութեանն, և մեծամեծ նախանձախնդրաց Աստուծոյ և առաքինութեանն զոր առնէր զխաղաղութիւն, հանապազորդն մտաւորութեանն և արութեանն որում ոչ և ոչ ի ծերութեան նորա նուազեցաւ. որքինքն արժանի եղեւ Յեսու մեծի զպատերազմական վրիժուց առաջնութեանն Աստուծոյ ընդ ազգացն որ արժանի եղեն բնաջինջ սատակմանն. պատուեաց զնա Աստուած անմոռանալի նշանաւք, և զանուն զնա զինք գեղեցիկս³։ Իսկ ի հին թէ և քահանայապետն Եղիազար ընդ նոյն ժամանակս մեռաւ. զնա յաջորդեաց նորին որդի Փենէէս⁴։

Գ.

Ժամանակք Դատաւորաց. (1450—1100)։

141

ՄՈՎՍԷՍ *և Յեսու անմոռանալի իմն և արտաքոյ քան զհասարակաց կարգս առեալ ունէին պաշտօն և իշխանութիւն. յետ մահու նոցա պատիւ քահանայապետութեանն որ միշտ կայր տևէր, էր առաջին և վերագոյն քան զամենայն պատիւ պաշտաման յաշխարհին։ Ծերքն ընտրեալքն իւրեանց և քարոզիւքն և աստուածեղէն պաշտամամբն՝ յօրինեալ կազմէին մի միայն ժողովուրդ, սակայն և իբրև տէրութիւնք ազատք ի միմեանց և ինքնօրէնք՝ բազումք էին, և առաջնորդէին նոցա գլխաւորք ցեղից և տանց իւրեանց, և ի Սելով առաջի տապանակին տանէին զեկեղեցական ժողովսն իւրեանց, իսկ ի Սիւքեմ զժողովրդական ժողովսն. նոցա առաջնորդ՝ քահանայքն էին, իսկ սոցա՝ գահերէցք ժողովրդոցն և պատգամաւորք իւրաքանչիւր ցեղից։ — Այլ տակաւին զոր օրինակ յառաջինսն յիշեցաք, չառաւ ամենայն երկիրն Քանանացւոց, այլ և ինչ ինչ մասն եւ միւսանգամ ի ձեռաց նոցա։ Վասն այնորիկ յետ վախճանելոյ Յեսուայ հարցին Իսրայելացիք զՏէր թէ ո՞ մղեսցէ զպատերազմն հակառակ Քանանացւոցն։ Եւ Տէր ետ պատասխանի. «Յուդա եկեսցէ, զի ետու զերկիրն ի ձեռս նորա»։ Յայն սակս ցեղն Յուդայ եղեւ դաշնաւոր ընդ ցեղին Շմաւոնի, և երկոքին խաղացին ի վերայ Քանանացւոցն և Փերեզացւոց, յաղթեցին նոցա, հարին և*

1 Տես Ծնն. ԺԲ. 6. 7։
2 Յես. ԻԴ, ԻԴ։
3 Սիրաք ԽԶ. 1—10։
4 Յես. ԻԴ. 33։

կոտորեցին զբազումս ի նոցանէ եւ կտրեցին զծայրս ձեռաց եւ ոտից Ադոնիբեզեկայ, զոր եւ ինքն իսկ Ադոնիբեզեկ հաստատեցաւ պատուհաս յանցանացն. քանզի եւ նորա զնոյն արարեալ անցուցեալ էր ընդ այլ 70 թագաւորս: Վանեցին վիանեցին եւ հրձիգ արարին եւ զքաղաքն Երուսաղէմ: Այս աւուրն նոքա զքաղաքն Քեբրոն, ուր ընկեց Կաղէբ եւ կորոյս զԵնակեանսն ազգատոհմս. բայց Գոթոնիէլ կրտսեր եղբայր Կաղեբայ վասն առնլոյ զԿարիաթ-Սեփեր (ըստ մերոյն՝ Դաբիր), ընկալաւ ըստ խոստմանն Կաղեբայ զդուստր նորա Աքսա (Ասքա) կնութեան[1]: Եփրեմեանք ցեղքն վանեալ վիանեցեալ աւանուքն եւ այլ եւս բազում քաղաքօք՝ եղեալ տիրացեալ բազմամս, մանաւանդ զերանաւորագոյնն Յովսէփայ հանդերձ բազում աւուր աւուր վայրօք, եւ Տէր էր ընդ նոսա[2]:

142

Այս եւ մնացեալ ցեղքն սոյնպէս յաջողութեամբ պատերազմ ընդ Քանանացւոցն. բայց ոչ ջնջեցին նոքա զնոսա, այլ առնէին զնոսա իւրեանց հարկատուս[3]: Յայնժամ եկն պատգամաւոր մի Տեառն ի Գաղգաղայ եւ յանդիմանեաց զԻսրայելացիսն վասն խնայելոյ նոցա ի մեղաւոր Քանանացիսն եւ ի կռապաշտութիւն նոցա: Սպառնացաւ նոցա Աստուած եւ ասէ. “Ոչ յաւելից այսուհետեւ ստանալ զազգսն զայնոսիկ յերեսաց ձերոց, եղիցին նոքա ձեր թշնամիք եւ դիք նոցա եղիցին ձեզ ի գայթակղութիւն„[4]: Իսկ Իսրայելացիքն լացին եւ մատուցին Տեառն պատարագս ի նմին տեղւոջ, այլ ոչ յերկարեցաւ զեղջն: Աստուածատուր գիրք զգլխաւոր պատմութիւն յաջորդ ժամանակիս նկարեն ի յաջորդ բանս:

“Ծառայեաց ժողովուրդն Տեառն զամենայն աւուրս Յեսուայ եւ զամենայն աւուրս ծերոցն, որ միանգամ երկայնակեցք եղեն ընդ Յեսուայ, որ գիտակ լեալ էին ամենայն մեծամեծ գործոցն Տեառն զոր արար յԻսրայէլ: — Եւ իբրեւ վախճանեցաւ Յեսու ծառայ Տեառն, եւ ամենայն ազգն այն յաւելան առ հարս իւրեանց, յարեաւ այլ ազգ որ ոչ ճանաչէին զՏէր եւ ոչ զգործսն զոր արար ի մէջ Իսրայէլի[5]: Եւ արարին որդիքն Իսրայէլի չար առաջի Տեառն, եւ պաշտեցին զԲահաղիմ (այս ինքն զկուռս): Եւ թողին զՏէր Աստուած հարցն իւրեանց, եւ գնացին զհետ աստուածոց օտարաց, աստուածոց ազգացն որ շուրջ զնոքօք, եւ երկիր պագին նոցա, եւ բարկացուցին զՏէր: Եւ բարկացաւ սրտմտութեամբ Տէր՝ Իսրայէլի, եւ մատնեաց ի ձեռս աւարառուացն ... եւ ոչ կարացին կալ ընդդէմ թշնամեաց իւրեանց ... եւ նե-

1 Տես Յես. ԺԵ. 13—19:
2 Դատ. Ա.—20:
3 Դատ. Ա. 21...:
4 Դատ. Բ. 1—5:
5 Տես Յես. ԻԴ. 31. ըստ Հասարակ օր. Լատ.:

նեղեաց զնոսա յոյժ։ Եւ արդարեւ յարոյց նոցա Տէր դատաւորս, եւ էր Տէր ընդ դատաւորին, եւ փրկեաց զնոսա ի ձեռաց թշնամեաց նոցա զամենայն աւուրս դատաւորին. զի մխիթարեցաւ Տէր ի հեծութենէ նոցա յերեսաց պաշարողացն նոցա՝ որ չարչարէին զնոսա։ Եւ լինէր իբրեւ մեռանէր դատաւորն, դառնային միւսանգամ եղծանել առաւել քան զհարս իւրեանց, երթալ զհետ աստուածոց օտարաց, եւ պաշտել զնոսա ... եւ ոչ հատան ի խիստ ճանապարհաց իւրեանց„[1]։

Այսպէս միմեանց յաջորդէին ապստամբութիւն եւ ծառայութիւն, ապաշխարութիւն եւ փրկութիւն կամ յամենայն Իսրայելի եւ կամ ի ցեղս ինչ նորա, եւ ըստ չափոյ ուխտադրժութեանն՝ նոյնչափ եւ յերկարագոյն եւ դժնդակագոյն նեղութիւնն լինէր։ Առաջին եւ գլխաւոր պատճառք յանցանելոյ նոցա՝ ամուսնութիւնքն էին, զոր հակառակ օրինացն առնէին Իսրայելացիք ընդ Քանանացւոցն, այնու զի նախ նոքին ի կռապաշտութիւն հրապուրէին, եւ նոքին իսկ արժանի պատժոց լինէին թէ չբառնային ի միջոյ զազգն զայնոսիկ զապականեալս. եւ այնպէս վճիռքն եւ հրամանք Աստուծոյ երեւէին արդարացեալք[2]։

Որչափ յողդողդ եւ անհաստատ եւ հակառակ անձանց իւրեանց գործէին Իսրայելացիք ի ժամանակին յայնոսիկ՝ դոյնչափ գտանեմք զառաջնորդութիւնս Աստուծոյ հաստատունս եւ միաբանս միշտ բանից խոստմանցն իւրոց։ Ըստ այնմ զոր ընդ հարսն նոցա խօսեցեալ էր Աստուած՝ եւ ի ձեռն Մովսէսի եւ Յեսուայ յայտնապէս ցուցեալ, գտանեմք զԻսրայելացիսն իսկ եւ իսկ ի բարութեան եւ ի խաղաղութեան՝ յորժամ հաւատարիմ Աստուծոյ լինէին, եւ ամենայն ազգ չարեաց եւ տագնապ կուտի ի վերայ նոցա՝ յորժամ ոչ ըստ Աստուծոյ կամացն գործէին։ Յայտնի նշմարի հանապազորդ ինչ ջան եւ հոգաբարձութիւն Աստուծոյ որ փութայ իմն զազգն կապել ընդ իւր առանձինն իմն եւ սեպհական հաղորդութեամբ նոցա ընդ նմա։

143

Անդէն իսկզբան անիշխանութեան ժամանակիս այսորիկ (յորժամ քահանայապետ էր Փենեհէզ) գրգռեցաւ քաղաքային ինչ պատերազմ մետասան ցեղից ընդ ցեղին Բենիամինի։ Պատճառք պատերազմին եղեն չար ինչ գործք ումանց ի բնակչացն Գաբաայ, յորոց լլկեալ սպանաւ կին առն միոջ ղեւտացւոյ որ ճանապարհ առնէր ընդ այն։ Քանզի չառին յանձն քաղաքացիքն տալ ի ձեռս զյանցաւորսն՝ խաղացին 400,000 արք պատերազմողք ի մետասան ցեղից որ ժողովեալ էին ի Մասեփա երթալ հարկանել

1 Դատ. Բ. Ժ....։ 2 Դատ. Գ.—Ժ։

[illegible] 27,000 [illegible] 30,000 [illegible] 600 [illegible]

[illegible] 600 [illegible] 300 [illegible] 200 [illegible][1] [illegible]

[illegible][2]

[illegible]

[illegible] (… 350) [illegible]

1 [illegible]   2 [illegible]

Իսկ այն եւս ճշմարիտ թուի թէ վախճանեալ էր այն քաջ Գեդէոն (զոր գրաւատեօք յիշեն գիրք[1], այլ առանց յիշելոյ զանուն նորա) ի ժամանակի յորժամ Աստուած զսպառնալիս պատժոցն զոր սպառնացաւ նա Իսրայելացւոցն՝ հան ի գլուխ յորժամ ապստամբեցին ի Նմանէ, եւ ետ զնոսա ի ձեռս Քուսարսաթեմայ. (Քուսան Ռասաթայիմայ) արքային Միջագետաց, եւ ծառայեցին նմա ամս ութ։ Ապա աղաղակեցին առ Տէր եւ նա յարոյց նոցա փրկիչ զԳոթոնիէլ զկրսեր եղբայր Քաղեբայ, որ ազատեաց զժողովուրդ իւր, եւ տիրեաց Իսրայելի խաղաղութեամբ ամս 40 (1430—1390)։

Բայց քանզի յետ նորա վախճանին կործանեցան միւսանգամ Իսրայելացիք ի մեղս մեծամեծս, անկան դարձեալ ընդ լծով ծառայութեան Եգղոմայ արքայի Մովաբացւոց ամս ութեւտասն (յամի իբրեւ 1390)։ Իբրեւ դարձեալ կարդացին առ Տէր. յարոյց նոցա Աստուած փրկիչ՝ զԱւովդ կամ զԳուդ. սա այսպէս նենգութեամբ զթագաւորն եւ ապա յաղթեաց Մովաբացւոցն ի մեծի ճակատու, եւ շնորհեաց Իսրայելացւոց երկայնժամանակեան խաղաղութիւն (յամէ իբրեւ 1370—1335)։ Յարձակել յարձակեցան յայնժամ եւ Փղշտացիքն, բայց մերժեցան ի Սամեգարայ (Սամգարայ) որ եհար ի նոցանէ մահճով արօրոյ՝ 600 այր[2]։

145

Յետ Աւովդայ վախճանելոյ միւսանգամ գործեցին չար Իսրայելացիք առաջի Տեառն, եւ ի ծառայութիւն մատնին Յաբինայ արքայի Քանանացւոց բնակելոց ի հիւսիսակողմանն ամս 20 (1335—1315)։ Աղաղակեցին յայնժամ առ Տէր. բայց Դեբովրա կին մարգարէ, դատաւոր էր յայնժամ Իսրայելի։ Սա կոչեաց յանուն Աստուծոյ զԲարակ զայր ի Նեփթաղիմայ, զի նա առցէ մարտ պատերազմի 10,000 Նեփթաղիմացւովք եւ Զաբուղոնացւովք ընդ Սիսարայ զօրավարին Յաբինայ, որոյ կառք գերանդաւորք միայն 900 էին։ Յանձն առ Բարակ թէ միայն եւ Դեբովրա գայցէ ընդ նմա ի պատերազմ։ — Հաւանեցաւ Դեբովրա, բայց եւ զայն ծանոյց յառաջագոյն թէ ի ձեռն կնոջ անկանելոց է Սիսարա։ Նշին երկոքին վառեալք խուռեանց ի պատերազմ. եւ Սիսարա եւս ած գումարեաց ի մի վայր զամենայն զզօրսն իւր. պատահեցան միմեանց ճակատքն առ հեղեղատին Կիսոնի։ Բայց Տէր զարհուրեցոյց զՍիսարա, որպէս ասացեալ էր Դեբովրայ, եւ զզօրս նորա ի յարձակելն Բարակայ. փախեաւ հետիոտս Սիսարա եւ անկանէր ի վրանն Յայելայ կնոջ առն կինեցւոյ։ Ընկալեալ զնա կինն ուրախութեամբ, եւ ի ծարաւ նորա՝ արբոյց նմա կաթն. այլ

1 Սիրաք ԽԶ. 9—12։ 2 Դատ. Գ. 8...։

իբրեւ նիրհեաց՝ եհար կինն ուսամբ զցից վրանին ընդ ծամելիսն նորա եւ մեռաւ Սիսարա։ — Թոյլ իմն եւ Աստուած գործոյն այնմիկ զի խոնարհեցուցանէ զՅաբին, եւ զօրացոյց նա զԻսրայելացիսն մինչեւ ընջեցին նոքա զնա եւ զժողովուրդ նորա[1]։

Իսկ Դեբովրա եւ Բարակ երգեցին Տեառն փոխանակ ջերմեռանդն երգ գոհութեան, գեղեցիկ յոյժ։ — „Եւ դադարեաց երկիրն ամս քառասուն„[2]։

146

Հաւանութեան է թէ ի կատարած կոյս այսր խաղաղութեանն ժամանակի, յորժամ միւսանգամ թողին Իսրայելացիք զՏէր, դիպեցան անցք պատմութեանն Հռութայ, որ բովանդակեալ ունի զժամանակ երկոտասան ամաց (1280—1268). եւ զի ոչ միայն երեւելի ինչ այլ եւ ի խրատ եւս է՝ վասն այնորիկ պարտ է աստէն կարգել։

Ելիմելէք ոմն այր Իսրայելացի, վասն սովոյն զաղթեալ էր յերկիրն Մովաբացւոց հանդերձ կանամբն իւրով Նոոմիաւ եւ երկուք որդւովք. անդ մեռաւ ոչ Ելիմելէք միայն, այլ եւ որդիք նորա Մաաղոն եւ Քելեոն, որ առեալ էին իւրեանց կանայս Մովաբացիս, եւ թողին զնոսա այրիս։ Յայնժամ առաւ էլ Նոոմին եւ չոգաւ ի հայրենի աշխարհն իւր ի Բեթղահէմ հանդերձ Հռութաւ նուոյն իւրով որ ոչ կամէր թողուլ զսկեսուրն իւր, եւ դարձաւ ի ճշմարիտ հաւատս Իսրայելացւոց. բայց աղքատ եւ կարօտ էին երկոքին[3]։

Վասն այնորիկ ընթայր Հռութ հասկաքաղ շրջելով պահել զանձն եւ զՆոոմին, եւ Աստուծոյ տնօրէնութեամբ վարելով եկն նա յանդն Բոոսի առն մեծատան եւ աստուածապաշտի եւ ազգականին Ելիմելէքայ՝ որ էր ի զաւակէ Ռահաբայ։ Իբրեւ խնդրեաց Բոոս թէ ո՛ ոք է Հռութ՝ եւ գիտաց թէ որպիսի սէր կալաւ նա առ Նոոմին՝ եցոյց առ նա սէր եւ առատութիւն, եւ այնպէս իմն յարգարեաց՝ զի միշտ իսկ տարցի հունձս բազումս ի տուն[4]։

Արդ հին իմն բարք էին Իսրայելացւոց եւ օրէնք զի ի մեռանել ուրուք անորդւոյ, եղբայր նորա առնոյր զկին նորա զի ինքն մատուսցէ զցեղն յառաջ[5]. վասն այնորիկ խորհեցաւ Նոոմին վաճառել զագարակն Ելիմելէքայ առ մերձաւորն քան զամենայն ազգականս Ելիմելէքայ, զի այնպէս՝ ամուսնասցի եւ Հռութ ընդ նմին, եւ ի մերձաւոր ազգականութենէ անտի ընտրեալ էր զԲոոս, քանզի գիտէր թէ սիրէ նա զՀռութ։ Բայց քանզի միւս եւս ոք առաւել մերձաւոր գոյր ազգականութեամբ՝ հան Բոոս զիրան ի քննութիւն առաջի դրան քաղաքին յանդիման տասն ծերոց։ Ընդ

1 Դատ. Դ։
2 Դատ. Ե։
3 Հռութ. Ա։
4 Հռութ. Բ։
5 Երկր. օր. ԻԵ. 5....։

հրաժարեաց մերձաւորագոյնն ի ժառանգութենէ ազգականին, և առ զայն Բոոս զնոյն, և յայտ արար թէ կամի ածել զՀռութ կնութեան. և օրհնեաց զնա ամենայն ժողովուրդն:

Առ Բոոս զՀռութ և ծնաւ նա նմա որդի Ովբէդ անուն. սա էր հայր Յեսսեայ որ հայրն էր Դաւթի[1]:

147

Իսկ Իսրայելացիք դարձեալ առնէին չար առաջի Տեառն. յայնժամ մատնեցան ի ձեռս Մադիանացւոց, Ամաղեկացւոց և այլոց ազգաց Արաբացւոց, որ եւթն ամ ապստամբ աւերեցին զերկիրն, ապականեցին զհունձս երկրին, և արարին կապուտ կողոպուտ (1275—1268): Կարդացին Իսրայելացիքն առ Տէր ի նեղութեան իւրեանց: Եւ առաքեաց առ նոսա Տէր մարգարէ որ խրատեաց զնոսա: Ապա երևեցաւ հրեշտակ Տեառն առ Գեդէոն որ ի ցեղէն Մանասէի և եցոյց նմա թէ փրկելոց է նա զԻսրայէլ. պատարագն զոր մատուցանէր Գեդէոն Տեառն, մաշեցաւ հրով իբրև հաւաստ ի նա լինէր հրեշտակն, առ ի նշանակելոյ զառաքումն նորա: Ընդէն ի նմին գիշերի հրաման ետ Տէր Գեդէոնի՝ կործանել զբագինն և զանտառն Բահաղու զոր պաշտէր հայր նորա, հատանել զփայտ նորա և մատուցանել ողջակէզ հրոմն: Արար Գեդէոն զհրամանն գիշերի և կոչեցաւ նմա անուն յօրէն յայնմանէ՝ Յերոբաաղ:

Եւ զի Մադիանացիքն և դաշնաւորք նոցա խաղացին և հաւաքեալ բանակեցան ի ձորն Յեզրայելայ, ետ հնչեցուցանել Գեդէոն զփողն և ժողովեցան բազումք ի ցեղէն Իսրայելացւոց: Եւ Գեդէոն աղաչեաց զՏէր զի տացէ նմա Տէր նշան, զի գիտասցէ թէ ի ձեռն նորա փրկելոց է զԻսրայելացիսն: Եւ ահա զգեղմն՝ զոր տարածեալ էր Գեդէոն գիշերի ի դաշտին, գտաւ ընդ առաւօտն լի ցօղով, ուր ցամաքութիւն էր ի վերայ ամենայն երկրի, և ի վաղիւ անդր կրկնեցաւ նշանն բայց յետս ընդդէմ, զի թացացաւ ամենայն երկիրն և մնաց զգեղմն ցամաքեալ[2]:

Դիմեաց յայնժամ Գեդէոն ընդ առաջ թշնամեացն 32,000 արամբ և բանակեցաւ առ Ջրով: Ետ գոչել ի բանակին հրամանաւ Աստուծոյ թէ ամենեքին որ երկնչիցին՝ դարձցին ի տունս իւրեանց. և մնացին 10,000 այր միայն: Ի նոցանէ զատոյց Գեդէոն ըստ խրատուն Աստուծոյ՝ 300 այր որոց չէր արբեալ զջուրն՝ այլ լափեալ, և նոքին միայն սահմանեալ էին փրկել զԻսրայէլ, զի երևեսցի օգնականութիւնն Աստուծոյ: Յերիս գունդս բաժանէր Գեդէոն զարսն որ ընդ նմա էին, և ետ իւրաքանչիւր մէն մի փող և սափոր դատարկ յորում թաքուցեալ կայր ջահ. և պատուէր տայր նոցա և ասէ. վաղվաղակի իբրև հասանիցէք ի բանակ

1 Հռութ. Դ, Դ: 2 Դատ. Զ:

[illegible]

158

[illegible]

159

[illegible]

յՍիւքէմ զազգականսն մօրն իւրոյ եւ ի ձեռն նոցա՝ զանակիչսն Սիւքե-մայ։ Ետուն նոքա նմա արծաթ՝ որով վարձեաց արս սրիկայս եւ զարհուրեցուցիչս, եւ խաղաց նոքօք յՕփրա եւ անդ կոտորեաց զեւթանասուն եղբարս իւր ի վերայ վիմի միոյ (Յովաթամ միայն կրսեր քան զամենեսին ապրեցաւ)։ Ապա կացուցին զնա Սիկիմա-ցիքն թագաւոր։ Իսկ Յովաթամ եցոյց Սիկիմացւոցն զանշնորհա-կալ միտս նոցա պատուհաս ինչ նմանութեամբ, եւ յայտ արար թէ հատուցանելոց են չարիք ի վերայ նոցա եւ Աբիմելէքայ։

Երիս ամս թագաւորեաց Աբիմելէք ի վերայ Իսրայէլի (1228 — 1225)։ Ապա ամաչեցին Սիկիմացիքն զի գործակից եւ կցորդ եղեն չարեաց թագաւորին իւրեանց։ Յետ անցից արկին ձեռս ի գործս թշնամութեան, եւ յարեան նոքա ի վերայ թագաւո-րին։ Բայց յաղթեաց նոցա պատերազմաւ Աբիմելէք, որոյ յար-ձակեցաւ ի Սիկիմ, քակեաց զքաղաքն եւ այրեաց բազում մար-դիկ՝ որ յաշտարակ ինչ ապաստանեալ էին։ Ապա պաշարեաց նա զամուրն Թեբէսի, առ զնա եւ այրեաց։ Իսկ աստի եւս փախու-ցեալ անկան բնակիչքն յաշտարակ մի՝ զոր այրել կամէր Աբի-մելէք. բայց կին մի ընկէց երկանաքար ի վերայ, եւ խորտակեաց զգագաթն գլխոյ նորա, եւ հրաման ետ Աբիմելէք կապարճա-կրին իւրում ամենեւին խոց սպանանել զնա։

«Եւ դարձոյց Աստուած զչարիսն Աբիմելէքայ ի գլուխ իւր՝ զոր արար հօր իւրում կոտորելով զեւթանասուն եղբարսն իւր»։ Ի վերայ վիմի սպանեալ էր զնոսա, եւ վէմ մի սպան զնա։ — Նոյնպէս եւ Սիկիմացիքն առին զհատուցումն իւրեանց. եւ հասին ի վերայ նոցա անէծքն Յովաթամայ[1]։

Յետ մահուն Աբիմելէքայ դատէր Թովղա՝ ազգական նորա զԻսրայէլացիսն ամս 23. նստէր նա ի Սամիր՝ ի լերինն Եփրեմայ։ — Իսկ Յայիր գաղաադացի առաջնորդէր 22 ամ յայնկոյս Յոր-դանանու եւ ունէր բազմաթիւ որդիս։ Հաւանութիւն է թէ եր-կոքին դատաւորքն ի միում ժամանակի կացին (յամս իբրեւ 1225—1200)։ Զգործոց պատերազմաց նոցա չէ ինչ յայտ։ Յետ մահուն նոցա յազգս ազգս կապաշտութեան կործանեցան Իս-րայէլացիք, քանզի ծառայէին նոքա կռոց զրեթէ ամենայն ազգացն առուարձանեայց։ Յայնժամ մատնեաց զնոսա Տէր ի ձեռս Փղշտ-ացւոց եւ Ամոնացւոց. նուաճեցին Ամոնացիք ոչ միայն զերկու եւ զկէս ցեղսն որ յայնկոյս Յորդանանու էին, այլ անցին եւ յայս-կոյս գետոյն եւ արկին ի նեղ զցեղս արեւմտից կողման երկրին Քանանացւոց, եւ նեղեցաւ յոյժ Իսրայէլ ի նոցանէ ամս 18 (1200—1185)։ Թէպէտ եւ աղաղակեցին առ Տէր՝ այլ նա ոչ լուաւ նոցա մինչ չեւ ցուցեալ նոցա արդիւնս՝ հրաժարելով ի կռոցն պաշտամանէ։ Ի նմին ժամանակի բնակեալ էին Ամոնացիքն ի

1 Դատ. Թ.

[illegible]

150

[illegible] 20 [illegible] (1185) [illegible]

[illegible]

[illegible]

1 [illegible] 2 [illegible] 3 [illegible]

Սակայն եւ զայս եւս նուաճ յաղթեաց Յեփթայէ, եւ անկան յանխրատ պատերազմի անդ 42,000 այր յԵփրեմեանցն. մեծ մասն նոցա կոտորեցաւ ի փախչելն ընդ Յորդանան։ — Վախճանեցաւ Յեփթայէ յետ դատելոյ զԻսրայէլ ամս (1185—1180)[1]։ Պօղոս նա վասն հաւատոյքն ցուցանելոյ քաջութիւն[2]։

151

ԶՅեփթայէ յաջորդէր Աբեսան (Եսեբոն) որ ետես զամուսնութիւն 30 որդւոց իւրոց եւ 30 դստերաց, եւ մեռաւ առաջնորդեալ ամս 7։ Այաղոն (Եղոն) նորին յաջորդ դատեաց ամս 10։ Աբդոնի որ զնա պայազատեաց ի դատաւորութեան՝ էին որդիք 40 եւ թոռունք 30, եւ առաջնորդեաց ամս 8[3]։ Կացին նոքա դատաւորք յամէ 1180—1155։ Զգործոց նոցա չիք յիշատակեալ ինչ։

Բայց մեղան միւսանգամ Իսրայելացիք առաջի Տեառն, եւ մատնեցան 40 ամ ի ձեռս Փղշտացւոցն (յամէ 1155—1115), այս ինքն նեղեցան եւ լլկեցան ի նոցանէ[4]։ Ի ժամանակին յայնմիկ քահանայապետ էր Հեղի եւ յետոյ զիշխանութիւն դատաւորութեանն ի վերայ քահանայապետութեանն ընկալաւ։ Թուի թէ ի սկիզբն այսր անջրպետութեան ժամանակի անկանի ծնունդն Սամփսոնի եւ Սամուելի։

Ի նոյն Մանովեայ առն դանացւոյ որ մինչեւ ցայնժամ ամուլ էր՝ երեւեցաւ Հրեշտակ Տեառն եւ յայտ արար թէ ծնցի նմա որդի մի. պատուէր ետ նմա զինի եւ օղի ոչ ըմպել եւ զգոյշ լինել ի կերակրոց պղծելոց յօրինացն, քանզի մանուկն զոր ծնանիցի՝ Նազարացի է, այս ինքն ուխտաւոր նուիրեալ Աստուծոյ անդստին յարգանդէ մօրն, ոչ ելցէ ածելի ի գլուխ նորա. քանզի նա սկսանելոց է փրկել զԻսրայէլ ի ձեռաց Փղշտացւոցն։ Աղաչեաց Մանովէ զՏէր զի միւսանգամ երեւեսցի այրն Աստուծոյ, զի ուսուսցէ նոցա զինչ պարտ իցէ առնել ընդ մանուկն աւետեաց։ Եւ որպէս կամէին՝ երեւեցաւ միւսանգամ Հրեշտակն եւ երկրորդէր առնն զնոյն հրամանս զոր կնոջն պատուիրեաց։ Եւ իբրեւ կամէին առնել նմա ասպնջականութիւն՝ ետ նա պատասխանի՝ թէ ոչ իւր այլ Տեառն մատուսցեն ողջակէզ. եւ իբրեւ բոցն ի վեր ծառանայր՝ բարձրացաւ եւ Հրեշտակն եւ վերացաւ ի բարձունս։ Յայնժամ ի միտ առին թէ Հրեշտակ Աստուծոյ էր այրն։

Եւ ծնաւ կինն որդի եւ անուն կոչեաց Սամփսոն. աճեաց մանուկն եւ օրհնեաց զնա Տէր. եւ հոգի Տեառն սկսաւ լինել

1 Դատ. ԺԲ. — 7։
2 Եբր. ԺԱ. 32, 33։
3 Դատ. ԺԲ. 8—15։
4 Դատ. ԺԳ. 1։

ընդ նմա ի բանակին Դանայ, այս ինքն ի տեղւոջն ուր 600 արք ի Դանայ բանակեալ էին յորժամ երթային առնուլ զԼայիս[1]:

152

Հաճոյ թուեցաւ Սամփսոնի կին մի ի փղշտացւոց ի Թամնաթա եւ հաւանեցոյց նա զհայր եւ զմայր իւր երթալ առնուլ նմա ի տանէ զկոյսն: Իբրեւ մօտ եղեն ի քաղաքն՝ եկն ընդ առաջ նորա կորիւն մի առիւծու մռնչելով, այլ նա զօրացեալ հոգւով Տեառն պատառեաց զգազանն՝ իբրեւ ոք որ զուլ մի պատառիցէ, եւ եցոյց զառաջինն զնշանակ զօրութեան եւ ուժգնութեան իւրոյ: — Նոյն իբրեւ յետ ժամանակի ինչ ի վերայ անցանելոյ կամէր ածել զհարսնն այսրէն ի տուն իւր՝ եգիտ նա մեղր ի բերան առիւծուն եւ եկեր: Ի ժամանակի ուրախութեան հարսանեացն առեալ ի նոցունց պատճառս՝ արկ առեղծուած առաջի 30 երիտասարդացն վասն քաղցրութեանցն այնոցիկ, եւ խոստացաւ 30 պատմուճան թէ լուծցեն միայն զառեղծուածն: Զահի հարեալ կինն Սամփսոնի ի սպառնալեաց անտի փղշտացւոցն՝ որ չեղեն ձեռնհաս լուծանել, թախանձութեամբ խնդրեաց զմիտս առեղծուածին եւ յայտնեաց տոհմակցաց իւրոց: Յայնժամ եհար Սամփսոն 30 այր փղշտացի յԱսկաղոն, եւ հանեալ զպատմուճանս նոցա ետ զինս լուծանելեաց առեղծուածին, ապա բարկացեալ եթող զկինն եւ դարձաւ ի տուն իւր[2]:

Սակայն մօտ ի ժամանակս հնձոց ցորենոյ դարձաւ այսրէն առ կին իւր, բայց եգիտ զնա լեալ այլում առն: Յայնժամ եւ գնաց անտի ի բաց սպառնալեօք, կալաւ 300 աղուէս (զոր բազումք ասեն իմանալ՝ շնագայլ, չագալ), կապեաց զնոսա երկուս երկուս ձետ ընդ ձետ եւ եդ ջահս ի մէջ երկուց ձետոցն, վառեաց զջահսն եւ արձակեաց զաղուեսունսն յանդս փղշտացւոցն եւ արարին ապականութիւն մեծ: (Իսկզբանէ իսկ ի Պաղեստին բազում աղուեսունք կային[3], զոր հաստատեն եւ վկայութիւնք նորոցն ճանապարհորդաց. ամենեւին իսկ դիւրին է ըմբռնել զնոսա գունդ գունդ, եւ մինչեւ ցայսօր իսկ վնաս գործեն Արաբացիք թշնամեացն՝ այրելով զանդս նոցա:)

Բայց Սամփսոն ստէպ գործէր վնաս փղշտացւոցն. պարտեաց զնոսա մեծաւ յաղթութեամբ, եւ ինքն բնակէր յայրին Ետամայ ի ցեղէն Շմաւոնի առ երի սահմանացն Դանայ: Իսկ Փղշտացիքն ելին ի պատերազմ ի վերայ միոյ մարդոյ, բանակեցան զՅուդայիւ եւ խնդրէին տալ ի ձեռս զՍամփսոն: Յայնժամ 3000 այր ի Յուդայէ չոգան ի վերայ այրին Ետամայ (առ երկիւղի Փղշտացւոցն)՝ զի կալցին զՍամփսոն: Յանձն առ Սամփսոն զի կապեսցեն

1 Դատ. ԺԸ: 2 Դատ. ԺԴ: 3 Երգ. Բ. 15: Ողբ. Ե. 18:

նոքա զնա ձեռակապօք եւ հանիցեն զնա յայրէ անտի։ Ուրախութեամբ ընդառաջ ելին նորա Փղշտացիք յորժամ տեսին զնա ի հեռաստանէ, բայց Հոգի Տեառն էջ ի վերայ նորա եւ խզեցան կապանք նորա։ Առ նա ծնօտ մի իշոյ եւ եհար նովաւ 1000 այր ի Փղշտացւոց։ Այսպէս ել ի գլուխ խոստումնն թէ «Մին ի ձէնջ հալցէ հազարս»[1]։ Իսկ Սամփսոն ընկէց զծնօտն ի ձեռանէ իւրմէ. եւ կոչեաց զտեղին Առամաթ-Լեքի այս ինքն կոտորած ծնօտի։ Եւ իբրեւ ծարաւեալ պապակեցաւ յոյժ՝ կարդաց առ Տէր, եւ անդէն ել աղբեւր ընդ ծակ ծնօտին, կամ մանաւանդ՝ ել ջուր ի տեղւոջն որ առ անուն Առամաթ-Լեքի (այս ինքն՝ աղբեւր ծնօտի). եւ իբրեւ արբ Սամփսոն՝ դարձաւ ոգի իւր առ ինքն եւ զօրացաւ[2]։

153

Թուի թէ յետ այնր ընտրեցաւ Սամփսոն դատաւոր Իսրայելի եւ դատեաց նա ամս 20[3]։ Յայտնի իսկ գործէր նա զամենայն գործս արութեան եւ քաջութեան իւրոյ հզաւոյն Աստուծոյ որ զնայն զօրացուցանէր։ Վասնզի յայլ իրս տկար էր եւ անզօր իբրեւ զայլ մարդիկ, եւ հատեալ ի սէր կանանց, որով եւ անկաւ իսկ։

Ի միում նուագի մնաց ի Գազա ի քաղաքին Փղշտացւոց ըմբռնեալ յայնպիսի սիրոյ. իբրեւ ազդ եղեւ բնակչացն թէ Սամփսոն անդ է՝ կալան զդրունս քաղաքին զի սպանցեն զնա յելանել նորա ի քաղաքէն։ Բայց նա յարեաւ զմէջ գիշերաւն եւ թափեաց զդրունս քաղաքին եւ բարձ տարաւ զնոսա ի վերայ ուսոց իւրոց ի Քեբրոն կոյս ի գլուխ լերին (10 ժամաւ հեռի ի Գազայ)։ Յետ այնորիկ սիրեաց նա զԴալիլա որ բնակէր ի ձորն Սորեկայ (Սվրեկայ)։ Եկին առ նա իշխանքն Փղշտացւոց եւ կաշառեցին զնա ոսկւով զի իմասցի հնարիւք թէ ուր իցէ զօրութիւն Սամփսոնի։ Երիցս խաբեաց Սամփսոն սուտ բանիւք՝ զնա եւ զՓղշտացիսն որ ի ծածուկ դարանեալ կային, եւ երիցս եցոյց զզօրութիւն ուժգնութեան իւրոյ։—Ապա ուրեմն ձանձրացեալ ի սաստիկ թախանձանացն՝ յայտնեաց նմա թէ Նազարացի է, եւ զօրութիւն նորա ի գիսակն է՝ այս ինքն ի պահպանութեան ուխտին չկտրելոյ զհերսն։ Եւ իբրեւ ննջեաց ի գիրկս նորա, ետ Դալիլա վիրալ զեւթանեսին գիսակն նորա, եւ մատնեաց ի ձեռս Փղշտացւոցն։ Նոքա կուրացուցին զնա եւ տարան ի Գազա շղթայիւք, եւ աղայր Սամփսոն ալեւր։ Մինչ դեռ յայնպիսի աղէտս կայր Սամփսոն՝ աճեցին վարսք նորա։ Իսկ իշխանք Փղշտացւոցն ժողովեցան ի մեհենին Դագոնայ մատուցանել պատարագ գոհութեան դիցն եւ առնել ուրախութիւն՝ զի մատնեաց նա զՍամփսոն ի ձեռս նոցա, եւ ամենայն ժողովուրդն օրհնէր զԴագոն։ Սկսան առաւել զուրախու-

1 Երկր. օր. ԼԲ. 30։ 2 Դատ. ԺԵ։ 3 Դատ. ԺԵ. 20։

թիւնն առնելոյ՝ ածին նոքա զՍամփսոն տաճարն՝ զի արասցէ խաղ առաջի նոցա, եւ կացուցին զնա ի մէջ երկուց մեծամեծ սեանց յորոց վերայ հաստատեալ կայր շինուածն։ Եւ էին գրեթէ 3000 այր փղշտացի, յորս էին ամենայն մեծամեծք փղշտացւոցն։ Իսկ Սամփսոն կարդայ առ Տէր եւ ասէ. "Տէր Տէր զօրութեանց, յիշեա զիս, եւ զօրացո զիս զայս եւս մի նուագ Աստուած՝ եւ խնդրեցից զվրէժխնդրութիւն իմ փոխանակ երկուց աչաց իմոց յայլազգեաց աստի"։ Եւ բուռն եհար զերկուց սեանցն զմիոյն՝ աջոյն եւ զմիւսմէն՝ ձախոյ եւ ասէ "Մեռցի անձն իմ ընդ այլազգիս"։ Եւ շարժեաց զսիւնսն զօրութեամբ, անկաւ տունն եւ սպան զամենեսին, որպէս զի ի մահուն իւրում առաւել սպան Սամփսոն քան ի կենդանութեանն։ Եկին հանին ազգականք նորա զդիակնն եւ թաղեցին պատուով[1]։ Կատարեաց Սամփսոն եւ ի մեռանելն՝ զգործն յոր ընտրեալ էր ի մանկութենէ, եւ վախճանեցաւ նահատակեալ հաւատովք (1120)[2]։

154

Յետ մահուն Սամփսոնի առ Հեղի յազգէ Իթամարայ ի վերայ քահանայապետութեանն պատուոյ եւ զիշխանութիւն դատաւորութեանն։— Ի սկիզբն ժամանակի քահանայապետութեան նորա պատահէ ծնունդն Սամուելի (յամի 1155)։ Այր յայնժամ Եղկանա անուն ի ցեղէն Ղեւեայ յԱրիմաթեմ (ի Ռամաթ). էին նորա կանայք երկու՝ Աննա եւ Փեննանա։ Բայց Աննա ամուլ էր եւ վասն այնորիկ տրտմէր եւ տխրէր յոյժ։ Իբրեւ եկն նա երբեմն ընդ առն իւրում ի Սելով առ տապանակն Տեառն, կայր ջերմեռանդն յաղօթս, եւ դնէր ուխտ Տեառն նուիրել ի պաշտօն նորա զորդին եթէ տացէ նմա Աստուած, եւ ոչ հանել ածելի ի գլուխ նորա։ Մխիթարեալ յաղօթից իւրոց եւ ի բանից քահանայապետին՝ ել գնաց ի տաճարէն եւ ոչ տրտմէր այնուհետեւ վասն անզաւակութեանն։

Ծնաւ նա որդի զոր կոչեաց Սամուէլ, այս ինքն՝ ընկալեալ յԱստուծոյ։ Իբրեւ ի չափ հասանէր մանուկն՝ ած նա զնա ի Սելով ըստ ուխտին իւրում եւ նուիրեաց զՍամուէլ Տեառն[3]։ Ի նուիրելն իւրում զնա՝ բարբառեցաւ Աննա ջերմեռանդն երգ օրհնութեան եւ գոհութեան։ Ապա դարձաւ ընդ Եղկանայ ի տուն։ Բայց մնաց մանուկն ի Սելով, եւ կայր ի սպասու Տեառն առաջի քահանայապետին[4]։ Մեծացաւ եւ էր հաճոյ Աստուծոյ եւ մարդկան[5]։

Բայց Ոփնի եւ Փենեհէս որդիք Հեղեայ չար էին, եւ ի կատարել իւրեանց զպաշտամունս քահանայութեանն եւ ի մատուցա-

1 Դատ. ԺԶ։
2 Տես Եբր. ԺԱ. 32—34։
3 Ա. Թագ. Ա։
4 Ա. Թագ. Բ.—11։
5 Ա. Թագ. Բ. 18. 19, 26։

նելն զպատարագսն՝ գործէին անօրէնս եւ անիրաւութիւն եւ լը-
նէին գայթագղութիւն նոքօք ժողովրդեանն[1]։ Խրատել խրատէր
զնոսա Հեղի բայց չդնէին նոքա ունկն, եւ Հեղի եւս ակար էր եւ
չկարէր արգելուլ զնոսա զօրութեամբ[2]։ Յայնժամ եկն այր Աստու-
ծոյ առ Հեղի եւ յանդիմանեաց զնա՝ ցուցեալ թէ որպէս փա-
ռաւորեաց Տէր զցեղն նորա եւ զտոհմն եւ ընտրեաց ի քահա-
նայութիւն, եւ խօսեցաւ բանս սաստկութեան եւ ասէ. Այսպէս
ասէ Տէր... “Զփառաւորիչս իմ փառաւորեցից, եւ որ արհա-
մարհէն զիս՝ անարգեսցին„։ Ահա յայտ արար յառաջագոյն զմահ
երկուց որդւոցն Հեղեայ, եւ արար վախճան բանիցն ասելով. “Եւ
յարուցից ինձ քահանայ հաւատարիմ. որ զամենայն ինչ ի սրտի
իւրում եւ յանձին իւրում արասցէ. եւ շինեցից նմա տուն հաւա-
տարիմ. եւ շրջեսցի առաջի օծելոյ իմոյ զամենայն աւուրս„[3]։

155

Յաւուր միում ննջէր Հեղի ի նուիրական բնակութեան իւ-
րում եւ մանուկն Սամուէլ ոչ հեռի ի նմանէ առ տապանակին
Աստուծոյ. լուաւ Սամուէլ ձայն որ կոչէր զնա յանուանէ։ Այս-
պէս համարեցաւ թէ քահանայապետն կոչիցէ զնա, ընթացաւ առ
նա եւ ասէ՝ ահաւասիկ եմ։ Բայց Հեղի առաքեաց զնա երթալ
ննջել ասելով թէ ոչ կոչեցի զքեզ։ Ննջեաց Սամուէլ, բայց կո-
չեցաւ երկիցս եւ երիցս, նոյնպէս եւ արար որպէս զառաջինն։ Իմա-
ցաւ յայնժամ Հեղի թէ Տէր կոչէ զմանուկն եւ ասէ. երթ ննջեա
եւ յորժամ միւսանգամ կոչիցէ զքեզ ձայնն՝ ասա “Խօսեաց Տէր
զի լուիցէ ծառայ քո„. եւ կոչեաց իսկ Տէր միւսանգամ Սամուէլ
Սամուէլ, եւ նա ետ պատասխանի որպէս հրամանն տուեալ էր
նմա։ Յայնժամ յայտնեաց Տէր զպատիժս արդարութեան իւրոյ
ի վերայ Հեղեայ եւ տանն նորա՝ վասն չարեաց որդւոց իւրոց եւ
վասն անփոյթ առնելոյ նորա զնոքօք։ Ի վաղիւ անդր եհարց Հե-
ղի զՍամուէլ ստիպելով վասն ամենայնի զոր խօսեցաւ Տէր։ Եւ
պատմեաց Սամուէլ զամենայն։ Եւ Հեղի ետ պատասխանի հպա-
տակութեամբ. “Արասցէ Տէր որ ինչ հաճոյ է առաջի նորա„։ Եւ
Սամուէլ աճէր եւ մեծանայր եւ էր Տէր ընդ նմա, չանկանէր բան
նորա ի գետին, այս ինքն ոչ մնայր առանց լնլոյ, եւ գիտաց ամե-
նայն Իսրայէլ թէ Սամուէլ ճշմարիտ մարգարէ է Տեառն։ Եւ
երեւեցաւ նմա Տէր ի Սելով միւսանգամ. քանզի անդ յայտնեաց
նմա զանձն բանիւն իւրով։ Եւ սկսաւ Սամուէլ խրատել զամե-
նայն Իսրայէլ[4]։

1 Ա. Թագ. Բ. 12—17, 22։
2 Ա. Թագ. Բ. 23—25։
3 Ա. Թագ. Բ. 27—36։
4 Ա. Թագ. Գ։

156

[illegible] 4000 [illegible]

[illegible] 30,000 [illegible] 40 [illegible] 1115)[1]:

157

[illegible]

[illegible]

գետին միայն կործանեցաւ Դագոն՝ այլ եւ փշրեցաւ եւս մանր։ Եւ ի նմին ժամանակի բնակիչք քաղաքին եւ արուարձանեայ տեղեացն ախտիւ մարմնոյ եւ հարուածովք երկրի նեղէին։ Յայնժամ աղաչեցին Ազովտացիքն զիշխանսն զի հանցեն զտապանակն ի քաղաքէն իւրեանց։ Առին տարան հրամանաւ իշխանացն զտապանակն այսր անդր յերկրին Փղշտացւոց, բայց ուր եւ հասանէր՝ նոյնպիսի ախտք եւ հարուածք լինէին։ Եւ մնաց տապանակն ամիս եւթն յերկրին Փղշտացւոց։

Կոչեցին իշխանքն զքուրմսն իւրեանց եւ զգէտս եւ հարցանէին թէ զինչ առնիցեն ընդ տապանակն Տեառն։ Նոքա ետուն խրատ՝ դնել ի նոր սայլ եւ լծել երկուս երինջս անդրանկածինս, որոց չիցէ լծեալ տակաւին, եւ զորթսն նոցա քեցել ի հետոց նոցա, եւ թողուլ գնալ նոցա ըստ հեշտի, եւ դնել միտ թէ ուղղիցեն նոքա ընդ ճանապարհ մտիցն Բեթսամիւսայ՝ յԻսրայէլ։ — Այսպիսի արգելիչ իմն պատրաստութեամբ յուսային նոքա յայտնի լինել՝ թէ Տեառն առաքեալ իցէ ի վերայ նոցա զհարուածսն՝ եթէ տապանակն ուղղեսցի ընդ այն ճանապարհ։ Արարին ըստ խրատուն, եւ չոգան երինջքն ընդ մի շաւիղ զճանապարհն Բեթսամիւսայ, եւ զհետ երթային նորա իշխանքն Փղշտացւոց մինչեւ ցգլուխս սահմանացն։

Իսկ Բեթսամիւսացիքն էին ի ժամանակին յայնմիկ զհնձովք ցորենոյ, եւ տեսին զի գայր անդուստ տապանակն Տեառն. եկն եկաց յանդի ուրեք, եւ կանգնեցին առ նովաւ վէմ մի մեծ, պատառեցին զփայտ սայլին, եւ զերինջսն հանին յողջակէզս։ Բայց Բեթսամիւսացիքն հայէին ընդ տապանակն քննասիրութեամբ առանց մեծարանաց (ըստ այլոց՝ հայեցան ի ներքս ի տապանակն), յայն սակս 70 այր ի մեծամեծաց եւ 50,000 ի ժողովրդենէ յանկարծակի մեռանէին. (ըստ այլում թարգմանութեան՝ ի 50,000 արանց անկան 70 այր։) Այսքէն պիտոյ էին այնպիսի պատիժք վասն նորոգելոյ եւ հաստատելոյ զերկեւղ եւ զմեծարանս տապանակին Աստուծոյ։ Իսկ բնակիչքն Բեթսամիւսայ առ գ առին եւ առաքեցին հրեշտակս ի Կարիաթարիմ զի եկեսցեն եւ հանցեն զտապանակն. եւ եղեւ իսկ[1]։

158

Որպէս հաւանութեան թուի, իսկ եւ իսկ յետ մեծի պարտութեանն կացուցին Իսրայելացիք զՍամուէլ՝ դատաւոր։ Սա խրատէր զժողովուրդն, յառաջ քան զամենայն ի բաց կալ ի կռոց, եւ Աստուծոյ միայնում կալ ի ծառայութեան, զի փրկեսցէ նա զձեզ ի ձեռաց Փղշտացւոցն։ Հնազանդեցան նոքա նմա եւ բարձին զկուռսն ի միջոյ. ապա ժողովեցան նոքա ըստ հրամանի նորա

1 Ա. Թագ. Ե, Զ։

ի Մասեփաթ (Թուի թէ վառեալ ի զէնս), եւ անդ եկաց Սամուէլ յաղօթս վասն նոցա: Եւ հեղին նոքա ջուր առաջի Տեառն (իբրեւ նշանակ իմն հեղլոյ եւ սրբելոյ զսիրտս իւրեանց), պահեցին պահս եւ խոստովան եղեն թէ մեղան Տեառն: Իբրեւ գիտացին Փղշտացիք՝ խաղացին գալ ի վերայ Իսրայելացւոց: Սոքա զահի հարեալ՝ աղաչէին զՍամուէլ չդադարել գոչել վասն նոցա առ Տէր: Մինչ դեռ Սամուէլ մատուցանէր ողջակէզ (կամ քահանայ մի առ Սամուելայ՝ զենեալ կատարեաց զողջակէզն, քանզի ինքն Սամուէլ ղեւտացի լոկ էր), անտուստ մերձեցան Փղշտացիք ի պատերազմ, բայց զարհուրեցոյց Տէր զԹշնամիսն ահեղ որոտալով, եւ խորտակեցան նոքա առաջի Իսրայելացւոց, եւ սոքա մտին զհետ նոցա մինչեւ ցԲեթքար (Բեթքոր): Իսկ Սամուէլ կանգնեաց վէմ մի յիշատակ յաղթութեանն, եւ անուն կոչեաց տեղւոյն Վէմ օգնականութեան: Այսպէս խոնարհեցան Փղշտացիք եւ ոչ եւս անցին այնուհետեւ ընդ սահմանս Իսրայելի: Ձեռն Տեառն էր ի վերայ նոցա եւ հան Իսրայէլ զքաղաքսն իւր ի ձեռաց նոցա յԱկկարոնէ մինչեւ ցԳեթ:

Իսկ Սամուէլ դատէր զԻսրայէլ զամենայն աւուրս կենաց իւրոց (ամս իբրեւ 20): Եւ երթայր ամ ըստ ամէ յերեսին գլխաւոր վայրսն՝ ի Բեթէլ, ի Գաղգաղա եւ ի Մասեփաթ, կատարէր զգործ դատաւորութեան իւրոյ. ի քաղաքին իւրում յԱրիմաթեմ շինեաց նա սեղան Տեառն: — Բայց տապանակն կայր մնայր ի Կարիաթարիմ, եւ էին Իսրայելացիք ամս 20 ի խաղաղութեան, եւ յարեալ էին միայն յԱստուած՝ թերեւս ցորքան ժամանակս առաջնորդէր Սամուէլ[1]:

159

Իբրեւ ծերացեալ էր այնուհետեւ Սամուէլ (թերեւս առաւել ի դժուարութեանցն քան յամացն յաճախութենէ) կացոյց զորդիս իւր դատաւորս օգնականս իւր ի Բերսաբէէ՝ զՅովէլ եւ զԱբիա: Այլ նոքա ոչ երթային ընդ ճանապարհս նորա, այլ հատանէին յագահութիւն, առնուին կաշառս, եւ թիւրէին զիրաւունս (գործէին անիրաւութեամբ): Յայնժամ ժողովեցան ծերքն յԱրիմաթեմ առ Սամուէլ. ցուցին նմա զծերութիւն նորա եւ զգնացս որդւոցն, եւ խնդրեցին զի կացուսցէ նոցա թագաւոր որ տիրեսցէ նոցա ըստ օրինակի ազգացն որ շուրջ զնոքօք էին:

Չար թուեցաւ այն Սամուէլի զի ասացին թէ տուր մեզ թագաւոր զի դատեսցի զմեզ, եւ եկաց նա յաղօթս առ Տէր. բայց Տէր խօսեցաւ ընդ Սամուէլի եւ ասէ. «Լուր ձայնի ժողովրդեանդ, որպէս եւ խօսեցան ընդ քեզ. զի ոչ եթէ զքեզ անարգեցին, այլ զիս մերժեցին չթագաւորել ի վերայ նոցա. ըստ ա-

1 Ա. Թագ. է.

մենայն գործոց զոր արարին ընդ իս՝ յօրէ յորմէ հանի զնոսա յԵգիպտոսէ մինչեւ ցայսօր, եւ թողին զիս եւ ծառայեցին աստուածոց օտարաց, նոյնպէս առնեն նոքա եւ ընդ քեզ»: Այսու իմն առնի ի բանից այսր մխիթարութեանն զոր խօսեցաւ Տէր ընդ Սամուէլի, թէ ոչ վասն փառասիրութեան ինչ չար թուէր այն Սամուէլի, այլ վասն նախանձու փառացն Աստուծոյ:

Ապա եւ զայն հրաման ետ նմա Տէր, զի ցուցցէ նա ժողովրդեանն թէ որ իրաւունք լինելոց են թագաւորին (այս ինքն սովորութիւնք եւ օրէնք): Նմին իրի յիշեցուցանէր Սամուէլ մի ըստ միոջէ պատգամաւորաց ժողովրդեանն թէ թագաւորն որ կալոց է նոցա՝ առցէ զորդիս ձեր ի սպասաւորութիւն պատերազմի, ի մշակութիւն եւ յայլ եւս պաշտամունս. զդստերս ձեր առցէ ի գործ արուեստի կանանց. առցէ նա զագարակս յագարակաց եւ ի դաշտաց եւ յայլոց նոյնպիսեաց, եւ բաց ի նոցանէ առցէ եւ տասանորդս յամենայն ընչից ձերոց: Ապա զուր աղաղակեսջիք յերեսաց թագաւորին զոր ընտրեցէք, զի ոչ լուիցէ Տէր:— Մովսէս Աստուծոյ լուսաւորութեամբն հոգացեալ էր յառաջագոյն վասն օրինաց թագաւորի. չէր պարտ թագաւորի լինել այլազգի, չունել երիվարս աւելի քան զպէտսն եւ ոչ բազում կանայս. չժողովել մեծութիւն կարի յոյժ, գրել քաջ զօրէնսն, պահել զնոսա առ իւր եւ խորհել ի նոսին, եւ ըստ նոցին գործել եւ իշխել, եւ ոչ թիւրել յօրինաց անտի, եւ կամ ամբառնալ զանձն իւր ի վերոյ քան զեղբարսն իւր[1]: Արդարեւ օտար իմն օրինակ իշխանութեան է այս, եւ այլակերպ յայնմանէ զոր այժմ Սամուէլ մարգարէութեամբ ցուցանէր, բայց սակայն կաց մնաց ի նմին միտս եւ ի խորհուրդս ժողովուրդն: Եւ ասեն. «Ոչ այդպէս է, այլ թագաւորեսցէ ի վերայ մեր. եւ եղիցուք եւ մեք իբրեւ զայլ ազգս...»: Եւ հրամայեաց Տէր միւսանգամ Սամուէլի անսալ նոցա եւ կացուցանել ի վերայ նոցա թագաւոր: Եւ ապա արձակեաց Սամուէլ զծերսն[2]:

160

Սաւուղ որդի Կիսեայ ի ցեղէ Բենիամինի եկն յԱրիմաթեմ Աստուծոյ այնպէս առաջնորդելով՝ հարցանել ցտեսանողն կամ ցմարգարէն Սամուէլ թէ ուր գտանիցին էշք հօրն իւրոյ: Բայց յայտնեաց Տէր Սամուէլի թէ առաքեսցէ նմա վաղիւ այր մի զոր օծցէ նա թագաւոր ի վերայ Իսրայելի, եւ նա ազատեսցէ զժողովուրդն ի ձեռաց Փղշտացւոց: Սամուէլ առ միւսանգամ ազդեցութիւն յԱստուծոյ թէ Սաւուղ է այրն, ընկալաւ զնա, եւ պատուեաց զնա ի հացի, եւ ետ նմա ի վաղիւ անդր առս երթալ ընդ նմա[3]:

1 Երկր. օր. ԺԷ. 14—20: 2 Ա. Թագ. Ը: 3 Ա. Թագ. Թ:

[illegible]

[illegible]

[illegible] 1100 [illegible] 1090, [illegible] 1092 [1]:

1 [illegible]

Ե

Թագաւորութիւն — Անբաժին Թագաւորութիւն. (1090—970)։

Ա. Սաւուղ (1092—1052)։

161

ՈՒՆԷՐ այնուհետեւ (1092) Իսրայէլ թագաւոր՝ տեղապահ Աստուծոյ՝ զՍաւուղ։ Բայց սակայն տեսանեմք զնա զի զպատուական զարդ մշակութեան տակաւին ի կիր արկանէր առանց վնասու պատուոյ թագաւորութեան իւրոյ, որպէս բարք իսկ էին անպաճոյճ ժամանակացն այնոցիկ։ Իբրեւ այն ինչ գայր յանդոյ՝ ազդ եղեւ նմա թէ Նաաս արքայ Ամոնացւոց յարձակեցաւ ի վերայ Յաբիս քաղաքի Գաղաադացւոց, եւ արկ զայն ի նեղ. յայն սակս աղաչէին բնակիչք քաղաքին զՍաւուղ լինել նոցա զօրաւիգն օգնականութեան։

Յայնժամ խաղաց ի վերայ նորա հոգի Տեառն, առ. յօշեաց երկուս եզինս եւ առաքեաց շուրջանակի զկտորսն կոչել զազգն գալ ի մարտ պատերազմի յիւր եւ ի Սամուէլի անուն. եթէ ոք դանդաղեսցէ՝ արասցեն նմա որպէս եզանցն։ Եւ անկաւ ահ Տեառն ի վերայ ժողովրդեանն, եւ խրախուսեալ ելին իբրեւ զմի այր. էին միահամուռ 330,000 այր իսրայելացի։ Ողջոյն խաղաց Սաւուղ ի վերայ Ամոնացւոցն, հար պարտեաց զնոսա եւ եհան զՅաբիսացիսն յազատութիւն։

Ապա ած Սամուէլ զժողովուրդն ի Գաղգաղա. անդ նորոգեցաւ միւսանգամ առհասարակ ընտրութիւնն Սաւուղայ, ընկալան զնա ի թագաւոր եւ մատեաւ պատարագ գոհութեան Տեառն։ Յետ այնորիկ խնդրեաց Սամուէլ ի ժողովրդենէ անտի վկայութիւն, թէ որպէս արդարութեամբ եւ առանց անձին ինչ շահու առաջնորդեաց նոցա, եւ ետուն հրապարակաւ զվկայութիւնն առաջի Տեառն եւ յանդիման թագաւորին։ Յուշ արկանէր նոցա Սամուէլ զանթիւ երախտիսն Աստուծոյ որ եղեն հարցն նոցա, եւ խրատեաց զնոսա եւ զթագաւորն երկնչել ի Տեառնէ, ծառայել նմա եւ հնազանդել, խոստացեալ թէ յայնժամ վերակացու լինիցի նոցա, ապա թէ ոչ՝ ձեռն նորա եղիցի հանապազ ի վերայ նոցա։

Յայտ արար Տէր զչախորժել իւր ընդ ընտրութիւն թագաւորութեան՝ որոտմամբն եւ անձրեւով զոր անդէն ի նմին ժամանակի ետեղաց աղօթիւքն Սամուէլի, զի աններելական իմն էր ի ժամանակի հնձոցն այնպիսի ինչ։ Անկաւ երկեւղ մեծ ի վերայ ժողովրդեանն որ գիտաց զյանցանել իւր եւ աղաչեաց զՍամուէլ զի կացցէ յաղօթս վասն նոցա առ Աստուած։ Իսկ նա քաջալերեաց զնոսա եւ խոստացաւ նոցա թէ ոչ Տէր եւ ոչ ինքն թողցէ

[illegible]

162

[illegible]

[illegible]

[illegible]

163

[illegible] (1075) [illegible]

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]

զազգն եւ զամենայն անուանն նորա (առ ի կատարելոյ զդատաստանն Աստուծոյ ի վերայ ազգացն չարաբարոյից եւ եղծելոց[1]): Վառեաց պատրաստեաց Սաւուղ զօրս պատերազմողս եւ գումարեաց ի մի վայր 210,000 այր: Խաղաց նոքօք ի վերայ Ամաղեկացւոցն, հար մաշեաց զնոսա չարաչար ի պարտութիւն, բայց խնայեաց ի թագաւոր նոցա Ագագ՝ զոր կալաւ ձերբակալ եւ յընտիրս անասնոցն իբրեւ յաւար. եւ չարար սատակմանն զժողովուրդն: Փոխանակ գոհանալոյ զԱստուծոյ վասն յաղթութեանն՝ ամբարտաւանութեամբ դնէր շուք յաղթութեանն: Ապա էջ ի Գաղգաղա եւ մատուցանէր անդ ողջակէզս: Բայց յառաջ խոկ քան զայս եղեալ Տէր Սամուէլի թէ չէ հաստատելոց զՍաւուղ ի թագաւորութեանն վասն անհնազանդութեանն: Տրտմեցաւ յոյժ Սամուէլ եւ եղեալ առաջի Տեառն զգիշերն ամենայն: Յարուցեալ ընդ առաւօտն չոգաւ առ թագաւորն յանդիմանեաց զապախտաւորութիւն նորա: Այնու իսկ կամէր արդարանալ Սաւուղ թէ վասն զոհելոյ Տեառն պահեաց զընտիրս ի խաշանցն: Իսկ Սամուէլ ետ պատասխանի եւ ասէ. Հաճո՞յ իցէ Տեառն ողջակէզ եւ զոհ առաւել քան զհնազանդութիւն: «Ահա լաւ է ունկնդրութիւն քան զզոհ ընտիր: Զի իբրեւ զմեղս հմայութեան է գիխնարձնութիւն եւ իբրեւ անօրէնութիւն կռապաշտութեան՝ չկամելն անսալ: Զի արհամարհեցեր զբանն Տեառն, արհամարհեսցէ զքեզ Տէր չլինել թագաւոր ի վերայ Իսրայելի: — Պատառեաց Տէր զթագաւորութիւնդ ի ձեռաց քոց յԻսրայելէ այսօր. եւ տացէ զնա ընկերի քում լաւագունի քան զքեզ»: Յետոյ ուրեմն հաւանեալ թախանձելոյ Սաւուղայ՝ մնաց անդ Սամուէլ մինչեւ կատարեաց Սաւուղ զերկիր պագանելն Տեառն: Ապա եւ նա կատարել զդատաստանն Աստուծոյ ի վերայ Ագագայ, եւ յետ այնորիկ դարձաւ յԱրիմաթեմ. եւ յայնմ օրէ հետէ չետես նա այնուհետեւ զՍաւուղ, բայց սուգ ունէր ի վերայ նորա, զի մերժեալ էր զնա Տեառն[2]:

Թէպէտ եւ ծանեաւ Սամուէլ զարդարութիւն եւ զիրաւունս այնպէսն առնելոյ Աստուծոյ ընդ Սաւուղ, սակայն թուի թէ խստութիւնն իւր զոր բանի իմն եղեալ ի վերայ թագաւորին՝ ծանր թուեցաւ նմա: Քանզի ոչ միայն անդէն խղղանէ սուգ առնոյր ի վերայ նորա՝ այլ եւ եղեալ եւս զաւ ոչ սակաւ ժամանակս մինչեւ իբրեւ չհամբերեալ իմն Տեառն՝ ասէր ցնա. «Մինչեւ ցե՞րբ սուգ առնել ունիս ի վերայ Սաւուղայ. եւ ես անարգեցի զնա չթագաւորել ի վերայ Իսրայելի»[3]: Այնուհետեւ չկարէր Սամուէլ գանդրադարձել հնազանդելոյ, ապա թէ ոչ՝ եւ ինքն եւս լինէր արժանի պատժոց:

1 Տես Ելից ԺԷ. 14, 16:
2 Ա. Թագ. ԺԵ:
3 Ա. Թագ. ԺԶ. 1:

Թէպէտ և Յովնաթան հանդարտեցուցանէր առժամայն մի զայրա-ցեալ մտաց հօրն իւրոյ, այլ յետ սակաւ ինչ ժամանակի կրկին խոկ ի վտանգ մահու հասանէր, և չգոյր ինչ այլուստ հնար Դաւթի՝ բայց փախստեամբ ապրել ի սպառնալեացն (1060), յետ խանդաղատանօք հրաժարելոյ ի Յովնաթանու և նորոգելոյ ընդ նմա զուխտ սերտն բարեկամութեան¹։

166

Նախ փախստեայ Դաւիթ ապաւինեցաւ առ քահանայսն ի Նոմբա, ուր Աքիմելէք քահանայապետն ետ նմա ուտել զհացն առաջաւորու-թեան, քանզի չգոյր այլ ինչ կերակուր, և ի խնդրել նորա զէնս՝ ետ նմա քահանայապետն զսուրն Գողիաթու։ Իսկ և ապա լուեալ Սաւուղայ ի ձեռն Դովեկայ որ կայր ի վերայ անդէոցն նորա թէ ի Նոմբա եկեալ է Դաւիթ, հրամայեաց նա կոտորել զքահա-նայսն Տեառն, և չետ միտ բանից պատասխանատուութեան նոցա. և իսկ և ոչ կամեցան անձնապահք նորա արկանել ի նոսա ձեռն՝ հինգ Դովեկ ել և սպան զԱքիմելէք և զայլ եւս քահանայսն 85 (ըստ աւանդութեան օրինակաց Եբրայեցւոց՝ 305). միայն Աբիա-թար որդի քահանայապետին փախուցեալ անկաւ առ Դաւիթ, որ յետ սակաւ ինչ բնակելոյ ի Գէթ՝ յերկիրն Փղշտացւոց և յերկիրն Մովաբու, ամրացեալ կայր յանտառին Հարեթայ ի սահ-մանս ցեղին Յուդայ, և ընկալաւ զնա Դաւիթ սիրով²։ Այսպէս եղեն ի գլուխ իրքն որ մարգարէութեամբ յայտնեցան վասն տոհմին Հեղեայ³։

Ընդ նոյն ժամանակս ժողովեցան առ Դաւիթ 600 այր. առ որս ապրեցոյց Դաւիթ զքաղաքն Կէիլացւոց զոր պաշարեալ էր Փղշտացւոցն։ Այլ քանզի արքայ Սաւուղ շրջէր զհետ նորա 3000 արամբք՝ փախչէր նա մի ըստ միոջէ ի կողմանս անապատացն Զիփ և Մաոն՝ ի ցեղին Յուդայ, և ապա յանապատն Ենգադդեայ ի կողմանս հիւսիսոյ արեւմտից ծովուն Աղտից։ Անդ Սաւուղ յայրի միում անկաւ ի ձեռս Դաւթի, այլ այնչափ մեծանձն Դաւիթ ոչ միայն չսպան ըստ խրատու իւրոցն՝ զթշնամին, ասելով թէ «Քաւ լիցի ինձ ի Տեառնէ մերձել զձեռն իմ ի տէրն իմ և յօ-ծեալ Տեառն», այլ և ընդ այն եւս ապաշխարեաց զի լոկ եհատ զպատառն հանդերձի նորա։ Իսկ և ելեալ էր Սաւուղ յայրէ անտի՝ չոգաւ Դաւիթ զհետ նորա և կոչեաց ի հեռաստանէ, Տէր իմ արքայ, և անկաւ Դաւիթ ի վերայ երեսաց իւրոց, պատմեաց նմա թէ զինչ գործեաց ընդ նա, և եցոյց նմա զպատառն քղանցից նորա, զի ցուցցէ թէ չէր ինչ նորա չար ի մտի։ — Ի գութ դար-ձաւ Սաւուղ, ըղձացաւ նմա բարութիւն, և դարձաւ զօրքն

1 Ա. Թագ. ԺԸ—Ի։ 2 Ա. Թագ. ԻԱ, ԻԲ։ 3 Ա. Թագ. Բ. 31—36։

այարէն յետս։ Իսկ Դաւիթ շրջէր յամուր վայրս, յանապատն Փառանու եւ Զիփայ, եւ չէր իւր առանց պատճառանաց կակածն նորա։

Քանզի եւ միւսանգամ Սաւուղ զօրավարաւն իւրով Աբեններիւ եւ 3000 արամբք ընտրելովք ունել զԴաւիթ։ Ի գիշերի միում եմուտ Դաւիթ ընդ Աբեսսեայ զանխլաբար ի բանակին Թագաւորին մինչեւ ցխորան նորա։ Զգուշացոյց նա զԱբեսսա չապանանել զօծեալն Տեառն, բայց զգեղարդն նորա եւ զկուժն առնուլ ընդ իւր, եւ դարձան երկոքին յիւրեանս եւ ոչ ոք իմացաւ ինչ։ Ելեալ Դաւիթ ի բարձրաւանդակ ինչ կողմայր Աբեններեայ եւ ամենայն զօրուն, յանդիմանէր զնոսա վասն չպահելոյ զզգուշութեամբ զԹագաւորն, եւ ցուցանէր նոցա զգեղարդն Թագաւորին եւ զկուժն։ Ճանաչեաց Սաւուղ զբարբառն Դաւթի, միւսանգամ դարձաւ ի գութ, խնդրեաց նմա օրհնութիւն եւ դարձաւ յետս։ Իսկ Դաւիթ վասն ապրելոյ այնուհետեւ ի դարանաց՝ գնաց միւսանգամ ի Գէթ, եւ ետ նմա Աքիս զքաղաքն Սիկելակ, եւ անտի ասպատակ եղեալ հարկանէր Դաւիթ զազգսն արտաքանացս, զԹշնամիս Գեթացւոցն[1]։

167

Ընդ նոյն ժամանակս այրն Աստուծոյ Սամուէլ էր վախճանեալ 97 ամաց յԱրիմաթեմ յամի կրկին 1055, եւ թաղեցաւ անդ եւ ելաց զնա ամենայն Իսրայէլ[2]։ Յորում ժամանակս կենդանի էր Սամուէլ՝ նեցուկ եւ հաստատութիւն էր կրօնից եւ տէրութեանն, եւ էր նա մի ի մեծամեծ մարգարէիցն եւ ի կարգի նշանաւորաց։ Ինքն Աստուած ի ձեռն Երեմիայ մարգարէի դնէ զնա համեմատ Մովսէսի[3], եւ տայ նմա գեղեցիկ դրուատիս ի ձեռն որդւոյն Սիրաքայ[4]։ Սամուէլ հաստատեաց եւ զդպրոցս մարգարէիցն, յորս մանկունք Հրէիցն կրթէին ի կրօնս, յօրէնսգիտութիւն, յարուեստ պուետէից եւ յերգս, եւ լինէին ուսեալք եւ գիտունք․ սովոր էին նոքա յօրինել երգս աստուածպաշտութեան եւ նուագել նուագարանօք։ Ի նոցունց ելանէին բազում մարգարէքն կամ տեսանողք[5]։

Հաւանութեան է թէ ինքն Սամուէլ գրեաց զգիրս Դատաւորացն եւ զՀռութայ եւ զառաջին գիրս Թագաւորացն (մինչեւ ցԻԴ․ գլուխ, այս ինքն բաց ի վերջին 7 գլխոց), վերնագիր նորա՝ որպէս եւ երկրորդ գրոցն Թագաւորաց, ըստ բնագրին է՝ Գիրք Սամուէլի։

1 Ա․ Թագ․ ԻԳ — ԻԷ։
2 Ա․ Թագ․ ԻԵ․ 1։
3 Երեմ․ ԺԵ․ 1։
4 Սիրաք․ ԽԶ․ 16 — 23։
5 Ա․ Թագ․ Ժ․ 5․ ԺԹ․ 20 եւ յայլ տեղիս։

168

Իսկ Փղշտացիք կազմեցան եւ հասին առ պատերազմել ընդ Իսրայելացիսն. եկին եւ Իսրայելացիք եւ բանակեցան ճակատեցան երկոքեան ի Գելբուէ: Իբրեւ ետես Սաւուղ զՓղշտացիսն՝ երկեաւ եւ զարհուրեցաւ յոյժ: Եհարց նա զՏէր, այլ ոչ ետուր նմա պատասխանի Տէր երազովք կամ քահանայիւք կամ մարգարէիւք: Յայնժամ հրամայեաց նա Սաւուղ ծառայից իւրոց խնդրել կին մի վհուկ (որ երգամբքն զայս յարուցանէր զմեռեալս), Թէպէտ եւ ինքն իսկ յառաջագոյն ժամանակաւ եբարձ ի միջոյ զվհուկս եւ զգէտս յաշխարհէ, քանզի ընկեցիկ էին օրինօքն աստուածայնովք[1]:

Իբրեւ գիտաց Սաւուղ թէ է կին մի վհուկ յԱյնդովր (Էնդօր) գնաց ի բանակին իւր, ծածկեցաւ զգեստու այլ եւ երկուք արամբք զգեստեալ, եւ յետ երգելոյ չարաչարս ինչ ձայնս վհկին՝ (քանզի երգմնաձայն էր կինն) խնդրեաց զի գուշակեսցէ եւ հանցէ ի մեռելոց զայրն Սամուէլ: Իբրեւ ետես կինն զՍամուէլ, ճչեաց եւ ասէ, Հի՞մ խաբեցեր զիս. Սաւուղ ես դու: Հանդարտեցոյց զնա թագաւորն եւ եհարց թէ զի՞ տեսանիցէ: Ի կերպարանաւորութեանն զոր նկարագրեաց նմա կինն՝ ի միտ առ Սաւուղ թէ ինքն իսկ Սամուէլ է, եւ անկեալ ի վերայ երեսաց իւրոց յերկիր եւ երկիր պագ նմա, այս ինքն պատուեաց զմարգարէն ըստ արժանաւորութեանն:

Իբրեւ եհարց զնա Սամուէլ թէ ընդէ՞ր լլկեցեր զիս ելանել, ետ պատասխանի Սաւուղ եթէ Փղշտացիք նեղեն զիս պատերազմաւ, վասն այնորիկ կոչեցի զքեզ զի ցուցցես ինձ թէ զինչ արարից: Ընդ որ Սամուէլ պատասխանի ետ եւ ասէ. "Զի՞ հարցանես զիս, եւ Տէր հեռացաւ ի քէն եւ եղեւ ընդ ընկերի քում (եւ եղեւ թշնամի քո): Եւ արար ընդ քեզ Տէր, որպէս խօսեցաւ յիմ ձեռն: Եւ պատառեսցէ Տէր զթագաւորութիւնդ ի ձեռաց քոց, եւ տացէ զայն ընկերի քում Դաւթի. զի ոչ լուար ձայնի Տեառն, եւ ոչ արարեր զբարկութիւն սրտմտութեան նորա յԱմաղէկ. վասն այնր բանի արար քեզ Տէր յաւուր յայսմիկ: Եւ մատնեսցէ Տէր զԻսրայէլ քեւ հանդերձ ի ձեռս այլազգեաց. եւ վաղիւ՝ դու եւ որդիք քո ընդ քեզ անկջիք. եւ զբանակն Իսրայէլի մատնեսցէ Տէր ի ձեռս այլազգեաց"[2]:

Ի նկարագրութեանց միայն գրոց երեւի, թէ արդարեւ երեւեցաւ Սամուէլ. այլ ոչ եթէ ճշմարտիւ կոչելով զնա, քանզի մինչ չեւ իսկ սկսեալ վհկութեանն գործոյ՝ Սամուէլ երեւեցաւ եւ զարհուրեցոյց զնա. նա եւ ոչ առ աչօք ինչ պատրելով ոգւոց չարաց, այլ Աստուծոյ իսկ կամօք՝ զի զայս եւս վերջին խօսս յանդիմանութեան ընծայեցուցանել Սաւուղայ: Այս մեկնութիւն անցանէ ըստ աւետարանին կամակած եւ երկմտութիւն վկայութեամբ Հոգւոյն սրբոյ[3]:

1 Տես Ղեւտ. ԺԹ. 31. Ի. 6, 27: 2 Ա. Թագ. ԻԸ. — 19: 3 Սիրաք. ԽԶ. 23:

169

Զարհուրեալ էր եւ խուճապեալ Սաւուղ յոյժ, հազիւ կարացին հաւանեցուցանել՝ առնուլ սակաւիկ ինչ կերակուր, եւ յետ այնորիկ անդէն ի գիշերին յայնմիկ դարձաւ նա ի բանակն¹. Ի վաղիւ անդր գրգռեցաւ պատերազմն ի լերինն Գեղբուայ. Հարեալ խորտակեցան Իսրայելացիք։ Հարին փղշտացիք զերիս որդիսն Սաւուղայ զՅովնաթան, զԱմինադաբ եւ զՄելքիսուէ. Ինքն եւս Սաւուղ վիրաւորեցաւ նետիւ եւ հրամայեաց կապարճա-կրին իւրում սպանանել զինս. Իսկ նա չառ յանձն կատարածանելիքն, յայնժամ եդ Սաւուղ զսուսեր իւր եւ անկաւ ի վերայ նորա։ Առին զզրահս նորա փղշտացիք եւ զմարմին նորա կախեցին զպարսպա-ցն Բեթսանայ. բայց քաջ եւ շնորհակալ բնակիչք Յաբիսայ առին զդիակունն Սաւուղայ եւ որդւոց նորա գիշերի, այրեցին զնոսա եւ թաղեցին զոսկերս նոցա²։

Այս վախճանին կատարած էր Սաւուղայ՝ առաջնոյ ի թագաւորացն Իսրայելացւոց, որ վասն չարութեան գործոց իւրոց եւ ի բաց կալոյ յԱստուծոյ՝ մեռաւ³։ Թագաւորեաց նա ամս 40⁴. Թէպէտ եւ ոմանք ի մեկնչաց ասեն զնմանէ թագաւորեալ ամս 20, իսկ զՍամուէլէ թէ առաջնորդեաց ամս 40⁵, որպէս զի երկուց կիսոց մասին ժամանակի առաջնորդութեանն Սամուէլի՝ պատահել ի միասին ընդ թագաւորութեանն Սաւուղայ։ Մեք զսովորական համարոյն զհետ չոգաք։

Էր Սաւուղ այր պատերազմող քաջ, յաղթութեամբք իւրովք դարձոյց միւսանգամ զազատ իշխանութիւնն Իսրայելի. բայց աստուածապաշտութիւն նորա արտաքին իմն քաղաքականութիւն էր եւ ոչ ի սրտէ հաւանութիւն. կասկածանք նորա եւ անձնիշխան բարք՝ յանդգնութիւնս եւ յանիրաւութիւնս ածին զնա։

Բ. Դաւիթ (1052 — 1012)։

170

Այն ինչ դարձեալ էր Դաւիթ ի Սիկելակ ի յաղթութենէ ընդ Ամաղեկացւոց պատերազմին⁶, հասանէր առ նա յաւուրն երրորդի այր մի ամաղեկացի՝ տալ նմա զգոյժ պարտութեան զօրացն Իսրայելի եւ զմահուն Սաւուղայ եւ Յովնաթանու, եւ բերեալ ցուցանէր զնշանսն արքունի։ Իբրեւ լուաւ զայս Դաւիթ՝ պատառեաց ինքն եւ որ ընդ նմայն էին զձորձս իւրեանց, լացին եւ պահեցին մինչեւ ցերեկոյ։ Առ Դաւիթ զվրէժ մահուն Սաւուղայ յամաղեկացւոյ անտի որ խոստովան եղեւ թէ ինքն իսկ սպան

1 Ա. Թագ. ԻԸ. 20 — 25։
2 Ա. Թագ. ԼԱ։ Ա. Մնաց. Ժ։
3 Ա. Մնաց. Ժ. 13, 14։
4 Գործ. ԺԳ. 21։
5 Տես Ա. Թագ. Է. 15։
6 Տես Ա. Թագ. Լ։

173

ընկէց նմա՝ թէ փոյթ Մեսիհայութեան, արդեօք Յովհաննու որ եկն հայրմ սարերք: Իսկ եւ իսկ եւս ամենայն Թագաւորն եւ խաւարս ընդ նմա ափրով, դառնայց ի նա դժուարագութիւն հօր իւրոյ, եւ ասելք նոյ կերպարանօք ի նորոյն Թագաւորին [1]:

Համանութեան իմն է թէ յետ կատարելոյ դատաստանացն որ վերջոյն ճառեցան՝ ապա սարար ամենայնիւ Դաւիթ սկիզբն կարգել մեծըզն իւր Թագաւորութեան իւրոյ: Զգլխաւորս երկոտասանեցունց ցեղիցն եթող անդէն յիւրեանց իշխանութեանն ի վերայ ցեղից իւրեանց. երկոտասան այր ի բան քաջ զօրավարաց նորա փոխանակաւ ամսոցն առնու յաւուրս ի սպասն իւրեանց, եւ իւրաքանչիւր ոք ի նոցանէ էր հրամանատար 24,000 արանց. կացոյց նա եւ երկոտասան գործակալս ի վերայ հասից Թագաւորութեանն, եւ կացուցանէր նոյնպէս գործակալս ի վերայ ամենայն իրաց Թագաւորութեանն [2]: Ոչ պակասեցին Դաւթի արք պատերազմողք եւ հզօրք զօրութեամբ [3], եւ մանաւանդ նշանաւոր էին ի նոցանէ երեսուներն՝ մերձաւորք ընդ մեծութեան. որոց անուն կոչէր ահագնագունեն [4]:

Կարգեաց եւ ցեղին Ղեւտեայ զնէր կարգս եւ սահմանս պաշտօնութեանն. բաժանեաց նա զքահանայսն ի 24 կարգս եւ եդ նոցա ղեւտացիս առընթեր: Ի ղեւտացւոց անտի զատան կացին 24 դասակարգք երգեցկաց, դռնապանք տաճարին, գանձապահք եւ դատաւորք քաղաքաց, եւ այնպէս կարգեցան վերակացուք կարգք պաշտամանն Աստուծոյ [5]: Զարուեստ պոետութեան եւ երաժշտութեան՝ իւրով իսկ օրինակաւ ածէր ի կատարումն. քանզի ինքն իսկ յօրինեաց զմեծ մասն 150 Սաղմոսացն: (Ասափ, Եթամեան, Իդիթում. էին գլխաւորք դասուց սաղմոսերգուացն, յորոց անուն իսկ բազումք ի սաղմոսաց կոչին, կամ զի նոքին իսկ յօրինեցին եւ կամ զի ածին ի նուագս:)

174

Ամենայն էր ժողովրդեան իւրում, պատուեալ եւ ահաւորն՝ դրացեաց իւրոց. զօրաւոր, մեծապէս եւ ընչաւէտ լեալ. վայելէր պարգեւք Դաւիթ ի խաղաղութեան եւ ի զգուշութեան զգաստու ծնանց իւրոց եւ զօրհնութիւն Աստուծոյ բարձրելոյ. այլ այնպիսի իսկ բարութեանց յանձնառութիւն զաղացաւ զխաղաղութիւն սրտի նորա, եւ դանեալ ի գլուխ անկաւ չարաչար:

Զանգի եղեւ նա ի սանձեաց տապարանեաց իւրոց կին բարեմաշան զի լուսնայր զանձն, փոխանակ առաջնում փորձութեանն դիմադարձ լինելոյ՝ եհարց թէ ո է. խնդաց թէ Բերսաբէէ է՝ կին առնակին Ուրիայ առն պատերազմողի՝ որ յայնժամ ի պաշտօնանեան

1 Բ. Թագ. Բ:
2 Ա. Մնաց. ԻԷ: Բ. Թագ. Ը. 15—18: ԺԱ. 11...:
3 Ա. Մնաց. ԺԲ:
4 Բ. Թագ. ԻԳ. 8...: Ա. Մնաց.
5 Ա. Մնաց. ԻԳ — ԻՁ:

էր առ Ռաբաթ-Ամմոն, բայց սակայն առաքեալ կոչեաց զկինն եւ մեղաւ ընդ նմա: — Վասն ապրելոյ ի վտանգանացն՝ կոչեաց թագաւորն զՈւրիա յարքունիս իւր, ընկալաւ զնա սիրով [illegible]. բայց Ուրիա՝ քանզի բարեպաշտօն եւ բուն պատերազմող էր՝ ոչ գնաց ի տուն իւր, եւ այնպէս զատապարտեցան հնարք թագաւորին:

Յայնժամ այլ խոհ հնարս խորհեցաւ Դաւիթ, կէս յանխոհեմ տարակուսութենէ, եւ կէս՝ ի հարկէ իսկ խոյսն զի զամօթն ծածկեսցէ, մանաւանդ զի ըստ օրինացն՝ էր մահ պատիժն[1]. առաքեաց նա զար-դարին Ուրիա յետս հանդերձ նենգաւոր գրով առ Յովաբ, եւ Յովաբ ըստ կամաց թագաւորին կացուցանէր զՈւրիա ի ճգնական տեղւոջ պատերազմին, եւ այնպէս սպանանէր Ուրիա: Իսկ Դաւիթ յետ կատարելոյ աւուրց սգոյն առ զԲերսաբէէ կնութեան եւ ծնաւ նմա որդի: Բայց գործն Դաւթի չար թուեցաւ Տեառն[2]:

Անցեալ քան զամն ամիս կալ մնաց թագաւորն ի քուն մեղաց իւրոց, ապա եկն եւ առաջի նորա Նաթան մարգարէ առաքեալ առ յԱստուծոյ, եւ նկարեաց պատշաճ խիստ նմանութեամբ զգործ նորա. յետ այնորիկ յանդիմանէր զնա վասն [illegible] մահուն եւ վասն կրկին ծանր յանցանացն. եցոյց նմա թէ վրէժք եւ նեղու-թիւնք հասանելոց են ի վերայ տան նորա, եւ անկանելոց են սրով ի տանէ նորա, եւ տեսանելոց է թշնամանեալ զկանայս իւր: Յայնժամ ասէ Դաւիթ. «Մեղայ առաջի Տեառն». եւ ետ նմա Նաթան պատասխանի. «Եւ Տէր անցոյց զքեւ զմեղս քո, եւ մի մեռցիս. բայց քանզի զայրացուցանելով զայրացուցեր զթշնամիս Տեառն բանիւն այնուիկ, որդին քո զոր ծնանելոց է քեզ՝ մահու մեռցի»[3]:

175

Այսպէս ճշմարտութեամբ ապաշխարեալ Դաւթի՝ որ եւ զճշմա-րիտ ցաւսն յայտ արար՝ ՆԾ. սաղմոսիւն, թողան նմա մեղք իւր այլ ոչ պատիժք մեղացն, եւ հարկ էր նմա լուծանել զպատիժսն բազ-մապատիկ վշտօք: Առաջին նոցա էր մահ մանկանն որ ի մեղացն ծնաւ, որ վաղվաղակի իսկ եւ ի գլուխ, թէպէտ եւ շատ եղաց: Բայց Բերսաբէէ ծնաւ նմա ընդ այնր միւս եւս որդի, եւ անուն կոչեցաւ նմա Սողոմոն. քանզի սիրեաց զնա Տէր (1030): Իսկ թա-գաւորն ետ զմանուկն ի ձեռս Նաթանայ մարգարէի զի կրթեսցի[4]:

Այլ հարուածք դժնդակագոյնք կային ըստ կարգէ ի վերայ դի-մէին. Ամոն (Ամնոն) երիցագոյն քան զամենայն որդիսն Դաւթի ա-ցանկութեանն բռնութեամբ լլկեաց զհարազատն քոյր զԹամար: Աբեսողոմ նորին եղբայր ոչ համանմայր՝ զայրացեալ ընդ նորա,

1 Ղեւտ. Ի. 10:
2 Բ. Թագ. ԺԱ:
3 Բ. Թագ. ԺԲ. — 14:
4 Բ. Թագ. ԺԲ. 15 — 25:

Թեկուեայ սանն երկուս զգաստութեամբն, ապա՝ Հրամայեաց նա զԱբեսողոմ իւր ի կոչունս, եւ ետ ազատանել զնմին ի Հացի անդ: Ըստ երկու ոչ եմուտ Աբեսողոմ յերեսս թագաւորին եւ այլ եւս երկուս ամս չեմուտ զերեսս Հօր իւրոյ. ապա ուրեմն յորդորեցաւ ի Յովաբայ՝ ներեաց ամենեւին որդւոյն[1]:

Նոյն ազատութեամբն Աբեսողոմ Թագաւորեալ ունէր ի պատի իւրում զանչափ փառացն անձնանս, վասն որոյ առնէր զանձն սերեալ եւ զանկափ ժողովրդեանն: Ունէր իւր կառս եւ երիվարս եւ զումարեր Թիկնապահս, ազգի ազգի նենգութեամբք եւ պղնձանօք հնարէր հեռացուցանել զժողովուրդն ի Հօրն սիրոյ եւ ածել զնոսա զհետ իւր. եւ իբրեւ ամենայն ինչ կարգեալ յօրինեալ կայր ըստ կամացն, եա կացուցանել զինքն Թագաւոր ի Քեբրոն՝ ուր ժողովեալ էր զամենայն բարեկամսն իւր պատմելով թէ ուխտ ինչ կէր նմա անդ (1020): Նա իբրեւ մատուցանէր նա զողջակէզսն՝ առիթս բազում կոչեալ կայր զնմանէ, եւ անց ի նա ժողովուրդն[2]:

176

Իբրեւ հասանէր գոյժն առ Դաւիթ՝ խռովեցաւ Թագաւորն, անձապաշտեաց փախչել: Ել նա յԵրուսաղեմէ հետիոտս, երթայլին ընդ նմա եւ հաւատարիմք ի ծառայից նորա, եւ անձնապահք նորա, Քերեթին եւ Փելեթին, 600 այր գեթացի եւ Եթթի այր քաջ զօրավար նոցա, եւ ժողովուրդ բազում որ լալով անցանէին ընդ նմա ընդ հեղեղատն Կեդրոնի: Ի ստորոտով լերինն ձիթենեաց պատահէր նա քահանայիցն, եւ ընդ նոսա էր քահանայապետն եւ բերէին զտապանակն Տեառն: Բայց Դաւիթ ետ դառնալ այսպէս զտապանակն յետս ի քաղաքն, եւ ասէ. «Գտցէ զանից շնորհս առաջի Տեառն՝ դարձուսցէ զիս, եւ ցուցցէ ինձ զնա եւ զվայելչութիւն դորա. ապա թէ այսպէս ասասցէ ցիս թէ չկամ հաճեալ ընդ քեզ, ահաւասիկ կամ, արասցէ ինձ որպէս հաճոյ իցէ առաջի աչաց նորա»:

Այսպէս երթայր Դաւիթ բոկ եւ լայր, ծածկեալ զգլուխ իւր եւ ելանէր ընդ զառիվերն ձիթենեաց ի կողմն անապատին Յուդայ, եւ էր նա առաւել օրինակ Քրիստոսի, որպէս վշտօքն նոյնպէս եւ համբերութեամբն[3]: Նա եւ անդէն իսկ ի փախըստեանն իւրում կրէր նա զաւակն. Սիբա՝ ծառայն ի ծառայից Մեմփիբոսթեայ՝ զոր հանգոյցն Դաւիթ կերակրով եւ ըմպելեօք, բերէր զտեառնէ իւրմէ ամբաստանութիւն թէ եւ նա ակն եդեալ է թագաւորութեանն նորա, եւ ի դէպ է թէ յոյժ ցաւեաց Դաւիթ: Իբրեւ մատեաւ առ աւանաւ մի յառաջ ել Սեմէի յազգականութենէ Սաւուղայ եւ խօսէր ի նա բանս Թշնամանաց կծծելիս, եւ ընկե

1 Բ. Թագ. ԺԳ, ԺԴ: 2 Բ. Թագ. ԺԵ. 1—12: 3 Բ. Թագ. ԺԵ. 13 . . . :

168

Իսկ Փղշտացիք կազմեցան եւ հասին առ՝ պատերազմ ընդ Իսրայելացիս. եկին եւ Իսրայելացիք եւ բանակեցան ճակատուն երկոքեան ի Գեղբուա: Իբրեւ ետես Սաւուղ զՓղշտացիսն՝ երկեաւ եւ զարհուրեցաւ յոյժ: Եհարց նա զՏէր, այլ ոչ արար նմա պատասխանի Տէր երազովք կամ քահանայիւք կամ մարգարէիւք: Յայնժամ հրաման ետ Սաւուղ ծառայից իւրոց խնդրել կին մի վհուկ (որ երգմնեցուցանիցէ զմեռեալս), թէպէտ եւ ինքն իսկ յառաջին ժամանակին եբարձ ի միջոյ զվհուկս եւ զգէտս յերկրէն, քանզի չներէին օրէնքն աստուածեղէնք[1]:

Իբրեւ լուաւ Սաւուղ թէ է կին մի վհուկ յԱենդոր (Ենդովր) ոչ հեռի ի բանակէն իւր, ծպտեցաւ զգեցաւ նա երկուք արամբք զգեստ, եւ յետ երեկոյ չատսնել ինչ մեռա վհկին՝ (քանզի երկիւղէր կինն) խնդրեաց զի զխաւթեսցէ եւ հանցէ ի մեռելոց զոգին Սամուէլի: Իբրեւ ետես կինն զՍամուէլ, ճչեաց եւ ասէ, Հիմ խաբեցեր զիս. Սաւուղ ես դու: Հանդարտեցոյց զնա թագաւորն եւ եհարց թէ զի՞ տեսանիցէ: Ի կերպարանացն զոր նկարագրեաց նմա կինն՝ ի միտ առ Սաւուղ թէ ինքն իսկ Սամուէլ է, եւ անկաւ ի վերայ երեսաց իւրոց յերկիր եւ եպագ նմա երկիր, այս ինքն պատուեաց զմարգարէն ըստ արեւելեան սովորութեանն:

Իբրեւ եհարց զնա Սամուէլ թէ ընդէ՞ր լլկեաց զնա ելանել, ետ պատասխանի Սաւուղ եթէ Փղշտացիք նեղեն զնա պատերազմաւ, վասն այնորիկ կոչեաց զնա զի հարցցէ զնա թէ զինչ արժան իցէ գործել: Ապա Սամուէլ պատասխանի եւ ասէ. «Զի՞ հարցանես զիս, եւ Տէր հեռացաւ ի քէն եւ եղեւ ընդ ընկերի քում (եւ եղեւ թշնամի քո): Եւ արար ընդ քեզ Տէր, որպէս խօսեցաւ յիմ ձեռն: Եւ պատառեսցէ Տէր զթագաւորութիւնդ ի ձեռաց քոց, եւ տացէ զայն ընկերի քում Դաւթի. զի ոչ լուար ձայնի Տեառն, եւ ոչ արարեր զսրտմտութիւն բարկութեան նորա յԱմաղէկ. վասն այսր բանի արար քեզ Տէր յաւուր յայսմիկ: Եւ մատնեսցէ Տէր զԻսրայէլ քեւ հանդերձ ի ձեռս այլազգեաց. եւ վաղիւ՝ դու եւ որդիք քո ընդ քեզ անկցին. եւ զբանակն Իսրայէլի տացէ Տէր ի ձեռս այլազգեաց»[2]:

Ի նկարագրական մտաց գրոց երեւի, թէ արդարեւ երեւեցաւ Սամուէլ. այլ ոչ եթէ կնոջն կոչելով զնա, քանզի մինչ չեւ իսկ սկսեալ վհկութեանն գործոյ՝ Սամուէլ երեւեցաւ եւ զարհուրեցոյց զնա. նա եւ ոչ առ աչօք ինչ պատրելով ոգւոյ չարի, այլ Աստուծոյ իսկ կամօք՝ զի զայս եւս վերջին խրատ յօժարեաց ընծայեցուցանել Սաւուղայ: Այս մեկնութիւն անցանէ ըստ ամենայն կասկած եւ երկմտութիւն վկայութեամբ Հոգւոյն սրբոյ[3]:

1 Տես Ղեւտ. ԺԹ. 31. Ի. 6, 27: 2 Ա. Թագ. ԻԸ. — 19: 3 Սիրաք. ԽԶ. 23:

169

Զարհուրեալ էր եւ խռովեալ Սաւուղ յոյժ, հարցե-կախարդին հանեցուցանել՝ առնուլ ամկաւելի ինչ կերպարանս, եւ յետ այնորիկ անդէն ի գիշերին յայնմիկ դարձաւ նա ի բանակն[1]. Ի վաղիւ անդր գրգռեցաւ պատերազմն ի լերինն Գեղբուայ. Հարեալ խորտակեցան Իսրայելացիք: Հալածեալ Փղշտացիք զհետ որդւոցն Սաւուղայ զՅովնաթան, զԱմինադաբ եւ զՄելքիսուէ. Ինքն եւս Սաւուղ վիրաւորեցաւ նետիւ եւ հրամայեաց կապարճակրին իւրում սպանանել զինք. Իբրեւ չառ յանձն կապարճակիրն, յարձակեալ եդ Սաւուղ զսուսեր իւր եւ անկաւ ի վերայ նորա: Եգիտին զդիակ նորա Փղշտացիք եւ զմարմինս նոցա կախեցին զպարսպացն Բեթսանայ. բայց քաջ եւ շնորհակալ բնակիչք Յաբիսայ առին զդիակունսն Սաւուղայ եւ որդւոց նորա գիշերի, այրեցին զնոսա եւ թաղեցին զոսկերս նոցա[2]:

Այս վախճանին կատարած էր Սաւուղայ՝ առաջնոյ ի թագաւորացն Իսրայելացւոց, որ վասն չարութեանն գործոց իւրոց եւ ի բաց կալոյ յԱստուծոյ՝ մեռաւ[3]: Թագաւորեաց նա ամս 40[4]. Թէպէտ եւ ունիմք ի մեկնչաց ոմանց զնմանէ թագաւորեալ ամս 20, իսկ զՍամուելէ թէ առաջնորդեաց ամս 40[5], այսպէս զի երկոցուն կէսոց միայն ժամանակի առաջնորդութեանն Սամուելի՝ պատահել ի միասին ընդ թագաւորութեանն Սաւուղայ: Մեք զսովորական համարոյն զհետ չոգաք:

Էր Սաւուղ այր պատերազմող քաջ, յաղթութեամբք իւրովք դարձոյց միւսանգամ զազատ իշխանութիւնն Իսրայելի. բայց աստուածպաշտութիւն նորա արտաքուստ էր քաղաքականութեան էր եւ ոչ ի սրտէ հաւատութիւն. կամակամք նորա եւ անձնակամ բարք՝ յանագործութիւնս եւ յանիրաւութիւնս ածին զնա:

Բ. Դաւիթ (1052 — 1012).

170

Այն ինչ դարձեալ էր Դաւիթ ի Սիկելակ ի յաղթութենէ ընդ Ամաղեկացւոց պատերազմին[6], հասանէր առ նա յաւուրն երրորդի այր մի ամաղեկացի՝ տալ նմա զգոյժ պարտութեան զօրուն Իսրայելի եւ զմահուն Սաւուղայ եւ Յովնաթանու, եւ բերեալ ցուցանէր զնշանսն արքունի: Իբրեւ լուաւ զայս Դաւիթ՝ պատառեաց ինքն եւ որ ընդ նմայն էին զհանդերձս իւրեանց, լացին եւ պահեցին մինչեւ ցերեկոյ: Առ Դաւիթ զվրէժ մահուն Սաւուղայ յամաղեկացւոյ անտի որ խոստովան եղեւ թէ ինքն իսկ սպան

1 Ա. Թագ. ԻԸ. 20—25:
2 Ա. Թագ. ԼԱ: Ա. Մնաց. Ժ:
3 Ա. Մնաց. Ժ. 13, 14:
4 Գործ. ԺԳ. 21:
5 Տես Ա. Թագ. Է. 15:
6 Տես Ա. Թագ. Լ:

որով զԱնւոյ ապաստանութեան, եւ այլս առ ի մերոյ թագաւորին եւ Յովհաննիսեան զերեցիկ ճարտարապետ երգով[1]։

Ըստ այս եւս Գագիկ հրամանաւ Կոստանդեայ ի Կեսարիա որ էր քաղաքք Հինն եւ ամուր ի սահմանի երկրին Յունաց. անդ բնակեցաւ նա թագաւոր ի մերոյ երկրին Յունաց։ Բայց Ըրեւնենք զօրավար Սասունոյ եւ կացուցանել զՅերուսաղէմ զորդի Սասունոյ թագաւոր ի մերոյ [illegible] երկրին ի Մուհանակայ յամի 1052։ Եւ զրգուեցաւ պատերազմ ի մէջ սորին Գագիկի եւ սորին Սասունոյ, որ պաշտպանութեան իւր պատերազմի էր. եւ յաղթութիւն էր կորզանն Գագիկի[2]. մանաւանդ յորժամ հնազանդեցաւ Ըրեւնենք ընդ Յերուսաղէմեայ եւ անդ ի կողմն Գագիկի հանդերձ երկրին [illegible]։ Բայց յետ սակաւ ինչ միոյ ապստամբ նա ի Յոսեփայ ի զօրավարացն Գագիկի, զի ապստամբեալ էր նորա երկրին յառաջնորդ ի կամս ի [illegible] Յոսեփայ զԸստեղ[3]։

Եւ Յերուսաղէմ եւս յաղթերորդ [illegible] թագաւորութեան իւրոյ ապստամբ յերկրաց զօրավարաց զինելոց ի մերոյ նորա. ընդդէմ նորա զօրուն նորա առ Գագիկ, բայց Գագիկ ապստամբ եւ զօրացեալ ընդ [illegible] զօրս ապստամբութեան՝ եւ կոտորել զնոսա եւ զզօրսն Յերուսաղէմեայ թագել առ Ըրեւնենքեայ[4]։ Եւ յետ այսոր [illegible] ոչ միայն պատերազմաւ [illegible] երկրին՝ այլ [illegible] [illegible] նորա [illegible] ի Կեսարիա, ընակեցին եւ [illegible] զԳագիկ ի թագաւորութիւն ի մերոյ [illegible] [illegible] (1045)[5]։

171

Եւ [illegible] էր Գագիկ յորժամ առ զթագաւորութիւնն. թագաւորեաց նա $7^1/_2$ ամ ի Կեսարիա ի մերոյ Յունաց, եւ [illegible] [illegible] 33 ի մերոյ Հանդերձ [illegible] [illegible]։ Կոտորեալ զինելոց նա ի մերոյ Յերուսաղէմն որ [illegible] զօրաւոր [illegible] ի Յերուսաղ [illegible] [illegible] Անին՝ եւ առ [illegible] (1044),

1 "[illegible]" Ի. Թուղ. Ա։

2 Ի. Թուղ. Բ։

3 Ի. Թուղ. Գ։

4 Ի. Թուղ. Գ։

5 Ի. Թուղ. Ե. — Զ։

արար զնա կայեան թագաւորութեան իւրոյ, եւ կոչեաց զանուն զայն՝ Քաղաք Դաւթի, բայց զքաղաքն ի գլխաւորին անուանեաց Երուսաղէմ։ եւ արար զնա քաղաք գլխաւոր համօրէն արքայութեան իւրոյ[1]։

Յետ սակաւ ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ՝ հասուց Դաւիթ 30,000 արամբք ընտրելովք ի Կարիաթարիմ եւ եբեր զտապանակն Աստուծոյ ի տանէն Ամինադաբայ, ուր էրն ցայնժամ. եւ եդաւ առ ժամանակ մի ի տան Աբեդդարայ յԵրուսաղէմ։ Այլ յետ երից ամսոց ի վերայ անցանելոյ՝ բերին զնա շքով, ամբոխիւ, ողջակիզօք, երգովք եւ փողօք ի լեառն Սիոն (1042)։ Ինքնին Դաւիթ զգեցեալ անպաճոյճ կաքաւէր առաջի տապանակին, եւ այնպէս ցուցանէր ամենայն ժողովրդեանն զճշմարիտ խոնարհութիւն իւր առաջի մեծին Աստուծոյ եւ լինէր նոցա օրինակ բարութեան։ Եդաւ տապանակն ի նոր վրանի եւ մնաց անդ զամենայն ժամանակս թագաւորութեանն Դաւթի[2]։

Յետ շինելոյ Դաւթի իւր ապարանս ի ձեռն ճարտարացն Փիւնիկեցւոց՝ զոր առաքեաց նմա Քիրամ արքայ Տիւրացւոց, ունէր ի միտ խորհուրդ բարեպաշտութեան շինել տաճար Տեառն (1041). այլ եցոյց Աստուած Նաթանայ մարգարէի թէ չէր կամք նորա զի Դաւիթ շինեսցէ նմա տուն, այլ որդի նորա շինեսցէ զնա. եւ կամի Տէր հաստատել զաթոռ թագաւորութեան նորա յաւիտեան. կամի Տէր լինել նմա հայր եւ նա եղիցի նմա որդի, եւ ոչ դարձուսցէ զողորմութիւն իւր ի նմանէ։ Զայս ամենայն եցոյց աւետաւորն՝ թագաւորին, եւ Դաւիթ զերջոյց խոնարհեցոյց զանձն իւր, օրհնեաց եւ գոհացաւ զՏեառնէ[3]. ի դէպ է թէ առ նուր ի միտ թէ բանքն այնոքիկ հային եւ ի Մեսիա՝ որ էր ի զաւակէ նորա ըստ մարմնոյ[4]։

172

Իսկ եւ իսկ իբրեւ նստաւ նա յաթոռ թագաւորութեանն՝ յարեան Փղշտացիքն որ բնակեալ էին ցան աստ անդ ի ձորն Ռափայիմայ. եհարց նա զՏէր, եւ ապա հար սատակեաց զնոսա։ Յետ այնորիկ յերկրորդում արշաւանին բանակեալ նստան միւսանգամ Փղշտացիքն ի ձորն Ռափայիմայ։ Իբրեւ հարց նա միւսանգամ զՏէր՝ հրաման ետ նմա Տէր պատել զթշնամեօքն, եւ յորժամ լուիցէ զմարշիւն ծայրից թթենեացն (անտառին լալոնից), ճեպեսցէ ի պատերազմ։ Ենաց Դաւիթ եւ յաղթեաց Փղշտացւոցն եւ զայն նուաճ՝ յամի իբրեւ 1044 եւ 1043[5]։

Յետ սակաւ ինչ (յամի իբրեւ 1040—1032) ընդարձակէր Դաւիթ ի բազում պատերազմունս յամենայն կողմանց եւ ելանէր յամե-

1 Բ. Թագ. Ե. 4—10։ Ա. Մնաց. ԺԱ—Թ։
2 Բ. Թագ. Զ։ Ա. Մնաց. ԺԳ, ԺԵ. ԺԶ։
3 Բ. Թագ. Է։ Ա. Մնաց. ԺԷ։
4 Ղուկ. Ա. 33։ Տես Սաղմ. ՀԱ։
5 Բ. Թագ. Ե։ Ա. Մնաց. ԺԴ։

նեցանց յաղթութեանն, զի Աստուած օգնական եւ պատերազմակից էր նորա: Նախ խոնարհեցոյց նա զՓղշտացիսն եւ հան ի նոցանէ զսահմանն Գեթայ: Ապա վանեալ վկանդէր զՄովաբացիսն եւ առնէր զնոսա հարկատուս: Յետ այնորիկ դիմէր ի վերայ Ադրաադարայ արքային Սուբայ Ասորւոց եւ պարտէր: Թէպէտ եկին Ադրաադարայ թիկունք օգնականութեան յԱսորւոցն ի Դամասկոսէ՝ բայց եւ նոքա հարեալ խորտակեցան եւ մտին ընդ միապետական իշխանութեամբ Դաւթի: Ըստ նմին օրինակի ի պարտութիւն մատնէին եւ Եդովմայեցիքն եւ մտանէին ընդ հարկաւ[1]:

Մեղքամ (կամ Հմոնա) արքայ Ամմոնացւոց ծաղր արար եւ թշնամանեաց զհրեշտակսն զոր առաքեաց առ նա Դաւիթ խաղաղութեամբ: Նա կարծեաց թէ զայրացեալ ի պատերազմ կոչեաց Դաւիթ՝ դաշնաւոր եղեւ նա ընդ իշխանացն Ասորւոց. բայց միաբանեալն եւ Ամմոնացիքն եւ Ասորիք երկիցս ի պարտութիւն մատնէին, եւ խոնարհեալ նուաճէին Ասորիք ընդ իշխանութեամբ Դաւթի[2]: Իսկ ի յաջորդ արշաւանսն ընդ Ամմոնացւոցն խաղաց Յովաբ սպարապետ յերկիրն նոցա, առաւ եհաս առաջի Ռաբաթայ որ էր նոցա քաղաք գլխաւոր եւ պաշարեաց զնա ամ մի. Եհաս եւ Դաւիթ զօրօք յօգնականութիւն, առին նոքա զՌաբաթ եւ առ եւ աւար բազում, յորս էր եւ թագ թագաւորին մեծագին յոյժ յականց՝ յորում կայր ակն պատուական, զոր յայնմ հետէ կրէր Դաւիթ. եւ ընկեցին զբնակիչս քաղաքին յանխնայ: Նոյնպէս եւ ընդ այլ եւս քաղաքս առնէին[3]:

Յետ պատերազմացն այնոցիկ՝ միւսանգամ մարտ պատերազմի ընդ Փղշտացւոցն գրգռէր. եւ ի պարտութիւն մատնէին Փղշտացիքն յերկրիս եւս արշաւանսն[4]: Նոյնպէս ահագին եւ սոսկալի լինէր Դաւիթ ամենայն ազգացն արուարձանեաց եւ հնազանդէր եւս զնոսա, եւ մեծացուցանէր զսահմանս թագաւորութեան իւրոյ յարեւելից կուսէ՝ ցգետն Եփրատ, ի հարաւոյ՝ մինչեւ ցհիւսիսակողմն Արաբիոյ, յարեւմտից՝ մօտ ի ծովն Միջերկրականն, ի հիւսիսոյ՝ ցթագաւորութիւնն Դամասկոսի, որպէս զի հասանէր զչափով ընդարձակութեան երկրին Քանանացւոց, որչափ խոստացեալ էր նահապետացն[5]:

173

Ոչ մոռացաւ Դաւիթ ի մեծանալ իւրում զտոհմ առաջնոյ թագաւորին. հարցանէր խնդրէր հրապարակաւ թէ կայցէ ոք տակաւին ի տանէն Սաւուղայ, զի կարիցէ առնել նմա բարութիւն վասն բարեկամին իւրոյ Յովնաթանու: Յայնժամ ազդ-

1 Բ. Թագ. Ը: Ա. Մնաց. ԺԸ: Տես Ծնն. ԻԵ. 23: Գ. Թագ. ԺԱ. 15, 16:
2 Բ. Թագ. Ժ: Ա. Մնաց. ԺԹ:
3 Բ. Թագ. ԺԲ. 26—31: Ա. Մնաց. Ի. 1—3:
4 Ա. Մնաց. Ի. 4—7: Բ. Թագ. ԻԱ. 15...:
5 Տես Ծնն. ԺԵ. 18:

ընկէր նմա թէ կայ Մեմփիբոսթէ որդի Յովնաթանու որ էր հաշմ ոտիւք: Կոչէ եւ կոչէ եւս ածել թագաւորն եւ խօսեցաւ ընդ նմա սիրով, դարձոյց ի նա զժառանգութիւն հօր իւրոյ, եւ ասէր նմա կերակուր ի սեղանի թագաւորին[1]:

Նշանաւորութեան իմն է թէ յետ կատարելոյ պատերազմացն որ վերջագոյն ճառեցան՝ ապա արար ժամանակ Դաւիթ՝ սկսանել կարգել զմեծապէս իւր թագաւորութեան իւրոյ: Զգեստաւորս երկոտասանեցունց ցեղիցն եթող անդէն յիւրեանց իշխանութեան ի վերայ ցեղից իւրեանց. երկոտասան այր ի բանն քաջ զօրականաց նորա փոխանակաւ ժամանակս ամիս յամսոյ ի տարւոջ իւրեանց, եւ իւրաքանչիւր որ ի նոցանէ էր հրամանատար 24,000 արանց. կացոյց նա եւ երկոտասան գործակալս ի վերայ համայն թագաւորութեանն, եւ կացուցանէր նոյնպէս գործակալս ի վերայ ամենայն իրաց թագաւորութեանն[2]: Ոչ սակաւ էին Դաւթի արք պատերազմողք եւ հզօրք զօրութեամբ[3], եւ մանաւանդ նշանաւոր էին ի նոցանէ երեսունքն՝ մարտիկք ընդ վիճեանս. որոց անուանք կոչէր սխրագործութեամբ[4]:

Կարգեաց եւ ցեղին Ղեւեայ դնէր կարգս եւ սահմանս պաշտամանութեանց. բաժանեաց նա զքահանայսն ի 24 կարգս եւ եւ նոցա ղեւտացիս առընթեր: Ի ղեւտացւոց անտի զատեալ կացին 24 դասակարգք երգեցկաց, դռնապանք տաճարին, գանձապահք եւ դատաւորք քաղաքաց, եւ այնպէս կարգեցան վայելուչ կարգք պաշտամանն Աստուծոյ[5]: Զարմանալի պատուականութիւն եւ վայելչութիւն իւրով հնով օրինական ամէն ի կատարումն. քանզի ինքն իսկ յօրինեաց զմեծ մասն 150 Սաղմոսացն: (Ասափ, Կորխ, Եթան էին գլխաւորք դասուց սաղմոսերգուացն, յորոց անուն իսկ բազումք ի սաղմոսաց կոչին, կամ զի նոքին իսկ յօրինեցին եւ կամ զի ածին ի նուագս:)

174

Սիրելի էր ժողովրդեան իւրում, պատուեալ եւ ահեղ՝ թշնամեաց իւրոց. զօրաւոր, մեծատուն եւ ընչաւէտ լեալ, վայելէր արդ եւս Դաւիթ ի խաղաղութեան եւ ի զգուշութեան զպտուղ ճգանց իւրոց եւ զօրհնութիւն Աստուծոյ բազմապէս. այլ այն-պիսի իսկ բարութեանց յաճախութիւն զաղագս զխաղաղութիւն սրտի նորա, եւ դառնալ ի զերծի անկաւ չարաչար:

Ետես եւս նա ի տանեաց ապարանից իւրոց կին բաղանեալ զի լուանայր զանձն, փոխանակ առաջնում փորձութեանն դիմա-դարձ լինելոյ՝ եհարց թէ ո՞ է. խնդրա թէ Բերսաբէէ է՝ կին առնն Ուրիայ առն պատերազմողի՝ որ յայնժամ ի պաշտպանեանն

1 Բ. Թագ. Թ:
2 Ա. Մնաց. ԻԷ: Բ. Թագ. Ը. 15—18: ԺԱ. 11...:
3 Ա. Մնաց. ԺԱ:
4 Բ. Թագ. ԻԳ. 8....: Ա. Մնաց.
5 Ա. Մնաց. ԻԳ—ԻԶ:

[illegible]

175

[illegible] (1030) [illegible]

1 Ղեւ. Ի. 10.
2 Բ. Թագ. ԺԱ.
3 Բ. Թագ. ԺԲ. — 14.
4 Բ. Թագ. ԺԲ. 15 — 25.

թաքոյց ամս երկուս զդառնութիւն, այնպէս՝ հրաւիրելով նա զեղբարսն իւր ի կոչունս, եւ ետ սպանանել զԱմնոն ի հացի անդ։ Ամս երեք ոչ եմնաց Աբեսաղոմ յերկիրն Գեսուրայ եւ այլ եւս երկուս ամս չետես զերեսս հօր իւրոյ. այլ ապա ուրեմն յորդորեալ ի Յովաբայ՝ ներեաց ամենեւին որդւոյն[1]։

Այլ ապախտաւորն Աբեսաղոմ թագաւորել ունէր ի սրտի իւրում զանձուկ փառացն անձնական, վասն որոյ առնէր զանձն սիրելի եւ ցանկալի ժողովրդեանն։ Առնէր իւր կառս եւ երիվարս եւ գումարէր թիկնապահս, ազգի ազգի նենգութեամբք եւ ողոքանօք հնարէր հեռացուցանել զժողովուրդն ի հօրն սիրոյ եւ ածել զնոսա զիւրեւ. եւ իբրեւ ամենայն ինչ կարգեալ յօրինեալ կայր ըստ կամացն, ետ կացուցանել զինքն թագաւոր ի Քեբրոն՝ ուր ժողովեալ էր զամենայն բարեկամսն իւր պատճառանօք թէ ուխտ ինչ իցէ նմա անդ (1020)։ Եւ իբրեւ մատուցանէր նա զողջակէզն՝ ամբոխ բազում կախեալ կայր զնմանէ, եւ անց ի նա ժողովուրդն[2]։

176

Իբրեւ հասանէր գոյժն առ Դաւիթ՝ խռովեցաւ թագաւորն, ամօթապարտեալ փախչել։ Ել նա յԵրուսաղեմէ հետիոտս, երթային ընդ նմա եւ հաւատարիմք ի ծառայից նորա, եւ անձնապահք նորա, Քերեթին եւ Փելեթին, 600 այր գեթացի եւ Եթթի այր քաջ զօրավար նոցա, եւ ժողովուրդ բազում որ լալով անցանէին ընդ նմա ընդ հեղեղատն Կեդրոնի։ Առ ստորոտով լերինն Ձիթենեաց պատահէր նա քահանայիցն, եւ ընդ նոսա էր քահանայապետն եւ բերէին զտապանակն Տեառն։ Բայց Դաւիթ ետ առնել այսրէն զտապանակն յետս ի քաղաքն, եւ ասէ. «Եթէ գտից շնորհս առաջի Տեառն՝ դարձուսցէ զիս, եւ ցուցցէ ինձ զդա եւ զվայելչութիւն դորա. ապա թէ այսպէս ասասցէ ցիս թէ չեմ հաճեալ ընդ քեզ, ահաւասիկ կամ, արասցէ ինձ որպէս հաճոյ իցէ առաջի աչաց նորա»։

Այսպէս երթայր Դաւիթ բոկ եւ լալով, ծածկեալ զգլուխ իւր եւ ելանէր ընդ զառիվերն Ձիթենեաց ի կողմն անապատին Յուդայ, եւ էր նա առակ օրինակի Կենարարին, որպէս վշտացն նորին եւ համբերութեանն[3]։ Սա եւ անդէն իսկ ի փախստեանն իւրում կրէր նա դառնութս. Սիբա՝ առաջինն ի ծառայից Մեմփիբոսթեայ՝ զոր հանգոյցն Դաւիթ կերակրովք եւ ըմպելեօք, երեր զտէառնէ իւրմէ ամբաստանութիւն թէ եւ նա ակն եղեալ է թագաւորութեանն նորա, եւ ի դէպ է թէ յոյժ ցաւեաց Դաւթի։ Իբրեւ մատեաւ առապարին մի յառաջ եւ Սեմէի յազգականութենէ Սաւուղայ եւ խօսէր ի նա բանս թշնամանաց կսկծելիս, եւ ընկե-

1 Բ. Թագ. ԺԳ, ԺԴ։ 2 Բ. Թագ. ԺԵ. — 18։ 3 Բ. Թագ. ԺԵ. 13....

նորա քարկոծ։ Ապա կամէր Աբեսսա եղբայր Յովաբու երթալ սպանանել զհայհոյիչն օծելոյն, չառ յանձն Դաւիթ եւ ասէր առանց զայրացութեան. «Թո՛ղ տուք նմա, թող անիծանէ այսպէս. զի Տէր ասաց նմա՝ անիծանել զԴաւիթ. եւ ով ասասցէ թէ ընդէր արարեր այդպէս։ Ահաւասիկ որդի իմ որ ելեալ է յորովայնէ իմմէ՝ խնդրէ զանձն իմ, որչափ եւս որդին Յեմինեայ, թող տուք նմա եւ անիծցէ»։ Ապա ծանեաւ Դաւիթ թէ գործի են նորա սաստիկ ձեռին Աստուծոյ, եւ երթայր զճանապարհ իւր հանդարտութեամբ [1]։

177

Իսկ Աբեսողոմ մտանէր ընդ արանցն իւրոց յԵրուսաղէմ, եւ ըստ խորհրդոյ ապստամբին Աքիտոփելայ որ բարեկամ խրատատու լեալ յառաջագոյն Դաւթի՝ յորդորեալ եմուտ յապարանս թագաւորին, առ իւր զամենայն կինս եւ զհարճս նորա [2]։ Աքիտոփէլ քանզի այր խորհրդական էր յոյժ՝ կամէր թէ 12,000 ընտիր ընտիր պատերազմողք զհետ պնդեալ թագաւորին՝ կալցին եւ հարցեն զնա։ Այլ էր իսկ արդեւք վճարեալ վասն Դաւթի եթէ ոչ Աստուծոյ օգնեալ էր ի վերայ նորա։ Հանդէպ թշնամեաց որդւոյն՝ որ մնացեալ էր զգոյշ բնութեամբն՝ խորհուրդն Աքիտոփելայ, բայց կամէր նախ լսել եւ զխորհուրդն Քուսեայ։ Քուսի բարեկամ հաւատարիմ Դաւթի եւ խրատատու նորա, որ կերպարանօք միայն յարեալ էր յԱբեսողոմ՝ այսպէս խօսի կարծեցուցանել թէ խորհուրդ յանդգնութեան է այն եւ ոչ զգուշաւոր. խրատ ետ՝ նախ գումարել զամենայն Իսրայէլ վասն անհնարին քաջեաց զթագաւորին Աբեսողոմ եւ ամենայն խորհրդականք նորա քաջ հաճեցան զխորհուրդն Քուսեայ քան զխրատն Աքիտոփելայ. իսկ Աքիտոփէլ առ տրտմութեանն ել չոգաւ ի քաղաքն իւր, եւ անդ խեղդ արկ եւ մեռաւ — առաջին օրինակ Յուդայի մատնչի։

Իսկ Դաւիթ իմացեալ ի ձեռն բարեկամաց իւրոց զգաղտնի խորհուրդսն նոցա, փութանակի անցանէր ընդ Յորդանան եւ բանակէր առ Մահանայիմաւ՝ անդ ուր երբեմն եւս Յակոբն ի փախստեան իւրում՝ զհրեշտակսն [3]։ Անդ եւ Աբեսողոմ զհետ նորա բազմամբոխ զօրօք եւ եհար բանակ ի Գաղաադացւոց [4]։ Ապա բաժանէր Դաւիթ զամենայն զօրս իւր յերիս գունդս, մի գունդ ի ձեռն Յովաբու, եւ մի գունդ ի ձեռն Աբեսսեայ, եւ երրորդն ի ձեռն Եթթեայ. իսկ ինքն անսաց բանից նոցա եւ մնաց ի Մահանայիմ, բայց պատուիրեաց նոցա խնայել յԱբեսողոմ։

Ապա լինէր ճակատ յանտառին Եփրեմայ. պարտեցաւ ամենայն Իսրայէլ եւ անկան ի նմանէ 20,000 արանց։ Աբեսողոմ

1 Բ. Թագ. ԺԶ. — 14։
2 Բ. Թագ. ԺԶ. 15 . . . ։
3 Ծնն. ԼԲ. 1, 2։
4 Բ. Թագ. ԺԷ։

ի փառաւորելն իւրում փախչել՝ կախեցաւ զերծեալն եւ երկայն հե-րացն իւրովք զԹաւ կաղնւոյ, եւ Հարին անդ ի նետիցս նորա. իբրեւ ազդ եղեւ Յովաբայ՝ եկին անդր մեծաւ եւ անարգելով զՀօրն ազդեցութիւնն՝ եհար երիս նետս ի սիրտ նորա, եւ ապա զդիակն նորա ընկեց ի վիհ մի եւ ծածկեաց քարամբք։ Փող եհար Յովաբ զի դադարեսցէ զօրն Դաւթի ի պնդելոյ զհետ եղբարց իւրեանց[1]։

178

Իբրեւ լուաւ Դաւիթ զմահ Աբիսողոմայ՝ փոխեցաւ ուրախութիւն նորա զոր ի յաղթութիւն անէր՝ ի սուգ եւ տրտմութիւն եւ ի լաց։ Արտասուօք ընդ արտաքս ելանէր. չկէր նմա մխիթարութիւն եւ ասէր բարձր աղաղակաւ. «Որդեակ իմ Աբիսողոմ, Աբիսողոմ որդեակ իմ. ո՜ տայր զմահ իմ փոխանակ քո, ես փոխանակ քո Աբիսողոմ որդեակ իմ, որդեակ իմ Աբիսողոմ»[2]։ Այս տրտմութիւն նորա եւ ի զօրն իւր, յաղթութիւն իսկ եղեւ նոցա եւ կորացան։ Այլ ուրեմն անդ կայր Յովաբ համարձակութեամբ առաջի Թագաւորին, յանդիմանեաց իսկ զնա զի տեսեալ այսօր զզօրականս որ եղեն պանծալի իւրեանց ի վերայ նորա, եւ այժմ զնա ի հաւան երեւել զօրաց իւրոց եւ ժողովրդեանն, եւ ժողովեցան բազումք տեսանել զդէմս։

Այս աղետալի աղմկաւ ապստամբեցին։ Ապա Յուդայ եւ զօրավարն Ամասայի անցին ի կողմն Դաւթի հաւատարմութեամբ՝ զոր առաքեաց առ նոսա Դաւիթ սիրով. եկին ընդ առաջ նորա մինչեւ ցԳաղգաղա, եւ անցուցին զնա ընդ Յորդանան. եկն եւ Սեմէի, անկաւ յոտս նորա՝ խնդրել թողութիւն եւ ընկալաւ։ Մեմփիբոսթէ արդարացոյց զանձն, որպէս թէ ձեռնհաս էր։ Յուդայ եւ Իսրայէլ ցեղքն գժտեցան ընդ միմեանս, թէ ո՛ քան զո առաւելագոյն սէր եւ հաւատարմութիւն առաջի եցոյց ցուցանել Թագաւորին, բայց Յուդա յորդորէր եւ յաղթանակ զօրացաւ եւ յաղթեաց գժտութեանն[3]։

Յանկարծ իսկ եւ իսկ մոլեգնեալ ցեղքն մնացեալքն զՀաւատարմութիւնն որով պարծէին, յարձակեալ Սաբէէ (Սեբա) այր մի ի Բենիամինէ, առեալ պատճառս ի նախանձաւորութենէ անտի՝ կոչեաց զնոսա յետս կալ ի սանձէն Դաւթի. եւ բաժանեցան իսկ ի Թագաւորէն եւ Թողին զնա դառնալ միայն ընդ ցեղին Յուդայ յԵրուսաղէմ (1019)։ Հրաման ետ Դաւիթ Ամասայեայ ժողովել զօրս Յուդայ յաւուրն երրորդի, եւ զԱբեսսա եւ զՅովաբ առաքեաց ի վերայ Սաբէեայ հանդերձ զօրօքն որ վաղ իսկ վաստակեալ եւ պատրաստեալ էին։ Առ Գաբաւոնաւ պատահեաց նոցա Ամասայի, բայց Յովաբ սպան զնա վասն խանդաղատութեանն՝ նենգա-

1 Բ. Թագ. ԺԸ. — 18։ 2 Բ. Թագ. ԺԸ. 19 — 33։ 3 Բ. Թագ. ԺԹ։

[illegible]

179

[illegible] (1015). [illegible] 800,000 [illegible] 500,000 [illegible] 1,100,000 [illegible] 470,000 [illegible]

[illegible] 70,000. [illegible]

1 [illegible]
2 [illegible]
3 [illegible]
4 [illegible]
5 [illegible]
6 [illegible]
7 [illegible]

յօդս՝ որ յայսմիկ իսկ կատարիչ էր աստուածեղէն դատաստանացն, հանէր սուսեր ի վերայ Երուսաղեմի. անկաւ Դաւիթ յերկիր ընդ ծերոցն եւ աղաչէր թէ փոխանակ ժողովրդեանն հարցէ Տէր զնա եւ զտուն նորա:

Ի գութ դարձաւ Աստուած եւ հրաման ետ հրեշտակին դադարել ի կոտորածէն: Իսկ Գադ մարգարէ հրաման ետ Թագաւորին կանգնել սեղան Տեառն ի կալն Որնայ յեբուսացւոյ ուր կացեալ էր հրեշտակն: Եւ Դաւիթ գնեաց զկալն եւ կատարեաց զհրամանն Աստուծոյ. մինչ դեռ մատուցանէր զողջակէզսն՝ էջ հուր յերկնից ի վերայ սեղանոյն եւ հաշտեցաւ Տէր[1]:

180

Այս ծերացաւ արդէն Դաւիթ եւ նուաղեալ անկաւ զօրութիւն նորա[2]: Բայց ուրախ լինէր նա յորդին իւր ի Սողոմոն զոր Տէր ինքնին ընտրեաց լինել ժառանգ թագաւորութեան նորա խաղաղութեամբ, եւ շինել տաճար Տեառն[3]. յայն սակս եւ Դաւիթ երդմամբ հաստատեաց Բերսաբեայ մօրն Սողոմոնի զթագաւորութիւնն[4], եւ յանձն արար Նաթանայ մարգարէի կրթել, եւ Նաթանայ անուանեալ էր զՍողոմոն՝ սիրելի Տեառն (Յեդեդի)[5]:

Բայց Ադոնիա երիցագոյն յորդւոցն Դաւթի ծնեալ յԱգգիթայ՝ ակն եդեալ էր թագաւորութեանն: Արար նա իւր ըստ օրինակին Աբեսողոմայ որում նման էր գեղեցկութեամբն՝ երիվարս եւ կառս եւ անձնապահս: Եւ չթագոյց ինչ զխորհուրդս իւր. եւ հայրն նորա ծերութեանն անփոյթ իմն առնէր: Եւ ոչ միայն զՅովաբ սպարապետ եւ զԱբիաթար քահանայապետ արկ յինքն, այլ եւ զեղբարսն իւր եւ զմեծ մասն արանց աւագաց: Հրաւիրեաց զնոսա միահամուռ ի կոչունս ողջակիզաց, բայց զՍադովկ քահանայապետ, զՆաթան մարգարէ եւ զԲանեա զօրավար (եւ զանուանեալն Սողոմոն) ոչ կոչեաց. քանզի չէին նոքա ընդ նմա ի բանի:

Այլ Նաթան իսկ եւ իսկ ազդ արար թագաւորին ի ձեռն Բերսաբեայ՝ զիրսն զոր Ադոնիա գործեաց, եւ ապա հաստատեաց զբանս Բերսաբեայ: Վասն այնորիկ միւանգամ կրկնեաց Դաւիթ զերդումն իւր թէ Սողոմոն նստցէ յաթոռ նորա. ետ կոչել վաղվաղակի զՍադովկ եւ զԲանեա, եւ հրաման ետ նոցա եւ Նաթանայ նստուցանել վաղվաղակի զՍողոմոն ի վերայ ջորւոյ թագաւորին եւ հանդերձ անձնապահօք տանել յաղբերսն Գեհոնի, անդ օծանել զնա եւ գոչել թէ կեցցէ արքայ: Եւ եղեւ որպէս Դաւիթ կամեցաւ, եւ աղաղակեաց ամենայն ժողովուրդն՝ կեցցէ արքայ Սողոմոն:

1 Բ. Թագ. ԻԴ. 10...: Ա. Մնաց. ԻԱ. 7...:
2 Գ. Թագ. Ա. — 4:
3 Ա. Մնաց. ԻԲ. 9, 10:
4 Գ. Թագ. Ա. 16, 17:
5 Բ. Թագ. ԺԲ. 24, 25:

Իբրեւ տայր եղեւ Եղիսէից եւ կոչեցաւ նորա զերկրայն եղե-լոյ՝ զաւէրի հաւատն եւ ցրուեցան ի մեծամեծաց: Իսկ Եղիսէի ոսկերաց ի գերեզմանի, որ էր [illegible] [illegible] յանկարծակի յարուցանէր: Խոստա-ցաւ նմա Յովասու ներել նմա եթէ կացցէ [illegible] եւ յաղթա-թեանց. յայնժամ [illegible] Եղիսէի [illegible] Ա-ղամեայ եւ [illegible] ի [illegible] իւր[1]:

181

Այսպէս արքայ Ոզիա ժողովեալ մեծ որդւոց խաղաղ եւ զինուո-րաց ցեղիցն եւ իւրաքանչիւր տոհմից, երկոտասան զօրաւորաց, հազարապետաց եւ հարիւրապետաց, որոնց քաջաց ի զօրուէն, եւ այլոց ասպարաց եւ գործակալաց տանն արքունի եւ թագաւո-րութեանն: Իսկ եւ ամենեքին ի մի վայր եկեալ կացին՝ ամբարձ զանձն Ոզիա եւ խօսեցաւ ընդ նոսա. նախ յայտ արար նոցա թէ որպէս ի մեծի կայր նոցա եւ պատրաստեալ են եւս էր նորա նիւթ՝ չնեղել տանն Տեառն, եւ թէ Տեառն իսկ յայտնեալ է նմա թէ ոչ նա այլ Յովաթամ զոր Տէրն ընտրեաց իւր որդի եւ կանգնեաց հայր լինել նոցա, շինեսցէ զտունն զայն: Այսպէս խրատեաց Ոզիա զզինուորս ժողովեալսն քննել զհրամանս Աստուծոյ եւ պահել, զի բարի լինիցի նոցա. ապա դարձեալ առ Յովաթամ ասէ. Դու որդի Յովաթամ, որդի իմ, ծանիր զԱստուած հարցն քոց, եւ ծա-ռայեա նմա կատարեալ սրտիւ եւ մտօք կամաց քոց. զի եթէ զամենայն սիրտս քննէ Տէր, եւ զամենայն խորհուրդս ճանաչէ. եթէ խնդրեսցես զնա՝ գտցես քեզ. եւ եթէ թողցես զնա՝ լքցէ զքեզ իսպառ»:

Խրատեաց, քաջալերեաց Ոզիա զՅովաթամ արկանել ձեռն ի շինուած տաճարին, եւ նմա աստուածադիր իւր զոր խելքն յանձ-նեալ էր, եւ եցոյց նմա զթերեւս ակեաց եւ արծաթոց եւ այլոց ազնուագոյն եւ անտրադագոյն քարեղէն նիւթոց զոր պատրաստ-եալ էր ի յօրինուած տաճարին: Ի նոյնս յաւելեաց եւ ոչ սակաւ կանոնական տուրս եւ ընծայս Իսրայելացւոց. եւ ուրախ լինէին՝ քանզի կամաւ եւ յօժարութեամբ տային Տեառն: — Զաւա-ճանեալ եւ Ոզիա եւ խօսեցաւ առաջի բազմութեանն աղօթս լինել որհնութեան եւ գոհութեան զերեզմանի[2]: Այսպէս երկիր պագին ամենեքին Տեառն եւ յաւուրն երկրորդի հազարք եւ բիւրք զոհ-կերպաց մատուցին: Իսկ Յովաթամ եւ Ազարիայ միաբանեալ հրապա-րակաւ օծան, մին ի թագաւորութիւն եւ միւսն ի քահանայա-պետութիւն: Եւ Յովաթամ էր այնուհետեւ թագաւոր փոխանակ հօր իւրոյ Ոզիայի, եւ ամենայն Իսրայէլ հնազանդ էր նմա[3]:

1 Դ. Թագ. Ա: 2 Ա. Մնաց. ԻԹ. 10—19: 3 Ա. Մնաց. ԻԹ, ԻԸ, ԻԹ:

182

Իսկ և մերձեցաւ ժամ մահուանն Դաւթի՝ կոչեաց զորդի իւր զՍողոմոն և ասէ ցնա. Ես երթամ զճանապարհ ամենայն երկրի. և դու զօրասջիր և եղիջիր յայր և պահեսջիր զպահպանութիւն Տեառն Աստուծոյ քո, գնալ ի ճանապարհս նորա... զի ի միտ առնուցուս զոր առնիցես։ Յիշեցոյց նմա և զխոստումն Աստուծոյ թէ կացցէ զաւակ նորա յաթոռ թագաւորութեան՝ եթէ գնասցէ հաւատարմութեամբ ի ճանապարհսն Աստուծոյ. ապա ննջեաց Դաւիթ ընդ հարս իւր (ամաց 70ից), թագաւորեալ ամս 40, և թաղեցաւ ի քաղաքին Դաւթի[1]։ Նա որ ի թագաւորաց այսպիսի յիշատակ եթող ի սիրտ ժողովրդեան իւրոյ. ժամանակ թագաւորութեան նորա է ժամանակ մեծութեան և առհասարակին պարծանաց Իսրայէլացւոցն. Զարմանալի արդեօք զհնգերորդն ամբողջութիւն աղքին. Յաղագս միաբանելոյ զնորին բաժանեալսն և մերժեալ պատերազմասէր յաղթութեամբ, բայց զպատերազմս նոցա կարգի խորական ինքնակալին բարգաւաճ. Իսկ Դաւիթ ապա զիւրայսն այնպէս երեւելի և նշանաւոր, և այլ հիմն խաղաղական թագաւորութեան որդւոյ իւրոյ ի ձեռն յաղթութեանց իւրոց և աշխարհակալութեանց և աստուածադատութեան։ — Նա միացոյց Յուդա և Իսրայէլ՝ յաղթեաց և յանձնեաց Յորդանանու, այլ և Մովաբ և Ամոն, Ամաղէկ և Փղշտացիքն հնազանդեցան նմա. ունէր նա զօրս պատրաստ ի հին և ի մեծամասնէն Դաւիթեանց. Ասորիք հարկատու էին նորա և Եդոմ հնազանդեալ նմա։ Նմա եւս ի կատարումն խոստումն Աստուծոյ՝ թէ զաւակ նորա ժառանգեսցէ ի գետոյն Եգիպտոսի մինչև ցգետն Եփրատ[2]։

Իսկ իւրն բուն սեպհական մեծութիւնն հաստատեալ կայր ի հնազանդութեան նորա առ Աստուած և գնալոյ նորա միշտ առաջի Աստուծոյ. մեծ անկումն նորա՝ յետ զղջմանն նորա խոնարհութիւն մեծ գործեաց ի նմա և ջերմեռանդն սէր. ապա թէ ոչ յարմար վերայ հաստատեալ կայր արդեօք այն հաստատութեան հաւատարմութիւն Դաւթի՝ որ այնպէս հոգւով ճշմարիտ ապաշխարութեան համբերէր այնչափ լլկանաց որ ի վերայ նորա հասին։

Ընդդէմ առաջնորդ նորա զօրութիւն ջերմեռանդն սիրոյն ցուցանեն և զմեծարեալ հաստատն և զխոստաձութիւն. ցուցանեն նոքա թէ որպէս հայէր ի հեռաւորանն ի հանդերձեալ ժամանակսն, ոչ միայն ի փրկութիւն անդր որ լինելոց էր համօրէն աշխարհի՝ այլ և ի յաւիտենական անմահութիւն իւր ի հանդերձեալ աշխարհին։

Դաւիթ չափ և օրինակ էր աստուածպետական թագաւորի. այնպիսի իմն դիպօք եղ ի թագաւորութիւն զի կրթեցաւ իմն և

1 Գ. Թագ. Բ. — 11։ Ա. Մնաց. ԻԹ. 26 — 30։ 2 Ծնն. ԺԵ. 18։

վարժեցաւ՝ մինչ զանձն կամաւ առաքինութեան արկանէր ընդ հրամա-
նօք ամենաթագաւորին Աստուծոյ, եւ ի ժամանակի թագաւորու-
թեանն նորա յօրինեալ կարգեցաւ աղերս եւ համեմատութիւն
աշխարհական իշխանութեան ընդ աստուածեղէն իշխանութեանն՝
այնպէս որպէս Աստուած կամէր։ Մեծ էր նա իբրեւ դիւցազն,
մեծ՝ իբրեւ պաշտէր սուրբ, մեծ՝ իբրեւ մարգարէ ընտանորեալ
յԱստուծոյ։ Էր նա «այր ըստ սրտին Աստուծոյ»[1]։

Գ. Սողոմոն. (1012—978)։

183

Առ Սողոմոն զիշխանութիւն թագաւորութեանն յարժամ 18 ամաց էր (1012) այլ ոչ առանց հեղլոյ արեան։ Երիցագոյն եղբայր նորա Ադոնիա չկամէր զզօրսն մտանել ընդ նախախնամեալ եղբօր նա քան զնա, եւ մխեցուցանել յայտ եղեւ խորհուրդ ցանկութեան թագաւորութեանն՝ յարժամ խնդրեաց ի ձեռն Բեթսաբեայ կնո-թեան զկոյսն Աբիսակ Սունամացի որ դարմանէր զհայրն նորա։ Ի միտ առ Սողոմոն թէ այսու թագաւորութեան ցանկայ հասանել, նախն իւր եւս վճիռ մահու ի վերայ եղբօր իւրոյ։

Ընդ նախին կարծանեցան եւ գլխաւորք յանցանէ որ յարեալ էին յԱդոնիա։ Աբիաթար քահանայապետ որդի Աքիմելեքայ որ առ թագաւորութեամբն Դաւթի պատուական քահանայապետու-թեանն արարեալ էր զՍաղոմի, հալէ հալ թէ ի մահուանէ ապ-րեցաւ վասն նախկին պաշտամանցն իւրոյ, բայց ի պատուոյն ըն-կեցաւ եւ առաքեցաւ ի տուն իւր, եւ այնպէս ամենեւին իսկ մեր-ժեցաւ տոհմն Հեղեայ ի քահանայապետութենէ, որպէս էին յուցեալ մարգարէութեամբ[2]։ Յովաբ բայց յարատեւութեննէ պատուհասաւոր էր եւ երկուց սպանութեանց՝ Աբեններեայ եւ Ամասայեայ. զոր փախուցեալ նա ի սեղանն քահանէ ոչ ապրեցաւ ի մահուանէ։

Իսկ տան հայհոյչն Սեմեայ սահմանեցաւ Երուսաղէմ ի բնա-կութիւն՝ պատուհասեալ մահ եթէ անցանիցէ ընդ հեղեղատն Կեդ-րոնի։ Իսկ յետ երից ամաց ի վերայ անցանելոյ պնդեցաւ նա զհետ ծառայիցն փախուցելոց եւ դարձոյց զնոսա յետս։ Իբրեւ գիտաց Սողոմոն՝ եա վճիռ մահու ի վերայ նորա։ — Ինքն իսկ Դաւիթ ի մեռանելն իւրում պատուիրեալ էր Սողոմոնի չթողուլ անպա-տիժ զեղեռնսն Յովաբայ եւ Սեմեայ[3]։ Զհրամանաւն գայթակղի հան ի գլուխ Բանեա գլուխ անձնապահացն, որ այնու հետեւ կացուցա-նապարապետս փոխանակ Յովաբու[4]։

1 Մեղաւ. Իէ. — 13. Գործ. ԺԳ. 22, 23։
2 Ա. Թագ. Գ. 14.
3 Գ. Թագ. Բ. 5, 6, 8, 9.
4 Գ. Թագ. Բ. 12 . . .

184

Որպէս հաստատեցաւ Սողոմոն յաթոռ իւրում: Սիրեաց նա զՏէր եւ երթայր ի ճանապարհս հօր իւրոյ Դաւթի: Եւ նա յաւուր միում ընդ իշխանաց, ընդ զօրավարաց եւ ընդ ծերոցն Իսրայելի ի բարձրաւանդակն Գաբաւոնի, ուր էր խորանն վկայութեան Մովսիսի եւ սեղանն ողջակիզաց (քանզի տապանակն յԵրուսաղէմ էր ի Նոր վրանի). անդ մատուցանէր հազար ողջակէզս:

Եւ երեւեցաւ Տէր նմա անդ յանուրջս եւ ասէ. «Խնդրեա յինէն զոր տաց քեզ»: Խնդրեաց Սողոմոն սիրտ հլութեան, իմաստութիւն եւ հանճար: Եւ ասէր Տէր ցնա. «Փոխանակ զի խնդրեցեր յինէն զբանդ զայդ, եւ ոչ խնդրեցեր քեզ աւուրս բազումս, եւ ոչ խնդրեցեր քեզ մեծութիւն, եւ ոչ խնդրեցեր զանձինս թշնամեաց քոց. այլ խնդրեցեր դու քեզ խելամուտ լինել լսելոյ զիրաւունս, ահա արարի ըստ բանից քոց. ահա ետու քեզ սիրտ իմաստուն եւ հանճարեղ. իբրեւ զքեզ ոչ ոք եղեւ յառաջ քան զքեզ, եւ յետ քո ոչ ոք յարիցէ նմանող քեզ: Եւ զոր ոչ եւս խնդրեցեր՝ ետու քեզ, զմեծութիւն եւ զփառս, որպէս ոչ ոք եղեւ նման քեզ ի թագաւորս զամենայն աւուրս քո. եւ եթէ գնասցես ի ճանապարհս իմ... որպէս եւ գնաց Դաւիթ հայր քո, բազմացուցից եւ զաւուրս քո»:

Նաեւ եւ իսկ եցոյց Սողոմոն զչափ առաւելութեան աստուածատուր իմաստութեանն: — Կանայք երկու որ ի միում տան բնակեալ էին՝ եկին առաջի նորա առեալ մանուկ մի առընթերաց վարել առաջի նորա դատ: Երկոքին ծնեալ էին մանկունս նորոգ. մին ասէր թէ մեւս կին զիւր մանուկն ի քնոյն ժամանակի ի վերայ անկեալ հեղձոյց, եւ բեր եդ փոխանակ կենդանի որդւոյ նորա զոր տարաւ: Իսկ մեւսն պնդէր թէ իւրն է մայր որդւոյն կենդանւոյ: Եւ ոչ ոք ի նոցանէ կամէր զիջանել: Հրաման ետ թագաւորն հատանել ընդ մէջ զմանուկն եւ տալ իւրաքանչիւր զկէս նորա: Յայնժամ գոչեաց մայր մանկանն եւ ասէ. «Ո՛չ տէր՝ տուք նմա զմանուկն կենդանի՝ եւ մի սպանանէք զնա»: Իսկ մեւսն կամէր զի բաժանեսցի. բայց Սողոմոն հրաման ետ այնմ տալ զմանուկն՝ յորում մայրութեան գութ եւ սիրտ երեւեցաւ: Եւ զարմացաւ ամենայն Իսրայել ընդ իմաստութիւն Աստուծոյ որ ի նմա էր[1]:

185

Իմաստութիւնն զոր ետ Աստուած Սողոմոնի՝ անցանէր զանցանէր զիմաստութեամբ ամենայն արեւելեայց, համօրէն Եգիպտացւոց եւ առհասարակ իսկ ամենայն արանց եւ ազգաց որ երեւ-

1 Գ. Թագ. Գ: Ա. Մնաց. Ա. — 13:

ելին էին յայնժամ իմաստութեամբ։ Խօսեցաւ նա 3000 առակս եւ օրհնութիւնս 1005 (ըստ Եւթանասնից՝ 5000)․ տեղեակ էր նա ուսման բնութեան եւ պատմութեան ամենայն ծառամբք եւ բաժանմամբք։ Զգեղեցիկ բարոյականն տեղեկութեանց նորա վկայեն գիրք Առակաց եւ Ժողովողի եւ Զգօնութեանն, եւ զբարձրական արուեստ պոետութեան նորա ցուցանէ Երգ երգոցն։ Գային առ նա յամենայն ազգաց դրդեալք ի համբաւոյ իմաստութեան նորա տեսանել եւ լսել ի նմանէ[1]։ Շքեղ իմն եւ փառաւոր էր մանաւանդ գալուստ տիկնոջն Սաբայ (Արջանիկն Արաբիայ, ըստ ոմանց՝ ի Մերովէ)․ եկն նա փորձել զիմաստութիւն նորա դժուարին խնդրովք կամ առակօք ըստ սովորութեան հնոց Ասիացւոց[2]․ եւ առաւել զոհեալ տիկնոջն քան զայն զոր լուաւ՝ զարմացաւ ընդ շինուածս Սողոմոնի եւ ընդ ամենայն յօրինուածութիւն նորա, եւ եթող պարգեւս մեծամեծս[3]։ Թագաւորէր Սողոմոն ի խոր խաղաղութեան՝ ոչ միայն ի վերայ համօրէն Իսրայելի, այլ եւ ի վերայ նահանգացն Եփրատ գետոյ մինչեւ ցսահմանակողմն Եգիպտոսի՝ զոր հնազանդեաց ընդ հարկաւ Դաւիթ։ Եւ Եդոմ եւս էր հնազանդ նմա։ Երկոտասան իշխանք վերակացու էին ստացանոյն արքունի եւ լնէին խնամակալել համօրէն արքունեաց նորա փոխանակաւ ամիս յամսոյ[4]։

Արար Սողոմոն բարեկամութիւն ընդ Թագաւորին Եգիպտացւոց առեալ զդուստր նորա իւր կնութեան[5], եւ պաշտպանական զքաղաքն Գազեր[6]։ Նորոգեաց զդաշնաւորութիւն հօր իւրոյ ընդ Քիրամայ արքայի Տիւրացւոց, եւ շնորհեաց նմա Քիրամ հարկանել եղեւնափայտս ի Լիբանանէ վասն շինուածոց իւրոց, եւ ետ նմա գործաւորս։ Եւ ինքն Սողոմոն կացոյց արս 150,000 կրել զփայտն եւ տաշել զքարինսն[7]։

186

Յետ պատրաստութեանցն լինէր սկիզբն շինուածոյ տաճարին ի վերայ լերինն Մորիայ յամի 480երորդի յետ ելիցն յԵգիպտոսէ․ ի չորրորդ ամի թագաւորութեանն Սողոմոնի, եւ յետ եւթն ամաց կատարեցաւ շինուածն (1007—1000)։ Էր այն շինուած ինչ 60 կանգուն (գիրկ) յերկայնութիւն, 20 կանգուն ի լայնութիւն, եւ 30՝ ի բարձրութիւն, կազմեալ ի տաշածոյ քարանց․ զերեքումբք կողմամբքն էին պահք եռեքձեղուանեայք, ի սրահին որ յարեւելից կայր՝ էր դուռն մտանելոյ ի գաւիթ անդր։

1 Գ․ Թագ․ Դ․ 29—34։

2 Այսպէս եւ Քիրամ արքայ Տիւրացւոց (ըստ Դիոսի եւ Մենանդրեայ առ Եւսեբ․ Քրոն․ Ա․ Տամ․ էջ 175, 179) առաքէր առակս կամ առեղծուածս առ Սողոմոն՝ որպէս եւ սա առ նա։

3 Գ․ Թագ․ Ժ։ Բ․ Մնաց․ Թ։

4 Գ․ Թագ․ Դ։

5 Դ․ Թագ․ Գ․ 1։

6 Դ․ Թագ․ Թ․ 16։

7 Գ․ Թագ․ Ե։ Բ․ Մնաց․ Բ։

Ներքին կողմն տաճարին ամենեւին յեղեւնափայտից ծեփեալ ոսկւով եւ զարդելոց ճարտարագործ պատուեառիւ՝ բաժանեալ էր ի Սրբութիւն եւ ի Սրբութիւն սրբոց եւ դրամբ անջրպետեալ ի միմեանց։ Իսկ ներքին յօրինուածութիւնն էր յօրինուածութիւն խորանին վկայութեան։ Ամենայն համօրէն շինուածն պատեալ էր յերից կողմանց որմով ի տաշածոյ քարանց, իսկ ի հիւսիսոյ կողմանէ փանդակապատ յեղեւնափայտից։ Ընդ կայքն երկու սիւնք պղնձիք ճարտարապարծք, մեծ ատաղձն լուանալոյ, ծովն պղնձի եւ սեղանն ողջակիզաց։ Ի յառաջակողմն անջրպետութեան տաճարին կայր սեղանն ոսկի, 10 սեղանք ոսկիք, 100 տաշտք ոսկիք, 10 աշտանակք ոսկիք։ Եւ այլ եւս ամենայն սպասք եւ կահք յոսկւոյ էին[1]։ Մեծաշուք փառաւորութիւն սողոմոնեան տաճարին այնու յայտ առնի՝ զի երկրորդ տաճարն որ յետ կործանմանն նորա շինեցաւ՝ որպէս պատմի, չկարէր մնանել ի համեմատութիւն ընդ սողոմոնեան տաճարին[2], ուր ամենայն իսկ պատմութիւնք հնոց ժամանակաց եւ զերկրորդ եւս տաճարն հրաշակերտ զարմանալիս պատուեառի եւ փառաւորութեան եւ մեծութեան համբաւին։

187

Իբրեւ եւ շինուած տաճարին ի գլուխ՝ ժողովեաց արքայ Սողոմոն զամենայն իշխանս եւ զծերս Իսրայէլի յԵրուսաղէմ՝ ի ժամանակի տօնից տաղաւարահարաց։ Բարձին քահանայքն զտապանակն ուխտի, քահանայք եւ ղեւտացիք տանէին զխորանն վկայութեան եւ զսպասն Սրբութեան. առաջի երթայր թագաւորն հանդերձ համօրէն բազմութեամբն Իսրայէլի, եւ մատուցանէին անհամար ողջակէզս։ Եդաւ տապանակն ի Սրբութեան սրբութեանցն ի ներքոյ թեւոց քերովբէիցն՝ զոր առեալ էր յօրինել Սողոմոն։ Իբրեւ եղին քահանայքն զտապանակն՝ եւ դասք երգեցկացն հանդերձ նուագարանօք երգել սկսան թէ "Օրհնեցէք զՏէր զի յաւիտեան է ողորմ նորա", ելից յայնժամ ամպ մի՝ փառք Տեառն, զտունն Աստուծոյ։ Եւ Սողոմոն բարբառեալ ասէր. "Տէր ասաց հովանի լինել մեգով. շինելով շինեցի քեզ տուն բնակութեան, հաստատութիւն աթոռոյ քում յաւիտեանս"։ Եւ դարձաւ արքայ եւ օրհնեաց զամենայն ժողովուրդն Իսրայէլի որ կայր ի դաւթի անդ։

Ապա եկն առաջի սեղանոյ Տեառն ի վերայ պղնձի բեմին եւ անկեալ ի ծունր՝ եկաց յաղօթս վասն սրբութեան նաւակատեաց տաճարին։ Գոհացաւ զԱստուծոյ վասն զի ելից զխոստմունսն, եւ աղաչեաց զի լուիցէ Տէր աղօթից ժողովրդեան որ կայցեն նմա յաղօթս ի տաճարին։ — Իբրեւ աղօթքն ի գլուխ ելին՝ օրհնեաց

1 Գ. Թագ. Զ, Է. 12 . . . : Բ. Մնաց. Գ, Դ։ 2 Անգէ. Բ. 4։

միւսանգամ զժողովուրդն։ Նաեւ անդէն ի կատարած աղօթիցն էջ հուր յերկնից եւ մաշեաց զողջակէզսն, եւ փառք Տեառն լցին զտաճարն։ Յայնժամ անկան ի ծունր որդիքն Իսրայէլի ի վերայ երեսաց իւրեանց (քանզի ցայժմ յատն կային), երկիր պագին եւ գոհացան զԱստուծոյ։ Նաեւ զենան 22,000 եզինս եւ 120,000 ոչխարս յողջակէզ, եւ ձգեցան նաւակատիքն յաւուրս եւթն, եւ յետ այնորիկ կատարեցաւ եւթնօրեայ տօն տաղաւարահարացն. յութերորդում (ի 15երորդում) աւուր տօնին այնորիկ արձակեաց Սողոմոն զժողովուրդն։ Նաեւ մեկնեցան նոքա օրհնելով զԹագաւորն ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ յիւրաքանչիւր տեղիս[1]։

188

Բաց ի տաճարէ անտի կազմեաց Սողոմոն իւր ապարանս ի տաշածոյ քարանց՝ շքեղ եւ հոյակապ, որ յերեքտասան ամս ել ի գլուխ։ Երեք գլխաւոր մասունք էին շինուածոյն. ի միումն էր բնակութիւն նորա հանդերձ ատենիւն եւ սրահիւ, ուր նստէր Սողոմոն ի գահոյս իւր. երկրորդն բնակութիւն կնոջն եգիպտացւոյ, եւ երրորդն անուանեալ տուն անտառին Լիբանանու, քանզի ամենեւին յեղեւնափայտից շինեալ էր, եւ թուի թէ էր տուն զանձու մեծագին զինուց եւ անօթոց[2]։

Իբրեւ այսպէս կատարեցան մեծամեծք ի շինուածոցն Սողոմոնի, ապա երեւեցաւ Տէր երկրորդ անգամ Սողոմոնի եւ ասէ. “Լուայ ձայնի աղօթից քոց եւ պաղատանաց զոր պաղատեցար առաջի իմ, արարի քեզ ըստ ամենայն աղօթից քոց. սրբեցի զտունդ զոր շինեցեր դնել զանուն իմ անդ յաւիտեան. եւ եղիցին աչք իմ եւ սիրտ իմ անդ զամենայն աւուրս„։ Այսպէս կրկնեաց Աստուած Սողոմոնի զխոստմունս իւր, բայց յաւելեալ սպառնալիս զգուշութեան ասէ. “Այլ թէ դառնալով դառնայցէք դուք եւ որդիք ձեր յինէն ... եւ երթայցէք եւ ծառայիցէք աստուածոց օտարաց եւ երկիր պագանիցէք նոցա, բարձից զԻսրայէլ յերկրէն զոր ետու նոցա, եւ զտունդ զայդ զոր սրբեցի անուան իմոյ՝ ընկեցից յերեսաց իմոց. եւ եղիցի Իսրայէլ յառակութիւն եւ ի խօսս ընդ ամենայն ժողովուրդս„[3]։

Յետ կատարելոյ Սողոմոնի զտաճարն եւ զապարանսն արքունի՝ ած պարիսպ շուրջ զԵրուսաղեմաւ եւ զայլովք քաղաքօք, եւ շինեաց մահարձանս եւ ամուրս կամ թէ հան զշինուած նոցա ի գլուխ. եւ յանձնեաց մթերեաց համբարս ցորենոյ վասն ժամանակաց սովու։ Շինեաց նա քաղաքս բազումս յորս էին եւ Պաղմիրա (Տադմոր, Թեդմոր) եւ Բաղաաթ (Հեղիոպոլիս, Արեգ քաղաք)

1 Գ. Թագ. Ը։ Բ. Մնաց. Ե, Զ, Է. — 10։

2 Գ. Թագ. Է. — 12։

3 Գ. Թագ. Թ. — 9։ Բ. Մնաց. Է. 11...։

յանապատի Ասորւոց, որոյ եւ աւերակքն նշանաւոր են ցայսօր։ (Զայս արար Թերեւս վասն հաճոյ ինչ գործելոյ Քիրամայ արքայի Տիւրացւոց, որ այնպէս օգնականն եղեւ նմա ի շինուած տաճարին եւ ապարանիցն։) Սոքիմբք արար յառաջադիմութիւն վաճառականութեան, այլ առաւել առնէր շահ վաճառականութեան շինելով տորմիղ նաւաց ի Գասիոնգաբեր եւ յԱյիլաթ յԵդոմայեցւոց աշխարհին, եւ առնէին նաւքն ընդ նաւացն Փիւնիկեցւոց մեծամեծ ճանապարհս եւ ածէին զգանձս կողմանց հեռաւորաց։

Այլ ոչ նոքօք միայն այլ եւ ի հարկաց ազգաց ազգաց հնազանդելոց եւ յերեւելի պատարագաց եւ ի տուրս եւ ի հարկս (որ յետոյ ծանրացան) աճեաց եւ մեծացաւ զօրութիւնն եւ փառաւորութիւն եւ մեծութիւնն Սողոմոնի։ Ի պահպանութիւն զգուշութեան խաղաղութեանն պահէր զօրս ոչ սակաւ բազմութեամբ, եւ բաժանեաց զնոսա յամուր ամուր քաղաքս, եւ մեծ մասն նոցա յարանց Իսրայելացւոց էր[1]։

189

Այսպէս ի գլուխ բարձրութեանն փառաւորութեան եւ պարծանաց հասեալ կայր Սողոմոն. զարմանալի եւ սքանչելի էր նա ժամանակակցաց իւրոց՝ իմաստուն եւ շահաւէտ կարգօք եւ յօրինուածութեամբք տէրութեան իւրոյ, առաջնորդութեամբ իւրով եւ մեծամեծ իրօք զոր սկսաւ եւ եհան ի գլուխ։ Չէ մարթ կասկածել ինչ թէ արդեւք ի բարութեան եւ ի խաղաղութեան լեալ իցէ Իսրայէլ. քանզի յայտ առնեն գիրք եւ ասեն. “Դու Իսրայէլ եւ Յուդա բազում էր իբրեւ զաւազ առ եզր ծովու բազմութեամբ. ուտէին եւ ըմպէին եւ ուրախ լինէին ... եւ բնակեալ էր իւրաքանչիւր ոք վստահութեամբ ընդ որթով եւ ընդ թզենեաւ իւրով ... զամենայն աւուրս Սողոմոնի։ — Իսկ յորդւոցն Իսրայելի ոչ ետ Սողոմոն ի հանդերձաւորութիւն, զի նոքա արք պատերազմողք էին„[2]։ Այս ուրեմն ի բարութեան, ի խաղաղութեան եւ յազատութեան էին, այն՝ որում ցանկան եւ ջանան հասանել ամենայն ազգք, եւ վասն որոց գրգռին այնչափ խռովութիւնք։

Բայց սակայն անդէն ի վերայ Սողոմոնի եւ Իսրայելացւոցն յայտ եղեւ թէ երջանկութիւն մարդոյ եւ համօրէն իսկ ազգաց ոչ ի բարութեանց անտի միայն է։ Զեղխութիւն որ վաճառականութեամբքն ծնաւ եւ հաղորդութիւն կցորդութեան ընդ օտարս եւ կռապաշտ ազգացն՝ մեղս եւ եղծումն կրօնիցն եւ բարուց Իսրայելացւոցն գործեաց, որ ի բնէ իսկ գետնաքարշք եւ երկրանախանձք էին, եւ մանաւանդ վնասեցաւ ինքն թագաւորն։

1 Գ. Թագ. Թ. 10... Ժ. 14...։ Բ. Մնաց. Ը, Թ. 18...։
2 Գ. Թագ. Դ. 20, 25. Թ. 22։

Ահագին անկումն Սողոմոնի ի վերջին ամս կենաց իւրոց թուի թէ ի խոտորելոյ նորա բազում անգամ յօրինացն՝ եղեւ։ Արար նա բազում երիվարս եւ հեծեալս եւ առնոյր իսկ զնոսա գնոց յԵգիպտոսէ. կուտեաց նա գանձս մեծամեծս եւ ամբարձ զանձն իւր անչափ փառաւորութեամբն եւ փափկակեաց բարեկեցիկ կենօք ի վերոյ քան զայլ մարդիկ. բայց այն ամենայն հակառակ էր յայտնական հրամանացն որ վասն առն թագաւորի գրեալ կայր յօրէնսն[1]։

Այլ որ չար քան զայն էր՝ կամէր իմն անցուցանել եւ կանանցաւն զայլ ամենայն թագաւորօք՝ արարեալ իւր 700 տիկնայս եւ 300 հարճս, հակառակ յայտնի իսկ հրամանաց չառնելոյ կանայս բազումս[2]։ Եւ երբեւս բազումք ի նոցանէ ի կանանց Քանանացւոց էին ընդ որոց արգելեալ էր հաղորդութիւնն՝ զի մի զեղծուցեալ ածիցեն ի կռապաշտութիւն[3]։ Այսպէս խնդրեաց եւ սիրեաց նա զկանանս, եւ ի նմին կորեաւ։

Զի որ երբեմն այնպէս իմաստուն եւ հանճարեղ թագաւոր էր, եւ որ առաւել քան զամենայն իսրայելացի՝ զանհամեմատութիւն եւ զզարշութիւն կռապաշտութեանն գիտէր, եւ զանմիտ ամպարշտութեանն այնորիկ յօրինեալ էր ճարտար զնկարագիրն[4], զեղծաւ մոլորեցաւ ի ձեռն կանանց իւրոց կռապաշտաց, ի բաց եկաց ի Տեառնէ, եւ շինեաց նա մեհեան եւ բագին գրեթէ ամենայն աստուածոց օտարաց, յորս խունկք եւ պատարագք մատչէին նոցա։ Նա եւ ի լերինն ձիթենեաց շինեցաւ մեհեան Մողոքայ։ Բայց անդէն ի նմին ժամանակի եւ զճշմարիտ Աստուածն Իսրայելի պաշտէր[5], այլ ոչ եթէ այն Աստուած միայն էր այնուհետեւ յիսրայելի, այլ եւ բազում եւս աստուածք առ նմին պաշտօն առնուին։

Բայց բարկացեալ էր Տէր Սողոմոնի՝ զի դարձոյց զսիրտ իւր յԱստուծոյն Իսրայելի։ Եւ խօսեցաւ նա ընդ նմա եւ ասէ. "Փոխանակ զի եղեւ այդ ընդ քեզ, եւ ոչ պահեցեր զհրամանս իմ եւ զպատուիրանս զոր պատուիրեցի քեզ, պատառելով պատառեցից զթագաւորութիւնդ ի ձեռանէ քումէ, եւ տաց զդա ծառայի քում. բայց ի քո աւուրս ոչ արարից զայն վասն Դաւթի հօր քո, այլ ի ձեռանէ որդւոյ քո առից զդա։ Սակայն... զաւազան մի տաց որդւոյ քում վասն Դաւթի ծառայի իմոյ, եւ վասն Երուսաղէմ քաղաքի զոր ընտրեցի"[6]։ Եւ քանզի Երուսաղէմ ի վերայ սահմանացն Յուդայ ի ցեղէն Բենիամենի կայ, առա երկոքին ցեղքն մի ցեղ համարին, որպէս ելք իրացն ցուցանեն։

1 Երկր. օր. ԺԷ. 16, 17, 20։
2 Երկր. օր. ԺԷ. 17։
3 Երկր. օր. Է. 3, 4։
4 Իմաստ. ԺԴ — ԺԵ։
5 Տես Բ. Մնաց. Ը. 12, 13։
6 Գ. Թագ. ԺԱ. — 13։

190

Ծառայն Սողոմոնի զոր աստուածեղէն հրամանն յիշէ, եւ որում սահմանեալ էր Աստուծոյ զիշխանութիւն տասն ցեղիցն՝ Յերոբովամ էր ի ցեղէն Եփրեմի։ Վասն յաջողակութեան եւ ժրութեան կացուցեալ էր զնա արքայի ի վերակացութիւն կրկին ցեղին Յովսեփու։ Իբրեւ պատահեաց նմա երբեմն ի դաշտի Աքիա մարգարէ Սիղոնացի, պատառեաց զվերարկու իւր յերկոտասան կտորս եւ ասէ ցՅերոբովամ. Առ զտասն կտորսն քեզ զի այսպէս ասէ Տէր. "Ահա ես պատառեցից զթագաւորութիւնն ի ձեռաց Սողոմոնի, եւ տաց քեզ զտասն գաւազանսն... փոխանակ զի եթող զիս... եւ ոչ գնաց ի ճանապարհս իմ...։ Եւ դու եղիցես թագաւոր ի վերայ Իսրայելի. եւ եղիցի եթէ պահեսցես զամենայն ինչ զոր ես պատուիրեմ քեզ... որպէս արար Դաւիթ ծառայն իմ, եւ եղէց ընդ քեզ եւ շինեցից քեզ տուն հաստատարիմ, որպէս շինեցի Դաւթի։ Եւ չարչարեցից զզաւակն Դաւթի վասն այնորիկ. բայց ոչ զամենայն աւուրս" (որ զՄեսիայէ ակնարկէ)։ — Իբրեւ կասկած առ Սողոմոն զՅերոբովամայ եւ խնդրէր ունել զնա, նա եւս գնաց փախստեայ յԵգիպտոս[1]։

Նա եւ յարտաքին եւս թշնամեաց կրէր Սողոմոն հակառակութիւն ի վերջին ամս թագաւորութեան իւրոյ։ ա. Հնազանդեալ էր Յովաբու զամենայն Եդոմ ընդ իշխանութեամբ արքային Դաւթի յետ բազում ճակատելոյ արեան հանելոյ. բայց Ադադ (Ադեր) որդի վերջնոյ թագաւորին Եդոմայեցւոց տարեալ էր փախստեայ յԵգիպտոս եւ սիրելի լեալ Փարաւոնի։ Այժմ դարձանա ի հայրենի աշխարհն իւր եւ յարեաւ հակառակ Սողոմոնի։ — բ. Ռազոն երբեմն ծառայ լեալ Ադրաազարայ արքայի Սուբայ, կանգնեաց նոր թագաւորութիւն ի Դամասկոս։ Երկոքին եւս միշտ թշնամութեամբ էին ընդ արքային Սողոմոնի[2]։ Յայսմ ամենայնէ եւ այն իմն յայտ առնի թէ քաջութիւն պատերազմի նուազեալ էր յԻսրայելացւոցն՝ վասն մեղկութեանն նոցա եւ թուլութեանն։

"Մեռաւ Սողոմոն չեւ հասեալ ի 60 ամ կենաց իւրոց. եւ աւուրք զորս թագաւորեաց նա յԵրուսաղէմ ի վերայ ամենայն Իսրայելի՝ ամք քառասուն. եւ թաղեցին զնա ի քաղաքի Դաւթի հօր իւրոյ։ Եւ թագաւորեաց Ռոբովամ որդի նորա ընդ նորա"[3]։ Թէպէտ եւ զանկումն Սողոմոնի յիշեն գիրք՝ սակայն զապաշխարութենէ լուռ են, բայց դատապարտեն ոչ[4]։

Հարցն կարծիք այլ եւ այլ են։ Ոմանք կարծեն թէ ի գիրսն Ժողովողի գտանի փոփոխումն մտաց նորա[5], յորում եւ վաւա-

1 Գ. Թագ. ԺԱ. 26—40։
2 Գ. Թագ. ԺԱ. 14—25։
3 Գ. Թագ. ԺԱ. 41—43։
4 Սիրաք. ԽԷ. 14...։
5 Ժող. Ա, Բ...։

պետութիւն անմահութեան հոգւոյ յայտնապէս ընծայանայ[1]։ Յայս գտանելոյ նորա շնորհս յԱստուծոյ՝ կայ ի գեղեցիկ խոստմանն զոր ետ Աստուած Դաւթի վասն Սողոմոնի ի ձեռն Նաթանայ մարգարէի. քանզի խոստանայ զի եթէ չարիս գործիցէ՝ ոչ պատժեսցէ զնա խստագոյնս եւ մի հեռի արասցէ ի նմանէ զողորմութիւն իւր[2]։

Ընդ Դաւթաւ եւ առաւել եւս առ Սողոմոնիւ ել ի գլուխ վախճան ինչ առաջնորդութեանցն Աստուծոյ. այս ինքն առնել զԻսրայէլ ամենեւին ի բարութեան. բայց ծանր անկումն Սողոմոնի յայտ արար եւ եցոյց թէ ոչ նա՝ այլ այլ ոք բարձրագոյն քան զնա է, զորմէ աստուածեղէն պատգամքն եւ խոստմունքն խօսին։— Եկեղեցի միշտ առակ օրինակի Քրիստոսի համարեցաւ զՍողոմոն. եւ կան իսկ ինչ մարգարէութիւնք որ եւ ի նա եւ յՈրդին Աստուծոյ միանգամայն հային. որպէս առաջին բանք մարգարէութեանն Նաթանայ զոր սակաւիկ ինչ յառաջագոյն ի մէջ բերաք, առեալ են եւ ի Մեսիա[3]. եւ ՀԱ. Սաղմոսն որ զՍողոմոնէ ասացեալ է՝ յայտնի իսկ ունի մարգարէութիւնս վասն Քրիստոսի։

191

Յետ վախճանին Սողոմոնի չոգաւ Ռոբովամ որդի նորա ի Սիւքեմ, ուր էր ժողովեալ Իսրայէլ կացուցանել զնա թագաւոր։ Իսկ Յերոբովամ որ դարձեալ էր յԵգիպտոսէ, յետ լսելոյ զլուր մահուն Սողոմոնի՝ եկն ել առաջի Ռոբովամայ ընդ ծերոցն Իսրայէլի. խնդրէին ծերքն դիւրութիւն ի ծանրութենէ անհնարին հարկացն, եւ ապա յանձն առնուին հնազանդել նմա։ Ռոբովամ թողեալ զխորհուրդ խորհրդականաց հօր իւրոյ, ամբարտաւանութեամբն եւ ցասմամբ ըստ խրատու մանկտւոյն խորհրդակցաց իւրոց՝ չառ զպայմանսն յանձն, եւ խստութեամբ արար պատասխանի ծերոցն. "Ճկոյթ իմ ստուար է քան զմէջ հօր իմոյ. եւ արդ հայր իմ եդ ի վերայ ձեր անուր ծանր, եւ ես յաւելից յանուրն ձեր. հայր իմ խրատեաց զձեզ գանիւք, եւ ես խրատեցից զձեզ քորովք"։

Այսպէս եթող Տէր զՌոբովամ ի շլացութեան իւրում զի լցցին բանքն իւր։ Քանզի բարկացեալ ժողովրդեանն ասէ. "Զի՞նչ բաժին կայ մեր ընդ Դաւթի. պնդեաց ի բնակութիւնս քո Իսրայէլ. եւ արդ՝ դու արածեա զտունն Դաւթի"։ Թէպէտ եւ առաքեաց Ռոբովամ զԱդոնիրամ (զԱդուրամ) զհարկապետ իւր զի հանդարտեցուսցէ զամբոխն՝ բայց քարկոծեցաւ. եւ Ռոբովամ աճապարեաց դառնալ յԵրուսաղէմ։ Այսպէս բաժանեցաւ Իսրայէլ ի տանէն Դաւթի եւ յարեան կացին երկու թա-

1 Ժող. ԺԲ։ 2 Բ. Թագ. Է. 14, 15։ 3 Եբր. Ա. 5։

գաւորութիւնք՝ Յուդա եւ Իսրայէլ, եւ յետ այնորիկ ոչ միաբանեցին[1]:

Պատճառ իմն լինէր բաժանմանն ոչ միայն գործ անմտութեանն Ռոբովամայ՝ այլ եւ նախանձ մեծի մասին ցեղիցն զոր նախանձէին ընդ Յուդա, որպէս անդէն յապստամբութեանն Սաբեայ յայտ եղեւ[2], եւ այն նախանձ մանաւանդ զրգռեցաւ ի ձեռն Եփրեմեանցն[3]: Զայսր բաժանման զհետ եկին պատերազմունք սաէք եւ սաստիկ յոյժ ի մէջ երկուց ազգակից թագաւորութեանց, որով եւ երկոցունց բնական զօրութիւնք տկարացան հակառակ արտաքին թշնամեացն զօրացելոց, եւ որպէս ի դէպ էր՝ այնու զի թագաւորք եւ ժողովուրդք երկոցունց եւս թագաւորութեանցն երթային եւ մոռանային զԱստուած, յետոյ ուրեմն եհաս երկոցունց թագաւորութեանցն կործանումն իբրեւ լրումն աստուածեղէն դատաստանացն:

Զ

Թագաւորութիւնն Իսրայէլի եւ Յուդայ (972—720):

192

ՄԻՆՉ չեւ զերեւելի երեւելի դէպս երկոցունց թագաւորութեանցն պատմեալ՝ հայեսցուք նախ յերկոցունցն ընդարձակութիւն:

Թագաւորութիւնն Իսրայէլի կամ թագաւորութիւն տասն ցեղիցն բովանդակեալ ունէր զսահմանս ցեղիցն Ռուբինի եւ Գադայ, զերկոսին կէս ցեղուն Մանասէի. դարձեալ՝ զցեղսն Եփրեմի, Դանայ, Իսաքարայ, Զաբուղոնի, Նեփթաղիմայ եւ Ասերայ: Յարեւելից կայր առ երի անապատին Արաբիոյ, ի հարաւոյ՝ առ Բենիամինի եւ թագաւորութեանն Յուդայ, յարեւմտից՝ առ ծովուն Միջնոյ, ի հիւսիսոյ՝ առ Լիբանոս լերամբ. գլխաւոր քաղաք նորա էր յառաջագոյն Սիւքեմ, եւ Թերսա եւս, յետոյ Սամարիա. ընդարձակութեամբ մեծ էր քան զՅուդա, բայց այլովք ամենեքումբք ի վայր էր քան զնա, եւ յառաջ քան զնա կործանեցաւ:

Թագաւորութիւնն Յուդայ կայր ոչ միայն ի ցեղիցն Յուդայ եւ Բենիամինի՝ այլ եւ ի կալուածոց ցեղին Շմաւոնի, որ ի սահմանսն Յուդայ էին: Սահմանք նորա էին ի հարաւոյ՝ հեղեղատն Եգիպտոսի եւ երկիրն Եդովմայեցւոց, յարեւելից՝ ծովն Մեռեալ, յարեւմտից՝ ծովն Միջին եւ երկիրն Փղշտացւոց, ի հիւսիսոյ՝ թագաւորութիւնն Իսրայէլի: Քաղաք գլխաւոր էր Երուսաղէմ, կայան ճշմարիտ պաշտամանն Աստուծոյ: Ընտրութիւն ցեղիցն առ սակաւ սակաւ երթայր եւ անհետ լինէր յերկոսին թագաւորութիւնսն. նոյնպէս եւ քաղաքքն ղեւտացւոց խառնէին, եւ լինէր հաստատուն իմն բաժանումն ի մէջ Իսրայէլի եւ Յուդայ:

1 Գ. Թագ. ԺԲ. — 19: Բ. Մնաց. Ժ:
2 Տես Բ. Թագ. Ի. 1, 2:
3 Տես Բ. Թագ. Բ. 8, 9:

193

Ռոբովամ (972—955) թէպէտ եւ ժողովեաց վաղվաղակի զամենայն արս պատերազմողս իւր զի պատերազմաւ հնազանդեսցէ զցեղսն ապստամբեալս, բայց Տէր դարձոյց զմիտս նորա ի ձեռն Սամեայ մարգարէի, եւ ասէր թէ ի Տեառնէ եղեն իրքն, եւ հնազանդեցին թագաւորն եւ ժողովուրդն բանին Տեառն։ Տայր ամրացուցանել Ռոբովամ զքաղաքս բազումս զի յապահովս իցէ յերեսաց Յերոբովամայ, եւ պնդէր զնոսա ամենայն պիտոյիւք։ Զօրացաւ թագաւորութիւն նորա անցանելով ի նա մեծի մասին քահանայից եւ ղեւտացւոց ի թագաւորութենէն Իսրայելի, եւ բազում արանց Իսրայելացւոց, եւ ամս երիս գնային Ռոբովամ եւ ժողովուրդ նորա ի ճանապարհս Դաւթի եւ Սողոմոնի։

Թուի իմն թէ բազմութիւն կանանց եւ հարճից (յորոց բազում մանկունք ծնան) եւ բարեկեցութիւնն ածին զՌոբովամ ի կործանումն որպէս զհայրն. քանզի նա եւ ժողովուրդ նորա թողին զօրէնս Տեառն եւ անկան ի կռապաշտութիւն եւ յանառակութիւն (970)։ Այլ չյամեցին պատիժք պատուհասից։

Ի հինգերորդում ամի թագաւորութեան Ռոբովամայ՝ եկն Սուսակիմ արքայ Եգիպտացւոց բազմաձեռն գնդաւ անկանել ի վերայ Յուդայ. առնոյր զամուր ամուր տեղիս եւ հասանէր առաջի Երուսաղեմի. ազդ արար Տէր Ռոբովամայ եւ ծերոցն ժողովելոց ի ձեռն Սամեայ մարգարէի՝ թէ մատնեաց զնոսա ի ձեռս Սուսակիմայ վասն մեղաց նոցա։ Իբրեւ սարջացան՝ մեղմացոյց Տէր զդատաստան իւր, եւ խոնարհեցոյց միայն ի ձեռն Եգիպտացւոցն եւ հնազանդեցոյց զնոսա։ Նմին իրի առ Սուսակիմ զԵրուսաղէմ եւ դարձաւ զանձուք տաճարին եւ թագաւորին, բայց կալաւ ժամանակ ինչ իշխանութիւն ի վերայ Յուդայ (յամէ 967)։ Ռոբովամ զամենայն ժամանակս 17 ամեայ թագաւորութեան իւրոյ տայր գրեթէ միշտ մարտ ընդ Յերոբովամայ, բայց չգիտեմք ինչ ծշգրիւ զպատերազմացն, եւ թուի թէ Ռոբովամ մնաց ի չարիսն իւր[1]։

Աբիա նորին որդի եւ յաջորդ թագաւորեաց միայն երիս ամս (955—952), եւ գնաց ըստ մեղաց հօրն իւրոյ. բայց ողորմեցաւ Տէր վասն Դաւթի եւ ետ նմա բարութիւնս եւ յաղթութիւն։ Ի պատերազմին զոր ընդ Յերոբովամայ տայր՝ կամէր հաւանեցուցանելով արկանել զԻսրայելացիսն յինքն. բայց իբրեւ Յերոբովամ պաշարեաց զնա երկպատիկ զօրօք՝ յաղթեաց նմա Աբիա մինչեւ չառնուլ այնուհետեւ Յերոբովամայ ոգի ի պարտութենէ անտի, եւ առնոյր Աբիա զբազումս ի քաղաքաց նորա։ Եթող նա բազում որդիս. զնա յաջորդէր ի թագաւորութեանն նորին որդի Ասա[2]։

1 Գ. Թագ. ԺԲ. 21 — 24։ Բ. Մնաց. ԺԱ, ԺԲ։ Գ. Թագ. ԺԴ. 21 — 31։

2 Գ. Թագ. ԺԵ. 1 — 8։ Բ. Մնաց. ԺԳ։

194

Յերոբովամ Ա. (972—950) ընտրեցաւ ի թագաւորութիւն Իսրայելի ի ցեղիցն տասնեցունց, եւ եդ զաթոռ իւր ի Սիւքէմ: Եւ քանզի երկնչէր թէ գուցէ յորժամ ըստ օրինացն երթայցէ ժողովուրդն ի տաճարն յԵրուսաղէմ, եւ լինիցի հասարակաց իմն պաշտօն աստուածպաշտութեան՝ թերեւս պատճառ իմն լինիցին հնազանդելոց իւրոց միւսանգամ հաշտել ընդ տանն Դաւթի. Նմին իրի եւ կանգնեաց ի հարաւային եւ ի հիւսիսային սահմանս թագաւորութեան իւրոյ ի Դան եւ ի Բեթէլ երկուս որթս ոսկիս (ըստ օրինակի Ապիսեայ Եգիպտացւոց), այլ որպէս հաւանութեան թուի, իբրեւ պատկերս Աստուծոյ ճշմարտի եւ ոչ աստուածոց հեթանոսաց, եւ արգել երթալ յԵրուսաղէմ: Շինեաց նա եւ մեհեանս ի բարձրաւանդակս: Այնուհետեւ մեծ մասն քահանայիցն եւ ղեւտացւոց չոգան ի թագաւորութիւնն Յուդայ. վասն այնորիկ կացուցանէր Յերոբովամ ըստ կամացն քուրմս նորոյ պաշտամանն իւրոյ. մատոյց նա զոհս եւ ինքնին պաշտեաց զպաշտօն քահանայութեանն:

Մինչ դեռ անդէն ի Բեթէլ արկանէր խունկ ձուլածոյին՝ եկն մարգարէ մի Տեառն եւ եցոյց նմա թէ քակելոց է սեղանն այն եւ փշրելոց պատկերն ի ձեռն Յովսիայ ի տանէն Դաւթի. եւ վասն յայտ լինելոյ թէ արդարեւ յԱստուծոյ առաքեալ է այրն՝ հերձաւ սեղանն եւ մոխիրն որ ի վերայ նորա էր՝ ցրուեցաւ: Հրամայեաց եւ Յերոբովամ ունել զմարգարէն. բայց ձեռնն զոր ձգեաց՝ գօսացաւ, եւ չկարէր դարձուցանել յինքն, մինչեւ աղօթիւք առն Աստուծոյ դարձաւ ձեռնն ի կենդանութիւն: Չեղեն ինչ խրատ Յերոբովամայ այն սքանչելիք, եւ ոչ տխուր մահ մարգարէին, զի չդադարեաց ի մեղանչելոյ:

Այլ իբրեւ խօթացաւ որդի նորա Աբիա, չոգաւ կին նորա առ Աքիա մարգարէ հարցանել վասն մանկանն առողջութեան: Եցոյց նմա մարգարէն զապականութիւնն Յերոբովամայ, եւ պատմեաց նմա թէ ամենայն խակ զաւակն Յերոբովամայ սատակելոց է բռնութեամբ: Թէպէտ եւ Աբիա եւս մեռանելոց է, ասէ, սակայն թաղելոց է պատուով, զի գտաւ ինչ ի նմա բարութիւն: Եւ լինէին արդիւնք՝ բանք մարգարէութեան տեսանողին:

Թագաւորեաց Յերոբովամ 22 ամ, եւ էր հանապազ պատերազմ ընդ նա եւ ընդ թագաւորն Յուդայ: Թուի թէ ի ցաւագին հիւանդութենէ վախճանեցաւ[1]: Պաշտօն որթոյն եւ առ պայազատօք նորա տեւէր միշտ, որպէս կարգ պատմութեանն ցուցցէ, եւ անուանեալ կոչի այն՝ մեղք կամ ճանապարհք Յերոբովամայ[2]:

1 Գ. Թագ. ԺԲ. 20, 25—33. ԺԳ. ԺԴ. — 20: Բ. Մնաց. ԺԳ:

2 Տես Գ. Թագ. ԺԵ. 34 եւ յայլ տեղիս:

Նադաբ կամ Նաբատ (950—949) նորին որդի եւ յաջորդ գնաց զճանապարհս մեղաց նորա։ Յերկրորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ պաշարեաց նա զԳաբաթոն քաղաք Փղշտացւոց. անդ սպանաւ ի Բաասայ որ էր ի ցեղէն Իսաքարայ։ Իբրեւ կալաւ Բաասա զգաւազան թագաւորութեանն՝ կոտորեաց ջնջեաց զամենայն տոհմն Յերոբովամայ ըստ բանի Տեառն զոր խօսեցաւ Աքիա Սիղոնացի[1]։

195

Ասա (952—91[illegible]) փոխանակեալ էր զհայր իւր զԱբիա։ Արար նա զհաճոյսն Տեառն որպէս Դաւիթ հայր նորա։ Սրբեաց նա զերկիրն ի կռապաշտութենէ եւ յանառակութենէ որ խառն էր ընդ նմա. ընկէց նա ի պատուոյ տիկնութեան զմայր իւր զՄաաքա որ առաջնորդ իմն լեալ էր կռապաշտութեանն, եւ ջնջեաց զամենայն նշմարանս պաշտաման կռոց։ Զառաջին տասն ամս խաղաղութեան իւրոյ ամրացոյց նա զքաղաքս իւր եւ կացոյց զօրս հզօրս եւ կազմս սպառազինութեամբ։ Ապա եկն ի վերայ նորա Զարեհ արքայ Եթովպացւոց 1,000,000 պատերազմօղօք եւ 300 կառօք տալ պատերազմ ընդ նմա, եւ խաղայր հասանէր մինչեւ ցՄարեսա։ Ել ընդ առաջ նորա Ասա յուսացեալ յԱստուած եւ կարգալով զնա։ Խուճապեցոյց Տէր զթշնամիսն եւ պարտեալ սատակեցան։ Իսկ Ասա եւ ամենայն ամբոխն նորա դարձաւ մեծաւ աւարաւ այարէն յաշխարհն իւր (942)։

Ազարիա այր լի հոգւովն Աստուծոյ ել ընդ առաջ Ասայ եւ ժողովրդեանն եւ զգուշացոյց զնոսա կալ նոյնպէս հաւատարիմ այնուհետեւ առ Աստուած։ Յայնժամ ջնջեաց Ասա ամենեւին զամենայն պղծութիւն կռոց ի Յուդա եւ ի Բենիամին եւ ի քաղաքսն զոր առ նա ի լերինն Եփրեմի։ Ժողովեաց նա զժողովուրդ իւր եւ զԻսրայելացիսն որ գաղթեալ եկեալ էին յայլոց ցեղից. եւ ի հնգետասաներորդում ամի թագաւորութեան նորա մատուցին նոքա Տեառն ողջակէզս եւ հանին մասն յաւարէն, եւ երդմամբ եդին պահել զուխտն որ ընդ նմա յամենայն սրտից իւրեանց։ Եւ Տէր ետ նոցա խաղաղութիւն յերեսաց թշնամեաց իւրեանց ժամանակս ոչ սակաւ։

Իսկ Բաասայ նախանձեալ ընդ յաջողութիւնն Ասայի՝ ցուցանէր թշնամութիւն եւ ամրացուցանէր զՌամա քաղաք որ էր ի գլուխ սահմանացն, որով հատաւ հաղորդութիւն ի մէջ Յուդայ եւ Իսրայելի։ Յայնժամ եմուտ Ասա միւսանգամ ի դաշինս ընդ Բեն-Ադադայ Ա. արքայի Ասորւոց՝ ընդ որում դաշնաւոր էր եւ հայր նորա, առաքեալ նմա զամենայն ոսկի եւ արծաթ որ մնացեալ էր ի տաճարին եւ յարքունիսն։ Բեն-Ադադ (որդի

1 Գ. Թագ. ԺԵ. 25 — 31։

Ագերայ) եղ սպարապետ ի սահմանս Նեփթաղիմայ, առ քաղաքս բազումս, եւ այնպէս հարկ համարեցաւ Բաասա ի բաց կալ ի խորհրդոյ իւրմէ (յամի 937)։ Այլ եւս Անանիա մարգարէ առ Ասա եւ յանդիմանեաց զնա վասն դնելոյ նորա դաշինս ընդ Ասորւոց փոխանակ յուսալոյ յԱստուած։ Զայրացաւ հանդէպ Ասայի խրատն, եւ ետ ունել զմարգարէն. եւ առնէր այլ եւս բազում բռնութիւնս։ Այլ յայնմ հետէ չէր նմա խաղաղութիւն ընդ Բաասայ։ Յերկուս վերջին ամս թագաւորութեան իւրոյ կրէր Ասա ցաւս խստութեան, եւ առաւել ի բժիշկսն յուսայր քան յԱստուած։ Մեռաւ նա ի քառասներորդի առաջներորդի ամի թագաւորութեան իւրոյ, եւ թաղեցաւ մեծաւ պատուով [1]։ Զնա յաջորդեաց Յովսափատ։

196

Բաասա (949 — 927) որ սատակեաց զազգն Յերոբովամայ յԻսրայէլէ՝ նստաւ ի Թերսա եւ տայր սաստիկ պատերազմ ընդ Ասայի։ Բայց չխրատեալ ի դատաստանացն Աստուծոյ որոց ինքն կատարիչ գտաւ՝ գնայր ի ճանապարհս առաջնոց աթոռակալաց իւրոց։ Յայնժամ եցոյց եւ նմա Յէու որդի մարգարէին Անանեայ սպառնալեօք զատակումն համօրէն ազգատոհմին իւրոյ, եւ նա սպանանել զմարգարէն, եւ ինքն մեռաւ թագաւորեալ ամս 24։

Նորին որդի Ելա (927 — 926) որ ոչ լաւ ինչ քան զնա էր՝ անդէն յերկրորդում ամի թագաւորութեանն յորժամ ի գինիս էր ի հացի՝ սպանաւ ի զօրավարէն իւրմէ Զամբրեայ. եւ յետ այնորիկ եհար Զամբրի զամենայն ազգատոհմն Բաասայ ըստ բանի Տեառն զոր խօսեցաւ Յէու։

Իսկ իբրեւ լու եղեւ զօրուն որ էին առաջի Գաբաթոնի՝ որ ինչ անցք ի Թերսա անցին, կացուցին զԱմրի թագաւոր Իսրայէլի (926 — 925)։ Խաղաց Ամրի վաղվաղակի ի վերայ Թերսայ, եւ իբրեւ չունէր Զամբրի ակն պաշտպանելոյ քաղաքին՝ հրձիգ արար զտունն արքունի եւ մեռաւ ինքն անդէն ի նմին ի մէջ իւր։ Թէպէտ եւ ընտրեաց յայնժամ մասն մի ժողովրդեանն զԹամնի ի թագաւորութիւն, բայց եւ նմա յաղթեաց Ամրի եւ թագաւորէր միայն (յամի իբրեւ 920)։ Յետ այնորիկ գնեաց Ամրի զլեառն Սամարիա եւ շինեաց անդ քաղաք ամուր անուանակից, եւ արար քաղաք գլխաւոր թագաւորութեանն։ Բայց արար նա չարիս առաջի Տեառն առաւել քան զառաջինսն իւր եւ գնաց յամենայն ճանապարհս Յերոբովամայ մինչեւ մեռաւ թագաւորեալ ամս երկոտասան [2], թողեալ ժառանգ թագաւորութեանն զԱքաաբ։

1 Գ. Թագ. ԺԵ. 9 — 24։ Բ. Մնաց. ԺԴ — ԺԶ։

2 Գ. Թագ. ԺԵ. 27 — 34. ԺԶ. 1 — 28։

197

[illegible]

փոխի անդ էր։ Ընկաւ ամենայն ժողովուրդն ի վերայ երեսաց իւ-րոց եւ ասէ. Տէր է Աստուած։ Հրաման ետ նոցա Եղիա ունել զքուրմսն Բահաղու եւ կոտորել, եւ կատարեցաւ հրամանն։ Այսպէս խոստացաւ մարգարէն Աքաաբու թէ հասցէ անձրեւն որում ցանկացեալ են. եւ իբրեւ լուաւ նա զառաջնաձայն անձրեւոյն՝ փու-թացոյց զնա դառնալ ի տուն զի մի ըմբռնեսցէ զնա։ — Այսպէս ապրեցաւ Իսրայէլ ի հարուածոյ երկրին (յամի իբրեւ 905)[1]։

Այլ իբրեւ ազդ եղեւ Յեզաբելայ կոտորած քրմացն Բահա-ղու՝ բարկացաւ եւ երդուաւ ի դիսն իւր սպանանել նոյնպէս զԵղիա։ Իսկ Եղիա փախուցեալ գնաց յանապատն Արաբացւոց. անդ խռովեալ ցանկայր մահու առ ի չտեսանելոյ զչարիս ժողովր-դեան իւրոյ, եւ ննջեաց ի քուն։ — Զարթոյց զնա հրեշտակ մի Աստուծոյ եւ զօրացոյց զնա սքանչելապէս կերակրով եւ ըմպելեաւ, զի գնաց կերակրովն մարգարէն ըստ հրամանի հրեշտակին զ40 տիւ եւ զ40 գիշեր մինչեւ ցլեառն Քորեբ։

Անդ յայտնեցաւ նմա Աստուած ի հնչեւն մեղմ օդոյ, որ էր գեղեցիկ նիշ օրինակ ողորմութեան նորա, եւ ամբաստանեաց իմն յանդիմանութիւն Եղիայի վասն կարի սաստիկ նախանձուն նորա։ Իբրեւ եցոյց Եղիա Տեառն զվիշտս իւր՝ հրաման ետ նմա Տէր եր-թալ ի Դամասկոս եւ օծանել զԱզայէլ զծառայ Բեն-Ադա-դայ Բ. թագաւոր Ասորւոց, եւ զՅէու զորդի Նամսեայ (Ամեսեայ)՝ թագաւոր Իսրայէլի։ Եւ զԵղիսէէ (զԵղիշայ) զորդի Սափատայ կարգել մարգարէ փոխանակ իւր։ Իբրեւ էջ մարգարէն ի լեռնէ անտի՝ պատահեաց նա Եղիսէի, եւ արկ նա զվերարկուն ի վերայ նորա։ Եւ եղեւ հոգի Տեառն ի վերայ Եղիսէի եւ գնաց զհետ Եղիայի եւ եղեւ ընկեր նորա յայնմ հետէ[2]։

198

Յամի ութեւտասներորդի թագաւորութեանն Աքաաբու (յա-մի իբրեւ 897) ել ի վերայ նորա պատերազմաւ Բեն-Ադադ Բ. արքայ Ասորւոց որոյ էին 32 իշխանք հարկատուք ի զօրու նորա։ Յանդգնագոյնս իմն խնդրէր Բեն-Ադադ համարձակութեամբ զգանձս, զկանայս եւ զորդիս Աքաաբու. Աքաաբ վհատեալ հա-ւանեցաւ. բայց նա յաճախէր խնդրել մեծամեծս, եւ իբրեւ չառին յանձն՝ խաղաց եկն առաջի Սամարիայ. երդնոյր ջնջել զքաղաքն։

Եկն այր մարգարէ եւ ցուցանէր Աքաաբու թէ կամ է Աս-տուծոյ տալ ի ձեռս նորա զմեծ զօր թշնամեացն ի ձեռն ծա-ռայից իշխանացն Իսրայէլի, թէ միայն իւրքն թագաւորն սկիզբն

1 Գ. Թագ. ԺԶ. 29... ԺԷ, ԺԸ...։ Զերաշտութիւնն զայն որ ձգէր մինչեւ ի աշխարհս Փիւնիկեցւոցն առ Իթովաղ թա-գաւորաւ՝ յիշէ եւ Մենանդրոս Եփեսացի առ Յովսեպոս՝ ընդդ. Ապիոնի Ա։

2 Գ. Թագ. ԺԹ։

արասցէ պատերազմին. առաջ եկին 232 կառավարձակքը. զհետ եկին նոցա զօրքն Իսրայէլի 7000 այր:

Թէպէտ եւ հրաման տուեալ էր Բէն-Ադադայ ունել զնոսա կենդանւոյն, բայց փոխանակ նոցա փախստեան առին նոքա եւ ինքն Բէն-Ադադ ապրեաւ մազապուր ընդ հեծելազօրուն, եւ արար Թագաւորն Իսրայէլի յաղթութիւն մեծ:

Ի գալ ամին միւսոյ խաղաց այլովք զօրօք Բէն-Ադադ եւ բանակեցաւ առ Ափեկաւ ի կողմ Ասորիս, հաստատութեամբ ի մտի եղեալ յաղթել ի դաշտի, քանզի ասէր թէ աստուածք լերանց են աստուածքն Իսրայէլի: Յանդիման նոցա բանակեալ նստէին Իսրայելացիքն բաժանեալ յերկուս գունդս սակաւաձեան յայծ, ուր նոքա ողողանէին իսկ զերկիր: Բայց միւսանգամ այր մի մարգարէ պատմէր յաղթութիւն Աքաաբու, զի ի միտ առցեն Ասորիքն թէ Աստուած է Տէր: Յետ եւթն աւուրց հարին Իսրայելացիքն ի ճակատու 100,000 ի թշնամեաց, եւ աւելի քան զ27,000 անկան ի ներքոյ պարսպացն Ափեկայ որ կործանեցան ի ի վերայ նոցա: Բէն-Ադադ խոնարհեալ անկեալ ի փառաթապաւթիւն՝ խնդրէր յԱքաաբայ գոնէ զկեանսն շնորհել. եւ Աքաաբ չարաչար իսկ մարդասիրութիւն ցուցեալ՝ արար ընդ նմա դաշինս խաղաղութեան, զի խոստացաւ նմա Բէն-Ադադ զամենայն կողմանս զոր առեալ էր՝ դարձուցանել յետս: Ի վերայ հասանէր այր մարգարէ եւ պատմէր Աքաաբու ընդ այնր՝ պատուհաս պատրաստեալ յԱստուծոյ: Իսկ Աքաաբ փոխանակ գոհանալոյ վասն յաղթութեանն զոր Տէր ետ նմա՝ արհամարհեաց զբանս նորա եւ դարձաւ մոլեգին ի Սամարիա[1]:

199

Անաւանդ թէ յաւել չարիս ի վերայ չարեացն. իբրեւ կամեցաւ նա ընդարձակել զանդի դրախտին իւրոյ ի Յեզրայէլ՝ ցանկացաւ նա կալուածոյ ժառանգութեան առն ուրումն որում Նաբովթ անուն էր. իբրեւ չառ յանձն առն Նաբովթ զագարակն՝ վհատեցաւ եւ տրտմեցաւ: Յեզաբէլ կին նորա եղիտ զնա իւրայն. կացոյց սուտ վկայս զայլազգայն Նաբովթայ որպէս թէ հայհոյեաց Նաբովթ զԱստուած եւ զարքայ, եւ այնպէս քարկոծ եղեւ այրն:

Ել Աքաաբ երթալ առնուլ զանդն զոր արտամբն ստացաւ: Ել յայնժամ եւ Եղիա մարգարէ ընդ առաջ նորա եւ ասէ. «Այսպէս ասէ Տէր. Դու սպաներ եւ ժառանգեցեր... ի տեղւոջ ուր լափեցին շունք եւ խոզք զարիւն Նաբովթայ, անդ լափեսցեն զարիւն քո»: Ապա պատմեաց նա թէ եկեալ կայ առ կուրծս կործանումն տան նորա, զի արարեալ Աստուած ընդ նա զոր ինչ արար

1 Գ. Թագ. Ի:

ընդ տունն Յերոբովամայ եւ ընդ տունն Բաասայ։ Իսկ զկնոջէն թա-գաւորին ասէ. «Շունք կերիցեն զնա առ պարսպին Յեզրայելի»։

Աքաաբ որ գրգռեալ էր ի Յեզաբելայ եւ իբրեւ վաճառականք եղեալ ի ձեռս նորա առնել չար առաջի Տեառն, ապաշխարեալ իմն զղջացանէր եւ խոնարհէր առաջի Տեառն։ Իբրեւ ետես Տէր թէ երկեաւ յերեսաց իւրոց՝ յամեցոյց զպատուհաս իւր ի վերայ տանն Աքաաբու մինչեւ ցմահ նորա[1]։ Բայց ոչ յերկարեաց կեալ։

Բեն-Ադադ ստեալ երդմանն չկատարէր զպայմանս դաշանցն։ Նմին իրի խաղ եդ ի միտս Աքաաբ արշաւել յերկիր նորա, եւ խնդրեաց թիկունս օգնականութեան ի Յովսափատայ արքայէ Յու-դայ։ Յանձն առ Յովսափատ, բայց նախ խնդրեաց զի հարցցէ Աքաաբ զՏէր։ Չորեքհարիւր սուտ մարգարէք մարգարէանային զաշխարհացն՝ յաղթութիւն. բայց Յովսափատ չհաւանեցաւ զնոցա բանիւն, եւ ասէր թէ պարտ է հարցանել զմարգարէ մի Տեառն։ Յայնժամ ակամայ ուրեմն յանձն առ Աքաաբ առաքել կոչել զՄիքիա մարգարէ, քանզի հանապազ չարիս մարգարէանայր զնմանէ Միքիա։ Եկն եւ առաջի Միքիա, եւ նախ յայտ արա-րեալ թէ խաբեալ պատրեալ է արքայ ի սուտ մարգարէիցն, մար-գարէացաւ նմա թէ պարտեալ մեռանելոց է նա ի Ռամովթ։

Իսկ Աքաաբ եդ դնել զնա ի բանտի հացիւ սովու, եւ վճռել ելանէ ընդ Յովսափատու։ Իսկ ըստ խրատուն Յովսափատու ծպտեցաւ եւ եթող զհանդերձս թագաւորութեան իւրոյ զի մի ծանիցեն զնա. բայց չկարէր ապրել յաստուածեղէն պատուհա-սացն։ Մի յաղեղնաւորաց թշնամեացն արձակեաց զնետ իւր խոտն ի խուռն, եւ վիրաւորեաց ի մահ զթագաւորն. Հրամանն եւ Աքաաբ կառավարին դառնալ փութանակի յետս, եւ ընդ երեկս մեռաւ։ Եծաւ դիակն նորա ի Սամարիա. իսկ զկառսն լուացին յաւազանին եւ շունք եկեալ լակեցին զարիւն նորա ըստ բանին Տեառն[2]։

200

Ոքոզիա կամ Աքազիա (894—893) յաջորդէր զհայրն ոչ ի թագաւորութեանն միայն՝ այլ եւ ի կռապաշտութեանն, եւ զրգռեաց զցասումն Աստուծոյ որպէս եւ Աքաաբ[3]։ Յերկրորդում ամի թագաւորութեան իւրոյ անկաւ նա ի վանդակապատէ վեր-նատանն իւրոյ եւ խօթացաւ։ Յայնժամ առաքեաց նա առ Բա-հաղ Ճանճիկ (Բեեղ-Զեբուբ) աստուածն փղշտացւոց յԱկկա-րոն խնդրել թէ արդեւք ապաքինեսցի։ Իսկ Եղիա մարգարէ հրամանաւ Աստուծոյ ընդ առաջ հրեշտակաց թագաւորին եւ ասէ. որովհետեւ առաքեաց Ոքոզիա առ Բահաղ Ճանճիկ հար-ցանել զնա, մեռանելոց է անդէն յախտի իւրում։

1 Գ. Թագ. ԻԱ։ 2 Գ. Թագ. ԻԲ։ 3 Գ. Թագ. ԻԲ. 40, 52—54։

Իսկ թագաւորն իբրեւ իմացաւ ի բանից անտի ծառայից իւրոց թէ Եղիա է այն՝ առաքեաց երիցս յիսնապետս ունել զմարգարէն։ Առաջին երկու գունդքն սպառեցան ի հրոյ որ անկաւ յերկնից ի վերայ նոցա, քանզի յանդգնագոյնս իմն եկին ի վերայ մարգարէին. իսկ յիսնապետն երրորդ եւ գունդն նորա եդ մեծարանս Եղիայի. յայնժամ չոգաւ Եղիա ընդ նորա հրամանաւն Աստուծոյ։ Միւսանգամ զնոյն բանս խօսեցաւ առաջի Ոքոզիայ թէ չէ ապաքինելոց յախտէն, եւ մեռաւ իսկ թագաւորն ըստ բանին Տեառն զոր խօսեցաւ Եղիա, եւ պայազատեաց զնա եղբայր նորա Յովրամ, քանզի ինքն անորդի էր [1]։

201

Այլ հասեալ էր ժամանակ վերացուցանելոյ Տեառն զԵղիա շարժմամբ յերկինս, եւ գնաց Եղիա հրամանաւ Աստուծոյ յԵրիքով. երթայր ընդ նմա եւ հաւատարիմ աշակերտ նորա Եղիսէ, քանզի չկամէր թողուլ զնա։ Իբրեւ եհաս Եղիա յեզր Յորդանան գետոյ՝ բաժանեաց մաշկեկաւն զգետն, եւ անցին երկոքին յայնկոյս։ Ապա ասէ Եղիա ցԵղիսէ. “Խնդրեա զինչ առնիցեմ քեզ մինչ չեւ վերացեալ իցեմ ի քէն„։ Եւ Եղիսէ պատասխանի եւ ասէ. եղիցի կրկին ոգի քո ի վերայ իմ։ Նա ետ պատասխանի թէ դժուարին խնդրեցեր. բայց յորժամ տեսցես զիս վերացեալ ի քէն՝ եղիցի զոր խնդրեցերդ։

Եւ մինչ դեռ երթային ի միասին եւ խօսէին՝ անդէն իջին կառք հրեղէնք եւ երիվարք հրեղէնք (Թերեւս փայլուն ինչ ամպ ի նոյն կերպարանս), եւ բաժանեցան ի միմեանց, եւ վերանայր Եղիա շարժմամբ եւ մրրկաւ յերկինս։ Իսկ Եղիսէ հայէր եւ աղաղակէր. “Հայր, հայր. կառք Իսրայէլի եւ կառավար նորա„. եւ այլ ոչ եւս ետես զնա։ Ապա առ նա զմաշկեակն Եղիայի, դարձաւ յափն Յորդանանու եւ բաժանեաց զգետն, որպէս արար Եղիա։ Իսկ մանկունք (աշակերտք) մարգարէիցն որ մնացեալ էին յայնկոյս գետոյն, ի միտ առին թէ անց հոգին Եղիայի ի վերայ Եղիսէի, եւ եդին նմա մեծարանս։ Բայց սակայն առաքեցին նոքա արս խնդրել զԵղիա, թէպէտ եւ հակառակ կայր այնմ Եղիսէ, այլ նա ոչ գտաւ [2]։

Զարմանալի վերացումն Եղիայի եւ զգալուստն նորա զի գալոց է երբեմն՝ հաստատեն բանք գրոց սրբոց, մանաւանդ գովութիւնն Յեսուայ որդւոյ Սիրաքայ [3]։ Երեւեցաւ Եղիա ընդ Մովսէսի յորժամ յայլակերպեան եղեւ Քրիստոս [4], եւ ըստ կարծեաց Հարցն համարի նա ընդ Ենովքայ լինել յերկուց վկայից

1 Դ. Թագ. Ա։
2 Դ. Թագ. Բ. — 18։
3 Սիրաք ԽԸ. — 13։ Ա. Մակաբ. Բ. 58։ Տես Մաղաք. Դ. 5, 6։
4 Մատթ. ԺԷ. 3, 4. եւ այլուր։

անօրէն՝ որ երեւելոց են միանգամայն յառաջ քան զկատարած աւուրց[1]։

202

Յովրամ արքայ Իսրայէլի (893—881) թէպէտ եւ պաշտէր զպատկերսն Յերոբովամայ, սակայն գոնեայ բարձ զպաշտօնն Բահաղու, զոր պաշտէին հարքն նորա։

Ընդէն ի ժամանակի թագաւորութեան եղբօր իւրոյ Ոքոզիայ կացեալ էին ի նմանէ յետս Մովաբացիք որ հարկատու էին Իսրայէլի. ի մտի եդեալ Յովրամայ հնազանդել զնոսա (յամի իբրեւ 892), առաւ ընդ իւր թիկունս օգնականութեան զՅովսափատ, եւ անցին միաբան ընդ սահմանս Եդովմայեցւոցն որ էին հարկատու Յովսափատայ, եւ թագաւորն նոցա եկն ընդ նոսա ի պատերազմ։ Յետ եւթն աւուրց պակասեաց նոցա ջուր. յայնժամ հարցին ըստ խրատուն Յովսափատայ զԵղիսէ մարգարէ։ Հրաման ետ սա նոցա պեղել ըստ բանին Աստուծոյ գուբս գուբս ի վերայ հեղեղատին ցամաքելոյ, ցուցեալ թէ առանց հողմոյ կամ անձրեւաց լցցի հեղեղատն ջրով, եւ տացէ Աստուած զՄովաբացիսն ի ձեռս ձեր։

Իսկ ընդ առաւօտն իբրեւ ծագեաց արեւ ի վերայ ջուրցն եւ երեւէր կարմրութիւն՝ համարեցան Մովաբացիք թէ կոտորեցան ուրեմն ընդ միմեանս թագաւորքն եւ յարենէ նոցա ներկեալ հեղեղատն, եւ դիմեցին յառ եւ յաւար։ Այլ արքայք սատակ ի վերայ յարձակեալ հարին եւ խորտակեցին զնոսա բազում. աւար հարին զամենայն երկիր նոցա եւ զթագաւորն նոցա անդէն ի գլխաւոր քաղաքին պաշարեցին։ Յայնժամ զեւր որդին եւ զպայազատ թագաւորութեան ի վերայ պարսպաց քաղաքին մատուցանէր ողջակէզ, զի ածցէ ի հաշտութիւն զդիսն. իբրեւ ետես զմոլեգնութիւնն՝ Իսրայէլ, թող զպաշարումնն եւ դարձաւ յետս[2]։

203

Ի ժամանակի զի ըստ Աստուծոյ իսկ ասելոյ՝ միայն 7000 այր գտոյր յԻսրայէլի որոց չէր կրկնեալ ծունր Բահաղու[3], ծաղկեալ պայծառանայր ի թագաւորութեանն Յուդայ աստուածպաշտութիւն առ Յովսափատաւ որդւովն եւ յաջորդաւ Ասայի (912—890)։ Այս թագաւոր աստուածապաշտ երթայր զճանապարհ հօրն իւրոյ Դաւթի։ Եբարձ նա զմնացեալ կամ զնորոգեալ բագինսն եւ զծառսն անտառախիտս՝ ընդ որովք զոհէին կռոց, եւ ջնջեաց առհասարակ զամենայն պղծութիւն կռոց։ Իսկ առաքեաց զիշխանս ժողովրդեանն հանդերձ քահանայիւք եւ ղեւտացւովք շրջել ընդ երկիրն ամենայն, եւ ընթեռնուլ առաջի ժողովրդեանն

1 Յայտ. ԺԱ. 3—13։ 2 Դ. Թագ. Գ։ 3 Գ. Թագ. ԺԹ. 18։

զգիրս օրինացն եւ ուսուցանել զնոսա։ Կարգեալ յօրինեաց զկարգս դատաւորացն, կարգեալ իւրաքանչիւր քաղաքի մի մի ատեան դատաստանաց, եւ զամենայն ատեանսն դատաստանաց կացոյց ընդ վերագոյն դատաստանաւ ատենին Երուսաղեմի։ Եւ բարւոքն տնտեսութեամբ եւ մեծատանք որով մեծարէին զնա հնազանդեալք նորա՝ ժողովեաց նա բազում հասս յերկրէն, եւ Փղշտացիք եւս եւ Արաբացիք հարկանէին նմա հարկս։ Եւ այնպէս բաւական էր նա զօր բազմամբոխ ունել պատրաստական, եւ առնել զթագաւորութիւն իւր ահեղ եւ փառաւոր[1]։

Բայց այնու իսկ մոլորեցաւ Յովսափատ, զի որդւոյ իւրում Յովրամայ ած կնութեան զԳոդողիա (զԱթաղիա) դուստր Աքաաբու եւ Յեզաբելայ, զթոռն Ամրեայ։ Եւ զայսր զհետ եկն նախ արշաւան նորա ի վերայ Ասորւոց խառն ընդ Աքաաբու (յամի երբեւ 897)։ Մեռաւ Աքաաբ ի ճակատուն, իսկ Յովսափատ անկաւ ի վտանգ մահու, քանզի թշնամիքն համարեալ զնա զառաջինն թէ նոյն Աքաաբ իցէ՝ կուտեցան ի վերայ նորա, մինչեւ իմացան թէ չէ նա[2]։ Յանդիմանեցաւ նա եւ ի Յէուայ մարգարէէ[3]։

Սակայն արար Յովսափատ հաղորդութիւն վաճառականութեան ընդ Ոքոզիայ արքայի Իսրայէլի տուեալ յօրինել տորմիղ նաւաց ի Գասիոնգաբեր. բայց ի մրրկէ խորտակեցաւ, որպէս առացեալ էր նմա յառաջագոյն Եղիազար մարգարէ[4]։ Միւսանգամ հաւանեցաւ Յովսափատ Յովրամայ, ձեռն տալ նմա ի մարտ պատերազմի ընդ Մովաբացւոց (յամի երբեւ 892), եւ յաղթեցաւ պատերազմին[5]։ Բայց միաբանեցին այնուհետեւ Մովաբացիք ընդ Ամոնացւոց. յարեցան ընդ նոսա եւ Իդումեացիք եւ միանգամայն դիմեցին մինչեւ ցԷնգադդի ի վերայ Յովսափատու։ Յայնժամ կարդաց Յովսափատ եւ ամենայն ժողովուրդն նորա առ Տէր։ Ոզիէլ ղեւտացի մարգարէացաւ յաղթութիւն, եւ անկաւ թագաւորն եւ ամենայն ժողովուրդն յերկիր եւ երկիր պագին Տեառն։ Ի վաղիւ անդր խաղացին գնացին յանապատն Թեկուայ։ Քաջալերեաց զնոսա թագաւորն, կացոյց զերգեցիկսն առաջի զօրուն, եւ ետ նուագել զհարիւրորդ երեսներորդ հինգերորդ Սաղմոսն։ Ապա անկան ընդ միմեանս թշնամիքն եւ սպանեցին զիրեարս։ Զերիս աւուրս բաժանեցան Հրեայք զաւար բանակին։ Ի չորրորդումն գոհացան զՏեառնէ։ Վասն այնորիկ կոչեցաւ տեղին Ձոր օրհնութեան. ապա դարձան ուրախութեամբ ի տունս իւրեանց։ Յայնմ հետէ ի խաղաղութեան էր Յովսափատ եւ մեռաւ 60 ամաց. զնա յաջորդեաց որդի նորա Յովրամ (յամի երբեւ 890) ի թագաւորութեանն Յուդայ[6]։

1 Բ. Մնաց. ԺԷ, ԺԹ։
2 Բ. Մնաց. ԺԸ։
3 Բ. Մնաց. ԺԹ. 2, 3։
4 Բ. Մնաց. Ի. 35 — 37։ Տես Գ. Թագ. ԻԲ. 49 — 50։
5 Դ. Թագ. Գ։
6 Բ. Մնաց. Ի. — 34. ԻԱ. 1։

204

Ընդ նոյն ժամանակս յայտնէր Հոգին Եղիայի ի վերայ Եղիսէի գործովք զարմանալեաց։ Կին մի այրի անդ քան եւ պարտապան պարտատիրաց որ էր կին լեալ միոյ ի մանկանցն մարգարէից, եցոյց նմա զպարտատուութիւն իւր, եւ նա աճեցոյց զսակաւիկ մթերս իւղոյ նորա, եւ այնպէս հատոյց կինն զպարտսն։

Ի Սոմնա առ ստորոտով լերինն Թաբոր կին մի կոչէր զնա բազում անգամ ի հաց, եւ կազմեաց նմա հաւանութեամբ առն իւրոյ սենեակ՝ զի անդ բնակեսցէ մարգարէն։ Եղիսէ վասն առնելոյ հատուցումն երախտեաց նորա՝ եբաց զծածուկ խնդրս սրտի նորա եւ ընկալաւ նմա ի Տեառնէ որդի, եւ իբրեւ յետ ամաց ինչ մեռա-նելոյ մանկանն՝ դարձոյց զնա միւսանգամ ի կենդանութիւն[1]։

Ի ժամանակի եւթնամեայ սովոյն զորմէ պատմեալ էր յառաջագոյն Եղիսէի, վասն որոյ գաղթեալ էր այլուր կինն սոմնացի[2], բազումք յաշակերտաց եւ ի մանկանց մարգարէիցն ժողովեալ էին ի Գաղգաղա ուր բնակեալ էր Եղիսէ։ Նա բարձ զմահածին դառնութիւն վայրենի դդմոյն եւ եղեւ ուտելի, որպէս յառաջ քան զայն յԵրիքով զջուրն մահաբեր արար ազնուագոյն[3], եւ յետոյ 20 գարեղէն նկանակօք եւ սակաւիկ ինչ պաղատտօք (կամ նոր հնձովք ցորենոյ) կերակրեաց 100 այր, մինչեւ թողուլ նոցա նշխար[4]։

Դէպ եղեւ զի Նեեման քաջամարտն եւ երեւելի զօրավար թագաւորին Ասորւոց անկաւ յախտ բորոտութեան. լուեալ զգործ զքանչելեացն Եղիսէի, եկն առաջի տան նորա մեծաւ ամբոխիւ, զի գտցէ ի նմանէ բժշկութիւն։ Առաքեաց առ նա մարգարէն ասել, թէ լուասցի եւթն անգամ ի Յորդանան, եւ սրբի։ Ածէին զՆեեմանն ծառայք նորա ի հաւան առնել զոր ինչ ասաց Եղիսէ, եւ բժշկեցաւ ամենեւին մարմին նորա։

Գոհացաւ եւ ծանեաւ այրն հեթանոս զզօրութիւն միոյ միայնոյ ճշմարիտն Աստուծոյ. ուխտ եդ այնուհետեւ ոչ եթէ ումեք այլ նմա միայն մատուցանել պատարագ, եւ վասն նորին խնդրէր առ տանել հող ընդ իւր յերկրէ Աստուծոյն Իսրայէլի, զի կանգնեսցէ Տեառն սեղան ի սուրբ տեղւոջ։ Նա եւ ըղձացաւ թէ մի բարկասցի նմա Աստուած յորժամ ընդ կարգի պաշտամանն իւրոյ երթիցէ զհետ տեառն իւրոյ ի մեհեան աստուածոյն Ռեմմանայ։ Եւ Եղիսէ ասէր՝ երթ ի խաղաղութիւն. եւ արձակեաց զնա առանց առնլոյ ի նմանէ պատարագս։ Նա եւ յորժամ Գիեզի աշակերտ նորա ագահութեան ցանկութեամբ առ պարգեւս ի նմանէ յանուն վարդապետին իւրոյ, առ եւ զբորոտութիւնն Նեեմանայ յանձն իւր, եւ յաւիտենայն իսկ տոհմն իւր[5]։

1 Դ. Թագ. Դ. — 37։
2 Դ. Թագ. Ը. — 6։
3 Դ. Թագ. Բ. 19 — 22։
4 Դ. Թագ. Գ. 38....։
5 Դ. Թագ. Ե։

205

Անդէն ի ժամանակի սովոյն դէպ եղեւ զի Բեն-Ադադ Բ․ որ ոչ ունէր զշնորհակալ միտս զօրավարին իւրոյ, եւ պատերազմ ընդ Յովրամայ արքայի Իսրայելի (890)։ Բայց Եղիսէ զաստուածա-ցոյց զգործս նորա պատմեալ Յովրամայ զկազմութիւնս եւ զպատրաս-տութիւն Ասորւոցն։ Իբրեւ զայն իմացաւ Բեն-Ադադ՝ առաքեաց հեծեալս եւ կառս որք եկին պաշարեցին զԴովթայիմ մօտ ի Սա-մարիա՝ ուր բնակեալ էր մարգարէն, զի արկցեն զնա ի բուռն։ Զահի հարեալ պատանեկին Եղիսէի պատմեաց նմա թէ զունդք եկեալ են․ բայց Եղիսէ եկաց յաղօթս զի բացցին աչք պատանե-կին, եւ բացան եւ ետես պատանեակն զի լի էր լեառնն հրեղէն կառօք եւ երիվարօք, զի յայտ լիցի թէ Տէր պաշտպանէ իւրոցն։ Աղաչեաց դարձեալ Եղիսէ զի հարցէ Տէր շլացութեամբ զաչս Ասորւոցն․ ապա մատոյց զանձն Եղիսէ առաջնորդ լինել նոցա եւ ած տարաւ զնոսա ի Սամարիա։ Անդ ուրեմն բացան աչք նոցա եւ ի միտ առին թէ ի գլխաւոր քաղաքի թշնամեաց են եւ ան-կեալ ի ձեռս նոցա։ Բայց ըստ պատուիրանին Եղիսէի չհասու-ցին ինչ նոցա վնաս․ այլ մանաւանդ տուաւ նոցա ուտել եւ ապա դարձան խաղաղութեամբ յերկիրն իւրեանց։ Յայնմ ժամանակէ հետէ դադարեցին Ասորիք գնել աւազակ յերկիրն Իսրայելի։

Բայց յետ սակաւ ինչ միոյ պաշարեաց Բեն-Ադադ զՍա-մարիա ամենայն զօրօք իւրովք (885), եւ այնչափ սաստկացաւ սովն ի քաղաքին, զի խաղամ մի իշոյ վաճառէր 80 սկեղ արծաթոյ, եւ չափ ինչ աղբոյ աղաւնեաց՝ 5 արծաթոյ (որ ըստ այժմու դա-հեկանաց՝ առաջինն է 48—50 Փլոր․ եւ երկրորդն՝ 3 Փլոր․), նա եւ կին մի եփեաց եւ եկեր զորդեակն իւր։ Զայս իբրեւ լուաւ Յովրամ, թէպէտ եւ պատառեաց առ տրտմութեանն զպատմու-ճան իւր, այլ երդուաւ տալ գլխատել զԵղիսէա, իբրեւ թէ նա ինչ պատճառք իցէ սովոյն։

Եւ գնաց թագաւորն ի վանս մարգարէին, եւ անդ մնայր նմա հանդարտիկ՝ մարգարէն, եւ պատմեաց նմա թէ վաղիւ չաւատալի իմն առատութիւն եւ յղփութիւն լինիցի, գրիւ մի նաշհւոյ լինիցի սկեղ միոյ (իբրեւ 1/8 Փլոր․) եւ երկու գրիւ գարւոյ նոյնչափոյ։ Եւ առհա յաւուրն երկրորդի իբրեւ բորոտք ոմանք յուսահատ լեալ ի կենաց իւրեանց կամէին անցանել ի բանակն Ասորւոց՝ գտին թափուր ի մարդկանէ զբանակն։ Վասնզի զարհուրեցոյց Տէր զնոսա ի շաչիւն կառաց եւ ի բարբառ զօրու մեծի, մինչեւ թո-ղուլ նոցա զամենայն կահ եւ կազմած եւ փախչել։ Եկին բերին բորոտքն աւետիս ի Սամարիա, եւ աւար առին Իսրայելացիքն զա-մենայն կահ եւ զգանձ բանակին, եւ եղ ի գլուխ բան մարգարէին[1]։

1 Դ․ Թագ․ Զ, Է։

Ապա գործոյց միւսանգամ Եղիսէ զկինն սոմնացի յարայր եւ ի ստացուածս իւր, եւ ինքն չոգաւ ի Դամասկոս։ Անդ յախտ անկեալ դնէր Բեն-Ադադ Բ. որ առաքեաց զծառայ իւր զԱզայէլ հարցանել զնա թէ ապաքինեսցի՞։ Նա պատասխանի մարգարէն եւ ասէ. երթ եւ ասա ցնա, թէ ողջասցիս։ Բայց ծանոյց ինձ Տէր թէ մահու մեռանելոց է։ Ապա հայեցաւ այրն Աստուծոյ յերեսն Ազայէլի եւ ելաց. եւ իբրեւ եհարց զնա Ազայէլ, եցոյց նմա թէ վասն չարեացն լայ զոր ածելոց է Ազայէլ ի վերայ Իսրայէլի. քանզի թագաւոր լինելոց է Ասորւոցն։

Դարձաւ Ազայէլ յետս եւ պատմեաց տեառն իւրում թէ ողջասցի. որ եւ փութանակի զքանչելերոք ել ի գլուխ, որպէս հաւանութեան թուի։ Այլ ի վաղիւ անդր հեղձոյց Ազայէլ մաքմանաւ (ընկողնաւ) թացելով զարքայ Բեն-Ադադ Բ. եւ թագաւորեաց փոխանակ նորա (յամի իբրեւ 890)[1]։

206

Իսկ ի Յուդա կացեալ էր թագաւոր Յովրամ (890—884) որդի աստուածապաշտն Յովսափատու. յետ լինելոյ ամս երկու բարձակից հօրն թագաւորութեան, որպէս հաւանութեանն թուի. Այնու իսկ արար սկիզբն առանձինն թագաւորութեան իւրոյ՝ զի եւ կոտորել զվեց եղբարսն իւր, որոց գանձս բազումս եւ քաղաքս ինչ ամուրս թողեալ էր Յովսափատ, եւ զբազումս ի մեծամեծացն։ Եւ գնաց նա ի ճանապարհս Աքաաբու կռապաշտի, զի դուստր նորա Գոթողիա էր նորա կնութեան։

Յայնժամ բերին նմա գիր մի գրեալ յԵղիայէ՝ զոր թերեւս ի կենդանութեան իւրում մարգարէութեամբ գրեաց Եղիա զի յետոյ երբեմն տացեն զնա Յովրամայ յորժամ ապաստամբեսցէ ի Տեառնէ։ Նշանակեալ կային ի գրի անդ պատուհասքն Աստուծոյ ի վերայ Յովրամայ վասն կռապաշտութեանն նորա եւ անագորունութեան, եւ ամենեքին եկին ի գլուխ բանքն։

Վասնզի նախ Եդովմայեցիքն նշկահեցին զնա եւ ընտրեցին իւրեանց թագաւոր ինքնօրէն ազնիւ. թէպէտ խաղաց ի վերայ նոցա Յովրամ եւ յաղթեաց, բայց նուաճել զնոսա միւսանգամ ոչ կարաց, այլ եղեն նոքա յազատութիւն։ Ապա յարեան Փղշտացիքն, եղեն դաշնաւոր ընդ Արաբացւոց, եւ ասպատակ եդեալ քանդէին եղծանէին զերկիրն Յուդայ. նա խլեցին զալ եւ ի վերայ Երուսաղեմի, աւարեցին կապուտ կողոպուտ զապարանս թագաւորին, եւ խաղացուցին տարան զկանայս եւ զորդիս թագաւորին թողեալ միայն զկրտսերագոյն քան զամենեսին զՈքոզիա. քանզի ոչ կամէր Տէր թէ ջնջեսցի ամենեւին տունն Դաւթի։

1 Դ. Թագ. Ը. — 15։

[illegible]

[illegible] (884—883) [illegible]

207

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Իբրեւ մտանէր Յեու ի Յեզրայէլ՝ հայէր Յեզաբէլ ծա-րեալ զաչս իւր եւ զարդարեալ զգլուխ իւր ընդ պատուհանն ի վե-րայ դրան քաղաքին, եւ գոչէր՝ Ողջոյն իցէ Զամբրի տէրասպանին։ Վաղվաղակի հրամայեաց Յեու երկուց ներքինեացն որ կային առ նմա արկանել զնա ի վայր։ Ընկեա Յեզաբէլ եւ կոխեցին զնա առ ոտամբ երիվարքն։ Իբրեւ կեր եւ արբ Յեու՝ հրամայեաց եւ թա-ղել զՅեզաբէլ, այլ ոչ գտին ի նմանէ բայց զգագաթն եւ զոտսն եւ զթաթս ձեռացն. եւ ասէ Յեու այսպէս խօսեցաւ Տէր ի ձեռն Եղիայի ծառայի իւրոյ, թէ ի վիճակին Յեզրայելի կերիցեն շունք զմարմինս Յեզաբելայ. եւ եղիցի դին Յեզաբելայ իբրեւ աղբ ի վերայ երեսաց անդոյ վիճակին՝ զի մի լինիցի ասել եթէ այս է Յե-զաբէլ [1]։

208

Յառաջ վարէր Յեու զահագին գործ իւր ջնջելոյ զտունն Աքաաբու. 70 որդիք էին Աքաաբու ի Սամարիա ընդ դայեկու-թեամբ ծերոցն։ Առաքեաց նոցա Յեու յղել նմա զգլուխս ար-քայորդւոցն. անսացին ծերքն եւ բերին զգլուխս նոցա ի Յեզրայ-էլ եւ անդ եդ զնոսա Յեու երկուս զրահանս առ դրան քաղա-քին։ Հրամայեաց Յեու եւ սպանին նոյնպէս զմնացեալ ազգա-կանս Աքաաբու ի Յեզրայէլ։ Ապա գնաց նա ի Սամարիա. զճա-նապարհայն պատահեաց ազգականացն Ոքոզիայ, զի գային ող-ջունել զՅովրամ եւ զկին նորա։ Եւ ունել զնոսա Յեու եւ կո-տորել. եւ էին նոքա ոգիք 42։

Նաեւ Ոքոզիա փախուցեալ էր ի սպանմանն Յովրամայ, եւ թաքուցեալ էր զանձն ի տան դրախտին։ Գտաւ նա ի Սամարիա եւ հարաւ հրամանաւ Յեուայ ի մահ անդէն ի կառսն իւրում, եւ մեռաւ նա ի Մակեդդով. թաղեցաւ նա ի գերեզմանի հարցն իւրոց քանզի թոռն էր Յովսափատայ (883)։ Եւ մնացեալքն յազ-գականաց նորա կոտորեցան։

Ապա կարծեցուցեալ Յեուայ թէ արասցէ տօն մեծ Բահա-ղու, հրամայեաց սպառնալեօք մահու ժողովել քրմաց եւ մար-գարէից եւ սպասաւորացն Բահաղու ի մեհեանն նորա, եւ ապա պատուէր ետ պաշարել զմեհեանն եւ կոտորել զնոսա ի ներքս. այսպէս ջնջեաց նա ամենեւին զպաշտօնն Բահաղու յԻսրայելէ։

Մինչեւ ցայն վայր Յեու իբրեւ գործի Աստուծոյ արդարու-թեանն գործէր, որպէս եւ ինքն գիտէր եւ յայտ առնէր. բայց սակայն չխրատեցաւ ինքն, եւ ի ժամանակի անդ թագաւորու-թեան իւրոյ (884—856) ոչ դադարեաց ի կռապաշտութենէն Յերոբովամու։ Թէպէտ եւ խոստացաւ նմա Տէր պահել զզաւակ նորա ի թագաւորութեան մինչեւ ցչորրորդ ազգ, քանզի կատա-

1 Դ. Թագ. Թ։

բեաց զհրամանս նորա զոր հրամայեաց ի վերայ Աքաաբու, բայց քանզի ոչ դադարէր Յէու ի մեղացն Յերոբովամայ՝ տանջեաց զնա Տէր և զժողովուրդ նորա ի ձեռն Ազայելի արքայի Ասորւոց, որ անցոյց զչարիսն ընդ երկիրն որ յայնկոյս Յորդանանու էր (ընդ Գաղաադ) որպէս տեսեալ էր յառաջագոյն Եղիսէ, և եհան զկողմանսն զայնոսիկ տակաւ ի թագաւորութենէն Իսրայելի: Իսկ զՅէու յաջորդէր որդի նորա Յովաքազ[1]:

209

Ընդ նոյն ժամանակս և ի թագաւորութեան Յուդայ նոյնպիսի խռովութիւնք լինէին: Զի իբրև Գոթողիա՝ դուստր Աքաաբու և Յեզաբելայ քոյր երկուց վերջին թագաւորացն Իսրայելի և այրի կին Յովրամայ և մայր Ոքոզիայ արքայի Յուդայ լուաւ զմահ որդւոյ իւրոյ՝ Ոքոզիայ, ետ խնդրել ջնջել և կոտորել զտոհմն նորա, ապա գրաւեաց կալաւ զաթոռ թագաւորութեանն, և թագաւորեաց յԵրուսաղէմ (883—877), և եմուծ նա ի Յուդա զպաշտօնն Բահաղու:

Բայց Յովսաբեթ քոյր Ոքոզիայ և կին Յովիդայեայ քահանայապետի զտարեւոր որդի եղբօր իւրոյ զՅովաս ապրեցոյց ի կոտորածէն Գոթողիայ, և սնանէր զՅովաս վեց ամ գաղտ ի տաճարին:

Յամին եւթներորդի եցոյց Յովիդայէ զիրսն՝ ամենայնց ի զօրավարացն, և սոքա շրջեցան ի սահմանսն Յուդայ, և կոչեցին զղեւտացիսն և զիշխանս ժողովրդեանն յԵրուսաղէմ: Եւ ի ժամանակի աւուրն (յաւուր շաբաթու) ասաց Յովիդայէ քահանայիցն և ղեւտացւոցն հանդերձ զօրավարօքն և անձնապահօք թէ զինչ առնելոց իցեն, և վառեաց զնոսա զինուքն որ պահեալ կային ի տաճարին: Ապա տարաւ կացոյց զՅովաս ի տեղւոջն ուր կային թագաւորքն, և պսակեաց և օծ զնա թագաւոր ի վերայ Յուդայ:

Իբրև լուաւ Գոթողիա զձայն ուրախութեան ժողովրդեանն ընդ որում հնչէին խառն և ձայնք արուեստականաց և երգոյն և սրնգականացն ձայնքն, աճապարեաց երթալ ի տեղին, և իբրև ետես զմանուկ թագաւորն, գոչել սկսաւ և ասէ, դաւ է, դաւ է. բայց հրաման ետ վաղվաղակի քահանայապետն հանել զնա ի տաճարէն և սպանանել, և կատարեցին զօրավարքն զհրամանն և մեռաւ նա անդէն սրով:

Եւ արար վաղվաղակի Յովիդայէ ուխտ ի մէջ Տեառն և թագաւորին և ժողովրդեանն: Խոստացաւ թագաւորն և ժողովուրդն լինել այնուհետև Տեառն: Ապա կործանեաց ժողովուրդն զպաշտօնն Բահաղու և սպան զքուրմն նորա: Իսկ քա-

1 Դ. Թագ. Ժ: Բ. Մնաց. ԻԲ. 7—9:

հանդիսապէս եւ մեծամեծքն ածին զժառանգականն թագաւորութեան Դաւթի յաջորդանս թագաւորին նստուցանել յաթոռ հարցն իւրոց[1]:

210

«Յովաս (877—838) առնէր ուղղութիւն առաջի Տեառն ցորչափ կենդանի էր Յովիդայեա»: Ընդ խնամակալութեամբ Յովիդայեայ եւ խրատու նորա նորոգեաց միւսանգամ զպաշտօն տաճարին, եւ նորոգել զշինուած տաճարին եւ ելից զպակասութիւն անօթոցն սրբութեան, եւ կարգեաց հասս քահանայիցն (854): Իսկ Յովիդայեա մեռաւ ամաց 130, եւ վասն արժանեաց գործոց իւրոց թաղեցաւ ի շիրիմս թագաւորացն:

Բայց յետ այնորիկ ի փաղաքշանաց գլխաւորաց ժողովրդեանն պատրանեցաւ եւ զեղծաւ Յովաս: Թողաւ լքաւ տաճարն Տեառն, եւ պաշտէին կուռս ի մէջ անտառախիտ ծառոց. զոր զգուշացուցանէին զնոսա մարգարէքն Տեառն: Յայնժամ ելից Հոգի Տեառն զԶաքարիա որդի եւ զյաջորդ քահանայապետութեանն Յովիդայեայ եւ ասէ. ընդէր անցանէք դուք ըստ հրամանս Տեառն: Դուք թողէք զՏէր, եւ Տէր լքցէ զձեզ: Բայց նոքա ժողովեցան եւ քարկոծ արարին զնա հրամանաւ թագաւորին ի սրահի տաճարին: Այսպէս մոռացաւ Յովաս զերախտիսն Յովիդայեայ եւ սպան զորդի նորա (840): Իսկ Զաքարիա ասէր ի մեռանելն իւրում թէ «Տեսցէ Տէր եւ խնդրեսցէ վրէժ»:

Իսկ յետ սակաւուց ժամանակի հասին պատուհասք պատուհասիցն ի վերայ Հրէիցն կռապաշտից: Ազայէլ արքայ Ասորւոց խաղաց զօրօք ի վերայ նոցա, առ նախ զԳէթ, ապա մխեցաւ ի Հրէաստան եւ եհաս մինչեւ ցպարիսպն Երուսաղեմի, եւ եհար զբազումս ի մեծամեծացն (839): Իսկ Յովաս արծաթ բազում եւ դարձոյց յետս զԱսորիսն, եւ հազիւ հազ թէ բաւական եղեն գանձք տան թագաւորին եւ տաճարին Տեառն: Իսկ ինքն եւս անկաւ յախտ ծանր, եւ ապա նենգ գործեալ սպանին զնա ի բանակին, եւ ոչ թաղեցաւ նա ի շիրիմս թագաւորացն: Այսպէս առաւ ի նմանէ վրէժ արեանն Զաքարիայ: Զնա յաջորդեաց Ամասիա[2]:

211

Յովաքազ (856—840) որդի եւ յաջորդ Յէուայ՝ արքայի Իսրայէլի ընթանայր ի մեղս առաջնոցն իւրոց. եւ մատնեաց զնա Տէր ի ձեռս Ազայէլի եւ որդւոյ նորա ցորչափ ինքն կենդանի էր: Գրեթէ ամենայն թագաւորութիւն նորա անկաւ ընդ իշխանութեամբ նոցա, եւ չմնաց ինչ առ նմա՝ բայց 50 հեծեալ եւ 10

1 Դ. Թագ. ԺԱ: Բ. Մնաց. ԻԲ. 10   2 Դ. Թագ. ԺԲ: Բ. Մնաց. ԻԴ: — 12. ԻԴ:

կառք եւ 10,000 այր. զմնացեալսն ջնջեցին Ասորիք: Յայնժամ դիմեաց Յովաքազ առ Տէր պաղատել, եւ ողորմեցաւ Տէր ի վերայ նեղութեանն Իսրայելի եւ ետ նոցա փրկիչ որ թափեաց զնոսա ի ձեռաց Ասորւոցն. բայց սակայն ոչ դադարեցին նոքա ի մեղաց Յերոբովամայ, եւ տակաւին կայր անտառն ի Սամարիա:

Թուի թէ փրկիչն այն Յովաս էր որդի եւ յաջորդ Յովաքազայ (840—825): Անդէն ի սկզբան թագաւորութեան նորա խօթացաւ Եղիսէ ի մահ, եւ էջ թագաւորն տեսանել զնա, եւ արտասուեաց ի վերայ նորա զի մեկնելոց էր նա ի նմանէ: Մարգարէացաւ նմա մարգարէն նշանակաւ նետիցն զոր ետ նմա արձակել՝ երեւելի յաղթութիւն ի վերայ Ասորւոց, եւ սակս մեռաւ վաղվաղակի: Վերակացու եւ պահապան էր Տէր ծառայից իւրոց Եղիշայի, եւ պատուեաց երբեմն զմանկտին Բեթելայ որ ծիծաղէին զնովաւ[1]. նոյնպէս փառաւորեաց զնա եւ յետ վախճանի նորա, զի յետոյ յորժամ ընկեցին դիակ մի ի գերեզմանն Եղիսէի՝ անդէն կենդանացաւ մեռեալն, իբրեւ մերձեցաւ ի նա ոսկերք առնն Աստուծոյ[2]:

Ընդ նոյն ժամանակս էր վախճանեալ եւ Ազայէլ՝ ներքէն Իսրայելի՝ թագաւորեալ ամս 50 (յամի իբրեւ 840), եւ զնա յաջորդէր Բեն-Ադադ Գ. նորին որդի: Յայնժամ ողորմեցաւ Տէր ի վերայ Իսրայելի վասն աստուածապաշտ նահապետացն. երիցս յաղթեաց Յովաս արքային Ասորւոց, եւ թափեաց ի նմանէ զքաղաքսն զոր հաներ էր հօր նորա ի թագաւորութենէ Իսրայելի[3]: Յետ նշանաւոր յաղթութեանն զոր յաղթեաց Յովաս Ամասիայ արքայի Յուդայ՝ վախճանեցաւ[4]:

Յերոբովամ Բ. (825—784) նորին որդի գնաց իբրեւ զառաջինն իւր ի ճանապարհս Յերոբովամայ, բայց գթացեալ զնա Տէր առ ապրեցուցանելոյ զԻսրայելացիսն սակաւիկ մի ի նեղութենէ. քանզի ոչ միայն զայն կատարեաց Յերոբովամ զոր հայրն սկսաւ՝ հանել յԱսորւոց զամենայն երկիրն զոր առեալ էին, եւ միւսանգամ նուաճեաց զառաջին սահմանսն մինչեւ ցգետն Եփրատ եւ ցծովն Մեռեալ, այլ եւ առ նա զթագաւորութիւնս Եմաթայ եւ Դամասկոսի, եւ բարձրացոյց ի ժամանակի 41 ամաց թագաւորութեան իւրոյ զթագաւորութիւնն Իսրայելի զայս վերջին նուագ: Զնա յաջորդէր նորին որդի Զաքարիա[5]:

212

Թէպէտ եւ ի ժամանակէ անտի Սամուէլի խրատէր, յորդորէր, մխիթարէր կամ սպառնայր Տէր ի ձեռն արանց լուսաւո-

1 Դ. Թագ. Բ. 23—25:
2 Դ. Թագ. ԺԳ. 20, 21: Տես Սիրաք ԽԸ. 13—15:
3 Դ. Թագ. ԺԳ:
4 Դ. Թագ. ԺԴ. 8—16:
5 Դ. Թագ. ԺԴ. 23—29:

բերոց՝ որ մարգարէք կամ տեսանողք կոչէին, ժողովրդեան իւրում եւ Թագաւորաց նորա, զի պատմեսցեն զճանապարհս իւր եւ կամ դարձցին ի նոյն։ Այլ առաւել իմն յանձնեցին նոքա անդստին ի բաժանմանէ Թագաւորութեան՝ ի Թագաւորութեանն Իսրայելի, քանզի առաւել իմն պիտոյ էին նոքա Թագաւորութեանն այնմիկ. եւ ի մէջ մարգարէիցն այնոցիկ երեւելիք եւ նշանաւորք քան զամենեսին երեւեցան Եղիա եւ Եղիշա։

Իսկ յորժամ Յերոբովամ Բ. Թագաւորէր յԻսրայէլ եւ Ոզիա ի Յուդա, սկսաւ կարգ իմն այլոց մարգարէից, որոց վարդապետութիւնքն եւ մարգարէութիւնք զորս նշանօք հաստատէին՝ կան նշանակեալ ի գիրս սուրբս, եւ բանք մարգարէութեան նախ յերկուս ազգակից Թագաւորութիւնսն հային եւ ապա զհանդերձեալ կենդանարարէ եւ զեկեղեցւոյ նորա սրբոյ յայտ առնեն, զլաւագոյն եւ զփառաւոր հանդերձեալ ժամանակէն՝ որ էր ակնկալութիւն ամենայն ճշմարիտ աստուածպաշտաց։

Երիցագոյն քան զամենայն մարգարէս գրքոյկ Յովնան է զաբուղոնացի յազգէ։ Իմացեալ եւ մարգարէացաւ նա Յերոբովամայ Բ. յաղթութիւն[1], այլ բուն առաքումն նորա էր առ Նինուէացիսն՝ առ փոփոխումն բարեկեցիկ բնակիչս գլխաւոր քաղաքին Ասորեստանեաց Թագաւորութեան, որ անդստին յամէ իբրեւ 800 զօրացաւ եւ հաստատեցաւ։ Քարոզեաց Յովնան Նինուէացւոց զկործանումն նոցա, այլ քանզի դարձան յամենայն սրտէ իւրեանց խնայեաց ի նոսա Աստուած եւ ի քաղաքն նոցա[2]։

Ովսէէ կամ Հօշա մարգարէ երեւեցաւ նոյնպէս ի Թագաւորութեանն Իսրայելի առ Յերոբովամաւ Բ., եւ բանք սպառնալեացն յԻսրայելացիս անդր մանաւանդ հային. բայց հոգին Աստուածոյ հայեցոյց զնա եւ ի վերայ Յուդայ եւ ի փառաւոր ժամանակին Օծելոյն եւ եկեղեցւոյ նորա։ Մարթ էր նմա տեսանել եւ զկործանումն Թագաւորութեանն Իսրայելի[3]։

Նոյն բանք են եւ զմարգարէութեանցն Ամովսայ որ էր հովիւ Թեկուացի ի Յուդա. մանաւանդ հային բանք մարգարէութեան նորա եւ յարուարձանեայ ազգս հեթանոսացն։ Այլ քարոզէր նա մանաւանդ զմօտաւոր կործանումն Թագաւորութեանն Իսրայելի ուր ընդ յղփութեան եւ բարեկեցութեան եւ ապականութիւն վարուց եւ ամենայն ազգի ազգի ախտք յորդեալ էին[4]։

Սակաւիկ յետոյ քան զնա եւ Միքիա մարգարէ մորեսացի ի Յուդա. եւ նորա եւս բանք նոյնպէս զերկուց Թագաւորութեանց են՝ լի մարգարէութեամբք եւ վասն Մեսիային[5]։

Վասն ժամանակին Յովելայ մարգարէի ազգի ազգի կարծիք են. հաւանութեան իմն թուի թէ ի Թագաւորութենէ Յուդայ

1 Դ. Թագ. ԺԴ. 25։
2 Յովնան Ա—Դ։
3 Ովսէէ Ա—ԺԴ։
4 Ամովս Ա—Թ։
5 Միքիա Ա—Է։

[illegible] [1]:

213

[illegible] (838—810) [illegible] [2]:

[illegible] 300,000 [illegible] 100,000 [illegible]

[illegible]

[illegible] (826) [illegible]

[illegible] [3]:

214

[illegible] (810—759) [illegible] 52: [illegible]

1 [illegible]

2 [illegible] — 16:

3 [illegible] — 20: [illegible]

առաջի Տեառն. խնդրեաց նա զՏէր ցորչափ կենդանի էր Զաքարիա ոմն մարգարէ Տեառն, եւ վասն այնորիկ ետ նմա Աստուած յաջողութիւն ի գործս նորա:

Թափեաց նա յԻդումեայեցւոց զնաւահանգիստն Եղաթ (Ելաթ) եւ ամրացոյց զնա: Ետ նա պատերազմ ընդ Փղշտացւոց եւ ընդ Արաբացւոց եւ Ամոնացւոց եւ յաջողեցաւ, եւ արար զնոսա հարկատուս: Քանզի էին նորա զօրք պատերազմիք 300,000 այր, եւ տունք զինուց պնդեալք եւ ամուր քաղաքք եւ աշտարակք, եւ զբազումս եւս ի քաղաքաց ամրացուցանէր. երկրագործութեան եւ այգեգործութեան փոյթ ի վերայ ունէր, եւ փորել ջրհորս եւ շինել աշտարակս պահապանաց հօտից:

Իբրեւ մեծացաւ եւ զօրացաւ՝ հպարտացաւ սիրտ նորա եւ կամէր իմն ի վերայ թագաւորութեանն պատուոյ յաւելուլ եւ զքահանայութեանն: Զուր ցուցանէին նմա Ազարիա քահանայապետ եւ այլ եւս 80 քահանայք, թէ պաշտամունք քահանայութեանն միայն տանն Ահարոնի տուեալ, եւ աղաչեալ տագնապէին զնա ելանել ի տեղւոջէն Սրբութեան: Այլ սրտմտեալ բարկացաւ Ոզիա եւ խօսեցաւ նոցա սպառնալիս, եւ առեալ ունէր ի ձեռին զբուրվառն: Յանկարծակի ել նիշ բորոտութեան ի ճակատն անդէն ի տան Տեառն: Հեռացուցին զնա քահանայքն եւ մնաց բորոտեալ մինչեւ ցօր մահուան իւրոյ, եւ էր բնակեալ յառանձինն տան, եւ վասն բորոտութեանն թաղեցաւ ի դաշտի: Որդին յաջորդ Յովաթամ առաջնորդէր թագաւորութեանն ի ժամանակին յայնմիկ[1]:

Յովաթամ (759—743) 27 ամաց էր յորժամ առ զթագաւորութիւնն, եւ արար ուղղութիւն առաջի Տեառն իբրեւ զհայր իւր զՈզիա, այլ չեմուտ նա իբրեւ զնա բռնի ի տաճարն: Զամուրսն որ ի նմանէ շինեցան եւ նորոգեցան՝ պահեաց եւ բազմացոյց իսկ: Յաղթեաց նա եւ Ամոնացւոց, եւ եդ ի վերայ նոցա հարկս բազում ամաց: "Զօրացաւ Յովաթամ, քանզի արար նա ուղիղ զճանապարհս իւր առաջի Տեառն": Բայց սկսան յայնժամ Ասորիքն եւ Իսրայելացիք սփռել ասպատակ ի սահմանս Յուդայ: Զնա պայազատեաց Աքազ[2]:

215

Աքազ (743—728) ոչ միայն ի ճանապարհս թագաւորացն Իսրայելի գնաց՝ այլ եւ եմոյծ զպաշտօն Բահաղու, մատոյց զոհս կռոց ի բարձունս, եւ ի ներքոյ անտառախիտ ծառոց անցոյց զորդի իւր զհրով առաջի Մողոքայ, եւ արար զամենայն պղծութիւն կռապաշտութեան:

1 Դ. Թագ. ԺԴ. 21, 22. ԺԵ. — 7: Բ. Մնաց. ԻԶ:

2 Դ. Թագ. ԺԵ. 32—38: Բ. Մնաց. ԻԷ:

Յայնժամ եկին հասին պատուհասք ի Տեառնէ. Փակէէ արքայ Իսրայէլի եղեւ դաշնաւոր ընդ Ռասենայ որ անկարգ միա-ւանգամ զԹագաւորութիւնն Ասորւոց, առ պատերազմ ընդ Յուդայ: Եւ Ռասոն զերեւելի նաւահանգիստն Եղաթ, եւ մեր-ժեաց անտի զՀրէայսն, եւ կամ խափանեալ առաւ. իսկ Փակէէ յարձակեցաւ ի վերայ Թագաւորութեանն Յուդայ, եւ սպան ի զօ-րուէն Աքազու 120,000 այր, այլս անապատել անց ապականութեամբ ընդ երկիրն, եւ տարաւ գերի 200,000 այր եւ առաւ բազում (742): Բայց եւ Ովդեդ մարգարէ ընդ առաջ նոցա, յանդիմանե-նեաց զնոսա վասն խստութեանն զոր անցուցին ընդ եղբարս իւ-րեանց Յուդայեանս, եւ այնպէս ետ արձակել զգերիսն, քանզի օգնականն եղեն նոսա եւ անձինք յարձակականացն[1]: Ընդէն ի նմին ժամանակի առեալ Եդոմայեցւոց եւ Փղշտացւոց զխախտու-թիւն Թագաւորութեանն Յուդայ՝ եկին ապարասակ Եդոմայե-ցիքն եւ տարան գերի բազումս. իսկ Փղշտացիքն մեծամեծ գաւառ-մանս իւրեանց հարկանելով քաղաքս բազումս (յամի իբրեւ 741)[2]:

216

Յամի մեռանելոյ Ոզիայ արքայի (իբրեւ 760) կոչեցաւ յԱս-տուծոյ մարգարէն մեծ Եսայի սկիզբն առնել պաշտամանն իւրոյ, զոր վարեաց նա ամս 50[3]: Էր նա որդի Ամովսայ զորմէ համարին լեալ որդի Յովասայ արքայի եւ եղբայր Ամասիայ: Առաջին մար-գարէութիւնք նորա ճառեն զպատժոյն եւ զխրատուց Յուդայ[4]:

Իբրեւ դաշնաւոր Թագաւորքն Իսրայէլի եւ Ասորւոց կամէին գալ ի վերայ Երուսաղեմի, եւ խորհէին հանել ի Թագաւորու-թենէ զտունն Դաւթի, հրաման ետ Տէր Եսայեայ մարգարէի առնել յառաջագոյն զԱքազ թէ խորհուրդ երկոցունց Թագաւո-րացն չէ ելանելոց ի գլուխ, եւ յետ վաթսուն եւ հինգ ամաց զա-դարեսցէ Իսրայէլ լինել ժողովուրդ: Եւ ետ Տէր խնդրել նշան, եւ ասէր ցնա Եսայի. "Ահա կոյս յղասցի եւ ծնցի որդի եւ կոչես-ցեն զանուն նորա Էմմանուէլ (ընդ մեզ Աստուած)"[5]:

Այս մարգարէութիւն նախ ակնարկէ զորդւոց նորին կնոջն զոր առ մարգարէն, եւ զփրկութենէ Յուդայ. այլ ըստ բարձրա-գոյն մտաց զհանդերձելոյ Մեսիայէն, որպէս յաջորդ գլուխքն յայտնագոյն գործեն[6]:

Բայց Աքազ Թերահաւատ լեալ խնդրէր իւր օգնականու-թիւն ի մարդկանէ. ողորմանօք իմն եւ խոնարհութեամբ եւ մեծա-մեծ պատարագօք յանկոյց յինքն զհզօր Թագաւորն Ասորեստա-

1 Դ. Թագ. ԺԶ. — 6: Բ. Մնաց. ԻԸ. — 15:
2 Բ. Մնաց. ԻԸ. 16 — 19:
3 Եսայ. Զ. — 8:
4 Եսայ. Ա — Զ:
5 Եսայ. Է. — 16:
6 Եսայ. Է — Թ:

նեաց զԹագղաթփաղասար, մինչեւ գալ Թագղաթփաղասարայ եւ սպանանել զՌասոն եւ բարձեալ զԹագաւորութիւնն Ասորւոց խառնել ընդ թագաւորութեան իւրում (740)։ Եւ գնաց Աքազ առ նա ի Դամասկոս, թերեւս վասն շնորհակալ լինելոյ. զայսր չուոյ այն եկն զհետ՝ զի սփռեցաւ պաշտօն աստուածոցն Ասորւոց ի Յուդա. եւ Ուրիա քահանայապետ հլութեամբ իմն գնայր։ Եւ յայն չափ իջեալ հասին, մինչեւ փակել Սրբութեանն Տեառն, մինչ դեռ ի սրահին եւ յայլ եւս բազում տեղիս կանգնեալ կային բագինք դիցն։

Ընդ նոյն ժամանակս խոնարհեցուցեալ էր արքայքն Ասորեստանեայց եւ զԹագաւորութիւնն Իսրայելի. ամբարտաւանեալ այնուհետեւ ընդ յաջողութիւնն, սպառնայր եւ ի վերայ Աքազու, եւ Աքազ հազիւ ուրեմն մեծամեծ պատարագօք եւ տարեւոր հարկօք առնոյր ի նմանէ խաղաղութիւն։

Բայց Աքազու կուրացեալ չդարձաւ յուղղութիւն յետ այնչափ վշտացն, այլ երթայր եւ յաճախէր զպաշտամունս կռոցն. քանզի կարծէր թէ յետոյ ուրեմն օգնեսցեն նմա աստուածքն իւր։ Մեռաւ նա եւ ոչ թաղեցաւ ի շիրիմս թագաւորացն։ Զնա պայազատեաց նորին որդի Եզեկիա[1]։

217

Ընդ ժամանակսն ընդ այնոսիկ մօտ ի կործանումն հասեալ կայր թագաւորութիւնն Իսրայելի։ Լինեալ էր ժամանակ ինչ անտէրընչութեան (784—770), յետ բռնութեան մահուն Յերոբովամայ Բ.[2], եւ ապա յետ երկոտասան ամաց յաջորդէր զհայրն Զաքարիա։ Արար եւ նա չար առաջի Տեառն եւ ոչ դադարեաց ի չարեացն Յերոբովամայ. այլ վաղվաղակի յետ վեց ամսոց դաւադրեալ սպանին զնա յանդիման ժողովրդեանն, եւ այնպէս սպառեցաւ տոհմն Յէուայ ի չորրորդ ազգի անդ ըստ բանին Տեառն։ Սեղղում որ սպանն զնա՝ առ զթագաւորութիւնն, բայց եւ նա նոյնպէս սատակէր։

Վաղվաղէ հար զնա Մանայեմ ի Սամարիա եւ անց նստաւ յաթոռ թագաւորութեանն (770—759)։ Առ նա վրէժս անագորունութեամբ ի բնակչաց քաղաքին Թերսայեցւոց որ աղխեցին նմա զդրունսն, եւ արար չար առաջի Տեառն որպէս զառաջինսն իւր։ Բայց Փուղա արքայ Ասորեստանեաց դիմեաց յերկիր նորա. առ նա ի նմանէ գնոց զխաղաղութիւնն եւ զբարեկամութիւն տուեալ 1000 տաղանդ արծաթոյ. նմին իրի արկ նա մարդահարկ ի վերայ ընչաւէտացն։ Փակէիա որդի նորա (759—757) մեղաւ որպէս զառաջինսն, եւ հարին զնա յետ երկուց ամաց յապարանսն։

1 Դ. Թագ. ԺԶ։ Բ. Մնաց. ԻԸ. 20....։ 2 Ամով. Է. 11։

Փուլէ (Գիտա՝ որդի Ոզիայ 757—737) [illegible], [illegible]: [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] (740). [illegible]: [illegible] Փուլէ [illegible][1]:

[illegible] (737—728) [illegible] (728—720), [illegible]: [illegible]: [illegible][2]:

218

[illegible] 253 ([illegible] 720): [illegible][3]:

[illegible] ([illegible]) [illegible]: [illegible]

1 Դ. Թագ. ԺԵ. 8—31: Բ. Մնաց. Ե. 26: Բ. Մնաց. ԻԸ. 6—16: 2 Դ. Թագ. ԺԷ. — 6: ԺԸ. 9—12: 3 Դ. Թագ. ԺԷ. 7—23:

ղոյց թագաւորին, թէ Աստուած երկրին հանէ ի նոցանէ վրէժս, զի անփորձ տարարին պաշտել զնա: Այնժամ յղեաց առ նոսա թագաւորն Ասորեստանեաց քահանայ մի ի գերելոց անտի որ չո-քաւ բնակեալ ի Բեթէլ ուսուցանել ժողովրդեանն զպաշտօն ճշմարտին Աստուծոյ: Թէպէտ եւ պաշտէին նոքա այնուհե-տեւ զՏէր իբրեւ զԱստուած երկրին, բայց եւ զկուռս առաջնոց հայրենի աշխարհացն իւրեանց պահեցին, եւ այնպէս զԹերակա-տար պաշտօնն Աստուծոյ խառնեցին ամենայն պղծութեամբք կռոցն պաշտամանն:

Յետ դ.ք ազգացն այնոցիկ զառաջինն հաստատեալք իսկ անուամբ Կութէացիք կոչեցան յանուանէ գաղթականացն Կութայ. այլ իբրեւ միւսանգամ շինեցաւ Սամարիա՝ Շամրոնացիք կամ Սամա-րացիք կոչեցան, եւ մնաց այն նոցա անուն յաղջաղջանաց[1]:

Է

Թագաւորութիւն Յուդայ (725—590):

219

ՎԵՑ ամօք կանխագոյն քան զկործանումն թագաւորու-թեանն Իսրայէլի՝ Եզեկիա կամ Հիզկիա (726—699) առ զթա-գաւորութիւնն Յուդայ փոխանակեալ զԱքազ յետ լինելոյ բար-ձակից՝ ամս 2: "Արար նա ուղղութիւն առաջի Տեառն որպէս արար հայր նորա Դաւիթ": Նախ նորոգէր զյայտնական պաշտօնն Աս-տուծոյ որ առ հարբն նորա բարձեալ էր ամենեւին ի միջոյ, եւ եբաց նա միւսանգամ զտաճարն եւ եա սրբել եւ նուիրել, եւ մատուցանէր երեւելի ողջակէզս պատարագաց:

Այս առաքէր Եզեկիա հրեշտակս հրովարտակաւ ոչ միայն ընդ թագաւորութիւնն Յուդայ, այլ եւ ընդ թագաւորութիւնն Իսրայէլի, եւ հրաւիրէր զամենայն այր Իսրայէլացի ի տօն զատկին, թելադրէր լեալ նոցա դառնալ յամենայն ուրուց իւրեանց զի ցա-ծուսցեն յանձանց զցասումն Աստուծոյ: Սակաւք միայն ի ցեղիցն Ասերայ եւ Մանասէի եւ Զաբուղոնի անսացին կոչմանն. բայց ա-մենայն Յուդա հնազանդեալ թագաւորին, եւ կատարեցաւ տօն զատկին յԵրուսաղէմ մեծաւ փառաւորութեամբ յաւուրս 14:

Այս փոյթ տանէր Եզեկիա վասն տանելոյ հանապազորդ զպաշտօնն Աստուծոյ եւ վասն հասից քահանայիցն: Եւ այնու-հետեւ ոչ միայն յամենայն սահմանս Յուդայ եւ Բենիամենի, այլ եւ ի սահմանս Եփրեմի եւ Մանասէի ջնջեցաւ եղծաւ պաշ-տօն կռապաշտութեանն եւ զարշութիւնք նորա. ցրուեցան բար-ձունքն եւ ծառքն անտառախիտք, նա եւ օձն եւս պղնձի, քանզի պաշտէին զնա եւ երկիր պագանէին[2]:

1 Դ. Թագ. ԺԷ. 24...: 2 Դ. Թագ. ԺԸ. —4: Բ. Մնաց. ԻԹ—ԼԱ:

Այսպէս յաջողեցաւ Եզեկիա ի Տէր, եւ Տէր էր ընդ նմա եւ օրհնեաց նմա զնա յամենայն գործս իւր։ Դադարեաց նա ի տալոյ հարկս եւ ծառայելոյ արքային Ասորեստանեայց. եւ պատերազմեալ ընդ Փղշտացւոցն եւ յաղթեաց նոցա, եւ առ երկիր բազում մինչեւ ցԳազա[1]։

220

Այլ ի չորեքտասաներորդի ամի թագաւորութեան նորա խաղաց Սենեքերիմ արքայ Ասորեստանեայց հանապազուան զօրօք ի վերայ Յուդայ, առ ամուրս քաղաքաց եւ պաշարեաց զԼաքիս. զարհի հարաւ Եզեկիա եւ անկանէր ընդ նմա ի պատարագամս խաղաղութեան, պարգեւացուցանէր զանձս եւ տայր 30 քանքար ոսկւոյ եւ 300 քանքար արծաթոյ՝ առնէր խաղաղութիւն։ Այլ իբրեւ մեկնեցաւ Սենեքերիմ երթալ ի վերայ Եգիպտացւոց աշխարհին՝ ամրացուցանէր Եզեկիա զամրոցն Երուսաղեմի եւ նորա եւս շինէր, եւ ապա խնդրել զՁըրհաքան որ արքայից քաղդեի էին, քանզի չէր վստահ յԱսորեստանեայսն, եւ յերկուսի իւր։

Իբրեւ զատանայր Սենեքերիմ յերկրէն Եգիպտացւոց, բանակեցաւ մերձակայ առաջի Պեղուսայ եւ առաքեաց զօրավարս իւր զօրօք յանդիմանել Երուսաղեմի։ Արքայ ելին եւ խօսել սկսան ընդ ժողովրդեան քաղաքին եւ կոչէին զԵզեկիա անձամբ՝ զի ժամ ժողովեսցի կալ հնազանդ արքային Ասորեստանեայց, եւ ապա խօսեցան հայհոյութիւնս զԱստուծոյ Աստուածոյ։ Տրտմեցաւ սրտեցաւ Եզեկիա եւ առաքեաց առ Եսայի մարգարէ. եւ նա յղեաց առ նա բանս մխիթարութեան եւ յուսացուցանէր թէ Տէր առնէ ընդ նմա զգօշ եւ զատանոյ մեծամբ ի բաց։

Այլ ընդ սոյն ամի Սենեքերիմ թէ Թարակ արքայ Եթովպիացւոց եւ Եգիպտացւոց գայ զօրօք ի վերայ նորա. բայց այնպէս իմն կարծէր թէ մինչ չեւ նորա հասեալ, կարէ աշխարհին առնել զԵզեկիա. առաքեաց առ նա հրովարտակ մի յորում երկրպագել միայն հնազանդութիւնս զոր խօսեցան զօրավարքն նորա։ Եւ տարածեաց Եզեկիա զթուղթն ի տաճարին առաջի Տեառն եւ եկաց յաղօթս հանապազ առ Աստուած։ Յայնժամ առաքեաց առ նա Եսայի եւ ասէր, թէ լուաւ Տէր աղօթից նորա. խորտակեսցէ զՍենեքերիմ եւ ոչ հասանիցէ առաջի Երուսաղեմի այլ դարձցէ ստուգէն յերկիր իւր. վերադարձեաց կամի ընդէ Տէր քաղաքին եւ ապրեցուցանել վասն անուան իւր եւ վասն Դաւթի ծառայի իւրոյ։

Այլ անդէն ի նմին գիշերի եհար հրեշտակ Տեառն 185,000 այր ի բանակին Ասորեստանեայցն։ Եւ յայնժամ Սենեքերիմ եւ դարձաւ ի Նինուէ, եւ անդ որդւոցն իւրոց սպանեալ նորա եւ փախեան յերկիրն Արարատայ։ Այսպէս առաջեցաւ պաշտպանեալ Երուսաղէմ

1 Դ. Թագ. ԺԸ. 5—8.

տագնապամբ Ասորեստանեայցն, զոր բազումք ի մեծնչաց ժամու հասանէին [1]:

221

Որպէս հաւանութեան իմն է՝ յառաջ քան զայն պատահարս խօթացաւ Եզեկիա ի մահ, եւ եկն առ նա Եսայի առնել հրամանաւ Աստուծոյ զի պատրաստեսցի ի մահ, քանզի չէ ապրելոց: Եկաց յայնժամ յաղօթս թագաւորն լի հաւատովք եւ եղաց առաջի Տեառն: Եկն եւ պատմեաց նմա Եսայի մխիթարական թէ լուաւ Տէր աղօթից քոց. կամի զի կեցցես, եւ ելցես յաւուրն երրորդի ի տաճարն: Յաւելու նա յաւուրս քո ամս հնգետասան, եւ կամի փրկել զքեզ եւ զԵրուսաղէմ ի ձեռաց Ասորեստանեայց:

Ըստ հրամանի նա մարգարէն եւ եդին պաղարիս թզոյ ի վերայ վիրին Եզեկիայ: Իսկ Եզեկիա խնդրեաց նշան ինչ թէ արդարեւ ողջանալոց է. եւ ըստ նորա իսկ կամելոյ՝ դարձաւ ստուերն տասն աստիճանօք յետս ի վերայ ցուցչին արեւուն: Ընդէն ողջացաւ նա ի սահմանեալ աւուրն եւ խօսեցաւ շնորհակալ մտօք գեղեցիկ ինչ երգ օրհնութեան եւ գոհութեան [2]:

Եհաս բանն եւ ի Բաբելոն եւ լուաւ արքայ Մերոդաք Բաղադան եւ առաքեաց առ Եզեկիա հրեշտակութիւն լինել ուրախակից առողջութեանն. եկեալ էին հրեշտակքն եւ վասն անելոյ դաշնաւորութիւն հակառակ Ասորեստանեայցն: Պատրեալ իմն ի սիրոյ անտի նոցա՝ եցոյց նոցա Եզեկիա զամենայն գանձս իւր եւ զմեծութիւն՝ սնապարծութեան իմն մտօք: Այլ Եսայի մարգարէ յանդիմանեաց զգործն նորա, եւ պատմեաց հրամանաւն Աստուծոյ թէ ամենայն գանձքն այնորիկ երթիցեն երբեմն ի Բաբելոն, եւ որդիք քո եղիցին ներքինիք ի տան թագաւորին:

Խոնարհութեամբ յանձն առ Եզեկիա զդատաստանն Աստուծոյ: Թուի թէ ի խաղաղութեան անցոյց նա զվերջին հնգետասան ամս կենաց իւրոց. շինեաց նա ջրմուղս եւ այլ եւս բազում շինուածս. սիրէր նա դարմանել այգիս եւ ագարակս եւ խաշինս: Թաղեցաւ նա մեծաւ պատուով եւ փառաւորութեամբ, եւ թագաւորեաց Մանասէ որդի նորա փոխանակ նորա [3]:

Յաւուրս նորա (յամի իբրեւ 714) մարգարէանայր Նաւում մարգարէ վասն Նինուէի [4]:

222

Յիսրայելացւոց անտի զոր տարաւ Սաղմանասար յետ քակելոյ զթագաւորութիւնն Իսրայելի, էր Տոբիթ ոմն անուն, այր բա-

1 Տես Բ. Թագ. ԻԴ. 15, 16: — Տես Դ. Թագ. ԺԸ. 13 — ԺԹ: Բ. Մնաց. ԼԲ. — 23: Եսայ. ԼԶ. ԼԷ:
2 Եսայ. ԼԸ. 10 — 20:
3 Դ. Թագ. Ի: Բ. Մնաց. ԼԲ. 24...: Եսայ. ԼԸ. ԼԹ: Տես Սիրաք ԽԸ. 19 — 25:
4 Նաւում Ա — Գ:

ընպաշտօն յազգէ Նեփթաղիմայ, եւ նորա էր որդի Տուբիա (Տովբիթ) եւ կին Աննա։ Ոչ խոտորեցաւ նա ի պաշտօն եւ ի պղծութիւն կռոց, այլ երթայր նա ի տաճարն Տեառն, եւ ցուցանէր զգործս սիրոյ առ եղբարսն իւր։ Զնոյն առնէր նա եւ ի գերութեանն իւրում որչափ ինչ ձեռնհաս էր, եւ դարմանէր մանաւանդ զեղբարսն իւր, յորժամ նեղէր զնոսա յոյժ Սենեքերիմ։ Առաւել եւս խստացան վիշտքն ի վերայ Իսրայէլացւոցն յորժամ փախստեալ կորացաւ թագաւորն ի Տեառնէ առաջի Երուսաղեմի, քանզի զայրացուցին ընդ Իսրայէլացիսն որ ի Նինուէ էին՝ հանէր Սենեքերիմ։ Յայնմ ժամանակի եւ Տովբիթ հասանէր ի տագնապ մահու, բայց ապրեցաւ նա ի տագնապէն յորժամ մեռանիլն Սենեքերիմ։

Եւ յետ սակաւ ինչ միոյ դէպք եւ պատահարք հասանէին կուրանալ աչաց նորա եւ անկանել յաղքատութիւն, եւ փոխանակ մխիթարութեանն ընդունել արհամարհանս եւ կշտամբութիւն ի բարեկամաց իւրոց եւ յազգականաց։ Եւ ոչ յողդողդեցան հաւատք նորա ի մէջ վշտացն, եւ յետոյ ապա ընկալաւ փառօք զվարձս հաւատոց իւրոց։ Զի իբրեւ համարեցաւ թէ մեռանելոց է՝ կոչեաց զորդի իւր զՏուբիա, որ էր նման նմա, եւ խօսեցաւ նմա բանս խրատու եւ թելադրութեան գեղեցիկս յոյժ, ցուցեալ թէ որպիսի փառս ընծայեցուցանիցէ լինել հաճոյ Աստուծոյ. եւ պատուէր ետ նմա երթալ ի Ռագաւ (Ռագիս) ի Մարաստան առ Գաբայէլ անձն անուն, եւ անդ առնուլ ի նմանէ զպարտսն զոր պարտի նա 10 քանքար արծաթոյ, եւ հրամայեաց խնդրել գտանել զոմն ընկեր ճանապարհաց իւրոց։

Յայնժամ ել ընդ առաջ Տուբիայ հրեշտակն Ռափայէլ ի կերպարանս գեղեցիկ երիտասարդի լինել ընկեր ճանապարհաց նորա, եւ եդ իւր անուն Ազարիա որդի մեծին Անանիայ, որք նշանակեն զօգնականութիւն եւ զշնորհսն Աստուծոյ։ Եղին երկոքին ի ճանապարհ յետ յուղարկելոյ զնոսա հօրն եւ մօրն արտասուօք եւ օրհնութեամբք։ Զճանապարհայն կալաւ Տուբիա ձուկն մի մեծ, եւ ըստ հրամանի հրեշտակին պահեաց նա զսիրտ ձկանն եւ զլեարդն եւ զլեղին, զի փարեսցին նոքօք ի պէտս ինչ կարեւորս։ Իբրեւ ասէ հրեշտակն ցնա թէ պարտ է մտանել առ Ռագուէլ ազգականն նորա զի առցէ զՍառա զդուստր նորա զկնաւոր։ Թէպէտ եւ յայտ արար նմա Տուբիա թէ լեալ է Սառա յառաջագոյն եւթն արանց եւ սպանեալ զնոսա այսոյ չարի. այլ սկսաւ պատմել նմա հրեշտակն թէ որպէս արժանի էին նոքա այնպիսի հարուածոյ վասն անկարգ խորհրդոց եւ գործոց իւրեանց, եւ խրատ ետ նմա միաբան աղօթիւք եւ բարւոք սրտիւ մտանել ի կարգ ամուսնութեանն, եւ զլեարդն եւ զսիրտ ձկանն դնել ի վերայ կայծականց, եւ ծուխն որ ի նոցանէ ելանիցէ՝ հանիցէ զայսն չար։

Զհետ չոգաւ Տուբիա յամենայնի զխրատու Հրեշտակին· ՝սիրով ընկալաւ զնա Ռագուէլ, անդէն ի հացին ետ զդուստր նորա զՍառա կնութեան: Արդ զլեարդն եւ զսիրտ ձկանն ի վերայ կայծակաց, որք էին արդեւք նշանք Աստուծոյ պարգեւացն՝ որ շնորհեցան բարեպաշտն աղօթիւք եւ ժուժկալութեանն փեսային եւ հարսին, եւ հանէին զզօրութիւն այսոյն չարի: — Այսպէս Տուբիա եւ Սառա մնացին ողջանդամ, եւ կատարեցին յետ այնորիկ զուրախութիւն հարսանեացն:

Ընդ նոյն ժամանակս Տովբիթ հայր Տուբիայ եւ մանաւանդ կին նորա Աննա խռովեալ էին ընդ յամել որդւոյն, մինչեւ մխիթարեաց զնոսա գալուստն նորա· այլ առաւել եւս յաճախեաց ուրախութիւն նոցա, յորժամ մտանէր Տուբիա շփեաց զաչս հօրն լեղեաւ ձկանն եւ բժշկեաց Աստուած զկուրութիւն աչաց նորա ի ձեռն արտաքին դարմանոյն այնորիկ: Տունն Տովբիթայ փառաւորեցին նախ զԱստուած, ապա զկէս ընչեց իւրեանց հանէին մեծն այնմ որ ընկեր լեեալ էր Տուբիայ: Բայց նա պատուէր եւս նոցա օրհնել զԱստուած առաւել քան զամենայն կենդանիս, եւ գործել զգործս բարութեան: Եւ յայտնեաց եւս նոցա թէ է ինքն Հրեշտակն Ռափայէլ, միւսանգամ յորդորեաց զնոսա յօրհնութիւնս Աստուծոյ, եւ եղեւ ի նոցանէ աներեւոյթ:

Եւ օրհնեաց Տովբիթ զՏէր զերգեցիկ իւր օրհնութեամբ, յորում կան եւ մարգարէութիւնք: Ապրեաց նա խաղաղութեամբ այլ եւս ամս 42, եւ մեռաւ ամաց 102 (յամի իբրեւ 663): Յառաջ քան զվախճանել իւր խրատեաց զորդի իւր զՏուբիա եւ զատուն նորա երկնչել ի Տեառնէ, եւ խրատ ետ նոցա ելանել ի քաղաքէն Նինուէացւոց, զի ասէր թէ մօտ է կործանումն նորա: Եւ եղեւ իսկ այն յետ վախճանի կնոջն նորա Աննայի: — Իսկ Տուբիա ետես զթոռունս իւր մինչեւ ցհինգերորդ ազգ, եւ ընթանայր զաւակ նորա ի հաճոյս Աստուծոյ[1]:

Դարձցուք այսուհետեւ ի պատմութիւն Թագաւորութեանն Յուդայ:

223

Մանասէ (699—644) էր ամաց երկոտասանից յորժամ նըստաւ փոխանակ աստուածապաշտ հօրն իւրոյ Եզեկիայ, բայց ոչ գնաց զճանապարհս նորա· քանզի ոչ ոք ի թագաւորացն Յուդայ այնչափ յանձնեաց չարիս, որքան զՄանասէ: Կանգնեաց նա միւսանգամ զբարձունսն եւ զբագինսն զոր քանդեալ էր Եզեկիայ, ծառայեաց Բահաղու եւ տնկեաց անտառ պղծութեան կռոցն պաշտաման, երկիր եպագ նա ամենայն զօրութեանց երկնից, կանգնեաց նոցա սեղանս ի սրահս տաճարին, նա եւ անդէն ի տաճա-

1 Տովբ. Ա — ԺԴ:

րին կանգնեաց կուռս։ Անցոյց զորդիս իւր զայրեաց ի ձորն Բենի-նոմայ որ լի էր ամենայն պղծութեամբ անաստուածութեան եւ զոհիւք մարդկան։ Վարէր ըղձութեամբք եւ գուշակութեամբք եւ կախարդութեամբք, եւ եհեղ յոյժ արիւն արդար, մոլորեցոյց նա զՅուդա եւ յանձնեցին ի կռապաշտութիւն եւս չար քան զազգսն զորս ջնջեաց Տէր յերեսաց որդւոցն Իսրայելի։ Նա եւ նմա զրի սպանումն Եսայեայ մարգարէի[1]։

“Խօսեցաւ Տէր ի ձեռն ծառայից իւրոց մարգարէից եւ սպառնայր նոքօք՝ անցուցանել զանցս Սամարիայ եւ ընդ Երուսաղէմ. բայց ոչ թագաւորն եւ ոչ ժողովուրդն անսային բանիցն։ Յայնժամ ած Տէր զիշխանս զօրու թագաւորին Ասորեստանեաց, եւ սոքա եկին տարան զՄանասէ շղթայիւք ի Բաբելոն,, որ էր յայնժամ ընդ իշխանութեամբ Ասորդանայ (Ասարադդոնայ), զոր կացուցեալ էր անդ հայր նորա Սենեքերիմ իբրեւ թագաւոր կամ շահապ փոխանակ ապստամբին Բեղիբոսի (յամի իբրեւ 680)։

Յայսմ ամենայնէ դարձաւ ի միտս իւր Մանասէ. “Եւ իբրեւ վտանգեցաւ, խնդրեաց զերեսս Տեառն Աստուծոյ իւրոյ, եւ խոնարհեցաւ յոյժ յերեսաց Աստուծոյ հարցն իւրոց։ Յաղօթս եկաց առ նա. լուաւ Տէր գոչման նորա, եւ դարձոյց զնա յԵրուսաղէմ ի թագաւորութիւնն իւր. եւ ծանեաւ Մանասէ, եթէ Տէր՝ նա է Աստուած,,։ Գիրք ոչ զամ գերութեանն նորա յիշեն եւ ոչ զդարձին։ Թուի թէ գերութիւնն ի 22երորդ ամի թագաւորութեան նորա եղեւ (յամի իբրեւ 677), եւ եկաց ի գերութեան ամ մի, թէպէտ եւ այս երկմտութեան իմն է։

Իբրեւ միւսանգամ նստաւ Մանասէ յաթոռ թագաւորութեան իւրոյ՝ եբարձ նա զպղծութիւն կռոցն, հաստատեաց միւսանգամ զպաշտօն ճշմարիտն Աստուծոյ, մատոյց նմա պատարագս գոհութեան եւ օրհնութեան, եւ հրամայեաց նա հնազանդելոց իւրոց պաշտել զԱստուածն Իսրայելի։ Ամրացոյց նա զքաղաքն Դաւթի, եւ եդ պահապանս յամուր ամուր քաղաքսն Յուդայ։ Եւ վախճանեցաւ նա թագաւորեալ ամս 55, եւ զնա յաջորդէր նորին որդի Ամոն[2]։ Ի ժամանակի երկարաձիգ թագաւորութեան նորա եղեւ պաշարումն Բետիղուայ (Բեթուղեայ) զոր յայսմ վայրի պատմեսցուք։

224

Նաբուքոդոնոսոր (Ասորեստանեայն) այս ինքն Ասորդան՝ թագաւոր Ասորեստանեաց յետ պարտելոյ զԱրփաքսադ (զԴէիոկէ կամ զԱփրաւորտ) զարքայ Մարաց, եւ նուաճելոյ ի ձեռն զօրավարին իւրոյ Հողոփեռնեայ նահանգս բազումս՝ դադարեաց յԵդամ,

1 Զգօնութիւն Եսայեայ առ Սիրաք. ԽԸ. 25 — 28։
2 Դ. Թագ. ԻԱ. — 17։ Բ. Մնաց. ԼԳ. — 20։

եւ անդ գումարեաց զամենայն զօրս զօրութեան իւրոյ [1] (յամի ե-բրեւ 656):

Իբրեւ ազդ եղեւ այն բնակչաց Թագաւորութեանն Յուդայ՝ զահի հարան. քանզի եւ նոցա չէր յանձն առեալ հնազանդել նմա. բայց առնէին պատրաստութիւն ընդդէմ դառնալոյ նմա պատերազմաւ, եւ առաջնորդէր գործոյն Յովակիմ (Եղիակիմ) քահանայապետ. խոնարհեցուցանէին նոքա զանձինս պահօք եւ աղօթիւք, քուրձ զգենուին եւ կարդային առ Աստուած յամենայն սրտից իւրեանց [2]: Իսկ Հողոփեռն ի ցասման լեալ՝ զի պատրաստեցան Հրեայքն ընդդէմ դառնալ նմա, կոչեաց նա զիշխանս Մովաբացւոցն եւ Ամոնացւոց զի տացեն նմա տեղեկութիւն վասն ազգին այնորիկ: Աքիովր իշխան գլխաւոր Ամոնացւոցն կաց պատմեաց նմա կարճառօտ զպատմութիւն ժողովրդեանն Աստուծոյ, եւ զքանչելեացն զոր արար Տէր ի նոսա, եւ թէ որպէս եկին հասին չարիք ի վերայ նոցա՝ յորժամ ի բաց կացին նոքա յԱստուծոյն իւրեանց. եւ թէ արդ իսկ եկեալ են նոքա ի գերութենէ, զի դարձեալ են առ Աստուած սրտիւք իւրեանց: Վասն որոյ եւ նա խրատ Հողոփեռնեայ իմանալ նախ թէ արդեւք հնազանդ իցեն Հրեայքն ընդ Աստուծոյ իւրեանց [3]:

Յայսմ ամենայնէ մարթ է ի միտ առնուլ թէ հնար էր Մանասէի արքայի լինել դարձեալ ի ժամանակին յայնմիկ ի գերութենէն իւրմէ, այլ ամենեւին զբաղեալ ընդ ուղղութիւն իւր եւ ընդ ուղղութիւն թագաւորութեան իւրոյ՝ զառաջնորդութիւն հեռաւոր վայրացն տուարեալ էր յանձն Եղիակիմայ քահանայապետի. այս միաբան իմն է եւ խոստմանն որ կայ ի բանս Եսայեայ մարգարէի թէ տացէ Եղիակիմ իշխանութիւն մեծ ի Յուդա [4]:

225

Եհաս վաղվաղակի Հողոփեռն 120,000 հետեւակօք եւ 22,000 հեծելազօրու եւ բազմամբոխ բազմութեամբ ազգաց ազգաց հնազանդելոց՝ առաջի Բետիղուայ որ էր քաղաք ամուր ցեղին Զաբուղոնի, եւ ետ ունել Հողոփեռն զջուրն յորմէ ըմպէին բնակիչք քաղաքին, մինչեւ առհասարակ վհատել անկանել եւ դնել խորհուրդ ի մտի մատնել զքաղաքն եթէ ի հինգ աւուրս չցայցէ ուստեք օգնականութիւն [5]:

Լու եղեւ այն Յուդթայ որ էր կին այրի, մանկամարդ բարենշան գեղեցիկ եւ մեծատուն, միանգամայն բարեպաշտօն եւ երկիւղած յԱստուծոյ. չթուեցաւ նմա հաճոյ կարճմտութիւն Բետիղուայեցւոցն. յորդորեաց զնոսա յապաշխարութիւն, եւ յուսալ

1 Յուդիթ Ա—Գ.
2 Յուդիթ Դ.
3 Յուդիթ Ե.
4 Եսայ. ԻԲ. 20—22.
5 Յուդիթ Զ. Է.

յողորմութիւն Աստուծոյ եւ խրատ ետ նոցա կալ յաղօթս, զի յաջողեսցէ Տէր զոր ինչ խորհեալ իցէ նա ի միտ։ Այս եմուտ նա ի սենեակ իւր, եկաց յաղօթս առ Տէր յամենայն սրտէ իւրմէ, զի օգնական լինիցի նմա կործանել զամբարտաւանեալն զՀոլոփեռն, եւ յիշեցուցանէր նմա Տեառն թէ որպէս բազում անգամ եղեւ օգնական ժողովրդեան իւրում, եւ պաղատէր խոնարհութեամբ եւ հաւատովք[1]։

Այս ապա զՀանդերձս իւր զեղեալ եւ զարդարեցաւ ամենայն զարդու իւրով, առ ընդ իւր զնաժիշտն իւր զԱբրա եւ զօրհնութիւն ծերոյն Բեթուղիայ. ել ընդ այգն ի քաղաքէն, եւ անցին զնա որպէս ինքն կամէր՝ ի բանակն Հոլոփեռնեայ։ Ընդէն մտեալ առաջի ի գեղջ նորա, լսէր յօժարութեամբ զբանս ողոքանաց նորա եւ զխոստումն յաղթութեանն ի վերայ Իսրայելացւոցն, որում ինքն Յուդիթ կամէր լինել առաջնորդ։ Հրաման ետ նմա Հոլոփեռն մտանել եւ ելանել ի բանակէն որպէս ինքն կամիցի, եւ կատարել զաղօթս իւր եւ ուտել ի կերակրոյն զոր ընդ իւրն բերեալ էր։

Յաւուրն չորրորդի կոչեաց զնա Հոլոփեռն ի հաց, ապաքէն չարաչար մտօք. բայց Յուդիթ յուսացեալ ի Տէր եկն ի հացատունն. իսկ Հոլոփեռն արբեալ ի սիրոյն եւ ի գինւոյն զոր առաւել անչափն արբ, ննջեաց եւ ի քուն եմուտ. եւ իբրեւ մեկնեցան մի ըստ միոջէ կոչնականքն, մնաց Յուդիթ միայն։ Մերձեցաւ նա յանկարծ ի գահոյս նորա, առ զդաշոյնն յաղդերէ նորա, կարդաց առ Տէր եւ հատեալ եբարձ զգլուխ նորա, եւ ետ զնա նաժշտին իւրում եւ այնպէս անց ընդ նմա անարգել ընդ բանակն Ասորեստանեայց[2]։

Փութացաւ Յուդիթ ի Բեթուղուա, պատմեաց քաղաքացեացն որ ժողովեցան շուրջ զնովաւ՝ զոր ինչ արար Տէր նովաւ, եւ եցոյց նոցա զգլուխն Հոլոփեռնեայ։ Եւ ամենեքին օրհնեցին զՏէր եւ գովեցին զքաջութիւն Յուդիթայ[3]։ Եւ ըստ խրատուն նորա կախեցին զգլուխն զպարսպաց քաղաքին, եւ ընդ այգն ընդ առաւօտն յարձակեցան ի քաղաքէն, քանզի խոստացաւ նոցա Յուդիթ թէ Տէր տացէ նոցա զօրութիւն տապաստ արկեալ վանելոյ զթշնամիս իւրեանց։ Եւ եղեւ իսկ ըստ խրատուն նորա. իբրեւ լուան Ասորեստանեայքն թէ սպանաւ Հոլոփեռն՝ անկաւ ահ եւ երկեւղ ի վերայ նոցա, եւ եղեւ խռովութիւն ի բանակին, եւ անդէն հեղեալք զհեղեալք ի փախուստ դարձան։ Ընդոստուստ Իսրայելացիքն յարձակէին անկանէին ի վերայ նոցա, եւ բաժանեցաւ աւարն նոցա աւուրս 30։ Եւ տուաւ Յուդիթայ բաժին մեծ յաւարէն, եւ գովութիւն եւ օրհնութիւն յամենայն Յուդայ[4]։

1 Յուդիթ Ը. Թ։
2 Յուդիթ Ժ—ԺԳ. — 12։
3 Յուդիթ ԺԳ։
4 Յուդիթ ԺԴ, ԺԵ։

Բայց Յուդիթ երգեաց Տեառն օրհնութիւն գոհութեան, եւ կախեաց ի տաճարին զզէնսն Հողոփեռնեայ։ Մեծացեալ պատուեցաւ նա յամենայն Իսրայէլէ ոչ միայն վասն գործոյն այնորիկ, այլ եւ վասն առաքինութեանցն իւրոց. Ծերացեալ՝ մեռաւ նա 105 ամաց, եւ սուգ առին վասն մահու նորա աւուրս եւթն։ Յորչափ ժամանակս կենդանի էր Յուդիթ, ոչ ոք խռովեաց զխաղաղութիւնն Իսրայէլի, եւ օր յաղթութեանն այնորիկ եղեւ օր տարեկանաց[1]։

Այն խաղ իրք՝ եւ այն զի արգելմամբ խաղ Հրէայքն վայելեցին ի խաղաղութեան ամս 50, վկայեն ճշմարտութեան պատմութեանն. բայց տառաւել եւս մնայ այժմ են թէ երկիւղածն յԱստուծոյ Յուդիթ գործն լեալ էր ազդեցութեանն Աստուծոյ, եւ լեալ էր զնա Աստուած զօրութեամբն իւրով կատարել զգործն մեծ՝ զազատութիւնն Իսրայէլի ի ձեռաց Ասորեստանեայց։ Այլ թէ արդեօք ամենայն մարդկեղէն հնարից զոր նա եւ այլ եւս բազում Հայրենասէրք յառաջ եւ յետոյ քան զնա արկին ի կիր՝ մարթ իցէ նմանող լինել կամ թէ բնաւ արդարացուցանել իսկ, այնր խնդրոյ լուծումն նմա միայն յանձն է որ զսիրտս եւ զերիկամունս քննէ, եւ յիւրաքանչիւր ումեք պահանջէ համարս վասն գործոց իւրաքանչիւր, սակայն եւ առանց տարակուսանաց յայտ է այն ամենայն որ ի Հոգեկիր մարդոց գործեցաւ։

Դարձցուք այսուհետեւ ի պատմութիւն թագաւորութեանն Յուդայ։

226

Ամոն (644—642) յաջորդէր զթագաւորութիւն հօրն իւրոյ Մանասէի, եւ զամենայն պղծութիւն կռապաշտութեան նորա, բայց զապաշխարութիւնն՝ ոչ. անդէն յետ երկուց ամաց՝ նենգ գործեալ սպանին զնա ի տան իւր, յորժամ էր ամաց քսան եւ չորից, եւ ոչ թաղեցաւ նա ի շիրիմս թագաւորացն։ Բայց եհար զապստամբս նորա ժողովուրդն, եւ կացուցին փոխանակ նորա զորդի նորա ութամեայ[2]։

Թուի թէ ի ժամանակի մանկութեանն Յովսեայ (642—611) կռապաշտութիւնն որ միանգամ մուծեալ էր, փութանակի յորդեաց եւ սփռեցաւ ընդ ամենայն Յուդայաստան։ Նորին Յովսիա ի վեշտասաներորդ ամի հասակի իւրոյ սկսաւ խնդրել զԱստուած հօրն իւրոյ Դաւթի, եւ ի քսաներորդ ամին քակել սկսաւ մեծազօրութեամբ զպղծութիւնս կռոցն յերկրէն Յուդայ (յամի իբրեւ 630)։ Բայց չհամարեալ զայն շատ եւ բաւական՝ նախանձեցաւ բառնալ զպաշտօն կռոցն եւ ի սահմանաց ցեղիցն Մանասէի եւ Եփրեմի, Զաբուղոնի եւ Նեփթաղիմայ, եւ ամենայն ու-

1 Յուդիթ ԺԶ. 2 Դ. Թագ. ԻԱ. 18—26: Բ. Մնաց. ԼԳ. 21—25:

րեք Ջնջեցաւ կռապաշտութիւն եւ կատարեցան քուրմքն[1] : Քակեաց Յովսիա եւ զպաշտօն որթոյն Յերոբովամու ի Բեթէլ, եւ զոսկերս քրմացն ետ այրել ի վերայ սեղանոյն ըստ բանին Տեառն՝ զոր խօսեցաւ ի ձեռն մարգարէին յառաջ քան զ350 ամ : Իսկ գերեզման առն Աստուծոյ կաց մնաց անխախուտ[2] : Այլ առաւել դժնդակ քան էր կռապաշտութիւնն յԵրուսաղէմ. անդէն մօտ իսկ ի տաճարն գլխաւոր տեղի լեալ էր կռապաշտութեանն հանդերձ երեքումբք ընկերօքն, այս ինքն պղծութեամբ, սպանութեամբ եւ խարէութեամբ պաշտութեանցն Աստարտայ, Քամովսայ եւ Մողոքայ՝ զորս եդեալ Սողոմոն : Ջնջեաց Յովսիա զամենայն ազգս կռապաշտութեանն ամենեւին ի միջոյ, եւ քակեաց զամենայն բարձունս, ուր թէպէտ եւ արկանէին խունկս Ճշմարտին Աստուծոյ՝ այլ ոչ ըստ օրինացն, զորս եւ ոչ բարեպաշտօն թագաւորացն բարձեալ էր[3] :

Յութեւտասներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ (յամի իբրեւ 624) ետ նորոգել եւ յարդարել Յովսիա զտաճարն : Իսկ ի նորոգելն եւ ի յարդարելն՝ եգիտ Քեղկիա քահանայապետ զբուն մատեան օրինացն Մովսեսի, զոր այր ոք բարեպաշտօն թերեւս ի ժամանակին Աքազու կամ Մանասէի եդեալ էր անդ ի պահեստի : Ընթերցաւ Քեղկիա զմատեանն ազնիւ առաջի թագաւորին. իբրեւ լուաւ թագաւորն զբանս մատենին՝ պատառեաց զպատմուճանս իւր, տրտմեալ թէ ցայժմ ոչ ըստ օրինացն կեցին կեանս :

Ի լսել թագաւորին այնպիսի խորհրդոյ՝ առաքեաց զքահանայապետն եւ զայլս ամանս ընդ նմա՝ հարցանել զՏէր, քանզի երկնչէր ի ցասմանէ նորա վասն իւր եւ վասն ժողովրդեանն : Չոգան նոքա առ կին մարգարէ՝ Ողդան անուն, եւ սա ետ պատասխանի նոցա յանուն Տեառն եւ ասէ. Որովհետեւ եթող Յուդա զՏէր եւ ծառայեաց կռոց, ածցէ Տէր զամենայն չարիս ի վերայ Երուսաղեմի եւ բնակչաց նորա՝ որ ինչ միանգամ կայ սպառնացեալ օրինազանցաց. բայց Յովսիա՝ վասն զի խոնարհեցաւ եւ եցոյց ապաշխարութիւն՝ երթիցէ վախճանեալ խաղաղութեամբ առ հարս իւր :

Իբրեւ լուաւ զայս ամենայն՝ թագաւորն, ժողովեաց զծերս երկրին, զքահանայս եւ զմարգարէս, եւ ժողովուրդ բազում եւ անթիւ ի տունն Աստուծոյ : Անդ ընթերցաւ նա առաջի նոցա զօրէնսն, եւ արար ուխտ առաջի Տեառն՝ թէ ամենեքին կեցցեն ըստ օրինացն Աստուծոյ, եւ եդաւ ժողովուրդն յուխտն եւ ոչ խոտորեցաւ մինչեւ կենդանի էր Յովսիա : Ապա ետ կատարել զտօն զատկին փառաւորութեամբ ամենեւին ըստ օրինացն, եւ մատուցան ողջակէզք բազումք ինքնակամ : Իսկ ի նմին ժամանակի կա-

1 Բ. Մնաց. ԼԴ. — 7 :
2 Դ. Թագ. ԻԳ. 15 — 20 : Տես Գ. Թագ. ԺԳ. 2 . . . :
3 Դ. Թագ. ԻԳ. 4 — 14, 24, 25 :

ցուցան եւ քահանայք եւ ղեւտացիք յիւրաքանչիւր պաշտամունս որ խափանեալ էին ի բազում ժամանակաց հետէ[1]:

227

Այսպէս Յովսիա յամենայն սրտէ իւրմէ եւ յամենայն զօրութենէ դարձաւ յօրէնս Տեառն, բայց սակայն ոչ դարձաւ բարկութիւն Տեառն ի Յուդայէ վասն մեղացն որովք զայրացոյց Մանասէ զՏէր[2]: Զի իբրեւ Նեքաւով (Նեքով) արքայ Եգիպտացւոց խաղացեալ գայր ի վերայ արքային Ասորեստանեայց պաշարել զԿարքեմիս, եւ ընդդէմ նորա Յովսիա ելեալ իբրեւ դաշնաւոր հարկատու թագաւորին Ասորեստանեայց:

Առաքեաց փարաւոն Նեքաւով առ Յովսիա. «Զի՞նչ կայ իմ եւ քո, արքայ Յուդայ, ոչ եմ եկեալ ի վերայ քո այսօր պատերազմ առնել, այլ ընդ այլում տան՝ տամ պատերազմ, եւ Աստուած ասաց փութալ ինձ անդր. զգուշ լեր յԱստուծոյ, որ է ընդ իս. մի գուցէ ապականիցէ զքեզ: Եւ ոչ դարձոյց Յովսիա զերեսս իւր ի նմանէ, այլ պատերազմել ընդ նմա զօրացաւ, եւ ոչ լուաւ բանից Նեքաւովայ որ ի բերանոյ Տեառն, եւ եկն պատերազմել ի դաշտին Մակեդդովայ» (ի սահմանի ցեղին Մանասէի): Յայնժամ վիրաւորեցաւ Յովսիա յաղեղնաւորաց եւ ետ հանել զինքն ի ճակատուէ եւ մեռաւ մինչ չեւ հասեալ յԵրուսաղէմ, եւ թաղեցաւ ի գերեզմանի հարցն իւրոց[3]:

Այսպէս վախճանեցաւ Յովսիա աստուածապաշտ 39 ամաց, եւ էր նա մի ի բուն լաւ թագաւորացն Յուդայ: Չէ ինչ այն նմա ապաշաւանաց զի ոչ հաւատաց նա բանից հեթանոս թագաւորի, եթէ արդարեւ առաքեալ երեւեալ էր նմա յԱստուծոյ: Տարաժամ մահ նորա պատիժք իմն էին, այլ ոչ եթէ վասն նորա ինչ, այլ վասն Հրէիցն որոց դատաստան հասեալ կայր:— Ամենայն Երուսաղէմ եւ Յուդա լացին զնա. մեծ մարգարէն Երեմիա որ յամի իբրեւ 630 արար սկիզբն պաշտաման իւրոյ՝ յօրինեաց ողբս ի վերայ Յովսիայ, եւ երգեցին զողբսն երգեցիկքն արք եւ կանայք[4]: Այսպէս պատուեցին զյիշատակ թագաւորին այնորիկ՝ որ ի ժամանակի թագաւորութեանն իւրոյ շնորհեաց վերջին իմն շուք եւ փառաւորութիւն թագաւորութեանն Յուդայ եւ համօրէն իսկ ազգին, եւ ընդ նմա անց պայծառութիւնն այն յարինագոյն կարկառութիւն երեւելոյ[5]:

Ի ժամանակի թագաւորութեան նորա մարգարէանայր Սոփոնիա մարգարէ (630—624) չարիս ի վերայ Յուդայ[6]:

1 Դ. Թագ. ԻԲ, ԻԳ. — 3: Բ. ԼԵ. 20—24, 26—27: Մնաց. ԼԴ. 8... ԼԵ — 19:
2 Տես Դ. Թագ. ԻԱ. 11—15 եւ ԻԳ. 25, 27:
3 Դ. Թագ. ԻԳ. 28—30: Բ. Մնաց.
4 Բ. Մնաց. ԼԵ. 25:
5 Տես եւ Սիրաք ԽԹ. — 7:
6 Սոփոնիա Ա — Գ:

228

Յովաքազ (որ եւ Սեղղում եւս կոչէր)[1] երկրորդ (կամ չորրորդ) որդի Յովսիայ արքայի ընտրեցաւ թագաւոր ի ժողովրդենէ, զանց արարեալ զերէց եղբարբն նորա զԵղիակիմաւ (611)։ Այլ վասն զի Փարաւոն Նեքաւով յետ յաղթութեանն զոր յաղթեաց Յովսիայ՝ համարեցաւ զանձն իշխանի վերայ Հրէաստանի, եւ կամ զի Յովաքազ գիտեաց պատերազմաւ ի վերայ նորա, եւ կամ թերեւս երկոքեին իսկ դիպեցան, արար զնա Նեքաւով ձերբակալ ի Ռեբղաթա (որ է Եմաթ) յետ թագաւորելոյ նորա ամիսս երիս, եւ ետ տանել զնա յԵգիպտոս եւ անդ վախճանեցաւ։ Բայց եւ ի սակաւաժամանակեայ թագաւորութեանն իւրում արար Յովաքազ չար առաջի Տեառն։ Յայտ առնէ այս եւ ի յանդիմանութենէ Երեմիայ մարգարէի զոր յանդիմանեաց զՍեղղում արքայ Յուդայ, եւ մարգարէացաւ նմա որ ինչ անցանելոց էր ընդ նա[2]։ Եդ Նեքաւով հարկս ի վերայ թագաւորութեանն Յուդայ եւ կացոյց զԵղիակիմ ի թագաւորութիւն, եւ փոխեաց զանուն նորա եւ ետ կոչել Յովակիմ[3]։

Եւ յամի իբրեւ 625 հաստատեաց Նաբուպալասար քաղդէացի յազգէ զԲաբելոնական–Քաղդէական թագաւորութիւնն, միաբանութեամբ ընդ Կիաքսարայ Ա. արքայի Մարաց առեալ եւ կործանեալ զՆինուէ յետ երկուց ամաց պաշարման ի յորդեն Դեկղաթ գետոյ. յորում եւ Սարակոս կամ Քինալադան վերջին թագաւոր Ասորեստանեաց արկ հուր եւ այրեցաւ կանամբք եւ գանձուք (610 — 606)[4]։ Իսկ որդի Նաբուպալասարայ՝ Նաբուքոդոնոսոր (կամ Նաբուքադնեզար) որ բարձակից հօրն լեալ էր՝ խաղաց ի վերայ Նեքաւովայ արքայի Եգիպտացւոց, յաղթեաց նմա ի ճակատու առ Կարքեմիսաւ եւ հան ի նմանէ զամենայն կողմանսն զոր առեալ էր մինչեւ ցԵփրատ գետ (յամի իբրեւ 606)[5]։ Եւս խաղաց զայս առաջինն նուաճ առաջի Երուսաղեմի։

Մեք դարձցուք ի պատմութիւն թագաւորութեանն Յուդայեանց որք ոչ խրատեցան որպէս ի կործանմանէ թագաւորութեանն Իսրայէլի նոյնպէս եւ ոչ յանկմանէ թագաւորութեանն Ասորեստանեաց։

229

Յովակիմ (610 — 599) հարկատու Եգիպտացւոցն արար չարիս առաջի Տեառն իբրեւ զեղբայրն իւր։ Թէպէտ եւ ի սկզբան թա-

1 Ա. Մնաց. Գ. 15։
2 Երեմ. ԻԲ. — 3։
3 Դ. Թագ. ԻԳ. 30 — 34։ Բ. Մնաց. ԼԶ. — 4։ — Զէ անծանօթ այս յաղթութիւն Նեքաւովայ՝ Հերոդոտոսի (Բ. 159)՝ որ զքաղաքն Երուսաղեմի կոչէ Կադիտիս (տես եւ Գ. 5). որպէս եւ ի վերայ արծաթի դահեկանաց Հրէից գտանելեաց գրեալ "Երուսաղէմ քաղուշա,, այս ինքն Երուսաղէմ սուրբ. այսպէս ցայսօր Արաբացիք կոչեն՝ Ալ-Քուդս, (քաղաք) սուրբ։
4 Տես Նաւում Ա — Գ։ Սոփոն. Բ. 13 — 15։
5 Դ. Թագ. ԻԴ. 7։ Երեմ. ԽԶ. — 10։

գաւորութեան նորա բազում անգամ զգուշացոյց զնա Աստուած ի ձեռն Երեմիայի[1], եւ եցոյց նմա յառաջագոյն զ70ամեայ գերութիւն Հրէից[2]. բայց մօտ ի սպանումն եղեւ մարգարէն, եւ միւս եւս մարգարէ Ուրիա անուն սպանաւ հրամանաւ թագաւորին[3]:

Ի չորրորդ ամի թագաւորութեանն Յովակիմայ խաղաց Նաբուքոդոնոսոր ի վերայ Երուսաղեմի եւ արկ զնա ի շղթայս (յամի իբրեւ 606). բայց եգիտ Յովակիմ շնորհս առաջի Նաբուքոդոնոսորայ հպատակութեամբն, առ միւսանգամ զթագաւորութիւնն եւ էր նմա հնազանդ ամս երիս[4]:

Յամէ աստի յայսմանէ առնի սկիզբն համարելոյ ամաց գերութեանն Բաբելացւոց, քանզի անդէն ի ժամանակին յայնմիկ բազումք ի մեծամեծացն Հրէից ընդ որս եւ Դանիէլ էր՝ խախանեցան գնացին ի գերութիւն[5]: Իսկ Երեմիա չդադարէր ի ժամանակին կշտամբել եւ քարոզել զպատիժսն Աստուծոյ, զի որչափ ինչ ձեռնհաս իցէ՝ դարձուցէ զխանգարումն Յուդայ: Գրեաց նա զմարգարէութիւնս իւր ի մատենի հրամանաւ Աստուծոյ եւ ետ ընթեռնուլ զնոսա հրապարակաւ ի ձեռն դպրացն իւրոց եւ Բարուքայ մարգարէի: Հրաման ետ Յովակիմ բերել առ ինքն զմատեանն, ընթերցան առաջի նորա էջս քանի մի, ապա պատառեաց նա զմատեանն եւ արկ ի կրակ: Իսկ Երեմիա ետ գրել միւսանգամ զմարգարէութիւնս իւր որպէս հրաման տուեալ էր նմա Աստուծոյ[6]:

Յութերորդում ամի թագաւորութեան նորա (յամի իբրեւ 602) ապստամբեաց Յովակիմ միւսանգամ յարքայէ Բաբելացւոց. առաքեաց յայնժամ Նաբուքոդոնոսոր զօրս ի Քաղդէացւոց եւ յԱսորւոց, յորս յարեցան եւ Մովաբացիքն եւ Ամոնացիք. որք մտին ի Հրէաստան, քանդեցին եւ աւար առին զերկիրն վասն զարշութեանցն Մանասէի[7]: Եւ ըստ բանից Երեմիայ մարգարէի ընկենեցաւ յետս ուրեմն Յովակիմ. սպանին եւ ընկեցին առաջի դրանց Երուսաղեմի եւ քարկոծեալ լուծան մարմինք նորա անթաղ (յամի իբրեւ 599)[8]: Իսկզբան թագաւորութեան նորա (յամէ իբրեւ 610—608) մարգարէանայր Ամբակում եւ պատմէր զպատժոցն զոր առաքելոց էր Աստուած ի ձեռն Քաղդէացւոցն[9]:

Յովաքիմ կամ Յեքոնիա որդի Յովակիմայ[10] թէպէտ եւ 18 ամաց էր այլ արար նա չար առաջի Տեառն որպէս զհայր իւր, եւ այնպէս հասեալ պատուհասեցաւ նա դատաստանացն Աստուծոյ զոր մարգարէացաւ նմա Երեմիա[11]: Այսպէս ինձ կարծելի է թէ առանց հաւանութեան Նաբուքոդոնոսորայ նստաւ նա թագաւոր.

1 Երեմ. ԻԲ. 13—18:
2 Երեմ. ԻԵ:
3 Երեմ. ԻԶ:
4 Դ. Թագ. ԻԳ. 35—37. ԻԴ. 1: Բ. Մնաց. ԼԶ. 5—7: Դան. Ա. —2:
5 Դան. Ա. 3, 6:
6 Երեմ. ԼԶ:
7 Դ. Թագ. ԻԴ. 2—5:
8 Երեմ. ԻԲ. 18, 19. ԼԶ. 29, 30:
9 Ամբակում Ա—Գ:
10 Ա. Մնաց. Գ. 16, 17:
11 Երեմ. ԻԲ. 24—30:

վասն այնորիկ անդէն յետ երից ամաց եհաս զօրն Քաղդէացւոց առաջի Երուսաղեմի, եւ ապա ինքն Նաբուքոդոնոսոր հասանէր ի բանակ անդր։ Այլ Յեքոնիա հանդերձ մարբն իւրով եւ զօրավարօքն եւ մեծամեծօք ել ի քաղաքէն եւ չոքաւ յանդիման նորա հնազանդութեամբ։ Բայց Նաբուքոդոնոսոր ետ տանել զնոսա հանդերձ այլովք երեւելեօք եւ յաջողակ արամբք ի Հրէից՝ միահամուռ 10,000 այր՝ ի Բաբելոն, եւ ընդ նոսա զամենայն գանձս թագաւորին եւ տաճարին Տեառն, եւ կացոյց զՄաթանիա զհօրն եղբայր Յովաքիմայ (զորդի Յովսիայ) ի թագաւորութիւն եւ անուն կոչեաց նմա Սեդեկիա[1]։ Յետ կալոյ Յովաքիմայ 37 ամ ի տան բանտին ետ Եւիլմարովդաք արքայ Բաբելացւոց հանել զնա ի բանտէն, եւ ուտէր ի սեղանի թագաւորին. բայց մեռաւ նա անդէն արտաքոյ քան զհայրենի աշխարհն իւր[2]։

230

Սեդեկիա (599—588) արար չար առաջի Տեառն որպէս արարին եղբայրք նորա եւ եղբօրորդին, եւ չեդ ունկն բանից Երեմիայ մարգարէի թէպէտ եւ տեսեալ եւս էր նորա աչօք իւրովք թէ կատարեցան դատաստանք պատժոցն զոր պատմէր նա ի վերայ եղբարցն իւրոց եւ եղբօրորդւոյն[3]։ Ինքն եւ մեծամեծք նորա եւ ժողովուրդն արարին զարշութիւնս եւ արհամարհեցին զպատգամաւորսն Աստուծոյ յորոց ձեռն խրատէր նա զնոսա։ Ապստամբեալ Սեդեկիայ յօգնականութիւն Եգիպտացւոցն[4] ապստամբեաց յայտնապէս ի Նաբուքոդոնոսորայ եւ ոչ պահեաց զերդումն իւր[5]։

Դիմեաց յայնժամ Նաբուքոդոնոսոր զօրու ծանու ի վերայ Սեդեկեայ (յամի իբրեւ 590), առ զամուր ամուր քաղաքսն Յուդայ եւ պաշարեաց զԵրուսաղէմ ամիսս 18։ Ի ժամանակի անդ պաշարմանն երկրորդէր Երեմիա զկշտամբութիւնս իւր եւ զմարգարէութիւնս, եւ խրատ տայր հնազանդել Քաղդէացւոցն. եւ եթէ հնազանդեսջիք, ասէ, խնայեսցէ Տէր ի քաղաքն եւ ի թագաւորն։ Բայց վասն այնորիկ իսկ չարչարեցաւ եւ արկաւ ի բանտ[6]։

Ընդ սոսա սաստկացաւ եւ սով ի քաղաքին, ապա յետոյ մտին ի քաղաքն Քաղդէացիքն, եւ փախեաւ Սեդեկիա գիշերի պատերազմողօքն ընդ դրախտն ի կողմն անապատին. բայց պնդեցան զհետ նորա Քաղդէացիքն, կալան զնա մօտ յԵրիքով եւ ածին ի Ռեբղաթա ուր էր յայնժամ Նաբուքոդոնոսոր։ Ետ նա կոտորել զորդիս նորա յանդիման նորա, եւ զնա կուրացոյց եւ արկ ի

1 Դ. Թագ. ԻԴ. 8 — 17։ Բ. Մնաց. ԼԶ. 9. 10։ Երեմ. ԻԴ. 1։
2 Դ. Թագ. ԻԵ. 27 — 30։
3 Տես Երեմ. ԻԷ, ԻԸ։
4 Եզեկ. ԺԷ։
5 Բ. Մնաց. ԼԶ. 11 — 16։ Դ. Թագ. ԻԴ. 18 — 20։
6 Երեմ. ԼԲ, ԼԴ, ԼԷ, ԼԸ։

շղթայս տանել ի Բաբելոն[1]: Եւ այնպէս ճշդիւ եղեւ ի վերայ նորա մարգարէութիւնն Եզեկիէլի[2]: Այլ յետոյ մեծարեցաւ, եւ թաղեցաւ եւս թագաւորաբար[3]:

Իսկ յԵրուսաղէմ նախ խստութեամբ եւ անագորոյնութեամբ գնային Քաղդէացիքն. որպէս ասէն գիրք ողբականին, այլ զատուցին զՍարայիա քահանայապետ եւ զքահանայսն ի զօրավարաց եւ զայլս եւս, զորս եւ սպանանէր Նաբուքոդոնոսոր ի Ռեբղաթա: Իսկ մեծ մասն բնակչացն Յուդայ ի գերութեան վարեցան: Եւ Նաբուզարդան զօրավար Քաղդէացւոցն եւս նախ յափշտակել զամենայն անօթ մեծագինս եւ զայլս տաճարին, ապա հրձիգ առնել զտաճարն հանդերձ տամբն արքունի եւ Երուսաղէմ քաղաքաւ, եւ քակել զպարիսպսն եւ զամուրսն[4]:

Այսպէս կործանեցաւ թագաւորութիւնն Յուդայ տեւեալ բաւեալ ամս 387, այսպէս եղծաւ տաճարն հրաշակերտ 424 ամօք յետոյ քան զշինութիւնն (588):

Եւ ազգն հրէական առեալ ի Բաբելոն եւ յափունս Եփրատայ առ Քոբար (Քաբար) գետով, զի մի հեռացուցեն միաբանս ապստամբել ի թագաւորէն: Վաղագոյն իսկ առ Յեքոնիաւ փոխեալ էր անդր եւ Եզեկիէլ հանդերձ այլովք բազմօք, որ եւ յետ ամաց հնգից (յամի իբրեւ 595) մարգարէանալ սկսաւ, եւ խրատ տալ ազգակցացն կալ ի հանդարտութեան եւ հնազանդել թագաւորին, եւ պատմեալ էր յառաջագոյն զկործանումն Երուսաղէմի եւ զտաճարին[5]:

231

Կործանմամբն Երուսաղէմի եղեւ պատճառք փրկութեան Երեմիայ. քանզի Նաբուզարդան զօրավար հան զնա ի բանտէ յացուն իսկ հրամանաւ Նաբուքոդոնոսորայ, եւ մեծարեաց զնա, եւ եթող կամաց նորա՝ կամ գալ ընդ նմա ի Բաբելոն եւ կամ մնալ անդէն յերկրին Յուդայ, այլ խրատ տայր նա մնալ մնացուածոցն անդէն, քանզի զԳոդողիա ազգակից քո, ասէ, թողի կուսակալ ի վերայ երկրին Յուդայ, որ եւ հաճոյ իսկ էր Երեմիայի:

Բաց յԵրեմիայէ ժողովեցան զԳոդողիաւ ոչ սակաւք յորս էին եւ փախստեայք ամենք յերեւելեաց, որոց խոստացաւ պաշտպանել Գոդողիա, եւ դարձեալ թողեալ էին անդէն բազումք ի հրէից զի գործեսցեն զերկիրն: — Այնպէս իմն թուէր թէ յերկարագոյն վայելեսցեն ի խաղաղութեանն. այլ ոչ յերկարեաց յայնոցա: Եւ ընդ դարձեալն Իսմայէլ ումն անուն յազգէ թագաւորացն Հրէից: Սա խորհեցաւ գալ ի վերայ Գոդողիայ եւ սպան զայրն արդար ի հացի յորժամ ի զեղծի էր, եւ զամենեսեան որ էին

1 Դ. Թագ. ԻԵ. — 7: Երեմ. ԼԹ:
2 Եզեկ. ԺԲ. 12, 13:
3 Երեմ. ԼԴ. 4—5:
4 Դ. Թագ. ԻԵ. 8 — 21: Բ. Մնաց. ԼԶ. 17—20: Տե՛ս Երեմ. ԾԲ:
5 Եզեկ. Ա — ԻԴ:

առ նմա։ Ի փախչել անդր առաջ ապաստանել եւ այլ եւս 70 այր ի Հրէից որ գային մատուցանել Տեառն պատարագս, եւ ինքն փախեաւ 8 ընկերօք առ Ամոնացիսն։

Իսկ Հրեայքն քանզի երկնչէին թէ՝ զուցէ Նաբուքոդոնոսոր ի նոցանէ հանիցէ զվրէժ սան՝ ժողովեցան ի Բեթղահէմ եւ զլուխ էր նոցա Յովնան բարեկամ Գոդողեայ, եւ խորհէին փախչել յԵգիպտոս[1]։ Այլ նախ եկին առ Երեմիա զի հարցցէ նա զՏէր եւ խոստացան անսալ բանից նորա։ Մարգարէացաւ նոցա Երեմիա թէ այս կամ է Աստուծոյ՝ մնալ նոցա ի Յուդայաստանի, եւ թէ մերձակացու եղիցի նոցա Տէր. ապա թէ երթիցեն նոքա անդ՝ չարիք եւ մահ հասցեն ի վերայ նոցա։

Այլ ոչ լուան բանիցն նորա ցանկայքն եւ գլխաւորք ժողովրդեանն. ասէին զմարգարէն թէ սուտ խօսի եւ թէ ի Բարուքայ գրգռեալ այնպէս խօսեցաւ։ Եւ առին յիւրեանս զամենայն ժողովուրդն, յարեցաւ ի նոսա եւ Երեմիա եւս եւ Բարուք կամ առ բռնադատութեանն եւ կամ Աստուծոյ հրամանաւ, եւ երթեալ զաղթեցին ի Տափնաս եւ յապաստանեցան անդէն Եգիպտոսի, ուր թագաւորէր ի ժամանակին Հոփրա (Ապրիէս)[2]։

Անդ մարգարէացաւ նոցա Երեմիա նշանակաւ ինչ զարշաւանսն Նաբուքոդոնոսորայ եւ զաւերածութիւնս երկրին Եգիպտացւոց եւ կռոցն մեհենից[3]։ Պատժեալ խրատէր զնոսա ի բաց կալ ի կռոցն պաշտամանէ, եւ իբրեւ ի նմին պնդեալ յամառեալ կային՝ եցոյց թէ մատնելոց են հանդերձ թագաւորաւն Հոփրաւ[4]։ Խօսի թէ վասն համարձակ եւ պարտաւորեցանն բարբառելոյ՝ սպանաւ անդ Երեմիա։ Ի հետաստանէ իսկ գրով զգուշացուցեալ էր Երեմիա զժողովուրդ իւր ի Բաբելոն ի կռոցն պաշտամանէ, ցուցեալ նոցա եւ զժամանակին յորում դարձցին այսրէն յԵրուսաղէմ՝ զորոյ աւերածէն գրեաց եւ զգերեցիկ ողբսն իւր։

Բ

Գերութիւնն Բաբելացւոց (առ Նաբուքոդոնոսորաւ 600—560)։

232

ԱՅՍՊԷՍ լուաւ մարգարէքն իբր կարծեաց մխիթարեալ էր վասն իսրայելական ազգին. մերժեցան եւ նոքա ի հայրենի աշխարհէն իւրեանց՝ ոչ մոռացեալ թէ այլ իբր պաշտօն յանձն է նոցա, այս ինքն՝ պահպանութիւն աստուածպաշտութեան յաշխարհի, եւ յիշելով միշտ՝ թէ ինքեանք իւրեանց յանցուածովք եւեթ փարանդի զգերեցիկ դիւրութիւնն կատարելոյ զպաշտօնն իւրեանց։ Երուսաղէմ եւ տաճարն Տեառն աւերեալ եւ մեկուր լեալ կայր, եւ երկիրն նոցա անապատ եւ ամայի։ — Բայց սակայն նոքին իսկ

1 Դ. Թագ. ԻԵ. 22—26։ Երեմ. Խ, ԽԱ։
2 Երեմ. ԽԲ, ԽԳ. —7։
3 Երեմ. ԽԳ. 8—13։
4 Երեմ. ԽԴ, ԽԶ. 13...։

մարգարէութիւնքն որ պատմեցին նոցա զպատիժս պատուհասիցն այնոցիկ՝ եւ զայն եւս կանխագոյն կարապետեալ պատմէին թէ դարձցին այսրէն ի Հրէաստան եւ հասցեն նորոգ բարութեանց Աստուծոյ, թէ միայն ճշմարիտ ապաշխարութեամբ արժանի զանձինս կացուցանիցեն[1], եւ բորբոքէին իմն ի միտս նոցա զցանկութիւն հայրենի աշխարհին իւրեանց եւ օրինացն։

Կարգ պատմութեանն նոցա եւ պատմութեան Քաղդէացւոց թագաւորութեանն ի ժամանակի 70 ամաց գերութեանն՝ կախեալ կայ զիրաց մեծի մարգարէին Դանիելի՝ որ անդէն յառաջին ամս գերութեանն ածաւ վտարանդի ի Բաբելոն հանդերձ այլովք պատանեկօք մեծամեծացն։ Կարծի իմն թէ յարքունի ազգէ իցէ Դանիէլ։ Վարժեցաւ նա հանդերձ երիւք ընկերօք իւրովք Անանիաւ, Միսայելիւ եւ Ազարիաւ յուսմունս Քաղդէացւոցն կամ Քաւղեայց (որ ժողով իմն քրմաց կամ գիտնոց Բաբելոնացւոցն էին)․ այլ վասն զի հաւատարիմ կային նոքա յօրէնսն՝ ետ նոցա Աստուած կայտառութիւն մարմնոյ եւ զօրութիւն մտաց, եւ զԴանիէլ արժանի առնէր պարգեւաց՝ մեկնիչ տեսլեանց եւ երազոց լինելոյ։ Իսկ յետ ամս երիս ի դլուխ ելին՝ հանին զնոսա դառաջեաւ թագաւորին որ եգիտ զնոսա իմաստնագոյնս քան զամենայն իմաստունս թագաւորութեան իւրոյ, եւ մտին այնուհետեւ յիւրաքանչիւր գործակալութիւնս թագաւորութեանն[2]։

Ընդէն ի ժամանակի երից ամաց (606 — 603) եցոյց բազում անգամ զիմաստութիւն իւր։ Թէպէտ եւ ժողովուրդն իսրայելական անկեալ էր ի քաղաքային իրաւանցն, բայց յանձանցն ազատութենէ ոչ երբեք, եւ էին նոքա ի խաղաղութեան եւ ի բարութեան որչափ հնար էր իսրայելական ազգին արտաքոյ քան զերկիրն աւետեաց․ բազումք ի նոցանէ եւ ի պատիւս եւ ի մեծութիւնս էին ի Բաբելոնի։

233

Մի ի սոցանէ էր եւ Յովակիմ, յորոյ ի տանն ժողովէին ծերք ժողովրդեանն եւ գատէին դատաւորքն, եւ առ հասարակ իսկ ժողովէին բազումք ի Հրէից։ Ընտրեալ էին յայնժամ արք երկու ի համար ծերոցն դատաւորաց, անարժանաւորք պաշտամանն իւրեանց, որ եւ հայեան անարժան ցանկութեամբ ի Շուշան գեղեցիկ՝ որ կին լեալ էր Յովակիմայ, բարեպաշտօն եւ երկիւղած յԱստուծոյ, եւ հրապուրէին զնա բազում անգամ։ Ի մտում աւուր իբրեւ իմացան թէ միայն կայ Շուշան ի դրախտի անդ իւրում՝ մտին կացին յանկարծակի առաջի նորա, եւ հրապուրէին ի գործ անարժանութեան, սպառնային ամբաստան լինել զնմանէ թէ մեղաւ ընդ առն երիտասարդի՝ եթէ չառնիցէ զկամս նոցա։

1 Եզեկ. գլ. 2 — 6։ Երեմ. Լ. եւ այլուր։ 2 Դան. Ա։

Յոգւոց եհան Շուշան եւ ասէ. «Տագնապ է ինձ յամենայն կողմանց. եթէ զայդ գործեցից՝ մահ է ինձ. եւ եթէ ոչ գործեցից՝ չեմ ապրելոց ի ձեռաց ձերոց. բայց լաւ է ինձ չգործել զայդ եւ անկանել ի ձեռս ձեր, քան թէ մեղայց առաջի Տեառն»: Եւ աղաղակեաց Շուշան ի ձայն մեծ. աղաղակեցին եւ երկոքին ծերքն կից նմին. ամբաստան եղեն զՇուշանայ զխոտորութեան որ գտանէին ընդ կողմն դրան բուրաստանին ի ներքս: Եւ ի վաղիւն անդր կրկնեցին զնոյն ամբաստանութիւն առաջի ժողովրդեանն. եւ իբրեւ կոչե-ցաւ Շուշան յատեանն ըստ ծերոցն խնդրելոյ՝ եդին նոքա ձեռս ի գլուխ նորա եւ վկայեցին. Հաւատաց ժողովուրդն դատաւորացն եւ դատապարտեցաւ Շուշան ի մահ: Բայց Շուշան աղաղակեաց ի ձայն բարձր առ Աստուած կոչել զնա վկայ արդարութեան իւրոյ:

Եւ մինչ դեռ տանէին զնա սպանանել՝ զարթոյց Աստուած զՀոգին սուրբ ի վերայ մանկանն Դանիէլի. աղաղակեաց Դանիէլ բարձրաբարբառ եւ ասէ՝ «Անպարտ եմ ես յարենէ դորա». եւ իբրեւ դարձաւ առ նա ամենայն ժողովուրդն՝ յայտ արար Դա-նիէլ թէ սուտ է վկայութիւնն, եւ դարձոյց զժողովուրդն անդրէն յատեանն, եւ նախ յանձն արար ժողովրդեանն զքննութիւնն: Մե-կնեաց Դանիէլ զվկայսն երկոսին ի միմեանց եւ լուաւ բանից եր-կոցունցն ստոյն, եւ չգտաւ միաբան վկայութիւնն նոցա:

Յայնժամ ի միտ առ ժողովուրդն թէ արդար է Շուշան. «Օրհնեցին զԱստուած ի ձայն բարձր, որ ապրեցուցանէ զյուսա-ցեալս իւր»: — Եւ ապա եղեն ամենեքին հակառակ երկուց ծե-րոցն եւ եդին ի վերայ նոցա պատիժս ըստ օրինացն որ սահմա-նեալ կայր վասն զրպարտչացն [1]: Հաւանութիւն իմն է թէ քարկոծ եղեն [2]: Եւ ըստ հին ինչ աւանդութեան Աքիաբ եւ Սե-դեկիա անուն էր նոցա, եւ հրամանաւ Նաբուքոդոնոսորայ այրե-ցան [3]: Բարեկամք եւ ազգականք Շուշանայ օրհնեցին զՏէր. եւ Դանիէլ եղեւ մեծ առաջի ժողովրդեանն յօրէ յայնմանէ եւ անդր [4]:

[illegible]

Յերկրորդում ամի միահեծան թագաւորութեանն Նաբու-քոդոնոսորայ (յամի իբրեւ 603) ետես երազ թագաւորն եւ զար-հուրեցաւ ոգի նորա, բայց վերացաւ եւ բան երազոյն ի նմանէ յորժամ զարթեաւն: Նմին իրի խնդրէր նա յիմաստնոցն իւրոց եւ ի գիտաց ոչ միայն զերազն մեկնել այլ եւ զբան եւս երազոյն ցուցանել թէ զինչ էր. եւ թէպէտ եւ բազում ինչ խօսեցան սակայն ոչ շիջեցաւ թագաւորն ի միտս իւրոց, այլ մանաւանդ ածին զնա ի սրտմտութիւն մինչեւ հրաման տալ նմա սպանանել զամենեսին զնոսա եթէ ոչ պատմեսցեն զերազն արքայի:

1 Տես Երկր. օր. ԺԹ. 18—19:
2 Տես Ղեւտ. Ի. 10:
3 Տես Երեմ. ԻԹ. 21—23:
4 Դան. ԺԳ:

Ազդ եղեւ այն Դանիէլի եւ խնդրեաց իւր ժամ օր մի, եւ տուաւ նմա. հայցեաց Դանիէլ յայնժամ առ Տէր հաւատովք եւ ընկերքն նորա ընդ նմա։ Եւ ի գիշերին ի տեսլեան յայտնեցաւ նմա խորհուրդն եւ օրհնեաց նա զԱստուած։ Եկն Դանիէլ առաջի Թագաւորին եւ յայտ արար թէ զոր արքայ պահանջէ՝ ոչ է իմաստնոց եւ մոգուց, այլ միայն Աստուած որ յերկինս է՝ կարող է յայտնել զծածուկս, եւ սա է որ եցոյց արքայի որ ինչ լինելոց է յաւուրս յետինս։

Պատմութիւն երազոյն էր, զի տեսանէր արքայ պատկեր մի մեծ՝ որոյ գլուխ յոսկւոյ էր, լանջքն եւ բազուկք արծաթիք, մէջք նորա եւ բարձք պղնձիք եւ սրունքն երկաթիք, իսկ ոտքն՝ կէսն յերկաթոյ եւ կէսն ի խեցւոյ։ Հատաւ վէմ մի առանց ձեռին ի լեռնէ միոջէ եւ եհար զոտս պատկերին. եւ այնուհետեւ ամենայն մասունք պատկերին մանրեցան եւ եղեն իբրեւ փոշի. իսկ վէմն եղեւ լեառն մեծ եւ ելից զամենայն երկիր։

Մեկնէր Դանիէլ զայն երազ ի վերայ չորից պետութեանց (Բաբելական - Աստրեստանեայն, Մարական - Պարսկական, Յունական - Մակեդոնական եւ Հռոմէական պետութեանց) ըստ ոսկի, արծաթի, պղնձի, երկաթի եւ խեցեղէն մասանց պատկերին։ Զորոց զամենեցունց զհետ գայցէ արքայութիւնն Մեսիայի՝ ակնարկեալ վիմովն որ առանց ձեռին էջ խորտակեաց զամենայն պատկերն[1]։

Իբրեւ լուաւ զամենայն Նաբուքոդոնոսոր՝ անկաւ ի վերայ երեսացն եւ խոստովան եղեւ թէ Աստուածն նորա է Աստուած ճշմարիտ. արար մեծապատիւ մեծապարգեւ զԴանիէլ եւ կացոյց զնա ի վերայ ամենայն նախարարութեանցն եւ ի վերայ ամենայն իմաստնոցն Բաբելացւոց, եւ արար զնա առաջին քան զամենայն նախարարսն, եւ ըստ խնդրելոյ Դանիէլի կացոյց Թագաւորն եւ զընկերսն Դանիէլի ի վերայ մեծամեծ գործակալութեանց աշխարհին[2]։

235

Մեծութիւնն եւ ընդարձակութիւն որ ի մեկնութեան երազոյն ցուցաւ ի Դանիէլէ՝ մասամբ ինն արդիւնք եղելոց իրաց էին, եւ մասամբ ինն՝ մարգարէութիւն իրաց լինելոց առակաւն ի ձեռն Նաբուքոդոնոսորայ՝ զոր յայտնի իսկ առնել էր Աստուծոյ իբրեւ խարազան ի ձեռն պատուհասել զազգս երկրի։

Վասնզի յետ բառնալոյ նորա ամենեւին զԹագաւորութիւնն Յուդայ (588)՝ չեւ ընդերկար ուրախ լինել զրացի Թագաւորութեանցն ընդ ջնջումն Թագաւորութեանն այնորիկ։ Յետ մարտիւ պատերազմաւ զՍիդոն առնլոյ (590)՝ առնոյր եւ զհինն Տիւ-

1 Տես վերագոյն էջ 48 — 49։ 2 Դան. Բ։

րոս, եւ ի ժամանակի 13ամեայ պաշարմանն նորա (586 — 573) հարկանէր տապաստակս զԱմոնացիսն, զՄովաբացիսն, զԻդումայեցիսն եւ զՓղշտացիս. եւ այնպէս հասանէր ի դրունս աշխարհին Եգիպտացւոց առնուլ զվրէժ աշխատութեանն զոր վաստակեցաւ ի կատարելն ի վերայ Տիւրոսի զհարուածն Աստուծոյ[1]:

236

Բազում աւար եւ կապուտ եւ ընդ նմին՝ որս արուեստագէտս[2] եւս տարաւ Նաբուքոդոնոսոր յաշխատանաց իւրոց, զարդարել նոքօք զԲաբելոն. այլ շինեաց նա եւ պատկեր մի մեծ ոսկւոյ դիցն Բելայ զոր կանգնեաց ի դաշտաստանեացն Դուրայի, եւ կոչեաց զմեծամեծս թագաւորութեան իւրոյ ի նաւակատիս պատկերին, եւ հրաման ետ զի ամենայն ազգք եւ լեզուք որ ընդ տէրութեամբ նորա իցեն՝ երկիր պագանիցեն պատկերին, ապա թէ ոչ՝ արկցին ի հնոց բորբոքեալ: Ամենեքին յանձն առին զհրամանն. միայն ընկերքն Դանիէլի չպագին երկիր պատկերին. եւ իբրեւ չարախօսութիւն մատուցաւ զնոցանէ առաջի թագաւորին՝ եւ սպառնայր նոցա թագաւորն արկանել զնոսա ի հնոցն՝ ասեն ընկերքն Դանիէլի համարձակութեամբ. Թէ մեր Աստուածն կարող է ապրեցուցանել զմեզ ի հնոցէ հրոյն եւ ի ձեռաց քոց. եւ եթէ չապրեցուցանիցէ եւս՝ ոսկւոյն պատկերի քո երկիր ոչ պագանեմք: Սրամտութեամբ եւ բարկութեամբ լի եղեւ թագաւորն. հրաման ետ եւթնպատիկ բորբոքել զհուր հնոցին, եւ ետ ընկենուլ զՍեդրաք, զՄիսաք եւ զԱբեդնագով (քանզի այնպէս կոչէին զԱնանիա, զՄիսայէլ եւ զԱզարիա) պատմուճանօք խոյրեանց եւ ձեռնակապօք ի հուր հնոցին:

Իսկ այրքն որ զհրամանն կատարեցին՝ այրեցան ի հրոյն սաստկութենէ, բայց նոքա շրջէին ի մէջ բորբոքեալ բոցոյն եւ օրհնէին զԱստուած. եկն եւ հրեշտակն Տեառն ընդ նոսա, եւ շնչէր հողմ շաղաշուտ ի մէջ հնոցին. եւ նոքա ամբարձին զձայնս խոյրեանց յերգս, եւ զամենայն արարածս կոչէին յօրհնութիւնն Աստուծոյ:

Իբրեւ իմացաւ թագաւորն՝ զահի հարաւ եւ ասէ. «Ահա ես տեսանեմ արս չորս արձակս, եւ գնան ի մէջ հրոյն, եւ ապականութիւն ինչ ոչ գոյ ի նոսա. եւ տեսիլ չորրորդին նման է որդւոյ Աստուծոյ»: Ել մատուցեալ ի հնոց անդր՝ կոչէր զնոսա արտաքս: Եկին ելին արտաքս ողջանդամ անարատ. եւ վկայ էին իրացն ամենայն պետք եւ իշխանք թագաւորին: Յայնժամ օրհնեաց Նաբուքոդոնոսոր զԱստուածն Սեդրաքայ, Միսաքայ եւ

1 Եզեկ. ԻԹ. 18—20: — Տես զայլոց եւս արշաւանաց նորա վերագրեալ էջ 123:

2 Տես Դ. Թագ. ԻԴ. 14:

Աբեդնագովն, եւ արգելցը պատժովք մահու չխօսել հայհոյու-
թիւն զԱստուծոյն զայնմանէ. զի ոչ գոյ այլ Աստուած որ կարող
իցէ այնպէս փրկել: Եւ հանէր նա հրովարտակ պատուել զզօ-
րութիւն եւ զնշանս եւ զարուեստս Բարձրելոյն[1]:

237

Ընդ այն ամենայն նշանք զօրութեան եւ մեծութեան Աս-
տուծոյ զոր եւես Նաբուքոդոնոսոր՝ թուի թէ ոչ ինչ աւելական
ազդեցութիւն ի նա գործեցին. այլ մնացեալ ի յաջողու-
թեանցն հպարտացեալ ամբարհաւանեցաւ, եւ այնպէս ձգեաց
յանձն զպատիժսն Աստուծոյ. սակայն նախ զգուշացուցեալ խրա-
տեցաւ նշանաւոր ինչ տեսլեամբ:

Յանկարծ նա յերազի ծառ բարձրաբերձ պտղալից եւ տերեւա-
խիտ, որ բազում գազանաց լինէր բնակութիւն, եւ ելանէր ի նմա-
նէ կերակուր նոցա: Ընդ զուարթուն մի իջանէր յերկնից եւ
բարբառէր զօրութեամբ՝ թէ սահմանեալ է ի խորհրդեան զուար-
թնոց եւ սրբոց հատանել զծառն եւ քշտել զոստսն, եւ զբունն
կապել շղթայիւք եւ թողուլ զի թացցի ի ցօղոյ երկնից եւթն
ժամանակս, զի ի միտ առցէ ամենայն կենդանի թէ տիրէ Բար-
ձրեալն ամենայն թագաւորութեանց, եւ ում կամի՝ տայ զնա:

Եհարց թագաւորն զԴանիէլ որ եւ Բաղտասար կոչէր, եւ
խնդրեաց ի նմանէ զմեկնութիւն տեսլեանն, զի գիտէր եթէ հոգի
Աստուծոյ է ի նմա: Եւ իբրեւ շատ ստիպեաց թագաւորն՝ եցոյց
նմա Դանիէլ թէ ինքն արքայ է ծառն, այլ խորհուրդն Աստու-
ծոյ սահմանեալ է հալածել զարքայն ի միջոյ մարդկան, եւ լինել
ընդ գազանս, խոտ ճարակել իբրեւ զարջառ, եւ կալ ընդ ցօ-
ղով երկնից ամս եւթն, մինչեւ ծանիցէ եւ ի միտ առցէ թէ
տիրէ Բարձրեալն՝ թագաւորութեանց, եւ ում կամի՝ տայ: Եւ
խրատ ետ նմա քաւել զմեղս իւր ողորմութեամբ, թերեւս եր-
կայնամիտ լիցի ի վերայ յանցանաց նորա Աստուած:

Բայց եւ ոչ յայսմ ամենայնէ եկն ի միտս թագաւորն.
քանզի իբրեւ յետ տարեւոր ժամանակի ելեալ ի վերայ արքու-
նական դղեկին զոր ինքն ետ շինել հայէր տեսանէր զԲաբելոն,
ամբարտաւանեաց սիրտ նորա իբրեւ թէ Աստուած ոմն իցէ: Եւ
մինչ դեռ բանքն ի բերան էին թագաւորին՝ ձայն եղեւ յերկնից
որ զնոյն բանս հրեշտակին որ ի տեսլեան երազոյն երեւեցաւ՝
երկրորդէր: Եւ ի նմին ժամանակի բանն կատարեցաւ. հալածեցաւ
նա ի մարդկանէ եւ եղեւ իբրեւ զմի ի գազանաց վայրի:

Ընդ յետ կատարածի աւուրցն սահմանելոց դարձան միտք
նորա առ ինքն, եկն յառաջին պատիւ թագաւորութեանն, օր-

1 Դան. Գ.

հնուց զԱստուած եւ փառաւոր արար զաղքատն Եղիկեցի, որ կարող է խոնարհեցուցանել զամենեսին որք գնան յամբարտաւանութեան։ Իսկ պատմեաց զայս ամենայն Նաբուքոդոնոսոր հրովարտակաւ առ ամենայն ազգս եւ լեզուս թագաւորութեան իւրոյ[1]։ Այսպէս իմն հաւանութեան է թէ փաղփաղակի յետ այնորիկ վախճանեցաւ Նաբուքոդոնոսոր թագաւորեալ ամս 43. եւ առնոյր զիշխանութիւնն նորին որդի Եւիլմարովդաք, որ ծնաւ նմա յԱմիտեայ ի դստերէն Աժդահակայ Մարաց թագաւորի՝ որ եւ յետ սակաւ ինչ միոյ թերեւս ի նմին ամի (561) վախճանէր։

Եւիլմարովդաք եւ կամ Եւիլմերոդաքաք (561—559) ակար էր եւ բարեկեցիկ, այլ զթած արանց. հան նա զՅովակիմ թագաւոր զՅուդայի ի բանտէ յորում եկաց նա 37 ամ, եւ նստոյց ընդ բազմականս ստաճարի իւրոյ ի վերոյ քան զամենայն թագաւորս կալանելոցն նուաճելոց, եւ ետ նմա հաց ապրուստական մինչեւ ցօր մահուան նորա[2]։ Յետ երկուց ամաց զԵւիլմարովդաք սպանեալ Ներիգղասար նորին քեռայր՝ առնոյր զթագաւորութիւնն (559—555), եւ անդէն մտանէր ի դաշինս ընդ Կրեսոսի հզօր թագաւորի Լիւդացւոց՝ տալ ճակատ ընդ Մարաց եւ Պարսից եւ Հայոց առհասարակ միաբանելոց ի վերայ քաղդէական տէրութեան։

ԺԲ։

Մարական-Պարսկական պետութիւն (560—330)։

238

Աղբիւրք. Պարսիկք առաւել քան զայլ ազգս Ասիացւոցն փոյթ ի վերայ կալեալ պահելոյ զյուշ զյիշատակս գործոց իւրեանց, ոչ եթէ յարգարեալ ինչ պատմագրութեամբ որ օտար իմն էր առհասարակ Ասիացւոցն, այլ ժամանակագրութեամբք կամ դիւանագրօք որ զդաշնութեամբ պահէին ի քաղաքն թագաւորականսն՝ ի Շուշ, ի Բաբիլոն եւ յԷկբատանս (Բ. Եզր. Զ. 1—3, եւ Եսթեր Զ. 1. եւ Ժ. 2, յիշէ գիրս յիշատակաց Պարսից եւ Մարաց. եւ առ Կտեսիաս διφθέραι βασιλικαί.)։ Այս ժամանակագրութիւնք՝ որպէս ի դէպ իսկ էր լինել յայնպիսի արձակ միահեծան իշխանութեան թագաւորացն Պարսից՝ զգործս եւեթ թագաւորացն էին, քանզի զնոցա գործս եւեթ մեծ ինչ եւ արժանի յիշատակաց համարէին։ Նմին իրի իսկ միշտ դպիրք սպասէին թագաւորին կալեն նշանակել զգործս եւ զբանս նորա, մանաւանդ յորժամ հրապարակաւ երեւէր. առ նմին էին ի խնճոյսն (Եսթեր Գ. 12. Ը. 9. Ցես եւ Եզր...), ի հանդէս առնել զօրացն (Հերոդոտ. Է. 100.) նա եւ յաղթի անդ ճակատուց (Հերոդոտ. Ը. 90.)։ Նոյն դպիրք եւ զհրովարտակս եւ զհրամանս թագաւորին հանէին յայլ եւ այլ լեզուս ազգացն յորս տարածեալ էին (Եսթեր Գ. 12.)։ Բայց այն ամենայն չեն ինչ մեզ այժմ ներկայ, այլ հազիւ է գտանել առ այլովք բաց ի մանսնաւոր պատմագիրս գիծս, որպիսիք յԵբրայեցւոց անուանին Եզր, Նէեմի եւ մատենագիր գրոցն Եսթերայ որ գեղեցիկ ինչ նկարագիր է բարուցն Պարսից, եւ ոմանք ի յետին մարգարէիցն. իսկ ի Յունաց՝ Հերոդոտոս, Կտեսիաս, Քսենոփոն եւ Արրիանոս։ Արրիանոս առնու զպատմութիւնն ի գրոցն Արիստոբուղեայ եւ Պտղոմեայ Ղագեանց՝ որ էին ի միասին ընդ Աղեքսանդրի, ուստի եւ Արրիանոս անցանէ ի կարգ ժամանակակից մատենագրացն որ ականատես կործանման պարսկային տէրութեանն եղեն. այս մատեան Արրիանոսի (Արշաւանք Աղեքսանդրի)

1 Դան. Դ։ 2 Երեմ. ԾԲ. 31—34։

[illegible]

ՄԻՆՉԴԵՌ պայազատքն Նաբուքոդոնոսորայ, Թափուրք ի քաջութենէ եւ ի զօրութենէ մտաց նորա, չկարէին ունել ի հասար զմեծ միահեծան տէրութիւնն՝ որ եւ տկարացեալն էր ի բազմապատիկ պատերազմաց, անտուստ ել եկաց միւս նոր պետութիւն ի Պարսկաստանէ՝ սահմանեալ կատարել զայլ եւս խորհուրդն Աստուծոյ ի վերայ ազգաց:

Յայն սակս զՀիմնիչ այսր պետութեան զԿիւրոս՝ զորոյ մանկութեան առասպելախառն պատմութիւն վաղագոյն յիշեցաք. (Հատած 36), տեսանեմք 200 ամօք կանխագոյն յանուանէ իսկ կոչեցեալ մարգարէութեամբ յայն գործ՝ զոր գործեաց, եւ ի մեծութիւն՝ յոր ամբարձաւ [1]:

Կիւրոս կրկեւ զօրավար մօրեղբօր իւրոյ Կիաքսարայ Բ. (կամ Դարեհի Մարի 560—536 [2]) որդւոյ Աժդահակայ (կամ Ասուերոսի [3]) առեալ զզօրս Մարաց եւ Պարսից եւ Հայոց նախ զԼիւդիացիս եւ զդաշնաւոր նոցա զԿրիսոս հարկանէր (555): [illegible] եւ զՆաբոնիդոս (կամ Բաղտասար ըստ Դանիէլի 555—538 [4]) ած կատեաց զօր վարձկան անհնարին բազմութեամբ յԵգիպտացւոց, ի

1 Եսայ. ԽԵ. — 6:
2 Դան. Ե. 31. Զ:
3 Դան. Թ. 1:
4 Դանիէլ [illegible]

Յունաց, ի Թէոդոսեայց եւ յայլոց ազգաց Անտիոքացւոցն Անտիոքայ, եւ ի ձեռն եւս Կղեմէսայ՝ որ անցեալ ընդ Հռովմայ զեա ըստ ամենայնի թագաւորութեան Պարսից աշխարհակալեր աշխարհատիրաբար ի Կապադովկիա, բայց երկրորդ անգամ պաշարեալ ի Խոսրովէ ի Ճակատու՝ ընկալեալ անդէն ի գլխաւոր քաղաքի թագաւորու- թեան Պարսից ի Սուսա (550)։

Յետ այնր յաղթութեան Հռովմայեցիք Կիւրոս մի ըստ միոջէ զհամօրէն զԱշխարհակալին Անտիոքայ, յնչեւսկան ծովէ ցգետն Եփրատ։ առաջ զԱսորիս եւ զԱրաբիա, եկեալ հասեալ ի գլուխ քաղա- քին Բաբելոնացւոց։ Ընդ ուրեմն մեռ ի պարապութիւն մնացեալ Բաղդասար ի Ճակատու՝ ամփոփեալ ի քաղաքն. եւ այնպէս (յամի երբեւ 540) ընկէր ամբողջն պաշարման քաղաքին որ առաւել պարիս- պացն եւ մեծապարծանօք եւ խոր փոսովք եւ 20 ամաց պաշարով առ- բացեալ անհնարին առ առնուլ թուէր։ Բայց Կիւրոս յերկաս ամսոյն յարս զեղզերեաց կարգ զետոյն՝ առաջ դարձել անդր՝ առնել զհետ Եփրատ գետոյ ի ծովակ ինչ մեծածաւալ, զի ցամաքեսցէ ամա- նացէ զօրն ի ներքս. եւ մտեալ գիշերոյն յորում առ ըստ առէ կա- տարէին առն արբեցութեամբ եւ շուայտութեամբ՝ Բաբելոնացիքն։

Այս ամն էր ի գիշերին յորում արքայ Բաղդասար անէր խրախութիւն նախարարաց իւրոց որպէս Դանիէլ պատմէ։ Եւ երբ ընդ գինիս մեծին բազմականացն՝ հրամայեաց եւ թագաւորն ածել զսպաս ոսկեղէնս զոր խլեալ բերեալ էր Նաբուքոդոնոսոր ի տաճարէն Երուսաղեմացւոց. ըմպէր ի նոսա թագաւորն հան- դերձ մեծամեծօքն եւ կանանցն եւ օրհնէին նոքա զկուռս իւ- րեանց։ Այս վերջին անօրէնութիւն եղեւ գլուխ չարեացն, զի ան- դէն ի նմին ժամու երեւեցաւ թաթ ի վերայ որմոյն որ գրեաց գիր զոր ոչ ոք կարէր ընթեռնուլ։ Զարհուրեցաւ Բաղդասար, եւ կոչել զամենայն իմաստունս իւր. բայց ոչ ոք կարէր ցուցանել զմեկնութիւն գրոյն։ Ապա ի ստմար անդր այկինն (Թերեւս խնա- մին Նաբուկրիս մայր Բաղդասարայ), խօսեա եւ թագաւորին կոչել զայր մի յորում կայ հոգի Աստուծոյ, եւ յորն առնի բանի կոչեցեալ զնա Նաբուքոդոնոսոր ի վերայ ամենայն իմաստնոց աշխար- հիս, որ է Դանիէլ. նա ասասցէ քեզ զմեկնութիւնն։ Առաքեաց կոչեաց զնա թագաւորն, խոստացաւ տալ բազում ինչ թէ զգիրն միայն մեկնեսցէ։ Զնա յանձն Դանիէլ զպարգեւսն բայց խոստա- ցաւ զմեկնութիւն բանիցն։ Նախ ասաց յուշ առնել թագաւո- րին զմեծութիւն զօրութեան Նաբուքոդոնոսորայ, զհպարտու- թիւն նորա եւ զպատիժ պատուհասին. ապա եւ նախատեաց զխրոխտ զվերջին գործ անօրէնութեան նորա եւ զարհամարհանս Աստու- ծոյ, եւ պատմեաց զաստուածապատիժ պատուհասն որ առ կուրծս կայր։ Ապա ասէ. «Այս ինչ է գիրդ որ գրեալ է. մանէ, թեկէլ, փարէս»։ Եւ այս է մեկնութիւն բանիցդ. Մանէ, չափեաց

Աստուած զթագաւորութիւն քո՝ եւ վախճանեաց զնա. Թեկէլ, կշռեցաւ ի կշիռս՝ եւ գտաւ պակասեալ. Փարէս, բաժանեցաւ թագաւորութիւն քո՝ եւ տուաւ Մարաց եւ Պարսից,,: Շքեղացուցեալ զարդարեաց Բաղդասար զԴանիէլ եւ արար զնա երկրորդ իշխանութեամբն ի թագաւորութեան իւրում:—Բայց անդէն ի նմին գիշերի հարաւ Բաղդասար, եւ անց թագաւորութիւնն առ Դարեհ Մար[1]:

Քանզի Կիւրոս ի նմին գիշերի բացեալ զՋրադարձան՝ յերկոցունց կողմանց դիմեցին ի ներքս Պարսիկք եւ Մարք ի Բաբելոն եւ դէպ ուղիղ ի վերայ տանն արքունի. զգիշերապահսն որ ի գինւոջ էին՝ կոտորեցին առաջի դրանն: Լուաւ թագաւորն զաղմուկն, եւ բանալ զդրունս արքունեաց հրամայեաց թէ զինչ իրք իցեն: Յայնժամ խուժեցին Պարսիկք ընդ դրունսն ի ներքս, եւ յարձակեալ ի վերայ թագաւորին՝ սպանին զնա եւ զայնոսիկ որ ընդ նմա էին: Այսպէս առաւ Բաբելոն ըստ պատմութեան Հերոդոտայ եւ Քսենոփոնեայ, ընդ որոց միաբան է պատմութիւնն Դանիէլի եւ բանք մարգարէութեանցն (538)[2]:

239

Յետ ի գլուխ ելանելոյ կործանման թագաւորութեանն Քաղդէացւոց՝ Կիաքսար Բ. (Դարեհ Մար) հրաւիրեալ ի Կիւրոսէ եկն եդ զաթոռ թագաւորութեան իւրոյ ի Բաբելոն, որպէս հաւանութեամբ թուի՝ արարեալ եւ զԿիւրոս բարձակից թագաւորութեանն, որում եւ ետ իսկ զդուստր իւր զԱմիւտիս կնութեան: Այնուհետեւ չորեքին թագաւորութիւնքն՝ այսինքն Պարսից, Մարաց, Ասորեստանեաց եւ Բաբելացւոց ընդ միմեանս յօդեալ՝ եղեն մի միահեծան տէրութիւն, որ ի ծովէն Միջնոյ հասանէր ցկողմանս Հնդկաց, բաժանեալ ի 120 նահանգս. ի վերայ իւրաքանչիւր նահանգացն մի մի նախարար, եւ նախարարքն ընդ իշխանութեամբ երից իշխանաց կային, յորոց մին եւ Դանիէլ էր: Բայց թագաւորն կամէր ամբառնալ զնա ի վերոյ քան զամենայն ընկերսն իւր վասն հոգւոյն եւ իմաստութեանն որ ի նմա էին:

Ընդ այն նախանձաբեկ եղեն իշխանքն, եւ զի չէին ձեռնհաս վնասելոյ, քանզի ոչինչ բիծ ի նմա գտանէին, յայն իմս ածին զթագաւորն զի հրաման տացէ թէ զաւուրս երեսուն մի ոք Աստուծոյ ուրուք կամ մարդոյ կացցէ յաղօթս կամ խնդրեսցէ ինչ բայց միայն ի թագաւորէն, սահմանեալ պատիժ՝ արկանել զայնպիսին ի գուբ առիւծուց: Դանիէլ լուեալ լուաւ զօրէնսն՝ բայց ըստ սովորութեանն բացեալ զպատուհանս տաղաւարին իւրոյ դարձու-

1 Դան. Ե.
2 Հերոդոտ. Ա. Քսենոփ. Կրթութ. Կիւր. Է. — Եսայ. ԽԳ, ԽԴ, ԻԱ, ԻԵ, Երեմ. ԾԱ, ԻԲ, Ծ.

ցեալ զերեսան ի կողմն Երուսաղեմի, կրկնեալ ծունր երկիր եպագ Աստուծոյ իւրում երկիցս յաւուրն։ Զորախօսքն նորա գիտեալ զիրան՝ ամբաստան եղեն զնմանէ առաջի Թագաւորին. իբրեւ յամէր ինն եւ յապաղէր Թագաւորն՝ զայն յուշ առնէին նմա թէ առանց եղծանելոյ են օրէնք Մարաց եւ Պարսից։ Ապա հրամայեաց Թագաւորն արկանել զԴանիէլ ի գուբն եւ զվէմ գբոյն եդ կնքել մատանեաւ իւրով, զի գոնեայ ի չարչարանաց մարդկանն զերծուսցէ զԴանիէլ։

Բայց Դարեհի հասաւ քուն յաչացն, ոչ կեր եւ ոչ արբ, եւ վաղորդայն փութացեալ եհաս ի գուբ անդր առիւծուց եւ գոչէր խանդաղատանաց բարբառով. Դանիէլ, ծառայ Աստուծոյ կենդանւոյ. Աստուածն զոր դուն պաշտես յաճախ՝ նա փրկեաց զքեզ յառիւծուցն։ Իսկ պատասխանի ներքուստ ի վեր Դանիէլ. Աստուած իմ առաքեաց զհրեշտակ իւր եւ խցից զբերանս առիւծուց եւ ոչ ապականեցին զիս՝ զի առաջի նորա ուղղութիւն գտաւ իմ, եւ առաջի քո, արքայ, վնաս ինչ ոչ արարի։

Ուրախացաւ յանձն իւր Դարեհ, հրաման ետ հանել զԴանիէլ ի գբոյ անտի, եւ փոխանակ նորա զչարախօսսն նորա հանդերձ կանամբք եւ որդւովք ի ներքս ընկենուլ։ Ապա ամենայն ազգաց իւրոց հրաման հանէր երկնչել յԱստուծոյն Դանիէլի եւ դնել նմա պատիւ, զի նա է Աստուած կենդանի եւ կայ յաւիտեանս. եւ արքայութիւն նորա ոչ եղծանի, եւ տէրութիւն նորա ցյաւիտեան. օգնական լինի եւ փրկէ, եւ առնէ նշանս յերկինս եւ յերկրի[1]։

Միում ի պատկերացն Բելայ առեալ էին մատուցանել Բաբելացիքն օր ըստ օրէ դահամուն կերակրոց եւ ըմպելեաց, զոր ուտէին ի ծածուկ 70 քուրմք եւ ընտանիք նոցա, եւ այսպէս իմն կարծեցուցանէին Թագաւորին թէ կերն իսկ Բէլ ուտիցէ զնոսա։ Հաւանեցոյց Դանիէլ զԹագաւորն վասն իւրացն ստութեան. քանզի ետ նա ցանել ի մեհենին մոխիր եւ փակել ըստ սովորութեան զմեհեանն եւ դնել ի վերայ կնիք. եւ ի վաղիւ անդր տեսեալ Թագաւորին զհետս ոտից քրմացն եւ զկանանց եւ զմանկանց նոցա՝ ի միտ առ զխաբսն եւ հրաման ետ կոտորել զամենայն զքուրմսն։

Իսկ դարձեալ վիշապ մի մեծանդամ՝ որում երկիր պագանէին բնակիչք քաղաքին Բաբելացւոց. զսա սպան Դանիէլ հրաման առեալ ի Թագաւորէն՝ տուեալ նմա ուտել դժուարին ինչ առհալել, եւ այնու եւս ետ առնուլ ի միտ Թագաւորին զտկարութիւն աստուածոցն իւրոց։

Այլ ժողովուրդն յարեաւ հակառակ Թագաւորին եւ բռնադատեաց զնա սպառնալեօք տալ ի ձեռս զԴանիէլ, զոր եւ արկին ի գուբ մի առիւծուց, ուր կային եւթն առեւծք սովականք եւ

1 Դան. Զ.

աղաչելակիցք ի պաշտօնութեան կերակրոց իւրեանց։ Բայց միտք պահեաց զծառայսն իւր ոչ միայն ի ժանեաց առիւծուցն ապրեցոյց՝ այլ եւ ած հրեշտակ մի առ նա զԱմբակում մարգարէ ի կողմանց Հրէաստանի՝ տանել հացիւ զհերաց գազաթան նորա, եւ երբ կացոյց զնա ի վերայ գբոյ առիւծուցն հանդերձ կերակրովն զոր պատրաստեալ էր մարգարէն, եւ այնպէս կերակրեցաւ Դանիէլ ապրեցաւ եւ ի սովոյն մահուանէ։

Նա լուեալ յետ վեց աւուրց հայեցաւ թագաւորն տրտմութեամբ ի գուբ անդր ի ներքս՝ եւ ետես զնա նստեալ ի մէջ առիւծուցն։ Աղաղակեաց ի ձայն բարձր եւ ասէ. Մեծ ես տէր Աստուած Դանիէլի եւ չիք այլ ոք բաց ի քէն։ Եւ հանեալ զնա ի վեր, եւ զմեղադրողսն Դանիէլի հրամայեաց արկանել ի գուբն, եւ անդէն յանդիման նորա զէշ զէշ պատառեցան ի գազանացն[1]։

Ոմանք զայս վերջին պատմութիւն ի ժամանակին Իղմարուդաքայ որդւոյ Նաբուքոդոնոսորայ հանեն։

240

Այսպէս այս ամենայն վշտաք հանդէպ եղեւ Դանիէլի եւ յաձախեաց մանաւանդ պատիւ փառաւորութեան նորա, եւ քաղանօսն երեւէր նա յարեւելս վասն իմաստութեանն[2]։ Բայց ի պարգեւաց մեկնութեան երազոց՝ արժանի եղեւ նա յԱստուծոյ բազում եւ այլի այլի պատմութեանց եւ յայտնութեանց վասն գիտաց դիպաց՝ որ կանուխ կամ անագան յաշխարհի դիպեցան, եւ ամենեւին ճշդիւ կատարեալ ելին ի գլուխ։

Այսպէս նա ի տեսլեան կերպարանս իմն թեւաւոր առիւծու եւ արջոյ որոյ երեք կողք էին, եւ թեւաւոր ընձու առ որում չորք գլուխք պատշաճեալ, եւ գազանի իրիք չորրորդի որոյ ժանիք երկաթի էին եւ եղջիւրք տասն. ընդ սոյա տեսլեամբ ետես նա զչորեսին թագաւորութիւնս, այս ինքն զԲաբելական–Ասորեստանեաց զմիաւորեալ թագաւորութիւնն, զՄարաց եւ զՊարսից զմիաւորեալն, զՄակեդոնական Յունաց թագաւորութիւնն եւ զՀռոմայեցւոցն՝ որ զայլսն ամենեսին եկուլ. եւ զփառս եւս նորա յառաջագոյն նկարէ, հանդերձ կցորդութեամբն զոր ընդ թագաւորութեան Քրիստոսի ունի[3]։ Այլով եւս տեսլեամբ ետես ի կերպարանս խոյոյ որոյ երկու եղջիւրք էին՝ զի պարտեցի ի քօշէ այծեաց՝ զմիտս պատերազմի երկրորդ եւ երրորդ թագաւորութեանն ընդ միմեանս, եւ ի հինգ եղջիւրս քօշին զԱղեքսանդրոս զմեծն եւ զչորեսին թագաւորութիւնսն որ յետ նորա կացին[4]։ Յետոյ յայտնեաց նմա հրեշտակն Գաբրիէլ եւ զպատերազմունսն զոր

1 Դան. ԺԴ։
2 Եզեկ. ԻԸ. 3։
3 Դան. Է։
4 Դան. Ը։

տալոց էին զօրաւարքն Աղեքսանդրի ընդ միմեանս, եւ զհալածանս հրէիցն յԱնտիոքայ Եպիփանեայ որ է պատկեր կանխանկար Նեռոնին[1]: Հոյակապ քան զամենայն յայտնութիւնս նորա՝ եւթանասուն եւթներորդաց յայտնութիւնն է (538): Յորժամ Դանիէլ յետ առմանն Բաբելոնի յօրում ժամանակի լինելոց էր դարձ գերութեան հրէիցն[2], աղաչէր յոյժ զՏէր վասն փրկութեանն, երեւեցաւ նմա Գաբրիէլ եւ խոստացաւ նմա թէ ոչ հրեայք եւեթ այլ եւ ամենայն իսկ մարդկութիւն յետ եւթանասուն եւթներորդաց այս ինքն՝ 490 ամաց փրկելոց էր Օծելովն (Քրիստոսիւ)[3]: — Եւ յետ բազում ժամանակի արդեամբք եղեն ի գլուխ խնդրուածք նորա վասն դարձի գերութեանն:

Վերանցի Կիւրոս Բ. կամ Դարեհ Մար՝ երկուք ամօք յետոյ քան զառնուլն Բաբելոնի վախճանէր, եւ Կիւրոս լինէր միահեծան թագաւոր Պարսից եւ Մարաց տէրութեանն՝ յամի իբրեւ 536, եւ անդէն յառաջնումն ամին հանէր հրովարտակ դառնալոյ գերեալն հրէից յաշխարհն իւրեանց:

Յայս մեծանձնութիւն եհան Կիւրոս ընթերցեալ[4] զայն որ վասն նորա մարգարէութիւնք էին Եսայեայ[5] զոր եւ նմա իմանալ, որպէս ի դէպ է, Դանիէլ: Թէ եւ ոչ արդեւք ինքն Դանիէլ զարձակումն հրէիցն եւ մխիթարեցաւ ընդ լրումն բանից Երեմիայ մարգարէի[6], այն չէ յայտ. զի ստոյգ ինչ թուի թէ անդէն յառաջնում ամի միահեծան թագաւորութեանն Կիւրոսի վախճանեցաւ Դանիէլ (536)[7]: Կաց մնաց նա սուրբ եւ անարատ զամենայն երկայնակեաց կեանս իւր յարքունիս մեծազօր թագաւորաց, լեալ եւս կցորդ իշխանութեան նոցա: Աստուած իսկ ի գլխովին "այր ցանկալի" կոչէ զնա[8], եւ յարգեալ գովէ զնա ի ձեռն Եզեկիելի ժամանակակից մարգարէի որ հաւասար կացուցանէ զնա արանցն սրբոց՝ Նոյի եւ Յոբայ[9]:

Չէ յայտ թէ զգիրն որ յանուն Դանիէլի անուանի եւ մասամբ միով (Ա—Է) քաղդէացի լեզուաւ եւ միւսով մասամբ (Ը—ԺԲ) եբրայեցի լեզուաւ գրեալ կայ՝ ինքնին Դանիէլ այսպէս յօրինեալ եւ կարգեալ իցէ, եթէ այլ ոք յԻսրայելացւոց զիւրաքանչիւր հատածսն՝ որ յառաջագոյն ուրոյն ուրոյն լեալ իցեն՝ ի մի մատեան ժողովեալ իցէ: — Իսկ միւս եւս մասն գրոցն Դանիէլի (ԺԳ—ԺԴ) ի յոյն լեզու միայն կայ: — Յառաջնումն մասին (Ա—Զ) տիրէ նիւթ պատմական, յերկրորդումն (Է—ԺԲ) տիրեն մարգարէական կերպարանք: Եւ ուրեք զատանեմք այնպէս ճշգիւ եւ ժամանակագրական սահմանօք ցուցեալ զհետեւոր հանդերձեալսն որ-

1 Դան. Ժ, ԺԱ:
2 Երեմ. ԻԵ. 12. ԻԹ. 10:
3 Դան. Թ:
4 Յովսեպ. Հնախ. պատմ. ԺԱ. 1:
5 Եսայ. ԽԴ. 23—28. ԽԵ. —6:
6 Երեմ. ԻԵ. 12. ԻԹ. 10:
7 Դան. Ա. 21. ըստ յունաց. Զ. 28:
8 Դան. Ժ. 11, 19:
9 Եզեկ. ԺԴ. 14, 18, 20:

ալէս ի մարգարէութիւնսն Դանիէլի, եւ ոչ ուրեք այնպէս յայտնի ցուցեալ անսանեմք զհամեմատութիւն հեթանոսական պատմութեան ընդ աստուածաշնչական իշխանութեանն Մեսիայի։

241

Դանիէլ որ եւս ի կենդանութեանն զեկիրզըն Պարսկական — Մարական թագաւորութեանն առ Կիւրոսիւ՝ առանձինն աւելեամբ մարգարէութեան եւս եւ զամենայն ընթացս եւ զկատարած այսր թագաւորութեան ի ժամանակս պայազատաց Կիւրոսի։ «Յարիցեն, ասէր նմա տեսիլն, երեք թագաւորք (այս ինքն՝ Կամբիւսէս, Զմերդիս, Դարեհ Վշտասպեանց), եւ չորրորդն (Քսերքսէս) մեծասցի մեծութիւն (ընչաւէտութիւն) մեծ քան զամենեսեան, եւ յետ զօրանալոյ նորա ի մեծութեան (յընչաւէտութեան) իւրում յարիցէ ի վերայ թագաւորութեանցն Յունաց։ Եւ (առ յաջորդօք նորա) յարիցէ թագաւոր հզօր (Աղեքսանդրոս) եւ տիրեսցէ տէրութեամբ բազմաւ, ... թագաւորութիւն նորա փշրեսցի եւ բաժանեսցի ի չորս հողմս երկնից»[1]։

Կիւրոս որ տիրեալ էր միահեծան յամէ 536 յետ մահուն Կիաքսարայ՝ առ եւ զՄարաստան իբրեւ պաշտօնական դաւառն նորա (Ամիւտեայ), եւ մոյծ զամփոփութիւնս եւ զօրէնս եւ զպաշտամունս Մարաց (զմոգուցն)։ — Յետ 7 ամաց թագաւորութեան մեռանէր Կիւրոս իբրեւ 70 ամաց. այլ որպէս վասն ամաց մանկութեանն՝ նոյնպէս եւ վասն վախճանի նորա այլ եւ այլ իմն պատմութիւնք կան։ Ըստ Հերոդոտայ[2] անկեալ յարշաւանի ուրեք ի վերայ Մասսագեթաց որ բնակէին ի կողմանս ծովուն Կասպից. քանզի խորագոյն մխեցաւ յաշխարհն նոցա, եւ վասն այնորիկ պաշարեալ ի նոցանէ շուրջանակի՝ ի պարտութիւն մատնեցաւ. Տոմիրիս տիկին որ յաղթեացն իսկ՝ առ զգլուխ նորա եւ արկ զնա առ քինուն յաման լի արեամբ։ Իսկ Քսենոփոն պատմէ զնմանէ խաղաղութեամբ վախճանեալ[3] (յամի իբրեւ 529)։

Ի գործոց անտի անազորութեան մարական — պարսկական զօրուն ի պատերազմի անդ ընդդէմ Բաբելացւոցն որ ըստ մարգարէութեանց պատմին[4], չմարթի զԿիւրոս իբրեւ զօրավար նոցա անազորոյն ոք ցուցանել, քանզի հակառակ իմն թուին մեզ եւ զգօն բարուցն՝ զոր առ Հրէայսն եցոյց, եւ ըստ իրաւանց պատերազմի այնց ժամանակաց չէր հնար եւ զգօն զօրավարի արգելուլ զգործ անազորութեան զօրացն մոլեգնելոց։

1 Դան. ԺԱ. 2—5։
2 Հերոդոտ. Ա. 214։
3 Քսենոփ. Ը. 7։
4 Եսայ. ԺԳ. 15—18։ Երեմ. ԾԱ. 48, 56։

242

Կամբիւսէս (529 — 522) ըստ Հերոդոտոսի, որդի էր Նիտետիսայ դստեր Հոփրայ Եգիպտացւոց թագաւորի. ըստ Կտեսեայ՝ որդի էր նա Ամիտիսայ դստեր Աժդահակայ Մարաց թագաւորի: — Պայազատեաց զհայրն ի բուն գլխաւոր թագաւորութեանն, իսկ եղբօր նորա կրսերոյ Զմերդեայ (որ եւ Տանիոքսարկէս) տուաւ Բակտրիա իբրեւ ուրոյն իմն իշխանութիւն բայց ընդ հպատակութեամբ երիցու եղբօրն: Կամբիւսէս քանզի իբրեւ զԿիւրոս պատերազմասէր էր եւ վայրենի եւս եւ անագորոյն՝ ձեռն ի գործ արկանէր առնուլ ի սուր սուսերի զաշխարհն Ափրիկեցւոց: Նախ յերկրէն Եգիպտացւոց առնէր սկիզբն: Խաղացեալ հասանէր յաջողութեամբ ընդ անապատն Արաբացւոց, եւ առ Պեղուսեաւ ի պարտութիւն մատնեցան ի նմանէ Եգիպտացիքն որոց զօրավար՝ ինքն թագաւորն Փսամենիտէս էր. սա առեալ զմնացորդս զօրաց իւրոց՝ ամրանայր ի Մեմփիացւոց քաղաքին, ուր սպանին իսկ Եգիպտացիքն զայնոսիկ որ հրեշտակութեամբն առաքեալ էին առ նոսա: Իբրեւ յետ սակաւ ինչ միոյ առաւ քաղաքն, 2000 այր յազնուական երիտասարդաց Եգիպտացւոց, յորս էր եւ ուստր Փսամենիտեայ՝ կոտորեցան, տալ ընդ սպանութեանն հրեշտակացն վրէժս: Որպէս եւ ինքն իսկ Փսամենիտէս յորժամ նորոգ յապստամբութիւն զԵգիպտացիսն գրգռէր՝ զնոյն կրեաց: Այսպէս անկաւ հին աթոռ Փարաւոնացն, եւ Եգիպտոս նահանգ եղեւ Պարսից (525). Լիբիա եւ Կիւրենէ ինքնակամ հնազանդեցին:

Կամէր այնուհետեւ Կամբիւսէս առնուլ զմեծատուն աշխարհն Եթւովպացւոց: Ի Թեբացւոց քաղաքէ անտի առաքեաց նա 30,000 այր ի վերայ Ամոնիոյ, բայց ի կիզիչ եւ յաւազուտ անապատին սատակեցան: Խաղացեալ երթայր ինքնին ի վերայ՝ ամենայն բանակաւն իւրով, բայց առ սովոյն աղետի դարձաւ այսրէն ի Մեմփիս: Ընդ եռեւս զի ի ցնծութեան էր ժողովուրդն, թէ նոր Ապիս գտաւ: Նա քանզի ի ցասման էր՝ ետ առնել զանազգս զքուրմսն եւ կոտորել զնոսա պատառ պատառ եւ ցանել ի մէջ ժողովրդեանն, իսկ զԱպիսն զոր ետ ածել առաջի՝ իւր իսկ ձեռամբ սպանանէր ծիծաղելով եւ զանմտութեամբն նոցա:

Վայրենագոյն բնութիւնն Կամբիւսեայ առաւել եւս յաճախեալ՝ անչափ գինւոյն՝ այնուհետեւ յանհնարին անագորոյնութիւնս հասաւ. ի բազմաց անտի զոր սպան՝ էին եւ եղբայր նորա Զմերդիս եւ քոյր նորա զոր սպան աքացի վասն արկանելոյ պատասուս ընդ մահ եղբօրն, եւ այլ եւս բազումք յանմեղաց: Ապա լուեալ թէ ապստամբութիւն լինեալ է ի Շուշ քաղաքի՝ կամէր երթալ անդր. իբրեւ յերիւար կամէր ելանել՝ ինքն իւրով սուսերաւ խոցոտէր զգլիստ իւր եւ մեռանէր անորդի (522): Իսկ առաջ-

նորոգք ապստամբութեանն էին մոգքն որոց կամեցեալ զՍմա միանգամայն առնել ի գլխաւորութիւն տէրութեանն՝ զայր մի մոգ յազգէ Զփենդադատ անուն մատուցին ի բարձ թագաւորութեան, համեալ համբաւ թէ Զմերդիս է որ վաղն սպանեալ էր, առեալ եւ թողութիւն հարկաց վասն երից ամաց. բայց անդէն ի նմին ամի յայտնեցաւ դաւն, եւ միաբանեցին եւթն գլխաւորք ի ցեղից Պարսից եւ զԶմերդիս սպանին անդէն ի սենեկի նորա մատնութեամբ կանանցն։

243

Յետ այնորիկ ընտրեցին միաբանեալքն ի մէջ իւրեանց զԴարեհ զկուսակալ Պարսկաստանի զորդի Վշտասպայ ի տոհմէ Աքեմենեանց ի թագաւորութիւն (522—486). Դարեհ հաստատագոյն արար զիրաւունս իւր առնել կնութեան զերկուս ի դստերաց Կիւրոսի[1]։ Այսպէս նա զանձն արժանի աթոռոյն. քանզի սա է որ բուն կարգեալ յօրինեաց զպայման առաջնորդութեան թագաւորութեանն Պարսից. զի բաժանեաց նա զամենայն թագաւորութիւնն ի 20 նախարարութիւնս կամ կուսակալութիւնս ըստ բաժնի հարկաց՝ սահմանեալ թէ որչափ հաս իւրաքանչիւր տայցէ, որով կուտեաց իւր գանձս բազումս յոյժ։ Կարգէր եւ զերս պատերազմի եւ զտեսչութիւն պաշտօնեացն։

Յարեաւ ապստամբութիւն ինչ մեծ ի Բաբելոն քաղաքի, ձեռն արկ Դարեհ պաշարել զքաղաքն զայն ամուր. ամիս 20 զուր աշխատ եղեւ զօրականն, եւ հնարքն Կիւրոսի եղեն ի դերեւ, մինչեւ երկնչէին իսկ թէ անօթութեամբ դառնայցեն յետս եւ հանցին եւս ի նոցանէ բազում կողմանք։ Յայնժամ Զոպիրոս ոմն պարսիկ յազգէ իմացաւ հնարս փրկութեան. ծայրատեաց նա զանձն եւ եւ գնաց ի Բաբելոն. անդ կարծեցուցանէր թէ ինքն թագաւորին այնպէս պատուհասեալ զնա. վստահ եղեն ի նա բնակիչք քաղաքին յետ հարկանելոյ նորա միանգամ եւ երկիցս զզօրսն արքունի զառաջաւորս, մինչեւ կացուցանել եւս զնա զօրավար զօրաց իւրեանց։ Դիւրաւ այնուհետեւ մատնեաց նա թագաւորին զքաղաքն (517—516)։ Եւ նա ընդ այնր զնախարարութիւն Բաբելացւոց հանդերձ ամենայն մտիւքն։ Կատարեցան մեծամեծք քաղաքին եւ առաջնորդք ապստամբութեանն, եւ յայնմ հետէ ըննէր սկիզբն կործանմանն Բաբելոնի, զի մասն միամբակու պարսպացն եւ ամենայն աշտարակք բրեալ քանդեցան[2]։

Սկսէր այնուհետեւ Դարեհ տարածանել զիշխանութիւն իւր եւ արտաքոյ քան զսահմանս թագաւորութեան իւրոյ։ Զա-

1 Արձանագիրք սեպաձեւ գրոց որ յեզեն զԴարեհ ասեն "Արքայ Դարեհ որդի Վշտասպեայ, Աքեմենեան,, ուր զՔսերքսեայ ասեն՝ "Արքայ Քսերքսէս որդի արքայի Դարեհի, Աքեմենեան,,. որովք յայտնի ցուցանեն թէ Դարեհ Վշտասպեան է սկիզբն նորոյ երկք հարստութեան թագաւորացն Պարսից համեմատ պատմութեանցն Յունաց։

2 Տես Երեմ. ԾԱ. 58։

տաճկին արշաւեաց ի վերայ ազգացն Սկիւթացւոց բնակելոց ի մէջ Տանայիս եւ Դանուբիոս գետոց, որ առեալ ոսկեղէն սատա-տակ: Անցեալ ընդ Հելլեսպոնտոս՝ հասանէր ի կողմանս Դանու-բայ. այլ Սկիւթացիքն անտառք եւ անշէնք՝ կանանցք եւ մանկ-տւովք, զբասառուք եւ պաճարօքն մեկնեալ հանգարտութեամբ անցեալ եւս ի հիւսիսակողմանն՝ Միայն Դարեհ յանապատ ան-գնին: Նմին իրի վատթարեալ ի հալածելոյ զնոսա զուր՝ հարկ համարեցաւ դառնալ այսրէն յետս ընդ նաւակամուրջն՝ զոր պա-հէին նմա Յոյնքն եւ Ասիացիք՝ յորժամ թելադիր լինէին քակել Սկիւթացիքն: Բայց Թրակիա եւ Մակեդոնիա նուաճեցաւ ընդ հարկաւ (513): Յետ ամաց ինչ սակաւ եւ առ հարաւակողմն Հնդ-կաց աշխարհին (509), եւ յայնմ հետէ թագաւորութիւնն Պար-սից ձգէր ի Մակեդոնացւոց աշխարհէն մինչեւ ց՚Հնդկիս, եւ հասեալ էր ամենեւին ի ծայր մեծութեան իւրոյ՝ ուստի ընկենլոց էր զնա ազգ մի փոքր այլ զօրաւոր, այս ինքն Յունացն ազգ:

Անդէն առ Դարեհիւ իսկ եղեւ սկիզբն մեծայաղթ պատե-րազմացն: Պատճառք պատերազմացն նախ ապստամբութիւնն ե-ղեւ զոր ապստամբեցին Յոյնք որ յԱսիա էին՝ գտեալ օգնակա-նութիւն յԱթենացւոց, եւ հրձիգ արարին զքաղաքն Սարդիա-ցւոց: Բայց ի պարտութիւն մատնեցան զաշնաւորքն, եւ Դարեհ զՄիղետոս քաղաք փաճառաշահ քանդեցին. յետ այնորիկ յա-րեաւ անմիաբանութիւն, Աթենացիք նաւարկեալ դարձան ան-դրէն յաշխարհն իւրեանց, ապա Յոյնք միւսանգամ նուաճեցան (503—496):

Յայնժամ զումարեաց Դարեհ զօրս ի մարտ պատերազմի ի վերայ Յունաց աշխարհին վասն քինուն զոր ունէր. այլ առաջին ճակատն ընդունայն եղեւ վասն մրրկին (492). նոյնպէս երկրորդ ճակատն առ Մարաթոնիւ չյաջողեցաւ (490 Սեպտ. 29). եւ մինչ դեռ թագաւորն կազմէր խաղալ երրորդ անգամ՝ յետս կացին Եգիպտացիքն (488): Մեռաւ Դարեհ թողեալ ի պայազատու-թիւն զորդի կնոջն իւրոյ Ատոսսայ: Դարեհ էր թագաւոր լաւ՝ ի թագաւորացն Պարսից ի լաւաց:

„ԶԿիւրոս, զԿամբիւսէս եւ զԴարեհ՝ աստուածատուր գիրք խոյոյ նմանեցուցանեն, եւ նշանակեն զարշաւանսն նոցա խոյթկե-լովն խոյին ի չորեսին կողմանս աշխարհի[1]:

244

Քսերքսէս Ա. (486—465) սնեալ եւ կրթեալ ի մէջ կա-նանց, այնչափ միայն ձեռնհաս էր՝ երեւեցուցանել արքունական իմն շքեղութիւն: Եգիպտացիք ի նեղ անկեալ միւսանգամ մտին

1 Դան. Ը. 3, 4:

ընդ լծով՝ բայց զծանրագոյն քան զառաջինն (484)։ Ապա անտի լուեալ Քսերքսեայ բանս Թշնամեաց՝ զպատրաստեալ եդ ի միտ ջնջել ապստամբութեան զՅոյնան հետախուզութեան. գումարեաց զամենախառնագունդ զաւրս թագաւորութեան իւրոյ[1] (483—481)։ Բայց յետ պարտութեանցն առ Սալամինաւ (480), առ Պղատէաւ եւ Միկալեաւ (479) եղեւ վախճան այնուհետեւ յարձակելոյ Պարսից յաշխարհն Յունաց. նա մնացեալ պատերազմ ի վերայ կայր Պարսից ի Յունաց անտի 30ամեայ ժամանակ, եւ կրծեցան ի սահմանաց նոցա Մակեդոնիա եւ Թրակիա (469)։ Իսկ Քսերքսէս վհատեալ անկեալ՝ եւս զանձն ի խրախութիւնս. արքունիքն եղեն յայնմ հետէ տեղի անհնարին անպիտանութեանց, նենգութեանց եւ խարդաւանաց կանանցն եւ ներքինեաց. եւ յետ աստուածութեան եւ Թագաւորն համբերեալ արքայորդւովն երկոքեան սպանան՝ նենգ գործեալ նմա Արտաւանայ որ գլուխ էր սենեկապահացն։ — Զայն ի գլուխ Քսերքսէս զմարգարէութիւնն Երեմիայ ի վերայ Բելայ, փշրեալ մեհենաց զպատկեր նորա եւ սպառ կազմուած կողոպտեալ զմեհեանն[2]։

Արտաշէս Ա. (Երկայնաբազուկ, 465—424) երրորդ որդի Քսերքսեայ՝ զգուշագոյն առեալ զթագաւորութիւն իւր սպանեալ զԱրտաւան։ Ըստ սովոր ուրեմն երեւեցին նշմարանք անկանելոյ թագաւորութեանն։ Եգիպտացիք՝ ձեռն տուեալ նոցա Աթենացւոցն՝ կացին յետս երկրորդ անգամ, եւ յետ սաստիկ աշխատութեանց ապա նուաճեցան (463—456)։ Ի դաշինս խաղաղութեան զոր կնքեաց Արտաշէս ընդ Յունաց՝ ետ յանձն զազատութիւն Յունացն որ յԱսիա էին (449)։ Մեգաբիւզոս կուսակալն դարձեալ եկաց յետս յապստամբութիւն յԱսորւոց աշխարհին (447), եւ անուանեալ բուէր պատերազմի ընդ նմա մինչեւ ցվախճան թագաւորին, քանզի բազումք յարքունեաց անտի ի բանի էին ընդ նմա։ — Այս ինչ եւեթ օգուտ էր Պարսից՝ զի սաստիկն զժտութիւնք էին Յունաց (յամի 431)։

Նորին որդի Քսերքսէս Բ. յեղբաւրէ իւրմէ Սոգդիանոսէ (424) եւ սա յայլմէ ուրումնէ որոյ Ոխոս անուն կոչէր՝ սպանաւ (423)։ Ոխոս եղ այնուհետեւ ի բարձ թագաւորութեան, որ կոչեցաւ

Դարեհ Բ. (Հարճորդի, 423—404)։ Սմա առաջնորդէր միշտ կին նորա Պարիսատիս, եւ հզօրագոյնք ի նախարարացն սաստ անդ ապստամբէին, եւ այնպէս երթայր եւ նուաղէր թագաւորութիւնն։ Սմին իրի իսկ դիւրաւ յաջողեցաւ Եգիպտացւոց ապստամբել երրորդ անգամ. եւ գտեալ եւս նոցա օգնականութիւն ի Յունաց՝ կացուցին իւրեանց բնակ թագաւորս եւ եղեն դիմակալ թագաւորութեանն Պարսից (414—356)։ Ուստի եկաց միաւանգամ մեւս եւս փոքր թագաւորութիւն յԵգիպտոս[3]։

Ի վերայ Արտաշիսի Բ. (Ուշեղի, 404—358) յարեաւ կրսեր եղբայր նորա Կիւրոս Բ. նախարար Կապադովկիոյ՝ դրդեալ եւ

1 Տես Դան. ԺԱ. 2։ 2 Երեմ. ԾԱ. 44։ 3 Եզեկ. ԻԹ. 13—15։

22*

ի մօրէ իւրմէ ի Պարիսատայ, եւ խաղացեալ գայր ի Բաբելոնիա օգնականութեամբ Յունացն, բայց առ Կունաքսա պարտեալ սպանաւ ի ճակատու (401)։ Ապստամբն զրգռեցաւ նոր պատերազմ ընդ Յունաց, յորում անկաւ ի տագնապ մեծ թագաւորութիւնն Պարսից (396—394)։ Բայց կաշառաբեկ լեալ Յունաց եւ վասն նախանձընդդէմ եւս իւրեանց լինելոյ՝ եդան զաշինս խաղաղութեան ընդ Պարսից, դարձուցեալ այսպէս ի սոսա եւ զԱռաջակողմն եւս Ասիոյ եւ զԿիպրոս կղզի (387)։ Բայց երթայր հասանէր մօտ ի կործանումն թագաւորութիւնն առ Արտաշիրիւ, որում տիրէր ամենեւին մայրն իւր. մինչեւ վասն անսպառ շփոթութեանց թագաւորութեանն եւ տոհմին իւրոյ չժուժեալ մեռաւ։

Արտաշէս Գ. (Ոքոս, 358—337) նորին կրտսեր որդի արար զբաւ շփոթութեանց տոհմին ընաջինջ սատակեալ ի միում աւուր զմնացեալ տունն արքունի։ Ի լինել մեծի խիզք ապստամբութեան Փիւնիկեցւոց՝ որոց ձեռնտու էին Եգիպտացիքն, ամենեւին նուաճեաց երկոքին տէրութիւնքն բազում անհնարին անագորոյնութեամբք (356), եւ Եգիպտացւոց չեղեալ այնուհետեւ բնիկ թագաւոր[1]։ Բագոգաս ներքինի եգիպտացի յաղթէ՝ սիրելի Արտաշիսի՝ սա զվրէժ զազգին իւրոյ եւ զարհամարհանն Ապիսեայ աստուածանելով թունիւ զթագաւորն եւ զտոհմն նորա, եւ առաջնորդէր թագաւորութեանն յանուն Արշեսի կրտսեր քան զամենայն որդւոց Արտաշէսի (337—334)։ Ապա եւ զսա եւս ընկեց ի թագաւորութենէն դեղով, եւ մատոյց ի բարձ զվերջին զաւակն Գարեհի Արշամայեայ՝ զԿոդոմանոս։

Դարեհ Գ. Կոդոմանոս (334—330) լաւ քան զաւագին սնոտիական իւր, թէպէտ եւ այրել ապրեցաւ ի զաւուրն Բագոգայ՝ այնու զի կանխեաց բարձ զնա ի միջոյ, բայց չկարէր պահել զթագաւորութիւնն ի ձեռաց Յունաց, եւ յետ եւս վախճանեցաւ ի պատերազմին զոր ընդ Աղեքսանդրի տայր (330)։ (Տես զմնացեալ հանգամանս պատմութեան Պարսից ի Գլ. ԺԹ. եւ Ի։)

245

Հայաստան նահանգ Պարսից պետութեան (—330)

Հայաստան՝ կամ անդէն առ Տիգրանաւ որ օգնական էր Կիւրոսի՝ ի հաստատել նորա զպարսկական պետութիւնն, եւ կամ յետ այնորիկ՝ եղեւ մասն մի մեծատարած տէրութեան այնր պետութեան։ Զայս ի դէպ էր եւ ի լինել պատմութեանն՝ ի համեմատութենէ համօրէն հանգամանաց Ասիոյ առ պարսկային տէրութեամբն՝ խնամաց. սակայն եւ ժամանակակիցն Հերոդոտոս ի հաշուելու համարի անդ 20 բաժանմանց վասն հարկաց յոր բա-

1 Տես Եզեկ. Լ. 13.

ժամանակաց Դարեհ Վշտասպեայ (522—486) զուգահեռեալ անկրաւ-թեանն՝ Հայաստան գտայս ի 11երորդ բաժանմանն[1]: Իսկ արդեամբք իսկ յարձանագիրս անդ նորին Դարեհի եւ Քսերքսեայ Ա. ի վերայ ամբարտակացն Պերսեպոլեայ՝ գտանեմք գաւառս ի համարս ազգացն ընծայելոց յայնկոյս Եփրատայ՝ որոց զանազանին կրօնք նոցին, եւ հար-կանեցեալն Հայոց Թագաւորին[2]: Նմին իրի եւ ի բազմամարդ բա-նակի անդ նորին Քսերքսեայ էր զօր Հայաստանեայ՝ վահան եւ նիզակ ի ձեռին, յորժամ խաղայր նա ի վերայ Յունաց աշխարհին (յամի 483)[3]: Որպէս առ Հարճորդւովն Դարեհիւ (423—404), նոյնպէս եւ առ նորին յաջորդաւն Արտաշիսիւ Յիշողաւ (404—358) կացին մնացին Հայք հաւատարիմ եւ ոչ յարեցան յապստամբու-թիւնն Կիւրոսի Բ. որ անդէն յարուարձանաց աշխարհին նոցա ի Կունաքսայի՝ յարուցեալ էր ընդդէմ Արտաշիսի[4]: Հուսկ յետոյ ի վերջին պատերազմին անդ Դարեհի Կոդոմանայ ընդ Աղեքսանդրեայ՝ հասեալ կային նոքա ի բանակի նորա հեծելովք եւ հետեւակօք[5], թերեւս զօրավարութեամբ Վահէի՝ որ սպանեալ իսկ յԱղեքսանդրէ[6], եւ եղեւ ի վերայ աշխարհին կուսակալ Միհրան[7]:

Այսու ամենայնիւ յայտ իսկ հաւանութեան է թէ յաջորդքն Տի-գրանայ Ա. մինչեւ ցայս Վահէ (Վահագն, Արաւան, թերեւս եւ միւս եւս՝ Արաւան Բ., Ներսեհ, Զարեհ, Արմոգ, Բագամ, Վահան հայր Վահէի)՝ զորոց Մովսէս Խորենացի ոչ ինչ աւելի քան զանուանսն յիշելով՝ մնայէ զպատմութիւն ամաց 200ոց, շահապք կամ նախարարք եւեթ էին ժառանգութեամբ՝ թերեւս եւ անուն ինչ արքունական ունելով: Բայց որպէս ի դէպ էր՝ սոքա միայն ի հիւսիսոյ արեւելից Հայաստանի երկիրն ի մէջ հովտի Կուր եւ Երասխ գետոց[8] եւեթ իշխէին: Քանզի Արեւմտեան եւ Հարաւային կողմանք Հայոց աշխարհին՝ զննեայ անդստին ի ժամանա-կաց ինչ ուրոյն իմն ընդ այլովք սատրապին նախարարօք կային:

246

Առ Դարեհիւ Հարճորդւով եւ առ Արտաշիսիւ Յիշողաւ ի բաժնի անդ որ անուանեալ կոչէր Արեւմտեան Հայաստան, իշխէր Տերիբազ ի կողմն բարեկամաց արքայի, մինչ զի յորժամ առ թագաւորին գիւղէր՝ նմա միայն իշխանութիւն էր հանել զար-

1 Հերոդ. Գ. 92. «Ի Պակտիկեան աշ-խարհէ (որ է կողմն ինչ Հայկեաց) եւ ի Հայոց եւ ի սահմանորդաց նոցա մինչեւ յԵւքսինոս ծով՝ 400 քանքար (արծաթոյ զոր հանէին ի բաժնաց)»:

2 Լասսէն: Սպիգէլ, աշխարհ. Իրան: — Հայք կոչին յարձանագիրս անդ՝ Արմին, որպէս առէ իսկ Խորենացին կոչէլ զմեզ Պարսից՝ Արմէն. Խոր. Ա. Գլ. ԺԲ. էջ 67:

3 Հերոդ. Է. «Հայք վառեալ էին ըստ Փռիւգացւոցն զինու . . . երկոցունց եւս (Հայոց եւ Փռիւգացւոց) զօրավար կայր Արտոքմէս, որ զդուստրն Դարեհի (Արտոզոստրեայ) ունէր ի կնութեան»:

4 Քսենոփ. Արշաւ. Կիւր. Գիրք Դ:

5 Կուրտիոս. Կուրտ. Գ. Գլխ. էջ 278:

6 Խորեն. Ա. Գլ. ԼԱ. էջ 127:

7 Դիոդ. Սիկիլ. Գիրք ԺԷ. 63: Կուրտ. Կուրտ. Գիրք Ե. էջ 515:

8 Զորձ առա վերագրեալ էջ 89:

քայ յերիւար[1]. քանզի եւ երիվարք արքային նժոյգք առոյգք քան զնժոյգսն Մարաց հոգաբարձութեամբ նախարարի կողմանցն այնոցիկ բուծանէին յարօտս եւ ի նմանէ առաքէին յարքունիսն իբրեւ տուրս արքունի[2]: Ապարանք նախարարութեան նորա էին մօտ յափունս Եփրատ գետոյ. ի վրանի նորա էին գահոյք արծաթի ոսկիք, բաժակք, եւ առանձինն հացարարք եւ մատռուակք[3]: Ի ժամանակի զի բիւրն Յունաց զօրավարութեամբ Քսենոփոնեայ աթենացւոյ անցանէր ընդ Արեւմտեան Հայաստան՝ առաքեաց առ նա Տերիբազ այր մի Թարգման եւ դնէր ընդ նոսա դաշինս՝ տանել զպիտոյսն իւրեանց, բայց զշէնս չապականել եւ չառնել հրձիգ: Այլ իբրեւ զերծանել իմն ընդունելութեամբն սկսան՝ գունդ ժողովեալ խուճապեցոյց՝ հեռանալ նոցա յաշխարհէն փութանակի[4]:

Իսկ զզօրսն իւրեանց ժողովէին նախարարքն այսոքիկ մանաւանդ ի լեռնորդեացն՝ ի Խաղտեաց, ի Տայոց, ի կողմանց ինչ Փասեանց եւ ի Կորդուաց. զի Թէպէտ եւ ապստամբ էին սոքա ի Թագաւորէն Պարսից, միացեալք ի լերինս իւրեանց՝ յորս փութացեալ ելանէին կանամբք եւ մանկտւով յորժամ զօր ի վերայ հասանէր եւ չտային Թոյլ մերձենալ զվէմս մեծամեծս ի վերուստ Թաւալելով, սակայն ծառայէին վարձու ի զօրս Թագաւորին Պարսից. քանզի եւ էին իսկ նոցա առանձինն զէն երկաթի, զկանոց, վահան, նետք եւ աղեղունք յաղթք եւ անհեդեդք[5]:

Սակայն խաղաղասէր բնակիչք դաշտացն հնազանդեալ հարկաց եւ օրինաց պարապէին յանդագործութիւն եւ ի մշակութիւն՝ վասն որոյ առանձինն իմն հող յանձն էր նախարարացն: Իւրաքանչիւր գիւղից կամ աւանաց՝ աւանապետք կային անդստին ի նոցանէ, եւ առհասարակ նահապետական իմն կեանք էին նոցա: Գեղեցիկ ընդունելութիւնն զոր մի ոմն յաւանապետաց արար երից բիւրուն Յունաց՝ հանդերձ հիւրասէր բարուքն նոցա եւ զանասական ծանօթութեանցն յառաջադիմութիւն ցուցանէ:

Իբրեւ հասանէին Յոյնք ձմերայնի յաւան մի յաւանացն՝ վաստակաբեկ ի յաճախ ձեանցն՝ ընդ որով բազում անգամ այր եւ գրաստք Թաղէին, ընկալան զնոսա այր գեղջն: Ել եկն ընդ առաջ նոցա աւանապետն եւ դուստրն նորա՝ հարսն նորամուտ իննօրեայ՝ որոյ այր չէր անդ ի ժամուն զի ելեալ էր յորս նապաստակաց: Գետնափոր իմն էին տունք նոցա, եւ բերան էր նոցա իբրեւ ջրհորոց, բայց ի ներքս էր ընդարձակութիւն, զդրունս բանային գրաստուց միայն, այլ ինքեանք մարդիկն իջանէին եւ ելանէին ընդ սանդուղս: Անդէն ի տունս անդ ի մէջ գոմոցն կային մակաղեալ այծ, ոչխար, կով, հաւ, եւ ամենայն իսկ պաշար բուծանէր ան-

1 Քսենոփ. Արշաւ. Կիւր. Գիրք Դ. Գլ. Դ:
2 Անդ Գլ. Ե: Սարաք.:
3 Անդ Գլ. Դ:
4 Անդ:
5 Քսենոփ. Արշաւ. Կիւր. Գիրք Դ. Գլ. Ա, Բ, Գ, Զ. Χαλδαῖοι, Τάοχοι, Φασιανοί, Καρδοῦχοι.

դէն ի ներքս դալար խոտով: Նոյն ի միւսում եւս կողման տանցն էին ցորեան եւ գարի եւ արմտիք եւ գինի ի գարւոյ լցեալ ի խառ-նարանսն՝ յորս եդեալ կային եղեգունք մանունք եւ մեծամեծք զորս ի բերան առեալ ծծէին. եւ էր ըմպելին այն հզօր եւ սաստիկ եթէ անսովորաց ոք ըմպէր, բայց քաղցր իմն էր սովորելոցն: Սակայն այլ-ուր նոյնպէս ի գետնի գտեալ էր նոցա եւ գինիս հինս եւ անուշա-հոտս եւս, թող զայլն ազգի եւղոյն պարարտութեան՝ որովք օծա-նէին ըստ յունական սովորութեանն իբրեւ աստիկեցի ձիթովն իւրեանց. այս ինքն ճարպ խոզի, կնճիթ, եւղ մզեալ ի դառն նշոյ եւ ի բեւեկնոյ, եւ եւղք եւս անուշութեան ի նոցունց կազմեալք[1]: Տան աւանապետն ի սեղան նոցա միս գառանց, ուլուց, որթուց, հաւուց եւ խոզենի՝ հանդերձ հացիւ ի ցորենոյ կամ ի գարւոյ եւ գինւով: Կայր նոցա ի սպասու հայ մանկտին՝ ընդ որոց նշանա-կութեամբ եւեթ խօսէին, իսկ ընդ աւանապետին պարսիկ թարգ-մանաւ, որում եւ արարին յընտիր՝ առնուլ ի նոցանէ զինչ ինքն կամիցի իբրեւ երախտեացն փոխարէն: Իսկ նա ոչ ինչ ընկալաւ, բայց միայն զի ուր ուրեք յիւրոց ազգականաց զոք ի բանակին գտա-նէր՝ առնոյր առ ինքն[2]:

Զայս որ ի բանակի Յունացն գտանն՝ ի դէպ է թէ ափշեցեալ էին՝ զորս յարեցուցեալ էին ցայն վայր զճանապարհայն Յոյնք յինքեանս եւ կամէին տանել զնոսա յաշխարհն իւրեանց (թե-րեւս ի վաճառս գերեաց), որպէս տարան զորդի աւանապետին այնորիկ: Վասնզի առ յետ ընդունելութեանն զոր եգիտ նոցա՝ յանձն առ առաջնորդել եւս լինել ճանապարհաց նոցա հանդերձ որդւովն: Այլ Քերիսոփոս զօրավար առաջապահ գնդին համ-բեալ թէ թշնամութեան ինչ միտք տանի զնոսա ընդ անշէնս՝ յետ գժտութեանն զանալից եւս զծերունին առնէ. բայց եւ սա որո-ցեալ ապրէր գիշերի՝ թողեալ ի տրտմութեան զազնուականն Քսենոփոն զզօրավար վերջապահ գնդին՝ որ գժտէր իսկ ընդ Քերի-սոփեայ զի անցոյց զպատուական այնց ընդ առաջնորդ ճանապարհացն իւրեանց: Բայց Եպիսթենէս ոմն զօրավար առ տարաւ զորդեակն նորա զհասակաչափ, դարմանեաց զնա ի տան իւրում ի Մա-կեդոնացւոց աշխարհին, եւ էր նա նորա մտերիմ եւ հաւատա-րիմ յոյժ[3]:

Այս հատուածատողք պատմութեան որոց լուան իբրեւ փայլակն մերթ ընդ մերթ շողացեալ եւ իսկ եւ իսկ անհետ լինի՝ շատ եւ բաւական է զայն յայտ առնել՝ թէ առ 200ամեայ տէրութեամբն Պարթեւաց՝ էր դար ոսկի անդորրութեան եւ մշակութեան Հայոց աշխարհին: Այլ իսկ եւ իսկ յետ այնորիկ սկիզբն առին աղմուկք զինուց առ Դարեհիւ՝ վերջին նախարարաւ յորժամ անտառաւս դի-մեցին Յոյնք եւ Մակեդոնացիք (330):

1 Քսենոփ. Անաբ. Դպր. Դ. Գլ. Ե: 2 Անդ Գլ. Ե: 3 Անդ Գլ. Զ:

247

Ցօրինուած [1] պետութեան Պարսից։

1. Ինքնակալն հանդերձ արքունեօքն էր կենդրոն ամենայն համօրէն տէրութեան Պարսից։ — Ցենն ցեղից անտի Պարսից [2] միայն երեքին զենուորական ցեղքն եղեն յառաջադէմ յիշխանութիւն, յորոց Պասարգադացն ցեղ՝ եւ ի նմանէ տոհմն Աքեմենեան տայր նոցա թագաւորս։ Ի նոցանէ ընտրէին պաշտօնեայք տէրութեանն եւ սպարապետք եւ յանդիմանակացք թագաւորին։ Որպէս առ աթոռովն Որմզդի բակ առեալ ունին բազմամբոխ հրեշտակք լուսոյ հանդերձ եւթն գլխաւորօքն [3], նոյնպէս եւ զաթոռով թագաւորին կային բազմամբոխ արքունիք՝ ա. եւթն վերին խորհրդակիցք կամ պաշտօնեայք [4], եւ բ. խորհրդականութիւն ինչ քրմական ի մոգուցն տոհմէ (իբրեւ գուշակողք եւ նշանադէտք). գ. կարգ բարձրագոյն սպասաւորացն արքունի, որ բարեկամք, ազգականք, ծառայք արքայի կոչէին, եւ դ. դասակք սպասաւորացն խոնարհագունից՝ բաժանելոց ըստ տասնաւորաց, հարիւրաւորաց, սահմանեալք մեծաւ բազմութեամբ ի գործ մանր մանր ինչ սպասու, ե. հեծեալք յոյլ եւ այլ ազգաց անթիւք եւ անհամարք, պահապանք առաջի դրանց ապարանիցն։ — Օրինօքն յամենայն նահանգաց ընտրեալ՝ լինէին զաւուն կանանց թագաւորին [5], յորոց մի կին միայն եւ այն յաճախ ի տոհմէ Աքեմենեանց՝ ընտրէր տիկնաց տիկին՝ առեալ թագ ի գլուխ [6]։ Ներքինիք գլխաւորաւն իւրեանց մարդպետաւ՝ նոյնպէս ժողովեալք ի նահանգաց, էին իբրեւ պահապանք հոգաբարձուք դարմանոց նոցա [7], որք եւ բազում անգամ յետ ընտանութեամբն յառաջադէմ լինելոյ՝ տիրէին այնուհետեւ կամաց եւ կենաց թագաւորին։

Ի սեղան եւս թագաւորին պարտ եւ պատշաճ էր ելանել որ ինչ ազնիւ յիւրաքանչիւր նահանգս էր [8]։ Ոչ ըմպէր նա այլ ջուր՝ բայց որ ի Քոասպ գետոյ (ի Շուշան նահանգի), զոր բազում սայլիւք յանօթս արծաթեղէնս ածէին զհետ նորա՝ եւ ի չուելն եւս նորա [9]. աղ սեղանոյ նորա գայր յանապատէ Ափրիկեցւոց աշխարհին ի մեհենէն Արամազդայ Ամոնի [10], գինի նորա ի Քաղիբոնէ Ասորւոց (Հալէպ) [11], ցորեան հացի նորա յեւոլացւոց աշխարհէ [12], եւ այսպէս մի ըստ միոջէ։ — Այն անթիւ սպասաւորք արքունեաց ուտէին յարքունուստ, այնպէս զի զօրհանապազ ալք 15,000 ուտէին ի սեղանոյ թագաւորին, յորս անձնապահք եւեթ 10,000 էին։

Փոփոխէին արքունիքն (գարնայնի) յեկբատանս, (ամառայնի) ի Շուշ [13], եւ (աշնայնի եւ ձմերայնի) ի Բաբելոն [14]։ Չուն նման իմն էր պատերազմական բանակաց, նմին իրի խորհրդով չանցանէին ընդ երկիր ինչ անպտղաբեր, զի մի ամենեւին սպառեսցի բեր երկրին։ Առ արքունեօքն կային դրախտք կամ (ըստ Պարսից) պարտէզք մեծատարածք [15] զի անդէն զօր ի հանգիստ անցանիցէ, եւ եթէ փակեալ իցէ ի նմա։ Քանզի մեծ իմն զբօսանք թագաւորացն եւ մեծամեծացն էին՝ որսք ի պարտէզս

1 Organisme.
2 Տես վերագոյն էջ 85։
3 Տես վերագոյն էջ 160։
4 Բ. Եզր. Է. 14։ Տես եւ Եսթեր. Ա. 14։
5 Եսթեր Բ. 23։
6 Տես Եսթեր Բ. 17. ԺԲ. 16։
7 Տես Եսթեր Բ. 3, 8 — 16։
8 Աթենէ. ի Դիոնէ հին մատենագրէ։
9 Հերոդ. Ա. 188։
10 Աթենէ. Բ։
11 Աթենէ. Ա։
12 Ստրաբ. ԺԵ։
13 Եսթեր Ա. 2։
14 Քսենոփ. Կիւրոս կրթ. Դպր. Ը։
15 Եսթեր Է. 7։

եւ յարձակ մեծաս եւս՝ որ մտանել պատերազմաց էր, յոր ընտրելին մա-
նաւանդ զՀիւսիսականացն Մազանտարանի եւ կամ զԳիլանին : Քա-
ղաքք շէրսի թագաւորացն էին Պերսեպոլիս կամ Պասարգադ :

2. Տեղապահք իմն էին թագաւորին ի նահանգսն՝ Սատրապն կամ Խշատրապաւան կամ շահապք՝ ի սկզբանն միայն քաղաքականն իշխանութեամբ, որոց հարկացանէր ինքնին թագաւորն կամ յերկրաց իւրոց կամ յազգականաց եւ կամ փեսայացուցանէր զնոսա զաւակաց իւրոց : Երկայնա եւ նուազագոյն իմն շահս՝ պակասն ամենեւին բաց ձեւոյ օրինակի ազգութեանց թագաւորին կացեալ եւ յարգարեալ էին ազատաբանք նոցա. սակն կանանց հանդերձ զասակսք նշանակեաց. բազմամբոխ ազատաւորք վաճառեալք ի-
քրեւ առանձին իմն զօրականն նախարարացն կամ ժառանգք կամ ամենեւին ի պատմելի տոհմի [1]. շուրջ զարքայանիշն ծառայեալք կամ պաշտօնեայք. եւ ի գեղեցիկ ժամանակս առաւել ելանէր նախարարն ազատաւորացն ընտրել ի վերայ [2]. կայծն զարդք ամբոխեալ նոցա եւ ի նոցա ձեռն հասանէր նախարարացն հրամանն ազգայնի [3]. Վասն այսց հրամանաց եւ վասն այլ եւս ինչ հարազատութեան նախարարաց ընդ թագաւորին՝ կային կարգեալ ատրհանդակք հանգոյց ի հանգրուանէ՝ յիւրաքանչիւր նահանգաց մինչեւ յարքունիս թագաւորին [4] : — Գործ նախարարացն էր առ փոյթ ի վերայ առնել մշակութեան երկրի եւ անասնոցն դարմանոց (յոր յարդարէին զնոսա եւ օրէնք Զրադաշտայ), եւ ք. ի նոցանէ հանել առաքել հարկս յարքունիսն :

3. Հնդկաստանէ եւ մինչեւ ծովն Եգէական տարածեալ էր տէրութիւնն ի Հայկազն ազգէ Միւսիոյ կամ Պարսից թագաւորին. իսկ հարկը. Սահմանն Ասիոյ հնազանդեալ էր առաջսոյն թագաւորին Պարսից [5]. Նմին հրի ամենայն իսկ նահանգք թագաւորութեանն ի պատուէ իմն էին թագաւորին եւ ազգութեանց նորա. առել նոցա իւրաքանչիւր զիւրն, բաց ի Պարսկաստան նահանգէ՝ որ ազատ հարկ իմն էր իբրեւ հայրենի նահանգ անդրօղ ազգին [6]. Երկրն իմն ազգք էին առաջ նահանգացն, ա. Եգէրք. զի ամենայն նահանգի սահմանեալ էր առաւ որ ինչ արդիւնաւորոյն ի նմա էր, որպիսի ինչ ոսկի, երասանս, արծաթ, երիվար եւ այլ ինչ ամենայն բարութիւն [7] : բ. Հարկք յանկայ եւ յարծաթոյ սահմանեալք շափով ըստ իւրաքանչիւր նահանգաց [8]. Յանկայ ոսկոյ եւ յարծաթոյ ըստ չափոյ պիտոյիցն առկաւ ինչ առաջ հատանել թագաւորին դահեկանս [9] ի ժամանակի անտի Դարեհի Վշտասպեան. քանզի յառաջ քան զայն չգոյր Պարսից դրամ առանձինն, եւ նախ Դարեհ եհատ դրամ յիշատակի [10], որ յետոյ կոչէր անուանական դարեհական նոցա. գ. Արքունական իմն իրաւունք էին առնուլ բաժին վասն ծառ-
մերաց զոր թագաւորքն առա անդ յօրինեալ էին յառաջացն անջրդի կող-
մանց աշխարհացն [11] : դ. Գործեալ մեւս եւս իրաւունք՝ արս ձկանցն ի կղզի անդ, որ կայր զՄերիս ծովակ ընդ նեղոս գետոյ. զի ի վեց ամսեան յորս ջուրն ընթանայր ի ծովակ անդր՝ գոյր աւուր աւուր մին մի տաղանդ, իսկ զմնացեալ վեց ամիսսն՝ 20 մնաս [12] : ե. Գործեալ առնել էր-
նէին յարքունիս արարք նախարարացն եւ մեծամեծաց սպասելեաց, քանզի առ Պարսիկսն կից էր կոչուսա ընչից ընդ մահուան պատժոյ [13] : զ. Երեւս

1 Հերոդ. Գ. 128 :
2 Քսենոփ. Ցիւրոպ. :
3 Հերոդ. Գ. 128 :
4 Քսենոփ. Կիւրոս Կիւր. : Հերոդ. Ը. 98, որ զայս կարգ թղթաբերաց կոչէ Ἀγγάρειον. տես եւ Եսթեր Ը. 14 :
5 Հերոդ. Թ. 116 :
6 Հերոդ. Գ. 97 :
7 Քսեն. Ցիւրոպ. եւ Արշաւ. : Սարար. :
Հերոդ. Գ. 90 :
8 Ըստ հաշուէին Հերոդոտոսի առ առ 145.000 տաղանդ, իբր 15 — 16 միլիոն ֆրանք. Հերոդ. Գ. 20... :
9 Հերոդ. Գ. 96 :
10 Հերոդ. Դ. 166 :
11 Տես Հերոդ. Գ. 117 :
12 Հերոդ. Բ. 149 :
13 Տես Հերոդ. Գ. 128 :

տուեալ քան զայս ամենայն լաւին զգանձս թագաւորին ընծայքն կամ պատարագք. զի ըստ հասարակաց իմն սովորութեան արեւելից ոչ ոք առաջի մերձենայր ուրուք քան զինքն՝ մանաւանդ առաջի թագաւորի իշխէր առանց պատարագաց երեւել, ուր զի եւ մեծամեծք ազնուութեանն եւ նախարարքն նուիրէին հաճոյ ջանային լինել թագաւորին: Բայց առաւել յաւուրս ինչ տօնից տարեկանաց եւ մանաւանդ ըստ Պարսից սովորութեանն՝ յաւուր ծննդեան թագաւորին հեղոյր զեղոյր յամենայն կողմանց թագաւորութեանն պատարագացն յաճախութիւն[1]:

Այս ամենայն հաս եւ բեր երկրի էր միայն վասն գանձուն արքունի եւ վասն սեղանոյ թագաւորին եւ խոնարհագոյն սպասաւորաց արքունեացն, եւ այն իսկ վարձք էին սպասաւորութեանն. եւ ոչ եթէ հասարակաց ինչ գանձարան էր այն՝ ուստի ամենայն պաշտօնեայք ազգութեան առնուցուն զվարձսն:

Այլ սակս վասն թոշակի զօրուն եւ ծախուց նախարարացն իւրաքանչիւր նահանգք՝ յորս նորայն էին, ուրոյն մասնակարարէին: Իսկ մեծամեծաց արքունեացն եւ բարեկամաց եւ ազգականաց թագաւորին՝ ինքն թագաւորն որ անդէն համարեալ էր համօրէն պետութեան՝ զացանէր վայելս ինչ կամ քաղաքս, մի կամ բազում՝ յորոց առնոյին հաս ըստ չափոյն զոր կամէր, քանզի ճշդիւ զհասանր ամենայնի առնէր առ իւր գրով թագաւորն. որպիսի ինչ՝ վասն գօտւոյ բամբիշանն սահմանեալ էր երկիր ինչ պաղաքէր միոյ աւուր գնաց ճանապարհի[2]. այսպէս եւ Թեմիստոկլի տուաւ քաղաքն Մագնեսիա որ բերէր 50 տաղանդ վասն հացի նորա, եւ Լամփսակոս՝ վասն գինւոյ նորա, եւ Միուս՝ վասն ռոճկին[3]: Սակայն այն հաս մինչեւ ցկեանս էր եւ ապա դարձեալ անցանէր յարքունիս, բայց ի սակաւուց ինչ զոր ժառանգութեամբ ունէին ի նախնեաց ումանք ի մեծամեծացն Պարսից. եւ թուի թէ եւ հարկս ինչ հարկանէին թագաւորին որ զայնպիսի պարգեւան ընկալեալ էին:

4. Զինուորական իշխանութիւնն որ յետոյ բազում ուրեք միաւորեցաւ՝ էր բաժանեալ ի քաղաքային իշխանութենէ նախարարացն վասն երկիւղի ապստամբութեան նոցա: Նմին իրի ամենայն իսկ երկիր պետութեանն Պարսից բայց ի քաղաքային բաժանմանցն՝ ունէր եւ այլ ինչ բաժանումն՝ զինուորական նահանգաց[4] ըստ տեղեաց ժողովելոյ կամ հանդիսի զօրացն: Քանզի վասն զօրականին որ ի գաւառս գաւառս կային՝ սահմանեալ էին տեղիք ինչ յոր ամի ամի սովորութիւն էր նոցա ժողովել, եւ ըստ նոյին տեղեացն անուանէր եւ զօրականն, որպէս ինչ Կաստողոս դաշտ յԱռաջաւորն Ասիոյ[5], Թիւմբրա յԱսորւոց աշխարհին[6], դաշտն Ալէական ի Կիլիկեցւոց աշխարհին[7]:

Զօրաժողով զօրացն եւ բաժանումն նոցա եւ կարգ հրամանատարաց նոցա 10երորդական իմն կարգաւ լինէր. 10աւորաց, 100աւորաց, 1000աւորաց, 10,000աւորաց՝ կային գլխաւորք 10ապետք, 100ապետք, 1000ապետք, բիւրապետք:

Երկու իմն ազգք էին զօրաց՝ ա. Բերդակալաց կամ պահակապանաց[8], որոց առանձինն գործ էր պահպանութիւն բերդից եւ ամուր վայրաց, եւ չէր ինչ պիտոյ նոցա երեւել ի հանդէս զօրաց. եւ բ. ի պահպանութիւն քաղաքաց իւրաքանչիւր նահանգի: Գլխաւոր մասն

1 Պղատոն:
2 Պղատոն: Տես եւ Աթէնէ. ի Վեր. Գ. 83:
3 Թուկիդ. Ա. 138: Նեպոս էջ 39:
4 Հերոդ. Ե. 102. անուանէ զնոսա օրէնս, Νομούς.
5 Քսենոփ. Տնտես.:
6 Անդ:
7 Հերոդ. Ջ. 95:
8 Φρούραρχοι.

նոցա էին հեծելազօրք, բայց կային առ նոսին եւ հետեւակք սպառազէնք, աղեղնաւորք եւ պարսաւորք: Երկոքին եւս ազգք զօրականացն անուանեալ կոչէին՝ զօր ազատի, վասն ընտրելոյ ի զօրականէ անտի նախարարացն որ երբեմն բազում հազարաւորք իսկ արանց էին [1], այնու՝ զի բազում անգամ պարգեւէր իսկ նոցա թագաւորն ոչ միայն քաղաքս այլ եւ զօրս [2]: Քանզի հրամանատարք բուն ազատանի զօրուն ընդ անմիջնորդական իշխանութեամբ թագաւորին էին. միայն հրամանաւ թագաւորին արկանէին նախարարքն զնոսա ի կիր [3], եւ ինքն թագաւորն ընտրէր զզօրավարսն [4] կամ յազատանի տոհմէ [5] եւ կամ ի մեծամեծացն Պարթեւաց [6], եւ ինքն ընկերոյք յիշխանութեան: Ունէր գրով զհամար նոցա մի ըստ միոջէ առ իւր, եւ զհանդէս զօրացն որ ամի ամի լինէր յամենայն պետութեանն, ըստ յաճախագոյն սովորութեան՝ ոչ նախարարքն այլ ինքն թագաւորն առնէր ի վերայ զօրացն որ մօտ ի թագաւորանիստ քաղաքն էին, իսկ ի հեռաւոր գաւառս զօրավարքն առաքեալք ի թագաւորէն [7]:

Սակայն զթոշակ զօրացն (հանդերձ եւ կերակուր) ազգք իւրաքանչիւր նահանգ ի ձեռս կուսակալին եւ նա բաշխէր զօրացն: Այլ նոցին հակառակ վարձկան զօրականն ի Յունաց որ ընդելեալ իմն էին յաշխարհին իւրեանց առնուլ զվարձս իւրեանց դրամովք՝ առնուին ամիս յամսոյ մի մի դահեկան որ անուանեալ կոչէր Դարեհեան [8] (իբրեւ մի ոսկի դահեկան [9]):

Նա այս ամենայն զօր ժողովէր մասամբ միայն ի բուն ի պարթեւական ազգէն ըստ աւատներդրական թուոյ. ամենայն այր պարթիկ առէր կալուածոց պարտ էր թէ իցէ ի կարգէ հեծելազօրաց, բայց առաւելագոյն մասամբ առեալ լինէին ի թափառական ազգացն՝ յորոց կէսք արտաքոյ քան զսահմանս պետութեան Պարթեւաց էին եւ յօժարէին գալ կամ վարձու եւ կամ յաւուր աւարացն ի զինուորութիւն, եւ կէսք անդէն ի սահմանս պետութեանն՝ որք մանաւանդ աջող էին ի հեծանել, որպէս Արիականքն եւ Պարթեւք եւ Դահք: Իսկ զօրն վարձկան ի Յունաց՝ ի ժամանակէ անտի Կիւրոսի փոքու մինչեւ ցկատարած տէրութեանն ծաղէկ իմն պարթեւական զօրացն էին եւ պահապանք իսկ ամենայն քաղաքաց փոքուն Ասիոյ [10]:

Ինչպէս եւ այսպէս գրեթէ ազատացեալ իմն էին ի ծառայութենէ ազգքն նուաճեալք ի խաղաղութեանն ժամանակի, սակայն յորժամ արշաւանս ինչ մեծ հաւանէր դնել (որպէս առ Դարեհիւ Վշտասպեայ, Քսերքսեսիւ եւ վերջնոյն Դարեհիւ) յայնժամ ընդ ամենայն պետութիւնն եղանէր հրաման զօրաժողովից:

Ըստ մեծութեան զօրաժողովին անհնարին իմն մեծ եւ պատրաստութիւնն էր: Հասանէր պատուէր հրամանի ի թագաւորէն առ ամենայն ազգս տէրութեանն, սահմանեալ միանգամայն թէ ո՛ր ազգ ո՛րչափ պատերազմող կամ երիվար կամ նաւ կամ ռոճիկ տալոց իցէ յարշաւանս անդր [11]: Դիզումն եւ շարժումն մինչեւ ցժողովել մասանց զօրացն ի հեռաստան աշխարհաց անցեալ ձգէր ամս երիս (յառաջ քան զարշաւանսն Քսերքսեայ): Վասն ամենեցուն կայր սահմանեալ ժողովելոյ՝ կապադով-

1 Հերոդ. Գ. 127. Թ. 113:
2 Հերոդ. Թ. 109:
3 Հերոդ. Է. 88:
4 Στρατηγούς.
5 Հերոդ. Է. 81:
6 Հերոդ. Գ. 167. Է. 82, 88:
7 Քսենոփ. Ցեռա..:
8 Անդ:
9 Ducat.
10 Արիան. Ա. 9:
11 Հերոդ. Գ. 83. Է. 20:

տուեալ քան զայս ամենայն ճոխին ըղձանս թագաւորին ընծայքն կամ պատարագք. զի ըստ հասարակաց իմն սովորութեան արեւելից ոչ ոք առաջի մեծագունի ուրուք քան զինքն՝ մանաւանդ առաջի թագաւորի իշխէր առանց պատարագաց երեւել, որպէս զի եւ մեծամեծք տէրութեանն եւ նախարարք նուիրէին հանդոյն զանազան ընծայս թագաւորին։ Բայց առաւել յաւուրս ինչ տօնից տարեկանաց եւ մանաւանդ ըստ Պարսից սովորութեանն՝ յաւուր ծննդեան թագաւորին հեղեղք զեղուին յամենայն կողմանց թագաւորութեանն պատարագացն յաճախութիւն[1]։

Այս ամենայն հաս եւ բեր երկրի էր միայն վասն գանձուն արքունի եւ վասն ծախուց թագաւորին եւ խնամարհանդոյն ատենաւորաց արքունեացն, եւ այն իսկ փոքր էին ատենաւորութեանն. եւ ոչ եթէ հասարակաց ինչ գանձարան էր այն՝ ուստի ամենայն պաշտօնեայք տէրութեան առնուցուն զվարձս։

Այն ամենայն վասն թոշակի զօրուն եւ ծախուց նախարարացն իւրաքանչիւր նահանգք՝ յորս նոքայն էին, ուրեք մատակարարէին։ Իսկ մեծամեծաց արքունեացն եւ բարեկամաց եւ սպասաւորաց թագաւորին՝ ինքն թագաւորն որ ամենայն հանդերձեալ էր հանդերձեն պեռաւթեան՝ ցուցանէր փոյթս ինչ կամ քաղաքս, մի կամ բազումս՝ յորոց ամենայնի հաս ըստ չափոյն զոր կամէր, քանզի ճշգրիւ զհամար ամենայնի առնէր առ իւր գրով թագաւորն. որպիսի ինչ՝ վասն զօրաց բանակիանն սահմանեալ էր երկիր ինչ պաշտպանէր միոյ աւուր գնաց ճանապարհի[2]. որպէս եւ Թեմիստոկլի տուեալ քաղաքն Մագնեսիա որ բերէր 50 տաղանդ վասն հացի նորա, եւ Ղամփսակոս՝ վասն գինւոյ նորա, եւ Միուս՝ վասն ռոճկին[3]։ Սակայն այն հաս մինչեւ ցկեանս էր եւ ապա դարձեալ մնացանէր յարքունիս, բաց ի սակաւուց ինչ զոր ժառանգութեամբ առնէին ի նախնեաց ոմանք ի մեծամեծացն Պարսից. եւ թուի թէ եւ հարկս ինչ հարկանէին թագաւորին որ զայնպիսի պարգեւսն ընկալեալ էին։

4. Զինուորական իշխանութիւնն որ յետոյ բազում ուրեք միաւորեցաւ՝ էր բաժանեալ ի քաղաքային իշխանութենէ նախարարացն վասն երկիւղի ապստամբութեան նոցա։ Նմին իրի ամենայն իսկ երկիր տէրութեանն Պարսից բաց ի քաղաքային բաժանմանցն՝ առնէր եւ այլ ինչ բաժանումն՝ զինուորական նահանգացն[4] ըստ տեղեաց ժողովելոյ կամ հանդիսի զօրացն։ Քանզի վասն զօրականին որ ի գաւառս գաւառս կային՝ սահմանեալ էին տեղիք ինչ յոր ամի ամի սովորութիւն էր նոցա ժողովել, եւ ըստ նոցին տեղեացն անուանէր եւ զօրականն, որպիսի ինչ Կաստողոս դաշտ յԱռաջակողման Ասիոյ[5], Թիւմբրա յԱսորւոց աշխարհին[6], դաշտն Ալէական ի Կիլիկեցւոց աշխարհին[7]։

Զօրաժողով զօրացն եւ բաժանումն նոցա եւ կարգ հրամանատարաց նոցա 10երորդական իմն կարգաւ լինէր. 10աւորաց, 100աւորաց, 1000աւորաց, 10,000աւորաց՝ կային գլխաւորք 10ապետք, 100ապետք, 1000ապետք, բիւրապետք։

Այլեւս իմն աւագք էին զօրաց՝ ա. Բերդակալաց կամ պահակապանաց[8], որոց առանձինն գործ էր պահպանութիւն բերդից եւ ամուր վայրաց, եւ չէր ինչ պիտոյ նոցա երեւել ի հանդէսս զօրաց. եւ բ. ի պահպանութիւն քաղաքաց իւրաքանչիւր նահանգի։ Գլխաւոր մասն

1 Պղատոն։
2 Պղատոն։ Տես եւ Կիկեր. ի Վեռ. Գ. 83։
3 Թուկիդ. Ա. 138։ Նեպոս էջ 39։
4 Հերոդ. Ե. 102. անուանէ զնոսա օրէնս, Νομοὺς.
5 Քսենոփ. Տնտես.։
6 Անդ։
7 Հերոդ. Զ. 95։
8 Φρουράρχοι.

նոցա էին հեծելազօրք, բայց կային առ նոսին եւ հետեւակք սպառազէնք, աղեղնաւորք եւ պարսաւորք։ Երկրորդին եւս ազգք զօրականացն անուանեալ կոչէին՝ զօր արքունի, վասն ընտրելոյ ի զօրականէ անտի նախարարացն որ երբեմն բազում հազարաւորք իսկ ասպանց էին [1], այնու՝ զի բազում անգամ պարգեւէր իսկ նոցա թագաւորն ոչ միայն քաղաքս այլ եւ զօրս [2]։ Քանզի հրամանատարք բուն արքունի զօրուն ընդ անմիջական իշխանութեամբ թագաւորին էին. միայն հրամանաւ թագաւորին արկանէին նախարարքն զնոսա ի կիր [3], եւ նոյն թագաւորն ընտրէր զզօրավարսն [4] կամ յարքունի տոհմէ [5] եւ կամ ի մեծամեծացն Պարսից [6], եւ նոյն ընկենոյր յիշխանութենէ։ Ունէր զօրավար զհամար նոցա մի ըստ միոջէ առ իւր, եւ զհանդէս զօրացն որ ամի ամի լինէր յամենայն պետութեան, ըստ յաճախագոյն սովորութեան՝ ոչ նախարարքն այլ նոյն թագաւորն առնէր ի վերայ զօրացն որ մօտ ի թագաւորանիստ քաղաքն էին, իսկ ի հեռաւոր գաւառս զօրավարքն առաքեալք ի թագաւորէն [7]։

Ամենայն զթոշակ զօրացն (հանդերձ եւ կերակուր) տայր իւրաքանչիւր նահանգ ի ձեռս կուսակալին եւ նա բաժանէր զօրացն։ Այլ նոքին հակառակ վարձկան զօրականն ի Յունաց որ ընդելեալ իմն էին յաշխարհին իւրեանց առնուլ զվարձան իւրեանց դրամովք՝ առնուին ամիս յամսոյ մի մի դահեկան որ անուանեալ կոչէր Դարեհեան [8] (իբրեւ մի ոսկի դահեկան [9])։

Այս ամենայն զօր ժողովէր միասին միով ի բուն ի պարսկական ազգէն ըստ աւատերորդական թուոյ. ամենայն այր պարսիկ անէր կոչուածոց պարտ էր թէ իցէ ի կարգէ հեծելազօրու, բայց աւատելագոյն միասին առեալ լինէին ի թափառական ազգացն՝ յորոց կէսք արտաքոյ քան զսահմանս պետութեան Պարսից էին եւ յօժարէին գալ կամ վարձու եւ կամ յաւուր աւարացն ի զինուորութիւն, եւ կէսք անդէն ի սահմանս պետութեանն՝ որք մանաւանդ աղող էին ի հեծանել, որպէս Արրկանքն եւ Պարթեւք եւ Շակք։ Իսկ զօրն վարձկան ի Յունաց՝ ի ժամանակէ անտի Կիւրոսի փոքու մինչեւ ցկատարած տէրութեանն ծաղիկ իմն պարսկական զօրացն էին եւ պահապանք իսկ ամենայն քաղաքաց Փոքուն Ասիոյ [10]։

Թէպէտ եւ այսպէս գրեթէ ապաստացեալ իմն էին ի ծառայութենէ ազգքն նուաճեալք ի խաղաղութեանն ժամանակի, սակայն յորժամ արշաւանս ինչ մեծ հաստէր դնել (որպէս առ Դարեհիւ Վշտասպեայ, Քսերքսեսիւ եւ վերջնոյն Դարեհիւ) յայնժամ ընդ ամենայն պետութիւնն ելանէր հրաման զօրաժողովոյ։

Ըստ մեծութեան զօրաժողովոյն անհնարին իմն մեծ եւ պատրաստութիւնն էր։ Հասանէր պատուէր հրամանի ի թագաւորէն առ ամենայն ազգս տէրութեանն, սահմանեալ միանգամայն թէ ո՛ր ազգ ո՛րչափ պատերազմող կամ երիվար կամ նաւ կամ ուղտ տալոց իցէ յարշաւանն անդր [11]։ Դիմումն եւ շարժումն մինչեւ ցժողովել միասնից զօրացն ի հեռաւոր աշխարհաց անուեալ ձգէր ամս երիս (յառաջ քան զարշաւանն Քսերքսեսեայ)։ Վասն ամենեցուն կայր սահմանեալ ժողովելոյ՝ Կապադով-

1 Հերոդ. Գ. 127. Թ. 113։
2 Հերոդ. Թ. 109։
3 Հերոդ. Է. 33։
4 Στρατηγούς.
5 Հերոդ. Է. 81։
6 Հերոդ. Դ. 167. Է. 82. 88։
7 Քսենոփ. Ցեղաս.։
8 Անդ։
9 Ducat.
10 Աղիան. Ա. 9։
11 Հերոդ. Դ. 83. Է. 20։

կիս (առ արշաւանաւն Քսերքսեայ)[1] ։ Դոյր ժողովէր անդր զօր իւրա-
քանչիւր աշխարհաց առաջնորդեալ ի վերակացուաց անձնիւր ազգացն.
բայց անդէն ի պատերազմի չէին ինքեանք վերակացուքն զօրավարք, այլ
ի Պարսից եւեթ կային յայնժամ զօրավարքն[2]. քանզի այս իմն առաւե-
լութիւն իրաւանց տիրող ազգին էր ։

Ի միջին վայրի երթայր Թագաւորն եւ Պարսիկք գնային. որչափ
խաղայր բանակն յառաջ, զոյնչափ յաւելեալ ի նոսա բնակչաց կող-
մանցն՝ առաւելանայր բազմութիւնն[3], մանաւանդ զի մեծ մասն ազգացն
կանամբք եւ մանկտաւք գային՝ թող զկահն հանդերձ բեռնաքարշ
գրաստուքն եւ շանցն երամակաւ[4] ։ Վաղագոյն կուտեալ համբարեալ
էր ցորեան ի կազմածս ընդ որ անցանէին, եւ այլ եւս նաւուք ածէին
զհետ, մինչեւ փիւնիկեցւոցն եւ Եգիպտացւոց վաղագոյն ի ծովեզերեան
Թրակացւոց եւ Մակեդոնացւոց ամբարել մթերս[5], եւ երբեմն հարկ
իսկ լինէր Թագաւորին վասն պակասութեան ռոճկին յերկիս գանձու
զայն առնու զօրս բաժանել[6] ։ Իսկ վասն Թագաւորին եւ որոց գնային
էին՝ յառաջագոյն առհանեալ էին ճաշքն եւ ընթրիքն ամենեւին բազ-
մախորտիկք, մինչեւ նուազին եւեթ գատարկանալ քաղաքացն[7] ։ Թա-
գաւորն եւ մեծամեծքն կային ընդ վրանօք, բայց զօրն կայր միշտ բաց-
օթեայ, վասն որոյ եւ ազգի ազգի ախտքն իսկ ծնանէին ի նոսա[8] ։

Նաւս յարժամ ի առհանդերձանաց Թշնամեացն հասանէին՝ յայնժամ
ուրեմն լինէր բաժանումն զօրուն ըստ իւրաքանչիւր ազգաց. եւ այնպէս
հանդէս առնէր նոցա ինքն Թագաւորն՝[9] ըստ բիւրաւորաց որպէս էին
իսկ սովորութիւն Պարսից[10] ։ Ի համօրէն տիեզերական պատմութեան
չիք օրինակ թէ այսչափ բազմութիւն (առ Քսերքսիւ $2^1/_2$ միլիոն ըստ
Հերոդոտայ) եւ այնչափ այլ եւ այլ ազգք երբեք ի միում վայրի գու-
մարեալ կայցեն, իւրաքանչիւր ըստ իւրեանց հանդերձից եւ զարդու ։
Երադասա համարի 60 ազգ, յորոց կէսք ընդ ցամաք կամ հեծեալ կամ
հետեւակ, եւ կէսք ընդ ծով գային ի մարտ պատերազմի ։ Եւ էր տե-
սանել զՀնդիկս ի հանդերձս ասուխս, եւ զԵթովպացիս ի մորթս ա-
ռիւծուց, զԹուխս Չինակերպն ի Գեդրոսիացւոց աշխարհէ եւ զազգն
Թափառականս ի կողմանց Սկիւթացւոց, զվայրենի ազգսն որսորդաց, որ-
պիսի ինչ՝ զՍագարտիացիս որք առանց պղնձի եւ երկաթի զինուց՝ մաշ-
կերէն փոկովք զԹշնամիսն իւրեանց իբրեւ զգազանսն զոր սովոր
էին որսալ՝ ըմբռնէին, եւ անտուստ զՄարս եւ զԲակտրիացիս ի հան-
դերձս զարդու, զԼիբիացիս որ գային ի կառս պատերազմի եւ ի
կառս ձգեալս ի չորից, եւ զԱրաբացիսն ի վերայ ուղտուց իւրեանց ։
Դարձեալ զնաւավարսն Փիւնիկեցւոց բազմամարտիկ նաւամարտիկ նաւուք,
եւ զԹրացիսն տեսանելիս սոփեալս ատագնալեալս խաղալ ի մարտ պատե-
րազմի ի վերայ առհանկացն իւրեանց ։

Յազգի ազգի զինուց նոցա՝ ... Զէնք պաշտպանիչք կամ զրահք էին՝
տախտակաւոր պղնձի կամ ի մորթոյ կարծրացելոյ. վահան զոր կրէին ձա-
խու ձեռամբ՝ ի մորթոյ կամ ի փայտէ պատելոյ մորթով, դուն ուրեք
ի պղնձոյ, ծածանէին եւս զնա հինգն իւղով զի իցէ տեւական եւ լայնորդ[11],
եւ զգահ կրէին յերկուց մասանց՝ պահպանակք թիկանց եւ լանջաց, ի

1 Հերոդ. Է. 26 ։
2 Անդ ։
3 Հերոդ. Է. 110 ։
4 Հերոդ. Է. 187 ։
5 Հերոդ. Է. 25 ։
6 Հերոդ. Է. 121 ։
7 Հերոդ. Է. 119 ։
8 Հերոդ. Է. 118, 119 ։
9 Հերոդ. Է. 59—100 ։
10 Հերոդ. Դ. 87 ։
11 Տես Բ. Թագ. Ա. 21 ։

մորթեայ պատուիրս բազում անգամ անտագիւ՝ դառն ուրեք արդիւնով: Ե. Զէնք միատեսակք էին՝ սուսեր հանդերձ պատեանիւք՝ պէտաղէս ըստ չափոյ եւ ձեւոյ՝ յարմար ազդեր, նիզակ՝ ձող երկայն փայտակերտ սուր ինչ ծայրիւ երկաթեաւ. աղեղն ի կակուղ փայտէ, դուռն ուրեք ի պղնձոյ. զմի ծայր նորա սատամբ պնդէին ի գետին եւ զմեւս ծայրն ձախու ձեռամբ ծալէին եւ աջու ձեռամբ զլարն (ի մոխրոյ կամ ի ջղաց եղանց կամ ի մազէ ջորւոց կամ ուղտուց) ձգէին. նետքն ազգիազգիք էին յեղեգանէ կամ ի փայտէ երկաթի սլաքաւ ի ծայրսն՝ որ բազում անգամ մխեալ էին թունովք կամ կիզիչ ինչ նիւթով. կապարճքն՝ ամանք նեարդ յարանմանէ էին կախեալ զթիկանց արանցն. պարսատիկք՝ որ էին չուանք լարեալք ի միջոց վայրի՝ որովք արձակէին վէմս, գունդս կապարեայս կամ ջահս՝ անհնարին ուժգնութեամբ. կառք գերանդաւորք՝ լծեալք յԲ, Գ, Դ եւ յԶ եւս երիվարաց: Զ. Զէնք պաշտպանողք՝ մանգաղեան, բալիստար որ էին մեքենայք մետաղեայք ըստ նմանութեան աղեղան, եւ արձակէին նովին ծանր ինչ իրս՝ հեռի իբրեւ երկուս մղոնս. այլ ազգին եւ այլ եւս մեքենայքն որպէս խոյ, էշ, ագռաւ՝ որովք ծեծէին զորմունս քաղաքացն եւ ի ձեւոյ ծայրիցն անուանեալ են զանուանսն՝ ի Յունաց արկանեն ի կիր ընդդէմ նոցա:

248

Աւերակք Պերսեպոլեայ:

Ի գաւառակիս Մերդաշտայ ի հիւսիսոյ արեւելից Շիրազ քաղաքին՝ կան աւերակք արքունական քաղաքին Պերսեպոլեայ կամ Պասարգադայ. մի մասն աւերակացն այնպիսիկ են մնացորդք շինուածոցն ի տեղւոջն՝ Չիլ-Մինար (զորս յետինք Նագշի Ռիւստէմ կոչէին կարծեալ թէ նկարք քանդակացն զգործս քաջութեան Ռուստեմայ հին դիւցազին Պարսից[1] ցուցանիցեն), եւ մեւս եւս մասն մօտ առ նոսա՝ են շիրիմք թագաւորաց փորեալք ի ժայռս. քանզի Պերսեպոլիս էր քաղաք գերեզմանաց թագաւորացն Պարսից որպէս, կանխագոյնն ասացաւ:

Աւերակք քաղաքին յեցեալ կան միով կողմամբն ի լեառն որ առ նմին կայ՝ յերիս դարիվանս զատանին հարթեալս սանդղովք. ամենայն որ ինչ ի հնոց ժամանակացն Պարսից շինեալ է՝ այն ի գեղեցիկ կճեայ անտի լերինն է, իսկ որ յետոյ առ Սասանեանսն՝ ոչ նոյնպէս: — Առաջին հոյակապ սանդուղք հանեն յառաջին դարիվանն՝ եւ անդէն երենէ առաջի դրան չորեքկուսի՝ սեամբք յորոց. ամենք կան ականակք եւ երեւին իսկ ի վերայ նոցա առասպելական գազանք քանդակեալք՝ միեղջերի եւ մարդիկոր (մարգաձկեր[2]). յորոց մին նշանակ ուժգնութեան եւ երագութեան, եւ մեւսն պատերազմական քաջութեան եւ արքունական մատց է: Այլ՝ եւս իմն նշանաւոր է դարիվանն երկրորդ՝ յոր հանեն կրկին ինչ սանդուղք: Յերկուց կողմանց սանդղոցն կան քանդակք երեւելիք. ի ձախմէ՝ արք բազմամբոխ կուտեալ ասա անդ՝ յորոց կէսք արկեալ են հանդերձ մարական՝ լայն, եւ կէսք ագուցեալ պինդ զպարսիկ հանդերձն ի մաշկէ: Ամենքին զարդարեալք մեծապայծառ՝ քաղաքամանեակ ի պարանոցի, ապարանջանք ի բազուկս, գինդք յականջս, որովք յայտնի իսկ նշմարին իբրեւ բարեկամք արքայի: Ոմանք նոցա գիտակս արուեստի, սուսեր յաջոյ ազդեր կամ աղեղն՝ ի պատեանս իւր. ոմանք ունին բաժակ ի ձեռս (իբրեւ մատռուակք), այլք գաւազան խնծորաձեւն գլխովք ի ձեռս (իբրեւ ընտիրք անձնապահացն)[3]:

1 Տես Խոր. Բ. Գլ. Ը. եղ 170: Կանխաս հընդ. 25. եւ առ Եղիշ. Դ. 21,
2 Μαρτίχορος. Զօրգանկարագիր յորինէ
3 Μελόφοροι.

Պերսեպոլսեան այսր պատկերի արձանագրացն՝ կայ յայնմ պատկերս ազգաց ազգաց տէրութեանն. զայս գաւառ գաւառ արանց Հնդկաց կամ Մարաց կարգ ըստ կարգէ. բաժանեալ է ի քանդակս խորաքանդակս կարգ ի կարգացն անցեալ: Թուի իմն թէ գաւառն խորաքանդակք՝ որ հանդերձիւք ի մեծաց զատանին՝ այլ եւ այլ նահանգացն հպատակութիւնք են, որպէս ինչ ի նահանգաց առաքս ատարեկանաց զայսն յաղթանակս մատուցանել զատս եւ զզարդարանս նահանգացն խաչերանց՝ որք անդէն երեւին խոկ ի ձեռս նոցա. քանզի յանձանց ձեռս կան անօթք՝ ... չնորհք որ խնամոյ թէ զինչ մեծագին ի ներքս կայցէ, եւ յանձանց ձեռս զարձեալ՝ պատուանդանք եւ զարդք, եւ գառինք խոկ: Առաջին խորաքանդակք զնդին մի ամն զարդարեալ՝ երթայ յառաջագոյն իբրեւ պատուանդանք եւ չկէ ինչ ի ձեռս. ընդ ամենայն են 20 գաւառք ըստ թուոյ նախարարութեանցն հարկահանութեան, զոր Հերոդոտոս ասէ: — Անդէն ի զառիվայր անդ են մեծամեծ գահերձք ... երկայնեալք (իբրեւ 50 — 60 ոտն), որոց խորշք ըստ ... Դարեհի յօրինեալ են ի գաղտնալեռնային ... յարտաքս ի մեծամեծս՝ յորոց միջոյ խոկ երկայնեալ ձգեալ են հեծանք: Ի գահերձան յայնակ այսր հանել զատ... թագաւորին զպատուանդանս նախարարութեանցն:

Անդէն ի ձախմէ գահերձին կայ շինուած մեծ 210 չորեքկուսի ոտն. ի մէջ յանդիմանն ... թագաւորին նստեալ ի վերայ աթոռոյն ի բարձունս, պատուանդանն ընդ ոտիւք. յաջմէ ասէ ... իշխանութեան, յահեկէ անօթ զոհից. կայ ի թիկանց նորա պատկեր ... զգեցեալ զգեստ ... (զի թուի լինել այր ներքինի), ... ի ձեռին իւրում, եւ յետոյ նորա՝ զինակիր թագաւորին: Ա... կան ի հինգ կարգս զինեալք՝ ... կամ պարսիկ ... Կան առաջի թագաւորին երկու անօթք, եւ յետոյ նոցա՝ այր մի (պատուանդանաւ) որ բարձրանայ առ թագաւորն՝ որպէս յայտ ի ձեռանէն է զոր ըստ ամենայնութեան Արեւելեաց ասէ առաջի ... Ի վերուստ աթոռոյ թագաւորին կան զարձեալ կերպարանք ... եւ ... եւ փերուէր ... թագաւորին՝ վերին կէսմէ նման կերպարանաց թագաւորին՝ ... կայ ի վերայ նորա:

Մի են աւերակք այսպիսի արձանագրութք ... գրոց:

Հռչակաւոր իմն է արձանագիր նախարարութեանցն Դարեհի Վշտասպեան: Այս արձանագիր յօրինեալ է ըստ աշխարհագրական կարգի. Սկսեալ ի կեդրոնէ տէրութեանն (ի Պարսկաստանէ) երթայ ընդ արեւմուտս, ապա ընդ արեւելս, եւ գրեթէ բովանդակէ զամենայն ազգսն որ կային ի մէջ Նեղոսի եւ Ցինդոս գետոց ընդ արեւմուտս, ... ընդ արեւելս, Յաքսարտեայ՝ ընդ հիւսիս, Հնդկաց ծովուն՝ ընդ հարաւ, ապա ուրեմն՝ զամենայն ազգս Իրանեան կամ Արեաց աշխարհին ըստ ամենեւին ընդարձակագոյն ... Ըստ ընթերցման Լասսենի գերմանացւոյ (Հին պարսկերէն արձան.) յետ յիշելոյ զգլուխ նահանգացն՝ զՊարսկաստան (Պարսա), առնէ մի ըստ միոջէ՝

Արեւմտեան նահանգք

1. Քոնա (Χοάνα ի Յունաց)
2. Մար (Մարաստան, Μῆδοι, Մարք)
3. Բաբիրուշ (Բաբելոն, — ...)
4. Արբաձ (Արբելա կամ Արրապախիտիս = Արփաքսադ)
5. Ասուրա (Աթուրա, Ասուր, Ասորեստան)

6. Գուդրահա, Կուդրահա (Կորդուք)
7. Արմին (Արմէնք, Հայք)
8. Կատպատուկ (Կապադովկիա)
9. Սպարդ (Σάσπειρες, 18երորդ նախար. Հերոդ.)
10. Հունա, (Հոնք)

— Դարձեալ՝

11. Ուվճանգա (Οὔξιοι)
12. Դրհանգա (Δράγγαι)

— Դարձեալ՝ Արեւելեան նահանգք

13. Պարուտահ կամ Պուրուտայ (Παρυῆται)
14. Ասագարտա (Σαγάρτιοι)
15. Պարթուա (Պարթեւք, Παρθυαῖοι)
16. Զարանկ (Ζαράγγαι)
17. Արոգաւա.
18. Բախտրիս (Βάκτροι)
19. Սուգդ կամ Սոգդ (Σόγδοι)
20. Քուարազմիհ (կամ Խուարազմիհ, Χωράσμιοι)
21. Զատագուդա (Σατταγύδαι)
22. Արախոտիս (Ἀραχῶτοι)
23. Հինդու (Հնդիկք, Ἰνδοί)
24. Գադարա (Γανδάριοι)
25. Սակա (Շակք, Σάκαι)
26. Մակ (Μύκοι)

Սեպաձեւ գիրն չարկանէ զամենայն ձայնաւորսն ի կիր, զի ուր զանգիւնն լեզու ի գիրս Զրադաշտայ՝ կատարեալ հնչէ Ահուրամազդա (էութիւն աստուածեղէն), արձանագիրն ասէ՝ Աւրմազդա, եւ այսպէս ընդ ամս այլապէսն ընթեռնուլ։ Իսկ Լասսէն զձայնաւոր նշանագիրսն զայնոսիկ մուծեալ է ի համեմատութենէ հնչմանց անուանցն որ ի Զենդաւեստին գտանին, քանզի մեծ մասն անուանց նահանգացն այնոցիկ կան անդ։

Թիւ համարոյ նախարարութեանցս այսոցիկ յայնկոյս Եփրատայ՝ ցուցանէ թէ չէ ինչ աւելի քան զայսին՝ թիւ նախարարութեանցն զոր Եբրայեցւոց մատենագիրք համարին վասն սահմանաց համօրէն պետութեան յայնկոյս եւ յայսկոյս Եփրատայ, կամ «յԵթովպացւոց մինչեւ ցՀնդիկս», այս ինքն ընդ ամենայն 127 նախարարութիւնք յետ Կամբիւսեայ եւ Դարեհի Վշտասպեանց[1], ուր յառաջ քան զաշխարհակալութիւնն նորա (առ Մարն Դարեհիւ) 120 եւեթ համարին[2]։ Նմին հակառակ՝ սակաւ յոյժ է թիւ 20 նախարարութեանցն Հերոդոտոսի[3], եթէ չկամիցիմք ըստ հարկաց իմն բաժանումն առնուլ զ20 բաժանմանունս զայնոսիկ, յորս առաջքէն յիշին 60—70 ազգքն թուեալք հակառակ աշխարհագրական կարգի։ Զնոյն եւ զհամարոյ նախարարութեանցն ի գլուխ է առնել զոր Հէքէնն ժողովեաց ի Յունացն մատենագրաց վասն ժամանակին որ յառաջ քան զարշաւանն Աղեքսանդրի է, ընդ ամենայն իբրեւ 24 (բաց ի Հնդկաց եւ յԵգիպտացւոց), յորոց 12՝ յայսկոյս Եփրատայ իցէ (10 ի Փոքր Ասիա, 11երորդ՝ Ասորիք եւ Պաղեստին, 12երորդ Փիւնիկէ), եւ միւս եւս 12՝ յայնկոյս Եփրատայ։

1 Եսթեր. Ա. 1. Դ. 12. Ը. 9։ Յովսեփ. Հնախ. Գառամ. ԺԱ. Գլ. Դ. 4։
2 Դան. Զ. 1։
3 Հերոդ. Գ. 89—85։

ԺԲ.

Հրէից իրք առ Պարսից Թագաւորօք (536—330)։

249

"ՅԱՌԱՋՆՈՒՄ ամին (միահեծան իշխանութեան) Կիւրոսի արքայի Պարսից յետ լնլոյ բանին Տեառն ի բերանոյ Երեմիայ մարգարէի, զարթոյց Տէր զհոգի Կիւրոսի արքայի Պարսից, եւ ետ հրաման պատուիրանի յամենայն թագաւորութեան իւրում եւ գրեաց առ ամենեսեան օրինակ զայս. այսպէս ասէ Կիւրոս թագաւոր Պարսից. զամենայն թագաւորութիւնս երկրի ետ ինձ Տէր Աստուած երկնից, եւ նա հրամայեաց ինձ առնել եւ շինել նմա տաճար յԵրուսաղէմ Հրէաստանի[1]։ Արդ որ ի ձէնջ յամենայն ժողովրդենէ նորա իցէ՝ Տէր Աստուած իւր եղիցի ընդ նմա, եւ ելցէ յԵրուսաղէմ Հրէաստանի եւ շինեսցէ զտուն Տեառն Աստուծոյ Իսրայելի. եւ ինքն Աստուած որ բնակեալ է յԵրուսաղէմ՝ եղիցի ընդ նմա։ Եւ զամենայն պատրաստութիւն իւր առցէ ընդ իւր, եւ տարցի ի տեղւոջն յայն ուր ինքն բնակեսցէ. եւ առցէ այր ընդ իւր զամենայն կազմած իւր՝ որ ինչ եւ իցէ, արծաթեղէն եւ ոսկեղէն, եւ զայլ կահ եւ զանասուն՝ հանդերձ ընկերօք իւրեանց առցեն ընդ իւրեանս ի պատրաստութիւն տաճարին Տեառն Աստուծոյ յԵրուսաղէմ"[2]։

"Եւ յարեան իշխանք հայրապետաց որդւոցն Յուդայ եւ Բենիամինի, եւ քահանայքն եւ ղեւտացիք, եւ ամենեքեան՝ զորոց զարթոյց Տէր Աստուած զոգիս նոցա ելանել եւ շինել զտաճարն Տեառն Աստուծոյ յԵրուսաղէմ։ Եւ ամենեքեան որ շուրջ էին զնոքօք՝ օգնէին եւ զօրացուցանէին զձեռս նոցա՝ տալով արծաթ եւ ոսկի, եւ զկահ եւ զանասուն, եւ ընծայիւք եւ պատարագօք լցուցանէին զնոսա։ Եւ թագաւորն Կիւրոս ետ զսպաս տաճարին (5400 սպաս՝ ոսկի եւ արծաթի) ցՍամանասար (ցԶօրաբաբել) Յուդայ"[3]։

Խաղացին ելին այնուհետեւ (536) արք իբրեւ 42,000 հանդերձ 7000 ծառայիւ եւ աղախնաւ. զօրավար էր նոցա ինքն Զօրաբաբել (որդի Սաղաթիէլի եւ թոռն արքային Յեքոնիայ) եւ Յեսու քահանայապետ եւ այլ եւս գլխաւորք, հասանէին ի Հրէաստան. անդ սկսան շինել միւսանգամ։ Մօտ ուրեմն ի ժամանակ տաղաւարահարացն ժողովեցան ամենեքին յԵրուսաղէմ, կանգնեցին զսեղան ողջակիզացն, եւ յայնմ հետէ օրըստօրէ մատուցէին զոհսն։ Արկին նոքա հիմն երկրորդ տաճարին նուագելով զՍաղմոսն ՃԼԵ. եւ ցնծացաւ ամենայն բազմութիւնն[4]։

1 Եսայ. ԽԴ. 28։
2 Բ. Մնաց. ԼԶ. 21—23։ Բ. Եզր. Ա—4. Ե. 13։
3 Բ. Եզր. Ա. 5—11։
4 Բ. Եզր. Բ, Գ։ Նեեմ. Է. 6... ԺԲ.—Թ։

Իսկ Ամրտացիքն (Սամարացիք) որ յօրինեալ կային ի խառնելոյ հեթանոսական ազգացն ընդ Իսրայելացւոցն մնացելոց ի թագաւորութենէ տասն ցեղիցն, եւ զճշմարիտ աստուածածանօթութիւն եւ զօրէնս Աստուծոյ ճշմարտի խանգարեցին սնոտիութեամբք որ կռապաշտութեան անկ էին, կամէին իմն ունել մասն ի շինուած տաճարին, զի այնպէս ընդ բուն Իսրայելացիսն կարիցեն առնել միաբանութիւն հաղորդութեան։ Բայց Զօրաբաբէլ, Յեսու եւ այլ եւս գլխաւորք ժողովրդեանն յիրաւի իսկ մերժեցին զնոսա իբրեւ մոլորեալս հաւատովք։ Յայնժամ կաշառաբեկ արարին Ամրտացիք զիշխանսն Պարսից եւ նոքօք հանդերձ եւտուն գիրս ամբաստանութեան առ Կամբիւսէս (Արշաւիր կամ Ասուերոս) եւ առ սուտ թագաւորն Զմերդիս (Արթասասթա), ասել թէ ազգ ապստամբ է ազգն Հրէից, եւ արգելին զշինուած տաճարին ամս 15՝ մինչեւ ցերկրորդ ամ թագաւորութեան Դարեհի առաջնոյ[1] (535 — 520)։

Վասնզի եւ Հրեայքն իսկ թուլագոյնք եւ դանդաղագոյնք եղեն, եւ այնմ մանաւանդ դնէին միտ՝ շինել անձանց ապարանս քան հանել զգործ Տեառն ի գլուխ։ Յայնժամ առաքեաց Աստուած զմարգարէսն Անգէ եւ Զաքարիա առ նոսա. սոքա ցուցին նոցա կշտամբելով զանփութութիւն նոցա, քաջալերեցին բանիւք բազմօք, խօսեցան աւետիս եւ ցուցին զառաւել պայծառութիւն ապագայ ժամանակաց՝ նշանակեալ զգալստեանն Օծելոյն[2]։ Զօրացեալ ի բանից մարգարէութեանցն՝ ձեռն ի գործ արկանէին Զօրաբաբէլ եւ Յեսու տանել յառաջ զշինուածն առաւել եւս փութով, եւ ի հարցանել զնոսա նախարարքն Պարսից՝ յիշեցուցին զհրամանն Կիւրոսի։

Եւ իբրեւ գտաւ ի գիրս յիշատակարանաց թագաւորութեանն ամենեւին համեմատ բանից նոցա՝ հրաման հանէր Դարեհ ոչ միայն չարգելուլ զՀրեայսն ի շինուածոյ անտի՝ այլ եւ զամենայն ծախս պատարագացն տալ յարքունուստ, զի արասցեն աղօթս վասն կենաց թագաւորին եւ որդւոց նորա։ Ճշդիւ հանին ի գլուխ իշխանքն զհրաման թագաւորին եւ փութանակի գործէին զգործն։

Ի վեցերորդ ամի թագաւորութեանն Դարեհի Ա. կատարեցաւ շինուած տաճարին, եւ եղեն նաւակատիք ուրախութեամբ. ապա պահեցաւ առհասարակ պասեքն[3] յամի 515։

Մինչեւ ցեւթներորդ ամ թագաւորութեան Արտաշիսի Առաջնոյ չյիշեն ինչ գիրք զիրացն Յուդայ, բայց անդէն իսկ ի նմին անջրպետութեան ժամանակի մեծ իմն անցք ընդ Հրեայսն անցին։ Այնր պատմութիւն անկ է կամ ժամանակի այսր Արտաշիսի Ա. կամ որ յառաջ քան զնա թագաւորէր Քսերքսեայ Ա. նմին իրի իսկ է ի մէջ 483 — 474, կամ 462 — 453 ամաց։ Վասն

1 Բ. Եզր. Դ.   2 Անգէ Ա — Բ. Զաք. Ա — ԺԴ.   3 Բ. Եզր. Ե. Զ.

երկոցունց եւս կարծեաց կան պատճառք ի միջի։ — Մեք առաւել այնպէս համարեսցուք թէ Արշաւիրն (կամ Արտաշէսն) գրոց իցէ Զենոբեայ Ա.։

250

Արշաւիր յերրորդում ամի թագաւորութեան իւրոյ (իբրեւ 483) առնէր ուրախութիւն իշխանաց թագաւորութեան իւրոյ եւ յերկարեալ ձգեցան խնճոյքն աւուրս 180։ Յետ այնորիկ արար ուրախութիւն եւ ժողովրդեանն եւթն օր ի Շաւշ քաղաքի ի դրախտին արքունի, եւ տիկինն Աստինէ (Վաշթի) առնէր ուրախութիւն կանանցն։ Իբրեւ ընդ գինիս եմուտ թագաւորն, արտաքոյ քան զսովորութիւն Արեւելեայցն հրամայէր ածել զկին իւր առաջի՝ ցուցանել զգեղ նորա հնազանդելոցն։ Անշնամանս զերան համարեցաւ Աստինէ, եւ չառ յանձն երեւել. ի ցասմանէ լցեալ թագաւորն եհարց զիմաստունս իւր թէ զինչ պարտ իցէ գործել. տոգա ապաս սպառեալ առնն. ոչ եթէ արքայի միայն ընդդէմ դարձաւ Աստինէ տիկնաց տիկին, այլ ամենայն իշխանաց եւ կուսակալաց արքայի. եթէ կամ իցէ եւ հաճոյ թուեսցի արքայի՝ անկցի նա ի տիկնութենէ իւրմէ, զի լինիցի նա օրինակ զգուշութեան հնազանդել կանանց՝ արանցն իւրեանց։ — Հաճոյ թուեցաւ բանն՝ Արշաւրայ եւ մերժեցաւ Աստինէ[1]։

Բայց ի դադարել թագաւորին ի բարկութենէ անտի՝ կարող էր զգործն Աստինեայ ըստ ճշմարիտ դատաստանաց առնուլ ի կշիռս, այլ կամ վասն զի չկարէր կոչել զնա յետս կամ զի չկամէր իսկ, յիշեցուցին նմա ընտրել այլ տիկին փոխանակ Աստինեայ, եւ նա առաքեաց ընդ ամենայն թագաւորութիւն իւր խնդրել աղջկունս կոյս գեղեցիկս։

Առաւօտոյ իսկ այնպէս յարդարելով գտաւ ի միջի նոցա Եսթեր Իսրայելացի յազգէ գեղեցիկ յոյժ, սան եւ դուստր եղբօրն Մուրդքէի՝ որոյ հայր հաւուն Կիս եկեալ էր ընդ արքային Յեքոնիայ ի Բաբելոն։ — Եգիտ Եսթեր շնորհս առաջի թագաւորին, եւ յեւթներորդում ամի թագաւորութեան նորա առ զպսակ տիկնութեան[2] (479)։ Յետ երից ամաց եհաս տագնապ մեծ ի վերայ Իսրայելացւոց։ Փառաւորեալ էր արքայի զՀամանն ամաղեկացի յազգէ յարքունական տոհմէն Ագագայ, առաւել քան զամենայն իշխանս թագաւորութեան իւրոյ, եւ ամենեքին որ մտանէին եւ ելանէին յարքունեացն՝ դնէին նմա պատիւ երկրպագութեամբ։ Միայն Մուրդքէոս որ ի ժամանակէ անտի տիկնութեան սանուն իւրոյ իբրեւ յարքունիս իմն էր, չպագանէր նմա երկիր, զի այնպէս իմն թուեցաւ նմա թէ պաշտաման իմն երկրպագութիւն է այն։

1 Եսթ. Ա։ 2 Եսթ. Բ։

Իբրեւ զայս զգաց ամբարտաւանն եւ հզօրն Համան՝ եդ ի մտի ոչ ի Մուրդքեէ միայն, այլ եւ ի համօրէն իսկ ազգէն Իսրայելացւոց ընդ որում ատելութեամբ իսկ էր՝ հանել վրէժս բարձեալ զնոսա հետակորոյս ի միջոյ (474)։

Յաճախեաց նա խօսել չարիս առաջի թագաւորին զազգէն զայնմանէ մինչեւ ած ի հաւան զթագաւորն. յետ այնորիկ զհրովարտակն որչափ ինչ պիտոյ էր՝ յօրինեալ կնքեաց Համան մատանեաւ թագաւորին, եւ փութանակի հրեշտակս արձակէր ընդ ամենայն թագաւորութիւնն բնաջինջ սատակել զազգն հրէական[1]։

Իբրեւ լուան Հրեայք զհրամանն կոտորածին՝ մտին ի սուգ մեծ. բայց Մուրդքէ խօսեցաւ ընդ տիկնոջն Եսթերայ թէ այս իսկ պարտք են քո աղաչել զթագաւորն վասն փրկութեան ժողովրդեան քո՝ եւ քո իսկ կենաց վտանգաւ։ Պատուէր ետ Եսթեր զի պահեսցեն Հրեայք առհասարակ պահս, զնոյն եւ ինքն պահէր հանդերձ խոնարհութեամբ եւ յուսալից աղօթիւք. այսպէս զարդարեալ ամենայն զարդու տիկնութեանն, հակառակ իմն արքունական հրամանացն եմուտ ի սենեակ թագաւորին, բայց սիրով ընկալաւ զնա թագաւորն, եւ հրաւիրեաց եւս Եսթեր զնա եւ զՀամանն ի կոչունս իւր[2]։ Բայց Արշաւիր անքուն հանէր զգիշերն ի գլուխ, նախ իրի ետ բերել եւ ընթեռնուլ առաջի զգիրս յիշատակարանաց թագաւորութեանն։ Ընդ յիշեցաւ դաւն զոր նիւթեցին երկու յիշխանաց անտի նորա սպանանել զնա, եւ թէ որպէս գուշակեաց Մուրդքէոս[3]։ Եհարց զՀամանն թագաւորն՝ զինչ արժան իցէ առնել առն զոր արքայ կամի փառաւորել։ Իսկ սիրելին արքայի Համան զմտաւ ածեալ թէ զիւրմէ իսկ անձնէ ասիցէ՝ ետ պատասխանի թէ պարտ է այնպիսում ագուցանել զպատմուճան թագաւորին, եւ միում ի մեծամեծացն տանել զնա ի վերայ երիվարի թագաւորին ընդ հրապարակս եւ քարոզ կարդալ թէ այսպէս եղիցի մարդոյ զոր արքայ կամի փառաւորել։ Յայնժամ հրամայեաց Արշաւիր Համանայ առնել Մուրդքէի զոր ինչ խրատն ետ[4]։

Այն ինչ յայտնեալ էր Համանն ցիւրսն զամօթն իւր, կոչեցաւ ի կոչունսն Եսթերայ։ Իբրեւ անդէն ի կոչունսն էր՝ հրամայեաց թագաւորն Եսթերայ խնդրել իրս ինչ զոր կամիցի. եցոյց սա նմա զխորհուրդ սատակմանն Հրէիցն՝ այս ինքն զիւրոյ ազգին, զոր Համանն խորհեցաւ, եւ աղաչեաց վասն կենաց ազգին։ — Բարկացաւ թագաւորն ի վերայ Համանայ, եւ իբրեւ ոմն ի սենեկապետացն ազդ արար թէ Համանայ պատրաստեալ է փայտ մեծ վասն Մուրդքէի, հրաման ետ թագաւորն կախել զՀամանն զփայտէն[5]։ Զգանձս Համանայ պարգեւեաց Եսթերայ թագաւորն,

1 Եսթ. Գ։
2 Եսթ. Դ, Ե. տես եւ ԺԳ, ԺԴ, ԺԵ։
3 Եսթ. Բ. 21—23. եւ ԺԲ։
4 Եսթ. Զ։
5 Եսթ. Է։

եւ զպատիւն նորա եւս Մուրդքէի։ Այլ խնդրեաց հրաման Եսթեր զի գրեսցին հրովարտակք եւ տացի համարձակութիւն Հրէից պաշտպանել անձանց յերեսաց թշնամեաց եւ սպանանել զնոսա։

Գրեթէ յ13 աւուր ամսոյն երկոտասաներորդի՝ զոր սահմանեալ էր Համան վիճակաւ՝ յօր սատակման Հրէիցն, եղեւ սատակումն թշնամեաց նոցա. քանզի ոչ ոք իշխէր լինել նոցա ձեռնտու։ — Խրատու Մուրդքէի (որ է թերեւս, որպէս հաւանութեան թուի, մատենագիր գրոցն Եսթերայ) կարգեցաւ Փուրիմ, այս ինքն տօն վիճակաց առ յիշատակի սքանչելի փրկութեանն, եւ կատարեցաւ տօնն ուրախութեամբ աւուրս երկու[1]։

Նա եւ ցայսօր իսկ Հրեայք յետ միօրեայ պահոց (ի մէջ Փեբրուար եւ Մարտ ամսոց) կատարեն զնոյն տօն մեծաւ աղմկաւ եւ ուրախութեամբ աւուրս երկու։ Ի ժողովրդանոցսն ընթեռնուն զգիրսն Եսթերայ, եւ քանիցս անգամ յիշի անունն Համանայ՝ անհնարին աղաղակ եղեալ դղչեն, եւ սատակմանս աղմկեն զմուրճսն բախելով։ Ընծեն կոչունս, այլ բաշխեն եւս աւուրս աղքատաց առատութեամբ։

251

Եթէ (հակառակ առաջնոյ կարծեացն) Արտաշէս Ա. (465—424) է Արշաւիր թագաւոր զոր աստուածեղէն գիրք յիշեն՝ ապա հաւանութեան իմն է թէ Եսթեր իսկ լինել իցէ պատճառ հրամանին՝ զոր եւս Արտաշէս Ա. յեւթներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ (իբրեւ 458) Հրէիցն մնացելոց ի սահմանս թագաւորութեան իւրոյ, դառնալ ի Հրէաստան։ Գրեալ էր հրովարտակն առ Եզր քահանայ եւ դպիր օրինաց՝ որ էր ի զաւակէ քահանայապետին Սարայեայ, որում տայր իշխանութիւն թագաւորն զիրս աշխարհին Հրէաստանեաց յարդարել, ըստ Հրէիցն օրինաց։ Ետ նմա եւ ոսկի եւ արծաթ բազում, եւ համարձակութիւն ժողովել տուրս, եւ պատուիրեաց գանձապետաց իւրոց եւ այլոց եւս նոյնպիսեաց զկարեւոր կարեւոր պէտսն տալ նմա[2]։ Իսկ Եզր ժողովեաց իբրեւ 6000 այր խառնեալ յայլ եւ այլ ցեղից, պահեաց ընդ նոսա պահս, զի զճանապարհայն պաշտպանեսցէ նոցա Աստուած, եւ եհաս նա յաջողութեամբ յԵրուսաղէմ եւ ետուն զգանձսն ի տաճար անդր, մատուցին պատարագս գոհութեան, եւ գտին յիշխանաց թագաւորին զամենայն որ պիտոյ ինչ էր[3]։ Կարեւոր իմն էր գալ Եզրայ յԵրուսաղէմ, զի սպրդեալ մտեալ էին ի Հրէայսն չարաչար սովորութիւնք. չար քան զամենայն այն էր զի հակառակ օրինացն առնոյին զդստերս Քանանացւոց կնութեան, նա եւ բազումք ի ղեւտացւոցն զնոյն գործէին։ Իբրեւ լուաւ զայս Եզր՝ սկսաւ լալ առաջի Տեառն

1 Եսթ. Ը, Թ, ԺԶ։ 2 Բ. Եզր Է։ 3 Բ. Եզր Ը։

վասն մեղացն այնոցիկ։ Այսպէս ժողովեաց զժողովուրդ երկրին եւ առ խոստումն յիսրայելացւոցն թէ արձակեսցեն զկանայսն օտարոտիս. եւ որ ինչ կարեւոր ի դոյն գործ էր՝ կարգեալ յարդարեցաւ[1]։ Յոյժ իսկ հաւանութեան է թէ Եզր է որ ժողովեաց ի մի վայր զգիրս սուրբս, եւ այնպէս եդ հիմն Կանոնի հնոց կտակարանաց։ — Նա գրեաց զԱ. գիրսն Եզրայ, թերեւս եւ զերկուս գիրս եւս Մնացորդացն։

252

Ի ժամանակի զի Եզր ի Հրէաստանի գործէր՝ էր եւ Նեեմի, որպէս թուի, յարքունական տոհմէն Դաւթի, յարքունիս Արտաշէսի Ա.։ Լուեալ նորա զբոյց թէ տակաւին չշինեցան պարիսպք Երուսաղեմի՝ եւ լինէր տրտմութեամբ այրն ճշմարիտ իսրայելացի. լայր, պահէր, կայր յաղօթս առաջի Տեառն եւ յիշէր յուսով առաջի Աստուծոյ զխոստումն նորա[2]։ Իբրեւ եհարց զնա թագաւորն թէ զմէ տրտմեալ իցէ, ասաց յայտ զպատճառսն եւ առ հրաման երթալոյ յաշխարհն իւր, եւ այն՝ իբրեւ կուսակալ ի 20երորդ ամի թագաւորութեանն Արտաշէսի (445)։

Հրամայեաց սկիզբն առնել շինուածոյն. այլ բազումք յիշխանաց թագաւորին որ ի տոհմից Քանանացւոց էին՝ սկսան արգել լինել[3]։ Յառաջնումն ծաղր եւ այպանութիւն միայն էր, նմին իրի չզանգաղեցաւ Նեեմի կարգեալ յօրինել զպատրաստութիւն գործոյն եւ զգործ պարսպին բաժանել այլ եւ այլ ցեղիցն[4]։ Բայց իբրեւ տեսին իշխանքն թէ յառաջադէմ է գործն՝ կռեցին դաշինս ընդ բազմաց ի Քանանացւոցն արգելուլ բռնութեամբ զշինուածն։ Հրէայք կային յաղօթս եւ կարգէին պահապանս. իսկ Նեեմի հրամայեաց զի մասն մի ժողովրդեանն վառեալ կացցէ բախել ընդ թշնամեացն, եւ մնացեալքն ածեալ սուսեր ընդ մէջ գործեսցեն զգործն։ Ինքն իսկ Նեեմի առաջնորդէր ամենայնի ժրութեամբ, իմաստութեամբ եւ զգուշութեամբ[5]։ Իսկ թշնամիքն որոց գլուխ Սանաբաղատ էր՝ ջանային այնուհետեւ նենգաւ առնուլ ի բուռն զՆեեմի կոչելով բարեկամօք գալ խօսել բերան ի բերան. բայց ապրեցաւ Նեեմի իմաստութեամբն ի նենգութենէ նոցա։ Չդնէր նա նոցա միտ, վարէր ստէպ յառաջ զգործն, եւ յետ 52 աւուրց եղ ի գլուխ շինուած պարսպացն. մինչեւ նշմարել իսկ հակառակորդաց զԱստուծոյ գործակցութիւն[6]։ Նեեմի ետ կախել զդրունսն եւ կացոյց պահապանս ի վերայ[7]։

Ի սոյնն տաղաւարահարաց ժողովեցաւ ամենայն ժողովուրդն յԵրուսաղէմ, եւ ըստ խնդրոյ նոցա ընթերցաւ Եզր զօրէնսն՝

1 Բ. Եզր Թ. Ժ.
2 Նեեմ Ա.
3 Նեեմ Բ.
4 Նեեմ Գ.
5 Նեեմ Դ.
6 Նեեմ Զ.
7 Նեեմ Է.—Ժ.

ունելով առընթեր սայս երկոտասան յերեւելեացն։ Ի վաղիւ անդր մեկնեաց նոցա զբանս օրինաց։ Ապա կատարեցին զաւուրս ութ զատոն տաղաւարահարաց։ Յետ աւուրն ութերորդի լինէր հրապարակաւ ապաշխարութիւն. խոստովան եղեւ ժողովուրդն զմեղս իւր եւ ղհարցն իւրոց. չորից յաւուրն յայնմիկ լինէր ընթերցուած յօրինացն եւ աղօթք առ Տէր, եւ ղեւտացիքն եւս օրհնէին եւ գոհանային զԱստուծոյ եւ պատմէին զսքանչելիս զօրութեանն եւ զմարդասիրութեան Աստուծոյ, եւ խոստովան լինէին զմեղս ամենայն ժողովրդեանն։ Ապա նորոգեցին միաբանութեամբ զուխտն որ ընդ Տեառն էր, եւ եդեն երդմնի պահել զօրէնսն նորա։ Իշխանքն եւ քահանայք եւ ղեւտացիք հաւանեցան ուխտին[1]։

Այլ զի մեծ մասն Իսրայելացւոցն առաւել կամէր բնակել ի շէնս եւ գործել զերկիր եւ ոչ յԵրուսաղէմ քաղաքի, նմին իրի սահմանեցաւ զի տասներորդ մասն ժողովրդեանն բնակեսցէ յԵրուսաղէմ, եւ արկեալ վիճակս ընտրեցին թէ ոյք բնակեսցեն ի նմա։ Որք ինքնակամն հաւանեցան բնակել յԵրուսաղէմ՝ օրհնեցան յամենայն ժողովրդենէն[2]։

Վասն կատարման շինուածոյ պարսպացն եղեն նաւակատիք. կոչեցան ի նաւակատիս անդր ամենայն ղեւտացիք։ Նեեմի եւ Եզր եւ ամենայն իշխանք Յուդայ եւ երկու գունդք երգեցկաց հանդերձ նուագարանօք շրջեցան զպարսպաւն. գնացին մինչ ի տաճար անդր, մատուցին զոհս մեծամեծս եւ ուրախ եղեւ ամենայն ժողովուրդն յոյժ[3]։

253

Ի ժամանակի զի խախտեալ երթային ի Բաբելոն Իսրայելացիքն՝ քահանայքն հրամանաւ Երեմիայի զնուիրական հուր սեղանոյն առեալ տարան թաքուցին ի խորշս խոր եւ անջուր ջրհորոյ։ Նեեմի առաքեաց ի թոռանց քահանայապետացն այնոցիկ երթալ ածել զհուրն. նոցա երթեալ գտանէին ջուր գանդաղամած թանձրացեալ։ Ապա եւ հրաման Նեեմի երթալ միոցաւ առնուլ եւ բերել։ Այլ իբրեւ ժամ եղեւ պատարագացն՝ հրաման եառ ցանել զայն ի վերայ փայտիցն եւ պատարագացն. եւ իբրեւ արեգակն շող ամպագոյն ի վերայ ծագեաց՝ բորբոքեցաւ բոց հրոյ մինչեւ զարմանալ ամենեցուն. եւ մինչ դեռ աղօթքն մատչէին՝ մաշեցան ողջակէզքն։—Այսպէս հուրն սուրբ սքանչելապէս ծնաւ միւսանգամ ի ջրոյ անտի։ Իբրեւ բանք սքանչելեացն հասանէին ի թագաւորն՝ հրաման եառ քննել զիրսն եւ զտեղին շուրջ փակել, եւ տայր եւս պարգեւս. իսկ Նեեմիաս անուն եդ տեղւոյն՝ Նեփթար որ թարգմանեալ կոչի Մաքրութիւն[4]։

1 Նեեմ. Ը—Ժ։
2 Նեեմ. ԺԱ։
3 Նեեմ. ԺԲ։
4 Բ. Մակ. Ա. 19...։

Ոչ միայն ի ներքոյ անար Թշնամեացն Իսրայելացւոց կրէր վիշտս Նեեմի, այլ եւ ի խստասրտութենէ մեծամեծաց ժողովրդեան իւրոյ: Զի ընդ հակառակ օրինացն Աստուծոյ, որ արգելեալ էր առնուլ տոկոսիս յառնէ Իսրայելացւոյ[1], առնուին վաշխս անագորունութեամբ յեղբարց իւրեանց տնանկաց, մինչեւ ոչ միայն զարտս իւրեանց այլ եւ զազատութիւն որդւոց իւրեանց դնէին նոքա գրաւ ի ձեռս նոցա: Նեեմի նախանձախնդիր օրինացն յանդիմանէր զծերս եւ զգլխաւորս ժողովրդեանն վասն անագորոյն եւ անօրէն գործոյն, մինչեւ հաւանեցոյց զնոսա խոստանալ զգրաւսն եւ զտոկոսիս դարձուցանել յետս: — Եւ կարող իսկ էր նա պահանջել այնպէս՝ զի ինքնին իսկ լինէր օրինակ գեղեցիկ չխնայելոյ զշահ անձին իւրոյ, զի եւ ոչ զօրինաւոր հասսն առնոյր[2]:

Իբրեւ այսպէս երկոտասան ամ վարեաց Նեեմի զգործ կառավարութեան իւրոյ՝ եւ գնաց նա միւսանգամ յարքունիս Թագաւորին (յամի իբրեւ 430), կամ վասն հրաման հասանելոյ նմա ի թագաւորէն եւ կամ վասն գործոց ինչ: Այլ յետ ժամանակի իրիք ի վերայ անցանելոյ (չէ յայտ թէ երբ)՝ դարձաւ այսրէն մարզպանութեամբ ի Հրէաստան, եւ այն ի դէպ ժամու զի բազում անկարգութիւնք սպրդեալ մտեալ էին:

Հաւանութեամբ իմն է թէ վախճանեալ էր Եզր, եւ Եղիասիբայ քահանայապետի չէր նախանձաւորութիւն օրինաց որպէս ինչ կարեւոր էր. զի ոչ միայն ներեալ իմն էր բազմաց ի մեծամեծացն Իսրայելացւոց փեսայանալ Տուբիայ ամմոնացւոյ որ նենգաւոր թշնամի ժողովրդեանն էր[3], այլ եւ ետ եւս նմա տեղի բնակութեան ի տաճարի անդ: Դարձեալ չտային զՂեւտացւոցն զպատշաճ հասս իւրեանց, եւ զտօն շաբաթուն բազում իւիք լուծանէին: — Հանդերձ սոքիմբք լինէին ամուսնութիւնք ընդ կանանցն հեթանոսաց հակառակ օրինացն:

Զօրութեամբ իմն դիմադարձ լինէր Նեեմի եւ արգել իսկ արդեամբք զնոսա. խրատէր, պատուհասէր եւ ածէր յուղղութիւն որչափ ինչ ձեռնհաս էր, մինչեւ յաջողեցաւ նմա բառնալ զանկարգութիւնսն[4]: — Այս է որ գրեաց եւ զերկրորդ գիրսն Եզրայ որ եւ Նեեմին կոչի, եւ թուի կեցեալ յերկարագոյնս, այնպէս զի ի վախճանելն նորա կատարեցան եւթն առաջին եւթներորդք Դանիելի: Ընդ նովաւ էր եւ Մաղաքիա մարգարէ վերջին ի մարգարէից հնոց կտակարանաց. բանք նորա առ Հրեայս են, եւ կշտամբեն զգնացս եւ զանշնորհակալ միտս նոցա, եւ կայ ի նոսա բազում ակնարկութիւն ի ժամանակն Մեսիայի եւ նորոց կտակարանաց[5]:

1 Տես Ղեւտ. ԻԵ. 36, 37: Բ. Օր. ԻԳ. 19, 20:
2 Նեեմ Ե:
3 Նեեմ Զ. 17—19:
4 Նեեմ ԺԳ:
5 Մաղաք. Ա—Դ:

254

Եզր եւ Նէեմի զքաղաքային իրս Հրէից եւ զաստուածպաշտութեանն յօրինեալ կարգեցին միանգամ, եւ վասն պահպանութեան նոցա կարգեցին ատեան մի[1] ի ծերոց ժողովրդեանն — բայց մանաւանդ զդպրոցսն կամ զժողովրդանոցսն։ Ի սոսա ընթերցեալ լինէին օրէնք եւ մարգարէք եւ ընծայանայր նոցին մեկնութիւն եւ աղօթք կատարէին. այս լինէր ի միաշաբաթւոջ, ի հինգշաբաթւոջ եւ յաւուրն շաբաթու եւ յաւուրս տօնից։ Սաքիմիք եւ կրթէր ժողովուրդն եւ ստանայր շինութիւն։

Թէպէտ եւ յետ վախճանին Նէեմեայ չգտանեմք զոք առանձինն կուսակալ ի Հրէաստանի, բայց Հրէաստան հանդերձ Սամարիաւ որպէս երկոքին հանդերձ երկրաւն Եդոմայ համարեալ էր նախարարութիւն մի ի նախարարութեանցն Պարսից թագաւորութեան։ Թէպէտ եւ չերեւեցաւ երեւելի ոք մարգարէ, սակայն յայտնի իսկ ձեռն Աստուծոյ պաշտպանէր ժողովրդեան իւրում. զի ոչ միայն չնուաճեցան այնուհետեւ Իսրայելացիքն, այլ եւ զզուանօք եւս ունէին զնոսա, եւ այն մանաւանդ արժանի զարմանալոյ է՝ զի թէպէտ այնչափ օրինակք չարեաց շուրջ զնոքօք յաճախեալ էին՝ նոքա չդարձան ի հասարակաց անպիտանութիւն եւ ի կռապաշտութիւն, եւ թուի իսկ թէ յանձանց իսկ եւ յայլոցն վերայ զփորձ առեալ զաստուածեղէն պատժոցն եւ զառաքինարդութեանցն՝ ապա ուրեմն եղեն խնամոտագոյնք եւ լաւագոյնք։

Մերժեալ էր Նէեմեայ զորդի քահանայապետին Յովիդայեայ՝ զՄանասէ, զի հակառակ օրինացն առեալ էր նա կնութեան զդուստր Սանաբաղատայ կուսակալի Սամարացւոցն[2]. եւ զնոյն Մանասէ փախստեայ առ աներն իւր։ Սանաբաղատ առ օքըն Մանասէի ետ հրաման ի Դարեհէ Բ. շինել տաճար ի վերայ Գարիզին լերին, եւ եդ անդ զՄանասէ ի քահանայապետութիւն։ Եւ յայնմհետէ էր Սամարացւոց տաճար առանձինն, եւ տեղի գլխաւոր պաշտամանն նոցա էր Սիւքէմ, որ մօտ էր ի տաճար անդր։ Յետ այսորիկ եւ ի Հրէից եւս բազումք վասն անօրէնութեանցն զոր հակառակ օրինացն ունէին եւ չառնուին յանձն հրաժարել՝ երթեալ խառնեցան ընդ Սամարացիսն։ Սոքա պահէին այնուհետեւ ճշդիւ զկարգս եդեալս յօրինացն. ընդունելի համարէին զհինգ գիրսն Մովսիսի (Թերեւս եւ զգիրսն Յեսուայ), ունէին ակնկալութիւն Մեսիայի հանգոյն Հրէիցն, քանզի եւ ի գիրսն Մովսեսի կային այնր խոստմունք։ Եւ ցայժմ իսկ յորժամ յաղօթս կան Սամարացիքն՝ դառնան ի կողմն Գարիզին լերին։

Ի ժամանակս Ովքոսն Արտաշիսի ունէր զքահանայապետութիւնն Յովանան որդի Յովիդայեայ. սորա նախանձորդ էր նորին

1 Sanhedrium. 2 Նէեմ. ԺԳ. 28.

եղբայր Յեսու, եւ ձեռն տայր սմա Նագոգաս սիրելի Թագաւորին. բայց Յովհանան սպան զՅեսու յորժամ խօսէր նա ընդ նմա ի Նուիրական տեղւոջ: Խաղաց եկն Նագոգաս յԵրուսաղէմ մեծաւ զաւամամբ, բռնութեամբ եմուտ ի տաճար անդր եւ արկ տոյժս տուգանաց ի վերայ՝ տալ եւթն ամ յիսուն դահեկան (իբրեւ 10 Ֆրանկ) վասն ամենայն զոհի որ հրապարակաւ մատչէր: Նայց Հրէայքն այլովք ամենեքումբք պահէին զազատութիւն եւ զերաւունս իւրեանց մինչեւ ցկործանել Թագաւորութեանն Պարսից ի Յունաց:

255

Առանձին կեանք Ասիացւոց եւ առանձինն Հրէից:

1. Մ՚ինչ չեւ լեալ էին շինութիւնք քաղաքաց եւ աէրութեանց, եւ յետոյ եւս՝ յորժամ մասն մի մարդկանն հաստատուն բնակութիւն կալաւ՝ պատսպարեալ մշակութեան երկրի, տակաւին բազում տոհմք եւ ազգք համօրէնք՝ որոց հովուական կեանք էին, եւ հօտիւք եւ անդէովք իւրեանց խաղային տեղւոջէ ի տեղի՝ չարժուն ինչ յարկ բնակութեան ունէին՝ այս ինքն վրանս: Ցիցս բազումս 8 — 10 ոտն բարձրութեամբ՝ ի գետին ցցեալ երկայնաձեւ չորեքկուսի ինչ ձեւով՝ ծածկոյթ հիւսեալ յասուէ կամ ի Թելից ինչ արմաւոց կամ ի մազէ այծից, կամ ի սաեւոյ ուղտու ի վերայ արկանէին, վարագուրօք յերկս բաժինս զվրանն անջրպետեալ. յառաջնումն էին ծառայքն եւ ընտանիք, յերկրորդումն հայրն հանդերձ որդւովքն, իսկ յերրորդումն՝ կանայք: Ամենայն իսկ կահ էր ծածկոյթ ինչ տարածեալ ի վերայ գետնոյն, բարձք փոխանակ աթոռոց, մաշկ ինչ բոլոր շուրջանակի՝ փոխանակ ընդ սեղանոյ, պատառ եւ Թամբ ուղտու. յերրորդ սենեկի անդ վրանին էին ամանք կերակրոյ, տիկք կոգւոյ եւ ջրոյ, աղօրիք եւ այլ եւս նոյնպիսիք: Զցցոց վրանին կախէին զհանդերձսն: Յորժամ բազմամբոխ տոհմն էր, բազում վրանք առ միմեանս խիտ առ խիտ հարեալ բանակ ինչ լինէր. ամարայնի ըստ սովորութեան առ հեղեղատօք եւ աղբերակամբք, ձմեռայնի՝ ի ներքին կողմանս անապատի եւ ի խորաձորս, կարգեալք առ միմեանս կամ շրջանակաւ եւ կամ ուղղորդ կարգաւ. իսկ վրան ցեղապետին անդ կայր կանգնեալ՝ յորմէ կուսէ մանաւանդ գան հիւրք եւ բարեկամք: Իւրաքանչիւր կապէր զգրաստ իւր առ խորանի իւրում, եւ անդէն կային ուղտք նորա զցայգ, եւ հօտ ոչխարացն եւ ուլուց՝ որոց ունէին պահպանութիւն զցայգ եւ զցերեկ հովիւքն՝ որք ածէին իսկ զնոսա ի տուն ընդ երեկս:

Նահապետք եւս Իսրայելացւոցն էին ազգ մի յազգաց ասորի տուարածականաց, եւ զաւակն եւս նոցա Իսրայելացիքն կացին միացին հովիւք յԵգիպտոս, եւ պահէին զվրանսն իւրեանց՝ բայց առ սակաւ սակաւ ուսան զշահ մշակութեան եւ հաստատուն տանց:

Մ՚անաւանդ զի Թէպէտ եւ մեծ ինչ մասն ազգացն Քանանացւոց տակաւին ի վրանսն բնակէին հանգոյն Մադիանացւոցն, Ամաղեկացւոցն եւ այլոց ազգաց ազգաց Արաբացւոց եւ մանաւանդ ցեղիցն Սկիւթացւոց, սակայն եւ բազմաց ի ցեղից անտի Քանանացւոց (600) քաղաքք մեծամեծք եւ մանունք էին հանդերձ տամբք՝ հանգոյն բնակելոցն առ Նեղոս, Եփրատ, Տիգրիս եւ Գանգէս գետովք: Ի կիր արկանէին ի շի-

նուած՝ աղիւս թրծուն, վէմս հատեալս ի լերանց, կիր կամ կուպր ի կապել, փայտ ի շինուած էր (Իսրայելացւոցն) մանաւանդ մղաթզենի, իսկ մայր փայտ ի շինուած մեծամեծ ապարանից: Ձեւ տանցն Ասիացւոց չորեքկուսի իմն էր փակեալ՝ բակ ինչ ի միջի, յաճախ՝ մի եւեթ դստիկոն, իսկ տանց մեծատանցն՝ մանաւանդ ի քաղաքսն մեծամեծս որպէս ի Բաբիլոն, ի Թեբէս, բազում դստիկոնք էին[1]. բռեալ էին որմունքն, այլ մեծատանցն՝ գունեալ, որպէս ցայժմ երեւի: Դուռնն արտաքին՝ յորոյ վերայ յաճախ գրեալ կայր բան ինչ յիշեցուցիչ, եւ էր միշտ փակեալ՝ հանէր ի փողոցէ անտի անդէն ի գաւիթն՝ յորոյ յերկոսին կողմանսն եդեալ կային կարգաւ խոնարհագոյն աթոռք. անտի ապա էր մտանել ի սրահն կամ ի բակն եւ ընդ այն ի ներքին սենեակսն: Իսկ սենեկացն որմունք եւ առաստաղք էին կամ տախտակամած ի մայր փայտէ եւ կամ ի փղոսկրէ, կամ ի ճամուկս զարդարեալ. եւ յատակեալ կամ տախտակամած եւ կամ ի խայտ կճոյ եւ կամ մուսիոնիւ: Պատուհանք ըստ սովորութեան իմն ի բակ անդր հայէին, դուռն ուրեք ի փողոցս, եւ այն վանդակապատ՝ եւ ոչ ապակեով: Մեծատանցն տունք ճաշակատեղ եւս առանձինն ունէին: Իսկ ի միջի անդ չորեքկուսի բակին կայր աղբեւր կամ ջրհոր ջուրց ժողովելոց. շուրջ զբակիւն ի չորս կողս տանն էին սրահք զարդարեալք սեամբք, եւ ի վերոյ քան զսրահսն զայնասիկ յերկրորդ կամ յերրորդ դստիկոնսն՝ ճեմելիք: Հարթ էին տանիք տանցն յատակեալ կաւով կամ թրծուն աղիւսով եւ պատեալ շուրջանակի խաղխամօք, ընդ որս հայէին ի ճանապարհս. տանիքն էին տեղի ժողովելոյ եւ հանգստեան, բազում անգամ վրան եւս անդէն հարկանէին:

Կազմածք տանցն էին՝ բազմոցք կամ տապաստակք կարգաւ զորմովք սենեկացն բարձիւք եւ ծածկութիւ, յորոց վերայ ոտն զոտամբ արկեալ նստէին, խոնարհագոյն աթոռք, փոքր սեղանք եւ կանթեղք ազգի ազգի ձեւովք՝ ի միջին վայրի սենեկին, որք զամենայն գիշերն վառէին, օթոցք սփռեալք ի յատակս սենեկին: Ձմերայնի ի միջավայրի սենեկին բրտեայ անօթով եւ կամ ի խոր ինչ տեղւոջ արկանէին կրակ. յորժամ ամենեւին անցանէին կայծակունք հրոյն՝ թոնիր (կազմած ինչ չորեքկուսի ծածկեալ ի վերուստ) ի վերայ եդեալ եւ օթոց ի վերայ արկեալ արգելուին ի ներքս զջերմութիւնն: Կահք էին՝ աղօրիք ձեռաց, անօթք բրտի, կուժ ջրոյ, սանք, դանակ, տարգալ, տիկք, բաժակ եւ այլ եւս նոյնպիսիք:

Գիւղք եւ քաղաքք (ի Պաղեստինացւոց աշխարհին) յօրինեալ էին ըստ յաճախ սովորութեան ի վերայ բլրոց. պարսպաւորք էին քաղաքքն եւ հանդերձ աշտարակօք, մի եւեթ դուռն էր նոցա ըստ յաճախ սովորութեան, ուրոյն իմն էր ի նմա տեղի վաճառացն ուր զօր ամենայն վաճառականք եւ ձեռագէտք ի հանութման իւրեանց առ միմեանս նստէին. երբեմն այն տեղի վաճառաց յատակեալ էր կճասալ յատակօք եւ ունէր փողս երկայնս, պատեալս սեամբք յամենայն կուսաց: Դուռն քաղաքին եւ վայրն շուրջ զնովաւ՝ էր յարեւելեան քաղաքսն տեղի ժողովելոյ մարդկան եւ դատելոյ զժողովուրդն, խորհուրդ ինչ խորհելոյ վասն հասարակաց ինչ իրաց, տալոյ եւ առնլոյ, եւ տեսանելոյ զհանդէս խաղալկաց: Քաղաքքն մեծամեծք, մանաւանդ թագաւորանիստքն՝ ընդարձակ յոյժ էին, քանզի բազում դրախտք մեծամեծք էին ի նոսա. տաստանին յայտ առնէ եւ մեծութիւնն Բաբիլոնի, Նինուէի, Եկբատա-

1 Հերոդ. Ա. 180: Դիոդ. Սիկ. Ա. 45:

նացւոց, Թեբայեցւոց եւ այլոց նոյնպիսի քաղաքաց։ Սակայն յօրինուած քաղաքացն Պաղեստինացւոց որ ի վերայ բլրոց էին շինեալ՝ չմարթէր լինել անձնուկին ըստ հաւասար կանոնաց. նեղ եւ նուրբ էին փողոցքն եւ կամակոր։ Բայց յետ ժամանակացն Մակաբէացւոց զարգարեցան եւ գեղեցկացան քաղաքք նոցա ըստ ճարտարութեան Յունաց։ Առ Քրիստոսիւ կային ի Պաղեստինացւոց աշխարհին՝ վայրագք, ասպարէզք մրցաթեան, սրահք եւ թէատրոն։

2. Հանդերձք արեւելեայցն պարզ իմն եւ անպաճոյճ էին վասն մեղկերոց օդոյն խառնուածոյ. սակայն տուարածականացն հանդերձք այլակերպ էին մեծ ի հանդերձից բնակչաց քաղաքացն, եւ սոցայն եւս այլակերպ ի գեղջն բնակչաց։

Տուարածականքն արկանէին ըստ սովորութեան զանձամբք շապիկս տաւիս, զոր գօտւով հաստատէին զմիջովն իւրեանց, ի վերայ շապկին բաճկոն տուփ սպիտակ կամ ճամուկ, եւ գլխոյ ծածկոյթ՝ խոյր կարմիր կամ կապոյտ երկայնաձեւ չորեքկուսի՝ պատատեալ։ Արկանէին կանայք արկանելի ինչ ի կապոյտ լայն եւ ընդարձակ մուշտ գօտւով, եւ զգլխով քօղ որ զկէս երեսացն ծածկէր (փաղանք)։ Իսկ Իսրայելացիքն ուսեալ էին յԵգիպտոսէ յօրինել հանդերձս յասուէ եւ ի կտաւոյ, այլ եւ այլս ըստ նիւթոյն, ըստ գունոյն եւ ըստ ձեւոյն վասն իւրաքանչիւր հասակի եւ սեռի, վասն մեծատանց եւ վասն այլ եւ այլ պաշտամանց։ Երեւելի գոյնք նիւթոց նոցա էին սպիտակ, ծիրանի, կարմիր եւ մթին կապուտակ, եւ գոյնագոյն եւս։ Ցայլոն փայլուն՝ սպիտակ գունոյ եւ համարեալ էր այն ազնիւ եւ պատուական, բայց մեծագին քան զամենայն էր ծիրանի փիւնիկեցւոցն։ Գլխաւոր մասն հանդերձիցն էր ներքին պատմուճանն կամ պարեգօտն որ էր սովորական հանդերձ ի քաղաքս յորժամ ի տան նստէին, ի բամբակէ կամ ի կտաւոյ՝ հանդերձ թեզանեօք եւ ընդարձակ յոյժ, զոր եւ գօտւով կամ կամարաւ ի կտաւոյ կամ յասուէ եւ կամ յապրշմոյ պնդէին. պնդեալ առ նմին թուր կամ նրան, արծաթ եւ այլ եւս ինչ կարեւորս. ի վերայ ներքին պատմուճանին արկանէին զարտաքին պատմուճանն կամ զվերարկուն յորժամ ելանէին արտաքս ի տանէ, որոյ այլ եւ այլ կերպարանք եւ նիւթ եւ երանգք էին։

Ոտք նոցա էին սանդալք փայտեղէնք կամ մաշկեղէնք կապեալք փոկովք ի ներքոյ ոտից (ուստի անուանեալ կոչեն Յոյնք ὑποδήματα). լուծանել զնոսա եւ կապել՝ ծառայից եւ աշակերտաց գործ էր։ Ի տենեկի էին բոկ. միայն՝ յորժամ արտաքս ի տանէ ելանէին՝ ագանէին զնա։ Առանձին իմն զարդ եւ ընտրութիւն ազատ մարդոյ ի ծառայէ համարեալ էին յարուեստս ի սկզբանէ՝ մօրուք. չէր իշխանութիւն արկանել ի նա ձեռն՝ բայց միայն համբուրելոյ վասն. հատանել զմօրուսն էր անհնարին անարգութիւն, իսկ դարման մօրուացն կարեւոր ինչ իրք համարեալ էին։ Իսկ Եբրայեցիքն եւ զհեր գլխոյ պատուական համարէին, թէպէտ եւ մերայքն եւս (եթէ ուխտաւորք կամ նազարացիք չէին), սակայն դարմանէին յոյժ եւ օծանէին որպէս զմօրուսն նոյնպէս եւ զվարսն իւղովք անուշիւք։ Իսկ կանայք առաւել եւս փոյթ ի վերայ ունէին գեղեցիկ զհեր գլխոյն յօրինել, եւ զխոպոպիս վարսիցն ակամբք պատուականօք, մարգարտով, ոսկւով եւ այլովք եւս նոյնպիսեօք զարդարել։

Հաւանութեան է թէ ի բուն առաջին ժամանակսն նախ՝ զհերս գլխոյ հիւսեալ կապէին, ապա կապաւով ինչ զգլուխն ծածկէին, մինչեւ

յեւսուսա եղաւ խոյր ի գլուխ՝ որք կամ աշտարականձեւ հարթ ի վերայ էին՝ որպիսի ինչ ունէին եւ Թագաւորքն Պարսից [1], եւ կամ էին սուր ծայրիւ ի կերպարանս երեքանկիւնւոյ՝ որպիսի ինչ յայլ եւ այլ յիշատակարանս երեւի [2]: Սովորութիւնն պատելոյ կտաւ ինչ զգլխով՝ է քաջ ի բաց հին եւ յետ գերութեանն յաճախ եւ սովորական եւ ի մէջ Եբրայեցւոց: Արեւելեայքն ոչ ի պաշտամանն Աստուծոյ եւ ոչ յողջոյն տալ բանային զգլուխս իւրեանց: Հանդերձք կանանց չէին այնչափ այլակերպ ի հանդերձից արանցն բայց երկայնութեամբ եւ Նրբութեամբ եւ զարդու: Արտաքին պատմուճանն կամ վերարկու Նոցա էր գետնաքարշ, սանդալքն էին ի մորթոց գունելոց. ի վերայ խուրծն իւրեանց արկանէին քող ցկէս երեսացն եւ երբեմն շղաշատեա եւ աստառօշ ազգի ազգի Նխշով եւ զարդու: Եւ Մովսէս եւս Թոյլ տայ կանանց միայն առաջի ազգականաց իւրեանց եւ աղախնաց երեւել առանց քողոյ: Սակայն առաւել համարձակութիւն էր ի գիւղս եւ ի մէջ առուարածականաց, եւ Նմին հակառակ՝ յաճախ խստութիւն ի քաղաքսն: Սովորութիւն իսկ էր ի սկզբանէ Ասիացւոցն՝ առհասարակ կրել մատանի ի մատունսն, որով առքն արկանէին ձեռնագիր, քանզի փորեալ էր ի Նմին անուն Նոցա կամ վճիռ ինչ. մեւս եւս զարդ արանց էր գաւազանն, մանաւանդ առ Բաբելացւոցն: Իսկ կանանցն բազմագոյն մատանիք կամ օղք ի մատունսն, յականջս եւ ի քիթան էին. եւ էին Նոքա յոսկւոյ, յարծաթոյ կամ յայլոց քրէական Նիւթոց, յորս ընդելուզեալ էին եւ ականք պատուականք: Ապարանջանք ոսկիք, արծաթիք եւ ապակեղէնք եւ կշտապանակ էին բազում անգամ ոչ միայն զարդ կանանց այլ եւ արանց: Ճարմանդք ոսկիք կամ արծաթիք յոսս կապեալք ընդ միմեանս առաւի անտի շղթայիւ վասն չափով իմն զքայլսն փափոխելոյ, եւ մանր ինչ կայթք կախեալ զնոցանէ զի ի ճեմելն հնչիւն ինչ արձակիցի: Զարդ իմն էին եւ յուռութուլունք՝ որպիսի ինչ Թիթղունք ոսկիք կամ արծաթիք հանգերձ մոգական բանիւք եւ կամ քարտէզ ինչ գրեալ ի պարանոցսն կամ յականջսն, դարձեալ հայելք ի քրէական ինչ Նիւթոյ ողորկելոյ եւ կամ շիշ անուշահոտութեան կախեալ զգումարտակէ պարանոցին: Ունէին բազում անգամ եւ պարկ ինչ առ իւրեանս վասն իրաց ինչ կարեւորաց եւ Թաշկինակ զոր կամ ի գօտւոջն եւ կամ ի ձեռսն իւրեանց ունէին: Չէր ինչ անծանօթ եւ կանանցն Եբրայեցւոց ծարիր եւ սնգոյր, որով զաչսն եւ զարտեւանունսն յօրինեալ կազմէին Թուխս: Որպէս ի ոտիցն աւուրս արկանէին հանդերձ ուրախութեան, Նոյնպէս յարժամ ի սուգ էին՝ ագանէին հանդերձ սգոյ որ էր արկանելի ինչ ըստ Նմանութեան պարկի զոր ածէին զմիջովք:

3. Նմանութիւն իմն կերակրոց ի բուսականաց եւ յանասնոց մատուցանէ Ասիա. բայց վաղ իսկ ուրեմն սկիզբն եղեւ զենական կերակրոյն առաւել եւս ամոքել արուեստիւ: Յոյժ հին է վարելն անգանաւ եւ աղօրեօք վասն զարմտիս յալեւր փոխելոյ: Առ Մովսիսիւ սովորական իմն էին աղօրիք ձեռաց՝ յերկուց վիմաց որոց երկակատուր իցէ երկու ոտն եւ Թանձրութիւն կէս ոտն, Ներքինն ի միջավայրի սակաւ ինչ բարձրագոյն, եւ հաստատեալ ի գետնի. իսկ վերինն շարժուն եւ փորեալ ի միջոցին. եւ դարձուցանէին զայն աղախինքն: Յետոյ մեծ եւս վէմս ըստ Նմին ձեւոյ յօրինեալ դարձուցանէր էշ մի [3]: Եւ քանզի հանապազօր վասն աւուրն եւեթ եփէին զհացն Նոյնպէս եւ վասն աւուրն

1 Եսթ. Ը. 15: 2 Դան. Գ. 21: 3 Մատթ. ԺԸ. 6:

զկարեւոր ալեւրն աղային : Զխմորն պատրաստեալ ի տաշտի՝ առեալ յօրինէին բոլորշի եւ եփէին . ի բուն ի հին ժամանակսն աղախինքն տանսն զայն գործէին . այլ վաղ իսկ ի ժամանակսն Յովսեփայ յԵգիպտոս[1] , եւ յետոյ եւ առ Իսրայելացւովքն բազում անգամ հրապարակաւ հացարարք կային[2] : Փոխանակ հնոցի եփէին ի գաղախի (նկան) եւ կամ ի տեղւոջ ուրեք խորելոյ եւ փորելոյ եւ յատակելոյ քարամբք , զոր իբրեւ ջեռուցանէին հրով՝ առնուին ի բաց զկրակն եւ դնէին զխմորն ի ներքս եւ փակէին ի վերայ . եւ կամ դարձեալ ի վերայ խեցեղէն իրիք պախրոյ առանց յատակի , որոյ բարձրութիւն էր երեք ոտք , զոր եդեալ ի վերայ շարժուն ինչ պատուանդանի՝ հրով ներքուստ ի ներքս ջեռուցանէին եւ արտաքուստ ի սափոր անդր զխմորն կցէին , եւ կամ դարձեալ ի տապակի տարածեալ եփէին : Ցայժ հին է եւ վարելն աղիւ ի համեմել զկերակուր . նմին հակառակ զկերակրոյ ձկանց սակաւ ինչ հետք գտանին : Սովորական իմն կերակուր էր մարախն . ցայժմ իսկ ցեղք ինչ Արաբացւոց ժողովեալ զնոսա տապակեալ կամ ցամաքեցուցեալ յարեւու՝ պահեն պարկս պարկս իբրեւ պաշար , եւ ցանեալ սակաւիկ ինչ աղ ի վերայ՝ ուտեն լցեալ նոքօք զձեռս իւրեանց : Սովորական եւ պատուական ըմպելի էր Եբրայեցւոցն՝ ջուրն . զգինի գործէին անուշահոտ՝ զմուռովք . հանէին գինի կամ օղի յարմաւոյ , ի նռանէ կամ յարմաւեաց : Պահէին զգինի որպէս եւ զջուր ի տիկս . յետոյ կալաւ սովորութիւն արկանել եւ ի կարաս (յանօթս խեցեղէնս) :

Գլխաւոր ժամանակ կերակրոյ Ասիացւոցն (որպէս եւ Յունացն եւ Հռոմայեցւոց) էր ընդ երեկս (ընթրիք), զմիջաւուրբք թեթեւ ինչ կերակուր (ճաշ) : Եբրայեցիք յառաջ եւ յետոյ լուանային զձեռս , եւ յետուստ աղօթք եւս եւ օրհնութիւնք լինէին : Կահք եւ կազմածք սեղանոյ ամենեւին անպաճոյճ էին . զամենայն մճարէին ի վերայ օթոցի իրիք կամ ախմքի տարածելոյ ի վերայ երկրի , եւ մօտ առ միմեանս նստեալ , եւ ըստ յաճախ սովորութեան՝ իւրաքանչիւր ձեռօք իւրովք ի միջոյ սանէ ուտէին առանց դանակի , պատառաքաղի եւ մաղաղեայ եւ այլոց նոյնպիսեաց , թէպէտ եւ մեծամեծք թուին վարեալ վերջնովքն , եւ փոխանակ նստելոյ՝ ընկողմանեալ բազմէին ի վերայ բարձից : Ի ժամ ընթրեացն առնուին ուրախութեան բանս ի մէջ , եւ արկանէին առեղծուածս . մանաւանդ բուրէին խունկք եւ լինէր օծումն եւ հնչէին նուագարանք եւ կամ երգէին երգեցիկք ի կանանց գերեաց :

4 . Գերիք լինէին առհասարակ իբրու աւարք պատերազմի , այնպէս զի ի ժամանակսն յայտնուի ազնիւ ինչ մասն աւարին՝ նոքա էին , եւ կամ ծնընդեամբ՝ ի հարց եւ ի մարց գերեաց . որ ծնընդեամբն էին՝ կոչէին ընտածինք[3] : Վասն հանապազորդ պատերազմաց ազգաց ազգաց ընդ միմեանս , հինից ծովու եւ մարդագողի բազմացեալ էին յոյժ գերիք , եւ ի քաղաքսն մեծամեծս կայր առանձին տեղի վաճառաց գերեաց , եւ մարդագին վաճառականք երթային գունդ գունդ զհետ զօրուն զի զգերիսն վաղվաղակի առցեն գնոց : Օրէնք Եբրայեցւոցն որ թոյլ իմն տուեալ էին ունել գերիս՝ վասն դժուարին լինելոյ խզել զայնպիսի հաստատուն սովորութիւնն՝ սահմանեալ էին գինս վասն իւրաքանչիւր հասակի եւ սեռի նոցա[4] , եւ հրամայեին առնել նոցա հանգիստ , չտան տերանցն իշխանութիւն ի վերայ կենաց նոցա , եթէ խեղէր երբեք զնա

1 Ծնն . Խ . 2 :
2 Ա . Թագ . Ը . 13 : Ովսէէ Է . 4 : Երեմ . ԼԷ . 21 :
3 Ծնն . ԺԴ . 14 . . . :
4 Ղեւտ . ԻԵ . 44 . . . :

ւէրն՝ պարտ էր ընդ այնր համնել զնա յաղատութիւն[1]. պարտ էր եւ զնաստ առնել հազորդ ընթրեաց մեծամեծաց[2]. արժան էր գերւոյն ուտել ի կերակրոյ տնտի զոր ինքն պատրաստէր[3]. հոգալ եւս պարտ էր տեառնն վասն աղախնացն ամուսնութեան[4], յիշեցուցեալ նոցա միշտ թէ եւ ինքեանք երբեմն գերի լեալ են յԵգիպտոս: Աղքիմիք առ օրէնսդիրն զառաջս չարեացն որ յամենայն ազգս Ասիացւոց եւ յետոյ մանաւանդ առ Հռոմայեցիս դիպէին. զի պատժէին եւ չարչարէին զգերին՝ անհնարին ձաղանօք, արկեալ բռնաբարդել ի գործ դժնդակ աշխատութեան, եւ արկանէին խարան ի ճակատն. իսկ պատիժք գերւոյ ի բաց փախուցելոյ՝ էին խաչ եւ քերանք: Ի գերեաց էին ի տունս հնոցն՝ հացեփեացք, խոհակերք, եւ հանդերձարարք, եւ որ այսր անդր առաքէին. նոքօք հրաւիրէին ի կոչունս կոչնականք, եւ երթային զհետ տերանցն կամ տիկնաց ի ճանապարհի: Ի գլուխ համօրէն գերեաց կամ ծառայից տանն կայր այր մի՝ որ անուանեալ կոչէր հազարապետ տանն կամ տնտես:

5. Ըստ ազգս Ասիացւոցն չէր պատիւ համեստութեան կանանց ընդ արանց, եւ առհասարակ փոքր մի ինչ մեծագոյն քան զգերիսն հաշուէին. միայն առ Եգիպտացւոց առանձինն իմն պատիւ էր նոցա: Մովսէս զայսր եւս զառաջս ջանացաւ առնուլ բազմազոյն օրինօք՝ բայց առանց մերժելոյ զբազմակնութիւնն եւ զլուծումն ամուսնութեան որ առհասարակ շահեալ տիրէին յԱսիացւոց աշխարհին՝ եւ մանաւանդ պատճառք այնր անարգութեան էին, բառնալ ամենեւին ի միջոյ: Հայր եւ մայր եւ երբեմն եղբարք եւս ազգականն սահմանեալ խօսէին զնա առն մինչ չեւ սոցա զմիմեանս տեսեալ: Դուն ուրեք ընդունէին զատերը օժիտ կամ պաշտառակունս, քանզի առհասարակ բարք էին արանց առնուլ գնոց զհարսնն, եւ այն՝ ոչ առ Բաբելացւոց[5], Ասորեստանեաց[6] եւ ցայժմ առ Արաբացւոց՝ այլ երբեմն եւ առ Եբրայեցւոցն իսկ ի գլխովին: Բազումք ի հնոց ազգաց՝ Փիւնիկեցիք, Եգիպտացիք, որպէս եւ Աթենացիքն եւ Ղակեդմոնացիք, սովոր էին առնուլ ի կարի իսկ մերձաւոր ազգականութենէ, սակայն բազմաց եւս ազգաց արգելեալ էր այն[7], զոր օրինակ եւ Եբրայեցւոցն: Արուք եւեթ ժառանգէին յԱսիս զստացուած հարցն, այլ Մովսէս արար հաւասարորդս ժառանգութեան եւ զդստերսն, ուր ի նահապետացն ժամանակս չմտանէին ի ժառանգութիւն, այլ նախ հակառակ՝ լինէին նոքա ժառանգութիւն եղբարցն իւրեանց՝ որք տային զնոսա արանց՝ գնովք:

Հարսանիք Ասիացւոցն իսկզբանէ մեծաշուք իմն էին, եւ լինէին կցորդ ուրախութեանն ամենայն բնակիչք շինին եւ հեռաւոր ազգականք, եւ ձգէր յաւուրս բազումս: Փեսայն հանդերձ իւրովք բարեկամօք (փեսաւէրօքն) երթեալ առնոյր զհարսնն ի տանէ իւրմէ եւ տանէր երգովք եւ նուագարանօք ի տուն հօր իւրոյ[8]: Ապա սկիզբն առնուին ընթրիք եւ կաքաւք եւ այլ եւս ուրախութիւնքն:

(Գինարբք կամ նուագարանք աւուրց էին՝ ութաղի[9]. փանդիռն՝ այս ինքն քնար երեքլարի, որպէս ի վերայ դրահեկանաց Մակաբայեցւոցն երեւի, եւ տաւնաղի[10], զորս զառաջինն ձեռամբ հարկանէին եւ ապա

1 Ելից ԻԱ. 26, 27:
2 Երկր. օր. ԺԲ. 17 ... ԺԶ. 11:
3 Երկր. օր. ԻԵ. 4:
4 Ելից. ԻԱ. 8—10:
5 Հերոդ. Ա. 196:
6 Եղիան. Ե: Ստրաբ. ԺԶ. 745:
7 Դիոդ. Սիկ. Ա. 33: Հերոդ. Գ. 31: Կոռնել. Նեպոս ի Կիմոն:
8 Տես Ա. Մակ. Թ. 37—40:
9 Սաղմ. Զ. 1. ԺԲ. 1: Ա. Մնաց. ԺԵ. 21:
10 Յովսեպ. Հնախ. պատմ. Է. 10, 3:

կնանոցաւ, ասուիղ՝ ի ներքոյ ի ձեռ տկի՝ սանդալի [1], քնար երկքկուսի սանդալի (սանդուր) որ սովորական իմն էր մանաւանդ ի Բաբիլոն։ Նուագարանք հնչականք՝ փող հովուական յեւթնեղեգնեայ փողոց առ միմեանս յարելոց [2], սրինգ փայտեղէն, փող եղջերեայ՝ յեղջերէ եղանց զոր ի կիր արկանէին Եբրայեցիք ի ժամ պատերազմաց, սակաւ ինչ մեծագոյն էր քան զայն՝ շեփորն զոր արկանէին մանաւանդ ի տօնսն ի կիր։ Նուագարանք բախելոյ էին՝ Թմբուկ (Թօֆ) զոր աղջկունք հարկանէին կաքաւելով, ծնծղայ եւ քշոց։)

Պատուական համարէին Եբրայեցիք զամուսնութիւն, բազմութիւն որդւոց ցանկալի եւ պատուական էր ծնանելեացն, օր ծննդոց նոցա էր օր տօնից. միայն մեծատունք ածէին սովորաբար մանկանն։ Ի բուն վաղ ժամանակաց՝ սովորութիւն էր անդէն ի ծնանել մանկանցն տալ նոցա անուն ինչ նշանակիչ իրաց. այլ յետոյ Եբրայեցիք յետ ութ աւուր ի թլփատութեանն տային անուն ուստերացն, իսկ դստերացն՝ յորժամ ի ստենէ հատանէին։ Յառաջին ամսն եւ ուստերքն եւ դստերք ի մարցն կրթէին. դստերքն մնային առ մարցն եւ ուսանէին ընտանուն ի գործս տանն, իսկ ուստերքն յետ հնգամեայ հասակի գային ի հոգաբարձութիւն հօրն որ կրթէր զնա ի հանգամանս գործոց, ի պատմութիւն եւ ի գիտութիւն օրինացն Իսրայելի. եթէ հայրն մեծատուն՝ չէր ձեռնհաս կրթել ինքնին՝ կարգէր ուսուցիչ մանկանն։ Այլ յետ գերութեանն Բաբելացւոց հրապարակաւ դպրոցք կային։

Ուսումն արեւելեայց խելքանէ բանիւ բերանոյ աւանդէր աշակերտացն. եւ յետ գիւտի եւս նշանագրաց նոյնպէս յաճախէին առնել։ Կանխագոյն եւ հնագոյն է պատկերակերպն գիր՝ որպիսի ինչ Եգիպտացիքն ունէին եւ Մեքսիկացիքն, եւ սեպաձեւն գիր՝ որով Ասորեստանեայք եւ Պարսիկք վարէին ի յիշատակարանս կանգնեալս հրապարակաւ՝ որք ցայժմ ի համօրէն Վերինն Ասիա գտանին [3]. այս սեպաձեւ գիր՝ զոր մարթ է այժմ փոքր ի շատէ ընթեռնուլ օգնականութեամբ զանդիկ լեզուի գրոցն Զրադաշտայ՝ ամենեւին պարզ է՝ յօրինեալ յայլ եւ այլն կարգմանէ սեպաձեւն եւ կարակնաձեւն կերպարանաց. մեն մի նշանագիր է նշանագիր ուեւթ, եւ ոչ նշանակիչ ողջոյն անուանն որպէս դիպի ի պատկերակերպն գրի։

Սակայն չէ ինչ կարի յետնագոյն ժամանակաւ գիւտ աղփաբետացն գրոյ կամ հնչմանց գրոյ՝ որ ի պատկերակերպ գրոյ թուի առեալ զծագումն. քանզի ձեւք աղփաբետացն միաբան իմն են մեծաւ մասամբ ընդ ձեւոյ իրացն՝ զոր անուանք աղփաբետացն նշանակեն։ Եւ սոցին իսկ աղփաբետացն կարգն եւ անուանքն՝ որ ի սեմական լեզուի անուանք նշանակիչք իրաց իրաց են, եւ բազում անգամ համեմատութիւն ինչ ընդ միմեանս ունին [4] յայտ առնեն թէ գիւտ աղփաբե-

1 Տես Յովնաթ. Նախն. պատմ. Է. 10։

2 Տես եւ առ Մովսէս. Հատ. Բ. ի յօր. Ղազարու։

3 Տես վերագոյն էջ 92 եւ 350։

4 Քանզի անուանք Յունացն աղփաբետոյ Ալֆա, Բէտա, Գամմա (եկեալ ի Գեմլայ), Դելտա..., եւ այլոց եւս ազգաց որպէս եւ մասամբ իւիք՝ մերոյն, մնայն ի սեմական բարբառս՝ մանաւանդ ի քաղդէացի կամ յեբրայեցի լեզու նշանակեն ինչ՝ եւ կամ ցուցանեն ուրեք ուրեք զձեւն հնչման իրացն՝ զոր ցուցանեն ձեւքն նշանագրոց. Ալէփ (ցուլ), Բէթ (տուն), Գիմէլ (ուղտ), Դալէթ (դուռն), Վաւ (ճանգ), Զայն (զէն), Խէթ (պարկ ճանապարհի), Տէթ (օձ), Յովտ (ձեռն), Կաֆ (ափ), Լամէդ (խթան եզանց), Մէմ (ջուր), Նուն (ձուկն), Սամէք (թերեւս՝ ցից), Այն (ակն), Փէ (բերան), Ծադէ (բու), Քօֆ (ականջք), Րէշ (գլուխ), Շին (ատամն), Թաւ (նշանակէ՝ կատարեալ, վճարեալ)։ — Եղեւ ի սոսին եւ կարգն զոր ունին առ միմեանս նշանագիրքն ըստ իրացն զոր նշանակեն. Խէթ՝ առ Զայն, Նուն՝ առ Մէմ, Կաֆ՝ առ Յովտ, Փէ առ Այն, Քօֆ՝ առ Փէ, Շին՝ առ Րէշ, նոյնպէս

տացն ի սեմական ազգաց եղեւ ։ Եւ այն եւս ամենեւին հաւանութեամբ է՝ թէ ի սեմականացն ազգաց հին Բաբելացիքն գտին[1] որ յառաջ քան զամենեսին ծաղկեցան[2], եւ առկաւ սփռեցաւ ընդ ամենայն արեւմտեան Ասիա, եւ ի ձեռն փիւնիկեցւոցն եհաս առ Յոյնս[3], եւ նոքօք յԻտալացիս, ի կելտս եւ յայլ եւս ազգս մի ըստ միոջէ, որպէս կայ իսկ տեսանել ի համեմատութենէ քաղդէական չորեքկուսի նշանագրաց Եբրայեցւոցն, Պաղմիրացւոցն, Շամրատացւոցն, Եբրայեցւոցն ի վերայ հնոց դահեկանաց նոցա, փիւնիկեցւոցն՝ նոյնպէս ի վերայ դահեկանաց նոցա, եւ հնոց արձանագրութեանցն Յունաց, յորս ընթանայ նմանութիւն կարգաւ աստիճան յաստիճանէ ։

Նախ իսկ ի ժամանակին Աբրահամու լինել էր սովորական ազգաբանութեանցն գիր՝ յորժամ մուրհակք վաճառելոյ եւ գնելոյ նշխեալք գրէին ։ Սակայն միշտ իսկ դպրութիւնն եւ գիր կաց մնաց իբրեւ առանձինն ստացեալ առհմի իրիք, որպէս քրմացն՝ առ Եգիպտացւոց, Քաղդէացւոցն՝ առ Բաբելացւոց, մոգուցն՝ առ Մարաց եւ Պարսից. վասն ամենայն պիտոյից արքունեացն եւ վաճառականաց կային դպիրք որ արձանով գրէին թուղթս եւ մուրհակս ։ Հինքն գրէին նախ ի վերայ մորթոց այծից եւ ոչխարաց, այս ինքն ի վերայ մագաղաթի, յետոյ ի վերայ պապիրոսի՝ պրտուոցն Եգիպտացւոց[4] ։ Մագաղաթն պատեհ էր առ ոլորել զաւազանաձեւ եւ կամ գալարել ի վերայ գլանաց[5], եւ բազում մասունք առ միմեանս կցեալ զմիով գլանիւ պատատէին[6]. երբեմն երկայն եւ լայն էին յոյժ[7] ։ Գրէին բազում անգամ ի կեղեւս ծառոց մանաւանդ ի տերեւս արմաւենեաց[8], ի վերայ կաւոյ[9], եւ ի վերայ թրծեալ աղիւսոյ մանաւանդ ի Բաբելոն[10] ։ Գրէին դրոշմ ի պողպատէ, յակնեղեաց եւ ի փայտէ[11] փորելով կամ քերելով[12] ի վերայ տախտակի պատելոյ մոմով, կցեալ երբեմն առ միմեանս երկուս տախտակս[13] ։

Եբրայեցիք անդստին ի կանուխ ժամանակաց վայելեցին յօգուտ նշանագրացն գիւտի ։ Յետ պատմական աւանդութեանց ազգին արկանելոյ ի ձեռն Մովսէսի ընդ գրով՝ կարգաւ անցքն ի գիր երեւեալ իւր ազգին, եւ այնպէս եւ եկաց պատմութիւն ինչ որում չիք ինչ համեմատ առ հին ազգս ։ Բանաստեղծութիւն նոցա որպէս եւ ամենայն Ասիացւոց ազատ իմն եւ բնական էր եւ ոչ արուեստական ինչ ըստ կանոնաց, քանզի չէ իսկ հիմն նորա չափ ոտանաւորաց, այլ կրկնումն՝ նոյն մտաց այլովք բանիւք կամ փոխոխ համեմատութիւն անդամոց առ միմեանս[14] ։

Աղէփ՝ առ Գիմէլ, Բէթ՝ առ Գաղէթ, իսկ թուոյն իբրեւ լրումն կամ բովանդակութիւն այբուբենաց ։

1 Թէոփ. Անտիոք. առ Աւտող. Գ. 30. «Ոմանք զգիւտ այբուբենաց Քաղդէացւոց համարեցան». — Արտաքին մատենագիրք որպէս Դիոդ. Սիկիլացի, Պլինիոս՝ Ասորեստանեաց կամ Ասորւոց տան, սակայն՝ նոքա չգիտեն ընտրել զհին զաւառին Բաբելացւոց պետութիւնն յԱսորեստանեաց պետութենէ, եւ զԱսորիքն անուն բազում անգամ փոխանակ Ասորեստանեաց արկանեն ի կիր. քանզի նոյն Դիոդոր է որ զՇամիրամայ պատմէ առեալ գրով կանգնել յիշատակարանս (Բ. 13) ։

2 Տես վերագոյն եր 113—114 ։

3 Հերոդ. Ե. 57, 58, 59. Բ. 145. եւ այլք բազումք ։

4 Հերոդ. Ե. 58 ։

5 Volumina.

6 Երեմ. ԼԶ. 1, 2, 6, 14, 20, 21 ։ Եզեկ. Բ. 9. Գ. 2, 3 ։ Զաք. Ե. 1, 2 ։

7 Զաք. Ե. 2. ուր յիշի (ըստ բնագրին) մագաղաթ 20 կանգուն յերկայնութիւն եւ 10 ի լայնութիւն ։

8 Պլին. բն. պատմ. ԺԳ. 11 ։

9 Հերոդ. Ե. 58 ։ Պլին. անդ եւ ցայժմ կան ։

10 Պլին. բն. պատմ. Է. 56. եւ ցայժմ գտանին ։

11 Երեմ. ԺԷ. 1 ։ Եսայ. Ը. 1 ։ Յոբ ԺԹ. 24 ։ Դիոդ. Լայերտ. Գ. ի Պղատ. Ե ։

12 Յայն սակս եւ գրելն առ Յոյնս՝ առէ γράφειν, քերել. նոյն իսկ եւ առ երկրորդ թարգմանիչս մեր գտանեմք բազում անգամ փոխանակ γραμματικός անուան եդեալ՝ քերական. տես ի Քերակ. Թրակ. ։

13 Զորս Յոյնք δέλτος (գուցէ, թէւ) կոչէին եւ զկցեալն՝ δέλτιον δίπτυχον ։

14 Parallelismus.

Գիտութիւնք եւ արուեստք Ասիացւոց կացին միայն ի մանկութեան։ Աքանչելի են մեծայաղթ շինուածք նոցա, եւ ի քանդակագործութեանն նոցա զարմանալի է տեւականութիւնն եւ այնպէս ողորկն գործել ի վերայ հաստաբեստ վիմաց. սակայն չունին զմիախառն գեղեցկութիւնն եւ ոչ զպատշաճութիւն եւ զհաւասարաչափ չափս ազատամիտն Յունաց։ Իսկ եթէ ընդ Յունացն համեմատեսցի ասիական-եւրոպական բանաստեղծութիւնն՝ վասն կերպարանաց գեղեցկութեան, փափկութեան եւ մարդկեղէն իմն ազնուականութեան աստուածութեանն՝ պարտ է առնուլ վարդապետս զՅոյնս եւ զհռոմայեցիս, մանաւանդ վասն ուսանելոյ թէ զինչ գեղեցիկ համառօտութիւնն է, թէ զինչ շքեղութիւնն առանց աւելեաց եւ զինչ վայելչութիւն առ այսպիսի նկարագիրս. այլ վասն զիմաստութիւն, զԶօրութիւն, զՄեծվայելչութիւնն, զամենայն բարձրականսն եւ զանհասան Աստուածութեան յանդիման կացուցանելոյ՝ պուէտքն արեւելից եւ առաջինքն ի նոցանէ պուէտք հնոցն կտակարանաց՝ առաւել մեծատուն եւ առատ եւ անսպառ աղբերք են։ Յայսպիսի նկարագիրս՝ Սիլիոս Իտալիկոս, Ովիդիոս, Վիրգիլիոս եւ Կղաւդիան՝ համեմատեալ ընդ Յովբայ, Մովսիսի, Եսայեայ եւ Դաւթի են իբրեւ շիթ մի առ համատարած ծովու։ Զնոյն նոյնգունակ եւ զփիլիսոփայութենէ որ բովանդակեալ կայր ի կրօնս յայտնութեանն՝ ասելի է։

Սակայն՝ վասն զի այն ամենայն սերտիւ ընդ յայտնութեանն կապեալ էր, նախ իրի առաւելութիւնք մատենագրութեան Հրէիցն՝ նոցին եւեթ առանձինն ստացուած էր, եւ անհաղորդական ինչ։ Ամենայն ազգք Ասիոյ՝ յընտանեկան կեանսն իւրեանց թուլացեալք, կնատեալք, թմբրեալք անկարգ բազմակնութեանն սովորութեամբ, ի քաղաքային կեանսն ի ստրկութիւն եւ յանազատութիւն կործանեալ ընդ տիրապետական իշխանօքն Ասիոյ՝ վաղ մերժեալ էր արուական պնդութիւն եւ ճիգն մտաց եւ մարմնոյ։ Այնպէս անցեալ իմն էր ասպարէզ գործելոյ Ասիացւոցն՝ յորժամ անտուստ ամբառնայր ազգ մի յԵւրոպացւոց աշխարհին լի ազատ զօրութեամբ երիտասարդութեան, ժիր եւ գործօն ի գիտութեան իւրում եւ յարուեստի եւ ի քաղաքային կեանսն։

ԺԻԹ

Յոյնք (1800 — 340)։

Ա

Բուն հին ժամանակք. Գաղթականութիւնք. Սպարտա եւ Աթէնք. (Լիկուրգոս, Սողոն, Պիսիստրատեանք) — 500։

256

Աղբերք. Չէր մարթ Յունացն պատմութեան ունել արտաքին աղբիւրս՝ ուր պատմութիւն Ասիացւոց որք յառաջ քան զնոսա ծաղկեցան՝ բազում անգամ ի Յունաց անտի մուրանայ իւր աղբիւրս, որպէս բազում անգամ նշմարեցաք։ Բայց սակայն եւ ոչ գոյ իսկ կարօտութիւն յարտաքին աղբիւրսն դիմելոյ՝ յորժամ այնչափ յորդ եւ առատ տոհմային մատենագրութիւն Յունացն իցէ՝ մինչեւ կազմել մասն ինչ մեծ պատմութեանն նոցա։ Քանզի ոչ եթէ պատմագիրքն միայն՝ այլ եւ համօրէն իսկ ամբաւ եւ բազմապատիկ մատենագրութիւնն նոցա է աղբեւր պատմութեանն նոցա (տես ի խմբերս Գլ. Գ.)։ Վասն առաջին պատմական ժամանակաց՝ Հերոդոտոս Աղիկառնացի, վասն ժամանակաց Պելոպոնեսեան մարտին՝ Թուկիդիդէս, վասն ժամանակացն որ յետ այնորիկ են՝ Քսենոփոն ա-

առանձինն ինն կարեւոր են, որպէս վասն Մակեդոնական պատմութեան՝ Աբիդոս։ Յաջողակ յաճախութեան եւ յայտնութեան տեղեկութեանց պարս եւ պատշաճ համարիմք զանց առնել զկռուամարտս անցելոց պատմագրացն ի կարգի պատմութեանն Յունաց, որպէս եւ յետոյ ի Հռովմայեցւոցն, զի մի ծանրաբեռնի զմտաւորսն առնիցեմք։

ՅՈՒՆԱՑ աշխարհ փակեալ կայ յարեւելից եւ ի հարաւոյ Եգէական ծովովն, իսկ յարեւմտից փակէ զնա Յոնիական համատարածն. ի հիւսիսոյ բաժանեն զնա լերինք ի Մակեդոնացւոց եւ ի Պիւրիկեցւոց աշխարհէն։ Խորշքն եւ գոգքն եւ նաւահանգիստք որ զծովեզերօք Յունաց աշխարհին կան, եւ որ զնովաւ բազմաթիւ կղզիք են՝ յայտ իմն առնեն թէ յորդելով ջուրցն այնպէս նրբեալ եւ անձկացեալ է ցամաքն. բայց նոքին պատեհ իմն եւ դիւրին գործեն զվաճառականութիւն եւ զերթեւեկ նաւաց։ Շարք լերանց եւս յօրինեն ուրեք ուրեք կողմանս կողմանս բաժանեալս եւ ամրացեալս յամենայն կուսաց, որովք դիւրաւ իմն ծնանին այլ եւ այլ մանր մանր տէրութիւնք ինքնօրէնք առ միմեանս։ Երկիրն պտղաբեր է, ոռոգեալ ի գետոց բազմաց, ամոքախառն օդն եւ երկինն պարզ եւ յստակ։ Բաժանի Յունաց աշխարհ յերիս.

1. Հիւսիսային Յունաց աշխարհ ունի նահանգս՝ զԷպիրոս եւ զԹեսաղիա։ ա. Էպիրոս է երկիր լեռնային՝ բնակեալ յայլ եւ այլ ցեղից եւ առաւել ի Պեղասգացւոց. կայ ի հիւսիսակողման նորա ի վերայ սահմանացն Մակեդոնացւոց՝ Դոդոնա յորում է տեղի պատգամաց Արամազդայ, երեւելի եւ պատուական հնութեամբն։ բ. Թեսաղիա է երկիր փակեալ յայլ եւ այլ բազմաց Պինդոս լերանց, հանդերձ պտղաբեր հայթակողմամբքն եւ պարարտ արօտիւք երիվարաց։ Խաղայ ընդ նա հանդարտիկ Պենէոս գետ՝ յորոյ ափունս մօտ ի թափել նորա ի ծով՝ կայ հոյակապ եւ գեղեցիկ հովիտն Տեմպէ ի մէջ Ողիմպոս եւ Ոսսա լերանց։ — Հարաւային տող լերանցն կոչի Էտա յորոց ստորոտն առընթեր գոգոյ ծովուն կայ ցամաք ինչ նեղ եւ նուրբ, եւ այն է միայն բնական անցք ի Թեսաղիայ՝ յԵլլադա։ Այս իսկ է հոյակապ կապանն կամ դուռնն Թերմոպիւղեաց, երկուց ժամուց գնաց ճանապարհի։

2. Միջին Յունաց աշխարհ կամ Ելլադա՝ յարեւելս մինչեւ ցպարձունս Աունիոնի՝ է գծեալ Էտա լերամբք, յորոց միջի նշանաւոր է յԱտտիկէաստանի Պենտեղիկոն լեառն՝ կճովն, Հիւմետտոս՝ մեղու իւրով, Լաւրիոն՝ քրէական բովիւք։ Այլ եւս բազում Էտա լերանց ձգեալ յԷպիրոսէ այսր ընդ արեւելս հարաւոյ յօրինեն զլերինսն համբաւաւորս ի պաշտաման կրօնիցն Յունաց իբրեւ բնակութիւն Մուսայից՝ զՊառնասոս, զՀելիկոն եւ զԿիթերոն։ Մեծամեծք քան զամենայն գետոն են՝ Աքեղոյոս եւ Կեփիսոս որ ի Կոպայիս ծովակ յանգի. առ քաղաքաւն Աթենացւոց խաղայ Իղիսոս վտակ։

Ելլադա բաժանի ի յաջորդ նահանգս կամ տէրութիւնս. ա. Ատտիկէ՝ (որոյ բնակիչք առ Պեղոպոննեսացւոց կռուովն էին ոգիք 500,000, յորս 40,000 գերիքն էին) էր երկիր բլրաձեւ մետաղատուն եւ առատաբեր ձիթենւոյ, թզոյ, մեղու, մամոյ: Գլխաւոր քաղաք էր Աթէնք, որ էր երից ժամուց գնաց ճանապարհի, եւ ունէր առաջի՝ ի վերայ Մունիքեա ցամաքակղզւոյ՝ քաղաք նաւահանգիստ զՊիրէոս (որ համգոյն հնագոյն Փալերոն նաւահանգստի կապէր ընդ քաղաքին Աթենացւոց երկուք երկայնաձիգ որմովք): — Եղեւսիս քաղաք՝ տեղի հռչակաւոր՝ ծածուկ խորհրդական պաշտամանց, անդր ի հոյակապ մեհեանն Դեմետրի հանէր նուիրական ճանապարհն՝ որ զարդարեալ էր բազմապատիկ յիշատակարանօք: — Տեղի ճակատու ի դաշտավայրին Մարաթոնայ: Դէմ յանդիման քաղաքին Աթենացւոց ի Սարոնեան ծովուն կայ կղզին բազմամարդի Եգինա երբեմն նաւարկութեամբ եւ ճարտարագործն արուեստիւ, յորում նախ դահեկանն հատաւ, եւ Սաղամին՝ նշանաւոր նաւամարտիւ կռուոյ: բ. Բիովտիա՝ երկիր պտղաբեր հանդերձ ցորենաշատ դաշտիւքն շուրջ զԿոպայիս ծովակաւ՝ որ ամարայնի գրեթէ ամենեւին ցամաքէր, եւ ի յորդելն՝ զջուրն գետնափոր ջրմղօք հանէին ի ծով: Ի գլուխ 14 բիովտացի քաղաքացն միաբանելոց ի դաշնաւորութիւն կայր քաղաքն եւթնդռնեան Թեբէք՝ Կադմէա դղեկաւ: Բիովտիա էր ասպարէզ բազմաց ի պատերազմացն՝ նմին իրի նշանաւոր են ճակատուք՝ Պղատէա առ Կիթերոն լերամբ (479), Դեղիոն առ Եւրիպեաւ (424), Կորոնէա (447 եւ 394), Ղեւտրիք (371), Քերոնէա (338): գ. Փոկիս՝ մեհենազարդ քաղաքաւն Դեղփեաց առ լեռնոտամբն Պառնասեայ, որ կենդրոն իմն Յունաց աշխարհին՝ մանաւանդ թէ համօրէն իսկ երկրի համարեալ՝ պորտ երկրի կոչեցաւ, յորում կային շինուածք զարմանալիք եւ աղբեւր Մուսայից սրբիչ եւ քաւիչ ի մեղաց՝ Կաստաղիա անուն: դ. Դորիս եւ ե. Ղոկրիս, զ. Էտողիա եւ է. Ակառնանիա: ը. Ընդ Մեգարիս՝ որոյ գլխաւոր քաղաք Մեգարա մօտ իմն ի ծովեզերան կայ գայ հասանէ ոք ի պարանոցն[1] Կորընթոսի, որ կապէն իսկ զԵղլադա ընդ ցամաքակղզւոյն Պեղոպոննեսեայ:

3. Պեղոպոննեսոս է փակեալ ի չորից կողմանց ի ծովէ արտաքուստ՝ եւ ի ներքուստ ամենեւին լեռնային: Ի միջին վայրի ամբարձեալ կայ Արկադիա փակեալ շուրջանակի բարձրաբերձ լերամբք՝ յորոց գետք սփռին ընդ ամենայն Պեղոպոննեսոս. երբեմն ի նոցանէ են՝ Աղփէոս գետ խառնեցեալ ընդ արեւմուտս եւ Եւրոտաս ընդ հարաւ: Արկադիա միջավայր համօրէն կղզւոյն ունէր բնակիչս բիրտս որոց գործ հովուութիւն էր եւ վարձկանութիւն ի գործ պատերազմի: — Իսկ այլ եւս սահմանք տէրութեանց ի Պե-

1 Isthme.

ղոպոնեսոս էին՝ ա. Աքայիա՝ առ Կորնթեան ծոցով ծովուն հան-
դերձ քաղաքօքն Պատրէ, Հեղիկէ՝ մեհենազարդ Պոսիդոնեայ՝
այլովք եւս 10 քաղաքօք որ ի բուն հին ժամանակին միաբանեալ
էին ի դաշնաւորութիւն։ Յարեւելից նոցա կայր Սիկիոն բուն նա-
խաւոր տեղի Յունացն արուեստից, եւ երկծովն կամ երկնաւա-
հանգստեան Կորնթոս, ընչաւէտ եւ շքեղ, երեւելի վաճառա-
կանութեամբ եւ արուեստիւ ճարտարութեան (ձուլելոյ պղինձ),
եւ ամրացեալ դղեկաւն անուանելով՝ Ակառն Կորնթոսի։ Յա-
րեւմտից հարաւոյ կայր փոքր ընկերհաշտութիւնն Փղիասիա՝
Փղիոս քաղաքաւ։ բ. Արգողիս՝ գլխաւոր քաղաքաւն Արգոսիւ
որոյ դղեակ էր Լարիսա ի ժամանակաց Պեղասգացւոցն, հան-
դերձ Միւկէնիք եւ Տիրւնթոս քաղաքօք համբաւելովք աւերա-
կօք հսկայագործ շինուածոց իբրեւ նիւթ արքունի՝ Ագամեմնո-
նեայ։ գ. Լակոնիա՝ ամենեւին հարաւակողմն Պեղոպոնեսեայ
բաժանեալ յերկուս սարաւանդս, երկիր լեռնային, սակաւ ինչ
եւեթ դաշտ պտղաբեր կայ ի հովտի գետոյն Եւրոտայ։ Քաղաք
գլխաւոր է Սպարտա (Լակեդմոն) շինեալ բոլորաձեւ, 60,000
բնակչօք՝ յորս էին 8—9000 դորիացի քաղաքացիք։ դ. Մեսսե-
նիա երկիր պտղաբեր այլ ոչ բազմամարդի, որոյ հին դղեակ էր
Իթոմէ, եւ ունէր քաղաք ծովեզերեայ զՊիւղոս (Նաւարին)։
ե. Եղիս նոյնպէս երկիր առատաբեր, որ նուիրական իմն համա-
րեալ էր եւ չմնէր ի նմա մարտ պատերազմի։ Երեւելի քան
զգլխաւոր քաղաքն նորա զԵղիս եւ զհին նիստն արքունի՝ Պիսա էր,
քաղաքն եւ դաշտավայրն Ողիմպիա առ Աղփիոս գետով ուր
ողիմպիական խաղքն լինէին, հանդերձ շքեղ մեհենաւն Արա-
մազդայ յօրինելով դորիացի սեամբք, յորում կայր անդրի նորա
յօրինեալ յոսկւոյ եւ ի փղոսկրէ, գլուխ ճարտարագործ յօրի-
նուածոց քանդակագործութեան։

Նշանաւոր քան զամենայն կղզիսն են յարեւելեան ծովեզերսն
Եւբիա հանդերձ Երետրիա եւ Քաղկիս վաճառաշահ քաղաքօք։
Քաղկիս զարմանալի ինչ կամրջօք կապէր ընդ Բիովտիայ։ Յա-
րեւելից հիւսիսոյ կայ հեփեստեանն Լեմնոս նշանաւոր պաշտա-
մամբքն Հեփեստեայ եւ դարբնովք զինուց, եւ ի հիւսիսոյ նորա
Իմբրոս եւ Սամոթրակէ, գլխաւոր տեղիք հնոց խորհրդոց Կաբի-
րեան պաշտամանն։ Կրետէ ի հարաւոյ Յունաց աշխարհին քանա-
նացի կամ փիւնիկեցի բնակչօք, որոյ 100 քաղաքք էին առ Հոմե-
րաւ։ Կիպրոս ի հարաւոյ Փոքուն Ասիոյ, գինեւէտ եւ առատաբեր
անուշահոտ իւղոյ, փայտի եւ քրէական նիւթոց՝ ասորի եւ փիւ-
նիկեցի բնակչօք, հռչակաւոր պաշտամամբքն Աստղկան (Աստար-
տեայ) ի Պափոս։

Բաց ի նոցանէ կան բազում եւս մանր մանր կղզիք, եւ երեքին
կոյտքն կղզեաց՝ կղզիքն յոնիականք Կիկղադայքն, յորս նշանաւոր

է Գեղոս մեհենազարդ Արգոլնեայ եւ ճարտարագործ բագնիւն տրա, առ որում հինգ հինգ ամ յամենայն նահանգացն Յունաց եկեալ պանդխտութեամբք՝[1] կատարէին խաղս. եւ Սպարադեանքն յԵգէական ծովուն, յորս կայ Տենեդոս մեծատուն բնակչօք, Լեսբոս գինեւէտ եւ պարարտ, Քիոս՝ առատաբեր գինւոյ, Թզոյ եւ այլոց նոյնպիսեաց, եւ յառաջադէմ վաճառականութեամբ եւ արուեստիւ, Կոս՝ անուանի ծիրանի հանդերձիւքն. եւ անպտղաբեր փոքր ապառաժ կղզին Պատմոս որ առ Հռոմայեցւովք էր տեղի աքսորելոյ:

257

Մութ իմն է սկիզբն պատմութեան Յունաց աշխարհին եւ ծածկեալ ընդ քողով առասպելաց: Առաջին բնակիչք աշխարհին եղեն ի Յաւանայ (Յոնիացիք), յԵղիսայ (Եղղենացիք), ի Դոդանիմայ (Դոդոնացիք յԵպիրոս), ի Քետիմայ (բնակիչք կղզեաց եւ ծովեզերաց), որք են ի զաւակէն Յաբեթայ[2], եւ որպէս ի դէպ է, գաղթեցին անդր ի Փոքուէն Ասիայ: Բուն առաջին հին բնակիչք Յունաց աշխարհին յիշատակին Պեղասգացիքն, որ առաջնորդութեամբ Ինաքոսի եկին յաշխարհն Պեղոպոնեսացւոց յամի իբրեւ 1800, անդ յօրինեալ կազմեցան տէրութիւնքն Արգոսի եւ Սիկիոնի, որ տակաւ տարածեցան ընդ ցամաքակղզին ընդ այն, եւ ընդ Ելլադա անցեալ ձգեցան ի Թեսաղիա եւս եւ յԵպիրոս:

Էին նոքա ժողովուրդ խաղաղասէր, հողագործ. զարուեստից նոցա յայտ առնեն աւերակք հնոց քաղաքաց եւ արքունեաց, մնացորդք ջրմղաց, թմբից, եւ մեծապաղթ որմոց ի Պեղոպոնեսոս յօրինելոց առանց շաղախոյ ի կուտելոյ զմիմեամբք զվէմսն մեծամեծս տաշեալս չորեքկուսի: Էր նոցա պաշտօն բնութեան՝ դիցաբանութեամբ երկրական աստուածոց յորս առաջինք էին Դեմետրէ, Դիոնիսոս եւ Կաբիրք՝ իբրեւ զօրութիւնք ազդեցուցիչք եւ ծնուցիչք ի բնութեան: Ի Դոդոնա էր կաղնի նուիրեալ Զեւսն աստուածոյ. ըղձութիւնն լինէր անդ ոչ բանիւք այլ նշանօք, յորժամ ի շնչել օդոյն ի ծայրս նուիրական կաղնեացն՝ լինէր սօսափիւն, եւ կամ ի կարկաջելն եւ ի դնդչել աղբերն որ բղխեալ ելանէր առ ոտամբ ծառոցն: Դիցաբանութիւն Պեղասգացւոցն եղեւ հիմն դիցաբանութեան Հելլենացւոց:

Ապա ուրեմն այս Հելլենացիք՝ հաւանութեան իմն է թէ ի կողմանց Կովկասու եկին վտարանդի ի Փոկիս: Ելեալ նոցա ի Ջուրց ինչ հեղեղէ (յամի իբրեւ 1550) դիմեցին ի վերայ Պեղասգացւոցն յաշխարհն Թեսաղացւոց, նուաճեցին զնոսա եւ բռնացան ի վերայ նոցա: Ի ցեղից անտի Հելլենացւոցն Եւոլացիք ձգեալ տարածեցան ի կողմանց Թեսաղացւոց յԱկառնանիա, յԵտոլիա, ի

1 Θεωρία.   2 Ծնն. Ժ. 2, 4, 5:

Փոկիս, ի Դօրիս, ի Լոկրիս եւ յԷղիս։ Դորիացիք նոյնպէս ի կողմանս Թեսաղացւոց՝ նստեալ մեկնեցան ի Մակեդոնիա եւ ի Կրետէ։ Յոնիացիք դրաւեցին կալան զԱտտիկէ եւ զՀիւսիսակողմն Պեղոպոնեսեայ։ Աքայեցիք մնացին յԱրգոս, ի Լակոնիա եւ ի Մեգարիս։

ՅԱրկադիա եւեթ եւ յՈղիմպոս կացին մնացին Պեղասգացիք, այլքն գնացին հատուածեալ կամ յԻտալիա կամ ի Կրետէ, յԵւբիա եւ յայլ եւս կղզիս։ Եւ զի առ Գրեկոս թագաւորաւ այն դիպեցաւ՝ անտի իսկ անուանեցան Գրեկք՝ Յոյնքն։

Զառաջին հրահանգս Հելլենացիք յօտարաց պատմին առեալ։ Կեկրոպս մօտ ուրեմն յամին 1550 հանդերձ ընկերօք եկն հատուած ի ներքինն Եգիպտոսէ՝ յԱտտիկէ, եւ շինեալ զամուրն Կեկրոպիա՝ արկ հիմն քաղաքին Աթենացւոց։ Ի նմին ժամանակի եւ Կադմոս փիւնիկեցի յազգէ՝ զԿադմէա ի Բիովտացւոց աշխարհին շինէր, ուստի եղ եկաց քաղաքն Թեբայեցւոց. նա ուսոյց զարուեստ դպրութեան։ Դանաւոս եգիպտացի յազգէ գաղթեաց յԱրգոլիս յամի իբրեւ 1500։ Ի Պեղոպս որ ի Փռիւգացւոց մերձեալ եկն (յամի իբրեւ 1400)՝ անուանեցաւ Պեղոպոնեսոս՝ երկիրն, եւ առ հմին նորա տիրեաց անդ։ Սոքա զգօնացուցին զնակիչսն, մուծին զպաշտօն դիցն, զմշակութիւն երկրի եւ զբնակութիւն ի քաղաքս։

Դիւցազունքն որպիսիք ոքք Հերակղէս, Պերսեւս, Թեսեւս եւ այլքն էին՝ զերծուցին զաշխարհն յաւազակաց եւ ի գազանաց վայրի, եւ յետոյ ուրեմն վասն արութեանցն իբրեւ կիսադիք առին պատիւ։ — Մինովս Ա. թագաւոր Կրետայ օրէնսդրութեամբն եւս քաջանուն երեւէր (յամի իբրեւ 1400). ի նմին ժամանակի հնչէին եւ երգք պուէտիցն որ հին քան զամենայն պուետսն են, Որփեայ, Լինոսի եւ Մուսէոսի։

Բայց առաւել քան զամենայն դիցապաշտութեանն պաշտօն հանդերձ անթիւ աստուածովքն եւ երկիւղիւն նոցա եւ արտաքին ինչ յօրինուածովք տօնից, երգոց, խաղուց եւ պարուց, եւ խորհուրդք ինչ ծածուկք՝ բազում ինչ նպաստ լինէին՝ տալով Յունաց ածել բարձրագոյն ինչ զմտաւ, եւ պատգամք եւս դիցն նոյնպէս գործէին ազդեցութիւն ի զգայուն սիրտս Յունացն։ Բայց չիք գտանել առ նոսա կարգ ինչ քրմութեան որ ի վերայ ամենեցուն զօրացեալ տիրիցէ։

258

Ի զարթնուլ ոգւոյ արութեան եւ քաջութեան՝ վաղվաղակի դրդեցան յորդորեցան Յոյնք, եղեն համամիտք եւ համագործք առ ի լինելոյ դիմադարձ արտաքնոցն։ Առաջին գործ արութեան նոցա

նաւարկութիւն արգիական նաւորդացն էր (յամի իբրեւ 1260). քաջք եւ առաքինիք հաւանեալ առաջնորդութեան Յասոնի Թեսաղացւոյ, մտեալ ի նաւն արգիական՝ նաւարկեցին ի Կողքիս առ Եւքսինոս ծովու առնուլ զգեղմն ոսկի (նշանակ ընչաւէտութեան), եւ կրեցին զճանապարհային բազում ինչ։

Քան զնոյն նշանաւոր էր տրովական պատերազմն յամի իբրեւ 1200։ Պարիս որդի Պրիամայ արքայի Տրովացւոց գտեալ էր ընդունելութիւն ի Մենեղաւոսէ արքայէ Սպարտացւոց, բայց յափշտակեաց նա զՀեղինէ զկին Մենեղաւոսի վասն գեղեցկութեանն. իբրեւ լուան Յոյնք՝ միաբանեցին ամենեքին երթալ խնդրել զվրէժն. իբրեւ 100,000 այր ելեալ ի վերայ 1200 նաւաց դէմ եդեալ փութային ի կողմանս Փոքուն Ասիոյ։ Բայց չէր դիւրին գործն. տասն ամ տեւեալ բաւէր պաշարումն ամուր քաղաքին Տրովացւոց. ի ժամանակին յայնմիկ յերկուց կողմանց դիւցազունք երեւեցան, որպէս Հեկտորն եւ Էնէաս, Աքիլլէս եւ բարեկամ նորա Պատրոկղոս, Ոդիսեւս արքայ Իթակայ, իմաստուն ծերունին Նեստոր եւ այլք։ Ապա ուրեմն նենգութեամբ իմն (տալով պարգեւ քաղաքացւոցն երիվար փայտեղէն՝ լի ի ներքուստ արամբք վառելովք) առին եւ հրձիգ եղեւ քաղաքն. մեծ մասն բնակչացն կոտորեցաւ ի սուր սուսերի։ Բայց եւ քանդիչքն չհասին յաջողութեան. զի կամ չհասին յաշխարհն իւրեանց, կամ յետ երկայնժամանակեան թափառականութեան ապա ուրեմն հասեալ գտին զանէրութիւնս իւրեանց եւ զընտանիս ցրուեալս եւ քայքայեալս եւ կամ օտարացեալս յիւրեանց. յարեան գժտութիւնք, վասն որոց եւ տան ճակատ ընդ միմեանս, եւ իբրեւ այն ինչ դարձաւ այսրէն խաղաղութիւնն՝ այլ իմն դէպք եւ պատահարք ի վերայ հասին, որովք Պեղոպոնեսոն ամենեւին յայլ իմն կերպարանս փոփոխեցաւ։

Այս ինքն է գաղթականութիւն Դորիացւոցն։ Քանզի Հերակլեդեանքն որ էին յորդւոցն Հերակլէ՝ իբրեւ իրաւամբք իմն պահանջէին տիրել Պեղոպոնեսացւոց, եւ դաշնաւոր լեալ նոցա ընդ Դորիացւոց որ ի Թեսաղիա էին՝ կամէին այնուհետեւ կացուցանել զիրաւունս իւրեանց հակառակ Պեղոպիդեանցն. նմին իրի յամի իբրեւ 1100 մտին զինու ի Պեղոպոնեսոս եւ գրեթէ զամենայն իսկ կողմանսն վանեալ վկանդեալ առնուին։ Տակաւ առին ի բուռն զթագաւորութիւնսն Արգիացւոց, Մեսենիացւոց, Լակոնիացւոց, Սիկիոնացւոց, Կորընթացւոց եւ Էղիացւոց։ Աքայեցիքն ի նեղ անկեալ փախեան ի ծովեզերսն հիւսիսոյ եւ արկին հիմն տէրութեանն Աքայիայ։ Իսկ Եոլիացիքն զառաջինն ի Թրակիա փախեան, ապա բնակեցան առ ծովեզերբն Փոքուն Ասիոյ։ Եւ մասն մի եւս Յոնիացւոց որ յԱտտիկէ ուրեմն փախեալ էին՝ չոքան նոյնպէս ի Փոքրն Ասիա յամի իբրեւ 1040։ Ապա հասին անդր եւ Դորիացիքն որոց զՄեգարիս եւս զրաւեալ

կալեալ էր· այլքն չոգան վտարանդիք ի Կրետէ եւ ի Հռոդոս կղզիս յամի իբրեւ 1000։

Մինչեւ ցայժմ ի տէրութիւնս Յունաց ժառանգութեամբ որդիք ի հօրէ գլխաւորք ցեղիցն, այս ինքն թագաւորք տիրէին, եւ էին նոքա զօրավարք ի պատերազմի եւ դատաւորք ի խաղաղութեան. բայց առաջինք եւեթ ի մէջ ազնուականաց էին եւ ոչ եթէ տեարք, եւ չառնուին հարկս սահմանեալս. իշխանութիւն նոցա բազում իւիք ի քաջութենէ եւ ի խոհեմութենէ նոցա կայր կախեալ։ Եւ սակաւ սակաւ յամենայն իսկ սահմանս Յունաց բարձաւ թագաւորութիւնն (1100—900), եւ այնուհետեւ գրեթէ մի մի ի քաղաքաց էր տէրութիւն մի՝ որում առաջնորդէին ոմանք ի քաղաքացեաց փոխանակաւ։ (Մասն մի պատմութեանցս ի ժամանակս առասպելացն անկանի. բայց զսահմանսն ճշդիւ որոշել դժուարին է)։

259

Սկսեալ ի ժամանակէ աստի յայսմանէ (1100) սկիզբն լինէր բազմատարած գաղթականութեանցն Յունաց։

1. Եոլացիք, Յոնիացիք եւ Դորիացիք գաղթեցին ընդ երկայնութիւն արեւմտեան ծովեզերաց Փոքուն Ասիոյ։ Եոլացիք, որոց գլխաւոր գաղթականութիւն էր ի Լեսբոս կղզւոջ Միտիլենէ քաղաքաւ՝ ստացան արկին հինգ այլոց եւս երկոտասան քաղաքաց (ի Միւսիա), յորս երեւելի քան զամենեսին Զմիւռնիա էր. թուի թէ եւ սոքա կապեալ էին ի մի դաշնաւորութիւն։

Յոնիացւոցն գաղթականութիւնք ի հարաւոյ նոցա եւս իսկ երեւելիք էին՝ նոյնպէս երկոտասան թուով, որք խառնեալ էին ի մի դաշնաւորութիւն. յորս նշանաւորք են Միլետոս՝ վաճառաշահ եւ նաւավարութեամբ, Եփեսոս՝ մեհենաւն Արտեմեայ, Կողոփոն՝ վաճառաշահ նաւութեամբ իւրով. Զմիւռնիա եւս Եոլացւոցն՝ յարեցաւ ի նոսա, եւ զբաւեալ կղզեան զՍամոս եւ զՔիոս։ Մեհեանն Պանիոնեայ ի Միւկալէ՝ էր մեհեան դաշնաւորութեանն, ուր զհանդիսականս տօն Ամենյոնիացւոց[1] կատարէին, եւ խորհէին խորհուրդս։

Իսկ Դորիացւոցն գաղթականութիւնք ի խոնարհ քան զնոսա ի հարաւոյ՝ էին ըստ նմին օրինակի վեց Դորիացի քաղաքք գաղթականաց միաւորեալք դաշնաւորութեամբ, յորս նշանաւորք Հալիկառնասոս եւ Կնիդոս էին, եւ բնակեցին եւս ի Հռոդոս եւ ի Կոս կղզիսն։ Մեհեան դաշնաւորութեան նոցա էր մեհեանն Ապողոնեայ ի վերայ ծովեզերացն ի Կնիդոս։

2. Ի Միլետոսէ ելին քաղաքք գաղթականաց իբրեւ 80՝ մեծաւ մասամբ առ Պրոպոնտեաւ եւ Եւքսինեան ծովու (ի մէջ

[1] Πανιώνιον.

անդ 800 եւ 600 ամաց)․ Աբիւդոս, Լամփսակոս, Պրիապոս (գըլխաւոր տեղի պաշտամանցն Պրիապայ), Կիւզիկոս, Պերինդոս, Սինոպէ, Տրապեզունտ, Տանայիս առ անուանակից գետովն, Ողբիա, Ոդեսոս եւ այլք, որք առնէին վաճառաշահ մաշկովք, մորթովք, ասուով, քրէական նիւթովք զոր առնուին յազգաց ազգաց Սկիւթացւոց, եւ ձկամբք յաղելովք։ Նուազում ինչ նպաստ լինէին ի բարոյս եւ ի կրթութիւն բնակաց կողմանցն այնոցիկ, բայց մեծ մասն նոցա յետ ժամանակի ինչ ի վերայ անցանելոյ ի յղփութենէ անտի ի բարեկեցութիւն, ի զեղխութիւն եւ ի թմբրութիւն հասան։ — Առ Էգէական ծովուն ի Թրակիա եւ ի Մակեդոնիա ի քաղաքէն Աթենացւոց եւ ի Կորընթոսէ եկին գաղթականութիւնքն Աբդերա, Քաղկիս, Ողինթոս, եւ Պոտիդէա։

3․ Յետոյ (ի մէջ 750 եւ 650 ամացն) եկին կացին գաղթականութիւնք յայլ եւ այլ ցեղից ի Ներքին Իտալիա, որ անուանեալ կոչեցաւ Մեծ Յունաստան, որպէս Տարաս (Տարենտոն, ի Լակեդեմոնացւոց), եւ ի նմանէ Հերակղէա եւ Բրունդուսիոն, Սիբարիս հռչակաւոր մեծութեամբն եւ բարեկեցութեամբ բնակչացն, Կրոտոն՝ նշանաւոր անպաճոյճ կենօք բնակչացն յորոց մէջ Պիւթագորաս հաստատեալ էր աշակերտութիւն ինչ դաշնաւորութեան հանդերձ պարտուք՝ ունելոյ զամենայն ինչ հասարակաց, Կումէք ի Կամպանիա անուանի պատգամօք Սիբիլեայ, հին քան զամենայն գաղթականութիւնս Ներքին Իտալիայ, ուստի եւ Պարթենոպէ (Նէապոլիս)։

Ի Սիկիլիացւոց աշխարհին՝ Մեսսենա էր քաղաք գաղթականութեան դորիացի Մեսսենիացւոցն․ այլ առաւել քան զամենայնսին եղեն երեւելի Սիրակուսք բաժանեալ ի հինգ մասունս երկուք նաւահանգստօք, գաղթականութիւն ի Կորընթացւոց, նշանաւոր՝ վաճառականութեամբ, նաւական զօրութեամբ եւ ընչաւէտութեամբ։ (Զպատմութիւն Սիրակուսացւոցն ընդ Կարքեդոնացւոցն պատմութեան՝ տեսցուք խառն ընդ իրս Հռովմայեցւոցն։)

Ի Յոնիացւոց (Փոկիացւոց) էր եւ գաղթականութիւնն Մասիլիայ ի հարաւակողման Գաղղիայ, որ ձիթաստանեօքն եւ այգեստանեօք ծաղկեցուցեալ զերկիրն՝ առնէր վաճառաշահ ընդարձակ․ որպէս ի Սպանիացւոց աշխարհին Սագունտոն (ի Զակինթոսէ) երեւելի էր վաճառականութեամբ։ — Էր ի Դորիացւոց գաղթականութիւնն մեծ՝ Կիւրենէ յԱփրիկեցւոց աշխարհին, որ առնէր վաճառաշահ մեծ ընդ ցամաք եւ ընդ ծով ցորենով, գինւով, իւղով, քրքմով եւ ուպանաւ[1]։

Մեծ մասն գաղթականութեանցս այսոցիկ էին ինքնօրէնք աղեկամբ, այլ առ սակաւ սակաւ նուաճեցան ընդ հզօրագոյն տէրութեամբք։

1 Σίλφιον.

260

Սակայն Յոյնք յետ այսչափ ի միմեանց անջատելոյ եւ բաժանելոյ՝ միշտ իսկ զանձինս անբաժին իմն ժողովուրդ համարէին, եւ բազմապատիկ յօրինուածութիւնքն սնուցիչ եւ տածիչ լինէին այնպիսի հասարակաց հայրենասէր մտաց, եւ գործէին ի միջի նոցա միութիւն եւ խափանէին զչարիսն որ ի բազում բաժանմանէ ի դէպ էր թէ ծնանէին։

1. Թէպէտ եւ լեզու նոցա յայլ եւ այլ բարբառս բաժանեալ էր (յատտիկեցի, ի յոնիացի, յեւողացի), սակայն եւ այնպէս բաւական էին եւ լեզուովն իւրեանց՝ մի ազգ զանձինս ճանաչել. ամենայն իսկ ցեղք նոցա, եւ տոհմային բանաստեղծութիւն նոցա նովին լեզուաւ եւեթ վարէին։ Առաջին յիշատակարանք այսր արուեստի նոցա՝ երգքն Հոմերայ (1000) եւ պատմութիւն պաշարման Տրովայ (Իղիականն) որպէս եւ անցք Ոդիսեայ (Ոդիսականն) էին հասարակաց իմն ստացուած ամենայն համօրէն Հելլենացւոցն։

2. Խաղք հրապարակաւ՝ առ որս ամբոխ մեծ ժողովէին յամենայն իսկ աշխարհէն Յունաց, որպիսիք Փիւթեան, Իսթմեան, Նեմէական, Արգիական խաղքն էին։ Այլ անուանի եւ նշանաւոր քան զամենեսին եղեն Ողոմպիականքն՝ որ կարգեցան յԻփիտոսէ եղեսացւոյ (յամի իբրեւ 888) եւ ապա յարդարեալ յօրինեցան։ Կատարէին խաղքն Ողոմպիականք ի չորրորդ չորրորդ ամի յՈղոմպիա, եւ յայն սակս թուականութիւն եւս այն համարեցաւ սկիզբն առեալ յամէ 776 յառաջ քան զՔր.։ Խաղքն կամ մրցութիւնք էին արշաւեցուցանել կառս (ի ձիարձակարանին), արդնընկեց տէգընկէց լինել, ընկենուլ սկաւառակս, վազք, ընթանալ (ի ստադին կամ յասպարիզին՝ որ էր 600 ոտն), շրջանակել, կռփամարտիկ կռիւ եւ այլ եւս նոյնպիսիք։ Վարձք յաղթութեան էին պսակ յատոյ ձիթենեաց։ Յետոյ բերէին անդր հրապարակաւ զգործս վաստակոց իւրեանց արուեստագէտք եւ պուէտք եւ ճարտարախօսք եւ պատմագիրք (որպէս Հերոդոտոս զառաջին գիրս իւր) առնուլ փոխարէն պարծանս։

Ի դիմել անդր խուռներնթաց առհասարակ մարդկանն յամենայն կողմանց Յունաց աշխարհին ի հանդէս խաղուցն՝ կապէին իմն անձկագոյնս այլ եւ այլ ցեղք Յունաց ընդ միմեանս։

3. Ամփիկտիոնեան դաշնաւորութիւնն։ Ժողով ինչ էր այն որ կայր յերկու երկու պատգամաւորաց առաքելոց յ12 ցեղից, որք երկիցս ի տարւոջ ի Դեղփիս կամ ի Թերմոպիւղիս գումարէին տեսանել զիւրս յօրինուածութեանց կրօնից եւ զգժտութիւնս ի մէջ ցեղից ցեղից խաղաղութեամբ լուծանել, զյանցանս ինչ դատել եւ պատժել՝ եւ զինուք եւս եթէ այնպէս պէտք լինիցին։

4. Տեղիք պատգամացն։ Բազում էին տեղիք պատգամաց, այլ երեւելի մանաւանդ եկաց որ ի Դեղփիսն առ Պառնասաւ էր։ Յամենայն երեւելի գործս՝ ամենայն աշխարհն Յունաց ընթանայր պատարագօք հարցանել խորհուրդ, եւ Փիւթիա կին քուրմ յոսկի երեքոտանւոյն փրփրալով տայր պատգամ պատասխանւոյ՝ մթին ինչ կամ երկդիմի բանիւք. բազում անգամ կաշառաբեկ եւս լինէր։ — Հինգ գլխաւոր քուրմք էին անդ ընտրութեամբ ի պաշտամունսն, եւ այլ եւս բազմութիւն սպասաւորաց ի սպասաւորութիւն. էին նոցա անդք եւ ագարակք զոր գործէին գերիք կամ վարձկանք։ Պատարագօք եւ ձօնեօք յաճախեալ իմն էր մեծութիւնն եւ ընչաւէտութիւն։ Բուն մեհեանն էր ի տեղւոջ ուրեք փակեալ որմովք յամենայն կողմանց, եւ ի ներքին կողմանս մեհենին՝ ոսկի անդրի Ապողոնեայ եւ յետոյ նորա փոսն՝ ուստի ելանէր գոլորշի ինչ որ ի կերպարանս մոլեգնութեան զվհուկ կինն հանէր։

5. Ընդ ամենայն յօրինուածութեանցս այսոցիկ զիրկընդխառն են հասարակաց իմն կրօնք նոցա, զորմէ այլուր ընդ այլովք իմն հայեցուածիւ ճառեցաւ։ Աստուածք Յունացն երեւին իբրեւ անդամք միոյ միայնոյ տան կամ ընտանեաց՝ մարդկեղէն առաւելութեամբք եւ տկարութեամբք, միայն բարձրագոյն ինչ իշխանութիւն եւ զօրութիւն ունելով։

Սկիզբն եւ գլուխ ամենայնի էր Ուրանոս, երկին, աստուած նախաւոր. նորին որդի Կռոնոս, ժամանակ, կլանէր սպառէր զորդիսն իւր։ Զեւս՝ որ ապրեցաւ ի ձեռաց նորա, եղեւ աստուած վերագոյն՝ աստուածոց եւ մարդկան, յետ զՏիտանեանսն եւ զհսկայսն պատերազմաւ հարկանելոյ եւ տալոյ եղբարցն՝ Պղուտոնի կամ Հադեսայ զսանդարամետս, եւ Պոսիդոնի՝ զծով։ Ունէր նա յաստուածոց կանայս՝

Ա. Հերա՝ տիկին երկնից եւ ամենայն իսկ աստուածոց, ի սմանէ ուստերք՝
 1. Արէս՝ աստուած պատերազմաց, կագոյ եւ կռուոյ.
 2. Հեփեստոս՝ աստուած հրոյ եւ դարբնութեան։

Բ. Դիոնէ՝ յորմէ Ափրոդիտէ կամ Աստղիկ՝ աստուած գեղոյ եւ սիրոյ։

Գ. Մետիս՝ խորհրդականութիւն. ի սմանէ դուստր՝
 Պաղղաս Աթենաս՝ աստուած արուեստից եւ գիտութեանց, քաղաքային յօրինուածոց, նմին իւր եւ պատկեր իսկ նորա (Պաղղադիոն) կայր ի բազումս ի քաղաքացն Յունաց. սաղաւարտեալ՝ վահան (Եգիդ) եւ նիզակ ի ձեռին. նուիրական էր նմա՝ ձիթենի, բու եւ աքաղաղ (նշանակք արթնութեան ուսմանց)։

Դ. Լետոյ կամ Լատոնա՝ գիշեր լուսաւորեալ աստեղօք. ի սմանէ նորին երկուորեակք՝
 1. Ապողոն՝ արեգակն, աստուած ըղձութեան (ի Դեղփիս), եւ երաժշտութեան, նմին իւր եւ առաջնորդ Մուսայից եւ աստուած աղեղնաւորութեան.
 2. Արտեմիս՝ լուսին, աստուած աղեղնաւորութեան եւ որսոյ։

Ե. Թեմիս՝ իրաւունք, կապեալ աչօք, կշիռք եւ սուսեր ի ձեռս. եւ ի սմանէ դստերքն՝

1. Հովրայք՝ Դիկէ, Եւնոմիա, Իրենէ՝ արդարութիւն, կարգաւորութիւն, խաղաղութիւն.
2. Պարկք կամ Միւրայք՝ Կղոթօ, Լաքեսիս, Ատրոպոս. մին զիլն ունէր, միւսն յիլոյ անտի զթելն գործէր կարճ կամ երկայն, հարթ կամ դերբուկ, երրորդն հատանէր զթելն. Նշանակ ճակատագրի կենաց։

Զ. Մնեմոսինէ՝ ուշ յիշատակի, եւ դստերք ի նմանէ 9 Մուսայք՝

1. Կղիօյ՝ պատմութեան, մատեան գալարեալ եւ բացեալ ի ձեռին.
2. Եւտերպէ՝ երաժշտութեան, մի կամ երկու սրինգ ի ձեռին.
3. Մեղպոմենէ՝ ողբերգութեան, քող արկեալ, շամփուր եւ դիմակ ողբերգուաց ի ձեռին, եւ օձք բարձրագոյնք յոտս.
4. Թաղիա՝ կատակերգութեան, ցուպ հովուաց եւ դիմակ կատակերգուաց ի ձեռին իւրում.
5. Տերփսիքորէ, կաքաւոյ, յարուցեալ յոտս՝ կաքաւաձեւ, քնար ի ձեռին.
6. Երատոյ՝ երգոց սիրոյ, տաւիղ եւ կնանտաց փողոկրեայ ի ձեռին.
7. Կալլիոպէ՝ վիպասանութեան. գրիչ, մագաղաթ եւ փող եւս ի ձեռին.
8. Պողիհիւմնիա՝ ճարտարխօսութեան, զգեցեալ հանդերձ լայն, մատեան գալարեալ ի ձեռին. եւ ցուցիչ մատն ի բերանի իւրում.
9. Ուրանիա՝ աստեղագիտութեան, ի ձախում գունդ՝ զոր աջովն ցուցանէ, զաչսն ամբարձեալ յերկինս։

Այս են ողիմպական դիքն։

Իսկ երկրական դիքն որ առանձինն իմն Պեղասգացւոց էին՝ են.

1. Հադէս (Պղուտոն) աստուած սանդարամետաց եւ մեռելոց, եւ ընչաւետութեան իբրեւ տէր բովուց երկրի.

2. Հերմէս՝ զառաջինն աստուած մշակութեան եւ հովուութեան, այլ մանաւանդ՝ պատգամաւոր աստուածոց եւ մարդկան, աստուած առուրեւառիկ վաճառաց եւ լեզուաց կարեւորաց ի նոյն եւ մեկնութեան[1]. Նա տանէր զոգիսն ի սանդարամետս. Թեւք յոտսն եւ ի ձեռին գաւազան ոսկի՝ զորով գալարեալ կային օձք երկու[2]։

3. Դիոնիսոս (Բակքոս)՝ նշանակիչ զօրութեան երկրի զարթուցելոյ. շահապետ այգեստանեաց.

4. Դեմետրէ՝ նշանակիչ բուսական ծնընդականութեան երկրի որ զարմտիսն ածէ յառաջ եւ պտղաբեր զերկիր գործէ, աստուած մշակութեան, մայր Տրիպտողմեայ՝ որ մշակութեան օրինացն եղեւ օրէնսդիր. ընդունի նա եւ զոգիս մեռելոցն ի գոգ իւր։

Ի պաշտամունսն Դիոնիսեայ եւ Դեմետրի խառն էին խորհուրդք ծածուկք։ Նշանաւոր էին ի համօրէն Յունաց աշխարհին ամ ըստ ամէ տօնք Թեսմոփորեանք, այս ինքն տօն օրէնսդրութեան[3] Տրիպտողմեայ, ի պատիւ մեծարանաց Դեմետրեայ, յորս կանայք առնականայք երթային յեղեւսիս ընդ մեհենական ճանապարհն։ — Նոյնպէս երեւելի էին մեծ եւ փոքր Եղեւսինեան խորհուրդքն յԱթէնս. միջամուխք խորհրդոցն համարեալ էին յատակագոյն խորհուրդս զաստուածութենէ, զանմահութենէ եւ զանմահ կենաց ունել։ Իսկ աւուրք էին մեծի եղեւսինեան

1 Ἑρμηνεία. 2 Κηρύκειον, Caduceus. 3 Θεσμοφόρια.

խորհրդոցն առնին՝ յորս միջամտելքն առնէին մկրտութիւն ձեւոց ի ջուր նուիրական, ապա ի ջուրս ծովու, յետոյ զոհս ի պատիւ Պերսեփոնեայ, ապա լուցանեն ջահուց, ապա տանէին զպատկեր Դիոնիսեայ բազմամբոխ յԵղեւսիս, եւ յետ միջամտելս խորհրդոցն լինելոյ՝ զոր երդմամբ խոստանային չհանել ի վեր՝ դարձուցանէին զայն յԱթէնս, ապա առնէին նորոգ միջամտելս խորհրդոց զայնոսիկ որ խնդրեալ էին յառաջնում աւուրն. յիններորդումն աւուր մատուցանէին նուէրս ըմպելեաց՝ քուրմքն որք առաջնորդքն լեալ էին ամենայնի ըստ չորից գլխաւոր կարգաց իւրեանց՝ նուիրացոյցն[1] իբրեւ քրմապետ, Ջահակալն[2], նուիրաքարոզն[3] եւ Սպասաւորն բագնին[4]:

Երկրական դիք Պեղասգացւոցն են եւ կաբիրքն՝ իբրեւ առանձինն նշանակիչք այլ եւ այլ զօրութեանց երկրի:

Բաց ի սոցանէ ամենեցունց՝ կիսադից իմն դիւցազանց ցեղ սերեալ յԱրամազդայ՝ է իբրեւ շղթայ հաղորդութեան ի մէջ աստուածոցն եւ մարդկան. որպէս անցք իմն եւ հաղորդութիւն ի մէջ մարդկան եւ անասնոցն համարեալ էր միւս եւս խոնարհագոյն ցեղն աստուածոց՝ Սատիւրք եւ Փաւնայք, որք զմարդկան եւ զանասնոց սեպհականութիւնս միանգամայն ունէին: Հանդերձ սոքիմբք եւ ամենայն անշնչաւորն բնութիւն՝ անտառք եւ լերինք, դաշտք եւ արօտք, գետք եւ ծովակք ունէին բնակեալ յիւրեանս աստուածութիւնս ինչ խոնարհագոյնս՝ որ առհասարակ անուանեալ կոչէին Նիւմփայք:

261

Ի բազում ուրոյն տէրութեանց Յունաց աշխարհին որոց պատմութիւն չէ ինչ այնպէս պիտանացու եւ բազում ուրեք անյայտ, վաղ իսկ երկու եւեթ մեծացեալ՝ եղեն նշանաւոր, մինչեւ պատմութեան համօրէն աշխարհին կայել ի նոցա պատմութիւնն, որք եւ այլ եւ այլ բարս եւ նկարագիրս ունէին, մին իբրեւ դորիացի եւ միւսն իբրեւ յոնիացի:

Մին յերկուց անտի էր Սպարտա կամ Լակեդմոն առ Եւրոտաս գետով ի Պեղոպոնեսոս: Ոչ միայն մնաց թագաւորութիւնն, բայց բաժանեալ էր ի մէջ երկուց ժառանգական թագաւորաց (Պրոկղիդեանց եւ Եգիդեանց) անդստին ի ժամանակէ զի տիրեցին Հերակղեանք՝ Լակոնացւոցն. անդ յօրինեցաւ նախ՝ առաջին հաստատուն օրէնդրութիւն:

Լիկուրգոս եղբայր վախճանելոյ թագաւորին Պողիդեկտայ, որպէս պատմեն, չառ յանձն զթագաւորութիւնն մեծանձնութեամբ եւ ոչ հաւանեցաւ առնուլ կնութեան զկին նորա այրի, եւ ջանայր լինել պաշտպան իրաւանց եղբօրորդւոյ իւրոյ Քարիղայոսի որ նորածին մանուկ էր՝ յերեւաց մօրն նորա. բայց դժին էրի իսկ վասն նենգաւոր խորհրդոց կնոջն ատեալ եւ գնաց վտարանդի ի հայրենի աշխարհէն: Իբրեւ տասն ամք ի վերայ անցանէին՝ դարձաւ այսրէն յետս, քանզի կոչեցին զնա քաղաքացիքն

1 Ἱεροφάντης. 2 Δᾳδοῦχος. 3 Ἱεροκήρυξ. 4 Ἐπιβώμιος.

վասն աղմկի նորին որ ի տէրութեանն դիպեցաւ։ Լիկուրգոս բազում ինչ տեղեկութիւն եւ փորձ նորա ունեալ էր մանաւանդ ի Կրետէ, նմին իրի ձեռն արկ ի գործ ինչ մեծ, այս ինքն զերկիր Սպարտիացւոց փոխել յազգ ազատ եւ հզօր եւ կիրթ ի ձեռն օրինաց (յամի իբրեւ 880°), բայց նախ հարցեալ իմացաւ թէ հաւան իմն է ընդ այն դեղփեան պատգամն, զի այնպէս յառաջահոսս լիցէ վասն ընդունելութեանն։

Առաջնորդութիւնն յանձն եղեւ ծերակուտի, այս ինքն 28 Խորհրդականաց կամ ծերոց (զոնեայ 60ամենից) եւ երկուց Թագաւորացն, ուստի ընդ ամենայն էին ծերք երեսուն. յետոյ յաւելան եւ հինգ Պարետք վասն պահելոյ զհաւասարակշռեան կշեռ ի մէջ խորհրդականացն եւ թագաւորացն, որոց յետոյ իշխանութիւն էր եւ զթագաւորսն եւս կոչել ի պատասխանատուութիւն։ Թագաւորացն այսչափ եւեթ իշխանութիւն էր՝ սպարապետութիւն եւ քրմապետութիւն։ Ամենայն վճիռք մեծամեծք ի ծերակուտէն յօրինէին, եւ ապա ելանէին առաջի ժողովոց ժողովրդեանն՝ որոց եւ զծերսն իսկ ընտրեալ էր։

Վասն զանկարգութիւնս որ ի հարստահարութենէ մեծատանցն եւ ի կարօտութենէ տնանկաց լինիցին՝ ամենեւին արմատաքի խլելոյ՝ կարգեաց Լիկուրգոս հաւասար իմն բաշխումն արարոց. ամենայն երկիր մշակութեան բաժանեցաւ յ39,000 բաժինս, մի մի բաժին յ82 օրավար գետին։ Որ բուն Սպարտիացիքն էին՝ առին 9000, իսկ հին բնակիչք Լակոնիայ որ Պերիիկացիքն կոչէին՝ 30,000 բաժին։ Առաջինքն տային վարել զկալուածս իւրեանց Հեղոտացն (գերեաց)։ Որ ի շէնսն բնակէին, տային եւ նոքա հարկս եւ գային ի պատերազմ. ինքեանք գործէին զերկիր իւրեանց եւ առնէին վաճառականութիւն։ Չէր ումեք համարձակ առնուլ գնոց կամ ժառանգել միւս եւս երկրորդ կալուած։ Մերժեցան դահեկանք ոսկի եւ արծաթի եւ եղան ընդ այնր պղնձիք. չէր մարթ իրս ինչ շքոյ եւ բարեկեցութեան մուծանել ի Սպարտա։

Ի ժամանակի ժամու հրապարակաւ ուտէին արք միաբանութեամբ ի մեծամեծ սեղանոց՝[1] յորս գլխաւոր ինչ էր թան ինչ թուլս եւ բաժակ մի գինի, եւ վասն ծախուցն տայր իւրաքանչիւր ոք ամիս յամսոյ հանգանակս։ Սպարտացի այր չիշխէր առնել մշակութիւն կամ ձեռագործ, զի զայն ամենայն գերեաց անկ էր վճարել, եւ յայն սակս իսկ անհնարին խստութեամբ ունէին զնոսա։ Գործ առն ազատի այն էր՝ յորս երէոց ելանել եւ առնել կրթութիւն պատերազմի։ Այնպէս յօրինեցաւ ազգ ինչ դիւցազանց. քանզի ամենայն իսկ կրթութիւն ուստերաց եւ դստերաց յայն իմն հայէր, եւ մանկտին առաւել տէրութեան էր քան հօրն եւ մօրն, եւ կրթութիւն նոցա որ ի ձեռն հրապարակաւ կարգե-

1 Συσσιτία.

լոցն վարդապետաց կատարէր՝ էր կրթութիւն մարմնոյ մրցութեանց եւ խստամբերութեանց. իսկ կրթութիւն մտաց նոցա էր ի խորամանկութիւն՝ նմին իրի հռչակաւոր իսկ էր նենգութիւն Ասպարտացւոցն, որպէս եւ հզօր համառօտութիւն բանից նոցա, ուր ցնորք նոցա եւ համեմատ չառնոյին հրահանգս: — Ամենեքին իսկ ի քաղաքի իբրեւ ի բանակի կէին, ուրախութեան ժամանակ էր ժամանակն պատերազմի՝ յոր երթային իսկ սրնգահար առաջի, զգեցեալ ամղան ծիրանի, եւ յառաջ քան զճակատն զարդարէին իբրեւ ի տօնական աւուր: Իբրեւ հան Պլիկուրգոս զգործն ի գլուխ՝ երդմնեցոյց զգլխաւորս ժողովրդեանն պահել զօրէնս նորա մինչեւ ցդարձ գալստեան նորա այսրէն. ապա ել գնաց ի Ասպարտացւոց աշխարհէն եւ ոչ ոք ուրեք գիտաց թէ որպէս կամ ուր վախճանեցաւ:

Զափ զօրութեան կրթութեան Ասպարտիացւոցն յայտնեցաւ նախ ի սաստիկ պատերազմունսն որ գրգռեցան նոցա ընդ Մեսսենիացւոց՝ վասն անիրաւութեանց երկուց կողմանցն: Առաջին պատերազմն յերկարէր 20 ամ (742—722), եւ լինէր վրա յետ ծանր ծանր կռուոց՝ առումն Իթոմեայ որ էր դղեակ ամուր ի բարձրաւանդակի, եւ յետ այնորիկ եղեն Մեսսենիացիքն հարկատու Ասպարտիացւոցն: — Բայց յետ 40 ամաց միւսանգամ ի մարտ պատերազմի գրգռէին Մեսսենիացիքն (683—668), եւ կռուէին յուսահատութեամբ. բայց իբրեւ յետ 11ամեայ պաշարմանն անկաւ ամուրն նոցա Իրա՝ այնուհետեւ բարձաւ ազատութիւն Մեսսենիացւոցն: Մեսսենիացիք եղեն Հեղոտք. մասն մի նոցա ել գնաց ի Սիկիլիա եւ բնակեցան ի Զանկղէ՝ որ կից ի նոցա անուն կոչեցաւ Մեսսնա:

Յաջողութեամբ այսց պատերազմաց եւ այլոց եւս զոր ետուն ընդ դրացեաց (ընդ Արկադացւոց եւ Արգիացւոց) Ասպարտիացիքն՝ առին նոքա զյառաջահաս պատիւ Սպարապետութեան[1] ի մէջ դորիական տէրութեանցն. քանզի դաշնաւորութիւն իսկ էր համօրէն Պեղոպոնեսոս ընդ զօրավարութեամբ Ասպարտիացւոց՝ ի բաց հանեալ զԱրգիացիս եւ զԱքայեցիս:

262

Ընտանեգոյնս եւ զգօնագոյնս քան զսոսա կարգեալ յօրինեցան իւրք քաղաքին Աթենացւոց: Ըստ Կեկրոփս (յամէ 1550) մեղմացոյց զառաջին վայրենութիւնն: Թեսեւս (իբրեւ 1250) դիւցազն մեծ եւ օրէնսդիր՝ արժանի եղեւ անուանելոյ երկրորդ հիմնիչ իշխանութեան Աթենացւոցն. բարձ նա զհին բաժանումն Ատտիկէստանի յերկոտասան ժողովուրդս եւ զԱթէնս եդ մայր

1 Ἡγεμονία.

քաղաքաց համօրէն Ատտիկեցւոց աշխարհին։ Առ իշխանութեամբն Կոդրոսի յարձակեցան Հերակղեանք կամ Դորիացիք յԱտտիկէ եւս։ Պատմեն թէ պատգամ ի դիցն եղեւ թէ այն ազգ յաղթական առցէ զյաղթութիւնն որոյ թագաւոր անկցի ի ճակատուն։ Կոդրոս ած զմտաւ դնել զանձն ի վերայ ժողովրդեան իւրոյ։ Զգեցեալ եմուտ ի ճգնաւորական տեղի պատերազմին եւ անդէն անկաւ․ Իբրեւ ազդ լինէր Հերակղեանցն թէ Կոդրոս անկաւ, զահի հարեալ գնացին ի բաց։

Այնչափ մեծարոյ եւ պատուական համարեցան Աթենացիք զգործ թագաւորին իւրեանց՝ զի բարձին զպատիւ թագաւորութեան, եւ զՄեդոն զերէց որդին Կոդրեայ կացուցին իշխան ժառանգութեամբ (յամէ իբրեւ 1070)։ Յետ երեքտասան ցեղանս իշխանաց՝ սահմանեցաւ ժամանակ իշխանութեան նոցա 10 ամ (յամի իբրեւ 750), եւ յետոյ միանգամայն ի նմին ժամանակի կացին 9 իշխանք տարեւորք ընտրութեամբք (յամի իբրեւ 680), զի դիւրաւ տանուցուն զառաջս անկարգութեան յորժամ զեղծիցին իշխանութեամբն։

Բայց եւ աստ եւս (որպէս ի Սպարտա) Ազնուականացն առէբութեամբ աղքատացաւ ժողովուրդն եւ բուռն չարիք մեծամեծք։ Վասն զառաջ ի միջոյ բառնալոյ կամէին օրէնս գրել, եւ յորդորեցին զիշխանն զԴրակոն յօրինել օրէնս (յամի 620), քանզի ցայն վայր սովորութեամբք նախնեաց վարէին․ բայց օրէնք նորա խիստ էին յոյժ, եւ "գրեալ արեամբ„ մինչեւ առաւել եւս բազմանալ գժտութեանց վասն նոցա։ Կիւղոն եւ Մեգակղէս յորոց մին ի կողմն ժողովրդեանն էր եւ միւսն ի կողմն ազնուականաց ընդ միմեանս ելանէին հակառակութեամբ, եւ քաւութիւնքն կարծեալք զորս կարգեաց Եպիմենիդէս կրետացի՝ ոչ ինչ այնպէս օգուտ գործեցին։

Ապա ուրեմն անց ի մէջ իմաստուն իշխանն Սողոն դնել օրէնս (յամի իբրեւ 594), որ վաղ իսկ երեւեալ էր քաջանուն ի պատերազմի եւ համբաւաւոր գիտութեամբ։ Մեղմացոյց նա զնեղութիւն պարտապանաց, քանզի զհասան եւ զգինս դահեկանացն նուազեցոյց․ զազատութիւն նոցա արար ի զգուշութեան եւ զբազումս ի մեծատանց հաւանեցոյց թողուլ զպարտոն կամ տալ ժամանակ, եւ ինքն եւս լինէր այնմ օրինակ։ Զքաղաքացիսն ըստ ընչաւէտութեանն իւրեանց ի չորս ջոկս կամ կարգս[1] բաժանէր վասն հարկացն, այնպէս զի ծանրութիւն հարկացն ի վերայ մեծատանցն կայցէ։ Ամենայն իշխանութիւն տէրութեանն հաստատեալ կայր ի ժողովս ժողովրդեան։ Խորհրդոյն կարգ ժողովրդեանն ընտրէր ամ ըստ ամէ յերից բարձրագոյն կարգաց անտի 400, բայց յետոյ 500 այր քաղաքացի՝ յորոց յառնէր կայր խորհրդականութիւնն[2]։

1 Φύλαι. 2 Βούλη.

Յայսմ խորհրդականութենէ ընտրեալսն յօրինէր այլ ինչ փոքր խորհրդականութիւն Պրիտանեանց վասն գիրս ինչ որ անդէն ատենակալքն՝ վճարելոյ։ Իշխանացն իննուց պարտ էր յամենայն երեւելի երեւելի իսս գումարել զխորհրդականութիւնն, և վճիռք սորա երևէին առաջի ժողովոց ժողովրդեանն (յոր համարձակ էր և չորրորդին կարգի մարդկան մտանել)։ Արիոպագոսն որ էր ատեան վերագոյն քան զամենայն ատեանս՝ կայր յարանց արժանաւորաց կամ յիշխանաց անտի ելելոց ի պաշտամանէն իւրեանց. սա ունէր հաստատութիւն օրինացն եղելոց, ունէր վճիռ մահու և տեսչութիւն ի վերայ կրօնից, վարուց և կրթութեան։— Յայտ յայտ է թէ օրինակ առաջնորդութեանն կարգելոյ ի Սողոնէ՝ է խառնուած ազնուապետութեան և ռամկապետութեան։

Պարտ էր ամենայն քաղաքացւոյ յԱթէնս՝ ունել շահավաճառ ինչ կամ արուեստ, և չէր հարկ որդւոյն սնուցանել զհայրն ծերացեալ՝ եթէ սա անփոյթ արար ուսուցանելոյ նմա ի մանկութեան արուեստ, քանզի և կրթութիւն մանկանց ի կամս և ի կարողութիւն ծնողացն ազատական էր։ Մեծարոյ և պատուական էին անդ գիտութիւնք, բայց և զհրահանգս մարմնոյ ունէին փոյթ ի մտի. ժիր և վարժ քաղաքացիս կամէր Սողոն և ոչ զօրականս եւեթ ունել ի տէրութեան իւրում։ Իբրեւ զայս ամենայն կարգս յօրինեաց եւ՝ առ յԱթենացւոց խոստումն թէ պահեսցեն զնոսա 100 ամ ճշդիւ, և ել ճանապարհ առնել ընդ Եգիպտոս և ընդ Փոքր Ասիա, կամէր յետ 10 ամաց դառնալ այսրէն։

263

Բայց մինչ չեւ եկեալ նորա՝ միւսանգամ յարեան խռովութիւնք. խառնաղանճ ռամիկն կամէր հանել վրէժս ի մեծատանց, նմին իրի յօրինեցան կողմն երեք ինչ կողմանք որպէս յառաջն. ի գլուխ աղքատացն կայր Պիսիստրատոս՝ որ ազգական իսկ էր Սողոնի, ցանկացող իշխանութեան, գիտուն և աջողակ ի գործ, որ և նենգութեամբք և ողոքելով եմուտ ընդ միտս ամբոխին. Թէպէտ և շատ ջանաց հակառակ նորա Սողոն՝ որ դարձեալ էր անդրէն յԱթէնս ի ժամանակին, սակայն Պիսիստրատոս առ ի բուռն զգլխաւոր իշխանութիւնն յետ առնլոյ զմիջնաբերդ Աթենացւոց քաղաքին ի ձեռն անձնապահացն՝ զորս ժողովեաց հաւանութեամբ ժողովրդեանն իբրեւ թէ ի պաշտպանութիւն անձին իւրոյ ի ձեռաց հակառակորդացն, և բազմացոյց զնոսա որ քան զօր (յամի 561)։ Ել գնաց այնուհետեւ Սողոն ի հայրենեացն և վախճանեցաւ յԿիպրոս. ելաց զնա և դառնացաւ ընդ նա ամենայն աշխարհն Յունաց։

Իսկ Պիսիստրատոս թէպէտ և ունէր տակաւին պատերազմ մարտնչել ընդ հակառակորդաց իւրոց՝ որոց գլխաւոր էր տոհմն

Ալկմէոնեանց ընդ իշխանութեամբ Մեգակլեայ, եւ երկիցս եւս մերժեցաւ յերա (560 — 556, 552 — 538), բայց յետոյ ուրեմն յաղթեալ սա ի ձեռն զմիահեծան իշխանութիւնն (538)։ Հանդարտ եւ արդար եւ ուրախարար առաջնորդութիւն նորա եւ մանաւանդ զայն թէ արժան օրինական զառաջնորդութիւնն առ. եւ մեռաւ նա ի պարարտ ծերութեան (528) թողեալ զտէրութիւնն ծաղկեալ եւ բարգաւաճեալ։

Հիպպիաս եւ Հիպպարքոս որդիք նորա պայազատեցին զնա ի միասին եւ երթային զճանապարհ նորա, զի ջանային զեղեցիկ գործել զԱթէնս եւ կրթել զքաղաքացիսն։ Անակրէոն եւ Սիմոնիդէս յԱթէնս կոչեցան, ի գործն Հոմերոսի ուսուցանել զմանկունս։ Բայց զհակառակորդս միահեծան իշխանութեանն չկարէին հանձել, որք եւ գտին իսկ ժամանակ ի դէպ կործանելոյ զիշխանութիւն նոցա (514)։

Ընդ ժամանակս ընդ այնոսիկ Հարմոդիոս եւ Արիստոգիտոն բարեկամք կարեւորք էին միմեանց յԱթէնս։ Վրայն Հարմոդեայ կրեաց նախատինս ինչ ի Հիպպարքեայ։ Յայնժամ ի դաշն մտին բարեկամքն երկոքին՝ միաբանութեամբ սպանանել զբռնաւորն իւրեանց (զբռնակալսն)։ Նախ ի տօնի ինչ հրապարակաւ զՀիպպարքոս կամեցան սպանանել. բայց յաղթեալ սոք խոցեցաւ եւ Հարմոդիոս, եւ Արիստոգիտոն ձերբակալ եղեւ։ Սա գուշակեաց Հիպպեայ զբարեկամաց նորա թէ ընդ մեզ միաբանեալ էին ի դաւն. զայն լուեալ Հիպպեայ՝ եւ կոտորել զնոսա եւ ապա զԱրիստոգիտոնեաս։ Յայնմ հետէ արդեամբք իսկ բռնակալ եղեւ Հիպպիաս, եւ զունդք զունդք քաղաքացեաց՝ վասն սակաւ ինչ կասկածանաց կոտորէին. բայց նոքիմբք վաղվաղեցաւ կործանումն նորա։

Թէպէտ եւ բարեկամութիւն կայր ընդ Պարսից եւ ընդ Սպարտացւոց, բայց Ալկմէոնեանքն որ վտարանդի լեալ էին՝ կաշառեցին զպատգամն Դելփեացւոց զորդորել զմեհեանն. քանիցս անգամ թէ հարցանէին ինչ Սպարտացիքն՝ միշտ իսկ հրաման տայր պատգամն թէ զԱթէնս հանէք յազատութիւն։ Ապա ուրեմն հաւանեցան Սպարտացիքն խաղալ ի վերայ քաղաքին Աթենացւոց, ստիպեալ տագնապեցին զՀիպպիաս մինչեւ յանձն առ կալ դաշինս եւ թողուլ զիշխանութիւնն ի բաց. այնպէս եւ քաղաքն Աթենացւոց յազատութիւն (յամի իբրեւ 510). Հարմոդիոս եւ Արիստոգիտոն անդրեօք պատուեցան։

Կղիսթենէս Մեգակլեայ որդի առաջնորդէր այնուհետեւ տէրութեանն, եւ էր նա գլուխ կողման Ալկմէոնեանց կամ ռամկին հակառակ ազնուականացն՝ որոց գլխաւոր Իսագորաս։ Կղիսթենէս ամենեւին իսկ յօրինեաց ռամկապետութիւն, քանզի փոխանակ չորիցն՝ ի 10 կարգս կամ ցեղս զժողովուրդն բաժանէր, եւ կարգէր

զխօսրհրդականութիւնն փոխանակ չորեքհարիւրոցն՝ ի 500 խոր-հրդականաց (առեալ յիւրաքանչիւր կարգաց կամ ցեղոց՝ 50 խոր-հրդական)․ զատաւորութիւնն եւ մեծ մասն պաշտամանց փոխանակ ընտրութեամբն տալոյ՝ լինէր առեալ վիճակաւ, զի ամենեցուն համարձակ իցէ այնմ հասանել ։ Նա զի պահիցի ազատութիւն ժողովրդեանն՝ եդ նա եւ զխեցեկայս վճիռն[1], այս ինքն՝ զի ամենեքին ի քաղաքացեաց ունէին իրաւունս գրելոյ ի վերայ խեցւոյ զանուն այնր՝ զորմէ համարէին թէ միտասակար տէրութեանն իցէ, եւ աքսորել․ վասն տասն ամաց վտարանդութեան պիտոյ էր 6000 խեցի ։

Զուր ջանային այնուհետեւ ազնուականքն՝ առաջնորդութեամբն Իսագորայ եւ օգնականութեամբ Սպարտացւոցն կործանել զռամկապետութիւնն՝ դարձուցանելով եւ զՀիպպիաս միւանգամ յիշխանութիւն իւր․ չյաջողեաց գործն, քանզի հարան Սպարտացիքն, եւ Հիպպիաս որպէս եւ Արիստագորաս գնացին փախստեայ առ Պարսիկս (504)։

Յայլ եւս ամենայն մանր տէրութիւնս Յունաց աշխարհին նոյն կարգք իրաց մի ըստ միոջէ զմիմեանս յաջորդեցին՝ որ ինչ յԱթէնս ։ — Ազնուականքն բարձին զթագաւորութիւնն ի միջոյ, եւ ընդ այնր անց կաց Ազնուապետութիւն՝ որ յետ սակաւ ինչ միոյ ի հարստահարութիւն ռամկին դարձաւ ։ Այլ քանզի զօրութիւն եւ կրթութիւն զինուց Ազնուականացն միայն էր, յայնժամ ուրեմն միայն յաղթէր նոցա ռամիկն՝ յորժամ ոմն փառասէր եւ ընչասէր այր յԱզնուականաց անտի ի բաց ելեալ՝ անցանէր ի գլուխ ռամկին իբրեւ Ռամկավար[2], առնոյր ի բուռն զմիջնաբերդ քաղաքին, եւ զազնուապետութիւնն կործանէր ։ Սակայն այնուհետեւ ռամկավարն դիւրաւ վտարէր յինքն զվերագոյն իշխանութիւնն՝ բազում անգամ ռամկին իսկ նմին օգնական լինելով ։ Այսպէս յ7 եւ ի 6 դարուն ելին կացին ի Յունաց աշխարհին միահեծան իշխանք՝ որ Բռնաւորքն իսկ կոչեցան, ոչ եթէ առ ի նշանակելոյ թէ բռնութիւն կամ անագորոյնութիւն ի կիր արկանէին, այլ թէ միահեծան տեարք կացին ի տէրութեան՝ ուր յառաջն ռամկապետութիւն էր ։ Բազումք ի բռնաւորաց աստի այրք գիտունք եւ երեւելիք էին (որպէս Պիսիստրատոս յԱթէնս՝ նոյնպէս Պերիանդրոս մին յեւթն փիլիսոփայից ի Կորնթոս, եւ Պողիկրատէս ի Սամոս)․ գիտէին զառաջնորդութեանն արուեստ, զժողովուրդն՝ յորոյ ձեռն ամբարձան՝ զբաղեցուցանէին կանգնել հոյակապ շինուածս, էր նոցա մեծութիւն՝ որով զարուեստագէտսն եւ զբանաստեղծս ձգէին յիւրեանս եւ ի գիւտս յորդորէին, եւ ի փառաւոր արքունեաց նոցա ծաղկէին քաղաքք ։ Սակայն եւ այնպէս չյերկարեաց բռնաւորացն իշխանութիւն․ քանզի ոչ միայն Ազ-

1 Ὀστρακισμός. 2 Δημαγωγός.

նաւակայքն Ջանայլին կործանել՝ զնոսա՝ առնել օգնական զՄեգար-ացիսն՝ որք միշտ իսկ Ազնուապետութեանն զօրաւիգն էին, այլ եւ որովք առաջնոցն բռնաւորաց մնացեալ թէ որպիսի ինչ օրինակաւ եղին հարքն նոցա յիշխանութիւնն՝ բռնանալ իմն եւ նեղել զժողովուրդն սկսան։ Յայն սակս եւ ժողովրդեանն առ ժա-մանակ մի միաբանեալ ընդ Ազնուականացն՝ զնոսա մերժէին եւ զառ-ատ թողուին թափուր յանկակալութենէն՝ այնու զի առաւել եւս այնուհետեւ զռամկապետութիւնն կամ զընկերհաշտութիւն հաստատէին։

Ի

Պատերազմն ընդ Պարսից. Առաջնորդութիւն Աթենացւոց (492 — 431). (Միլտիադէս, Թեմիստոկլէս, Արիստիդէս, Կիմոն, Պերիկլէս)։

264

Ի ՁԵՌՆ մեծամեծ պատերազմացն Յունաց ընդ Պարսից պե-տութեանն՝ արկաւ հիմն մեծութեանն Յունաց։ Պատճառք դըր-գռելոյ պատերազմին՝ առաջին գաղթականութիւնք Յունացն եղեն, որք ի Կիւրոսէ հետէ անկեալ էին ընդ իշխանութեամբն Պարսից, ուր նոքա զնոյն տենչանս ազատութեան ունէին՝ զոր առ հա-մակիցքն իւրեանց ի բուն աշխարհին։ Սակայն ժամանակս բազումս հնազանդեալ ունէին զնոսա ի հարկի մեծամեծքն Յունաց՝ զորս կացուցանէին Պարսիկք ի քաղաքս քաղաքս իբրեւ իշխանս կամ բռնաւորս, եւ յայն սակս իսկ հաւատարիմք էին արքունեացն Պար-սից։ Այլ մի ոմն ի նոցանէ էր եւ Հիստիէոս բռնաւոր Միլե-տեայ՝ որ կոչեցաւ ի վայելչութիւնս արքունեաց Թագաւորին՝ ոչ միայն իբրեւ ի վարձս հաւատարմութեանն զի յարշաւանսն Սկիւ-թացւոց չետ թոյլ հատանել զնաւակամուրջն[1], այլ եւ վասն իրիք իրիք կասկածանաց։ Սակայն Հիստիէոս անկեալ զաղտ ի պատգամս ընդ ազգականին իւրում Արիստագորայ որ յաջորդն լեալ էր նորա՝ դրդեաց հան զՄիլետացիսն եւ զայլ եւս քա-ղաքս յոնիական գաղթականութեանն յապստամբութիւն՝ զի յետ զիւրաքանչիւր բռնաւորսն մերժելոյ թօթափեսցեն եւ զլուծ տէ-րութեանն Պարսից։ Սպարտացիք եւ Աթենացիք կոչեցան ի թի-կունս օգնականութեան, այլ Աթենացիք միայն եւ Երետրիացիք նաւամարտիկ տորմիղ 20 նաւաց՝ եղեն նպաստ ի կռիւ, քանզի եւ երկնչէին իսկ թէ Դարեհ կացուսցէ միւսանգամ յիշխանութիւն բռնաւորութեանն զՀիպպիաս որ յարքունիսն նորա էր։ Զառաջինն յաջողեալ իմն իրքն թուէին, առաւ Սարդք՝ քաղաք գլխաւոր Փոքուն Ասիոյ եւ հրձիգ եղեւ, եւ ապստամբութիւնն սփռեալ տարածեցաւ յամենայն աշխարհն Յոնիացւոց։ Սակայն վաղվա-ղակի եղեւ փոփոխումն իրացն. պարտեցան Յոյնք ի նաւամարտի

1 Տես վերագոյն էջ 338։

կառուի ոչ միայն վասն նուազագոյն զօրութեանն իւրեանց՝ այլ և վասն չմիաբանութեանն. ի Հիմանց բրեալ քանդեցաւ Միղետոս. յանցաւորք ի քաղաքացեացն խախտեցան վարեցան ի գերութիւն. Արիստագորաս ի Թրակիա փախուցեալ անկեալ՝ անդէն սպանաւ. ըմբռնեալ խաչեցաւ և Հիստիէոս՝ որ առաքեալ նուաճել զապստամբսն՝ եղև առաջնորդ նոցա ձախող պատերազմին (504—496): — Սակայն կայր մնայր տակաւին սրամտութիւն բարկութեան թագաւորին ի վերայ Աթենացւոցն, մանաւանդ թէ առաւել բորբոքեալ զքատումնն Հիպպիաս: Նմին իրի յանձնայն իսկ համօրէն աշխարհէն Յունաց մերժք զործոյն պահանջելոց էին:

Նախ զՄարդոնիոս զօրավար իւր ի վերայ առաքէր Դարեհ տուեալ զօր ի ձեռն ընդ ծով և ընդ ցամաք (յամի 492): Այլ առաջի Աթոս լերանն ի մրրկէ խորտակեցաւ տորմիղ նաւացն. և մասն մի հետևակ զօրուն ի ցամաքի ի պատերազմող ազգէն Թրակացւոց կոտորեցաւ, և մինչ չև տեսեալ Մարդոնեայ յայն այր՝ զօրօքն մնացելովք տագնապաւ փախուցեալ յԱսիա անկանէր: — Այլ մեւս եւս ահագին նաւամարտիկ տորմիղ նաւաց կազմէր թագաւորն. և մինչ դեռ ի պատրաստել կայր՝ առաքեալ քարոզս՝ խնդրէր հող և ջուր ի քաղաքացն Յունաց, իբրև նշանակ ինչ հնազանդութեան (491): Կղզիքն ամենայն և մեծ մասն կողմանցն Յունաց՝ հրամանացն անսացին. Սպարտացիք միայն և Աթենացիք իշխեցին մերժել զհրամանն, որք և հակառակ ազգացն իրաւանց զմին ի հրեշտակացն առեալ թաղեցին ընդ հողով և զմեւսն արկին ի ծով:

Ընդ այն բարկացեալ թագաւորին՝ առաքէր զԴատիս և զԱրտափեռն նաւօքն պատրաստելովք և առաջնորդեալ ընդ նոսա զՀիպպիաս, երթալ ածել ի խոնարհ զԱթենացիսն (490): Զճանապարհայն եղանէին պարսկականքն յԷւբէա. անկաւ Էրետրիա մատնութեամբ ի ձեռս թշնամեացն՝ որ յառաջագոյն քանդեցին զքաղաքն և զբնակիչսն հանին վարեցին ի ներքին կողմանս Ասիացւոց աշխարհին. ապա քերեալ զկղզեաւն՝ հրով և ապականութեամբ եկին ելին ի ծովեզերսն Ատտիկէացւոցն առաջնորդեալք ի Հիպպիայ, անդուստ սփռէին բազմահարուած բանակք նոցա ի դաշտն Մարաթոնայ: Խուճապեալ Աթենացւոցն՝ տագնապաւ զզօրականս ի մի վայր գումարէին. առաքեցին շուրջանակի խնդրել օգնականութիւն, այլ ընդ վայր. Պղատէացիք միայն յղեցին 1000 այր. նա և Սպարտացիքն որք դանդաղէին իմն՝ զի հին ինչ օրէնք կրօնից հրամայէր նոցա չտալ պատերազմ յառաջ քան զլրումն լուսնին՝ չհասին ի դէպ ժամուն:

Բայց Աթենացիք փութացեալ դիմեցին ի դաշտ անդր և բանակ հարեալ զետեղեցան, առաջնորդեալք ի 10 զօրավարաց:

Երեւելի եւ նշանաւոր ի նոցանէ էր Միլտիադէս՝ որ յառաջա-գոյն ի Քերսոնեսոս կացեալ էր բռնաւոր հնազանդեալ Պարսից, եւ լեալ ընդ նոսա ի սկիւթական արշաւանսն եւ տեղեակ էր բնութեան եւ պայմանի պատերազմին Պարսից։ Նա Միլտիադէս ի հաւան զԱթենացիսն զի ինքեանք նախ յարձակեսցին ի վերայ ի տեղւոջ որ ոչ պատեհ իցէ հեծելազօրու թշնամեացն. անդ 10,000 Աթենացիքն եւ 1000 Պղատէացիք ի ճակատու ընդ տասն-պատիկ առաւելագոյն թշնամեացն՝ յետ ահագին եւ սոսկալի պա-տերազմին հանին ի գլուխ զմեծապայծառ յաղթութիւնն առ Մա-րաթոնաւ (29 Սեպտ. 490). ի մէջ բազմամբոխ դիականցն անկեալ գտաւ եւ Հիպպիաս. իսկ Պարսիկք ելին փախստեայ ի նաւս իւ-րեանց։ Կամել կամեցան անկանել ի վերայ Աթենացւոց քաղաքին, քանզի սկսան նաւարկել փութանակի ի Սունիոն կոյս, բայց Միլ-տիադէս յառաջագոյն զգուշացեալ ընտիր ընտիր զօրօք մնայր նո-ցա առաջի քաղաքին. ուստի հարկ հասանէր Պարսից ամօթալից կորակոր դառնալ յաշխարհն իւրեանց՝ թողեալ զկահ եւ զկազ-մած եւ զանօթ պատերազմին։

Լի եղեն ուրախութեամբ Աթենացիքն. զօրավարքն՝ մանա-ւանդ Միլտիադէս մեծարոյ երեւէին եւ անդրիօք պատուէին. այլ չյերկարեաց Միլտիադէս վայելել ի պատիւսն։ Համոզեաց նա զԱթենացիսն վառել նաւս եւ երթալ առնուլ զկղզիս Եգէական ծովուն որ հնազանդեալ էին Պարսից. բայց քանզի յոր գործ առաքեցաւն՝ չկարաց վճարել, եւ զի վէրս եւս ի Պարոս առ՝ ուր չզօրաւ առնուլ զվրէժ թշնամանաց անձին իւրոյ, չարախօսս կացին զնմանէ նախանձորդք նորա, մինչեւ նա գտաւ պատճառք մահուան եւ չաջողութեանն, եւ պարտաւորեցաւ ի տուժս տուգանաց ան-հնարին յոյժ. եւ զի այնչափ ինչ տալ ոչ կարէր՝ արկաւ ի բանդ։ — Անդ վախճանեցաւ յաղթողն մարաթոնական ճակատուն՝ ի վիրաց անտի զոր առ. բայց ազնուական որդին Կիմոն յիւրոց ծա-խուց առնէր դիահանութիւն պատուով։ Արդարեւ բազում իւիք նահատակեցաւ Միլտիադէս ի վերայ աշխարհին, բայց չէ մարթ առանց բամբասանաց թողուլ զնա վասն բռնութեանն եւս եւ ամբարտաւանութեանն։

Յետ նորա վախճանին ի կռիւ իմն կային արք երկու երեւե-լիք եւ քաջք՝ Արիստիդէս եւ Թեմիստոկլէս, լինել առաջին ի տե-րութեանն։ Թեմիստոկլէս (զորոյ զքուն յաչացն հատանէին նշանք յաղթութեանն Միլտիադեայ) կամէր ըստ նմանութեանն Միլ-տիադեայ եւ զանձն բարձրացուցանել եւ զքաղաքն Աթենացւոց. եւ քանզի Արիստիդէս որ ոչն փաղաքշէր ամբոխին եւ ոչ ընդ-անիրաւ ինչ հնարս կամէր՝ ուզել իմն եւ խափանիչ լինէր անի-րաւ եւ փառասիրութեան խորհրդոցն, վասն այնորիկ այնպէս իսկ յորջորջեաց Թեմիստոկլէս զի "արդարն" եւ անշահաւէտն Արիս-

տիդէս մերժեցաւ փառաւորեալն խեցեկայս մեծամ (յամի 486)։ Թե-միստոկլէս այնուհետեւ էր այր ըստ մտաց. եւ յօժարութեան ժողովրդեան՝ զի կամէրն ամբառնալ ի վեր զԱթէնս մինչեւ ունել քաղաքին այնմիկ վերագոյն իմն իշխանութիւն ի վերայ ամենայն աշխարհին Յունաց. եւ քանզի նաւական զօրութեամբ եւեթ հնար էր այն Աթենացւոց՝ յայն սակս իսկ խրատեաց դրդեաւ Թեմիստոկլէս յաւելուլ շինել տարեկից նաւ 100 նաւուց (յամի իբրեւ 484), մանաւանդ զի եւ յառաջագոյն իմն նշմարէր թէ տակաւին կայ մնայ տալ պատերազմ ընդ Պարսից։

265

Նոյն արդեամբք իսկ սկսեալ էր Դարեհ առնել անհնարին պատրաստութիւն պատերազմի, զոր մահուց յառաջ նորին որդի Քսերքսէս Ա. (յամէ 486) դրդեալ եւ ի Յունաց անտի մերժելոց ի Մարդոնեայ. բայց առաւել էր պատրաստութիւն նորա քան զհօրն իւրոյ մինչեւ հասանել զօրացն ի միլիոնս քանի մի (ըստ Հերոդոտոսայ) յազգաց ազգաց որոց թիւ աւելի քան զ60 էին, եւ նոքօք հանդերձ եւ զօր եւս նաւամարտիկ՝ ի վերայ 1200 պատերազմիկ նաւուց, եւ 3000 նաւուց բեռնաւորաց։

Խաղաց տորմիղ նաւացն ընդ կիրճ ինչ զոր ետ պեղել Քսերքսէս ընդ ծովեզերան որ առաջի կան լերինն Աթոսի՝ վասն հանելոյ պաշար զօրուն, եւ արկ նաւակամուրջ ի վերայ Հելլեսպոնտոս ծովու, ընդ որ անց անթիւ անհամար զօրն յաշխարհն Եւրոպացւոց, եւ յորդէր զեղոյր ընդ Թրակիա եւ ընդ Մակեդոնիա ի կողմն Թեսաղացւոց՝ որ հնազանդեցին իսկ առանց արոյ։ Զահի հարեալ Յունաց՝ յամենայն կողմանց առաքէին ինքնակամ հող եւ ջուր. մեծ մասն քաղաքացն չէին միաբանք ընդ միմեանս, եւ ոչ զայն գիտէին թէ զինչ գործիցեն. եւ Աթենացիք եւս եւ Սպարտիացիք սկսան դեդեւել։

Յայնժամ անց ի մէջ Թեմիստոկլէս, միաբանեաց հաստատութեամբ զԱթենացիս եւ զՍպարտիացիս, հաշտեցոյց զքաղաքս զժտեալս ընդ միմեանս, ած խառնեաց զբազումս ի դաշնաւորութիւնն, քաջալերեաց յորդորեաց զամենեսին։ Ըստ խրատու նորա Լեւոնիդաս թագաւոր Սպարտացւոց առեալ 8000 այր ի նահատակելոցն՝ երթեալ ունէր զկիրճս Թերմոպիւղեաց. իսկ տորմիղ (280) նաւացն կայր առ Արտեմիսեաւ, եւ հրամանատար նոցա Եւրիբիադէս սպարտացի եւ Թեմիստոկլէս։

Այն ինչ դաշնաւորքն Յունաց հասին ի կիրճսն՝ անդէն հասէին բազմատարած բանակք Ասիացւոցն։ Զուր ջանացան Ասիացիքն առնել ահարեկ զքաջսն զայնոսիկ կամ շահել զնոսա, ապա հրաման ետ Քսերքսէս յարձակել ընդ կիրճն. զաւուրս երկուս

անկանէին հազարաւորք ի զօրաց նորա ի կռուի անդ. եւ զունդն եւս մատենիկ 10,000 արանց չկարաց ունել զդէմ նոցա: Բայց ոմն ի Յունաց (Եփիալտէս) մատնութեամբ գիշերայն զճամբան մի զօրացն Պարսից անցոյց ընդ լեռնակողմն անկանել ի թիկանց ի վերայ Յունացն:

Յայնժամ փութանակի խորհուրդ խորհէին. 300 Սպարտացիք եւ 700 Թեսպիացիք կամովին նահատակեցան զօրավարութեամբ Լեւոնիդեայ. Մնացեալքն առաքեցան յիւրաքանչիւր տեղիս, զի մի զուր մեռանիցին: Իսկ առաջինքն ի մահ պատրաստեցան. ի վաղիւ անդր սկսան խառնուրդքն. Լեւոնիդաս եւ որ ընդ նմա քաջքն էին՝ անկան քաջութեամբ առ Թերմոպիւղեօք մինչեւ ցայր մի (6 Յուլ. 480): Կանգնեցաւ շիրիմ ի վերայ նոցա ցուցանել անցաւորացն զտեղին յորում անկան:

Ի նմին ժամանակի 400 նաւք ի նաւուց Թշնամեացն առ Սեպիաս ի մրրկէ խորտակեցան. բայց տակաւին այնչափ բազում էր նաւական զօրութիւնն Պարսից, մինչեւ խորհել Եւրիբիադեայ եւ Պեղոպոնեսացւոցն դառնալ անդրէն յետս եւ լքեալ թողուլ զԱթենացիսն: Բայց Թեմիստոկղէս արար կաշառօքն զգլխաւորս ի զօրավարացն եւ այնպէս յարձակեցան ի վերայ Թշնամեացն առ Արտեմիսեաւ եւ ընկղմեցին 30 նաւ. առաւել եւս մրրկի՝ խորտակեցան նաւք 200. եւ ի միում եւս նաւազի յարձակեալ նոցա գիշերայն ի վերայ նաւացն Յունաց՝ մեռանեցան բազում: Բայց Յոյնք՝ քանզի լուան զգոյժ պարտութեանն առ Թերմոպիւղեօք, դարձան փութանակի յետս ի Սաղամինս կղզի:

266

Յետ անցանելոյ ընդ Թերմոպիւղես անարգել՝ դիմեալ գային զունդք Ասիացւոցն ընդ Փոկիս, ընդ Լոկրիս եւ ընդ Բիովտիա հասանել յԱտտիկէ. աւերէին զերկիրն եւ տանէին հրձիգ զքաղաքն Աթենացւոց յետ սպանանելոյ զծեր զօրականն որ մնացեալ էր անդ. քանզի յառաջագոյն ամենայն այր բաւական ի պատերազմ՝ անցեալ էր ի նաւս ըստ խրատու Թեմիստոկղեայ՝ հաստատելոյ ի դեղփական պատգամացն, թէ փրկութիւն Աթենացւոցն ի "փայտեղէն պարիսպս" է: Իսկ կանայք եւ մանկտին եւ ամենայն ինչք Աթենացւոցն փոխեալ էին ի Սաղամիս, յԷգինա եւ ի Տրեզենէ:

Սակայն Յոյնք չէին տակաւին միաբան ի խորհուրդս իւրեանց. զի իբրեւ անտուստ զհետ մտեալ գայր տորմիղ նաւացն Պարսից ի Սարոնեան ծոց ծովուն՝ խորհուրդ միաբանակար ի մտի եդին Պեղոպոնեսացիքն ի յաջորդ գիշերին դառնալ յաշխարհն իւրեանց, եւ ձգել տանել զպատնէշն ի ծոց Կորնթեան ծովուն:

Յայնժամ մերձին իսկ հնարս հնարեալ Թեմիստոկղէս, գաղտ առաքեաց ղօգս առ Պարսիկս գալ պաշարել զՅոյնս մինչ չեւ հանեալ հատուածի զնշերոյն: Եհաս արդեամբ կամքն. ընդ երեկս յարձակեցան Պարսիկք ի վերայ նաւացն Յունաց, որ էին 380 նաւք. այլ իբրեւ խուռն երեկորին ի վերայ հասանէր՝ շփո-թել սկսան յանձուկ ծովի անդ ծովուն, եւ նաւքն նոցա մեծա-մեծք խրեցան, մինչ զի ոչ յառաջ կայս եւ ոչ յետս կայս կարէին խաղալ, եւ բազումք եւս ի նաւացն ընկղմեցան. անհնարին իսկ էր շփոթութիւնն, այլ փառաւոր յոյժ յաղթութիւն Յունացն առ Սալամինաւ՝ յետ սակաւիկ աշխատութեանն (23 Սեպտ. 480):

Եւ զի փախստեան մերժիցին թշնամիքն յաշխարհէն Յունաց՝ առաքեաց առ նոսա Թեմիստոկղէս ասել թէ ի մտի կայ Յունաց քանդել զկամուրջն: Յայնժամ Քսերքսէս որ ի ժամ մարտի նաւ-ացն ի մօտաւոր զահաւանդէ ինչ ժայռից հայէր յուսահատ ընդ նաւացն կորուստ՝ մտեալ ի նաւակ մի ձկնորսաց ճեպէր յաշխարհն իւր, թողեալ զմնացորդս զօրաց իւրոց (300,000) ի ձեռս Մար-դոնիոսի ի Մակեդոնիա: — Իսկ Թեմիստոկղէս պատուեցաւ եւ պսակեցաւ յամենեցունց իբրեւ փրկիչ ամենայն աշխարհին Յունաց:

Մարդոնեայ մինչ չեւ սկսեալ զնոր արշաւանս պատերազմին, որպէս ինչ առեալ էր նմա հրաման թագաւորն, ջանայր զԱթե-նացիս յանկուցանել յինքն՝ բազում ինչ օգտակար շնորհեալ նոցա. բայց Աթենացիք չառին ամենեւին յանձն կալ ընդ նմա դաշինս: Այլ Սպարտացիքն անշնորհք՝ չեղեն նոցա ձեռնտու. յորժամ անտուստ դիմեալ ի վերայ խաղայր Մարդոնիոս՝ եղեալ դաշնաւոր ընդ Պելոպոնացւոցն. նովին իսկ հարկ համարեցան Աթե-նացիք ելանել ի քաղաքէն իւրեանց եւ ամփոփել ի Սաղամին երկրորդ անգամ, բայց եւ այնպէս չհաւանեցան գնել զդաշինսն՝ զոր միւսանգամ խնդրեաց ի նոցանէ Մարդոնիոս: Յայնժամ աւեր եւ անապատ զկողմանս գործեալ Մարդոնեայ՝ դարձաւ ի Բէովտ-տիա, եւ առ Ասոպ գետով պատնէշ կանգնեալ նստէր:

Բայց յառաջ իսկ քան զայս ի միասին իսկ եկին Սպարտացիքն եւ 5000 այր ի նոցանէ 35,000 Հեղոտք՝ առաջնորդութեամբ թա-գաւորին իւրեանց Պաւսանիայ միաբանեցին ընդ Արիստիդեայ՝ որ յայնժամ դարձեալ էր ի վտարանդութենէն եւ կայր զօրավար 8000 Աթենացւոց հանդերձ վարձկան զօրօք: Անդ զհետ մտին Մարդոնեայ, եւ յետ մանր մանր ինչ պատերազմաց՝ առ Պղատէա-յարդարեցաւ ճակատ ահագին եւ սաստիկ (25 Սեպտ. 479), յորում զրեթէ բնաջինջ եղեւ զօրն պարսկական, եւ ինքն Մարդոնիոս անկաւ ի ճակատուն. 40,000 միայն ապրեցան անցեալ ընդ Հե-ղեսպոնտոս. եւ մնաց առ եւ աւար անհնարին:

Ի նմին ժամանակի տորմիղ նաւացն Յունաց էր երթեալ ի Սամոս կղզի առաջնորդութեամբ Քսանթիպպեայ աթենացւոյ եւ

Ղեւտիքիդեայ սպարտացւոյ, յարձակել ի վերայ նաւացն Պարսից. բայց տարմեղ նաւացն Պարսից փութանակի գնաց ի Միկաղէ ի Յոնիացւոց աշխարհին. անդ եւս Պարսիկքն ի ցամաք եւ-խառնեցան ընդ բուն հուրեանց զօրս որոց զօրավար էր ոմն Տիգրան. հարին անդր եւ Յոյնք, ահագին էր կոտորած յունական արդեն ի մէջ գնդացն նոցա խուճապելոց եւ տագնապելոց. յաղթեցին առին զբանակս նոցա եւ հրձիգ արարին զնաւս նոցա յաւուր յորում մղէր ճակատն առ Պղատէա: Բուն պարծանք յաղթութեան եւ առատ Աթենացւոցն էր եւ Միղեսացւոցն ապստամբելոց ի Պարսից: Սա կրկին յաղթութեանն դադարեցոյց այնուհետեւ ար-շաւանս Պարսից ի վերայ Յունաց աշխարհին: Նոյնպէս անհեղեղ-թանձրութեանն յաղթեաց մտաւորութիւն:

267

Յետ ճակատուն Պղատեայ տանէին յառաջ դաշնաւորքն Յունաց զպատերազմն, իբր ոչ եթէ ի Պարսից ինչ յարձակումն կրեալ՝ այլ ինքեանք ի նոսա յարձակէին զի զազգակիցսն իւ-րեանց որ ի կողմանս Ասիացւոցն էին՝ հանիցեն յազատութիւն: Այս-կայն պատերազմն այնուհետեւ ընդ ծով եւեթ էր: Բայց քանզի Սպարտիացիքն ոչ զհրահանգս ծովային պատերազմին եւ ոչ նաւս բաւական ունէին, յայն սակս յականէ հրամանատարութիւնն ան-ցանէր առ Աթենացիսն՝ որոց եւ ի Պարսկական պատերազմացն այնպէս քաջութիւն եւ ազնուական միտս ցուցեալ էր: Եւ այս անցք ճեպեցան մատնութեամբն Պաւսանեայ արքայի Սպարտա-ցւոց. զի սա թէպէտ եւ ցայն վայր սպարապետեալ էր նաւացն, եւ ընդ նորա հրամանատարութեամբ Արիստիդէս եւ Կիմոն ուստր Միլտիադեայ մերժեցին հանին զՊարսիկսն ի Կիպրոս կղզւոյ եւ ի Թրակիայ եւ առին զԲիւզանդիոն (յամի իբրեւ 471), սակայն անդէն յետ այնորիկ եմուտ նա ի դաշինս ընդ արքային Պարսից՝ զի Յունաց աշխարհ մնացէ ընդ վերագոյն իշխանութեամբ նորա եւ ինքն առցէ անարգել իմն իշխանութիւն ի վերայ աշխարհին Պեղո-պոնեսացւոց (470): Կոչել կոչեցին զնա յետոյ Սպարտացիք՝ զի ընդ ոսկւոյն Պարսից առեալ էր եւ զմարս զեղխութեան նոցա, որովք ատելի իսկ առնէր Յունաց զտէրութիւն Սպարտիացւոցն՝ մինչեւ չկամել ումեք զինուորել ընդ հրամանաւ նորա, եւ յետ մատնու-թեանն յայտ գալոյ՝ ի մեհենի ուրեք յոր անկեալ էր՝ սպանին սո-վամահ. սակայն եւ այնպէս՝ այնչափ նուազեալ անկեալ էր ճո-խութիւն Սպարտիացւոցն՝ զի ինքեանք իսկ հարկ համարեցան հրա-ժարել ի դատարկ հրամանատարութենէ ծովային զօրութեանցն:

Մինչ դեռ Պաւսանիասն զզօրութիւն իշխանութեան հայրե-նի քաղաքին իւրոյ նուազեցոյց հասոյց ի նկունութիւն՝ անուանա

երկք զօրավարք Աթենացւոցն այլ եւ այլ բարուք եւ կարողու-թեամբք՝ լինէին բազմօք նպաստ ամրանալ զքաղաքն Աթենա-ցւոց ի բարձրութիւն: Թեմիստոկղէս իմաստութեամբ եւ խորա-մանկութեամբ՝ ի շինել միւսանգամ քաղաքին Աթենացւոց՝ տայր ածել պարիսպ անուր բարձրաբերձ մեծացուցանելով եւ զընդարձակութիւնն, եւ տայր յօրինել զմեծ եւ զպարսպաւոր նաւա-հանգիստն զՊիրէաս՝ զոր յետոյ Կիմոն եւ Պերիկղէս երկուք եր-կայնաձիգ որմովք ընդ քաղաքին կապեցին, եւ յաճախեալ բազ-մացոյց զնաւական զօրութիւն Աթենացւոցն: Վասն այսր ամե-նայնի անհաշտ իմն թշնամութիւն կային ընդ նմա Սպարտացիքն որ ոչ կամէին ընդ ամրութիւն քաղաքին Աթենացւոց, եւ յայն տակս իսկ մատուցանէին զնմանէ ամբաստանութիւն թէ եւ նա կցորդ լեալ է մատնութեան խորհրդոցն Պաւսանեայ (469): Հա-սին ամբաստանքն ի ժամանակի զի յաջողեալ իմն էր հակառա-կորդաց նորա յԱթէնս՝ տալ դատապարտել խեցեկայս վճռով զայրն փառաւոր վասն 10 ամաց վտարանդութեան: Երթայր նա այնուհետեւ հալածական փախստեայ յաշխարհն Ասիացւոց յետ ընդ բազում վտանգս անցանելոյ. ընկալաւ զնա Թագաւորն Պար-սից պատուով եւ ետ նմա զհաս երից քաղաքաց ի Փոքրն Ասիա (466). եւ ի միում ի քաղաքաց անտի ի Մագնեսիա վախճանե-ցաւ տալեալ դեղ անձամբ անձին՝ վասն չկամելոյ լինել օգնական նուաճել զաշխարհն Յունաց, որպէս խնդրէր ի նմանէ Թագաւորն:

Որպէս Թեմիստոկղէս խորագիտութեամբ՝ նոյնպէս Արիստի-դէս արդարութեամբ մեծացոյց զԱթենացիսն: Վասն խրատուէր մնաց նորա որ ծանօթ իմն ամենեցուն էր՝ վստահ եղեն կղզիք եւ ծովեզերեայ քաղաքք Յունաց (բաց ի Պեղոպոնեսեայ) առնել դաշնաւորութիւն ընդ Աթենացւոց եւ տալ արծաթ եւ նաւ վասն մատուցանելոյ յառաջ զպատերազմն: Պատգամաւորք քա-ղաքացն գային ի Դելոս եւ անդ ուրեմն ի մեհենին պահէր ար-ծաթ հանգանակին՝ զոր տային առ բաւ ամէ քաղաքքն, եւ վե-րակացու իւքն Արիստիդէս էր. նոյնպէս եւ վասն առաջնորդու-թեան հասարակաց նաւամարտիկ նաւուց՝ սահմանեալ էր զօրա-վար աթենացի: Այսպէս՝ ած Արիստիդէս Աթենացւոց զիշխանու-թիւն առաջապետութեանն (յամի իբրեւ 470): Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ վախճանեցաւ Արիստիդէս՝ անինչ անստացուած, մինչեւ հասարակաց ծախուք քաղաքին թաղել, եւ դստերաց նորա ի հասարակաց ծախուց տանել օժիտ. եւ կանգնեցին նմա անդրի:

Արիստիդէս զքաղաքացւոյ իրաւունս եւ զառաւելութիւնս ետ եւ ամենեւին խոնարհագոյն կարգի ժողովրդեանն, որով առ զմեր-ջին իսկ կատարումն բովանդակութեան ռամկապետութիւնն, առ-կայն նախին արկաւ հիմն՝ իշխանութեան խառնաղանձ ամբոխին[1]:

1 Ὀχλοκράτεια.

Յետ նորա Կիմոն առեալ զհրամանատարութիւնն ի վերայ զօրաց դաշնաւորացն՝ արար երախտիս մեծամեծս գաւառին իւրում նաւական պատերազմօքն, եւ արկ յինքն զհամակրութիւն ընկերակցութեանցն եւ առատութեամբն: Զնա վարեաց նա զՊարսիկս ի Կարիայ եւ ի Լիկիայ, մինչեւ եհաս ի կողմանս Պամփիւլիացւոց մինչեւ գետաբերանն Եւրիմեդոն գետոյ՝ առ որով կատարեաց յաղթութիւն կրկին ընդ ծով եւ ընդ ցամաք (469), եւ զՔերսոնեսոս թափէր ի Պարսից (468), եւ մերժեաց հանապազ զՊարսիկս ի ծովեզերեայցն Թրակիայ՝ ուր եդին առա Աթենացիք զքաղաք գաղթականութեանն զԱմփիպոլիս: Հնազանդեցոյց նա եւ զՍկիւռոս կղզի՝ ուստի զոսկերսն Թեսեւսեայ հանեալ բեր շքով յԱթէնս: — Յետոյ ուրեմն 200 նաւուք խաղացեալ հասանէր ի Կիպրոս՝ ի ժամանակի զի յապստամբել կային Եգիպտացիքն ի Պարսից. անդ յաղթեաց նա պարսկական նաւացն՝ եւ առ ծովեզերբն Ասիոյ՝ ցամաքային զօրու նոցա. բայց ի պաշարման Կիտիոն քաղաքի ի Կիպրոս՝ առեալ վէրս վախճանեցաւ տարաժամ (450):

Յետ յաղթութեանցն նորա եղեն դաշինք խաղաղութեան ընդ արքային Պարսից ընդ Արտաշէսի Ա. յորում առաւել փառաւորեցան Յոյնք, զի հաւանեցաւ նոցա թագաւորն տալ ազատութիւն Յունաց որ ի Փոքր Ասիա էին: Այսպէս զրաւ լինէր փառաւորութեամբ Յունացն 51ամեայ պարսկական պատերազմին (449):

Թէպէտ եւ այս դաշինք Կիմոնեան խաղաղութեան ընդ առարկութեամբ է ի պատմութեան, սակայն այն առանց տարակուսանաց է թէ յետ յաղթութեանցն Կիմոնի, մանաւանդ զոր առ Եւրիմեդոն գետովն կատարեաց՝ դադարեցին յերկար ժամանակ՝ Յունաց ընդ Պարսից պատերազմունքն: Իսկ առանձին զգուշութիւն ընչից իւրոց արկանէր Կիմոն ի կիր ի ծախս շինուածոց քաղաքին Աթենացւոց, յորս էր Ակադեմիա (որ էր դպրոց ինչ) եւ սրահն սեանցն[1], մին անուանի լեալ Պողիգնոտիւ եւ միւսն ստոյիկեան փիլիսոփայութեամբն:

268

Թէպէտ եւ յոյժ իսկ խանդաղատ հայէին Սպարտացիք ընդ աճել զօրութեան եւ մեծութեան նախանձընդդէմ քաղաքին Աթենացւոց, սակայն պատերազմն զոր ընդ Արգոսի եւ ընդ այլոց պեղոպոննեսեան քաղաքացն ունէին, եւ մանաւանդ աշխարհին սասանութիւնն որով մեծ մասն Սպարտացւոց քաղաքին կործանեցաւ եւ Մեսսենիացիքն եւ Հեղոտք նովին գտեալ պարապ ապստամբեցին՝ ընդէրն արգել եւ խափանիչ եղանէին նոցա պատերազմել ի վերայ Աթենացւոց: Նա մանաւանդ այնչափ իսկ ակար

1 Στοά.

զանձինս հաւանեցին՝ զի ի պաշարելն իւրեանց զբերդանոյին ամուրն զԻթովմէ՝ յոր ապստամբքն ամրացեալ էին (465—455), ի նեղ անկեալ Սպարտացւոցն՝ զի չէին հմուտ պաշարման, կոչեցին զԱթենացիսն յօգնականութիւն։ Խրատու եւ յորդորելովն Կիմոնի եւ ազնուականացն՝ առաքեցաւ գունդ աթենացի ի թիկունս օգնականութեան. բայց զի ամբարտաւանութեամբ իմն գնայր անդ զօրն Աթենացւոց՝ մերժեցաւ ի Սպարտացւոց յետս անարգութեամբ. Լի եղեն ազնուականք Աթենացւոցն ընդ խիստ ցասմամբ, մինչեւ տալ դատապարտել զԿիմոն խեցեկոյտն վճռով (461), եւ Մեսսենիացւոցն որ պարտեալ էին յայնժամ ի Սպարտացւոց՝ ետուն ի բնակութիւն զՆաւպակտոս քաղաք ի Լոկրիս, զոր նորոգն առեալ էին Աթենացիք պատերազմաւ։

Սակայն անդէն իսկ եւ իսկ յետ գլուխ ելանելոյ այսր երրորդ Մեսսենիացւոց պատերազմին՝ սկիզբն առնէին Սպարտացիք ջանալ տկարացուցանել զԱթենացիսն։ Պատճառանօք իբրեւ յօգնականութիւն գլխաւոր գաւառական աշխարհին այս ինքն Դորիդեայ՝ հասուցանէին գունդ բազմաձեռն յԷլլադա՝ ի մէտ եդեալ զապստամբութիւնն Թեբայեցւոց ի վերայ քաղաքացն Բիովտիայ՝ զայն որ պարսկական պատերազմօքն բարձեալ էր ի միջոյ՝ հաստատել միւսանգամ, զի գանեալ այն ունիցի զԱթէնս ի հաւասարակշիռն կշռի։ Բայց Աթենացիք յետ 62 աւուրց պարտութեանն առ Տանագրաւ յաղթեցին մեծի ճակատուն առ Այգեստանեօք[1] առաջնորդութեամբ Միւրոնիդեայ. Փոկիս, Լոկրիս, եւ Բիովտիա անկաւ ընդ տէրութեամբ նոցա (456), եւ հասին Աթենացիք ի ծայր եւ ի ծագ զօրութեանն իւրեանց եւ մեծութեան։

Այլ յետ իբրեւ 10ամեայ ժամանակի եղեն ի ձեռաց շահք յաղթութեանն՝ յորժամ առ Կորոնէաւ ի պարտութիւն մատնեցան Աթենացիք յազնուականացն Բիովտացւոց, Տողմիդաս զօրավար քաջ անկաւ նահատակութեամբ, կէսք յԱթենացւոցն անկան եւ կէսք ձերբակալ եղեն. եւ նոյն Բիովտիա միւսանգամ ընդ վերադոյն իշխանութեամբ քաղաքին Թեբայեցւոց (447). Եւբէա եւ Մեգարա՝ զոր յառաջ քան զաւուրս առն նուաճեալ էին՝ խորհէին ի բաց կալ յԱթենացւոց. եւ նոյնպէս զօրն սպարտական պատրաստէր անցանել այսր ի սահմանս Ատտիկէստանի։ Արդէն կործանէր իսկ ամենայն զօրութիւն եւ իշխանութիւն Աթենացւոցն՝ եթէ չէր անցեալ ի մէջ այրն խորագէտ Պերիկղէս՝ որ արարեալ կաշառաբեկ զզօրավարն Սպարտիացւոց՝ ետ կալ զդաշինս Պերիկղեան խաղաղութեանն (445). ըստ դաշանցն այնոքիւք ետուն յետս Աթենացիք զամենայն վայրս զոր ի ծովեզերսն Պելոպոնեսեայ ըմբռնեալ ունէին՝ զի զԵւբէա միայն ապրեցուսցեն իւրեանց, ուստի զկարեւոր եւ զերեւելի պաշարն առնոյր քաղաքն

1 Οἰνοφύτα.

Աթենացւոց։ Դարձեալ՝ Սպարտացիք եւ Աթենացիք պահելոց էին իւրաքանչիւր զիւրեանց ազատութիւնն, իսկ այլոցն համարձակ էր կամօք իւրեանց յարել ի սոսա կամ ի նոսա սպարապետութիւն։

269

Պերիկղէս ողոմպիացի երեւելի քան զամենայն քաղաքագէտս ի ժամանակին իւրում եւ բանիբուն ճարտարախօս եւ զօրավար՝ յամէ անտի 461 (յորում Կիմոն աքսորեցաւ) էր գլխաւոր Աթենացւոցն, այլ յամի իբրեւ 444 (յետ պերիկղեան դաշանցն) առաջնորդութիւնն անց ամենեւին ի ձեռս նորա։ Թէպէտ եւ յազնուական տոհմէ էր եւ մեծատուն ի մեծատանց՝ սակայն ռամկապետութեան միտս ունէր։ Բարձ նա յԱրիոպագայ՝ զազնուապետական իրաւանցն առաւելութիւնս եւ դարձոյց ի լոկ ինչ անուն դատաստանաց։ Նորա խրատու եւ այն կարգեցաւ՝ զի ամենայն այր քաղաքացի յԱթենացւոցն, որ ատենակալ լիցէ եւ կամ ի ժողովս ժողովրդեան նստիցի՝ կամ ի զօրու եւ ի նաւամարտիկ նաւս՝ առցէ թոշակս. եւ ինքն եւս տայր տուրս առատութեամբ ամբոխին կարօտելոյ։ Զարդեցուցանէր նա զժողովուրդն շինուածովք, յորս էր Պարթենոն մեհեան Աթենայ մարմարապատ՝ զոր բարեկամն նորա Փիդիաս անդրեօք զարդարեաց, եւ սրահք կճեայ սեանցք[1] եւ տաճար երգոց[2]. եւ ուրախ առնէր զամբոխն մեծաշուք փառաւորութեամբ տօնից եւ հանդիսիւք խաղալկաց։ Փոյթ ի վերայ առնէր արուեստի եւ գիտութեան. արք գիտունք եւ երեւելիք գտանէին ընդունելութիւն ի տան նորա, եւ ամենեցուն լինէր ձեռնտու յուսումն եւ ի հրահանգս կրթութեան։ Արծաթն որ կարեւոր էր յայս ամենայն՝ յորդէր յԱթէնս ի կղզեացն։ Աղքիմք եւ առաւել եւս սքանչելի ձիրք եւ առաքինութեամբք իւրովք կաց մնաց Պերիկղէս սիրելի ժողովրդեանն, եւ եղեւ իսկ ձեռնհաս օր ըստ օրէ յաճախելոյ զպատիւ եւ զմեծարանս իւր եւ պահելոյ նոյնպէս 40 ամ, ուր օրինակ առաջնորդութեան Աթենացւոցն ամենեւին դարձաւ յիշխանութիւն խառնաղանձ ռամկին. թէպէտ եւ ամենեւին հասեալ էին նոքա միանգամայն ի ծայր եւ ի ծագ մասնաւոր կրթութեանն իւրեանց։

Բայց սակայն եւ յամբարտաւանութիւն իմն եւ ի ցանկութիւն տիրելոյ հասան Աթենացիք, յամէ անտի 470 յորժամ զսպարապետութիւն եւեթ եւ զնաւակարարութիւն արկեղ դաշնաւորութեան ունէին։ Զի իբրեւ դժուարին լինէր մնալ դաշնաւոր քաղաքացն տալ նաւս ըստ թուոյն սահմանելոյ՝ տային նոքա եւ ընդ այնր մեծամեծ գինս շինութեան նաւաց։ Աստուծին տուեալ պատճառս Աթենացիքն սկսան տակաւ յաճախել բազմացուցանել զնաւսն իւ-

1 Προπυλαία. 2 Ὠιδεῖον.

րեանց, եւ առաւ զկղզիսն (զՆաքսոս, զԹասոս, զԿիթերա եւ զայլսն եւս մի քանի միոյն) եւ զամենայն մանր ծովեզերեայ իշխանութիւնս արկանել ընդ իւրեանց իշխանութեամբ։ Ընդարձակել իմն այնուհետեւ փոխեցին զարկղ դաշնաւորութեանն ի Դեղոսէ յԱթէնս յամի 461, եւ վարէին նաւն իբրեւ իւրեանց իսկ սեպհական ընչիւք ի զարդ եւ ի շինութիւն գեղեցկութեան քաղաքին իւրեանց։ Այսպէս ընդ դաշնաւորացն իւրեանց իբրեւ ընդ ազգաց հնազանդելոց գնային՝ նեղեալ զնոսա անչափ տուրքք։ Վասն այսր ամենայնի՝ կասկածն իրաւացի եւ նախանձն յաճախեաց նոցա բազմաց բուն Թշնամիս՝ որոց գլուխ եկաց Սպարտա։ Ընդէմ յետ վախճանին Կիմոնեայ սկսան միաբանգամ նեղքին զժառութիւնքն, եւ ի 20ամեայ խռովութեան ժամանակին ամենայն իսկ հարօրէն աշխարհն Յունաց յերկուս բաժինս անջատեցաւ. Թէպէտ եւ առ ժամանակ մի խաղաղութիւն էր՝ այլ սակաւ ինչ բարուքք բաւական էին տալ առ ի գրգռելոյ ընդ միմեանս եւ զհասարակաց հայրենի աշխարհն ի նեղութիւն եւ ի տագնապ մեծ արկանելոյ։

Գ.

Պեղոպոնեսեացւոց պատերազմ (431—404). Սպարտական իշխանութիւն | Սպարտացւոց. — Սպարտական իշխանութիւն Թեբայեցւոց. Մակեդոնական պատերազմ — 338 (Աղկիբիադէս, Պէլոպիդաս, Եպամինոնդաս)։

270

ԱՅՍ ամենայն արդեամբք եղ ի գլուխ ի Պեղոպոնեսացւոց պատերազմին, որ 27 ամ մղեցաւ ոչ ի մէջ ցեղից միայն, այլ եւ ընդդէմ ազատորդութեանցն պայմանաց, քանզի գնացք Աթենացւոցն քակտիչ իմն եւ խռովիչ էին, իսկ Սպարտացւոցն խափանիչ եւ կարճիչ, այնպէս զի պատերազմն այն եդ աղդոյ վերս ի վերայ բարուց եւ զօրութեանն Յունաց։

Պատճառք եւ բարուք Պեղոպոնեսեացւոց պատերազմին էր գժտութիւն ինչ Կորկիւրացւոց ընդ Կորնթացւոց որոց գաղթականք էին Կորկիւրացիքն։ — Աթենացիքն՝ Կորկիւրացւոցն ձեռնտու լեալ յաղթեցին Կորնթացւոց (432), իսկ Կորնթացիքն դիմեցին առ Սպարտացիսն տրտնջելով զԱթենացւոցն, եւ վասն այնորիկ եւս՝ զի զՊոտիդէա զգաղթականութիւնն կորնթական հարկանէին պատերազմաւ յորժամ առ յուսացեալ ի Պեղոպոնեսացիսն՝ չտայր հարկս Աթենացւոց։ Մեւս եւս երրորդ ամբաստանութիւն նոցա այն էր՝ թէ զգործիացի տէրութիւնն Մեգարա՝ որ ի տուրեւառիկ վաճառաց ընդ Աթենացւոց եւեթ կեայր՝ մերժեցին Աթենացիքն ի հաղորդութենէ նաւահանգստաց Ատտիկեայ իբրեւ ի պատիժ ապստամբելոյ նոցա ի նոցանէ։ Սպարտացիքն սկսան սպառնալով իմն յորդորել զԱթենացիսն թողուլ զպաշարումն Պոտիդէայ,

առաջ միաբանական զդաշնաւորութիւն կցելոյն եւ քաղաքաց ընդ նուաճելոցն, մանաւանդ զԿորնթացւոցն: Աթենացիք ետուն պատասխանի թէ պարտ է եւ Սպարտացւոցն զնոյն առնել, եւ թէ ոչ ոք կարող է զենել Աթենացւոց հրամանատարու: Այսուհետեւ երկոքին կողմանքն ընթացան ի զէնս եւ յղեցին առ դաշնաւորսն իւրեանց: Ընդ Աթենացւոց միաբանեալ էին Թեսաղացիք, Ակառնանիացիք, կղզիքն Արշիպեղագոսի, Կորկիւրա, Զակինթոս, Քիոս, Սամոս եւ Լեսբոս, գաղթականութիւնքն որ էին յառաջակողմանն աշխարհին Ասիացւոց եւ ի Թրակիա եւ ի Մակեդոնիա: Ի կողմ Սպարտացւոց կային ամենայն Պեղոպոնեսացիք (բաց յԱրգիւացւոց եւ յԱքայեցւոց) եւ յայլոց՝ Բէովտիացիք, Փոկիս, Լոկրիս, Մեգարա եւ քաղաքք ինչ:

Յառաջին 10 ամսն (431—422) յերկոցունց կողմանց քանդելով եւ աւերելով պատերազմն մղէր: Սպարտացիք ամ յամէ ասպատակս յԱտտիկէ յարձակէին, ուր Աթենացիքն ըստ խրատուն Պերիկղեայ տուեալ անդէն ի մէջ պարսպացն իւրեանց պաշտպանէին անձանց իւրեանց. բայց նաւուք եւս ամ յամէ ասպատակ եղեալ ապականէին զծովեզերսն Պեղոպոնեսացւոց: Այլ անդէն յերկրորդում ամի պատերազմին (430) եկն ժանտ ինչ անհնարին ի քաղաքին Աթենացւոց՝ զի խճողեալ էր մարդկամբ, քանզի զբազմութիւն շինականացն ածեալ ժողովեալ էր Պերիկղէս ի քաղաք անդր ի գործ պատերազմի. անկանէին հազարաւորք. ամենայն կարգք խանգարեցան եւ զայրացեալ ընկեցին զՊերիկղէս յիշխանութենէ: Թէպէտ եւ կոչեցին եւս զնա վաղվաղակի յետս՝ առնուլ միաբանական զառաջնորդութիւնն ի բուռն, բայց յետ աշխարելոյ նորա զազգականս իւր եւ զորդիսն որ ընդ նոյն ժամանակս յախտէն վախճանեցան՝ ինքն եւս գնաց զհետ նոցա, եւ ընդ նմա անց գնաց փառաւորութիւն քաղաքին Աթենացւոց (429):

Ապա կացին յետ նորա ի խառնակութեան անդ ամբոխին ամենակալք անձնաւէրք՝ յորոց Կղէոն խաղախորդ գտաւ զօրագոյն քան զամենեսին: Առաջնորդութեամբ նորա ունէր պատերազմն առանց որոշելոյ՝ բազում անպարտութեամբ երկոցունց կողմանցն: Պղատէա՝ հաւատարիմ քան զամենայն դաշնաւոր քաղաքս Աթենացւոցն՝ առաւ եւ կործանեցաւ հարթայատակ յետ սաստիկ կռուոյ, ամենայն այր պատերազմի կոտորեցաւ, կանայք եւ մանկունք ի գերութեան վարեցան: Բայց եւ Աթենացւոց յաջողեցաւ յետ սակաւ ինչ միոյ առնուլ զՊիւղոս (Նաւարին) եւ անդի օգնականութեամբ Մեսենիացւոցն եւ Հեղոտաց փախուցելոց՝ ասպատակս աւերել սաստ զսահմանս Սպարտացւոցն: Զոր ջանային ապա մերժել զնոսա. յետ մղելոյ զնոսա Աթենացւոցն՝ փակեցին 400 այր փառաւոր զերի յանապատ կղզւոջն Սփակտերիա (425):

Սոփին Կղէոն ստացաւ պարծանս պատերազմի եւ ջանայր ամենայն զօրութեամբն արգելուլ զի մի դաշինք խաղաղութեան լինիցին։ Իսկ երբեւ առ Դելիոնիւ (յորում Սոկրատէս եւ Աղկիբիադէս զառաջինն առաքինացան) ամենեքին ի պարտութիւն մատնեցան Աթենացիք ի Բէովտացւոց, եւ զաղթականութիւնք նոցա ի Թրակիա չկարէին ունել դէմ Բրասիդայ զօրավարի Սպարտացւոց՝ տակաւ զօրացաւ կողմն ազնուականաց որ ընդ խաղաղութիւն կամէին, եւ գլուխ էր նոցա Նիկիաս մեծատունն եւ առատ։ Յայն սակս անդէն յետ յաղթութեան Սպարտացւոցն առ Ամփիպոլեաւ յորում Բրասիդաս անկաւ եւ Կղէոն ի փախստեան սպանաւ՝ եղան Նիկիական դաշինքն վասն 50 ամաց խաղաղութեան, պայման եդեալ՝ յերկուց կողմանց դարձուցանել զամենայն ի կարգն՝ որպէս էրն յառաջ քան զպատերազմն (421)։

(Ի բազմադիմի եւս յայլոց քաղաքաց Յունաց աշխարհին ընդ նոյն ժամանակս՝ մոլեգնեալ անկանէին ընդ միմեանս ազնուապետացն եւ ռամկապետացն կողմանք․ այլ ոչ ուրեք այնպէս անհագին եւ սոսկալի՝ որպէս ի Կորկիւրա, ուր ազգատոհմք ազնուականացն ամենեւին իսկ անհետ ջնջեցան․ զի օգնականութեամբ Աթենացւոցն առ զնոսա ի բուռն ռամիկն, փակեցին զնոսա ի շինուածի ուրեք եւ ի վերուստ ի վայր քարկոծեալ սպանին։ — Ուր ուրեք յաղթէին Սպարտացիք՝ ազնուականք առնուին ի բուռն զիշխանութիւնն եւ պատժէին զհակառակորդս իւրեանց մահու եւ վտարանդութեամբ․ իսկ ուր Աթենացիքն տիրէին՝ անդ ռամկապետք առնուին զառաջնորդութիւնն եւ զնոյն անցս ընդ իւրեանց հակառակորդսն անցուցանէին։)

271

Սակայն չեղեն տեւական այն դաշինք խաղաղութեան։ Վասն այնորիկ՝ զի այն դաշինք կնքեցան առանց հարցանելոյ զԿորնթացիսն, ի թշնամութիւն դարձան սոքա ընդ Սպարտացւոցն։ Մտին նոքա ի դաշինս ընդ Արգոսի, Եղիսայ եւ ընդ քաղաքաց ինչ Արկադացւոց՝ հանել զպարապետութիւն Պեղոպոնեսեացւոց աշխարհին ի ձեռաց Սպարտացւոցն։ Առաջին գործ առաջնորդութեան Աղկիբիադեայ էր՝ լինել նոցա ձեռնտու, զի այնպէս յանկուցեալ զնոսա ի կողմն Աթենացւոցն՝ առաւել եւս զօրութիւն իշխանութեան ունիցին ի Պեղոպոնեսոս Աթենացիքն։ Աղկիբիադէս քեռորդի Պերիկլեայ՝ պատանեակ 20 ամեայ, կայտառ, հանճարեղ միտք, կրթեալ, ճարտարախօս քաջ եւ մեծատուն անհնարին՝ բաւական էր արդեւք վճարել զգործս Պերիկլեայ, եթէ էր նորա ընդ արտաքին եւ ներքին առաւելութեանցն այնոցիկ եւ ուղղադոյն խորհրդական հանդարտութիւն եւ սէր հայրենեաց՝ որ

զօրացեալ էր քան զսէր պարծանաց անձին իւրոյ։ Ընդդէմ զա-տարկացաւ յոյսն զոր ունէր Ալկիբիադէս ի գժտութենէ անտի Պեղոպոննեսացւոցն՝ յորժամ յաղթեցին Սպարտացիք ի ճակատուն առ Մանտինէաւ (418)։

Յայլ իմն հնարս մտաբերէր այնուհետեւ Ալկիբիադէս. ած ի հաւան զԱթենացիսն երթալ առնուլ զՍիկիլիա, հաւանեցուցեալ նոցա թէ ձեռն տացեն Սեգեստացւոց քաղաքին որ ի պատերազմի ուրեմն էր ընդ մեծազօր քաղաքին Սիրակուսացւոց, թէպէտ եւ հակառակ իմն խրատ տայր զօրավարն Նիկիաս եւ այլ եւս զօրավարք վարժք ի պատերազմ։ — Ինքն իսկ Ալկիբիադէս հանդերձ Նիկիաւ եւ Լամաքաւ առեալ տարմիղ նաւաց եւ զօրս՝ չոգաւ ի Սիկիլիա (415)։

Նայց այն ինչ սկսեալ անդ պատերազմին՝ Ալկիբիադէս յԱթէնս կոչեցաւ, գալ տալ պատասխանի ամբաստանութեանն որ զնմանէ էր, թէ զպատկերսն Հերմեայ յԱթէնս կործանեալ է։ Անսաց հրամանին. բայց զճանապարհայն պրծեալ գնաց ի Սպարտա, յանկոյց յինքն զժողովուրդն, եւ առ քինուն զոր ընդ Աթենացիսն ունէր՝ գրգռեաց գրգռեաց զՍպարտացիսն լինել զօրաւիգն օգնականութեան Սիրակուսացւոցն։

Արդեամբք իսկ եւ գունդ մի զօրաւորութեամբ Գիլիպպեայ նաւարկել ի Սիկիլիա, եւ փրկեաց զքաղաքն Սիրակուսացւոց (414)։ Թէպէտ եւ եհաս եւս Աթենացւոց զօրաւիգն օգնականութեան զօրաւորութեամբն Դեմոսթենեայ, բայց ամենեքին իսկ բեկան, առաւ տարմիղ նաւացն, անկաւ ի բուռն զօրն, զօրավարքն կոտորեցան եւ զօրականն իբրեւ զգերիս վաճառակուր եղեն կամ ի քարահատս առաքեցան. Նիկիաս եւ Դեմոսթենէս գլխատեցան ի Սիրակուսա (413)։

Այսպէս վատթարութեամբ գործն վճարեցաւ. ահ մեծ եւ երկեւղ էր յԱթէնս. ոչ զօրավար գոյր ի միջի եւ ոչ տարմիղ նաւաց, ժամ ի ժամ սպասէին Սպարտացւոցն գալոյ եւ զքաղաքն ջնջելոյ. մանաւանդ առաւել եւս զահի հարան, յորժամ Քիոս, Լեսբոս, Եւբիա եւ Միղետոս յետս կացին ի նոցանէ, զի Սպարտացիք կալան զԴեկեղիա դղեակ յԱտտիկէ եւ արգել զամենայն երթեւեկ վաճառաց, ուր եւ Պարսիկք (առաջնորդութեամբ Տիսսափեռնեայ) ջանային միւսանգամ զքաղաքսն Յոնիացւոց առնել ընդ հարկաւ, եւ անամօթն Սպարտացիք մտին ընդ նոսա ի դաշինս առ վնասու հայրենի աշխարհին իւրեանց։ Նա եւ յԱթէնս եւս վնասակար խռովութիւնք գրգռեցան. զի կողմն ինչ սակաւապետութեան որոյ առաջնորդ Պիսանդրոս էր՝ ջանայր կործանել զսահմանադրութիւն ռամկապետութեանն։ Սակայն բախտաւորք այնու գտան՝ զի Ալկիբիադէս որ էր շունչ եւ ոգի գործոցն այնոցիկ, գժտեցաւ ընդ Սպարտացւոց. անկաւ փախստեայ առ

Պարսիկս եւ Հասանեցւոց զնոսա չլինել այնուհետեւ ձեռնտու Սպարտացւոց (412): Վասն այնորիկ ողի առին Աթենացիքն, եւ Թրասիբուղոս ածն ի զօրավարաց նաւատորմիղ նաւացն որ առ Սամոսիւ կային՝ եւ խորհուրդ եղեւ կոչել զԱղկիբիադէս յետս:

Մինչ չեւ հասեալ նորա՝ առին Աթենացիքն յաղթութիւն երեւելի ի նաւամարտի կռուին առ Երիւղեա, եւ յետ ամսոց ինչ կատարեցին մեծ եւս յաղթութիւն ի նմին վայրի օգնականութեամբ Աղկիբիադեայ (Յուլ. Սեպտ. 411): Ի գալ գարնանայն վանեալ վկանդէր Աղկիբիադէս զՊեղոպոնեսացիս եւ զՊարսիկս միաբանեալս ընդ նոսա առ Կիւզիկեաւ, եւ առ զամենայն տորմիղ նաւացն Պեղոպոնեսացւոց (10 Մարտ 410): Նմին իրի միւսանգամ ածին ընդ հնազանդութեամբ Աթենացւոցն ամենայն կողմանքն որ ի բաց կացեալ էին ի նոցանէ. այլ եւ նմա մեծաշուք Աղկիբիադէս յԱթէնս. արձանքն յորոց վերայ գրեալ կային յանցանքն նորա՝ եղեն ընկեցիկ ի ծով, եւ էր նա միւսանգամ սիրելի ժողովրդեանն եւ կարգեցաւ սպարապետ զօրուն (408):

Բայց չյերկարեցաւ ուրախութիւնն: Զի չկարաց Աղկիբիադէս ձգել ի կողմն Աթենացւոց զՊարսիկսն. այլ մանաւանդ թէ առաւել եւս պնդեցին նոքա զդաշնաւորութիւնն ընդ Սպարտացւոցն: Յայն սակս ինքնին իսկ չոգաւ նաւուք հանդերձ առաջի Նոտիոնի. յորժամ հեռացեալ էր նա ի նաւաց անտի վասն կարեւոր ինչ իրիք՝ զերկրորդ զօրավար նաւացն եհար Լիւսանդրոս սպարտացի (407): Վասն այնորիկ ընկեցաւ Աղկիբիադէս իբրեւ զօրավար թեթեւ մտօք, եւ ընտրեցան զօրավարք տասն, — որով անվրէպ իսկ խանգարի զօրն: Իսկ Աղկիբիադէս չոգաւ ի Փոքր Ասիա:

Յայնմ հետէ արագ արագ սկսան վատթարել իրք Աթենացւոցն. թէպէտ եւ յաղթեցին առ Արգինուսեան կղզեօք եւ կալան զԿաղլիկրատիդաս՝ որոյ սակաւիկ ինչ յառաջագոյն հասեալ էր զնաւս (406), բայց յետ յաղթութեանն այնորիկ կացին առաջի Եգոս Պոտամոսի առ Եղղեսպոնտոս ծովու, եւ էին հանգստեալ յանհոգս. յայնժամ յարձակեցաւ ի վերայ նոցա Լիւսանդրոս եւ ի 180 նաւուց ապրեցաւ միայն Կոնոն 8 նաւուք (Դեկտ. 406): Ջնջեալ սպառեցաւ զօրութիւն Աթենացւոցն, եւ պահպանութիւն կամ աւեր քաղաքին նոցա ի կամս յաղթողացն էր:

272

Լիւսանդրոս ի յաջորդ ամին հնազանդեցոյց նախ զամենայն դաշնաւորս Աթենացւոց, ապա նաւարկեալ հասանէր առաջի նաւահանգստին Պիրէոյ, մինչ դեռ ի ցամաք կուսէ պաշարէր զօրն զքաղաքն (405): Արդ ուրեմն առ սովոյն վտանգի սկսան աղաչել Աթենացիքն զի լինիցի խաղաղութիւն: Տալ ետուն նոցա զխաղա-

ղութիւն, բայց այսպիսի ինչ պայման եդեալ թէ ամենայն նաւք պատերազմի տացին ի ձեռս բաց յերկոտասան նաւաց, ամուր պարիսպք նաւահանգստին կործանեսցին, և հրամանաւ ևեթ Սպարտիացւոցն կարիցեն տալ պատերազմ Աթենացիքն:

Առ վտանգի նեղութեանն յանձն առին Աթենացիք: Նուագօք սրնգահարացն ցնծութեամբ և ուրախութեամբ ի հիմանց քակեցան որմունքն, և իշխանութիւնն տուաւ ի ձեռս երեսուն արանց ոլիգարխականաց՝ որք անուանեալ կոչեցան՝ 30 բռնաւորք, և ազգի ազգի բռնութեամբք հաստատեցին զիշխանութիւն իւրեանց ընդդէմ ռամկապետացն: Ապա խաղացին դաշնաւորքն իւրաքանչիւր յաշխարհ իւր, բայց թողին պահապանս սպարտիացիս (404): Յետ սակաւ ինչ միոյ Աղկիբիադէս ի բռնաւորացն հալածումն կրեալ ի Պարսկաստանի՝ ի ձեռն սպանողաց վախճանեցաւ, — անհետ եղեւ ընդ նմա վերջին յոյս Աթենացւոցն՝ ազատելոյ ի նեղութենէն:

Բայց սակայն գտաւ ոք փրկիչ ի բազմաց անտի որ վտարանդի մերժեալ էին յաշխարհէն, և էր Թրասիբուղոս. սա զփախուցեալսն ի մի վայր ժողովէր, առնոյր ի բռնոյն զՓիրէաս և յաղթեալ բռնաւորացն ի ճակատու՝ մտանէր յԱթէնս յետ հաւանելոյ Սպարտիացւոցն նորոգել զպայման առաջնորդութեան Սողոնի, և շնորհեալ անյիշութիւն յանցանաց՝ հաստատեցաւ կարգ և խաղաղութիւն ի քաղաքին (403): Այսպէս գտին Աթենացիք միւսանգամ զազատութիւնն, բայց առաջին մեծութիւնն և փառաւորութիւն չէր ի միջի, և ոչ դարձաւ իսկ երբեք: Թրասիբուղոս կեայր առանց իշխանութեան ի մէջ քաղաքացեացն որ շնորհակալութեամբ ունէին զնա:

273

Զսպառապետութիւնն Սպարտիացւոց ուրախութեամբ ընկալաւ ամենայն աշխարհն Յունաց (404). բայց յետ սակաւ ինչ միոյ առաւել ծանրացաւ լուծ բիրտն Սպարտացւոց քան զիմաստուն և զկիրթ Աթենացւոցն: Եղեն նոքա սէգք և ամբարտաւանք. նեղէին զկղզիսն և զքաղաքսն ծովեզերեայս ծանր տուրք. ամենայն ուրեք նենգութեամբ և բռնութեամբ զռամկապետութեան սահմանադրութիւնսն բարձեալ՝ հաստատէին ազնուապետութիւն. ընչաւետութիւնն որ անծանօթ էր նոցա՝ եմուտ յայնժամ և ապականեաց եղծ զբարս նոցա, նուաղեաց առաջին խստամբերութիւնն, և եղեն փափկակեացք ամենեցուն ատելի և գարշելի: Նմին հակառակ Աթենացիք դարձան յառաջին ռամկավարութենէ անտի, և կամէին ազնուականաց պետութեամբն առնել դարմանս չարեաց տէրութեանն: Այսպէս պատերազմն Պեղոպոնեսացւոց զհակառակութիւն այլակերպութեանն Սպարտիացւոց և Աթենացւոց նուաղեցոյց:

Այս եւ այլքս Յունաց ընդ Պարսից փոփոխեցաւ պատերազմն այնուհետեւ : Սպարտացիք զօրաւիգն օգնականութեան ընծայեն Կիւրոսի Բ. կրտսերոյ մարտուցելոյ ընդ եղբօրն Արտաշիրի Բ. բայց Կիւրոս անկաւ ի ճակատուն, եւ միայն Քսենոփոն աթենացի ազատեաց զՍպարտացիսն. զի ած նա զնոսա անվնաս յերեսաց ազգի ազգի վշտաց եւ նեղութեանց այսրէն յաշխարհն իւրեանց (401 — 400) : Իսկ Արտաշէս խորհեցաւ առնուլ վրէժ՝ կամէր միւսանգամ նուաճել զՅոյնս որ ի Փոքուն Ասիա էին (400) : Սոքա խնդրեցին օգնականութիւն ի Սպարտացւոցն. անդէն քաջն եւ խստամբեր թագաւորն Սպարտացւոց Ագեսիղաւոս (ընդ որում եւ Քսենոփոն էր) խորտակեալ զՊարսիկս մօտ ի Սարդս՝ խաղացեալ անցանէր ասպատակաւ ընդ Բիւթանիա եւ ընդ Փռիւգիա, մինչեւ դեղեւէր հիմն եւ աթոռ թագաւորութեանն Պարսից (396 — 394) :

Բայց անդէն զրգռեցին միաբանեցին սոքա կաշառաւ զԿորնթացիս, զԹեբայեցիս եւ զԱրգիւացիս, յորս յարեցան եւ Աթենացիք եւ Թեսաղացիք՝ ի մեծ պատերազմ ի վերայ Սպարտացւոց : Այսպէս զրգռեցաւ միւս եւս պատերազմ ներքին. զոր ծնեալ Լի-սանդրոս ի Բէովտիա՝ ազատութեամբ պատերազմի հանել զպաշտօնաւորութիւնն ի դերեւ. առ Հալիարտաւ անկաւ ի կենաց եւ ի յաղթութենէ : Յայն սակս Ագեսիղաւոս անդէն ի ժամանակի աշխարհակալութեանցն իւրոց կոչեցաւ յետս փութանակի (394) : Առ Կորնթէաւ յաղթեցին Սպարտացիք ի ցամաքի զօրավարութեամբն Ագեսիղայ, բայց առ ծովն նաւաց նոցա առ Կնիդեաւ ի պարտութիւն մատնեցաւ ի նաւացն Աթենացւոց եւ Պարսից որոց զօրավար Կոնոն էր : Կոնոն առեալ արծաթ ի Պարսից շինեաց միւսանգամ զպարիսպս քաղաքին Աթենացւոց եւ յարոյց միւսանգամ զզօրութիւն նոցա. ամենայն քաղաքք Ասիոյ եւ կղզիք մտին ընդ պաշտպանութեամբ Աթենացւոցն (յամի իբրեւ 393) :

Ապա ուրեմն վախճան ընկէր այսր (կորնթական) պատերազմի՝ յորժամ Սպարտացիք առ խանդաւորութեան եւ վասն անձանցն իսկ փրկութեան եդին զամօթալից դաշինս խաղաղութեան ի ձեռն Անտալկիդեայ ընդ Պարսից. թողին նոքա ի բաց զերս Յունացն Ասիացւոց՝ որք մտին միւսանգամ ընդ իշխանութեամբ Պարսից համօրէն կղզեաւն Կիպրացւոց. բայց առին եւ ի նոցանէ խոստումն վասն ազատութեան Յունացն Եւրոպացւոց, այնպէս զի իւրաքանչիւր տէրութիւն ուրոյն եւ առանձինն իցէ եւ ոչ ընդ իշխանութեամբ (387) : (Զառաջինն յայսմ պատերազմի առարին Աթենացիք սկիզբն վարելոյ վարձկան զօրաց. եւ յայնմ հետէ տակաւ սկսան քաղաքացիքն մոռանալ զհրահանգս զինուց, որով փութանակի իսկ զազատ սահմանադրութիւնն եւսուն վտարանդի :) Թէպէտ եւ այնպիսի դաշամբք խաղաղութեան եղծաւ ընկեցաւ

ամենայն պտուղ երեւելի երեւելի յաղթութեանցն Յունաց. բայց չէր ինչ այն վնասակար Սպարտացւոցն, զի էր իսկ միշտ նոցա իշխանութիւն վերադոյն ի վերայ համօրէն Յունաց աշխարհին, զոր վարէին իսկ մեծաւ ամբարտաւանութեամբ:

274

Ընդէն ի խաղաղութեանն ժամանակի յարձակեցան Սպարտացիք ի վերայ քաղաքին Թեբացւոց լինել օգնական Սակաւապետացն ընդդէմ ռամկապետութեան, գրաւեցին կալան զամուրն Կադմէա եւ զերեւելիս ի քաղաքացեաց հանին մերժեցին ի բաց (382): Ի մերժելոցն մի ոմն եւ Պեղոպիդաս էր՝ այր ազնուական. սա միաբանեցաւ ընդ այլոց արանց մետասանից ժողովելոց յԱթէնս ազատել զքաղաքն. սպրդեալ մտին ի հանդերձս շինականաց ի քաղաքն եւ զգլխաւորս Սակաւապետացն ի հացի կոտորեցին. առնուեցան այնուհետեւ պահապանքն Սպարտացւոց տուեալ ի ձեռս զամուրն, եւ կարգեցաւ ռամկապետութիւն նոր՝ ի քաղաքին, այս ինքն երեք Բէովտարքք, երկուք ի նոցանէ էին Պեղոպիդաս եւ նորին բարեկամ Եպամինոնդաս (378):

Յետ այնորիկ տուեալ հանապազորդ պատերազմ ընդ Սպարտացւոց վասն քաղաքին պաշտպանելոյ, հաստատեաց ամրագոյն զիշխանութիւն քաղաքին Թեբացւոց ի վերայ Բէովտիայ, եւ զԱթենացիս եւս յարեցոյց յինքն (378—376): Այս ուրեմն միջնորդ ի մէջ անկանելով Պարսից՝ լինէր առհասարակ խաղաղութիւն, զոր եւ ընկալան իսկ Յոյնք թէ միայն կացցեն մնացցեն ազատ՝ քաղաքքն Յունաց (372): Միայն քաղաքն Թեբացւոց չառնոյր յանձն զդաշինսն, չկամեցեալ լինել ընդ այլոցն իշխանութեամբ:

Եհաս իսկ եւ իսկ արքայ Սպարտացւոց Կղէոմբրոտոս 11,000 արամբ ի Բէովտիա. հազիւ հազ թէ 6000 այր կարէին հանել ընդ առաջ Թեբացիքն, բայց առաջնորդէր նոցա իմաստունն Եպամինոնդաս: Առ Լեւկտրեաւ ընդ միմեանս բախէին ճակատքն երկոքին. յետ արեանց բազմաց առնոյր զյաղթութիւնն՝ սեպաձեւ ճակատն Թեբացւոց (որ էր գլուխ Պեղոպիդայ) եւ Նուիրական գունդն ընտիր ընտիր արանց ջերմն բարեկամութեամբ ընդ միմեանս կապելոց (զոր էր հնարեալ Եպամինոնդայ). անկան պարծանք քաջութեան Սպարտացւոցն եւ յառաջահաս իշխանութիւնն սպարապետութեան (8 Յուլ. 371): Զառաջինն յայսմ ճակատու էին փախստեայ Սպարտացիքն, եւ այն այնչափ բազմութեամբ՝ զի Ագեսիղաւոս այրն վրէժխնդիր պահպանութեան հին օրինացն Սպարտացւոց՝ խրատ ետ զի "զայս նուագ ննջեսցեն օրէնքն" (որ զփախստեայն հրամայէին հանձնել վատանշան եւ զրկեալ ի զինուորութեան իրաւանց):

Ապա յորձանկէին անկանէին Նէպամինոնդաս եւ Պելոպիդաս ի ռահվիրս Պեղոպոնեսացւոց եւ բազումք եւս գային յարէին ի նոսա. հասանէին մօտ յանպարիսպ քաղաքն Սպարտացւոց՝ որ ի 500 ամաց հետէ չէր տեսեալ առաջի իւր թշնամի. միայն արութիւնն ծերոյն Ագեսիղայ եւ պատրաստութիւն քաղաքացեացն հանդերձ կանամբք եւ մանկունս՝ ապրեցուցին զՍպարտա, եւ կրկին յԱթենացւոց եւս առաքեցան թիկունք օգնականութեան Սպարտացւոցն՝ դարձան Թեբացիքն յետս՝ յետ աւեր եւ անապատ զերկիրն առնելոյ եւ զՄեսենէ միւսանգամ կանգնելոյ եւ տալոյ ի ձեռս զաւակի հնոցն Մեսսենիացւոց (369): Այնուհետեւ Պեղոպիդաս դնէր արշաւանս ի Թեսաղիա՝ կոչեցեալ ի ժողովրդենէն նեղելոյ ի բռնակալաց, եւ յետ լուծանելոյ զգժտութիւն աթոռակալութեան տան թագաւորացն Մակեդոնիայ՝ առեալ տանէր ընդ իւր զարքայորդին պատանին Փիլիպպոս եւ 30 պատանիս յազնուականացն Մակեդոնացւոց (368), ապա յերկրորդումն արշաւանին անկաւ ի Թեսաղիա (364):

Նոյն իմաստունն Նէպամինոնդաս հանդարտութեամբ ջանայր հանել ի մեծութիւն զԹեբէս՝ սկիզբն արարեալ կազմելոյ իւրեանց զօրութիւն նաւական (365): Այն սակս իսկ նախանձեալ գրգռեցաւ ընդ նոսա ամենայն աշխարհն Յունաց, մինչեւ ընդ Սպարտացւոց միաբանեցին ի դաշնաւորութիւն Աթենացիքն՝ որք սակաւիկ մի ինչ յառաջագոյն օգնական լինէին Թեբայեցւոց՝ փոխարէն Սպարտացւոցն ընդ ծով եւ ընդ ցամաք ի ձեռն զօրավարացն իւրեանց Իփիկրատեայ, Քաբրիայ եւ Տիմոթեայ՝ որդւոյ Կոնոնի:

Իսկ Նէպամինոնդաս զի կանխեսցէ յառաջ քան զթշնամիսն՝ դիմեաց ի Պեղոպոնեսոս, եւ կամէր յանկարծ ի վերայ Սպարտացւոց քաղաքին յարձակել. երկրորդ անգամ փրկեցաւ քաղաքն ի ձեռն Ագեսիղայ որ 80 ամաց էր: Ապա գնացին յԱրկադիա Թեբացիքն. անդ գրգռեցաւ սաստիկ մարտ պատերազմի առ Մանտինեաւ. եւ զայս եւս նուագ յաղթեցին Թեբացիք, բայց գլուխ յաղթութեանն էր Նէպամինոնդաս, անկաւ նա ի ճակատուն քաջութեամբ՝ հարեալ ի նետէ՝ զոր ետ հանել յետ զյաղթութիւնն լսելոյ (12 Յունի. 363). անկաւ ընդ նմա եւ պայծառութիւն քաղաքին Թեբացւոց, որոյ սկիզբն լեալ էր յամէ 371: — Ի յաջորդ ամի պատերազմին այնորիկ վախճանէր եւ Ագեսիղաւոս 80ամեայ, որ ետես զժամանակ ամենեւին բարձրանալոյ Սպարտացւոցն եւ զամենեւին կործանելոյ:

275

Այնուհետեւ Թեբացւոց եւ Սպարտացւոց եւ Աթենացւոց գրեթէ հաւասար իմն ճոխութիւն էր, նա առաւել եւ ամենայն իսկ աշխարհն Յունաց մանր մանր ինչ տէրութեամբք անջատե-

լովք ի միմեանց՝ նման էր մարմնոյ քայքայելոյ վայրավատին։ Թէ-պէտ եւ Աթենացիք՝ վասն զի զկղզիսն ունէին եւ զօրեղ կրթեալ եւ վարժ զօրավարս, առաւելագոյն իմն էին քան զերկոսինն եւ սկիզբն առնէին նորոգ հարստահարելոյ զդաշնաւորսն, այլ յեռ-երեքամեայ պատերազմի (358—356) ստիպեցան տալ նոցա ազա-տութիւն, զի ապստամբել իմն սկսաւ Մաւսողոս Գ․․ արքայ Գարիաց։

Բայց արդեամբք ոչ ի Պարսից ինչ այնչափ կայր երկեւղ ի վերայ, այլ ի կողմանց Մակեդոնացւոց։ Զի ի տեսանել նոցա թէ աճէ զօրութիւն Մակեդոնացւոցն՝ փոխանակ գոնեայ անագան ու-րեմն միաբանելոյ ընդ միմեանս, միւսանգամ դարձան Յոյնք ի 10ամեայ քաղաքային պատերազմ (356—346), որ Մեհենական կամ Փոկիական պատերազմն կոչի։

Փոկիացիք՝ որոց պատերազմ իմն էր ընդ Թեբացւոց, օգնա-կանութիւն ի Սպարտացւոց գտեալ, արկին ձեռս ի գանձս մեհե-նին եւ նովին վարձեցան գունդս՝ ցրուեալ զպաշտաման ոսկիս եւ զա-ռանդսն որ անդ կային։ Վճիռ ելեալ յԱմփիկտիոնաց յանձն եղեւ Թեբացւոց երթալ կշտամբել զՓոկիացիսն պատերազմաւ։ Իբրեւ տկարացան իմն Թեբացիք եւ չէին ձեռնհաս ընդդէմ թշնամեացն՝ յետոյ ուրեմն կոչեցին զՓիլիպպոս թագաւոր Մակեդոնացւոց յօգնականութիւն պատերազմին։

Իսկ Փիլիպպոս յետ յերկարագոյնս ընդդէմ դառնալոյ նմա Ա-թենացւոցն՝ ապա յետ դաշանց եդելոց ընկալաւ համարձակութիւն մտանել յաշխարհն Յունաց (347), հան ի դուրս զվճիռ Ամփիկ-տիոնացն, եւ զՓոկիացիս հանեալ ի միջոյ Ամփիկտիոնացն՝ ընկալաւ աթոռ եւ քուէ ի խորհրդեան նոցա։ Այսպէս ինքեանք Յոյնքն հորդեցին զճանապարհն նուաճելոյ նոցա ընդ Մակեդոնացւովք (346), եւ նուաճեցան իսկ ամենեւին յամի 338։

Չէին այնուհետեւ բաւական Յոյնք խորտակել զլուծն իւ-րեանց. եղծագործ ապականութեամբ վարուց եւ թուլութեամբ եղեն յայնմ հետէ անարժան ազատութեանն՝ որ միայն առաքինու-թեամբ, յստակ եւ անպաճոյճ կենօք կայ ի հաստի։ Թեբացիքն արբեցողք եւ որովայնապարարք էին։ Աթենացիք՝ ի յլկութիւն հատեալ եւ զհասս տէրութեանն ի դատարկ հանդէսս խաղա-կացն ծախէին։ Ի մէջ Սպարտացւոցն շահեալ տիրեալ էր ըն-չից անհաւասարութիւն, յորմէ հետէ (օրինօքն Եպիտադեայ 400—350) յայտ արարաւ թէ ինչք տէրութեանն իցեն այսուհե-տեւ սեպհական ինչք իւրաքանչիւր, եւ թէ համարձակ է իւրա-քանչիւր ումեք զիւր ստացուած կամ զբաժին [1] ըստ կամաց տալ ժառանգութիւն կամ պարգեւ։— Մանաւանդ եղծաւ ամենայն սէր հայրենեաց եւ արութիւն քաջութեան, յորմէ հետէ սկիզբն եղեւ եւ յաճախեաց տակաւ սովորութիւն վարելոյ վարձկան զօրօք։

1 Κλῆρος.

Գ.

Մատենագրութիւն եւ արուեստ Յունաց։

276

Ընդ այսր պատմութեան քաղաքային կենաց որ առա ուրեմն ասացաւ՝ ընթանայ պատմութիւն մտաւոր կենաց նոցա, այս ինքն՝ ուսմանցն հրահանգք՝ որք ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարած՝ էին զերկընդխառն ընդ քաղաքային անցիցն Յունաց։ Որպէս ի բնակութիւնս իւրեանց, ի ցեղսն, ի պայմանս վարչութեան եւ ի բարս՝ նոյնպէս յարուեստս եւ ի շաւիղս մտածութեան յունական ոգւոյն՝ մեծ իմն այլակերպութիւն եւ պէսպէս գունակք նշմարին. այլ ամենեցուն հասարակաց եւ գրեթէ անհարդրդական իմն է խելամտութիւն գեղեցկութեան, այն որ յանօթոյ անտի բարտի մինչեւ ցՍղղխականն Հոմերայ՝ շողայ ի վերայ գործոց ձեռաց եւ մտաց նոցա։ — Գեղեցկութիւնն՝ որ է միաւորութիւն տեսականի[1] եւ իրականի[2], երկուս իմն մտաւոնս կազմիչս ունի՝ զտեսիլն եւ զնմանութիւն նորա, որոց հարկ է ամենեւին սերտիւ եւ խորագոյնս ի միմեանս երբեւ ոգի եւ մարմին ընդմտանել. մինչ զի եթէ մի մասնն, որպիսի ինչ՝ տեսիլն պակասիցէ, մեռեալ ինչ եւ անկենդան կացցէ առաջի, ապա թէ միւս մասնն՝ նմանութիւնն կամ զգալին՝ յայնժամ վերացեալ ինչ եւ խորհուրդ լոկ երեւեսցի։ Այս երկոքին միանգամայն՝ զգալին եւ մտաւորն ի ձեռագործի արուեստին պարտին ի միմեանս խառն ընդմտանել. եւ որչափ յաջողիցի արուեստագիտին զտեսիլն զոր յանդիման կացուցանելոց իցէ՝ ի նմանութեանն եւ ի պատկերի նշմարեցուցանել եւ զերկոսին ի մի միութիւն կապել (որպէս այր քանդակագործ՝ որչափ կարիցէ աւելագոյն հիւսել ընդ մարմարիոնին զտեսիլ մտաց իւրոց), զայնչափ գեղեցիկ իրքն լինիցին։

Արդ քանզի տեսիլքն յայլ եւ այլ իմն կերպարանս գան յերեւոյթ՝ ի բան կամ ի ձայն, ի գոյն, ի պղինձ կամ ի վէմ՝ աստուստ տարանջին արուեստք առնուն ծագումն, այս ինքն՝ Բանաստեղծութիւն[3], Երաժշտութիւն[4], Նկարչութիւն[5], Պատկերագործութիւն[6] եւ Ճարտարապետութիւն[7]։ Ի պատկերագործութեանն՝ արուեստն տակաւին ընդ բիրտ նիւթոյն ոգորի եւ գեղեցկութիւնն աւելի իմն ընդ ծանրագոյն զանգուածոյն կապեալ է, ուր ի նկարչութեան՝ նիւթն յազնուականագոյն փոխեալ է։ Բայց եւ առ տակաւին ընդ երեւելի կերպարանացն կապեալ է. այլ երաժշտութիւն ի սահմանս լոկոյ ներքնոյ փոխէ զմեզ, զի նկարէ նա զխորագոյն շարժմունս ոգւոյն ձայնիւք՝ առանց որոշեալ ինչ կերպարանս

1 Idéal.
2 Réal.
3 Poésie.
4 Musique.
5 Peinture.
6 Plastique.
7 Architecture.

նոցին տալոյ։ Իսկ զվերջինն եւ զբարձրագոյն աստիճան ունի բա-նաստեղծութիւնն. զի եթէ երաժշտութիւնն միայն զաւանց կեր-պարանաց զմիտաւորն զգայմունս ազդեցուցանէ, եւ նմին հակա-ռակ գեղեցիկն արուեստք (պատկերագործութիւնն եւ նկարչու-թիւն) միայն զմիտաւորն կերպարանս երեւեցուցանեն, բանա-ստեղծութիւնն միաբանեալ ունի զերաժշտական զչափն հանդերձ նկարչական իմն եւ պատկերագործական նկարագրաւ։

277

Բանաստեղծութիւն եւ Երաժշտութիւն։

Բանաստեղծութիւն բաժանի՝ 1. ի Վիպական՝[1] յորում յանդիմանակացական[2] իրք՝ դէպք արտաքինք անցանեն ի հան-դէս, 2. ի Քնարական՝[3] որ տաւել անձնական[4] իմն է, այնու զի զներքին ինչ զգացումն իւր ցուցանէ պուէտն՝ զուրախութիւնն կամ զցաւսն, 3. ի Թատերգործական՝[5] որ զյանդիմանակացակա-նութիւն Վիպականին եւ զանձնականութիւն Քնարականին ամ-փոփեալ ի միութիւն, այս ինքն՝ ցուցանելով զներքինն արտաքին դիպօք՝ առնի կատար բարձրութեան Բանաստեղծութեան։

ՎԻՊԱԿԱՆ բանաստեղծութիւն Յունաց։ Թրակացի բանա-ստեղծութիւն հնոցն Պեղասգացւոց (առ Որփեւս, Մուսէոսիւ, Գլինոսիւ, Եւմողպոս) քնարական եւ կրօնական իմն երգք էին քրմաց, օրհնել նոքօք եւ կարդալ զաստուածսն՝ մանաւանդ ի խորհրդոցն ժամու։ — Այլ յետ մերժելոյ Պեղասգացւոցն՝ առ դիւցազանցն Յունաց սկիզբն առնոյր Վիպականն բանաստեղ-ծութիւն. իշխանք եւ դիւցազունք փոյթ ի վերայ ունէին երաժշ-տութեան եւ երգոց. բանաստեղծք այր անդր շրջէին եւ քնարիւ եւ երգովք զգոնս տարեկանաց մեծատուն թագաւորաց փառա-ւորէին եւ մեծարեալ պատուէին իբրեւ Մուսայից սիրելիք. մեծ իմն եւ արժանի նախանձու համարէին դիւցազունք՝ լինել հռչա-կեալ յերգս վիպասանաց։

1. Հոմերոս։ Զերին վիպական բանաստեղծութեան տարած դաշտականքն ի մայր երկրէ անտի իւրեանց ի Փոքր Ասիա. անդ ի գեղեցիկ երկրին ընդ պարզ եւ ջինջ երկնիւ ի մէջ ամենայնից եւ զուարթագին բնակչացն յոյնական իմն կատարումն եհաս վիպա-կան բանաստեղծութիւն՝ յոր ցայժմ չերեւ հնար հասանելոյ։ Ամենեւին բարձրագոյն կատար նորա Հոմերոս է (1000—950), ըստ զրուցաց՝ կոյր աչօք. այնչափ անյայտ են կեանք նորա, զի ան-դէն առ հնովք եւեթն քաղաքք կռուէին թէ ինքեանք ծնեալ զնա։ Այլ հասարակաց իմն կարծիք են թէ ի Յոնիա գրեալ իցեն երգք նորա, զի անդր իմն սեպհական է նիւթ դրոցն նորա եւ չափն

1 Épique. 2 Objectif. 3 Lyrique. 4 Subjectif. 5 Dramatique.

(դակտիլեան վեցաչափ[1]), եւ թէ քաղաք ծննդեանն Հոմերոսի կամ Քիոս լեալ իցէ, եւ կամ առաւել հաւանութեան՝ Զմիւռնիա։ Սակայն ազգի ազգի կարծիք կան վասն ծագմանն եւ պահպանութեան գրոց նորա, այնու զի յայնժամ գիր եւ դպրութիւն ի Յունաց աշխարհին տակաւին անծանօթ էր. եւ յայն սակս իսկ յետուստ ուրեմն մարթ էր արկանել գնոսա ընդ գրով։ — Ոմանք (որպէս Վոլֆ փիլիսոփոս գերմանացի) զՀոմերական երգսն չհամարին միոյ միայնոյ մեծի պուէտէի ծնունդ, այլ ծնունդս յոնիական ինչ դպրոցի երգեցկաց, որք ընդ դարս ինչ բերան ի բերանոյ աւանդեալ եւ ի հագներգուաց[2] այսր անդր շրջելոց ածին ի նուագս, մինչեւ Պիսիստրատոս ետ ժողովել գնոսա եւ արկանել ընդ գրով։ Սակայն այլք հայեցեալ ի միութիւն եւ ի միակերպն հաւասարութիւն գործոյն (մանաւանդ Ոդիսականին) չառնուն յանձն թէ բազմաց գործ լեալ իցէ, եւ այնպէս կամ ըստ հնոցն հաւատան թէ այն ամենայն ի Հոմերոյ է, եւ կամ ի Հոմերոսէ ումեմնէ զառաջինն յօրինեալ եւ յետոյ ի հագներգուաց անտի ի բերանոյ առանց գրոյ առեալ ի կիր, եւ այնպէս բաժանեալ եւ անջատեալ մասանցն՝ յետոյ ուրեմն ի Պիսիստրատեայ ի մի բովանդակութիւն ամփոփեցաւ։ — Զայս վերջին կերպարանս զոր այժմ ունին երգքն Հոմերականք՝ ընկալան առ ժամանակօք Աղեքսանդրիական ուսմանց, մանաւանդ ի ձեռն Արիստարքեայ մեծի Քննչի։ Գլխաւոր գործքն են Իլիականն եւ Ոդիսականն։ Իսկ անուանեալ Պատերազմն գորտոց եւ մկանց[3] յորում նկարին կռիւք նոցա ի նմանութիւն պատերազմաց Յունացն եւ Տրովադացւոցն դիւցազանց, եւ այլ եւս ինչ Օրհնութիւնք չհամարին գործք Հոմերայ, այլ առաջինն թուի լեալ գործ յոնիական դպրոցի պուէտաց (յամի իբրեւ 500), եւ վերջինքն պատրաստութիւն ինն որովք սկիզբն առնէին երգեցիկք ասելոյ հրապարակաւ զՀոմերական երգսն։— Երգքն Հոմերականք որ ի վերայ հրահանգաց Նուրբայ գործեցին ազդեցութիւն մեծ՝ անսպառ իմն աղբեւր էին վասն պուէտի եւ բանաստեղծութեան Յունաց։ Յետ անկանելոյ նոցա ընդ գրով՝ տպաւորեցան յուշ յիշատակի մատաղ մանկտւոյ, եւ լինէին զարթուցիչք տոհմային մտաց, սիրոյ հայրենեաց, կրօնից եւ խելամտութեան գեղեցկութեան. համարեալ էին Յունաց իբրեւ հայելի համօրէն տոհմային առանձնական սեպհականութեանն իւրեանց, դիւցազնական զօրութեան, որպէս եւ նենգութեան եւ խորամանկութեան։ Յետինքս զարմանամք ընդ յայտնութիւնն եւ ընդ կենդանի ճշմարտութիւն, ընդ միախառն չափակցութիւնն, ընդ պայծառութիւն արուեստական իմացութեան որ միաբանեալ է ընդ անպաճոյճ պարզութեան եւ ընդ յածախութեան ցնորքն զօրութեան։

1 Hexamètre dactylique. 2 Rhapsodes. 3 Βατραχομυομαχία.

Բովանդակութիւն գրոցն: Իլիականն սկիզբն առնու ապստամբութեամբն Աքիլլեայ: Աքիլլէս կրեալ անհնարին թշնամանս յԱգամեմնոնէ՝ չկամեցեալ պատերազմել՝ մնայ անդէն ի նաւսն իւր մրմռեալ ցասմամբ: Յայն սակս Տրովացիքն առաջնորդեալ ի Հեկտորայ զօրանան, հասեալ անկանին ի վերայ բանակի Յունաց (Աքայեցւոց, Դանայեցւոց) եւ արձակեն հուր ի նաւսն: Յայնժամ ապա թոյլ տայ Աքիլլէս բարեկամին իւրում Պատրոկղի իւրովն իսկ սպառազինութեամբ երթալ կռուել ընդ Տրովացւոցն. յառաջնումն յաղթէ Պատրոկղոս, բայց յետոյ անկանի առաջի զօրութեանն Հեկտորայ՝ որ հանէ ի նմանէ զսպառազինութիւնն: Միջնորդ լինել մօրն Աքիլլեայ որ էր Թետիս կին աստուած ծովու՝ ընկալաւ Աքիլլէս միւս եւս նոր սպառազինութիւն եւ վահան մի զարմանալի ի դարբնոցէն Հեփեստեայ. Նախ յարձակի անկանի մեծաւ քինու ի մէջ թշնամեացն, հարկանէ զՀեկտոր եւ զդիակն նորա կապեալ զկառաց իւրոց ընդ քարշ արկեալ ձգձգէ զշիրմաւն Պատրոկղեայ: Այլ իբրեւ ծերունի թագաւորն Պրիամոս զհատուցեալ գիշերաւ գայ ի վրան անդր Աքիլլեայ մեծաւ պատարագօք՝ առնուլ գնոց զդիակն որդւոյն սիրելւոյ, տայ յայնժամ զնա Աքիլլէս հօրն վշտացելոյ՝ զի թաղեսցի:

Ոդիսականն է զանցից, զվշտաց եւ զպատահարաց զոր կրեաց Ոդիսեւս ի դառնալ իւրում ի տուն յետ տրովական պատերազմին՝ յարեւմնեան ծովուն որ ոչ կարի ծանօթ էր, եւ յայն սակս ահագին եւ երկեցուցիչ մնաց: Վարեալ անկանի նա ի մերկէ յարեւելեան ծովեզերան Սիկիլիոյ յերկիրն Կիկլոպայց, ուր միակնն Պոլեփեմոս որդի Պոսիդոնեայ վեց այր յընկերաց նորա եկուլ, եւ ինքն եւս Ոդիսեւս հանդերձ մնացելովք ընկերօքն հազիւ հազ խորամանկութեամբ յայրէ անտի սկային այնորիկ կարաց պրծանել՝ կուրացուցեալ զակն նորա զմին: Մերթ իբր իսկ ցասմամբ զհետ պնդեալ էր նորա Պոսիդոն. բայց օգնականութեամբ Եւողեայ հողմոցն աստուծոյ՝ որ զձախող հողմսն կապեալ արկեալ ի տիկ եդ ի ձեռս նորա, եհաս մօտ յԻթակէ: Անդ բացին քննասէր ընկերքն նորա զտիկն, եւ այնպէս նաւքն միւսանգամ անդրէն քան զՍիկիլիա ցմարդակեր Լեստրիգոնեանն երթեալ հասանէին: Միով եւեթ նաւու ապրեալ ելանէ Ոդիսեւս ի կղզի Կիրկեայ վհուկ կնոջ, անդ կայ ամ մի եւ իջանէ ի սանդարամետս հարցանել զմարգարէն Տիրեսիաս վասն դարձի իւրոյ ի հայրենիսն: Նա յայտ առնէ նմա թէ յառաջ քան զամենայն՝ պարտ եւ պատշաճ է խնայել եզանց եւ ոչխարաց նուիրելոց Հեղիոսի ի Տրինակրիա կղզւոջ (ի Սիկիլիա): Խորագիտութեամբ իմն յաջողի նմա անցանել զկղզեաւն յուշկապարկաց մոմով ծեփեալ զականջս ընկերացն եւ տուեալ կապել զինքն զկայմիւն. անց յաջողութեամբ եւ ընդ կիրճս ծովուն Սիկիլեացւոց, ուր աստի Սկիւղղա եւ անտի Քարիբդիս՝ ընդդէմ մարդակերք վեց այր յընկերաց նորա յափշտակեցին. բայց ապա բռնադատեցաւ յընկերացն ելանել ի Տրինակրիա, ուր ընկերքն զեզինսն Հեղիոսի պատառեցին եւ կերան եւ այնպէս նաւն ի փայլատակմանց փշրեցաւ եւ անօրէնքն այնոքիկ հեղձան ի ջուրսն: Ոդիսեւս միայն ապրեալ ի վերայ տախտակաց խորտակելոց եկն յՈգիւգիա կղզի առ Կաղիփսոյ նիմփէ, որ հարաւ իսկ զսիրով նորա եւ խոստացաւ նմա անմահութիւն թէ միայն առ իւր մնասցէ: Բայց նա զանձուկ հայրենի աշխարհին եւ զիւրայոցն չկարէր հեղձուցանել. արտասուօք ցանկայր գոնեայ զծուխ ծխանաց Իթակայ տեսանել ի վեր ծառացեալ: Կաց մնաց նա անդ ամս եւթն. ապա բռնադատեցաւ Կաղիփսոյ

Հրամանաւ Արամազդայ արձակել զնա. շինէ Ոդիսեւս իւր նաւ, եւ մտեալ ի նա գնայ ի բաց. յետ ութեւտասն աւուրց աղդ լինի Պոսիդո-նեայ եւ խորտակէ մանր զնաւն, իսկ Ոդիսեւս ելանէ մերկ ի ծովեզերսն երկրին փէակացւոց (Կորկիւրայ), ուր գտանէ ժողովուրդ ինչ մեծատան Համակ ի խնճոյս, յերգս նուագարանաց եւ ի կաքաւս. գտանէ զնա դուստր թագաւորին եւ տանել ածէ ի տուն Հօր իւրոյ, եւ յետ ըն-դունելութեան տանին զնա յԻթակէ նաւուք որ արագ քան զՀողմն իցեն: Անդ Հասեալ յետ 20ամեայ պանդխտութեանն ի մուրականաց կերպարանս՝ ազատեաց զտուն իւր յարանցն ամբարտաւանից որ կամէին տանել զՀաւատարիմ կինն նորա զՊենելոպէ կնութեան, բայց նա խո-րագիտութեամբ Հեռացուցանէր զնոսա, որք եւ սատակ խրախութեամբ ուտէին զինչս եւ զարարսն Ոդիսեայ: Քանզի Պենելոպէ կարգեաց մրցութիւն նետաձիգ լինելոյ, զի որ յաղթիցէ՝ նմա լինիցի Հարսն: Ընդ նոսա էր եւ մուրականն՝ որ Հասոյց ի նպատակ անդր աղեղանն՝ զոր նա միայն կարող լարել, եւ օգնականութեամբ որդւոյն եւ ծերոյ ուրուք տան Հովուի սպան զարսն զայնոսիկ զանօրէնս:

2. Հեսիոդոս: Յետ Հոմերայ՝ դպրոց երգեցկաց Հոմե-րեանցն յօրինէր Վիպասանութիւնս[1] ըստ նորին նմանութեան, առեալ նիւթ ի զրուցաց դիւցազանց տրովական պատերազմին (որպիսի ինչ՝ պատերազմն Աքիլլեայ ընդ Ամազոնաց՝ որ դշխոյին իւրեանց Պենթեսիլեայ եկեալ էին ի թիկունս օգնականութեան Տրովացւոցն), եւ իբրեւ այն նիւթ սպառեցաւ՝ բուռն Հարին այ-նուՀետեւ անուանեալ Կիւկղեան բանաստեղծքն զայլոց իմն ա-ռասպելաց դիցն եւ դիւցազանց, զի եւ զնոսա նոյնպէս ըստ նմին չափոյ (վեցաչափ) ընծայեցուցանիցեն իբրեւ վէպս: Նա աւանիկ եւ փիլիսոփայական իմն վարդապետութիւնք վասն սկզբան եւ ծագման աշխարհի առան ի նիւթ վիպական բանաստեղծութեան: Ի սմին "Դիւցածնութիւնն"[2] յեւողացի պուետէ ի Հեսիոդայ (850) է երեւելին եւ նշանաւորն, ուր յայլոց ինչ նոյնպիսի գոր-ծոց Հատակոտորս եւեթ կամ յայտարարութիւն միայն այժմ ունիմք: Բաց ի "Դիւցածնութենէ" է նորա մեւս եւս գործ՝ "Գործք եւ աւուրք": — Հեսիոդոս յԱսկրա քաղաքէ առ լեռն-ոտամբն Հեղիկոնի իբրեւ 100 ամօք յետոյ քան զՀոմերոս՝ էր որպէս եւ նայն, գլուխ դպրոցի իրիք երգեցկաց ի Բիովտացւոց աշխարհին, յայն սակս եւ զերգս նորա չմարթի ոչ միոյ ուրուք միայնոյ գործ Համարել:

Ցամաք եւ Հանդարտ վարդապետական բարբառ Հեսիոդեան բանաստեղծութեանն այնչափ Հեռի է ի բարձրութենէ եւ ի ցնո-րից Հոմերական Վիպացն՝ որչափ այլակերպ իմն է տխրադոյն եւ պղտորեալ Հայեցուած մտաց Բիովտացի պուետի զաշխարՀաւ՝ ի զուարթագին կայտառութենէ կենաց յոնիացի երգեցկացն:

1 Épopée. 2 Théogonie.

Ոճախնդրութիւն գրոց: «Վսեմութիւնն», է ժողովումն առաւելեալց աստուածոցն եւ դիւցազանց առանձնութեամբ հանճարոյ՝ ի մի բովանդակութիւն եւ կարգումն բովանդակ զատս յաւիտենական աստուածոցն ըստ կարգի սերընդեանն նոցա՝ ազգահամարական իմն յօրինուածով: Հին (Գերմանական) բնութեանն աստուածութիւնք երեւին ի նմին առեալ անձնաւորութիւն եւ ի մարդկութիւն փոխեալ, եւ քանզի պաշտօն անդ ի պէսպէս նիւթոյ պղատոնութեանցն զարդարէ ազգի առաւելեալ զնմանակս առնելով կարգէ, յայն սակս զուր է կատարեալ վիպական ինչ միութիւն ի նոսին խնդրել, Թէպէտ եւ մերս պատմեբաղդի Տիտանեանցն Թուի Թէ կենդրոն իմն եւ միջավայր ամենայնի իցէ: — «Գործքն եւ աւուրքն», յերկրաւ պիտակերպ մասունս բաժանին. առաջինն ցուցանէ յինքեան զնշմարտաս զարթնլոյ մարդոյն ազատութեան. ժրութեան եւ արդարութեան թելադիր լինի. երկրորդն ուսուցանէ զարդել եւ զձախող աւուրսն թէ որպէս կամ երբ գործել պարտ իցէ: Կան ի նոսա բաղում ինչ փորձառութիւն եւ կանոնք վասն մշակութեան, նաւավարութեան, տանին եւ քաղաքային կենաց:

278

ՔՆԱՐԱԿԱՆ բանաստեղծութիւն: Յարգունիս բռնակալացն[1] շահեալ տիրէին կեանք զուարթութեան երաժշտութեամբ եւ բանաստեղծութեամբ, յայն սակս եւ բանաստեղծք եւ երգեցիկք յաճախէին անդր, եւ ի պատուի եւ ի մեծարանս էին: Բայց քանզի ծանրագոյն Վիպական բանաստեղծութիւն դիւցազանցն ժամանակաց չէր պատշաճ յուրախութիւնս եւ ի վայելչութիւնս կենաց՝ եւ եկաց ազգ ինչ թեթեւագոյն եւ համառօտ բանաստեղծութեան որ անուանեալ կոչեցաւ Քնարական, այսու զի ընդ քնարի ածէին յերգս: Զառաջինն ամենայն իսկ քնարական երգք՝ նուագք ուրախութեան էին, որ յաւէշ իմն արկանելով զվաղ անցանել կենացս՝ ի վայելչութիւն բարութեանցն յորդորէին: Սակայն կէսք ի քնարականացն՝ ի վաղն անցանելոյ վայելչութեանցն այնոցիկ եւ ի հոգոցն եւ ի վշտաց զոր ընդ իւրեանս ածեն՝ գային յերգս իմն աշխարանաց եւ ողոյ: — Յետոյ արեամբ սովորութիւն կալաւ եւ զամենայն համառօտ ինչ յօրինուած բանաստեղծական ի կարգ քնարականին հանել:

Որպէս Վիպականն՝ նոյնպէս եւ Քնարական բանաստեղծութիւն ի յունական գաղթականութեանց Փոքուն Ասիոյ առ ակիզբն: — Գլխաւոր ազգք քնարականին՝ են Աշխարականն[2], Մեծավերջ[3] եւ Մրմնջական[4]:

Ա. Աշխարանաց բանաստեղծութիւն, ըստ չափոյն երկասեր (վեցաչափ ընդ հնգաչափի), էր 1. Քաղաքային, որպէս Կալղինոսին Եփեսացւոյ որոյ կայ հատակոտոր ինչ՝ յորում զքաղաքակիցսն գրգռէ ի մարտ պատերազմի ի վերայ թշնամեացն. Տիրտէոսի Աթենացւոյ (680) որ առաքեցաւ զօրավար ի Թիկունս օգնակա-

1 Տես համար 263: 2 Élégique. 3 Iambique. 4 Mélique.

նութեան Սպարտացւոց ի Մեսսենիացւոց պատերազմին[1], եւ նա գրգռէր երգովք իւրովք. եւ թուի թէ կաղութիւնն որ պատմի զնմանէ՝ այլաբանութիւն ինչ է յաղագս աշխարհական չափոյ երգոց նորա. Սողոնին՝ որ ոչ միայն փիլիսոփայ եւ օրէնսդիր՝ այլ պոէտ եւս էր, եւ աշխարհանաց երգովք զհայրենակիցսն զարթոյց գրգռեաց առնուլ միւսանգամ զՍաղամին: — 2. Առակական[2]. որպէս Թէոգնիս Մեգարացի որ յետ ի ռամկէն մերժելոյ իշխեազնուական եւ մեծատուն՝ չոգաւ ի Սիկիլիա եւ մխիթարէր զանձն աշխարհանաց առակօք, յորս յորդորէ զայր երիտասարդ զառաջին հին միտս եւ զմեծանձնութիւն դորիացի ազնուականացն ցեղից պահել եւ խորշել եւ մերժել ի ճանապարհաց անձնասէրն ռամկապետութեան: Փոկիւղիդէս Միլետացի որ յօրինէր վճիռս բարոյից ճշդիւ միա եղեալ շաւղաց մարդկեղէն կամացն: Յաւակաց բանաստեղծութիւն հայլին եւ արձանագիրք[3], յորս երեւելի էր Սիմոնիդէս Կեացի՝ հռչակաւ արձանագրաւն ի վերայ շիրմի անկելոցն ի Թերմոպիւղիս: — 3. Ցենչական[4]. որպէս Միմներմոս Կողոփոնացի բնակեալ ի Զմիւռնիա, որ աշխարհէր զցաւս սիրոյն զըկելոյ՝ ընդ սրինգի. զնա յաջորդեցին Անակրէոն եւ Հերմեսիանաքս Կողոփոնացիք ժամանակակիցք Աղեքսանդրի:

Բ. Մեծամերջական կամ Ըմբոջական: — 1. Արքիղոքոս Պարեացի (700) հանճարի լեալ գտանի այսպիսի երգոց. Հիպպոնաքս Եփեսացի (500) լինէր գտանի կաղ մեծամերջ[5] չափոյ. զերկոցունց եւս պատմեն զոյգս թէ կրեալ նոցա թշնամանս՝ այնպէս ինչ նեղեցին հեգնութեամբքն իւրեանց զթշնամանիչսն, զի պարտին անձանց առ չժուժալն. բայց եւ ինքեանք որպէս պատմի, դառնութեամբք եւ տրտնջմամբք միշտ անցուցանէին զաւուրս իւրեանց: — 2. Սիմոնիդէս Սամիացի (650), որ եւ Ամորգինացին կոչի վասն յԱմորգոս գաղթելոյ՝ յօրինեաց բաց յայլոց հեգնութեանց՝ հեգնութիւն ինչ զկանանց յորմէ ունիմք հատուածոյ ինչ. թէպէտ եւ բանք նորա եւ կարծիք գգուտականք են, սակայն յայտնի իսկ երեւի թէ իբրեւ դժնդակ քննիչ մարդկեղէն գործոց զյոռութիւնն եւեթ նշմարէ: — 3. Ի սոյն ազգ բանաստեղծութեան հայլին եւ մեծամերջական առասպելք անանոց՝ որք յանուն Եզովբպոսի ծառայի Փռիւգացւոյ (600) որ գտանի իսկ նոցին հանճարի՝ անուանեալ կոչեցան Եզովպական առասպելք: Եզովպայ կեանք անծանօթ ինչ են եւ մեծ մասն նորա նոյնպէս ի կարգս առասպելաց է: Սակայն եւ կարծեցեալ ինչ հաստատ աւելեալ, եւ այլ եւ այլ տեղեաց իբրեւ գերի ի ծառայութեան կացեալ եւ յետոյ ուրեմն ի Դեղփեացւոց՝ զորս հեգնութեան առասպելօքն թշնամանեալ իցէ՝ հարեալ ի մահ: Առասպելքն որ ի նորա անուն կրին՝

1 Տես վերագոյն էջ 397:
2 Gnomique.
3 Epigramme.
4 Érotique.
5 Choliambe.

թուին յետուստ ուրեմն առ ժամանակօք ծննդեանն Քրիստոսի ի կարգ եւ ի յարդարումն ածեալ՝ արկանելով ի կիր եւ զհին ինչ ժողովածոյս առասպելաց։ Բայց ամենեւին կատարեալ ժողովածոյք Եզովպեան առասպելացն ի 14երորդ դարու եղեւ։

Գ.. Մըմընջական բանաստեղծութիւն կամ քնարական յանձուկ միտս՝ էր ամենեւին կապեալ ընդ երաժշտութեան եւ կաքաւոյ. եւ նկարագիր նորա է՝ պէսպէս այլակերպութիւն չափոյ, բաժանմունք դարձուածոց, եւ թիւ իմն եւ համար՝[1] պատշաճեալ յերգ եւ ի պար։ Դորիացի քնարականն զոր Դորիացիքն ի Պեղոպոնեսոս եւ ի Սիկիլիա ածին ի կատարումն՝ էր կապեալ մանաւանդ ընդ պաշտամանց Ապողոնեայ Դորիացւոց, յորոյ տօնան երգք գովութեանց[2] ընդ պարուց եւ օրհնութիւնք[3] հնչէին։ — 1. Ալկմանոս է գլուխ դորիացի պոէտաց (640) ի Սարդիացւոց քաղաքէ, այլ բնակեալ նախ ի Սպարտա իբրեւ ծառայ եւ ապա ազատեալ. յերգսն նորա որ յօրէնս անդրադարձ դարձուածոց[4] հաստատեալ կան՝ երեւին պայծառագոյն քաղաքային եւ զգաստական կեանք Սպարտացւոց։ 2. Վաղ պայծառանայր եւ Ստեսիքորոս (600) ի Հիմերա ի Սիկիլիացւոց աշխարհին համբաւաւոր եւ յորդ եւ առատ երգովքն՝ յորս վիպականն նիւթք (զրոյցք դիւցազանցն) ածեալ են յաջողութեամբք ի քնարական կերպարանս։ — Այլ ամենեւին կատարեալ երեւի մըմընջական բանաստեղծութիւն առ Եւոլացւոց ի փոքրն Ասիա, ուր այն բանաստեղծութիւն ոչ այնչափ ընդ հրապարակական պաշտամանց, այլ ընդ ընկերական կենաց էր կապեալ։ Եւոլացի քնարականսն երեւելիք էին՝ — 3. Ալկէոս Միտիլենացի (600) անուանի ոչ միայն իբրեւ երգեցիկ այլ եւ պատերազմող քաջ ի վերայ ազատութեանն Լեսբիացւոց. քանզի հակառակորդ էր Պիտտակոսի բռնաւորի Լեսբոս կղզւոյ, հարկ համարէր հեռանալ առ ժամանակ մի ի հայրենեաց անտի, մինչեւ հաշտեալ ընդ նմա՝ լինէր թողութիւն դառնալոյ այսրէն։ Երգք նորա մերթ զվշտաց աքսորանաց են եւ մերթ զուրախարար գինւոյ։ — 4. Սափփոյ Միտիլենացի (600) կին երգեցիկ համբաւեալ երգովք տենչանաց։ Ի սմանէ զատաւ Սափփեան չափ որպէս եւ ի նմանէ Ալկայեանն։ 5. Անակրէոն ի Տէոս քաղաքէ Յոնիացւոց (400) ի փառաւոր արքունիս Պողիկրատեայ բռնաւորի Սամիացւոց էր, եւ ապա կոչեցաւ յԱթէնս ի պիսիստրատեանն Հիպպարքեայ։ Սա է առաջին օրինակ տենչականն բանաստեղծութեան, այնու զի յերգսն իւր որ բազում իմն են եւ ազնիւ իմն բարբառով, գեղեցիկ ձեւովք եւ գունակ գունակ չափովք, համակ զվայելչութիւն կենաց եւ զուրախութիւն ցնծութեան յարգեալ գովէ։ Մեծ մասն Անակրէոնեան երգոցն զոր ցայժմ ունիմք՝ յորս ծեր այր հանեալ

1 Rhythme. 2 Péan. 3 Hymne. 4 Antistrophe.

յաղթս կեղեցած կայծոզք զկենաց՝ մանկունք ի զինս երգասաց-դութեան իւրն ուրախութեամբ, ոչ նորա են այլ ի վերջին ժամանակս ի նորա անուն յօրինեալ։ Աստուածեղագոյն քան զամենայն երգս քնարականաց են Սիմոնիդեայն եւ Պինդարեայն որ ընդ միմեանս մրցէին, եւ երկոքին եւս վարձկանութեամբ երգէին զերգսն։ 6. Սիմոնիդէս (556—469) էր ժամանակս յորժամ յԱթէնս ի մէջ պատերացն որ զՈլիմպիականս ժողովեալ էին. յետոյ չոգաւ յաշխարհն Թեսաղացւոց ուր վարձու երգէր մեծատուն իշխանացն Աղեւադեանց եւ այլոց մեծամեծաց, եւ այնպէս անձնոյն անուն վաստակեան իբրեւ ողբերգիչ եւ ստորակապաս իշխանաց։ Նա Պարսից պատերազմօք զորոց երգեաց բազում ինչ գեղեցիկ՝ կարծ նա յԱթէնս եւ էր ընտանի Թեմիստոկլեայ, եւ ապա եւս գնաց յարքունիս Հերոնայ բռնաւորի Սիրակուսացւոց, եւ անդ յետ պակելոյ իբրեւ յաղթող ի մրցութիւնս պատերացն՝ ի կենաց վախճանէր։ Արշաւի զարմանան հեռք ընդ ճարտարութիւն նորա, դոյնչափ դատափեա աանեն զնա վասն ագահութեան։ Սակայն երգք նորա չքնաղանեն ուրեք հեռս վարձկանութեան. ողորկութեամբն եւ փափկութեամբ երեւելի են, բայց զՊինդարեան եռանդմանն չունին նշմարանս։ —7. Պինդարոս Բեովտացի, ի Կիւնոս Կեփաղիս մօտ ի Թեբէս (521—441) հռչակաւոր քնարական տոհմային պարէս Յունաց, զոր ոչ միայն արքունիք իշխանաց եւ տունք մեծատուն ազնուականացն խնդրէին եւ պատուէին, այլ եւ բազում քաղաքք ամենապետականք։ Դրացեալ պայծառացաւ նա յամենայն ազգս քնարական բանաստեղծութեան, սկսեալ յեռանդուն գովութեանցն նուագաց եւ յԱրկադուան մեծավերջ երգոցն Դիոնիսեայ՝ մինչեւ ցնուագս ուրախութեան սեղանոյ[1]։ Բայց մարգարիտք բանաստեղծութեան նորա են երգքն յաղթականաց[2] ի փառաւորութիւն այնոցիկ որ յաղթողն պսակեցան ի մեծ տոհմային խաղսն Ողիմպիայ, Պիւթեաց եւ այլուր։ Այս երգք յաղթութեան նուագեալ հնչէին կամ անդէն յասպարիզի անդ մրցութեանն, կամ ի ճեմելն[3] ուրախութեամբ յետ խաղուցն, կամ ի բերելն զյաղթականն, կամ ի մտանել նորա ի հայրենի քաղաքն եւ կամ ի տօնի գոհութեանն ի մեհենի ուրեք։ Պինդարոս համեմատէր յերգս անդ զպարծանս յաղթողին ընդ անցելոց ժամանակաց ցեղին նորա եւ քաղաքին ուստի նայն էր, եւ յարդարէր միշտ արժանի պատուոյն այնմիկ զնալ եւ զօգուտն անտի ցուցանել, զանձնապակութիւնն զայն որ ի մրցութեան անդ ցուցաւ՝ այլովք եւս առաքինութեամբք մանաւանդ դիւցապաշտութեամբ ազնուագոյն գործել։ Վեհանձն ջերմ եւ եռանդուն ցնորք նորա յանդընդնդական իւր նմանութիւնս եւ համեմատութիւնս տանին զնա, եւ յանկարծուստ իբր յայլ եւ յայլ իրս փոփոխեն՝ բազում անգամ

[1] Σκολιόν, Chanson à la ronde. [2] Ἐπινίκια. [3] Κῶμος.

մթին իմն եւ չիմանալի զբանսն գործեն. յայն սակս եւ անդէն առ նախնեօք գրեցան վասն նոցին մեկնութիւնք:

Երաժշտութիւն եւ Կաքաւ՝ նորին գուսար՝ ընթանային կից ընդ քնարական բանաստեղծութեան: Երկոքին եւս գիրկընդխառն էին ընդ պաշտամանց եւ կրօնից Յունաց, այնու զի յամենայն իսկ տօնս երգք եւ կաքաւք պարաւորաց՝ երիտասարդաց եւ կուսանաց լինէին: Կրօնիցն պարք ծանրագոյն իմն էին իբրեւ չափով շարժելով շուրջ զբագնեօք. սակայն ըստ այլակերպութեան տօնիցն՝ եւ ձեւք կաքաւուցն էին՝ մինչեւ ցհապաւական իսկ կաքաւսն որովք աստուածոցն եւ դիւցազանցն գործք նշանակէին: Հինքն Յունաց մեծ իմն զօրութիւն յորդորիչ, զգաստացուցիչ եւ կրթիչ համարէին երաժշտութեան (յայն սակս եւ օրէնսդիրք Յունաց պատուիրէին վարել նովին առ ազնուագոյն զբարոն գործելոյ), նմին իրի ի դէպ է թէ եւ այս արուեստ ի բարձրագոյն իմն աստիճան կատարման էր հասեալ առ նոսա, թէպէտ եւ չեցեալք ինչ ճշդիւ տեղեակ մեզ հանգամանացն: — Նոյն յօրինիչ յունական երաժշտութեան համարի Տերպանդրոս Լեսբացի, որ ի Սպարտա եւ յայլ եւս քաղաքսն Յունաց առ զյաղթութիւնն յերաժշտական մրցութիւնս, եւ զքնարն չորեքաղի արար եւթնաղի: Հաւանութեան իմն է թէ նա սահմանեալ կարգեաց զհամեմատութիւն հնգաքանչիւր ազգաց ձայնիցն[1], որ յառաջին երեք եւեթ էին այս ինքն ծանր եւ տօնական դորիացին, շառաչուն եւ ցնորեցուցիչ փռիւգացին, եւ լիւդացին մեղմականութեամբն դարձուցիչ ի հեզութիւն. յորս յետոյ յաւելան յոնիականն թոյլ եւ կակուղ, եւ եւոլականն եռանդուն եւ առոյգ: — Յոյնք արկանէին մանաւանդ ի կիր նուագարանս աղեաց՝ զավլին եւ Ջնար[2] եւ սրինգ որ ի Փռիւգիայ ածաւ ի Յունաց աշխարհ:

279

ԴՐԱՄԱՏԻԿԱԿԱՆ բանաստեղծութիւն: Առ ժամանակօքն Պերիկլեայ ած կատարումն բանաստեղծականն: Սկիզբն նորա ի պաշտամանց անտի Դիոնիսեայ է, յորս ի սկզբանն քնարական երգս ի պատիւ Դիոնիսեայ կաքաւուք նուագէին, եւ սակս սակաւ երբեւ սովորութիւն զցուցեալսն երգովք՝ խօսիւք եւ գործովք եւս յանդիման կացուցանելոյ: Թեսպիսայ Իկարիացւոյ ի ժամանակին Սողոնի ասեն նախ զայս արարեալ. քանզի սա իբրեւ մենախօսութիւն[3] մուծեալ պատմէ զառաջինն՝ զմի զոք իբրեւ խաղալիկ պատմել առասպելս ինչ ի դիոնիսեան զրուցաց:

Ա. Ողբերգական բանաստեղծութեան երեքին իշխանք առ Պարսից պատերազմօք եւ ի յաջորդ տասնամեակսն ծաղկեալ պայծառանային. Եսքիւղոս, Սոփոկլէս եւ Եւրիպիդէս, որոց զէն

1 Ἁρμονία. 2 Barbiton. 3 Monologue.

եւս սակայն էր ի պատերազմին Սաղամինայ՝ յորում Էսքիւղոս 48ամենի կռուէր ի ծովամարտ, եւ Սոփոկլէս 18ամենի ի տօնի անդ յաղթութեան՝ էր ի պարու երիտասարդացն, իսկ Եւրիպիդէս անդէն ի նմին աւուր ծնանէր։

1. Էսքիւղոս Աթենացի (525—456) յաւելեալ միւս եւս խաղացող եւ զԵրկախօսութիւն[1], եւ այնպէս եղեւ բուն յօրինիչ ողբերգական արուեստին։ Յեւթն հատուածս անդ գործոցն Էսքիլեայ նշմարի հզօրագոյն ժամանակ պատերազմացն Պարսից, յորում խորհուրդք ազատութեան եւ հայրենեաց ի մեծամեծ գործս ածին զՅոյնս։ Ամենայն ուրեք եռանդուն իմն բանաստեղծական եւ տօնական իմն բարբառ հնչէ, երկեւղ ի դից եւ ակնածութիւն ի հին քաղաքային կարգաց։

Ի հատուածն զոր այժմ ունիմք՝ (քանզի թիւ գործոց նորա աւելի լեալ 70 կամ 90) երեքինս՝ «Ագամեմնոն», (այս ինքն՝ դարձ նորա ի Տրովայ եւ սպանումն ի Կղիտեմնեստրայ եւ յԵգիսթեայ), «Քոյեփորք», (վրէժխնդրութիւն մահու Որեստեայ հօր իւրոյ) եւ «Եւմենիդեանք», (հալածումն Որեստեայ յԸնդղէայից եւ յետոյ ուրեմն արձակել նորա վճռով Արիոպագեայ, որով այն մեծարոյ ատեան պաշտպանի ի թշնամանաց ռամկապետացն տաճնորդելոց ի Պերիկլեայ) ունին կապ ընդ միմեանս եւ կազմեն Երեքխօսութիւն[2]։ «Պրոմեթեւս ի կապանս», ներկայէ զմեծաման որովք ասպետին տիտանեանն այն կապեալ շղթայիւք ի Կաւկասոս յԱրամազդայ, վասն հրոյն զոր գողացեալ յաստուածոցն եւ մարդկան։ Ի սմին պատմի մի բան միայն մարդ պատերազմի՝ մարդկան յասացելոց յիւրեանց զօրութիւն ընդդէմ բարձրագոյն զօրութեան ճակատագրի նշանակելոյ ամենատերամին Արամազդաւ. եւ սատանց երկբայութեան է՝ թէ լուծումն իմն այսր հատածոյ բանաստեղծութեան կայցէ յայլում իմիք հատածի կորուսելոյ որ անուանեալ կոչի «Պրոմեթեւս ազատեալ», յորում լեալ իցէ խոստ վարդապետութեան եթէ այսպէս է կարգ աշխարհիս՝ հպատակել մարդկերէն կամաց ընդ աստուածեղէն կամօք։ «Պարսիկք», ցուցանեն զմեծամտութիւն եւ զպարծանս բանաստեղծին ընդ այն՝ զի այնպէս յաղթութեամբ զառ եղեւ պատերազմացն Պարսից։ «Եւթանեքին ի վերայ Թեբայեցւոց», ճառեն զկռուոյ եւ զսատակմանէ երկուց եղբարց թշնամացելոց ի Թեբայեցւոց քաղաքին, եւ «Որ պաշտպանութիւնն խնդրեն», է զոյգ ինչ ի զբօսանաց Դանաւոսի՝ որ 50 դստերօքն փախուցեալ յԵգիպտոսէ, եւ յԱրգոս խնդրէր պաշտպանութիւն։ — Մեռաւ Էսքիւղոս ի Սիկիլիա յոր երթեալ առեն՝ առ տրտմութեանն թէ ռամկապետութիւն յաղթեաց, եւ կամ զի յաղթեաց նմա Սոփոկլէս յողբերգութեանն մրցութեան։

2. Սոփոկլէս ի Կողոնոսէ մօտ յԱթէնս (456—405) եմոյծ միւս եւս երրորդ խաղացող հանդիսական եւ աւելի կարծեաց զպարաւորսն։ Էր նա ազնուական ծնընդեամբն, մասամբ եւ մարմնով առաւելութեամբ եւ կրթութեամբն եւ ուսմամբ թեքեալ՝ հան զարուեստն բանագործական ի կատարեալն գեղեցկու-

1 Dialogue. 2 Trilogies.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ութիւնն եւ երկրորդ փոփոխութեանն՝ յետուստ ուրեմն ի ծերու-[illegible] թեանն կոչեցաւ յԱղեքեղայ ասացեալ Մակեդոնացւոց. անդ խա-[illegible] ծառայեալ յորսական բարականց զզգեստս ի վերայ նորա ի նախկին-[illegible] ծորոդաց իւրոց՝ վախճանէր։ Մեծ մասն բանաստեղծութեանց նորա [illegible] է հիւսեալ խորամանկութեամբք եւ նենգութեամբք, եւ լուծումն [illegible] նոցա է արուեստական յանկարծակի իմն դարձմամբ (զաստուած եւ [illegible] գամն ի մեքենայէ[1] իջուցանելով ի խաղս՝ որ միջամուխ լեալ [illegible] յիրսն՝ լուծանիցէ զդժուարութիւնն)։ Եւրիպիդէս իբրեւ փիլի-[illegible] սոփայ ակնարկելով չցուցանէ երկիւղածութիւն աստուածոց, այլ [illegible] ծիծաղի զհաւատովք ամբոխին։ Նա մեծ զուարթութիւն յառաջ [illegible] ձգարանիւ իւրք առնէր ի մէջ զհանդիսատեսութիւն կրոցն որ ի հանդիսի անցանելոց իցեն։ Թեպէտ եւ դատաւորքն դուն ուրեք տային նմա զյաղթութիւնն ի մրցմանն՝ այնու զի մեծամեծք իմն եւ ճարտարախօսութեամբ ձեւովք վարէր յաճախ, սակայն յոյժ հաճոյ էին ամբոխին բանաստեղծութիւնք նորա, եւ բազում ինչ մեծաց եւ բանս ի նոցանէ ուսեալ էր ամբոխն ի բերան, եւ ճարտարախօսք եւս եւ որ յետ նորա ողբերգուքն կացին՝ ուսանէին առնել ի նորա բանաստեղծութեանցն։ Բայց անդէն առ Եւրիպիդեաւ իսկ երեւի սկիզբն եղծման արուեստին։

Թատրոնքն Յունաց էին մեծ եւ ընդարձակ, քանզի անդէն լինէին երգեմն եւ ժողովք ժողովրդեան. շինեալ էին նոքա ըստ յաճախ սովորութեան ի վերայ բարձրաւանդակաց, ունէին գեղեցիկ նայեցուածս ի ծով եւ ի քաղաք անդր։ Ներքին կողմն թատերցն բաժանէր՝ 1. ի կէս բոլորակ՝ աստիճանաւոր աթոռովք վասն հանդիսատեսացն, 2. ի կարաւանին վասն պարուց, եւ ի մէջ անդ բագին մի Դիոնիսեայ, 3. ի բեմն որ էր նեղ երկայնաձեւ չորեքկուսի տախտակ ինչ միայն բարձր՝ ունէր երիս դրունս դրանովքն որ յետուստ նորա էին, եւ պարզ ինչ եւ հաստատուն զարդս եւ սակաւ ինչ մեքենայս։ — Խաղացողքն [illegible] զգեստաւոր գործոյն կատարէին ի խաղս անդ. իսկ պարաւորքն էին յայլում քաղաքացեաց որ օգնական լինէին պաւետին. զատուցեալն կայր արտն ի 50 արանց, յետոյ ի 15 արանց որ գումարէին ընդ պարագլխաւորաւ[2]. իսկ որ զխաղս սայր կատարել՝ էր մեծատուն ոք ի մեծատանց, որ ըստ կարի ծախուք կամէր սիրելի ժողովրդեանն լինել եւ առնել հաճոյս անձին իւրում. չէր իշխանութիւն կանանց խաղալ ի միջաւին, նա ուսմին բազում ժամանակս եւ ոչ ամենեւին իսկ համարձակ էր նոցա։

Բ. Կատակերգական[3] բանաստեղծութիւն։ Ընդէն ի ժամանակի զի ողբերգութիւնն յեղծումն եկն, հակառակն նորա՝ կատակերգութիւն ծաղկեալ եկն ի պայծառութիւն ի ձեռն Արիստոփանեայ։ Կատակերգութիւն առ սկիզբն ի մէջ դորիացի ցեղիցն՝ յերգոց անտի գինւոյ եւ ի խաղուց ծաղու ի տօնսն Դիոնիսեայ։ Օտաջինն էր այն գործ այգեգործացն (շինականաց Դորիացւոցն որք ի տօնի խաղմանց առք անդր գունդագունդ շրջէին հայրաբանի կա-

1 Deus ex machina. 2 Χοραγός, Κορυφαῖος, Chorège, Coryphée. 3 Comique.

թիւն. նկարագիր նորա է ոչ միայն ձեւն գեղեցիկ, եւ ազնուական եւ չքեղ լեզուն եւ միախառն լրումն ամենայնի, այլ եւ ճարտար եւ արուեստաւոր յօրինումն եւ մի ըստ միոջէ կախումն բանաստեղծական գործոցն՝ նկարելովն զբարս այնոցիկ որ անդէն գործակք ի հանդիսի անցանեն, զորոց զմտացն իւր շարժմունս խորագիտութեամբ ի վեր հանեալ՝ զպատճառս գործոցն եղելոց ճարտարութեամբ ածէ ի նոցունց յառաջ. եւ շղթայք կամ դարձուածք գործոցն յստակութեամբ եւ բնաւորութեամբ նշանաւորին: Ժողովուրդն Աթենացւոց կոչեցին զնա Գեղջկերգակ՝ շարժել եւեթ կամէր բանաստեղծութեամբ եւ ոչ զարհուրել, յորս աւելի խորշէր Սոփոկղէս ահագինս ինչ եւ նորահրաշս ածել ի մէջ, եւ կամ մեղմագոյն ինչ եւ սիրելագոյն կերպարանս նմին զգեցուցանէր: Յօդանդամամբ եւ յաճախութեամբ ցնորից եւ երկիւղածութեամբ դիցն ի վայր քան զԷսքիւղոս է Սոփոկղէս. դիւցազունք սորա երեւին միայն մարդկեղէն եւեթ զգաստական մեծութեամբ, որ եւ խորտակի առաջի անփոփոխ զօրութեան բախտի եւ բաշխի: Երեւելի քան զամենայն հատուածս նորա է 'Անտիգոնէ,,:

"Անտիգոնեայ,, յանդգնեան կացուցանէ առաջին զկարի հակառակութեան պարտուց ընտանեացն եւ պահանջելեացն ի տէրութենէ, ի մէջ յաւիտենական աստուածեղէն պատուիրանացն ի բնէ ի սիրտս տպաւորելոց եւ ի մէջ մարդկեղէն հրամանացն ի գլխաւորաց՝ իւրեանցն զօրութեամբ եդելոց, եւ հաստատէ այսպիսի ինչ խորին վարդապետութեան, թէ՝ կամելն կացուցանել զայս մարդկեղէն իրաւունս առանց իւրք չափոյ եւ սահմանի՝ է մեղապարտութիւն որ ածէ ի կորուստ: Որպէս այս Անտիգոնէ նոյնպէս եւ մեւս ողբերգութիւնն Բանաստեղծի "Արքայ Եդիպոս,, եւ զոր ի պարզապէս ծերութեան յօրինեաց 'Եդիպոս ի Կողոնոս,, ի Թեբայական զրուցաց առեալ են: Վերջինն որ փոփոխակ ինչ եւ գեղեցիկ արդամանիք ըի է՝ ցուցանէ զփառաւորութիւն հանգերձելին, զոր փառաւորէ աստուածեղէն ամենողորմութիւնն ի վերջին սահմանս անդ. չարաց եւ անպարտաւորն ձախողանաց եւ թշուառութեան, այնպէս զի կարիցէ ոք յետ առաւել առանց յանցանաց վիշտս վշտանալոյ՝ անքն ունել անուն ինչ կենաց յորում հատուցումն ինչ զգաստական նմին լինիցի: Իսկ եւ վերջին իմն կապակ է այն՝ յորում կարգեաց ծերունեան զմխիթարանս երիտասարդութեանն՝ ըի սիրով հայրենեացն: — "Այիասն խարազանն ի ձեռին,, եւ "Փիլոկտէտէս,, պատարագոս անդաւճական՝ որ յանդարձ աւրէք կղզւոջ ծիւրեալ ծնկեր՝ է առեալ ի զրուցաց Տրովական կրոց:

3. Եւրիպիդէս (480—406) յերեւելի տանէ եւ կրթեալ ի հրահանգս. յարեցաւ նա ի սկեպտիկեան փիլիսոփան յԱնաքսագորաս, նմին իրի եւ մենութեան իմն կեանս կեայր ի տան եւ ի մենեկի իւրում, եւ չէր հաղորդ իշխանութեան ժողովրդեանն Աթենացւոց, թէպէտ եւ զբարոն նոցա յաճախէր նկարել: Այսպէս անծանօթ ի ժողովրդենէ, անդադար տագնեալ հոգեւալ ի քննչաց եւ ի ատելեաց, եւ յառանձին կեանն իւր չարաչարեալ

տաղերգն եւ երկրորդ փոխադրութեամբ՝ յետուստ ուրեմն ի ձեռնաթեանն կոչեցաւ յՈրքեստրայ արքայէ Մակեդոնացւոց. անդ խածառեալ յօրինակն բարակաց գրգռելոյ ի վերայ նորա ի նախնահօրցաց իւրոց՝ վախճանէր։ Մեծ մասն բանաստեղծութեանց նորա է հիւսեալ խորամանկութեամբք եւ նենգութեամբք, եւ լուծումն նոցա է աստուածական յանկարծակի իմն դարձմամբ (զաստուածոցն ի մեքենայէ[1] իջուցանելով ի խոնարհ զի միջամուխ լեալ յիւրն՝ լուծանիցէ զդժուարութիւնն)։ Եւրիպիդէս իբրեւ փիլիսոփայ սկեպտիկեան չցուցանէ երկիւղածութիւն աստուածոց, այլ ծիծաղի զհաւատովք ամբոխին։ Նա մեծ զուարթութիւն յառաջարանս իւրք տայ առնուլ ի մէջ զհամառօտութիւն իրացն որ ի հանդիսի անցանելոց իցեն։ Թէպէտ եւ դատաւորքն գուն ուրեք տային նմա զյաղթութիւնն ի մրցանսն՝ այնու զի մեծամեծ իմն եւ ճարտարախօսութեան ձեւովք վարէր յաճախ, սակայն յայտ հանճ էին ամբոխին բանաստեղծութիւնք նորա, եւ բազում ինչ մերձիք եւ բանս ի նոցանէ ուսեալ էր ամբոխն ի բերան, եւ ճարտարախօսք եւս եւ որ յետ նորա ողբերգուքն կացին՝ ուսանէին առեալ ի նորա բանաստեղծութեանցն։ Բայց անդէն առ Եւրիպիդեաւ իսկ երեւի սկիզբն եղծման արուեստին։

Թատրոնքն Յունաց էին մեծ եւ ընդարձակ, քանզի անդէն լինէին երգեմն եւ ժողովք ժողովրդեան. շինեալ էին նոքա ըստ յաճախ սովորութեան ի վերայ բարձրաւանդակաց, մանէին գեղեցիկ նայեցեալ ի ծով եւ ի քաղաքն անդր։ Ներքին կողմն թատերցն բաժանէր՝ 1. ի կէս բոլորակ աշտիճանս որ աթոռովք վասն հանդիսատեսացն, 2. ի կարաւանին վասն պարուց, եւ ի մէջ անդ բագին մի Դիոնիսեայ, 3. ի բեմն որ էր նեղ երկայնաձեւ չորեքկուսի տախտ ինչ մերձ բարձր՝ ունէր երեք դրունս զոր միովքն որ յետուստ նորա էին, եւ պարզ ինչ եւ հաստատուն պատ եւ սակաւ ինչ մեքենայս։ — Իսկզբանն ի միջեանն պուէտքն զգլխաւոր գործոն կատարէին ի խաղու անդ. իսկ պարաւորքն էին յաղագս քաղաքացեաց որ օգնական լինէին պուէտին. զառաջինն կայր պարն ի 50 արանց, յետոյ ի 15 արանց որ զուամարէին զպարապետէն[2]. իսկ որ գլխաւոր տայր կատարել՝ էր մեծատուն ոք ի մեծատանց, որ դիմակօք ծախուք կամէր սիրելի ժողովրդեանն լինել եւ առնել հանդէսս անձին իւրում. չէր իշխանութիւն կանանց խաղալ ի միասին, նա ուստիկ բազում ժամանակս եւ ոչ տեսանելն իսկ հանճարձակ էր նոցա։

Բ. Կատակերգական[3] բանաստեղծութիւն։ Ընդէն ի ժամանակի զի ողբերգութիւնն յեղծումն եկն, հակառակն նորա՝ կատակերգութիւն ծաղկեալ եկն ի պայծառութիւն ի ձեռն Արիստոփանեայ։ Կատակերգութիւն առ սկիզբն ի մէջ դորիացի ցեղիցն՝ յերգոց անտի գինւոյ եւ ի խաղուց ծաղու ի տօնսն Դիոնիսեայ։ Զաւակեկն էր այն գործ այպերգածացն (շինականաց Դորիացւոցն որք ի տօնի խաղմանց տայր անդր գունդագունդ շրջէին հարպատական կա-

1 Deus ex machina. 2 Χοραγός, Κορυφαῖος, Chorège, Coryphée. 3 Comique.

քաւուք եւ խեցբեկագոյն նուագօք՝ որովք դուէտս որք հա-
ղիմանս կացուցանէր զոք ի ծաղր եւ ի կատակս։ Զայ-
րանս ունէր կատակերգութիւնն ի Մեգարա. այլ ի Սիկիլի-
լաւ նախ առուեստական իմն նկարագիր ի ձեռն Եպիքար-
Սիրակուսա (470) եւ Սոփրոնեայ (450)։ — Ընդ էն յետ
բազմացն Պարսից սկիզբն առնէին Աթենացիք զնեպատրաստ հա-
խաղն ի յարդարումն ածել՝ յօրինել զկատակերգութիւ-
համեմատութեան ողբերգութեանն։

1. Հինն կատակերգութիւն եհաս ի պայծառութիւն
ձեռն Արիստոփանեայ առ պերպայծառ պատերազմաւն
պատերազմին։ Զոր օրինակ Եւրիպիդէս յողբերգութեան
զանդ-եալ անդայր առողջանաց եւ կործեաց ժամանակին
այէս Արիստոփանէս խախտէր իմն զգործս ժամանակին եւ
ծերս նոցա՝ ստգտանօք եւ այպանելով, եւ համեմատէր ընդ
թեանց աւուրցն իւրոց զառաքինութիւնս առաջնոցն։ Յայ-
թենէ անտի ժամանակին իւրոյ համարձակեալ՝ զկենդանի
յականէ յանուանէ բերելով ի մէջ ասպարէզն առաջեցութիւն
բարձր գործէր։ Ի 60 հատուածոցն Արիստոփանեայ՝ 11 եւ
ունիմք, որ ցուցանեն իսկ զնա անզեղակ եւ հմուտ մարդկերէն
րուց, սիրող ճշմարտութեան եւ հայրենի աշխարհին,
մայն վկայեն եւ զյորդութենէ զիւտի ուր եւ հանճարեղ
եւ յաջողակութեան լեզուի։

"Աքառնացիք" (425) յայտ առնեն զբաղձ օգտութեան խաղաղ-
թեանն, զի յորդորեսցէն ի բաց կալ ի խորհրդոց անտի յերկարելոյ
կուին զՊեղոպոնեսական պատերազմն, քանզի այր երիտասարդ
ծառայէք յԱթենացւոց՝ ցանկային ապականեն ընդ պատերազմն վասն
անձնասպառ մնաց իւրեանց։ — Ի "Հեծեալսն" (424) այնպէս խո-
եւ համարձակութեամբ կշտամբեաց յանդիմանի անձնաւէր ռամկա-
պետն[1] եւ ժողովուրդն զինուորեալ ի նմանէ, զի ոչ ոք դառ-
զդիմակաւոր խաղն խաղայցէ, եւ ոչ՝ որ իշխիցէ յօրինել զկերպ-
մանն, մինչեւ Արիստոփանէս ինքնին նկարեալ դիմօք անց ի մէջ խաղ.
— "Ամպքն" (423) անձամբ իմն եւ ի բանից Սոկրատայ կշտամբեն
րատորս իմաստութիւն սոփեստէիցն եւ զբանսն նոցա զառաքինեա-
նից եւ ժողովրդեանն բարուց եւ կենաց ընտանեացն, եւ յարգել
մեն զվարս ժուժկալութեան եւ զանպաճոյճ կենաց առաջնոց ժամա-
նակաց։ — "Պիծակք" (422) ստգտանեն իմն զյաճախել Աթենացի
դատաւորս առեւանգառս զմեծատունս առնելոյ, եւ զզրպարտութեան
րուեստ[2] որ անդստին գայցէ յառաջ. ծաղր իմն առնեն զԹեթեւա-
թեամբ Հեղիաստացն[3] (դատաւորաց ժողովրդեան), զանարժա-
թեամբն նոցա եւ զանիրաւութեամբ եւ զժլատութեամբ։ — "Խաղա-
ղութեամբն" (421) պատրաստէ զմիտս հայրենակցացն դառնալ ի
շինս յաղթութեանն Նիկիասայ։ — Ի "Թռչունսն" (414)՝ որ
ճարտարագործ գործոց նորա է, ջանայ Արիստոփանէս ի ժամանակ

1 Տես վերագոյն եր. 400։ 2 Sycophantique. 3 Ἡλιασταί.

անոր. Փիւսաւկոս աշակերտեալն ի Սիկիլիա[1] խրատելով գործացանել զմիտս Աթենացւոցն ի ցնորական խորհրդոց մեծամեծ ինչ իւրս գործելոյ, ծաղր առնելով զանչափ եւ զբարձրական մտածութիւնս նոցա՝ ընկերհաշութեամբ իւրք Թռչնոց[2] զոր ասէ ոմանք աթենացիք անհանգարտք իցեն յօրինեալ ի վերայ օդոց ։ — «Լիւսիստրատայն» յայս առնէ զքանդիչութիւն հասարակաց խաղաղութեան. յամենայն խոկ Ելլադա ժողովին կանայք փոյթ արարեալ հասարակաց իրաց, գրաւեն զմիջնաբերդն, պահանջեն իրաւունս ի ծերակուտէն եւ պնդեալք յամառեալք ի միաբանութեան իւրեանց ընդդէմ արանց, ապա ուրեմն բանադատութեամբ վճիռ լինի խաղաղութեան ։ — «Թեսմոփորիազուսքն»[3] է հակառակ Եւրիպիդեայ որ համարեալ էր ատեցող կանանց, եւ յայն սակս դատապարտեցին զնա ի մահ այն կանայք վասն յաճախելոյ նորա նոցա թշնամանս ։ Բայց ընդ քողով պատանելոյ զԵւրիպիդէս եւ զԱգաթոն՝ ի մէջ բերէ Արիստոփանէս եւ զերդուածս եւ զապականութիւն բարուց ազգին կանանց յԱթէնս ։ — Ի «Գործսն» (405) յանձին Եւրիպիդեայ յանդիման կացուցանի մոլար շաւիղ բանագործական բանաստեղծութեան համեմատութեամբ հնոյն, եւ միանգամայն ծաղր առնի ջանն՝ առնելոյ խառնաղանձ ամբոխին զիշխանութիւն ի ձեռս ։ — «Եկկղեսիազուսքն» (ժողով խորհրդեան կանանց), յորում կանայք զգեցեալ առնացի՝ առնեն ժողով ժողովրդեան եւ տան անդէն վճիռ՝ առնուլ զառաջնորդութիւն հասարակաց գործոց ի ձեռն, է հենգնութիւն անզօր եւ ապաժամեան ազգաց ռամկապետութեանն նորոգելոյ, եւ միանգամայն՝ ծիծաղել զաւհմանագրութեամբ ուէրութեանն Պղատոնի յորում ինչք եւ կանայք լինելոց էին հասարակաց ։ — «Պղուտոս» (ընչաւէտութիւն, 388) վերջին հատուած Արիստոփանեայ կշտամբէ զԱթենացիսն վասն ագահութեանն նոցա եւ բարեկեցութեան եւ սիրելոյ զքեղն, եւ կացուցանէ նոցա օրինակ առաջի զհին պարզութիւնն եւ զխարուցն զգաստութիւն ։

2. Միջին կատակերգութիւն եղ եկաց՝ յորժամ յետ դադարելոյ անարգել իշխանութեան ռամկապետութեանն՝ 30 բռնաւորքն արգելին զհամարձակ կշտամբանս կատակերգուացն, եւ լինէր այն առանց պարաւորաց՝ այնու զի ոչ ոք առնոյր այնուհետեւ յանձն տալ զծախսն ։ Բաւական համարէին յայնժամ հեռաէ կատակերգուքն զթերութիւնս դասու իրիք մարդկան միայն կամ զանցելոց ինչ ժամանակաց իրս եւ կամ զմատենագիրս ընդ հենգն արկեալ ձաղել ։ Չեւս ողորկ էր եւ ընտիր, այլ բանակցութիւնն երկայնաձիգ իմն էր եւ բազում անգամ շատախօսութեամբ ։ Երեւելիք ի միջին կատակերգուաց են՝ Անտիփանէս Ռոդացի (380), յորմէ բազում հատակոտորս ունիմք, — Անաքսանդրիդէս, Աղեքսիս Թուրիացի, — Տիմոկղէս՝ ժամանակակից Դեմոսթենեայ ։

3. Նոր կատակերգութիւն ի ժամանակի միապետութեանն առ Աղեքսանդրիւ եւ նորին պայազատք ի մէջ դայր. քաղաքային հենգնութիւնք եւ թշնամանք ի բաց եղեն, եւ միայն առօրեայ կեանք հասարակաց՝ եւ հանապազորդեան դէպք ընտանեաց՝ որոց քաջ միտ դնէին պոետք ։ Առաւելութիւն կամ քաջութիւն նո-

1 Տես վերագոյն եր 402 ։ 2 Νεφελοκοκκυγία. 3 Տես վերագոյն եր 399 ։

րոյն կատակերգութեան էր՝ յօրինել քաջ նկարագիր վարուց եւ նշանակել զբարս մարդկան՝ յոր ոչ այնչափ ցնորք պիտոյ էին որչափ միտք ուշակալք եւ դիտողք։ Գրեանն դոյզն ինչ էր եւ առանց փոփոխութեան. համակ ի մէջ գան ի նորն կատակերգութեան՝ որոշեալ ինչ բարք, ծառայք խորամանկք եւ նենգաւորք, որդիք ստահակք, զինուորք պարծուկք եւ այլ եւս նոյնպիսիք։ Ընդ այսպիսի միակերպն նիւթոյ՝ էր եւ լեզու ռամիկ, ցուրտ բարբառ, եւ միօրինակ իմն եւ անկանոն չափ երգոց։ — Երեւելի քան զամենեսին գտաւ Մենանդրոս Աթենացի (342—290), մեծատուն առակօք եւ կանոնօք կենաց. սա է պատկեր եւ տիպ Տերենտեայ կատակերգուի հռոմայեցւոյ, որպէս երիցագոյն ժամանակակիցն նորա Փիղեմոն՝ եղեւ օրինակ Պղաւտեայ։ — Զ Դիփիղոսէ Սինոպացւոյ պատմի յօրինեալ 100 բանաստեղծութիւնս՝ յորոց սակաւ ինչ հատակոտորս եւեթ ունիմք։

280

Գեղեցիկ արուեստք։

Որպէս առ Արեւելեայց՝ նոյնպէս եւ առ Յունաց ի սկզբանն ուրեմն արուեստն սպասաւոր կրօնիցն էր. եւ յայտնի իսկ երեւի թէ եգիպտական արուեստն գործեալ իցէ ազդեցութիւն մեծ ի վերայ յունական արուեստի միջնորդաւ աշխարհին Կրետացւոց, Ռոդացւոց, Սամիացւոց՝ որ էին հին կայանք Յունացն անդրիանտագործութեան։ Ազատութիւն էր առ Յունաց զճարտարաւ ոմանք ժողովել յուսումն արուեստի, եւ այնպէս կազմել դպրոց ինչ՝ որով առաքէն շահեալ տիրէր պայման եւ ոճ արուեստի ճարտարին այնորիկ։ Բուն առաջին հին անդրիք ի փայտէ էին՝ զորովք յետոյ սկսան պատել ոսկի կամ փղոսկր, եւ կամ նկարէին իսկ։ Սակաւիկ ինչ յետոյ՝ եւ արուեստ ձուլելոյ ի պղինձ, եւ յետ այնորիկ՝ քանդակել ի մարմարիոնի։ — Նախ իսկ երեք գլխաւոր ժամանակք են արուեստիցն Յունաց։ — 1. Ժամանակն որ յառաջ քան զՊարսից պատերազմունսն է, յորում տիրէր ոճն Եգինական կամ հնոյն՝ որպէս ցայժմ ասացաւ, յորում նշանաւոր կացին մօտ ի ժամանակս պատերազմացն Պարսից՝ երեքին գլխաւորքն դպրոցաց, Կանաքոս՝ ի Սիկիոնի, Ագեղադաս՝ յԱրգոս, Օնատաս՝ յԵգինա. յեգինական դպրոցէ ասոր են Եգինական պատկերքն ի մայրաքաղաքին Բաւիերացւոց։ — 2. Պերիկղեան ժամանակն մինչեւ ցկատարած պեղոպոնեսական պատերազմին, յորում տիրէր ոճն բարձրական, ի ձեռն Փիդիասայ Աթենացւոյ (430), Պողիւկղետեայ Արգիացւոյ (420) եւ Միւրոնայ Ելեւկեցւոյ (430)։ — 3. Ժամանակն որ է յետ բարձման ազատութեանն Յունաց, նա եւ յետ մահուն իսկ Աղեքսանդրի, յորում

տակաւին փթթէր ամէն գեղեցիկն՝ իբրեւ զծաղիկ տժգունելոյ ի ձեռն Գրադարանեաց Աթենացւոց, Ատտալեայ Պերգամացւոց եւ Պտղո-մեայ Ալեքսանդրացւոց (330)։ — Այսպէս եւ յետ սոցա առ պայազատքն Աղեքսանդրի թուի թէ անդրիանտագործութիւնն եղեւ երկայնակեաց քան զնմանագրութիւնն. բայց այս ինչ խոտոր ի միջի էր՝ զի յօղէին եւեթ զգործս առաջնոց ճարտարացն եւ ոչ եթէ նոր ինչ գիւտ ի մէջ բերէին. Թէպէտ եւ արուեստական աճողութիւնն չէր տակաւին կորուսեալ ի միջոյ եւ հաստատէր իսկ առաջնոցն, որպէս ի գործոց անտի որ ցայժմ կան՝ եւ մեծ մասն նոցա ի ժամանակաց աստի է, յայտ արարեալ ցուցանի։

Հարկ գեղեցիկն արուեստից՝ որ են ճարտարապետութիւն, անդրիանտագործութիւն եւ նկարչութիւն, հիմնեալ իմն էր ընդ կենաց ժողովրդեանն Յունաց։ — Ի ճարտարապետութեան Յունաց շողայ համեմատութիւն չափուց եւ միաբանութիւն ամենայն մասանց, այնպէս զի իւրաքանչիւր շինուած կազմեալ յօրինէր գեղեցիկ ինչ բոլոր։ Գլխաւոր մասն կազմիչ Յունացն շինուածոց՝ են սիւնք, որոց երեք իմն ազգք են ըստ ընտրութեան խոյակացն, հզօրն եւ անպաճոյճ դորիացին, նուրբ յոնիացին՝ զանգրաւորն սրսաւեղագիւոք, եւ մեծաշուք բազմազարդ կորնթացին։ Ասունքն արկանէին մանաւանդ ի կիր ի մուտս մեհենիցն եւ ի սրահս եւ ի ճեմելիս։ Այնու զի ուրեք բնակութեան հնացն փոքր եւ անշուք իմն էին՝ զճարտարութիւն շինողութեանն Յոյնք ի վերայ հասարակաց շինուածոց եւեթ կարող էին ցուցանել։ Այսպիսի շինուածք էին՝ Մեհեանքն (մեհեանն Աթենայ՝ Պարթենոն անուն յԱթէնս, մեհեանն Արտեմիդայ յՈղոմպիա եւ յԱգրիգենտոն, մեհեանն Հերայ յԱրգոս, մեհեանն Ապողոնեայ ի Փիգաղեա յԱրկադացւոց աշխարհին, մեհեանն Դեմետրեայ յԷղեւսիս եւ այլ եւս մեհեանք), թատրոնքն եւ շիրիմք՝ յորս հռչակաւոր եւ նշանաւոր է շիրիմն Մաւսողեայ[1] արքայի Կարիացւոց յԱղիկառնասոս, եւ այլ եւս նոյնպիսիք։ — Ի քանդակագործութեան կամ յանդրիանտագործութեան՝ ամենեւին ի գլուխ իսկ բարձրութեան երթեալ հասին Յոյնք, մինչ զի մնացորդք գործոց նոցա զոր ունիմք, կան մնան տակաւին իբրեւ չհասանելի օրինակք գեղեցկութեան։ Ի սոյն նպաստ լինէր նոցա մանաւանդ այն՝ զի ձեւք եւ կերպարանք անդամոց նոցա չէին փափկեալ նրբաձեւ եւ անհեղեղ արկանելեօք, եւ զի տեսանէին հանապազ ի հրահանգս անդ բռնամարտիկս կռուոց զմերկանդամեան յայլ եւ այլ ձեւս եւ ի շարժմունս։ — Ի հռչակաւոր անդրիանտագործացն՝ Փիդիաս յօրինեաց զպատկեր Աթենայ, զգեղեցիկն քան զամենայն զարդս քաղաքին Աթենացւոց, եւ զանդրին Արամազդայ յՈղոմպիա՝ յորոյ դէմս երեսացն նստի, ասեն հինքն, երեւոյթ իմն "ամենազօր գօ-

1 Mausolée.

րութեան եւ ազգամոլութեան, մինչեւ դարձուցանել ազգոյն ի մոռացօնս զվիշտս այսց կենաց»։ Եւ չուսա իսկ համարէր որոյ չէր տեսեալ զայն անդրի՝ յառաջ քան զմախճան իւր. Պոլիւկղէտոս նորին աշակերտ անուանի՝ յաղթ պատկերաւն Հերայ յԱրգոս, եւ անդրեաւ առն նիզակաւորի. Միւրոն՝ հաչակեալ պատկերաւն Հերակղի եւ կովուն պղնձեայ որ զօրթ իւր դիեցուցանիցէ եւ անդրեաւ առն որ ձգիցէ սկաւառակ, — Պրաքսիտեղէս եւ Սկոպաս՝ նշանաւորք՝ պատկերօք Դիոնեսեայ եւ Աստղկան. Սկոպասայ էր եւ Ապողոնն Քնարահար եւ կոյտ ծովային աստուածոցն՝ որք զԱքիլլէս ածեն ի Լեւկա կղզի. Իսկ Լիւսիպպոս ճշդագոյն քան զամենայն ի գիտութեան կերպարանաց մարմնոյ՝ յօրինեաց զմեծայաղթ անդրին Արամազդայ ի Տարենտոն, զմեծապերճ զհսկայագոյն Հերակղէս ի Կորընթոս, զկառս արեգական լծեալս ի չորից, որոց մանաւանդ երիվարքն էին համբաւաւոր, բայց առաւել քան զամենայն՝ անդրիքն Աղեքսանդրի։

Ի նկարչութեան պայծառանայր Պողիգնոտոս Թասիացի (առ Պերիկղեաւ) որ նկարեաց յիւրաց պատերազմացն Պարսից զպարահն[1] (որ Նկարէնն[2] անուանէր), Զեւքսիս Հերակղէացի ի մեծն Յունաստանի, Պառասիոս Եփեսացի (400), եւ առաւել քան զամենեսին Ապեղղէս Կողոփոնացի՝ որ ըստ Պլինիոսեայ սիրելի եղեն Աղեքսանդրի։ Հինքն մեծաւ զարմանալեօք յիշեն ի գործոց նորա զպատկերն Աղեքսանդրի՝ շանթ ի ձեռին, որպէս եւ զպատկերէ Աստղկանն որ ի ծովէ ելանիցէ (Անադիոմենէ), կամ զԱրտեմեայ ի մէջ կուսանաց՝ յարժամ զոհոն մատուցանիցեն։

Նշխարք եւ հոյակապք յանդրեաց որ ցայժմ կայցեն (որոց ոչ ժամանակն ինչ յայտ է եւ ոչ նա որ յօրինեացն), են յաջորդքս՝ — 1. Անդրիք եւ քանդակք Պարթենոնի (մեհենի դիցն Աթենայ) զորս յառաջ քան զ35 ամս ետ առնուլ Լորտ Էլճին եւ բերել ի բրիտանեան Մուսէոնն (Էլճինեան մարմարինք)։ — 2. Ապողոնն Պելուետերայ։ — 3. Կոյտ անդրեացն Լաոկոնայ։ — 4. Սուսերամարտիկն օրհասական (երեքին եւս ի Հռոմ են)։ — 5. Մեդիկեան Աստղիկն (ի Փլորենտիա), Բորկեզեան մարտիկն (ի Գաղղիա)։ — 6. Կոյտն անդրեաց՝ անուանեալ Փառնեզեան ցուլ (ի Նէապոլիս), եւ այլ եւս նոյնպիսիք։

Ի նկարուց կամ ի պատկերաց Յունաց չունիմք ինչ ամենեւին, բայց միայն յառաստաղական կամ պատմական նկարուց ինչ որ ի վերայ բրտեղէն անօթոցն Յունաց գտանիցին, եւ կամ ի վերայ աւերակաց հնոց ինչ շինուածոց (ի բաղանիսն Տիտոսի ի Հռոմ եւ մանաւանդ ի ճամուկս որմոցն գտեալ ի Պոմպէի քաղաքի կործանելոյ տասանմամբ. — Ալտոբրանտինեան հարսանիք)։

1 Στοά. 2 Ποικίλη.

281

Պատմագրութիւն եւ ճարտարխօսութիւն։

Պատմագրութիւնն եւս ի յոնիական գաղթականութեանց անտի ի Փոքրն Ասիա՝ առ ակիզբն։ Այլ յառաջնումն՝ զգրոյցս եւեթ զառհմնագին ինչ գիտաց եւ զհաստատութեան իւրաքանչիւր քաղաքաց անպաճոյճ եւ առասպելական հարկանէին ի մատենի Բանագիրքն կամ Զրուցագիրք[1] (550—400). յորոց եւ հոյակապք կացին երեքին Միլետացիքն՝ Դիոնիսիոս, Կադմոս եւ Հեկատէոս (յամի իբրեւ 500)՝ զորոյ այժմ զհատակոտորսն ունիմք, որպէս եւ զբազմաց զայլոց եւս բանագրացն (որպիսիք՝ Փերեկիդէս Լերոսացի, Ակուսիղաւոս Արգիացի, Հեղղանիկոս Միտիլենացի, Քարոն Լամփսակացի, Քսանթոս Լիւդացի)[2]։

1. Առաջին որ փոխանակ բանագրութեանն եդ զճշմարիտ պատմագրութիւնն եւ Հայր պատմութեան անուանեցաւ՝ է Հերոդոտոս յԱղիկառնասոս քաղաքէ Դորիացւոց (ծն. 484)։ Յետ կորնչելոյ ազատութեան քաղաքին իւրոյ՝ եկաց նա ժամանակս ինչ ի Սամոս, եւ ապա առնէր ճանապարհս յԵգիպտոս, յԱսիա, ի կողմանս Դանուբայ եւ ի Յունաց աշխարհ, յորս իւրովի իսկ աչօք եւ ի բանից բերանոյ գումարեաց նիւթ ի պատմութիւնն իւր՝ զոր գրեաց նա յ9 գիրս անուանեալս ըստ անուանց 9 Մուսայիցն (ի 44 ամի հասակին). իսկ ի ծերութեանն եկաց նա ի քաղաքին Թուրիացւոց յաշխարհի անդ Իտալիացւոց յոր երթեալ էր նա ընդ գաղթականութեան իմիք։ Գրեաց նա ի մատենի անդ յոնիական բարբառով (որ յայնժամ սովորական իմն էր վասն պատմութեան)՝ զմարտս պատերազմացն Յունաց ընդ Պարսից, սակայն ըստ պատեհի իմն խառնեաց ի նոյն եւ զհնագոյն անցս արեւելեան եւ յունական ազգաց։ Որչափ յաճախեցին պատմական քննութիւնք նորոց ժամանակաց վասն ծանօթութեան հին ազգաց, եւ որչափ եղեն խորամուխ յիրսն՝ նոյնչափ աճեցին մեծարոյ կարծիքն զՀերոդոտայ եւ ակնածութիւն։ Վախճան ի մտի է նորա՝ ի գիրս անդ որ ամենեւին իսկ պարզութեամբ եւ հաւատարիմ սրտիւ վասն ժողովրդեանն գրեալ է՝ ցուցանել թէ որպէս սէր հայրենեաց եւ ազատութեան, կարգաւորութիւն, պայծառութիւն մտաց եւ սակաւապիտութիւն Յունաց յաղթեաց անազատ մտաց, բիրտ ամբոխի եւ դատարկ շքեղութեանն Արեւելից։

2. Մնացեալ պատմութեանն Հերոդոտայ (յընթեռնուլ նորա առաջի բազմութեան յՈղոմպիական մրցանսն) վառեալ բորբոքեցին ի նախանձաւորութիւն եւ ի նմանութիւն զհայրենասէրն Թուկիդիդէս Աթենացի (470—402) ի զաւակէ տոհմի իրիք իշխանացն Թրակացւոց։ Սա ի ժամանակի պատերազմի իրիք Ամ-

1 Logographes.

2 Հատուածք ի Լէյփցիկ 1824։ Քրայցէրի կամ Միւլէրի՝ Հատուածոյ հնագոյն պատմագրաց Փարիզ. 1840։

փիլիպոսեայ (այնու՝ զի համարեցան թէ վասն անագան հասանելոյ նորա առաւ քաղաքն ի Սպարտացւոց)՝ աքսորեցաւ եւ յաքսորանս անդ գրեաց «զՊատմութիւն Պեղոպոնեսական պատերազմին»։ Բա- ղում ինչ իրօք օտար կերպարանս ունի սա քան զՀերոդոտոս։ Եւ Հերոդոտոսի ի մէջ գան պանծութեան միոյ Յունաց վասն յաղթութեանցն, առ Թուկիդիդեայ՝ բարձրագոյն կրթութիւն եւ հրահանգք Աթենացւոց առ Պեղոպոնեսական կռուովն. եւ զոր օրինակ նա եւ զքանաստեղծական ինչ եւ զպարզական դիւ- րահաս լեզուն ժողովրդեանն բարբառի եւ զցնորս ընթեռնլեացն գրգռէ, նոյնպէս սա՝ իւրովն բարբառով որ թափ ինչ անցանէ եւ է ծանրաբեռնի իմաստիւք, եւ ծանրաշարժ թախանձեցուցիչ ոճովն ընդ կիրթ մասին ազգին խօսի եւ զքաղեցուցեալ պարապեցու- ցանէ մանաւանդ զխորհող միտս եւ զդիտող հանճար։ Ի յօրի- նելն զնկարագիր արանցն որ ի հանդիսի անցանիցեն՝ ամենեւին խոր ինչ տեղեկութիւն մարդկեղէն բարոյիցն բնութեան ցուցանէ, եւ յառեննախօսութիւնս անդ՝ զորս ուրեք ուրեք ի ներքս մուծանէ՝ որք եւ բազում ուրեք դժուարիմաց են վասն ազգի ազգի նուրբ հայեցմանցն՝ ճշդիւ ինչ եւ գաւակաւ նկարէ զխորհուրդ, զձիգն, զկամս եւ զպատճառս գործոց՝ զառանձինն ուրուք կամ զկողման իրիք կամ զռէքրութեան։ Կատարի պատմութիւն Թուկիդիդեայ ի 21երորդ ամի Պեղոպոնեսական պատերազմին. եւ է այն պատկեր եւ օրինակ նմանութեան՝ վասն պատմագրի որ կամիցի գրել պատ- ճառաւոնդիրն օրինակաւ՝ հանդերձ արդեանց դիպօք եւ անաչա- ռութեամբ։

3. Քսենոփոն (446—356) որ զկարգ պատմութեանն նորա մատոյց յառաջ մեծանուն եւ հռչակաւոր է լուսաւորութեամբ, փափկութեամբ եւ գեղեցկութեամբ ոճոյ՝ սակայն խորութեամբ մտածութեանց եւ պատմական հաւատարմութեամբ ի վայր քան զԹուկիդիդէս է։ Թէպէտ եւ ինքն աթենացի է, սակայն միշտ յարգիչ եւ գովիչ Սպարտացւոց՝ մանաւանդ Թագաւորին նոցա Ագեսիղայ՝ զորոյ եւ զվարսն եւս հարեալ է ի մատենի։ Յայն սակս «Յունական պատմութիւնքն» նորա յայտնի իսկ ակնառութեամբ գրեալ են, եւ մանաւանդ զմեծ որեարն Թեբայեցւոց՝ զՊեղոպիդաս եւ զԷպամինոնդաս ձախող ինչ նկարէ։ Պատմութիւն նորա կա- տարի պատերազմաւն Մանտինեայ (362)։ Գրեաց Քսենոփոն զՀրահանգս կամ զկրթութիւն Կիւրոսի[1] իբրեւ քաղաքային ինչ փի- լիսոփայական վիպասանութիւն, յորում յանդիման կացուցանէ զԿիւրոս իբրեւ կատարեալ օրինակ առն Թագաւորի, եւ զա- ռաւելութիւն եւ զշահ միահեծան ինչ իշխանութեան իմաստու- թեամբ առաջնորդելոյ՝ վասն դնելոյ համեմատ խռովայոյզ ընկեր- հաշտութեանցն սահմանադրութեան իւրոցն ժամանակաց։

1 Κυροῦ παιδεία.

Այս են երեք իշխանք պատմագրութեան: — Ի պատմութենէ անտի Կտեսեայ փառն Պարսից (եւ Հնդկաց) հատուածոյս եւեթ մնացին: — Ճարտարախօսական կերպարանք որ ի պատմագրութեան Թուկիդիդեայ եւ Քսենոփոնեայ երեւին՝ փոխանակ բանաստեղծական կերպարանացն՝ զոր Հերոդոտոս ունի, այն ի հանգամանաց ժամանակի նոցա էր, զի ճարտարախօսութիւնն շահեալ տիրեալ էր յայնժամ ի տէրութեան իւրս:

282

Ճարտարախօսութիւն անհրաժեշտ իմն էր ի ռամկապետական յօրինուածութիւնս անդ Յունաց. նախ լոկ եւ երեւելի առաջնորդք հասարակաց իրաց՝ որպիսիք Թեմիստոկլէս, Պերիկլէս՝ էին եւ ատենախօսք: Այլայն ճարտարախօսութիւն նոցա պարզ իմն բնութեան էր, եւ ճառք նոցա սասցեալ առ յափոյ ի ժամանակի անդ պիտոյիցն, եւ բանք նոցա՝ բնականք եւ պարզք եւ անպաճոյճք: Այլ վաղվաղակի իբրեւ իշխանութիւնն տարածեցաւ մինչեւ ցհունկ վերջին իսկ խոնարհագոյն կարգ ամբոխին, եւ այնուհետեւ բազմացան ատեանք եւ գործք որ հրապարակաւ աշխարհահանես յայտնութեամբ լինէին, հարկ լինէր այնուհետեւ զբնածին պակասութիւն խօսողութեանն արուեստիւ լնուլ: Ի մէջ անցանէին այնուհետեւ Սոփեստքն մատակարար իմն արուեստի վիճողութեան որով յերկուս եւս երեսս ցուցանէին զմի ինչ եւ առաջ առաջ շփոթմամբ ապշեցուցանէին իմն զլսելիսն: Այսպէս խաղացան Գորգիաս Լիոնտացի հանդերձ Հիպպիաւ, Պրոտագորաւ, Պրոդիկեաւ եւ այլովք բազմօք վաճառաշահ մեծ ի քաղաքի անդ Աթենացւոցն առնէին արուեստին այնորիկ՝ որ կոչէր այնուհետեւ Խօսողութիւն կամ Ճարտարախօսութիւն[1]: Համբաւ շահուն ած ձգեաց այլ եւս առս ճարտարախօսս ի Սիկիլիացւոց եւ ի Յոյնին Իտալիացւոց աշխարհէն՝ որ յայնժամ կային իմն էր ճարտարախօսական արուեստին՝ ի քաղաք անդր Աթենացւոց:

Այնուհետեւ քան զամենայն ինչ առաւել ի հրահանգս էր յԱթէնս այն արուեստ, եւ ոչ յատեանս եւեթ եւ ի հասարակաց իրս՝ այլ եւ յամենայն իսկ մատենս մատենագրութեան եղեւ միջամուխ ճարտարախօսութիւնն. յողերգութիւն՝ ի ձեռն Եւրիպիդեայ, ի պատմագրութիւն՝ ի ձեռն Թուկիդիդեայ. յայն աստի իսկ վերջին յունական մատենագրութիւնն ամենեւին իսկ ներկեալ է ճարտարախօսութեամբ: — Երեւելիք յառաջնոց ճարտարախօսաց աստի են Անդոկիդէս († 400) եւ նորին ժամանակակից Անտիփոն վարդապետ Թուկիդիդեայ, եւ Լիւսիաս Սիրակուսացի որ ծնաւ ի Պերիկլեայ յԱթէնս կոչելոյ՝ չոգաւ (444) ի Թուրիս ի

1 Ῥητορική.

Սոփրոնն Իսաղեա գործել կատարելագոյն զարուեստ իւր։ Ի բազում հարիւրաւորաց ճառից նորա զոր յօրինէր գնոց յԱթէնս՝ 32 եւեթ ճառս այժմ ունիմք։ Ի սմանէ առին սկիզբն ճառք ամենաժողովոյ տօնից[1], եւ նովաւ սկսաւ արուեստագործ ճարտարութիւն ի ճարտարախօսութեան։

1. Իսոկրատէս Աթենացի (436—338) է գլուխ այսր արդիւթեան ոճոյ, լրութեան կազմածոյ շրջանաց[2] եւ քաղցրաձայնն բարբառոյ։ Ի 21 ճառիցն նորա երեւելի քան զամենայն է ճառն ամենաժողով տօնի՝ յորում յորդորէ զԱթենացիսն ի միաբանութիւն ընդ միմեանս եւ ի մարտ պատերազմի ընդ Պարսից, զորմէ ասեն թէ ի 10 ամս յօրինեաց. եւ է խակ այն գործ ճարտարագործ վասն ոճոյն։ Իսոկրատէս (որպէս եւ Իսէոս աշակերտ Լիւսիայ եւ Իսոկրատայ) կարգեաց հրապարակաւ դպրոցս ճարտարախօսութեան կրթել աշակերտս վասն ատենից եւ ամենայն քաղաքային իրաց։ — Յետ պատերազմին Քերոնիայ առ վշտի կորստեան ազատութեանն Յունաց՝ եհար զանձն սովամահ 98ամենի։

2. Դեմոսթենէս (ծն. 385) որ աշակերտեալ էր Իսոկրատայ, Իսեայ եւ Պղատոնի, համարի իմն իբրեւ ի ծայր արուեստին հասեալ։ Ի մանկութենէ ընդ խափանչաց բնութեանն մեծաւ ճգամբք կռուէր վասն զլեզուն եւ զշարժմունս ի պատշաճ կրթութիւն ածելոյ։ Զարմանալի էր բեւեռել նորա յինքն զլսողսն եւ բորբոքել. կենդանութիւնն ի խօսելն, փոփոխ յաջորդել բանից ծանունց եւ բանից ծաղու, խօսք դառնիկք եւ սուր իմն դարձուած։ Նշանաւոր են քաղաքային ճառք նորա, մանաւանդ 12 ճառքն ընդդէմ Փիլիպպեայ արքայի Մակեդոնացւոց[3], յորոց չորք անուանեալ կոչին Ողիւնթեանք, զի առձօք յորդորէր զԱթենացիսն պաշտպանել քաղաքացն որ կրէին յարձակումն ի Թագաւորէ անտի, մանաւանդ Ողիւնթացւոցն։

3. Այլ՝ ուր Դեմոսթենէս հայրենասիրաց կողմանն հանդիսացեալ էր, Եսքինէսն միւս եւս ճարտարախօս ոչ ինչ ընդհատ ի Դեմոսթենեայ՝ էր ի կողմն Փիլիպպեայ՝ լեալ կաշառակեր ի նմանէ։ Վասն այնորիկ իսկ՝ յորժամ վճիռ ետ քաղաքն Աթենացւոց տալ Դեմոսթենեայ պսակ ոսկի՝ քանզի նա էր որ ճարտարախօսութեամբ ածեալ էր ի հաւան առաքել թիկունս օգնականութեան ի Բիւզանդիոն, եւ այնպէս ապրեցուցեալ էր զքաղաքն ի պաշարմանէն Փիլիպպեայ, կամէր Եսքինէս չքել ճառիւք ի բաց դարձուցանել զվճիռն՝ ցուցեալ թէ չէր Դեմոսթենեայ վճարեալ ինչ։ Սա խօսեցաւ Դեմոսթենէս զանհամեմատ ճառն՝ անձինն պաշտպանութեան "զՎասն պսակին„[4], որով այնչափ իսկ եղ զհակառակորդն հասոյց՝ զի արկաւ նա ի պարտիս, եւ առ չժուժալ ամօթոյն եղ գնաց հատուած ի Ռոդոս, ուր կարգեաց դպրոց ճար-

1 Πανηγυρικός. 2 Périodes. 3 Philippiques. 4 Περὶ τοῦ στεφάνου

տարխօսութեան († 317)։ Յերիս ճառս անդ զոր ունիմք ի ճառից Եսքինեայ՝ երեւի ճարտարութիւն մեծ յօրինելոյ նկարագիր բարուց եւ կրից ոգւոյ։

Լիկուրգոս Աթենացի (Ծն. 408) աշակերտ Իսոկրատայ եւ Հիպերիդէս († 322) էին գործակիցք Դեմոսթենեայ ընդդէմ Մակեդոնացւոց, եւ վերջինք ի 10 ատտիկեցի ճարտարախօսաց՝ զորոց զճառսն ժողովեալ են իմաստունք աղեքսանդրիական դպրոցին։

283

Փիլիսոփայութիւն։

Փիլիսոփայութիւն Յունաց հնագոյնն կամ յառաջ քան զՍոկրատէս։ — Յորժամ զարթիցէ մարդկեղէն ճանաչումն՝ սկսանի ոգին ի վիճակէ անտի զգացմանցն եւ երեւեցուցմանց շփոթ իմն զմիմեամբք անկելոց՝ հանել ի վեր զանձն եւ յինքն իմն գալ. եւ այս իսկ "գիտակցութիւն" է սկիզբն փիլիսոփայելոյ, որով մարդն գայ ի խելամտութիւն՝ ոչ միայն ի վերայ իրաց եւ համեմատութեանց որ "արտաքոյ քան զինքն" իցէ, այլ եւ շարժմանց եւ վիճակի անդէն ի ներքս "յինքեան"։ Մարդկեղէն միտք ի զարթնուլ անդ իւրեանց այսպէս՝ նախ զառաջինն արտաքին երեւութիցն կարգի եղեւ մտադիր, եւ զմտաւորական զօրութիւնն իւր աշխատեցոյց ի խոյզ եւ ի քննութիւն "Բնութեան" (մարմնաւոր եւ շնչաւոր գոյացութեան)։ Այլ՝ ուր արեւելեանն ամենայն համօրէն մտածութեամբն ի Բնութիւն անդր մտեալ խորագոյն՝ անդէն մնաց ընկղմեալ եւ չկարաց ոգի նորա անջատել զանձն ի Բնութենէ անտի իբրեւ յիմեքէ որ դէմ ընդդէմ հակառակ ոգւոյն իցէ, նմին հակառակ՝ յոյնն շարժունն միտք՝ ամբարձ զանձն ի վերոյ քան զԲնութիւնն, եւ ջանայր ընդմտանել ի նա թափանցանց եւ խելամտեալ տիրել նմա։ Յայն սակս հնագոյն փիլիսոփայութիւնն Յունաց է "Փիլիսոփայութիւն Բնութեան", քանզի ի դիտելոյ անտի զԲնութիւնն առ նա սկիզբն. ամենայն ջան եւ ճիգն նորա այս է՝ ի "բազմաւորութեան" երեւութից աշխարհի "զմիութիւնն" գտանել, ի մշտնջենաւորն "փոփոխման՝ զմնայունն", "յերեւութի" անդ՝ "զէականն եւ զերական հիմն նոցա"։ Ի լուծումն խնդրոյն այնորիկ ընդ երկուս իմն շաւիղս ընթանային. մին էր "Փիւսկեան" մտածութիւն Յոնիական փիլիսոփայութեան՝ որ ըմբռնէր զաշխարհս ըստ զգայականն երեւութից եւ խնդրէր գտանել զբուն նախաւոր հիմն իրաց, եւ միւս՝ "Բարոյական" դորիացի պիւթագորական դպրոցն՝ որ որոնէր զներքին հիմունս կարգաւ յառաջադէմ գալոյ մասանց աշխարհի, եւ թէ որպէս կան օրէնք եւ դաշնակաւորութիւն ըստ բարոյական իմն սահմանաց բարւոյ եւ չարի ի հիմնարկութեան աշխարհի։ Երրորդ իմն ընթացք

էին փիլիսոփայական քննութեան Եղէական դպրոցին՝ որ եդ ի-բրեւ մերադոյն քան զամենայն սկիզբն՝ զանեղն "Գոյ կամ Գոյն" եւ "զմիութիւն". եւ "զԱստուած" եւ "զաշխարհ" ընդանեայ իբրեւ մի: — Որպէս երկուքն այնոքիկ՝ "զֆիզիականն" եւ "զբարոյ-ականն" երեսս փիլիսոփայութեանն յօրինեն, նոյնպէս եւ Եղէա-կանն՝ "զխորհականն"[1] երեսն:

284

1. Յոնիական դպրոցն զայն իմն ունէր ի մտի՝ զի զերեւոյթս որ ի բնութեան լինիցին՝ մեկնիցէ ի ձեռն զօրութեանց եւ սեպհա-կանութեանց նիւթոյն իւրոյ գլխաւորին: Նա այս երկու իմն օրինա-կաւ. մի՝ "Զօրութենականն"[2] պայմանաւ, այսինքն՝ ընդունելով "նիւթ ինչ նախաւոր" (կամ զօրութիւն ինչ նախաւոր)՝ յորմէ ի ձեռն "թանձրանալոյ" եւ "նօսրանալոյ" աշխարհս երեւու-թիւքն գոյացեալ տակաւ ի ձեւ եւ ի կերպարանս. այնպէս՝ զի որ ինչ ի բնութեան "եղանիցի"՝ այն ի փոփոխմանէ իմիքէ այնր նա-խաւորին նիւթոյ կամ զօրութեան մեկնիցի: Նա միւս եւս "Մեքե-նականն" պայման. յորում համարէին իմն թէ ամենայն իրք ի նախաւոր իմիք մասնանց նիւթի բովանդակեալ կային, եւ ի ձեռն "բաժանման" եւ "յօդման" յօրինիցին. այնպէս՝ զի չընդունէին թէ բուն "եղանիցին" իրք ինչ կամ լինիցի փոփոխումն սեպհա-կանութեանց, այլ զամենայն կամէին մեկնել ի փոփոխմանէ ար-տաքին համեմատութեանց ի միջոցի:

Ա. Փիլիսոփայք զօրութենականք: — Թաղէս Միլեսացի (630) անուանի իբրեւ քաղաքային առաջնորդ, աստեղագէտ եւ փիլիսոփայ՝ մի յեւթանցն փիլիսոփայից, համարի առաջնորդ յո-նիական դպրոցին՝ այսպիսի ինչ յառաջադրութեամբ թէ աշխարհս գոյ ի յարդ եւ ի զարդ ի թերակատար ինչ սերմնականն վճռակէ խառնուածական բնութեան կամ "ի ջրոյ": — Նոյն նորին քաղա-քակից Անաքսիմենէս (540) առաւել միտ եդեալ շնչաւորական գործունութեանն գտելոյ ի նախաւոր նիւթի անդ՝ իբրեւ հիմն եւ սկիզբն եդ "զօդն"՝ որ երեւիցի ի փչման հողմոյ՝ իբրեւ ինքնաշարժ զօրութիւն, եւ ի տուրեւառ անդ շնչոյ՝ իբրեւ պատճառ կեն-դանութեան: Միաբանէ ընդ նմա եւ Դիոգենէս Ապողոնիացի (460) որ զօդս կազմիչ իմն ոգի դնէր: — Փերեկիդէս Սիւրացի (540) եդ մի՝ գործօն սկիզբն "զեթեր" եւ միւս՝ կրական սկիզբն "զհող". երկոքեին միաբանեալ եւ կապեալ ընդ միմեանս ի "ժա-մանակի" յորում "Ամենայնն" կամ "Ընաւ"[3] (տիեզերք) յօրի-նեալ կազմի: — Հերակլիտոս Եփեսացի (500) այր ազնուական եւ ի կողմն ազնուապետութեան եւ սեւամաղձական խառնուածով,

1 Logique. 2 Dynamique. 3 Τὸ πᾶν.

որ արհամարհութեամբ հայէր ընդ ամենայն, զոլաց գիրս մթին յոյժ, յորում թողեալ զփորձն՝ նկատութեամբ յօրինեաց բովանդակած[1] ինչ եղեալ Դրախտաւոր նիւթ «զՀուր», եւ միանգամայն թէ ամենայն ինչ ընդ յաւիտենական փոփոխմամբ անկեալ է անդադար իւրն ճանապարհորդութեան, եւ յայն սակս իսկ սպառ եւ սպառեալ է մարդոյ առ ամենայն ինչ անհնարին միտս ունել։

Բ. Փիլիսոփայք Ջեհենեականք։ — Անաքսիմանդրոս Միլետացի (600) աշակերտ եւ բարեկամ Թալեայ էր. «անսահմանն կամ անհուն ինչ»[2] յորմէ ամենայն ինչ յաւիտենական իւրն շարժմամբ ելանիցէ եւ միաւորեալ ի նոյն դառնայցէ։ — Նոյն քանզի առ Անաքսիմանդրեայ չգոյր զատանել «զազատն», շարժմանն պատճառն յայն սակս Լեւկիպպոս (500) եւ Էմպեդոկլէս Ագրիգենտացի (450) որք շատահմունս եւ ուսեալ ի բազում Ճանապարհորդութեանց էր «Ատոմաց ինչ դատարկին եւ սպառ, անբաժանելի. «Նախատարր մասնկունս», որք ի միջոցի անդ՝ ըստ բնութեան օրինաց ի յաւիտենական շարժման կան, եւ այսպէս եղեն առաջնորդք փիլիսոփայութեան «անհատից»[3]։ Ի փոխանակ զօդմանէ եւ բաժանմանէ անհատիցն այնոցիկ՝ որք առաջի աչաց անհատականութեամբ լինել գնին՝ յօրինեալ եւ կազմեալ լինէ ի միջի աշխարհս զգալի, եւ յայն սակս իսկ երեւոյթ եւ պատահմունք կէտ աշխարհս. զմին իրի իսկ եւ Էմպեդոկլէս զհոյն անհատից միա եւ համագրութիւն զատեալ պատճառս՝ ծիծաղելով, զոր ընդդիմանն նորա Հերակղիտոս պատճառ լինելոց։ — Այս փորձառութիւն ի ձեռն Անաքսագորայ Կլազոմենացւոյ (450) եկն յԱթէնս՝ ուր կաց ամս ուն բազում ժամանակս, քանզի էր իսկ բարեկամ Պերիկլեայ, մինչեւ ամբաստանութիւն կրեալ նորա ի հակառակորդաց իւրոց ելեալ ուղարկող Լամպսակոս եւ գնաց ի Փոքրն Ասիա։ Անաքսագորաս այսպէս փոփոխեաց զպատճառութիւնն Էմպեդոկլեայ՝ զի անհատիցն (զոր իւրն նմանաձեւ «Հոմէոմերիա»[4] կոչէր) եւ «անհամանէնեալ ներգործականութիւնն», եւ զառաջին շարժումն նախատարր մասնկանց այնոցիկ ոչ ի նոցանէ եղեալ համարեցաւ՝ այլ ի բարձրագոյն իմն է «Մտաց»[5], որ թէպէտ եւ ի նիւթոյ անջատեալ էր՝ բայց անդրէն ի նիւթ անդր ած կենդանութիւն, շարժումն եւ կարգաւորութիւն, եւ ինքն միանգամայն ունէր իւր առանձինն ամենագէտ գիտութիւն, կարողութիւն եւ ազատութիւն (զորս նիւթն հակառակութեամբ մերժէ յինքենէ ի բաց)։

Այսպէս Անաքսագորաս եղեւ հայր «Երկուորականութեան» (երկուց սկզբանց իրաց) ի յունական փիլիսոփայութեան. քանզի յերեւոյթս անդ աշխարհի յայտնի երեւի իմացական ինչ զօրութիւն, նմին իրի ըստ նիւթականն եւ իմացականն երեւութից երկու իրն առանձնակ իրաց պահանջեցան։

1 Système. 2 Ἄπειρον. 3 Atomes. 4 Ὁμοιομέρειαι. 5 Νοῦς.

285

2. Իտալական (դորիացի) փիլիսոփայութիւն։

Ա. Պիւթագորական դպրոց։ — Այս դպրոց ըստ գլխաւոր նկարագրին էր յառաջնորդէ անուն նորա ի Պիւթագորայ Սամիացւոյ (ծն. 584, † 504)՝ որ յետ բազում ուղեւորութեանց (յուսողութեան, յերկրաչափութեան եւ յերաժշտութեան) ժողովելոյ՝ գաղթեաց ի Կրոտոն ի Մեծն Իտալիա, եւ զաշակերտն զանուն իմաստնոյ[1] փոխեաց յանուն Փիլիսոփայ՝ որ է իմաստասէր. եւ մեծարեալ յոյժ համարէին զնա Հինգն. բայց կատարեալ յօրինումն պիւթագորական վարդապետութեանն յաշակերտաց անտի նորա է։ Պիւթագորայք դասակարգական թուոց համարէին կազմութեան եւ անհրաժեշտ ձեւ իրաց, եւ ի համեմատութեանց նոցա մեկնէին զծագումն իրաց, նաեւ իրի իսկ եւ ուսողական ձեւով ուսանէին զվարդապետութիւնս իւրեանց։ Զաշխարհ՝ բովանդակ ինչ միաբանող կարգեալ եւ յօրինեալ համարէին ի տասն շրջանակաց՝ որք դարձեալ կային իմն շարժմամբ դառնային շուրջ զկեդրոնական (զարեգակնային, զհրոյն Արամազդայ)։ Հուրն այն կեդրոնական՝ միութիւնն ամենայնի՝ էր հիմն ամենայն կատարելութեանց, սկիզբն ջերմութեան եւ կենդանութեան՝ որ թափանցանց մտանիցէ յամենայն։ Դարձեալ իրի իսկ աստեղքն համարեալ կարծէին կենդանիք եւ աստուածայինք աստուածութեան, դեւք (ոգիք անմարմինք) իբրեւ միջին էութիւնք ի մէջ աստուածոց եւ մարդկան։ Իբրեւ բնութեամբ կենդանական հրոյ կամ աստուածութեան իցէ մարդկեղէն ոգին՝ որ յետ մահու մարմնոյն ընդ բազում մարմինս իցէ անցանելոց վասն սրբութեան[2] մինչեւ կարիցէ դառնալ այսրէն ի մարդկեղէն մարմին։ — Առաքինութիւն եւ զաստուածութիւն դնէին իբրեւ զօրութիւն բնութեան, իբրեւ սկիզբն որ ընդ հանուր աշխարհս դնիցէ եւ իբրեւ բաշխ բախտի, սակայն այնու իմն աստուածպաշտութեանն զնա ի՛ւ աշխարհ նաեւ բարոյական առաքինութիւնս ճշմարտութեան եւ դթութեան։ — Ի վարդապետութեան սորա Պիւթագորեայց յայտնութեամբ երեւի խառնուրդ արեւելեան վարդապետութեանցն։ — Աշխարհին երեւելի փիլիսոփայք պիւթագորեանք էին Փիլոլաւոս եւ Արքիտաս՝ ժամանակակիցք Սոկրատայ։

Բ. Եղէատեան դպրոց։ — Սոյ յանիմական եւ պիւթագորեան փիլիսոփայութիւնն զերեւելին եւ զզգալին՝ յանդիմանութէ եւ ի յաւիտենականն յառաջ եկեալ եւ առաջ իսկ ի նմին հաստատեալ՝ ածէր զնոսա, Քսենոփանէս Կողոփոնացի (536)՝ հիմնիչ եղէատեան դպրոցին (յԷղէա՝ ի Մեծն Իտալիա) դնէր զաշխարհս իսկ ի գլխովին իբրեւ յաւիտենական եւ անփոփոխ, եւ այսպէս եղեւ հայր Ամենաստուածութեան[3] (վարդապետութեանն՝ որ

1 Σόφος. 2 Μετεμψύχωσις. 3 Panthéisme.

զԱստուած եւ զաշխարհ մի ինչ համարի)։ Զեր, ասէր, ծագումն եւ անցումն իրաց կամ փոփոխումն կամ բազում ինչ, այլ մի էութիւն անփոփոխական այս ինքն «ամենայնն» կամ աշխարհ, եւ մին այն եւ աշխարհ է Աստուած։ Իսկ ըստ այսմ մտութեանն ոգիքն՝ ամենեքին եւս հակառակ բազմաստուածութեան, բայց զոխերգերս դարձոյց յաստուած, եւ ասէր զաստուծոյ թէ ոչ առհմանաւոր է եւ ոչ անսահման, ոչ շարժուն եւ ոչ անշարժ, առակայն զամենայն ինչ կարէ յանդիմանն երեւեցուցանել եւ ամենայնի բաւական է, ամենայնիւ ինքն իւրեան համաստ եւ ամենեւին կատարեալ, ձեւ նորա է գնդաձեւն կերպարանք։ — Ինքն Քսենոփանէս եւ նորին աշակերտք Պարմենիդէս (500), Եմպեդոկղէս Ակրագանտացի (440), Զենոն (460) եւ այլք՝ որք ըստ մարդաբանութիւն իւրեանց նոյնպէս եւ ինքեանք մարթ էին բանաստեղծական արուեստի, զմարդկեղէն միտս եւեթ համարեցան աղբեւր ճանաչելոյ ճշմարտութիւն, թէպէտ եւ չկարացին եւս արտահյել զախալանաց նորա։

Իսկ Յոթն իմաստունքն եւ հանճարոյ բարոյական առակք յիշատակաց նոցա՝ են յաջորդքս։ — 1. Կղէոբուղոս Լինդացի՝ «Բարւոք է պահել չափ» [1]։ — 2. Պերիանդրոս Կորնթացի՝ «Յառաջագոյն խոկա զամենայնէ»։ — 3. Պիտակոս Միտիղենացի՝ «Ծանիր զդէպ ժամու» [2]։ — 4. Բիաս Պրիէնացի՝ «Բազմութիւնն խանգարիչ լինի գործոյ»։ — 5. Թաղէս Միղեսացի՝ «Երաշխաւորութիւն ածէ վնաս ի վերայ» [3]։ — 6. Քիղոն Ղակեդմոնացի՝ «Ծանիր զանձն»։ — 7. Սողոն Աթենացի՝ «Մի երբեք առնել քան զչափն»։

286

Փիլիսոփայութիւն Յունաց յետ Սոկրատայ։ — Սոկրատէս եւ Սոփեստքն։ Պատերազմունքն Պեղոպոնէսեանց երծման զերծեան բարք Յունաց։ Ընչասիրութիւն եւ անձնասիրութիւն հերձուածս զաղփանական մտածութիւնս նոցա. խորամանկութիւն եւ վատթարութիւն կենաց համարեցան զգուշութիւնք բարութեանց, եւ փոխանակ կրօնից եւ բարոյական մտաց՝ անց կաց փիլիսոփայութիւն ինչ որոյ հիմն ստութիւն եւ խաբէութիւն էր։ Ընդ քօղով նորա կրթութեան բազում անգամ միտս անառակութեան եւ զծնղական կայր թաքուցեալ, եւ առաւելութիւնն արութեան մտաց եւ հանճարոյ՝ որք «Սոփեստեցի անուն» կոչէին՝ չկարէր ստանալ զարգանալ աշխարհական-թիւն։ Զայս երծումն բարոյից ածին մանաւանդ յառաջ ոսկերանգքն որք առ աչօք ինչ իմաստութիւն՝ հաստատեալ խաբեբայութիւն

1 Մեղք յորժամ զատանիցին արգելեալ՝ չափով կերիցէք. Առակ. ԻԵ. 16։

2 Ամենայն իրաց ժամանակ է. Ժողով. Գ. 6։

3 Երաշխաւորութիւն բազում աղալիւրս կորոյս. Սիրաք ԻԹ. 24։ — Որդեակ, եթէ ընծայես երաշխաւոր բարեկամի քում՝ մատնեցեր զանձն քո թշնամեաց. Առակ. Զ. 1։

փիլիսոփայք՝ Հնձէին ի փածառ; և ուրանային թէ գուցէ ինչ ճշմարտութիւն որ մշտն և առ Հասարակ նոյնակերպ ճշմարտութիւն իցէ, և յայն սակս խոստանային արուեստիւ խօսողութեան և միտողութեան՝ զսուտն իբրև ճշմարիտ կացուցանել և զճշմարտութիւն ի մոլորութիւն փոփոխել ։ Այս սոփեստք, մանաւանդ Գորգիաս, Պրոտագորաս, Հիպպիաս և այլք ևս նոյնպիսիք Հրապարակաւ առկանէին զերիտասարդն մեծատանց յիւրեանս, և մեծամեծ վարձուք ուսուցին նոցա զնոյն զսուտ իմաստութիւն իւրեանց, որով անկրօնութիւնն երկրայր սակաւ Հասանել ի կործանումն, և առաքինին և Հրապարակական կենաց դեղեալ ապականէին ամենևին ներքուստ ի ներքս ։ — Յայնժամ անց ի մէջ Սոկրատէս այր Աթենացի, Հանէ ի նոցանէ զդիմակն, և զզգեստս զաղթեցց միայն զգայունս առ կրօնս, առ բարոյս և առ իրաւունս ազգայնութեան ի սիրտս իւրոցն աշակերտելոց ։ Ոչ եթէ ճարտարապարծ ինչ ձեռքն յաւելուցի վարդապետութեանն խօսելով, այլ Հարցուածովք և նոցին պատասխանեօք ի մէջ Հրապարակաց, արտաքոյ կամ անդէն ի Հանուրս ձեռագիրեացն ուսուցանէր Սոկրատէս զձրիոյական իմաստութիւն իւր՝ որոյ վախճան այս էր՝ «Ճանիր զանձն»։ Առաջի յստակ միաց նորա, և յանդիման անպաճոյճ և պարզապարկեաց կենացն և բարոյական ազնուութեանն ընկերանալեալ կայլէին սոփեստքն և զայլն յարէին ի նա առք երիտասարդք մի մեծամեծ ձիրք, որպիսիք էին Ալկիբիադէս, Պղատոն և այլք բազումք ։ Դնելով զանձնկալն ձգէր առ նա ուսումն նորա և Հաւատարիմ կատարումն ամենայն քաղաքային պարտուցն ոչ միայն ի քաղաքի այլ և ի պատերազմի, և զարմանալի վարդապետութիւնն՝ թէ միայն «յստակ և սուրբ ոգին», կարող է լինել Հասու յստակ ճշմարտութեան; և թէ բարք բարիք եւեթ ձանձնայարգ են առ ճշմարիտ երանութիւնն ։ Այս ամենայն արդարեւցոյց զհետեղցոյց զդիւրանողայնպարծ և զանձնադակր սոփեստսն, և մատուցին զմեծամեծ ամբաստանութիւն թէ մոլորեցուցանէ զերիտասարդս և ուսուցանէ աստուածս օտարս, (քանզի ասէր նա թէ յամենայն իրս զՀետա երկնաւոր ներքին ինչ առաջնորդէն բարւոյ, դիւոյ իմիք [1]) ։ Եւ Սոկրատէս ոչ ինչ ձեռն պաշտպանաութեան եդեալ առաջի դատաւորացն [2] զատուցեալ ամբաստանութեանն ։ Եւ այլ փափկանակ բան անկարութեանն աշակերտացն և մէջս խնդրելոյ արձակման՝ Հանէ ի զլուխ զձեռն առնելով թէ արժանի լինել լցէ՝ լինելոյ ատենականից ի Հրապարակական ատեանն ի Պրիտանէոնի (այս ինքն ի տ. Պրիտանէականն [3], յաղթողքն ողիմպիական խաղուց և այլ ևս արք երախտաւորք՝ ի Հասարակաց ծախուց ուտէին) ։ Ընդ այս զայրացան ևս դատաւորքն, և Սոկրատէս փոխանակ իւր առաքելութեանն քունէից դատապարտեցաւ

1 Δαιμόνιον.   2 Ἡλιάσται.   3 Տես վերագոյն էջ 385 ։

ի մահ։ Զոր Քսենոփոնին ունիմք ի բազմականաց նորա (Մնացուածոց մեծատառութեանցն Կիւրոսի) հաւանեցուցանել զնա որ փախիցէ, չառ զայն Սոկրատէս յանձն, եւ ի խօսել անդ մեծամեծս զոգւոյն անմահութենէ (որպէս կայ ի Փեդոնին Պղատոնի) առ արբ զդառնաժահն գեղոյն (399)։ Ինքն չէթող ինչ գրով, բայց նորին աշակերտս Պղատոն ի խօսս իւր՝ եդ զվարդապետութիւն իւր ի բերան Սոկրատայ։

Ի մէջ անոր բազմաթիւ աշակերտացն Սոկրատայ՝ Պղատոն եւ Քսենոփոն[1] եւեթ պահեցին առաւելագոյն հաւատարմութեամբ զուսումն վարդապետին իւրեանց, ուր Արիստիպպոս Կիւրենացի, Անտիսթենէս Աթենացի եւ այլք փոփոխեցին բազում յաւելուածովք։

287

Ա. Պղատոն։ — Պղատոն Աթենացի (Ծն. 429, † 348) կրթեալ ի մանկութենէ՝ եւ զանձն բանաստեղծութեան միշտ յարեցեալ ի Սոկրատ. իբրեւ յետ վախճանի նորա փախչէին այսր անդր աշակերտքն՝ գնաց Պղատոն ի Մեգարա եւ անդ ունկնդրեցաւ հնագոյն փիլիսոփայութեանն՝ առաջի Ձեռնապարհ եւ ի Կիւրենէ; յԵգիպտոս ի կայան աստեղերական խնամութեան, ի Սարդիս Իտալիա (ուր ի Տարենտոն յարեցաւ ի Պիւթագորեանն Արքիտաս) եւ քննեաց զԷտնա ի Սիկիլիա. բայց ի Սիրակուսա հալածեալ յերկրեցուցին Դիոնիսեայ բռնաւորէ վասն զզուանական ճառից իւրոց, եւ վաճառեալ եւս եղեալ յԵգինա՝ ապա փրկեալ ի ձեռն առն ուրումն կիւրենացւոյ՝ եկն յԱթէնս. միւսանգամ առ կրտսերն Դիոնիսիոս կոչեցաւ ի Սիրակուսա, բայց զուր ինչ եղաւ ջանն կրթելոյ զԴիոնիսիոս՝ օգնականութեամբ մտերմացն Դիոնի եղբօրորդւոյ նորա. փախեաւ այսրէն յԱթէնս։ Նա առաջի ընտիր եւ ծեր որոց եւ մանկանց (յորոց մի ոք եւ Դեմոսթենէս էր) յԱկադեմիայի անդ խօսէր զձեւս փիլիսոփայութեան իւրոյ՝ եւ յայն սակս աղանդն կամ դպրոցն իւր նորա Ակադեմիա անուանեցաւ, եւ ինքն վասն բարձրագոյն ուսմանցն «աստուածեղէն» իսկ յորջորջեցաւ։

Զառաջինն Պղատոն վարդապետութեամբ իւրով ջանաց «միաբանել իմն զերկպառակութիւնն ի մէջ Լինելութեան եւ Ոգւոյ, ի մէջ գիտութեան աշխարհի եւ անձին»։ Յամենայն համօրէն բովանդակածի նորա անդէն վաղվաղակի յարեն զայս վարդապետութիւնն «Տեսլեանց»[2] իբրեւ բուն կէտ ծանրութեան պղատոնական փիլիսոփայութեան։ Տեսիլքն կամ աշխարհն Տեսլեանց են միայն իրք էականք եւ մնայունք, իսկ աշխարհն երեւութից կամ երեւոյթքն են փոփոխականքն եւ «եղականք», որ այն-

1 Ի «Յիշատակս Սոկրատայ». — Ὑπομνήματα τοῦ Σωκράτους. 2 Ἰδέα.

որէս համեմատեն ընդ աստեղանց՝ որպէս երեւոյթ իրիք առ էու-
թիւն նորա, չճշմարիտն առ ճշմարիտն։ Պատճառ ասէ՝ ամենայն
«էականացն» եւ «եղականաց» է Աստուած «բարձրագոյն սեռին
քան զամենայն սեռիւ», որ յայլ ամենայն սեռիցն կայ, եւ զայլ
ամենայն սեռիցն բովանդակէ. եւ այսպէս երեւի առ Պղատոնի
գոյութիւն «միոյ միայնոյ» բարձրեալ, ազատ, իմաստուն եւ ա-
ղարն Աստուծոյ՝ իբրեւ հոգւոյ։ Այլ զՏեսիլն Աստուծոյ յատա-
կութեանց «առանց միջնորդի» չմարթեն ըմբռնել միտքն մարդ-
կեղէնք, այլ ի պատկերան նորա՝ այս ինքն ի Տեսիլն ճշմարտու-
թեան, բարութեանն եւ գեղեցկութեան. եւ յայն սակս իսկ
ամենայն մտածութիւն եւ խնդիր եւ գործ մարդոյն պարտի ի նոյնա
թեւակոխել։ Քանզի հոգիք մարդկան յառաջագոյն յաշխարհի
անդ Տեսլեանց էին եւ հասանէին իմն միւսանգամ անդր՝ եթէ ի
պանդխտութեանն ժամանակի ջանասցին նմանել կենաց այնր
աշխարհի՝ զարթուցանելով զյիշատակն որ մթացեալ են աս-
կաւքն ի նոսա ի յառաջ կենաց անտի «յառաջգոյութեանն»[1] ի-
րեանց։ Իսկ եթէ երթայցէ ոգին զհետ ձգիչ զօրութեանն՝ որ
յաստուածեղէնէ անտի անջատեալ ածէ զնա ի զգալի աշխարհն
երեւութից, այնպէս զի նախամեծար առնիցէ զչէականն քան զէ-
ականն, զերկրաւորն քան զյաւիտենականն, զանցաւորսն եւ զփո-
փոխումն շրջշրջման երեւութից՝ քան զմիութիւն աստեղեանցն աշ-
խարհին, անկանի ի թշուառ իմն կեանս պառակտութեան եւ յա-
ծութեան, որ յետ մահուան առնուլ եւս փառաթափանոյ. քանզի
ոգին որ թեքեալ եւ ծանրացեալ իցէ զգալի աշխարհաւ՝ առնուլ
եւս ընկղմի ի չէականն անդր եւ ի խոնարհագոյն մարմնս փոփոխի։
Արդ յայն սակս իսկ կենաց մարդոյն վախճան համարի Պղատոն
«զնմանութիւնն Աստուծոյ որչափ ինչ հնար է»[2]. եւ զփիլիսո-
փայութիւն առհասարակ «Խոկումն մահու»[3]։

Համօրէն վարդապետութիւնն Պղատոնի ամփոփի ի յաջորդ
գլխաւոր յառաջադրութիւնս. 1. Աշխարհ ինչ աստեղեանց՝ որք
ամփոփեալ իցեն իբրեւ ի մի կէտ՝ զնախաւոր ինչ աստուածեղէն
էութեանք անհաս մարդկեղէն մտաց։ — 2. Երեւելի ինչ աշ-
խարհ ըստ պատկերի նմանութեան աստեղեանցն աշխարհի, այս ինքն
զգալի աշխարհս որ յօրինեալ է միախառն՝ գնդաձեւ, բոլորաձեւ
շարժմամբ, եւ ի կենդրոնի նորա շունչ ինչ իբրեւ ոգի նորա։ —
3. Մարդն իբրեւ միջավայր եւ կենդրոն մահկանացու իրաց, որ
ըստ ոգւոյն պատաշաճի աստեղեանցն աշխարհի, եւ ըստ մարմնոյն՝
զգալի աշխարհիս, զարդարեալ Բանաւորութեամբ կամ Բանիւ[4],
որ ձգնի առաջնորդել նմա ի վեր կոչս ընդ ճանապարհ առաքինու-
թեան, եւ ածել նա դարձեալ կիրս եւ զգայուն ցանկութիւնս որ

1 Préëxistence.
2 Ἐξομοίωσις τῷ Θεῷ κατὰ τὸ δυνατόν. ի Թէետ.
3 Μελέτη θανάτου.
4 Λόγος.

դրդեն զնա ի զգալի իրս աշխարհի համարել զվախճան մարդկեղէն կենաց։ Մինչ որք բարձրագոյն զգաստութեամբ վարուց անդադար նկրտին յԷութիւն անդր իրաց՝ այս ինքն յաշխարհն տեսլեանց՝ նոքա են ճշմարիտ իմաստասէրքն, արքունական բնութիւնքն, եւ սոցա վայել է տիրել եւ իշխել երկրի ըստ քաղաքային կարծեաց Պղատոնի։

Վասն ժամանակի յօրինման եւ բաժանման գրոցն Պղատոնի պէսպէս կարծիք են։ Բնական քան զամենայն այն է՝ դնել երիս գլխաւոր ժամանակս։ — 1. Առ կենդանութեամբն Սոկրատայ եւ ըստ սոկրատական մտաց թուի յօրինեալ Պղատոնի զգիրս ինչ ի գրոցն՝ յորս գիտութիւնն առաջի դնի իբրեւ առաջին պայման առաքինութեան եւ յանդիմանին վարկպարազի տեղեկութիւնք սոփեստէիցն․ այսպիսի իսկ են խօսքն՝ "Հիպպիաս կրսերն, Լիւսիս, Քարմիդէս, Ղաքէս, Պրոտագորաս, Եւթիդեմոս„ եւ այլք։ — 2. Յետ մահուն Սոկրատայ եւ ի բնակել իւրում ի Մեգարա գրեաց Պղատոն, որպէս հաւանութեան է, զԳորգիաս, զԿրիտոն, զԵւթիփրոն, զԹէէտետոս եւ զայլս նոյնպիսիս, վասն ցուցանելոյ զհարկ "առաքինի ինչ վարուց„ որոյ հիմն իցէ "ընտածին գիտութիւնն„, եւ զանձնաւորութիւն Տեսլեանցն․ որպէս գրեաց եւ զԿրատիղոս, զՍոփեստայս, զՊարմենիդէս՝ յորս ցուցանէ ընդդէմ Եղէատեանց զիրականութիւն Տեսլեանց եւ զընտրութիւն էութեան եւ երեւութի, միութեան եւ բազմութեան։ — 3. Իսկ ի գիրսն զոր գրեաց Պղատոն յետ իտաղիական ճանապարհորդութեանն եւ տեղեկանալոյ պիւթագորեան փիլիսոփայութեանն՝ որոշէ նա զհամեմատութիւն մարդոյն՝ առ Տեսիլսն, եւ զՏեսլեանցն առ զգալի աշխարհս, այս ինքն ճառէ զնկատութենէ[1] մարդկեղէն ճանաչման եւ գործոց, եւ զվարդապետութենէ արարչութեան եւ կարգի երեւելի աշխարհիս․ յայն սակս զՎիճողութենէ[2], զԲարոյականէ եւ զՓիւսիկեան փիլիսոփայութենէ միանգամայն կան ի նոսա ճառք։ Ի սոյն կարգ հային կատարելագոյնքն քան զամենայն գիրս նորա՝ Փիղեբոս, Փեդոն, Խնճոյք, Փեդրոս, Քաղաքաւորութիւն, Տիմէոս, եւ Վասն օրինաց։ — "Վիճողութիւնն„ է սկիզբն փիլիսոփայութեան ըստ Պղատոնի, այնու՝ զի բաժանէ, կապէ եւ ածէ ի կարգաւորութիւն զտեսիլսն՝ հանեալ զնոսա ի խառնակ հանգամանաց, եւ զատանէ ի միջոյ զգալի երեւութիցն զտեսիլսն որ ի վեր քան զզգայութիս իցեն։ Ազգակից իմն ընդ նմին է ուսողութիւնն, այնու՝ զի աղերս եւ համեմատութիւն տեսլեանց առ երեւոյթսն, շարժիչ զօրութեանց՝ առ շարժումն՝ ի վերայ թուոյ եւ չափոյ հաստատեալ կայ։ — Բարոյականն ուսուցանէ զվախճանն կենաց՝ որ է խորտակել զզօրութիւն չարին ի բաց փարատելով զմոլորութիւնն ի ձեռն ծանօթութեան աստուածեղէն իրաց, եւ լինել միւսանգամ նման Աստուծոյ՝ ի ձեռն իմաստութեան եւ առաքինութեան։ Եւ որպէս ի Փեդրոսին ուսուցանէ՝ ոգիք մարդկան վաղվաղակի յետ արարչութեանն իւրեանց երթան հանդերձ աստուածովքն ի դաշտս ճշմարտութեան՝ ի կայան անդր տեսլեանց։ Ըստ չափոյ յիշմանն զոր անտի առեալ բերեն ընդ իւրեանս՝ սահմանեալ որոշի մարմինն եւ օրինակ կենացն զոր նոքա ընտրեն։ Յետ մահուն երթան ոգիքն ի տեղի անդր վարձուց կամ պատժոց, մինչեւ յետ 1000 ամաց կոչիցին այսրէն յետս ընտրել նոր ինչ

1 Théorie. 2 Dialectique.

կեանս։ Մինչդեռ նա երկիցս եւ երիցս զկնի զիւրեանս առն փիլիսոփայի ընտրել՝ եւ յաջողութեամբ հանէ ի գլուխ՝ համառնէ նա յետ 3000 ամաց ի հանգիստ ի բնակութեան աստուածոցն. իսկ այլ ոգիքն զամենայն ժամանակս 10,000ամեայ ամաց փոփոխեալ շրջին ի մարմինս մարդոց կամ անսանոց ըստ իւրեանցն բնութեան. Նա առանձինն իցեն եւս ոմանք որ այնչափ ընկղմեալ ի զգայականս իցեն՝ զի եւ ոչ մարդկեղէն իսկ մարմին ընտրիցեն, այն՝ որոյ կազմածովն միայն կարող է ոգին խնդալ եւ զգալ զմիախառն միաբանութիւն աշխարհիս եւ նորոգել զզղուարեալ յիշատակս անեղեանցն, որով եւեթ կարող է ոգին դառնալ այսրէն յիւր աստուածեղէն սկիզբն։ — Իսկ ի Փիւթագորեան փիլիսոփայութեան պէտս երկթայ Պղատոն զՊիւթագորայ. զի ուսուցանէ թէ ամենայն եւ ճշմարիտ ամենայն ի մէջ նիւթոյ եւ կերպարանաց եւ ոգւոյն, ի մէջ շարժականին, շարժելոյն եւ շարժչին է "դաշնակաւորութիւնն,,[1], եւ այս միաբանութիւնն միախառն է "գեղեցկութիւն,,, իսկ ամենեւին յառակայոյն երեւեցուցումն գեղեցկութեան՝ է "երանաւէտութիւն,,. Եւ յայն սակս զնոյն վախճան՝ զոր փիլիսոփայութիւնն առնէ, ունի եւ սա։ Այն միախառն միաբանութիւն աշխարհի երեւի դարձեալ ի կեանս ոգւոցն՝ իբրեւ "վարք կամ բարք յստակք,, եւ ի կեանս մարդկան՝ իբրեւ "կատարեալ արդարութիւն ինչ կամ քաղաքավարութիւն,,։ Գլխաւոր մասնաւորութիւն պղատոնական քաղաքավարութեանն է այսպիսի ինչ. "Արդար եւ պատշաճ է գլխաւորական օրէնս ճշմարտութեան, կատարելութեան եւ միախառն միաբանութեան այնպէս առնել յարդիւնս ի վերայ բարոյական ազատութեան՝ որպէս արարիչն ի տիեզերս առնել է գործով յարդիւնս,,. եւ այսմ յարմար մարթ եւ հնար է լինել "յորժամ թագաւորքն՝ փիլիսոփայք (ըստ պղատոնական մտաց) լինիցին եւ կամ փիլիսոփայքն՝ թագաւորք,,։ Իսկ յօրինուած քաղաքավարութեան Պղատոնի ըստ ամենայն ընդարձակութեանն՝ այնպէս անհնարին առ ի գործ է, որպէս ընկերական վարդապետութիւնք[2] առաւել մերոյ. երկոքին եւս "զանհնարական ազատութիւնն,, ածեալ արկանեն յանձուկ սահմանս. իսկ Պղատոն եւ ոչ յայն եհաս՝ զի հաւասար եւ հանգիստապատիւ զամենայն մարդիկ համարիցի, քանզի ընկալեալ զգերեացն կարգ։ — Թէպէտեւ եւ ինքն Պղատոն ի մէտ առ զանհնարութիւն խորհրդոցն իւրոց, այնու՝ զի չառ յանձն յօրինել օրինակ ինչ առաջնորդութեան, յորժամ խնդրէին ի նմանէ Արկադիացիքն եւ Կիւրենացիք։

Ի պղատոնական փիլիսոփայութեանն չորք գլխաւոր ընթացք հնոյն փիլիսոփայութեան իբրեւ ի վառարանի անդ իւրեանց կան միաւորեալ. Միութիւնն Եղէատեանց՝ իբրեւ կերպարանք նիւթոյն, մշտնջենաւոր հոսումն Հերակղիտեայ՝ իբրեւ նկարագիր նիւթոյն, "Միտքն,, Անաքսագորայ՝ իբրեւ (անձնաւոր) աստուած շարժման, Միախառն միաբանութիւնն Պիւթագորեայց՝ իբրեւ վախճան բարձրագոյն քան զամենայն. բայց այս ամենայն գլխաւոր սկզբունք առ Պղատոնի ի բարձրագոյն իմն եւ ի պայծառագոյն կերպարանս երեւին։

Այսպէս Պղատոն եւ ի բարձրութեան վերացեալ խորհրդոց իւրոց՝ չմոռացաւ զընտածին ճիգն ազգին իւրոյ ի գեղեցկութիւն. եւ ի փիլիսոփայութեան անդ իւրում խնդրէ նա միանգամայն զգեղեցկութիւնն, եւ փիլիսոփայութիւնն իսկ նորա է գործած ինչ արուեստի։ Եւ յայն սակս իսկ իբրեւ կատարն զամենայն մտածմանց արուեստի եւ գիտութեան՝ զկրթութիւն, զքաղաքավարութիւն, զհայրենասէր առաքինութիւնն

1 Ἁρμονία. 2 Socialisme.

եւ զաղտս ծնկերացելոյ՝ միաւորութիւնն ընդ միմեանս միաբանութեանց ամփոփել ի միութիւն՝ եղեւ վարդապետութիւնն նորա Թոփաւր ի միութենէ անտի որ ստղծեալ կայացէ զփիլիսոփայութիւն նորա ի մի ինչ բոլոր բովանդակ։ — Այլ ոչ այսպէս Արիստոտելէս՝ որոյ գրեանն՝ Թէպէտ եւ քաջ գեղեցկութեան ոճոյն յոյժ խոնարհագոյն քան զՊղատոնին են՝ բայց լուսաւորութեամբն եւ պրութեամբ մանրուցանէն զնովաւ. որպէս եւ փիլիսոփայութիւնն սորա է առաջին կանոնչ բովանդակած ի պատմութեան փիլիսոփայութեան։

2. Արիստոտելէս։ — Զվարդապետութիւնն զամենեցուն ընդդիմակաց Պղատոնի՝ առաջնորդին «Տեսլականութեան»[1] յօրինէ նորին աշակերտ Արիստոտելէս Ստագիրացի ի Մակեդոնիա (ծն. 384, † 322) որ եկաց առաջնորդ «Իրականութեան»[2]։ Երկանգն կամ դպրոցն նորա անուանեալ կոչեցաւ Պերիպատետիկեան կամ Ճեմական, այնու զի ուսուցանէր Արիստոտելէս ճեմելով ընդ հովանեաւքն Լիկիոնի յԱթէնս։ Ուր Պղատոն բարձրախորհուրդ եւ բանաստեղծական միօքն յանդրեւոյթ վայրս ամբարձեալ աշխարհի ելանէր, եւ զփիլիսոփայութիւնն համարէր միայն իբրեւ միջնորդ ի յառակել զմիտս եւ ջանալ ի բարձրագոյնն եւ յերկնաւորականն վերանալոյ. նմին հակառակ Արիստոտելէս խուզիչ եւ «քննական»[3] միօքն կաց միայն անդէն «յաշխարհի աստ երեւութից». ընթանայր նա ի մանաւորէ անտի՝ այս ինքն ի «Բնութենէ» եւ ի «փորձոյ»[4] «յընդհանրական» անդր, եւ վախճան փիլիսոփայութեան համարէր զճշմարտութիւնն յոր հասանիցէ ոք ի ձեռն գիտութեան։ Ըստ որում՝ Տեսիլն որով սկսանի Պղատոն զքննութիւն իւր՝ է վերջ եւ կնիք կամ ծայր քննութեանն Արիստոտելեայ։ Ուր նա զանձեւսն կամ զյաւիտենական կաղապարս կամ յառաջատիպ օրինակս իրաց դնէ իբրեւ ճշմարիտ էութիւնս իրացն այնոցիկ, եւ այնպէս տեսիլքն այնոքիկ անդէն յիւրեանս առանց կախելոյ զմանաւորաց՝ ունին զիւրեանց էութիւն կամ գոյութիւն, Արիստոտելէս զնոյնն հակառակն ի մանաւորս անդ զէութիւն իրացն դնէ եւ զընդհանրականն ի ձեռն մանաւորացն միայն ցուցանէ։ Պղատոն ամբառնայ զանձն «ըստ բնութիւն ի վեր», եւ յերկնաւորն վայրաց ածէ զյանդիմանակաց եւ զնիւթ փիլիսոփայութեան իւրոյ, ուր Արիստոտելէս արկանէ ընդ քննաւէր միօք խորոմք զերկիր եւ զբնութիւն եւ զամենայն ինչ որ ի նմա կամ ի վերայ նորա է, զամենայն նիւթս գիտութեան ածէ ի կարգ, եւ լուսաւոր՝ աղխաղեալ հաւաքմամբք[5] հանէ ընդհանրական օրէնս։ Ուստի Պղատոն եւ Արիստոտելէս դէմ ընդդէմ միմեանց յօրինեալ կազմեն զերկուս մտաւոր մեծութիւնս հնոց ժամանակաց, յորոց երկոքին եւս բարձրագոյնք, հաւասար կարեւոր եւ զոյգ պատուական եւ մեծագին են. եւ են նոքա իբրեւ երկու բեւեռք կամ ընթացք ըստ որս ոչ անցին միտք խորհողք՝ ոչ ի հինսն եւ ոչ ի նորս. եւ զնոքիմբք

1 Idéalisme. 2 Réalisme. 3 Critique. 4 Empirie. 5 Conclusion.

շրջերաց. է միշտ ամենայն իսկ ծիրն գաղափարաց զճշմարտութիւն՝ մարդկեղէն քննութեամբ[1]։

Բովանդակութիւն Բնազանցական յառաջադրութեանց նորա են յաջորդքս։ — 1. Ամենայն ինչ որ կայ՝ ի նիւթոյ եւ ի կերպարանաց կայ, այս ինքն՝ յառաջանայ իմեքէ եւ ի յօրինիչ իմն սկզբանէ. եւ զի նիւթն՝ որ անձամբ յանձնէ անխառն է, եկեսցէ ի յօրինումն ի ձեռն կերպարանաց՝ հարկ է թէ գոյցէ մեւս եւս սկիզբն՝ այս ինքն շարժումն կամ պատճառ շարժիչ։ — 2. Բայց քանզի ամենայն ինչ որ արդեամբք գոյ՝ կարօտ է պատճառի իմեք շարժչի՝ եթէ չկամիցիմք անեզր ինչ կարգ շարժիչ պատճառաց դնել՝ որով ապաքէն գիտութիւնն անհնարաւոր ինչ լինէր, հարկ է զի իցէ առաջին ինչ արձակ պատճառ՝ որ ինքն անշարժ լինելով՝ զամենայն շարժիցէ։ Եւ այս է Աստուած. ուստի Աստուած է «ամենեւին գործօնութիւն[2]» եւ յայն սակս ունի յինքեան յաւիտենական կենդանութիւն եւ բարութիւն եւ երանութիւն։ Բայց համեմատութեամբ առ աշխարհ՝ չէ Աստուած արարիչ նորա, այլ յաւիտենական շարժիչ յաւիտենակցին աշխարհի, վասն այսորիկ եւ աշխարհս մշտնջենաւորակից է ընդ Աստուծոյ։ Բայց սակայն ոչ շարժէ նա զաշխարհս անդէն առանց միջնորդի ինքն ինքեամբ այլ ի ձեռն սահմանաւորն պատճառաց. ի պատճառաց աստի առաւել քան զամենայն մերձաւորագոյնք նմա՝ են մարմինքն երկնաւորք՝ զորոց շրջանակօքն է Աստուած, եւ յայն սակս իսկ տրամագագոյն քան զամենայն շրջշրջին, եւ միջնորդաւ սոցա գործէ Աստուած ազդեցութիւն ի վերայ երկրի եւ որոց ի վերայ նորա են։ — 3. Իսկ ոգի մարդոյն, որ շարժիչն է մարմնոյն՝ այնու զի մարմինն չունի ամենեւին յինքենէ շարժումն՝ է ամբողջացուցիչ մասն կամ կերպարանք[3] մարմնոյն. երկու իմն մասունս ունի ոգին, մի՝ սնուցիչ ոգի, եւ միւս՝ զգայուն ոգի. ինքն յինքեան ոգին բաժանի յիմացութիւն կրական եւ ուշական զգայական իրաց, եւ ի միւս եւս յիմացութիւն գործօն եւ ուշական ընդհանրականաց. վերջինն է գումարութիւն Տեսլեանց, յաւիտենական եւ անմահ որպէս զԱստուած, նա աւանիկ՝ ինքնին իսկ մտածութիւնն Աստուծոյ է։ Բայց որպէս աստուստ յայտնի իսկ երեւի՝ արիստոտելեան վարդապետութիւնն չթողու ամենեւին տեղի անհատական անմահութեան ոգւոյ, քանզի գործօն իմացութիւնն այնու իմն անհատանայ, զի յանհատի անդ՝ զանհատական ճանաչումն, զուշ յիշատակի եւ զայլ եւս ինչ նոյնպիսիս առնու ի կրական մահկանացու իմացութենէ անտի. ապա յորժամ

1 Յայն սակս յիրաւի ի վատիկանեան պալատանն ի Հռոմ ի Նկարու անդ Ռափայէլի՝ որ է Դպրոցն աթենացւոց, ձգէ Պղատոն զձեռն իւր յերկինս իբրեւ յաշխարհ անդր անեղականց իւրոց, իսկ Արիստոտէլէս ցուցանէ զերկիր իբրեւ զասպարէզ քննութեանց իւրոց։

2 Ἐνέργεια.

3 Ἐντελέχεια.

տա ի մահուն եղծանի, չմնայ անհատական անմահութիւն ոգւոյ մարդոյն: — Զհետ գայ համօրէն իսկ բովանդակածին Արիստոտելեայ եւ այն՝ զի գործական մասն փիլիսոփայութեան կարգեալ իցէ առ տեսական անդ իբրեւ առ վախճան, ուր առ Պղատոնի յետս ընդդէմ նորին հակառակն է: Եւ առ հասարակ իսկ բարոյական ուսումն Արիստոտելեայ՝ քաղաքային եւեթ հիմն ունի եւ առաքինութիւնն չէ ինչ աւելի քան զբարեբարոյ իմն քաղաքավարութիւն, եւ ոչ դրդեալ ի բարձրագոյն ինչ կամ յիմանալի կամ յաստուածեղէն ճշմարտութեանն զօրութենէ: — Առաւել քան զամենայն՝ զխորհականն կամ զվարդապետութիւնն օրինաց խորհելոյ հասոյց ի կատարումն, այնպէս՝ զի ամենայն յաջորդ դարք մինչեւ ցայսօր չկարացին էական ինչ ի նա յաւելուլ:

Արիստոտելէս առնէր ընտրութիւն ինչ ի մէջ աշակերտացն, որոց ազդեցութիւն երեւի եւ ի վերայ գրոց նորա: Յառաջ քան զհասարակօր ուսուցանէր բուն մտերիմ եւ ծանօթ աշակերտացն՝ մուծանելով զնոսա ի խորագոյն խնդիրս փիլիսոփայութեան իւրոյ[1] ոչ ըստ ձեւոյ ճառից Սոփեստէիցն եւ ոչ ըստ ոճոյն Սոկրատեանց, այլ աղխաղխեալ բանիւք: Իսկ յետ հասարակ աւուր ուսուցանէր խառն իմն ամբոխի լսելեաց կամ աշակերտաց՝ ռամիկ իմն ոճով, եւ բազում անգամ ըստ կարգի սովորութեան հնոցն խօսելով երկուց կամ բազմաց ընդ միմեանս[2]: — Փիլիսոփայական գիրք Արիստոտելեայ (ըստ բաժանմանն Բուլէի) են յաջորդքս: — 1. Խորհական գրութիւնքն՝ որոց առհասարակ իմն անուն կոչի Գործարան[3]՝ յորում կան գիրք “Ստորոգութեանցն՝„ որ են գլխաւոր ըմբռնմունք համօրէն մարդկեղէն ծանօթութեան, գիրք “վասն մեկնութեան„ կամ վասն դատաստանաց. Առաջին եւ վերջին “վերլուծականքն„ այս ինքն՝ վարդապետութիւն վասն հաւաքմանց եւ գիտութեան. Խորհականն կամ վարդապետութիւնն “Վիճողութեան„ եւ գիրք վասն “Սոփեստական հեռնարկութեանց„: — 2. Փիւսկեան գիրք նորա են՝ “Փիւսկեան ունկնդրութիւնք„[4] գործ գլխաւոր վասն սկզբանց բնութեան՝ վասն միջոցի, ժամանակի եւ շարժման. վասն “երկնից„ այս ինքն վասն շարժման երկնաւոր մարմնոց. վասն “ծննդեան եւ ապականութեան„ եւ վասն “երեւութից օդոց„: — 3. Մասամբ միով ի բնական պատմութիւն եւ մասամբ դարձեալ ի մարդկախօսութիւն կամ ի հոգեխօսութիւն հային յաջորդքս. Պատմութիւն անասնոց, վասն հասարակաց շարժման անասնոց. վասն ոգւոյ, զգայութեան եւ զգալեաց, վասն ուշոյ յիշատակի, վասն քնոյ եւ զարթնութեան, վասն երազոց, վասն տեսլեանց ընդ քունն, վասն երկայնութեան եւ կարճութեան կենաց, վասն երիտասարդութեան եւ ծերութեան, վասն տալոյ շնչոյ եւ առնլոյ: — 4. Բնազանցական գործք Արիստոտելեայ՝ որք զբարձրագոյն սկզբանէ քան զամենայն սկզբունս՝ ճառեն, որ եւ առաջին փիլիսոփայութիւն կոչին յԱրիստոտելեայ. բարոյական գիրք նորա՝ “Բարոյականն առ Նիկոմաքոս„ եւ “Մեծ բարոյականքն„ եւ “Քաղաքաւորութիւնն„՝ հանդերձ “Տնտեսականաւն„: Հիմն տէրութեան կամ քաղաքային ընկերութեան՝ որ է ըստ Բարոյականին Արիս-

1 *Λόγοι ἐσωτερικοί.*
2 *Λόγοι ἐξωτερικοί, ἐγκύκλιοι, ἐν κοινῷ.*
3 Organum.
4 Auscultationes physicae.

առաքելոյ՝ չափ եւ կանոն մարդկեղէն առաքինութեանն, է ընտանիքն[1] որ հաստատեալ կայ երիւք համեմատութեամբք կարգելովք ի բնութենէ՝ այս ինքն այր՝ առ կին, ծնողաց՝ առ որդիս, տեառն՝ առ ծառայն (գերին)։ Ընտանեաց կազմին տոհմք, ի տոհմից՝ ազգութիւնք կամ քաղաքք։ Վախճան ամենայն կատարելագոյն քաղաքաւորութեան կամ քաղաքային կարգաց է երջանկութիւն ամենայն քաղաքացեաց. եւ քանզի այն երջանկութիւն յառաքինութեան հաստատեալ կայ՝ հարկ է զի առաջին պարտք ազգութեանն իցէ ծնուցանել քաղաքային առաքինութիւնս։ Առ ի զարգանալոյ եւ յառաջադէմ լինելոյ ազգութեան կամ քաղաքի՝ հարկ է զի շահ առանձինն ուրուք ուրուք՝ տացէ տեղի հասարակաց շահուն։ Բայց այնու ինչ մանաւանդ նշանաւոր են գիրք քաղաքաւորութեանն Արիստոտելեայ, զի անցուցանէ անդէն փիլիսոփան ի հանդիսի զամենայն օրինակս քաղաքային առաջնորդութեան զՅունաց եւ զանյունաց՝ ըստ առաւելութեանցն եւ ըստ թերութեանցն, եւ տայ զպատճառս կործանմանն նոցա ընծայեցուցանէ, եւ զհնարս պահպանութեանն ցուցանէ, եւ յետ այնորիկ կարգէ ըստ իւրոցն կարծեաց օրինակ ինչ առաջնորդութեան կամ քաղաքաւորութեան հաստատեալ ի վերայ բանաւորութեան եւ փորձոյ, պահանջելով յառաջնորդաց անտի քաղաքաւորութեանն եւ ի քաղաքակցացն առաքինութիւն զի յերկաց ծայրից ի "միջինն" յօժարեսցին։ Եւ քաջ եւ լաւագոյն քան զամենայն օրինակս առաջնորդութեան կամ քաղաքաւորութեան համարի զխառնումն օրինակաց առաջնորդութեան, այնպէս՝ զի առաւելագոյն զօրութիւնն կամ կշիռն իցէ ի ձեռս միջնոյ կարգի մարդկանն (այս ինքն՝ սահմանադրական միահեծան տէրութիւն)։

Արիստոտելէս ի մեռանել իւրում՝ զԹէոփրաստէս (ծն. ի Լեսբոս 370) զմտերիմ քան զամենայն աշակերտսն իւր կացոյց իւր յաջորդ ի Լիկէոնին եւ ետ նա նմա զմեծ մատենադարանն իւր եւ զժողովածոյս բնական պատմութեան։ Պատմի թէ 500 գրութիւնքն Արիստոտելեայ ի Թէոփրաստեայ անցին ի ձեռս առն ուրումն աթենացւոյ, եւ սորա եւս ժառանգք թաղեցին զգրեանն՝ զի ապրեցուսցեն ի ձեռաց թագաւորին Պերգամացւոց որ հատեալ էր ի սէր գրոց, եւ թէ յետոյ ուրեմն ի ժամանակին Սուղղայ գտան մատեանքն եւ տարեցան։

288

Այլ եւս աշակերտք Սոկրատայ՝ Արիստիպպոս, Անտիսթենէս, Դիոգենէս եւ Եւկղիդէս։ — Սոկրատէս կացուցեալ էր իբրեւ վախճան բարոյական փիլիսոփայութեան իւրոյ "զերջանկութիւն", եւ իբրեւ միջնորդ եւ ճանապարհ ի գոյն՝ զվարս "առաքինիս", եւ զջան առ նմանութիւն Աստուծոյ։ Իսկ ի ձեռս աշակերտաց նորա այս վարդապետութիւն երջանկութեան առ այլ եւ այլ կերպարանս։ — Մեծատուն եւ կրթեալ կենսակերն Արիստիպպոս Կիւրենացի՝ որում յաջողեալ էր արկանել զանձամբ զուգական վայելչութեամբ զմեծաշուք պատմուճանն եւ զխոշոր կրկնոցն փիլիսոփայութեան, ուսուցանէր թէ ախորժական ազդմունք՝ գլխաւոր

1 Famille.

բարութիւն են, եւ գործ այն է՝ զի զմտաւոր եւ զմարմնաւոր վայելս ոք ընդ միմեանս միաբանիցէ այնպէս զի մի նոքիմբք ընդ կռիւք իմն անկանիցի: Այսպէս արկ նա հիմն Կիւրենական դպրոցին որ եդ իբրեւ վախճան կենաց զարուեստն վայելելոյ. եւ էր իսկ այն փիլիսոփայութիւն դիւրալուր մեծատանցն: Շրջեալ Արիստիպպեայ ի բազում տեղիս, եղեալ յարքունիս Դիոնիսեայ բռնաւորի եւ հաղորդեալ ընդ մեծատուն վաճառականաց Լոգինա եւ ի Կիւրենէ, սփռեաց զվարդապետութիւնն: Զայս սկիզբն վարդապետութեան Արիստիպպեայ թէ "պարտ եւ պատշաճ է խոնարհեցուցանել անձին զհանգամանս իրաց, եւ ոչ զանձն՝ հանգամանաց իրաց,, առ. եւ մեւս ոմն աշակերտ Սոկրատայ՝ Անտիսթենէս, բայց զայսու ընդդէմ վարդապետութիւնն ած անտի յառաջ: Զի ուր ընչաւէտն Արիստիպպոս ի վայելս կենացս յորդորէր, աղքատ եւ անինչ Աթենացին Անտիսթենէս՝ բարձրագոյն վախճան մարդկեղէն գործոց դնէր զդառնալն անդրէն ի բնական վիճակն, յանկարօտութիւն, ի սակաւապիտութիւն եւ ի ժուժկալութիւն: Եւ աշակերտք իսկ խստամբեր եւ սակաւապէտ կենօք իւրովք կամեցան ցուցանել թէ ներքին ազատութիւն հոգւոյ ձեռնհաս է մերժել յինքենէ իբրեւ աւելորդ ինչ՝ զարտաքին վայելսն. ծաղր իմն առնէր զմեծամեծօքն որ ի բարեկեցութիւն եւ ի գրգութիւն հատեալ իցեն, եւ յարդարէր զվարդապետութիւնն իւր մանաւանդ առ օտարսն, եւ պանդխտեալս ի քաղաքին Աթենացւոց: Բայց քանզի ոչ միայն զցեղխութիւն մեծատանցն արհամարհէր, այլ եւ զկրթութիւն եւ զքաղաքային վայելուչ վարս եւ զգնացս նոցա, յայն սակս ոմանք յաշակերտացն նորա սկսան անփոյթ առնել ոչ միայն զընկերական ձեւոց քաղաքականացեալ ժամանակին, այլ եւ զմտաւոր կրթութենէ որ ի ձեռն արուեստի եւ գիտութեան լինիցի, եւ զամենայն կարգս որ ի միաբան հաւանութենէ մարդկան հաստատեալ կայցեն: — Ամենեւին ի ծայր իսկ իրացն եհաս աշակերտն Անտիսթենեայ Դիոգինէս Սինոպացի (ծն. 414) որ յամենայն իսկ վայելից կենաց եւ յամենայն դիւրութեանց քաղաքականութեան հրաժարեալ՝ դիւցազնութիւն իմն ժուժկալութեան ցուցանէր. բայց անդէն ի կարասին իւրում որ էր տուն բնակութեան նորա՝ զարմացոյց զմեծն Աղեքսանդրոս ոչինչ կամելով առնուլ ի նմանէ բայց զարեւն զոր խափանէր սա՝ կացեալ առաջի անկանն: Դպրոցն նոցա Կինիկեան անուանեալ ի վարժոցէն որոյ անուն Կինոսարգէս էր, յորում Անտիսթենէսն ուսուցանէր. եւ յայն սակս անուանելով իմն զանուն դպրոցին զԴիոգինէս՝ Կիոն (շուն) կարդային՝ վասն տառապեալ կենացն: Երբեմն փիլիսոփայական կրկնոցն Կինիկեան փիլիսոփայից պատրուակ իմն էր մնապարծութեան, բայց բազում անգամ ծածկեալ կայր ընդ նովին եւ մեծ ինչ ոք անձն:

(Մեւս եւս երրորդ աշակերտ Սոկրատայ էր Եւկղիդէս Մեգարացի, հիմնիչ Մեգարացի դպրոցին։ Յորժամ Աթենացիքն արգելին Մեգարացւոց ստանալեօք մահու չմտանել առն Մեգարացւոյ յԱթէնս՝ Եւկղիդէս հանապազօր գիշերայն զգեցեալ կանացի սպրդեալ մտանէր ի տուն Սոկրատայ լսել զվարդապետութիւն նորա, եւ դառնայր յետս այգուն։ Եւկղիդէս խառնեաց “զբարոյականն„ փիլիսոփայութիւնն Սոկրատայ ընդ “կերպականն„ փիլիսոփայութեանն Էղէատեանց. ուսուցանէր թէ “մի միայն բարութիւն„ կայ, որ այլեւայլք եւ անփոփոխութեամբք բարութիւն իցէ։ Բայց քանզի զՍոկրատեան Վիճողութիւնն կապեաց ընդ Էղէատեան սկեպտականութեան՝ առի նա հիմն զբանախնդիր խնդրոցն եւ խաբէբայական հարցմանց, որովք եղեւ վատանուն դպրոցն այն ոչինչ ընդհատ ի Սոփեստէից)։

289

Որպէս Կիւրենեական դպրոցն եղեւ մայր Եպիկուրեան դպրոցին, նոյնպէս Կիւնիկեանն՝ Ստոյիկեան դպրոցին յառաջին ժամանակս պայազատացն Աղեքսանդրի։ — Եպիկուրոս (ծնեալ ի Գարգետտոս Ատտիկէստանի, ուսեալ յԱթէնս եւ ուսուցանէր ի փոքրն Ասիա, † 269) առաւ փոփոխմամբ կիւրենեական վարդապետութեան Արիստիպպեայ։ Ի փիլիսոփայութեանն իւրում զոր բաժանեալ էր ի Խորհական, Փիւսիկեան եւ Բարոյական՝ ուսուցանէր թէ ծանօթութիւն ճշմարտութեան միայն ի վայրկենական զգայութեանց առեալ կամ զգալոց մտաց կայ. չիք ինչ էութիւն ուրոյն եւ զատ ի նիւթոյ, իսկ նիւթն որպէս եւ ոգին եւ աստուածք իսկ ի դիպուածոյ խառնմանէ անբաժին մարմնոց կամ Անհատից եղեն կացին. վախճան գոյութեան՝ որպէս մարդկան նոյնպէս եւ աստուածոց՝ է երջանկութիւնն. աստուածոց երջանկութիւն այն է զի ի բաղդաւորութեան եւ յաշխատանս գործոյ յօրինման աշխարհի եւ անոչութեան ի բաց կայցեն (յայն սակս իսկ Եպիկուրոս չդնէ լինել աստուածոց ձեռնամուխ յիրս մարդկան), իսկ մարդկան երջանկութիւն՝ լինել ազատ յամենայն ցաւագին իրաց որ զմտացն հանդիստ խանգարեցեն։ Այս փիլիսոփայութիւն որ առ ակն առ Եպիկուրեայ ազնուագոյն իմն կերպարանս ունէր՝ առաւ յետոյ դարձաւ ի վարդապետութիւն բարեկեցութեան եւ հեշտականութեան, ուր Եպիկուրոս զերջանկութիւնն ի բաւականութեան անձին առն իմաստնոյ դնէր, եւ զմտաւոր վայելսն իբրեւ անեղծականագոյնս եւ յարակայագոյնս՝ նախամեծար քան զզգայականսն առնէր. բայց կարի նուրբ էր գիծն այն եւ դիւրին անցանել ընդ նա, եւ այնպէս եղ եկաց վաղվաղակի գէծ Եպիկուրայութիւնն։ — Ստոյիկեան վարդապետութիւնն է ամենեւին դէմ ընդ դէմ հակառակ այնր Թու-

ըղձային բարեկեցիկն փիլիսոփայութեան, եւ էր նորագոյն իմն կիւ-նիկեան դպրոցին ազնուական իմն կերպարանօք։ Զենոն (362—264) այր վաճառական Կիպրացի ի Կիտիոնէ, եթող զգործ վաճառանոյն եւ եւս զանձն ի փիլիսոփայութիւն յԱթէնս։ Փիլիսոփայութիւն նորա՝ որ է խառնուրդ պղատոնական եւ կինիկեան սկզբանց՝ անուանեցաւ Ստոյիկեան ի սրահէ անտի յԱթէնս յորում ուսու-ցանէր։ Ստոյիկեան փիլիսոփայութեան նոյն դարձ առաջի կայր՝ որ ինչ եպիկուրեան փիլիսոփայութեանն, այս ինքն զերջանկութիւն՝ հաստատել ի վերայ իմաստուն բաւականութեան՝ կացուցանել զիւրեւ վախճան կենաց. բայց յընթացս անդ քննութեան ի հակա-ռակ միջնորդս եւ ճանապարհս եկն դպրոցն ստոյիկեան։ Կենդանի բուռ սոցա երջանկութիւն մարդոյն կայ "յաստուածանմանու-թեանն". եւ ի սոյն նմանութիւն հասանէ որ ընդ ճանապարհ "իմաստութեան", նկատելով զաստուածեղէն եւ զմարդկեղէն իրս եւ բերելով ուղիղ միտս ի վերայ բարւոյ եւ չարի, եւ ընդ ճանա-պարհ "առաքինութեան", վարուք որ իցէ միայն՝ բնութեան, սրբելով զամենայն ցանկութեանց եւ ախտից եւ "անկանոնաւոր շարժմանց", եւ միաբանելով զմարդկեղէն կամս ընդ բնութեան եւ բանաւորութեան։ Դիւրա եւ պատշաճ էր ստոյիկեան իմաստնոց առնել պատահարաց փոփոխմանց կենացս, ուրախութեան եւ ցաւոց, առողջութեան եւ չառողջութեան հաւասար միոք. քանզի ամենայն ինչ՝ արտաքնով իւիք յաւիտենական "հարկաւ բնու-թեան", կամ բախտաւորաշխ հրամանօք[1] ի սկզբանէ ճշդիւ յառա-ջագոյն սահմանեալ կայ, եւ որպէսն իսկ ընդդէմ անհրաժեշտ իրաց՝ չէ միայն եւ համեմատ բնութեան. անդէն յառաջին հան-գամանս անդ աշխարհի արկեալ կայ սերմն առ ամենայն երեւոյթս վասն միանգամայն ժամանակաց, այնպէս զի ամենայն որ ինչ լինել է՝ զհարկ ամենայն անցից իւրոց անդէն յինքեան բարձեալ բերէ։ Զանձնասպանութիւն չհամարէին յանցանս Ստոյիկեանքն (հակառակ Պիւթագորայ եւ Պղատոնի՝ որ չհամարէին արժան պա-հպանեալ՝ այս ինքն ոգւոյն՝ մինչ չեւ կոչեցեալ յԱստուծոյ՝ ան-հրաման թողուլ զմարմինն՝ որ ի նորա պահպանութիւն աւան-դեալ է)։ Ի Փիւսիկեան փիլիսոփայութեան ուսուցանէին թէ յա-ռաջ քան զամենայն կայր նախաւոր ինչ նիւթ (Եթեր) եւ նախաւոր միտք (Հուր) խառն ընդ միմեանս իբրեւ արարիչ եւ շարժիչ եւ կենդանացուցիչ օրէնք բնութեան (Զեւս), բայց անկերպարան. այս եթերական-հրեղէն մասունք եւ կամաւոր էութիւն յիւրմէ գոյացութենէ արար զերեւելի աշխարհս, եւ վարէ եւ շարժէ զնա, եւ "հրայրեցութեամբ աշխարհի", միանգամայն առնլոց է յինքն։

Բայց յառաջ եւս քան զայս վերջին դպրոցս՝ վաղ իսկ Պղատո-նիւ եւ Արիստոտելիւ բաժանեալ էր ստորաբեղ ուսութեան

1 Εἱμαρμένη.

յունական մտաց, այնպէս՝ զի միջինք ազգացս եւ բռնակալականք Յունաց՝ կամ կրկնումն կամ այլափոխութիւն եւ կամ խառնումն առաջնոցն փիլիսոփայութեան են :

190

Այս է մեծ եւ յաղթ ծնունդն ազատ ուսութեանն Յունաց եւ մի միայն գեղեցիկ յիշատակարան զօրութեան մարդկերգէն բանաւորութեանն Թողուց ինքն ինքեան[1] : Որպէս խառնութիւն մոլորութեանն ի նմին՝ միայութիւն կարեւորութեան աստուածերգէն յայտնութեանն է, եւ յատակութիւն ճշմարտութեանն՝ միայութիւն առաջութեան այնր յայտնութեան, նոյնպէս երկոքին՝ են պատրաստութիւն ընդունելութեան տարս :— Թէպէտ եւ կերպ փիլիսոփայութիւնն յունական՝ հակառակութիւն ի յունական բազմաստուածութենէն, բայց առանց պատրանաց ի նմանէ՝ ընթացաւ յառաջանալ ընդ ճանապարհ աղդման քննութեան մինչեւ ցբարձումն միաստուածութեանն[2] : Իւ քանզի միաստուածութիւնն փիլիսոփայութեան ոչ ի բազմաստուածութենէ հեթանոսական ժողովրդեանն կրօնից ելեալ եւ յառաջ չմարթի ճշգիւ հեթանոսական զօրն փիլիսոփայութիւն անուանել . այլ նմին հակառակ՝ աղօտն եւ խրամ է ողջունել զնա իբրեւ յառաջացաւութիւն Սրբազանէութեան . զի մինչ դեռ փիլիսոփայութիւնն այն խախտէր զհիմունս բազմաստուածեան հաւատոց ժողովրդեան՝ յանդէտս նախանս լինէր ի շինուած յաղթողական կամարացն՝ որով զ տանէր Աւետարանն զնաւակատիս մտին իւրոյ ի մէջ մարդկութեանս : Մարթ էր այսու հետեւ ընդ մասածութեանն Թէ "մի Աստուած եւ Հայր մարդկան„ կայ՝ աղելով զմեւս եւս մտածութիւն՝ վասն "միութեան մարդկերգէն ազգի„ . եւ յայն առեալ փառաւորեցին նոյա վասն Աւետարանին միրոյ՝ Հօրն երկնաւորի, առնել միանգամ անմնեւին զնա բազմահերձ պատուականութեան միոյ մարդկերգէն ազգի յանկիւ աղգաւորութիւնս հակառակեալ միմեանց հանդերձ առհամային աստուածովքն իւրեանց :

Առաջին կայ այսու հետեւ պատմութիւն մակեդոնական պետութեանն՝ յորոյ ընթացս երեւի յայտնի կցումն՝ յոր կցեալ զնա աստուածերգէն ուսուցութիւնն ի կարգի անդ ամբողջական պատմութեան . այս ինքն՝ զհրահանգան պայմանի՝ զմտաւոր պատրաստութիւնն Աւետարանին՝ տարածանել առնել հասարակաց առաջ եւ Յունաց եւ Ասիանաց, որպէս յետ այնորիկ՝ եւ յայտնութիւնն Հրէից լինելոց էր տարածեալ առ հասարակ՝ Հրէից եւ հեթանոսաց :

1 Տե՛ս Վերադարձի Հրաւէրն 75 . 2 Monothéisme.

291

Առանձին կեանք Աթենացւոց[1]:

Նոյն մինչ չեւ թողեալ զՅոյնս՝ դիտեսցուք եւ զառանձին կեանս նոցա ի վերայ Աթենացւոցն:

Ընդ այգն ընդ առաւօտն ի խօսել հաւուն գային շինականքն հին ցուցս ի բերան առեալ՝ ի քաղաք անդր բերել կերակուրս: Անդէն ի նախ ժամանակի բացեալ լինէին արուեստանոցք մեծաւ աղմկաւ, եւ փողոցք եւ հրապարակք լի լինէին մարդկաւ: Կէսք ի նոցանէ երթային ի ատենական գործս եւ կէսք ցրուէին գունդ գունդ յայս եւ այլ առեւտուր նստել ի դատաստան: Ժողովուրդն ունէր երկիցս յաւուրն, իսկ ազնուագոյնքն մի եւեթ ընթրիս ունէին, բազումք սակաւիկ ինչ յառաջ քան զմուտս արեւու. յետ միջօրէի նիրհէին սակաւիկ մի: Իսկ ի միջոցի ժամանակացն այնոցիկ, յառաւօտուն՝ յառաջ քան զհասարակօր եւ երեկոյն մինչ չեւ առեալ կերակուր՝ շրջէին զափամբք Իլիսոս գետոյ կամ շուրջ զքաղաքաւն՝ ուր օդն սուրբ էր եւ գեղեցիկ նայեացքն: Բայց տեղին բազմամարդի քան զամենայն՝ էր հրապարակն վաճառաց: Անդ բազում անգամ լինէին ժողովք ժողովրդեան, անդ էր եւ Պրիտանիոնն եւ ատեանն առաջին իշխանաց, եւ կային ի հրապարակի անդ շուրջանակի կրպակք, վաճառանոցք խնկեփեցաց, արուեստանոցք սափրչաց եւ հանութք վարսավիրայից եւ այլոց եւս ճարտարութեանց տեղիք, եւ ի նմին վայրի ժողովեալ կային քննասէրքն եւ շատախօսք եւ դատարկամանուկք, որ զօրն ցերեկ խօսէին հանապազ զքաղաքային ինչ դիպաց եւ կամ քրքջէին եւ ծիծաղէին զարամբք անձինք, որ անծանօթն իւրեւ ի կատակս լեալ էին: Բազումք ի քաղաքացեաց, որոց արտաքոյ քան զքաղաքն կալուածք էին՝ երթային անդր երիվարաւ այգուն եւ հրաման տային գործաւորացն, եւ բազում անգամ դառնային ընդ երեկս: Որս եւ մրցական հրահանգք մարմնոյ՝ զբօսանք իմն էին Աթենացւոց: Չանցանէր օր առանց բաղանեաց, եւ ըստ յաճախ սովորութեան երթային ի բաղանիս յառաջ քան զգլխաւոր կերակուրն. իսկ մեծատունք ունէին բաղանիս անդէն ի տունս իւրեանց, ուր աղքատքն՝ գնային ի հասարակաց լուալիս, որ ձմերայնի տաքուէն եւս էր նոցա յերեկոյ ցրտոյն: Յետ բաղանեաց ապա օծանէին անուշահոտ իւղովք:

Հանդերձ առն աթենացւոյ էր վտառակ ինչ առանց թեզանեաց՝ որ հասանէր մինչեւ ցծունկս, եւ ի վերայ նորա արկանէին կրկնոց ինչ սպիտակ յասուէ, որ իբրեւ աղտեղէր՝ լուացեալ սպիտակացուցանէին զնա կաւճաւ: Ճարտար գիտէին Յոյնք զարկանելն զայն աշողակութեամբ իմն եւ գեղեցիկ ածել զանձամբ, եւ ոչ դոյզն արուեստ զիրան համարէին, մինչեւ արժան համարել Պղատոնի յիշել զովութեամբ զԴերիկղեայ թէ գեղեցիկս իմն զայն արկանէր: Մեծամեծացն առաւել հաճոյ էր հանդերձ ներկածոյ, մանաւանդ կարմիրն, ծիրանին եւ մանուշակագոյնն: Ձմերայնի ագանէին խոշոր ամղանս սարդիւացիս լցեալս բամբակաւ: Հանդերձք ծաղկեայք միայն վասն դից եւ հանդիսական խաղալեաց ի բեմին եւ վասն վաստակոց եւ վաստակչան մարդկան էին:

Կանայք յԱթէնս ներկանէին թուխ զյօնս եւ սպիտակ խառնեալ ընդ մնգուրի ծարրէին զայտսն: Հիւսէին ծաղիկս ընդ վարսն իւրեանց եւ ցանէին փոշի դեղին զգլխով: Արկանելի ինչ առաւելոյ ա-

1 Ամփոփեալ ի Բարթողիմեայ՝ Ճանապարհորդութիւնէ Պատանւոյն Անաքարսեայ յՅոյնս:

ռանց Թեզանեաց եւ կարանի արկանէին զանձամբ մինչեւ ցգարշապարս, որ ճարամանդաւ իւիք հաստատեալ էր ի վերայ միոյ յուսոցն, եւ լայն ինչ կամարաւ ամփոփեալ զլանջօք · յայնր վերայ ագանէին բաճկոնակ մի ամենեւին կարճ Թեզանեօք, եւ յեղանելն արտաքս ի տանէ արկանէին մեւս եւս վերարկու զուսովք իւրեանց եւ քող զգլխով : Ազգի ազգի հիւսք վարսից էին կանանցն աթենացւոց, եւ նոցին պէսպէս անուանք : Իսկ արք նախն հակառակ կարէին զհերսն կարճ եւ չէր ամենեւին նոցա սովորութիւն յօրինել ցցունս : Ի տօնս միայն կայէին պսակս ծաղկանց ի հերսն, նա աւանիկ եւ բազումք յառաջնորդաց անտի քաղաքին Թեթեւ պսակս ոսկիս սովոր էին կապել ի գլուխս : Օծանէին Աթենացիք ի ժամ խրախութեանց, պատարագաց, հարսանեաց եւ այլոց եւս տօնից, իսկ զեղկքն զամենայն օր : Յօրինէին իւղաթուրմ եւ զգահոյս եւ զկահ տանն : Բազմաց վասն իւրաքանչիւր մասանց մարմնոյ՝ ուսից, ձեռաց, յօնաց, վարսից եւ պարանոցի էր ուրոյն եւղ օծութեան : Եւ ատամանց եւս գեղ չէր ինչ անծանօթ կանանցն աթենացւոց : Կապէին քայոս մարգարտեղէնս, գինդս ոսկիս եւ օղս ադամանդեայս · բայց սակայն չանկանէին կանայք յակն յԱթէնս, այլ էին նոքա բնակեալ ի միում կողման տանն, յոր չէր համարձակ առն օտարի մտանել : Ի ժողովս արանց ոչ երեւէին, եւ ի գերեաց՝ աղախինք սպասաւորէին նոցա : Կայր յԱթէնս եւ բազմութիւն կանանց չկթելոց, որ ի բարեկեցիկ աշխարհաց փոքուն Ասիոյ մանաւանդ ի Միղետոյ անդր եկեալ գործեցին ապականութիւն բարուց Աթենացւոցն :

Յորժամ ծնանէր ուստր ի տան առն աթենացւոյ՝ կախէին արտաքս պսակ ի ձիթենւոյ, ապա թէ դուստր՝ կախէին ասրոյն · մին՝ նշանակ մշակութեան էր եւ միւսն ժրութեան կանանց : Մանուկն նորածին լինէր եդեալ առ ոտս հօրն՝ առ ի նշանակելոյ թէ ունի նա իրաւունս ի վերայ կենաց եւ մահու որդւոյն : Եթէ ամբառնայր զնա ի վեր հայրն՝ նշանակ էր թէ կամի սնուցանել զնա, ապա թէ ոչ՝ արկանէին ի բաց զմանուկն · այլ այս գուն ուրեք դիպէր ի կրթեալ ժամանակս Աթենացւոցն : Յաւուրն եւթներորդի կամ ի տասներորդի առնէր կոչունս հայրն՝ ամենայն ազգականացն, եւ ի կոչունս անդ անուն կոչէր մանկանն, բայց գուն ուրեք ըստ հօրն անուան · այլ ընտրէին մանաւանդ զանուն միոյ ուրուք յերեւելեաց նախնեաց նորա, եւ վասն ճշդիւն ընտրելոյ յաւելուին ի վերայ թէ ո՞յր որդի իցէ, որպէս ինչ՝ Կիմոն Միղտիադեայ : Ի մէջ առաջին եւ երրորդ ամի հասակի մանկանն տային գրել զնա ի գիւանի ուրեք՝ զի կարիցեն ցուցանել զնա քաղաքացի քաղաքին Աթենացւոց՝ որ պատիւ մեծ համարեալ էր · եւ ի գրելն պարտ եւ պատշաճ էր հօրն եւ մօրն երդմամբ հաստատել թէ որդի առն աթենացւոյ եւ կնոջ աթենացւոյ է մանուկն յօրինաւոր ամուսնութենէ : — Վաղ իսկ սկիզբն առնէին հրահանգք մանկանն · մի ոմն ի մտավարժ եւ ի հաւատարիմ գերեաց լինէր կարգեալ ի հոգաբարձութիւն նորա, եւ նա տանէր զնա ի վարժոց հասարակաց՝ յուսումն կրթութեան մարմնոյ, երաժշտութեան եւ յետ այնորիկ մի ըստ միոջէ : Յութեւտասներորդ ամի հասակին գրեալ լինէր պատանեակն ի զինուորութիւն, ի փոքր ինչ մեհենի ի մէջ նուիրական բագնացն երդմնի լեալ՝ քաջութեամբ տալ պատերազմ, չթողուլ զիւր տեղին, եւ մեռանել ի վերայ հայրենի աշխարհին՝ թէ այնպէս ինչ պիտոյ լինիցի : Յետ 20 ամաց հասակի համարձակ էր նմա մտանել ի ժողովս ժողովրդեան եւ առնուլ պատիւ պաշտաման ի տէրութեանն :

Պատրանք իսկ մոլորեցուցիչք էին եռատարրացն Աթենացւոց՝ խաղք, անչափ մրցութիւնք, անհնարին ծախք վասն երկվարաց եւ շանց։ Բազումք վատնէին զհայրենի ժառանգութիւն իւրեանց միայն վասն մեծաշուք կառաց լծելոց, որովք փութային առնուլ յաղթութիւն յարշաւանս կառացն։

Շքեղ կառօք յԱթէնս չէր այնպէս սովորութիւն ժամանակս բազումս. մեծամեծքն եւս երթային հետիոտս, եւ նշանակ անսովորական իսկ գրգռութեան էր՝ եթէ կառօք ոք կամ դեսպակօք երեւէր։ Բայց տկարքն տանէին զհետ իւրեանց զքի ի գերեացն աթոռով իւիք ծալելով, զի ի հրապարակի կամ այլուր կարիցեն նստել. արքն տանէին միշտ գաւազան ի ձեռս իւրեանց, եւ կանայք տային ունել հովանոցակ զգլխով։ Իսկ գիշերի երթային գերեօք ամանիք ջահ ի ձեռին, ապա թէ ոչ՝ լինէին աւազերծ ի սատահակաց, որպէս սովոր դէպ լինէր։

Ի փողոցս Աթենացւոց լի էր ամենայն ինչ աղմկաւ, ժողովուրդն վարէր մղէր այսր անդր, քարոզքն աղաղակելով տային պատուէրս կամ ծանուցանէին ինչ, մուրականք խափանէին զանցաւորսն. հեծեալք, տայլորդք, ջրաւորք, ձեռագէտք կահիւն իւրեանց բաւական էին խուչ իսկ եւ խուռն ի վերայ ճանապարհացն լինել. եւ խաղալիկքն եւ որք զբարական ուսեալս կաքաւեցուցանէին՝ այնպէս խնուին զանցան մինչեւ հազիւ մարթել անցանել ընդ այն։ Գլխաւոր պահակն ի հրապարակի անդ վաճառացն՝ էր ի Սկիւթացւոց անտի, որք այնպէս խեցբեկ զայն լեզու խօսէին՝ մինչեւ լսելեացն լի լինել ծաղու, որք եւ էին քաջք ի գինւոջ։

Որ վէրսն առեալ էին ի պատերազմի, եւ աղքատքն ի քաղաքացեաց որ վասն ծերութեան չէին բաւական յաշխատութիւն, առնուին օր ըստ օրէ տուրս ի հասարակաց արկեղէ։ Ցամաքպլուխ յօրինէին մեծատունքն սեղան ի կէս ճանապարհացն ի պատիւ Հեկատեայ։ Բանակավարքն որպիսի Պերիկղէս եւ Ալկիբիադէս՝ հրաւիրէին երբեմն եւ զամենայն իսկ զժողովուրդն ի հաց ի հարիւրզուարակեան զոհն Հեկատեայ[1]։

Տունքն յԱթէնս իբրեւ 10,000 թուով որոց մեծ մասն աննշանաւոր իսկ էին, երկձեղունեայք էին, վերին դստիկոնն վասն կանանց եւ խոնարհագոյնն՝ վասն արանց։ Պատուհանքն՝ կամ ծակք դատարկք էին եւ կամ արկեալ առագաստ առաջի, տանիքն հարթ՝ մինչեւ ճեմել ի վերայ նոցա։ Բազում տունք ի տանց ունէին ի թիկանց դրախտ, եւ բազումք գաւիթ ինչ առաջի՝ ընդ որ ուղղորդ հասանէր ոք ի դուռն տանն։ Բայց բուն ճարտարագործ շինուածքն՝ մեհենիցն եւ հասարակաց շինուածոց կազմածքն էին. սակայն առ սակաւ սակաւ սկսան եւ առաջնորդք տէրութեանն յօրինել ապարանս գեղեցիկս։

Տունք մեծատանցն զարդարեալ էին ի ներքուստ մեծաւ փառաւորութեամբ, քանզի մեծատունք առնէին անհնարին ծախս վասն գեղեցիկ կահու։ Սենեակք նոցա էին նկարեալ ճախիզք, ճաշատեղին նոցա էր ծածկեալ օթոցիւք, եւ սեղանքն[2] եւ գահոյք էին ի մայր կամ յեղեւնի փայտէ, առ ոմանց պատեալ եւս ոսկիապատ կամ արծաթապատ եւ կամ փղոսկրով, բազում անգամ եւ ամենեւին իսկ փղոսկրեայ ոտիւք. եւ այն ամենայն արձակէր երիկունն առ լուսով ճրագացն՝ շողիւն։ Աթոռք նոցա յօրինէին ի Թեսաղիա, օթոցք անկողնոցն լցեալք փետրովք՝ ի Կորընթոս, բարձք՝ ի Կարքեդոն։ Իսկ վերին օթոցք անկողնոյն էին ծածկոյթ ինչ ծիրանի որոյ անհնարին գինք էին։ Առագաստք

1 Hécatombe. 2 Τρικλίνιον.

տանցն ամենեւին ի Նաւքս Նիւթոյ, եւ օճոյքն ի Քաղկեդոնէ ցուցանէին նկարեալ զՊարսիկս ի հանդերձս մաշկեղէնս, եւ գաղղանս տատասկեղ-կանս ։ — Յորմէ հետէ Ալկիբիադէսն ծիրանի առագաստիւք նաւացն եւ վահանաւն ի փղոսկրէ եւ յոսկւոյ՝ եւս օրինակ բարեկեցութեան ի պատերազմի, նմանել սկսան նմա եւ մեծատունքն ։ Կային պաղպաջանք կամ գահոյք ի նաւս կախեալք փոկովք ․ նա եւ անդէն ի նաւսն վարէին երբեմն ջերմ բաղանեօք, եւ ամենք ի զօրավարաց սրընգահարս եւս եւ քնարահարս եւ վարձակս կաքաւիչս տանէին ընդ իւրեանս ։

Կերակուր Աթենացւոցն ըստ յաճախ սովորութեան չէր որկորա-տութեամբ, բայց ի սեղանս մեծատանցն էր փառաւորութիւն՝ որպէս ի Սիկիլիա եւ ի Սամոսին խաղողս եւ յեռոյ ի Հռամ ։ Անօթք ոսկեղէնք եւ արծաթեղէնք ընդելուզեալք բազում անգամ ակամբք պատուակա-նօք փայլեալ շողային ի վերայ սեղանոյն եւ ի վերայ մօտակայց սպա-սաւորական սեղանոյն ․ բազմութիւն եւ այլ եւ այլ գունակք համադա-մացն յայտ առնէին զառաւել ճարտարութենէ խոհակերութեանն ։ — Ջծովագայլ եւ զեկքեղէս ձկանց զգլուխսն եւեթ ուտէին, եւ զթիւ-նոս ձկան զլանջսն եւ զկզաձկան զթամբսն, եւ զայլ մասունսն թո-ղուին կերակուր գերեացն ։ Զկուսս յաղեալս եւ ապխտեալս, տապա-կեալս ձիթով ուտէին մեծաւ ախորժութեամբ ։ Եւ առհասարակ իսկ վարէին Աթենացիք գեղեցիկ եւ յատակ իւղովն ձիթենեաց՝ որով ցայ-օր երեւելի է Ատտիկէաստան՝ յամենայն կերակուրս իւրեանց ․ յաղէին զձիթապտուղսն արկեալ յաղաջուր ։ Խեցգետինք, խեցեմորթք, գըն-դաձեւ ձկունք եւ սաւրէք էին աղնիւք ի կերակուր ։ Եւ տայր նոցա ծովն Եւքսինոս բազմութիւն յոյժ ձկանց առ յաղել ։ Տային առնել խնձոր յԵւբիայ, արմաւ ի Փիւնիկաստանէ, սերկեւիլ ի Կորընթոսէ, նուշ ե-րեւելի ի Նաքսոս կղզւոյ ։ Միրգք Ատտիկէաստանի ամենեւին քաղցր էին, եւ թուզն որ առաւ եղանէր՝ երթայր ցամաքեալ մինչեւ ցսեղան թագա-ւորին Պարսից ։ Սկիզբն լինէր սեղանոյ ի խեցեմորթից եւ ի ձկանց, առա-գայքն ամիճք, աքեացք խողենի, լեարդ վայրենի խոզի, գլուխ գառանց, թռչունք ի տապակէ ջերմուցեալ ։ Երկրորդ կարգ կերակրոց էր որս եր-ոց եւ ձկունք գզմնագիւտք, եւ յետոյ միրգք ։ Քաղցրք եւ պղ-կունք էին ազգի ազգի յոյժ ։ Զբաղմունս ի ձկանցն հանեալ զաղնոյսն՝ ըմուին այսպէս համեմմանօք ։ Բազում ազգք էին գինւոյ, բայց մեծագին քան զամենայն՝ Քիացւոցն ․ իսկ արուեստն նենգելոյ խառնմամբ սովորա-կան իմն էր վաճառականացն գինւոյ ։

Օրէնք եւս ոչ նուազէին առ սեղանոյն՝ այլ ընկղմանէին ի վերայ բարձիցն ․ յայն սակս եւ սեղանքն առաջի նոցա ցածագոյնք էին ։ Իւրաքան-չիւր ի բազմականացն ունէր ի թիկանց իւրոց գերի մի ի գերեաց՝ ծա-ռայել նմա, զոր եւ առաքէր երբեմն տանել զմասն ինչ ի կերակրոյ անտի առ մի ոմն ի բարեկամաց իւրոց, քանզի այսպէս իսկ համարձա-կութիւն էր հիւրոցն ։ Յորժամ սեղանք ուրախութեան լինէին՝ ընտրէին վիճակաւ թագաւոր մի սեղանոյն այնմիկ (տաճարապետ) որ առաջնոր-դէր ամենայնի, կարգէր օրէնս ըմպելեաց, եւ երբեմն՝ եթէ յոյժ սակա-ւք ըմպէր՝ հեղուին զգինին ի գլուխն ։ Բազում անգամ լինէին եւ նուէրք ըմպելեաց վասն գից, եւ առաս լուացումն ձեռաց ։ Յետ լուացմանն անդէն յաճախէին եւ երգք ուրախութեան, եւ բազում անգամ շրջէր քնարն, զի իւրաքանչիւր ոք ի հիւրոց անտի երգ ինչ ածիցէ նովաւ ։ Սրընգահարք, կաքաւիչք եւ առեղծուածք եւ այլ եւս նոյնպիսիք զբաղեցուցանէին զնոսա ։ Տային առնել եւ ձեռնածու՝ որ երթային

յափոխթերս կանգնեալ զոտն ի վեր, կամ փչէին հուր ի բերանոյ, եւ այլ եւս ինչ նոյնպիսի պատրանս երեւեցուցանէին։

Մեծատունքն զի մի միանութեամբն ձանձրասցին յորժամ ի տան անդ իւրեանց միայն ուտիցեն (քանզի կանանցն նոցա եւ մանկանց չէր համարձակ ուտել ի միասին), ունէին սահմանեալ սեղանակիցս՝[1] որոց պարտ էր ի դէպ ժամուն գալ եւ զբօսուցանել զկոչնատէրն։ Եւ զի որք աղքատք մանաւանդ տային զանձինս յայն գործ՝ յայն սակս բազում անգամ լինէին նոքա ի ծաղր եւ ի կատակ կոչնատեառնն եւ բարեկամաց նորա, բայց ազատութիւնն ուտելոյ յամենայնից սեղանոյ անտի համարեալ էր նոցա ընդ այնր հատուցումն. եւ մեծ չափ եւ արուեստ այն էր նոցա՝ սուտակատապատութեամբք եւ բիւր եւ ազգի ազգի խրաք ընդ միտ մտանել մեծատանն։ — Բազումք ունէին առ զբօսանս՝ եւ շուն, կապիկ, սիկեղացի աղաւնեակ, փասիան եւ սիրամարգ՝ որ էր մեծագին յոյժ։

Իւրաքանչիւր ի բազմամբոխ գերեաց կամ ծառայից անտի զոր աթենացի այր ունէր՝ ստէպ սահմանեալ էր։ Ոմն որբէր ջնջէր զսեղանն, միւս ոմն զանօթսն, զծրագակալսն եւ զայլ եւս նոյնպիսիս. ոմն գնող, ոմն խոհակեր, ոմն ծաղարար, ոմն հացեփեաց, եւ այսպէս մի ըստ միոջէ։ Իսկ ի շէնսն՝ հովուէին, մշակէին, որսային երէ կամ ձկունս։ Փոյթ առնէին կրթութեան գերեացն. ունէին եւ թուխ եւս գերիս՝ զոր մեծաց գնոց իսկ գնէին։ Մեծամեծքն յելանելն ի տանէ՝ սիրէին տանել զհետ՝ երկուս ի գերեացն ի հանդերձս նորա, եւ կանայքն՝ նաժիշտս ի գերեաց։ Գերի մի յայսպիսի գերեաց էր գնոց՝ 12 մնասի (70 ֆլոր.), իսկ գերի՝ որ գիտէր ինչ ձեռագործ կամ արուեստ՝ արժէր 5—6 մնաս։ Չէր ինչ անսովորական լինել ի տան միում 50 գերեաց. մեծատունք աւելի եւս ունէին. Նա եւ աղքատագոյնք իսկ ի քաղաքացեացն սովոր էին ունել գերի մի։ Իսկ որ կարի աղքատք էին՝ նոցա կինն եւ որդիքն վճարէին զաւանին գործս տանն։ Համեմատութիւն թուոյ ազատացն առ գերեաց յԱտտիկէաստանի՝ էր իբրեւ 1 առ 3։ Ի հանգիտէ անտի որ սակաւիկ ինչ յառաջ քան զմահն Աղեքսանդրի եղեւ՝ յայտ է թէ բնակիչք Ատտիկեայ յայնժամ աւելի քան զ500,000 էին, յորոց 130,000՝ ազատքն էին, եւ 400,000 գերիք։ Երանի թէ Յոյնք որոց այնչափ սիրելի էր ազատութիւն՝ շնորհէին եւ այլոց զայն ազնուական բարութիւն՝ զոր միայն քրիստոնէութիւնն յետոյ դարձոյց նոցա իբրեւ բնածին ստացուած նոցա։

Քանզի տէրութիւնն Աթենացւոց՝ երախտաւորացն կանգնէր անդրի հրապարակաւ, յայն սակս սկսաւ ամենայն մարդ որ բաւական ինչս ունէր՝ կանգնել իւր անդրի յիշատակի. եւ ի կտակսն՝ իւրեանց ժառանգացն պարտս ի վերայ կապէին՝ կանգնել նոցա անդրիս։ Սակայն եւ յայսմ եւս անցին ըստ չափ, զի ոմանք յանդրեացն երկուց տաղանդաց (իբր 4000 ֆլոր.) գինք էին։ Զարդս ոսկիս եւ արծաթիս թողէին ընդ վախճանելոցն, եւ զաճիւնն երբեմն դնէին ոսկի սափորով, յայն սակս յաճախեալ էին եւ գերեզմանակրկիտք։ Զտանէ ումեքէ աթենացւոյ պատմի եւ զշունն եւս եւ զաքաղաղս թաղել մեծաշուք, եւ վասն նոցա առնել հաց եւ կանգնել նոցա յիշատակարանս հանդերձ գրով. թերեւս վասն ծաղր առնելոյ զամենայն իսկ յիշատակարանս անդրեաց։

1 Παράσιτοι, Հացկատակք։

Ի

Մակեդոնացիք (800 — 336)․ Պետութիւն Աղէքսանդրի Մեծի (— 323)։

292

Ի ՀԱՐԱՒՈՅ լերանցն երկայնելոց յԱդրիական ծովէ մինչեւ ցԵւքսինոս ծով՝ որոց արեւելեան մասն Հեմոս (Պալքան) լերինքն կոչին՝ կան լեռնային նահանգքն՝ Լիւրիկէ, Մակեդոնիա եւ Թրակիա՝ որք ի մէջ բարձրաբերձ լերանցն ունին դաշտս բազումս եւ պտղաբերս։ Կան սոքա ի հարաւոյ առ երի Եգէական ծովուն՝ որ զՅունաց աշխարհ ի Փոքրն Ասիոյ բաժանէ, եւ ի ձեռն Պրոպոնտիս ծովու եւ գետաձեւն Բոսպորոսի հաղորդի ընդ Եւքսինոս (հիւրընկալ) ծովու։ Երեւելիք քան զամենայն գետս կողմանցն են Հեբրոս, Ստրիմոն եւ Աքսիոս (Վարտար) գետք։ Գլխաւոր քաղաք Մակեդոնիոյ էր Պեղղա՝ որ առ Փիղիպպեաւ եւ Աղեքսանդրիւ առ զպատիւ Եդեսայ նախնական դիւցազանցն քաղաքի։ Բնակիչք նորա չհամարէին Հելլենացիք, սակայն եւ գաղթականք յԱրգիացւոց բազում էին անդ, որոց եւ զառաջին քաղաքսն շինեալ էր։

Յիշի լեալ զօրավար եւ գլխաւոր նոցա Կարանոս ոմն անուն (յամի իբրեւ 800) Հերակլեան․ կրէր նա պատկեր քօշի ի դրօշու իւրում, նմին իրի Յոյնք որ ի նա յարեալ էին՝ անուանեալ կոչեցան Եգեադք[1]։ Բուն հիմնիչ թագաւորութեանն թուի լեալ Պերդիկկաս յամի իբրեւ 730։ Նորին պայազատք մեծացուցին զսահմանս նորա տուեալ պատերազմ ընդ դրացիսն։

Անդստին յամէ 513 եղեն հարկատու Պարսից, բայց յաղթութեամբ Յունացն առ Պղատեաւ՝ ազատեցան եւ Մակեդոնացիք որոց ի ժամանակին տիրէր Աղեքսանդրոս Ա․ (479)։ Թէպէտ եւ յետ այնորիկ ահագին իմն դրացիք էին նոցա Թրակեցիքն եւ Աթենացիք, այլ նոքա պահեցին զազատութիւն իւրեանց եւ ի ժամանակի Պեղոպոնեսացւոց պատերազմին ջանայր խորամանգութեամբ Պերդիկկաս Բ․ (յամէ 454) տկարացուցանել իմն զՅոյնս միմեամբք։ Սա՝ եւ որ զնա յաջորդեաց Արքեղայոս (յամէ 413) ընդարձակեցին զթագաւորութիւնն։ Յետ Արքեղայ մեռանելոյ (400) յարեան խռովութիւնք եւ գժտութիւնք, մինչեւ ապա Ամինտաս Բ․ կալաւ զթագաւորութիւնն (390—370)։ Սորա եղեն որդիք երեք․ զԱղեքսանդրոս Բ․ սպան ոմն՝ կամեցեալ յիւր վարել զթագաւորութիւնն (368), բայց եւ զնա մերժեաց Պեղոպիդաս Թեբացի եւ մատոյց ի բարձ թագաւորութեան զՊերդիկկաս Գ․ (367), եւ

1 Տես Դան․ Ը․ 5։

զնորին եղբայր Փիլիպպոս առ տարաւ հանդերձ այլովք եւս որդւովք մեծամեծացն իբրեւ պատանդ ի քաղաքն Թեբայեցւոց։

Իսկ Փիլիպպոս խորամանկն եւ սուրն միտք, եղեւ սիրելի յոյժ ժողովրդեանն Թեբայեցւոց, ուսաւ արուեստ ճարտարութեան եւ զխորութիւնս յԷպամինոնդայ, միանգամայն եւ զյոռութիւնս եւս եւ զթուլութիւն Յունաց, եւ ծանեաւ զտկարութիւն սոցա։ Յետ վախճանին Եպամինոնդայ եւ եղբօր իւրոյ Պերդիկկայ՝ աճապարեաց դառնալ ի Մակեդոնիա. անդ՝ իսկ եւ իսկ նստուցին զնա թագաւոր (յամի իբրեւ 360)։

293

Փիլիպպոս Բ. (360—336) էր այր ոչ դոյզն մտօք, իմաստուն յոյժ առաջնորդութեան, այլ առանց հաւատարմութեան եւ հաստատութեան, յաջող եւ բախտաւոր, այլ անխիղճ եւ անփոյթ յընտրել իւրում զհնարսն հասանելոյ յայն որ առաջին կայր։ Սա էր հաստիչ եւ յօրինիչ մեծութեան Մակեդոնացւոց աշխարհին. առաջին փոյթ եւ հոգաբարձութիւն նորա ի վերայ զօրացն էր. նա ած ի կատարումն զփաղանգն՝ որ է գունդ ինչ հետեւակաց սպառազէն վառելոց, եւ էր ի խորութիւն 16 այր, եւ յերկայնութիւն ըստ ոմորութեանն 500 այր. հինգ կարգք առաջակողմանն ունէին նիզակ երկայն, իսկ մնացեալքն պաշտպանէին նոցա ասպարաւն իւրեանց ի նետից թշնամեացն. եւ անյաղթական իմն համարեալ էին։

Փառասիրաւն այնուիկ հնազանդեաց նա կարգաւ զՊէոնեացիս, զԻլլիւրիկեցիս եւ զԹրակիացիս, գրաւեաց զսահմանս Թեսաղիացւոց, եւ այնպէս մեծացոյց զսահմանս թագաւորութեան իւրոյ։ Իսկ հակառակ Յունացն արկանէր մանաւանդ նենգութիւն ի կիր քան երթէ զէնս, եւ այնու զնշաւէտ քաղաքսն գաղթականութեանց զԱմփիպողիս, զՊիւդնա, զՊոտիդէա եւ զՄեթոնթոս արկ առ սակաւ սակաւ ընդ իշխանութեամբ իւրով, եւ շինէր մօտ յԱմփիպողիս ի կողմանս ոսկեհանաց զանուանեալն քաղաքն Փիլիպպեցւոց (մինչեւ ցամն 348). եւ կաշառաբեկ առնէր զճարտարախօսն Յունաց զի հաճեսցեն եւ համոզաբանեսցեն զմիտս քաղաքացեացն իւրեանց ի վերայ բռնութեանցն զոր ինքն գործէր։ Այն ինչ զՕլիւնթոս նուաճեալ եւ զինչս եւ զազատութիւն բնակչացն յափշտակեալ՝ կոչեցաւ նա ի Թեբայեցւոց ի վերայ Փոկիացւոցն. գայր հարկանէր Փիլիպպոս զԹեսաղս որ միաբանեալ ի դաշն մտեալ էր ընդ Փոկիացւոցն, անց ընդ Թերմոպիւղիս, արար զըստ Մեհենականն պատերազմին եւ ընկալեալ եղեւ ի դաշնաւորութիւն Ամփիկտիոնացն (346)։

Այնպէս իբրեւ շղթայ իմն զմիմեանց կախէր զնենգութիւնսն առ ի հասանելոյ պատուոյ եւ փառաց։ Գեմոսթենէս միայն էր

որ առնոյր ի միտ զխառնակն որ հաստատել կայր ի վերայ Յունաց աշխարհին, եւ սաստիկ ճարտարախօսութեամբն համակ զայն ցուցանէր թէ որպէս տագնապ առ կուրծս կայ. եւ առաւ իսկ հաւանեցուցանելով՝ Աթենացիք եւ դաշնաւորքն նոցա Պատուակք զօրավարութեամբն Փոկիոնի ազատեցուցին ի պաշարմանէ զՊերինթոս եւ զԲիւզանդիոն (340)։

Բայց զրգռեցաւ միւս եւս մեհենական պատերազմ։ Լոկրացիք բնակեալք յԱմփիսսա կորեցին մասն մի ի նուիրական անդոյ Դեղփեանն Ապողոնի եւ արարին արօտավայր։ Դատաւորութեամբն Ամփիկտիոնաց, յորում էր եւ Եսքինէս ճարտարախօս պատգամաւոր Աթենացւոցն՝ բայց կաշառեալ ի Փիլիպպեայ, արկ տուգանս ի վերայ Լոկրիացւոցն. եւ իբրեւ չառին տալ յանձն՝ յանձն արար ատեանն՝ Փիլիպպեայ իբրեւ հզօրագունի ի մէջ դաշնաւորացն՝ կատարել ի վերայ նոցա զվճիռն։ Հասեալ եկն Փիլիպպոս յաշխարհն Յունաց երկրորդ անգամ, առ եւ պատժեաց զԱմփիսսա, բայց կալաւ յանկարծ եւ զամուր քաղաքն զԵղատիա՝ որ դուռն իսկ էր մտին Բեովտիայ եւ ամենայն իսկ Եղլադայ։

Այս գործ բռնութեան իսկ եւ իսկ զարթոյց սթափեցոյց զԱթենացիսն յանհոգ հանգստութենէն, եւ հաւանեցան բանից հայրենասէրն Դեմոսթենեայ։ Ինքն իսկ Դեմոսթենէս միջնորդ ի մէջ անցեալ մուծանէր ի դաշն զԱթենացիսն ընդ Թեբայեցւոց։ Բայց բանակն որ այնպէս ճեպով ժողովեցաւ եւ առանց զօրավարաց քաջաց էր՝ չկարէր ունել զդէմ զվարժ փաղանգին Մակեդոնացւոց. առ Քերոնիաւ պատերազմն զրգռեցաւ. անդէն անկաւ ամենայն նուիրական գունդն Թեբայեցւոց. ըմբռնեցան կամ անկան միահամուռ 30,000 ի Յունաց, մնացեալքն եղեն փախստեայ կարակոր (338)։ Դեմոսթենէս՝ որ վասն դաշնաւորութեանն զոր եւ առնել ի մէջ Թեբայեցւոց եւ Աթենացւոց՝ պսակեալ էր պսակաւ քաղաքացւոյ, յետ այսր պարտութեան հանաւ ի դատաստան ի ձեռն հակառակորդաց իւրոց, բայց ոչ միայն արձակեցաւ նա պատուով, այլ եւ նմա յանձն եղեւ խօսել ճառս գերեզմանաց ի վերայ անկելոցն առ Քերոնիաւ։ Այսպէս մի միայն պատերազմ արար զրաւ հին ազատութեան համօրէն աշխարհին Յունաց։

Սակայն Փիլիպպոս սիրով իմն եւ մեղմականութեամբ գնայր այնուհետեւ ընդ Յունաց, զի տակաւ ընդելուզանիցէ զնոսա ի տէրութիւն Մակեդոնացւոցն։ Մանաւանդ զի խորհուրդ ի մտի ունէր Փիլիպպոս զի անցեալ ի գլուխ ամենայն յունական տէրութեանցն՝ արշաւեսցէ ի վերայ տէրութեանն Պարսից, եւ վասն նորին իսկ ժողովեաց նա ժողով առհմային ի Կորնթոս խորհել վասն իւրոցն պատրաստութեան։ Վաղ իսկ ընտրեալ էին զնա ամենեքին (բաց ի Սպարտացւոց) զօրավար ապարապետ պարսկական պատերազմին, եւ սահմանեալ՝ թէ որ քաղաք որչափ տայց

իջէ զօրս՝ այլ յուսախաբութեան անդ հարուածեալ զաւակին իւրոյ ի Պեղղա՝ հայր սպան զնա մի ոմն յանձնապահացն (Պաւսանիաս) վասն իրիք քինու (336)։ Սակայն եթող նա որդի մեծ քան զինքն։

294

Աղեքսանդրոս ի մանկութենէ ուսեալ եւ վարժեալ յանուանի հրահանգօք յԱրիստոտելեայ ի հոյակապ փիլիսոփայէ, ցանկացեալ էր փառաց եւ քաջանուն լինելոյ, մանաւանդ եւ գիտութեան, եւ անդէն ի մատաղ հասակին ցուցանէր իմն զնշանակս մեծի մտաց իւրոց եւ քաջութեանն՝ յորժամ 18ամեայ առ Քերոնիաւ հարկանէր զնուիրական գունդն Թեբայեցւոց։ Իսկ ի քսաներորդ առաջներորդ ամի եւ նստաւ յաթոռն Մակեդոնացւոց (336—323)։

Յառաջ քան զամենայն հատանէր նախ զժամարտն պատերազմ ընդ Թրակիացւոցն եւ ընդ Իլլիւրիկեցւոց որ արշաւէին յաշխարհն իւր։ Այլ մինչ դեռ նա զայնու պատերազմօք էր մեծաւ յաջողութեամբ՝ անդէն յանկարծ ստուէր համբաւ սուտ ի Յունաց աշխարհին թէ մեռաւ. ընդ եղեն Յոյնք յուզեալ, հանապազէին միաբանգամ զասանել զազատութիւնն։ Ի Պելոպոնեսոս կազմ եւ պատրաստ լինէին. յԱթէնս՝ եղեն ընդ բանս զրգռութեանն Դեմոսթենեայ, եւ ի Թեբէս կոտորեցին զմասն մի պահակապանացն Մակեդոնացւոց, եւ զմնացեալսն յարգել արկեալ պաշարէին ի դղեկին։ — Իբրեւ զփութեալն հասանէր Աղեքսանդրոս, վանէր միկանդէր զքաղաքն Թեբայեցւոց՝ եւ (ըստ վճռոյ դատաստանաց այլոց բիովտիական քաղաքացն որ ոխութեամբ էին ընդ Թեբայեցւոցն) ի հիմանց բրեալ քանդէր զամենայն ապարանս եւ զպարիսպս քաղաքին։ (Մինայն ի տունն Պինդարեայ եւ ի մեհեանս խնայեցին։) Եւ կոտորեցաւ 6000 այր ի Թեբայեցւոց, եւ 30,000 վաճառակուր եղեւ։ Զայն տեսեալ այլոցն եւս քաղաքաց Յունաց որ եւ յառաջագոյն իսկ զայլթ ի զայլթի էին՝ հնազանդեցին (335)։ Այլ յետ խաղաղութեանն այնորիկ՝ առաջնացաւ Աղեքսանդրոս եւ ներեալ մնացելոց Թեբայեցւոցն։ Թողութեամբն այնուիկ եւ սիրոյն ընտանութեանն արկ յինքն զԱթենացիսն. առին առաքեցին առ-քա հրեշտակութեամբ առ Աղեքսանդրոս զՓոկիոն՝ "զառաջադէմ ճառիցն Դեմոսթենեայ", զայն որ ասէր զԱթենացիսն ցնծացեալս ընդ մահն Փիլիպպեայ՝ թէ վատութեան է ուրախ լինել ընդ մահ թշնամւոյն, եւ դարձեալ յիմարութեան եւս՝ զի ի զօրուէն որ առ Քերոնիաւ եհար զմեզ՝ մի եւեթ գլուխ պակասեցաւ։ Ապա ետ ընտրել Աղեքսանդրոս զանձն ապարապետ պատերազմին Պարսից, որպէս արարն հայր նորա, եւ սկսաւ վաղվաղակի զմեծ արշաւսն պատերազմին Պարսից, թողեալ զԱնտիպատրոս կուսա-

կալ ի վերայ Յունաց աշխարհին, որ յաղթեաց իսկ մեծաւ քաջութեամբ վտանգալից պատերազմին Սպարտացւոց (333 — 331) որք ապստամբեցին զօրավարութեամբ թագաւորին իւրեանց Ագիսայ Բ. ի ժամանակի զի Աղեքսանդրոս ի հեռաւոր աշխարհին Ասիացւոց ի բուռն ճգնական պատերազմունս էր ։

295

Յարեաւ Աղեքսանդրոս գարնայնի (յամին 334) անցանել ընդ Հելլեսպոնտոս քաջ եւ առաքինի գնդիւ 35,000 արանց, որոց զօրավարք նոյնպէս քաջք եւ հռչակաւորք էին (Կղիտոս, Պարմենիոն, Հեփեստիոն, Կրատերոս, Պտղոմէոս, Անտիգոնոս եւ այլք)։ Միջավայր եւ մարմին բանակին էր հետեւակազօրն փաղանգ ծանր՝ ի Մակեդոնացւոց եւ ի Յունաց. մակեդոնացի եւ թեսաղացի այրուձին՝ զկողմն ամրացուցանէր, ուր կրետացիք եւ թրակացի պարսաւորքն եւ թեթեւ փաղանգք՝ էին իբրեւ յառաջամարտիկք եւ լրտեսք ։ Յանցանելն բանակին ընդ Հելլեսպոնտոս՝ ինքն Աղեքսանդրոս նախ կոխեաց զցամաքն Ասիացւոցն, ապա անդէն ի սահմանս երկրին Տրովացւոց տայր կատարել մրցութիւնս պատերազմացս եւ ողջակիզս մեծարանաց դիւցազանցն որ անդ անկեալ կային. ի դիւցազանց անտի զԱքիլլէս ունէր նա կենաց օրինակ, յայն սակս եւ զերգսն Հոմերեայ միշտ կրէր առ իւր ։ Աղքիմքն զարթուցանէր զՅոյնս ի յիշատակ տոհմային գործոցն եւ ի ցանկութիւն փառաց եւ պարծանաց՝ ուր զՄակեդոնացիսն՝ իւր իսկ արութեամբ եւ շոյանն աճողակութեամբ գրգռէր։

Անդէն առ Գրանիկ գետով երեւեցաւ հանդէս զօրացն, խորտակեցաւ բանակն Պարսից որ ի գետեզերին կամէին արգելուլ զանցումն՝ առաւելագոյն բազմութեամբն իւրեանց (334) ։ Այն յաղթութիւն եբաց նմա զդուռն արեւելեան մասին հանօրէն Փոքուն Ասիոյ մինչեւ ցլերինս Տաւրոսի ։ Մեծ մասն յունական քաղաքացն ինքնակամ տային ձեռս եւ գային ուրախութեամբ յողջոյն ազգակից թագաւորին՝ որ խոստանայր նոցա միւանգամ զառաջին սահմանադրութիւնս ռամկապետութեանն հաստատել ։ Եւ Լիւդացիք եւս եւ Կարիացիք եւ այլ ազգք մի ըստ միոջէ հնազանդէին, եւ թողոյր նոցա թագաւորն զիւրեանց բնտելական կարգսն ։ Ի Գորդիոն քաղաքի Փռիւգացւոց յետ զուր ջանալոյ՝ “եհերձ սուսերաւն„ Աղեքսանդրոս զարուեստական կապս կառաց միոյ ուրուք ի հնոց թագաւորացն Փռիւգացւոց, զի պատմէր՝ պատգամ լեալ ի դից թէ որ զկապն զայն լուծանիցէ՝ նա է տիրելոց Ասիոյ ։ Իսկ եւ իսկ յետ այնորիկ տագնապաւ ի լեռնակողմանս Կիլիկեցւոցն հասանէր ։ Անդ իբրեւ էջ նա ի Կիւդնոս գետ լուանալ՝ եւ խօթացեալ խօթութիւն ծանր, այլ ճարտարա-

թիւն Փիղիպպեայ բժշկի ապրեցոյց զնա․ փութանակի յախտէն, ի ժամանակի զի անդէն առ դուրս էին Պարսիկք ։

Դարեհ Գ․ Կոդոմանոս սկսեալ էր գումարել զօր հարստութեան իբրեւ 600,000 այր, չու առնէր հասանէր յաշխարհն Կիլիկեցւոց (333)․ առ Իսոսաւ ուրեմն հասանէր առ սա Աղեքսանդրոս եւ յաղթէր պատերազմին փառաւորապէս․ ելանէր այնուհետեւ տագնապաւ փախստեայ ի ճակատուէ Դարեհ, թողեալ զկահ բանակին, եւ աւար ամբաւ եւ գերի, յորս էր եւ մայրն Դարեհի (Սիսիգամբրիս), կինն եւ երկու դստերք եւ որդին մանուկ, զորս պահեաց Աղեքսանդրոս պատուով եւ անարատութեամբ՝ հակառակ հնոց աշխարհակալացն սովորութեան ։

Աղեքսանդրի զՊարմենիոն ի Դամասկոս Ասորւոց յղեալ առնուլ ի բուռն զգանձն արքունի՝ ինքն զՓիւնիկեցւոց եւ զՊաղեստին պատրաստէր առնուլ՝ զի մի զերեւելի կողմանս զայնոսիկ թողցէ ի թիկանց իւրոց՝ թշնամի․ եւ առար սկիզբն խաղալ ընդ երկայնութիւն ծովեզերացն ։ — Վաղվաղակի ձեռս տայր Սիդոն, բայց Տիւրոս յուսացեալ յամրութիւն տեղւոյն՝ ընդդէմ դարձաւ ։ Աղեքսանդրոս սկիզբն առնէր 7 ամսեայ (երկրորդ) երեւելի պաշարման Տիւրոսի՝ լեր արկեալ անջրպետութեանն որ ընդ ցամաքն եւ ընդ կղզին էր, բախէր յաշտարակացն կանգնելոց՝ խոյովք եւ մանգղիոնօք զորմանսն, եւ ի ծովէ կուէր նաւամարտիկ նաւուք Սիդոնացւոց եւ Կիպրացւոց յարգել արկանէր զկղզին ։ Այլ ի ներքուստ Տիւրացիքն ազգի ազգի գիւտիւք (ջերմաջերմն աւազով եւ այլովք եւս նոյնպիսեօք) վնասակարէին զթագաւորն առնելին ։ Յայն սակս իսկ իբրեւ յետուստ ուրեմն առաւ՝ կործանեաց նա զնա յատակաց․ այսպէս յառման անդ՝ 8000 ի Տիւրացւոց, 3000 ի խաչ ելին, 30,000 վաճառական եղեն (332)։ Ընթացք եւս համաշխարհական շահավաճառի փոխեցան անտի յԱղեքսանդրիա ։ Այսպիսիք անկանելին ի գլուխ ելին բանք մարգարէութեանցն[1] ։

Իսկ դրացիք նոցա Հրեայք՝ վասն հաւատարիմն կալոյ առ թագաւոր անդր Պարսից, չառին յանձն տալ ձեռս յԱղեքսանդրոս, յորժամ առաքեաց նա նոցա հրեշտակս․ վասն այնորիկ յետ զՏիւրոս առնլոյ, դիմեաց Աղեքսանդրոս ի վերայ Երուսաղեմացւոցն․ եւ ընդ առաջ նորա Յադդոս քահանայապետ որպէս հրաման իսկ առեալ էր նորա ի տեսլեանն, հանդերձ զարդու քահանայութեանն առեալ զիւրեւ գունդս գունդս ի քահանայից եւ ի ժողովրդենէն ։ Իբրեւ հայեցաւ Աղեքսանդրոս ընդ շքեղ տեսիլն եւ նախ ընդ քահանայապետն՝ յորոյ ի ճակատուն կայեալ կայր թիթեղն ոսկի, յորում կայր քանդակեալ անունն Աստուծոյ, անկաւ ի խոնարհ, եպագ երկիր, տայր եւս ողջոյն քահանայապետին ։

1 Եզեկ. ԻԶ — ԻԸ.

Իբրեւ հարցին որ զնովաւն էին զարմացեալք՝ թէ ընդէր եպագ երկիր քահանայապետին, նա ետ պատասխանի. ոչ թէ նմա ինչ այլ Աստուծոյն որոյ նա քահանայապետ է՝ պագի երկիր։ Ես այնորիկ կայր պատմէր թէ որպէս նոյն քահանայապետ էր որ ի տեսլեան երեւեցաւ նմա եւ քաջալերեաց զնա ելանել ի մարտ պատերազմի, եւ խոստացաւ թէ մատնեսցէ նմա Աստուած զթագաւորութիւնն Պարսից։

Ապա հանդերձ քահանայապետաւն եմուտ Աղեքսանդրոս ի քաղաք անդր, մատոյց պատարագս եւ ընթերցաւ զմարգարէութիւնսն Դանիէլի որ վասն նորա էին[1], եւ ետ նա հրաման Հրէից պահել զօրէնս իւրեանց եւ լինել ազատահարկ յեւթներորդ եւթներորդ ամին։ Այսպիսի իմն է պատմութիւն պատմագրին Հրէից Յովսեպայ, որ կարի իսկ հաւանութեան է, բայց մեք ի բաց թողաք զբազում անհաւատալի հանգամանս որ ի պատմութեան անդ խառն գտանէին։

296

Յետ կործանելոյ զԳազա եւ վարելոյ ընդ նմա խստութեամբ որպէս ընդ Տիւրոս՝ այնու զի յերկարագոյնս դիմակալ պաշարմանն եղեւ, մտեալ Աղեքսանդրոս ի կողմանս Եգիպտացւոց։ Ի Պեղուսիոն, յԱրեգ քաղաքի, ի Մեմփիս, ի Կանոպոս՝ փափկանօք ընկալան զնա ի ներքս եւ ոչ կարի ինչ հեռի ի Կանոպայ մօտ ի բերան Նեղոս գետոյ առ ծովուն Միջնոյ դէմ յանդիման Փարոս կղզւոյ եդ զհիմն քաղաքին Աղեքսանդրացւոց (332), որ վաղվաղակի եղեւ կայան համաշխարհական վաճառականութեան։

Ապա ընթացաւ Աղեքսանդրոս ընդ աւազուտն Լիբէացւոց յԱմոնիոն ի մեհեան Արամազդայ Ամոնեայ, լսել զպատգամ դիցն. յետ բազում նեղութեանց եհաս անդր, եւ ի քրմաց անտի ընկալաւ, ասեն, ողջոյն իբրեւ որդի Արամազդայ, որով սկսաւ ած բարբառել։ Դարձաւ միւսանգամ յԵգիպտոս եւ անդ հանէր զձմեռն ի գլուխ՝ կարգել եւ յօրինել զերս կողմանցն այնոցիկ, եւ հանել ի նոցանէ հարկ տասարիկ։

Ի գալ գարնայնոյն դարձաւ Աղեքսանդրոս բազմացեալ բանակաւ ի Փիւնիկէ, եւ ընդ Ասորիս անցեալ ի Միջագետս դիմէր յԱսորեստան, անցանէր անաշխատ ընդ Արածանի եւ ընդ Դկղաթ գետ։ Զուր իմն խոստանայր Դարեհ տալ նմա զամենայն կողմանս զոր ա՛ռ նա՝ մինչեւ ցԱրածանի, եւ զդուստրն առ կնութեան եւ 10,000 քանքար եւս ի վերայ (21,000,000 ֆլոր.)։ Արհամարհանօք իմն ետ նմա պատասխանի Աղեքսանդրոս։ Եդ ի մտի Դարեհ միւսանգամ փորձ փորձել առ Արբեղա (Գաւգա-

1 Դան. Ը. 5—7։

մեղաւ), եւ ճնշէր Մակեդոնացւոցն բազմամարտիկս զօրաց: Բայց ընդ վայր իմն կամէին Պարսիկք յամենայն զօրութենէ իւրեանց. քանզի սպառեալ պատերազմի Մակեդոնացւոցն յաղթեաց 20պատիկ բազմագոյն բանակին (1 Հոկտ. 331), եւ այնպէս անկաւ կործանեցաւ աթոռ թագաւորութեանն Պարսից:

Չգոյր չափ աւարին որ գտաւ ի քաղաքսն արքունականս ի Բաբելոն, ի Շուշ եւ ի Պերսեպոլիս: Մնացին ի Պերսեպոլիս Մակեդոնացիքն ի ժամանակի ձմերանւոյն. եւ ի միում նուագի յարժամ ընդ գինւոյ եմուտ Աղեքսանդրոս՝ ինքնին ջահ ի ձեռն առեալ զպատուական սրահ վախճանելոց թագաւորացն Պարսից տանէր հրձիգ:

Իսկ Դարեհ զառաջինն փախեաւ յԷկբատանս ի Մարաստան, եւ առեալ զհերեւ մեւս եւս նոր գունդ, չոգաւ յետս ի Բակտրիա, անդ կամէր մնալ Աղեքսանդրի: Բայց Բեսոս շահապն նախապարապետս կողմանցն՝ կալաւ ձերբակալ զթագաւորն եւ տանէր զնա ընդ իւր, արգելեալ ի կապս: Իբրեւ լուաւ թէ Մակեդոնացիքն միաբանեալ դիմեալ գան ի վերայ՝ հար զԴարեհ վէրօք բազմօք եւ եթող զնա փախստեայ: Մակեդոնացւոց եկեալ գտին զթագաւորն զի մերձ ի մահ էր, եւ հանգուցին զնա առեալ ըմպել ջուր ցուրտ, եւ անդէն վախճանեցաւ աղէտական թագաւորն Դարեհ: Աղեքսանդրոս եդ պատիւ դիականն վերջնոյ թագաւորին Պարսից եւ արքայութեան հասանէր վանէր զԱրիկանս, զՊարթեւս, զԲակտրիացիս եւ զՍոգդիացիս. նախ իբր ընդունայն եղեն խորհուրդքն Բեսոսայ որ թագաւորել կամէր, եւ իբրեւ անկաւ սա ի ձեռս նորա՝ ետ սպանանել զնա չարաչար ի խաչ հանեալ (329): Յաղթեաց աշխարհին եւ յԱրաքոսիացւոց առ Կաւկասեան լերամբքն եւ առ Յաքսարտեաւ եւ յայլ եւս կողմանս տայր յօրինել ճանապարհս արքունի վասն կարգելոյ զնոսա հաղորդութեամբ ընդ այլոց աշխարհաց. շինեցան քաղաքք՝ Աղեքսանդրիա անուն, եւ ածան անդր գաղթականք ի բնակութիւն՝ զի զյունական հրահանգսն տարածեսցեն ի մէջ բնիկ եւ վայրենի ազգաց, եւ լինիցին միջնակայք եւ հանգոյցք կարաւանաց առեւտրական վաճառաց:

297

Յետ առնլոյ Աղեքսանդրի զմիահեծան տէրութիւնն Պարսից եւ լնլոյ ամենեւին զբանս մարգարէութեանն Դանիելի[1], անդէն ձեռն ի գործ արկանէր առնուլ եւ զմեծատուն եւ զբազմամարդի աշխարհն Հնդկաց որ ի բազում թագաւորութիւնս բաժանեալ էր (328—326): Անց նա ընդ Ինդոս, Հիդասպ, Ակեսինէ եւ Հիդրաւոտ գետ. վանէր զպատերազմող բնակիչս աշ-

1 Դան. Ը. 5 — 7, 20, 21:

խարհին եւ յաղթէր ամենայն դժուարութեանց։ Բայց առ Հիւփասիս գետով դարձաւ յետս՝ յորժամ էր ի կէս ճանապարհին որ հանէր ի Գանգէս՝ զոր համարեցաւ կամ կարծեցոյց նա ծայր աշխարհիս, եւ խորհեցաւ անդ մտանել ի նաւս եւ դառնալ յետս։

Անդէն ի Բակտրիացւոց աշխարհին հեռացան եւ ածացան ի նմանէ զօրք նորա, զի առ նա զբարսն Պարսից, յանձնապաստանութիւն եւ ի մեծամտութիւն հասաւ[1]. գործեաց անագորոյնութիւն ի վերայ ջերմ բարեկամաց իւրոց. վասն կասկածանաց եւեթ սպան նենգութեամբ զծերունին Պարմենիոն, եւ սպանանել զնորին որդի Փիլոտաս, եւ յորժամ արբեալն էր՝ հար սպան զԿղիտոս որ առ Գրանիկ գետով ապրեցոյց զնա ի մահուանէ. թէպէտ անպան ատրջացաւ՝ բայց չկարէր զղջմամբն ի կենդանութիւն զայրն դարձուցանել։ — Նմին իրի քրթմնջելով իմն չոքան զհետ նորա զօրականք ի Հնդիկս. ապա ուրեմն լքան վաստակեցան յարշաւանաց անտի. այնչափ բազմացաւ հակառակութիւնն եւ սաստկեցաւ յանձնամն՝ զի յետոյ ուրեմն հարկ համարէր անսալ կամաց նոցա։

Յետ մատուցանելոյ զոհս դիցն՝ սկսաւ դառնալ յետս։ Առ Հիդասպ գետով շինեցաւ տորմիղ նաւաց, եւ մասն մի զօրուն հանդերձ Նէարքեաւ զօրավարաւ նոցա եմուտ ի նաւսն, եւ նաւարկէր երթալ մտանել յԱկեսինէ գետ, եւ անտի ընդ Ինդոս գետ՝ մտանել ի ծովն համատարած եւ ընդ ծոց ծովուն Պարսից մտանել ի գետն Արածանի մինչեւ ի վեր ուրեմն ի Բաբելոն։ Իսկ ինքն Աղէքսանդրոս խաղայր յառաջ զգետեզերբն հանդէպ պատերազմաւ, եւ ի խառնուրդս Ակեսինէ եւ Ինդոս գետոց տայր շինել միւս եւս քաղաք Աղէքսանդրիա եւ մատուցանել զոհս մեծամեծս. ապա երթայր ընդ անապատ կողմանսն Գեդրոսիացւոց եւ Կրմանաց զծովեզերբն, թէպէտ եւ ատէկ զօրքն տառանջէին, եւ հասանէր ի Պարսկաստան յետ սատակելոյ 3/4 մասին զօրացն ի տապոյ աւազուտ վայրացն (325)։ Անտի արձակեաց զհին զօրականսն առաջնորդութեամբ Կրատերայ՝ մեծապարգեւ ի հայրենի աշխարհն իւրեանց։ Ընդ արար դատաստան խստութեամբ ի վերայ կուսակալացն՝ որոց զՊարսիկսն նեղեալ եւ լլկեալ էր։

298

Ապա յամէր Աղէքսանդրոս ի Բաբել քաղաքի ամ մի (324), եւ խորհէր վասն յօրինուածոյ եւ առաջնորդութեան մեծազօր թագաւորութեան իւրոյ որ ի Յոնիական ծովէ ձգէր մինչեւ ցՈվկիանոսն Հնդկաց, ի Սկիւթացւոց մինչեւ ցԵթովպիա։ Խորհէր իմն զՊարսիկսն եւ զՄակեդոնացիս, զԱրեւելեանսն եւ զՀելլենացին ընդ միմեանս խառնել եւ ձուլել զնոսա ի մի, եւ ինք-

1 Ա. Մակ. Ա. 3։

նքն եւս անձամբ տայր օրինակ՝ առեալ զդուստր մի Դարեհի իւր կնութեան, որպէս առեալ էր յառաջ քան զայն ի Բակտրիացւոց աշխարհին զՌոքսանէ զդուստր իշխանի աշխարհին. եւ 80 եւս այր ի զօրավարաց իւրոց ամուսնացոյց ընդ դստերացն Մարաց եւ Պարսից: — Ամենայն ոք ի զօրականէն որ զնոյն գործէր՝ գտանէր պարգեւս ի թագաւորէն: Առ նա 30,000 պատանեակս ի Պարսից ի զօրս իւր, եւ առհասարակ իսկ չառնէր ինչ ընտրութիւն հնոց եւ նորոց հնազանդելոց իւրոց:

Այսպիսի ինչ խորհուրդ ի մտի էր նորա զազգսն պարտեալս ընդ յաղթող ազգացն խառնել եւ մի ազգ միայն ի նոցունց յունական կրթութեամբ կազմել: Մեղմանայր զխջանէր ի սովորութիւնս Պարսից զի շահեսցի զնոսա. ըստ օրինակի թագաւորացն նոցա վարէր օրինօք արքունեաց, արկանէր զպատմուճանն արքունի եւ կապէր զապարօշն զճակատուն, եւ յանձնախէր իւր սպասաւորս եւ աւագանի: Իսկ եւս ի Մակեդոնացւոց անտի՝ որոց չթուէր այն հաճոյ, զրգռեցին ապստամբութիւն, բայց նա ցածոյց զապստամբութիւնն իմաստուն խստութեամբն եւ հաստատութեամբ, եւ այսպէս ամենայն զօրուն տայր կոչումս հաշտութեան: Բայց այս ամենայն ոչ վասն քաղաքային արուեստի միայն էր, այլ եւ առ գութ արեւելեան շքեղութեան՝ զոր ուսաւ իսկ սիրել: Ողոքիչքն եւ մարդահաճոյք ապականեցին զսիրտ նորա եւ քեցեցին մերժեցին ի նմանէ զճշմարիտ եւ զբարեխորհ խրատտուսն՝ որպիսի ոք Կղիսթենէս փիլիսոփոս էր: Երկրպագութեամբ մատուցէին առ նա. յարքունիսն նորա ի Բաբիլոն՝ զոր ընտրեալ էր լինել մայր քաղաքաց մեծայաղթ թագաւորութեան իւրոյ՝ տօնք զօնս եւ ընթրիք զանթիւս մղէին: Եփեստիոն սիրելի քան զամենայն բարեկամս նորա եւ զդայեկորդին՝ վախճանէր ի շուայտութենէ փաշաման կրեալ. յետ տալոյ թաղել զնա Աղեքսանդրի ի Բաբելոն ծախեալ 10,000 քանքար վասն դիահանութեանն՝ ինքն եւս Աղեքսանդրոս մինչ չեւ անցեալ ազդոյն վասն անչափն ըմպելոյ զգինի հզօր՝ անկաւ ի տենդ տապախտան եւ նովին վախճանեցաւ յ33երորդ ամի հասակի իւրոյ՝ յետ 12 ամաց եւ 8 ամսոց թագաւորութեան իւրոյ, անդէն ի ժամանակի՝ զի խորհէր դնել արշաւանս ի կողմանս Արաբացւոց, եւ յետ այնորիկ խաղալ ի վերայ Կարքեդոնացւոցն, ապա ի Սպանիա, ապա յԻտալիա՝ եւ հասանել այսրէն յաշխարհն Յունաց (11 Յունիս 323)[1]:

Արշաւանօքն Աղեքսանդրի յունական կրթութիւն եւ եւրոպական ժրութիւն անց յարեւելս, եւ նմին հակառակ արեւելեան զանձք, թուլութիւն եւ գրգութիւն եգիտ մուտ ի Յունաց եւ ի Մակեդոնացւոց աշխարհ՝ խանգարել անդ զզօրութիւնն բարոյա-

1 Տե՛ս Ա. Մակ. Ա. — 10. ուր ասէ զանց արարեալ զ8 ամսովքն զորս յետ թագաւորութեան նորա համարին 12, Առաջ. Ի. 27:

կան։ Յայն սակս այնուհետեւ փոքրն Ասիա եւ Եգիպտոս լինէր միջնավայր ամենայն մտաւոր ջանից եւ մատենագրութեանց, ամենայն տուրեւառիկ շահավաճառաց եւ ճարտարութեան արուեստի, ուր բուն երկիրն Յունաց ծաղկել ծաղկէր տակաւին՝ այլ միայն աշնանային ծաղկօք արուեստին իւրոյ եւ յիշատակաց հնոյն գիտութեանց։ — Նա եւ գիտութիւն աշխարհաց եւ ազգաց ընդարձակեցաւ եւ աճաւ յուղղութիւն ի բազում տեսարանացն. եւ արկաւ հիմն նորոյ իրիք ճարտարապետական պատերազմական արուեստի, այնու զի ուսողական գիտութիւն արկաւ յայն ի կիր։ Սակայն զի յետ Հընդկաց արշաւանին՝ եղեւ առավորութիւնն վարելոյ փղօք, էր այն դառնալ միւսանգամ ի թանձրադանդաղ առավորութիւն արեւելեան պատերազմին։ Գաղթականութեանքն Յունաց զոր ի վերայ համօրէն Ասիոյ սփռեաց տարածեաց Աղեքսանդրոս՝ փոխանակութիւն եւ տուրեւառիկ փոփոխումն յայնպիսի ինչ պայծառութիւն եւ յընդարձակ տարածութիւն եկն՝ յոր չեւ էր եկեալ յառաջ քան զայն։ Փորձական եւ գործական գիտութիւնք՝ առանձինն իսկ Աստղութիւն, Մեքենականութիւն եւ Բնական պատմութիւն՝ վասն որոց այնչափ ծախս ծախեաց Աղեքսանդրոս, յառաջադէմ եկին եւ նոր իմն կերպարանս ընկալան։ Նմին հակառակ արուեստն եւ գեղեցիկն մատենագրութիւն սկսաւ երթալ եւ իջանել աստիճան յաստիճանէ ի ծայրէ անտի կատարելութեան իւրոյ, թէպէտ եւ երկոցունց եւս մտադիր եւ ուշակալ էր Աղեքսանդրոս, եւ սիրէր եւ ջանայր իսկ զճարտարս արուեստագիտացն, պուետէիցն եւ մատենագրաց մեծամեծ վարձուք յորդորել եւ գրգռել։ Իսկ եւ իսկ սկսաւ երեւել ի վերայ արուեստից ազդեցութիւն արեւելեան մտաց՝ որ զմեծայաղթն եւ զանհեթեթ եւեթ սիրէ (որպէս յայտ ի յաղթ անդրիոյ անտի Ռոդոսի է)։

299

Անդէն յետ մահուն Աղեքսանդրի սկսաւ քայքայել համաշխարհական տէրութիւն նորա իսկ եւ իսկ վաղվաղակի՝ որպէս յօրինեալն էր վաղվաղակի։ Թէպէտ եւ մինչ չեւ վախճանեալ նորա՝ բաժանեաց զարքայութիւն իւր զօրավարացն իւրոց դայեկորդւոց[1]։

1 Զայս պատմութիւն գրոց սրբոց՝ (Ա. Մակ. Ա. 7) թէ մինչ չեւ մեռեալ՝ բաժանեաց Աղեքսանդրոս զթագաւորութիւն իւր զօրավարացն իւրոց երեւելեաց (թէպէտ եւ չէ յայտ թէ զանի՛ ինչ եւ որպիսի այն բաժանումն էր), չմարթի եղծանել այն՝ զի հինք ի պատմագրաց նմին հակառակ պատմեցին, որպէս թէ չիցէ առհմանեալ ինչ Աղեքսանդրոս ի մեռանելն, այլ ի հարցանել ցնա զօրավարացն թէ ո՞ւ լինիցի նորա ժառանգ՝ տուեալ իցէ Աղեքսանդրոս պատասխանի "Որ լաւ այ քան զամենեսին իցէ,,։ Քանզի Թովմէս եւ զարեւելեան զզացմն այլ ընդ առաջնում գրոց Մակաբայեցւոցն միաբան զատենին, Կուրտիոս եւս (Ժ. 10) եւ Արիանոս (Ա. 1. Է. 27) յայտ առնեն թէ պէտպէտ եւ ազգի ազգի պատմութիւնք կան վասն վերջին բանից եւ գործոցն Աղեքսանդրի. նա ուրեմն Կուրտիոս յայտնի իսկ յիշէ թէ "Ոմանք այսպէս կարծեցին թէ կտակաւ Աղեքսանդրի բաժանեցան նահանգքն,,։ (Տես Յուստ Բ. եղ 497)։

տակայն՝ չմիաբանեցին ընդ միմեանս զօրավարքն. եւ զրգռեցան անհնարին կռիւ եւ գժտութիւն, մինչ զի եւ զիւանն Աղեքսանդրի մնաց անթաղ աւուրս երեսուն, սակայն եւ տունն մեծ էր վասն նորա։

Թէպէտ եւ այնուհետեւ իննն կարգեցաւ զի Փիլիպպոս Արրիդէոս խորթ եղբայր Աղեքսանդրի եւ աղքուշ մտօք, եւ որդի Աղեքսանդրի Աղեքսանդրոս Բ. զոր ծնաւ Ռոքսանէ երկուք ամսօք յետոյ քան զմահն Աղեքսանդրի՝ թագաւորեսցեն ի միասին, եւ ընտրեցան իսկ թագաւորք կարգեալ նոցա խնամակալ զՊերդիկկաս որում աւանդեալ էր Աղեքսանդրոս զմատանին ի վախճանել իւրում, բայց չհասին նոքա երբեք առաջնորդելոյ անձամբ. Փիլիպպոս սպանաւ յամի 311։

Ընդ նոյն ժամանակս զօրավարքն եւ կուսակալքն Աղեքսանդրի բաժանեալ էին զմեծահանգս թագաւորութեանն յիւրեանս. տիրէին նահանգացն արձակ իշխանութեամբ առանց անուանելոյ զանձինս թագաւորս. լինէին դաշնաւորք յօգնականութիւն միմեանց կամ ի թշնամութիւն. յետ վախճանի կամ սպանութեան միոյն կամ միւսոյն՝ նոր բաժանումն լինէր։ Գլխաւոր իննն ի նոցանէ եւ իբրեւ տեղակալ իշխանութեանն Աղեքսանդրի՝ կացին մի ըստ միոջէ՝ նախ Պերդիկկաս, ապա յետ սպանանելոյ նորա յիւրոց զօրաց (321)՝ Անտիպատրոս որ վախճանեցաւ զաթոռն ի Մակեդոնիայ, այլ այնու՝ զի զՊոլիպերքոն զօրավարացեալն ծերութեամբ կացոյց պայազատ (319)՝ փութացոյց զկործանումն համաշխարհական տէրութեանն Աղեքսանդրի։ Կանգնէ անդէն Անտիգոնոս եհաս ի մեծ զօրութիւն ի Փոքուն Ասիա; զի զանձսն զոր առ ի բուռն ի Շուշ քաղաքի՝ յանձնեալ իւր զօր վարձկանն՝ զիշխանութիւնն Բաբելոնիայ հան նա ի ձեռաց դաշնաւորին իւրոյ Սելեւկեայ, եւ այնուհետեւ յայտնի իսկ ջանայր պայազատ համաշխարհական թագաւորութեանն Աղեքսանդրի զանձն կացուցանել (316)։ Ընդդէմ նորա իսկ առ վճարին երեւելիք ի զօրավարացն՝ Պտղոմէոս (կուսակալ Եգիպտացւոց), Լիւսիմաքոս (կուսակալ Թրակացւոց), Կասանդրոս (կուսակալ Մակեդոնացւոց) եւ Սելեւկոս միաբանեցին ի մի դաշնաւորութիւն ընդդէմ Անտիգոնեայ եւ նորին որդւոյ Դեմետրեայ (որ յետոյ վասն առուեստի պաշարմանն՝ Պաղիորկետէս՝ Պաշարիչ յորջորջեցաւ)։

Առաջին եղ պատերազմ երկայնաձիգ՝ յԱսիացւոց եւ ի Յունաց աշխարհին, յորում մերթ սոքա եւ մերթ նոքա յաղթէին. մինչեւ Անտիգոնոս՝ որ յետ յաղթութեանն Դեմետրի ի նաւամարտի պատերազմին առ Սալամին. Հպարտացեալ ի վերայ Պտղոմեայ՝ առ իւր անուն թագաւորի (306)՝ անկաւ 80ամեայ ի մեծ պատերազմին առ Իպսուս, եւ փախեաւ Դեմետրիոս (301). եւ մնացին տէր Ասիացւոց աշխարհին չորեքին միաբանեալքն՝ որք

վաղ՝ իսկ զհետ երթեալ օրինակին Անտիգոնեայ առեալ էին իւրեանց անուն թագաւորութեան։

Հրէաստան հանդերձ Փիւնիկէիւ եւ խոր Ասորւովք յառաջնումն բաժանման անկաւ Պտղոմեոսեայ (323). բայց անդէն յամի 320 Պտղոմէոս որ զկողմանս Եգիպտացւոց եւ զայլոց եւս աշխարհաց գրաւեալ ունէր՝ հան ի նմանէ զգաւառն զայնոսիկ։ Իսկ եւ Հրեայք վասն երդմանն հաւատարիմ կալոյ չկամէին մտանել ընդ իշխանութեամբ Պտղոմեայ՝ եկն Պտղոմէոս առ զԵրուսաղէմ եւ 100,000 այր ի նոցանէ տարաւ յԵգիպտոս. անդ բաժանէր զնոսա ի քաղաքս քաղաքս, եւ ունէր զգուշանօք։ Յամէ անտի 314—311 պատերազմ էր Պտղոմեայ ընդ Անտիգոնեայ՝ որ ունէր զկողմանս Փոքուն Ասիայ, բայց ի դաշինս խաղաղութեանն զոր կնքեաց Պտղոմէոս ընդ նմա՝ յանձն առ թողուլ Անտիգոնեայ զերեսին աշխարհն զայնոսիկ մինչեւ ցամն իբրեւ 301։

300

... Ի սմին ամի մեռանի առ Իփսոսաւ ի Փռիւգացւոց աշխարհին երեւելի ճակատն. եւ այնպէս յետ 22 ամաց սաստիկ պատերազմաց քինելոյ եւ բազում երդմանց ստելոյ եւ բազում անագորունութեանց զմիմեանս մերժելոյ զօրավարացն Աղեքսանդրի՝ յօրինեալ եկաց միայն իննն բաժանումն կամ թէ հաստատութիւն վաղազոյն կանգնելոց գլխաւոր թագաւորութեանցն՝ որք ելին ի մեծահեծան տէրութենէն Աղեքսանդրի։

1. Պտղոմէոս որդի Լագեայ առ զԵգիպտոս հանդերձ Լիբիաւ, Կիւրենեաւ եւ Արաբիաւ, առ յետոյ զՊաղեստին, զՓիւնիկէ եւ զխոր Ասորիս, ստացաւ յայնր ամենայնի վերայ եւ զԿիպրոս եւ զայլ եւս կղզիս։

2. Սելեւկոս կանգնեաց զթագաւորութիւն իւր ի Բաբելոն յամի իբրեւ 312, ուստի սկսանի Սելեւկեանցն թուականութիւն. սահմանք թագաւորութեան նորա էին կողմանքն որ ի մէջ կան Եփրատ, Ինդոս եւ Օքսոս գետոց (յամէ 307), յորս յաւելան եւ Ասորիք, Միջագետք, Հայոց աշխարհ եւ Կապադովկացւոց։

3. Լիւսիմաքոս ունէր զԹրակիա, առ եւ զԱռաջակողմն Ասիայ մինչեւ ցՏաւրոս։

4. Կասանդրոս հզօր եւ անագորոյն որդին Անտիպատրեայ († 319) շահեալ ունէր ընդ նմին զաշխարհն Յունաց եւ զՄակեդոնիա՝ զոր հան պատերազմաւ ի Պոլիսպերքոնեայ. ետ քարկոծել զՈղոմպիաս զհզօր եւ զմեծամիտ մայրն Աղեքսանդրի, եւ յետ ամաց ինչ տայր սպանանել եւ զՌոքսանէ եւ զմանուկն նորա զԱղեքսանդրոս Բ. (311), յետոյ ուրեմն սպան ի հացի զ18ամեայ հարճորդին Աղեքսանդրի զՀերակղէս (309), եւ այսպէս սպառեցաւ արուական զաւակ տանն Աղեքսանդրի։ — Ապա ճշգիւ լցան բանք մար-

գարէութեանն Դանիէլի։ Ինձն թեւաւոր ունէր չորս գլուխս[1]։ Իբրեւ քօշն այծեաց ի զօրանալն իւրում խորտակեցաւ եղջիւրն մեծ՝ ելին այլ չորք եղջիւրք ի ներքոյ նորա[2]։ Թագաւորութիւն թագաւորին մեծի բաժանեսցի ի չորս հողմս, այլ ոչ ի զաւակս նորա, եւ ոչ զօրութեամբ որ հաւասար իցէ զօրութեան տէրութեանն նորա[3]։

Թագաւորութիւնն Լիւսիմաքեայ յետ 20 ամաց (յետ պարտութեան նորա եւ մահու) խառնեցաւ ի թագաւորութիւնն Սելեւկեանց (282), նմին իրի սովորութիւն է երիս միայն գլխաւոր տէրութիւնս համարել։ Բայց ընդ այնր յարեան այլ մանր թագաւորութիւնք, (Պերգամոն, Բիւթանիա, Պափլագոնիա, Պոնտոս, Գամիրք, Փոքր եւ Մեծ Հայք)։ Իսկ թագաւորութիւնն Բակտրիացւոց (256—126) նուաճեցաւ ընդ հզօր տէրութեամբն Պարթեւաց։ — Օգտաւոր կարեւոր ինչ իցէ միայն որ վասն այսց թագաւորութեանց իցեն՝ կայ կարգել ի յաջորդս։

ԻԸ

Գլխաւոր թագաւորութիւնք Մակեդոնական մահեծան տէրութեանն. Մակեդոնիա, Ասորիք, Եգիպտոս (320—30)։

301

ՄԱԿԵԴՈՆԻԱ զառաջինն աստիճանաւ իբր առաջին համարեցաւ յերիս գլխաւոր թագաւորութիւնսն որ յետ Աղեքսանդրի յօրինեցան։ Անտիպատրոս զոր կացուցեալ էր Աղեքսանդրի կուսակալութեամբ ի վերայ Մակեդոնացւոց եւ Յունաց աշխարհին, անդէն իսկ եւ իսկ յետ մահուն Աղեքսանդրի ունէր տալ մարտ պատերազմի ընդ Յունաց, որ Լամիական պատերազմն կոչի։ — Համբաւ մահուն Աղեքսանդրի զառաջինն իբրեւ լուր ինչ առանց հաստատութեան հասանէր յԱթէնս. ցժողովուրդն թեթեւամիտ որ դարձաւ փաղփաղակի ի մոլեգին ուրախութիւն զրգռեալ մանաւանդ ի Դեմոսթենեայ եւ ի Հիպերիդեայ՝ ասէր հանդարտն Փոկիոն. "Մի լինիք ուրախ տարաժամ, այլ նախ կացէք մնացէք իրացն ստուգելոյ. եթէ այսօր Աղեքսանդրոս մեռեալ է՝ է մեռեալ եւ վաղիւ եւ յետ վաղուի"։ Մեծ մասն միջին Յունաստանի եւ ազգք ինչ լեռնորդեայք յԷպիրոս եւ Թեսաղիացիք միաբանեցին ընդ Աթենացիս. այսպէս զօրավար նոցա Լեւոսթենէս գումարեալ ի նոյնմէ գունդ մի 30,000 արանց՝ կալաւ զանցս Թերմոպիւղեաց։ Թէպէտ եւ խորտակեցաւ զառաջինն Անտիպատրոս 13,000 հետեւակօքն եւ 600 հեծելովք, եւ անկաւ յամուր քաղաքն ի Լամիա եւ անդ պաշարեցաւ, բայց յետ անկանելոյ ի

1 Դան. Է. 6։ 2 Դան. Ը. 8, 21, 22։ 3 Դան. ԺԱ. 3, 4։

պաշարման անդ. քաջին Լեւոսթենեայ եւ հասանելոյ Թեկիանոց օգնականութեան՝ ի ճակատու առ Կրանոնաւ յաղթէր Անտիպատրոս, խաղացեալ հասանէր ի վերայ քաղաքին Աթենացւոց. առքա անդէն ածապարեցին առաքել զՓոկիոն եւ զայլս՝ աղօթկեսպս առ Անտիպատրոս, յանձն առին տալ զծախս պատերազմին եւ թողուլ պահականս Մակեդոնացիս ի քաղաքին, եւ զԴեմոսթենէս եւ զՀիպերիդէս՝ տալ ի ձեռս։ — Նոյն նոքա վաղ փախուցեալ որացեալ էին ի բաց. այլ խնդրակքն Անտիպատրեայ զՀիպերիդէս սպանին եւ զԴեմոսթենէս դարձն մերձ ի մահ ի մեհենին Պոսիդոնեայ ի Կալաւրիա՝ յոր ապաւինեալ էր, եւ ապա անյայտ ի կենաց՝ առեալ դեղ (322)։ Սակայն եւ զգօնն Փոկիոն (աշակերտ Պղատոնի) որ այնուհետեւ ամենեւին ի գլուխ առաջնորդութեանն կայր պահպանութեամբ Մակեդոնացի զօրուն՝ ի տիրել երբեմն խառնաղանճ ամբոխին առ սակաւ մի ժամանակ՝ դատապարտեցաւ ըմպել դեղ մահու (317)։ Յայնմ հետէ առաջնորդէր ճարտարխօսութեամբն Դեմետրիոս Փաղերացի (աշակերտ Թէոփրաստեայ, ծն. 345) որ էր տածիչ արուեստից եւ գիտութեանց, բայց եղծ նա առաւել եւս զբարս Աթենացւոցն. ըստ թուոյ աւուրց տարւոյ կանգնեցին նմա անդրիս։

Իսկ Կասանդրոս որդի Անտիպատրեայ († 319) որ բարեկամն էր նորա՝ յետ տիրելոյ Մակեդոնիայ բռնութեան գործովք (316) անուանեցաւ թագաւոր Մակեդոնացւոց (302 — 301). բայց սորա եւս որդի Փիլիպպոս Գ. (298) վաղ մեռաւ (297), եւ նորին եղբարք Անտիպատրոս եւ Աղեքսանդրոս առ իւրեանց իսկ յանցանաց բռնութեան մահուամբ վախճանեցան (յամի իրր 295)։

Ապա Դեմետրիոս Ա. Պաշարիչ որդի Անտիգոնեայ, որում յետ պարտութեանն առ Իպսեաւ հնարիւք իւն յաջողեցաւ տիրել մեծի իմիք մասին աշխարհին Յունաց՝ եհաս աթոռոյ թագաւորութեանն Մակեդոնացւոց (294)։ Բայց ամբարտաւանութեամբն եւ ցանկութեամբ զուարճանաց մեծացուցանելոյ՝ կամէր միապետեալ տիրել Ասիոյ, այլ անկաւ նա ի նեղ ի միաբան զօրութենէ Պտղոմեայ, Սելեւկեայ եւ Լիւսիմաքեայ՝ ի Փռիւգիան Ասիա. ետ զանձն ի ձեռս՝ խնդրեալ պաշտպանութիւն ի Սելեւկեայ որ եւ պահեաց իսկ զնա մարդասիրութեամբ մինչեւ ցմահ նորա՝ տալով նմա եւ զամենայն վայելս (287)։ Իսկ այնուհետեւ տիրէր Լիւսիմաքոս սահմանացն նորա (286), մինչեւ եւ սա ի ճակատամարտի ընդ Սելեւկեայ ի կենաց եւ ի թագաւորութենէ անկանէր (282), եւ Սելեւկոս զԱռաջակողմն Ասիոյ (զսահմանս նորա) յինքն արկանէր։

Բայց Թրակիա մնաց կից ի Մակեդոնիա, եւ Անտիգոնոս Բ. Գոնատաս որդի Դեմետրի՝ յետ տալոյ պատերազմ ընդ բազում նախանձորդաց թագաւորութեանն Մակեդոնացւոց (278 — 266),

ապա ուրեմն կապեաց խաղաղութեամբ զԹագաւորութիւնն Մակեդոնացւոց՝ որ ցայնվայր անհաստատանայր իմն ի մարտկամէ տակաւ պատերազմաց եւ մանաւանդ արշաւանացն Գաղղիացւոց կամ Գաղատացւոց՝ որք զամենայն երկիրն մինչեւ ցծով ծովուն Կորկիւրացւոց ապականեցին, մինչեւ յետոյ սպառեալ անհետացան ի ներհանգի անդ Փոքուն Ասիայ, որ ի նոցա անուն Գաղատիա կոչեցաւ։ Սակայն կամէր ունել Անտիգոնոս իշխանութիւն եւ ի վերայ աշխարհին Յունաց (266—243)։

Այլ յաշխարհի անդ Յունաց՝ փոփոխումն իմն լեալ էր իրացն յետ երկուց երեւելի դաշնաւորութեանց քաղաքացն ընդ միմեանս։ Ետոլիացւոց դաշնաւորութիւնն կազմեցաւ յամի իբրեւ 284 հակառակ բռնութեան Թագաւորացն Մակեդոնացւոց, եւ Աքայեցւոցն դաշնաւորութիւն (որ բարձեալ էր յամի իբրեւ 301) միւսանգամ նորոգեցաւ յամի իբրեւ 281։ Աքայեցւոցն դաշնաւորութիւն երեւելի եղեւ՝ յորժամ Արատոսն զՀայրենի քաղաք իւր զՍիկիոն հան յազատութիւն եւ միաբանեաց ընդ դաշնաւորութեանն, եւ եղեւ զօրավար դաշնաւորութեանն եւ շունչ եւ ոգի նորա (251). յետ սակաւ ինչ միոյ Կորնթոս եւս եւ Մեգարա յաւելաւ ի դաշնաւորութիւնն (243), ապա Աթենացիք եւս (231)։

Ընդ նոյն ժամանակս ծերունին Անտիգոնոս Ա. որ Թշնամի եւ հակառակորդ էր դաշնաւորութեանցն այնոցիկ՝ վախճանեցաւ, եւ նորին որդի Դեմետրիոս Բ. (243—233) մատուցանէր յառաջ զպատերազմն որ ընդ դաշնաւորութեանցն էր, որպէս եւ Անտիգոնոս Բ. Դոսոն (233—221) նորին եղբայր։ Այլ իբրեւ Աքայեցիքն ի մարտ պատերազմի ընդ Սպարտացւոց զգուեցան (քանզի Սպարտա մինչեւ ցայնվայր պահէր զազատութիւնն), եւ չյաջողէր իմն պատերազմն՝ կոչեաց Արատոս յօգնականութիւն զԱնտիգոնոս, եւ այնպէս արկ միւսանգամ զանձն ընդ վերագոյն իշխանութեամբ Մակեդոնացւոցն (224)։

Փիլիպպոս Բ. (221—179) որդի Դեմետրի Բ. պահեաց զիշխանութիւն սպարապետութեան իւրոյ ի վերայ Յունաց աշխարհին (Թէպէտ եւ յետ վախճանին Արատոսի 213, անց փոխանակ նորա քաջն եւ հմուտն պատերազմի Փիլոպիմէն)։ բայց բռնութեան եւ նենգութեանց Հռոմայեցւոցն չէր նա ձեռնհաս՝ լինել դիմակալ։ Նա պատերազմ ընդ Հռոմայեցւոցն, եւ չյաջողեալ՝ անկաւ ի բարձրութենէ իշխանութեան իւրոյ (198—197). աշխարհն Յունաց ազատութեան իմն անուամբ եմուտ ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց (196), բայց տակաւին մեծն Փիլոպիմէն պաշտպանէր դաշնաւորութեանն Աքայեցւոց հակառակ Հռոմայեցւոցն, մինչեւ կալան զնա ապստամբքն ի Մեսսենէ եւ սպանին (183)։ Իսկ Փիլիպպոս Բ. մեռաւ ստ տրտմութեանն՝ զի սպան զորդի իւր զԴեմետր խաբեալ ի քսութենէն Պերսեայ (179)։

Պերսեւս նորին որդի (179—166) ջանացեալ ազատել ի լծոյ Հռոմայեցւոցն՝ վատթարեալ կործանեցաւ. պարտութիւն պատերազմին որ առ Պիւդնաւ եղեւ՝ արար վճար իւրաց նորա եւ Մակեդոնացւոցն (168). Մեռաւ նա ի Հռոմ (166). աշխարհն Յունաց երթայր եւ առաւել հպատակէր Հռոմայեցւոցն, եւ յետոյ առեալ երկոքին եւս աշխարհքն եղեն կատարեալ նահանգք Հռոմայեցւոց յամի 148 եւ 146:

302

Սելեւկոս Ա. Նիկանոր (312—281) թէպէտ եւ ի միջնակողմանն Ասիացւոց եդ զթագաւորութիւն իւր, այլ գլխաւոր գաւառ էր նորա Ասորիք եւ քաղաք արքունական Անտիոքիա առ Որոնտէս գետով՝ որում ինքն իսկ արկ հիմն: Յառաջագոյն մեծ քաղաքացն էր Սելեւկիա առ Դիկղաթ գետով 8 մղոնաւ հեռի ի Բաբելոնէ, եւ յայնմ հետէ Բաբելոն փութանակի իսկ սկսաւ յապականութիւն կործանել, եւ յետ ամենայն զնա Պարթեւացն պատերազմաց՝ եղեւ բնակութիւն գազանաց վայրի [1]: Բաց յերկուց քաղաքաց անտի այլ եւս բազում քաղաքս շինեաց Սելեւկոս, եւ Հրեայք կոչեցեալք ի նմանէ բնակեցին առատ անդ, եւ սիրով ունէր զնոսա Սելեւկոս: Ջանէր յառաջադէմ զվաճառականութիւն եւ զգիտութիւնս. այլ յետ մեծացուցանելոյ զթագաւորութիւն իւր՝ խառնեալ ի նոյն զթագաւորութիւնն Լիսիմաքեայ՝ նենգ գործեալ սպանին զնա: Հասարակ 72 նախարարութիւնք էին թագաւորութեան նորա, եւ ձգէր իշխանութիւն նորա յՀնդկաստանէ մինչեւ ցՓռիւգիկս:

Անտիոքոս Ա. Սոտեր (281—262) տակաւին պահէր ամբողջ զթագաւորութիւն հօրն իւրոյ, բայց զԲիւթանիա (որ եղ եկաց յամէ իբր 400) ոչ կարաց նուաճել, եւ տէրութիւնն Պերգամեայ (յամէ 283) մեծացաւ՝ հանեալ սահմանս ի Սելեւկեանցն թագաւորութենէ: — Առ Թէոսն Անտիոքաւ Բ. (262—247) ապստամբեցին Պարթեւք (256) եւ Բակտրիա (254), եւ դժուարութիւնք ինչ ազգականութեանց եղեն պատճառք գրգռելոյ պատերազմի ընդ Եգիպտացիսն (260—252), եւ սպանաւ թագաւորն դեղեալ ի կնոջէն [2]: Սելեւկեանքն կոչէին թագաւորք հիւսիսոյ, իսկ Պտղոմեանքն թագաւորք հարաւոյ համեմատութեամբ Հրէաստանի:

Սելեւկոս Բ. Կալլինիկոս (247—227) չյաջողեալ պատերազմին որ ընդ Եգիպտացւոցն էր՝ անկաւ ի նեղ մեծ (247—244) [3]. թագաւորութիւնք որ նորոգ յայտնեցեալ էին՝ մեծացան ի սահմանաց նորա, եւ ինքն մեռաւ ի դիպահուոջ առ Պարթեւս: — Սելեւկոս Գ. Կերաւնոս (227—224) սպանաւ վաղվաղակի եւ զնա յաջորդէր եղբայր նորա:

1 Եսայ. ԺԳ. 19—22: 2 Յովս. Հնախ. ԺԲ. 5, 6: 3 Տես Դան. ԺԱ. 7—9:

Անտիոքոս Գ. Մեծն (224—187)։ Սա յետ նուաճելոյ զապստամբութիւնսն որ ի Մարս եւ ի Պարսկաստանի գրգռեցան (220), յարձակէր ի վերայ Պտղոմեանցն եւ կապտէր նոցա յաղթութիւնս, բայց առ Ռափիաւ ամենեւին իսկ մատնեցաւ ի պարտութիւն (219—217)[1]. նա եւ ի Պարթեւաց աշխարհէն եւ ի Վրկանից յետ պատերազմի իրիք յայտնապէս հրաժարեաց (210)։ Բայց եդ նա արշաւանս ի Հնդիկս (206)․ ապա միւսանգամ բախէր ի մարտ պատերազմի ընդ Եգիպտացւոցն, եւ եհաս որում ցանկացեալն էր․ զի առ նա զԽոր Ասորիս, զՓիւնիկէ եւ զՊաղեստինէ (203—198)[2], եւ յետոյ զմասն մի Փոքուն Ասիոյ եւ զԹրակիա (197)։ Այլ վասն յաջողութեան իսկ պատերազմին այնորիկ զժտեցաւ ինքն ընդ Հռոմայեցւոցն․ պարտութեամբն առ Մագնեսիաւ (190) ամենեւին բեկաւ զօրութիւն տէրութեանն Ասորւոց[3], եւ Առաջակողմն Ասիոյ մինչեւ ցՏաւրոս ել ի ձեռաց նորա։ Հայք յետոյ կացեալ բաժանեցան։ Բնութեան մահուն Անտիոքայ (187) այլ եւ այլ օրինակաւ պատմի[4]։

Սելեւկոս Դ. Փիլոպատոր (187—176) վասն տկարութեանն թագաւորէր խաղաղութեամբ․ քանզի արծաթ պէտս էր նմա՝ կամէր ի ձեռն Հեղիոդորայ առնուլ զգանձսն ի տաճարէն Երուսաղեմի, իսկ Հեղիոդորայ տուեալ նմա թոյն՝ ի կենաց արկանէր[5]։— Անտիոքոս Դ. Եպիփանէս (176—164) նորին եղբայր եղ ի բաց ի թագաւորութեան փոխանակ եղբօրորդւոյն իւրոյ Դեմետրի․ նենգութեամբ եւ պատերազմաւ յաղթեաց Եգիպտացւոց, եւ առնոյր իսկ զԵգիպտոս եթէ չէր Հռոմայեցւոցն սպառնալեօք հրաման տուեալ առնել խաղաղութիւն (171—168)։ Այնուհետեւ առնէր սկիզբն՝ զՀրէայսն վասն կրօնիցն հալածել դժնդակութեամբ, վասն որոյ եւ Հրեայք ապստամբեցին ի նմանէ (167)․ Ի խաղալ ելում ի մարտ պատերազմի ի կողմանս Վերին Ասիացւոց՝ ուր կամէր զաղմուկն որ վասն կրօնիցն նորոգութեանց գրգռեցան՝ նուաճել, մեռաւ ի ճանապարհին չարաչար[6]։

Մինչ դեռ տակաւին մանուկ էր Անտիոքոս Ե. Եւպատոր (164—161) նորին որդի եւ յաջորդ՝ հանէին Պարթեւք ի նմանէ զՄարաստան, զՊարսկաստան եւ զԲաբելոնիա. Հօրեղբօրորդի նորա Դեմետրիոս սպան զնա եւ նստաւ փոխանակ նորա։ Յայնմ հետէ թագաւորութեան Սելեւկեանց սահմանք էին դրեթէ միայն Ասորիք եւ Փիւնիկաստան․ քանզի եւ Հրեայք յետ սակաւ ուրեմն եղին ամենեւին յազատութիւն (130)։

Ապաքէն 40 եւ աւելի եւս քաղաքօք՝ զորս թագաւորքն Սելեւկեանք շինեցին յԱսիացւոց աշխարհին՝ միշտ իսկ յամառեալ էին յունական հրահանգք եւ յոյնութիւն պարեւելու։ Բայց սակայն ի

1 Տես Դան. ժԱ. 11, 12։
2 Տես Դան. ժԱ. 13—16։
3 Տես Դան. ժԱ. 18։
4 Տես Դան. ժԱ. 19։
5 Տես Դան. ժԱ. 20։
6 Տես Դան. ժԱ. 21—45։

կրթութիւն անոր՝ խառնեցաւ եւ բարեկրթիկ զեղխութիւն. ի բա-զում եւ յանչափ մեծութենէն։ Միացեալ թուլացաւ ժողովուրդն եւ հատաւ ի սուտակապաշտութիւն եւ յանագորոյն ողորմութիւն ապականեալ թագաւորացն իւրոց՝ որոց պատմութիւն աղտալից է այսուհետեւ դժնութեանց ազգականաց եւ գործոց անօրէնութեանց եւ կռուոց անթուականելութեան եւ պատերազմաց ընդ Եգիպտոսի եւ ընդ ազգաց ինչ Փոքուն Ասիոյ, մինչեւ զամ տիրեն Հռոմայեցիք՝ աշխարհին (64)։

Բայց վաղ եւս քան զայն՝ առ այսպիսի տկար եւ բարեկրթիկ թագաւորօք՝ յաղթեցաւ անձանց անձանց մանր մանր ինչ տէրութիւնք ինքնօրէն յօրինել։ Այսպէս բաց ի Պարթեւացն եւ ի Հայոց՝ եղեն մանր թագաւորութիւնք ի Փոքուն Ասիա, 1. Պոնտոսի (Պետոսինու քաղաքաւ), որ յօրինեցաւ եկաց առանձին տէրութիւն ի զարգանական ազգաց որ յետ տապատակաւ հասանելոյ ի կողմանս Միհրդատեանց եւ ի Յունաց աշխարհ եւ առ Գաղղիաք ի պարտութիւն մատնելոյ՝ եկին անդր, եւ ամրացաւ իշխանութիւն նոցա յաղթութեամբն առ Անտիոքաւ ի վերայ Սեղեւկեայ Ա. (282)։ — 2. Թագաւորութիւնն Բիւթանիոյ՝ ուր (մօտ ամօք յամի 250) Նիկոմեդէս եւ Պրուսիաս թագաւորէին։ Սոսա եւս նոր քաղաքս կանգնեցին (Նիկոմիդիա՝ ի Թրակիա, Նիկոմեդիա՝ ի Բիւթանիա եւ այլք) որք ծաղկեալ պայծառացան եւ սփռեցին կրթութիւն յարուարձանեայ ազգին բարբարոսս։ — 3. Թագաւորութիւնն Պերգամեայ՝ ուր յամէ 250 Եւմենէս եւ Ատտալոս տիրէին. Պերգամոն (ուր ազնիւ մագաղաթն յօրինէր)՝ մրցէր իմն ընդ Աղեքսանդրիոյ ուսմամբ յունական՝ արուեստի եւ գիտութեան. եւ մատենադարան նորա էր հոյակապ քան զամենայն՝ յետ մատենադարանին Աղեքսանդրիոյ։

303

Պտղոմէոս Լագեայ կամ Սոտեր (323—284) բախտաւոր եւ խոհեմագոյն քան զամենայն պայազատսն Աղեքսանդրի արկ զհիմն տէրութեանն Պտղոմեանց, եւ արար նախ միջնափայր զամրացեալ եւ պտղաբերականոյն հովիտն Նեղոսի զԵգիպտոս. եւ պահէր զայն սփռեալ զզօրսն իւր աւար ի վերայ Կիւրենացւոց աշխարհին եւ անտի ի վերայ Փիւնիկեցւոցն, Պաղեստինեայ եւ Խոր Ասորւոց՝ հանդերձ Լիբանան եւ Անտիպատրեան երկրաւ՝ որ ստացան նախ եղենափիւրացու։ Նա այնպէս եղեւ նա ձեռնհաս ունել հեռի ի բուն գլխաւոր աշխարհէն՝ զխռովութիւն պատերազմացն. յայն սակս եւ երկիրն Եգիպտացւոց էր ի հանապազորդ խաղաղութեան զամենայն ժամանակս 40ամեայ թագաւորութեան նորա։ Նա եդ զհիմն երեւելոյն յօրինուածոց՝ յորոց վերայ հաստատեալ կայր

մեծութիւն Եգիպտացւոց աշխարհին. այս ինքն՝ զինուորական եւ նաւական զօրութեան, եւ աշխուժանաւոր իմն առաջնորդութեան, հարկացն եւ դատաստանացն կարգաց, եւ հոյակապ Մուսէոնին հռչակելոյ ընդ ամենայն աշխարհ, ընդ որում կապեալ էին այսպիսիք Թագաւորին եւ վայրքն Աղեքսանդրիական մատենադարանին բազում մատենիւք, եւ անուանք վասն գիտնոցն եւ ուսուեալից:

Ընդ նմին մասաց գործէր եւ որդին Պտղոմէոս Բ. Փիղադելփոս կամ Եղբայրասէր (284—246), որ հանճարով զարգացմամբ իմաստութեանն աւուրներից խաղաղութեան խորհէր, եւ արար զԵգիպտոս ի բազում բարութեան: Նա արար զարգացման իւր շքեղութեամբ. զմտաւոր եւ զգայուն վայելչութիւնս ի միասին կամէր վայելել: Բազմացոյց նա զմատենադարանն զոր հօրն սկսեալ էր ժողովել՝ մինչեւ ց100,000 մատեանս (որպէս ասեն). իսկ Թարգմանութիւն գրոց սրբոց որ անուանեալ կոչի Եւթանասուն Թարգմանչաց՝ ըստ մասին 5 գրոցն Մովսէսի յօրինեցաւ առ նովաւ, կամ որպէս ասել հաւանութեան է՝ առ հօրն նորա (ըստ Ս. Իրենէոսի[1] եւ ըստ Կղեմայ Աղեքսանդրացւոյ՝ որ զայս վերջին կարծիս՝ ռամկական կոչէ[2]): Այլ եւս գիրք հնոց կատակերգակաց յետոյ Թարգմանեցան վասն պիտոյից Հրէիցն Աղեքսանդրացւոց, այլ ոչ նովին ճշդութեամբ:

Պտղոմէոս Գ. Եւերգետէս (246—221) զնոյն միտս ժառանգեաց, բայց էր եւ պատերազմող: Առնոյր ի Սելեւկեանց բազում կողմանս յԱսիա մինչեւ ի սահմանս Բաբելոնի, եւ ցհարաւային ծագ Արաբիոյ. եւ յԵթովպիացւոց աշխարհին մինչեւ ցարքունական Նեղոս գետոյ (ցԵթովպիա). Նորին իսկ մեծացոյց զմտաւորականութիւն Թագաւորութեան իւրոյ յոյժ, եւ հորդեաց յարգաբեաց նոր ճանապարհս, մանաւանդ վասն կառավարացն երթեւեկի: Քոյր նորա եւ կին (ըստ անկրօն սովորութեան պայազատացն Աղեքսանդրի) էր Բերենիկէ՝ յորոյ ի վարսիցն համբարելոյ՝ անուն կոչեցաւ միում յաստեղատանցն:

Այլ ի Պտղոմեայ Դ. Փիլոպատորայ՝ կամ Տրիփոնեայ (221—204) սկսցեալ եղեւ կարգի վատթար Թագաւորաց, առ որովք տկար նուաղեցաւ Թագաւորութիւնն: Ինքնին եւ բռնաւորն այն եւ որովայնապարար՝ յաղթութեամբն զոր առ Ռափիաւ արար (217)՝ ապրեցոյց միայն զԵւոր Ասորիս, զՓիւնիկէ եւ զՊաղեստին ի ձեռաց Սելեւկեանցն, այլ առ մանկութեամբ Պտղոմեայ Ե. Եպիփանեայ (204—181) եղեն միաբանեալ ի ձեռաց եւ ոչ դարձան այնուհետեւ ամենեւին յետս (203): Յայնպիսում կարւոջ ժամանակի յանձն եղեւ Հռոմայեցւոց՝ խնամակալութիւն ի վերայ Թագաւորին (201), եւ նովին ապրեցաւ յայնժամ Թա-

1 Ս. Իրեն. ընդդ. Հերձ. Գ. 25. 2 Կղեմ. Աղեք. Ստրոմատ. Ա. 22.

գաւորութիւնն։ Նա եւ յետոյ յորժամ Պտղոմէոսն Զ. Փիլոմետոր (181 — 145), մանուկ որդի անպարտոյն բանաւորին այսրիկ՝ միւսանգամ ի նոյնպիսի վտանգ անկանէր, երկրորդ անգամ հրամայէին Հռոմայեցիք զի լինիցի խաղաղութիւն (172 — 168)։

Այլ այնու Եգիպտոս կախեցաւ զՀռոմայեցւոց իշխանութենէ. անձանց առին նոքա զիրաւունս հատանելոյ վճիռ յորժամ վասն պայազատութեան թագաւորութեանն յառաջադրեալ խնդիր յարուցեալ էր ամպարիշտն Պտղոմէոս Է. Փիսկոն (145 — 117) գժտութեամբ հակառակ եղբօրն իւրոյ, եւ յայն սակս բաժանեալ էին Հռոմայեցիք երկոցունց զթագաւորութիւնն (162 — 145)։

Նա քանզի հանապազորդ տեւէին գժտութիւնք ազգականաց առ Պտղոմեանսն՝ որ մի ըստ միոջէ յաջորդէին, արկին զձեռս Հռոմայեցիք յիւրեանց օգուտ ի կիր, նախ զԿիւրենական աշխարհն (յամի իբրեւ 84) արկին յիւրեանս, ապա զԿիպրոս (յամի իբրեւ 57), եւ յետոյ ուրեմն զամենայն աշխարհն Եգիպտացւոց (30)։

Այսպէս Եգիպտոս անդէն առ առաջնովք երեքումբք Պտղոմեանցն իբրեւ զմի դար կալաւ զօրութիւն եւ մեծութիւն երեւելի։ Այնչափ եւ անհնարին ընչաւէտութեամբն որ մթերէր նոցա ի յածախագոյն հարկաց զոր ի վերայ պտղաբեր երկրին արկանէին՝ եւ ի տուրեւառիկ վաճառականութենէն որում կարգեալ խոկ էին նաւական զօրութիւն մեծ ի պաշտպանութիւն՝ եղեւ Աղեքսանդրիա կենդրոն եւ միջավայր յունական հրահանգաց եւ դպրութեան, եւ կայան համաշխարհական վաճառականութեան։ Սակայն արդէն որ զայս պայծառութիւն ածին ի մէջ՝ որպէս եւ առեալն խոկ թագաւորին՝ օտարածինք էին, Յոյնք եւ Հրեայք։ Այլն եգիպտական յամառեալ պնդեալ կայր ի խեռութեանն եւ յատապատեցութեանն եւ յանգգայ մենութեանն, եւ մինեալ իւր ձգձգէր զշղթայս ծառայութեանն։ Սակայն այնորիկ խոկ պայծառութիւն թագաւորութեանն Պտղոմեանց չէր ինչ տեւական, եւ էր ծաղիկ օտար՝ որոյ արմատք չարկին արմատս ի խոր յերկիրն Եգիպտացւոց. մինչեւ յետ ապաժամանն թագաւորացն հասանելոյ՝ եւ տիրելոյ յաղքունիս նոցա անարգութեան եւ բարուցն ապականութեան՝ եղեւ աւար Հռոմայեցւոց թագաւորութիւնն այն։

304

Աղեքսանդրիական հրահանգք եւ մատենագրութիւն։

Առ պայազատօքն Աղեքսանդրի՝ մտաւոր ծնունդքն հայէին կամ յողոքիչ իմն գովութիւնս արքունեաց թագաւորացն, կամ յուրախութիւն զուարթութեան մարդկան սովորելոց ի զեղխութիւն եւ ի վայելս, եւ կամ ի կատարելութիւն գործական ինչ գիտութեանց որ ի շահ եւ ի պէտս իցեն։ — Յայն սակս պատ-

մեղրութիւնն՝ որ առաւել մնաց արտահանձիճ՝ Հռոմէ՝ ընդ եւ յառաջացեալ. եւ երեւելի. բանաստեղծութիւնն արդար անզգեկութեանցն եւ անձ-շափն ցնորիւք խանգարեալ՝ եղեւ չքնաղական ինչ։ Միայն երբեմն հովուական իմն գեղջն եւ գիրգ կենացն որ ընդ հանուր շահեալ առ-թէր՝ ծաղկեցաւ Ընդէորդական բանաստեղծութիւն[1] ի ձեռն Թէո-կրիտեայ Սիկեղացւոյ (որ մերթ ի Սիրակուսա եւ մերթ յաղեքսա-նդրիա Աղեքսանդրիոյ էր, 280)։

Բայց նախ հակառակ ուսմանց գիտութեան, անուանեալ իրականն գիտութիւնք[2] հասին ի մեծ պայծառութիւն։ Տեղեակ եւ գիտուն Քննիչք[3] եւ Քերականագէտք[4] (որպիսի Արիստարքոս եւ այլք) զգործս հնոց Յունացն բանաստեղծից եւ մատենագրաց ածին ի կարգ եւ ի ճշտութիւն, եւ յօրինեցին զցանկ նոցա (զանուանեալ Կանոնն), որպէս զի ի մշտապահեաց գալոց՝ եւ ի յաւելուածոց՝ զերծապահեսցեն եւ անեղծութեամբ մնասցեն զմիտս բանս նոցա, նպաստ ի դոյն ունելով զաղեքսանդրիական մատենադարանն։ — Առանձինն իմն յառաջադիմութիւն մանաւանդ բնական գիտութեան եւ ուսողական գիտութեանցն լինէր, եւ արուեստից եւ ճարտարութեանց՝ յորս այն գիտութիւնք կարիցեն մերձենալ։ Եւկղիդէս (առ առաջնովն Պտղոմէաւ) նախ յօրինեաց բովանդակեալ ինչ երկրաչափութեան եւ հաստատաչափութեան, եւ յայն ասկս ի մեծամեծ քաղաքս փառաւորաշահ՝ կազմեցան դպրոցք ի վարժս ուսողական գիտութեանց եւ մերձեցուցանելոյ զնոսա ի նաւագործութիւն եւ յայլ եւս արուեստս եւ ի ճարտարութիւնս գործական կենաց։ — Աստեղագիտութիւն եւ ուսողական աշխարհագրութիւն ծաղկեցան ի ձեռն բազմահմուտն Էրատոսթենեայ (առ Եւերգետաւ Պտղոմէաւ) եւ մանաւանդ ի ձեռն խորագնիմն Հիպպարքեայ (ծԲ. դարու)։ Ի կատարումն եւ ի պայծառութիւն Կշռականութեան[5], Մեքենականութեան եւ այլոց մասանց ուսողութեան եւ Փիւսիկեան փիլիսոփայութեան բազում ինչ նպաստ եղեւ Արքիմեդէս Սիրակուսացի (ծն. 287 † 212)։ Նոյնպէս բժշկականն՝ որ զառաջինն ի ձեռն Հիպպոկրատեայ (յամի իբրեւ 400) ածեալ էր ի յառաջադիմութիւն՝ եղեւ կատարելագոյն յԱղեքսանդրիա՝ յաճախելով տեղեկութեանց Բուսականին[6] եւ յաւելլով զԱնդամահատութիւնն կամ զհերձումն[7]։

Բայց նախ նմանութեան եւ ի քաղաքային եւ ի կրօնական հանգամանս փոփոխումն լեալ էր յունական մտաց։ — Նուազեալ իմն էր այն առհասարակ ազատախոհականութիւն Յունաց՝ յանութիւնն եւ անյունութիւնն կամ բարբարոսութիւնն, ձուլելով ի միաբանս Յունացն եւ Արեւելեայցն ի ակերութիւնս անդ պայազա-

1 Bucolique, Idylle.
2 Sciences réales.
3 Critiques.
4 Grammairiens.
5 Statique.
6 Botanique.
7 Anatomie.

տայն Աղեքսանդրի: — Իսկ յետ կրօնից՝ այն պիւռոնականն եւ մեծակարկանն հաւատոց առ աստուածսն չարաչարութեան եւ անտառակիցն մարդկան՝ վաղ իսկ բարձեալ էին եւ համարեալ ծաղր ինչ ի միտս մարդկան կրթելոց: Փիլիսոփայական քննութիւնքն որ ընդդէմ եղանէին բազմաստուածութեան, եւ զկնի եւեթ նախասար սկզբանն ամենայնի վարդապետէին՝ շարժեցին աստանեցուցին զբազմաստուածութեանն հիմունսն. բայց քանզի այն փիլիսոփայական գիտուք անհաս իմն մնաց ժողովրդեանն էին եւ չկարէին լնուլ զպէտս կրօնիցն՝ որ բնածին իմն է մարդկեղէն սրտի, յայն սակս շփոթեալ խառնակեցաւ խիղճ մնաց ժողովրդեանն: Ամեն իրի իսկ առաջնորդք անէութեանցն իբրեւ հոգաբարձուք համօրէն մարդկան անրութեանն՝ ի մէջ անցանէին ընդել առահաւաքն եւ ապաշաւանաց կրօնից ռամկին, եւ զբաղում ի փիլիսոփայից իբրեւ ուրացողս աստուածոց մերժէին վտարանդի, կամ պատուհաս ի վերայ ածէին:

Սակայն զդրդումն եւ զմէջս քննութեանն եւ մտաւոր յառաջադիմութեան չէր մարթ եւ հնար արտաքին խափանչօք արգելուլ: Յորժամ միահեծան իշխանութեանն մտածութիւն՝ առաւել զօրացեալ յաղթէր հնոց ժողովրդական բազմիշխանութեանն մտածութեան՝ անստուաս եւ փիլիսոփայական աւաւթին զանխզելոյս՝ առաւել շահեալ տիրէր ռամկապետական բազմաստուածութեանն. եւ այսպէս հին հեթանոսութիւնն երթայր եւ եղծանէր: Իբրեւ զամ մի սպրդեցին մտին կարծիք ի ժողովուրդանդը՝ թէ կրօնք որ այժմ շահեալ տիրեալ են՝ է յողդողդ ինչ նկրքուսա ինէրքս, այնուհետեւ երկբայութիւնն եւ երկմտութիւնն իբրեւ երր եւ որդն ուտէր զարմատս եւ զհիւթ բազմաստուածեան վարդապետութեանց, եւ ոչ ինչ օգուտ էին հզօր նեցուկքն՝ յոր արտաքուստ յեցեալ էին այն վարդապետութիւնք:

Առաւել սաստկացոյց զմտաւոր շփոթութիւնն դպրոցն Պիւռոնեայ Եղիացւոյ ժամանակակցին Աղեքսանդրի, որ զերկբայութիւնն կացոյց առաջին սկիզբն, եւ կարմէր զայս յաւաւհատ վարդապետութիւն՝ թէ «Մերոց մարդկեղէնք ամենեւին չկարեն գիտել ինչ ստուգիւ»: Իէպղէտ եւ Պիւռոն այսպիսի աղանդով որ Սկեպտիկեանն կոչի, զանբաւականութիւն մարդկեղէն գիտութեան կամէր ցուցանել, ուսմամբ յաշակերտաց նորա՝ ոչ միայն զստուգութիւն մտաւոր ծանօթութեան, այլ եւ զզգայական ծանօթութեան զստուգութիւն ուրացան, եւ յետուստ ուրեմն՝ անձնասպան իմն գիտութեամբ՝ եղեն յերկբայս եւ ընդ ստուգութիւն երկբայութեանն: — Բայց ամենեւին իսկ աղդոյ վէրս բազմաստուածեան հաւատոց ռամկին ետ Եւմերոս փիլիսոփոս յաջորդ Կասանդրի արքայի Մակեդոնացւոց. սա յարձանագրաց, ի յիշատակարանաց եւ ի զրուցաց ժողովրդեանն ջանայր ցուցանել թէ աստուածքն Յունաց մարդիկ եւեթ են աստուածացուցեալք:

Ուսուցմանց ի ատեանսն թէ չէին բաւական այն կրօնք՝ խնդրելին հանդիսաւ մտաց եւ հաստատուն ինչ կանոն կենաց ի փիլիսոփայութենէ, այնպէս զի մարթ եւ պատշաճ է ասել այսպէս՝ թէ ժամանակն եղծանելոյ անկանելոյ հեթանոսական կրօնիցն՝ էր ժամանակ ծաղկելոյ փիլիսոփայութեան. եւս ոչ եթէ զի նոր ինչ եւ մեծամեծ փիլիսոփայական բովանդակածք յօրինեալ կային, այլ զի յոյժ իսկ բազմամբոխ էին աշակերտք այլ եւ այլ դպրոցաց փիլիսոփայութեան: Այս դպրոցք փիլիսոփայութեան դժնեա եղեն այնին զառաջնոց մեծամեծ փիլիսոփայից եւ ջանային զվարդապետութիւնս նոցա մածանել ի վերս եւ մերձեցուցանել յարգելիւս: — Աշակերտք փիլիսոփայական դպրոցի երկք՝ բաժանէին յերկուս դասս. մի՝ բուն աշակերտաց[1] որոց համօրէն խոկ վարդապետութիւնն ընծայանայր ըստ ձեւոյ գիտութեան, եւ միւս՝ այնպիսի աշակերտելոց[2] որք միայն զգլխաւոր մասն վարդապետութեանն լսէին: Սոյն ի պերիպատետիկեան դպրոցէն Արիստոտելեայ եւ յակադեմական դպրոցէն Պղատոնի (որոց սկզբունքն բազում իսկ փոփոխեալ էին՝ եւ յայն ասէին՝ "յառաջին" եւ "յերկրորդ" եւ "յերրորդ" Ակադեմիա բաժանեալ) երեւեցաք եւ հռչակաւորք էին Եպիկուրեան եւ Ստոյիկեան նորածին դպրոցքն[3]:

ԻԲ

Հրէաստան. Մակաբայեցիք (300 — 107)։

Ա

Հրէայք ընդ Պտղոմեանս եւ Սելեւկեանս. Անտիոքոս Դ. Հալածանք. (300 — 167։)

305

ՅԱՂԱԳՍ պատմեցաք թէ Պաղեստին յետ յաղթութեանն առ Իփսոս (301), խառնեցաւ ընդ թագաւորութեանն Պտղոմեանց. Հրէայք ի 100ամեայ ժամանակի առաջնոց Պտղոմեանցն գրեթէ միշտ իսկ ի խաղաղութեան կեցին, եւ բուն գլխաւորք ազգին էին որպէս առ Պարսկօքն նոյնպէս եւ այժմ՝ քահանայապետքն: Զ. Յադդուա պայազատէր նորին որդի Ոնիա Ա. (321 — 300), եւ զսա եւս յաջորդէր Սիմոն Ա. Արդարն (300 — 291)։ Եթող Սիմոն որդի մանուկ հասակաւ Ոնիա անուն. փոխանակ սորա հօրեղբարքն Եղիազար (291 — 275) եւ Մանասէ (275 — 250) վարէին զպաշտօն քահանայապետութեանն (թէպէտ եւ զաւագերիցութիւն Սանհեդրինին յանձն էր Անտիգոնեայ Սոկոյեցւոյ)։

Ապա ուրեմն եհաս քահանայապետութեանն Ոնիա Բ. (250 — 218), այլ զհօրն ագահական միտս եւ զխմատութիւն եւ

1 Ἐσωτερικοί. 2 Ἐξωτερικοί. 3 Տես համար 289։

զարդարութիւն չունէր, այլ նմին հակառակ առ ծուլութեան զարծաթն զոր վասն պաշտպանութեան տային Հրեայք Պտղոմէանցն՝ առ յինքն 25 ամ։ Յետոյ ուրեմն Պտղոմէոս Գ. (յամի իբրեւ 225) առաքեալ զԱթենիոն, զարծաթն վասն ամացն այնոցիկ պահանջէր ի բաց, սպառնացեալ թէ վարեցից զՀրեայսն յաշխարհէ անտի ի բաց եթէ այսուհետեւ չտայցեն ամ ըստ ամէ զարծաթն։ Մեծ էր ահն այլ եւս իմն մեծ կուրութիւնն Ոնիայ որ չկամէր ամենեւին տալ ինչ ի դուրս։ — Բայց Աստուած ապրեցոյց զՀրեայսն ի վարանացն ի ձեռն պատանեկին Յովսեփայ որ եղբօրորդի էր Ոնիայ։ Սա իմաստութեամբն եւ քաղցր գնացիւք նախ զԱթենիոն հաշտեցոյց եւ ապա ի նորա ձեռն՝ զԹագաւորն, եւ առ յանձն հատուցանել զարծաթն։ Այսպէս բաւական եղեւ նա բառնալ զպարտսն Ոնիայ։

Սիմոն Բ. (218 — 195) էր արժանի հաւուն իւրոյ. ընդդէմ դարձաւ նա համարձակութեամբ Պտղոմեայ Դ. եւ չեթող մտանել ի ներքին կողմն տաճարին, յորժամ Պտղոմէոս յետ յաղթութեանն առ Ռափիա եկն յԵրուսաղէմ (217)։ Գտանեմք գեղեցիկ ինչ գովութիւն ի մատենին Յեսուայ Սիրաքայ զնմանէ կամ զՍիմոնէ Ա. [1]։ Իսկ Թագաւորն ի ցասման լեալ՝ զամենայն Հրեայսն առ քինու յԱղեքսանդրացւոց քաղաքի անդ ի հրապարակի ածեալ կուտէր՝ զի արձակեալ զկոյտս փղացն ի վերայ սատակեսցէ զնոսա։ Այս կամէր զՀրէաստան հրով եւ սրով ապականել։ Այլ ի վերջին ժամու անդ եկեալ հասեալ նեղութեանն՝ մինչ դեռ Հրեայքն ջերմաջերմ առ Աստուած կարդային, երեւեալ հրեշտակաց ապրեցուցին զնոսա. եւ շրջեցաւ յանկարծակի խորհուրդ Թագաւորին, մինչեւ հաստատել նմա զառաջին իրաւունս նոցա եւ զազատութիւնս եւ նորս եւս ի վերայ առաջնոցն յաւելուլ։

306

Յետ մահու նորա (204), Անտիոքոս Գ. Մեծն Թագաւոր Ասորւոց առնոյր պատերազմաւ զաշխարհն Պաղեստինացւոց (203), եւ թէպէտ եւ Սկոպաս զօրավար Պտղոմեայ Ե. առ միւսանգամ ի բուռն զերկիրն (յամի իբրեւ 200), այլ դարձեալ մերժեցաւ յետս, եւ Հրեայքն յայնժամ ոչ միայն ինքնակամ հնազանդեցին Ասորւոցն, այլ եւ նպաստ եւս ի պատերազմին լինէին (188)։ Այսպէս անկաւ Հրէաստան ընդ տէրութեամբ Սելեւկեանցն. արքայ Անտիոքոս վասն շնորհակալութեանն մեծամեծ պատարագս յԵրուսաղէմ տայր մատուցանել, ապահարկ առնէր զաշխարհն եւ հաստատէր զամենայն իրաւունս եւ զազատութիւնս Հրէից։

1 Սիրաք Ծ. — 26։

Յետ՝ սակայն՝ ինչ ամաց յաջորդեաց Ոնիա Գ. զհայրն իւր զՍիմոն ի քահանայապետութիւն (195 — 175). առ ժամանակօք այսր աստուածապաշտ եւ խոնարհն քահանայապետի էին յաջողեալ Հրեայքն եւ վարէին ըստ իւրեանց օրինացն, եւ այնչափ ազգոյք եւ պատուականք էին՝ զի եւ իշխանք ցանկային ունել զնոսա բարեկամս եւ տուրքէին պարգեւս մեծամեծս ի տաճար անդր, ուր պահեալ լինէր արծաթ եւս յաւանդ: — Նա եւ Սելեւկոս Դ. (յամէ 187) տայր հրաման զի ամենայն ծախք պաշտամանն յարքունուստ լիցին [1]: Բայց այն իսկ մեծութիւն գանձու տաճարին եւ նմին հակառակ՝ կարօտութիւն Սելեւկեանցն որ յաճախէր վասն ծախուց պատերազմաց նոցա ընդ Հռոմայեցւոցն, լինէին պատճառք նեղութեանց Հրէիցն զոր պատմեսցուք եւեթ: Վաղ իսկ ուրեմն Սելեւկոս գրգռեալ ի մատնութենէ Սիմոնեայ որ էր վերակացու տաճարին եւ թշնամի Ոնիայ, առաքէր զհանգերձապետ իւր զՀելիոդորոս հրաման տուեալ զգանձսն հանել բերել ի տաճարէ անտի (177): Իսկ Ոնիայ կալ պատմեալ նմա թէ մասն մի գանձուն վասն այրեացն է, եւ մեւս եւս մասն աւանդ տուեալ ի տաճար անդր. Հելիոդորոս անգոսնեաց զբանսն, եմուտ արամբք վաւերովք ի տաճար անդր, եւ մերձ եկեալ ի գանձն: Երեւեցաւ յանկարծակի հեծեալ մի երեւելի զարդու ի զէն ոսկի վառեալ, որ անդէն զՀելիոդորոս յերկիր կործանէր, եւ այլ երկու արք երիտասարդք հզօրք եւ գեղեցիկք այնպէս գանակոծ զՀելիոդորոս առնէին՝ զի ընկեցեալ յերկիր կիսամահ դնէր, մինչեւ բառնալ հանել զնա անտի արտաքս: Բայց վասն բարեխօսութեան քահանայապետին միւսանգամ շնորհէր Աստուած Հելիոդորայ զողջն, եւ նա յետն կացեալ ողջակէզս պատարագաց տայր Տեառն մատուցանել, շնորհակալ լինէր Ոնիայ եւ կայր պատմէր թէ որպէս յայտնեցաւ նմա զօրութիւնն Աստուծոյ: Այսպէս լուաւ Աստուած հեծութեան ժողովրդեան իւրոյ եւ զսուգ նորա դարձոյց ի ցնծութիւն [2]:

307

Թէպէտ եւ հաւանեցոյց Ոնիա զՍելեւկոս մերժել ի բաց զմատնիչ աշխարհին իւրոյ եւ զխռովիչ զՍիմոն, եւ նովին եբարձ զհերձուածն Հրէատանեայց (176), բայց իւրուրոյն եղբայր Յեսու մերժէր զնա ի քահանայապետութենէն, զի տուեալ 440 տաղանդ արծաթոյ՝ առնոյր գնոց զքահանայապետութիւնն յԱնտիոքայ Դ. Եպիփանեայ (176 — 164), տայր այլ եւս 150 քանքար վասն տալոյ թագաւորին համարձակութիւն կարգելոյ վարժոցս հրապարակաւ ի հրահանգս մարմնոյ ըստ հեթանոսական

1 Բ. Մակ. Գ. — 3. 2 Բ. Մակ. Գ. 4 — 40.

կղզեացն (175)։ Խնդրեն եւս անձինն խաղաղ այնուհետեւ. Յասոն անուն կոչէր, եւ առ մեծ ճիգն յաշխարհն զկրօնս Յունաց եւ զօրէ-նս նոցա ի գայթակղութիւն լուսացն եւ ի կործանումն այնոցիկ որ յառաջնորդացն իսկ գայթ ի գայթի կայցեն. առաքեաց նա արծաթ եւ ի մեհեան անդր Հերակլեայ Տիւրացւոցն ¹։

Այլ յետ երից ամաց Մենեղաւոս եղբայր յառաջագոյն ճառելոյ Սիմոնեայ առնոյր ի Յասոնեայ զքահանայապետութիւնն, քանզի 300 քանքար աւելի խոստանայր, եւ այսպէս բռնութեամբ եւ զինուք զՅասոն մերժէր յիշխանութենէն։ Բայց Մենեղաւոս իբրեւ զարծաթն զոր խոստացաւ՝ չէր ձեռնհաս հատուցանել, եւ ձերբաւ զալ տալ պատասխանի առաջի թագաւորին, եւ Լիւսիմաքոս նորին եղբայր նստաւ փոխանակ նորա։ Իսկ ինքն ձեռն արկ այնուհետեւ ի գանձս տաճարին, եւ զԱնդրոնիկոս կուսակալ հաւանեցոյց սպանանել զՈնիա (171), քանզի կշտամբէր զնա Ոնիա վասն աստուածամարտութեանն լինելոյ։ Լիւսիմաքոս որ ի Մենեղաւոսէ դրդեալ զնոյն գործ գործեաց՝ յաղագս որոյ ժողովրդեանն սպանաւ, այլ Մենեղաւոս կաշառաւ եղ յազատութիւն եւ հաստատեցաւ ի քահանայապետութեանն, եւ անմեղքն որ ամբաստանն էին զնմանէ՝ սպանան ²։

Մինչ դեռ արքայ Անտիոքոս Դ. տայր պատերազմ յաշխարհին Եգիպտացւոց՝ յԵրուսաղէմ յաւուրս քառասուն ի վերայ օդոյն ահագինս ինչ տեսիլք երեւէին, որպէս թէ գունդք գունդք հեծելոց ընդ միմեանս բախեցին. ամենեքեան աղօթէին զայն նշանս ի բարի ինչ կատարել։ Բայց հասանէր եւ համբաւ սուտ առ ամենեսին թէ վախճանեցաւ Անտիոքոս։

Յայնժամ Յասոն որ առ Ամմոնացիսն անկեալ էր փախստեայ՝ հազար արամբք յարձակէր ի Հրէաստան, առնոյր զքաղաքն Երուսաղեմացւոց եւ անդէն զիւր քաղաքակիցսն մոլեգին յանխնայ կոտորէր, եւ զՄենեղաւոս ի նեղ արկեալ մերժէր ի միջնաբերդն Սիոն։ Այլ թուի թէ վասն մօտ հասանելոյ Անտիոքայ՝ ապրեցաւ Մենեղաւոս. քանզի Յասոն չէր կարող դիմակալ լինել Անտիոքայ, եւ դարձաւ այսրէն առ Ամմոնացիսն։ Յետոյ ի քաղաքէ ի քաղաք, յաշխարհէ յաշխարհ փախստեայ լինէր՝ հալածական յամենեցունց, մինչ եկն ի Լակեդեմոն, անդ կայր ի անարգութեամբ, մեռաւ անտուն անխնամ եւ ոչ թաղելոյ իսկ արժանի եղեւ ³։

308

Իբրեւ ազդ եղեւ Անտիոքայ Դ. վասն խռովացն եղելոյ յԵրուսաղէմ, այսպէս իմն համարեցաւ թէ ապստամբել ի նմանէ կամին

1 Բ. Մակ. Դ. — 20։ Տե՛ս Ա. Մակ. Ա. 12 — 16։
2 Բ. Մակ. Դ. 32 — 50։
3 Բ. Մակ. Ե. — 10։

Հրէայքն. վասն այսորիկ յետ յաղթութեանցն զոր կատարեաց յԵգիպտացւոց աշխարհին՝ խաղաց բարկութեամբ ի վերայ Երուսաղէմի. առ զքաղաքն եւ հրաման ետ կոտորել կամ վաճառել 80,000 ոգի՝ այր եւ կին, ծեր եւ տղայ։ Առաջնորդութեամբն Մենելաւեայ առնոյր ի տաճարէ անտի զպատուական զոսկի եւ զարծաթի, եւ տանէր ընդ իւր կապուտ կողոպուտ իբրեւ 1800 քանքար (170)[1]։

Ամս երկուս լլկեցան Հրէայք ի կուսակալացն Փիղիպպեայ եւ Անդրոնիկոսի, եւ առաւել եւս յուրացելոյն Մենելաւեայ. ապա եկն Ապողոնիոս զօրավար 22,000 արամբք, հրաման առեալ զամենայն այր ի չափ հասեալ կոտորել եւ զկին եւ զմանկտի առնել վաճառականս առաջի Երուսաղէմի։ Եկեալ Ապողոնիոս դաւով իմն պատճառէր խաղաղութիւն. իբրեւ յաւուր շաբաթուց եգիտ զՀրէայսն դատարկացեալս (168), հրաման ետ կոտորել զնոսա, եւ մնացեալն իմն հրով եւ սրով զքաղաքն ապականէր։ Ամրացուցանէր զմիջնաբերդն, դնէր պահապանս որ զամենայն անօրէնութիւն գործէին, եւ բռնութեամբ արգելուլ զպաշտամունսն. յայնժամ փախուցեալ ելանէին քահանայք բնակչացն ի քաղաքէ անտի[2]։

Յետ սակաւ ինչ միոյ եհաս հրաման յԱնտիոքայ թէ ամենայն ազգք որ ընդ թագաւորութեամբ նորա են՝ զնոյն պաշտօն հարկ է թէ ունիցին, եւ առանձինն իմն հրաման ի վերայ արկանէր Հրէիցն հանդերձ մահու պատժովք՝ չմատուցանել պատարագս ի տաճարին, զշաբաթն եւ զայլ եւս տօնս չպահել, ուտել խառնակ կերակուրս, եւ մատուցանել զոհս կռոց։ — Զտաճարն Աստուծոյ հրամայէր դարձուցանել ի մեհեան Արամազդայ, նոյնպէս զտաճարն որ ի Գարիզին էր[3]։ Այս եղեւ ի դղրդելոյ եւ յաղաչելոյ Սամարացւոցն՝ որք ընդ հեթանոսաց անուանեցին կամաց թագաւորին. նա եւ ոմանք ի Հրէից անտի խոնարհեցան ի կամս թագաւորին. պղծեցաւ տաճարն եւ օրն շաբաթուց եւ զոհեցան զոհք ի բագինս կռոց։

Բայց սակայն բազումք կացին հաստատունք, եւ կրեցին համբերութեամբ զհալածանսն նա եւ զմահ եւս ի վերայ օրինացն իւրեանց[4]։ Յորոց էր մանաւանդ պատուական ծերունին եւ օրէնսուսոյց Եղիազարոս, որ չառ յանձն կեղծաւորել թէ զոհեաց կռոց, այլ լաւ համարեցաւ մեռանել ի վերայ օրինացն ուրախութեամբ եւ անփոփոխ մտօք[5]։ Նոյնպէս քաջութեամբ նահատակեցան յԱնտիոք եղբարք եւթն հանդերձ մարբն իւրեանց յետ դժնդակ չարչարանաց՝ հայեցեալ ի յոյս յարութեանն. յետոյ

1 Տես Ա. Մակ. Ա. 17 — 29։ Բ. Մակ. Ե. 11 — 21։
2 Ա. Մակ. Ա. 30 — 42։ Բ. Մակ. Ե. 22 — 27։
3 Բ. Մակ. Զ. 1, 2։
4 Ա. Մակ. Ա. 43...։ Բ. Մակ. Զ. 8 — 11։
5 Բ. Մակ. Զ. 18...։

քան զամենեսեան ապաշխարել մեղաց նոցա [1]: — Այսպէս անհնարին աղէտք ի վերայ հասեալ կային Հրէից որ կային հաստատուն յօրէնսն Աստուծոյ. բայց անդէն մերձեալ էր փրկութիւնն. գործ փրկութեանն այնորիկ յետ Աստուծոյ զօրութեանն՝ էր գործ միոյ միայնոյ առն միոյ քաջի:

Բ

Պատերազմ Մակաբայեցւոց վասն ազատութեան ընդ Սելեւկեանս. Յուդա եւ եղբարք նորա մինչեւ ցմահ Հիւրկանոսի Ա. (167 — 107):

309

ՄԱՏԱԹԻ քահանայ եւ յԱհարոնազգեաց եւ գնաց ի քաղաքէ իւր ի Մոդիիմ հանդերձ հնգեքումբք որդւովք իւրովք Յովհաննու, Շմաւոնիւ, Յուդայիւ, Եղիազարաւ եւ Յովնաթանաւ. անդ աշխարհէր զաստուածպաշտ ժողովրդեան իւրոյ: Եկին անդր եւ այլք զխաւարք ի Թագաւորէ անտի զի հաւանեցուսցեն զնա խոստմամբք՝ թողուլ զօրէնսն: Բայց մերժեաց Մատաթի զհրապոյրսն, յայտ արար թէ ինքն եւ որդիք իւր չեն խոտորելոց յօրինաց հարցն իւրեանց. եւ իբրեւ ետես անդ այր մի հրեայ յազգէ՝ զի անդէն մատուցանէր զոհս ի բագինին՝ նախանձեցաւ զնախանձն Աստուծոյ, հար սպան զանօրէնն հանդերձ զօրավարաւն որ առ նմին կայր, եւ կործանեաց զբագինն: Այսպէս նախանձեցաւ զնախանձ օրինացն Աստուծոյ [2], որպէս երբեմն Փենեհէս [3]: — Ապա ի ձայն բարձր աղաղակել սկսաւ ընդ ամենայն քաղաքն եւ ասել. հանպա ամենայն մարդ որ կամիցի խնդրել զնախանձ օրինացն եւ ընդ հաստատութիւն կամիցի օրինացն՝ զհետ իմ եկեսցէ: Յետ այնորիկ եւ ինքն եւ որդիք իւր եւ բազումք յաստուածապաշտաց ի քաղաքէ անտի, եւ ելին յանապատ եւ անդ կային ապաստանութեամբ [4]: Թէպէտ եւ բազմութիւն ինչ ի Հրէից անտի յորոց վերայ յանկարծ շաբաթու յարձակեցան հեթանոսքն՝ առ խղճի իմն չկամեցան ի պատերազմ եւ այնպէս կոտորեցան ամենեքեան, այլ ոչ այսպէս ածին զմտաւ Մատաթի եւ որ ընդ նմա էին: Զի իբրեւ գումարեցան բազմամբոխ զունդք նախանձախնդրաց օրինացն եւ յայլոց փախստէից, յուսացեալ Մատաթի յԱստուած՝ եւ բախել ընդ Ասորւոց ի մարտ պատերազմի. խաղայր անցանէր ընդ երկիրն Յուդայ, կործանէր զբագինսն, կշտամբէր զապստամբսն յօրինաց եւ հաստատէր զօրէնսն (167):

Իբրեւ ետես թէ մեռանի՝ խրատեաց զորդիս իւր կալ հաստատուն եւ մղել խրախ զպատերազմն դժուարին. ցուցանէր նոցա զքաջութիւն սրբոցն որ առ հարքն նոցա նահատակեցան եւ

1 Բ. Մակ. Է:
2 Երկր. օր. ԺԳ. 6—9:
3 Թուոց. ԻԵ. 6—14:
4 Ա. Մակ. Բ. —30: Բ. Մակ. Ե. 27:

եղ զօրավար զօրքի իւր (զեղբօրդ) զՅուդա որ անուանեալ կոչե-ցաւ Մակաբէ (քանզի ջախջախէր նա զԹշնամիսն բազխու խփով երկաթէ մրճով), առաջ ձեռաւ Մատաթիա (յամի 166). սուրբ առ-ընդ նա աշխարհն ամենայն եւ Թաղեցաւ ի Մոդիիմ[1]։

310

Յուդա Մակաբէ (166 — 160) «իբրեւ կորիւն առիւծու որ մռնչէ յորս», ընԹանայր ընդ ամենայն երկիրն ժողովեալ զհե-րեւ 6000 այր Իսրայելացի, ջնջէր տասակէր զանօրէնսն եւ բար-ձրացուցանէր զգլուխս այնոցիկ որ նեղեալք էին։ Թէպէտ եւ Ապո-ղոնիոս հարստաքուն զօրօք հասանէր ի վերայ նորա, բայց պար-տեցաւ նա ի նմանէ եւ անկաւ ի ճակատուն։ Նոյն անցք անցին եւ ընդ Սերոն (կամ Նըէն) հրամանատար Ստորին Ասորւոց. քաջա-լերէր Յուդա զգունդն իւր, փախստեայ հանէր զԹշնամին եւ յետ երկուց յաղԹուԹեանց ընԹանայր առաջի նորա ահն եւ հոյն[2]։

Իբրեւ լուաւ Անտիոքոս զերան Յուդայ՝ բարկացաւ, հրա-մայէր առնել զօրաժողով եւ պատրաստել գունդ բազում ան-հնարին. ինքնին իսկ եւ գնաց յաշխարհն Պարսից եւ ի վերին-կողմանսն Ասիոյ ժողովել արծաԹ յօգնականուԹիւն. իսկ զԼիւսի կացոյց ի վերայ իրացն արքունի եւ եԹող առ նմա զկէս զօրացն, պատուէր տուեալ ջնջել զՀրէայսն։ Իսկ Լիւսի առա-քեաց գումարտակ 40,000 հետեւակաց եւ 7000 հեծելոց ի Հրէ-աստան, եւ զօրավար նոցա զՊտղոմէոս, զՆիկանովր եւ զԳորգի. որք եկեալ բանակեցան յԷմմաուս։

Յուդա եւ եղբարք նորա ժողովեցին զամենայն գունդն իւրեանց առ Մասեփաւ, եւ պատրաստեցան ընդդէմ նոցա ի պատերազմ պահօք եւ աղօԹիւք, առաջ հարին բանակ յանդիման Թշնամեացն. իսկ Յուդա սակայն քաջալերէր զնոսա եւ մխիԹարէր[3]։ Իբրեւ զգացեալ լինէր Յուդա Թէ Գորգի ի գիշերին յանկարծակի առեալ զմասն մի զօրացն եկն ի ճանապարհ զի եկեալ յանկարծակի ան-կանիցի ի վերայ Յուդայեանցն, յայնժամ փուԹանակի ի վերայ դիմէր Յուդա Թշնամեացն եւ 3000 արամբք յաղԹէր բազմամբոխ զօրացն՝ յուսացեալ յԱստուած։ Ապա խաղայր ընդ առաջ Գոր-գեայ, իսկ Գորգի զահի հարեալ գնաց փախստեայ. Ապա բա-նակին ոսկւով եւ արծաԹով եւ պատուական հանդերձիւք աւար Իսրայելացւոցն։ Եւ դարձան սոքա յիւրաքանչիւր տեղիս, նուա-գելով զսաղմոսն ՃԼԵ[4]։

Լիւսի որ տրտմեալ էր յոյժ ընդ իրսն՝ դարձեալ ի գալ ամին միւսոյ (165) վառէր գունդ մի 60,000 արանց եւ 5000 հեծե-

1 Ա. Մակ. Բ. 31 — 70։
2 Ա. Մակ. Գ. — 26։ Բ. Մակ. Ը. — 7։
3 Ա. Մակ. Գ. 27...։
4 Ա. Մակ. Դ. — 25. Բ. Մակ. Ը. 8 — 29։

լոյ, եւ ինքնին նուաճել զզօրսն՝ հասանէր ի Հրէաստան։ Ելեալ ընդ առաջ նորա Յուդա 10,000 արամբք, եւ յետ կարդալոյ առ Տէր՝ յաղթեաց Լիսիայ, եւ Լիսիա ամօթապարտեալ դարձաւ առ յԱնտիոք[1]։

311

Ապա խաղացին Յուդա եւ եղբարք նորա հանդերձ զօրօքն յԵրուսաղէմ եւ ի լեառն Սիոն, սրբեցին զտաճարն որ եղծեալ եւ ապականեալ էր, ուղղեցին սեղան, եւ առին յօրինել նոր սպաս տաճարին. եւ կացուցին միւսանգամ զպաշտամունսն որպէս յառաջն, զորս եւ սկսան իսկ ի 25 Քասղեւ (Դեկտ.) ամսոյ կատարեալ տօն աւուրս 8, եւ կարգեցին առնել ամ ըստ ամէ տօն յիշատակի նորոգութեանն այնորիկ։ Ամրացուցին նոքա զմիջնաբերդն Սիոն եւ կացուցին ի նմա գունդս ի պահպանութիւն[2]։ Զհալածումն Հրէիցն եւ զպղծել տաճարին ի ձեռն Անտիոքայ՝ յառաջագոյն նշանակեաց Դանիէլ, եւ զսրբելն եւս ճշգիւ եցոյց[3] (165)։

Բայց իբրեւ տեսին ազգքն արուարձանեայք թէ միւսանգամ նորոգեցաւ պաշտօն Հրէիցն եւ յառաջադէմ լինին, նախանձել սկսան եւ տալ եւս պատերազմ ընդ Հրէիցն։ Բայց Յուդա եւ եղբարք նորա յաղթէին նոցա կարգաւ, յորոց էին եւ Իդումեայեցիքն՝ որոց զքաղաքս Շմաւոնեանցն ի Յուդայեան ցեղէ անտի գրաւեալ էր, եւ Ամմոնացիքն։ Թէպէտ եւ ընդ սոսա միաբանեցին եւ Ասորիք՝ որոց զօրավար էր Տիմոթէոս, բայց եւ նոքա եւս երկիցս ի պարտութիւն մատնեցան, եւ բազում քաղաքք առան ի նոցանէ (164)[4]։

Ընդ նոյն ժամանակս Անտիոքոս Դ. ի գնալ իւրում ընդ վերնագաւառսն Ասիոյ՝ ձեռն արկ առնել կապուտ կողոպուտ զմեծագանձ մեհեան դիցն Նանեայ յԵղիմայիս քաղաքի, բայց բնակիչքն զինուք եւ սպառազինօք մերժէին զնա ի բաց, եւ մի ոմն եւս ի զօրավարաց նորա անդէն անկաւ[5]։ Ապա խաղացեալ երթայր ի կողմանս Բաբելացւոց. զճանապարհայն գուժկան հասանէր թէ ի պարտութիւն մատնեցան զօրավարք նորա որ եկեալ էին յերկիրն Հրէաստանի. բարկացաւ Անտիոքոս, եդ ի մտի առնել զԵրուսաղէմ տեղի գերեզմանաց Հրէիցն։ Այլ յանկարծակի խիթք ի փորն անկանէին, եւ մինչ դեռ ստիպէր անդադար ճեպել ի ճանապարհ՝ դէպ եղեւ անկանել նմա ի կառաց անտի, եւ այնպէս սաստկացան տանջանք նորա։ Այնչափ ախտն զայրացաւ՝ մինչեւ եռանդն որդանց բղխեալ սողել եւ փտեալ յանդամոցն անկանել, եւ ի նեխոյն հոտոյ նեղել զօրացն։ Յայնժամ սկսաւ բեկանել իջանել յամբարտաւանն եւ ի հայհոյիչ մտաց իւրոց.

1 Ա. Մակ. Դ. 26—35։
2 Ա. Մակ. Դ. 36—61։ Բ. Մակ. Ժ. 1—8։
3 Դան. Ը. 9—14. 23...։
4 Ա. Մակ. Ե։ Բ. Մակ. Ը. 30...։
5 Տես Բ. Մակ. Ա. 13—16։

կայր յաղօթս առ Տէր, խոստանայր զքաղաքն սուրբ՝ ձերբազատ եւ ազատ ցուցանել եւ զտաճարն զեղեցիկ պատարագօք պատուել, եւ զայլ եւս նոյնպիսիս: Գրէր եւ հրովարտակ առ Հրեայսն մեծաւ սիրով, յորում յանձն առնէր նոցա զորդի իւր զԱնտիոքոս:

Բայց չեգիտ նա ողորմութիւն՝ քանզի չէր ճշմարտութեամբ զղջումն նորա, եւ մեռաւ անդէն յօտար երկրի ի մէջ լերանց չարաչար տանջանօք (ի Տաբս ի Պարսից աշխարհին յամի 164)[1]: Պողիբիոս կարծէ պատիժ իմն յաստուածակոյս կողմանէ զմահն Անտիոքայ լինել, եւ Եկեղեցի զԱնտիոքոս՝ նախանկար օրինակ Ներոնին (Անտիքրիստոսի) համարի[2]:

312

Անտիոքոս Ե. Եւպատոր (164 — 161) Թամեայ յաջորդէր զհայրն՝ խնամակալ կացեալ նմա Լիւսիայ, թէպէտ եւ հայրն զՓիլիպպոս կացոյց ի գործ խնամակալութեանն[3]: Իսկ Գորգի ետ զկուսակալութիւն Ստորին Ասորւոց փոխանակ Պտղոմեայ Մակրոնեայ, քանզի Պտղոմէոս սկսաւ խառնել բարեկամութիւն ընդ Հրեայսն, եւ ետ Գորգի բազում անգամ ճակատ ընդ Հրէից, մինչ դեռ մարտ պատերազմի էր եւ Հրէից ընդ Իդումեայեցւոց[4]:

Ապա խաղայր գայր Տիմոթէոս հարուստ զնդաւ ի վերայ քաղաքին Երուսաղեմացւոց: Յուդա կազմէր պատրաստէր պահօք եւ աղօթիւք, ապա յուսացեալ յԱստուած յարձակէր ի վերայ թշնամեացն: Իբրեւ խառնուրդք լինէին՝ երեւեցան յերկնից արք հինգ վառեալ ի զէն ոսկի որ ի մէջ առեալ զՅուդա Մակաբէ՝ պաշտպանէին նմա զինուքն իւրեանց, եւ ինքեանք առնուին պատերազմ փոխանակ նորա, եւ շլացուցեալ կուրացուցանէին զաչս թշնամեացն: Ի պարտութիւն մատնեցան թշնամիքն, անկան ի նոցանէ 21,000 այր, եւ Տիմոթէոս որ անկեալ էր փախստեայ ի քաղաքն Գազարացւոց՝ գտաւ անդ թաքուցեալ իբրեւ եկին առին Հրեայք զքաղաքն, եւ սպանին զնա ի գբին յորում թաքուցեալ էր. եւ ինքեանք դարձան յօրհնութիւնս Աստուծոյ[5]:

Յետ սակաւ ինչ միոյ միւս եւս տագնապ ի վերայ հասանէր. խորհուրդ խորհէր Լիւսի, զօրաժողով լինել կուտէր 80,000 հետեւակ եւ հեծելազօր բազում եւ փիղս 80 գալ առնել զպատերազմին, հասանէր բանակէր մերձ ժամու հեռի յԵրուսաղեմէ: Բայց զայս եւս նուաճ լուաւ Աստուած աղօթից նահատակաց իւրոց: Այն ինչ մօտ հասանէին Հրեայք ի թշնամիս անդր՝ եկն էջ առաջի նոցա այր մի սպիտակաձի ոսկիազէն վա-

1 Ա. Մակ. Զ. — 16: Բ. Մակ. Թ: Տես Դան. ԺԱ. 45: Բ. Մակ. Է. 17, 19, 31, 34 — 35:
2 Տես Դան. ԺԱ, ԺԲ:
3 Ա. Մակ. Զ. 17, 14, 15:
4 Բ. Մակ. Ժ. 10 — 23:
5 Տես Բ. Մակ. Ժ. 24 — 38:

ռեալ. ի պարտութիւն մատնեցան որ զԼիսիաւն էին, անկան ի նոցանէ 12,000 եւ Լիսիա հանդերձ մնացորդօքն կորակոր փախուցեալ մազապուր լինէր:

Ի միւս ամ Լիսիաս թէ ձեռն հզօրին Աստուծոյ օգնական է Հրէից. յղեաց նոցա առնել հաշտութիւն. եւ Թագաւորն եւս յանձն առ եւ շնորհեաց ազատութեամբ ունել զկրօնն եւ զամենայն իրաւունս, եւ հրեշտակքն եւս Հռոմայեցւոց միջնորդ ի մէջ անկանէին. եւ այնպէս լինէին դաշինք խաղաղութեան ընդ պայմանացն այնոցիկ[1]:

313

Բայց չէր տեւական խաղաղութիւնն. հրամանատարք կողմանցն այնոցիկ չտային խաղաղութիւն Հրէից. իսկ բնակիչք Յոպպէացւոց քաղաքին մատնութեամբ ընկղմեալ կոտորեցին 200 Հրեայս անմեղս. եւ Յամնիացիքն եւս խորհէին նենգութիւն: Նախանէր յայնժամ Յուդա եւ անկանէր յանկարծակի ի վերայ, եւ զերկուց նաւահանգստաց եւս զնաւսն հրձիգ առնէր: Ապա հարկանէր զՏիմոթէոս զօրավար եւ երկրորդ անգամ յաղթէր բազմութեան զօրաց նորա եւ առնոյր ի բուռն զկաղմանսն Գաղաադու: Յետ սակաւ ինչ միոյ կատարէր մեւս եւս յաղթութիւն ի վերայ Գորգեայ կուսակալի եւ Իդումայեցւոցն:

Յետ այսր յաղթութեան՝ ի մէջ անկելոց Հրէիցն գտան ուրունք նուիրեալք դիցն որ հակառակ օրինացն էին[2]: Յուդա առաքէր 12,000 դահեկանս յԵրուսաղէմ զի վասն մեղաց անկելոցն մատուսցի պատարագ քաւութեան. որով եցոյց թէ հաւատայր նա յարութեան մեռելոց եւ տեղւոյ իրիք քաւութեան[3]:

Այլ տակաւին միջնաբերդն Սիոն ի ձեռս Ասորւոցն էր որ արգել իմն լինէին այնոցիկ որ ի տաճարն մտանէին: Ջեռն արկ Յուդա պաշարել զՍիոն. յայնժամ փութացան բազումք ի Հրէից անտի ապստամբելոց յօրինացն առ Թագաւոր անդր, եւ աղաչէին առաքել փութանակի զօրաւիգն օգնականութեան յԵրուսաղէմ: Վասն այնորիկ Անտիոքոս Ե. եւ Լիսիաս ժողովէին զօր բազում անհնարին 100,000 հետեւակաց, 20,000 առնեւձիոյ բազմութիւն, փիղս 32 եւ զերանդաւորս կառս 300 եւ խաղային ի վերայ Հրէաստանի: Էր ընդ նոսա եւ Մենելաւոս, զի ի ձեռն նոցա խորհէր քահանայապետութեանն հասանել. այլ իբրեւ յայտ արար Լիսիաս թէ նա է պատճառք ամենայն չարեաց որ լինէին յաշխարհի անդ՝ հրաման տայր Թագաւորն սպանանել զանօրէնն Մենելաւոս, եւ ընկեցին զնա ի բարձունս աշտարակի միոջ ի մոխիրն որ յաշտարակի անդ էր, եւ այնպէս մոխրահեղձոյց վախճա-

1 Բ. Մակ. ԺԱ:
2 Տես Երկր. օր. Է. 25, 26:
3 Բ. Մակ. ԺԲ:

նէր[1]։ Ի նմին ժամանակի քաջալերէր Յուդա զժողովուրդն ; յորդորէր զպահօք եւ աղօթիւք. խնդրել զօգնականութիւնն Աստուծոյ։ Այլ չու առնէր եւ հասեալ ի Մոդիմ անդէն բանակ հարկանէր. անկանէր զիշերի ի վերայ Թշնամեացն հանդերձ ընտիր ընտիր զօրօք եւ կոտորէր ի նոցանէ 4000 այր։ Ի վաղիւ անդր հասին առ միմեանս ճակատքն երկոքին եւ սկսան խառնուրդքն։ Իսկ Եղիազար եղբայր Յուդայ Մակաբեայ անկանէր քաջութեամբ. քանզի իբրեւ ետես զմի ի փղացն անտի վառեալ զարդարեալ՝ համարեցաւ թէ թագաւորն իսկ ի նմին իցէ, չոգաւ մինչեւ եհաս ի փիղ անդր նշանաւոր՝ եմուտ ի ներքոյ, եհար եւ անդէն կործանեցաւ, էջ նստաւ փիղն ի վերայ եւ զնա անդէն ճմլեաց[2]։

Յետ այնորիկ հալածեալ Հրէիցն ի բազմամբոխ բազմութենէ Ասորւոցն՝ դարձան յԵրուսաղէմ։ Իսկ Անտիոքոս յետ առնլոյ զԲեթսուրա, յարգել արկանէր զքաղաքն Երուսաղեմացւոց եւ նեղէր յոյժ։ Այլ իբրեւ լուաւ Լիւսի թէ Փիլիպպոսն խաղաց ի վերայ Անտիոքայ քաղաքի՝ զի բռնութեամբ առցէ զհազարապետութիւն թագաւորութեանն, հաւանեցոյց զթագաւորն մանուկ՝ դնել դաշինս խաղաղութեան ընդ Մակաբայեցւոցն։ Հաճեցաւ Յուդա ընդ բարեկամս թագաւորին եւ ընկալաւ զկուսակալութիւն յԱկկեայ մինչեւ ցսահմանակողմն աշխարհին Եգիպտացւոց։ Մատոյց թագաւորն պատարագս ի տաճարին, բայց անտեսեալ երդմանն՝ ետ քակել զամրութիւն տեղւոյն (163)[3]։

314

Թէպէտ եւ յաջողեաց Լիւսեայ յաղթել հակառակորդին իւրում Փիլիպպոսեայ եւ ասպէտել զթագաւորութիւնն՝ Անտիոքայ Ե. (162), այլ յերկրորդումն ամի յարժամ Դեմետր որդի Սելեւկեայ Դ. փախուցեալ ի Հռոմ քաղաքէ եկն ի ծովեզերեան Ասորւոց՝ փութացան իւրք նորա. Անտիոքոս Ե. եւ Լիւսիաս սպանան, եւ առ Դեմետր զաթոռ թագաւորութեանն։

Այն ինչ թագ կապեաց Դեմետրիոս Ա. Սոտէր (161—150), եկին առ նա ոմանք անպարիշտք յազգէն Իսրայելի մատուցանել չարախօսութիւն զՅուդայ եւ զպարագլխաց նորա։ Գլխաւոր նոցա էր Աղկիմոս որ յառաջագոյն քահանայապետ ընտրեալ էր, եւ ի ժամանակի հալածանացն յետս կացեալ ի հայրենի օրինացն, եւ Անտիոքայ Ե. սահմանեալ էր զնա՝ կալ փոխանակ Մենելաւսի, բայց չեւ էր հասեալ առնուլ զքահանայապետութեանն։

Հաւանեցաւ թագաւորն մանուկ՝ բանից չարախօսացն եւ զԲակքիդէս կացոյց կուսակալ կողմանցն յայնկոյս Եփրատայ, եւ

1 Բ. Մակ. ԺԳ. 3—8։
2 Ա. Մակ. Զ. 43—46։
3 Ա. Մակ. Զ. 19... Բ. Մակ. ԺԳ։

զօրս ի ձեռն նորա եւ Եղկիմեաւ հանդերձ արձակէր ի Հրէաստան։ Նախ կամէին նենգութեամբ խօսել ընդ Հրէայսն ի խաղաղութիւն։ Բայց Յուդա եւ եղբարքն ոչինչ անսացին բանից նոցա. բայց բազումք ի քահանայից եւ յայլոց բարեպաշտաց ի ժողովրդենէ անտի գնացին առ նոսա ի բանակ անդր. նոքա կալան զվաթսուն ի նոցանէ եւ կոտորեցին կամ ընկեցին ի ջրհոր մի։ — Բայց Բակքիդ եւ Եղկիմոս չկարացին ստանալ ինչ Յուդայ եւ այնպէս դարձան յետս[1]։

Իսկ Եղկիմոս միւսանգամ յաճախէր խօսել ամբաստանութիւն զՅուդայէ՝ մինչեւ առաքէր Դեմետր զՆիկանովր հարուստ գնդաւ՝ պատուէր տուեալ ջնջել զՀրէայսն ի տեղւոջէն։ Եւ յետ եհաս Նիկանովր եւ յետ սակաւ ճակատ մի ընդ Շմաւոնի՝ կռուեաց մնացեալ դաշինս խաղաղութեան եւ սէր բարեկամութիւն ընդ Մակաբայեցւոցն։ Զայրացաւ ընդ այն Եղկիմոս եւ երթեալ ամբաստան լինէր զՆիկանովրայ թէ դաւաճան է իւրոց արքունեաց[2]։

315

Թագաւորն դիւրահաւան պատուհասեալ առնէր զՆիկանովր եւ տայր հրաման ածել զՅուդա ձերբակալ ի քաղաքն Անտիոքացւոց։ Նիկանովր թէպէտ եւ ակամայ՝ սակայն փորձ փորձէր մարթանօք զհրամանն կատարել. բայց Յուդա ազդեցաւ ի նենգութենէ նորա, եւ ժողովեաց վաղվաղակի զեւր եւ զընտիր ընտիրս ի Հրէից։ Եւ ապա յաղթեաց Նիկանովրայ, կոտորեաց ի զօրաց նորա 5000 այր, եւ Նիկանովր անկաւ փախստեայ յամուրն Սիոն։ Անտի գնաց զայրագին ի տաճար անդր, սաստէր նոցա տալ ի ձեռս վաղվաղակի զՅուդա. իբրեւ նոքա երդմամբ հաստատեցին թէ չգիտեն զտեղին, ձգեաց Նիկանովր զձեռն իւր ի տաճար անդր եւ երդուաւ հարթյատակ առնել զտաճարն Աստուծոյ եւ փոխանակ նորա շինել մեհեան դիցն Դիոնիսեայ. զայս իբրեւ ասացել գնաց ի բաց։ — Իսկ քահանայքն կարդային զօգնականութիւն Աստուծոյ կենդանւոյ ի վերայ ապրութեանցն նորա[3]։

Իբրեւ ապա լինէր Նիկանովրայ թէ Յուդա ի Շամրին է, խորհեցաւ զհետ նորա՝ ի մտի եդեալ անկանել ի վերայ նորա յաւուր շաբաթու. խօսեցաւ նա հայհոյութիւն յԱստուած ամենազօր եւ կենդանի. եհաս բանակեցաւ զօրօքն մօտ ի Բեթորոն։ Կայր բանակեալ յանդիման նորա Յուդա 3000 առն։ Մատուցանէր աղօթս ուրախութեամբ առ Աստուած եւ յորդորէր զզօրսն յուսալ յԱստուած հարցն իւրեանց, եւ պատմէր եւս նոցա երազ թէ որպէս քահանայապետն Ոնիա (Գ.) եւ ընդ նմա Երեմիա մարգարէ

1 Ա. Մակ. Է. — 25։ Բ. Մակ. ԺԴ. — 11։
2 Բ. Մակ. ԺԴ. 11 — 26։
3 Ա. Մակ. Է. 26 — 38։ Բ. Մակ. ԺԴ. 26 — 36։

երեւեցան՝ զի կային բարեխօս առ Աստուած վասն ժողովրդեանն, եւ թէ Երեմիա եւս նմա ձեռն ի ձեռն տուեր մի ոսկեհանդերձ զի նովաւ հարցէ զթշնամիսն։

Քաջալերեալ ի բանից անտի եղին ի միտ հաստատութեամբ յարձակել ի թշնամիս անդր։ Իբրեւ հայեցեալ տեսանէր Յուդա զպատրաստութիւն պատերազմի Ասորւոցն, զփղացն զանհնարին զազանութիւն, զձեռս յերկինս ամբարձեալ ի Տէր կարդայր։ Իսկ Ասորիքն ի գոչիւն փողոյ եւ աղաղակաւ սկսան ի վերայ յարձակել, այլ Մակաբայեցիքն բազում աղօթիւք եւ խնդրուածովք. անդէն Նիկանովր ի սկզբան պատերազմին գտաւ անկեալ, եւ զօրքն ի փախուստ անձնապարէին. իսկ Յուդա եւ որ ընդ նմա էին, զհետ անկեալ հարկանէին կոտորէին իբրեւ 35,000 այր, եւ յամենայն կողմանց ի վերայ դիմէր ժողովուրդն գալ կոտորել զթշնամիսն։ Իսկ զգլուխն եւ զաջ ձեռն Նիկանովրայ եւս կախել Յուդա զպարսպացն յԵրուսաղէմ՝ զի տեսցեն Ասորիքն որ ի միջնաբերդին էին։ Ամենայն Երուսաղեմացիքն օրհնէին եւ գովէին զԱստուած, եւ առնէին զօրն զայն տօն եւ կարգէին եւս կատարել ամ յամէ զտօն յաղթութեանն այնորիկ (յ13 Ադար՝ այս ինքն է Փեբրուար ամսոյ, 160) յառաջ քան զտօնն Պահուութեան[1]։

316

Գտեալ այնուհետեւ Յուդայի պարապ՝ առաքէր հրեշտակութիւն առ Հռոմայեցիսն, զի երթայր եւ սիրէր ընդ բնաւ համբաւ պատերազմաց նոցա։ Հրեշտակքն Հրէից եդին առաջի ծերակուտին զբան դաշնաւորութեանն զոր կամէր Յուդա Մակաբէ եւ եղբարք նորա, եւ աղաչէին առնել բարեկամութիւն ընդ Հռոմայեցւոցն։ Հաճոյ թուեցաւ նոցա բանն, եւ եդին դաշինս պաշտպանութեան ընդ Հրէիցն, եւ բանք դաշանցն գրեցան ի տախտակս պղնձիս. եւ գրեցին եւս առ Դեմետր սպառնալով՝ մի նեղել այսուհետեւ զՀրեայսն[2]։ Բայց Դեմետր ընդ նոյն ժամանակս լուեալ զգոյժ պարտութեանն Նիկանովրայ՝ զընտիր ընտիրս զօրաց իւրոց 20,000 հետեւակ եւ 2000 հեծելազօր ի ձեռն տայր Բակքիդեայ եւ Աղկիմայ եւ առաքէր դարձեալ ի Հրէաստան։ Էր ընդ առաջ նոցա Յուդա 3000աւ. բայց իբրեւ տեսին Յուդայեանքն զբազմութիւն գնդին Բակքիդեայ՝ թօթափեցան ի նմանէ եւ մնացին առ Յուդայի արք իբր 800։ Սոքօք համարձակեցաւ Յուդա յարձակել ի վերայ. յերկարէր պատերազմն զօրն ողջոյն, զաջ թեւն Բակքիդեայ ի փախուստ դարձուցանէր, բայց ձախակողմն թեւին զթիկամբքն անկանէր եւ այնպէս զՅուդա գնդաւն հանդերձ ի մէջ արկանէին, եւ յետ սաստիկ կռուոյ ընկնելոյ՝ անկանէր

1 Ա. Մակ. Է. 39 — 50։ Բ. Մակ. ԺԵ։
2 Ա. Մակ. Ը։

Յաղագս փառաւոր անուանն ի վերայ օրհնութեան իւրոյ եւ Հայրենեաց աշխարհին, իսկ սակաւաւորքն որ ապրեցան՝ դարձան ի փախուստ (160):

Յովնաթան եւ Շմաւոն թաղեցին զնա ի Մոդիիմ ի շիրիմս հարցն նորա եւ սուգ առ Իսրայէլ աւուրս բազումս, եւ սկսան խօսել եւ ասեն զհայր. անկաւ կործանեցաւ հզօրն փրկիչն Իսրայելի[1]: Իսկ յետ նորա իսկ՝ զի բազում բղխեցին այնուհետեւ անօրէնք եւ զօրացան, եւ ժողովեալ բազում հետեւեալ եւս ձեռն ի Բակքիդ. եւ Բակքիդ ի ձեռն արանցն զոր կացոյց ի վերայ Հրէիցն՝ սայր հալածել զնոսա եւ կացուցանէր պահապանս ի մէջ քաղաքին, զի կալցի զերկիրն յիշխանութեան իւրում[2]:

Այնուհետեւ եւ անօրէնն Աղկիմոս առնոյր ի բուռն զքահանայապետութիւնն եւ հրաման ետ աւերել զներքին պարիսպ սրբոյ տաճարին կործանել, թերեւս վասն ընդ մէջ մտանելոյ այնոցիկ որ պաշտպանիչն եղեն նմա: Այլ այն ինչ սկիզբն լինէր գործոյն՝ հարաւ Աղկիմոս եւ քակեցան երանք նորա եւ մեռաւ մեծաւ տանջանօք[3]:

317

Ընդ նոյն ժամանակս ճշմարտապէս Իսրայէլացիք ընտրեցին զՅովնաթան իշխան եւ զօրավար Հրէից (160—143). իսկ Յովնաթան եւ որ ընդ նմայն էին՝ փախեան յանապատն Թեկուեայ ապրել յերեսաց Բակքիդեայ. Թէպէտ եւ ջանացաւ Բակքիդ ըմբռնել զնա, բայց չեղեւ զամենայն, եւ յաջողեալ սպանաւ ի նմանէ նենգութեամբ Յովհաննէս՝ առ Յովնաթան զեղբայր նահատակն եղբօր իւրոյ, եւ յաղթեաց եւս Բակքիդեայ[4]: Բայց Բակքիդ յետ Աղկիմեայ մեռանելոյ դարձաւ գնալ ի տեղի իւր, եւ դադարեաց Հրէաստան խաղաղութեամբ ամս երկուս (160—158)[5]:

Յետ անցն երկուց դրդեալ Բակքիդեայ յարանց անօրինաց յազգէ անտի Հրէիցն, սկսաւ գալ եւ կամ յայտնութեամբ ջանալ կորուսանել զՅովնաթան. իբրեւ չեհաս որում կամէրն՝ հաւանեցաւ առնել ընդ նմա խաղաղութիւն եւ մեկնեցաւ յերկրէն Հրէաստանի՝ երդմամբ քեռալ չդառնալ այսրէն յետս, եւ դարձեալ իսկ զերդումն: Այնուհետեւ էր խաղաղութիւն յԻսրայէլի. Յովնաթան նստէր ի Մաքմաս եւ անդ դատէր զժողովուրդ իւր եւ կշտամբէր զանօրէնսն յԻսրայէլէ[6]:

Յամի հարիւրորդի յիսներորդի երրորդի եղ Աղեքսանդրոս Բաղաս որ ասէր զանձնէ թէ իցէ որդի Անտիոքայ Ե. եւ գտեալ օգնականութիւն ի Հռոմայեցւոցն՝ յարեաւ հակառակ Դեմետրի Ա. եւ առ ի բուռն զքաղաքն Պտղոմայեցւոց (զԱկկոյ): Յայնժամ

1 Ա. Մակ. Թ. — 22:
2 Ա. Մակ. Թ. 23 — 27. 50 — 53:
3 Ա. Մակ. Թ. 54 — 56:
4 Ա. Մակ. Թ. 28 — 49:
5 Տե՛ս Ա. Մակ. Թ. 57:
6 Ա. Մակ. Թ. 58 — 73:

տուն նեղութեան ժամանակի եղեւ Դեմետր բարեկամ Յովնա-թանու եւ հան զզօրսն յամրոցացն Հրէաստանի եւ ի Սիոնէ եւս եւ ի Բեթսուրայ: Այլ Յովնաթան իբրեւ եհաս յԵրուսաղէմ եւ ամրացոյց զքաղաքն՝ անց ի կողմն Աղեքսանդրի, զի հայցէր զնա Աղեքսանդրոս ի վերայ քահանայապետութեանն եւ տա-քեաց առ նա ծիրանի թագաւորութեան. մերժեաց Յովնաթան եւ զամենայն խոստմունսն Դեմետրի, քանզի չկարէր լինել վստահ ի նա:

Իսկ Աղեքսանդրոս Ա. տայր պատերազմ մեծ ընդ Դեմե-տրի յորում անկաւ իսկ Դեմետրիոս, եւ առ Աղեքսանդրոս զթա-գաւորութիւնն նորա (150—145), եւ վասն զործոյ հաստա-տուն զպատիւ թագաւորութեան իւրոյ՝ ած նա կնութեան զԿղէոպատրա զդուստր Պտղոմեայ Զ.: Ի ժամանակի հարստա-նեացն մեծապատիւ մեծապայծառ մեծարէր Յովնաթան յերկուց թագաւորաց անտի[1]:

Իբրեւ ամք հինգ ի վերայ անցանէին՝ Դեմետրիոս որդի Դե-մետրի Ա. եկանէր նաւուք ի կղզւոյն Կրետացւոց զալ առնուլ ի բուռն զթագաւորութիւն հօր իւրոյ, եւ յարեցան իսկ բազումք ի նա. նա եւ Ապողոնիոս եւս որ կուսակալ էր Ստորին Ասորւոց եւ Պաղեստինացւոց, բայց յաղթէր նմա Յովնաթան (147), որ ի նմին արշաւանի հրձիգ արար զմեհեանն Դագոնայ յԱզովտոս եւ առ վարձս յաղթութեանն յԱղեքսանդրէ զքաղաքն Ակկարոն[2]:

318

Պտղոմեայ Զ. կոչեցեալ յԱղեքսանդրէ ի փեսայէ իւրմէ յօգնականութիւն պատերազմին որ ընդ Դեմետրեայ էր, եկն ծածուկ թշնամութեան միտօք՝ եւ առ զքաղաքն Ասորւոց. այլա-յայտնի իսկ եցոյց զթշնամութիւն մտաց իւրոց զոր ընդ Աղեքսան-դրի ունէր, եւ մինչ դեռ չէր անդ Աղեքսանդրոս՝ կոչեաց առ ինքն զդուստր իւր զԿղէոպատրա եւ ետ զնա Դեմետրի կնութեան: Յետ այնորիկ երկոքին յաղթեցին միաբանութեամբ Աղեքսանդրի. Աղեքսանդրոս սպանաւ ի փախստեանն. Պտղոմէոս վախճանեցաւ ի վիրացն զոր էր առեալ ի պատերազմին, եւ զօրն պահապան զոր ի քաղաքն կացուցեալ էր՝ կոտորեցաւ կամ մերժեցաւ ի բաց[3]:

Այլ այնուհետեւ Դեմետրիոս Բ. Նիկատոր զառաջին նուագն (145—141) յաթոռ հօր իւրոյ. եդ նա դաշինս ընդ Յովնաթա-նու. զի սկսեալ էր Յովնաթան պաշարել զամրոցն Սիոն, մեծա-ցոյց զսահմանս իշխանութեան նորա առեալ զԱփարիմ, զԼիդ-դա եւ զՌամա, եւ արար զամենայն Հրէաստան ապահարկ: Ընդ այնր խոստանայր նմա Յովնաթան 300 քանքար, եւ տա-

1 Ա. Մակ. Ժ. — 66: 2 Ա. Մակ. Ժ. 67—89: 3 Ա. Մակ. ԺԱ. — 18:

քեր 3000 այր ի Հրէից՝ ի գործ պատերազմի. ի ձեռն սորա ցածոյց Դեմետր զապստամբութիւնն որ յԱնտիոք յարեաւ. բայց յամէր իմն ուխտաւն հանել զպահապանս Ասորւոցն ի Հրէաստանէ՝ որպէս խոստացեալն էր[1]։

Նմին իրի յորժամ Տրիփոն ոմն անուն զմանուկն Անտիոքոս զորդի Աղեքսանդրի կացուցանէր թագաւոր, յաղթէր Դեմետրեայ եւ առնոյր զԱնտիոք՝ յայնժամ եւ Յովնաթան անց ի կողմն Անտիոքայ Զ. Թէոյ (145—143), ընկալեալ խոստումն հաստատութեան ամենայն իրաւանց Հրէից, եւ եղեւ նա նորա ձեռնտու յաղթելոյ Դեմետրի եւ առնլոյ անուրս բազումս[2]։ Ի նմին ժամանակի նորոգէր Յովնաթան եւ զդաշինս եղբօր իւրոյ ընդ Հռոմայեցւոցն, եւ զբարեկամութիւնն ընդ Սպարտացւոց որ առ Սիմոնաւ Ա. լեալ էր[3]։ Նոյնպէս կատարէր այլ եւս յաղթութիւնս ի վերայ զօրավարացն Դեմետրի, եւ յետ այնորիկ շինէր անուրս բազումս մանաւանդ յԵրուսաղէմ[4]։

Բայց Տրիփոն խորհէին կամէր թագ կապել, վասն այնորիկ եդ ի մտի բառնալ ի միջոյ զմանուկն Անտիոքոս։ Բայց քանզի ճանաչէր գիտէր թէ արգելք է այն Յովնաթան եւ չէ ընդունելոց զնա թագաւոր, լաւ այսպէս թուեցաւ նմա նախ բառնալ ի միջոյ զՅովնաթան, եւ ել զօրօք ի վերայ նորա։ Եւ իբրեւ ել Յովնաթան ընդ առաջ նորա 40,000 ընտիր ընտիր զօրօք, հաւանեցոյց զնա Տրիփոն արձակել ի բաց զզօրսն եւ գալ ընդ նմա ի Պտղոմայիս 10,000 արամբ. անդ կալաւ զնա ձերբակալ. զահի հարան եւ տրտմեցան յոյժ Հրէայքն եւ եղեւ ուրախութիւն մեծ հեթանոսացն[5] (143)։

319

Բայց Շմաւոն եղբայր Յուդայ եւ Յովնաթանու կարգեալ էր յառաջագոյն ի թագաւորէն Անտիոքայ Զ. կուսակալ ի վերայ կողմանցն ծովեզերեայց եւ զօրավար. փութացաւ յայնժամ յԵրուսաղէմ, դրդեաց զսիրտ զազգն Հրէից եւ ընտրեցաւ ի նոցանէ առաջնորդ զօրացն (143—135)։ Գումարէր զզօրսն, երթանէր ընդ առաջ Տրիփոնեայ որ պատրաստեալ գայր ի պատերազմ, բայց անկանէր Շմաւոն ի պատգամս ընդ նմա վասն արձակելոյ զՅովնաթան եւ առաքեաց եւս առ նա զորդիսն Յովնաթանու ի պատանդս։ Բայց ստեաց բանիցն Տրիփոն եւ չարձակեաց զՅովնաթան, եւ խաղայր յառաջ, այլ ամենայն ուրեք ընդ առաջ ելանէր նմա Շմաւոն եւ արգելոյր, եւ յետոյ ուրեմն ետ կոտորել զՅովնաթան եւ զորդիսն նորա ի Բասկամա։ Եւ առեալ Շմաւոն զդիակն եղբօրն ի Մոդիիմ եւ կանգնել ի վերայ շիրիմ գեղեցիկ[6]։

1 Ա. Մակ. ԺԱ. 19—53։
2 Ա. Մակ. ԺԱ. 54—74։
3 Ա. Մակ. ԺԲ. —23։
4 Ա. Մակ. ԺԲ. 24—38։
5 Ա. Մակ. ԺԲ. 39—54։
6 Ա. Մակ. ԺԳ. —30։

Ընդ նոյն ժամանակս դարձեալ էր յետս Տրիփոն յԱնտիոքիս եւ ունէր ազատանել զմանուկն Անտիոքոս Զ. եւ զթագաւորութիւնն յինքն վարեալ (143 — 139)։ Մինչ դեռ այն քննէր՝ խօսէր Շմաւոն պատգամաւորութեամբ ընդ Դեմետրի Բ. որ միշտ եւս գրաւեալ ունէր զկողմն մի աշխարհին Ասորւոց։ Նոյն Դեմետր դաշինս ընդ Շմաւոնեայ, յանձն առ նա լինել նմա իշխան ազգայնոյ եւ պարգեւս անհարկ ամենեւին։ Յետ սակաւ ինչ միոյ ետուն Ասորիքն ի ձեռս զամուրն Ակռն. եւ յետ սրբելոյ քաղաքին յամենայն պղծութենէ կռոցն պաշտաման՝ եմուտ ի ներքս Շմաւոն ուրախութեամբ, հաստատեաց տօն ամ յամէ առ յիշատակի կատարեալ ազատութեան երկրին Հրէաստանեայ (142)[1]։

Մինչ դեռ Դեմետր Բ. ի պատերազմի ուրեմն էր ընդ Պարթեւաց եւ յաջողէր իւրն իսկզբանն, բայց յետոյ անկանէր ի ձեռս նոցա (141), Շմաւոն ի ժամանակի խաղաղութեանն յօրինէր եւ կարգէր զերս աշխարհին եւ բարձրացուցանէր զժողովուրդ իւր, նորոգէր զդաշինս խաղաղութեանն ընդ Հռոմայեցւոց եւ Սպարտիացւոց, եւ ընդ այնր ամենայնի ընտրեցաւ յազգէ անտի իւրմէ ժառանգութեամբ իշխան եւ քահանայապետ (մինչեւ գայցէ ճշմարիտ մարգարէն)։ Նա գրեցան բանքն ի տախտակս պղնձիս եւ եդան յերեւելի տեղւոջ ի մէջ սրբութեանցն (140)[2]։

320

Կամեցեալ Կղէոպատրայ ունել զոք օգնական ընդդէմ Տրիփոնի՝ ամուսնացաւ ընդ Անտիոքայ Սիդացւոյ որ էր եղբայր առն նորա։ Անտիոքոս ջանայր առնել իւր բարեկամ զՇմաւոն՝ հաստատեալ զամենայն իրաւունս եւ տուեալ իշխանութիւն՝ հատանելոյ դահեկան առանձինն։ Ապա եղանէր նուաճ յԱսորիս, ուր զրեթէ ամենայն զօրն թօթափեալ ի Տրիփոնեայ՝ անկաւ յԱնտիոքոս որ պաշարեաց զքաղաքն Դովրայեցւոց։ Անդէն ի նմին ժամանակի զղջացաւ նա ընդ խոստմունսն մեծամեծս, զի մերժեաց նա զզօրսն զոր առաքեաց նմա Շմաւոն ի թիկունս օգնականութեան, առաքեաց զԱթենոբիոս բարեկամ իւր որ խօսեցաւ սպառնալեօք յանդիմանել, բայց եւ նմա Շմաւոն պատասխանի հաստատունութեամբ։ Իսկ Տրիփոն փախեաւ ի Դովրայ յՊտղեմայիս եւ անտի յԱպամէա, ուր կալան զնա եւ սպանին կամ թէ ինքն իսկ զերծ անձն սպան (139)[3]։

Ընդ նոյն ժամանակս Կենդեբէոս զօրավար ծովեզերեայց Անտիոքայ Է. Սիդացւոյ (139 — 131) հարկանէր զկողմանս Հրէաստանի[4], բայց Յուդա եւ Յովհան որդիք Շմաւոնեայ բեկին զզօրու-

1 Ա. Մակ. ԺԴ. 31 — 54։
2 Ա. Մակ. ԺԴ։
3 Ա. Մակ. ԺԵ. — 38։
4 Ա. Մակ. ԺԵ. 39 — 41։

թիւն նորա եւ մերժեցին զնա յաշխարհէն, եւ յետ այնորիկ եր խաղաղութիւն ամս երիս (138)[1]։ Քանզի Անտիոքոս երկնչէր յոյժ ի Հռոմայեցւոց որ միաբանեալ յայս ազգին թէ պաշտպանիչք եւ բարեկամք Հրէից են[2]։

Այսպէս շրջէր Շմաւոն (135) ի ծերութեանն ընդ Հրէաստան եւ ընդ նմա որդիք նորա Յուդա եւ Մատաթի, եւ յԵրիքով եհաս իջանել առ փեսայն իւրում Պտղոմեայ. անդ սպան զնա ի հացի Պտղոմէոս հանդերձ որդւովքն եւ որ ընդ նմա եկեալ էին, քանզի իշխանութեան իմն ցանկացեալ էր Պտղոմէոս։ Այսպէս մեռաւ Շմաւոն, որ որպէս մեծ էր ի պատերազմի՝ նոյնպէս եւ ի խաղաղութեան. էր նա ծրագ սրբութեանն, հայր ժողովրդեանն եւ թշնամի թշնամեացն Իսրայելի։ — Բայց որ սպանն զնա Պտղոմէոս՝ չէհաս որում ցանկացեալն էր. զի որք առաքեցանն ի նմանէ առ Յովհան կրսեր որդի Շմաւոնեայ՝ ըմբռնեցան եւ սպանան, եւ Յովհան յաջորդէր զհայրն յիշխանութեան եւ ի քահանայապետութեան Հրէից[3]։ (Աստ սպառին գիրք Մակաբայեցւոց)։

321

Յովհաննէս որ անուանեալ կոչեցաւ Հիւրկանոս Ա. (135—107), ի յարձակել ի վերայ նորա Անտիոքայ Է. փախեաւ յԵրուսաղէմ. այլ ընկալաւ դադարումն պատերազմին, եւ յետ սակաւ ինչ միոյ եղեն դաշինք խաղաղութեան. շնորհեցաւ Հրէիցն ազատութիւն օրինաց իւրեանց եւ քաղաքային իշխանութեան, եւ խոստացան Հրեայքն տալ հարկ ամ յամէ վասն քաղաքացն որ արտաքոյ քան զԵրուսաղէմ էին՝ 500 քանքար արծաթոյ եւ պատանդս. հաստատեցաւ եւ դաշնաւորութիւն բարեկամութեան ի մէջ Ասորւոց ընդ Հրէից (134)։

Ըստ դաշնաւորութեանն իսկ այնորիկ գնաց Յովհաննէս Հիւրկանոս ընդ Անտիոքայ ի մարտ պատերազմի ի վերայ Պարթեւաց, յաջողութեամբ էր զառաջինն պատերազմին, այլ ի միում նուագի ի յարձակել ի վերայ թշնամեացն՝ ի պարտութիւն մատնեցան Ասորիքն եւ անկաւ ի ճակատուն Անտիոքոս Է. (132 — 131)։ Ընդ նոյն ժամանակս փախուցեալ Դեմետրի Բ. ի բանտէ՝ առ միաբանեալ զթագաւորութիւն հօր իւրոյ (130 — 126), այլ յետ սակաւ ինչ ժամանակի գժտել սկսաւ ընդ Եգիպտացւոցն, մինչեւ յետ չորից ամաց անկաւ ի պատերազմի որ ընդ նոցա էր։ Յայնմ հետէ չէին ձեռնհաս թագաւորքն Ասորւոց պահել զվերադոյն իշխանութիւն իւրեանց ի վերայ Հրէաստանեայցն, այլ մանաւանդ թէ յաջողութեամբ դարձեալ ի Պար-

1 Ա. Մակ. ԺԴ. — 10։
2 Ա. Մակ. ԺԵ. 15 — 24։
3 Ա. Մակ. ԺԶ. 11 — 24։

թեւաց անուն Յովհան Հիւրկանոս՝ հան այնուհետեւ զաշխարհն ամենեւին յազատութիւն։

Նախ մեծացոյց զսահմանս իշխանութեանն Հրէից առեալ քաղաքս յԻդումեացւոց, յԱրաբացւոց եւ ի Փիւնիկեցւոց, եւ արար նոքօք յամրի եւ ի զգուշութեան զաշխարհն (130)։ Ի յաջորդ ամին խաղաց ի Սամարիոն, անդ առ զՍիւքէմ եւ զԳարիզին յարում եւ զտաճարն Սամարացւոց աւերեալ քանդէր. ապա չու ածէր զնայս ի վերայ Իդումեայեցւոց, որոց զհարաւակողմն Հրէաստանի գրաւեալ էր, եւ բազում անգամ թշնամութեամբ գնացեալ ընդ Իսրայելացւոցն. արկանէր զնոսա ի նեղ մեծ, հնազանդէր զնոսա հրէական թլփատութեանն եւ այնպէս յիւր ազգն խառնէր (129)։ Նորոգեալ Հիւրկանեայ զդաշնաւորութիւնն որ ընդ Հռովմայեցւոց էր՝ արար հաստատագոյն զատացուած կողմանցն զոր պատերազմաւն առ (127), եւ ամրացոյց զխաղաղութիւն աշխարհին։ Յետ ամաց ինչ գրգռեալ ի բնակչացն Սամարիայ եւ գնաց ի վերայ քաղաքին նոցա, (զոր նորոգն շինեալ էր Աղեքսանդրի մեծի) եւ յարգել արկեալ պաշարէր զքաղաքն։ Զուր ջանայր բազում անգամ Անտիոքոս Թ. Կիւզիկոս ապրեցուցանել զՍամարիա. նեղն եւ զօրականք նորա խորտակեցան, եւ յետոյ ուրեմն առաւ քաղաքն եւ քանդեցաւ (112)։

Յաղթահարեալ խաղաղութեամբ վարէր Հիւրկանոս զսահմանս իշխանութեան իւրոյ որ բովանդակեալ ունէր զՀրէաստան, զԳալիլեա եւ զՍամարիա, եւ յետ 28 ամաց առաջնորդութեանն վախճանեալ առնէր զնա կոչել արանցն քաջաց Մակաբայեցւոց՝ որ այնչափ մեծամեծ նահատակութիւնս վասն օրինացն իւրեանց եւ հայրենի աշխարհին ցուցին, եւ էր նա նոյնպէս անարատ վարուք իբրեւ զառաջինսն իւր († 107)։ Ոչ միայն զքաջութիւն Մակաբայեցւոցն զոր շնորհեալ էր նոցա Աստուծոյ, այլ եւ զշփոթութիւն եւ զառնակի թագաւորութեանն Աղեքսանդրեանց ի կիր արկ աստուածեղէն անուշութիւնն առ հանելոյ զՀրեայսն ամենեւին յազատութիւն։ Բայց այն ինչ հասեալ Հրէիցն ատաքին ազատութեանն՝ ծնան հերձուածք եւ բաժինք առանձին. զերծանել իմն սկսան Մակաբայեցիքն եւ կարգեցին ի վերայ աւանդին իւրեանց եւ ի վերայ հանօրէն օրէնսդրութեանն զպատուիրս զպատուիրանացն Աստուծոյ։

ԻԳ

Հռովմայեցիք (753 — 1):

Աղբիւրք. Բուն հին հայրենի աղբիւրք պատմութեանն Հռովմայեցւոց՝ որպիսի ինչ են գիւանագիրքն (Fasti) եւ տարեգիրք (Annales) յայտ իմն աղքատ են պատմութեամբ եւ թափուր ի մեծամեծ ինչ գիտաց: Իսկ ի հնագոյն պատմագրաց նոցա՝ հատուածոտք եւեթ մնացեալ են: — Վասն սկզբանց ժամանակաց Հռովմէական պատմութեանն՝ կարեւոր է Դիոնիսոս Հալիկառնացի (ց443). իսկ Լիւիոս, Պղուտարքոս, Պողիբիոս, Դիոդոր Սիկիլացի, Ապպիանոս, Վելլէոս Պատերկուլոս, Փղորոս եւ այլ եւս նոյնպիսիք՝ են առաջնորդք քաջք վասն նորագոյն ժամանակաց Հռովմէական պատմութեանն: Մանր եւս հանգամանք մատենագրաց այսոցիկ եւ նկարագիր նոցա ընծայեցի ի պատշաճ վայրի, ի պատմութեան Հռովմէական մատենագրութեանն՝ որ է գործեալ ընդարձակագոյն իմն ողջերբ հմտութեան վասն պատմութեանն Հռովմայեցւոց: — Երեւելի եւ հզօր քան զամենայն պատմագիրս մերոց ժամանակաց՝ յայտ մասին պատմութեան է Նիբուր գերմանացի՝ մատենիւն որոյ անուն է «Հռովմէական պատմութիւն»:

Ա

Բնակիչք Իտալիոյ, — շինուած Հռովմայ առ Թագաւորօք (753 — 510):

322

ԱՇԽԱՐՀՆ Իտալիացւոց որ անուանեալ կոչի ի Յունաց Հեսպերիա՝ է ցամաքակղզի մեծ բաժանեալ ի Գաղղիացւոց աշխարհէ լերամբքն Ալպեաց, պատի զնովաւ ծովն Միջին եւ Ադրիական, եւ հատանեն զնա ընդ մէջ Ապեննինեան լերինք: Բաժանէր յերիս մասունս. Վերին Իտալիա՝ յԱլպեան լերանց մինչեւ ցՌուբիկոն եւ ցՄակրա գետ. Միջին կամ Բուն Իտալիա՝ ի գետոց անտի մինչեւ ցՍիղարոս (Սելէ) եւ ցՓրենտոս (Ֆորդորէ), եւ Ստորին Իտալիա՝ ի նոցունց մինչեւ ցծայրն հարաւոյ:

Ա. Վերին Իտալիա բովանդակեալ ունի զդաշտավայրսն զորս ընդ մէջ հատանէ Պադոս գետ: Ի Գաղղիացւոց (Կեղտացի) բնակչացն իւրոց անուանեալ կոչէր Գաղղիա յայսկոյս Ալպեաց[1]: Մօտ ի ծոց ծովուն Վենետացւոց բնակեալ էին Կառնացիք մեծատուն վաճառաշահ քաղաքաւն Ակուիլէա, եւ Վենետացիք՝ ծաղկեալ քաղաքօք Ադրիա, Պատաւիոն (տեղի ծննդեան Լիւեայ պատմագրի), Վերոնա (յորում նախ Եւգանեացիք՝ եւ ապա Կենոմանացիք բնակեցին եւ յետոյ եղեւ մեծատուն զաղթականութիւն ինչ Հռովմայեցւոց): — Յարեւմտից առ Տիւռենեան ծովուն կոչէր Լիգուրիա, եւ անուանի քան զամենայն քաղաքսն նորա էր Գենուա: — Գաղղիացիքն որ տակաւ զամենայն Վերին Իտալիա գրաւեցին կալան եւ զառաջին բնակիչսն զԷտրուսկացիսն վարեցին ի հարաւ կոյս՝ յայլ եւ այլ ցեղս բաժանէին: Երեւելիքն ի նոցանէ ի հիւսիսային ափունսն Պադոսի էին Ինսուբրիացիք զօր. պատերազմաւ՝ հանդերձ քաղաքաւն

1 Gallia Cisalpina.

իւրեանց Մեդիոլանոնիւ, Տաւրինացիք՝ ի կողմանս յորս յետոյ Օգոստոս շինեաց զՕգոստա Տաւրինացւոց (Թուրին), Սաղասսացիք՝ վայրագ եւ յափշտակող բնակիչք Ալպից, եւ Կենոմանացիք հանդերձ քաղաքօքն՝ Բրիքսիա, Մանտուա (յոր մօտ էր Անդէս՝ տեղի ծննդեան Վիրգիլեայ). — եւ ի հիւսիսային եզերս գետոյն՝ բնակէին Բոյիացիք ի քաղաքսն Պարմա, Մուտինա (Մոտենա), Բոնոնիա (Պոլոնիա) եւ յայլս, Լինգոնացիք՝ շուրջ զՌաւեննաւ։ Իսկ ամենեւին ի հարաւոյ բնակէր գաղղիական ցեղն Սենոնացւոց որք ունէին զարեւելեան ծովեզերսն Ումբրիոյ՝ մինչեւ մօտ իսկ զԱնկոնա, որք եւ հանապազ ի պատերազմունս էին ընդ Հռոմայեցւոց, եւ երեւելի քան զամենայն քաղաքս նոցա Սենոգալլիա էր։

Բ. Միջին Իտալիա ունէր — 1. զԷտրուրիա՝ յորում էին եւ 12 քաղաքք դաշնաւորութեանն Էտրուրիացւոց՝ Կորտոնա, Արրետիոն, Կղուսիոն, Պերուսիա յարեւելս հիւսիսոյ, Վոլատերրա, Վետուղոնիոն, Ռուսեղղէ, Վոլսինիք յարեւմտահարաւոյ, Տարկուինիք, Կերէ (կամ Ագիւղղա), Վէյք, Փաղերիք ի հարաւակողման։ Երեւելիք քան զամենայն քաղաքս առ տէրութեամբն Հռոմայեցւոց էին դարձեալ Լունա (մօտ յայժմու Կարրարա) լեալ անուանի մարմարահանքիւքն. Պիսա բուն հին վաճառաշահ քաղաք առ Առնո գետով. Փեսուղէք ի վերայ բլրոյ եւ Փղորենտիա ի հովտին Առնոայ։ Ոչ ինչ կարի հեռի ի Սորակտեայ ի հիւսիսական լերանէ կայր Փերոնիա քաղաք համբաւաւոր վաճառատեղեաւ եւ պաշտամամբք Փերոնիայ ծաղկական դիցն, որոյ անտառն հանդերձ մեհենիւք մօտ էր ի քաղաք անդր։ Յետ երկայնաձիգ պատերազմաց հնազանդելոյ Հռոմայեցւոց զ12 անուն քաղաքսն զայնոսիկ՝ առաքեցին անդր գաղթականս եւ կապեցին զերկիրն ընդ քաղաքին Հռոմայ պողոտայիւք, այսինքն Աւրելեան, Կասիական, Փլամինեան ճանապարհօք։ — 2. Ումբրիա, յորում կան աղբիւրքն Տիբերիս գետոյ եւ գետքն ծովեզերեայք՝ երեւելիք ի պատմութեան՝ Ռուբիկոն, Մետաւրոս եւ Սենա։ Քաղաքք երեւելիք են հին շահաստանն Արիմինոն (Ռիմինի), Պիսաւրոն, Փանումփորտունէ հոյակապ մեհենիւ եւ պաշտամամբք, Սպոլետոն, Ինտերամնա՝ (տեղի ծննդեան Տակիտեայ պատմագրի), Իգուվիոն՝ յորում են երեւելի աւերակքն մեհենին, ուր եւ ընդ կամարաւ գտան եւթն պղնձի Էւգուբինեան տախտակքն ետրուրիացի արձանագրովք, Սարսինա (տեղի ծննդեան Պղաւտեայ կատակերգուի), եւ այլ եւս քաղաքք որք առ հասարակ բնիկօրէն քաղաքք կամ գաղթականք Հռոմայեցւոց էին։ — 3. Պիկենոն, յորում երեւելի քան զամենայն քաղաքս էր քաղաքն ծովեզերեայ Անկոնա (որ է գրկաչափ) գաղթականութիւն Սիրակուսացւոց (394) երեւելի՝ արուեստանոցօք երանգոցն ծիրանեաց եւ շահաստան վաճառաց. իսկ այլ եւս քաղաքք

պարէս Ասկուլոն, Նումանա՝ էին նշանաւորքն քաղաքք Հռոմայե-ցւոց : — 4. Սամնիոն, բնակեալ յայլ եւ այլ Սաբելեան ցեղից, յորում քաղաքք երեւելիք էին Պեննա՝ քաղաք Վեստինացւոց, Տէատէ՝ ոստան Մառրուկինացւոց, Կորփինիոն (որ առ պատերազ-մաւ դաշնաւորացն կոչեցաւ Իտալիկա, քանզի առհմանեալ էր այն լինել կայան ծերակուտի դաշնաւորութեանն եւ քաղաք գլխաւոր Իտալիայ), Սուլմոն (տեղի ծննդեան Ովիդեայ) յերկրին Պելիգնացւոց, Ամիտեռնոն՝ բուն հին քաղաք Վեստինացւոց (տե-ղի ծննդեան Սաղուստեայ) : Յերկրի անդ Սաբինացւոց որ առա-տաւոր էր գինւոյ, ձիթապտղոյ եւ անասնախոտիւ եւ հասանէր մօտ մինչեւ ցքաղաքն Հռոմայ՝ կային քաղաքքն երեւելիք ի պատմու-թեան պատերազմացն Հռոմայեցւոց Փիդէնք եւ Կրուստումերիոն, դարձեալ Կուրէս՝ հին քաղաք գլխաւոր Թագաւորացն Սաբինա-ցւոց. Սամնիացւոց էր եւ Բենեւենտոն որ ցայսօր նշանաւոր է ա-ւերակօքն իւրովք : — 5. Լատիոն ի Տիբերիս գետոյ մինչեւ ցԼիրիս, յորում Մաւրկեան եւ Ալբանեան լերինք ի հարաւոյ Հռոմայ ձգեալ յերկիս բազուկս՝ բաժանեն զերկիրն. — ա. Ալբա-նեան լեառն՝ էր մեծարոյ լատինական ազգացն (որք առ ուրեմն յանտառին Փերենտինայ ժողովէին զժողովս դաշնաւորութեան իւրեանց) որպէս եւ Հռոմայեցւոցն եւս (վասն մեհենին Արամազ-դայ որ ի սարի անդ էր) : Եւ առ արեւմտեան լեռնոտամբն նորա կան երկու խոր եւ գեղեցիկ Ալբանեան եւ Նեմորեան ծովակքն՝[1] յորոց միջի ի հիւսիսոյ կայր բուն հին քաղաքն Ալբալոնգա, եւ ի հարաւոյ՝ համբաւաւորն Արիկիանեան կամ մեհեանն Նեմորեանն Անահտայ : բ. Ալգիդոս լեառն հին մօտակեան Վելիտրէ քաղաքաւն. երե-ւելի էր շատ լերանցս վասն գեղեցիկ անտառացն եւ ծաղկաշատ վայրաց, եւ վասն անուանի գեղեկին Ալգիդոսի եւ մեհենի [illegible] Անահտայ : — գ. Տուսկուղանեան լերինք՝ առ որովք էր հին քա-ղաքն Տուսկուլոն, եւ ի վերայ մանր մանր բլրոց լերինն եւ առ-ատորոտովն շինեալ կային գեղեցիկ շէնք եւ գեղջ որ հայէին ի վերայ ամենածաւալ դաշտավայրացն Հռոմայ եւ հոսանացն Տիբերեայ, Անիոնի եւ Տիւռենական ծովուն. ի մէջ շինիցն այնոցիկ երեւելի էր յայտ եւ Տուսկուղանոնն Կիկերոնեայ : — Լատիոն ըստ ընդար-ձակագոյն մասանց փակեալ ի ներքս եւ զառհմանս Վոլսկացւոց, Եկուացւոց, Հեռնիկացւոց եւ Ռուտուղացւոց՝ հանդերձ եւթն-բլեան քաղաքաւն Հռոմաւ ի վերայ Տիբերիս գետոյ, ունի — ա. ի ծովեզերումն՝ զվաճառաշահ քաղաքն նաւահանգստի զՕստիա զծովակողմանն Տիբերեայ. Լաւրենտոն՝ հին քաղաք Թագաւո-րացն Լատինացւոց, ըստ շուրջանակի Թփովք դարնի ծառոյ (ու-ստի է եւ անուն քաղաքին). Արդէա՝ քաղաք գլխաւոր Ռուտու-ղացւոց՝ որոց էր եւ քաղաքն նաւահանգստի Անտիոն համբաւեալ

1 Lacus Albanus, Lacus Nemorensis.

նաւարկութեամբ եւ Հիւսիւ ծովու. Տերրակինա՝ հին քաղաք Վոլսկեցւոց ի վերայ բլրոյ. ուստի կարի հեռի ի կողմանցն փոսե-գեայ ելանէր հոյակապ Ապպիական ճանապարհն, որպէս եւ Մինտուռնաս էր ի գինեւէտ Փալեռնեան սահմանս առ ստորոտով Մասի-կեան լերանց. — բ. Իսկ ի ներքին կողմանն՝ էր երեւելի Լաւի-նիոն ի վերայ լերին Ալբանեան պաղատայքն զարդարեալ բազում յիշատակարանօք, եւ մօտ առ նմա Լանուվիոն մեհենիւն Յունոնի. Նորրա, գինեւէտն Սետիա, Արպինոն (տեղի ծննդեան Մարիոսի եւ Կիկերոնի). սոքա ամենեքին էին քաղաքք Վոլսկեցւոց։ — Երեւելի քաղաքք Հեռնիկեցւոց էին Անագնիա եւ Փերենտինոն։ Գրաւեալ հին քաղաքք Լատինացւոց էին Գաբիք եւ Պրենես-տէ (Փալեստրինա)յի շինեալ վասն առողջարար օդոյն եւ երեւելի՝ պատգամօք մեհենին Բախտի. յերեւելեաց սոցա էր գեղեցիկ վայրն Սուբլակուէոն (Սուպիագոյ) յոր ձգէր իսկ Սաբինեան կալուածն Հորատեայ պոետին։ Մի յամենեսին հին եւ երեւելի քաղա-քացն Լատինի էր Տիբուր (Տիվոլի) առ Անիոն գետով, յոր առէլ յաճախեալ մեծամեծքն Հռովմայեցւոց, որ եւ ցայսօր գրաւէ իւր զմիտս ուղեւորացն զարմանալի դիրիւն եւ յիշատակօք անցելոցն։ — Գ. Կամպանիա (Տեռրա տի Լաւորօ) ի Լերիս գետոյ մինչեւ ցՍիլարոս. յորում երեւելի են Տիֆատա լերինք, Վեզուվիոս եւ գինեւէտ գեղեցիկ հեփեստեան լեառնն Գաւրոս, զորով կան նշա-նաւոր ծովակքն Աւեռնոս՝ յորմէ մահաբեր օդոցն ելանէին, եւ ա-տրէաշտաս ծովակն Լուկրինեան։ Կողմանք Աւեռնեան ծովակին եւ շուրջ զքաղաքաւն Կումեօք՝ համարէին ի հնոցն բանաստեղ-ծից իբրեւ դուռն անդրաշխարհեան վասն հրաբուխ զօրութեանն՝ որ նշանք շիջեալ է եւ նշանք տակաւին տեւէ։ Նաեւ ի Կումիս եւս էր տեղի պատգամաց Ապողոնեայ, յորմէ ելին եւ զրոյցքն Կումանեանն Սիբիլլայ՝ որ բազում իմն անուն նմանութիւն ընդ Պիւթիայ Դելփեայ։ — Կամպանիա է մի յամենեցուն գեղեցիկ եւ յամենեցուն պտղաբեր կողմանց աշխարհի. ցորեան, գինի եւ ձէթ առատ եւ ընտիր է, որպիսի դուն ուրեք գոյ գտանել, եւ յայն սակս իսկ վաղ ուրեմն բազում ազգք անդր գաղթեալ շի-նեցին քաղաքս բազումս, յորս երեւելի են յունական քաղաքքն՝ Կումիք՝ որ երբեմն էր մի ի մեծամեծ շահաւաճառաց արեւմտեան Միջերկրական ծովուն, Նէապոլիս քաղաք (որ յառաջն կոչէր Պարթենոպէ), Պուտէոլիք եւ այլք. քաղաքքն Ետրուսկեանք Կապուա եւ Նոլա. իսկ որ ի յորդելոյ Վեզուվի (79 յետ Քր.) կործանեալ ծածկեցան քաղաքքն Հերկուղանոն, Պոմպէիք, Ստա-բիք՝ էին քաղաքք Վոլսկեցւոց։

Դ. Ստորին Իտալիա որ եւ վասն գաղթականացն բնակելոց ի ծովեզերսն՝ Մեծ Յունաստանն կոչէր, էր ընդ ներքին կողմանցն բնակութիւն Օսկեանց եւ Սաբելեանց ցեղից։ Բաժանէր նա յե-

րիս մնասցեն։ — 1. Ապուլիա երկիր էր անտառոտ՝ կաղնեաց, մարգաց եւ գայլոց. բնակիչքն էին ժողովուրդ խառնեալ ի պեղազգացի, հելլենացի եւ հին իտալացի ցեղից։ Ապուլիա ձգի է փրենտոյ գետոյ մինչեւ ցծայրս Յապիգիոնի (Գաւառայ տի Լեւգա). եւ բաժանի Ապուլիա ի Դաւնիա եւ ի Պեւկետիա՝ անջրպետ ի մէջ անկեալ Աւֆիդոս (Օֆանդոյ) գետոյ, հանդերձ քաղաքօքն՝ Լուկերիա, Կաննէք, Վենուսիա (տեղի ծննդեան Հորատեայ), եւ ի Կալաբրիա կամ Մեսապիա՝ որ է ծայր ինչ երկրի յարեւելից կուսէ հանդերձ Բրունդուսիոնիւ եւ Տարենտոնիւ։ — 2. Լուկանիա ի մէջ Տիւռենեան ծովուն եւ զոգոյ Տարենտեան ծովուն հանդերձ Պեստոն (կամ Պոսեդոնիա), Վելիա (Էլէա), Հերակլէա եւ այլովք քաղաքօք, երկիր էր խոխոմոտ եւ ճարակաշատ վայրօք (նմին իրի եւ նշանաւոր էին եզինքն ապուլեացիք)։ — 3. Բրուտիոն (Կալաբրիա) ի Լաւոս (Լաինոյ) գետոյ մինչեւ ցծայր երկրին հարաւոյ՝ Կոսենտիա, Մամերտոն, Հռեգիոն (Ռեճճիոյ) եւ այլովք քաղաքօք։ — Այլ այսց ծովեզերեայ յունական քաղաքացն որք ի բարեկեցութիւն հասեալ էին՝ վաղ ուրեմն սկսան տիրել ազգքն հզօրք, բիւրոք եւ պատերազմօղք, մինչեւ եւ առքս անկան ընդ հռոմայեցւովք՝ որք ի քաղաքն նոցա մարդաթափ ի բնակչաց՝ ածին նստուցին գաղթականս։ — Մեծամեծ մնացորդք մեհենի ի Պեստոն, աւերակք սեանց հոյակապ շէնուածոց, դրանց եւ որմոց, դրամք հատեալք գեղեցիկս եւ անօթք ճոմկօք՝ տակաւին վկայ են յայնժամու մեծաշուք փառաւորութեան, մեծութեան եւ հրահանգաց յունական գաղթականութեանցն այնոցիկ։

Գ. Կղզեակք ի կղզեաց շուրջ զԻտալիաւ են՝ Սիկիլիա կամ Տրինակրիա (այս ինքն Եռեքծագեան, անուանեալ ի հնոց վասն ձեւոյն) համբարակ ցորենոյ վասն հռոմէին Իտալիոյ, Սարդինիա, Կորսիկա եւ Մելիտա (Մալթա). աստ եւս որպէս եւ ի Սարդինին Իտալիա բնակեալ էին մնացուածք գաղթականութեան Յունաց։

323

Ազգք բնակեալք ի Միջին Իտալիա յառաջ քան զպետութիւնն հռոմայեցւոց։ — Բնակիչք այսց կողմանց Իտալիոյ էին ի սկզբանէ գաղթականք ի Պեղազգացւոց (Տիւռենացիք) եւ դարձեալ ազգք այլլէնածինք հովիւք եւ մշակք՝ յիբերիացի եւ ի գաղիացի ցեղից (Ումբրացիք, Վոլսկացիք եւ այլք), որք անուանեալ կոչէին Աբորիգինացիք իբրեւ ընտրելով յառաջնոցն։ Տիւռենեան Պեղազգացիքն՝ որ էին ժողովուրդ ծովակալ եւ կրթեալ՝ մղեցան եւ կամ նուաճեցան յԷտրուսկացւոց կամ Տուսկիացւոց որք խաղացեալ գային ի հարաւ կոյս ի կողմանցն Ալպեաց

(ի Ռետիոյ)։ Նմին հակառակ ազգքն այդրէնածինք այլ եւ այլ տեսակք կացին մնացին ազատ մինչեւ անկան ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց։ Մեւս եւս երրորդ ցեղ էին Լատինացիք՝ ժողովուրդ խառնեալ ի Պելասգացի, յայդրէնածին եւ ի գաղթեալ ազգաց։ — Սիկանացիքն կամ Սիկուլացիք մերժեալք ի սոցանէ գաղթեցին մասամբ միով ի հարաւ եւ յետոյ բնակեցին ի Սիկիլիա՝ որ ի նոցա իսկ անուն կոչեցաւ։

1. Էտրուսկացիքն բնակէին ի սահմանս այժմու Տոսկանայ մինչեւ ցեզերսն Տիբերիս գետոյ։ Գումարեալ էին նոքա ի մի ուխտ միութիւն դաշնաւորութեան յ12 ազատ քաղաքաց յորս եւ կեդրոն էր Տարկուինիք։ Իւրաքանչիւր քաղաքաց առաջնորդք էին քրմական ցեղն ազնուականաց, որ էր վերակացու պաշտամանց եւ քաղաքային իրաց, եւ առաջի աչեր պատասխանատու վասն ծառայից եւ պաշտպանելոց՝[1] որք գործէին զերկիր մեհենից եւ զտերանց իւրեանց։ Ցեղքն ազնուականաց[2] համօրէն քաղաքաց ընտրէին զգլխաւորն հասարակաց դաշնաւորութեանն, որոյ էր նշանակ իշխանութեան աթոռ փղոսկրեայ[3], պատմուճան ծիրանի եւ երկոտասան նուիրակք[4] հանդերձ խրձամբ եւ տապարաւ[5]։ — Մինչ քրմական ազնուականաց էր առհասարակ գիտութիւն աստղագիտութեան եւ բնութեան, յորոց վերայ իսկ հաստատեալ կային կրօնական պաշտամունք վերագոյն եւ խոնարհագոյն (12 աստուածոցն). եւ յայն սակս իսկ առաջնորդութեամբ քրմապետին մատչէին պատարագքն հանդերձ գուշակութեամբք. նա սահմանէր զաւուրս տօնից, զտարին կարգեալ յարդարէր եւ տայր օրէնս վասն իրաց պատերազմի եւ խաղաղութեան։ Կրօնք նոցա երկուական հաստատեալք վասն ոգւոց բարեաց եւ չարաց, որպէս եւ լեզուն նոցա որ առանց ձայնաւոր գրոյ յաջմէ ի ձախ անդր ընթերցեալ լինէր՝ ցուցանէ թէ ծագումն նոցա յարեւելից է։ — Սկայագործ որմունքն Վոլատերրայ եւ այլոց տեղեաց, շիրիմն Պորսեննայ, աւերակք յաղթ շինուածոց մեհենացն, եւ մնացորդք անհեղեղ թմբոց, պղնձեայք, գեղանկար անօթք եւ այլ եւս նոյնպիսիք որ ցայժմ կան՝ յայտ արարեալ ցուցանեն զաջողակութիւն ճարտարապետութեան նոցա, որպէս եւ անհամար նկարէն անօթքն բրուտի եւ սափորք մոխրոյ մեռելոցն որ ի մէջ գտան՝ յայտ առնեն զճարտարութիւնս արուեստին նոցա։ Հանդերձ նոքիմբք եւ ի ձոյլս պղնձոյ եւ ի դարբնութեան քրէական նիւթոց երեւելի եւ համբաւաւոր էին. եւ յայն սակս հաւանութեան իմն է թէ Հռոմայեցիք ի նոցունց առին զնուագարանս պատերազմական երաժշտութեանն, որպէս եւ զկրօնական սովորութիւնս իւրեանց,

1 Clientes.
2 Lucumones.
3 Sella curulis.
4 Lictores.
5 Fasces.

զմեծաշուք ձեմեմն[1], զկրկէսն[2] եւ զխաղս սուսերամարտկաց[3] : — Ետրուսկացիք ի բուն առաջին ժամանակին առնէին շահավաճառս մեծ ընդ ծով, նաւարկութիւն եւ հէն ծովային: Ի գաղթականութեանց նոցա երեւելի քան զամենայն են ի կողմանս Հիւսիսոյ Փեսուղէ, Փղորենտիա, Պիստորիա, Լուկկա, Լունա, Պիսա, եւ ի կողմանս Հարաւոյ՝ Կապուա եւ Նոլա: — Առընթեր Ետրուսկացոցն՝ բայց մղեալ իմն ի նոցանէ՝ բնակէին Ումբրացիք, որք եւ հանգոյն նոցա էին ազատութիւն ինչ դաշնաւոր քաղաքաց, որոց գլխաւոր քաղաք թուի լեալ՝ Ամերիա:

2. Ցեղքն Սաբելականք էին — ա. Սաբինացիք ազգք զապատերազմու, արդար եւ սակաւապէտ. — բ. Սամնիտացիք, որ սիրէին զկեանս հովուութեան, զժիակութիւն եւ զգործ պատերազմի, եւ զազատութիւն լաւ քան զամենայն ինչ համարէին. — գ. մանր մանր ինչ ազգք, որպէս՝ Պիկենդացիք, Մարսացիք (քաջ պատերազմողք), Վեստինացիք, Մառուկինացիք (որոց գլխաւոր քաղաք Տէատէ), Փրենտանացիք, Պելիգնացիք եւ Լուկանացիք: — Ամենայն Սաբելականն ցեղք էին ընդ ազնուապետական նախահայրենական իմն առաջնորդութեամբ, քանզի առաջնորդէին նոցա գլխաւորք ընտանեաց կամ ծերագոյնքն ի ցեղս անդ, եւ ի ժամանակս պատերազմաց հանդերձ պաշտպանութեամբ իւրեանց մատնէին ընդ առաջնորդութեամբ զօրավարի ուրուք[4]: Սաստիկ փոյթ ի վերայ ունէին վասն անուանութեան սրբութեան, եւ կատարէին խիկ զդաշինս անուանութեան առաջի աստուածոցն: Իսկ ուխտին նուիրական գարնայնոյ առաքէին զգաղթականութիւնս, որովք նուաճէր ժողովուրդն բազմացեալ: Նա եւ զի ազգք շինականք եւ պատերազմողք էին՝ անպաճոյճ եւ զգաստ կեանս կէին եւ զզօրութիւնս իւրեանց առաւել սրով եւ նիզակաւ լուծանէին քան խորհրդովք դատաստանաց: — Այլքն հակառակ Ոսկացիքն՝ որ էին ցեղ ինչ ազգակից Սաբելացւոց՝ մեծաւ մասամբ բնակէին ի քաղաքս, յաւանս եւ յամուր ամուր չէնս. ի նոցանէ են Վոլսկացիք (որոց գլխաւոր քաղաքք են Անտիան եւ Սուեսսա Պոմետիա), Ռուտուղացիք, Աւսոնացիք, Եկուացիք, Աւրունկացիք: — Ընտանի իմն էին սոցա եւ սեպհական Ատեղղանեան խաղքն հանդիսականք՝ կաքաւուք եւ շարժմամբք:

3. Լատինացիք ազգք հզօրք ի հիւսիսոյ Տիբերիս գետոյ՝ բնակեալ էին յ30 քաղաքս որք միաբանեալ էին ի մի դաշնաւորութիւն՝ ունելով եւ ժողով խորհրդեան. ի քաղաքաց անտի Աղբաղոնգա (զորմէ ասեն իմն շինեալ Յուղոսի որդւոյ Ենեայ) գոնեայ ի ժամանակս պատերազմացն ունէր զյառաջահաս պատիւն: Ծաղկեալ էր ի մէջ նոցա մշակութիւն եւ քաղաքային ազատու-

1 Triumphum. 2 Circus. 3 Gladiatores. 4 Imperator.

թիւն տանց պաշտպանութեան[1] եւ տանց գլխաւորական կամ քրմական ազնուականացն ծոխութեան։ Պատեալ էին սոքա ընդ միմեանս հասարակաց լեզուաւ, կրօնիւք, եւ հաստատութեամբ խրատուց, խրատմբք քաղաքակից զուգութեան եւ փոխադարձ ամուսնութեամբք[2]։ Թէպէտ եւ իւրաքանչիւր ի քաղաքացն ունէր առանձինն ծերակոյտ՝ սակայն ամ յամէ լինէր ժողով հասարակաց առ Ֆերենտինեան աղբերբքն, եւ հասարակաց պատարագք մատչէին ի պատիւ Լատիականն Արամազդայ։

324

Հռոմ քաղաք իբրեւ ի սահմանի երեցունց գլխաւոր ցեղիցն եւ յերեցունց եւս ասրի կազմեալ՝ ի մի ամփոփեալ ունէր զկրօնս սոցա՝ որք իւիք իւիք այլակերպ են ի միմեանց, սակայն բազում մասամբ ունին ազգակցութիւն ընդ յունական դիցաբանութեանն։

Ա. Էտրուսկացւոց երեւելի դիք էին՝ Տինա (Արամազդ). Կուպրա (կամ Կուփրիտիս կամ Կուբրիտիս կամ Կուբրաիս) աստուած նիզակաւոր (Հերա), Մեներվա կամ Մինեւրուա (Աթենաս) գաւակ ուղղեղի եւ թմբկաց պատերազմի. Վերտումնոս՝ յեղյեղուկ, ցուցիչ ժամանակաց տարւոյ եւ ազգի ազգի բերոց նոցա (որոյ տօն[3] ի Հոկտ. ամսեան). Մայր Մատուտա (ի Կերէ քաղաքի) մայր առաւօտու եւ աստուած ծնընդեան. Սումմանոս՝ տէր գիշերականն երկնի՝ փայլատակունք ի ձեռին նորա (որոյ էր մեհեան ի մեծ կրկէսին ի Հռոմ). Վոլտումնա՝ աստուած մեհենի դաշնաւորութեան երկոտասան քաղաքաց Էտրուսկացւոցն՝ ի Վոլսինիս. Ակոլտումնոս՝ աստուած անտառական յանտառսն եղեւնափայտից ի Կերէ, եւ այլ եւս աստուածք։ — Էտրուսկացւոցն դիք յերկուս կարգս բաժանէին. նախ 12 վերագոյն կամ ծածկեալ աստուածութիւնքն՝ որոց գործ եւ զօրութիւն միայն ի մեծամեծ ինչ շարժմունս բնութեան երեւիցի, եւ դարձեալ 12 խոնարհագոյն աստուածութիւնք[4] որ տիրիցեն այսց յօրինուածոց աշխարհիս, եւ բաժանեալ են ի նոսա 12 ամիսք տարւոյն։— Առանձինն իմն են Էտրուսկացւոց եւ Պենատքն[5] (որ են տանեին աստուածք ծնուցիչք եւ սնուցիչք եւ յաւելիչք ստացուածոց), Լարքն[6] պաշտպանիչք եւ շահապետք վայրաց վայրաց կամ սահմանաց։ Չէր ինչ անսուր առ Էտրուսկացւոց եւ զահ մարդադեն՝ զոր առնէին մանաւանդ ի գերեաց եւ յըմբռնելոց ի պատերազմի։ Ըղձութիւնքն նոցա որ մեծ իմն համարեալ էին յոյժ, քանզի ի Հռոմ եւ ի համօրէն իսկ Իտալիա ոչ ինչ գործ երեւելի վճարէր առանց նախ զդիսն հարցանելոյ նշանօք, էին՝ — ա. Հաւագիտութիւն՝[7] որպէս յորժամ հաւահմայն[8] ի թռչելոյ կամ ի կանչելոյ հաւուց ինչ զհանդերձեալսն գուշակէր, սահմանեալ նորա յառաջագոյն կորածագ գաւազանաւն[9] թէ ընդ ո՛ր կողմն երկնից պարտ իցէ թռչել հաւուն՝ զի աջող իցէ, եւ թէ ընդ ո՛ր կողմն թռչել ձախող իցէ. եւ կամ յուտելոյ անտի նուիրական աքաղաղացն մեկնութեամբ համարէին խնամել զհանդերձեալսն, եւ զայս արարեալ ոչ եթէ քրմացն միայն անկ էր գիտել՝ այլ եւ ամենայն իսկ պատերկաց

1 Clientela.
2 Connubium.
3 Vertumnalium.
4 Consentes.
5 Penates.
6 Lares.
7 Augurium.
8 Augur.
9 Liturus.

որ ի պատիւ կամէին ելանել: — բ. Հմայութիւն փայլատականց [1], յորժամ հմայողք փայլատականց [2] միտ դնէին առեալ նոցա վասն հաշտառնելոյ եւ կամ վասն խափանելոյ ի նոցունց զվճիռն աստուածոց. մարդիք հարեալք ի փայլատականց՝ սուրբ համարէին, եւ փակէին զնոսա շուրջանակի: — գ. Ընդերահմայութիւն [3], յորժամ ընդերահմայքն [4] ի փորոտեաց (ի սրտէ, ի լերդէ) անասնոցն զոր զոհէին՝ առնէին բղձութիւնս [5] հանդերձելոց:

բ. Սաբինացւոց՝ բղձութեան աստուած էր Սանկոս, իբրեւ աստուած ցեղին նոցա. իսկ Փերոնիա՝ աստուած դաշնաւորութեանն նոցա՝ որում մատուցանէին ծաղիկս եւ զերախայրիս հնձոց, եւ կատարէր տօն նորա ի նուիրական լերինն Սորակտէ: Երկու աստուածք պատերազմի էին պատերազմող ազգին Սաբինացւոց՝ Մարս եւ Կուիրինոս: ԶՄարս պատուէին զառաջինն իբրեւ ի պատկերի՝ ի վերայ վահանի իւրեք եւ նիզակի: Մի ի պաշտամանց այսր Մարսեայ էր նուիրական գարունն [6] ցեղիցն Սաբելացւոց. այս ինքն՝ սովորութիւն էր նոցա զի զամենայն մարդ եւ անասուն որ ի սահմանեալ ինչ տարւոջ ծնանէին՝ լինէին ձօնեալ աստուածոցն, եւ ձօնեալքն ի մարդկանէ յետ 20 ամաց երթային անտի այլուր գաղթականութեամբ, եւ անասունքն անդէն յետ ձօնելոյն մատչէին պատարագք: Յայսպիսի գաղթականութեանց ելին կոչին Պիկենացիք եւ Հիրպինացիք (կոչեցեալք ի փայտահար թռչնոյ [7] եւ ի գայլէ որ էին նուիրականք Մարսեայ): — Կուիրինոս էր հին ոք սաբինացի աստուած սրոյ եւ մարտի, որ համարեցաւ նոյն ընդ Ռոմուլոսի:

գ. Լատինացւոցն աստուածոց՝ կէսք համեմատին աստուածոցն Յունաց եւ կէսք՝ առանձինն սեպհական են նոցա: Յառաջնոց անտի են՝ Յուպիտէր (Դիէսպատէր) հանդերձ կանամբն Յունոնիւ, եւ դիք ամենայն մշակականք՝ որպէս Ցերերա (երկիր), Սատուռնոս (աստուած սերմանց) եւ նորին կին՝ Ոպս (ընչաւէտութիւն). — իսկ ի վերջնոց են՝ երկդիմին Յանոս, աստուած դրանց, որոյ մեհեան ի Հռոմ յայնժամ միայն ի բաց էր՝ յորժամ էր պատերազմ ուրեք Հռոմայեցւոց. ընդ Յանոսի (Դիանոսի) կապեալ իմն է եւ Դիանա: Փաւնոս եւ Փաւնա անտառական աստուածք. Պիկոս եւ Պիղումնոս աստուածք մշակութեան եւ արմտեաց: — Բայց առաւել քան զամենայն պատուական էր Լատինացւոց (որպէս եւ Սաբինացւոց) Վեստա (Հեստիա) աստուած հօտից եւ հաստատուն բնակութեան, յորոյ մեհենին ի Հռոմ այրէր հուր անշէջ, սպասաւորեալ ի կուս քրմականաց՝ [8] որք եւ համարեալ էին մեծարոյ յոյժ: — Փորտունա էր նոցա աստուած բախտի (ի Պրենեստէ եւ յԱնտիոն) յորմէ ելանէր պատգամ վիճակաւ արկելով, իսկ Փերենտինա էր աստուած դաշնաւորութեան համօրէն Լատինացւոց:

325

Հին իմն զրոյցք պատմեն թէ Նումիտոր թագաւոր Աղբալոնգա քաղաքի Լատինացւոց ի զաւակէ Էնեայ փախստեայ եկելոյ ի Տրովադայ, մերժեցաւ ի թագաւորութենէն ի ձեռն եղբօրն իւրոյ Ամուլեայ, եւ դուստրն Նումիտորայ՝ Ռէա Սիլուիա սոփ-

1 Fulgurium.
2 Fulguratores.
3 Haruspicium.
4 Haruspices.
5 Divinatio.
6 Ver sacrum.
7 Picus.
8 Vestales.

պետցաւ պահել կուսութիւն ի մէջ Վեստեան կուսանացն. բայց սակայն ծնաւ նա երկուս մանկունս, որպէս ասէ աւանդելն՝ յԱրեայ ի դիցն պատերազմի։ Իսկ հօրեղբայրն ետ արգելուլ ի բանտի զաղջիկն եւ մանկտին ընկեցան ի գետն Տիբերիս որոցօքն, այլ իբրեւ էջ գետն ի յորդութենէ իւրմէ՝ մնացին մանկտին ի ցամաքի։ Ընդ, ասեն, մատակ գայլոյ դիեցուցանել կաթն մանկանցն. Փաւստուղոս հովիւ խաշանց թագաւորին եգիտ զնոսա, եւ տարեալ սնոյց զնոսա անուն եդեալ նոցա Ռոմուղոս եւ Ռեմոս։

Յետ սակաւ ինչ միոյ կրթէին նոքա յարութիւն եւ ի քաջութիւն կռուեալ ընդ գազանաց եւ աւազակաց, եւ յորժամ գժտութիւն որ ընդ ումեք ունէր՝ ի մէջ անցեալ լինէին նոքա իրաւընտիրք։ Այլ իբրեւ խնացան զիրս ծննդեանն իւրեանց, յարեցուցին զբազումս յիւրեանս եւ երթեալ սպանին զԱմուղիոս եւ նստուցին միւսանգամ զՆումիտոր յաթոռ թագաւորութեանն։ Իսկ հաւն նոցա Նումիտոր վասն շնորհակալութեանն ետ նոցա իշխանութիւն յայնմ վայրի ուր զհովուութեան կեանսն կեցին՝ բնակել եւ շինել իւրեանց քաղաք։

Ընդ առ Տիբերիս գետով եդին Ռոմուղոս եւ Ռեմոս եւ ընդ նոսա բազումք ի բնակչաց մօտաւոր կողմանցն զհիմն Հռոմ քաղաքի (753) զոր անուանէր Ռոմուղոս կէս յիւր անունն՝ յորժամ յետ սակաւ ինչ միոյ գժտեալ ընդ եղբօր իւրում Ռեմոսի վասն տէրութեանն՝ հար զնա եւ սպան եւ ինքն եկաց միայն տէր եւ իշխան քաղաքին (753—718)։

Վասն ստուարացուցանելոյ զբազմութիւն քաղաքացեացն յայտ արար Ռոմուղոս թէ քաղաքն իւր է տեղի ապաստանաց արանց փախստէից վասն որոց եւ պէտ իրաց. բայց սակս չգոյին կանայք ի միջի. խնդրեաց ծերակոյտն յազգացն արուարձանեաց, այլ ամենայն ուստեք մերժեցան արհամարհանօք պատգամաւորքն։ Յայնժամ խորհեցան Հռոմայեցիքն նենգութիւն եւ բռնութիւն ի կիր արկանել։ Կարգեցին հրապարակաւ խաղս կռուոյ ի պատիւ Նեպտունեայ, հրաւիրեցին ժողովեցին զբազումս յօտարաց. յայնմ վայրի իւրաքանչիւր յերիտասարդաց անտի հափշտակեցին մէն մի յաղջկանցն, իսկ հարք եւ մարք նոցա տրտմեալք եւ թաղծեալք դարձան ի փախուստ։

Թէպէտ եւ կամեցան ազգքն արուարձանեայք առնուլ պատերազմաւ զվրէժ թշնամանացն, այլ քանզի իւրաքանչիւր ազգ առանձինն եւ ընդ նոսա պատերազմ խորտակեցան ամենեքին, եւ Հռոմայեցիքն մեծացուցին զսահմանս իւրեանց ի քաղաքացն Կենինացւոց, Կրուստումիացւոց եւ Անտեմնատացւոց։ Առաւել մշտագին եւ դժուարին էր պատերազմն որ ընդ Սաբինացւոց էր, որք յաղթեցին իսկ բազում անգամ զօրավարութեամբ թագաւորին իւրեանց Տատեայ, մինչեւ ի նեղ մեծ արկանել Հռոմայեցւոցն։

Իբրեւ այն ինչ կամէին մեծ ինչ պատերազմաւ բախել՝ արկին կանայքն զանձինս ի մէջ զօրացն վառելոց եւ հաշտեցուցին զարսն իւրեանց ընդ հարցն իւրեանց. այսպէս եղեն դաշինք խաղաղութեան ի միջի: Այսպիսի դաշամբք խառնեցան եղեն մի ժողովուրդ՝ Սաբինացիքն բնակեալք ի վերայ Կապիտողեան բլրոյն ընդ Լատինացւոց բնակելոց ի Պաղատինեան բլրին եւ ընդ Էտրուսկացւոց բնակելոց ի Կելիոս բլրին. եւ սահմանեցաւ զի Տիտոս Տատիոս արքայ Սաբինացւոց ի Կուրէս քաղաքէ՝ թագաւորեսցէ միաբան ընդ Ռոմուղեայ, եւ յետ նորա՝ ընտրեսցի փոփոխ մի անգամ լատինացի եւ միւս անգամ սաբինացի թագաւոր՝ ի ծերակուտէն ժողովելոյ ի գլխաւորաց ցեղիցն. եւ անուն եւս կոչելոց էր նոցա Կուիրիտեանք (ի Կուրէս քաղաքէ Սաբինացւոց):

Վասն նմանութեան քաղաքական եւ կրօնական յօրինուածոց երկուց կողմանցն՝ լինէր դիւրին ձուլել նոցա ի մի ժողովուրդ: Բայց Ռոմուղոս ցանկացող իշխանութեան՝ քանզի չկամէր ընդ բաժանեալ առաջնորդութիւնն, բարձ զՏատիոս ի միջոյ. այլ ինքն եւս յետ սակաւ ինչ ժամանակի դաւով սպանաւ ի ժամ մրրկի (718): Իսկ զժողովուրդն ցածուցին ի խռովութենէ հաւատացուցեալ թէ առ դիսն փոխեցաւ Ռոմուղոս, եւ թէ պարտ է դնել նմա պատիւ իբրեւ աստուածոյ Կուիրինեայ:

326

Ընդոստին յայս ժամանակաց սկսան յօրինել ազգի ազգի բաժանմունք ժողովրդեանն:

1. Որպէս ի բնէ իսկ ի դէպ եւ պատշաճ էր՝ ի միաւորութենէ աստի երից ժողովրդոց ի մի հռոմէական ժողովուրդ՝ յօրինեալ կացին երեք բաժինք ժողովրդեան՝ որ անուանեալ կոչէին Ցեղք[1], այս ինքն՝ լատինացի Ռամնեայք[2], սաբինացի Տիտիայք[3] եւ ետրուսկացի Լուկերք[4]: Իւրաքանչիւր Ցեղ ի ցեղից բաժանէր ի 10 Կուրիայս՝[5] որք բազում ածուս կամ Տոհմս[6] ընդ իւրեամբք ունէին: Մինչ որ յայսպիսի Տոհմից էին՝[7] ունէին զիրաւունս կատարեալ քաղաքացւոյ եւ համարէին ի Պատրկացն[8] համարի: Գլխաւորն Ցեղի իւրք անուանեալ կոչէր Ցեղապետ[9], իսկ գլխաւորն՝ Կուրիայ՝ Կուրիոն[10]: Որքն Կուրիայ՝ Կուրիականք[11] ունէին պարտս ինչ եւ իրաւունս առ միմեանս, առանձինն պաշտօն դիւցապաշտութեան, եւ սրահ ժողովելոյ[12]: Որ ի միոջէ Տոհմէ էին՝ ունէին հասարակաց ինչ անուն տոհմի (որպէս Փաբիոս, Մեանեղիոս, Կղաւդիոս)

1 Tribus.
2 Ramnes.
3 Tities.
4 Luceres.
5 Curia.
6 Gentes.
7 Gentilis.
8 Patricii.
9 Tribunus.
10 Curio.
11 Curiales.
12 Curia.

որ ձգէր եւ ի մերայ պաշտպանութեան նոցա, իսկ վասն զանհատան ընտրելոյ՝ կոչէին յառաջադիր անուամբ (Գայիոս, Մարկոս, Տիտոս)ի. Տոհմքն իւրաքանչիւր ունէին եւ աստուածս կամ դիւցազունս առանձինն՝ զորս հասարակաց զոհիւք յիւրեանց ի սեպհական նուիրական տեղիս պատուէին, եւ դարձեալ՝ առանձինն տեղի գերեզմանաց:

2. Առընթեր այսպիսի ազատ քաղաքացեաց կային ի վաղ ժամանակաց ի Հռոմ՝ որպէս եւ ի համօրէն Միջին Իտալիա՝ կէս ազատք կամ Պաշտպանեալք՝ որք բաժանեալ ըստ էին իւրաքանչիւր Տոհմի. ի մէջ Տոհմիցն կամ Պաշտպանչաց[1] եւ Պաշտպանելոց նոցա՝ կային փոխոխ պարտիք եւ իրաւունք: Պաշտպանիչն մտանէր յատեան խօսել փոխանակ պաշտպանելոյն իւրոյ եւ լինել ջատագով գործոց եւ ընչից նորա. եւ ընդ այնր պաշտպանելոյն անկ էր արծաթով լինել օգնական պաշտպանչին՝ եթէ դատապարտէր սա ի տուգանս կամ ձերբակալ լինէր ի պատերազմի ուրեք, երթալ ընդ նմա ի մարտ պատերազմի, եւ յայլ եւս նոյնպիսիս. յորժամ տայր նա զդստերն արանց՝ անկ էր նմա տալ պաշտպանչին ընդ այնր տուրս: Չէր համարձակ պաշտպանչին եւ պաշտպանելոյն կալ միմեանց դատախազ կամ վկայ: Իրաւունք Պաշտպանչութեանն անցանէր ժառանգութեամբ ի տանուտէր տանն[2]:

3. Սոյն եւ զատ էին ի Պաշտպանելոց ասեմ՝ Ռամիկքն[3] որք էին զառաջինն բնակիչք արուարձանեայ քաղաքաց նուաճելոց եւ խախտեալ փոխեալ էին ի Հռոմ. Թէպէտ եւ ազատ էին անձինք նոցա եւ ստացեալ ունէին փոքր ինչ ստացուածս, սակայն չունէին իրաւունս քաղաքացւոյ՝ որպէս պատրիկքն ունէին, ընդ որոց եւ ոչ ամուսնանալ իսկ կարէին: — Բաց ի սոցանէ էին եւ Գերիք կամ ծառայք եւ Ազատեալք[4]. եթէ ազատութիւնն սոցա չլինէր հրապարակաւ՝ չառնոյր զիրաւունս ազատածնի[5], ապա թէ հրապարակաւ՝ յայնժամ մտանէր յիրաւունս քաղաքացւոյ[6]:

4. Տէրութիւնն Հռոմայեցւոց կազմեալ էր ի Թագաւորէ, ի Ծերակուտէ, եւ ի Ժողովրդենէ[7] (այս ինքն ի համօրէն գումարութենէ պատրկաց): Իշխանութիւն Թագաւորին կախեալ էր ի կամաց Ծերակուտին եւ ժողովրդեանն (ի ժողովսն) որ ընտրէին զնա: Իսկ եւ իսկ յետ ընտրութեանն առնոյր Թագաւորն նուիրաքրմական[8], եւ յետ այնորիկ իշխէր իբրեւ Զօրավար[9] եւ մեծդատաւոր եւ կրէր զնշանս Թագաւորութեանն որ առեալ յԷտրու-

1 Patroni.
2 Familia.
3 Plebei.
4 Liberti.
5 Ingenuus.
6 Civitas.
7 Populus.
8 Inauguratio.
9 Imperator.

բքացւոյ։ — Ծերակոյտն էր զառաջինն ժողով ինչ խորհրդեան[1] ընտրեալ ազատ կամօք Թագաւորին՝ որ եւ նստէր անդէն գահերէց, բայց պարտ էր նմա լսել զխորհս Ծերակուտին յամենայն իրս տէրութեանն։ Ծերակոյտն իբրեւ միայն ինչ ատեան՝ էր հաղորդ առաջնորդութեան տէրութեանն՝ մանաւանդ վճռոց խաղաղութեան եւ պատերազմի եւ օրէնսդրութեան։ Թիւ սինկղիտիկոսացն առ Թագաւորօք յ200ոյ՝ յ300 փոխեցաւ։ — Ժողովոց ժողովրդեանն[2] իրաւունք էին՝ ընտրութիւն Թագաւորին, ընդունելութիւն եւ բարձումն օրինաց, տալ վճիռ վասն խաղաղութեան եւ պատերազմի։ Զհետ այսր առաջին բաժանման համօրէն բնակչաց քաղաքին՝ ի պատրիկս եւ ի ռամիկս՝ յետ ժամանակաց ի վերայ եկն որոշումն ըստ կարգաց՝ ի սինկղիտիկոսս, յասպետս (կամ հեծեալս) եւ ի ռամիկս։ Առաջինքն երկոքին կրէին իբրեւ նշանակ որոշման՝ մատանի ոսկի եւ ի պարեգօտն[3] իւրեանց՝ կարեալ ծիրանի լայն՝ թէ սինկղիտիկոսք էին, եւ նեղ՝ եթէ ասպետք։ Յայսմ հին կարգէ հեծելոց ելին կացին յետ ժամանակաց ի վերայ անցանելոյ՝ հեծեալքն կամ ասպետքն Հռոմայեցւոց մեծատունք՝ որք մաքսաւորքն[4]· իսկ կացին, եւ զհասարակաց ինչ շինուածս յանձն առնուին շինել միաբանութեամբ, եւ յետ Գրակքեանցն ընկալան եւ գործ դատաւորութեան։

327

Իսկ յետ մահուն Ռոմուղայ ամս երկուս կռիւ էր Հռոմայեցւոց ընդ Սաբինացւոցն թէ յորմէ ազգէ կայցէ Թագաւորն, եւ ի նմին ժամանակի փոխանակաւ մի ոմն ի գլխաւորաց ցեղիցն վարէր զառաջնորդութիւնն, մինչեւ յետ ամի ուրեմն ընտրէր Թագաւոր Նումա Պոմպիլիոս (716 — 679) փեսայ Տատեայ։ Այրն խորհրդական եւ իմաստուն եւ խաղաղասէր հնարեցաւ զերկոսին կողմանսն ընդ միմեանս խառնել եւ դնել սանձ ժողովրդեան իւրում կրօնիւք։

Նումա համարի առաջնորդ կրօնից տէրութեանն։ Զի թէպէտ եւ վաղ իսկ գոյր այն առ Ռոմուղաւ, բայց Նումա փոյթ յանձին կալաւ շքեղ ինչ պաշտամունս դիցն հաստատել. շինեաց նա մեհեանս եւ բագինս, կացոյց ութ այլ եւ այլ կարգս քրմաց (ի դասուէ Պատրիկացն), տօնս բազումս եւ զոհս եւ շրջել հրապարակաւ եւ այլ եւս նոյնպիսիս։ Նա եւ զգիր ժամանակաց եւ զտարեկանաց ազնուացոյց։

Իսկ վասն ուսուցանելոյ կանանց զզաստութիւն եւ զզգուշութիւն՝ ընկալաւ նա զպաշտօն զգաստ դիցն Վեստայ նշանակաւ հրոյ, եւ կարգեաց ի պաշտօն եւ ի պահպանութիւն կրակին աղջկունս

1 Consilium. 2 Comitia. 3 Tunica. 4 Publicani.

կոյսս որ ի մեծամեծ իսկ պատիւս վայելէին, այլ մեղանչականացն բազում սաստամբք եւ պատիժք ի վերայ հասին զեղծելոցն: Ըստ հաստատակ իսկ կրթեաց նա զազգն կանանց յամօթխածութիւն, ի զգաստութիւն եւ ի հաւատարմութիւն, եւ արդարեւ իսկ յետ 230 ամաց ուրեմն եղեւ զառաջինն բաժանել առն ի կնոջէ: — Կարգեալքն եւս զՖեցիալսն [1] որոց գործ այն էր՝ ծանուցանել զպատերազմունս յորժամ պատերազմք լինելոց էին, եւ կանգնեալքն պատկերս Դից սահմանաց եւ հաւատարմութեան՝ արար յապահովս զիրաւունս ազգաց եւ զստացուածս խարքանչելիք ուրուք. իսկ տօնքն Սատուռնականաց սփոփանք իմն գերեաց լինէին: Նման ցուցանելոյ մեծարոյ զօրէնսն իւր այսպէս իմն կարծեցոյց Նումա թէ վասն նոցին խօսակից լեալ իցէ ընդ նիմփային Եգերիայ՝ որոյ անտառակն կայր ի հարաւոյ Հռոմ քաղաքի:

Նոյնպէս մեծարոյ եւ պատուական եցոյց Նումա զժողովուրդ իւր առաջի դրացեաց իւրոց, եւ հաստատեաց կեանս խաղաղութեան ի ժողովրդեանն. հանգեան զէնք եւ սպառազէնք, մշակութիւն եւ արուեստ յառաջադէմ ընթանային: Ինքն մեռաւ ի պարարտ ծերութեան եւ սուգ առին վասն նորա ոչ Հռոմայեցիք միայն, այլ եւ այլ եւս ազգք, եւ թաղեցաւ պատուով ի Յանիկուղոս լերինն: — Երեքին յաջորդ թագաւորքն ընդարձակեցին զսահմանս փոքր քաղաքին, եւ ի վերայ առաջին երից բլրոցն (Պաղատինեայ, Կապիտողինեայ եւ Կուերինալ) չորք եւս յաւելան (Ավենտինոս, Կուելինալիս, Վիմինալիս եւ Եսկուիլինոս) յորոց Հռոմ Եւթնբլրեան քաղաքն կոչեցաւ:

328

Տուղղոս Օստիլիոս (679—640) էր ամենեւին աննման Նումայ. կարի յերկարաձիգ խաղաղութիւնն հանդարտեցաւ. Նախ իսկ վասն ոչ ինչ իրաց յայտ արար պատերազմ ի վերայ Ալբալոնգա քաղաքի: Դիմեցին հասին առ միմեանս ճակատքն երկոքին, եւ այն ինչ կամէին տանել ակիզբն պատերազմին՝ ի մէջ անցանէր Փուփիետոս զօրավար Ալբալոնգայ եւ ասէ. արդ ոմանք կռուիցին միայն ընդ միայն եւ այնու լիցի վճիռ թէ որ ազգ ընդ որոյ ազգի հնազանդութեամբ մնասցէ: Յանձն առ Տուղղոս եւ ընտրեցան պատերազմողքն:

Ելին ի Հռոմայեցւոց անտի եղբարք երեք որ կոչեցան Ոռատեանք, եւ յԱլբալոնգայ նոյնպէս եղբարք երեք Կուրիատեանք: Ընկան երկուք յՈռատեանցն, բայց երրորդն որոյ տակաւին չէր առեալ վէրս՝ յաղթեաց մի ըստ միոջէ երեցունցն Կուրիատեանց: Ալբանացիք մտին ի հարկէ ընդ իշխանութեամբն Հռոմայեցւոց,

1 Feciales.

բայց Փուփփետիոս խորհէր ի ծածուկ հանել յազատութիւն զԱլբանացիսն. դրդուէր զՖիդենացիս եւ զՎէյենտացիս ի վերայ Հռոմայեցւոցն եւ խոստանայր ինքնին անցանել ի կողմն նոցա հանդերձ Ալբանացւովքն։ Բայց Տուլլոս քաջութեամբ եւ զգուշութեամբ ընդունայն արար զամենայն խորհուրդս թշնամեացն. արար յաղթութիւն երեւելի ի վերայ դաշնաւորացն, առաքեաց եւ սպանանել չարաչար եւ զանհաւատ զօրավարն զՓուփփետիոս եւ զԱլբայոնգա բառնալ յատակաց. բնակիչքն նորին բնակել ի սահմանս Հռոմայ։ Զօրէքհարեւր ամք էին յորմէ հետէ հաստատեալ կայր քաղաքն այն պատուական՝ որ մայրն եւս լեալ էր քաղաքին Հռոմայեցւոց։

Ձանձրացեալ Տուլլոս ի գործոյ պատերազմի մինչեւ յերկարագոյն ինչ հիւանդութիւն ի վերայ հասեալ՝ դարձոյց զմտս առ կակուղ ինչ ի հեզութիւն։ Սակայն զնմանէ հանդերձ տամբն ի փայլատակմանց այրեալ (640)։

329

Անկոս Մարտիոս (640—617) ածնուակին որդի դստերն Նումայի դարձոյց միւանգամ խաղաղութիւն յաշխարհն, եւ զպաշտօն զեցն որ առ Տուլլեաւ անփոյթ լեալ էր, նորոգեաց. այսպէս ընթանայր նա ընդ ճանապարհ մօրեղբօր իւրոյ, բայց էր նա միանգամայն եւ զօր պատերազմօղ եւ քաջ անհնարին։

Զի իբրեւ Լատինացիքն այսպէս եդին ի միտ թէ առ ժամ է ապրելոյ ի ձեռաց Հռոմայեցւոցն եւ սկսան պատերազմ, յաղթեաց նոցա Անկոս, մանեաց մկանդեաց զքաղաքս ի քաղաքաց նոցա եւ խոստացեալ տարաւ զբնակիչսն ի Հռոմ ի լեառն Աւենտինեան. ընդարձակեաց զսահմանս Հռոմայ՝ հասեալ երկիր ի Վէյիացւոց մինչեւ ցծովն, եւ շինեաց զնաւահանգիստն Ոստիայ առ բերանով Տիբերիս գետոյ։ Ի Հռոմ խառնեաց զլեառն Յանիկուղոս սուբղիկեան կամրջաւն (որ էր առաջին կամուրջ) ընդ այլոց մասանց քաղաքին։

Մասն մի խաղաղասէր եւ իմաստուն առաջնորդութեանն նորա էր ի Լուկումոյ որդւոյ Դեմարատոսի առն յունի՝ որ էր գաղթեալ ի Տարկուինեաց. իսկ Լուկումոն առ թագաւորութեամբն Անկոսի չոգաւ ի Հռոմ հանդերձ կնաւ իւրով Տանաքուիլաւ, եւ անդ ընչաւէտութեամբն եւ ընտանութեամբ եւ իմաստութեամբ եւ քաջութեամբ եղեւ ամենեցուն սիրելի, մինչեւ ի մեռանել իւրում Անկոս կացոյց զնա խնամակալ երկոց որդւոց իւրոց։ — Այլ յետ մահուն Անկեայ ինքն իսկ Լուկումոն մատոյց զանձն ի բարձ թագաւորութեան յանկուցեալ յինքն զմիտս ժողովրդեանն, եւ անուանեցաւ Լուկիոս Տարկուինիոս։

330

Դ. Տարկուինիոս Պրիսկոս (Երէցն, 617—578) հաստատեաց զիշխանութիւն իւր նուաճեալ զԼատինացիսն եւ կատարեալ յաղթութիւնս երեւելիս ի վերայ Սաբինացւոց եւ հզօր ազգին Էտրուսկացւոց։

Զմեծամեծ աւարն արկ Տարկուինիոս ի կիր ի զարդ եւ ի գեղեցկութիւն Հռոմ քաղաքի. փոխանակ խրամոյն՝ ած պարիսպ քարակուռ զքաղաքաւն՝ արկ զհիմն Կրկէսին մեծի (որ էր երկայն բոլորաձեւ ասպարէզ վասն արշաւեցուցանելոյ կառս եւ երիվարս) եւ զհոյակապ Կապիտողինին՝ զդղեակն մեհենին Արամազդայ ի կապիտողեան լերինն, եւ զառուսն աղբանոցաց եւ զգետնափոր կամարսն յօրինէր՝ ընդ որ ընթանայր աղտեղութիւն քաղաքին. կազմեաց եւ զՖորումն։

Տարկուինիոս սկսաւ նախ արկանել ի կիր զնշանակս թագաւորութեան (ըստ օրինի թագաւորացն Էտրուսկացւոց)՝ զաթոռն փղոսկրեայ, զերկոտասան նուիրական հանդերձ խրձամբք, կառս ոսկեզօծս լծեալս ի չորից եւ այլ եւս նոյնպիսիս։ Նա զծերակոյտն՝ որոյ թիւ 200 էր առ Ռոմուլոսիւ՝ յաւել եւ արար 300։

Սպանաւ Տարկուինիոս 80ամեայ (578) խրատու որդւոցն Անկեայ, քանզի ի միտ առին սոքա թէ կամի Տարկուինիոս տալ զթագաւորութիւնն՝ Սերուիոսի Տուլղիոսի փեսային իւրում՝ որ էր լատինացի յազգէ ի գերելոցն կամ թէ եկեալ հաստատուած ի Տուսկիացւոց։ Բայց իմաստութեամբն Տանակուիղայ՝ չհասին նոքա այնմ զոր խորհէին. զի ասէր Տանակուիղ ժողովրդեանն թէ կենդանի է տակաւին այր նորա եւ թէ զՍերուիոս կացոյց փոխանակ իւր մինչեւ ապաքինեսցի յախտէն. իսկ որդիքն Անկեայ գնացին փախստեայ ի Հռոմայ։

331

Սերուիոս Տուլղիոս (578—534) մինչ դեռ տակաւին տեղապահն համարեալ էր՝ հաճոյ եղեւ ժողովրդեանն, մինչեւ յորժամ ծանուցաւ մահ թագաւորին ծերոյ՝ ընկալան զնա առանց իրիք հակառակութեան, թէպէտ եւ ոմանք գաղտ քրթմնջէին։ Թագաւորեաց նա իմաստութեամբ եւ զՀռոմայեցիս արար գլուխ դաշնաւորութեան Լատինացւոց եւ այնպէս խաղաղութեամբ եւ սիրով շահեալ կալաւ զքաղաքսն Լատինոյ։ Բանք դաշանցն փորեցան ի վերայ սեան ի մեհենին Անահտայ ի յայն լերին, եւ ժողովէին ամ ըստ ամէ պատգամաւորք քաղաքաց դաշնաւորութեանն ի նոյն մեհեան՝ զոր խորհրդովն Սերուիոսի շինեալ էին Լատինացիք խառն ընդ Հռոմայեցւոց անդէն ի Հռոմ քաղաքի՝ ի նշանակ միաբանութեան երկուց ազգացն եւ գլխաւոր լի-

նելոյ Հռոմայեցւոց: — Լինէր յայնմ հետէ եւ շինութիւն վի-մինաղեան եւ եսկուիլինեան բլրոցն. եւ դաշտականս ի Հռոմ նախ նա եհատ: Նա երկուս մեծամեծ յօրինուածս կարգէր: Նախ բաժանեաց նա զՍամիկն քաղաքին եւ արուարձանեայ տեղեաց յ30 Ցեղս հանդերձ իւրեանց սեպհականն վերակացուօք եւ Ժողովովք[1] եւ կացոյց զսոսա իբրեւ դէմ ընդդէմ տոհմից Պատրկացն եւ ժողովոց Կուրիայցն նոցա: Երկրորդ անգամ՝ զի բաժանեաց նա զամենայն բնակիչս տէրութեանն ըստ չափոյ ընչից իւրեանց[2] ի 5 Դասս[3] (յորոց առաջին Դասն՝ կոչէին Դասականք[4]) եւ զմի մի Դաս՝ դարձեալ ի (193) Հարիւրաւորութիւնս[5]. եւ ըստ համեմատութեան այսր բաժանման էին եւ հարկքն եւ պաշտօն պատերազմի: Աղքիմբք ընկալան մեծատունքն առաւելագոյն զօրութիւն՝ բայց միանգամայն եւ պարտս ծառայելոյ ի պատերազմի սպառազինութեամբ՝ անդստին յիւրեանց իսկ ծախուց եւ առանց վարձու: Միւս եւս վեցերորդ Դաս՝ անստացուածիցն[6] որք ազատ էին ի հարկաց եւ ի զինուորութենէ, բայց չունէին իշխանութիւն յիրս տէրութեանն: Կարգեաց նա տօն զոհից ըստ հնգից հնգից ամաց[7] յորում ամի լինէր աշխարհագիր եւ համար ընչից[8]: Ժողովք ըստ Հարիւրաւորութեանց համարին բուն ճշմարիտ ժողովք ժողովրդեան:

Բայց այսպիսի փոփոխութեամբք՝ որովք ապաքէն դիւրին էր տակաւ խառնել Ռամկին ընդ Պատրկացն, ատելի եղեւ Տուղղիոս՝ Պատրկաց, վասն որոյ եւ սպանաւ իսկ: Սերուիոս (որպէս պատմի) ջանացաւ զերկուս որդիսն Տարկուինեայ հաշտեցուցանել ընդ իւր՝ զերկուս դստերսն տուեալ նոցա կնութեան. բայց Լուկիոս որ վայրենագոյն էր բարուք՝ սպան զկին իւր զհեզն, իսկ Տուղղիա միւս եւս դուստր Տուղղեայ սպան զայր իւր զԱրունս զհեզն, եւ յետ այնորիկ զուգեցան ընդ միմեանս սպանողքն երկոքին նմանիք միմեանց: Զայս չհամարեալ բաւական՝ եղին նոքա ի մտի ընկենուլ զՍերուիոս ի թագաւորութենէ: Յարուցին ի ծերակուտէ անտի եւ ի ժողովրդենէ արս բազումս զրպարտութեամբք, կաշառօք եւ խոստմամբք ի վերայ թագաւորին: Եկն երեւեցաւ Լուկիոս Տարկուինիոս ի ծերակուտի անդ, նստաւ յաթոռն արքունի, եւ յորժամ մտանելն կամէր Սերուիոս ի ներքս, ընկէց զնա Լուկիոս ի քարակուռ աստիճանացն ի վայր եւ ետ սպանանել ամենեւին: Իսկ Տուղղիա ընթացաւ կառօք ի վերայ հօրն դիականն՝ փութանակի հասանել տալ ի ծերակուտին ողջոյն առն իւրում:

1 Comitia tribus.
2 Census.
3 Classis.
4 Classici.
5 Centuria.
6 Proletarii, capite censi.
7 Lustrum.
8 Census.

332

Դ. Տարկուինիոս Սուպերբոս (Ամբարտաւանն, 534—509) իսկ եւ՝ իսկ բառնայր զհաստատեալսն ի Սերուիոսէ Տուղղեայ, եւ յետ յաղթութեանց տալոյ մարտ պատերազմի ընդ Լատինացւոց՝ ստիպեաց զքաղաքսն նոցա դնել դաշինս ընդ Հռոմայ, յորում քաղաքն Հռոմայեցւոց լինէր գլուխ քաղաքաց դաշնաւորութեանն Լատինացւոց։ Առնոյր մարտիւ պատերազմաւ եւ զմեծատուն քաղաքն Վոլսկացւոց զՍուեսսա Պոմետիա, եւ ջանայր ի ձեռն գաղթականութեանց զոր աստ անդ բնակեցուցանէր՝ տարածանել սփռել զիշխանութիւն Հռոմայեցւոց. քանզի այսպիսի գաղթականութեամբք ձգեաց տարածեաց առկաւ ցեղն լատինացի-հռոմէական զլեզու իւր եւ զառհմայլին հանգամանս իւր ի վերայ համօրէն Իտալիայ։ — Ստացաւ նա գնոց եւ զՍիբիլեան մատեանսն (գուշակածոյս հին ինչ պատգամաց) որ ի Կապիտողիոնի եդան ի պահեստ, եւ բազում ինչ ազդեցութիւն ի վերայ պաշտամանց եւ քաղաքային կարգաց Հռոմայեցւոցն գործեցին։ Նաեւ ի բազում եւ ի մեծամեծ շինութեանց՝ հան նա ի գլուխ եւ զշինուած Կապիտողիոնի՝ որ անկարկառեալ հայէր ի դարաւանդաց ի խոնարհ ի վերայ խորաձորոց, եւ լինէր այն յետ այնորիկ տեղի պահեստի երեւելի երեւելի յիշատակարանաց տէրութեան եւ մեծագին ընծայից նուիրելոց, միջնավայր մեծամեծ գործոց եւ տօնից։

Բայց եւ սա սկսաւ լինել ատելի Պատրիկացն. քանզի յայն իմն ջանայր բազմութեամբ վարձկան զօրաց եւ դաշնաւորութեամբ արտուարձանեայ քաղաքաց՝ զի բարձրացուսցէ զզօրութիւնն արքայական եւ զիւր զչափաւոր ընտրական թագաւորութիւն փոխեսցէ յանարգել եւ ի ժառանգական թագաւորութիւն։ Մանաւանդ զի որպէս բռնութեան իսկ գործովք զայրացոյց զծերակոյտն եւ զպատրիկեան՝ նոյնպէս սաստիկ հարկօք նեղեաց զռամիկն. ապա սկսաւ բարբարոսօք կոտորել զայնոսիկ զորս կայր նորա կասկած ինչ ի մտի, նա եւ ոչ իւրոց ինչ ջերմոց զգուշայր։ Քրոջորդի նորա Պուբլիոս Յունիոս միայն մնաց կենդանի, զի անխօս պատճառեցաւ եւ յայն սակս իսկ Բրուտոս (անմիտ, անասուն) անուն առ։

Այլ յետոյ աւրեմն յորժամ Սեքստոս որդի Տարկուինեայ անկաւ ընդ Լուկրետիայ կնոջ հօրեղբօրորդւոյն իւրոյ Տարկուինեայ Կողղատինոսի, եւ Լուկրետիա չժուժեալ թշնամանաց ինքն զինքն սպան, զրգռեցաւ ապստամբութիւնն որ էր իսկ նիւթեալ ի բազում ժամանակաց հետէ. Բրուտոս որ անմիտն համարեալ էր՝ կոչեաց զազգն ամենայն ի վրէժխնդրութիւն եդեալ ի հրապարակ զդիակնն Լուկրետիայ, ինքն կայր գլուխ ապստամբութեանն եւ տայր առականել զդրունս Հռոմայ առաջի Տարկուինեայ։ Ապա ջանացաւ թագաւորն բռնութեամբ կամ սիրով մտանել ի

ներքս, այլ ընդ վայր. մերժեալ եւ վտարանդի չոգաւ փախստական ի կողմանս Էտրուրիացւոց:

Այսպէս յետ 245 ամաց անկանելոյ բարձաւ ի միջոյ թագաւորութիւնն, եւ ռամկապետութիւն ազատութեանն (որ յայնժամ 42 մղոն էր եւ բնակիչքն 600,000) անց ի ծերակոյտ անդր որ էր ի պատրկաց անտի. քանզի մերժումն թագաւորին բառնալ ի պատրկաց անտի եղեւ զի առցեն իւր ցանկալին: Պաշտպան հասարակաց իրաց եւ օրինաց էր ծերակոյտն՝ որում անկ էր Ռամկապետութիւնն եւ Հաւատարմութիւնն օրինաց՝ որոց Մշակքն ի ժողովս Քաղաքացւոց ընտրեալ կային, եւ ընտրութեան պաշտօնէից, որոշումն պատերազմի եւ խաղաղութեան, դատաւորութիւն, անօրէնութիւն տէրութեան եւ հոգաբարձութիւն կրօնից: Ընդ առաջնութեան ծերակուտին երկու Բդեաշխք կամ Հիւպատք¹ (որք յառաջնում Պետորք կոչէին) ընտրեալք ամ ըստ ամէ ի միջոյ պատրկաց փոխէին զգործ ռամկապետութեան եւ դատաւորութեան, եւ ի պատերազմի նոքա էին զօրավարք զօրուն, եւ շնորհեալ էր նոցա կրել զնշանակս թագաւորութեան. բայց որ ինչ վասն կրօնից եւ պաշտամանցն էր՝ այն Քրմապետին անկ էր: Նոյն ի Հիւպատացն՝ բաց որոց իսկ ընտրէր համար տարեաց, կային եւ Գանձապետք² ի հոգաբարձութիւն հասարակաց գանձուն, որոց թիւ ի սկզբանն երկու եւեթ էր, այլ ապա բազմացաւ ըստ մեծանալոյ տէրութեանն: Յայս ամենայն պաշտօնս միայն Պատրկացն համարձակ էր մտանել: Այլ ռամիկ ի ժողովս Կուրիացն իւրեանց խորհէին զհնարիցն պահելոյ զիշխանութիւն եւ զիրաւունս պատրկական կարգին իւրեանց, իսկ յընդհանրական ժողովս Քաղաքացւոցն դարձեալ պատրիկքն իբրեւ Պաշտպանեալք՝ ի ձեռն Պաշտպանութեանցն իւրեանց շահեալ ունէին զգահավճութիւն քուէիցն, եւ ի ձեռն նոցա էին վճիռք ժողովրդեանն. իսկ զժողովս Ցեղից Աստելլին թողեալ էին թափուր յամենայն իսկ իշխանութենէ Հիւպատքն. Այսպէս տէրութիւնն ի միահեծան իշխանութենէ յազնուականաց իշխանութիւն փոխեցաւ:

333

Նախ իբրեւ երկրաւորութեան է՝ թէ պատմութիւն շինութեանն Հռոմայ եւ թագաւորացն բազում ինչ մտացածին առասպելական է, առկայն դժուարին է ճշգիւ զատանել: — Այլ ըստ ոմանց ի նորոցն քննչաց՝ պարզ եւ պատշաճ է այսպէս իմն իմանալ զպատմութիւնն զայն: "Վաղագոյն ուրեմն, ասեն, ի ժամանակի Սիկիղիացւոց գոյր երկիր ինչ Լատինացւոց Պիւրգի (Հռոմ) ի վերայ Պաղատինեան բլրոյն. յետոյ շինեցաւ Կուիրին ի Սաբինացւոց ի Կապիտողեան եւ ի Կուիրինեան բլուրն: Երկոքին եւս առհասարակ ունէին մէն մի թագաւոր եւ ծերակոյտ ի 100

1 Consul. 2 Quaestor.

ադնուականաց, եւ ի դէպ է թէ երկոքին տէրութիւնքն յետոյ ընդ-միմեանս միաբանեցին հասարակաց իրաւամբք: Իսկ սնունդ եւ կեանք Ռոմուղոյ եւ Ռեմոյ, եւ յափշտակութիւն դստերացն Սաբինացւոց առասպելք համարին:

Այլ եթէ հարկ իցէ զշինուած Հռոմ քաղաքին տալ ցեղին Կասկացւոց որք զՍիկիղիացիսն հնազանդեցին՝ իբրեւ հին բնակիչք կողմանցն այնոցիկ, գտանէ ոք թէ սկիզբն պատրկացն լեալ իցէ ի 1000 կառկեան տանց հանդերձ 100 սենեկղիտիկոսօքն նոցա, եւ Ակկիզեացիքն լեալ իցեն ռամիկքն կամ ժողովրդականք: Միաբանելով ժողովրդեանն Լատինացւոց, այս ինքն ցեղին Ռամնայց ընդ ցեղին Տիտիայց որ էին ի Սաբինացւոց անտի, հարկ եղեւ լինել կրկին թուոյ Կուրիայցն եւ Սենեկղիտիկոսացն: Եւ իբրեւ յաւելաւ ի վերայ նոցա մեւս եւս ցեղ՝ Ղուկերքն թերեւս ի Տուսկիացւոց առհնէ, եղեն կացին այնուհետեւ 30 կուրիայք եւ 300 Սենեկղիտիկոսք:

Թուի թէ յետ միաւորելոյ Հռոմայեցւոցն եւ Սաբինացւոց՝ կրկին իմն լեալ իցէ թագաւորութիւնն ժամանակս ինչ. յետ այնորիկ փոխանակ աթոռակցութեանն՝ փոխանակաւ կացեալ իցեն թագաւորք յերկուց ազգացն: Ի դէպ է թէ Ռոմուղոս առաջին (Ռամնացի) այսպէս հասարակաց երկուց ազգաց թագաւոր կացեալ իցէ: Իսկ երկրորդն (Սաբինացի) հասարակաց թագաւոր՝ Նումա Պոմպիլիոս որ զպաշտամունս Լատինացւոցն եւ Սաբինացւոց եւ Ետրուսկացւոց ի մի պաշտօն կրօնից ամփոփեալ կարգէր կրօնս Հռոմայեցւոց, եւ եւս հաստատել կարգաւն հաւադիաց՝ որք ամենայն օրինաց եւ վճռոց եւ գործոց տէրութեանն նուիրական իմն սրբութիւն շնորհէին: Երրորդ հասարակաց (Ռամնացի) թագաւոր կայր Տուղղոս Հոստիղիոս որ արկ ի նեղ զԱղբալոնգա. իսկ Անկոս Մարտիոս է դարձեալ ի Սաբինացւոց եւ նովաւ առ վախճան առաջին ժամանակ թագաւորութեան Հռոմայ, յորում փոխանակաւ յերկուց ազգաց կային թագաւորք, այնպէս զի զօրավորութեանն գործք մնացանն ի Լատինացի թագաւորսն երեւին, իսկ քրմապետութեանն ի թագաւորսն սաբինացիս: Երեք յետին թագաւորք ի Տուսկիացւոց անտի են, եւ կամ առաւելագոյն իմն ունէին կցորդութիւն եւ հաղորդութիւն ընդ Տուսկիացւոցն. սոցա գործք այս ինքն շինուածք մեծամեծք եւ հոյակապք ամենեւին այլ իմն նշանակեն կամ կերպարանս երեւեցուցանեն քան զգործս թագաւորացն առաջնոց:

Բ

Հռոմ ի տակնուվրայութիւն քաղաքաց. — Նորոգեալ փոփոխմանց. — Արտաքին պատերազմունք. (510 — 133):

334

ԲԱՅՑ սակայն ի վերայ նորա ընկերհաշտութեանն Հռոմայեցւոց կայր մնայր պատերազմ հակառակութեան եւ ներքուստ եւ արտաքուստ: Որդիք մեծամեծ պատրկացն ի Հռոմ առ դուռն թագաւորութեանն զոր վայելէին յարքունիսն Տարկուինեայ՝ եղեն ի կողմն նորա: Ընդ սոսա անկանէին դաղտ ի պատգամս արտաքինքն զի զՏարկուինիոս փրկեսցեն: Այլ խորհուրդ դաւաճանութեան նոցա դուշակեցաւ (ի ձեռն գերւոյ թաքուցելոյ ի սրահի անդ

ժողովոյ նոցա), եւ որ յանցաւորն գտան՝ սատակեցան, եւ Բրուտոս դատապարտեաց ընդ նոսա եւ զերկուրոյն որդիս, եւ առ ոչ ինչ զհայրենի գութն համարեցաւ վասն հայրենեացն սիրոյ: Կողատինոս որ ոչ այնպէս հակառակ Տարկուինեայ երեւէր՝ աքսորեցաւ վտարանդի:

Ամրացաւ եւ առ հասարակութիւն կարգն նոր խառնեալ ի թիւ պատրկացն եւ ի ծերակոյտ անդր զերեւելիս երեւելիս ի ռամկաց ոգիս իբրեւ 300, եւ բաշխեալ զինչս թագաւորին ի մէջ քաղաքացեացն տնանկաց. եւ այս յայն սակս մանաւանդ պիտոյ էր, քանզի Տարկուինիոս յայտնի իսկ պատրաստութեամբ ճակատու կամէր գալ հասանել ի վերայ Հռոմայ:

Նախ նորին որդի Արունս մերձեցաւ ի սահմանս Հռոմայեցւոցն ընդ Վէյեացւոց եւ ընդ Տարկուինեանցն, այլ յԱրսիա անտառին ի պարտութիւն մատնեալ անկանէր, բայց սակայն եւ Բրուտոս որ ի ճակատու անդ էր՝ անկաւ, հարեալ զմիմեանս Արունսայ եւ Բրուտեայ: — Ապա Պորսեննա արքայ կամ իշխան[1] Կղուսեան քաղաքի Ետրուսկացւոց յորդել ուղեալ նեղէր զքաղաքն Հռոմայեցւոց բազմաձեռան գնդաւ, եւ առնոյր իսկ քաջ քաջ զքաղաքն եթէ Ովրատիոս Կոկղէս չէր ի մէջ, քանզի սա միայն առանձինն երկու ընկերօք դրաւեաց կալաւ զխելս կամրջին, եւ իբրեւ կործեցաւ յետուստ նորա կամուրջն՝ անցեալ ի լող ընդ գետն Տիբերիս ի Հռոմ հասանէր: — Այլ իբրեւ սովն ի քաղաքին սաստկացաւ՝ չոգաւ Մուկիոս ի բանակ թշնամեացն, զի զՊորսեննա սպանեալ ազատեսցէ զՀռոմ. այլ փոխանակ Պորսեննայ՝ հար սպան զնորին գաղտնեաց դպիր. իբրեւ ըմբռնեցաւ եւ սպառնային նմա սպանութեամբ՝ եւ նա ինքնին զիւր ձեռն կարկառեալ ի խարոյկն եւ խանձատեալ՝ արհամարհէր իմն զմահն. զարմացաւ ընդ քաջութիւն արութեան Հռոմայեցւոցն՝ Պորսեննա, եւ եդ ընդ նոսա դաշինս խաղաղութեան. իսկ Մուկիոս առ անուն Սկեւոլա (ահեկեան). (509 — 508):

Այլ այն իսկ զի ի գիրս դաշանց վաճառականութեան (509) Հռոմայեցւոց ընդ Կարքեդոնացւոց, Յունիոս Բրուտոս եւ Մարկոս Ովրատիոս յիշատակին իբրեւ առաջին հիւպատք (պրետորք), արկանէ ընդ կասկածանօք զդէպս ինչ ի դիպաց պատմութեանս: — Նմին իրի՝ ըստ յետնագոյն՝ բայց ըստ առաւել ճշգրտագոյն պատմութեան՝ առ Պորսեննա զքաղաքն (բաց ի Կապիտոլինէ) եւ հաւանեցաւ դնել դաշինս խաղաղութեան ընդ Հռոմայեցւոցն այսպիսի ինչ օրինօք զի զերրորդ մասն երկրին թողցեն ի բաց եւ տացեն պատանդս յազնուականաց:

Այլ տակաւին չհանդարտէր Տարկուինիոս, եւ ազգս բազումս մի ըստ միոջէ ի մարտ պատերազմի ընդ Հռոմայեցւոց գրգռէր եւ

1 Lucumo.

յետոյ ուրեմն զԼատինացիսն կապէր ընդ իւր դաշնաւորութեամբ. Մինչեւ այս ուրեմն առ Ռեգիլլոս ծովակաւ ահագին եւ սաստկալի պատերազմ Հռոմայեցւոց ընդ դաշնաւոր քաղաքացն Լատինացւոց զրգռեալ՝ յաղթեաց Հռոմայեցւոցն քաջութիւն. Երկու որդիք յորդւոց Տարկուինեայ անկան ի ճակատուն, իննսնամեայ անզաւակ ծերունին ի Կումէս Կամպանացւոց փախստեայ անկանէր, անդ վախճանէր յետ սակաւ ինչ ժամանակի ի վերայ անցանելոյ: Այսպէս եւ ի գլուխ պարծանօք արտաքին պատերազմն ազատութեան յետ 14 ամաց (495): Յետ երից ամաց եղեն դաշինք Հռոմայեցւոց ընդ Լատինացւոց, յորս շնորհեցաւ Լատինացւոց լինել հաւասարս եւ հանգիստապատիւս ընդ Հռոմայեցւոց (493):

Ընդարձակ անդքն Տարկուինեայ որ առ Տիբերիս գետով էին՝ նուիրեցան դիցն պատերազմի եւ կոչեցաւ Մարտեան դաշտ՝[1] զոր ոչ վարէին մշակութեամբ, այլ կատարէին անդէն հրահանգս զինուց եւ լինէին ժողովք ժողովրդեան:

Ի ժամանակս պատերազմացն այնոցիկ եւ վասն անձկոյ զառաջն ձեռնհասկար իշխանութեան ռամկին եւ մասամբ իմն զսպակատութիւն թագաւորութեան լնլոյ՝ կարգեցաւ իշխանութիւն Դիկտատորացն, որ սովորական իմն իշխանութիւն էր ի քաղաքսն Լատինացւոց: Կանոն ի ժամանակի արտաքին կամ ներքին իրիք տագնապի կամ աղետից ի վերայ հասելոյ՝ յանձն լինէր իշխանութիւն վերագոյն քան զամենայն իշխանութիւն միում ումեք զամիսս վեց եւ կոչէր նա Դիկտատոր. եւ էին օգնական իշխանութեան նորա 24 նուիրակք, եւ կարգէր նա ընդ իւրով իշխանութեամբ եւ Զօրավար մի հեծելոց[2]. առաջին Դիկտատոր եկաց Տիտոս Լարտիոս Փլաւոս (յամի իբրեւ 500):

335

Ի ժամանակի այսց պատերազմաց ազատութեան օգնական լինէր ռամիկն պատրիկացն՝ յամենայն զօրութենէ իւրմէ, եւ ընդ այնր պատրիկք բազում անգամ խոստանային դիւրութիւն պարտուց նոցա, եւ հիւպատոսն Վալերիոս Պոպլիկողա (սիրող ժողովրդեան) ետ կարգել օրէնս ինչ շահաւորս ռամկացն: Այլ իսկ եւ իսկ իբրեւ զնաց եղեւ պատերազմացն յետ մահուն Տարկուինեայ (495) չհայեցան պատրիկք յօրէնսն յայնոսիկ եւ ի խոստմունս, եւ առանց խնայութեան կամէին կացուցանել զիրաւունս իւրեանց: Պարտաւոր էր ռամիկն իբրեւ սատարիչ սեպհական ընչից՝ տալ հարկս վասն գետնոյ եւ զինուորել առանց վարձուց: Իսկ ի չաջաղելոյ եւս հնձոց՝ առաւելագոյն աղքատացաւ ժողովուրդն, նախին իբր առնուին փոխ ի պատրիկացն՝ որք միայն էին սատարիչք հասարակաց երկրին: Եթէ ռամիկ ոք չկարէր հատուցանել ի ժա-

1 Campus Martius. 2 Magister equitum.

մուն զփոխորդին (10—12 ատ. հարիւր), անկանէր ընդ իշխանութեամբ պարտատեառն ամենայն գոյիւ եւ անձամբ իւրով՝ երբեւ նորա ծառայ։ Իբրեւ սաստկացաւ այս նեղութիւն եւ չգոյին օրէնք ինչ ի մէջ պաշտպանելոյ պարտապանին ի ձեռաց պարտատեառն, մինչ դեռ տակաւին արտաքոյ քաղաքին էր զօրն՝ յայնժամ 18,000 ի ռամկէն որ տաժանեալ էին ի մարտ պատերազմի՝ ապստամբեցին, եւ առաջնորդեալ ի Սիկինիոսէ Բեղղուտայ՝ ելին ի բլուր մի որ Նուիրական լեառնն կոչէր առ Անիենաւ գետով 12 ժամուք հեռի ի Հռոմայ՝ ի մտի եդեալ այլ քաղաք նոր շինել անդէն, եւ էին անդ շաբաթս վեց՝ կերակրեալ ի ծախուց մեծատանցն որոց կալուածք գոյին։ Այնուհետեւ երկեւղ եւ տրտմութիւն շահեալ ունէր ամենայն ուրեք ի քաղաքին, եւ ապա ուրեմն առաքեցին առ աւագս ի լեառնն ածել զժողովուրդն ի հաւան զի դարձցին այսրէն ի քաղաքն։

Յաջողեցաւ հաւանեցուցանել զնոսա Մենենիոսի Ագրիպպայ առակաւ անդամոց ընդ որովայնի կռուելոց, ցուցեալ զնոսա այնպիսի երկպառակութեամբ, խոստացեալ թողուլ ժողովրդեանն զպարտսն (իսկ ըստ այլոց՝ շնորհեալ ազատութիւն անձանց նոցա ի բանտից), եւ զի կացցեն տեղապահք տարեւորք ի միջոյ նոցա, որք էին յառաջնումն երկու միայն, ապա եղեն հինգ (յետոյ 30) զորս հազարապետս կամ ցեղապետս[1] կոչէին։ Չէր ոք իշխան մխել ձեռն ի նոսա, եւ էր նոցա իշխանութիւն՝ Արգելումն[2] բանիւ առնել դատարկ զվճիռ ծերակուտին. ապարանք նոցա համարեալ էին տեղիք ապաստանաց։ Կարգեցան եւ երկու Ռամկաց Շինուածապետք[3], որոց գործ այն էր վասն ամբարաց եւ գնոց ցորենոյ ունել փոյթ յանձին, զի մի վաշխք եւ ծանրագնութիւն յաճախեսցի (493)։

336

Այնուհետեւ սկիզբն առնուր երկայնժամանակեան հակառակութիւնն պատրկաց ընդ Ռամկացն որ յերկարեալ բաւէր դարս երկուս, եւ յետոյ ուրեմն յաղթէին Ռամիկքն։

Սկիզբն հակառակութեանն առիթ եղեւ որ էր յանփոյթ առնելոյ ժողովրդեանն զվար երկրին ի ժամանակի անդ խռովութեանցն. հարկ էր զցորեանն տալ ածել ի Սիկիլիայ։ Բայց իբրեւ խնդիր իմն լինէր ի ծերակուտի անդ թէ որպէս կամ զիարդ պարտ իցէ զցորեանն բաշխել, յայնժամ Մարկիոս այր երիտասարդ եւ սաստիկ բարուք՝ որ վասն զԿորիոլիս զքաղաք գրաւելոյ Վոլսկեացն կործանելոյ՝ Կորիողանոս կոչէր, պահանջէր իբրեւ պայման շնորհմանն զի բարձցէ միանգամ ժողովրդեան զհազարապետսն որ ձոխացեալ իմն էին. սկսաւ ընդ ռամկացն շինուածապետաց

1 Tribunus. 2 Veto. 3 Aediles.

ազատել եւ խնդրէր սատակութեանն հակառակ Մանլիոսին: Սակայն սպանեալ սիրան Մանլիոսին թէ զԿապիտոլիոնս պարտ է դատել ժողովրդեանն. նա եւ զայն եւս խնդրեցին եւ հաստատեցին թէ ոչ ըստ համապատասխանութեան առնել միոյ ժողովուրդն այլ ըստ ցեղից: Այս իսկ էին առաջին ժողովքն ըստ ցեղից¹:

Այնպէս ի ժողով անուն Կամիլլոսն հասանէր թելադրութեան ծերակուտին, եւ ցոյց զանձնութիւն իւր յետ երկարագոյն բանից թուեցոյց ընդհատակութիւնս իւր ի միջոց ժողովրդեան համակեցութեան եւ ցուցանելոյ զայլսն. ժողովուրդն խանդաղատեալ հակէր ի կողմն նորա. այլ իբրեւ հազարապետքն այլ իմն նոր առաջատանութիւն ի մէջ բերէին թէ զատար քաղաքին Անտիոքի բաղխեալ զօրավարին հակառակ օրինացն, որ արարեալ զնոսա իւր խորհրդակիցս՝ խառնեցաւ Կամիլլոսն, շրջեցաւ սիրա բանախօսութեան եւ զատապարտեցաւ յաքսոր: Ել զնացեալ փախստեայ առ Մ՝ադակացեան արեւմտեայս ըն պատմութեանն եւ բարիութեանն, ապաստանեցոյց զնոսա ի դաշնակցս որ ընդ հռովմայեցւոց էր, եւ տացեալ ի գլուխ զօրաց նոցա հասանէր ապստամբութեան առաջի հռովմայ քաղաքի: — Այսպէս անզամ Քիմնացին զանձուցանել զդրամաթիւն նորա՝ առաքեալ նախ զքաղկեդոնն նորա, ապա հերձուածութիւնս ի քննեաց հանդերձ քննութեան պատրաստ, այլ զուր եւ ընդ վայր. բայց ապա ուրեմն առեալ առեւալ խոնարհէր, սէգ առ բարտաւանութիւն նորա առաջի բարեխօսութեան եւ արտասուաց մօրն իւրոյ Վետուրիայ որ եկն առ նա Վոլումնիա կնաւանին նորա եւ երկուք որդւովք եւ կանամբք մեծամեծացն. զիրկս արկ զմօրն ապառաժէն "Յաղթեցեր իմձ, աւէ, յաղթութիւն անուրուք, որ յետ առնաւ ինչ միոյ սատակումն իմն լինիցի". դարձոյց նա զՎոլսկացիսն յետս. այլ իբրեւ մատնութ ապախտ նա ի նոցանէ, այնու զի թերեւս սպանեցան Վոլսկացիք դաւեալ յետս թողլով սահմանս ինչ ի բաց, եւ կամ մեռաւ նա ծերութեանն յաքսոր (401):

337

Յետ միաձողամ զօրանարոյ ռամկին՝ այնուհետեւ Լանայր հասարել ամենեւին պարտիսցն՝ յիրաւանս տուացուածոց երկրին, դատաստանաց եւ օրէնսդրութեան եւ բարձրագոյն պաշտամանց ակրութեանն:

Տէրութիւնն հռովմայեցւոց ունէր սասցեալ առ սակաւ սակաւ ընդարձակ անդս եւ կալուածս՝ որք չէին ուրուք սատացուած, բայց առեալ էին պատերազմ փարել նոքօք սպարսիս ինչ օրինօք՝ զի ի բերոց երկրին տայցեն սատանարդ ի զանձ հասարակաց. խոկ պատրիկք այնուհետեւ զայս երկիր հասարակաց² հանձրէին

1 Comitia tributa. 2 Ager publicus.

իբրեւ իւրեանց ստացուած եւ տային գործել պաշտպանութեամբ
իւրեանց եւ ծառայից, եւ ոչ այնպէս ճշդիւ տային զտասանորդսն։
Այն սակս ռամկին՝ որ փոքր ինչ միայն ազատ կալուածս ունէր,
խնդրէր երբեք երբեք Օրէնս ագարական՝ [1] որովք տացի նոցա
մասն մի հասարակաց երկրին զի վարեսցին նովաւ։ Բայց քանիցս
անգամ թէ ի մէջ գայր այն խնդիր՝ ընդդէմ դառնային պատրիկքն
մեծաւ սաստկութեամբ։ Նաեւ գործ զգուշութեան համարեցան սպա-
նանել զհիւպատոսն Կասիոս, որ յաջողութեամբ մատոյց յառաջ
զօրէնս իւր յորժամ զերկիր ինչ՝ զոր ի Հեռնիկեցւոց թափեալ
էին՝ եռ բաժանել ի մէջ պատրիկացն եւ ռամկաց. քանզի յետ կա-
տարելոյ ամի հիւպատոսութեան նորա՝ առին տարան զնա բարկու-
թեամբ պատրիկք եւ մեծաւ անիծիւք արարին զահավէժ ի Տար-
պէական վիմէն Կապիտողինին. եւ աւերի տունն նորա հիմանց ան-
ապատ։ Նաեւ իբրեւ յետ ամաց ինչ ուխտ ի հասարակապետաց ժողո-
վրդեանն ամբաստան լինէր զհիւպատոսացն թէ ոչ կատարեն ճշդիւ
զՍասիական Օրէնսն (այս ինքն՝ զառաջարկութիւնն օրինաց)՝ դատա-
պարտեալ ի տան իւրում յառաջ քան զօր դատաստանին։

Նա իբրեւ հասին ի վերայ օրէնք Պուբղիլեայ Վոլերոնի թէ
ընտրութիւն հասարակապետաց ժողովրդեան եւ շինուածապետաց
նոցա միայն ի ռամկաց անուի ի ժողովս ցեղիցն ընտրեսցի վճռովք
ռամկին[2], եւ ոչ ի ժողովս հարիւրաւորացն որպէս ցայժմ լինէր
(472), այնուհետեւ բաժանեցաւ ժողովուրդն Հռովմայեցւոց ի քա-
ղաքի անդ իբրեւ յերկուս բանակս հակառակս միմեանց։

Ընդէն այլ ինն հակառակութիւն բուսանէր։ Պաշտօն դա-
տաւորութեանն որ ըստ անգիր իրաւանց սովորութեան եւ աւան-
դութեան կատարէր՝ կայր մնայր միշտ ի ձեռս պատրիկացն՝ որք ըստ
իւրեանց կարծեաց եւ բազում անգամ ըստ յօժարութեան կամաց
իւրեանց վճարէին զամենայն։ Արդ ռամիկն վասն ապահով զառաջս
այնպիսի կեղեքական գործոց եւ տեսանելոյ զընթացս իրաւանցն՝
կամեցան ռամիկքն ունել օրէնս գրով՝ որպէս առաջի արկանէր
Տերենտիլոս Արսա (460). բայց պատրիկքն դառնային ընդդէմ
բազում ժամանակս, այնու զի իրաւունք ցեղին իւրեանց նովին
նուաճելոց էին։ Ընդհարին ինն սաստկագոյն հակառակութիւն
եւ ատելութիւնն վասն կրացս այսոցիկ։

Ի սաստկանալ խռովութեանց վասն Տերենտիլեան օրինացն
այնորիկ՝ հարկ լինէր զհայր նորա զԿինկինատոս կոչել ի հիւպատո-
սութիւն. որ առաքեցանն ի ծերակուտէն՝ գտին զնա մաճ ի ձեռին
ի փոքր անդի իւրում յայնկոյս Տիբերիայ։ Հաստատեաց սա զխա-
ղաղութիւն ի Հռովմ ոչ միայն զօրութեամբ այլ եւ իմաստու-
թեամբ կացուցեալ զժպրհութիւն հասարակապետաց ժողովրդեանն,
մինչեւ ի կատարել ամին իւրոյ (458) հաստատել ինն զնա կա-

1 Lex agraria. 2 Plebiscita.

մեր ժողովուրդն ի հիւպատոսութեանն, զոր հաստատեալ էր օ-րէնք եւ ծերակուտին, թէ ոչ կինքն Կինկիննատոս սաստկութեամբ դառնայր ընդդէմ :

Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ հարկ լինէր կոչել զնա միւսանգամ յանուղղ անուն իւրմէ ի դիկտատորութիւն: Մինուկիոս հիւպատոս (456) գնաց ի վերայ Էկուացւոց ի պատերազմ. այլ պաշարեցին զնա ի մէջ երկուց լերանց, ուր կամ ի սովոյ եւ կամ ի սրոյ պարտ էր մեռանել. եհաս դոյժ ի Հռոմ եւ խռովեցաւ քաղաքն: Այլ գնաց Կինկիննատոս, եհաս յանկարծ ի վերայ, եւ գոչել ամենայն զօրացն, զի ազդ լիցի դարուստ նոցա պաշարելոցն, սա սաստիկ եւ նոքա անտի պաշարեցին զթշնամիսն: Ի պարտութիւն մատնեցան Էկուացիքն, եւ անցեալ գնային մի մի ընդ լծով (երկու նիզակք փառաւորեալք ի գետնի եւ ծայրք նոցա ի վերուստ կից ի միմեանս, նշանակ վերջին խոյ տարկութեան): Բաշխեաց զաւարն զօրական-նացն, եւ ինքն ասպանց հատուցման եւ փառաց յետ 16 աւուրց դիկտատորութեան իւրոյ՝ դարձաւ ի խուղ իւր:

Դարձուցին զնա անտի երրորդ անգամ, քանզի միւսանգամ Սաբինացիք հանեալ էին առաջնորդութեամբ Հերդոնիոսի ու-բուռն առաջին պարսպաց քաղաքին եւ առեալ ի բուռն զԿապի-տոլիոնն, բայց եւ ժողովուրդն չառնոյր յանձն երթալ ի պա-տերազմ: Ընտրեցաւ եւ դիկտատորն Կինկիննատոս յաղթութեամբ զամենայն յարդարեալ՝ մերժէր զթշնամին յաշխարհէն, ապա եւ ծերակուտին եւս յանձն առեալ հաւանէր պայմանի ժողովր-դեանն, հնգից չափ յաւելուլ զթիւ հազարապետացն եւ տալ նոցա իշխանութիւն կոչելոյ զհիւպատոսն ի դատաստան եւ զծե-րակուտան ժողովելոյ (457):

338

Ապա ուրեմն հաւանեցան պատրիկք եւ օրինացն Տերենտի-լեայ (յետ իբր 35 ամաց). արք երեք ի [illegible] չոքան յաշ-խարհն Յունաց ի քաղաքն Աթենացւոց բերել օրէնս. այլ հա-ւանականագոյն եւս է թէ ի Մեծ Յոյնս առաքեալ իցեն (քանզի ոչ յօրէնսն իսկ կան նշանք ազգակցութեան, եւ ոչ մատե-նագիր ոք ի Յունաց յիշէ). եւ դարձան յետ երկուց ամաց (454—452): Ընտրեցան կարգին տասն պատրիկք յորոց մի ոք փո-խանակաւ առ օր առ օր կալը զխնամս եւ երկոտասան նուիրակք առ նոսա, եւ զարդ յանձն եղեւ նոցա յօրինել պատեհ պատեհ օրէնս, եւ առաւ նոցա իշխանութիւն արձակ, դադարեալ առ ժամն իշխանութեան հիւպատոսացն եւ հազարապետաց ժողովր-դեան: Զոր ինչ աշխատութեամբ շահեալ եւ առեալ էին՝ դրոշմեցին ի (10) տախտակս եւ եդին հրապարակաւ զի ամենեքին առնիցեն ծանուցանէ դատաստան (451), եւ իբրեւ ինչ ինչ պակաս

իբրեւ իւրեանց ստացուած եւ տային գործել պաշտպանութեամբ ստրկաց իւրեանց եւ ծառայից, եւ ոչ այնպէս ճշդիւ տային զտասանորդսն: Յայն սակս ռամիկն՝ որ փոքր ինչ միայն ազատ կալուածս ունէր, խնդրէր երբեք երբեք Օրէնս ագարակաց՝ [1] որովք տային նոցա մասն մի հասարակաց երկրին զի վարեսցին նովաւ: Բայց քանիցս անգամ թէ ի մէջ գայր այն խնդիր՝ ընդդէմ դառնային պատրիկքն մեծաւ սաստկութեամբ: Եւ գործ զգուշութեան համարեցան սպանանել զհիւպատոսն Կասիոս, որ յաջողութեամբ մտադիր յառաջ զնանս իւր յարժամ զերկիր ինչ զոր ի Հեռնիկեցւոց թափեալ էին՝ եւս բաժանել ի մէջ պատրիկացն եւ ռամկաց. քանզի յետ կատարելոյ ամի հիւպատոսութեան նորա՝ տուին ատեան զնա բռնակալութեամբ պատրիկք եւ մեծաւ անիծիւք արտաքին գահավէժ ի Տարպէական վիմէց Կապիտողինոսին. եւ տեղի տանն նորա մնաց անապատ: Եւ իբրեւ յետ ամաց ինչ ումն ի հազարապետաց ժողովրդեանն ամբաստան լինէր զհիւպատոսացն թէ ոչ կատարեն ճշդիւ զԿասիական Օրէնսն (այս ինքն՝ զառաջարկութիւնն օրինաց)՝ գտաւ սպանեալ ի տան իւրում յառաջ քան զօր դատաստանին:

Եւ իբրեւ հասին ի վերայ օրէնք Պուբլիոսի Վոլերոնի թէ ընտրութիւն հազարապետաց ժողովրդեան եւ շինուածապետաց նոցա միայն ի ռամկաց անտի ի ժողովս ցեղիցն ընտրեսցի մեծամեծք ռամկին [2], եւ ոչ ի ժողովս հարիւրաւորացն որպէս ցայնժամ լինէր (472), այնուհետեւ բաժանեցաւ ժողովուրդն Հռոմայեցւոց ի քաղաքի անդ իբրեւ յերկուս բանակս հակառակս միմեանց:

Ընդէն այլ եւս հակառակութիւն բուռնէր: Պաշտօն դատաւորութեանն որ ըստ անգիր իրաւանց սովորութեան եւ աւանդութեան կատարէր՝ կայր մնայր միշտ ի ձեռս պատրիկացն՝ որք ըստ իւրեանց կարծեաց եւ բազում անգամ ըստ յօժարութեան կամաց իւրեանց վճարէին զամենայն: Այս ուրեմն վասն առնլոյ զառաջս այնպիսի ինքնակամ գործոց եւ տեսանելոյ զընթացս իրաւանցն՝ կամեցան ռամիկքն ունել օրէնս գրով՝ որպէս առաջի արկանէր Տերենտիղոս Արսա (460). բայց պատրիկքն դառնային ընդդէմ բազում ժամանակս, այնու զի իրաւունք ցեղին իւրեանց նուազին նուազելոց էին: Ընդհանրին եւս սաստկացաւ հակառակութիւն եւ ատելութիւնն վասն խրացս այսոցիկ:

Ի սաստկանալ խռովութեանց վասն տերենտիղեան օրինացն այնորիկ՝ հարկ լինէր զհայր նորա զԿինկինատոս կոչել ի հիւպատոսութիւն. որ առաքեցանն ի ծերակուտէն՝ գտին զնա մաճ ի ձեռին ի փոքր անդի իւրում յայնկոյս Տիբերեայ: Հաստատեաց սա զխաղաղութիւն ի Հռոմ ոչ միայն զօրութեամբ այլ եւ իմաստութեամբ կարծեալ զժպրհութիւն հազարապետաց ժողովրդեանն, մինչեւ ի կատարել ամին իւրոյ (458) հաստատել եւս զնա կա-

1 Lex agraria. 2 Plebiscita.

մեր ժողովրդեան ի հիւպատոսութեանն, զոր հաստատեալ էր սողեւք եւ ծերակուտին, թէ ոչ խնդրն Ռիկիմերոսի առատութեամբ զաւանակք ընդդէմ ։

Նմին յետ սակաւ ինչ միոյ հարկ լինէր կոչել զնա միահամուռ յանդուգն անուն խուսէ ի դիկտատորութիւն ։ Մայորիանոս հիւպատոս (456) գնաց ի վերայ Վանդալացւոց ի պատերազմ․ առաջս պաշարեցին զնա ի մէջ երկուց լերանց, ուր կամ ի սովոյ եւ կամ ի սրոյ պարտ էր մեռանել․ եհաս զոյժ ի Հռոմ եւ խռովեցաւ քաղաքն ։ Ապա գնաց Ռիկիմերոս, եհաս յանկարծ ի վերայ, եւ գտեալ ամենայն զօրացն, զի առք լեռն զալուստ նոցա պաշարեցին, սա սաստ եւ նոքա անուր պաշարեցին զթշնամիսն ։ Ի պարտութիւն մատնեցան Վանդալացիք, եւ անցոյց զնոսա մի մի ընդ լծով (երկու նիզակք փայտեայք ի գետնին եւ ծայրք նոցա ի վերուստ կից ի միմեանս, նշանակ վերջին խոկ ստրկութեան) ։ Ողջունեաց զասպարն զօրավարնին, եւ խնդրն սաստիկ հաստուցանն եւ փարձուց յետ 16 աւուրց դիկտատորութեան իւրոյ՝ դարձաւ ի խուղ իւր ։

Դարձուցին զնա անուն երրորդ անգամ, քանզի միահամուռ Սաբինացիք հատեալ էին աստիճանդութեամբ Հերդոնիոսի ալ բումն ասպարէի պարապաց քաղաքին եւ առեալ ի բուռն զԿապիտողիոնն, բայց եւ ժողովուրդն չառնոյր յանձն երթալ ի պատերազմ ։ Խնդրեաց եւ դիկտատորն Ռիկիմերոս յաջողութեամբ զամենայն յարդարեալ՝ մերժէր զթշնամին յաշխարհէն, առկայն եւ ծերակուտն եւս յանձն առեալ հաւանէր պայմանի ժողովրդեանն, հինգիւ չափ յաւելուլ զթիւ հազարապետացն եւ առեալ նոցա իշխանութիւն կոչելոյ զհիւպատոսն ի դատաստան եւ զծերակուտն ժողովելոյ (457) ։

338

Ըստ այսմ հռովմայեցւոց պատրիկք եւ օրինացն Տերենտիլեայ (յետ իրր 35 ամաց)․ առք երեք ի սենեկղետիկոսաց չոգան յաշխարհն Յունաց ի քաղաքն Աթենացւոց բերել օրէնս․ այլ հաւանականագոյն եւս է թէ ի Մեծ Յոյնս առաքեալ իցեն (քանզի ոչ յօրէնսն իսկ կան նշանակք ազգակցութեան, եւ ոչ մատենագիր ոք ի Յունաց յիշէ)․ եւ դարձան յետ երկուց ամաց (454—452) ։ Ընտրեցան կացին տասն պատրիկք յորոց մի ոք փոխանակ աւուր աւուր կայր գլխաւոր եւ երկոտասան նախրակք առ նմա, եւ գործ յանձն եղեւ նոցա յօրինել պատեհ պատեհ օրէնս, եւ տուաւ նոցա իշխանութիւն արձակ, դադարեալ առ ժամն իշխանութեան հիւպատոսացն եւ հազարապետաց ժողովրդեան ։ Զոր ինչ աշխատութեամբ շահեալ եւ առեալ էին՝ դրոշմեցին ի (10) տախտակս եւ եդին հրապարակաւ զի ամենեքին առնիցեն զնոցանէ դատաստան (451), եւ իբրեւ ինչ ինչ պակաս

միւս եւս ամ իշխանութիւն շնորհեցաւ նոցա, եւ յաւելին երկուս եւս տախտակս. եւ իբրեւ հաստատեցաւ ամենայն ի Ծերակուտէն եւ ի ժողովրդենէ (450), փորեցին զնոսա յերկոտասան տախտակս պղնձիս։ (Երկոտասանցն իսկ էին օրէնքն, քանզի առեալ էին ի Հնոց ամփոփութեանց։)

Բայց արքն այնորիկ տասնեքին եւ յետ կատարելոյ իսկ գործոյ նոցա՝ եւ յերրորդում եւս ամի չկամէին իսկ դնել ի բաց զիշխանութիւնն որ առ ամնց իրիք շահից եւ զգուշութեան տուաւ նոցա. բայց յայնժամ հետէ չարաչար իսկ փորձէին անարգել իշխանութեամբն իւրեանց ի գործս բռնութեան։ Բանսարկու, ապականողք, աքսորանօք եւ մահապարտ մնացեալքն ի վերայ հակառակորդացն իւրեանց որ ի ռամկէ անտի էին. եւ ի պատերազմի ուրեք ընդ Եկուացւոց եւ Վոլսկացւոց՝ նենգութեամբ ետուն սպանանել զմի ի հզօրագոյն արանց ռամկին, որ այնչափ վէրս ունէր ի մարմնի (զՍիկկիոս Դենտատոս)։ Բայց յայնժամ ուրեմն զզուեցաւ ամբոխն յառնել ի վերայ՝ յորժամ մի ոմն յերեւելեաց արանցն այնոցիկ տասնեցունց՝ Ապպիոս Կղաւդիոս՝ լնոյր զչափ անարգութեանն։

Սա ցանկացաւ բարեձեւն Վիրգինիայ դստեր Վիրգինիոսի ուրումն հարիւրապետի, որ ի խօսեալն կայր Իկիղիոսի՝ որ ի ժամանակին յայնմիկ էր հազարապետ ժողովրդեան, եւ օրէնքն եւս երկոտասան տախտակացն զոր ինքն իսկ Ապպիոս հաստատեալ էր՝ արգելուին զամուսնութիւն ռամկաց ընդ պատրիկաց։ Նմին իրի զգործ նենգութեան յանձն առնէր Ապպիոս միում ի պաշտպանեալոց իւրոց Կղաւդիոս անուն, երթալ առնուլ բռնի ի հասարակաց դպրոցաց զՎիրգինիա եւ հանել առաջի իւր յատեան իբրեւ թէ ծառայ լեալ իցէ նա մօր ուրուք ի գերեացն Կղաւդեայ։ Հատ Ապպիոս վճիռ՝ տալ զաղջիկն՝ Կղաւդեայ. ընդդէմ դարձաւ վճռոյն ժողովուրդն միաբանութեամբ Իկիղիոսի հազարապետի եւ յուզեցաւ քաղաքն ամենայն։

Յայնժամ յանձն առ Ապպիոս չկատարել զվճիռն մինչեւ եկեսցէ հայրն նորա որ ի զօրու էր, եւ զաղտ առաքէր թուղթ առ զօրավարսն որ յընկերաց նորա էին՝ արգելուլ զայրն. զճանապարհայն խափանեցան թուղթքն, բայց եհաս գոյժն առ Վիրգինիոս։ Զահի հարաւ Ապպիոս յորժամ ետես յանկարծ առաջի ատենին զՎիրգինիոս հանդերձ Վիրգինիաւ որ լային առէր եւ ողբայր։ Խափանեաց Ապպիոս զզօրեղ բանս Վիրգինիոսի՝ զանձն եւս մեծ յառաջ մատուցեալ թէ այնպէս են իրքն որպէս Կղաւդիոս պատմէ եւ ամէն եւս վկայութեամբ. Հնազանդեցին դահճիք զամբոխ ժողովրդեանն որ եկեալ կուտեալ էր, առին զՎիրգինիա եւ տանէին ձեռս Կղաւդեայ։ Բայց անդէն հայր աղջկանն յափշտակեալ դանակ մի կայր առ դարանին եւ հրաժարել՝ մատուցեալ զդուստ

ատելեաց իւրոց՝ միմեանց զանձակ ի ձեռս ամբոխին եւ սրոյ մեծ աւա-
րառու. անմոյ ընթացաւ մայրաքին եկեղեղ այս Բուլոսս ընդ մէջ
քաղաքին կոչել զամենեսին յազատութիւն, մինչեւ եհաս ի
զօրսն. ապստամբեցին զօրքն ի զօրավարաց իւրեանց, ծերակոյտն
զոր ժողովեալ էր յայնժամ Ապպիոս զի պաշտպան նմա լինիցին՝
բանադրեաց եղեւ առ զօրսն՝ հաստատել միաբանութեամբ զառաջին օրի-
նակ առաջնորդութեան. ուրախութեամբ ընկալան զօրքն եւ ժո-
ղովուրդն զայն ծերակուտին, մերժեցին ազգն տասնեքին յիշխա-
նութենէ իւրեանց (449): Այս ընտրեցան միաբանութեամբ 10 հա-
զարապետքն ժողովրդեան եւ 2 պետարքն կամ հիւպատք: Իսկ
Ապպիոս Կղաւդիոս անձին սպան ի բանտի, նոյնպէս ընկեր նորա
Ոպպիոս, այլքն աքսորեցան մշտնջենաւոր: Բայց օրէնք երկոտա-
սան տախտակացն մնացին ի հաստ եւ ի զօրութեան:

339

Բայց եւ ոչ զկնի օրէնսդրութեանն եղեւ խաղաղութիւնն ցանկացեալ. քանզի որպէս յառաջն նոյնպէս եւ յայնժամ ատելութեանն առաջնորդութիւն եւ մեծատոհմութիւն էր ի ձեռս ազնուականաց ըստ օրինացն այնոցիկ, Թէպէտ եւ Աւալերեանց եւ Ոռատեայց յայսմ հետէ յաճախադէպն եւս լինէին խռովութիւնք. նախին իրի ռեւէր յաճախ կռիւն եւ գժտութիւն: Ռամիկքն երթային եւ յանդգնագոյնք եւ յաջողագոյնք լինէին, միանգամայն ամէն արկանէին ի կիր զհնարս սպառնալեացն՝ Թէ չառնումք պատերազմ, չերթամք ընդդէմ Թշնամեաց:

Անդէն ի 445 ամի եւտ հաստատել Կանուղէոս հազարապետ զի բարձցի ի միջոյ արգելումն ամուսնանալոյ պատրկաց ընդ ռամկաց: Միանգամայն եւ զայն խնդրէր Թէ կարեցեն եւ ռամիկք ընտրել եւ մտանել ի հիւպատոսութիւն. բայց ամս ութսուն հաժակ կռուէին Պատրիկք ի վերայ խնդրոյն այնորիկ եւ հնարէին իմն մանր մանր ինչ շնորհելով դարձուցանել զնոսա ի խորհրդոյ անտի:

Սմին իրի բազում անգամ բարձաւ պատիւ հիւպատոսութեան եւ կարգեցան (444) չորք (յամէ 404՝ մինչ) զինուորական հազարապետք խառն ի պատրկաց եւ ի ռամկաց, եւ ամենեւին նոյն իշխանութիւն էր նոցա զոր ինչ յառաջագոյն հիւպատոսքն ունէին: Վասն զխառնումն տոհմից քաղաքացեացն խափանելոյ՝ ընտրեցան կացին Համարակալք[1] երկու վասն 18 ամսոց (444) որք առնուին զհամար տոհմիցն, եւ անդստին յամէ 404 համարեցան ընկերք եւ հաւասարք իշխանութեամբ ընդ զինուորական հազարապետաց. յետոյ եղեն նոքա միանգամայն քննիչք վարուց եւ գործոց: — Զաւա-

1 Censores.

չինն յամի 406 հարկեցան Պատրիկքն տալ ռամկացն վարձս կարգեալս եւ սահմանեալս, այս թէ ոչ՝ չէր մարթ ի գլուխ ելանել մեծամեծ գործոց պատերազմի զոր ի գլուխ հանին Հռովմայեցիք։ Իսկ յայնմ հետէ կարգեալ յարգարեցին կարգս եւ օրէնք զինուորութեանն Հռովմայեցւոց [1]։

Մինչ դեռ քաղաքացիքն անդէն ի ներքս յաղթահարին իրեանց հասարակէին եւ ամբոխացուցանէին զազատութիւն իւրեանց, եւ արտաքուստ եւս ընդարձակեալ մեծացուցանէին զսահմանս իրեանց, բազում անգամ Սաբինացւոց, Հեռնիկացւոց, Վոլսկացւոց եւ Էկուացւոց յաղթեալ՝ եւս Հռովմ հզօրագոյն քան զամենայն տէրութիւնս Լատինացւոց աշխարհին՝ 100 ամօք յետոյ քան զմերժումն Թագաւորացն։ Իսկ զամենայն սատիկ եւ յերկարագոյն պատերազմ էր նոցա ընդ Վէյեացւոց քաղաքին. կարգեալ եւ սահմանեալ իմն էր պաշարումն քաղաքին եւ ձմերայնի եւս տեւէր վրանօք, սակայն եւ այնպէս տեւէր ամ տասն (404—395)։ Այլ ուրեմն առ զնա յարձակմամբ եւ գործելով գետնափոր Մարկոս Փուրիոս Կամիլլոս զինուոր, եւ եմուտ ձիանօք չորիւք սպիտակօք ի Հռովմ։

Թէպէտ եւ կամէին այնուհետեւ բազումք ի Հռովմայեցւոց երթեալ բնակել ի քաղաքին Վէյեացւոց, բայց Կամիլլոս չառ յանձն զի մի բաժանումն այն վնասակար ինչ տէրութեանն լինիցի. այլ վասն նորին իսկ առնելն եղեւ հարստապետաց ժողովրդեանն, ամբաստան եղեն զնմանէ որպէս թէ խորեաց նա յաւարէն, եւ նա մեկնեցաւ գնաց յԱրդէա տրտմեալ ընդ ապերախտութիւն քաղաքացւոց, եւ հարստապետքն եդին ի վերայ նորա տուգանս։ Ոչ յետ բազում ինչ ժամանակի հարկ հանդիպեցան Հռովմայեցիք կոչել զնա յետս։

340

Իսկ Սենոնեանն Գաղղիացիք՝ որ բնակեալ էին յայնկոյս լերանցն Ալպից ի հովիտսն Պադոս գետոյ՝ յառաջ քան զ150 ամ, դիմեցին յամի 390 յԻտալիա, հասին մինչեւ ցԿղուսիոն եւ անդ խնդրէին իւրեանց վայր բնակութեան։ Զահի հարեալ բնակչացն՝ զՀռովմայեցիս աղաչէին վասն Թիկանց օգնականութեան։ Հռովմայեցիք յորդորել սկսան զԳաղղիացիսն ի բաց կալ ի Թշնա-

1 Երկրորդին հետեւող իւրաքանչիւր տարւոյ տոմար էին ունել 4 լեգէոնս որոց կային հազարապետք 24։ Լեգէոնն՝ որ էր 3—6000 այր՝ յօրինեալ կայր ի Թեթեւվառելոց (velites), ի տիգաւորաց (hastati), ի յառաջնաւորաց (principes), եւ իւրաքանչիւր ի նոցանէ բաժանէր յ30 եւ 30 դասս։ Իւրաքանչիւր ի դասուց տասն գործեալ յ30 եւ 30 մասունս բաժանէր [manipulus, որ բովանդակէր 2 հարիւրապետութիւնս (centurias), որոց գլխաւորք էին 2 հարիւրապետք (centuriones), 2 գնդապետք (uragi), 2 դրօշակիրք (signiferi]։ Յետ ժամանակաց ինչ զի լեգէոն բաժանէին ի 10 վաշտս (cohortes), այնպէս զի մի վաշտ բովանդակեալ ունէր 3 հարիւրապետութիւնս (կամ 4 manipulos)։

մութեան գործոց, եւ իբրեւ ոչ ինչ կարացին վճարել հրեշտակք Հռոմայեցւոցն, անցին կացին առաջ ի դրունս դղեկին եւ ետուն քաջութեամբ պատերազմ ընդ Գաղղիացւոցն։ Վաղվաղակի առաքեցին հրեշտակութիւնս ի Հռոմ քաղաք, ցուցանել թէ հակառակ ազգացն իրաւանց գործեցին հրեշտակք Հռոմայեցւոցն, սակայն չեղեւ ինչ նոցա ընդ այնր հատուցումն ի Հռոմայեցւոցն։ Յայնժամ Բրեննոս զօրավար Գաղղիացւոցն յարձակեր ի վերայ Հռոմ քաղաքի, առ Ալլիա գետով անհնարին ի պարտութիւն մատնեցան Հռոմայեցիքն, անկան ի նոցանէ 40,000 այր եւ մնացեալքն փախստեալ ցրուեցան. մնան մի նոցա ի Կապիտողին անկեալ փախստեայ՝ մինչ զի յորժամ զհետ պնդեալ հասին Գաղղիացիքն յետ երից աւուրց՝ թափուր զքաղաքն գտանէին զոր եւ հուր հարեալ այրէին եւ կոտորէին զ80 ծերսն որք ի հրապարակի քաղաքին նստէին՝ կամեցեալ լինել զոհ քաղաքաթեան։ Ապա արգելեալ փակեցին զԿապիտողին ի մէջ եղեալ տառապել ի սովոյ զՀռոմայեցիսն (389)։

Յուշ եղեւ յայնժամ Հռոմայեցւոցն Կամիլլոս՝ որ եկեալ յԱրդէացւոց քաղաքէն կամէր անկանել ի վերայ թշնամեացն, եւ այրն աներկեւղ Պոնտիոս Կոմինիոս եդ զոգին ի բաքին եւ տարաւ առ նա զպատիւ Դիկտատորութեան։ — Թէպէտ յայնժամ Մանլիոս զերծոյց իսկ զԿապիտոլին ի յարձակմանէ Գաղղիացւոցն, քանզի զարթեալ սագա եւս ինչ յանհնարոյց ձայնսն՝ սկսան ճչանել ընդ այն գիշերոյն, եւ մինչ դեռ պահապանքն ի քուն կային՝ սագք նուիրականք Հերայ դիցն արարին աղաղակ մեծ, յորմէ զարթուցեալ Մանլիոսի եւ զօրականքն՝ հասեցին զնոսա զահավէժ ընդ զառ ի վայրն, սակայն յետուստ ուրեմն տագնապեալ ի սովոյն կամեցան տալ զինս 1000 լիտր ոսկւոյ, զի երթիցեն ի բաց Գաղղիացիքն։ Բայց մինչ դեռ Բրեննոսն ի կշռել ոսկւոյն՝ դնէր զսուսեր իւր ի նժար անդր զի ծանրասցի կշիռն՝ անդէն հասանէր Կամիղղոս զօրօքն եւ կանգնեալ յաղթութիւն մեծ ի վերայ Գաղիացւոցն՝ դարձուցանէր յետս զաւարն։ — Սակայն ընդ այս գործ յաղթութեան Հռոմայեցւոց յիրաւի է տարակուսել, եւ համարել զայն զիւտս պարծանաց միայն նոցա։

341

Յետ մեկնելոյ թշնամեացն ի բաց՝ այնչափ վհատեալ անկեալ էր ժողովուրդն, զի չկամէր այսուհետեւ շինել զքաղաքն այլ երթալ բնակել ի դատարկացեալ քաղաքն Վէիացւոց։ Մեծաւ աշխատութեամբ ուրեմն հաւանեցուցին Պատրիկքն մնալ անդէն. եւ զի մի միւսանգամ նմանապէս խորհուրդք ի մէջ դիցեն՝ հրամայն տուաւ ժողովրդեանն քակել առնուլ պատաղձ ի տանց քա-

զաքէին Վ. Հիւպոնոյ։ Այն ինչ չեւեւս Հռոմ ձեռն ի ծնողաց նոց եւ նորա եւ կոր փաղոցօք եւ մանր մանր տանիք՝ սկսաւ Դամասոս միաբանեալ կացուցանել զամենայն իրաւունս իւրեանց, եւ նախ զօրէնան պապասուց բաա տուաջին խոստովանութեանն մատուցանելին ի գործ։ Աղքիմիք անկաւ ի նեղ մեծ ռամկին որ գաղղիական պատերազմաւն եւ նորա չինաւթեամբ քաղաքին աղքատացեալ էր․ յայն սակս փրկիչն Աստիճանեանն Մ՝անդկոս (Աստիճանեանս) անդ ի մէջ լինել բարեխօս ռամկին, եւ յօգոտէր զեւան պապասուցն նուազեցուցանել եւ բաժանել զՀասարակաց երկիրն։ Բայց այնչափ զայրացան ընդ նա Դամասոս առՀմանկեցք նորա՝ զի դատապարտեցին զնա ի մահ, եւ այնպէս ի Տարպէական բարձանց Կապիտողիոնի փրկելոյ ի նմանէ արկաւ գահավէժ, բերեալ յատակ տուն նորա եւ անիծաւ յիշատակ նորա (383)։

Բայց այնպիսի վիշտք տանն զայրացին զրգռեցին զռամիկն տատանել եւս ի ժողովուրդ։ Երկու երեւելի եւ քաջատիրա հաւատացելոք ժողովրդեան՝ Պ. Վիեննայ Մամերտոս եւ Պ. Սիդոնիոս սուրբին տաւաջն երիս խնդրոս օրհնաց[1] յորս բովանդակեալ էին ամենայն հակառակութիւնքն որ ցայնժամ լեալ էին (376)։ — 1. Պապն էր միաբանեալ ընտրել հիւպատոս, բայց միայն ի նա ցանէ հարկ էր միշտ լինել ի ռամկաց։ — 2. Ոչ ումեք ի քաղաքացեաց համարձակ էր ունել երկիր առաւել քան զ500 արտավար ի կալուածս ժառանգութեան՝ յերկրէ անտի ռէրութեան. որ ինչ քան զայն աւելի էր՝ պարտ էր տալ ռամկին իբրեւ տուցեալ սեպհական բաժանեալ ի մանր մանր մեծամասնս։ — 3. Պարտ եւ պատշաճ էր ի գլխոց անտի պապասուցն հանել զառկուրան որ փաղ էին հատուցեալ եւ զմնացեալն պարտ էր ջնջել յերկրէ անտի։ Ընդդէմ դարձան այսց խնդրոց Դամասոսին 10 ամ յամենայն զօրութեամբ իւրեանց, եւ պծերանին եւս Կամիլլոս հանին ի դիկտատորութիւն. բայց զուր էր եւ ընդ վայր ամենայն, երկաքին հաղարապետացն այնորիկ հաստատեալ այնդրեալ կային ի խորհուրդս իւրեանց, եւ արգելուլին զընտրութիւնս պաշտօնէից եւ զպատՀանջումն հարկաց։ Այսպէս կամաց եւ ակամայ տային յանձն Դամասոս զՈւրսիկինեան օրէնսն (366)։ Ենէարքս եւ Դամասոս փախանակ առանձինն իրաւանց հիւպատոսութեանն առին այնուհետեւ զպատիւ պրետորութեան՝ առաջնորդելոյ քաղաքային դատաստանաց եւ կացուցանելոյ դատաւորս, բայց այն ամենայն անց մի քառ միայն ի ռամիկ անտի՝ դիկտատորութիւն յամի 356, համբակութիւնն յամի 351 եւ Պրետորութիւնն 357. եւ այնպէս չէր պիտոյ այնուհետեւ միաց ժողովոց ժողովրդեանն առնուլ հաստատութիւն ի ծերակուտէն (336)։ Մ՝իայն պատիւ քրմութեան քրմապետացն եւ հաւատիսաց կային Յանին տակաւին

[1] Rogationes.

ժամանակս ինչ իբրեւ սեպհական Պատրիկաց, մինչեւ յետսոյ ապա եւ զայն եւս կործանեն երկաթ ի մէջ ռամկին եւ եղեւ հասարակաց հաւասարութիւն երկոցունց եւս կարգաց՝ Պատրիկացն եւ Ռամկաց (302), եւ տէրութիւնն փոխեցաւ յազնուապետութենէ յռամկապետութիւն: Յայսմ հետէ առնու սկիզբն ժամանակին քաղաքային ազատութեան եւ պատերազմական քաջութեան Հռոմայեցւոց:

342

Յետ քաղաքացեացն միաբանութեան՝ որում կանգնեաց իսկ Կամիղղոս մեհեան սակաւիկ ինչ յառաջ քան զվախճանն իւր (365) եւ յետ աշխատանաց իւրոց զինուորութեան եւ սպառազինութեան ի ձեռն Կամիղղեայ՝ գրգռեցաւ մարտ պատերազմի ընդ հզօր լեռնորդեայ ազգին Սամնիացւոց, որոյ սկիզբն եղեւ յամէ 343 եւ ընդ ժամանակս ժամանակս ընդ մէջ հատեալ՝ ապա յետ 50 ամաց հարթեցաւ Հռոմայեցւոց ներքոյ ճանապարհ առաջի՝ նուաճել զամենայն համօրէն Իտալիա:

Պատերազմունքն այնոքիկ եղեն միանգամայն գեղեցիկ վարժոցք արուեստի պատերազմաց, եւ ժամանակ ծաղկեալ քան զամենայն ժամանակս՝ քաջութեան Հռոմայեցւոցն: Ի վճռականին եւ յանհնարին նեղութեան ժամանակի նուիրեալ զանձինս ի մահ անկանէին խումբ ի խումբ ի վերայ թշնամեացն եւ ինքեանք իսկ հիւպատոսքն՝ առ սէր հայրենի աշխարհին, եւ նախկին զրեթէ անյաղթական էին Հռոմայեցիքն լինէին: Պատճառք Սամնիական պատերազմին այն էր՝ զի գիրգ եւ բարեկեցիկ բնակիչք Կապուայ եւ դաշտավայրացն Կամպանիայ՝ չէին բաւական ունել զդէմ Սամնիացւոցն զհուրեանց տոհմակցաց, եւ անկան առ Հռոմայեցիսն զի օգնեսցեն սոքա նոցա: Զառաջինն չառին յանձն Հռոմայեցիք օգնական լինել նոցա ընդդէմ Սամնիացւոցն ընդ որոց դաշնաւորք իսկ էին. այլ իբրեւ Կամպանացիքն ամենեւին ետուն զանձինս ընդ պաշտպանութեամբ Հռոմայեցւոցն եւ յանձն առին զտէրութիւն իշխանութեան նոցա՝ խաղացին հասին Հռոմայեցիք հարին մեծաւ քաջութեամբ զՍամնիացիսն ի ճակատու անդ առ Կումեօք առ լեռնոտամբն Գաւրոսի (342), բայց յետ յերկարելոյ այդր առաջնոյ սամնիական պատերազմին երկուս եւս ամս՝ եղին օգտակար դաշինս խաղաղութեան ընդ Սամնիացւոցն, քանզի անստուստ Լատինացիք որ ցայժմ դաշնաւորք էին նոցա՝ յետս կացին (340):

Վասնզի չկամէին յայնմ հետէ Լատինացիք թէ զլուխ դաշնաւորութեանն կացցէ միշտ Հռոմ, կամէին ամենեւին հաւասարել եւ ձուլեալ խառնել ի մի հռոմէական եւ լատինական տէրութիւնն, եւ պահանջէին ունել մասն ի ծերակուտին, հիւ-

տանել ի հիւպատոսութիւն եւ յայլ ամենայն պաշտօնս։ Յերկոցունց կողմանց մեծաւ դառնութեամբ պատերազմունքն մղէին՝ մինչեւ լինէր զրաւ իւրացն յաղթութեամբն Հռովմայեցւոց ի ճակատուն առ Վեսուվաւ, յորում ասեն հիւպատն Դեկիոս Մուս նուիրեաց զանձն ի մահ. եւ յառաջ քան զճակատն զօրն Մանլիոս Տորկուատոս (որդի միւսոյ Մանլեայ) տայր սպանանել զեւրուրոյն որդի՝ յետ պատկերոյ զնա առաջի զօրուն, վասն զի ճակատ եւ հակառակ հրամանի եւ յաղթեաց յասպատակի ուրեք։ Այսպէս յերկիս ամս նուաճեցան ընդ հնազանդութեամբ Լատինացիք, քակեցաւ դաշնաւորութիւնն նոցա (337), մասն մի նոցա խառնեցաւ գաղթեաց ի սահմանս Հռովմայեցւոց։ Մասն մի քաղաքացն Լատինացւոց որ առնուին քաղութեամբն ընդդէմ դարձան (Արիկիա, Պեդոն, Լանուիոն եւ Նոմենտոն)՝ ընկալան լատինական իրաւունս, այս ինքն՝ եղեւ նոցա համարձակութիւն ունել իւրեանց առանձինն գործակալս կամ վերակացուս գործոց եւ զիրաւունս առն հռովմայեցւոյ՝ իւրք իւրք ամփոփմամբ, եւ ի գալն նոցա ի Հռովմ իշխանութիւն էր նոցա մտանել ի ժողովն. իսկ միւս եւս մասն քաղաքաց (որպէս քաղաքքն Կամպանիայ՝ Փորմիք, Կապուա, Կումիք, Սուեսսա եւ այլք) եղեն ինքնօրէն քաղաքք[1] առանձինն ներքին առաջնորդութեամբ՝ այլ առանց իրաւանց հռովմէական քաղաքացւոյ. համարձակ էր ազգաբնակել ի Հռովմ, սակայն զօրականն ժողովեալ ի քաղաքացն Լատինացւոց չմտանէր այնուհետեւ ի հռովմէական լեգէոնսն, այլ ի կարգս զօրու դաշնաւորացն։ Յինքնօրէն քաղաքսն յայնուհետեւ կայր Վերակացու[2] հռովմայեցի որ առաջնորդէր դատաստանաց ըստ հռովմէական իրաւանց։

Յետ սակաւ ինչ միոյ նոյնպիսի անցք անցանէին եւ ընդ Հեռնիկացիս, ընդ Ասկուացիս եւ ընդ Վոլսկացիս՝ որք անցին ի կարգ Դաշնաւորացն[3] Հռովմայեցւոց, թէպէտ եւ առանձինն քաղաքք ինչ նոցա այլ եւ այլ իմն իրաւունս ունէին։ Յռունկք նաւացն՝ զոր առին յաւարի յԱնտիոն քաղաքի Վոլսկացւոց՝ բերեալ եդան ի զարդ բեմին ատենախօսութեան[4] ի հռովմէական հրապարակին։

343

Ընդ յաջողութիւն Հռովմայեցւոց նախանձեցան Սամնիտացիք. վասն դժուարութեան իրիք սահմանաց եւ փոխելոյ զառաջին զհնաւրական գաղթականութիւնն ի Փրեգեղլէս քաղաք ի վերայ սահմանակողմանցն Սամնիտացւոց՝ գրգռեցաւ երկրորդ պատերազմ Սամնիտական (325), յոր միջամուխ էին եւ Կամպանացիք, Լուկանացիք եւ յունական քաղաքք Ստորին Իտալիոյ։ Թէպէտ եւ յառաջին ամս յաջողէին Հռովմայեցիք՝ սակայն յամի իբրեւ 321

1 Municipia. 2 Praefectus. 3 Socii. 4 Rostra.

պաշարեցաւ զօրն Հռոմայեցւոց հանդերձ Հիւպատոսօքն Վետու-րիաւ եւ Պոսթումիաւ ի կիրճսն Կաւդինոնի ի հնարագէտ զօրա-վարէն Սամնիտացւոցի Պոնտիոսէ․ յանձն առին պաշարեալքն տալ զզէնսն ի բաց, զի մի առհասարակ մեռանիցին, մատուցանել պատ-տանդս եւ մեծաւ թշնամանօք անցանել մի ըստ միոջէ ընդ լուծն։ Բայց ծերակոյտն Հռոմայեցւոց յայտ արար թէ անզօր են այն դաշ-նինք խաղաղութեանն որ ընդ Պոնտիոսի ի նեղութեան անդ ժա-մանակին եղան, եւ Հիւպատոսքն եւ ամենեքին որ երաշխաւորն լեալ էին դաշանցն այնոցիկ յանձն առին զի կապեալ կծկեալ տացին ի ձեռս Սամնիտացւոցն․ բայց եւ թշնամիքն նոցա ցուցին մեծանձ-նութիւն եւ թողին զնոսա ազատս։ Իսկ զօրավարք Հռոմայեցւոցն, որ յետ այնորիկ անցին ի գլուխ զօրուն՝ մանաւանդ Պապիրիոսն եւ Փաբիոսն Մ՚աքսիմոս ջանացին ամենայն զօրութեամբ ջնջել զթշնամիսն, մինչեւ յետ ամաց ինչ չկարացեալ միայն զդէմ ու-նել Սամնիտացիքն՝ յայլոց օգնականութիւն խնդրէին ազատութեան։

Այլ նախ եղեն նոցա ի թիկունս օգնականութեան Էտրուսկա-ցիքն որոց հոգ եւ կասկած ի մտի էր միշտ վասն մեծանալոյ տէրու-թեան Հռոմայեցւոցն․ բայց յետ երից ամաց ի ճակատու առ Պերուսիա ջնջէր Փաբիոս Մ՚աքսիմոս զընտիր ընտիր զօրսն նոցա։ Յետ նոցա միաբանեցին մանր մանր ցեղքն Սաբելլականք ընդ Սամնիտացւոցն, սակայն եւ ի նոցանէ կէսք նուաճեցան եւ կէսք առանձինն դաշանցք յայլոցն բաժանեցան։ Ընդ նոյն ժամանակս արք պատերազմողք Սամնիտացւոցն թողին զերկիր իւրեանց եւ խաղացին յՈւմբրիա զի ի-ցեն մօտ նորոգ դաշնաւորացն իւրեանց Ումբրիացւոց, Գաղղիացւոց եւ Էտրուսկացւոց։ Բայց ել ի դերեւ յոյս եւ ակնկալութիւն ամենեցուն սոցա ի ճակատամարտին որ առ Սենտինոնիւ եղեւ, յո-րում յաղթեցին Հռոմայեցիք՝ նուիրելով Դեկիոսի Մուսի կրտսերոյ զանձն ի մահ, ըստ նմանութեան հօրն իւրոյ (295)։ Այլ յետ սա-կաւ ինչ միոյ անկանէր մեծ զօրավարն Սամնիտացի՝ Պոնտիոս ի բանտ եւ սպանանէին զնա Հռոմայեցիք չարաչար։ Եւ իբրեւ միւսանգամ փորձ փորձէին Սամնիտացիք նուիրական զնդաւն իւրեանց՝ Կուրիոս Դենտատոս (որ առաւել կամէր իշխել ի վերայ ընչաւետաց քան խնդրելին լինել ընչաւէտ) յաղթէր նոցա միւսանգամ, եւ անկանէր ի ճակատուն ընտիր ընտիր երիտասարդացն Սամնիտացւոց։ Այնու-հետեւ բռնադատեցան յանձն առնուլ Սամնիտացիք եւ դաշնաւորքն նոցա Ումբրացիք, Էտրուսկացիք եւ Սենոնեան Գաղղիացիք՝ զգե-րագոյն իշխանութիւն Հռոմայեցւոց, եւ ծառայէին ի զօրու սոցա իբրեւ դաշնաւորք (290)։

344

Բայց առաւելն կայր Տարենտ մեծատուն ծովեզերեայ քաղաքն Տարենտացւոց, զաղթականութիւն Յունաց․ փափկակեաց բազմ-

կեցել. խնամօքն նորին առաջնորդութեանն զօրաւորին զՄա-կեդոնիան: Մանկն փարեցին նորա զօրահանգն Մակեդոնացւոց ի քաղաքէն Թուրիացւոց, եւ Հայրեն զօրագլուխ նաւացն նոցա յորժամ կամեցին մտանել ի նաւահանգիստն Տարենտոնի: Նոյն եհաս անդր հրեշտակութեամբ Պոսթումիոս ծերունին եւ պատուակալքն՝ որ երկրորդ բողոքեալ կայցեալ էր, եւ խնդրէր ի նոցանէ հատուցումն. ծաղրածուքն կոտորեալ քրքջէին ընդ խեցբեկ յանձնարէն ընդ նո-րա, եւ մի ոմն յանկարծակէն աղտեղեաց զպատմուճանն ի թեթեւանց կամակ, ընդ որ բարձրաձայնեալ յանդիմանեաց կոտորեալ բազում ծաղու: Մեկ-ներգաւ ի նոցանէ ծերունւոյն ասելով թէ միայն արեամբ Տարենտա-ցւոցն լուանայ զայդ:

Բայց հարկեցեալ Տարենտացւոց ընդ անձանց անկարութիւն կոչեցին զՊիւռոս զարքայ Եպիրացւոց զՀռոմայեցւոց պատերազմն եւ զանձկացող աշխարհակալութեան՝ որ զԱղեքսանդրիու Մեծն ունէր իւր քաղաքութեան օրինակ: Ընդ Պիւռոսի յաշխարհէն Եպիրացւոց 25,000 հետեւակ զօրօք եւ 20 փղօք: Բայց ոչ չեւ եկն անդանօր փիլքա Հռոմայեցիք եւ ելեալ նոցա՝ ի պարտութիւն. մտանելցան յեր-կուս ճակատս՝ մի առ Պանդոսեա զԼիրիս գետով (280), եւ յետոյ կացցին առաջին հնազանդեալք Հռոմայեցւոց, եւ միւս՝ առ Ասկու-ղոն (279): Բայց այնչափ բազում անկան ի զօրացն Պիւռոսի միանգամ ասել՝ եթէ յաղթեմք միւս եւս այսպիսի յաղթու-թիւն՝ կորնչիմք ի սպառ:

Յետ երկուց եւս ճակատուց տուեալ Պիւռոս հրեշտակու-թեամբ զԿինեաս ճարտարախօս զաշակերտ Դեմոսթենեայ առ ծերակոյտն զի խօսեսցի հաշտութեան ընդ նոցին. յորժամ երեւ զա-ռաջինն ծերակոյտն առանձ յանձն՝ քանզի 4 մղոնօք եւեթ հեռի էր Պիւռոս ի պարսպացն Հռոմայ, բայց թելադրութեամբ Ապ-պիոսի Կղաւդեայ կուրի՝ որ էր մի ի ծերակուտականացն, առաջարկեցա-եղելոց եւս պատասխանի թէ չէ մարթ զաշխարհ հաշտութեան լինել՝ մինչ չեւ մեկնեալ նորա յաշխարհէն Իտալիացւոց: Զարմա-ցեալ էր Պիւռոս ընդ խոհականութիւն ծերակուտին (զորմէ Կինեաս ասէր թէ իբրեւ ժողով թագաւորաց ուրեմն գտանէ) եւ ընդ կորո-ւստեր միայն եւ ընդ անկաշառ կենաց զօրավարացն նոցա՝ Փա-բրիկիոսի (որ զսաշաւրեացն Պիւռոսի թէ քաղցն նորա կարասցէ ղեկել զնա կարծիք) եւ Կուրիոսի Դենտատոսի եւ ընդ քաղցր-ութիւն լեզուացն նոցա:

Մինչ դեռ ի պատերազմի էր թէ զառանձինն արդեօք յառաջ, եթէ մտանցէ զպատերազմն յառաջ, հասանէր ի դէպ հրաւէր Սիկիլիեցւոց որ կոչէին զնա յօգնականութիւն ի մարտ պատե-րազմի ընդ Կարքեդոնացւոց: Թողեալ պահապանս ի Տարենտոն եւ նաւարկեալ հասանէր ի Սիկիլիա. անդ վճարեաց բազում ինչ յաղթութիւն, բայց չէր ինչ այն մնայուն (278—276). զարմա-

նա այսպէս՝ յիշատակիս առնէր աղաչելով ի Տարենտացւոց անուն որ ի նեղ մեծ անկեալ էին։ Հանին Հռոմայեցիք ընդ առաջ նորա Կուրիոս Դենտատոս. Հարկանէր սա զՊիւռոս առ Մալեւեն-տեաւ (որ յայնմ հետէ Բենեւենտոն անուանեցաւ) մեծաւ յաղ-թութեամբ. Թողոյր անդէն Պիւռոս զբանակն հանդերձ փղօքն եւ ճեպէր փութանակի մեկնել յԻտալիոյ (275)։ Գտեալ էր Հռոմայեցւոց հնար խրտուցանելոյ զփիղսն եւ նոքօք խառնակե-լոյ զզօրսն, ձգելով ի վերայ նոցա զնողակս ի կպրոյ եւ ի ձիւթոյ։ Բանակն Յունաց եղեւ օրինակ՝ ուսանելոյ Հռոմայեցւոց թէ որ-պէս պարտ իցէ բանակ հարկանել օրինօք, որպէս եւ առ հասա-րակ խոհ ի պատերազմականս առեալ ընդ Պիւռոսիւ՝ ուսանին բազում ինչ զարուեստս պատերազմականս։ Այսպէս Կուրիոս Դենտատոս եմուտ յաղթա-նօք ի Հռոմ չորիւք փղօքն։

Յետ երից ամաց (272) անկաւ Պիւռոս առ Արգոսիւ, եւ Տարենտոն եղեւ հարկատու Հռոմայեցւոց, եւ առաւ ի նմանէ նաւատորմիղ նաւուց նորա։ Յետ նոցա նուաճեցան վաղվաղակի Լուկա-նացիք եւ Բրուտտացիք. Վերջին ի քաղաքաց հարաւային Իտա-լիոյ՝ որ ի նուաճել առաւ, էր Հռեգիոն՝ յոր անկեալ էր լե-գէոն մի ի Կամպանիացւոց եւ գրաւեալ կալեալ ամս 10՝ յետ սպանանելոյ զամենայն արու։ Զարդք ձաղանացն վասն տարածա-կան յաղթութեանն՝ էին այսուք մեծարժէք, պատկերք, անդրիք եւ այլ եւս զարդանք Տարենտացւոց ոսկիք եւ արծաթիք եւ այն գե-ղեցիկ արուեստք զարդութեան։ Յարծաթոյ անտի առաջին հատա-նէին արծաթի դահեկանք Հռոմայեցւոց, եւ ի նոսայ անտի յունական գաղթականութեանցն մեծացաւ ծովային շահավաճառ-նոցա, եւ արկաւ հիմն ազնուագոյն կրթութեան ի ձեռն յոյն գերեաց եւ աւանդիցն աշխարհական մատենագրութեան Հռոմայե-ցւոց։ Այսպէս զգուշացոյն առնելոյ զիշխանութիւն իւրեանց յա-մենայն կողմանս Իտալիոյ՝ առաքէին Հռոմայեցիք ի քաղաքսն զգաւառականցեալս գաղթականութիւնս ընդ որովք հպատակեալ լինին էին այլքն ի բնակչաց, եւ տուեալ լինէր այնպիսի գաղթա-կանութեանց երրորդ մասն քաղաքացն՝ իբրեւ ի ստացուած ժա-ռանգութեան։

Այս էր ժամանակն գեղեցիկ քան զամենայն ժամանակս ըն-կերհասարակութեանն. խաղաղարարագոյն ինքն էր առաքինութիւնն, բարք պատուաւորագոյնք, կերակուրք անպաճոյճք, մերժէին խորշէին յընչաւէտու-թենէ եւ ի գեղխութենէ։ Կուրիոս Դենտատոս եւ Փաբրիկիոս այնպէս աղքատ մեռան որպէս երբեմն Արիստիդէս, մինչեւ ի հա-սարակաց ծախուց լինել զատերաց նոցա ամն, եւ վասն զի հա-ւատարմութեան մեծին Փաբրիկեայ Մաքսիմեայ՝ ետուն հանդարտանակս բա-րեկամք նորա։ Առաքինութիւն եւ աշխատասիրութիւն որպէս մի-այն հանէր զոք յիշխանութիւն եւ ի պատիւ։

կեցիկ. խնամիկք նորա առնապատուանութեանն գրգռեցին զՀռոմայեցիսն: Հանդերձ փարեցին նորա զորահանդն Հռոմայեցւոց ի քաղաքէն Թուրիացւոց, եւ Հայրքն զօրավիզ նաւացն նորա յորժամ կամէին մտանել ի նաւահանգիստն Տարենտոնի: Այնն եւ Հռոմ ունդր հրեշտակութեամբ. Պոսթումիոս Տերտանեա եւ պատասխանի՝ որ երկեցս բերեւալսն կացեալ էր, եւ խնդրէր ի նոցանէ հատուցումն. ժողովուրդն կուսակալ քրքնէր ընդ խեցցի յամենայնն ըղղան նաւաս, եւ մի ոմն յանհամեստն աղտեղեր զհռոմայեցիսն ի Թեկեղեց կոսէ, ընդ որ բարձրաձայն յամենայն կոչմանց բարբառ ծաղրոն: Մեկնեցաւ ի նոցանէ Տերտանեա աւելորդ թէ մաքրեն զայդ Տարենտացւոցն բաստղ զգեստ:

Այսպէս հալածեալ Տարենտացւոց ընդ անձանց անկարութիւն՝ կոչեցին զՊիւռոս արքայ Եպիրացւոց զհզօրանն պատերազմի եւ զաւանդեցան արկածախնդրութեան՝ որ զԱղեքսանդրոս զՄեծն ունէր իւր քաղաքակցութեան օրինակ: Ընդ Պիւռոս յանկարծ հասանէին Իտալիացւոց 25,000 հեծել զօրօք եւ 20 փղօք: Այսպէս ոչ չեւ եկեն առաւել փիղք Հռոմայեցիք եւ երկիւղ արարին նոցա՝ ի պատերազմութիւն մտանելոյ յերկուս ճակատու մի առ Պանդոսիա զՍիրիս գետով (280), եւ յետ կալցին աղքքն Հռոմայեցւոց Հռոմայեցւոց, եւ մեւս՝ առ Ասկուղոս (279): Այսպէս այնչափ բարաւոր մեռեալ ի զօրացն Պիւռոսի մեռեալ ասէ՝ եթէ յաղթեսցէ միւս եւս այսպիսի յաղթութիւն՝ կորնչի ի սպառ:

Յետ երկուց եւս ճակատուց առաքէր Պիւռոս Հրեշտակութեամբ զԿինէաս ճարտասան զաշխարհս Կապիտոլիոն ծերակոյտն զի դաշինս խաղաղութեան կնքեսցեն. յաժողէր խոհ զաւակին ծերակուտին առանել յանձն՝ քանզի կ մերձ եւ եթ Հռոմ էր Պիւռոս ի պատերազմն Հռոմայ, բայց թերապատութեամբ Ապպիոս Կլաւդիոս կոյր՝ որ էր մի ի [illegible], առաջարկեաց եւ պատասխանի թէ չէ մարթ դաշանց խաղաղութեան լինել՝ մինչ չեւ մեկնեալ նորա յաշխարհէն Իտալիացւոց: Զարմացեալ էր Պիւռոս ընդ խոհեմութիւն ծերակուտին (զորմէ Կինէաս ասէր թէ իբրեւ ժողով թագաւորաց ուրեք գտանէ) եւ ընդ կրաւոր մեծս եւ ընդ անկաշառ վեհանձն զօրավարացն նոցա՝ Փաբրիկիոսի (որ զբաշխեալ Պիւռոսի թէ յակնէին նորա [illegible] զերկել զնա վարձուք) եւ Կուրիոսի Դենտատոսի եւ ընդ քաջութիւն լեգէոնացն նոցա:

Մինչ դեռ ի պատերազմի էր թէ զառնմանց պատերազմ յետ եթէ մտաւուցէ զպատերազմն յառաջ, Հասանէր ի դէպ հրաւէր Սիկիլիացւոցն որ կոչէին զնա յօգնականութիւն ի մարտ պատերազմի ընդ Կարքեդոնացւոց: Թողեալ պահապանս ի Տարենտոն եւ [illegible] Հասանէր ի Սիկիլիա. անդ [illegible] պատերազմ յաղթութիւնս, բայց չէր [illegible] (278—276). [illegible]

նա այսրէն յԻտալիա անցեալ աղաչեալ ի Տարենտացւոց անտի որ ի նեղ մեծ անկեալ էին։ Հանին Հռոմայեցիք ընդ առաջ նորա զԿուրիոս Դենտատոս. Հարկանէր սա զՊիւռոս առ Մալուենտոս (որ յայնմ հետէ Բենեւենտոն անուանեցաւ) մեծաւ յաղթութեամբ. Թողոյր անդէն Պիւռոս զբանակն հանդերձ փղօքն եւ ձիովք փութանակի մեկնել յԻտալիայ (275)։ Գտեալ էր Հռոմայեցւոց հնարս խրտուցանելոյ զփիղսն եւ նոքօք խառնակելոյ զզօրսն, ձգելով ի վերայ նոցա զնդակս ի կպրոյ եւ ի ձիւթոյ։ Բանակն Յունաց եղեւ օրինակ ուսանելոյ Հռոմայեցւոց թէ որպէս պարտ իցէ բանակ հարկանել օրինօք, որպէս եւ առհասարակ իսկ ի պատերազմական արուեստ ընդ Պիւռոսի ուսան բազում ինչ արուեստ պատերազմականս։ Կուրիոս Դենտատոս եմուտ յաղթանակաւ ի Հռոմ չորիւք փղօքն։

Յետ երից ամաց (272) անկաւ Պիւռոս առ Արգոսիւ, եւ Տարենտոն եղեւ հպատակ Հռոմայեցւոց, եւ ապա ի նմանէ ամբողջ նաւաց նոցա։ Յետ նոցա նուաճեցան վաղվաղակի Սալենտինեցիք եւ Բրուտտիացիք. վերջին ի քաղաքաց հաւանեցին Սարսինացւոց՝ որ ի նոցանէ առաւ, էր Հռեգիոն՝ յոր անկեալ էր լեգէոն մի ի Կամպանիացւոց եւ զրաւեալ կալեալ ամս 10՝ յետ սպանանելոյ զամենայն արս։ Զարդք ձաղանացն վասն տարենտական յաղթութեանն՝ էին այսպէս մեծապէսք, պատկերք, անդրիք եւ այլ եւս զարդուց ճարտարաց ոսկիք եւ արծաթիք եւ յոյն գեղեցիկ անօթեակք զարդութեան։ Յարծաթոյ անտի առաջին հատան առաջին արծաթի դահեկանք Հռոմայեցւոց, եւ ի նոցա անտի յունական զարգացմանց մեծագոյն ծանօթին շահավաճառ նոցա, եւ արկաւ հիմն ազնուագոյն կրթութեան ի ձեռն յոյն գերեաց եւ տնտեսական մատենագրութեան Հռոմայեցւոց։ [illegible]

Հաւանութեան իմն թուի թէ յայնմ հետէ դատանային Հռովմայեցիք ի վերնակողմանն Իտալիոյ տալ անդ պատերազմ, քանզի տակաւին անդէն չէին նուաճեալ Գաղղիացիքն, թէպէտ եւ բազում անգամ պատերազմաւ ի նոյն անկան (284—280), սակայն այլ իմն աւելագոյն երեւելի պատերազմ առաջի ընծայեցաւ նոցա, այս ինքն ընդ Կարքեդոնացւոց պատերազմն։ — Յայն սակս հարկ է նախ զիրս Կարքեդոնացւոցն եւ Սիկիլիացւոց տեսանել։

345

Դիդոյ կին Ակերայ Տիւրացւոց թագաւորի, որպէս պատմութիւնն ունի, փախուցեալ յերեսաց անօրինաց եղբօրն իւրոյ Պիգմաղիոնի որ սպան իսկ զայր նորա, եկն յԱփրիկէ առեալ ընդ իւր զգանձս եւ զհաւատարիմս, եւ մօտ ի տեղին ուր այժմ Տունիս կայ՝ շինեաց դաստակերտս զԲիւրսա (880), եւ սակաւ աճեցեալ շուրջանակի դաստակերտն եկաց Կարքեդոն որոյ երկու իմն նաւահանգիստք էին՝ մի վասն վաճառաշահ նաւաց եւ միւսն՝ վասն պատերազմիկ նաւացն, զոր եւ 440 յոնիացի սիւնք շուրջանակի զարդարէին։ Բնակիչք քաղաքին Պիւնացիք կամ Պունիացիք եւս կոչէին ի Հռովմայեցւոց։

Զանխուլ աճեաց եւ մեծացաւ քաղաքն վաճառականութեամբ եւ բռնութեամբ զորս հաստատէին ի Սպանիա, եւ եղեւ վաղվաղակի նշանաւոր. ընդարձակեաց զսահմանս իւր հնազանդեցեալ զբնակ ցեղս կողմանցն այնոցիկ իբրեւ հարկատուս, ստացեալ կարգեաց յիւր դաշնաւորութիւն զայլ փիւնիկեցի գաղթականութիւնսն որ կային ի հիւսիսային ծովեզերս Ափրիկեցւոց աշխարհին՝ զՈւտիկա, զՀիպպոյ, զԼեպտիս եւ զայլսն, եւ յետոյ ուրեմն տարածեցան սահմանք նորա ի տարաւանդէ անտի Կաղէ մինչեւ ցԿիւրենէ։ Կամէին այնուհետեւ զբռնել եւ զարեւմտեան կղզիսն, եւ առին իսկ ի բուռն զԲաղէարեանսն, զՍարդինիա եւ զԿորսիկա. իսկ զՍիկիլիա միով մասամբ եւեթ. առին նոքա եւ զԿանարեան կղզիսն եւ զՄադէիրա եւ կալան զմասն մի Սպանիացւոց աշխարհին։

Զայս ամենայն աշխարհակալութիւնս հանէին ի գլուխ (յամի 550—480) բազմամբոխ նաւատորմիղ նաւուք եւ հարուստ զօրք զոր վարձէին յազգաց մեծի իրիք մասին Եւրոպայ (ի Գաղղիացւոց, յԻբերիացւոց, ի Լիգուրիացւոց)։ — Մինչեւ յայնկոյս իսկ արձանացն Հերակլի նաւարկէին Կարքեդոնացիք, մինչեւ ցԿանաչ տարաւանդն եւ ցկղզին Բրիտանացւոց, եւ էին նոցա բովք բազումք եւ տուրեւառ վաճառաց եւ գաղթականք։

Իսկ օրինակ առաջնորդութեանն՝ յետ բառնալոյ զպատիւ թագաւորութեանն որ սակաւ ինչ ժամանակ միայն ձգեցաւ, ազնուա-

կանոց պետութիւն էր. ընտրէին ի մեծատուն տոհմից երկուս զօրավարս իբրեւ վերագոյնս իշխանութեամբ քան զամենեսին, որ Սուփետքն կոչէին. ատենն էր նոցա եւ ծերակոյտ մի, եւ ի ծերակուտէ անտի ընտրանաւ կայր ժողով մի ծերոց, ընդ իշխանութեամբ ժողովոյ ծերոցն կային զօրավարքն: Զիշխանն ընտրէր ժողովուրդն եւ էր կցորդ օրէնսդրութեանն: Յետոյ ընտրեցան կացին 100 արքն վասն առնլոյ զառաջս առաւել իշխանութեան ազնուականացն, բայց եւ նոքա եւս զեղծան:—Այս իսկ է պատկեր մեծազօր քաղաքին Կարքեդոնացւոց մինչեւ ցպատերազմունսն զոր ընդ Սիրակուսացւոց սկսան մղել (յամի իբրեւ 480):

346

Ի միջոյ բազմամբոխ Յունաց գաղթականութեանցն քաղաքաց որ ի Սիկիղիա էին՝ երեւելի եւ փառաւոր քան զամենեսին եղեն Սիրակուսաք քաղաք երկնաւահանգստեան հանգոյն Կորնթոսի՝ որոյ գաղթականութիւնն իսկ էր. եւ ամենայն իսկ համօրէն պատմութիւն կղզւոյն այնորիկ զՍիրակուսացւոց պատմութեւնն է կայ կախեալ: Յառաջնումն ազատ ինչ տէրութիւն էր ընդ ազնուականաց իշխանութեամբ (735—484): Յետոյ եհաս իշխանութեան Գելոն (484) եւ եղեւ երախտաւոր քաղաքին, առաւել պատերազմ ընդ Կարքեդոնացւոց՝ յորժամ սկսան նոքա զառաջինն նուաճել զամենայն Սիկիղիա, եւ կանգնէր յաղթութիւն ի վերայ Կարքեդոնացւոցն առ Հիմերաւ (480): Զնա պայազատէր եղբայր նորա Յերոն Ա. (477) որ ընդարձակեաց զսահմանս Սիրակուսացւոցն եւ ունէր յարքունիս իւրում ժողովեալ զերեւելի երեւելի բանաստեղծս Յունաց աշխարհին (զՊինդար, զԷսքիւղոս, զՍիմոնիդէս եւ զայլս). եւ զՅերոն յաջորդէր եղբայրն Թրասիբուղոս (467): Թրասիբուղոս վաղ ուրեմն (յամի 466) իբրեւ բռնաւոր մերժեցաւ, եւ մուծաւ ընկերահաւասարեաց առաջնորդութեանն պայման (466—405): Յայսմ ժամանակի ամբարձան Սիրակուսացիք ի ծագ զօրութեան եւ մեծութեան, մանաւանդ յորժամ զԷգրիգենտ հնազանդեցին (446) եւ յաղթեցին մեծի արշաւանի Աթենացւոցն (415—413):

Բայց յետ այնորիկ աջող համարեցան Կարքեդոնացիք միւանգամ տալ պատերազմ ընդ Սիրակուսացւոց (յամէ 410), եւ յաջողէր եւս Կարքեդոնացւոցն. ուստի եւ բազում խռովութիւնք անդէն ի ներքս ի Սիրակուսացւոց քաղաքին լինէին, որովք եգիտ մուտ բռնաւորն Դիոնիսիոս Ա. բարձրագոյն իշխանութեանն հասանելոյ (405): Ընդէն ի նմին ժամանակի եւ յետոյ եւս յորժամ միւսանգամ սկսաւ պատերազմն (396), վասն ժանտին միայն որ ի զօրս Կարքեդոնացւոցն անկաւ՝ ապրեցաւ քաղաքն

Սիրակուսացւոց: Նոյն ուրեմն յորժամ եղեն զաշխիք խաղաղութեան ի միջի՝ դառնեցին երկոքին կողմանցն որ ինչ գրաւեալ ունէին, եւ Դիոնիսիոս Բ. յաջորդէր իշխանութեանն (368): Ըստ ջանայր Դիոն խնամի նորա ուղղել զնա ի վերլուծութենէն եւ յանառակութենէն ի ձեռն Պղատոնի, բայց զուր եւ ընդ վայր. յայն սակս խռովութիւն եւ անիշխանութիւն գտանէր մնալ ի Սիրակուսա, եւ այնպէս մնա ինն յառնուլ ընէր ամենայն Սիկիլիա ի Կարքեդոնացւոցն (360—354): Բայց խնդրեցին Սիրակուսացիք թիկունս օգնականութեան ի Կորնթացւոց. առաքեցաւ Տիմոլէոն նաւատորմիղ նաւուք, եւ մերժեալ զԴիոնիսիոս եւ հալածեալ զԿարքեդոնացիսն առ Կրիմիսոս գետով ի կրկին ազատութենէ ազատեաց զքաղաքն Սիրակուսացւոց, եւ յօրինէր միւսանգամ զպայման ընկերահաւասարաց առաջնորդութեանն (345—340):

Բայց ապա ուրեմն յաջողէր Ագաթոկլեայ որ բռնաւոր լեալ էր՝ առնուլ զգահակալութիւն իշխանութիւնն ի բռնի օգնականութեամբ Կարքեդոնացւոց եւ պահել եւս (317—289): Եւ թշնամացեալ նորա ընդ նոսա՝ իբրեւ ի նեղ անկեալ պաշարեցաւ ի քաղաքին Սիրակուսացւոց՝ անցաւ նաւ զօրու յԱփրիկէ. եւ նա աշխարհն մեծ պատերազմ ընդ Կարքեդոնացւոց եւ արար յաղթութիւնս մեծամեծս, բայց վախճան պատերազմին օգուտ Կարքեդոնացւոցն եղեւ (311—306): Յետ մահուանն Ագաթոկլեայ խռովութիւնք եւ պժտութիւնք ի Սիկիլիա զօրացեալ. զայլն հասանէին Կարքեդոնացիք առաջի քաղաքին Սիրակուսացւոց: Յայնժամ կոչեցին Սիրակուսացիք զՊիւռոս ի թիկունս օգնականութեան. պաշարեաց Պիւռոս զԼիլիբէոն եւ կամէր պատերազմել յԱփրիկէ. բայց քանզի զամենայն իւր կողմն Սիկիլիացւոց գրաւեալ ունել խորհէր Պիւռոս՝ յայն սակս ատելի եղեւ Յունաց Սիկիլիացւոց որք եւ ստիպեցին զնա մեկնել անտի ի բաց (278—276):

Բայց սակայն յետ նորա մեկնելոյ միւսանգամ սկսան խռովութիւնքն, քանզի Մամերտինացիք՝ որ էին վարձկան զօրականք Կամպանիացւոց, յետ ունելոյ բռնութեամբ զքաղաքն Մեսսինայ՝ կոտորելով զամենայն արս քաղաքին, ասպատակ ընդ ամենայն Սիկիլիա: Յայն սակս ընտրեցին Սիրակուսացիք զՀիերոն Բ. ի զաւակէն Գելոնի ի զօրավարութիւն (275) եւ ի թագաւորութիւն (270): Սա յաղթեաց ի վերայ Մամերտինացւոցն եւ հալածեաց զնոսա եւ պաշարեաց զնոսա ի քաղաքին Մեսսինացւոց: Բայց Կարքեդոնացիք քանզի ոչ կամէին թէ զօրասցին Սիրակուսացիք, հասին կալան պահապանօք զդղեակն Մեսսինայ: Յայնժամ եւ Մամերտինացիք դիմեցին առ Հռոմայեցիսն, որով սկսաւ առաջին պատերազմն Պունիկեան:

347

Թէպէտ եւ յայնժամ խաղաղութիւն էր Հռոմայեցւոց ընդ Կարքեդոնացւոց, եւ ընդ նոսա եւս էին ի միջի դաշինք փոխադարձ կանութեան (509) եւ նիզակակցութեան բարեկամութեան հակառակ Պիւռոսայ (275), այլ նախանձն որ ընդ միմեանս էր եւ ցանկութիւն աշխարհակալութեան՝ ստիպեցուցանէր զնոսա մարտնչելոյ ի միմեանց, եւ դոյզն ինչ պատճառք այսպիսւոյ էին անհանելոյ երկոցունց ընդ միմեանս ծնանել պատերազմաց, եւ յայնժամ եւեթ մարթ էր վախճանել պատերազմացն ընդ՝ յորժամ մի կողմն ի կողմանցն լինէր [illegible]:

Սկզբնապատճառ զառաջին պատերազմին: Պատճառ լինէր Հռոմայեցւոց ի Հռոմ պատգամաւորք Մամերտինացւոցն՝ խնդրել փոխադարձ խոստումն Հրեշտակացն. բայց առաջնէր իւր ծերակոյտն վասն այնպիսի յափշտակող մարդկանն օգնականութեան՝ տալ ինքն, յայն սակս ածաւ խնդիրն առաջի ժողովրդեանն եւ առ ասոյ զհաստատութիւնն: Ընդ ուրեմն այնուհետեւ Ապպիոս Կղաւդիոս հիւպատոս զօր Հռոմայեցւոց ընդ կիրճ ծովուն ի մէջոյ ասպատակեալ փախուցանէր ի միմեանս կցեալ, հաղթեաց զԿարքեդոնացիսն եւ զՍիրակուսացիս, եւ թողեալ պահապանս ի Մեսսինա՝ դարձաւ յետ դարձեալ ի Հռոմ (264): Այսպէս սկիզբն լինէր առաջնոյ Պունիկեան պատերազմին (264—241):

Ի յաղթող առնել օգնականութիւն զօրաց Հռոմայեցւոց ի Սիրակուսայ (քանզի հիւպատոսերայ սա եւ եղեւ դաշնաւոր Հռոմայեցւոց) հանեին ի Կարքեդոնացւոց զհզօրան զօր ի Սիկիլիացւոց աշխարհին ամենայն (263—261): Այլ չկարէին նոքա տիրել ծովուց առանց օրինակի ի նաւէն Կարքեդոնացւոց զոր միրիկեն առեալ էր յեզերս նաւուց, եւ յաղթեցին ի նաւամարտին կուսին առ Միղէոս զօրավարութեամբ հիւպատոսին Դուիլիոսի որ կոչեաց իսկ կամուրջս ընկենուլ զնաւս թշնամեացն կառուցեր ընդ նոսա (260): Պզինձ յառաջ նաւացն առեալ եղեն ի զարդ ձողաձոյ Դուիլիոսի, եւ կանգնեցաւ նմա ժողովուրդն սիւն մարմարեայ զարդարեալ նոքօք[1]: Իսկ եւ երկրորդ անգամ յաղթեաց ի նաւամարտին կոչի Ատտիլիոս Ռեգուլոս հիւպատոս (257)՝ բազում առաջի նորա ծանապարհ մասնելոյ յաշխարհն Ափրիկեցւոց: Յառաջինում՝ յաղթութեամբ դիմեալ երթայր յառաջ Ռեգուլոս, մինչ հասանէր ի դրունս քաղաքին Կարքեդոնացւոց. առաքեցին սոքա խնդրել խաղաղութիւն, բայց քանզի խստագոյն յոյժ էին պայմանքն Ռեգուլեայ՝ յայն սակս պատրաստեցան տալ ընդ նմա ճակատ. կացուցին զօրավար զՔսանթիպպոս սպարտացի՝ որ հասեալ էր անդր վարձկան զօրօք: Սա՝ 100 փղօքն եւ նուաճեալ հեծելազօրօքն հար առ Տիւնիսիւ

1 Columna rostrata.

զՀռոմայեցիսն, 2000 միայն ազատեցաւ ի նոցանէ, 500 այր հանդերձ Հռեգուղեաւ եղեն ձերբակալ (255)։ Մեւս եւս զօր հանեալ նոյնպէս չկարաց ունել զդէմ Կարքեդոնացւոցն, եւ ի դառնալ նոցա այսրէն ի Սիկիլիա՝ յ360 նաւաց անտի հազիւ հազ թէ 80 նաւք մնացին, եւ Մեսանա միայն էր ի ձեռս նոցա։

Այսպէս միւսանգամ լինէր յերկոցունց կողմանց հատուածս կշիռ կշիռ, եւ տեւէր մեծաւ դառնութեամբ պատերազմն (255)։ Սակայն Հռոմայեցիք յետ ջնջելոյ նաւաց իւրեանց՝ զամս բազումս խորշէին ի նաւական պատերազմէ, եւ ի ճակատ առ ճակատ կռուելոյ ի ցամաքի առ երկիւղի փղացն. բայց յետոյ Մետեղղոս յարձակեալ ի Պանորմոսէ՝ յաղթեաց Ասդրուբաղայ եւ հան ի նմանէ զփիղսն ամենայն։ Այնուհետեւ կռուէին միշտ երկոքին կողմանքն գրաւել զարեւելեան ծագս Սիկիլիոյ՝ այսինքն զԼիլիբէոն եւ զԴրեպանոն, զորս պաշտպանէր Ամիլկար Բարկաս զօրավար Կարքեդոնացւոց (յամէ 247)։ Կամեցան Կարքեդոնացիք զի խաղաղութիւն լինիցի, եւ առաքեցին վասն նորին խօսից զՀռեգուղոս ի Հռոմ. բայց նա եցոյց Հռոմայեցւոցն թէ վնասակար է Հռոմայեցւոց այն խաղաղութիւն. եւ յորժամ դարձաւ Հռեգուղոս ըստ խոստմանն՝ սպանին զնա Կարքեդոնացիք տանջանօք վասն խօսուն նորա (250)։ Իբրեւ տակաւին դեգերէր յերկոցունց կողմանց յաղթութիւնն եւ նաւք Կարքեդոնացւոցն սփռէին առէպ ասպատակ ի Սատրին Իտալիա՝ յօրինեցին Հռոմայեցիք մեւս եւս տորմիղ նաւուց ի տրոց ոմանց ոմանց եւ ի գանձուց մեհենիցն՝ նաւս 200 (յամի 242). որքոք եհար Դուտատիոս Կատատուղէոս Հիւպատոս զնաւս Կարքեդոնացւոցն առ Եգատեան կղզեօք, զմանս մի նոցա ծակեալ ընկղմէր ի խորս, եւ զմանս մի գրաւեալ առնոյր (241)։ Հաննոյ զօրավար նաւուցն հասանէր փախստեայ ի Կարքեդոն եւ դատապարտեալ մեռանէր. իսկ առ Ամիլկար ի Սիկիլիա առաքեն հրաման Կարքեդոնացիքն՝ առնել դաշինս խաղաղութեան։

Խոստացան Կարքեդոնացիք թողուլ ամենեւին զՍիկիլիա, տալ յետս զգերին եւ հատուցանել վասն ծախուց պատերազմին 2200 տաղանդ՝ ի ժամանակի տասն ամաց, բայց առժամայն հազար վաղվաղակի։ Իսկ Սիկիլիա բաժանեցաւ ի մէջ Հռոմայեցւոց եւ Սիրակուսացւոց եւ այնպէս անկաւ ընդ բարձրագոյն իշխանութեամբ Հռոմայեցւոց. եւ եղեւ Սիկիլիա առաջին նահանգ[1] տէրութեանն Հռոմայեցւոց (238)։

348

Այսպէս եղին Հռոմայեցիքն յանձնապաստանք ի պատերազմէ անտի նախանձորդին իւրեանց, եւ պատրաստէին զանձինս յայլ եւս

1 Provincia.

ձախման ընդդէմ նորա: Վնանգէ իբրեւ այն ինչ գունդն վարձկան ապստամբեցաւ ի Սարդինիա՝ անդէն Կարքեդոնի կողմանց պա-րտաւեալ տարմիք նաւաց երթալ նուաճել զկղզին. յայնժամ սպառնացեալ սկսան Հռոմայեցիք, բայց հրաժարեալ Կարքեդոնա-ցւոց ի կղզւոյ անտի եւ տալով 1200 տաղանդ՝ հազիւ խափանեցին զպատերազմն (237)։ Նոյնպէս եւ զԿորսիկա առին Հռոմայեցիք անդէն ի ժամանակի խաղաղութեան (236) ճնշեալ զպատե-րազմունս, եւ կղզիքն երկոքին եղեն նահանգք Հռոմայեցւոցն եւ կացին անդէն Պրետորք։

Պահանջէին յայնժամ Հռոմայեցիք ի Իլիւրիկեցւոց (ի Դալ-մատիա) որ դնէին ասպատակ ի ծովու, զի դադարեսցեն ի գոր-ծոյ անտի, բայց Իլիւրիկեցիք կոտորեցին զհրեշտակսն եւ նաւս եւս ի նաւացն Հռոմայեցւոց ըմբռնեալ ունէին. եւ այն լինէր պատճառ գրգռելոյ պատերազմի ընդ նոսա, մինչեւ վան-թարեալ խոնարհեցին Իլիւրիկեցիք (230), եւ գրաւեալ կալան Հռոմայեցիք զքաղաքն զԷպիդամնոս (Դիւռաքիոն) եւ զԱպոլլո-նիա։ Այնուհետեւ Հռոմայեցիք երեւեցան իբրեւ պաշտպանք աշ-խարհին Յունաց եւ ընկալան իրաւունս գոլոյ քաղաքացիս Աթե-նացւոց եւ մտանելոյ ի խաղսն հասարակաց։

Իսկ Գաղղիացիք եւ յետ Բրեննեայ արշաւանացն տակաւ դնէին ասպատակ ի սահմանս Հռոմայեցւոց, եւ բազում անգամ վարձկա-նութեամբ ծառայէին թշնամեաց Հռոմայեցւոցն։ Այլ իբրեւ միաբանգամ դիմեցին Գաղղիացիք որ յայնկոյս Ալպեաց լեռանցն էին՝ բորբոքեցաւ ահագին վեցամեայ պատերազմն, եւ յետ երկուց մե-ծամեծ յաղթութեանց Հռոմայեցւոցն՝ նուաճեցաւ վերնակողմն Իտալիոյ (226—220), եւ եղեւ նահանգ անուանեալ՝ Գաղիա յայնկոյս Ալպեաց. եւ տարեցան անդր զինուորական գաղթա-կանութիւնք (Պղակենտիա, Կրեմոնա եւ այլք)։ Մինչ զի ամենայն իսկ համօրէն Իտալիա այնուհետեւ Հռոմայեցւոց էր։

Ընդ նոյն ժամանակս Կարքեդոնացիք փոխանակ կղզեացն որ եղեն ի ձեռաց նոցա՝ կամէին ընդարձակել զսահմանս իւրեանց ի կողմանս Սպանիայ (յամէ 237)։ Համիլկար զօրաւար կալեալ էր բազում կողմանս, զԲետիկէ եւ զԱննա (Անդալուզիա, Կատա-լոնիա), իսկ նորին յաջորդ եւ փեսայ հանճարեղն Ասդրուբաղ ստացեալ եւս ընդարձակէր զսահմանսն աշխարհակալութեանն եւ յօրինէր զՆորն Կարքեդոն իբրեւ աթոռ զինուց։ Յայն սակս երկնչեալ եւ խանդացեալ սկսան Հռոմայեցիք եւ կապեցին դաշինս ընդ Կարքեդոնացւոց չանցանել նոցա ընդ Իբերոս (Էբրոյ) գետ (227), եւ յետ այնորիկ ընդ յունական գաղթականութեանն Մասսա-լիացւոց դնէին դաշինս պաշտպանութեան։ Իսկ իբրեւ փոխանակ Ասդրուբաղայ՝ որ սպանմամբ վախճանեցաւ, եկն եկաց Աննիբաղ 25ամեայ որդի Համիլկարայ, որ ի մանկութենէ ածեալ էր

հայրն առաջի հայրենի բագնին՝ երդնուլ յաւիտենական թշնա-
մութիւն ընդ Հռովմայեցւոց՝ պատմեալ դժուարութիւնս ինչ սահ-
մանաց եւս. պաշարեաց զՍագունդոն՝ յետ նաւամարտ յամս երկար
զերդա ցեղս Սպանիացւոց: Զօրք եւ ընդ փայլ յաղթողին զնոսա
հրեշտակք Հռովմայեցւոց ի բաց կալ ի գործոյն, առաքէր զնոսա
Աննիբաղ առ ծերակոյտ Կարքեդոնացւոց, եւ ինքն արշաւէր ի
նոյն զՍագունդացիսն արկանէր՝ զի առեալ զքաղաքն յաւերակ-
դում անխնայ՝ աւեր եւ անապատ կացուցանէր. զմնացեալսն որ
յաւերածոյ անտի ապրեցան եւ ի բոցոյ ազատեալ էին՝ կոտորէր ի
սուր սուսերի (219): Այսպէս ձախողեալ էր ամենայն յարձակումն հրեշ-
տակքն Հռովմայեցւոց ծանուցին ի Կարքեդոն թէ պատերազմ է.
այսպէս սկսաւ միւս երկրորդ Պունիկեան պատերազմն (218—201):

349

Ի գարնայնի 218 ամին ժողովեալ Աննիբաղ զօրս ի Սպա-
նիացւոց եւ յԱփրիկեցւոց՝ զզօրսն մի (առանձնակի) թողոյր պա-
հապանս յԱփրիկէ, զզօրսն երկրորդ թողոյր ի ձեռն եղբօր իւրոյ
Ասդրուբաղայ ի Սպանիացւոց աշխարհին, իսկ զզօրսն երրորդ՝
իբրեւ 60,000 այր եւ փղանիւք 37 փղօք՝ ինքն առեալ անցանէր
ընդ Իբերոս գետ մտանել ի Գաղղիա. բայց իբրեւ եհաս թէ խափա-
նեն նմա անցանել ընդ հարաւային Գաղղիա ընդ Ռոդանոս գետ՝
մխամբ զարշաւանն զայն ընդ Ալպս՝ զհոյակապն եւ զանհնարին
ընդ ամենայն ժամանակս (որպէս համանուն թուի՝ ընդ
լեռամբն Մոն Սենի): Հասանէր անցանէր զօրն՝ զանհետ եւ զանցանելի
զձիւնախառն բարձունս ընդ սառամանս եւ ընդ խորաձորս՝
առնելով պատերազմելով ընդ վայրենի բնակիչս լերանցն Ալպեաց,
մինչեւ յաւուրն 15երորդի հազիւ կէս զօրացն հասանէր ի Վերին
Իտալիա: Եւ յետ հետեւ խորհէր Աննիբաղ առաւելագոյնն
զզօրսն իւր ի Գաղղիացւոց կողմանցն այնոցիկ որք ի բնէ ատելու-
թեամբ էին ընդ Հռովմայեցւոց:

Հռովմայեցիք յառաջագոյն առաքեալ էին զերկոսին հիւ-
պատոսն զօրօք՝ զՍկիպիոն ի Սպանիա, եւ զՍեմպրոնիոս մեւս եւս
զնոյն ի Սիկիլիա. իսկ Մանլիոս պրետոր փոխ իսկ կայր ի
Գաղղիա յայսկոյս Ալպեաց երկու լեգէոնօք եւ 11,000 դաշնաւորօք:
Այլ իբրեւ լուան թէ Աննիբաղ անց ընդ կողմանսն որ անդանօր
ինձ հանդարտեալ էր՝ կոչեցան հիւպատքն ի Վերին Իտալիա: Հա-
սանէր նախ Սկիպիոն առ Տիկինոս (Պտեսինո) գետով եւ անդէն
ձախողեալ առեալ ի պարտութեան մտանէր ի նուաճողացն հեծելա-
զօրուէն Աննիբաղայ, եւ ինքն իսկ Սկիպիոն խոցէր կարեւերս:
Ըստ կուսէն այնորիկ անցին բազումք ի Գաղղիացւոցն ի կողմն
Կարքեդոնացւոցն, քանզի ցանկային հանգիստ հանդարտութիւն ընդ կա-

առաջուստ կռուոյն։ Ընդէմ հասանէր միւս ընկերն Սկիպիոնեայ՝ Սեմպրոնիոս, եւ հակառակ խորհրդոյն Սկիպիոնեայ բանակէր առ Տրեբիա գետով, եւ զպերթէ ջնջէր իսկ զօրն Հռոմայեցի. ամենայն իսկ համօրէն ազգք կողմանց յայսկոյս Պադոսի յարեցան յԱննիբաղ. անկեան ի ձեռս Կարքեդոնացւոց ամենայն ամրոցք Հռոմայեցւոցն։ Աննիբաղ յետ հանգչելոյ սակաւ մի ի Գաղղիացւոց աշխարհին՝ անցանէր մեծաւ դժուարութեամբ ընդ Ապենինեան լերինսն՝ հասանել ի կողմանս Էտրուրիացւոց ընդ երկայնութիւն հովտին Առնոս գետոյ՝ որ յորդեալ զեղեալ էր ի գարնանային ջուրցն (յորում ժամանակի իսկ յաւելուց աչաց ակն նորա եւ կուրացաւ միով աչաւն)։ Այն ինչ հասեալ նորա ի յամանաղջին վայրս՝ պատահէր նմա Փղամինիոս նոր հիւպատ՝ զոր եւ հրապուրեալ արկ Աննիբաղ ի տեղի ինչ որ ոչ պատեհ էր հակառակորդին. այլ այնպէս ձեռք ի ճեղքեց ճակատեալ Փղամինիոս առ Տրասիմենեան ծովակաւ՝ խորտակեցաւ չար քան զամենայն, ինքն իսկ Փղամինիոս յուսահատ լեալ դիմեաց ի մահ. անդ անկաւ 15,000 այր Հռոմայեցի ի սուր եւ ի ջուր, եւ 6000 եղեւ ձերբակալ։ Յաւուր ճակատուն այնորիկ եղեւ սաստկութիւն երկրի եւ սրտառուեցաւ գետոցն անդ ուրեմն մեծ, բայց չկարացին պատերազմողքն վասն կատաղի սաստկութեան։

350

Հորդեալ էր այնու հետեւ ճանապարհ առաջի Աննիբաղայ հասանել ի Հռոմ. բայց չունէր նա այնչափ մեքենայս պաշարման մեծամեծաց վասն այնպիսի ընդարձակ քաղաքին. նոյն իսկ առջող հասանելոյ նորա ընդ արեւելեան ծովեզերսն ընդ մէջ մինչ մինչ Սաբինացի ազգացն խաղալ յԱպուլիա, ուր զպատերազմող ազգսն Սամնիտ խառնէր հանցէ յապստամբութիւն։ Առ հասանէր զհետ նորա Փաբիոս Մաքսիմոս՝ Կունկտատոր (Յամրագնաց) զոր յետ Տրասիմենեան ճակատուն կարգեցին Հռոմայեցիքն դիկտատոր։ Նա այնպէս զգուշութեամբ խորշէր չտալ ճակատ՝ որպէս Աննիբաղ որոնէր գրգռէր տալ պատերազմ. բայց երթայր նա ամենայն ուրեք զհետ Աննիբաղայ եւ դիտէր զնա միշտ։ Նա եւ իբրեւ ի միում նուագի մերձեցուցին զԱննիբաղ առաջնորդք նորա եւ զօրս յանկարծ պաշարեալ ի ձորի ուրեք շուրջանակի ի Հռոմայեցւոց, հազիւ հազ ապրէր խորագիտութեամբ. զի անդէն ի խուռն արագագած գիշերի խոյս ընդ եղջերս զուարակացն կապեալ լուցանէր հրով եւ զբազմամբոխս թափառական երամակն ի վերայ արձակէր. ի շփոթութեան անդ ինքն Աննիբաղ զօրօքն ապրեալ ելանէր ընդ կիրճսն։ Աննիբաղ յանցանել իւրում զանդրադարձս Փաբիոսի խորամանկութեամբ հրամայէր չապականել զգեղսն. Հռոմայեցիքն կասկածել սկսան ընդ Փաբիոս թէ

դուցէ ի բանի է ընդ Թշնամեացն եւ տուեալ մասն մի զօրաց նորա ի ձեռս Մինուկեայ Ռուփոսի՝ որ Թողեալ այնուհետեւ զերբեմնան յորս միշտն շրջէր Փաբիոս՝ անկաւ ի դաշտին Աննիբաղայ, բայց Փաբիոս ի վերայ հասեալ ազատեաց զնա ի տագնապէն, եւ ի կատարել ամին դնէր ի բաց զիշխանութիւն դիկտատորութեանն, եւ ընտրեցան փոխանակ նորա երկու հիւպատք՝ Տերենտիոս Վարռոն եւ Էմիլիոս Պաւղոս, մին յանդուգն եւ միւսն զգուշաւոր, որ փոխանակաւ աւուր աւուր կալին զօրավար, Թէպէտ եւ հակառակ էր այսպիսի ընտրութեան Փաբիոս։ Տերենտիոս հակառակ խրատուն Էմիլեայ որ զհետ երթայր հետոցն Փաբիոսի՝ բախէր փութանակի առ Կաննեօք ընդ Աննիբաղայ. անկան ի Հռոմայեցւոց 40,000 հետեւակք, 2700 հեծեալ, 80 սենատորիկոսք հանդերձ Պաւղոսիւ Էմիլեաւ, մնացեալքն եղեն ձերբակալ. ամենայն Ստորին Իտալիա յարեցաւ յԱննիբաղ։ Յետ Կաննեան ճակատուն առաքեաց, ասեն, Աննիբաղ ի Կարքեդոն երիս սափորս՝ ոսկի օղոց հանելոց ի բազկաց անկելոցն ասպետաց՝ լինել վկայ յաղԹութեանն։ Սակայն չհամարեցաւ նա ի դէպ տկարացեալ զօրօքն անդէն խաղալ ի վերայ Հռոմայ՝ որպէս տային նմա խրատս։

Խռովեցաւ ժողովուրդն Հռոմայեցւոց. հազիւ հազ հանդարտեցուցին սենատորիկոսքն. առաքեցաւ իմաստուն զօրավարն Կղաւդիոս Մարկեղոս ի Կանուսիոն 10,000 փախստէիւքն եւ կոչեցաւ յետս Տերենտիոս։ Ընդ առաջ եւ նորա ծերակոյտն ամենայն՝ շնորհակալ լինել նմա զի չեղեւ յուսահատ ի փրկութենէ համայնական տէրութեանն. եւ ինքեանք եւս՝ յորժամ յետ այսր ճակատուն առաքեաց Աննիբաղ զի դաշինք խաղաղութեան լինիցին՝ չետուն Թոյլ հրեշտակացն մտանել ի քաղաք անդր, այլ բացուստ ի բաց տային պատասխանի Թէ ոչ լիցի խաղաղութիւն մինչ չեւ մեկնեալ Աննիբաղայ ի կողմանց Իտալիացւոց. եւ այս պնդութիւն եւ հաստատութիւն ապրեցոյց զՀռոմ։

Քանզի եւ Աննիբաղ տկարացեալ էր յանչափ պատերազմաց եւ ի դնելոյ աստ անդ պահապանս, եւ ի բարեկեցիկ քաղաքի անդ Կապուացւոց յորում ձմերեալն էր՝ մեղկացան Թուլացան բիրտ զօրականքն. եւ մասն մի քաղաքացեաց իւրոց՝ որոց յանձն արարեալ էր ժողովուրդն Կարքեդոնացւոց առաքել զօրս ի Թիկունս օգնականութեան՝ չառաքէին, նախանձեալք ընդ Աննիբաղ։ Իսկ դաշնաւորութիւնքն զոր կռեաց Աննիբաղ ընդ Յերոնիմեայ նորոգ կացելոյ Թագաւորին Սիրակուսացւոց Թոռինն Յերոնեայ (յամէ 215), եւ ընդ Փիլիպպեայ Բ. արքայի Մակեդոնացւոց՝ չեղեն ինչ նմա օգուտ որպէս կարծէրն. քանզի Փիլիպպոս զբաղեալ իմն էր ի Յունաց աշխարհին եւ Յերոնիմոս անդէն յետ սակաւ ինչ միոյ սպանանէր։ — Նմին հակառակ Հռոմայեցիք պատրաստեցան մեծաւ ժրութեամբ, եւ անդէն զարնայնի (215) հա-

նէին զօր ի մարտ պատերազմի։ Յերկուս ճակատս յաղթէին Հռոմայեցիք՝ առ Նոլա քաղաքաւ զօրավարութեամբ Մարկեղեայ (215) եւ առ Բենեւենտաւ (214) զօրավարութեամբ Սեմպրոնեայ Գրակքեայ որ կարգեաց ի ճակատ զլեգէոնս ծառայիցն խոստացեալ նոցա ըստ այնր ազատութիւն։

Այնուհետեւ սկիզբն առնէին Հռոմայեցիք զքաղաքսն ապըստամբեալս կշտամբել. անցեալ Մարկեղոս ի Սիկիլիա պաշարէր զՍիրակուսացիսն՝ որք զհետեւեալ Աքերոնիմեայ յերկպառակս եղեն զինակալ, եւ հազիւ յետ երկուց ամաց առնոյր Մարկեղոս զքաղաքն (214—212)։ Եւ գեղեցիկ գեղեցիկ գործք ճարտարացն փոխեցան անտի ի Հռոմ։ Թէպէտ եւ Աննիբաղ ընդ այնր եկն առ զՏարենտոն եւ զյունական քաղաքս հարաւային ծովեզերացն՝ սակայն իբրեւ Հռոմայեցիք ի նեղ արկեալ պաշարեցին երկուք լեգէոնօք զԿապուա՝ փութացաւ Աննիբաղ հասանել առաջի դրանց Հռոմ քաղաքի, յուսացեալ թէ ի բաց կացցեն Հռոմայեցիք ի պաշարմանէն՝ գալ փրկել զքաղաքն զայն գլխաւոր։ Բայց մերժեցաւ Աննիբաղ յետս, եւ անտուստ Կապուացիքն եւս առաւելուն վտանգի ետուն ձեռս ի Հռոմայեցիսն (211)։ [illegible] 27 արարին անձամբք անձանց եւ 53 ի նոցանէ անկան ի սուր դահճաց, քաղաքացիքն փոխեցան ի գերութիւն եւ ինչք նոցա տուան ի ձեռս օտարաց որ անդր զաղթեցին։ Իսկ զանձք Կապուացւոցն փոխեցան ի Հռոմ, եւ բարձան ի նոցանէ ամենայն իրաւունք եւ տիրէին այնուհետեւ վերակացուք ի Հռոմայեցւոց։ Յետ երկուց ամաց (209) առաւ եւ Տարենտոն, տարաւ անտի Փաբիոս Մաքսիմոս 30,000 այր ի գերութիւն եւ 70,000 լիտր ոսկի եւ արծաթ յաւարի, բայց զանդրիս "դիցն ցասուցելոց„ եթող անդ Յունաց։ Ահն եւ հոյն Հռոմայեցւոց ընթանայր ընդ ամենայն Իտալիա եւ սոսկալեալ դառնային միւսանգամ առ Հռոմայեցիս ապըստամբեալք։ Իսկ իրքն Աննիբաղայ երթային եւ վատթարէին ամ յամէ. թէպէտ եւ զՄարկեղոս (զսուսերն Հռոմայ) յետ բազում ճակատուց սպան ի դարան եւ սպան զնա ի կռուին առ Վենուսիա (208)։ Հալեցաւ Աննիբաղ ընդ դիմաց նորա մեծաւ մտադրութեամբ եւ եա այրել վայելուչս եւ առաքեաց զանձինն առ Հռոմայեցիսն։

351

Այնուհետեւ մի միայն յոյս Աննիբաղայ էր յաշխարհէ անտի Սպանիացւոց՝ քանզի թող էր զնա հայրենի աշխարհն իւր անշնորհակալութեամբ։ Անդ ի Սպանիա կռուէր Ասդրուբաղ ընդ Հռոմայեցւոց մերթ տուեալ յաղթելով եւ մերթ նոքա, եւ յետ պարտելոյ եւ անկանելոյ ի միում ճակատու երկուց եղբարցն Պ. եւ Գն. Սկիպիոնեաց՝ տիրեաց Ասդրուբաղ ամենայն հարաւային կող-

ամենայն Եփրատայ գետոյ (218—212)։ Այլ յետոյ (211) եղ երկոց փոխանակ հօրն իւրոյ Զենոնեայ պատանեակն Հանձնարկեալ Կամսարական Արշակունին՝ երեւելի զօրավարն եւ արքայ իմաստութեան՝ յայլ իմն կերպարանս իւրն շրջեցան։ Ուր միայն պատերազմական քաջութեամբն (զի սա յարձակմունս զԱրշակն Կապադովկացւոց նուաճեալ էր զհետս եւ պաշարմունս եւ զանձանս) այլ եւ առաքինութեամբ իւրով՝ որոց յետոյ զկործանումն Սելեւկեանցն զհետ տարածանելոյ Կապադովկացւոց, եւ մեծագործական զգօնութեամբն եղեւ արդիւնք իշխանաց Սելեւկեանցն (210—206)։ Դարձեալ եւս հարկ Հնդկաց Սոփագասենէ Բակտրացւոց զանց արարեալ զնուաճումն՝ եղեւ ի մարտ յարձակեցաւ ի նոյն եւ զօրն իւրոյ 48,000 հետեւակք 8000 երիվարք եւ 15 փիղք (208). ընդ նոյն ժամանակս ընդ Արշակ անցանէր Բակտրիանէ ընդ զԵւթիդեմոսն Բակտրացւոց, եւ հասեալ ի Վ եւրին պատերազմ զեւր եղեւ խաղաղութիւն ընդ ծագելեայ Արշակունեաց ծովուն, զի հասեալ եկեալ ընդ եւրոպն իւրեամ։ Բայց մեղ իսկ ասեմանեալ էին ճանապարհս զերկրաւ Հնդկաստան՝ ընդ իւրոյ Սոփագասենոյ եղեալ ի միջոյ Բակտրացւոց, եւ զԵւթիդեմոս՝ եղեալ ի միջոյ Արշակունեաց։ Դերբայն իսկ եւ եւս զՀնդկաս զարմանեալն Բակտրացւոց՝ Թողեալ զգանձսն իւր յԱրշակունիս առ Մեծ Սելեւկիա զեւ յան դիմեալ ամենայն Բակտրացւոց՝ հասանէր զօրքս զիշխանական ընդդէմ ի զօրացն Աքէոսի առ Սարդիկոս, բանակեալ ընդ Բակտրացւոց առ Մեծ Անտիոքոս զեւ հասն առ Եգիպտոս. զերիթէ Միջագետս զօրն Կապադովկացւոց, եւ զԱրշակունին անեալ զԹէ սահմանացն ինչ կորեալ՝ դիմեալ եւ զանձն ի մահ։ Այլ յետոյ եղեւ սրբոյ հասանէր Դերբայն պատգամս ի բանակին առ Մեծ Անտիոքոս եւ զգուշն Արշակունեաց մայր ընկենլով ի բանակ եւ զօրն Հնդկաց։ Իսկ այն էր Բակտրացւոց առաջին յաւէր զօրավարն եւ զօրն՝ պատմել Հնդկաստանի պատմէ (207)։ — Այլ անցեալ յառաջ յամենայն փառաւորութեան ժամանակի. մնացեալ եղեւ Բակտրացւոց զմեծութիւն պատերազմական արութեամբն իւրոյ, որով՝ զի առաջինոց օգնականութեան աշխարհաց ամենայն զօրութեանց խորտակեալ, ժառանգութիւն զօրացն իւրոյ կայր զօրքն պատկառելի առ թագաւոր (207—202) ի կործանումն Պտղոմէոսի յանդուգն Հռովմայեցւոց եւ բարեկամութեան Թշնամեաց։

352

Անտիոքոս ի միում ամի Պտղոմէոսի Կապադովկացւոց, եւ առաջեցին զնա եւ եղբայրք Բակտրացւոց զԱրշակն զօրք եղանել յետոյ ի Նուաճումն զԳաղատացւոց, այլ անդադար յայտ։ Փոխանակ ընդ նոյն ժամանակս Սելեւկիոն առնել եւ զՔեղեղէն զօրաւոր Կապադովկացւոց զԱրշակէս ի Մակեդոնիա զանազանս եւ սպառնացաւ ի ծովս, եւ ի չհասանել ծերութեան զզօրութեան մեծ՝ Թէ

անցցէ Սկիպիոն յԱփրիկէ՝ եկն առ ի Սիկիլիա. անդ բանակ հարեալ ի Սիրակուսա ժողովէր զհեծեալս ազատ զօրաց և մանաւանդ զզօրականսն՝ որք առ Կաննաւք փախուցեալ՝ այժմ աւելի կամէին բառնալ զնախատինս խաբէութեանց։ Ընդ սոքօք Սկիպիոն յԱփրիկէ ի 15երորդ ամի պատերազմին (204). և վաղվաղակի ի կողմն նորա Մասինիսսա արքայ Նումիդացւոց՝ երևելին քան զամենայն դաշնաւորս Կարքեդոնացւոց։ Տեսեալ Կարքեդոնացւոց զյառաջխաղացս զէնն լինել Սկիպիոնեանց՝ հարկ համարեցան կոչել զԱննիբաղ և զՄագոն յԻտալիոյ աշխարհէն. մինչ չև հասեալ Մագոնի ի կողմանս Մեդիոլանացւոց՝ պարտեալ ընդ նմա զօրացն հռոմայեցւոց և խոց վիրաւոր բերեալ ի Գենուա եմուտ ի նաւ երթալ ի կողմանս քաղաքացեայն, այլ զճանապարհին վախճանէր ի վիրաց անտի։ Իսկ Աննիբաղ առանց հալածելոյ ի թշնամեաց՝ ել անշխատ յԻտալիոյ և եկն ի ցամաք յԱփրիկէ։ Ընդդէմ առ Զամա որ էր հեռի ի Կարքեդոնէ 5 աւուրց զնաց ճանապարհի, պատահեցաւ նմա Սկիպիոն զօրօքն և 7000 հեծելովք Նումիդացւոցն, զդիմեալն Աննիբաղեայ որ զամն ի բանակին՝ եւս շքեղացուցանել ընդ ամենայն կողմն և ցացեալ զամենայն յոյժ սպարէն առ Աննիբաղ։ Կամեցաւ այնուհետև Աննիբաղ բանիւք ածել զնա ի խաղաղութիւն. եկին կողմն դէմ յանդիման միմեանց երկոքին մեծ զօրավարք ժամանակին այնորիկ, բայց Սկիպիոն առայր պատասխանի Աննիբաղայ որպէս Աղեքսանդրոս Դարեհի։ Գործեցաւ անդէն առ Զամա պատերազմն անհնարին, յորում ի պարտութիւն մատնեցաւ վերջապէս Աննիբաղ և խնդրեն եւս խոյս Կարքեդոնացւոցն առնել խաղաղութիւն (201)։

Հրամայեցին Կարքեդոնացիք յամենայն տարածմանց որ արտաքոյ քան զԱփրիկէ էին. զփիղսն ամենայն և զնաւսն բաց ի 10 նաւուց եռակի ի ձեռս, և խոստացան եւս ի ժամանակի 50 ամաց տալ 10,000 տաղանդ, ամ ըստ ամէ 200, և առանց հաւանութեան Հռոմայեցւոց չառնել ընդ ումեք պատերազմ, տալ յետ Մասինիսսայ զամենայն երկիրն զոր ունէին հայրն նորա։ Նաւք 500 Կարքեդոնացւոցն այրեցան ի ծովու առաջ դէմ յանդիման Կարքեդոնացւոց. և մատնեցան ի ձեռս Հռոմայեցւոց Լատինացիքն որ հաստատուն անկեալ էին ի Կարքեդոնացիս և կատարած նոսա եղեն։ Շքով և փառաւորութեամբ դարձաւ Սկիպիոն ի Հռոմ. կամեցան կանգնել նմա արձան և կարգել դիկտատոր մշտնջենաւոր, բայց նա չառ յանձն՝ այլ և բաւական համարեցաւ զանունն՝ Ափրիկեցի (կամ Ափրիկանոս) զոր առ նա այնուհետև ժառանգեալ անուն առհասարակ նորա։ Իսկ Աննիբաղ որ բարւոք առաջնորդութեամբ և մատակարարութեամբ Զամայի մեծապէս զօրացուցանել զԿարքեդոն՝ ամբաստանեալ ի Հռոմայեցւոց անտի որ կաշառեալ էին ընդ նոսա, փախեաւ յարքունիս Անտիոքայ։

353

Յայնժամ սկիզբն արարին Հռովմայեցիք աշխարհակալութեանց յարեւելս եւ յաջողէր նոցա սքանչելապէս։

Առաջին թշնամի նոցա էր Փիլիպպոս Բ. արքայ Մակեդոնացւոց որ զօրաւիգն օգնականութեան լեալ էր Կարքեդոնացւոցն, նեղէր զԻլիւրիկեցիս եւ զՀռոդացիս եւ կամէր յայնմ հետէ հնազանդել զքաղաքն Աթենացւոց։ Իսկ Հռովմայեցւոց պատճառեալ՝ որպէս թէ կամիցին փրկիչ լինել Յունաց ազատութեան՝ յայտ արարին Փիլիպպեայ թէ գալոց են ի վերայ նորա պատերազմաւ (200). յաղթութեամբ պատերազմին որ առ Կինոսկեփաղէօքն մերձաւ յերրորդումն ամի ի ձեռն Կուինտեայ Փղամինեայ՝ զօրացան յոյժ Հռովմայեցիք (197)։ Յերկրորդում աւուր ճակատուն եհն եկաց Փիլիպպոս առաջի Փղամինիոսի, եւ եղեւ ապաստան ի շնորհս Հռովմայեցւոցն։ Այնպէս եղին նմա պայմանս խաղաղութեան ըստ նմանութեան պայմանացն որք ընդ Կարքեդոնացւոց եղան. սահման առեալ Փիլիպպեայ՝ միայն աշխարհն Մակեդոնացւոց. առնկեցաւ տալ յետս զաւորմիղ նաւաց իւրոց բաց ի 5 նաւուց, հատուցանել զծախս պատերազմին 1000 քանքար եւ թողուլ ազատ զՅունաց աշխարհ։ Փղամինիոս իսկ եւ իսկ եղթայր յԻսթմեան խաղսն եւ քարոզել տայր ազատանել թէ ազատեցան քաղաքքն Յունաց ի տրոց եւ ի հարկց եւ ի պահանորդ զօրացն Մակեդոնացւոց. երասն անբովն գոչիւն մեծ ուրախութեան։ — Բայց մնաց անուն զօր պահապան հռովմայեցի։

Այս հրաման ետուն Հռովմայեցիք եւ Անտիոքայ Գ. Մեծի մեծազօր թագաւորի Ասորւոց, թողուլ ազատ զՅոյնս որ յԱսիացւոց աշխարհին էին եւ ի բաց գնալ յԵւրոպայ. բազում ամս ընդ պատգամաւորութիւնս հանէին. քանզի արքայ Անտիոքոս յօգնականութիւն յուսացեալ էր յԵտոլիացւոցն եւ ի Մակեդոնացւոցն եւ ի գործակցութիւն Աննիբաղայ։ Բայց ջանային թէ Հռովմայեցիք նենգութեամբ եւ քսութեամբ զԱննիբաղ՝ արգել լինել միաբանութեանն այնմիկ, եւ խնդրէին տալ ի ձեռս զԱննիբաղ (195) որ յետ փախչելոյ մնացապուր յԻւրմէ հայրենի աշխարհէ ի կողմանս Ասորւոց՝ յետ ուսոյ ուրեմն հաւանեցուցեալ էր զԱնտիոքոս տալ պատերազմ ընդ Հռովմայեցւոց (193) անդէն ի նոցա աշխարհին յԻտալիա։

Մինչեւ ցամն 191 ի նեղ անկեալ մերժեցան Անտիոքն յաշխարհէն Յունաց։ Անտիոքոս հան զպարհակապատան իւր յամուր ամուր քաղաքաց Փոքուն Ասիոյ (ի Լիւսիմաքիայ, ի Սեստոս եւ յԱբիւդոսէ) եւ երթայր ի քաղաքն Ասպրխացւոց։ Բայց անդէն ի վերայ սահմանացն Լիւդաստանի առ Մագնեսիա մօտ ի Սիպիւղոս լեռան հարին նմա Հռովմայեցիք, որոց զօրավար կայր Գ...

կլոս Սկիպիոն (առ որում կայր իբրեւ խրատտու եղբայրն նորա Ափրիկեցին Սկիպիոն) եւ յաղթէր նմա Սկիպիոն ապառասպառ (190). եւ առնոյր նա անուն Ասիացի։ Լինէին գաշինք խաղաղութեան ի մէջ եւ ի բաց թողոյր Անտիոքոս ի սահմանաց թագաւորութեան իւրոյ մինչեւ ցՏաւրոս, խոստանայր տալ 15,000 քանքար եւ մատնել ի ձեռս զԱննիբաղ։ Իսկ Աննիբաղ թէպէտ եւ փախուստեամբ ապրեցաւ, այլ միշտ հալածեալ ի Հռոմայեցւոցն շրջէր թափառական, մինչեւ յետոյ իբրեւ յոյժ ի նեղ արկաւ առ թագաւորին Բիւթանիայ՝ դեղ առեալ անձամբ անձին առնէր անդէն ի նմին ամի յորում յաղթականն նորա Սկիպիոն մեռաւ վտարանդի ի Լիտերին Իտալիա՝ յոր մեկնեալ էր նա ինքնակամ վասն ապրելոյ ի ձեռաց թշնամեաց իւրոց (183)։ Յառաջ իսկ քան զայս ամենայն՝ եւ Էտողացիք որ յետոյ կացեալ էին միաանգամ՝ նուաճեցան ընդ լծով, եւ կրեցին պատիժս ծանրագոյն հարկօք պատերազմի (189)։

Զկնի Պերսեւս որդի Փիլիպպեայ Բ. արքայի Մակեդոնացւոց տուեալ նենգութեամբ սպանանել հօրն իւրոյ Փիլիպպեայ զեղբայր իւր զերէց զԴեմետրիոս զառաքինագոյն՝ խորհէր թափել զանձն ի լծոյ Հռոմայեցւոցն, գրգռեցաւ միւս եւս պատերազմ (172—168), եւ եղեւ զսա պատերազմին ճակատամարտին որ առ Պիւդնաւ եղեւ զօրաւարութեամբ Պաւղոսի Էմիլեայ եւ ձերբակալ եղեալ Պերսեւս՝ անկաւ ի թագաւորութենէ (168)։ Ի նմին ժամանակի եւ Անիկիոս յաղթէր Գենտիոսի արքայի Իլիւրիկեցւոց (167) եւ ապականէր զԷպիրոս հրով եւ սրով։ Երկոքեան թագաւորք եղեն զարդ ձաղանաց երկոցունցն յաղթողաց. Մակեդոնիա եւ Իլիւրիկէ յառաջնումն եղեն ազատ տէրութիւնք ընդ խստագոյն պայմանօք, այլ յետ 20 ամաց յորժամ անց ոմն ի մէջ առեալ զանձնէ թէ որդի Պերսեայ իցէ, եւ ապստամբեցոյց զերկիրն՝ նուաճէին զխաբեբայն զայն (զսուտ Փիլիպպոսն) Հռոմայեցիք ի ձեռն Մետեղեայ, եւ այնուհետեւ Մակեդոնիա Էպիրոսիւ հանդերձ լինէր նահանգ Հռոմայեցւոց եւ անուն նորա՝ Մակեդոնիա (148)։

354

Անցեալ էին 50ամեայ ժամանակք ի վերայ հնազանդութեան Կարքեդոնացւոց ընդ իշխանութեամբ Հռոմայեցւոցն, եւ զօրացաւ կալաւ ի Հռոմ խորհուրդ այնոցիկ՝ որ ասէին թէ ջնջել պարտ է եւ եղծանել զտէրութիւն նոցա, զի բարձցի այնուհետեւ ամենայն երկեւղ եւ կասկած. սոցա գլուխ էր մանաւանդ Պորկիոս Կատոն՝ որ յամենայն ճառսն իւր առէպ զնոյն կրկնէր[1]. իսկ գլուխ հակառակ կարծեացն՝ Սկիպիոն Նասիկա, որ հարկ համարէր կալ

1 Praeterea censeo Carthaginem esse delendam.

ծոյլ Կարքեդոնի, զի մի՛ ի թուլութիւն կարծանեսցին Հռոմայեցիք։ Մասինիսաս արքայ Նումիդացւոց իբրեւ գործի իմն լեալ Հռոմայեցւոցն՝ անդադար գործս թշնամութեան հակառակ Կարքեդոնացւոցն ցուցանէր, թէպէտ եւ բազում անգամ տրտունջք սոցա ի Հռոմ հասանէին՝ այլ զուր եւ վայրապար։ Ուստի յորժամ նոր ինչ յարձակումն եհաս ի վերայ Կարքեդոնացւոց ի Մասինիսայ՝ զինուք մղեցին զնա յետս (152), եւ ցուցին ի Հռոմ թէ ոչ ինչ հակառակ դաշանցն գործեցին։ Իսկ իբրեւ իմացեալ կամեցաւ Ուտիկա հնազանդել Հռոմայեցւոց՝ յայնժամ պատճառ համարեալ Հռոմայեցւոց զժամն՝ վճիռ եհան հրապարակաւ թէ անցցեն Հռոմայեցիք զօրք յԱփրիկէ (149)։ Զահի հարեալ Կարքեդոնացւոցն յանձն առնէին զանձինս ծերակուտին առնել ընդ նոսա զինչ եւ կամիցի, եւ եսուն պատանդս 300 եւ զզէն եւ զզարդ իւրեանց ի բաց։

Յայսր վերայ՝ պահանջեցաւ ի նոցանէ ի բաց ելանել ի քաղաքէն եւ երթալ բնակել 80 վտաւան (երկուս մղոն) հեռագոյն ի ծովեզերէն, եւ թոյլ տալ զի ի հիմանց բրեալ քանդեսցի Կարքեդոն։ Զայրացեալ զինեցան ընդ պահանջմանն, ի յուսահատութիւն կործանեցան. ի մեծի եռանդն միաբանութեամբ առ պատերազմ կամ ի մահ կամ ի կեանս, եւ չուառացեալք իմն ջան եւ ճգնութիւն վասն պաշտպանութեան քաղաքին ցուցանէին յայն երրորդ Պունիկեան պատերազմի (149—146)։ Գլուխ եկաց Կարքեդոնացւոց՝ Ասդրուբաղ ոմն անուն. խցին առաւանեցին զդրունս քաղաքին, փակեցին զնաւահանգիստն ձգել շղթայս առաջի նորա։ Յօրինեցին զէնս նորոգ՝ անհնարին արագութեամբ. ամենայն ծեր եւ մանուկ գործէր ժիրաժիր, զտանիսն քակէին վասն կազմելոյ նաւ ի գերանացն, ամենայն նիւթ քրէական ի քաղաքին ժողովեցաւ ի շինուած զինուց. ի տունս, ի հրապարակս եւ ի մեհեանս եւս հնչէր ուրագ եւ սալն. եւ կանայք տային զվարսն իւրեանց՝ գործել լարս աղեղանց։ Այսպէս աւելի քան զամ մի եղեն դիմակալ երկուց հիւպատոսաց, նա եւ յորժամ քաջն Սկիպիոն Էմիլիանոս (որդեգիր տանն Սկիպիոնեայ Ափրիկեցւոյ) անց ի գլուխ զօրուն Հռոմայեցւոց վհատելոցն եւ լքելոց, յերկարէին իրքն մինչեւ ցամն երկրորդ՝ յորում ամի բուռն ամենայն զօրութեամբն յարձակեցաւ Սկիպիոն Էմիլիանոս ի վերայ քաղաքին, եւ առ իսկ ի բուռն։ Ահաւոր ահագին կոտորածն եւ տեւէր աւուրս 6, մինչեւ ցանկալ հրդեհին ի քաղաքի անդ։ Յ700,000 բնակչացն հազիւ թէ 50,000 մնացին կենդանի որք եւ ի գերութեան վարեցան։ Յածիւն դարձաւ Կարքեդոն այրեցեալ աւուրս 17, այն՝ որ 700 ամ դշխոյ եւ հրամանատար լեալ էր ծովու։ Սահմանք Կարքեդոնացւոցն եղեն նահանգ Հռոմայեցւոց, եւ անուն՝ Ափրիկէ (146), իսկ Սկիպիոն Էմիլիանոս առ իւր անուն՝ Կրտսեր Ափրիկեցի։

355

Ընդ նոյն ժամանակս զամենայն հնարս հնարէին Յոյնք եղանել յազատութիւն, այլ չհամարձակեցին Աքայեցիքն եւ Մակեդոնացիք ընդ միմեանս (150) եւ կոչեցին Մակեդոնացիք զՀռոմայեցիսն լինել նոցա զօրաւիգն օգնականութեան. սոքա անցին ի մէջ լինել զատուցիչ խռովութեանց ի մէջ երկոցունցն (147)։ Այսոմ ինքնակամ իշխանութեան Հռոմայեցւոց ընդդէմ զայրան. Կորընթոս զօրծակքն, եւ անմտութեամբ իւն մերժեցին արհամարհանօք զերկուս հրեշտակութիւնս Հռոմայեցւոց, եւ պատրաստէին պաշտպանել անձանց պատերազմաւ։ Այլ անդէն յառաջին ճակատուն ջնջեաց սպառեաց Մետելլոս զաւկաւանձեան զունդ Յունաց. նորին յաջորդ Մումմիոս յաղթէր երկրորդ անգամ առաջի Կորընթոսի, եւ մտանէր ի քաղաքն հոյակապ եւ հրձիգ առնէր զնա հանդերձ մեծաւ մասամբք գործոց ճարտարացն Յունաց։ — Աշխարհն Յունաց եղեւ նահանգ Հռոմոց առեալ անուն՝ Աքայիա (146)։

Յամի 133 արար Սկիպիոն վախճան պատերազմի Սպանիացւոցն՝ որ զրեթէ յ200 ամաց հետէ տեւէր առանց ընդ մէջ հատանելոյ. անուանի եղեն ի միջոյ անտի Սպանիացւոցն մանաւանդ Վիրիաթոս անուն (146—140), եւ քաղաքն Նումանտիացւոց զոր պաշարեալ առ Սկիպիոն, ուստի եւ միւս եւս անուն կոչեցաւ նմա՝ Նումանտիացի (143—133)։ — Ի նմին ամի առին Հռոմայեցիք եւ զթագաւորութիւնն Պերգամոյ (որ հաստատեալ էր յամի իբրեւ 280) որոց էին սահմանք յայնժամ Փռիւգիա, Միւսիա, Լիկաոնիա, Լիւդիա, Յոնիա եւ Կարիա, պատճառելով թէ ժառանգութեամբ թողեալ էր այն Հռոմայեցւոց յԱտտաղեայ Գ. արքայէ Պերգամոյ (133—130)։

Այսպէս էին այնուհետեւ սահմանք ընկերհաշտութեանն Հռոմայեցւոց ի Տաւրիտական լերանց մինչեւ ցԱրձանան Հերակլէ եւ ի հիւսիսային ծովեզերաց Ափրիկեայ՝ ցԵփրատ Ասիոյ։

Ի նահանգսն առաքէին Հռոմայեցիք ի վերակացութիւն՝ զամփոխանակ բդեշխի կամ փոխանակ պրետորի, եւ ընդ նմա՝ Դեսպան զօր[1] եւ Գանձապահ[2]. յայս բդեշխութիւն ընտրէին հիւպատքն որ յետ կատարելոյ ամին իւրեանց ի Հռոմ՝ արկանէին վիճակս թէ ո՛ յերկուց հիւպատացն այսմ նահանգի կացցէ փոխանակ բդեշխի։ Փոխանակն բդեշխին անկ էր առաջնորդութիւն եւ դատաւորութիւն եւ հրամանատարութիւն զօրաց ի նահանգին։ Դատաստանքն լինէին ըստ Հռոմէական իրաւանց որ տակաւ երթային եւ հասանէին ի կատարումն, եւ լատինացի լեզուաւ։

Այսպէս իբրեւ ժամանակք ինչ ի վերայ անցանէին՝ փոխանակքն բդեշխաց կամ անթիւպատոսքն առաւել անձանց զա-

1 Legatus. 2 Quaestor.

հու ակաան ունել ուշ քան հնազանդելոցն օգտութեան։ Դատ-ճապահքն՝ որ էին ի մեծատուն ասպետաց անտի՝ իբրեւ մաքսա-պետք՝ խոստանային սահմանեալ ինչ չափ արծաթոյ տալ ի գանձ արքունեան՝ եւ ընդ այնր ինքեանք հարկօք, տուրք եւ հարկք յանխնայ հանէին արծաթ ի նահանգացն։ Թէպէտեւ կային օրէնք ինչ[1] որ տային իրաւունս նահանգացն ըկելոց մատուցանել ամբաս-տանութիւն զլկչէն յետ կատարելոյ ամի պաշտամանն նորա, բայց առկայն քանզի դատաւորքն եւ սենեկլիտականք յընչաւէտս ազատա-կանաց անտի էին՝ ըստ յաճախ իմն ստորութեան արձակէին զքա-անպատիժ զամբաստանեալսն եւ կամ առնուին սակաւիկ ինչ տու-գանս եւեթ։

Գ.

Ներքին խռովութիւնք. — Առաջին պատերազմունք. — Աշխարհակալութիւնք մինչ-ցմիապետական իշխանութիւնն (133 — 30)։

356

Աշխարհակալութեամբքն այնոքիւք եւ ոչ գանձուքն որ ատէին յաւարի, նա եւ ոչ յունական ուսմամբքն եւ հրահանգօք որ յայնմ հետէ յաճախեալ սկսան, լաւագոյնք ինչ եւ յաջողագոյնք հռոմայեցիքն եղեն. այլ նմին հակառակ վատթարեցան եւ ապա-կանեցան յոյժ վարք նոցա. տոհմք ինչ ի տոհմիցն առ սակա-սակաւ գրեթէ զամենայն ինչ զշարժունս եւ զանշարժ ինչսն ձգե-ցին յիւրեանս, եւ ի նոցունց յօրինեալ կային ազնուականք մե-ծատունք. ի նոցա ձեռս էր մատակարարութիւն պաշտամանցն, ուր մնացեալք յազնուականացն եւ մեծ մասն ժողովրդեանն ի նեղութեան կային եւ ցանկային փրկութեան։ — Բարձեալ էր պատիւ, զօրութիւն եւ առաքինութիւն ի ծերակուտէ, յօրինաց եւ ի կրօնից։

Յայնժամ խորհուրդ խորհեցաւ հազարապետն Տիբերիոս Գրակքոս (որդի Կոռնելիայ՝ դստեր մեծի Սկիպիոնի Ափրի-կեցւոյ) բառնալ ի միջոյ զչարիսն՝ զհին ինչ (Լիկինեան) ագա-րակաց օրէնս յառաջ մատուցեալ. ըստ օրինացն այնոցիկ չէր համ-արձակ քաղաքացւոյ ունել կալուած աւելի քան զ500 արտավար գետին (133)։ Բայց սաստիկ ընդդէմ դարձան մեծատունքն ա-դար բանից նորա, որոց գլուխ էր Սկիպիոն Նասիկա, քանզի վնաս համարէին նոքա ընչից իւրեանց. յետոյ ուրեմն յորժամ Գրակքոս խնդրէր, զի միւսանգամ կացցէ հազարապետ՝ հարին զնա եւ զըն-կերս նորա արս 300, եւ արկին զդիակն նորա ի Տիբերիս։

Յետ տասն ամաց անդ ի մէջ կրտսեր եղբայր նորա Գայիոս Գրակքոս մատուցանել յառաջ զխորհուրդ եղբօրն, առաւել եւս սաստկութեամբ (123)։ Պահանջէր նա զի բաժանեսցի ամ

1 De repetundis (խնդրելոյ արծաթ յետս)։

բաշխել երկիր՝ աղքատաց։ Արկանէր նա առաջի այլ եւս խոր-հուրդս վնասակարս ազատութեանն, որովք տաւել եւս զպայրա-ցաւ խռովութիւնն։ Իսկ ծերակոյտն հնարիւք իմն ի ձեռն Պե-տեայ Դրուսոսի հազարապետի՝ յաջաց հանէր զնա ժողովրդեանն։ անդէն յուզեցաւ խռովութիւն մեծ, զինուք բանակին առէր ընդ-մեծանուն կուսակիցք Գրակքոսի եւ Փուղուլիայ նորին բարեկամի եւ ծառայք մեծատանցն՝ սուսերդրութեամբ Ոպտիմիոսի հիւ-պատոսի, որում տուեալ էր ի ծերակուտէն դիկտատորական իմն իշխանութիւն այսպիսի իւիք վճռով՝ թէ «Տեսցեն հիւպատոսք զի մի՛ վնաս ինչ ընկերհաշտութեանն հասանիցէ»[1]։ Ի պար-տութիւն մնացեալ Գրակքեանք, հարաւ Փուղուլիոս եւ ընդ նմա 3000 այր, եւ ընկեցին եղեն դիականք նոցա ի Տիբերիս. Գրակքոս անկանէր փախստեայ յանտառ մի յայնկոյս գետոյն եւ հրամանն տայր ծառային մերել առ եւր ի լանջս (121)։ — Սպանեն եւս Ակիլիոս Ափրիկեցի ազգական Գրակքեանց ապանեա։ Այս-պէս որով եւ բանտիւ հաստատեաց զիշխանութիւն իւր ի վերայ ամբոխին՝ կողմն ազնուականաց։

Ընդ նոյն ժամանակս ասպետքն ընկալան հազարապետացն իշ-խանութիւն նստելոյ ի ծերակուտին եւ ցուցանելոյ զգիրս իւ-րեանց (130), եւ հանեալ եւս ի ծերակուտէ անտի պաշտօն դա-տաւորութեանն։ — Բայց նմին հակառակ օրէնքն ագարակաց ի բաց եղեն այնուհետեւ եւ յետոյ բարձան իսկ ամենեւին։

Մինչ դեռ ի Հռոմ այսպիսի գժտութիւնք էին՝ Մետեղղոս առ զկղզիսն Բաղէարեանս (123), եւ Փուղուլիոս Փղակկոս զհա-րաւակողմն աշխարհին Գաղղիացւոց յայնկոյս Ալպից (122)։ Բայց անդէն ի միջոյ անտի գերեացն յառնէին ապստամբութիւնք, մա-նաւանդ ի Սիկիլիա. բարուցն ապականութիւն օրըստօրէ առնոյր աճումն, եւ ոչ եթէ ժողովուրդն միայն՝ այլ եւ ծերակոյտն առ-նոյր կաշառս, եւ էր գնոց ամենայն ինչ. ծերակոյտն որ նուաճեաց զխռովութիւն Գրակքեանց՝ ոչ էր այն որ յաղթեաց Պիւռոսի եւ Անիբաղայ՝ առաքինութեամբն իւրով եւ զօրութեամբ։ Չիք ինչ առաւել աղաղակն եւ առաւել անկրան յայս քննողացն քան զխարշութիւն Հռոմայ յայսմ հետէ մինչեւ ցժամանակս Օգոստեայ։

357

Մեկիպսա որդի Մասինիսայ († 118) տուեալ էր յորդեգիրս զՅուգուրթա՝ պատանի քաջ եւ յանդուգն եւ մեծամիտ։ Ի մեռա-նել Մեկիպսայ բաժանելոց էր թագաւորութիւնն Նումիդիացւոց ի մէջ սորա եւ երկուց հարազատացն Մեկիպսայ՝ Հիեմփսաղայ եւ Ադերբաղայ. բայց քանզի զամենայն իսկ զթագաւորութիւնն

1 Videant consules ne quid respublica detrimenti capiat.

կամեցաւ անունել Յուդայութեան, բայց նոքա ընդդիմամարտեցան ի միջոյ (118)։ Երուսաղէմ գրաւեալ ի Հռոմ կամէր զի [illegible] դատաստան, այլ Յուդայութեան կայսերական արտաքսեալ ծերակուտին՝ եւս հանել զմիտս թէ բաժանեցելի եկեղեցին ի միջի եկեղեցւոյն։ Այսպէս եւ զայն եւս չհամաձայնեալ բանակին՝ յաղթեաց ի վերայ Երուսաղէմայ եւ ձերբակալեալ արքայ եւ ազգն զնա (112)։ Ժողովուրդն Հռոմայ զայրացեալ ընդ այս՝ եւս հանել զմիտս զի կայսերն ի Հռոմ ի դատաստան, եւ յայտ արարեալ պատերազմ ընդդէմ Յուդայութեան։ Ս. Գրիգորիանոսի եւ զՄիկայէլ որ առաջնորդեաց ի պատերազմ, կայսերական արտաքսեալ Յուդայութեան՝ արար ընդ նոսա նենգաւ հաշտութիւն։ Այսպէս Մեծն Հայաստանեան զգուշացոյց վերստին զժողովուրդն ընդդէմ Յուդայութեան եւ զօրականաց նոցա. Գ. Աստուածաբանն առաջնորդեաց ածել զՅուդայութիւն ի Հռոմ ի դատաստան։ Յուդայութիւն եկեալ ի Հռոմ յանկարծ յինքն կայսերաց. զՄեծն Հայաստանեան եւ արտաքսեալ ի պատմութենէ ժողովրդեանն. այլ նորին անուն զՄաքսիմոս զԹէոդոս Մաքսիմիանոսի որ թէեւ ածէր թագաւորութեան՝ հան հրաման ծերակուտին եղանել նոցա ի Հռոմայ եւ յԻտալիայ։ Առաջնորդն Արքեպիսկոպոս ի պատերազմ, այլ ի մեծին նորա՝ Արքայ եղբայր նորա անձնաւորութեամբ արտաքսեալ ի Յուդայութեան՝ պաշտպանեաց ի նոսին, եւ անդ անձնեայն զօրօքն ընդ իւր։ Յայնժամ յաղթեաց խաժամուժ ժողովրդեանն ընդդէմ առ-նուականաց զգուշացեալ ի Մեծնն Հայաստանեան. նոյն իսկ հարկ համարեցաւ ծերակուտին վասն յանձնաւանդելոյ զաթոռն առաքել զքաջն Մեսրոպ յաղթանակեցին անդր ի վերայ Յուդայութեան (109)։ Թէոդոս եւ Մեսրոպ միաբանեալ համաձայնութեամբ զերկուս հրահանգաց զօրուն՝ յաղթէր Յուդայութեան, առակն ժողովուրդն չկարաց վասն յաղթանակաւն՝ կամեցին առաքել զբանակ զայն ի միջոյ անտի խաղաղեցին։

Յետոյ եկեալ Գրիգոր Մագնոս այր յանդուգն առաքեալ բայց դա-տաւորական անհնարին. եղեալ էր նա առաջնորդն յատենի ի դա-տն զօրավարութեան. զգուշացոյց վասն փառաւորութեանն զաստուածութեամբ միաբանել զՄեսրոպ եւ առնուլ յինքն զիշ-խանութիւնն, եւ նա իսկ այնուհետեւ իբրեւ հիւսիսն՝ զա-ռաջնորդութիւն պատերազմին ժողովեալ իւր զօրօքն ի խա-ղաղանս առանց անտի (107). չկարաց ունել զդէմ նորա Յուդայու-թեան խորհուրդն եւ խորամանկութեանցն եւ ընչաւէտութեանն իւրոց, յաղթեալ պարտեալ անձնատուր փախստեաց առ անդր իւր Ռոկքա յաշխարհն Մակեդոնացւոց, բայց այնպէս մնաց նեղեալ ի ձեռս Մուղդայ (106), եւ յետ ձգձգելոյ ի Հռոմ ի դա-տաստան նորա՝ մեռաւ առանձին ի բանտի։

Ընդ նոյն ժամանակս զամենայն հասանէր ի Հռոմ թէ յան-ծանօթ կողմանց ի վերայ քան զԳանգէս Ալեքսանդրեա գոր պատ-

բազմօք զօր ոչ ուրուք անսեալ էր սակաւուն՝ զանձնատուութիւն խնդրէ: Իսկ երկու նորա Կիմբրացիք եւ Տեւտոնացիք (ազգք գեր-մանացիք), որ տարապատեալք ի Գաղղիա զոլոզեին, եւ հարեալ զամենայն զաւրս Հռոմայեցւոց որ ի վերայ նոցա առաքեցան, զայլն հասանէին մեծ ի կողմանս Իտալիացւոց (113—103): Զա-հի հարան Հռոմայեցիք. այլ Մարիոս առ զպատիւ հիւպատո-սութեան զոր ինքեան չէր խնդրեալ, եւ խաղաց ի դժուարին պատերազմն: Նախ հար նա զՏեւտոնացիսն առ Ակուէ Սեքստի քաղաքաւ (102). ապա միաբանեալ հանդերձ առ Կատուլոս հիւպատոս զօրութիւն ընդ նմին նախ հակառակ Կիմբրացւոցն, եւ գրե-թէ ջնջեալ սպառէր զնոսա ի դաշտավայրս Վերչելլացւոցն (101): Ուստի ոչ անիրաւ ինչ էր տալ նմա անուն՝ երկրորդ Կամիլլոս:

358

Իսկ եւ յետ այնորիկ Մարիոս առ վեցերորդ զհիւպա-տոսութիւնն, անդէն խռովութիւնն բորբոքեցաւ (100): Միա-բանեցաւ նա ընդ ժողովրդեան եւ ժողովրդական հրապարակաւորին Սա-տուռնինոսի, որ մերժեալ ընկէց յիշխանութենէ զՄետելլոս հիւ-պատոս զայլն արդար, եւ առաքեցաւ Մետելլոս յաքսոր: Յայն-ժամ շահեալ տիրէր կողմն Մարեայ, մինչեւ յետոյ Սատուռ-նինոս եւ զՄեմմիոս սպանանել ի հրապարակի առաջի ամենայն ժողովրդեան, զչարեալ թէ ընդդէր սա ընտրեցաւ հիւպատոս եւ ոչ իւր բարեկամն Գղաւկիոս: Յայնժամ վաղվաղակի զրգռեցան ամենայն քաղաքացիք որ զարդարութիւն սիրէին: Իսկ Մարիոս իսկ չէր այնուհետեւ ձեռնհաս պաշտպանել ապստամբացն, եւ այնուհետեւ երկիւղին եւս սպառնալ. Ապա դարձաւ Մետելլոս ի Հռոմ, իսկ Մարիոս ել գնաց յԱսիա, զի ապրեսցի ի ձեռաց Մետելլեայ եւ նիւթեսցէ նոր նենգութիւն (99):

Այլ յետ սակաւ ինչ միոյ՝ մեւս եւս նախանձորդ ընդ առաջ յառնէր՝ յազնուականաց անուն Սուլլա. Սուլլա, որ առաւել ահագին էր քան զՄետելլոս: Սուլլա այր վարժ եւ կրթեալ՝ էր քանքարուն եւ խորամանկ, բազում ինչ նշանաւոր եղեւ նա ի պատերազմին Յուգուրթայ. բայց քանզի Մարիոս զամենայն իւր զարդ քաջու-թեանն անձին իւրում տայր՝ անկաւ առաջին թշնամութիւնն ի մէջ երկոցունցն եւ տակաւ առ այն աճումն: Չոքաւ Սուլլա յետ պրետորութեանն (93) յաշխարհն Ասիացւոց, եւ եղծ զհակա-ռակութիւնսն զոր ընդ միմեանս ունէին թագաւորքն ի յառա-ջնակողմանն Ասիոյ (92):

Անդէն ի նմին ժամանակի դժուարին ինչ պատերազմ ի վե-րայ եհաս Հռոմայեցւոցն, այս ինքն է պատերազմն Դաշնակցաց կամ Մարսիկեանց[1]: Վաղ իսկ յառաջ քան զնորա ժամանակս

խոստացեալ էին դաշնաւորաց իւրեանց որ յաղթանակացն աշխարհին էին՝ տալ իրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան, բայց չէր պահեալ նոցա երբեք զխոստումն։ Իսկ եւ սպանաւ հազարապետն Դրուսոս, որ լեալ էր ջատագով իրաւանց նոցա, խորհեցան առհասարակ ապստամբութիւն (91). կամէին իսկ զԻտալիա ի մի ազատ տէրութիւն փոփոխել, եւ Կորֆինիոն լինելոց էր գլխաւոր քաղաք, եւ անդ ընտրեցին 500 պատգամաւորս իբրեւ ծերակոյտ, 2 հիւպատոս եւ 12 պրետորս։ Գլխաւոր ազգք էին Մարսք եւ Սամնիացիք, նմին իրի եւ այս պատերազմ կոչի յանուն պատերազմ Մարսից։ Յերկոցունց կողմանց առաւելութեամբ մղեցաւ պատերազմն, անկաւ 300,000 այր ի ճակատն (91 — 88)։ Եւ եղեւ վախճան պատերազմացն, տուեալ առ սակաւ սակաւ իրաւունս քաղաքակից հաւասարութեան ամենայն դաշնաւորացն որ ի բաց թողուին զզէնս (88)։ Ի նոցանէ քաղաքացեաց անուն յօրինեալ կարգեցան 8 նոր ցեղք։ — Մարիոս եւ առաւել եւս Սուղղա եղեն քաջանուն ի պատերազմի անդ. Սուղղա առ հիւպատոսութիւն, եւ եղեւ անհնարին սիրելի հռոմայեցւոց, բայց անդէն ապստամբին հռոմայեցւոց այլ եւս երկու թշնամիք, թէպէտ եւ հեռաւորք սակայն զօրաւորք զօրութեամբ այս ինքն՝ Միհրդատ եւ Տիգրան։

359

Առ Եւքսինոս ծովու կայր թագաւորութիւնն Պոնտացւոց, որոյ թագաւորք յիշին անդստին յամէ իբրեւ 500, եւ սերեալ էին նոքա ի թագաւորացն Պարսից։ Յայնժամ տիրէր Պոնտացւոց Միհրդատ որ անուանեալ կոչի Մեծ, եւ բաց ի Պոնտացւոց աշխարհէն գրաւեալ ունէր եւ զԿապադովկիա, զՓռիւգիա, զՊափլագոնիա, զԳաղատիա եւ զԲոսփորոս, էր նա քաջ անհնարին, եւ իբրեւ զԱննիբալ մշտնջենաւոր թշնամի հռոմայեցւոցն խաղերայից՝ որոց լուեալն խոկացեալ իւր գիտէին զնա. դիմակալ եղեւ նոցա ամս 30, եւ ոչ ընկճեցաւ ամենեւին ի նոցանէ։ — Դաշնաւոր էր նորա եւ խնամի՝ Տիգրան (կամ ուղղագոյն՝ Արտաշէս Ա. եւ յետ նորա Տիգրան) թագաւոր Հայոց որ յետոյ Ասորւոց եւս եղեւ թագաւոր (յամէ 85) փոխանակ արանցն փոտաց Սելեւկեանց։

Այլ իբրեւ գրգռեցին հռոմայեցիք զՆիկոմեդէս Գ. արքայ Բիւթանացւոց անկանել ասպատակաւ ի վերայ երկրին Միհրդատայ՝ ել այրն քաջ Միհրդատ ամենայն զօրութեամբ իւրով. գտեալ օգնականութիւն ի Տիգրանայ՝ յաղթեաց Բիւթանացւոցն եւ հռոմայեցւոց, եւ տիրեաց վաղվաղակի ամենայն կողմանց փոքուն Ասիոյ։ Եւ իբրեւ յայտ արարին նմա պատերազմ հռո-

մայեցիքն՝ անդէն եւ սպանանել յԱսիա 80,000 այր Հռոմայեցի իբրեւ պատասխանի բանից նոցա, եւ ընդ Թրակիա անցեալ՝ միջամուխ ի Յունաց աշխարհն հատանէր եւ հանէր զԱթենացիսն յապստամբութիւն (88), եւ սպառնայր իմն ի վերայ աշխարհին Իտալացւոց։

Յայնժամ մեծ մասն Հռոմայեցւոցն ընտրեաց զՍուղղա հիւպատ ի զօրավարութիւն պատերազմին որ ընդ Միհրդատայ էր, եւ նա կամէր անդէն երթալ առ զօրսն որ ի Կամպանիա էին։ — Այլ Մարիոս որ 70 ամաց էր յայնժամ, խանդացեալ ընդ նախանձորդն իւր՝ յանկոյս յինքն ձգէր քաղաքացիսն Իտալացւոց եւ յարոյց խռովութիւն եւ ապստամբութիւն ի Հռոմ օգնականութեամբ Սուղպիկեայ հազարապետի, մինչեւ առեալ Սուղպիկեայ 3000 այր ի սուսերամարտկաց (զորս ինքն ծերակոյտ հակառակ ծերակուտի անուանէր)՝ բռնութեամբ եւս ընտրել ապարապետ զՄարիոս։ Իսկ Մարիոս հրապարակաւ այնուհետեւ տայր զնոց զիրաւունս քաղաքակից հասարակութեանն, եւ կազմէր պատրաստէր ի մարտ պատերազմի։ Բայց Սուղղա աճապարեալ եհաս փութանակի ի բանակն․ յանկոյս զեզէնան յինքն, եւ յետ աւուրց ինչ սակաւուց ի վերայ անցանելոյ՝ թշնամաբար ի քաղաքն մտանէր։ Քաղաքացի ընդ քաղաքացւոյ մարտ եղեալ կռուէր․ բայց յետոյ սուրբ յաղթեաց Սուղղա, Սուղպիկիոս ի փախստեանն սպանաւ, եւ մազապուր Մարիոս եւ անկաւ յԱփրիկէ։ Յայնմ հետէ ընկալան պատրիկք զիրաւունս իւրեանց յետս․ բարձաւ օրէնսդրութիւն յայնցանէ՝ որոց իշխանութիւն ի ձեռս էր․ միայն ի ժողովս հարիւրաւորացն լինելոց էին այնուհետեւ վճիռք, եւ ստուարացաւ ծերակոյտն 300 նոր սենեկլետիկոսօք։ Դրդեալքն Սուղղայ ընտրեցան հիւպատոս Օկտաւիոս եւ Կիննա։ — Յետ այնորիկ խաղաց ի վերայ Միհրդատայ իբրեւ փոխանակ բդեշխի կամ անթիպատ (87)։

Զաւատովն իմն արագութեամբ հատանէր առնոյր զամենայն քաղաքսն Յունաց, եւ յարձակմամբ մտանէր յԱթէնս եւ առնէր կոտորած մեծ․ ապականէր զշինուածս քաղաքին, զերկայնաձիգ որմունսն Պիրէոսի, զԱկադեմիայն, զԼիկիոնն եւ զայլ եւս նոյնպիսիս, եւ ի մեհեանսն եւս լինէր ձեռնամուխ․ մինչեւ եւ զմեհեանն Դելփեացւոց առնէր կապուտ կողոպուտ ի վերջին ձօնեացն, եւ խաղայր անցանէր ընդ Մակեդոնիա եւ ընդ Թրակիա՝ ի փոքրն Ասիա։ — Յետ այնորիկ մերժեցաւ Միհրդատ յաշխարհէն Եւրոպացւոց՝ զկնի ճակատուց պատերազմին որ առ Քաղքեաւ եւ Օրքոմենաւ եղեն, եւ անդէն յԱսիա բազումք ի քաղաքաց նորա հրձիգ եղեն։ Բայց վասն զիպացն որ նորա ի Հռոմ դիպեցան՝ հարկ համարեցաւ Սուղղա կալեալ դաշինս խաղաղութեան, առեալ տոյժս վասն պատերազմին 2000 տաղանդ (86)։

360

Վասնզի ընդ նոյն ժամանակս Կիննա ջանայր մտանել ընդ միս ռամկին բազում ինչ օրէնս առաջի արկանելով, և յայն սակս իսկ մերժեցաւ յԻտալիայ որ էր ի կողմն ազնուականացն և փախեաւ ի կողմանս Կամպանիացւոց. անդ զումարեաց զունդ հարուստ, կոչեաց զՄարիոս յետս, և երկոքին վաղվաղակի սրամտութեամբ հասանէին ի Հռոմ, և առնէին կոտորած անհնարին ազնուականացն, ընդ որս սպանաւ և Ոկտաւիոս և Մարկոս Անտոնիոս ճարտարախօս հոյակապ (87): Իբրև զգաստ լինէր Սուղղա իրացն անցելոց՝ եդ զդաշինս և անդէն աճապարեալ գայր յԻտալիա: Մարիոս վաղվաղակի յետ ընտրութեանն եւթներորդ անգամ ի հիւպատոսութիւն՝ մեռաւ ջերմանք վասն անչափ շուայտութեանն և տագնապեալ յահէ անտի Սուղղայ (86): Իսկ Կիննա անդստին յիւրոց զօրաց սպանաւ յաղմկի ուրեք, յորժամ լուանն թէ մօտ հասեալ է Սուղղա (84):

Վասնզի հատեալ իսկ էր Սուղղա յԱսիայէ, և ի ձեռն պատանեկին Պոմպէի յաղթեալ 15 գնդաց մի ըստ միոջէ, և յետ այնորիկ եմուտ փառաւորութեամբ ի Հռոմ (83): Բայց և նա սկսաւ ցուցանել անագորոյնութիւն որպէս Մարիոսն: Ահագին և սոսկալի էին տարագրութիւնքն, և մանաւանդ որ ինչսն առնէր՝ ըստ կամակածանաց էր. սպանողքն առնուին զվարձս սպանութեանն իւրեանց. խզեալ անկեալ էին ամենայն կապք և զօդք բնութեան: Եւ ընծայի թիւ համարոյ սպանելոցն 15 այրք երեւելիք որ երբեմն հիւպատոսքն կացեալ էին, 90 սինկղիտիկոսք, 2600 ասպետք, և քաղաքացիք առաւել քան զ100,000: Չգոյր չափ ընչիցն զոր դահիճքն յափշտակեցին: Վարձկան զօրն Սուղղայ իբրև 120,000 այր՝ կային յԻտալիա ծախուք Իտալիացւոցն. ի Հռոմ 10,000 այր ի գերեաց առ զիրաւունս քաղաքակից հասարակութեան և զինչս այնոցիկ՝ որ տարագիրքն լեալ էին, զի լինիցին նոքա իբրև անձնապահք, առեալ զնոսա ի պաշտպանութիւն, որք և ի նորա անուն կոչեցան Կոռնելեանք: Յետ այնորիկ եա ընտրել զանձն ի դիկտատորութիւն մշտնջենաւոր, և յօրինեալ կարգէր զկնի ռամկավարութեանն ըստ պատրկացն կամաց, ըստ այնմ յօրինուածոյ ուստի այնչափ քաղաքային խռովութիւնքն եղին: Հռովմայեցիքն անդրէն յառաջին աննշանաւոր կերպարանս դարձան. թիւ սինկղիտիկոսացն էր 500, և հարկահանացն թիւ աճեցեալ՝ եղեւ 20, իսկ հաւադիտացն և քրմապետացն 15, և ընկալաւ ծերակոյտն զգործ դատաւորութեան յետս և զիշխանութիւն տալոյ զպատուանս (81):

Ապա յետ երկուց ամաց ի բաց եդ ինքնակամ զիշխանութիւն իւր, եւ ընտրել զհիւպատոս եւ ինքն գնաց ի գեւղ իւր (79).

եւ առ 60 ամաց՝ պարզեցին ամենայն ծնեալսն վասն փոփոխութեանցն իւրոց՝ վախճանեցր, առանց ինչ առնելոյ զհաստատութիւն անօրէնու-թեանց իւրոց (78)։ Զոր ինչ կարգեալ յօրինեաց՝ չձգեցաւ ընդ երկար. քանզի չէր հնար կռուոյն յանդ եղանել թէ ոչ ամենեւին ինչ անկեալ կործանէր մի կողմն ի կողմանցն (այս ինքն Մարիա-նեանցն՝ որ ի կողմն ռամկին էին, եւ Սիւղղեանց՝ որ ի կողմն ազ-նուականացն կային)։

361

Կնէոս Պոմպէոս որ ի մանկութենէ յարեալ էր ի Սուղղայ՝ էր այնուհետեւ զլուխ արիստոկրատացն, բայց եղեւ նա միանգամայն սիրելի յոյժ ժողովրդեանն. առաւել նա պարծանս եւ պատիւ մե-ծագունս վասն առնելոյ վախճան քաղաքային պատերազմին որ ի Սպանիա մղէր (77 — 72), եւ ծառայից պատերազմին որ նորա զրգռեցաւ յԻտալիա (73—71)։

Վասնզի բազմահամբաւ գերին որ ընդդիմացեալ էր ի պատերազ-մունսն՝ նեղեալ ի բազում չարեաց տերանց իւրեանց՝ ձանձրացեալ առեալ հանել անձամբ զանձինս յազատութիւն։ Սպարտակոս անուն գերի ի ռուսերամարտկաց ի Կապուա փախեալ եկին ի ձեռաց բան-տապանին իւրեանց (72), հաւաքին խորտակեցին զամենայն բանակս գերեացն ի Մասիքին լերանց՝ հանել զամենեսին ի պատերազմ ազատութեան. վաղվաղակի առաւելացան եղեն իբրեւ 70,000 եւ եկաց նոցա առաջնորդ Սպարտակոս Թրակացի այր քաջ եւ հնա-րագէտ, որ զառաջինն խորհէր զզաւնդս զաւնդս գերեացն առեալ տանել յիւրաքանչիւր աշխարհս իւրեանց։ Այլ յետ պարտու-թեան եւ փախստեան զօրաց հիւպատոսացն՝ յուսայր ինքն կործանել զզօրութիւն Հռոմայեցւոցն, եւ էր ինչ արդարեւ վտանգ մեծ Հռոմայեցւոցն։ Միւսոյն առ ի չգոյէ զինուորական հրահանգաց՝ պատահեալ բաժանեցան զաւնդք գերեացն. անկաւ Սպարտակոս յարհաւիրս ճակատու առ Կրասոս զօրավար (71)։ Յաղթողք պատերազմացս այսոցիկ էին Կրասոս՝ այր մեծատուն յոյժ (որ մանաւանդ առ Սուղղաւ մեծացեալ էր գնելով զստացուածս եւ զապարանս աքսորականացն) եւ Պոմպէոս՝ որ ի դառնալն իւրում յՍպանիայ հար խորտակեաց զբազում զաւնդս ծառայիցն։

Բայց առաւելն Պոմպէի էր յաղթութիւն կռուոյն ընդդէմ հինից։ Վասնզի յանդուգնաբարբառք ի լեռնայինն կողմանս հարաւոյ Փոքուն Ասիոյ (ի Կիլիկիա, ի Կրետէ, ի Լիւկիա եւ յայլ կողմանս) բնա-կեալ էին հէնք որ ի բանի էին ընդ Կրետացւոց եւ ընդ Կիլիկեցւոց եւ ընդ այլոց կղզեաց, եւ օգնականութիւն ի Միհրդատայ գտեալ՝ վարէին նաւս աւազակութեամբ, եւ ի ժամանակի շփոթու-թեան ռեհբութեան Հռոմայեցւոց գնէին առապատակ ի Միջերկ-րականն ծովուն՝ կապտել կողոպտել զկղզիսն եւ զծովեզերեան արա-

բեալ. առնէին ձերբակալ զերեւելի երեւելիս առս ի Հռոմայեցւոց, զի ընդ բազմապատիկ արծաթոյ տացեն զնոսա յետս: Յայն ամս ժողովուրդն Հռոմայեցւոց առաք յանձն Պոմպէի (Գաբինեան օրինօք) դիկտատորութիւն ի վերայ կղզեաց եւ ծովեզերաց ընդարձակ իմն եւ անարգել իշխանութեամբ (67). Պոմպէոս կազմեալ պատրաստեալ արծաթով, զօրու եւ նաւուք ջնջեաց սրբեաց յերիս ամիս զամենայն ծովն Միջերկրական ի հինից անտի, եւ անդէն յիւրեանց իսկ աշխարհին առ նա զամուր ամուր տեղիս եւ զքաղաքս նոցա, եւ ի հազարաւոր Հռոմայեցւոց գերելոց անտի զոր եգիտ առ նոսա՝ եդ գաղթականս ի Սոլէք քաղաքին Կիլիկեցւոց, որ յայնմ հետէ Պոմպէապոլիս կոչեցաւ, վասն խափանելոյ զի մի միւսանգամ լինիցի սկիզբն հինից: — Այն ինչ ի գլուխ հանեալ Պոմպէի զպատերազմն հինից՝ անդէն յանձն եղեւ նմա Մանիլեան օրինօք հրամանատարութիւն (երկրորդ) պատերազմին ընդդէմ Միհրդատայ:

Քանզի Նիկոմեդէս Գ. թողեալ էր կտակաւ զթագաւորութիւն իւր Հռոմայեցւոց, բայց յարձակէր Միհրդատ հզօր գնդաւ ի Բիւթանիա (75): Լուկուղղոս զօրավար առ զառաջնորդութիւն պատերազմին, հար զտորմիղ նաւացն Միհրդատայ (73), եւ յետ յաղթութեանց ինչ՝ զԲիւթանիա եւ զՊոնտոս հնազանդէր (72—71). եւ Միհրդատ անկանէր փախստեայ առ Տիգրան թագաւոր Հայոց (70): Բայց եւ նմա յաղթեաց Լուկուղղոս ի ճակատն որ առ Տիգրանակերտաւ (69) եւ Արտաշատաւ (68) մերձ:

Բայց վասն բազում կոտորածի զօրացն եւ դժկամակութեան նոցա չէր ինչ նմա հնար հանել ի գլուխ զպատերազմն, մանաւանդ զի եւ բարեկամք Պոմպէի ի ծերակուտին ջանային զի նմա տացի առաջնորդութիւն զօրուն. յայն ամս դարձաւ Լուկուղղոս ի համբաւաւոր բուրաստանն իւր եւ ի մեծագանձ տաճարս իւր ի Հռոմ, (տարեալ ընդ իւր յ[illegible] զառաջին տունկ հակէք միրգոյ ի Կերասուս քաղաքէ Պոնտացւոց): Պոմպէոս այնուհետեւ առնոյր ըստ իւրում ցանկութեան զպարագլխութիւնն համօրէն մեծաւ իշխանութեամբ (67): Յետ միոյ յաղթութեանն առ Եփրատաւ՝ եդ Տիգրան դաշինս (66). իսկ Միհրդատ գնաց փախստեայ ի Բոսպորոս (65). եւ վասն ի ձեռաց Հռոմայեցւոցն ապրելոյ, քանզի իւր իսկ որդի Փառնակ յետս եկաց ի նմանէ՝ առնոյր զդեղն զոր միշտ կրէր առ իւր, բայց իբրեւ չզօրէր այն՝ վասն զի սովորեալ իմն էր ընդ այն՝ հրամայէր հարկանել միում յանձնապահացն. հրաման ետ Պոմպէոս թաղել զդիակն նորա ի շիրիմս թագաւորացն Պոնտացւոց ի Սինոպ (63): Մնաց Տիգրանայ աշխարհն Հայոց Մեծաց, բայց Պոնտոս եւ Բիւթանիա համօրէն Պափլագոնիաւ, Կիլիկիաւ եւ Պամփիւլիաւ; Ասորիք համօրէն Փիւնիկէաւ՝ նահանգք եղեն Հռոմայեցւոց, եւ եղե-

զինու թագաւորութեանն Սելեւկեանց. Գամրաց եկաց առանձինն թագաւոր. փառաւոր եւս զԴէյոտարոս մեծութեան վարձս (63)։

Նա եւ ի Հրէաստանի բարձ Պոմպէոս զպատիւ թագաւորութեանն ի միջոյ։ Այսպէս կարգեալ եւ յարդարեալ զիրս Ասիացւոց՝ եմուտ շքով եւ ճոխութեամբ ի Հռոմ, եւ վասն մեծապէս զաւրութեան եւ զօրէնս առաջնորդութեանն համարելոյ՝ ընկալաւ գովութիւն եւ զյաղթանակս իւրաւանդ եւ սիրեցին զնա քաղաքացիք (61)։

362

Զգտանէր արդեւք Պոմպէոս տեղի ձաղանաց իւրոց եթէ ընդ այն ժամանակս Մ. Տուղղիոս Կիկերոն հիւպատոն չարաչարեացանէր զՀռոմ ի կործանմանէն։ Սա էր ի տոհմէ նոր ազնուականաց[1] (ծն. 107), բայց տակաւ աստիճան յաստիճանէ եկն ել ի հիւպատոսութիւն։ Ընդէն առ ոքա հիւպատոսութեամբ Կատիլինա այր ժանտ եւ չարագործ անհնարին՝ որ ի ժամանակի հալածանացն առ Սուղղաւ բազում ինչ անօրէնութեամբ էր գործեալ, եւ յայնմ հետէ երկիցս ջանացեալ հիւպատոսութեան հասանել, եւ իբրեւ ոչ որպէս կամէրն եղեւ՝ եդ խորհուրդ ի մտի զհիւպատոսն եւ զսինկղիտիկոսս կոտորել եւ ապա զՀռոմ հրձիգ առնել. զաւմարեալ էր նա զաւնդ մի ի խորհրդակցաց իւրոց եւ ոչ ոք էր որ գիտէր ինչ զխորհուրդն որ մտօք առ կուրծս կայր (64)։

Սակայն Կիկերոն զգաց զիրսն ի ձեռն Փուղուիայ կնոջ եւ որոտայր ի վերայ նորա ի ծերակոյտն սաստիկ եւ ուժգին ճառիւք, մինչեւ ի դէպ համարեցաւ Կատիլինա խուսել ի քաղաքէ անտի։ Այլա եւս ունել Կիկերոն զոմանս ի մասնակցացն ընդ նմա եւ սպանանել, եւ Պետրէոս զօրավարաւն հարկանէր զԿատիլինա ի սաստիկ ճակատու որ առ Պիստորիա քաղաքաւ (63)։ Առ Կիկերոն անուն պատուոյ՝ «Հայր հայրենեաց»[2]։ Այլ վասն այսր ամենայնի զրգռեցաւ ընդ նա նախանձ փառաւորացն՝ որ եւ ժողովրդեանն թերին անէին։

Յարժամ յաղթութեամբ դարձաւ Պոմպէոս ի կողմանց Ասիացւոց՝ յամենայնի եւ ի բնաւ առաջին քան զամենեսեան նա երեւէր ի տէրութեանն, բայց կայր ինչ կողմն ի մէջ սինկղիտիկոսացն հակառակ նորա, մանաւանդ Կատոն Կրտսերն Ուտիկացի՝ որ բարեկամ եւ նախանձայոյզ էր առաքինութեան եւ ազատութեան, մինչեւ ինչ ինչ ի բանից Պոմպէի չելանէր ի գլուխ։

Իսկ նախանձորդ նորա եւ ոսոխ էր Գայիոս Յուլիոս Կեսար՝ յազնուական տոհմէ, շքեղ կերպարանօք, մեծատուն, զօրաւոր մտօք եւ գործովք, մինչեւ զոյգ երեւելի էր ճարտարխօսութեամբ եւ մատենագրութեամբ՝ որպէս զօրավարութեամբն եւ զինուորու-

1 Homo novus. 2 Pater patriae.

թեանն. առ անշարժ տառապանութեանն յարեցուցը զայազաւմն ի ժո-
ղովրդեանէ յինքն, առ նա իշխանութիւնս բաղաւմն ի ամէրութեանն,
ապա չոգաւ ապստամբութեամբ ի Մակեդոնիա, անդ կացեալ զօրավար՝
հնազանդեաց զկողմն մի աշխարհին որ առանձինն չեւ էր նուաճեալ․
կարգէր յօրինէր, հաստատէր խաղաղութիւն եւ անդէն դառնայր
փառօք եւ աւարաւ ի Հռոմ (62 — 60)։ Այն ինչ հանգեալ
էր Պոմպէոս եւ միաբանութեամբ լեալ ի կողմն այնոցիկ որ ժողովրդեանն
թեկն ածէին՝ եկն Կեսար եւ յայլ իմն կերպարանս զերան շրջեաց։

363

Յանկարծ Կեսար յինքն զՊոմպէոս եւ զայլն մեծատուն զԿրաս-
սոս, եւ երեքին մտին ի դաշն ընդ միմեանս լինել օգնականս իրե-
րաց, եւ այսպէս եկաց իշխանութիւն առաջին Երիցն որ անուանեցաւ
Եռապետութիւն (60)։ Այնուհետեւ օգնական եղեն Կեսարայ
երեքին ընկերքն նորա հասանել նմա հիւպատութեան (59)։ Իսկ եւ
հիւպատոսն եղեւ Կեսար՝ խորհուրդ ի մէջ առեալ ընկերին իւր
կալուածոց՝ աղքատաց ի քաղաքացեացն բաժանել, զի անցէ զժո-
ղովուրդն զիւրեւ. իսկ եւ ընդդէմ դարձաւ ծերակոյտն, ինքնին իւր
իշխանութեամբ՝ Կրասոսայ եւ Պոմպէի առնէր զգործն յանձն։ Եւ
այնպէս առ դիւրաւ զկուսակալութիւն երկուց աշխարհացն՝ Գա-
ղիացւոց եւ Իլլիրիկեայ վասն հնգամեայ ժամանակի, եւ եդեւ
այնու պատճառս ժողովելոյ զիւրեւ զօրաց։

Զսոն հաստատագոյն զգաստեխանութիւն երից արանցն զօ-
րելոյ՝ նա Կեսար զդուստր իւր զՅուլիա՝ Պոմպէի կնութեան, եւ
ի ձեռն Կղոդեայ հարպարապետի մարթանօք զԿատոն եւ զԿիկերոն
հեռացուցին (58)։ Թէպէտ եւ Կիկերոն կոչեցաւ այարէն վաղվա-
ղակի յետս թեղարդութեամբ Ռնհոսի Միղոնի հարպարապետի ժո-
ղովրդեան, բայց Կատոնի եռուն պարապել անհնար զԿիպրոս (57)։
Նա եւ յորժամ չէրն Կեսար ի Հռոմ՝ անփոփոխ զընկերան իւր ի
պատիւ հիւպատոսութեան, եւ նոքա ընդ այնր ձգեցին զիշխա-
նութիւն կուսակալութեան նորա այլ եւս հնգամեայ ժամանակ։
Յետ այնորիկ առնոյր Պոմպէոս զկուսակալութիւնսն Սպանիայ եւ
Ափրիկեցւոց, իսկ Կրասոս զկուսակալութիւն Ասորւոցն (56)։

Կրասոս առ ագահութեանն եւ փառատենչութեան եդ ա-
շաւանս անձինն իշխանութեամբ ի վերայ հզօր ամէրութեանն Պար-
թեւաց, որոց թագաւորութեան (հաստատելոյ յամի իբրեւ 256)
սահմանք էին յՆնդոս գետոյ մինչեւ ցԵփրատ։ Զճանապար-
հայն առնէր կապուտ կողոպուտ զմեհեանն, նա եւ ոչ ի տաճար
անգր Երուսաղեմ ճշմարիտ յԱստուածոյն խնայէր, այլ անտի
առնոյր 8000 տաղանդ (54)։ Բայց իբրեւ շարժեալ իմն խաղաղ
յառաջ զօրծեցին նմա իմաստութեամբ դարան Հռայք եւ ա-

ծին զնա յանձինն եւ յաւագոյն ժողովս Միջագետաց։ Առ Կար-րեաւ (Խառանաւ) ի պարտութիւն մատնեցաւ չարաչար Կրասոս, եւ յորժամ եկն նա խօսել ընդ թշնամեացն՝ հարին զնա եւ առին տարան զգլուխ նորա իբրեւ նշանակ յաղթութեանն։ — Սակա-ւորք միայն ի Հռովմայեցւոց զերծան անձնապուր (53)։ Նոյն հեթանոսք անգամ պատիժս յԱստուծոյ գիտեն հատուցմանս։

Ընդ նոյն ժամանակս Կեսար զՀելուետացիսն եւ զզօրավարն գերմանացի զԱրիովիստ ի Գաղղիացւոց աշխարհէն մերժէր (58), եւ անդէն ի Գաղղիացւոց աշխարհին Բելգիացւոց (56) եւ Ակուի-տանիացւոց (55) յաղթէր, ապա բազում անգամ յարձակէր ի Բրիտանիա (55, 54) եւ ի Գերմանիա յայնկոյս Հռենոս գետոյ (55 եւ 53), եւ յետ այնորիկ սաստիկ ապստամբութիւնս նուաճէր զԳաղ-ղիացիսն, որք ապստամբեալ էին միաբանգամ (53—51), մինչեւ լինել այնուհետեւ հանապազ իսկ Գաղղիայ նահանգ Հռոմայե-ցւոց (50)։

364

Մինչ դեռ այն ապստամբք լինէին՝ կայր Պոմպէոս հանգարտ-եալ ի Հռոմ, եւ առաջնորդէր կուսակցութեանցն իւրոցն հերձուածոց. յայտնապէս յայն իմն ջանայր զի լինիցի գլուխ ան-բռութեանն զանեալ ընդդիմութիւն յամենեցունց, եւ յաղթահա-րել իսկ նմա լինել հիւպատոս միայն առանձինն՝ հանդերձ իշխա-նութեամբ դիկտատորութեան, եւ ձգել զժամանակ տարաժամիկ կուսակալութեանն իւրոյ ամս 5 (53—52)։ Իսկ Կեսար բուռն ի ձեռն խորհրդակցաց իւրոց վարձելոց՝ զանձնայն զօրաց Պոմ-պէի, խնդրէր այնուհետեւ իրաւունս հաւասարութեան՝ այս ինքն հիւպատոսութիւն հանդերձ կուսակալութեամբ ի Գաղղիա, որով տակաւին լինէր Կեսար միշտ հրամանատար ի Հռոմ ունելով առընթեր եւ զունդ ահագին (51)։ Յետ բազում երթեւեկու-թեանց պատգամաւորացն, եւ առ երեսս իմն առաջարկութեանց (50)՝ յօրինեցին հիւպատոսքն ըստ խրատուն Պոմպէի վճիռ մինչ թէ արձակեսցէ Կեսար զզօրս իւր, ապա թէ ոչ՝ եղիցի թշնամի հայ-րենեաց (49)։ Յայնժամ յարեաւ խռովութիւն ի Հռոմ. փա-խեան ի բանակն Կեսարեայ հազարապետքն (Կուրիոն եւ Անտո-նիոս) որ թէեւ անձէին՝ կաշառեալք ի նմանէ. ապստամբութիւն իմն խորհէր ժողովուրդն ընդդէմ ծերակուտին. իսկ հիւպատոսքն երթեալ առ Պոմպէոս՝ տային սուր մի ձեռն ի ձեռն աղաչեալ լինել առաջնորդ ազատութեանն։ — Եւ այսպէս եհաս Պոմպէոս որում ցանկացեալն էր։

Նոյն սակայն այնպիսի իմն թուլութեամբ սկսաւ գործել Պոմպէոս ի վճռականն ժամու անդ յայնմիկ՝ մինչեւ յանդիմանել իսկ զնա Կիկերոնի. որում եւ նա իսկ պատասխանի ամբարտաւանու-

նութեամբ թէ շատ եւ բաւական է ինձ արտաքսել ասացք զերկիր վասն վաստելոյ ի պատերազմ ընդ իս զամենայն Իտալիա։

Այլ նախին հակառակ Կեսար յետ ցուցանելոյ զմեծիւ ծերա-կուտին առաջի զօրացն եւ նոցա միաբան աղաղակ բառնալոյ թէ «ի Հռոմ, ի Հռոմ»՝ ելեալ ամենայն լեգէոնօք հասանէր ի Ռու-բիկոն գետ, որ էր սահման Գաղղիական նահանգին իւրոյ եւ Իտա-լիոյ, եւ անդ սակաւիկ ինչ մտախոհ լեալ՝ ապա անցանէր ընդ գետ անդր։

Այսպէս սկիզբն լինէր քաղաքային պատերազմին. ի 60 աւուր տիրեաց Կեսար Իտալիացւոց աշխարհին եւ կոչեացն՝ առնել համբաւոր մեղմական բարուց իւրոց, քանզի Պոմպէոս անհնարին զպաշտպանեալն համարեալ՝ անձապարէր առկառածեան զօրօքն եւ բազմամբոխ սենեկապետօք եւ ազնուականօք անցեալ ընդ Կա-պուա հասանել ի Բրունդուսիոն, եւ ի մտանել Կեսարեայ ի քա-ղաքն անդր՝ փութայր յԷպիրոս անցեալ ընդ ծովն Յոնիական։ Իսկ Կեսար խաղացեալ հասանէր ի Հռոմ, հանդարտեցուցանէր զժողովուրդն յուզեալ եւ զծերակոյտն որ ցրուեալն էր՝ գումա-րեալ նստուցանէր միաբանական, եւ առնոյր ի բուռն զգանձս ար-քունեանն զոր թողեալ էին հիւպատոքն առ տագնապ փախստեան, եւ ճեպեալ հասանէր արագութեամբ ի Սպանիա հնազանդել անդ զզօրսն Պոմպէի, որք եւ նուաճ իսկ ի նա ձեռս դաշանցք, եւ այնպէս դառնայր այսրէն ի Հռոմ եւ տայր ընտրել զինքն դիկտատոր եւ հիւպատոս վասն յաջորդ ամին։ Յետ այնորիկ ա-ռեալ զիւր վարժ լեգէոնս հասանէր ի կողմանս Մակեդոնացւոց, ուր կայր Պոմպէոս բազմադոյն զօրօք։ Յառաջնումն առ Դիւռաքիոն պարտեցաւ Կեսար ի Պոմպեանցն, եւ յայն սակս պատանիքն ազ-նուականացն որ շուրջն էին զՊոմպէիւ՝ զրպարտեցին եւ թախանձեցու-ցին զՊոմպէոս, եւ նա առարապարս վստահութեամբ տայր իսկ եւ իսկ պատերազմ ի դաշտավայրսն Թեսաղիոյ առ Փարսաղէա (48)։ Ընդ զօրն Կեսարու կանգնէր յաղթութիւն ի վերայ Պոմ-պեանցն որ կրկին էին քան զնոսա թուով։ Փախեաւ Պոմպէոս սակաւաւորօք յԵգիպտոս, այլ Պտղոմէոս ԺԳ. յուսացեալ թէ ընդ մեծ մտանիցէ Կեսարեայ՝ ետ սպանանել զնա ի Պեղուսիոն յորժամ ի ցամաքն ելանէր, եւ զգլխակնն ընծայել ի ծովեզերն։

Բայց իբրեւ հասանէր Կեսար յԵգիպտոս պնդեալ զհետ Պոմպէի՝ զժղմէր եւ արտասուէր ընդ իրսն, եւ մերժեալ զՊտղո-մէոս ի թագաւորութենէն՝ տայր զայն ցԿղէոպատրա քոյր նորա։ Յետ յաղթելոյ պատերազմին զոր յարոյց ի վերայ նորա Պտղոմէոս, որ եւ հեղձաւ իսկ ի փախստեան ի գետն Նեղոս՝ հա-սանէր իբրեւ զփայլակն երիւք լեգէոնօք ի կողմանս Ասիացւոց՝ ուր Փառնակ որդի Միհրդատայ յարձակեալ էր ի վերայ նահան-գաց նահանգաց Հռոմայեցւոց։ Հակառակեալ հարկանէր զԹագա-

ւորն, ջնջէր զզօրս նորա եւ զնա հանէր հալածական ի թագաւո-րութենէն, եւ գրէր ի Հռոմ թէ Եկի, տեսի, յաղթեցի[1]: Իսկ ի յաջորդ ամին յաղթէր Կեսար կողմանն Պոմպէի եղելոց յԱփրի-կէ, վասն որոյ յետ ճակատուն առ Թափսաւ՝ յորում 50,000 դիա-կունքն անկան եւ Կատոն անձին արար յՈւտիկա ստոյիկեան իմն հանդարտութեամբ, զՆումիդիա առնէ նահանգ Հռոմայեցւոցն (46), Սպանիա ամենեքին իսկ հնազանդեալ նուաճի (45), եւ այնպէս ազատի ջնջի ամենայն յոյս կողմանն ընկերհաշտութեան:

365

Դարձեալ Կեսար ի Սպանիոյ ի Հռոմ իբրեւ տէր եւ հրա-մանատար տէրութեանն Հռոմայեցւոց, առնու ողջունէր իբրեւ Հայր հայրենեաց, եւ ծերակոյտն կարգէր զնա դիկտատոր ցկեանս, իսկ ժողովուրդն՝ հաստատէր ժողովրդեան հանդերձ հզօրու-թեամբ բարուց: Բայց ինքն Կեսար ջանայր զառաւելական ձեւն պահել, զի հանդարտեցուսցէ զմիտս այնոցիկ որ ընդ ընկերահաշ-տեաց առաջնորդութիւն կամէին, փոյթ ի վերայ առնէր յանկուցա-նել յինքն զերեւելի երեւելիս առ՝ մուծանելով զնոսա ի ծերակոյտ անդր (բազմացուցեալ զթիւ սենեկապետաց իբրեւ 900) եւ շնորհելով պաշտամունս, զզօրականն առնէր զերուրեւ պարգեւօք եւ կալուածովք, զաղքատս ժողովրդեանն՝ արծաթով եւ բաշխմամբ ցորենոյ, ընթրեօք եւ հանդիսիւք խաղալեաց. միանգամայն առ-նուացուցանէր զօրէնս եւ զկարգս դատաստանաց, զվաճառաշահ եւ զմշակութիւն առնէր յառաջադէմ, եւ զարդարէր զքաղաքն մեհենօք, թէատրոնօք, հրապարակօք (որպիսի ինչ է հրապարակն Յուլեայ) եւ այլովք նշանաւորօք, եւ յօրինէր պաղատայս եւ ջրէջս, եւ էր մտադիր յառաջադիմութեան արուեստից եւ գիտութեանց, եւ ի նորա իսկ անուն անուանէր զիրն ամսեաց՝ Յուլեական, քան-զի ինքն Յուլիոս Կեսար ի ձեռն Սոսիգենեայ աստեղագիտի ուղ-ղանդրագոյն տայր գործել ուղղագոյն զհամար ամսեացն: Կարգէր զօրավար ազատագետ, եւ անձն նորա նուիրական հրատարակեցաւ: Զարդարէր նա զՀռոմ գեղեցիկ շինուածովք. շինէր վերստին զԿարքեդոն եւ զԿորընթոս, կամէր եւ այլ բազում մեծամեծ ինչ իրս գործել, զոր եւ ոչ իսկ կատարել մարթէր: Եդեալ էր նա ի մտի առնուլ ի Պարթեւաց զվրէժ մահուն Կրասոսի, եւ զարեւելս ընդ արեւմտից ի մի տէրութիւն միաւորել: Նա խորհեցաւ եւ զմեծ խորհուրդն հնազանդելոյ զամենայն հիւսիսն ընդ Հռոմայե-ցւոց իշխանութեամբ, եւ պատրաստէր յարշաւանս յայնոսիկ:

Բայց հին բարեկամք ազատութեանն չկարէին մոռանալ զխոր-ծանումն առաջին կերպարանաց առաջնորդութեանն եւ ազատն

1 Veni, vidi, vici.

ապիրատութեան, եւ առաւել իմն զրպարտանացն անուանեալ թէ յայտնա-պէս ջանայ Կեսար թագաւորութեան հասանել, մանաւանդ յորժամ ի տօնի ուրեք մատոյց նմա Անտոնիոս պսակ թագաւորութեան՝ գրեթէ ակամայ իմն մերժեաց Կեսար զայն ի բաց: Յօրինեցաւ դաւ ինչ որոյ գլուխ Բրուտոս եւ Կասսիոս էին. երկոցունց իսկ երախտաւոր լեալ էր Կեսար. բայց համարեալքն նոքա հայրենեացն կարեւոր ինչ ծառայութիւն հատուցանել: Յայն սակս :յաւուրքն յորում եկն նա ի ծերակոյտ անդր որ ժողովեալ էր ի սրահին Պոմպէի՝ զի առցէ իւր անուն թագաւորութեան վասն նահանգացն որ արտաքոյ քան զԻտալիա իցեն՝ պատճառանօք արշաւանին ընդդէմ Պարթեւաց, շուրջ եղեն զնովաւ անիծեալկոյքն յորժամ նստէր նա յանկիւնապատ դահոյսն, սկսան հարկանել զնա յառաջոյ եւ ի թիկանց, մինչեւ յետ ազդելոյ ընկեցեալ ծածկեալ պատմուճանաւն զերեսն՝ թաւալեալ անկանէր 23 հարուածովք առաջի անդրոյն Պոմպէի՝ ասելով "Դու զո՞ւ եւս Բրուտէ" (44, Մարտ. 15): Այսպիսի իմն է կատարածն Կեսարու՝ որ մեծն էր յամենայնի. երեւելի իբրեւ զօրավար, քաղաքագէտ, օրէնսդիր, իրաւագէտ, ճարտարախօս, բանաստեղծ, պատմագիր, քննիչ լեզուի, սուր եւ ճարտարապետ: Ոչ պակասեաց նմա երբեք զօրութիւն եւ ժամանակ. զի զոր այլքն մեծաւ աշխատութեամբ ուսանէին՝ նա փութանակի ստանայր. չէր ինչ խնամ զոր ոչ լուծանէր նա փաղփաղակի յական թօթափել. ասանէին իմն ձիգ էր նորա զայլ եւ այլ իրօք ի միում ժամանակի ածել զմտահարդս:

366

Բայց առ չարաց Հռոմայեցւոցն էր մահն Կեսարու, քանզի չէր ինչ այնուհետեւ հնար միաւանդամ նորոգելոյ ընկերհաշտութեանն, եւ անդէն իսկ յայտ լինէր թէ շիջեալ ջնջեալ է ի ժողովրդեան անդ ազատութեանն սէր: Դաւադիրք իբրեւ սպանեալ հասարակապետութեանն ընդ քաղաքն՝ փախստեամբ թաքեան իւրաքանչիւր ի տունն՝ ապաւինեալ զգուշանալ ապստամբիցն խաբեանց, եւ ապացուցին անմիտութեամբ թէ զինչ արդեւք յետ այսորիկ գործելոց իցեն դաւաճանքն. բայց նոցա չէր ինչ գործեալ պատրաստութիւն, այլ գնացին փախստեայ եւ ոչ գիտէին թէ զինչ իցեն գործելոց: Նմին հակառակ անդ ի մէջ Անտոնիոս հիւպատոս եւ խօսեցաւ ճառ յուղարկաւորութեան զԿեսարեայ, եւ յայտ արար ժողովրդեանն թէ Կեսար որ երբեմն երախտաւոր լեալ էր նոցա՝ թողեալ է միում միում ի քաղաքացեաց 75 դրամ. յայնժամ երդուաւ զայրագին ժողովուրդն սպանանել զսպանողսն եւ կորուսանել զնոսա ի միջոյ, եւ հրձիգ արար զշինուած ծերակուտին ուր գործ սպանութեանն լեալ էր: Զայս յօժարութիւն ժող-

զգանձարանն արկ Անտոնիոս յիւր օգուտ ի կիր, եւ փոխանակ Կեսարեայ ինքն կալաւ զիշխանութիւնն, եւ ի ձեռն անձնապաշտպանաց իւրոց առնոյր բանի ի ծերակուտէն որ ինչ ինքն կամէր, եւ Կիկերոն՝ որ խրատ տուեալ էր յառաջագոյն սպանանողացն՝ ընդ Կեսարու եւ զԱնտոնիոս միանգամայն բառնալ ի միջոյ, զոր խօսէր ի ծերակուտին հակառակ Անտոնեայ (զՓիլիպեան ճառն իւր)։

Մինչ դեռ այսպէս յարգարեալ կային իրքն՝ եկն ի Հռոմ 18ամեայ պատանեակն Գայիոս Օկտաւիոս, որդեգիր եւ ժառանգ Կեսարեայ, որ եւ թոռն իսկ էր քեռն նորա, եւ բազում պատրուակօք ոչ միայն հեռացոյց եւ ուծացոյց յԱնտոնեայ զժողովուրդն, այլ եւ խորամանկութեամբ եւ ողոքանօք եղեւ սիրելի ծերակուտին, մանաւանդ ի ձեռն Կիկերոնեայ զոր եւ յանկոյց ամենեւին յինքն կոչել զնա՝ հայր իւր. իսկ ինքեան անուն կարդայր այսուհետեւ Յուլիոս Կեսար Օկտաւիանոս։

Այլ իսկ ծերակոյտն՝ քանզի մեծ մասն ուխտակիցացն ի կողմն սպանանողացն էր, տուեալ էր ի ձեռն Բրուտեայ զկառավարութիւն Մակեդոնացւոց նահանգին, Կասեայ՝ զՍիւրիա, եւ Դեկիմոսի Բրուտեայ՝ զԳաղղիա յայսկոյս Ալպեաց։ Բայց Անտոնիոս վճռով ժողովրդեանն առ իւր զկառավարութիւն նահանգին Գաղղիոյ յայս կոյս Ալպեաց, եւ դիմէր զօրօք իւրովք ի Մուտինա մերժել անտի զԴեկիմոս Բրուտոս։ Յայնժամ ըստ խրատուն Կիկերոնեայ առաքէր ծերակոյտն ի վերայ Անտոնեայ՝ զոր թշնամի իսկ հայրենեաց յայտ արարեալ էր, զՕկտաւիանոս հանդերձ երկոքումբք հիւպատոսօք տարւոյն՝ Հիրտիոսիւ եւ Պանսաւ։ Ի պարտութիւն մատնեցաւ Անտոնիոս առ Մուտինաւ, (48, Ապրիլ 14) եւ անկաւ փախստեայ առ Լեպիդոս կուսակալ Գաղղիայ յայնկոյս Ալպեաց։ Բայց քանզի անկեալ էին երկոքին հիւպատքն ի պատերազմի անդ, եւ ծերակոյտն սիրով սպանանողացն Կեսարեայ զբաւեալ՝ կացուցանէր այսուհետեւ հրամանատար զօրացն զԴեկիմոս Բրուտոս, յայնժամ զչարեալ Օկտաւիանոս՝ խաղայր լեգէոնօքն ի Հռոմ եւ առնոյր բռնաբար ի ծերակուտէն զպաշտօն հիւպատոսութեան, եւ խնդրէր զվրէժ ի սպանողացն Կեսարեայ, եւ ստիպէր զծերակոյտն դարձուցանել յետս զվճիռն որ վասն Անտոնեայ էր (43, Սեպտ. 22)։

Իսկ մինչ դեռ անդուստ Անտոնիոս առեալ զԼեպիդոս դիմեալ գայր զօրօք հասանել ի Հռոմ առանց դիմադրելոյ տակաւին զխոհականութեամբ մնացն Օկտաւիանոսի՝ անդէն ելանէր Օկտաւիանոս ընդ առաջ նորա զօրօք, եւ ի Բոնոնիա անկանէին երկոքին համաձայնք ի պատգամաւորութիւն դաշնաւորութեան ի վերայ կղզւոյ փոքու իրիք գետոյ որոյ Ռենոս անուն էր. հաշտեցան անդ ընդ միմեանս եւ կազմեցաւ երկրորդ Եռեքպետութիւն՝ Օկտաւիանոսի, Անտոնեայ եւ Լեպիդեայ, որք յայս պայմանս զանձանց

թէ են իշխանք տէրութեանն ի վերայ քան զամենեսեան ամս հինգ։ Սահմանեալ էր նոցա ի միոյ վայրէն ընկերհաշտութեանն ընդէլ, եւ յայն սակս իսկ պահէին զզօրան վարձկանութեամբ, եւ վասն հաճելոյ զմիտս նոցա արծաթով՝ յօրինէին բազում մուրհակս տարագրութեան (43, Նոյեմբ. 27)։

Բազմութիւն ինչ ի հինաւուրց զօրականաց տառապեցա-զրաւ տարագրութեան այնոցիկ սենեկապետիկոսաց, եւ ի հասանել նոցա՝ բացեալ աչք բնակչացն Հռոմայ, որոց չգոյր ինչ տակաւին կասկած ի միտ։ Ընդէն ի նմին երեկոյի սկսաւ կոտորածն եւ տեւէր զգիշերին ամենայն։ Ի վաղիւ անդր միւսն ի ներքս արքն երեքին եւ զօր ամենայն նոր գիր տարագրութեան ի մէջ դայր։ Սպանողքն առնուին 9000 վկոր․ փոխանակ միոյ գլխոյ, եւ որ ծառայն էր՝ առնոյր զիրաւունս քաղաքակից հասարակութեան առեալն իւրոյ սպանելոյ։ Կանկեալ եւ խզեալ էին ամենայն զօրք եւ կարգ ընդ ամենայն ազգականութեան եւ բնութեան. ոչ ի Հռոմ միայն այլ եւ յամենայն համօրէն աշխարհին իբրեւ վտակ ընթանայր արիւն։

Ընդ անթիւ ազնուականաց կոտորելոց էր եւ Կիկերոն եւ նորին եղբայր Կուինտոս։ Կիկերոն կայր տարակուսեալ ի Տուսկուլանեան շինին իւրում, մինչեւ ի փախչելն դաշադօրք եհաս ի վերայ Պոպիլիոս, այն զոր ազատեցուցեալ էր նա առաջի ատենի ճառիւն իւրով, եւ առ ի նմանէ զգլուխ նորա եւ տարաւ առ Անտոնիոս որ տասնապատիկ ետ ընդ այնր զարծաթն, իսկ կին նորա Փուլուիա (զորոյ ասացաք համարձակագոյնս բամբասեալ էր Կիկերոն) ծակոտէր զլեզուն ասղամբք։ Եւ յետ այնորիկ զգլուխն եւ զաջ ձեռն առեալ զնէին ի բեմի անդ ճառախօսաց։

367

Իբրեւ բառնայինն պատահեցաւ խաղաղս սպանութեանց, յափշտակութեանց եւ կորստեանց ընչից եւ արեանց՝ կազմէին պատերազմէին այնուհետեւ արքն երեքին ի մարտ պատերազմի ի վերայ կուսակցաց ընկերհաշտութեանն զաւմարելոց զԲրուտոս եւ զԿասսիոս՝ որք նախ յարեւելս էին առ քաղաքաւ Սարդիացւոց եւ ապա հասեալ բանակեալ էին ի Մակեդոնիա։ Անդ ի դաշտավայրս Փիլիպեցւոց քաղաքին մերձ պատերազմ ի կրկին ճակատս, ի միումն պարտեցաւ Կասսիոս առաջի Անտոնեայ՝ մինչ գետ Բրուտոսն ի միւսումն մերկ յետս զգնդէն Օկտաւիանեայ որ հիւանդացեալ իսկ էր։ Բայց սակայն Կասիոս սուր համբաւեալ պատերեալ՝ սպանանել ընդ իւր սպասաւորն եղանէր, եւ արքն երեքին յետ 20 աւուրց միաբան զօրութեամբ տայէին միւսանգամ ճակատ անհնարին, եւ Բրուտոս "վերջին այր հռոմայեցի,, առնէր անձին որպէս Կասիոսն։ Զհետ չոգաւ նորա եւ նորին կին Պորկիա (դուստր

Կասսիոսի) որ եկեալ կայծակնահունս հրոյ, եւ բազումք եւս ի պատե-րազմողաց սպանին նոյնպէս անձինս անձանց, եւ ճակատամարտն առ Փիլիպպեաւ լինէր գերեզման ընկերհաշտութեան Հռոմայեցւոց (42)։ Վասնզի յայնմ հետէ ոչ վասն ազատութեան ինչ կռիւ էր այլ վասն տէրութեան եւ իշխելոյ։

Լինէր մեւս եւս նոր բաժանումն սահմանաց՝ առ. Անտոնիոս զարեւելս տէրութեանն, Օկտաւիանոս զարեւմուտս, Լեպիդեայ տուաւ Ափրիկէ, Իտալիա էր հասարակաց (40)։ Բայց իբրեւ Լե-պիդոս իւր առնուլ կամէր զՍիկիլիա, յանկոյց Օկտաւիանոս զզօրս նորա յինքն, եւ հարկ լինէր այնուհետեւ Լեպիդեայ ի բաց եղա-նել ի թուոյ արանցն երից, եւ մնացին արք երկու (37)։

Առանց արշաւանաց պատերազմացն զոր մղէր այնուհետեւ Ան-տոնիոս ընդ հզօր ազգացն Մարաց եւ Պարթեւաց եւ ընդ դրա-ցեաց նոցա (36—34), եւ վասն յաղթութեանցն զոր յաղթէր Օկտաւիանոս ազգաց ազգաց բնակելոց ի Դաղմատիա եւ ի Պան-նոնիա (35—33), ոչ այնպէս վաղվաղակի դրդուեցաւ նախան-ձաւորութիւն նոցա ընդ միմեանս։ Այլ իբրեւ Անտոնիոսն յղ-փացեալ ազգի ազգի անհարգութեանց տայր զանձն ընդ վաւա-շան դշխոյին Կղէոպատրայ, եւ զՀռոմէական նահանգս տայր պարգեւ նմա եւ երկուց որդւոց նորա, եւ զկին իւր զՕկտաւիա զքոյր Օկտաւիանեայ մերժէր յետս, եւ նովիմբք ա-տելի Հռոմայեցւոցն լինէր (33—32); մանաւանդ Օկտաւիանոս ընդ խնամուն զօրավարի նաւաց իւրոց Ագրիպպայ յանկուցանէր յինքն զժողովուրդն Հռոմայեցւոց առատութեամբ եւ խաղուք, առնէր մեծապարգեւ զզօրականն բաժանմամբ անդաց եւ ագարակաց, եւ ունէր զօրս եւ նաւս հանդերձ ի հրահանգս կրթութեան։ Ապա արկանէր Օկտաւիանոս զհամբաւ վասն գործոցն Անտոնեայ խո-րագիտութեամբ յիւր օգուտ ի կիր, եւ տայր ծերակուտին առ-նել վճիռ թէ անկեալ է ի պատուոյ իւրմէ Անտոնիոս, եւ յայտ արարեալ պատերազմ ընդ Կղէոպատրայ։

Արեւմուտք եւ արեւելք պատրաստէին ի մարտ պատերազմի ընդ միմեանս. յուսով տիրանութեանն Հռոմայեցւոց տայր Կղէո-պատրա ուրախութեամբ՝ արծաթ եւ տորմիղ նաւաց. դրդուէր հոյակապ նաւամարտիկ կռուն առ Ակտիոնիւ (31, 2 Սեպտեմբ.). ի կէս պատերազմին դնայր փախստեայ Կղէոպատրա եւ շամշեալն Անտոնիոս հասանէր տագնապաւ զհետ նորա. տորմիղ նաւացն, եւ յետոյ զօրն եւս ցամաքայինն որ առանց զօրավարի թողեալ լքեալ կայր՝ անց ի կողմն Օկտաւիանեայ յետ 7 աւուրց (31)։ Աճապարեալ Օկտաւիանոս զհետ նորա յԵգիպտոս եւ դիմեալ առաջի քաղաքին Աղեքսանդրացւոց. առաքէր Անտոնիոս պատ-գամ առ Օկտաւիանոս գալ ի մենամարտիկ կռիւ, եւ իբրեւ մեր-ժեցաւ՝ հանեալ ճակատեցուցանէր զզօրսն, բայց եւ նոքա անցին ի

կողմն Ալեքսանդրեայ: Ընդէն ընդ իւր տարեալ էր Անտոնիոս, եւ ինքն Կղէոպատրա սպան զանձն հարուածովք իժից՝ զի մի ածցի ի Հռոմ ի ձաղանս, քանզի զԱկտաւիանոս չկարաց արկանել ի հաւանս գեղոյ իւրոյ: Եգիպտոս նահանգ եղեւ Հռովմայեցւոցն (առաջին նահանգ կայսերութեան): Զքաւ եղեւ պատերազմին որ վասն տէրութեան աշխարհի էր, եւ ընկէր այնուհետեւ Ակտաւիանոս միահեծան տէր մեծի տէրութեանն Հռովմայեցւոց (30):

268

Հռովմայեցիք ձանձրացեալ յաղմկալի փոփոխմանց եւ ի կռուածէ, եւ ժողովուրդն հարեալ հատեալ ի նեղութեանց փայել՝ հացին իւրոյ եւ Կրկէսական խաղուց[1], ընկալան զշաղփաղն Ակտաւիանոս մեծաւ պատուով եւ փառաւորութեամբ: Զօրավարն[2] անուն եւ այլ Օգոստոսն անուն տուաւ նմա մշտնջենաւոր ժամանակօք. ինքն զանձն կոչեաց Կեսար (Կայսր), զոր պահեցին ամենայն յաջորդք նորա: Հաստատեաց ամբողջ զիշխանութիւն իւր մեծաւ զգօնութեամբ եւ խոհեմութեամբ, քանզի զհին կերպարանս իրացն պահէր անփոփոխ եւ չգործէր ինչ գործ բռնութեան: Կայ Հռոմայ ծերակոյտն իբրեւ խորհրդականութիւն տէրութեանն, եւ այր ես նորոգել ծերակուտին զպատիւ հիւպատոսութեան իւրոյ վասն տասն ամաց եւեթ, մինչեւ առ ժամ ցկեանս: Իբրեւ Զօրավար՝ Հռոմայ սպարապետ զօրուն, եւ առ ասկաւ ասկաւ զումարեաց յանձին իւրում զպատիւ հազարապետութեան, զպաշտօն համարակալութեան եւ զքրմապետութիւնն. եւ այր հաստատել իւր բաղում անգամ զգործակալուն իշխանութիւնն: Վասն զգուշութեան տէրութեանն եւ անդորր իւրոյ կարգեալ կացուցանէր զօրս պատրաստականս, գունդս անձնապահաց եւ զօր պահապան քաղաքին: — Ընդ ծերակուտին կացուցանէր նա առ յիւրաքանչիւր պաշտամունս, աւագերէցս եւ ատեանս դատաց նահանգացն:

Օգնական էին Օգոստոսի զօրավարն քաջ Ագրիպպաս եւ այրն խոհական եւ հմուտ քաղաքագիտին կարգաց Մեկենաս պաշտպանիչ գիտութեանց. Ժամանակ առաջնորդութեան Օգոստոսի է ժամանակ ոսկի դպրութեանն Հռովմայեցւոց:

Աշխարհակալութիւնքն որ առ Օգոստոսիւ եղեն՝ կարեւոր իսկ էին ի զգուշութիւն ներքին խաղաղութեանն եւ ի պահպանութիւն սահմանացն: Նախ իբր ամենեւին խաղաղացուցան հիւսիսակողմանքն Սպանիայ եւ կողմն արեւմտից Գաղիայ (25), եւ զբռնեցեալ հարաւային կողմանք Գերմանիա գետոյ, այս ինքն Պաննոնիա եւ Միւսիա (35 եւ 29), Հռետիա, Վինդելիկիա եւ Նո-

1 Panis et circenses. 2 Imperator.

ըրկան (Հունգարիա, Կրաուպիւնտէն, Տիրոլ, Սալցպուրկ, Հարաւային Շուապիա, Սերբիա, Կարինթիա, Կրանիա, Իստրիա եւ մասն մի Պաւիերայ) (15)։

369

Այսպէս տարածեցաւ կալաւ տէրութիւնն Հռոմայ՝ զաշխարհն չորրորդի որ էր ահեղ եւ զարմանալի եւ հզօր առաւել, եւ ժանիք նորա երկաթիք, ուտէր եւ մանրէր, եւ զմնացորդսն ոտ. ոտս կոտորէր[1]։ Տարածեցաւ տէրութիւնն այն ընդ գեղեցիկ թագաւորութիւնս Ասիոյ, ընդ գեղեցիկ կողմն քան զամենայն կողմանս Եւրոպայ, ընդ պտղաբեր քան զամենայն վայրսն Ափրիկեայ։ Սահմանք էին տէրութեանն Հռենոս եւ Դանուբ, Եփրատ եւ Անապատն Ասիոյ եւ Ափրիկեայ, ընդ ամենայն 25 նահանգք կառավարեալք ընդ Հռոմայ արքունական պաշտօնէիւք։

Իբրեւ զհուր որ ի քակտելոյ եւ ի քայքայելոյ կեայ՝ պահէր զկենդանութիւն իւր Հռոմ ի ձեռն պատերազմացն զոր ընդ արտաքնոցն տայր, եւ կլանէր իւր զնոսա, մինչ դեռ ինքն ի ներքս պատառեալ եւ խառնակեալ էր։ — Մեծացաւ եւ զօրացաւ Հռոմ ոչ քաջութեամբ միայն այլ եւ նենգութեամբ եւ խարէութեամբ, եւ շլացութեամբ իւր պատրանօք՝ յոր ըմբռնէին բազում անգամ քան արդար դատաստանացն Աստուծոյ գլխաւորք ազգացն եւ ժողովուրդք, մինչեւ թմրել իւր նոցա[2] առաջի առն միոջ կամ ազգի միոջ ցորքան ժամանակս կամք իցեն Աստուծոյ, զի յիմարութեամբ ժողովրդեանն եւ իշխանացն հասուցէ պատիժս պատուհասից արդարութեան ի վերայ անօրէնութեանցն որ առ հասարակ շահեալ տիրէին։

Աշխարհակալքն ամբարտաւանք գործի ի ձեռս էին ամենազօրին Աստուծոյ. ոչ այն գործ էր միայն նոցա՝ զթագաւորութիւնս կործանել, այլ եւ յաճել զօրութեանն իւրեանց՝ սփռել հաւասար իւր կերպարանս սովորութեան եւ վարուց, որովք կողմանքն մարդաշատք երից մասանց աշխարհի մի թագաւորութիւն լինիցի, զի յորժամ եկեսցէ բանն փրկութեանն ի լրումն ժամանակացն, փութանակի սփռեսցի ընդ երեսս երկրի։ — Իբրեւ այն կատարեցաւ, առաւ անկաւ եւ Հռոմայ տէրութիւնն, որպէս առաջինքն քան զնա կործանեցան[3]։ Բայց Աստուած կամէր կանգնել յերկնից թագաւորութիւն մի որ ոչ ապականեսցի եւ որոյ տէրութիւնն ոչ անցցէ յազգ յայլ. մանրեսցէ եւ հոսեսցէ զամենայն թագաւորութիւնս եւ ինքն կացցէ յաւիտեան[4]։

1 Դան. Է. 7։
2 Երեմ. ԻԵ. 14—16։
3 Դան. Բ. 40—43։
4 Դան. Բ. 44, 45. տես Է. 13, 14։

370

Հռովմէական մատենագրութիւն։

Ա. Ի հաղորդութենէ անտի Հռովմայեցւոց ընդ Յունաց եղեւ բազում ինչ ազդեցութիւն ի մատենագրութիւն եւ ի կեանս Հռովմայեցւոցն։ Օրն գործածք յունական ճարտարաց եւ զարմանալի մատենագրական ծնունդք յունական մտաց՝ որք անտ ի Հռոմ ի քաղաքաց անտի վանդելոց, զարթուցեալ գրգռեցին զմիտս եւ զյօժարութիւն ազնուագոյն իրիք մասին ազգին Հռովմայեցւոց։ Այս լաւագոյն մասն ազգին՝ որում գլուխ էին այրքն երեւելիք Սկիպիոնքն երկոքին, Մարկեղոս, Փղամինիոս եւ այլք՝ էին նպաստաւոր եւ վերաբերեալ յունական իմաստութեան եւ բանաստեղծութեան եւ արուեստի, ձեւն տաղին եւ պաշտպանէին զհանդէս Յունաց՝ բանաստեղծիցն նոցա եւ փիլիսոփայից, եւ ջանային ընդ ձեռակերտացն արուեստին՝ եւ զճարտարութիւն մտաց եւ զերպարտեալ ժողովրդեանն ածել զաղթականութեամբ ի Հռոմ։

1. Ի բանաստեղծութեան Հռովմայեցւոց՝ առաջին բանաստեղծական արուեստ հանճարի Լիւիոս Անդրոնիկոս յոյն այր՝ ստրկացեալ, որ եկն ընդ գերեայն ի Տարենտոնէ առ Լիւիոս Սալինատոր եւ մտեալ դաստիարակ որդւոց նորա՝ առ պարգեւ զազատութիւնն։ — Նեւիոս Կամպանիացի, որ զինուորեցաւ իսկ յառաջնում Պունիկեան պատերազմին՝ էր բանադործ եւ վիպասան. գրեաց զվիպասանութիւն Պունիկեան պատերազմին ըստ հին իտալական չափոյ եւ կատակերգութիւնս ըստ յունական օրինակին. բայց վասն համարձակ զաւագս Հռովմայեցւոցն թշնամանելոյ՝ մատնէր ի պատիժս բանտի եւ վտարանդութեան։ — Էննիոս (✝ 169) յոյն Կամպանիացի յազնուական տոհմէ, զինուորեալ ի լեգէոնսն Հռովմայեցւոց եւ բարեկամ Սկիպիոնեայ երիցու՝ սիրեալ եւ ընկալաւ իսկ զիրաւունս հռովմէական քաղաքացւոյ. համբաւոր յոյժ վիպասանութիւնն նորա վերջացեալ՝ անուանեալ Տարեգիրք[1], յորում զպատմութիւն Հռովմայեցւոցն նկարէ մինչեւ ցիւր ժամանակ՝ ըստ բանաստեղծութեան օրինի։ Դարձեալ միւս եւս վիպասանութիւն՝ վասն գործոց եւ արութեանց Սկիպիոնեայ երիցու։ — Պակուվիոս նորին քեռորդի Բրունդուսիացի եւ Ատտիոս (ժամանակակից մանկութեանն Կիկերոնեայ) գրէին ողբերգութիւնս եւ կատակերգութիւնս՝ ըստ ձեւոյ օրինակին Յունաց։ Յամենեցունց սոցա հազիւ հազ թէ սակաւ ինչ տողս այժմ ունիմք։

Նմին հակառակ ունիմք այժմ 20 հատուածս յԱտտոսէ Պղաւտոսէ (յառնէ ռամկէ Ումբրիացւոյ ✝ 184)՝ որ եղեւ հայր հռովմէական կատակերգութեան. հատուածքն նորա թէպէտ եւ բազում մասամբք ըստ նմանութեան պատկերացն Յունաց՝ Դիփիղոսի եւ

1 Annales.

փիլիսոփայի յօրինեալ են՝ բայց բանքն եւ կատակքն ունին զբուն հռոմէական կերպարանն եւ են պատշաճք ընթերցողաց հաճոյ ոչ միայն խառնամբոխ ամբոխին, այլ եւ կրթելոց մարդկան։ Հատուածքն որոց նմանեալ են բազումք ի նորագոյն թատերագործից ազգաց ազգաց (առաւել Գաղղիացւոց) են մանաւանդ յաջորդքս. «Գերիք»՝ է հատուած զօրաւոր վասն զգաստ բարուց. «Գանձ»¹ երեւելի՝ նկարագրաւ վարուց. «Պիրգոպոլինիկէս» (զինուոր պարծուկ)՝ մի ի հոյակապ կատակերգութեանց. «Աւլուլարիա» (որում նմանեալ է Մոլիէր ի «Ժլատին» իւրում). «Մոստելլարիա» յորմէ Գաղղիացի եւ Անգղիացի թատերագործքն առեալ են բազում անգամ. «Պենուլոս» (պատանեակ պունացի) հատուած երեւելի վասն նկարագրի բարուց եւ վասն ճարտարագործ յօրինուածոյն, եւ կարեւոր՝ վասն մնացորդաց կարքեդոնացի լեզուի որ ի նմա գտանի։ — Տերենտիոս Ափրիկեցի (ծն. 193) եկն ի Կարքեդոնէ իբրեւ գերի ի Հռոմ, եւ առեալ ազատութիւն. սորա 6 կատակերգութիւնք յօրինեալ են նմանութեամբ Մենանդրի աթենացւոյ գլխաւորի նորին կատակերգութեան²։

Բայց ամենայն յունական նուրբ բանաստեղծութիւնն չէր պատշաճ ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց՝ որ հանապազ ընդ խառն պատերազմաց, գաղթից եւ հին Ատելլեան հասարակական խաղուց եւեթ յօժարէին. Ուստի եւ ոչ ողբերգութիւնն եւ ոչ կատակերգութիւնն երբեք ինչ ոգեխառնեալ ի կեանս Հռոմայեցւոց, այլ միայն առհեղք ինչ ի բուն կիրթն Հռոմայեցւոց զուարճանային նոքիմբք։ Պարծեալ եւ կրօնք Հռոմայեցւոցն հաստատեալք ի բնիկ ամբողջութիւնս եւ ի հաւատս նշանաց եւ ըղձութեանց եւեթ՝ չկարէին ոգեւորել ընդ նիւթ բանաստեղծական եւ պատկերական գիւտից։

2. Հին պատմագրութիւնն հռոմէական՝ էր նշանակել զտարեքին դէպսն ըստ ժամանակագրական կարգի առանց նկարելն ինչ զօրդ կամ պատճառս (որ անուանեալ կոչէին Տարեգիրք)։ Այսպիսի ինչ էր մնացեալ պատմութեան Փաբիոսի Պիկտորայ առն ազնուականի առ երկրորդ Պունիկեան պատերազմաւ՝ գրեալ ի յոյն լեզու։ — Յոյժ պատուական եւ կարեւոր էր աշխատք մատեանն Պորկեայ Կատոնի վասն բուն հին պատմութեանն³ Հռոմայ յեւթն դպրութիւնս, բայց այժմ չիք այն ի միջի։ — Իսկ Պոլիբիոս պատմագիրն մեծ՝ էր ի 1000 պատանդականաց անտի Աքայեցւոց, որք իբրեւ պատանդք ածան ի Հռոմ. առ յ17 ամսն զորս եկաց ի տէրութեանն Հռոմայեցւոց՝ բարեկամութեամբն Սկիպիոնեայ Ափրիկանոսի կրտսերոյ՝ ժողովեաց նա նիւթ վասն տիեզերական պատմութեան իւրոյ՝ առնելով ճանապարհ ընդ Սպանիա, ընդ Գաղղիա, ընդ Փոքրն Ասիա եւ ընդ Եգիպտոս. եւ գրեաց յունարէն ի 40 գիրս

1 Trinummus. 2 Տես վերագոյն եր. 494։ 3 Origines.

յերկրորդ Գունիկեան պատերազմէն մինչեւ ցփոխիլ Մակեդո-նիայ ի նահանգ Հռոմայեցւոց (148)։ Սակայն եւ ի մեծայաղթ մատենէ առաւ զառաջին 5 գիրսն եւեթ այժմ ողջ ունիմք, իսկ ի մնացելոցն՝ հատուածս եւեթ։ Բայց է նա օրինակ եւ կաղապար այժմու նոր պատմագրութեան՝ պատճառախնդիր անուն¹։ Թէ-պէտ եւ չունի նա զյստակ ատտիկեցի լեզուն՝ սակայն է նորա ընդ այնր լուսաւորութիւն, սրութիւն մտաց, դատաստան առողջ, տեղեկութիւն քաղաքային եւ պատերազմական իրաց, անաչա-ռութիւն եւ սէր մեծ ճշմարտութեան, որովք համարի նա մի ի բուն մեծամեծ մատենագրացն հնոց։

3. Փիլիսոփայութիւն՝ եւ ճարտարախօսութիւն կէս ընդ նմ-անց ի Յունաց անցին ի Հռոմայեցիս. եւ տարածեցան ի նոսա մանաւանդ ճարտարախօսութիւնն, այնու զի կարեւոր էր այն վասն հրապարակախօսութեանց յանկերահաշտեաց առաջնորդութեան։ Ստոյիկեան փիլիսոփայութիւնն մանաւանդ եգիտ ընդունելութիւն ի Հռոմ՝ ի ձեռն Պանետիոսի Հռոդացւոյ բարեկամի Սկիպիո-նեանց, Լելիոսի եւ Պողիբիոսի. քանզի գործական նկարագիր այս փիլիսոփայութեան էր առաւել դիւրահաս գործականն Հռոմայ-եցւոյ քան զակադեմական փիլիսոփայութիւնն Կառնէադայ որ տայր զանձն ի տեսողութիւն², եւ տակաւ երթեալ մօտէր ի տա-րակուսութիւն, այնպէս զի Արկեսիլաս հիմնիչ միջին Ակադե-միայ՝ եկաց յուրանալ յամենայն ճշմարտութենէ. բայց Կառնէա-դէս այսպէս իմն մեղմացոյց զկարծիս նորա, թէ «վերջին սահմանք գիտութեան է նմանութիւն ճշմարտութեան, եւ պարտ եւ պատշաճ է շատանալ՝ թուելով զաստիճանս այնր նմանութեան ճշմարտութեան»։

Բայց քանզի ընդ յունական արուեստի եւ մատենագրու-թեան՝ մտանէր ի ներքս եւ փափկութիւն առանձին կենաց ի հանգերձս եւ ի կերակուրս եւ ի հասարակութիւնս կենաց, եւ եր-թայր ընկէցին անհետ հայրենաւոր բարք եւ վարք անարատք, չափաւորութիւն եւ խստամբերութիւն, յայն սակս ել եկաց կողմն մի ի Հռոմ որոյ գլխաւոր էր Պորկիոս Կատոն՝ կալ ընդ-դէմ նորոգութեանցն այնոցիկ։ Լինէր Կատոն համարձակ եւ մե-ծաւ խստութեամբ հակառակելով ընդ այնպիսեացն՝ տայր մեր-ժել հանել վտարանդի ի Հռոմայ զփիլիսոփայսն Յունաց (զԿառ-նէադէս ակադեմական, զԿրիտողաոս պերիպատետիկեան եւ զԴի-ոգենէս ստոյիկեան). վարժոցք ճարտարախօսութեան փակեցան, Ասկղեպիադէս բժիշկ ապականիչք բարուց եղեն պատուհասեալ, եւ եղան օրէնք հակառակ զեղխութեան եւ զարդուց, եւ ինքնին իսկ Կատոն գրէր գիրս վասն մշակութեան եւ վասն սկզբանց Հռո-մայեցւոց՝ կամեցեալ ցուցանել զլաւակեցութիւնն վարուց եւ զան-

1 Տես վերագոյն էջ 4։ 2 Spéculation.

պաճոյճ կեանս առաքինոյն։ Բայց սակայն այնու իսկ զի եւ Կատոն ի ծերութեանն ժամանակի սկսաւ ուսանել յունարէն՝ յայտ առնէ թէ չէր եւ հնար այնպէս սերտիւ յարել ի հինն եւ ի հայրենաւորս, այլ նմին հակառակ յառաջադէմ լինել հռոմէական մատենագրութեան ընդ նոյն նորոգ ճանապարհ՝ հասանէր ի դարն ոսկի՝ զոր ցուցցէ յաջորդս։

371

Բ. Վաղնջէ առ Եւգոստեաւ եւ յառաջ իսկ քան զնա շահեալ տիրէր յունարէն լեզու եւ մատենագրութիւն ի Հռոմ. մինչեւ բայց իսկ եւ սովորութիւն լինել էր մանկանց ազնուացն երթալ կրթել ի հռահանգս ճարտարխօսական դպրոցաց ի Յունաց աշխարհին եւ ի Փոքրն Ասիա։ Եւգոստոս եւ բարեկամք նորա Մեկենաս, Մեսսաղա եւ Պոլլիոն էին հմուտք մատենագրացն Յունաց՝ զորոց զմատեանն Եւգոստոս ժողովեալ եդեալ էր ի մեում հասարակաց մատենադարանին ի Պաղատինեան բլրին, եւ առատութեամբն իւրեանց լինէին օգնական մտաւոր յառաջադիմութեանն. բայց մանաւանդ խաղաղութիւնն էր ձեռնտու յառաւելն, քանզի Եւգոստոս եւ պաշտօնեայք նորա առաջնորդեալ վարէին զերկրին իւր աշխարհին, եւ հեռաւոր պատերազմունքն վճարէին ի ձեռն խոնարհագոյն զօրավարաց յանուն Եւգոստեայ. եւ յայն սակս լինէր պարապ քաղաքացեացն տալ այնուհետեւ զանձինս յընթեռնուլ եւ ի գրել։

1. Իրաւագիտութիւն եւ ճարտարխօսութիւն առաւել քան զամենայն ածան ի կատարումն ի ձեռն Հռոմայեցւոց՝ վասն գործական մտաց նոցա եւ միտութեան առ հրապարակական քաղաքային կեանս։ Ճարտարխօսութիւնն ամենեւին իսկ ընդմտեալ ի կեանս Հռոմայեցւոցն՝ համօրէն մատենագրութիւն նոցա արձակն եւ բանաստեղծականն՝ ներկաւ երանգօք ճարտարխօսութեան։ Իսկ իրաւագիտութիւնն թէպէտ եւ զկատարեալ յօրինումն ի ժամանակս կայսերացն ընկալաւ, բայց անդադար զգօնութիւնք առնէին ընդ պատրկաց ատեան նոցա ճշդիւ ընտրել եւ որոշել զբանս իրաւանց, եւ յօրինել օրէնս։ Միւսոյն կարգեալ էր ընդ գիտութեան քաղաքային իրաւանց՝ ճարտարխօսութիւնն, որ ի խառվայրոյզ ժամանակս ընկերհաշտութեանն եհաս ի ծայր բարձրութեան իւրոյ։ Նմին իրի հոյակապ ճարտարախօսք էին արքն քաղաքագէտք Անտոնիոս եւ Մուկիոս Սկեւողա որք ի Մարիոսեան պժտութիւնսն սպանան. հակառակեացքն ժողովրդեան որպիսի Գրակքեանքն էին, խօսնակք՝ որպիսի Հորտենսիոսն էր, եւ նախանձորդն նորա Մարկոս Տուղղիոս Կիկերոն ութ ամօք կրտսերագոյն քան զնա (Ծն. 107)։ Ի Հորտենսեայ սակաւ ինչ հատակոտորս եւեթ ունիմք. բայց ի ճառսն Կիկերոնեայ զոր ունիմք մեծաւ յա-

ճախոսութեանց՝ երեւի այլն ի խօսողութեանց, գեղեցկաբան ճարտարութեանց եւ արուեստի յանդիման կացուցանելոյ, բազում ճաշակօք, որովք մտէր եւ բեւեռէր իւր յինքն զբազմութիւն լսողացն: Օ՜ն մեծ մասն ճառից իւրոց յետ խօսելոյ հրապարակաարկանէր ընդ գրով՝ խառնելով զզարդն անոյ փոխանակ զօրութեան կենդանի բանիցն:

Յետ իրաւագիտութեանն եւ ճարտարխօսութեան առաւել քան զամենայն մտադիր էր Կիկերոն փիլիսոփայութեան: Բայց չյօրինեաց նա նոր ինչ բովանդակած, այլ զընտրականութեան[1] զհետ երթեալ՝ յուզեալ քննեաց զամենայն բովանդակածս փիլիսոփայիցն, եւ զխնամութիւնն Յունաց արար դիւրահաս հայրենակցացն: Բազում ժամանակս կայր նա տարակուսեալ թէ որ դպրոց նախամեծար քան զամենեսին առնիցէ, բայց ապա յետոյ ի գործականն՝ ընտրէր զստոյիկեան փիլիսոփայութիւնն, եւ ի տեսականն զմիջին կամ զերկրորդ Ակադեմիայն[2]:

Ի բուն երեւելի ճառից Կիկերոնի են յաջորդքս. ճառն "վասն Ռոսկեայ Ամերինոսի," զոր կամեցաւ արդարացուցանել յամբաստանութենէ սպանութեան. ճառքն "ընդդէմ Վեռեսայ," որ չարչարեալ էր զՍիկիլիացիսն ի ժամանակի անթիպատոսութեան իւրոյ. ճառն "վասն Մանիղեան օրինաց," որով առ Պոմպէոս զհրամանատարութիւն պատերազմին ընդդէմ Միհրդատայ. ճառք չորք "ընդդէմ Կատիղինայ" ճառն "վասն Մուրենայ," զոր կամէր արդարացուցանել յամբաստանութենէ՝ թէ յընտրութիւնսն կաշառաւ վարեցաւ. ճառն "վասն Արքիասայ պուետի," զի յարուցեալ էր հակառակութիւն վասն նորա թէ չունի իրաւունս քաղաքացւոյ. սքանչելի ճառն "վասն Միղոնայ," յաղագս ամբաստանութիւն կրելոյ նորա թէ սպանեալ իցէ զԿղոդիոս ի վերայ ապպեան ճանապարհին. ճառն "վասն Սեստիոսի," որ ջանացեալ էր նպաստ դառնալոյ Կիկերոնեայ յաքսորանացն՝ եւ ի կուսակցացն Կղոդեայ կրեալ ամբաստանութիւն. ճառն զոր ի ծերակուտին խօսեցաւ "վասն Մարկեղեայ," վասն դարձին յաքսորանաց. ճառն "վասն Դէոտարայ արքային Գաղատացւոց զորմէ ամբաստանութիւն լեալ էր թէ սպանութիւն խորհեալ է զԿեսարեայ. իսկ 14 "Փիղիպեան ճառքն," ընդդէմ Անտոնեայ՝ են պսակ ճարտարխօսութեանն Կիկերոնի: — Ի "հռետորական գրոց," նորա յորս զարուեստ ճարտարխօսութեանն ուսուցանէ՝ են նշանաւոր յաջորդքս. 1. երեք "գիրք զճարտարախօսէ". 2. "Բրուտոս կամ վասն երեւելի ճարտարախօսաց". 3. "Ճարտարախօսն," որ է գրեալ առ Բրուտոս. 4. վասն քաջաց ճարտարախօսացն յորում զԱտտիկեցի ճարտարխօսութիւնն նախամեծար քան զԱսիացի (յոյն) ճարտարխօսութիւնն առնէ:

Ի փիլիսոփայական գրոց նորա են երեւելի. գիրք "վասն ընկերհաշտութեան," յորում ի հանդէսի անցուցեալ քննէ թէ որ կերպարանք առաջնորդութեան քաջ քան զամենայն իցէ, եւ համարի քաջ քան զամենայն ղհռոմէական առաջնորդութիւնն որ յառաջ քան զժամանակս Գրակքեանցն էր. եւ վախճան գրոցն առնէ մեւս եւս ինչ գրովք որոյ անուն "Անուրջք Սկիպիոնեայ," յորում ցուցանէ զընդունայնութիւն ա-

1 Eclecticisme. 2 Տես վերագոյն էջ 477:

մենայն մարդկեղէն իրաց։ "Ցուսկուղանեան խնդիրքն„ որ են մտածու-
թիւնք եւ կարծիք վասն մեծամեծ խնդրոց մարդոյն՝ զմահուանէ, զան-
մահութենէ, զէութենէ ոգւոյն, զաստուածոց եւ զայլոց նոյնպիսեաց։ Ի
խօսսն "վասն գլխաւորական բարութեան„ եւ "գլխաւորական չարեաց„
յանդիման կացուցանէ զկարծիս Յունացն փիլիսոփայից վասն ճշմարիտ
երջանկութեան եւ վասն վախճանի կենաց՝ առանց մուծանելոյ յանձնէ
վճիռ ինչ ի ներքս։ "Ակադեմական խնդիրսն„ ճառէ զվարդապետու-
թեանց Հին եւ Նոր Ակադեմեայ, եւ ի գիրսն "վասն բնութեան աս-
տուածոց„, "վասն ըղձութեան„ եւ "վասն ճակատագրի„ (որ ոչ ամ-
բողջ է) տայ կարեւոր կարեւոր ակնարկութիւնս վասն կրօնական խոր-
հրդոց ժամանակին իւրոյ։ Գիրքն փոքրիկք՝ "Կատոն կամ վասն ծերու-
թեան„ եւ "Լելիոս կամ վասն բարեկամութեան„ երեւելի են գեղեց-
կութեամբ բարբառոյն եւ պատշաճ յօրինմամբ։ Ի պարբերս հասակի
գրեաց զգիրսն "վասն պարտուց„ առ Մարկոս որդի իւր որ ուսանէր
յԱթէնս, յորում ցուցանէ թէ որպէս պարտ իցէ վարել այր քաղա-
քացի յայլ եւ այլ հանգամանս քաղաքային կենաց, եւ լի է մտաւոնն
գեղեցիկ եւ զարմանալի բարոյական սկզբամբք։

Նաեւ ի սոցանէ կան Կիկերոնեայ թուղթք բազում յոյժ թուով՝
գրեալ առ բազումս՝ մանաւանդ առ բարեկամն իւր Պոմպոնիոս Ատտի-
կոս եւ առ Բրուտոս եւ առ եղբայր իւր Կուինտոս, յորս խառն են եւ
թուղթք առ Կիկերոն։ Այս թուղթք ոչ միայն ճարտարագոյնս նկարեն
զներքին հանգամանս խառնակեալ ժամանակին այնորիկ՝ մինչեւ բազում
անգամ առաւել եւս մեկնութեան պատմական ինչ դիպաց լինել, այլ
եւ ցուցանեն զայրն հայեակայ զԿիկերոն ամենեւին ըստ ներքին բնու-
թեանն. երբեմն ի նոսա Կիկերոն տանուտէր հաւատարիմ տան իւրոյ,
բարեկամ մտերիմ եւ հեշտաբարոյ ընկեր առհասարակ ազնուականացն՝ որոց
հաւասար իմն կամէր լինել շքեղ առաջք ի գիւղս, մերթ որովք գործոց
ճարտարացն եւ բազմախորհուրդ ստացուածք՝ որոց հաճոյք իմն հանդարտ
էին բանք ճարտար մտաց եւ խօսք օգտակարք յուսումն. երբեմն դար-
ձեալ այր գործոյ, ժիր եւ վաստակաւոր, սակայն զփառս եւ զպատ-
ւքն պատիւ համարի նա ի վեր քան զամենայն ինչ. գովութիւն կամ
սոգսանք որ յայլոց ի նա լինել իցեն՝ յաղեն եւ շարժեն զնա յոյժ, եւ
ինքն առաւել իմն քան զչափն հաճեալ ընդ ինքն՝ անձնասիրութեամբ
լինի քարոզ ճարտարախօս պարծանաց իւրոց. եւ հանապազ իսկ ասել՝ է
լի ձրիւք՝ այլ առանց քաջասրտութեան եւ բարոյական հաստատութեան։

2. Ի պատմագրութեան յետ տարեգրութեանցն սկիզբն առ-
նէին Հռոմայեցիք գրել պատմական յիշատակարանս՝ յորս նշանա-
կէին զերեւելի երեւելի անցս գործոց քաղաքութեան առանց ամաց
կամ զիւրեք իւրեք արշաւանաց պատերազմի։ Այսպիսի մատեանս
յօրինեցին Լուտատիոս Կատուղոս, (ընկեր Մարիոսի ի պատե-
րազմին Կիմբրացւոց) Էմիղիոս Սկաւրոս այր սենեկապետիկոս (որ բա-
զում ինչ վճարեաց ի պատերազմին Յուգուրթայ), Սուղղա եւ տա-
պեան մեծատուն Տիտոս Պոմպոնիոս Ատտիկոս՝ բարեկամ Կե-
սարեայ եւ Կիկերոնի. ի սոցանէ սակաւ ինչ եւ կամ ոչինչ այժմ
ունիմք. միայն յիշատակարանքն Յուլիոսի Կեսարեայ որ վասն գա-
ղիական եւ քաղաքային պատերազմին են՝ կան պահին, եւ են գե-

զեցին ինչ յիշատակարան մնաց նորա (իսկ դպրութիւնքն ժամ Աղեքսանդրացւոց, Ափրիկեցւոց եւ Ասպանիացւոց պատերազմի՝ յայլոց գրեալ են եւ մասամբ միով ի Հիրտիոսէ)։ Կրիսպոս Սալուստիոս Ամիտեռնացի (86—35)՝ բարեկամ Կեսարեայ՝ գրեաց ըստ օրինակի նմանութեան Թուկիդիդեայ՝ զպատմութիւն Յուգուրթեայն եւ Կատիղինեան պատերազմացն նկարելով զպարզ բարս ժամանակին. բայց սակայն եւ ուր իսկ բարք չէին մաքուր բանից իւրոց՝ այնու զի որպէս յառաջ քան զմատենագրութիւնն էր ներդիչ եւ լլկիչ Նումիտացւոց նահանգին ի ժամանակի կուսակալութեանն՝ նոյնպէս յետ այնորիկ համբաւի իբրեւ զեղծ բարուք։ — Կոռնեղ. Նեպոս բարեկամ Կիկերոնեայ՝ գրեաց զկարարանց երեւելեաց, եւ ուր Ատտիկոսեան զանուր եւ զգեղծ կերպարանս ցուցանէր՝ սա զպայծառ եւ զազնուական կողմն նկարէ։ Երեւելի է մատեանն նորա մաքրութեամբ ոճոյն եւ յստակութեամբ բարբառոյն եւ ընտիր ասացուածիւն։ — Սորին ժամանակակից Տիտոս Լիւիոս (59 նախ քան զՔրիստոս մինչեւ ց17 յետ Քրիստոսի) դատախազակ ի տան Օգոստեայ՝ գրեաց զկատարեալ պատմութիւն Հռոմայեցւոց զարդարեալ ճարտարախօսական եւ բանաստեղծական իմն պայծառու ի 142 դպրութիւնս (յորոց 35 եւեթ կան պահեալ)։ Ի սմին մատենի չառնէ ինչ Լիւիոս այնչափ փոյթ քննական ճշդութեամբ եւ ամենեւին պատմառախնդիրն օրինակաւ կարգել պատմութիւնս, այլ զբօսեցուցիչ իմն եւ հրապուրիչ նկարագրօք ձգել յինքն զընթերցօղն, եւ նովին իւր իսկ եղեւ այն Հռոմայեցւոց առհասարակ իմն մատեան պատմութեան. եւ է փախճան պատմագրին բարբառել զսէր հայրենեաց, եւ զարթուցանել զՀռոմայեցիսն ի յիշատակս քաջութեան նախնեաց իւրեանց եւ կանգնել ընդդէմ յապականութենէ մտաւոր ժամանակին՝ օրինակաւ լաւագոյն ժամանակացն որ անցեալ զառանցեալ էին։ — Իսկ յայն պատմագիրն Գիոդորոս Սիկիլացի՝ առ. ժամանակօք Կեսարեայ եւ Օգոստեայ գրէր "զՊատմական մատենադարանն,, իւր՝ որ են տիեզերական ինչ պատմութիւն ըստ կարգի ազգաց ի բուն վաղ ժամանակաց մինչեւ ցամն 60, ի 40 դպրութիւնս (յորոց այժմ 15 եւեթ կան)։ Գիոդորոս չէ ի կարգս երեւելի պատմագրաց՝ այնու զի առանց դատաստանի եւ քննութեան խառն ի խուռն զամենայն իսկ զանհաւանութեան եւ զառասպելական զրոյցս առաջնոցն մատենագրաց ճշդիւ մի ըստ միոջէ համեմատէ ի մատենի, եւ ի կարգի անդ պատմութեանն՝ խառնակ եւ շփոթ իմն է, եւ յայն սակս իսկ պարզ եւ պատշաճ է մեծաւ զգուշութեամբ փորել նովաւ։ — Երեւելի եւ առաւել քննական քան զայն է մատեանն "Հռոմէական հնախօսութեան,, Դիոնեսեայ Հալիկառնացւոյ՝ (որ էր յայն յաղէ եւ բնակեալ ի Հռոմ) ի 20 դպրութիւնս (յորոց 9 ազդ ...

եւ Ձ՝ կիսով եւեթ), եւ համանէ պատմութիւն նորա մինչեւ ցմերժումն Տասն արանցն: — Իսկ 500 մատեանքն Տերենտեայ Վառոնի (ծն. 116) վասն այլ եւ այլ իրաց՝ մանաւանդ վասն հնութեանց Հռովմայեցւոցն՝ չեն ի միջի բաց յերից գրոց վասն մշակութեան եւ ի 6 դպրութեանց որ վասն հռովմայեցի լեզուի են (որք ի բնէ 24 դպրութիւնքն լեալ են):

3. Հռովմէական բանաստեղծութիւն եհաս ի ծայր կատարելութեան ի ձեռն Վիրգիլեայ (+ 19), Որատիոսի (+ 8) եւ Ովիդեայ (+ 17 յետ Ք.Ք.): Վիրգիլիոս Մարոն Մանտուականին՝ ըստ օրինակի նմանութեան Հոմերայ նկարէ զանցս եւ զնեղութիւնս ճանապարհորդութեան Էնեայ յետ կործանման քաղաքին Տրովացւոց, եւ զգնալն ի ծովեզերս Լատինաց, եւ յետ այնորիկ կազմէ ընդ նմին զհիմնարկութիւն քաղաքին Հռովմայ եւ զփառաւորութիւն Յուլեան ցեղին (Օգոստեայ) սերելոյ ի Յուղեայ Էնեայ որդւոյ: Այս գործ որ գեղեցիկն է բարբառովն, եւ ճիշդ նկարագրօք վայրաց եւ քաղաքահնչիւն՝ ըստ յօրինմանն, կամէր տակաւին ուղղել իւր իւրք, այլ արգել զնա մահն տարաժամ: Իսկ Ընդէորդականքն նորա որ ոչ ինչ ընդ հատ քան զնոսա գեղեցիկ են՝ յօրինեալ են ըստ օրինակի նմանութեան Թէոկրիտեայ[1]. բայց քանզի չէր հնար նմա ըստ օրինակի Թէոկրիտեայ զպարզաբան ռամկին արկանել ի նոսին ի կիր՝ այլ կրթեալ բարբառով յօրինէր զնկարագիր անպաճոյճ եւ զանարատ կենաց հովուութեան՝ յայն սակս ի մէջ ձեռաց եւ նիւթոց Վիրգիլեան Ընդէորդականացն զգացեալ հակասականութիւն իմն է. մանաւանդ զի եւ ազգն հռովմէական չզգայր ինչ այնչափ զհրապոյրս խաղաղ հովուական կենացն: Այլ նմին հակառակ՝ Մշակականք նորա ի 4 գիրս՝ ոչ միայն ըստ ձեւոյն է գործ ճարտարագործ անհամեմատ գեղեցիկ եւ արուեստական, այլ եւ նիւթն եւս է բուն ազգային եւ ըստ մտաց եւ յօժարութեան հասարակաց: — Որատիոս Փղակկոս հզօրագոյն եւ յաջողակագոյն քան զնա՝ այլ ոչ յստակ եւ պարզ իբրեւ զնա, էր այր կենցաղասէր եւ փիլիսոփայ ըստ վարդապետութեան Արիստիպպեայ[2]: Մեկենաս՝ բարեկամ նորա եւ ձեռնտու ետ նմա անդս յերկրին Սաբինացւոց, ուր գրէր զմեծ մասն Նուագացն իւրոց (ըստ օրինակի նմանութեան Աղկեայ եւ Սափփոյ[3]), զհեգնութիւնս եւ զբանաստեղծական թուղթսն: — Ովիդիոս Նասոն էր թերեւս աջողագոյն քան զամենայն պոէտս Հռովմայեցւոց, բայց թեթեւամիտ քան զամենեսին: Էր նա յառաջագոյն կցորդ կենաց երեւելեաց զխանց ժամանակին իւրոյ, մինչեւ յանցանօք ինչ որ ոչ ծանօթ են՝ աքսորէր ի Սկիւթաստան առ Պոնտոս ծովու, եւ անդէն զկեանսն վախճանէր: Ծանօթք քան զամենայն գործս նորա են՝ Խաղք կանանց պչրացողանցն, Այլակերպութիւնքն՝ յորս

1 Տես վերագոյն եջ 475: 2 Տես Հատոր 388: 3 Տես վերագոյն եջ 416:

գիրօնական աւանդութիւնս Յունաց եւ Հռոմայեցւոց զար-գարէ գեղեցիկ պատմութեամբք, եւ յետոյ զամենայն հանէ ի փառաւորութիւն Յունական ցեղին (Աւգոստեայ), եւ "Ենէա-կանքն,, նորա՝ այս ինքն Թուղթքն զոր ի Պոնտոսէ գրեաց ի Հռոմ:

Յաշխարհանաց քանաստեղծութեան՝ նմանելով քանաստեղ-ծիցն Աղեքսանդրացւոց՝ դրեցին Կատուղղոս (ծն. 86) Վերոնացի, Տիբուղղոս (ծն. 54), Պրոպերտիոս (ծն. 40):

Ընդհանրական իսկ նկարագիր ոճոյ ընտրեն Հռոմայեցւոց քանաստեղծք՝ ի Յունացն քանաստեղծից այն է, զի ի գործս Հռոմայեցւոցն քանաստեղծից առաւել արուեստ մաքրութեան է ձեւն քան եթէ նիւթն. քանզի Հռոմայեցիքն ամենեքին հա-ռեալ ի սէր ճարտարախօսութեան՝ մանաւանդ ուշ ունէին ողոր-կութեան եւ զարդու յօրինմանն, քաղցրաբարբառ հնչման բա-նիցն եւ դաշնակաւոր իսկ չափոց՝ քան եթէ խորութեան իրացն եւ ստուգութեան ցնորիցն եւ բարձրութեան խորհրդոցն:

4. Ի գեղեցիկ արուեստս ոչինչ առանձնին սեպհական բերին յառաջ Հռոմայեցիքն: Անդրիք եւ նկարք նոցա յօրինեալ էին ի ճարտարացն Յունաց: Այլ նմին հակառակ երեւի մեծագործու-թիւն Հռոմայեցւոցն ի շինուածս իւրեանց, ի Ջրմուղս, ի ճանա-պարհս, ի պողոտայս եւ յայլ եւս նոյնպիսիս: Կանգնեցին նոքա բաղանիս, թէատրոնս եւ մեհեանս, յորոց մի եւ Ամենադից մե-հեանն[1] էր զոր Ագրիպպայն ետ շինել՝ որ է այժմ մի ի մեծամեծ զարդուց Հռոմ քաղաքի. եւ այնչափ կերպարանափոխ եղեւ քա-ղաքն այն՝ մինչեւ ասել Աւգոստեայ թէ՝ Աղիւսեայ գտի զՀռոմ եւ թողում կճեայ:

372

Բարք եւ առանձին կեանք Հռոմայեցւոց:

Ինչք եւ մեծութիւնք որ յետ Պունիկեան, Մակեդոնական եւ Ասորւոց պատերազմացն աճեն ի Հռոմ՝ ամբաւ իսկ եւ առանց չափոյ էին, եւ յայն սակս գործեցին փոփոխութիւն ի բարս եւ ի վարս Հռոմայեցւոցն: Նշխեւրի տոհմք Հռոմայեցւոցն որ միանգամ լեալ էին միջամուխ ի պատերազմունս եւ ի քաղաքային իրս ի-բրեւ զօրավարք կամ առաջնորդք՝ այնչափ կուտեցին մթերեցին գանձս, զի եւ վատնել խակ յանխնայ կարող էին: Փոխեցին նոքա զփոքր տնկունս իւրեանց ի մեծամեծ ապարանս՝ գեղեցիկ գեղեցիկ բուրաստանօք. անդ ժողովեալ զեռեղէն ընտիր ընտիր սպաս-տան, անդրիս եւ պատկերս յափշտակեալս ուստէք ուստէք, զդոյզնագիւտ ինչ իրս յայլ եւ այլ աշխարհաց: Կանէին իւրեանց անդաստանս մեծատարածս[2], եւ կազմէին ամառանոցս[3] մեծա-շուք փառաւորութեամբ: Բայց մանաւանդ կանայք Հռոմայեցւոցն

1 Pantheon. 2 Latifundia. 3 Villa.

(առ որոց առաւել հաճոյականութիւն էր նոցա քան առ Յունաց) ամենեքին ի ծայր զեղխութեանն հասեալ էին եւ ի զարդասիրիկ անընչանս, եւ յորժամ Կատոնն չափ իմն զարդուց եւ փառաւորութեան հանդերձից նոցա կամեցաւ դնել, արկանելով առաւելագոյն տուրս ի վերայ նոյնպիսի զարդուց՝ յուզեցին խռովութիւն մեծ, մինչեւ դարձուցանել յետս զօրէնսն։ [illegible] գտանեմք գերեաց լինելին զատունս նոցա. բիրտ եւ կոշտ իմն վայրենի բնակիչք Սարդինիայ եւ Կորսիկայ էին դիւրագնի, եւ վարէին զնոսա յանարգ սպասաւորութիւնս. ուր նմին հակառակ կիրթ եւ մեղկ Յոյնքն եւ Ասիացիք գնեալք մեծագնի՝ էին դպիրք, ընթերցիչք, դաստիարակք, հաշուապահք, եւ սպասաւորք տանց նոցա։ [illegible] ժողովրդոյ արծաթ ի դոյն՝ չէր մարթ ուշ ունել խրատուց եւ արդարութեան, եւ յայն սակս իսկ ստէպ զկաշառառութեան լինելոյ, զծուլութենէ եւ զհարստահարութենէ մեծամեծացն Հռոմայեցւոց լինէին բանք։ Խոռոչ իմն էր Հռոմ որ ոչ լնոյր գանձուք, եւ ընդ զեղխութեանն եւ վատնութեան ստէպ երեւէր կարօտութիւն եւ չքաւորութիւն միանգամայն։

Ի մեծամեծաց անտի անց ապականութիւնն ի ժողովուրդ անդր։ Դրթայքն եւ անհետ լինէին տակաւ այն հին անպաճոյճ կեանք եւ աշխատաւոր վաստակք մշակութեան երկրի։ Այս նորագոյն Հռոմայեցիք քան զքաղաքային գործս առաւել նախամեծար ընտրէին զզինուորութեան կեանս, որ յետ վաստակոց ինչ ածէր վայելս եւ աւար բազում։ Եւ զինուորք յայն զօրավար ի զօրավարացն կամէին մանաւանդ յարել՝ որ զցանկութիւնս նոցա լնոյր. եւ զօրավարն նոցա դարձեալ կարեւոր համարէր ձգել զնոսա զիւրեւ զի ի ժողովս քաղաքացեացն նպաստ լինիցին ամբառնալոյ նմա ի պատիւս եւ ի պաշտամունս, եւ յայն սակս իսկ անտես իմն առնէին զօրավարքն զանկարգութեանց զօրացն։

. . . .

Հասարակաց խաղք եւս Հռոմայեցւոցն յայտ առաւել ցուցանէին զնուազութիւն հրահանգաց մտաց նոցա։ Ուր հասարակաց խաղքն Յունաց էին խթան եւ գրգռիչ ի գործս մեծամեծս եւ յաղթութեան վաստակս, նմին հակառակ Հռոմայեցւոցն խաղք գազանամարտից եւ կռիւք սուսերամարտակաց էին միայն առ զբօսանս աչաց ի բրտագոյն եւ ի վայրենի իրս՝ որովք զուարճանայր ազգն այն զինուորական։

Ի խաղուց անտի որ ի կրկէսին լինէին՝ էին մանաւանդ սիրելի Հռոմայեցւոց կռիւք գազանացն եւ նաւամարտիկ կռիւ՝ որ լինէր յետ լնլոյ զկրկէսն ջրով։ Իսկ յամփիթէատրոնսն լինէր կռիւ սուսերամարտակաց։ Սուսերամարտիկքն կամ ի գերեաց եւ ի յանցաւորաց դատապարտելոց էին եւ կամ յայնցանէ որ ինքնակամ տային զանձինս զի վայելեսցեն աւուրս ինչ ի կերակուրսն սնուցիչս եւ առատս՝ զոր տային նոցա զի իցեն առաւել արիաջանք. եւ կայր իսկ հրապարակաւ մարտապագար՝ որ կրթէր զնոսա եւ երբեմն ունէր հարիւրաւորս իսկ ի նոցանէ։ Յորժամ կամէր ոք ի ռամկավարացն տալ խաղս ժողովրդեանն կամ ի

տանս տուրք եւ կամ ի գիտՀանութեան ատրուք եւ կամ ի մանկանց ի պատուիրս ինչ՝ առնելոյ նա վարձու ի մարտայարդարէ անտի զոյգս զոյգս սուսերամարտկաց, բազում անգամ Հարիւրաւոր իսկ զոյգս, զի ի մարտնչելն նոցա՝ զբօսանիցի ժողովուրդն: Իւրաքանչիւր այր ի սուսերամարտկաց անտի ցայն վայր կռուէր՝ մինչեւ մին ի նոցանէ խոստանայր թէ պարտեցաւ. յետ այնորիկ անկեալ դնէր սա յաւազի անդ խոնջ եւ թաթաւեալ արեամբ, եւ եթէ ոչ աղաչելով կարկառէր նա զձեռն իւր՝ Հարկանէր իսկ զնա յաղթողն ի մահ:

Ամուսնութիւնք կերպակրոյ էին գրեթէ ըստ Աթենացւոց սովորութեան, միայն զի առ Հռոմայեցւոց ներղաշնակից էին արանց եւ կանայք, բայց արքն ձախողն յենուին ի բարձն, այլ կանանց պարտ էր նստիլ ուղղորդ:

Քաղաքացիքն կամ ազատքն եւեթ ունէին ընտանեկան իրաւունս՝ որոյ Հիմն էր ամուսնութիւն: Բուն նախնական օրինակ ամուսնութեան կատարէր առաջի քրմապետին յանդիման 10 վկայից, քուրմքն մատուցանէին զոՀս, եւ ընդամիջեալ կարէին քաղցր ինչ՝ զոր ուտէին փեսայն եւ Հարսնն [1]:

ԳիտՀանութիւնն էր այլ եւ այլ իմն ըստ չափոյ գոյից: Զգիտսին լուանային ջերմ ջրով. օծեալ զնա եւ զգեցուցեալ զձորձն պշրեքան զամենայն ձորձս նորա՝ դնէին ի դագաղս. բազում անգամ մեռելոյն գիւղարՀաւան դնէր դրամ ի բերան մեռելոյն զի տացէ զնա Քարոնեայ յանցուցանելն զնա նաւակաւ ի սանդարամետան՝ ընդ գետն Ստիւքս: Առաջի դրան ապարանիցն անկէին սոսնոճի, զի մի քուրմ ոք ի ներքս մտեալ պղծիցի: — Մեծատանցն դիակունք յօթերորդում աւուրն լինէին յուղարկեալ Հրապարակաւ. երաժշտականք եւ որ զնշանս պատուոյ վախճանելոյն եւ զպատկերս նախնեաց նորա տանէին՝ ընթանային յառաջոյ, զկնոյս նոյն՝ դին ի շքեղ դաՀոյս, եւ զՀետ նորա ընտանիք մեռելոյն ի Հանդերձս սգոյ, այս ինքն՝ արք ի պատմուճանս սեւս եւ կանայք՝ ի Հանդերձս սպիտակս: ԶՀետ անկեալ երթայր եւ բազմութիւն Աղաղակող տանն, եղերամարք եւ խաղալիկք: Հասեալ չան ի Հրապարակն՝ անդ ոմն ի ջերմոց անտի վախճանելոյն խօսէր զգովութիւնս նորա. ապա ելեալ ըստ քաղաքն Հասանէին ի անդի գերեզմանաց ընտանեացն, եւ անդ այրէր դիակն ի խարուկի զարդարելոյ, յոր եւ եւս եւս անուշունս ցանէին: Ոսկերքն եւ աճիւնն ամփոփէին ի սափորս՝ զոր ի գերեզմանս անդ դնէին կանգուն:

1 Confarreatio.

ԻԳ

Պարթեւք եւ Հայք (— 1)։

ԱՂԲԻՒՐՔ։ Մատեանք ինչ ստանձնին վասն իրաց Պարթեւաց՝ ի մատենագրաց Յունաց որ անդէն առ նոսին բնակեալ եւ ականատես գործոց նոցա լեալ իցեն՝ վաղ կորուսեալ են ի միջոյ։ Նշխարք ինչ հատուածոց եւեթ պատմութեան Պարթեւաց մնացանեն Աթենեայ առ փոտեայ, մատ. 58. եւ նոյն Աթենեայ վասն տրչուն. Աղէքս. — Սարգսեան ԺԱ. 782 ... — Դիոն Կասիոս Ի. 14... — Յուստինոս ԽԱ. ԽԲ. — Ամմիանոս Մարկեղինոս ԻԳ. 6։ — Իսկ գիրն Աղաթանգեղայ վասն պարթեւական պատերազմաց՝ չէ տայց նորա։

Գրեթէ նոքին լինին եւեթ եւեթ աղբեւր եւ պատմութեան Հայոց. եւ բաց ի նոցանէ՝ Պաղեբիոս եւս եւ Պղուտարքոս, Յովսեպոս, Տակիտոս, եւ Պլինիոս ի Հռոմ եւ ի Թուղթս։ — Մար Աբաս վասն առաջին երկուց Թագաւորացն Հայոց ճառեալ (զորմէ տես վերագոյն եղ 87) ինչ չպատմութիւնն։ Թէպէտ եւ մնացանէ զայն յառաջ Մովսէս Խորենացի՝ առկայն չունի ինչ ստանձին աղբեւր, այլ ժողովէ եւ նա հատուածոց ասաի անուն, որպէս յԱֆրիկանոսայ եւ յայլոց (տես Բ. Գլ. Ժ)։ Նշխն ինչ գործ մեծի զգուշութեան է բաղդատ ուղիղ ոչ միայն զպատկառելն ի հատուածոց անուն յայն եւ համեմատէ մատենագրացն լինել, այլ եւ ի միաբանութիւն գիտաց եւ ժամանակագրութեան բերել զամենայն։

Պարթեւք (250 — 1)։

373

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼՈՒԹԻՒՆՔ Հռովմէացւոցն յԱրեւելս՝ հասին ի սահմանակողմն Եփրատայ՝ իբրեւ առկք վաղ իսկ անկեալք ի զօրութենէ իւրեանց, քանզի իբրեւ թուախք եւ ամբարտակք կային առաջի զօրութեան նոցա Պարթեւք եւ Հայք։

Արշակ Ա. (բակտրիացի կամ սկիւթացի կամ պարթեւացի[1] յազգէ) արկանէր հիմն պետութեանն Պարթեւաց (256 — 253)՝ հանեալ զՊարթեւս յիշխանութենէ Սելեւկեանցն առ Անտիոքաւ Բ.։ Դայակաց նորա նմանակս առկաւուկացք՝ մեծացուցին զսահմանն յարեւելից՝ հանեալ ի (յունական) թագաւորութենէն Բակտրիանոյ՝ որ զրեթէ ընդ պարթեւական տէրութեանն առեալ էր սկիզբն (254). իսկ յարեւմտից ընդարձակեցին՝ թափելով պատերազմաւ նահանգս ի Սելեւկեանցն։ Այսպէս առ Արշակաւ Զ. կամ Միհրդատաւ Ա.[2] (165—136) որ բուռն յարինելոյ լինէր մեծութեան պետութեանն՝ փակէին սահմանք նորա Եփրատաւ, Խնդոս եւ Աքսոս գետովք։ Կաղաք գլխաւոր արքայութեան նոցա էր ի Պարթեւաստանի՝ Հեկատոմպիւղոս (Հարիւրդրան) որ էր կենդրոն ամենայն ճանապարհաց երթեւեկի վաճառաց. իսկ մերձեցանական ամարանոց քաղաքն Տիզբոն առ Դիգղաթ գետով՝ դէմ յանդիման Սելեւկիոյ՝ էր ձմեռանոց թագաւորացն Պարթեւաց. իսկ զամառն անցուցանէին յԵկբատանացւոց քա-

1 Խոր. Բ. Գլ. Ա. եղ 153։ Արշակ Բ. եղբայր յԱրշակայ Ա.։
2 Ըստ Խորենացւոյն (Տես Բ. Գլ. Բ.)՝

ղաքին։ — Համօրէն տէրութեանն էին 18 նախարարութիւնք, եւ օրինակ առաջնորդութեանն միահեծան խառն ընդ ազնուապետութեան, զի կայր խորհրդականութիւն ինչ ի մեծամեծաց առընթեր թագաւորին։ — Իսկ քաղաքք յունական եւ մակեդոնական գաղթականութեանցն որ սփռեալ էին զրեթէ ընդ ամենայն ընդարձակութիւն պետութեանն՝ վայելէին բազում ժամանակս յազատութիւնս մեծամեծս եւ ի շնորհս, քանզի զգուանօք իսկ ունէին զնոսա յաճախ թագաւորքն Պարթեւաց վասն զաձուցանելոյ զխորհուրդս նոցա ի դրացի ազգակից թագաւորութենէն Սելեւկեանց. եւ յայն սակս իսկ ի դահեկանս նոցա՝ զոր Յոյնք իսկ հատանէին՝ անուամբ իւրեանց թագաւորքն անուանէին մակադիր՝ Հելլենասէր կամ Յունասէր[1]։

374

Սակայն թագաւորքն Սելեւկեանք չէին տակաւին յուսահատ յաշխարհաց անտի, եւ ստէպ փորձ փորձէին ի ձեռն Յունաց գտանել մուտ եւ տիրել միւսանգամ կողմանցն։ Նւ յայն սակս իսկ՝ թէպէտ եւ վաղ պարտեալ էր Սելեւկոս Կալինիկոս (238) եւ յետուստ Անտիոքոս Թէոս ի նեղ անկեալ՝ դնէր դաշինս խաղաղութեան (յամի իբրեւ 210) ընդ Արշակայ Գ. սակայն եւ այնպէս Դեմետր Բ. Նիկանովր հրաւիրեալ ստէպ ի Յունաց անտի, եւ զի զօր եւս պիտոյ էր նմա ընդդէմ Տրիփոնեայ՝ անցանէր (յամի 140) ընդ Եփրատ եւ ընդ Տիգրիս գետս, եւ առնէր իսկ ի նմա գաւառս բազումս։ Իբրեւ զայն լսէր Արշակ Զ. առաքէր զօրավար ի վերայ՝ որ եկեալ հարկանէր զզօրս նորա եւ ածէր զնա ձերբակալ առաջի Արշակայ, եւ նա տայր արկանել զնա ի շղթայս[2]։ Թէպէտ եւ զառաջինն շղթայեալ զնա Արշակ այնպէս ի կալանս ընդ ամենայն նահանգաւ՝ որ ի նմին անկեալ էին՝ այլ յետոյ պահէր զնա ի դիպահսւոց թագաւորաբար առնել նմա կենութեան զդուստր իւր զՌոդոգունէ։

Այլ իբրեւ եղբայր նորա Անտիոքոս Է. Սիդեցի գումարէր միւսանգամ վարժ զօրսն եւ հարկանէր յաղթութեամբ զՊարթեւս, եւ յարեցուցանէր յինքն գաւառս բազումս՝ յայնժամ եւ Արշակ Է. կամ Փրաատէս Բ. (136 — 127) խորամանկութեամբ արձակէր զԴեմետր Նիկանովր՝ զի առնելոցի Անտիոքոս զասանոյ յետս յԱսորիս, պաշտպանել աթոռոյ իւրում յեղբօրէ Դեմետրի։ Այլ իբրեւ Անտիոքոսն (յամի 131) խորհրդեամբ պարտեալ սատակէր՝ առաջնորդութ Արշակ զի արձակեաց զԴեմետր, եւ զօրս ուղարկեալ առաքէր գունդս հեծելոց զհետ՝ ըմբռնել զնա, քանզի վաղ հասեալ էր նա ի թագաւորութիւնն Ասորւոց։

1 Φιλέλληνος.   2 Ա. Մակ. ԺԴ. — Ա.

Լայնէս յաղթութեանն Տիգրանայ զհետքն յառաջակային Սելեւկեանց յարքունիսս՝ էր այնուհետեւ Պարթեւաց մերձ սահմանակիցն ընդ Սելեւկեանց կամ առաջաւորական ազգաց Միջագետաց՝ մինչեւ Արշակ Թ. կամ Միհրդատ Բ. (+ 86) հանճեալ զնոսա ի ծառայութիւն պատերազմաւ՝ առնէր յանձն զանկախութիւնն յարքունիքն կառ. է: Աշխարհն նոր զօրացեալ ելեալ հաստատել կողմն յարքունիս սահմանն սպառութեանն՝ այս իսկն Հռոմայեցիք, ընդ որոց ի դաշն եւս մտանէր, եւ ապա պայազատք նորա զօրութիւնն ընդ նոսա ի մերձ պատերազմի ի պաշտպանութիւն իւրեանց, բայց դառն ալիք առանց նիզակակից օգնականութեան Հայոց թագաւորութեանն:

Այսք Թագաւորացն Պարթեւաց եւ նոցին ժամանակք ըստ մերձաւորական[1] ժամանակագրութեան՝ է այսպէս. Արշակ Ա. + 253, Արշակ Բ. Տրդատ + 217, Արշակ Գ. Արտաւան Ա. + 210, Արշակ Դ. Պրիապատ + 195, Արշակ Ե. կամ Փրատ Ա. + 165, Արշակ Զ. Միհրդատ Ա. + 136, Արշակ Է. Փրատ Բ. + 127, Արշակ Ը. Արտաւան Բ. + յամի իբր 100, Արշակ Թ. Միհրդատ Բ. + 86, Արշակ Ժ. — Արշակ ԺԱ. Սանատրուկ[2] + 70, Արշակ ԺԲ. Փրատ Գ. + 60, Արշակ ԺԳ. — Արշակ ԺԴ. Որոդ + 56, Արշակ ԺԵ. Փրատ Դ. + 4: — Ի թագաւորութեան աստ Պարթեւաց, ուր չկային ինչ հաստատուն օրէնք պայազատութեան, եւ բազում անգամ եղբայր յեղբօրէ առեալ զթագաւորութիւնն կարճակեաց ի կենաց վճարէին, եւ հանապազ պատերազմունք եւ խռովութիւնք էին՝ չէ ինչ կարի բազում թիւ համարոյ 15 պայազատացս յանջրպետութեան ժամանակի 256—4, ուր եւ ի թագաւորութեան Սելեւկեանց յամէ 320—60 որ է գրեթէ նոյնչափ անջրպետութիւն ժամանակի՝ կացեալ են իբրեւ 20 թագաւորք:

Հայք (150—1):

375

Թագաւորութիւն Հայոց յերկրորդ հայրապետութեանն առ Արշակունեօք՝ էր դուստր թագաւորութեանն Պարթեւաց: — Յետ մահուն Աղեքսանդրի (323) առ Պերդիկկաւ, Անտիգոնաւ եւ Սելեւկեանք կային մերձակացու աշխարհին կուսակալք կամ յօտար ազգէ (Նէոպտողեմոս կամ Փաւստափիլոս) եւ կամ ի բնակաց տեղւոյն (Արտաւազդ կամ Արդուադ): Առ Մեծն Անտիոքաւ Գ. յետս կացին ի Նաստէ՝ յետ պարտութեան նորա առ Մագնեսիա ի Հռոմայեցւոց՝ Արտաշէս կուսակալ Մեծին Հայոց եւ Զարեհ կուսակալ Փոքրն Հայոց: Թէպէտ եւ Արտաշէս ի պարտութիւն մատնեալ առաջի Եպիփանեան Անտիոքայ Դ. ձերբակալ լինէր ի Նաստէ (165), սակայն չէր նա տէր համօրէն աշխարհին Հայոց, այլ վաղ իսկ աստ անդ թագաւորազունք ունին թագ կապեալ իշխէին ի կողմանս ինչ Հայաստան

1 Approximative.

2 Σανατρούκης, ըստ [illegible]:

աշխարհին. որպէս Արշամ անգ անուն յԱրշամաշատ՝ ի Ծոփաց աշխարհին (յամի իբրեւ 245), եւ Քսերքսէս մի ոմն ի սպայապե-տաց նորա (170—160), որոց կան դահեկանքն [illegible] ինչ խուրիւ Հայոց[1]: Յայսպիսում պատահականութեան եւ ի խառնա-կութեան ժամանակի դիւրաւ մտանէր մեծն քան զամենայն թա-գաւորս Պարթեւաց՝ Արշակ Զ. թափել զՀայաստան ի Սելեւ-կեանց՝ որպէս հաւանութեան թուի՝ յառաջ քան զպատերազմ զոր եաց Արշակ ընդ Դեմետրի Բ. յամէ 141[2]: Խորհեալ վասն հաստատութեան տէրութեան իւրոյ[3] կարգէր նա սորին թա-գաւորութիւն ի Հայոց աշխարհին իբրեւ պատուար նախապա-րիսպ տէրութեան իւրոյ ի մէջէ հարստութենէ, եւ կարգէր զեւրոյոյն կրտսերագոյն եղբայր զՎաղարշակ Ա. ի թագաւորու-թիւն Հայոց մօտ ուրեմն յամս 150 — 145:

376

Վաղարշակ որ առաջնեւյն ըստ եղբօրն մեծաց էր՝ քաջու-թեամբ եւ իմաստութեամբ միաբանականցն արկանէր զհիմունս տէրութեանն:

Մորփիւղիկէս ոմն ի պայազատացն Արշամայ ի թագաւորու-թեանն Ծոփաց՝ ժողովեալ զունդ ի Պաղիկացւոց, Պոնտացւոց, Փռիւգացւոց եւ Մաժաքացւոց, որ առաւելին միաբանեալ կային ընդ Սելեւկեանսն՝ հասանէր ի կողմանս արեւմտից հիւսիսոյ Հայ-աստան աշխարհին: Ժողովեալ կուտէր Վաղարշակ զօրս յայլ եւ այլ ցեղից բնակելոց ընդ երեսս աշխարհին՝ եւ զունդ զօրձեալ խաղայր ի հարաւոյ ի վեր առաւելապատրաստելով առաւել զզօրս, ընդ գլխաւորութեամբ արանց քաջաց ցեղին իւրեանց, յորոց երեւելի մանաւանդ Բագարատ էր զՆդրանիկ զետով առ Արշակին բերով բանակ հարեալ՝ առաւել բաղդեալ հանէր ընդ հարհանգ զպատգամութիւնն՝ որ մանաւանդ կիրթ էր յառաքինականութիւն քան ի Ճակատս եւ ի հնազանդութիւն առն ապարասպետի[4]. առա զզգուեցաւ Ճակատն առ Կողոնիաւ (ի Փոքր Հայս մօտ ի Սեբաս-տէ), եւ ի խառնուրդն առաջ քաջք ի զարմից Հայկայ եւ Սենե-քերիմայ ապրեցուցանէին զՎաղարշակ ի վտանգէ, եւ անկանի ան-ուէր Մորփիւղիկէս ի մերձակայ կառքին (յամի իբրեւ 140)[5]: Այսպէս ձգէին սահմանք Հայոց թագաւորութեան յԵփրատ գետոյ մինչեւ ցծովն Կասպիական, եւ ի Կուր գետոյ մինչեւ ցՄիջագետս Ասորւոց: Առա ուրեմն դէմ յանդիման քա-

1 Առ. [illegible]. յաւն. Յովս. Բ. Գլ. ԺԲ. եւ Յովհ. ԺՁ. 1, 2: Խոր. Խոր. Ա. Գլ. ԼԱ. էջ 127. ասէ «Յաջորդ հետէ (յԱղեքսանդրէ Մակեդոնացւոյ) մինչեւ ցթագաւորութիւնն Վաղարշակայ ի Հայս՝ ... չէգոյթ ինչ [illegible] ընդ. այլ [illegible] եղանէր [illegible] աշխարհիս»:

2 Տես Խոր. Բ. Գլ. Բ. էջ 155 եւ 156:

3 Խոր. Ա. Գլ. Ը. էջ 46:

4 Խոր. Բ. Գլ. Դ. էջ 158:

5 Խոր. Բ. Գլ. Ե:

զաւակացն Սելեւկեանց՝ սահմանեցաւ Մծբին (կամ Անտիոքիա Միգդոնեան) նորա թագաւորին, եւ մայրաքաղաք Տայոց աշխարհին կարգեցան հովանոց ամառայնոյ եւ որսոց տեղիք։ — Դադարէր այնուհետեւ մարտ պատերազմի ի Մակեդոնացւոց սահմանս, եւ դառնայր Վաղարշակ ի ներքին յօրինուածութիւնս տէրութեանն[1]։

Բայց զի ի վերայ տոհմայինն եւ հայրենատուր կարգաց եւ ժառանգական ազնուականութեան զամենայն կամէր ձեւել[2]՝ առաքեցաւ ի Մծբնայ Մար Աբաս Կատինա վարժ քաղդէացի եւ յոյն գրով՝ քննել եւ բերել զպատմութիւնս ազգին ի դիւանէն որ ի Նինուէ էր. եւ մատեան պատմութեանն այնորիկ եղեւ առաջին գանձատուն նորա, զորս եւ զնշան մի ի սիւնս հրամայէր դրոշմել[3]։

377

Զբնակիչսն ամենայն երկրին, որ իբրեւ ուրոյն ուրոյն տոհմք կային բաժանեալք ի միմեանց՝ իւրաքանչիւր իւրն նահապետական առաջնորդութեամբ՝ ժողովէր Վաղարշակ զաթոռովն իւրով ըստ յօրինուածութեան տէրութեանն Պարթեւաց եւ Պարսից[4]։

Ըստ այլ եւ այլ տոհմից եւ նահանգաց ի բազում՝ ի հարիւրաւոր՝ իսկ Նախարարութիւնս (կամ Ազատութիւնս) զերկիրն բաժանէր։ Նախարար (կամ իշխան, տէր, տանուտէր, նահապետ) մի եւեթ էր յիւրաքանչիւր նախարարական տոհմի (ոչ միշտ ժառանգութեամբ), իսկ այլ եւս արք գլխաւորք ի տոհմի անդ՝ անուանեալ կոչէին Սեպուհք, եւ արք նախարարական տոհմին՝ Տոհմիկք կամ Ազատանի, որոց իսպառ կային մշակութեամբ եւ զարմանիւք դարձ դարձ շինականացն։ — Էր նախարարացն տէրութիւն ի վերայ երկրին իւրեանց եւ դատաւորութիւն ի վերայ բնակչացն, եւ որպէս հաւանութեամբ է՝ իրաւունք կենաց եւ մահու, եւ զունդք զօրաց՝ զոր տանէր իւր նախարարն ի կոչ թագաւորին ընդ իւրովն զօրավարութեամբ։

Զկէսս ի նախարարութեանց անտի՝ առաւել անձկագոյնս կապէր ընդ աթոռոյ իւրում թագաւորն խնամութեան վասն երախտեաց գլխաւորացն նոցա՝ զոր ի պատերազմին արարին։

1. ԶՍմբատ Բագրատունի՝ ի զաւակէ Հրէից եկելոց առ Հրաչեայ ի Հայս՝ որ եւ ի սկզբանէ իսկ գալստեանն Վաղարշակայ մատուցեալ էր ինքնակամ զանձն ի ծառայութիւն նորա խորագիտութեամբ[5] յետ կացուցանելոյ տանուտէր տոհմին իւրոյ (Բագրատունեաց)՝ կացուցանէր ժառանգութեամբ յԱսպետութիւն, այս ինքն՝ լինել ազգաւ թագադիր ամենայն պայազատացն Արշակունեաց, մինչեւ չլինել իսկ օրէն ումեք թագ կապելոյ

1 Խոր. Բ. Գլ. Ե, Զ։
2 Տես Խոր. Ա. Գլ. Թ. եւ 48։
3 Խոր. Ա. Գլ. Ը։
4 Տես վերագոյն համար 347։
5 Խոր. Բ. Գլ. Գ. եւ 156։

Հայոց աշխարհին մինչ չեւ առն Բագրատունւոյ պսակել զազգ Արշակունի[1], որոց եւ զարդ պատուոյ էր յաղթանիս թագաւորին՝ ածել զգլխով կրսեր մարտական երկաթակէն[2]: — 2. Իսկ զգե-ցուցանողս այլոց ևս հանդերձից արքունի՝ կարգէր զառանուակս Գնթունեաց՝ որ պատմին լինել եկք ի Քանանացւոց: — 3. Գունդս Թիկնապահաց ի տոհմէ Խոռայ Հայկազնոյ (Խոռխոռունեաց) զինուորութեանց նահապետութիւն նորա Մալխազու՝ յորոց անուն իսկ կոչէր այնուհետեւ եւ պատիւ թիկնապահութեանն՝ Մալխազութիւն: — 4. Ի վերայ որսոց արքունի կարգէր Գառ՝ հանդերձ նախարարական տոհմիւն (որ ապա ինչ յետոյ Վարաժնունիքն կոչեցան[3]), եւ վասն որսոյ երէս ի պէտս արքունեաց՝ կարգեցաւ այրն դժնեայ Աբեղ՝ հանդերձ նահապետութեամբ Աբեղունեաց եւ Մխանդակ՝ իշխան Մանդակունեաց[4]: — 5. Երեղ որ կարգեցաւն նահապետ նախարարութեանն Արեղենից՝ ապա-րաք եւ զաւհատոր (Թերթեւս անուանակոչեան արքունի) էր, Գարդ՝ տանուտէր Գարեղինից[5] եւ ի վերայ տապաստանոց թագաւո-րին, Գին՝ իշխան Գնունեաց եւ ի վերայ գինւոյ արքային տա-կառապետութեամբ, Ապանդունիքն՝ ի վերայ զինուց[6]: — 6. Դրօշակիրք արծուէնշան դրօշուցն Արշակունեաց՝ առաջեցան ի նախարարութենէն Արծրունեաց[7]: — 7. Էր առանձինն նախա-րարութիւն զկողմանքս Արտաշատական մինչեւ ցՆախճաւան՝ ուստի ընտրէին ներքինիք յարքունիս թագաւորին, եւ նահա-պետն՝ էր իշխան Մարդպետ՝ որ եւ Հայր իշխանն կոչէր[8]: — 8. Ընդ զլխաւոր նախարարութիւնսն կարգին եւ Վահնունիք ի զաւակէ Վահագնի, առեալ ժառանգութեամբ զպաշտօն քրմու-թեան ըստ խնդրանաց իւրեանց իսկ ցանկութեանն, նահապետ արքի կարգել քրմապետ[9]: — 9. Կարգեաց եւ զպատուին մեծ անուանելոյն Երկրորդ [illegible] յարքունական զաւակէ Մարաց, որոյ ա-նուն նահապետութեան էր Մուրացան տէր[10]:

378

Օրէնք եւ զինուորական կարգս բաղում աշխարհակալութեանց առաջնոց, երկրորդաց, երրորդաց եւ այսպէս մի ըստ միո-ջէ[11]: Անձնապահք նորա ի չորս գունդս բաժանեալ էին: Օթեւա-նական իւր էին նախարարութիւնքն որ ի վերայ սահմանաց աշ-խարհին էին իբր 6 կամ 7 թուով, եւ տանուտեարք նոցա անուա-նեալ կոչէին Դուսակալք կամ Սահմանակալք: Զորք ի սահմա-

1 Խոր. Բ. Գլ. ԼԷ. էջ 241:
2 Խոր. Բ. Գլ. Է. էջ 163—164:
3 Անդ էջ 164:
4 Խոր. Բ. Գլ. Ը. 172:
5 Խոր. Բ. Գլ. Է. էջ 164—165:
6 Անդ էջ 165:
7 Խոր. Բ. Գլ. Է. էջ 165:
8 Անդ էջ 167:
9 Խոր. Բ. Գլ. Ը. էջ 172:
10 Խոր. Բ. Գլ. Ը. էջ 167:
11 Անդ էջ 174:

Նախարարաց․ առաջի էին չորք կողմնակալք բարձրագահք աւագագահքն արքունի[1], որ անուանեալ կոչէին Բդեշխք կամ կողմնակալք բնակաւորք[2] (Եղեանք բնակաց եւ Հայաստանեաց) որոց յանձն էին էր պատրաստական զօրօք պահել զաշխարհն յարձակմանց թշնամեաց։ — 1. Ի Հիւսիսոյ աշխարհին՝ բդեշխն Գուգարացւոց կամ Վրաց (ընդդէմ Մազքթաց կամ Ալանաց)[3]։ — 2. Յարեւելից Հիւսիսոյ՝ բդեշխն Աղուանից (կամ Սիւնեաց. որոց նախահայրն կարգեաց Վաղարշակ զՍիսակն որ էր յանձնեալն գործոյ մատուցութեան եւ համեմատարոյ առաքինութեան)[4]։ — 3. Յարեւմտից Հարաւոյ բդեշխն Աղձնեաց (որոց նախահայրն կարգեցաւ ի Վաղարշակայ Շարաշան ի տոհմէ Սենեքերիմեանց)[5]։ — 4. Ի Հարաւոյ՝ բդեշխն Նորշիրական կողմանն[6]։ — Նոյն կուսակալութիւն էր կուսակալութիւն Անգեղեանցն[7] յարեւմտից Հարաւոյ, որպէս եւ յարեւմտեան աշխարհին՝ նախահայրութիւնն Անգեղ տանն անուանեալ յԱնգեղեայն Տորքայ, զոր կացոյց Վաղարշակ ի տանուտէրութիւն կողմանցն։ Պատմի նշանաւոր լինել էր Տորք ուժգնութեամբն, մինչեւ անց լինել յառակս զօրութիւն նորա ի Հայոց աշխարհին, որպէս Հերակլեայն ի Յոյնս, եւ Ռոստոմեանն՝ ի Պարսկաստան։ Փառաւորեցին զնա հին պատմիչք Հայոց յերգսն իւրեանց նուագելով զնմանէ՝ «Բուռն հարկեալ զորձաքար վիմաց ուր ոչ գոյր գեղութիւն ինչ՝ եւ ճեղքել ըստ կամաց մեծ կամ փոքր, եւ քերել եղնգամբք եւ կազմել որպէս տախտակ եւ գրել նոյնպէս եղնգամբք իւրովք արծուիս եւ այլ եւս նոյնպիսիս»։ Բայց առաւել նմանողական բանիցն Հոմերոսի զոր պատմէ զՊոլիփեմոսէ Կիկլոպեայ յՈդիսական կանոնին՝ առեն նոյն պատմէր թէ «Յեզերս Պոնտոս ծովու դիմեալ նաւաց թշնամեացն՝ դիմէ ի վերայ. եւ ի խաղալն նոցա ի խորին խորս ութ ասպարիզաւ, եւ նա ոչ ժամանելով նոցա. առնու, ասեն, վէմս բլրաձեւս եւ ձգէ զհետ. եւ ի սաստիկ ջուրցն պատառմանէ՝ ընկղմին նաւք ոչ սակաւ, եւ ալիքն որ ի պատառմանէ անտի ջուրցն ի վեր ամբարձան՝ առնուն մղեն զմնացեալ նաւսն բազում մղոնս»[8]։ — Էին եւ այլ եւս նախարարութիւնք ոչ ինչ կարի նշանաւորք՝ որպէս Ձիւնականաց եւ այլոց։

379

Ընդ յօրինուածութեանցս այսոցիկ՝ խառն էին եւ զարմանալի քաղաքական կարգաւորութիւնք։ Զի եւ խառն անձն ի տան թագաւորութեան իւրոյ արկանէր ընդ կարգօք․ որպէս ժամս երեւմանց եւ խորհրդոց եւ խրախութեանց եւ զբօսանաց (որսոց)։ Կացուցանէ

1 Ագաթ. ճԻԶ. էջ 646։
2 Խոր. Բ. Գլ. Է. էջ 168։
3 Անդ էջ 169։
4 Անդ էջ 168։
5 Անդ էջ 173։
6 Ագաթ. ճԻ. էջ 624 եւ ճԻԶ. Բուզ.։
7 Խոր. Բ. Գլ. Ը. 167։
8 Անդ էջ 170—171։

զիւրեւ երկուս յիշեցուցիչս դրամ, յորոց մին զաստուածպաշտութիւն յուշ առնիցէ եւ միւսն զպատուահասոյց, առեալ առաջնումն անտարգել հասարակութիւն ի բարկութեան արքայի եւ յանիրաւ հրամանսն՝ ի մէջ անցեալ զերասանաց եւ զանդորրականութենէ ընել թելադրել։ — Զնոյն հաւատարմութիւն երեւանայ եւ արդարութեան վասն անձնայն աշխարհին խորհրդոց՝ դատաւորս եւ իրաւարարս յարքունիս եւ ի քաղաքս եւ յաւանս մեծամեծս կարգէ՝ զի զօրութիւն արդարութեանն եւ ոչ բռնութիւն հարստին առնիցէ յուծումն գժտութեանցն եւ հակառակութեանց[1], եւ առաջնոյն եւս ժողովէր «անձամբ զրութիւն զիւղից եւ գաւառաց եւ իւրաքանչիւր տանց ասանձնականութեանց եւ անձնայն եւս հակառակութեանց եւ դաշանց եւ մնացուածոց որ ի սեպհական ազատութեանն պայմանադրութիւն»[2], եւ մնացելոց այն անձինք Գորողից (եւ յետոյ Յանուց եւս) դրամ։

Արշակ Վաղարշակ կոչեցեալ առաջին Արշակունի թագաւոր Հայոց արկեալ զհիմունս ակրութեան ի մերոյ յօրինուածութեանցս այսպիսի՝ թողու պայմանադրութեան հաստատել զնա ի խոր եւ մնացուցանել յարքունիս (յամի կոչեւ 124)[3]։ — Ընդ նոյն ժամանակս հաստատութեան ընթացաց եւ Արշակ Ա. († երբ 111) նորին որդի անդրանիկ զօր առ կենդանութեանն ունէր նա առ իւր ի Մծբին։ Իսկ այլքն եւս ի բազմաց բնակ ուստերաց Վաղարշակայ առաքեալ եկին բնակել ի գաւառն Հաշտենից, առհմանեալ նոցա յաւելուածս մասին ձեռն եւ ամենայն կարգելոց յարքունական, եւ այն ընէր առ յատոր օրէնք ի մէջ Արշակունեացն՝ պայմանադրութիւն թագաւորութեանն բնակել ընդ արքայի, եւ այլոց ուստերաց եւ դստերաց զնալ յամենայնիւր կողմանս Հաշտենից[4]. (Իսկ ի ժամանակս թագաւորութեանն Արտաւազդայ՝ եղբարք սորա եւ քորք կարգեցան բնակել կողմն յԱղիովիտ, առեալ յաւագն հասարակ քան զթագաւորազունսն Հաշտենից[5])։ — Նոյն սակայն որ յետ այսոց թագաւորաց երեք թագաւորքն կացին (Արտաշէս, Տիգրան եւ Արտաւազդ) առաւել ցանկութեանցն աշխարհակալութեան չթողլին արարող՝ զի այն կարգաւորութիւնք անցանիցեն ի կեանս եւ ի վարս ազգին. յայն սակս եւ աշխարհակալութիւնք նոցա թէպէտ եւ փառաւորք յոյժ եւ զարմանալիք՝ չեղեն ինչ օգտակարք, զի Հայաստան աշխարհ որ ընկերեալ էր մայր երկիր առաջինքն նահանգացն զրուելոց՝ չունէր զկարեւորն միութիւն անդրականալ՝ յոր սկսանն անկանել երկու առաջին մեծամեծ թագաւորքն Հայոց։

1 Անդ էջ 174—175։
2 Խոր. Ա. Գլ. Գ. էջ 21։
3 Խոր. Բ. Գլ. Ը. էջ —176։
4 Անդ էջ 175—176։
5 Խոր. Բ. Գլ. ԻԲ. էջ 202—203։

380

Արտաշէս Ը. (111 — 86) որ ի պատանեկութեանն էր սիրելի յոյժ հաւուն իւրում Վաղարշակայ յարքունիս նորա ի Մըծբին, քանզի կայտառ իմն էր եւ հզօր[1], անբառնալի զթագաւորութիւնն Հայոց փոխանակ երկրորդական գահուն ի կարգ աւագութեան ի վերայ քան զթագաւորութիւնն Պարթեւաց։ Իսկ եւ իսկ տայր հատանել դրամ առանձինն զիւր պատկերն, քանզի իրաւունք դահեկանն հատանելոյ էր սեպհական իմն տէրութեան Պարթեւաց իբրեւ աւագագոյն աթոռոյ[2]. եւ տայր շինել իւր արքունիս ի Պարթեւաց աշխարհին, եւ այնպէս զԱրշական կամ զԱրշակ Ը. կամ Թ. որ ի ժամանակին թագաւորն էր յաշխարհի անդ՝ հաստատէր յիշխանութեանն իբրեւ ընդ իւրով ձեռամբ[3]։

Խաղաղայր այնուհետեւ թագաւորն պատերազմաւէր ընդ արեւմտաս հանել զօր անհնարին առնելով մարդաթափ զկողմն արեւելից եւ հիւսիսոյ աշխարհին իւրոյ. յանցս եւ յիջեւանս քաղքաց մարդաթափ կարկառ՝ նշան բազմութեանն թողոյր։ Յետ գրգռելոյ տերիմքը զամենայն Փոքրն Ասիա եւ ընդ նաւատորմիղ նաւուք զծովն Միջերկրական, եւ անցուցանելոյ զզօրսն յաշխարհն Յունաց եւ առաքելոյ զզօրս Ճարտարացն Յունաց (զԱկիւղեայ եւ զԱփիլինոսի Արեւտացւոյ) ի յունական քաղաքացն Ասիոյ եւ յՀելլադայ՝ ինքն մեռանի ի փախստի յիւրոց զօրաց ի ժամանակի խռովութեան իւրեք եւ ազգին որ ոչ ծանօթ է[4]։

Սակայն յոյժ հաւանութեան իմն թուի թէ զպատմութիւն այսր արշաւանին Արտաշէսի պարտ իցէ իմանալ այսպիսի ինչ օրինակաւ։ — Արտաշէս Ը. միաբանեալ ընդ Միհրդատայ Զ. Եւպատորայ արքայի Պոնտացւոց պրուամ տալ իսկ էր զդուստր իւր զԱրտաշամայ՝ կնութեան, որոշեցին բազմամարդ բանակօք զամենայն զՓոքրն Ասիա, յորն նաւամարտիկ նաւուք զծովն Միջերկրական, անցին ընդ Թրակիա՝ ի Մակեդոնիա, ի Դեկեիա եւ յԷլլադա (88)՝ ի ժամանակի ուր Հռոմայեցիք այն ինչ ի գլուխ հանէին զփոխանդամակից պատերազմ դաշնաւորաց եւ զՄարիոսեան եւ զՍուղեան աղմկաւն էին. մինչեւ հասեալ Սուղղա պաշարէր (87) ի քաղաքին Աթենացւոց զհասարակաց զօրն Արտաշէսի եւ Միհրդատայ՝ որ առ սոյն տագնապի թողուին զքաղաքն, եւ յետ երկուց ձախող ճակատուց առ Քաղկիսեա եւ Որքոմենեա ընդդէմ Սուղղայ՝ անցանէին այսրէն յԱսիա եւ Հռոմայեցիք զհետ նոցա։ Արտաշէս հարեալ յիւրոց զօրացն՝ ստիպէր Միհրդատ կալ դաշինս խաղաղութեան ընդ Սուղղայ (86)[5]։ Այս դէպք են զոր վասն նորին ժամանակի պատմեն պատմագիրք Յունաց եւ

1 Խոր. Բ. Գլ. Ը. եւ 175։
2 Խոր. Բ. Գլ. ԺԱ. եւ 180։
3 Անդ։
4 Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ, ԺԳ։
5 Տես վերագոյն աւելի մանր՝ եւ 552 — 553։

Հռոմոց եւ մերն Մովսէս Խորենացի, բայց նոքա գրեն թէ զՄի-հրդատայ միայն, եւ սա գրէ թէ զԱրտաշէսէ միայն[1]։

Այսպէս անց այն աշխարհակալութիւն իբրեւ զփայլակն, եւ տապաստակ Յունացն կայր ի դուրս Հայոց աշխարհին՝ յետ ցրուե-լոյ տիրապան բանակին[2]։

381

Սակայն Տիգրան Բ. (86—36) նորին որդի՝ մեծ քան զհայր իւր, որ տուեալ էր ի մանկութենէ ի հրահանգս զինուց ի ձեռն Վարաժայ նահապետի Վարաժնունեաց որ հոյակապն էր եւ կա-րողն ի նետաձգութիւն[3], էր վաղ բարձակից հօրն թագաւորու-թեան յառաջ քան զարշաւանս նորա[4]։ Սա յետ փոխելոյ յետ զաւապատակն՝ զպատկերսն զոր առեալ բերէր հայր նորա յԵլլա-դացւոց աշխարհէն (զԴիոսի, զԱրտեմիդեայ, զԱթենայ, զՀե-փեստեայ եւ զԱփրոդիտեայ) հանդերձ քրմօք՝ զետեղեցուցանէր յարեւմուտս Հայաստան աշխարհին՝ ըստ ցանկութեան քրմացն[5]։ Բայց էին եւ այլ եւս ինչ պատկերք դից առաքեալ յառաջ քան զայն յԱրտաշէսէ ի Յունական կողմանց Ասիայ, յորս էր եւ անդ-րին Հերակղեայ յօրինեալ ի Սկիւղեայ Ճարտարէ զոր քուրմքն Հայոց Վահունիք առին կանգնեցին անհրաման յիւրեանց սեպ-հականին ի Տարօն։ Եւ յայն սակս իսկ ցասուցեալ ընդ նոսա Տիգրանայ՝ ընկեցաւ տոհմն նոցա ի պատուոյ քրմութեանն եւ դեւղն Աշտիշատ ուր պատկերն կանգնեալ էր՝ առաւ յարքունիս[6]։

Աստ եւ յայլ եւս ամենայն քաղաքս ուր պատկերքն եղան՝ յօրինէր Տիգրան մեհեանս բագնօք հանդերձ՝ պատուէր տուեալ նախարարութեանց մատուցանել զոհս եւ երկրպագութիւն, վասն որոյ եւ ի տագնապ մեծ անկանէր տոհմն Բագրատունեաց[7]։ Վաղ իսկ երբեմն ուրեմն աղերսեալ էր Վաղարշակ զնահապետն նոցա զՇամբայ Բագարատ՝ ստիպելով իմն զնա ի բաց կալ յօ-րինացն հրէութեան, բայց ապա թողեալ զնա ըստ կամաց[8], եւ յետ նորա նորին որդի Արշակ Ա. զերկուս յորդւոցն Բագարա-տայ նահատակեալ էր սրով ի վերայ հայրենի օրինացն, մինչեւ յանձն առնուլ միացելոցն ի շաբաթու հեծանել յորս եւ ի պա-տերազմունս, եւ զմանկունսն թողուլ անթլփատս, քանզի տակաւին անկին էին. բայց եւ Արշակ հրամայէր ամենայն նախարարու-թեանց՝ չտալ նոցա զդստերսն կնութեան թէ ոչ ուխտ պայմանի

1 Առայն եղէրի, քանզի եւ Յունացն եւ Հռոմայեցն մատենագիրք ճանաչեն եւ յայտնի առաջին Միհրդատեան պատերազմին՝ ըմբռնականութիւն Հայոց թագաւորին զոր Տիգրանն իսկ անուանեն՝ համարելով նմա ընդ այնր թագաւորի որ յերկրորդում Միհրդատեան պատերազմին օգնական էր նմա, եւ յայն սակս առն թագաւորել Տիգրանայ կանխագոյն (յամէ իբրեւ 95)։

2 Խոր. Բ. Գլ. ԺԴ. էջ 188։

3 Խոր. Բ. Գլ. ԺԱ. էջ 180։

4 Անդ։

5 Խոր. Բ. Գլ. ԺԲ. էջ 183. ԺԴ. էջ 188—189։

6 Անդ էջ 188 եւ 189։

7 Անդ էջ 189—190։

8 Խոր. Բ. Գլ. Ը. էջ 173—174։

հաստատեսցեն զթլփատութիւնն թողուլ, ամենայն ներքին նոցա չարչարանել եղեալք կալոյ[1]: Այլ այժմ ուրեմն Տիգրան առաքեաց զնուաս ասատոկի, եւ զմիոյ ի նոցանէ Արսաք (Աշաա) անուն զերդեալ հրամայեաց հատանել վասն անպարտութեանն ի պատերազմի կռուելոյ; եւ այլոցն յանձն առնուլոյն ուտել խողենի եւ ի զոհից՝ բայց են- քեանք չառաջին յանձն զոհել կամ եղելոց պատարանել։ Յայն ամա եւ Տիգրան խրախ ի հաստատութեան կենաց հաւատութեան նոցա՝ առեաց ի նոցանէ զկէս իշխանութեան առհմին նոցա՝ զիշխանութիւնն զօրուն, թողեալ զթագաւորական ատենութիւնն[2]: (Բայց առ Արշամա արքայի ամենեւին խոկ դարձան ի հեթանոսութիւն, զմնեալ զկնաւոր առհմին նոցա։ Վասնզի Իդուման (Անտիպաս) նահապետն ազգին նոցա յաչաց եղանէր թագաւորին վասն դժուարանաս քաղաքավարութեան զգերեալն առ Տիգրանաւ գտանել արձակելոյ, եւ քաղաքութիւն եւս լինել զնմանէ ի ձեռն Զօրայի նախահայրեալ ազգին Գրինթունեաց խորհուրդ թէ տապատարել ի թագաւորէն խորհրդի՝ մատուցան ի ասմանայ զի կամ թողցէ զօրինս հրէութեան եւ ընկալցի դարձեալ իշխանութեանն յետ, եւ կամ կոտորել զփայտեն՝ ինքն եւ առհմ նորա միաժամանակն ընծեալք ։ Յետ սպանանելոյ առաջին զմին յլնամանեացն, մինչ դեռ որդիք նորա մատուցան ի պատանումն՝ ի զինս նոցա եւ ի կանանցն թագաւորաց՝ կատարէ զկամսն թագաւորին հանդերձ ամենայն առհմիւն[3]:)

Անդէն ընդ նոյն ժամանակս կոչեցաւ Տիգրան յԱնտիոք՝ յԱնտիոքայ անուն, առնուլ զթագ Սելեւկեանցն, որ ձանձրացեալ էին երկար վասն հանապազորդ դժուարութեանց Մակեդոնական թագաւորացն. եւ այնպէս եղ նա զթագ Սելեւկեանցն եւ առաջնորդէր թագաւորութեանն անդրապահօք իւրովք ի քաղաքին Անտիոքացւոց (85 — 63): Այսպէս բացաւ առաջի նորա դուռն մտանելոյ եւ յաղթարհն Պաղեստինացւոց, եւ մինչ դեռ պաշարեալ էր զՊտողոմայիս քաղաք վասն թշնամանաց իւրոց Պտղոմեայ Դ. Դիոնիսեայ առ հայր իւր Արտաշէս, նմանապէս դշխոյն Հրէից Աղեքսանդրա կամ Սալոմէ (79 — 71) բազում գանձուք ածէր զՏիգրան ի հաւան դառնալ յետս՝ անդէն ի ժամանակի զի զուժկան հասեալ էր առ թագաւորն թէ Լուկուղոս ոմն անուն յերկուզակ մտեալ յանմտաց ամենայն զօրօքն՝ խաղայ զերկիրն Հայոց : Դարձաւ թագաւորն յետս՝ բազմութեամբ զօրուցն զոր առեալ ընդ էր ի Հրէից անտի[4]:

382

Մինչ դեռ Տիգրան զյերդուագակօքն էր առնել զնուաս ընծային մտան մի զօրաց նորա էր ի Ճակատու ընդ Հռոմայեցւոց ընդ են-

1 Խոր. Բ. Գլ. Թ. էջ 177 — 178:
2 Խոր. Բ. Գլ. ԺԴ. էջ 189—190:
3 Խոր. Բ. Գլ. ԻԴ:
4 Խոր. Բ. Գլ. ԺԴ. էջ 190 — 191:

խոհեմութեամբ Միհրդատայ որ միւսանգամ արտաքսեալ էր սկիզբն արշաւելոյ ընդ փոքրն Ասիա : — Այն ինչ դարձեալ էր Սուղղա ի Հռոմ յետ դաշանցն՝ եւ Միհրդատ խաղաղ պատերազմաւ ի Կողքիս եւ ի Բոսփոր հաստատել կամ տարածանել զսահմանս ի հիւսիսոյ զսահմանս թագաւորութեան իւրոյ, եւ թագաւորեցուցանէր Կողքիացւոցն զեւրոպոյն որդի զՄաքարէս. իսկ ի վերայ Բոսփորացւոցն կարգէր զորդին բազմանիրաւ նաւաց յերկաքանչիւր ծովու եւ բանակ հարուստ : Բայց ատեանն Հռոմայեցւոցն որ միշտ սկէին ի վերայ նորա՝ համաներն յանկարծ զօրավարութեամբ Մուրենայ զոր թողեալ էր Սուղղայ լեգէոնոք Հռոմայեցւոց ի վերայ կողմանցն Ասիացւոց, եւ յարձակեալ անկանէին ի Պոնտոս եւ աւերէին անապատ զերկիրն կապադովկացւոց (83) : Իբրեւ ամբաստան լինէր Միհրդատ առ ծերակոյտն թէ հակառակ դաշանցն գործի զայս պատերազմաւոր առ Մուրենա առ երեսս իւր հրամանաւ՝ չառնելոյ միւս Միհրդատայ առն դաշնաւորի Հռոմայեցւոց : Այլ յորժամ միւսանգամ յարձակէր Մուրենա առնուլ զԿոմանա որ դանձք թագաւորին մթերեալ կային՝ անցանէր Միհրդատ ընդ Ալիւս գետ եւ փախեալ վկանդեալ հանէր զնոսա փախստեայ ընդ լերինն՝ յաշխարհն Փռիւգացւոց (82) : Իսկ ի յաղթող առնելն անկանէր նա ի պատերազմն ընդ Սերտորեայ Հռոմայեցւոյ ի Սպանիացւոց աշխարհին որ թշնամութեամբ էր ընդ քաղաքացւոց իւրոց, զի միաբանեալ զնա ընդ իւր յերկուց ծագաց հռոմէական պետութեանն՝ խաղայցէ ի վերայ Հռոմայ (76), եւ Սերտորեայ իսկ թեւ... րաւորութեամբ զրաւէր միւսանգամ զԿապադովկիա եւ զԲիւթանիա՝ զոր թողեալ էր Նիկոմեդէս արքայ՝ ժառանգութիւն Հռոմայեցւոցն, եւ այնուհետեւ լինէր սկիզբն երկրորդ պատերազմին Միհրդատայ (75) :

Առաջէին յայնժամ Հռոմայեցիք ի կողմանս Ասիացւոց զԼուկուղղոս եւ զԿոտտա . նոքա առեալ իւրաքանչիւրութիւն՝ զնահանգսն Ասիա, Կիլիկիա, եւ Կապադովկիա, եւ սա՝ զԲիւթանիա եւ զՊրոպոնտիս (74) : Մինչ դեռ Լուկուղղոսն զգանութիւն հարկահանացն Հռոմայեցւոց նուաճելով յանկուցանէր յինքն զհաւանեալ ի քաղաքաց եւ զլեգէոնան զերծեալս առնէր ի կարգ զինուորական՝ անտուաս Կոտտա ցանկութեամբ պարծանաց բախեր փութանակի ի մարտ պատերազմի ընդ Միհրդատայ : Բայց յաղթէր Միհրդատ Հռոմայեցւոցն ի Քաղկեդոն որ առ անդ մերձ, եւ անկանէին ի Հռոմայեցւոց անտի 18,000 այր, եւ չորեքհարիւր (400) նաւացն Միհրդատայ հրձիգ առնէր առաջի Քաղկեդոնի նաւս 60 ի նաւացն Հռոմայեցւոց :

Յայն սակս Լուկուղղոս (երկրորդս այս Փարիսս Կոնեկատար) զզուշութեամբ այնուհետեւ զպատերազմն վարէր : Յետ առ ... րեամն իբրեւ պաշարէր Միհրդատ զԿիւզիկոս քաղաք հաստատուն

Հռոմայեցւոցն՝ այնուհետեւ դուռն իմն հանէին զայն Միհրդատ ան-ցանելոյ ի Բիւթանիայ ի նահանգն Ասիա, անդէն հասանէր Լուկուղղոս եւ առնոյր զկիրճսն լերանց որ ամենեւին կարեւոր վասն համբարոց էին, նախքան իւր յետ բազում անգամ մերձենալոյ զաւր զքաղաքն կոծելոյ՝ հարկ համարեցաւ Միհրդատայ թողուլ զպաշարումն. եւ առ Գրանիկ գետով կոտորեցան զօրք նորա. եւ կէսք ի նաւացն նորա յԷգէական ծովու՝ հարան ի նաւա-պետաց կուսէն առ Տենեդեաւ եւ առ Լեմնեաւ՝ մինչ դեռ երեքին զօրավարքն նաւացն որ ի Սերտորեայ առաքեալ էին՝ կամէին իմն անցանել յԻտալիա եւ հարկանել զծովեզերեան Իտալիացւոց (73): Իսկ Լուկուղղոս այսրէն զառածեալ հասանէր ցամաքաւ ի Պոնտոս՝ նուաճելով զԲիւթանիա եւ զՊափղագոնիա, եւ յորդել արկեալ պաշարէր զԱմիսոս, զԹեմիսկիւրա եւ զԵւպատորիա (զքաղաքն նոր շինեալ յանուն Միհրդատայ Եւպատորայ) (72): Բայց անտուստ եւ Միհրդատ ժողովօք զօրացն եւ նաւաց փութայր ի պաշտ-պանութիւն երկրին իւրոյ ի կողմանս Պոնտացւոց, այլ խոր-տակեցան նաւք նորա ի մրրկէ, սակայն նոր բանակաւն զոր կազ-մեաց նա ձեռն ի ձեռայ՝ ամրացեալ կայր ի դաշտին առ Կաբիրեաւ: Ընդ որ յարձակեալ Լուկուղղոս երկիցս՝ յերկոսին եւս ճակատուն յաղթեալ մնէր փոխ յետս Միհրդատ. բայց յետուստ ուրեմն երրորդ անգամ գրգռէր պատերազմն առ Ամիսոս քաղաքաւ (71). ի պարտութիւն մատնեցաւ Միհրդատ եւ անկանէր իսկ արդեւք ի բուռն Հռոմայեցւոցն եթէ չարկանէր խորամանկութիւն ի կեր՝ թողեալ զճանապարհայն զգանձն իւր զոսկւոյ եւ զարծաթոյ եւ զազգի ազգի չքնաղ իրաց զոր ունէր նա ի նախնեաց իւրոց եւ կամ յաւարէ պատերազմին մթերեալ յամենայն կողմանց Ասիացւոց. մինչ դեռ զայնու էր զօրականն Հռոմայեցւոց՝ ինքն հեծելազօրօք ապրեալ անկանէր ի Հայս առ Տիգրան արքայ (70):

383

Պատգամաւոր առ Տիգրան հասանէր ի Լուկուղղայ Կղօ-դիոս նորին տագր՝ խնդրել ի նմանէ զՄիհրդատ: Իբրեւ չառ-յանձն թագաւորն մատնել զփախստեայն ի ձեռս՝ խաղայր այնուհե-տեւ Լուկուղղոս ընդ կէսօքն յայնկոյս Եփրատայ: Թէպէտ եւ չարչարեցաւ Տիգրանայ ի ճակատուն որ առ Տիգրանակերտիւ (69) եւ առ Արտաշատաւ[1] (68) մղեցան, սակայն եւ Լուկուղղեայ իրք [illegible] վատթարեալ յետ այնչափ կոտորածոյ եւ տառապանաց ընելոյ զօրացն ի ձիւնաբերաց եւ յերկայնաձիգ պաշարմանց: Եւ մինչ դեռ

1 Առ Արտաշատու ճակատն՝ զոր պատ-մէ միայն Պղուտարքոս՝ (ի Ղուկուղ.) չէ այնչափ ստոյգ. Կիկերոն (ի ճառին վասն Մուրենայ) վասն Տիգրանակերտի անյար-կեալ՝ չյիշէ ինչ զԱրտաշատայ. եւ չթուի իսկ հաւանութեան թէ այնչափ ի հեռաւոր կողմանս մխեալ իցէ Ղուկուղղոս՝ որ հա-մակ ի հարաւակողմանս գնայրէր:

Նա այսպէս զբաղեալ էր ի Հարաւակողմեան աշխարհին ժողովել զանձս՝ անտուստ Տիգրան զօրաժողով լեալ գնաց ի ձեռն զօրավարի Միհրդատայ՝ որ անցեալ միաբանեցաւ ի Պոնտոս ածէր զիւրաւ զժողովուրդն զիւրեւ, եւ հասանէին խաղ նաւս Թիկանց օգնականութեան ի դրացի ազգաց։ Այնչափ անկանէր ի վերայ զօրացն Փարեայ, Սոսնատայ եւ Տրիարեայ, զորս թողեալ էր Լուկուղղոս փոխանակ իւր ի Պոնտացւոց աշխարհին. հարեալ խորտակեցան զաւրնք Փարեայ, խոյս Սոսնատայ եւ Տրիարիոս ճակատեալ ի պարտութիւն մատնեցան առաջի Միհրդատայ. անկան ի Հռոմայեցւոց անտի 7000 այր, յորոց 24 հազարապետք էին եւ 150 հարիւրապետք, եւ ամենեւին խաղ չմնէին Հռոմայեցիք թէ չէր առեալ արդէւք վէրս Միհրդատ ի ճակատու անդ։ Նոյն այնպէս չարաչար աղէտըն էին՝ զի ոչ եթէ հանգուցանէր ի պատերազմէ անտի, այլ լուր խառնակ հասանէր առ Լուկուղղոս ի ձմերոցին, որ խռովեալ զօրականքն՝ չկամէին երթալ ի մարտ պատերազմի ընդդէմ Միհրդատայ եւ Տիգրանայ։

384

Մինչ դեռ տակաւ երթայր եւ զօրանայր Միհրդատ յԱնփո՝ կարգէր Պոմպէոս փոխանակ Լուկուղղեայ Մանիլեան օրինօքն՝ յոր հաւանեցոյց Կիկերոն զժողովուրդն՝ ցուցեալ զաւագնայս Հռոմայեցւոց յերեւաց երկուց մեծազօր թագաւորացն Տիգրանայ եւ Միհրդատայ (67)։ Միհրդատ յետ յերկարագոյն աշխատանաց անձին՝ ապա ուրեմն ընկճէր ի բազմութենէ եւ ի կրթութենէ հռոմէական զօրավարին ի ճակատու առ Նիկոպօլս, յորում իբրեւ 800 հեծելովք պատեալ անցանէր սուսեր ի ձեռն ընդ մէջ զօրացն Հռոմայեցւոց եւ անկանէր փախստեայ ի կողմանս Բոսփորու եւ Սկիւթացւոցն։ Մինչ դեռ անդ տակաւին խորհէր մեծ ինչ արշաւանս պատերազմի՝ խաղալ ընդ Պանոնիա, հասանել անցանել ընդ Ալպս եւ այնպէս հասանել ի վերայ Իտալացւոց աշխարհին՝ արձակեալ վաղվաղակի հրեշտակս առ Գաղղիացիսն՝ թօթափել զլուծ իւրեանց եւ միաբանել ընդ բանակին իւրում՝ զոր կազմեալ էր նա ի Սկիւթացւոց անտի կողմանցն. սակայն զայրացեալ զօրացն ի չուոյ անտի՝ թելադրութեամբ Փառնակայ նորին որդւոյ ի վէգ եկեալ խռովէին ընդդէմ Միհրդատայ, որ յետ սորա անյոյս լեալ անձին սպանէր (64)։ Այս վախճան լինէր քաջի զօրավարին՝ որ էր եւ թագաւոր մեծ յետ Աղեքսանդրի[1], եւ իբրեւ զԱննիբաղ՝ ատելութեամբ առ Հռոմայեցիս եւ չարչարութեամբ բախտի։ Աւետաբերք մահուան նորա հասանէին առ Պոմպէոս մտ յԵրիքով՝ նիզակօք զարդարեալք կանաչ տերեւովք, եւ քաջալ

1 Կիկեր. Ակադեմ. Դ. 3։

կարդայր զայն Պոմպէոս՝ ի բնաւ որ անդէն իսկ եւ իսկ ի կաՀուցն յօրինեցաւ վարկպարազի [1]։

Այնուհետեւ եւ Տիգրան զրկեալ տարաժամ՝ յայնպիսի օգնականէ, եւ յիւրում իսկ աշխարհին կրեալ հակառակութիւն յիւրուրոյն որդւոյ ի Տիգրանայ՝ որ մանաւանդ ի Հռոմայեցիսն էր, խօսեցաւ ընդ Պոմպէի ի հաշտութիւն խաղաղութեան՝ տուեալ բազում քանքարս արծաթոյ եւ ի բաց կացեալ ի նահանգացն զոր առաւելոյ քան զՀայաստան շահեալ ունէր (64)։ Բայց զՏիգրան որ տակաւին խեռէր ընդդէմ հօրն՝ առեալ տանէր Պոմպէոս ի Հռոմ. ի ձաղանս յաղթութեանն։

1 Վասն երացն Միհրդատայ եւ Տիգրանայ տարակուսեալ քան զամենայն պատմագիր եւ գեղեցիկ ճառէ Կիկերոն ի ճառին վասն Մանիլեան օրինաց։

«Պատերազմ ծանր եւ վտանգաւոր զաշխարհաց ձերոց եւ նիզակակցաց՝ ի վերայ հասեալ կայ յերկուց մեծազօր թագաւորաց՝ ի Միհրդատայ եւ ի Տիգրանայ։ ... Ի Բիւթանիա որ այժմ ձեր նահանգն լեալ է, եղեալ են հրձիգ գեղք բազումք. երկիր թագաւորութեանն Արիոբարզանեայ (արքայի Կապադովկացւոց) որ սահմանորդ է նահանգաց ձերոց՝ է ամենեւին ի ձեռս թշնամեաց։ ... Մերժեալ անկեալ է ի թագաւորութենէն Արիոբարզանէս արքայ, նիզակակից ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց եւ բարեկամ. ի վերայ հասեալ սպառնան երկու թագաւորք ի վերայ համօրէն Ասիոյ, որ ոչ ընդ ձեզ միայն անհնարին թշնամութեամբ են, այլ եւ ընդ նիզակակցաց ձերոց եւ ընդ բարեկամաց. եւ ամենայն իսկ քաղաքք, համօրէն Ասիա եւ Յունաց աշխարհ հարկ համարին ձեռբում օգնականութեանն ունել աչն վասն մեծութեան տագնապին»....։

«Պարտ եւ պատշաճ է ինձ լինել սրբել ձեզ զբիծն զայն զոր ընկալարուք ի Միհրդատեան պատերազմին որ յառաջ քան զայս էր. այն զի հաստատեցաւ իմն եւ հնացաւ ի վերայ անուան ժողովրդեանն Հռոմայեցւոց։ Քանզի նա որ (յառաջինում պատերազմին՝ առս վերջացեալն ԵՂ 558) ի միում աւուր, ընդ ամենայն Ասիա, յայնչափ քաղաքս, միով հրովարտակաւ, եւ միով անշարժութեամբ թղթոյ՝ հրամայեաց սպանանել եւ կոտորել զորս քաղաքացիս Հռոմայեցիս, ոչ միայն չեղեւ ինչ առակաւոր վրեժս արժանի ըստ խակութեանն, այլ եւ թագաւորէ եւս ի ժամանակէ անտի հետէ ամս իբրեւ 23, եւ այնպէս իմն թագաւորէ զի կեր ոչ եթէ յարկս Պոնտացւոց եւ Կապադովկացւոց աշխարհին զաղել կամիցի, այլ ի հայրենի թագաւորութենէն ելանել ի դուրս, եւ ի նահանգս ձեր՝ այս ինքն ի լոյս Ասիոյ շրջել»։

«Քանզի ցայժմ ձեր զօրավարք այնպէս իմն եռան ընդ թագաւորին ընդ այնմիկ պատերազմ՝ զի ծնչան յաղթութեանն առին ի նմանէ եւ ոչ եթէ զյաղթութիւնն։ Կատարեաց ձաղանս յաղթութեան Սուղղա, կատարեաց եւ Մուրենա՝ վասն Միհրդատայ, երկոքին այր զօրաւորք եւ զօրավարք մեծամեծք, բայց եւ այնպէս՝ նա թէպէտ վանեալ վտանգեալ՝ սակայն թագաւորէր։ ... Միհրդատ զժամանակն ծախեաց՝ ոչ ի մոռացութիւն առաջին պատերազմին, այլ ի պատրաստութիւն նորոյ պատերազմի գործոյ. յետ յօրինեալ կազմելոյ մեծամեծ նաւեաց նաւաց եւ զօր բազում՝ յորոց ազգաց միանգամ ժողովելոյն կարող էր, կարծեցուցանէր իմն թէ ընդ Բոսպորացւոց իւրոյն սահմանակցաց կամիցի բախել ի մարտ պատերազմի, սակայն մինչեւ ցաշխարհն Սպանիացւոց յղեալ նաւուց քաղաքէն առաքէր հրեշտակութիւն առ զօրավարսն ընդ որոց էր մեզ յայնժամ մարտ պատերազմի. զի յարժամ յերկուս ի հեռաւոր եւ յայլ եւ այլ անկիւնս միով միաբան խորհրդով յերկուց բանակաց ընդ ծով եւ ընդ ցամաք պատերազմ ի վերայ կայցէ՝ դուք երկակողմանի կռուոյ բաժանեալք եւ պատասխանեալք՝ կործանեալ այնուհետեւ ունէք թեան համարիցէ»....։

Թէպէտ եւ այդպէս, այո, Ղուկուղոս՝ զբազմաշխոյս քաղաքս զհնատարիս Հռոմայեցւոց, որ պաշարեալ էր ի թագաւորէն մեծաւ բազմութեամբ եւ ստուարութեամբ, զմեծ տարփող նաւացն ամենայն, զորս մարտեան զօրավարք յիմաստախօս միջեւ աղատ, եւ բազում աւարլի լեգէոնացն Հռոմայեցւոց Պոնտոս. Սինոպ եւ Ամիսոս յորս ապարանք եւ գանձք թագաւորին էին անկան ի բուռն, սակայն այնպէս իմն զինքն Միհրդատ փախուցեալ ի թագաւորութենէ, որպէս ի նոյն աշխարհին Պոնտոսի Մեդէայն այն կին երբեմն ասացի փախուցեալ. զի ասեն իմն թէ ի փախչելն իւրում զանդամս եղբօր իւրոյ ցանեալ սփռեալ ի անցսն՝ ընդ որս զհետ նորա մտեալ ընթանայր հայրն, որպէս զի ժողովելն զցրուեալսն եւ սուգն հայրենի տանիցէ յապաղութիւն երագութեանն։ Ըստ նմին օրինակի եւ Միհրդատ ի փախչելն իւրում՝ թողոյր ի Պոնտոս բազմութիւն ոսկւոյ եւ արծաթոյ եւ գեղեցիկ գեղեցիկ իրաց զոր եւ ի նախնեացն ունէր եւ ինքն եւս յառաջինում պատերազմին ի համօրէն Ասիոյ կողոպտեալ տարեալ յերկիր թագաւորութեան իւրոյ։ Մինչ գեր միայն ժողովեն զնոսա մեծաւ զգուշութեամբ՝ ինքն թագաւորն ապրեալ ելանէ ի ձեռաց։ Այսպէս զնա յապաղեցուցանէր տրտմութիւն ի մանկունս զհետ, իսկ զսոսա ուրախ

385

Բայց սակայն իբր ոչ եթէ ընկճեալ ինչ էր Տիգրան այլ ապա իմն առնէր ժամանակին։ Ուշ ունէր նա մանաւանդ դիտել միւսանգամ զերկիրն Ասորւոց զոր կացոյցն Պոմպէոս նահանգ Հռոմայեցւոց (63)։ Յետ Գաբինեայ զօրավարի որ յանձանձիչ թողեալ էր ի Պոմպէէ յաշխարհի անդ՝ հասանէր ընչաքաղց Կրասոս (ընկեր իշխանութեանն Պոմպէի). ի մտի եդեալ անդէն ի Հռոմ իւրն իշխանութեամբ գնել աւարս մեծ ի ներքին կողմանս Հայոց եւ Պարթեւաց աշխարհին։ Կամուրջ արկեալ անցանէր ընդ Եփրատ, եւ մտանէր միջամուխ ի Միջագետս։ Զուր առաքէր Տիգրան եւ Արշակ ԺԴ․ (Որոդ) արքայ Պարթեւաց պատգամ, յիշեցուցանել զդաշինս բարեկամութեան ընդ Հռոմայեցւոցն։ Առաքեցաւ այնուհետեւ Սուրէն զօրավար քաջ եւ թագադիր ասպետ թագաւորութեանն Պարթեւաց ի գլուխ հասարակաց զօրուն Հայոց եւ Պարթեւաց (53)։ Կրասոս որ դարձեալ էր յաւուրսն յայնոսիկ յայսկոյս Եփրատայ՝ անցանէր երկրորդ անգամ ընդ գետն առ Զեւգմա 40,000 արամբք, եւ ձեպէր հասանել դէպ ուղիղ ի Սելեւկիա՝ հակառակ խորհրդոց իւրոց իսկ զօրավարացն։ Ձգեալ տարաւ զնոսա Սուրէն խարկանօք

խութիւնն։ Ընկալաւ զնա յերկիւղէ անդ եւ ի փախստեան Տիգրան արքայ Հայոց. քաջալերեալ զօրացուց զնա յարժամ անկեալ էր նա ի յուսոյ, մխիթարեաց զնա ի տրտմութենէն եւ արծարծեալ կազդուրեցոյց զնա։ ... Իսկ զօրն մեր թէպէտ եւ առեալ էր զքաղաք թագաւորութեանն Տիգրանայ եւ լցեալ բազում աւարաւ, սակայն բազում հեռաւորութեամբ վայրացն եւ անձկով ընտանեաց յուզեալ չարժէր»։ ...

«Այլ Միհրդատ մեծ զեւր գունդն ալանգեալ հասուցանէր մեծ զայնոցիկ որ ի թագաւորութենէ անտի նորա էին ժողովեալ, եւ գտանէր թիկունս օգնականութեան ի Հայաստան մարդիկ զօրաց բազում թագաւորաց եւ ազգաց։ ... Նախն իբր այնչափ ի պատերազմ ամենայն կարօտեալ՝ առաւել չէինէր իբրեւ ընձեռեալ յարժամ անձկութեան կայր։ Քանզի իբրեւ չոգաւ նա ի թագաւորութիւն իւր՝ չհամարեցաւ զայն բաւական որ աղաղակեցին քան զայս զիտելովն էր նմա՝ այս ինքն գտանել երբեք յերկիր անդր յորմէ մերժեալն էր, այլ եւ յարձակել եւս ի վերայ յաղթող եւ մեծապայծառ բանակաց ձերոց իշխեաց։ Թողլ առաջ ինձ յայսմ վայրի, ով Հռոմայեցիք, զանց առնել զաղեանսն մերովք, որպէս պատեալն ածնեն յարժամ զէրս Հռոմայեցւոցն զրիցեն. քանզի այնչափ իսկ խիստ աղէտքն էին զի ոչ եթէ պատգամաւոր ի պատերազմէ անտի հասուցանէր զգոյժն ի լսելիս Ղուկուղղեայ, այլ համբաւ ինչ բանից»։

Իսկ վասն վերջին պատերազմին Միհրդատայ առ Պոմպէիւ, ասէ ի ճառին վասն Մուրենայ. «Եթէ պատերազմն այն, եթէ թշնամին այն, եթէ թագաւորն այն զոյժ ինչ եւ արհամարհանաց էր, ոչ արդէօք այնչափ փութոյ եւ հոգոց զերմ համարեցին ծերակոյտն եւ ժողովուրդն Հռոմայեցւոց. եւ ոչ յայնչափ ամս տեւէր պատերազմն, եւ ոչ զխտառապուն պատերազմին այնքիկ այնչափ մեծագործութեամբ Պոմպէի անէր յանձն ժողովուրդն Հռոմայեցւոց. յամենայն պատերազմաց նորա (Մուրենայ) որ անթիւ էին են՝ զմնացեալ քան զամենայն այն պատերազմ թուի ինձ, որ ընդ թագաւորին առաւ եւ մեծաւ ստուգութեամբ եղեւ կռուեն. Եւ իբրեւ զրձեալ ել նա ի պատերազմէ անտի եւ անկաւ ի Բոսփորս յոր չկարէր մերձենալ զօրն (Հռոմայեցի), նա եւ ի վերջին իսկ չարաղզութեան եւ ի փախստի՝ պահեալ ունէր զարքունական անունն. Նախն իբր եւ ինքն իսկ Պոմպէոս յետ առեալ թագաւորութեան նորա եւ մերժեալ զթշնամին յամենայն առհմանաց եւ ի ծանօթ տեղեաց՝ այնչափ մեծ ինչ զնորա միայնոյ կենդանութիւնն համարեցաւ՝ զի յարժամ զամենայն առեալ էր զոր նայն ունէր եւ յաղթութեամբ առեալ պահէր՝ սակայն եւ այնպէս չհամարեցաւ ի գլուխ եղեալ զպատերազմ մինչ չեւ զնա յաշխարհէ արկեալ։ Զայս թշնամի արհամարհես դու, ով Կատոն, ընդ որում զայնչափ ամս յայնչափ պատերազմունս այնչափ զօրավարք եռացն ճակատ. որոյ կեանքն՝ եւ յետ փախստեան նորա եւ մերժեալ այնչափ մեծ համարեալ էր՝ զի յետ հառանելոյ աւետեաց մահու նորա՝ ապա արեն զնահատեալ զպատերազմն համարեցաւ»։

յանապատ անջրդի ընդ աւազուտս։ Ընդ զօրք թագաւորացն եր-
կոցունց յանկարծակի ի վերայ անկանէին, եւ սպառ սպառ զսա-
նայլին յետս խորտակեալ զմնան մի լեգէոնացն Հռոմայեցւոց. որ-
դին Կրասեայ՝ Կրասոս խորտակեցաւ զօրապատերազմն իւրով, եւ
իբրեւ ետես թէ ձերբակալ լինի՝ ինքնակամ ընդ սուր ելանէր եւ
բազումք ի Հռոմայեցւոցն ընդ նմա։ Իսկ Պարթեւաց առեալ զկա-
ռափնն նորա՝ ցուցին հօրն որ դիմեալ գայր ի թիկունս օգնակա-
նութեան։

Օշուր այնուհետեւ քաջալերեալ զզօրսն իւր Կրասոս մեկ-
նէր ի վաղիւ անտի ի Կարրէս կամ ի Խառան քաղաք թողեալ
4000 վիրաւոր ի վերայ դաշտավայրացն։ Հասանէր առաջի քաղա-
քին Սուրէն եւ առնոյր առ զԿրասոս եւ զնորին զօրավար
զԿասսիոս ի բուռն, եւ յետոյ յորժամ Կրասոսեանքն գաղտ ի
բաց ելեալ ի քաղաքէն անկանէին ի ճախճախուտ ինչ տեղիս՝ հա-
սեալ պատէր զնոքօք Սուրէն, մինչեւ յետ սակաւու Կրաս-
սոս եւ երկուքեան զօրավարք նորա յորժամ երթային առ Սուրէն՝
պատրեալ յուսով հաշտութեանն զոր խոստանայր նա նոցա ի
բանից թագաւորացն։ Կոտորեցան զօրք նոցա եւ սպանան իսկ
բազումք ի փախստին, եւ գերին հռոմայեցի անդէն բնակութիւն
կալեալ՝ խառնեցաւ ընդ բնակչացն անուանութեամբ[1]. պարծանէ-
նշան դրօշք լեգէոնացն Հռոմայեցւոց պահեցան ի տեսիլ նշանա-
կի, մինչեւ յետ իբրեւ 30 ամաց առ Օգոստեաւ դարձուցին Պար-
թեւքն յետս։ Լցան զանձք Տիգրանայ ի մեծութեանց անտի զոր
Կրասոսն ժողովեալ էր ի տաճարէն Երուսաղեմացւոց եւ ի մեհե-
նից ուստեք ուստեք[2]։ Չէր կրեալ երբեք Հռոմայեցւոց այսպիսի
պարտութիւն բայց միայն առ Կաննեաւ, եւ յայն սակս իսկ ան-
մոռաց կացին Հռոմայեցիք մինչ թշնամանք այսր ճակատու առ Խա-
ռանաւ (53)։

386

Այլ ամրապարեալ կալեալ էր Կասսիոս մնացորդօք զօրացն՝
զկողմանս Ասորւոց աշխարհին պահել ի զօրացն Տիգրանայ որ միա-
անգամ կամէր առնուլ զաշխարհն ի բուռն, բայց բաւական եղեւ
ունել զդէմ արշաւանին նորա Կասսիոս (52)[3]։ Յայն սակս հարկ
համարէր այնուհետեւ Տիգրան՝ վասն զի հիւանդագին էր եւ չկա-
րէր անձամբ մտել ճակատ, շահել զսիրտ Արշակայ ԺԴ. (Որո-
դայ կամ Արտաշիրի ըստ Խորենացւոյն) արքային Պարթեւաց
դարձուցեալ առ նա զգահերէց պատիւ թագաւորութեանն, եւ
դուստր մի ի դստերաց իւրոց տուեալ Բակրոյ արքայորդւոյն
Արտաշրի։ Այսպէս առեալ ի Պարթեւաց զօր օգնական զօրավա-
րութեամբ Բակրոյ, կազմէր բանակ հայազունն՝ ապստամբեաու-

1 Պլուտ. Գ. 2։ 2 Տես եւ Խոր. Բ. Գլ. ԺԷ։ 3 Խոր. Բ. Գլ. ԺԸ։

թեանն Բարզափրանայ նախահայեալ Աղուանեաց, եւ արձակէր ի վերայ Ասորւոց եւ Պաղեստինացւոց աշխարհին։ Ընդ Բարզափրան զօրականի (51) ընդ Ասորիս, գրաւէր ունէր զամենայն երկիրն որ էր յԵփրատայ ցքաղաքն Անտիոքացւոց, եւ անդէն յարգել արգեալ պաշարէր զԱպամիա՝ մինչեւ հասանէր անդ ի թիկունս Կիկերոն որ (ի նմին ամի) առեալ ունէր զպետականութիւն կողմանցն Կիլիկեցւոց։ Յետ բազում ժամանակս մերթ սոցա եւ մերթ նոցա զմիմեանս մղելոյ եւ ընկրկելոյ՝ ապա ուրեմն յաջողէ Բարզափրանայ հանել փախստական զզօրս Հռոմայեցւոցն՝ զոմանս ընդ ծով եւ զոմանս ի քաղաքս ամուրս, եւ գրաւէ զաշխարհն Ասորւոց եւ զՓիւնիկաստան՝ նոցունց իսկ բնակչացն կոչելով զնա յօգնականութիւն, քանզի նեղեալ իսկ էին ի գործակալացն Անտոնեայ (40)։ Զաւհի հարուն Հրէաստանեայքն․ անդէն արձակէր Հիւրկանոս Հրէից քահանայապետ եւ թագաւոր՝ հրեշտակս խաղաղութեան առ Բարզափրան։ Բայց յառաջ քան զայն Անտիգոնոս Բ․ նորին եղբօրորդի՝ որ ակն եդեալ էր նորա թագաւորութեանն՝ շահեալ էր իւր զԲարզափրան արծաթով։ Նմին իրի առաքէր սպարապետն զԳնէլ Գնունի զաւակատարեան արքայի՝ հեծելազօրօք ի քաղաքն Երուսաղեմացւոց, իսկ Հիւրկանոս միայն 500 հեծելովք առայր նմա թոյլ մտանել ի քաղաքն, եւ ապա վստահ լեալ յերդումն Բարզափրանայ զոր երդուաւ նա ի դիս եւ յարեւ Տիգրանայ եւ Արտաւազդի, ել գնաց ընդ խրատուն Գնելայ՝ առ սպարապետն որ էր յայնժամ ի ծովեզերսն ի գեղջն Եքսիպպոն մղոնիւք ինչ հեռի ի Պտղոմայիս քաղաքէ, խօսել ընդ նմա վասն կարեւոր ինչ իրաց։

Մինչ դեռ առ Բարզափրան զՀիւրկանոս ի ձեռն Անտիգոնեայ մատնէր՝ անաստուած եւ Գնէլ՝ հանեալ փախստեայ զՀերովդէս զոր փոխանակ իւր թողեալ էր Հիւրկանոս՝ մտանէր զօրօք ի քաղաք անդր եւ կացուցեալ թագաւոր զԱնտիգոնոս՝ 300 քանքար յընչից Հիւրկանեայ առեալ դառնայր այսրէն ասպատակաւ առնելով կապուտ կողոպուտ զքաղաքսն որ ընդ Հիւրկանեայ մնացեալ էին։ Դառնայր այնուհետեւ Բարզափրան ի Հայս՝ բերեալ գերի ի Հրէից զնմանելիս քաղաքի Մարեսացւոց, եւ զՀիւրկանոս քահանայապետ նոյա ի շղթայս ածեալ ունէր առաջի Տիգրանայ (39)։ Տայր Տիգրան Հրէիցն վայրս բնակութեան ի քաղաքին Շամիրամայ[1]․ իսկ զՀիւրկան առեալ առ իւրեանս ազգն Բագրատունեաց եւ ունէին զնա մեծաւ պատուով մինչեւ առ Արշակաւ Անանոս նախահայեալ նախարարութեանն՝ արձակէր զծերունին յԵրուսաղէմ[2] ի կոչն Հերովդի թագաւոր կացելոյ յամն (37)։

Յետ մեկնելոյ Բարզափրանայ ի Հայս՝ կայր մնայր Բակուր յԱսորիս ի գլուխ զօրացն Հայոց եւ Պարթեւաց․ Վենտիդիոս

1 Յոս․ Բ․ Գլ․ ԺԲ․ 2 Յոս․ Բ․ Գլ․ ԻԴ․ ԵՂ 306․

զօրաւոր Անտոնեայ՝ յետ երկուց ճակատուց. հանէր փախստական զզօրսն Հայոց եւ յերկրորդումն անկանէր ինքն Բակուր (37)։ Ըստ իրքս եւ յետ այնորիկ Վենտիդիոս զՍիլոն զօրաւոր առ Եփրատաւ թողեալ՝ ինքն ի վերայ Անտիգոնեայ յԵրուսաղէմ դիմէր՝ ապա միանգամ զունդ գործեալ Հայոց եւ Պարթեւաց՝ անկանէին ի վերայ Սիլոնի եւ մեծաւ կոտորածիւ հանէին փախստեայ ի Վենտիդիոս[1]՝ որ այսրէն դարձեալ հալէր խափանէր զարշաւանն Հայոց (37)։

Ընդ նոյն ժամանակս ինքն Տիգրան որ շունչ եւ ոգի քաջութեանցն այնոցիկ էր՝ վախճանէր ի պարարտ ծերութեան՝ ի ժամանակի զի Անտոնիոս հասեալ էր մեծաւ սպառնութեամբ արշաւել ընդդէմ Հայոց եւ Պարթեւաց[2] (36)։

387

Արտաւազդ որդի եւ բարձակից թագաւորութեանն Տիգրանայ՝ ի վերին Հայս՝ եւ պայազատ (36—33) որ վառ եւ որսասէրն հանճարէ ի ուսհանգոյն պատմութիւնս մեր՝ բայց ուսումնասէր եւ ճարտասանաբար բազում ճառենեաց՝ ի պատմութիւնս Յունաց եւ Հռոմայեցւոց, խօսէր հաշտութիւն ընդ Անտոնեայ՝ խոստացեալ նպաստ եւս լինել նմա յարշաւանսն ընդդէմ Պարթեւաց. այլ ի ծածուկ ի բանի էր նա ընդ Արշակայ Ժ.Ե. (Փրատեայ Դ.), զրգռեալ եւ յԱկտաւիանեայ (որ ոսոխն էր Անտոնեայ)։ Մոլորեցոյց Արտաւազդ զճանապարհս Հռոմայեցւոցն շղթեցուցանելով զնոսա՝ մինչեւ անցին ժամանակք ամարայն որ պատեհ էին յարշաւանս այն։ Սակայն եւ այնպէս խաղաց Անտոնիոս միջամուխ ի Պրաասպ քաղաքն մեծ՝ Պարսից աշխարհին, այլ տակաւ նուաղեալ պաշարողաց նորա՝ հարկէր այնուհետեւ Անտոնիոս խօսել ընդ Արշակայ պայմանօք՝ դառնալ այսրէն եթէ տացին յետս դրօշք առ Կրասոսն զերեցան՝ հանդերձ արծուէնշան դրօշուք։ Արշակ ընկալեալ հրեշտակացն յանկարծակաս զանհօյն ի բուռն՝ այրչափ մինչ խոստանայր նոցա՝ թողուլ զնոսա երթալ անվնաս։ Սակայն իբրեւ անցեալ եղեն Հռոմայեցիք եւ մեկնել սկսան՝ սակայն անդ անկանէին ի վերայ նոցա Պարթեւք, աստակամբ ամէն օր ըստ օրէ, եւ խանգարեցաւ լուծաւ ամենայն կարգ բանակին՝ մինչեւ եւ յարկեղ եւս զօրավարին մերկել զօրականացն՝ ձեռն։ Վաղ մահացեալ անկեալ էր ի յուսոյ փրկութեան Անտոնիոս, բայց անդէն բնակք կողմանցն ցուցանէին նմա թէ մօտ է Երասխ, ընդ որ անցանէր իսկ յաջողութեամբ՝ մինչ չեւ ի վերայ հասեալ թշնամեացն, եւ այնպէս ապրէր յետ կորուսանելոյ ի բանակէն 24,000 այր։ Նաժամանակից էր աւարին թագաւորն Հայոց որպէս եւ էրն իսկ գործակից (36—34)։

1 Խոր. Բ. Գլ. Ի։ 2 Խոր. Բ. Գլ. ԺԹ. եւ ԻԱ. եր 200, 201։

Այլ յետ սակաւ ուրեմն Արտաւազդ զրգռեալ ի զօրացն Հայոց որ համակ ընդ պատերազմ յօժարէին, քանզի եւ Անտոնիոս զրաւեալ հաներ էր զՄիջագետս՝ գումարէր զօր ի կողմանց Ատրպատականի եւ լերանցն Կաւկասու հանդերձ Աղուանիւք եւ Վրօք, եւ մտեալ ի Միջագետս մերժէր հալածական զզօրսն Հռոմայեցւոց: Որմնեալ հասանէր Անտոնիոս ի կողմանց Եգիպտացւոց՝ զրգռեալ եւ ի Կղէոպատրայ, քանզի քէն պահէր առ վասն նենգութեան զոր կրեաց անուանակից հանրին ի ձեռն Տիգրանայ ի Պտղոմայիս: Խորտակի զօրն Հայոց առաջի Հռոմայեցւոցն եւ զթագաւորն ինքնին գլխովին զԱրտաւազդ առնէր Անտոնիոս ձերբակալ նենգութեամբ, եւ առեալ տանէր շղթայիւք պարգեւ Կղէոպատրայ՝ հանդերձ աւարաւ պատերազմին (33): Ընդ յետ ձաղելոյ զնա Անտոնեայ եւ բանտարգել կացանաց՝ գլխատեցաւ ի Կղէոպատրայ[1] (31):

388

Ապա ուրեմն թագաւորեալ էր փոխանակ նորա Արշամ կամ Մանուէլ (33—3) որդի Արտաշիսի եղբօր Տիգրանայ, քանզի զնա խոկ ընտրեցին զօրքն ի թագաւորութիւն յետ ձերբակալն լինելոյ Արտաւազդայ[2]: Այլ որպէս առ Նոյնպէս եւ Նորին որդի եւ պայազատ Արգար՝ այնու զի խանդեալ իմն էր աշխարհն յայնչափ պատերազմաց, եւ չգտանէր օգնականութիւն ի Պարթեւաց[3]՝ չհամարձակէր տալ մեծ ինչ պատերազմ ընդ զօրացելոց իւրոց, թէպէտ եւ բազմօք տային առքա պատճառս ի դայն: Վասն զի Հերովդէս արքայ Հրէաստանի սիրելի Աւգոստեայ՝ էր մտերմութեամբ ընդ Արշամայ եւ Արգարու, եւ ստիպեալ լինէր Արշամ ի հրամանէն Աւգոստեայ կատարել զկամս Հերովդի, տանել բազմութիւն արանց գործաւորաց՝ որովք լցեալ զհրապարակս քաղաքին Անտիոքացւոց յատակեաց զնոսա Հերովդէս կճասալ յատակօք[4]:

Այսպիսի իմն էին համագամանք իւրոց աշխարհին՝ յորժամ Արշամ զառաջինն սկսաւ հարկանել հարկս Հռոմայեցւոց վասն կողմանց Միջագետաց, եւ յետ այնորիկ Աբգար (թագաւորեալ յամէ իբր 3 նախ քան զՔրիստ.) սկսաւ տալ հարկս յամենայն իւր կողմանցն Հայոց աշխարհին[5] յորժամ եկին գործակալք Հռոմայեցւոցն վասն աշխարհագրական աշխարհհամարին բերեալ եւ զպատկերն Աւգոստեայ զի կանգնեսցի ի մեհեանս Հայոց[6]:

1 Խոր. Բ. Գլ. ԻԲ. ԻԳ:
2 Խոր. Բ. Գլ. ԻԳ. 205—206:
3 Անդ էջ 206:
4 Խոր. Բ. Գլ. ԻԵ:
5 Տես Խոր. Բ. Գլ. ԻԳ. էջ 206:
6 Խոր. Բ. Գլ. ԻՁ. էջ 211:

ԻԸ

Հրէաստան ընդ տէրութեամբն Մակաբայեցւոց եւ Հերովդի (107—1)։

389

ԱՆԴԷՆ ի վերջին ամս Յովհաննու Հիւրկանեայ Մակաբայեցւոյ (107), աղանդք Փարիսեցւոցն եւ Սադուկեցւոց ի կերպարանս իմն քաղաքային կուսակցութեան փոփոխեալ էին. ինքն եւս Հիւրկանոս ի փարիսեցւոց անտի (որք կամէին իմն զեկեղեցական իշխանութիւնն բաժանել ի տէրութեանն իշխանութենէ) անցեալ էր ի սադուկեցիսն. սոքա նորոգիչք էին, իսկ նոքա խիստք։ Պարտ եւ պատշաճ է ճշդիւ զհանգամանս երկոցունց գիտել մինչ չեւ մտեալ ի պատմութիւն Մակաբայեցւոցն։ ա. Փարիսեցիքն (բաժանեալք), եթէ զոյժ իսկ անագանագոյն ժամանակին անուանեցան՝ առ ժամանակօք Մակաբայեցւոցն կացին. եւ ընդունէին բաց ի գրոց սրբոց եւ զաւանդութիւնս բանիւ։ Բայց չկացին նոքա ամենեւին յաւանդութեանն իբրեւ ի յայտնութեան Աստուծոյ, այլ յաճախէին այլասացիկ իմն մեկնութիւնս գրոց սրբոց եւ տարապերցուցիչ իմն պահպանութիւնս օրինաց եւ արտաքին իմն կերպարանս սրբութեան ի գործս իւրեանց։ բ. Սադուկեցիքն ընդունէին միայն զգրով բանս Աստուծոյ ի գիրսն Մովսիսի. չգոյր առ նոսա ամենեւին միտք ինչ զԵկեղեցւոյ։ Համարէին զմարդկեղէն կամս ամենեւին ազատ, որպէս զչարն նոյնպէս եւ զբարին գրէին մարդոյն զօրութեան։ Յետոյ յուրաստ եղեն եւ ի յարութենէ մեռելոց եւ ի հատուցմանէ բարւոյ եւ չարի։ Սոքա ըստ սովորութեան իմն ի կողմ արքունեաց էին, իսկ նոքա ի կողմն ժողովրդեանն. բայց երկոքին եւս կողմանքն երեւելին եւ զեղծանէին. սոքա ազդեցութեամբն իւրեանց գործեցին ապականութիւն տէրութեանն։ գ. Կային եւ Եսսէացիք եւ Թերապեւտեանք որք զօրէնսն Մովսիսի ըստ բարձրագոյն իմն մտաց եւ կարծեաց իմանային, եւ յօրինեալ կազմէին իբրեւ կարգս իմն վանականաց. բարեպաշտօնք էին եւ անարատ վարուք, եւ չէին ինչ նոքա կողմն հակառակ այլոց։

Յովհաննու Հիւրկանեայ հինգ որդիք մնացին յետ մահուն։ Ներէցն Յուդա Արիստաբուղոս Ա. (107—106) առ զպատիւ թագաւորութեանն եւ արար բարձակից զերկրորդ եղբայր իւր զԱնտիգոնոս Ա. բայց զկրսերագոյն եղբարսն իւր ունէր ի դիտպահուջ, նոյնպէս եւ զմայր իւր զոր սպան սովամահ ի բանդի. քանզի հայր նորա սահմանեալ էր նմա զառաջնորդութիւն տէրութեանն։ Եղեւ արշաւան ի վերայ Իտուրացւոց որ ցեղ ինչ էր Իսմայելացւոցն[1], որ ի Խոր Ասորիս բնակէին, եւ լինէր վախճան պատերազմին հնազանդեալ զնոսա Անտիգոնեայ։ Իբրեւ դարձաւ նա յԻտուրաստանէն՝ եմուտ վառեալ սպառազէն ի տաճարն, ուր անդէն զտօն

1 Ծնն. ԻԵ. 15։

տաղաւարահարացն կատարէին։ Իսկ թշնամիքն նորա որոց գլխաւոր էր բամբիշնն Սողոմէ, իբրեւ չար ինչ դաւաճանեցին Արիստաբուղեայ, եւ նենգութեամբ յայն ած զերան Սողոմէ զի սպանաւ Անտիգոնոս։ Զղջացաւ անագորոյն Արիստաբուղոս, որ յախտանկեալ կայր, այլ անագան ուրեմն էր զղջումն մինչեւ ի յուսահատութիւն դարձաւ, եւ մեռաւ նախքն՝ մեղսակատարն եւ եղբայրասպանն թագաւորեալ ամ մի (106)։

390

Սողոմէ որ կոչեցաւ եւ Աղեքսանդրա՝ հան այնուհետեւ զեղբարս Արիստաբուղայ ի բանտէ անտի եւ զերիցագոյնն ի նոցանէ զՅաննէոս Աղեքսանդրոս Ա. (106—79) կացոյց թագաւոր։ Սա կամեցեալ ամրացուցանել զթագաւորութիւնն, որպէս հաւանութեան թուի, ամուսնացաւ ընդ Սողոմեայ, եւ սպան զեղբայր իւր զերկրորդ վասն որոյ կասկած ի մտի էր, եւ խռովութեամբ վարէր զթագաւորութիւնն, կամեցեալ առնել աշխարհակալութիւն։

Նախ սկիզբն արար խաղալ ի պատերազմ ի վերայ Պտղոմայիս եւ Գազայ քաղաքաց. բայց ի պարտութիւն մատնեցաւ զօրն նորա ի Պտղոմեայ Թ. արքայէ Եգիպտացւոց որ կոչեցեալ էր նոյն յօգնականութիւն, քանզի անկան ի զօրացն առ Ասափոս քաղաքաւ մօտ ի Յորդանան 30,000 այր (105)։ Այլ Կղէոպատրա մայր Պտղոմեայ քանզի թշնամութեամբ էր ընդ որդւոյն՝ մերժեաց հան զլաթողն Պտղոմէոս յաշխարհէն եւ կռեաց դաշինս ընդ Աղեքսանդրի, եւ ապա դարձաւ այսրէն յետս յաշխարհն իւր, եւ այնպէս ապրեցաւ Հրէաստան միւսանգամ ի ձեռաց տէրանցն օտարաց (103)։

Ապա յառաջ մատուցանէր Աղեքսանդրոս զպատերազմն ընդ ազգացն սպառնացելոց. առ նա զԳազայս եւ զԱմաթոս յարեւելակողմն աշխարհին Պաղեստինացւոց (100)։ Յետ այնորիկ պաշարեալ ամ մի զԳազա, առ զքաղաքն, կոտորեաց զբնակիչս նորա եւ բրեաց յատակս։ Ապա դարձաւ յԵրուսաղէմ։

Ընդ յորժամ ի տօնի տաղաւարահարացն կատարէր զպաշտօն թագաւորութեան իւրոյ՝ կրեաց հրապարակաւ թշնամանս զզուելով փարիսեցւոցն, եւ նա հան զվրէժ իւր սպանեալ 6000 այր։ Ապա ելանէր միւսանգամ ի պատերազմ, յաղթէր Մովաբացւոց եւ Գաղաադացւոց, այլ ի պարտութիւն մատնեալ յԱրաբացւոց՝ դարձաւ փախստեայ յԵրուսաղէմ։

Յայնժամ յարեաւ ապստամբութիւն ի վերայ նորա եւ սկսաւ պատերազմ քաղաքային որ յերկարէր ամս 6 (92—86)։ Կոչեցին հրեայք զԴեմետր Եւկերոս զորդի Անտիոքայ Ը. Գրիպեայ ի թիկունս օգնականութեան. յաղթեաց նա Աղեքսանդրի ի ճակատու, եւ մերժեաց ի լերինս։ Բայց վասն չաջողութեան իւր քա-

հանդիպեցուցանելն իւրեանց եւ թագաւորին՝ եկին ի կողմն նորա բա-զում ի Հրէիցն, եւ դարձան Դեմետրեայ յաղթահարքն իւրեանց։ Բայց տեւէր տակաւին քաղաքայինն պատերազմն, եւ զօրանայր բազում անգամ Աղեքսանդրոս։ Ի միում նուագի յետ յաղթութեանն եւ 800 այր հրեայ ի գերելոցն ի խաչ հանել, սպանանէր նոցա եւ զմանկունս առաջի աչաց նոցա կոտորել, եւ զուարճանայր ընդ տեսիլն այն հանդերձ հարճիւքն իւրովք։ Յայնժամ ի նմին գի-շերի 8000 այր ի հակառակորդաց նորա ի բաց փախեան, եւ ոչ ոք իշխէր այնուհետեւ ծիկ հանել։

Յետ այնորիկ էր Աղեքսանդրի բազում գժտութիւն ընդ Ասորւոցն եւ ընդ Արաբացւոց, առնոյր քաղաքս բազումս որ յետոյ կացեալ էին յայնկոյս Յորդանանու, եւ ապա ապաւինութեանց ընկալաւ զնա յԵրուսաղէմ (82)։ Յետոյ եւս զամենայն յաղթեցու-թիւն եւ առնէր առն երիս չորեքօրեայ անդորր. բայց սակայն եղ նա աշխատանս ի վերայ Հռագաբայ. յայնժամ զօրացա-ւ ախտն, վասն այնորիկ եղեւ պատուիրան իւր կնոջն իւր զԱղեքսան-դրա, եւ խրատ եւս նմա անցանել ի կողմն փարիսեցւոց վասն հաստատելոյ զթագաւորութիւն իւր։ Այսր մեռաւ փառաւորն, անպարտելին եւ վատանշան թագաւորն եւ քահանայապետ 49 ամաց (79)։

391

Աղեքսանդրա (79—71) առ զթագաւորութիւնն մերժեալ զորդին իւր զաւագն Հիւրկանոս որ ունէր զքահանայապետու-թիւնն, եւ զփառաւորն Արիստաբուղոս։ Խնայեաց եւ պատուով եւ երկիւղիւ էին ընդ նմա իշխանք ազգացն պատուարժանեաց, եւ այնպէս էր խաղաղութիւն ընդ արտաքինսն, բայց զամենայն իշխանու-թիւնն եթող նա փարիսեցւոցն որք առնէր ըստ իւրեանց կամաց եւ յօժարութեան զամենայն յարդարէին, նուաճէին եւ հալա-ծէին զհակառակորդս իւրեանց։

Նմին իսկ պատճառաւ Արիստաբուղոս զայրացեալ ընդ լուծն եւ ցանկացեալ եւս փառաց՝ ժողովեաց զիւրեւ զծերազգայն պա-տերազմողս հօրն իւրոյ, եւ պահանջէր ի տիկնոջէն բաժանել զնոսա յամուր ամուր քաղաքս, զի ապրեսցին ի մոլեգնութենէ փարիսեցւոցն։ Յանձն առ Աղեքսանդրա մանաւանդ զի ակն ունէր թէ ի մեծի խիղճ նեղութեան զօրաւիգն լիցին նմա արքն այնորիկ (72)։ — Իբրեւ անկաւ ի մահացու հիւանդութիւն տիկինն՝ կա-լեալ կալաւ Արիստաբուղոս զամուր քաղաքսն Հրէաստանի, բայց Աղեքսանդրա զՀիւրկանոս կարգեալ պայազատ՝ վախճանեցաւ (71)։

Հիւրկանոս Բ. (71—69) որում պաշտպանէին մեծաւ փարի-սեցիքն, երկուս ամս միայն եղեւ ձեռնհաս պահել զթագաւորու-թիւնն, քանզի Արիստաբուղոս յաղթեաց նմա պատերազմաւ մօտ

յԵրիքով, ուր մեծ մասն զօրացն թօթափեցան ի Հիւրկանեայ։ Իսկ Արիստաբուղոս յԵրուսաղէմ եւ յետոյ ուրեմն Հիւրկանոս հրաժարեցաւ ի տանձանց ի պատուոյ թագաւորութեանն եւ քահանայապետութեան, եւ ընդ այնր ընկալաւ խոստումն պահելոյ զինչս եւ զստացուածս իւր, զի կեցցէ պատուով առանց իշխանութեան (69)։

392

Արիստաբուղոս Բ. (69—64) եհաս որում ցանկացեալն էր, բայց չհանդարտէին հակառակորդք նորա։ Յորոց մի ոմն էր եւ Անտիպատրոս բարեկամ Հիւրկանեայ, որդի Անտիպայ, տան Եդոմայեցւոյ մեծատոհմ եւ կուսակալ ի վերայ աշխարհին Իդումեայեցւոց։ Յայն չափ իրքն հասին զի անկաւ Հիւրկանոս առ Արետաս արքայ Ապառաժն Արաբիոյ, եւ Արետաս ել ի պատերազմ վասն Հիւրկանեայ (66)։ Արիստաբուղոս յաղթեցաւ ի պատերազմի ուրեք, ապա պաշարեցաւ ի տաճարին եւ անկաւ ի նեղ մեծ (66—65)։

Նմին իրի դիմեաց Արիստաբուղոս առ Սկաւրոս զօրավար Հռոմայեցւոց որ ի Խոր Ասորիս էր յայնժամ, եւ արծաթով ընկալաւ ի նմանէ օգնականութիւն, այնպէս զի Արետաս հարկեր հրամանաւ Հռոմայեցւոցն ի բաց գնալ։ Պնդեցաւ զհետ նորա Արիստաբուղոս եւ պարտեաց զնա ի ճակատու։ — Իսկ իբրեւ յետ սակաւ ինչ միոյ եկն Պոմպէոս ի Դամասկոս՝ ձեռն արկ լինել դատաւոր իրաւանց նոցա եւ կոչեաց զեղբարսն զերկոսին առաջի իւր։

Իսկ եկին առաջի (64), եւ լուեալ Պոմպէոս երկոցունցն՝ միտէր ի կողմն Հիւրկանեայ, բայց թելադրէր լինել նոցա խաղաղութեամբ ընդ միմեանս գնալ, մինչեւ ինքն զգործս Արաբացւոցն կարգեսցէ։ Բայց Արիստաբուղոս որ իմացաւ զխորհուրդն Պոմպէի՝ ճեպապարեաց դառնալ ի Հրէաստան եւ պատրաստեցաւ լինել դիմադարձ։ Փութանակի զհետ հասանէր Պոմպէոս առաջի քաղաքին Երուսաղեմացւոց, առնոյր զքաղաքն եւ զԱրիստաբուղոս առնէր ձերբակալ։ Պաշարեալ զտաճարն ամիսս երիս՝ առ մեծաւ կոտորածիւ, բայց պատուեցին զսրբութիւնսն եւ խնայեցին։ Այսպէս ազատութիւն Հրէաստանեայցն զոր այնչափ մեծաց գնոց գնեալ էին՝ կորեաւ գժտութեամբ երկուց եղբարց. կորոյս Երուսաղէմ զպարիսպս իւր, թագաւորութիւնն՝ զնոր սահմանս իւր, եւ ազգն՝ զազատութիւն իւր. քանզի Հիւրկանոս որ առ միանգամ զքահանայապետութիւնն՝ կայր իբրեւ իշխան հարկատու Հռոմայեցւոցն եւ հրաժարեալ էր յանուանէ թագաւորութեան։ — Արիստաբուղոս հանդերձ որդւովքն իւրովք Աղեքսանդրիւ եւ Անտիգոնեաւ տարաւ ի շղթայս ի Հռոմ, եւ եղեւ նա եւ Անտիգոնոս զարդ փառաւորութեան յորժամ ել Պոմպէոս ի ճեմելն։

393

Մինչ դեռ Հիւրկանոս (64—30) ընդ կրկին իշխանակալութեամբ Հռոմայեցւոցն եւ Անտիպատրեայ յանգործ դատաւորութիւն հաստեալ էր, եւ Անտիպատրոս երթայր եւ յարէր միշտ ի Հռոմայեցիսն, վասն ամենեւին մերժելոյ յիշխանութենէ զՄակաբայեցիս, բազում ինչ հնարս հնարէին Մակաբայեցիք վասն զառաջին հանգամանս իւրեանց միւսանգամ հաստատելոյ: Աղեքսանդրոս Բ. եւ հայրն եւս նորա Արիստաբուղոս եկին ի Հրէաստան եւ զբազումս արկին յիւրեանս. այլ երկոքին եւս մի ըստ միոջէ ի պարտութիւն մատնեցան եւ եղեն անձնատուր (58—57): Թէպէտ եւ միւսանգամ փորձ փորձէր Աղեքսանդրոս Բ. եւ յաջողէր եւս ի սկզբանն, այլ յետոյ նոյնպէս չյաջողեալ ի վատթարութիւն կործանէր (56), եւ յետոյ ուրեմն եւ Աղեքսանդրոս եւ Արիստաբուղոս սպանան ի միաբանելոցն ընդ Պոմպէի (49):

Յորժամ Յուլիոս Կեսար առաջին եղեւ ի տէրութեան Հռոմայեցւոցն՝ հաստատեաց զՀիւրկանոս յիշխանութեան իւրում եւ զԱնտիպատրոս կացոյց կողմնակալ Հրէաստանի (48): Սա տայր երկցու որդւոյ իւրում Փասայելայ զմարզպանութիւն Երուսաղեմի, իսկ Հերովդի կրսերոյ որդւոյն զմարզպանութիւն Գալիլեայ (45): Հերովդէս ամենեւին իսկ ինքնակալ գործէր զինքն, եւ վասն այնորիկ իսկ կրեաց ամբաստանութիւն (43): Թէպէտ եւ նա յատեան առաջի Հիւրկանեայ եւ խորհրդականացն, բայց քանզի զօրականօք վառելովք եկեալ էր՝ ըմբոստացաւ եւ դարձաւ յետս անվնաս:

Նա եւ յետ Կեսարեայ վախճանին (44) եւ մահու հօրն իւրոյ (43) ի ժամանակի խռովութեանցն յարուցելոց ի տէրութեանն Հռոմայեցւոց, եւ Հրէից եւս սաստիկ ատելութեամբ ընդ նմա լինելոյ՝ նա կաց մնաց հաստատուն յիշխանութեան իւրում. խառնէր բարեկամութիւն ընդ Անտոնեայ, եւ կացոյց զնա Անտոնիոս հանդերձ եղբարբն իւրով՝ չորրորդապետ Հրէաստանի:

Այլ եհաս այնուհետեւ ի վերայ Անտիգոնոս Բ. որդի Արիստաբուղեայ, եւ գտեալ օգնականութիւն ի Հայոց առ ի բուռն զքաղաքն Երուսաղեմացւոց (39). Հիւրկանոս եւ Փասայէլ ձերբակալ եղեն մատնութեամբ. եւ կտրել տուեալ Անտիգոնոս զականջսն Հիւրկանեայ, զի մի կարիցէ քահանայանալ. իսկ Փասայէլ անձամբ անձին արար զի մի այլք սպանցեն զնա. իսկ զՀիւրկանոս տարան ընդ իւրեանս Հայք:

Բայց Հերովդէս իւրով տամբն եւ Հիւրկանեայ եւ բազում միաբանելովք ընդ իւր ել փախստեայ եւ եհաս յաջողութեամբ ի Հռոմ: Սիրով ընկալան զնա Անտոնիոս եւ Օկտաւիանոս, եւ ընտրեցաւ իսկ ի նոցանէ շքով՝ Թագաւոր, եւ յայտ արարաւ Թէ

Անտիգոնոս թշնամի է Հռոմայեցւոցն: Յետ այնորիկ եկն եւ Հերովդէս ի Պտղոմայիս, գումարեաց անդ գունդ մի ի Հրէից եւ ի վարձկանաց, եգիտ զօրաւիգն օգնականութեան ի Հռոմայեցւոց, եւ յետ բազում պատերազմաց եւ առնլոյ քաղաքաց՝ խաղաց ի վերայ Երուսաղեմի. դիմադարձ լինէր քաղաքն ժամանակս բազումս մինչեւ յարձակեալ առին եւ արարին կոտորած մեծ (37):

Անտիգոնոս Բ. ետ զանձն ի ձեռս զօրավարին Հռոմայեցւոց, իսկ Հերովդէս որ սակաւիկ ինչ յառաջագոյն ածեալ էր կնութեան զՄարիամնէ դուստր եղբօր նորա Աղեքսանդրի արքայի, հաւանեցոյց կաշառաւ զԱնտոնիոս զի տացէ առնել գանակոծ զթշուառականն Անտիգոնոս եւ ապա գլխատեսցէ: Այսպէս եղկութեամբ սպառեցաւ տէրութիւն ցեղին Մակաբայեցւոց կամ Ասամոնեայցւոց, տեւեալ 130 ամ (37):

394

Հերովդէս այլազգի (37—1) չունէր ինչ իրաւունս ամենեւին թագաւորութեանն. եւ անարգել իշխանութիւն թագաւորութեանն զոր առաւ նմա ի Հռոմայեցւոց անտի՝ չէր ամենեւին միաբան ընդ վաղդապետութեան տէրութեանն Թագաւորին Թագաւորաց եւ հրամանաց նորա ի վերայ ժողովրդեան նորա: Նմին իսկ բարեպաշտքն եւ ազնուական մասն Հրէիցն հակառակ էր Հերովդի: Հանդերձ նոքիմբք, քանզի անագորոյնութեամբքն իւրովք եւ իշխանութեան ցանկութեամբ առեալ եւ գարշելի լեալ էր նորոց հնազանդելոց իւրոց, հարկ համարեցաւ այնուհետեւ հալածելովն զհակառակորդս իւր (զփարիսեցիսն) եւ ամենեւին ջնջելով զձեռս Մակաբայեցւոցն եւ յարելով հաստատութեամբ ի Հռոմայեցիս՝ առնել յապահովս եւ ի զգուշութեան զիշխանութիւն թագաւորութեան իւրոյ եւ զկեանս իւր, եւ լինել զգաստարկ տան զանձին իւրոյ:

Նախ անդէն ի սկզբան թագաւորութեան իւրոյ ետ կոտորել արս 45 ի յարելոցն յԱնտիգոնոս եւ զամենայն խորհրդականս Սանհեդրինին եւ զինչս եւ զարարս նոցա առնուլ յարքունիս: Ապա կեղծաւորեալ հրաւիրէր ածէր զծերունին Հիւրկանոս որ կայր ի Պարթեւս խաղաղութեամբ. եւ էր ի պատիւ անդ ի մէջ Հրէիցն, եւ յայն սակս իսկ կարէր լինել նա նմա փառակար. Եկն Հիւրկանոս յԵրուսաղէմ, յանձնեաց Հերովդէս նմա մեծարանս եւ բազում փառաւորութիւն, եւ այնպէս յարեցոյց զնա ամենեւին յինքն: Նոյնպէս արար եւ ընդ Աղեքսանդրա ընդ այրի կին Աղեքսանդրի Բ. եւ ետ որդւոյ նորա Արիստաբուղեայ որ 17 ամաց էր՝ զքահանայապետութիւնն (35), քանզի Աղեքսանդրայ հաղորդութիւն եւ կցորդութիւն էր ընդ Անտոնիոսի: Այլ տեւեալ

Հերովդի զօրօք լինել Արիստաբուղեայ եւ զզօրս նորա ի վայելչութեանն, կամակամել սկսաւ ընդ նմա, եւ հեղձուցանել զնա ի բաղանիսն (34)։ Այսպէս սպանցաւ վերջին արու զաւակ Ասմոնեացւոց յութեւտասներորդ ամի հասակի իւրոյ։ — Փոխանակ նորա եմուտ Անանայէլ ի Բաբելոնէ, զոր վաղ իսկ կացուցեալ էր ինքնակամ ի պաշտօնեանն Հերովդէս։

Զառաջինն զչափ առ անողորմութեան Հերովդի ողջն 80-ամեայ Հիւրկանոս, զոր վասն կասկածանաց եւս սպանանել, յորժամ եւ երթայ առ Անտոնիոս զօրավար Հռոմայեցւոց, զի խառնեսցէ ընդ նմա ընտանութիւն բարեկամութեան (30)։ Սպասաւորացուցանէր ի նմին ժամանակի եւ զհրամանս թէ սպանցեն եւ զկին իւր զՄարիամնէ եթէ չդարձցի ինքն այսրէն ի Հռոմէադան։ Բայց աղդ լեալ էր Մարիամնեայ հրամանն Հերովդի՝ եւ առնէր այնուհետեւ ամենեւին զպատանող իւրոյն, քանզի եւ չկարէր մերժել թագուցանել զնոսա ի բանաւորէ ատեան։ Ընդ այն ցասուցեալ խիստ էր Հերովդէս, եւ առաւել եւս գրգռեալ էին զնա մայրն նորա Կիպրոս եւ քոյր նորա Սաղոմէ, որք ատելութեամբ էին ընդ Մարիամնեայ։ Այսպէս ուրեմն ամբաստան եղեւ Սաղոմէ զդշխոյն թէ խորհուրդ խորհեալ է տալ դեղ մահու Հերովդի։ Եւ ինքն եւս Հերովդէս ամբաստան լինէր զեւրմէ կնոջէն առաջի ատենի՝ ի մահ դատապարտեցաւ կինն, եւ թեւածութեամբ Սաղոմեայ եւս կատարել զդատակնիքն ի վերայ Մարիամնեայ, որ եւ մեռաւ իսկ համարձակութեամբ մեծաւ (28)։ Զղջացաւ անդադրում Հերովդէս եւ անկաւ յախտ դժնդակ մինչեւ երկմտէին իսկ ընդ առողջութիւն նորա։ Ի ժամանակի հիւանդութեանն Ջանայր Աղեքսանդրա առնուլ ի բուռն զերկուս դղեակս քաղաքին Երուսաղեմացւոց, զի որպէս ինքն ասէր, պահեսցէ զնոսա երկուց որդւոցն Հերովդի, այլ հրամանատարք բերդիցն չանսացին բանից նորա. իսկ եւ խնդրեաց Հերովդէս զանցս իւրոյն՝ եւս եւ զԱղեքսանդրա սպանանել (26). մեռաւ նա ոչ այնպէս արդարութեամբ որպէս իւր քոյրն։

395

Մինչ դեռ Հերովդէս այնպէս զօրան եւ զօրհամ Մակաբայեցւոցն ջնջեալ սպառէր եւ լինէր ամենեւին բռնակալ, հնարիւք խիստ եմուտ ընդ միտ Օկտաւիանոսի յետ յաղթութեան նորա, թէպէտ եւ ինքն յառաջագոյն միշտ ի կողմն Անտոնեայ լեալ էր, եւ այնպէս առատութեամբն Օկտաւիանոսի առնոյր առ սակաւ սակաւ զանէրութիւն ամենայն աշխարհին Պաղեստինացւոց։ Եւ բաժանեցաւ յայնժամ ա. յայսկոյս Յորդանանու՝ — Հրէաստան, որ էր հարաւակողմն ծովեզերեայ երկրին, — Սամարիա, միջին մասն, կէս հնոյ բաժնի ցեղին Յովսեփայ. — Գալիլեա, հիւսիսայինն կողմն, ի

մէջ Լիբանանու, փիւնիկեայ, ծովուն եւ Սամարիայ. — Բ. յայնկոյս Յորդանանու՝ Պերիա կամ երկիր Գաղաադացւոց, հարաւային մասն՝ ի մէջ Յորդանան, Յաբոկ, Առնովն գետոց եւ ծովուն Աղտից. Իտուրէա (Գաւղանիտիս), յարեւելս Յորդանան գետոյ եւ ծովուն Գեննեսարեթայ մինչեւ ցՀերմոն. Բատանէա, մասն մի Բասանու, Տրաքոնիտիս. երկիր ինչ լեռնային յարեւելս Գաւղանիտեայ, յարեւմուտս անապատին Արաբացւոց: Աւրանիտիս ի մէջ Յորդանանու, Դամասկոսի եւ անապատին Արաբիոյ: — Տիրէր Հերովդէս եւ Իդումեայ, եւ երկոցունց եւս աշխարհացն իբրեւ թագաւոր ազատ ի հարկաց: Արար յաղթութիւնս մեծամեծս ի վերայ Արաբացւոց, եւ արար զնոսա ընդ իշխանութեամբ իւրով:

Հերովդէս գիտացեալ թէ պաշտպան կայ նմա կայսր Հռոմայեցւոց, չառնէր ինչ փոյթ զյուսխանելոյն Աստուծոյ եւ զօրէնացն նորա, այլ փոխանակ նորա ջանայր ամենայն հնարիւք հաճոյ լինել աստուածոյ իւրում երկրաւորի, այս ինքն Կեսարեայ Օգոստեայ, եւ ի վերայ այնչափ բռնութեանցն իւրոց եւ թշնամութեան հակառակ աւանդոցն կարգաց եւ յօրինուածութեանց՝ ժպրհեցաւ այնուհետեւ զհեթանոսութեան եւս բարս եւ զսովորութիւնս մուծանել ի Հրէայսն որ այնպէս նախանձաւոր էին սովորութեանց իւրեանց: Շինէր նա յԵրուսաղէմ թէատրոն եւ ամփիթէատրոն, յորս ի պատիւ կայսերն ցուցանէր տեսիլս մարկաց եւ վիպասանութեանց, արշաւանս երիվարաց, եւ տեսիլ գազանամարտից, եւ այնպէս ամենեւին զրգռեցաւ զկծեցաւ խրատամիտք ժողովուրդն:

Ոչ այսր ամենայնի զհետ եկին դաւաճանութիւնք վասն կենաց նորա, ի մէջ եկեալ յայանեցան եւ պատժեցան բազում անողորմութեամբ, բայց նոքիմբք տեսանել եւս զարշեցաւ ի նմանէ ամբոխն, եւ վասն զի առ կուրծս երեւէր: Յայնժամ վասն զգուշութեան անձին իւրոյ ամուր ամուր տեղիս յաշխարհին յօրինէր եւ պնդէր պաշարաւ եւ զինուք: Բայց առաւել քան զամենայն ջանայր զարդարել եւ ամրացուցանել զքաղաքն Սամարիա, որ շինեալ էր միւսանգամ. ամրացոյց եւ մեծացոյց զԱշտարակն Ստրատոնեայ որ առ Միջին ծովուն կայր, եւ անուն կոչեաց առաջնոյն Սեբաստէ եւ երկրորդին Կեսարիա, զերկոսին եւս ի պատիւ Օգոստեայ: Նա եւ բազում մեհեանս Օգոստեայ կանգնէր (25...):

Սատ մասամբ իւիք ընդ Հրէիցն հաշտելոյ եւ միանգամայն զիւր իսկ միտս հաճելոյ գեղեցիկ գեղեցիկ շինուածովք, եւ որպէս ինքն ասէր ունէր՝ յաւիտենական ինչ յիշատակարան անձին կանգնելոյ, խորհուրդ ի միտ արկանէր զտաճարն Երուսաղէմացւոց ի հիմանց քակել եւ միւսանգամ գեղեցիկ շինել. եւ վասն մերժելոյ ի մտաց Հրէիցն զկասկածն թէ գուցէ քակուլք իւր խցեն

այն վասն զպաշտօնն նոցա ամենեւին ի մէջոյ բառնալոյ՝ խոստացաւ նոցա մասամբ եւեթ քակել զտաճարն եւ ըստ մասանցն շինել: Հաւանեցան Հրէայք ընդ շինուածն եւ սկսաւ իսկ յամի 19, թէպէտ եւ բուն տաճարին յերկուս ամս կանգնեցաւ, բայց ամենեւին կատարումն եղեւ ի 46 ամս՝ ձգեալ եւ յետ մահու նորա[1]: Բայց այն շքեղ կազմած տաճարին մերձ իսկ նորոգումն իւր երկրորդ տաճարին համարի եւ ոչ երրորդ շինութիւն:

396

Հերովդի էին երկու որդիք ի Մարիամնեայ, Աղեքսանդրոս եւ Արիստաբուղոս, որք վասն հանգոյ կայսերն լինելոյ առաքեալ էին ի Հերովդէ ի Հռոմ կրթել անդէն. ի դառնալ նոցա այսրէն (16) կրթութեամբն իւրեանց եւ բարւոք գնացիւք սիրելի եւ մեծարոյ ժողովրդեանն եղեն: Բայց Սաղոմէ զայրացաւ ընդ իրան զի երկընչէր թէ գուցէ խնդրեսցեն պատանեակքն զվրէժ մահու մօրն իւրեանց, եւ թէպէտ եւ Արիստաբուղոս ած կնութեան զդուստր նորա զԲերենիկէ, բայց սակայն Սաղոմէ ամենայն զօրութեամբն ջանայր բառնալ ի մէջոյ զպատանեակսն: Գտեալ նորա պատճառս ի բանից նոցա զոր ըստ մանկութեան իմն բարուց սաստից խորհրդոց խօսեցան, մատուցանէր զնոցանէ քսութիւն առ հայրն նոցա. վասն այնորիկ եւ Հերովդէս կոչեաց յարքունիս իւր զԱնտիպատրոս, զոր ծնեալ էր նա յառաջնոյ կնոջէն իւրմէ Դորեայ, եւ զմայրն եւս նորա ընդ նմա, եւ ամենայն իւիք մեծարոյ քան զայլսն զԱնտիպատրոս առնէր, մինչեւ ամենեցուն իսկ իմանալ թէ Անտիպատրոս սահմանեալ է լինել յաջորդ թագաւորութեանն, եւ որպէս ի դէպ է, առաւել զայրացան եւ գժտեցան որդիքն Մարիամնեայ, եւ զօրացաւ գժտութիւնն ի տան թագաւորին:

Թէպէտ եւ որ ուղիղն խորհէին, որպէս եւ Կայսրն իսկ ի գլխովին՝ ջանային հաշտեցուցանել զՀերովդէս ընդ Աղեքսանդրի եւ Արիստաբուղեայ, բայց Սաղոմէ եւ եղբայր նորա Փերորաս եւ Անտիպատրոս չդադարէին միաբանեալ զնոցն բորբոքել, եւ յետ բազում նենգութեանց ապա արկին արքայորդիքն ի բանտ եւ առաւ ի նոցանէ խոստովանութիւն թէ խորհեալ էին նոքա երթալ փախստեայ առ Արքեղայոս արքայ Կապադովկացւոց: Յայնժամ Հերովդէս որ զամենայնէ կասկածէր, հաստատուն եւ ճշմարիտ զամենայն առաջին ամբաստանութիւնսն համարեցաւ, եւ եցոյց Կայսերն:

Օգոստոս զկուսակալ կողմանցն Ասորւոց կացոյց լինել նոցա դատաւոր եւ իրաւընտիր ի Բերիտոս. իսկ Հերովդէս բաց յայլոց

1 Տես Յովհ. Բ. 20:

ամենայն, նուագս զատաւորս եւ զՍաղոմէ եւ զՓերորաս, եւ ինքն անց ի մէջ մատուցանել զատախտութեան մեծաւ սաստկու-թեամբ եւ քինու, մինչեւ զառաւօտն տանելին զինքն մոլեգնու-թեան նորա, եւ տուաւ մինչ մահու ի վերայ որդւոց նորա, յոր-ժամ չէին նոքա անդ. Թէպէտ եւ բազում թիւրագրութիւնք էին Հերովդի, բայց նա առաւել եւս յաճախէր զգործ անօրէնու-թեանն, եւ ոչ ոք կարաց արգելուլ զնա ի յանդգնութենէ որդւոցն, զորս եա խեղդել ի Սեբաստէ (5):

397

Այսպէս Անտիպատրոս յետ բազում գործոց անօրէնութեան, յորոց մերջին՝ կրկին եղբայրասպանութիւնն էր, հարթեալ ճանա-պարհ ի պայազատութիւն թագաւորութեան. տայ եւ զհայրն եւս միանգամայն կամէր բառնալ ի միջոյ զի մի անօթեալ գործք չարութեան իւրոյ երեւեսցին ի լոյս: Այլ յայն սակս խոկ եղ ի մտի տալ դեղ Հերովդի եւ բառնալ զնա ի միջոյ, եւ փոխանակ ապրելոյ յանձնեաց կախաղանաց, այնպէս ինքն յորդո-րէր զի ինքն ի Հռոմ առաքեցաւ: — Բայց մինչ դեռ ինքն ի Հռոմ էր, յայտնեցաւ թագաւորին խորհուրդն, եւ յառնին քըն-նութեանցն որ ձգեցան առաջի եւ ըթն, ամենայնին ի մէջ եկին իրքն:

Անտիպատրոս որ չունէր ինչ կարծիս ի մտի, հրաւիրեցաւ ի Հերովդէ գալ փութափութով յերուս: Իբրեւ եկն առաջի հօրն՝ յան-դիմանեցաւ զնա հայրն վասն եղբայրասպանութեանն եւ վասն կամաց հայրասպանութեանն, եւ ընէր ժամանակ գալ փութս եւ ի ժա-մանակ առաջի կուսակալին Ասորւոց լինել անձինն պատասխանա-տու: Այլ յատեան Անտիպատրոս եւ դատաւ յանցաւոր: Ապա եղեալ Հերովդէս զգոյշ առ Օգոստոս, եւ ի հաստատել Օգոստոսի զվճիռն՝ սպանաւ Անտիպատրոս ի բանտին 5 աւուրբք յառաջ քան զմահ հօրն:

Վասնզի ինքն Հերովդէս կայր հասեալ յեզերս գերեզմանին զազրանացեալ եւ վայրենացեալ. միայն միայնակ զատեալ եւ մեկ-նեալ յամենեցունց, չէր փառաւոր յաղթ, զի էր ծանր ծանր ան-օրէնութեամբք, կային ի վերայ նորա անէծք անմեղացն սպանելոյ եւ զերծելոյ ի ձեռն նորա. չէր ինչ բազում այն ժամանակ յորմէ հետէ եա կոտորել զմանկտին Բեթղահեմի վասն լոկոյ կասկածա-նաց: Ընկեալ զնէր յախտ զազրութեան. եղծայրին որդունք ի մար-մնոց նորա, եւ միանգամայն լլկէին զնա տանջանք մտացն խղճի:

Իբրեւ իմացաւ նա յԻւրիքոյ թէ մեռանի, եւ թէ յաջո-ղեալ են խորհուրդքն՝ մոլեգնեցաւ զմերջին մոլեգնութիւնն, կոչեաց զգլխաւորս Հրէիցն, եա տանել փակել զնոսա ի ձիընթացս կրկէսին, հրաման տուեալ Սաղոմեայ զի յորժամ ինքն մեռանիցի՝

անդէն տացէ կոտորել զնոսա, զի յետ մահու նորա սուգ արգէ երկիրն ամենայն։ Ընկեալ ամենեքին ի յուսահատութիւն ահա-գին՝ զուր ջանային խնդրին զանձն սպանանել։

Մինչ դեռ անդէն դժոխք ի կուրծսն էին՝ անց 70ամեայ բըռ-նաւորն ի յաւիտենականութիւն յերեսներորդ եւթներորդ ամի թագաւորութեան իւրոյ։ (Հրամանն սպանութեանն չել ի գլուխ. թագաւորութիւն նորա որ ի մէջ որդւոցն բաժանեցաւ՝ անց տակաւ ի Հռոմայեցիս։)

Հանդերձ մեծամեծ ձրիւք մնացին ընդ որոց խառն էր քա-ջութիւն սրտի՝ «Մեծ» կոչեցաւ Հերովդէս, այլ անդէն ի գահու-անդ թագաւորութեան իւրոյ ծառայ եւ ստրուկ էր ախտից իւրոց։ «Աշխարհին ի նմա երեք սեփհականութիւնք աշխարհատէրն մնաց՝ ազգի խաբէութեան, սպանութեան եւ անառակութեան, յանչափ առատելութեան իւրեանց — այլ առաւել յայտնագոյն եւ լու-սաւորագոյն երեւելին ի կեանս նորա եւ ի մահուն եւ ի պատմու-թեան առհմին նորա՝ ճանապարհք արդարութեան Աստուծոյ։

Մինչ չեւ մեռեալ նորա ի գերեզմանի՝ զարհուրեցաւ նա յե-րեւաց նորածին թագաւորին Հրէից։ — Ի ծննդեանն այնր աս-տուածային թագաւորի որոյ թագաւորութիւն չէր յայսմ աշ-խարհէ՝ այլ իւրն նոր ժամանակ սկսանի — այնուհետեւ ինչ ժամա-նակ՝ զօր նահապետքն եւ մարգարէք եւ աստուածապաշտք հնոցն կտակարանաց յառաջագոյն տեսին եւ կանխագոյն կարապետեալ պատմեցին, ցանկացան եւ նմին ակն կալան — ժամանակ շնոր-հաց եւ կենաց, ժամանակ փրկութեան համօրէն ազգի մարդկու-թեան։

Ա. ՏԱԽՏԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՑԱԿԱՆ

Նախ քան Քր.	ԵԳԻՊՏԱՑԻՔ	ԲԱԲԵԼ. ԵՒ ԱՍՈՐ.	ՄԱՐՔ	ՀԱՅՔ
2300	Մեծրայիմ	Նեբրովթ — Ասուր	Մադա	Թորգոմ
2000	Մենէս	Ա. պետ. Բաբելոնացւոց		Հայկ Արամենակ
1350	Սեսոստրիս			
1300		Նինոս, պետութիւն Ասորեստանեայց		Արամ (նուաճումն Ասորեստանեայց)
1200				Զարմայր կռուակալ
875			Վարբակ (ըստ Կտեսեայ)	
770		Փուղա		
760	Սաբակոն (Սեւաքոս)		(ըստ Մարք նահանգ Ասորեստանեայց)	
750		Թագղաթփաղասար		
730		Սաղմանասար		
714	Սեթոս (Թարաքա)	Սենեքերիմ		
710			Դէիոկէս (Արփաքսադ)	
680		Ասորդան (Նաբուքոդոնոսոր Ա.)		
670	Երկոտասան իշխանք			
660			Փրաւորտ կամ Աֆրաւորտ	
655	Փսամետիքոս			
635			Կիաքսար Ա.	Պարոյր (Թագաւորութիւն Հայկազանց)
620		Նաբուպալասար		
615	Նեքաւով			
606		Սարակոս կամ Քինալադան. կործանումն պետ. Ասորեստանեայց. — Բ. պետ. Բաբել.		
600	Փսամիս	Նաբուքոդոնոսոր (Բ.)		Հրաչեայ
595	Ապրիէս (Վափրա)		Աժդահակ (Աստուգէս)	
570	Ամասիս			
561		Եւիլմարովդաք		
560			Կիաքսար Բ. (Դարեհ Մար)	
559		Ներիգղասար Ղաբոսորդաք		
555		Նաբոնիդոս (Բաղդասար)		
538		Ընդ Պարսից իշխանութեամբ	Կիւրոս պարսիկ † 529	Տիգրան Ա.
525	Փսամենիտէս Ընդ Պարսից իշխանութեամբ			

ՄԻՆՉԵՒ ՑԿԻՒՐՈՍ

Նախ քան Քր. Ժամ.	ԵԲՐԱՅԵՑԻՔ	ՅՈՅՆՔ	ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՔ	ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՔ
2200	Եբեր	Յաւան	Քետիմ	
1990	Աբրահամ			
1890	Սահակ			
1830	Յակոբ			
1800	ԺԲ. Նահապետք	Պելասգացիք՝ Ինաքոս, Հելլենք		
1740	Յովսէփ			
1550	Մովսէս	Կեկրոպս, Կադմոս		
1500		Դանաւոս		
1495	Օրէնսդրութիւն			
1400	Յեսու, Դատաւորք — 1100	Մինովս, Պեղոփս		
1300		Թեսեւս, Արգոնաւորդք		
1200		Տրովադայի պատ.		
1100	Թագաւորութիւն անբաժին Սաւուղ	Հերակլիդեանք սկիզբն գաղթականութեանցՅունաց		Ենէաս
1050	Դաւիթ	Կոդրոս, Իշխանք		
1010	Սողոմոն	Հոմերոս		
	Թագ. բաժանեալ Յուդայ եւ Իսրայ.			
970	Ռոբովամ, Յերոբովամ			
900	Յովսափատ, Աքաաբ			
880		Լիկուրգոս		
800			Կարանոս	
776		Ա. Ողոմպիադ		
753				Ռոմուղոս, Ռեմոս շինութիւն Հռոմայ
730			Պերդիկկաս Ա.	
720	Վախճան Թագ. Իսրայ. գերութիւն Ասորեստանեայց առ Սաղմանասարաւ	Ա. եւ Բ. Մեսսենեան պատերազմ (742—722, 683—668)		Նումա Պոմպիլիոս
679				Տուղղոս Ոստիլիոս
678			Արգէոս	
640			Փիլիպպոս Ա.	Անկոս Մարտիոս
617				Ղ. Տարկուինիոս Պրիսկոս
606	Սկիզբն 70ամեայ գերութեանն Բաբելացւոց առ Նաբուքոդոնոսորաւ			
602		Դրակոն	Եւրոպոս	
594		Սողոն		
588	Սեդեկիա, վախճան թագաւորութեանն Յուդայ			
578		Պիւթեանն եւ Իսթմեան խաղք		Սերուիոս Տուղղիոս
576			Ալկետաս	
561		Պիսիստրատ, Ոսկի դար Աթենացւոց		
547			Ամինտաս Ա.	
534				Ղ. Տարկուինիոս Սուպերբոս, վախճան թագաւորութ.
528		Հիպպարքոս եւ Հիպպիաս		
512				Ընկերհաշտութիւն Բրուտոս

[illegible]	Բ. ՏԱԽՏԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՑԱԿԱՆ		
	ՊԱՐՍԻԿՔ	ՀԱՅՔ	ՀՐԷԱՅՔ
536	Կիւրոս † 529	Յետ Տիգրանայ որդիք նորա իշխեցին յաջորդաբար Հայս, բայց չեն յայտ ժամանակքն	Վախճան 70ամեայ գերութեանն, Զորաբաբել.
529	Կամբիւսէս		
522	Զմերդիս		
522	Դարեհ Ա. Վշտասպեան		
486	Քսերքսէս Ա.		Եսթեր տիկին.
465	Արտաշէս Ա. Երկայնաբազուկ		
450			Եզր, Նեեմի
424	Քսերքսէս Բ., Սոգդիան.		
423	Դարեհ Բ. Հարճորդի		
404	Արտաշէս Բ. Ուշեղ	Տիգրան նախարար յարեւմտեան Հայոց	Յովհանան քահանայապետ
358	Արտաշէս Գ. Ովքոս		
337	Արշէս		
334	Դարեհ Գ. Կոդոմանոս		Յադդուա քհնյպտ. յաւէ
330	† Դարեհ, Պարսիկք ընդ Մակեդոնացւովք	† Վահէ, Հայք ընդ Մակեդոնացւովք	332 Հրեայք ընդ Մակեդոնացւովք

[illegible]	Գ. ՏԱԽՏԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՑԱԿԱՆ		
	ՄԱԿԵԴՈՆԻԱ ԵՒ ՅՈՅՆՔ	ԵԳԻՊՏՈՍ	ԱՍՈՐԻՔ
323	Անտիպատր. Ղամիական պ.	Պտղոմէոս Ա. Սոտեր	
317	Դեմետր Փաղերացի յԱթէնս		(313) Սելեւկոս Ա. Նիկատոր
302	Կասանդրոս		
294	Դեմետր Պաշարիչ		
284	Աքայական դաշնաւոր.	Պտղ. Փիղադելփոս	(262) Անտիոք. Բ. Թէոս
266	Անտիգոնոս Ա. Գոնատ.		(247) Սելեւ. Բ. Կալինիկոս
243		Պտղ. Գ. Եւերգետ	
233	Անտիգոնոս Բ. Դոսոն		
227			Սելեւ. Գ. Կերաւնոս
224			Անտիոքոս Գ. Մեծն
221	Փիլիպպոս Բ.	Պտղ. Դ. Փիլոպատոր	
204		Պտղ. Ե. Եպիփան	
187			Սելեւ. Դ. Փիլոպատոր
181		Պտղ. Զ. Փիլոմետոր	
179	Պերսեւս		
176			Անտիոքոս Դ. Եպիփանէս
161			Անտիոքոս Ե. Եւպատոր
150			Դեմետր Ա. Սոտեր
148	Մակեդոնիա հնազանդ Հռոմայեցւոց		Աղեքսանդրոս Ա. (145) Դեմետր Բ. Նիկատոր
147	Յունաստան հնազանդ Հռոմայեցւոց	Պտղ. Է. Փիսկոն	
146			(144) Անտիոքոս Զ. Թէոս
139			Անտիոքոս Է. Սիդեցի
130			Դեմետր Բ. վերստին
126			Անտիոքոս Ը. Գրիպոս
116		Պտղ. Ը. Ղաթուրոս	(96) Անտ. Թ. Կիզիկոս
90			Անտիոքոս Ժ. Եւսեբէս
83			Տիգրան Բ. արքայ Հայոց
81		Պտղ. Թ. Աւղետ	
51		Պտղ. Ժ. Դիոնիսիոս	(63) Անտ. Ասիացի մերժի
47		Կղէոպատրա † 31	Ասորիք հնազանդ Հռոմայեցւոց
30		Հնազանդ Հռոմայեցւոց	

Ամ	ՄԻՆՉԵՒ ՑԱՂԵՔՍԱՆԴՐՈՍ		
	ՅՈՅՆՔ	ՄԱԿԵԴՈՆԱՑԻՔ	ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՔ
510	Հիպպիաս	(498) Աղեքսանդրոս Ա.	Ընկերհաշտութիւն
493	Սպարտապետու. Աթէն.		
490	Ճակատ առ Մարաթոն.		Սկիզբն ներքին գժտու-
480	Ճակատ առ Սաղամինա		թեանց
479	Ճակատ առ Պղատէա		
454		Պերդիկկաս Բ.	Իւր 10 տախտակաց —
431	Պելոպոնեսեան պատ.		450
404	Սպարտապետութ. Սպար-		
390	տացւոց — 371	Արգէոս Բ.	Արշաւան Գաղղիացւոց
371	Ճակատ առ Ղեւկտրա	Ամիւնտաս Բ.	
369		Աղեքսանդրոս Բ.	
363	Ճակատ առ Մանտինէա	(365) Պերդիկկաս Գ.	
360		Փիլիպպոս Բ.	Սամնիտական պատե-
356	Ա. Մեհենական պատ.		րազմ — 290
339	Բ. Մեհենական պատ.	(336) Աղեք. Գ. Մեծ	

Ամ	ՄԻՆՉԵՒ ՑՔՐԻՍՏՈՍ		
	ՀՌՈՄԱՅԵՑԻՔ	ՀԱՅՔ	ՀՐԷԱՅՔ
332	Կատարեալ հաստատու-	(323) Կուսակալք Մա-	(331) Ոնիա Ա.
300	թութիւն ռամկաց	կեդոնացւոց	Սիմոն Ա. Արդար
280	Պիւռոս յԻտալիա — 275		
272	Տարենտոն նուաճի		
264	Ա. Պունիկեան պ. — 241		
218	Բ. Պունիկեան պ. — 201		(250) Ոնիա Բ.
217	Ճակատ առ Տրասիմե-նեաւ		Սիմոն Բ.
216	Ճակատ առ Կաննէք		
201	Ճակատ առ Զամա		(195) Ոնիա Գ.
190	Ճակ. առ Մագնեսիա		
168	Ճակատ առ Պիւդնա		(167) Մատաթի.
166			Յուդա Մակաբէ
149	Գ. Պունիկեան պ. — 146	Վաղարշակ Ա.	Յովնաթան
133	Գրակքեան յուզմունք		(143) Շմաւոն
124		Արշակ Ա.	
118	Յուգուրթական պատ.		(135) Հիւրկանոս Ա.
111		Արտաշէս Ա.	(107) Արիստաբուղոս Ա.
88	Ա. Միհրդատեան պատ.	Արշաւան Արտաշիսի	(106) Աղեքսանդրոս Ա.
86	—67	Տիգրան Բ.	(79) Աղեքսանդրա
75	Բ. Միհրդատեան պատ.	Արշաւան ի Պաղեստին	(71) Հիւրկանոս Բ.
69	—66	Ճակատ առ Տիգրանա-կերտաւ	Արիստաբուղոս Բ.
64		Դաշինք ընդ Պոմպէի	Հիւրկանոս Բ. վերստին
63	Դաւն Կատիլինեայ		
60	Ա. Եռապետութիւն		
53		Ճակատ առ Խառանաւ	
43	Բ. Եռապետութիւն	Արշաւան Բարզափրանայ	(39) Անտիգոնոս Բ.
37			Հերովդէս † 1 Ջնջումն ցեղին Մակաբայեցւոց
36		Արշամ	
30	Ոկտաւիանոս միահեծան		
3		Աբգար	

Գ. ՏԱԽՏԱԿ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑԱԿԱՆ

Նախ. Քրիստ.	ԹԱԳԱՒՈՐՔ — ՅՈՒԴԱՅ	ԹԱԳԱՒՈՐՔ — ԻՍՐԱՅԵԼԻ	ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՐԳԱՐԷՔ	
1092	Սաւուղ			
	Յեբուսթէ † 1045			
1052	Դաւիթ			
1012	Սողոմոն			
972	Ռոբովամ	Յերոբովամ Ա.		
955	Աբիա			
952	Ասա			
950		Նաբատ		
949		Բաասա		
627		Եղա		
926		Զամբրի, Ամրի Թամնի		
915		Աքաաբ		
912	Յովսափատ		912	Եղիա — 896
894		Ոքոզիա	908	Եղիսէ
893		Յովրամ		
890	Յովրամ			
884	Ոքոզիա	Յէու		
883	Գոթողիա			
877	Յովաս			
856		Յովաքազ		
840		Յովաս		
838	Ամասիա			† 840
825		Յերոբովամ Բ.	830	Յովնան — . . .
810	Ոզիա			
784		Անիշխանութիւն	790	Ովսէէ — 720
770		Զաքարիա		Ամովս —
		Սեղղում		Յովէլ°
		Մանայեմ		
759	Յովաթամ	Փակէիա	759	Եսայի — 714
757		Փակէէ	759	Միքիա — 720
743	Աքազ			
737		Անիշխանութիւն		
726	Եզեկիա	Ովսէէ		
720		Վախճան թագաւորութեան Իսրայէլի	714	Նաւում — . . . (Յովէլ°
699	Մանասէ			
644	Ամոն		630	Սոփոնիա
642	Յովսիա		628	Երեմիա — 570 Բարուք † 576
611	Յովաքազ			
610	Յովակիմ		610	Ամբակում
599	Յովաքիմ կամ Յեքոնիա		600	Դանիէլ — 536
599	Սեդեկիա		595	Եզեկիէլ — 5 . .
588	Վախճան թագաւորութեան Յուդայ		590	Աբդիու

Ե. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Ցոհմ Թագաւորացն Վրաց.

Աքեմենէս կացեալ յամի իբրեւ 875.

I.

Պերոսէս.

|

Կիւրոս.

Կամբիւսէս. ամուսին Մանդանէ դուստր Աժդահակայ.

|

Կիւրոս Մեծ Թագաւոր $\frac{560}{556}$ — 529. ամուսն. Ատոսսա, դուստր Կիաքսարայ Բ.

Կամբիւսէս, Թագ. † 522. 3 ամուսինք. (2 քորք).

Զմերդիս † 522.

* * *

Սփենդադատ Թագ. իբրեւ Զմերդիս, † 522.

II.

Կամբիւսէս.

|

Վշտասպ.

Դարեհ Ա. Թագաւոր † 486. ամուսն. Ատոսսա, այրի կին Կամբիւսեայ. — Արտաւան. — Արտափեռն.

Արտաբարզան. — Աքեմենէս. — Քսերքսէս Ա. Թագ. † 465. ամուսն. Ամեստրիս.

Դարեհ † 465. — Արտաշէս Ա. Երկայնաբազուկ, Թագաւոր † 424. 2ª ամուսինք.

Քսերքսէս Բ. Թագ. † 425. — Սոգդիանոս Թագ. † 423. — Դարեհ Բ. Հարճորդի. Թագ. ամուսն. քոյրն իւր † 404.

Արտաշէս Բ. Ուշեղ, Թագ. † 362. բազում ամուսինք (2 դստերք). — Կիւրոս Բ. Կրտսերն, Թագ. † 401.

Դարեհ † 362. — Արտաշէս Գ. Ոխոս, Թագ. † 338. — Արսամէնէս = Սիսիգամբիս.

Արշէս, Թագ. † 336. — Պարիսատիս ամուսն. Աղեքսանդրի Մեծի.

Դարեհ Գ. Կոդոմանոս = Ստատիրա, Թագ. † 330.

Ստատիրա, ամուսն. Աղեքսանդրի Մեծի. — Ոխոս. — Արիոբարզան.

Զ. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Թագաւորք Մակեդոնացւոց.

Ա. Տոհմ Աղեքսանդրի Մեծի.

Արքայ Փիլիպպոս Բ. † 336. ամուսինք՝ 1. Ողոմպիա, 2. Կղէոպատրա. (3. Հարճք).

1. Աղեքսանդրոս Մեծ † 323. ամուսն. 1. Ռոքսանէ, 2. Բարսինէ, 3. Պարիսատիս, 4. Ստատիրա.

1. Կղէոպատրա.

3. Փիլիպպոս Արիդէոս † 317. ամուսն. Եւրիդիկէ.

3. Թեսաղոնիկէ ամուսն. Կասանդրեայ.

1. Աղեքսանդրոս † 311. 2. Հերակղէս † 309.

Բ. Տոհմ Անտիպատրեայ.

Անտիպատրոս կուսակալ † 320.

Կասանդրոս, Թագ. 301. † 298. ամուսն. Թեսաղոնիկէ. Եւրիդիկէ, ամուսն. Պտղոմեայ Ա.

Փիլիպպոս Ա. † 297. Անտիպատրոս † 294. Աղեքսանդրոս † 294.

Գ. Տոհմ Անտիգոնեայ.

Անտիգոնոս Թագ. Ասիոյ † 301.

Դեմետրիոս Ա. Պաշարիչ Թագ. ի Մակեդոնիա † 284.

Ստրատոնիկէ ամուսն. 1. Սելեւկեայ Ա. 2. Անտիոքեայ Ա.

Անտիգոնոս Գոնատաս † 243.

Դեմետրիոս Բ. † 233 Աղկիոնեւս.

Փիլիպպոս Բ. † 179. Անտիգոնոս Բ. Դոսոն † 221.

Պերսեւս † 166. Դեմետրիոս † 180.

Օտար Թագաւորք.

Պիւռոս Եպիրացի, 287 — 286.

Լիւսիմաքոս արքայ Թրակիոյ, 286 — 282.

Սելեւկոս Ա. արքայ Ասորւոց, 282 — 281.

Պտղոմէոս Կերաւնոս, 281 — 279.

Մեղէագրոս † 279.

Անտիպատրոս † 279.

Սոսթենէս † 278.

(Անտիգոնոս Ա. . . .).

Է. ՑԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Ցոհմ Սելեւկեանց յԱսորիս.

Անտիոքոս = Լաւոդիկէ.

Արքայ Սելեւկոս Ա. Նիկատոր 312 — 281. ամուս. 1. Ապամէ, 2. Ստրատոնիկէ. դուստր Դեմետրեայ Պաշարչի.

1. Անտիոքոս Ա. Սոտեր † 262. ամուս. Ստրատոնիկէ, մօրու. — 2. Փիղա կին Անտիգոնեայ Ա. արքայի Մակեդոնացւոց.

1. Անտիոքոս Բ. Թէոս † 247. 1. Ապամէ. 2. Լաւոդիկէ. ամուս. Մագասայ արքայի Կիւրենեայ.
ամուս. 1. Լաւոդիկէ քոյր խորթ, 2. Բերենիկէ դուստր Պտղոմեայ Բ.

Սելեւկոս Բ. Կալլինիկոս † 227. ամուս. Լաւոդիկէ. — Անտիոքոս Հիերաքս. — Ստրատոնիկէ, ամուս. արքային Գամրաց.

Սելեւկոս Գ. Կերաւնոս † 224. — Ստրատոնիկէ ամուս. արքային Պոնտոսի. — Անտիոքոս. Գ. Մեծն † 187. ամուս. Լաւոդիկէ դստր. արքային Պոնտոսի.

Անտիոքոս, † 192. — Լաւոդիկէ. — Սելեւկոս Դ. Փիլոպատոր † 176. ամուս. քոյր իւր Լաւոդիկէ. — Անտիոքոս Դ. Եպիփան. † 164. — Կղէոպատրա. ամուս. Պտղոմ. Ե. — Անտիոքիս. ամուս. արքային Գամրաց.

Դեմետրիոս Ա. Սոտեր, † 150. — Լաւոդիկէ ամուս. Պերսեւսեայ արքային Մակեդ. — Անտիոքոս Ե. Եւպատոր, † 161. — Աղեքսանդրոս Ա. Բաղաս, † 145.

Դեմետրիոս Բ. Նիկատոր † 126. ամուս. Կղէոպատրա, դուստր Պտղոմեայ Զ. — Անտիոքոս Է. Սիդեացի † 131. ամուս. Կղէոպատրա կին եղբօրն. — Անտիոքոս Զ. Ենթէոս † 142.

***

Տրիփոն † 139.

***

Սելեւկոս Ե. † 125. — Անտիոքոս Ը. Գրիպոս † 97. ամուս. Կղէոպատրա. դս. Պտղոմ. Է. — Անտիոքոս Թ. Կիւզիկոս † 96. ամուս. Կղէոպատրա դստր. Պտղոմ. Է. — Աղեքսանդրոս. Բ. Զեբինաս † 123

***

Սելեւկոս Զ. † 94. — Անտիոքոս ԺԱ. † 93. — Դեմետրիոս Գ. Եւկերոս † 87. — Փիլիպպոս, † 83. — Անտիոքոս ԺԲ. † 89. — Անտիոքոս Ժ. Եւսեբէս † 90. ամուս. մօրուն. — Տիգրան Բ. Թագաւոր Հայոց — 64.

Անտիոքոս ԺԳ. Ասիացի † 58. — Սելեւկոս Է. Կիպիոսակտէս † 57. ամուս. Բերենիկէ. դստ. Պտղոմեայ Թ.

Ը. ՏԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Տոհմ Պտղոմեանց յեգիպտոս.

Լագոս = Արսինոյէ.

Արքայ Պտղոմէոս Ա. Լագեայ (Սոտեր), 323—284. ամուս. 1. Եւրիդիկէ. դստ. Անտիպատրեայ, 2. Բերենիկէ, 3. (Հարճ).

1. Պտղոմէոս Կերաւնոս † 279. Թագ. Մակեդոնիայ.
2. Պտղոմէոս Բ. Փիղադելփոս † 246. ամուս. 1. Արսինոյէ դստ. Լիւսիմաքեայ, 2. Արսինոյէ իւրուրոյն քոյր.
2. Արսինոյէ.
3. Մագաս Կիւրենացի. — Բերենիկէ.

Պտղոմէոս Գ. Եւերգետէս † 221. ամուս. Բերենիկէ դուստր Մագասայ. — Բերենիկէ = Անտիոքոս Բ.

Պտղոմէոս Դ. Փիղոպատոր † 204. ամուս. Արսինոյէ իւրուրոյն քոյր. — Մագաս. Արսինոյէ.

Պտղոմէոս Ե. Եպիփան † 181. ամուս. Կղէոպատրա դստ. Անտիոքայ Գ.

Պտղոմէոս Զ. Փիղոմետոր † 145. ամուս. Կղէոպատրա, իւրուրոյն քոյր. — Կղէոպատրա. — Պտղոմէոս Է. Փիւսկոն † 117. ամուս. իւրուրոյն քոյր Կղէոպ. Կրտսերն.

Կղէոպատրա Կրտսերն. — 2. Պտղոմէոս Ը. Լաթուրոս, † 81. ամուս. երկուքին քորքն. (Հարճ). — 2. Կղէոպատրա. — 2. Պտղ. Աղեքսանդրոս Ա. †88. ամուս. Կղէոպատրա դուստր եղբօրն. — 2. Կղէոպատրա. Պտղ. Ապիոն, Թագ. Կիւրենեայ † 97.

2. Կղէոպատրա, ամուս. Աղեքս. Ա. — 2. Բերենիկէ. — 3. Պտղոմէոս Թ. Աւղէտ †51. ամուս. Կղէոպ. իւրուրոյն քոյր. 2 այլք. — 3. Պտղ. Կիպրացի, † 57. — 3. Կղէոպատրա. — Պտղոմէոս Աղեքսանդրոս Բ. † 80. ամուս. Բերենիկէ. — * * * Պտղ. Աղեքսանդրոս Գ. †66.

1. Բերենիկէ † 56. ամուս. 1. Սելեւկեայ Զ. 2. Արքելաւեայ. — 1. Կղէոպատրա † 30. ամուս. 2. եղբարց Յուլ. Կեսարու, Անտոնեայ. — բազում որդիք. — 2. Պտղոմէոս Ժ. Դիոնիսոս † 47. ամուս. Կղէոպատրա. — 2. Պտղոմէոս ԺԱ. Կրտսերն † 44. ամուս. Կղէոպատրա.

Թ. ՑԱԽՏԱԿ ԱԶԳԱՀԱՄԱՐԱԿԱՆ

Տոհմ Մակաբայեցւոց ի Հրէաստանի.

Ասամոնէոս ի ցեղէն Ղեւեայ

Մատաթի քահանայ † 166.

Յուդա Մակաբէ, զօրավար. † 160. — Յոնաթան, քահանայապետ եւ իշխան. † 143. — Շմաւոն, քահանայապետ եւ իշխան. † 135. — Եղիազար, † 163. — Յովհաննէս, † 160.

Յովհաննէս Հիւրկանոս Ա. քահանայապետ եւ իշխան † 107. — Յուդա. — Մատաթիա. — Դուստր մի՝ ամուսն. Պտղոմեայ.

Արիստաբուղոս Ա. թագաւոր, † 106. — Անտիգոնոս Ա. թագաւորակից, † 106. — Աղեքսանդրոս Ա. Յաննէոս, թագաւոր † 79. ամուս. Աղեքսանդրա, դշխոյ † 71.

Հիւրկանոս Բ. թագաւոր — 69. քահանայապետ եւ իշխան 64. † 30. — Արիստաբուղոս Բ. թագաւոր, ձերբակալ եղեւ 64. † 49.

Աղեքսանդրա, ամուսնացեալ ընդ † 26. — Աղեքսանդրի Բ. թագ. յամ. 64 † 49. — Անտիգոնոս Բ. թագ. 39 † 37. — Աղեքսանդրա, կին Պտղոմեայ թագաւորի Քաղկիսայ.

Արիստաբուղոս (Գ.) քահանայապետ, † 34. — Մարիամնէ † 28. կին Հերովդի Ա.

